כשענם טאכאוו

טשענסטאָכאָוו

נייער צוגאַב־מאַטעריאַל צום בוך

„טשענסטאָכאָווער יידן"

אַרויסגעגעבן פון

פאַראייניקטן טשענסטאָכאָווער רעליף־קאָמיטעט אין ניו־יאָרק

אונטער דער רעדאַקציע פון

ש. ד. זינגער

ביי דער מיטאַרבעט פון אַ רעדאַקציע־קאָלעגיע:

רפאל פּעדערמאַן
אלקנה כראַבאַלאָווסקי
צבי ראָזענווײַן
ד״ר בנימין אָרענשטיין
הערי זיגאַס

קינסטלערישע רעפּראָדוקציעס פון

אַרטור שיק און נאָטע קאָזלאָווסקי

גראָפישע אַרבעטן געזעלכנט פון

נאָטע קאָזלאָווסקי

צייכענונג אויפן אייַנבונד און שער־בלאַט פון

חנן קיעל

ניו־יאָרק, 1958

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2026

CZENSTOCHOV

A NEW SUPPLEMENT TO THE BOOK

"CZENSTOCHOVER YIDN"

Published by

United Czenstochover Relief Committee in New York

Edited by

S. D. SINGER

With the assistance of an editorial board consisting of:

Raphael Federman
Alkona Chrobolovsky
Zvi Rosenvein
Dr. Benjamin Orenstein

Illustrations by

ARTUR SZYK and
NOTA KOSLOVSKY

Drawings by

NOTA KOSLOVSKY

Cover Drawing by
CHONON KIEL

New York, 1958

פֿאַרנעכטיקט

Copyright 1958
by
United Czenstochover Relief Committee in New York

Printed in the United States
Futuro Press, 476 Broadway, New York 13, N. Y.

זייט

פֿאַרוואַרט פון דער רעדאַקציע — — — — — — — — VII

אויפבוי און חורבן

אויפבוי

ל. ברענער: די אַנטשטייאונג פון יידישן ישוב אין טשע־
סטאָאַוו (1700־1939) — — I — — — — — — — — 5
ד״ר צבי כהן: א. די יידיש קהילה אין טשענסטאָכאָוו
(איר צוזאַמענשטעל און טעטיקייט) — — — 11
ב. די ציוניסטישע באַוועגונג אין טשענסטא־
כאָוו (אַלגעמיינע ציוניסטן, מזרחי, רע־
ויזיאָניסטן) — — — — — — — — — — — 21
ח. קיצל: דער „השומר הצעיר״ (א בלעטל זכרונות) — — 25
ד״ר ו. גליקסמאַן: טשענסטאָכאָוער גאַסן (די אַלטע) — — 27
מאַטל בערקאָוויטש: א יידיש הויז אין טשענסטאָכאָוו — — 32

חורבן

ד״ר ב. ארענשטיין: טשענסטאָכאָוער יידן אין דער נאַצי־
סטישער אָקופּאַציע (1939־1945) — — — — — — — — — — 39
צבי ראַזענווין: א. דער הונגער־סטרייק אין טשענסטא־
כאָוער געטאָ — — — — — — — — — — — 47
ב. וועגן אַרבעטער־ראַט — — — — — — — 49
שלמה וואגא: דאָס בלוט פון די אומגעקומענע שרייט פון
דער ערד (בלעטלעך זכרונות) — — — — — — — — — — 52
י. סאָסקי: די מאַביליזאַציע — — — — — — — — — — 56
א. ל. באַמבע: מיין אַנטליפן פון טרעבלינקע — — — — 57
ד״ר ב. ארענשטיין: א) טשענסטאָכאָוער לאַנדסלייט אין די
די־פּי־קעמפּס אין דייטשלאַנד — 62
⁂ פּראַטאָקאָל פון דער ערשטער
לאַנד־קאָנפערענץ פון די טשענסטא־
כאָוער יידן אין פוילן — — — — 60
ד״ר ב. ארענשטיין: ב. טשענסטאָכאָוער פּאָלקלאָר אין דער
נאַצי־צייט — — — — — — — — — — 66
ד״ר פילפּ פרידמאַן: אומקום און וויידערשטאַנד פון טשע־
סטאָכאָוער יידן אין דער צייט פון דער נאַצישער אָקופּא־
ציע (א ביבליאָגראַפישער איבערזיכט) — — — — — 68

נאָכן חורבן

ליבער ברענער: דער יידישער ישוב אין טשענסטאָכאָוו נאָך
דער צווייטער וועלט־מלחמה (1945־1956) — — — — 81
משה לעדערמאַן: א ברויט פון איצטיקן טשענסטאָכאָוו (1945־
1958) — — — — — — — — — — — — — — — — 86
רפאל פעדערמאַן: דער „בונד״ אין טשענסטאָכאָוו אין די
יאָרן נאָך דער צווייטער וועלט־מלחמה — — — — — 86
ש. ל. שנירזדרמאַן: אַזוי זעט איצט אויס טשענסטאָכאָוו
(איינדרוקן פון א באַזוך אין האַרבסט פון יאָר 1957) — 97

געשטאַלטן, זכרונות אין בילדער

געשטאַלטן

ד״ר צבי כהן: א. יעקב פּראָנק אין טשענסטאָכאָוו (א קאַ־
פּיטל געשיכטע) — — — — — — — — — 110
ב. הרב הגאון ר׳ נחום אַש זצ״ל — — — 112

זייט

ג. דער רבי ר׳ אביגדור ז״ל (א פּאָרטרעט
פון א „גוטן יידן״, וואָס איז געווען אַנ־
דערש ווי אַלע) — — — — — — — — — 115
ד. דער גרויסער נגינה־קונסטלער אברהם
בער בירנבוים (אַבער־קאַנטאָר פון דער
נייער שול במשך פון 20 יאָר) — — — — 119
ה. אברהם וועוויאָרקע (בלעטלעך זכרונות) 125
יעפּים ישורין: אברהם וועוויאָרקע ביבליאָגראַפיע — — — 124
משה דלוזשנאָווסקי: וואָלף וועוויאָרקע (בלעטלעך זכרונות) — 125
חיים־לייב פוקס: דריי ברידער זיינען זיי געווען... (די
אומגעקומענע ברידער ווילטשינסקי: יחזקאל, אַנשל און
יחיאל) — — — — — — — — — — — — — — 129
לאַטי מלאך: יצחק יוריסטאַ — — — — — — — — — — 133
ז. טורקאָוו: פּרץ ווילענבערג (א קאָפּיטל פון בוך „טעאַטער־
זכרונות) — — — — — — — — — — — — — 136
ד״ר ב. ארענשטיין: ד״ר יעקב שאַצקיס בייטראָג צו דער
געשיכטע פון די יידן אין טשענסטאָכאָוו — — — — — 137
רפאל פעדערמאַן: א. ד״ר אהרן סינגאַלאָווסקי (אהרן טשע־
סטאָכאָווער) — — — — — — — — — — 139
ב. יוסף ארענאָוויטש — — — — — — — 141
ג. זלמן טענענבערג — — — — — — — 144
ד. הערשל פריימאַן (הערשל בלאַכערש) 144
ה. אהרן פרץ — — — — — — — — — — 145
ו. יצחק סאַמסאָנאָוויטש — — — — — — 146
ז. שמואל פראָנק און זיין משפּחה — 147
י. ש. הערץ: א. רייזעלע און משה בערקענשטאַט. — — 152
ב. אלי אַלעבאַרדע — — — — — — — — 153

זכרונות

א. כראַבאַלאָווסקי: א. מענטשן און צייטן (טשענסטאָכאָווער
מעמואַרן) — — — — — — — — — — 154
ב. עס לעבט די לעגענדע (דעם פֿנדענק
פון דער י. ל. פּרץ־שול, די קינדער־
היים, די לערער און די שול־טויער — 163
אברהם ליטמאן: א. ה. נאַמבערג — — — — — — — 168
ב. דער גרויסער סוד... — — — — — 170
ג. א חסידישע דעמאָנסטראַציע — — — 172
רפאל פעדערמאַן: שלום אש ע״ה אין אונדזער אַמאָליקן
טשענסטאָכאָוו (א בלעטל זכרונות) — — — — — — 173
יאָסל בערלינער: איך בין א פּיאָנער אין קאָליפאָרניע — — 175
הערי דושובאָס: אמעריקע האָט מיך דערהויבן (נאָטיצן פון
א נייַ־געקומענעם) — — — — — — — — — — 176
דוד נייַמאַרק: מיינע איינדרוקן פון דער שטאָט טשענסטאָכאָוו 178
הערשל עפשטיין: פון נאָוואַראַדאָמסק ביז לאָס־אַנדושלעס
(בלעטלעך אינטימע זכרונות) — — — — — — — — — 179

בילדער

א. כראַבאַלאָווסקי: רב דבורה מאַש (פון די אַמאָליקע טשע־
סטאָכאָווער טיפּן) — — — — — — — — — — 182
חנן קיצל: א. „צימעס״ — — — — — — — — — — 183
ב. ריוועלע — — — — — — — — — — — 184

ליטעראַטור און קריטיק

חנן קיעל: צו דער וואַרטע (פּאָעמע) — — — — — — 189
די אַלטע שול — — — — — — — — — — — — — — 190
איך זוך — — — — — — — — — — — — — — — 190
א. ווילטש (יחזקאל ווילטשינסקי): אין אַרבעטס־לאַגער — — 191
א. וועווירקע: יום־כיפור — — — — — — — — — — 193
חיים לייב שוואַרץ: מיין פאַרלאַגג — — — — — — — — 193
בעריש וויינשטיין: א פאַס מזרח (א קאַפּיטל פון א פאָעמע) 194
ש. ד. זיגנגער: „ביי די טייכן וואַרטע און אינטערווּיוער" פון רפאל פעדערמאַן — — — — — — — — — — — 197
א. כראַבאַלאָווסקי: „טשענסטאָכאָוו וועלט אַ שטאָט" פון חיים לייב שוואַרץ — — — — — — — — — — — 200
שושנה טשעאָנסטכאָווסקאַ: צו מאַרגנס — — — — — — 203
אין שטורעם — — — — — 203
ד״ר ו. גליקסמאַן: נאָטיצן און רעצענזיעס — — — — — — 204

אונדזערע יוביליארן

א. כראַבאַלאָווסקי: ד״ר יוסף קרוק 70 יאָר — — — — 212
י. נ. שטיינבערג: צו אלקנה כראַבאַלאָווסקיס 70־יאָריקן יובל 222
באַגריסונגען צו אלקנה כראַבאַלאָווסקיס 70־יאָריקן יובל — 224
דוד טאַנסקי: יעקב־בער סילווער — א פּינקע און זיבעציקער 225
בן־מרדכי: 50 יאָר געזעלשאַפטלעכע טעטיקייט פון רפאל פעדערמאַן — — — — — — — — — — — — — 226
צבי ראַזענווין: רפאל פעדערמאַן (שטריכן) — — — — 228

טשענסטאָכאָווער אין אַמעריקע און אין אַנדערע לענדער

טשענסטאָכאָווער אין אַמעריקע

ד״ר ו. גליקסמאַן: די טעטיקייט פון פאַראייניקטן טשענסטאָכאָווער רעליף־קאָמיטעט אין ניו־יאָרק און אומגעגנט (1950–1958) — — — — — — — — — — — — — — 232
מאָריס שטערן: טשענסטאָכאָווער־לאַדזער ברענטש 324 אַר־ בעטער־רינג אין ניו־יאָרק — — — — — — — — — — 240
יוסף קאָפמאַן: די טשענסטאָכאָווער יאָגנ־מען — — — — 241
ס. גאָלדבערג: די איסט־בראַנקס טשענסטאָכאָווער סאָסייעטי אין ניו־יאָרק — — — — — — — — — — — — 241
ראובן לוקס: ראַיאָנער פאַראיין אין דעטראָיט — — — — 242
ה. גרוימאַן: די טעטיקייט פון טשענסטאָכאָווער הילפס־פאָר־ איין אין לאָס־אַנדזשעלעס — — — — — — — — — 243

טשענסטאָכאָווער אין אַנדערע לענדער

ד״ר ב. .אַרענשטיין: די טעטיקייט פון דער טשענסטאָכאָווער לאַנדסמאַנשאַפט אין מאַנטרעאַל, קאַנאַדע — — — — 243
אברהם גאָטליב: טשענסטאָכאָווער לאַנדסלייט אין מדינת ישׂראל — — — — — — — — — — — — — — 247
עמוץ בערן: די טעטיקייט פון די טשענסטאָכאָווער לאַנדס־ לייט אין אַרגענטינע — — — — — — — — — — — 250
דוד ווראַצלאָווסקי: די געזעלשאַפט „טשענסטאָכאָו און אומ־ געגנט" אין פּאַריז, פראַנמקרייך — — — — — — — 253
ד״ר לייב קורלאַנד: די טעטיקייט פון דער געזעלשאַפט „יידן פון טשענסטאָכאָו און אומגעגנט", אין פּאַריז, פראַנק־ רייך — — — — — — — — — — — — — — — 255

אין אָנדענק פון די טשענסטאָכאָווער לאַנדסלייט און טוער אין אַמעריקע

לאה שוואַרץ: ביים אָפענעם פענצטער (חיים לייב שוואַרץ) — 257
ד״ר ו. גליקסמאַן: אבא קויפמאַן ע״ה (עטלעכע שטריכן צו זיין פערזענלעכקייט) — — — — — — — — — — 258
א. כראַבאַלאָווסקי: דעם אָנדענק פון ישעיה־יעקב מענקאָף, ע״ה — — — — — — — — — — — — — — — 261
לייבל (לואיס) שימקאָוויטש, ע״ה — — — — — — — — 262
רעגינע (רבקה) קופערמאַן־ראָזענפעלד, ע״ה — — — — 263
איטע לענטשנער — — — — — — — — — — — — — 264
פעני פייערשטיין — — — — — — — — — — — — — 265

אין אָנדענק פון די אומגעקומענע טשענסטאָכאָווער יידן, קדושים, העלדן און מארטירער

אברהם גאָטליב: צום פאַראייביקן דאָס טשענסטאָכאָווער יידנטום — — — — — — — — — — — — — — 268
יזכור — לזכרון נצח — — — — — — — — — — — — 269
רפאל פעדערמאַן: אין אָנדענק פון די אומגעקומענע בונ־ דיסטן — — — — — — — — — — — — — — — 290
צום אָנדענק פון אונדזערע טייערע, אומפאַרגעסלעכע על־ טערן, בריידער, שוועסטער און קרובים — — — — — 298
טשענסטאָכאָו — — — — — — — — — — — — — — 304

אינדעקס

אינדעקס פון נעמען וואָס וועלן דערמאָנט אין בוך „טשענ־ סטאָכאָווער יידן" — — — — — — — — — — — — 306
אינדעקס פון נעמען וואָס וועלן דערמאָנט אין בוך „טשענ־ סטאָכאָו" — — — — — — — — — — — — — — 327
נאָטיצן פון רעדאַקציע — — — — — — — — — — — 335
פערזענלעכער אַלבאָם — — — — — — — — — — — — I

דאָס בוך „טשענסטאָכאָוו"

לויט די ערשטע באַשלוסן פונעם „פֿאַראייניקטן טשענסטאָכאָווער רעליף־קאָמיטעט", האָבן מיר בדעה געהאַט ארויסצוגעבן אַ זשורנאַל, לכבוד אונדזער אַלעמענם גוט־באַקאַנטן טשענסטאָכאָווער לאַנדסמאַן, רפֿאל פֿעדערמאַן, צו זיין 50־יאָריקן יובל פון געזעלשאַפֿטלעכער טעטיקייט לטובת הכלל, און נאָר באַזונדערס פֿאַר אונדזער אַמאָליקער היים־שטאָט — טשענסטאָכאָוו. מיר האָבן תחילת געפֿלאַנט, אויף אַ באַשיידענעם אופן, ארויסצוגעבן אַ זשורנאַל, אין וועלכן עס זאָלן פֿאַרצייכנט ווערן די אַלע טעטיקייטן פון דעם אומדערמידלעכן עסקן, די הילף־אַרבעט זיינע לטובת די פֿליטים אין די „די־פּי" קעמפּס אין דייטשלאַנד, נאָך דער מלחמה; די אַרבעט ביים ארויסגעבן דאָס בוך „טשענסטאָכאָווער יידן", און אַנדערע טעטיקייטן פֿעדערמאַנס זינט ער געפֿינט זיך אין די פֿאַראייניקטע שטאַטן.

מיר האָבן, נאַטירלעך, אויך אין זינען געהאַט, אַז דער דאָזיקער זשורנאַל — געווידמעט אונדזער חשובן לאַנדסמאַן, — זאָל גלייכצייטיק זיין אַ המשך פון דעם בוך „טשענסטאָכאָווער יידן", פֿאַר וועלכן ר. פֿעדערמאַן האָט אַזוי פיל געטאָן, און געהאָלפֿן, אַז דאָס דאָזיקע היסטאָריש־וויכטיקע בוך זאָל זען די ליכטיקע שיין. מיר האָבן בדעה געהאַט אַרויסצוגעבן אין דעם געפֿלאַנטן יובל־זשורנאַל צוגאַב־אַרטיקלען אַזעלכע, וואָס זיינען, לויידער, אויסגעלאָזן געווארן אין בוך „טשענסטאָכאָווער יידן".

דער גוטער אַפֿרוף, אַבער, פון די לאַנדסלייט און פריינד, אומעטום, סיי דאָ הי, סיי אין אַנדערע לענדער, וואו נאָר אונדזערע לאַנדסלייט געפֿינען זיך, — איז געווען אַזאַ, אַז מיר האָבן געמוזט ענדערן דעם גאַנצן פּלאַן. אונדזערע לאַנדסלייט און פריינד האָבן זיך אַפּגערופן מיט באַגייסטערונג, און ניט בלויז מיט גוטע וואונטשן, נאָר אויך מיט אַרטיקלען און זכרונות, סיי וועגן פֿעדערמאַנען, סיי וועגן אונדזער אַמאָליקער היים־שטאָט טשענסטאָכאָוו. מיר האָבן געקראָגן אַרטיקלען פון פּוילן, פון מדינת־ישראל, אין פון דאָ־הי, פון די שטעט לאָם־אַנדושעלעס, שיקאַגאָ און אַנדערע שטעט. יידיש שרייבער האָבן זיך אַפּגערופן מיט אַרטיקלען און זכרונות, אַז מיר האָבן זיך, ווי שוין געזאָגט, געמוזט אַפּזאָגן פונעם אַמאָליקן באַשיידענעם פּלאַן, און אַנשטאָט דעם באַשלאָסן ארויסצוגעבן אַ בוך, אין דער זעלבער גרויס פון דעם ערשטן בוך „טשענסטאָכאָווער יידן", מיטן נאָמען „טשענסטאָכאָוו". און ווי דער לייענער קען זען איז דאָס איצטיקע בוך אַן ערך ניט קלענער, אין וויכטיקע היסטאָרישע אַפּהאַנדלונגען, פונעם ערשטן בוך „טשענסטאָכאָווער יידן".

די רעדאַקציע האָט זיך באַמיט ארויצוגעבן אין בוך „טשענסטאָכאָוו" נאָר אַזעלכע אַרבעטן וואָס זאָלן אויך אַן אמת זיין אַ צוגאַב צום ערשטן בוך. דער עיקר האָבן מיר געשטרעבט אַז די יאָרן פון נאַכן גרויסן חורבן, און די טראַגישע איבער־לעבונגען פון אונדזערע לעבנגעבליבענע ברידער און שוועסטער, **זאָלן קומען צום אויסדרוק** אין די בלעטער פונעם דאָזיקן בוך. ביים קלייבן דעם מאַטעריאל האָבן

מיר אויך אין זינען געהאַט אז די „געזעלשאַפטלעכע באַוועגונגען אין טשעכאָסלאָוואַקיי", וואָס „זיינען נישט באַהאַנדלט געוואָרן מיט דער נייטיקער גרינטלעכקייט" אין בוך „טשעכאָסלאָוואַקיי" — ווי די רעדאַקציע פון בוך „טש. יידן" פֿאַרענטפֿערט זיך דאָן אין דעם „פֿאַרוואַרט" — זאָל אין איצטיקן בוך, אויף ווי וויים מעגלעך, **יאָ באַהאַנדלט ווערן**. מיר האָבן זיך איצט באַמיט אז סיי די אַמאָליקע יידיש-רעליגיעזע אינסטיטוציעס: די טשעכאָסלאָוואַקישע יידישע קהילה, און די ציוניסטישע אַרגאַניזאַציע מיט אירע צווייגן, זאָלן ווי געהעריק, אָביעקטיוו און געשיכטלעך באַהאַנדלט ווערן. לאָמיר האָפֿן, אז די אַלע באַמיאונגען האָבן זיך אונדז, ווי עס איז, איינגעגעבן.

אין דעם בוך ווילן אונדזערע לאַנדסלייט געפינען די נעמען פון די אומגעקומענע טשעכאָסלאָוואַקישע יידן, די קדושים און העלדן, וואָס האָבן מיט זייער לעבן געהיליקט דעם אַנדענק פון אונדזער אַמאָליקער יידישער היים-שטאָט, די עיר ואם בישראל; זיי ווילן אַלע בלייבן לעבן אין אונדזער אַלעמענס זכרון, און אין זכרון פון פֿאַלק עד סוף כל הדורות.

צום סוף ווילן מיר אויסדריקן אונדזער האַרציקסטן דאַנק צו אַלע לאַנדסלייט און פרייַנד פֿאַר דער הילף וואָס זיי האָבן אונדז געגעבן, אז דאָס בוך „טשעכאָסלאָוואַקיי" זאָל קענען דערשיינען. מיר ווילן האָפֿן אז אויך דאָס איצטיקע בוך, פונקט ווי דאָס ערשטע — וועט ווידער שטאַרקן דעם בונד און די נאַענט-גייסטיקע אחדות פון אַלע אונדזערע לאַנדסלייט בכל תפוצות ישראל, אין די אַמעריקעס, אייראָפּע, און אין מדינת ישראל **וואו דער שארית הפליטה פון אונדזער אַמאָליקן טשעכאָסלאָוואַקיי האָט געפונען זייַן חיים נאָך יאָרן פון פיין אין ליידן**. זאָל דאָס בוך „טשעכאָסלאָוואַקיי" זיין אַ מצבת-נצח נאָך אַלע נאַענטע און טייערע, און כסדר אונדז דערמאָנען די גייסטיקע ירושה פון אונדזער אַמאָליקער היים-שטאָט.

די רעדאַקציע פון בוך:
„טשעכאָסלאָוואַקיי"

אַ רעגימענט-פאָן פון די צוריקגייענדיקע רעשטלעך פון דער פוילישער אַרמיי פון נאַפּאָלעאָנס רוסישער קאַמפּאַניע אין יאָר 1813. געווען באַגוצט אָלס פּרוכט אין דער נייער שול אין טשעכאָסלאָוואַקיי

אויפבוי
אוז
חורבן

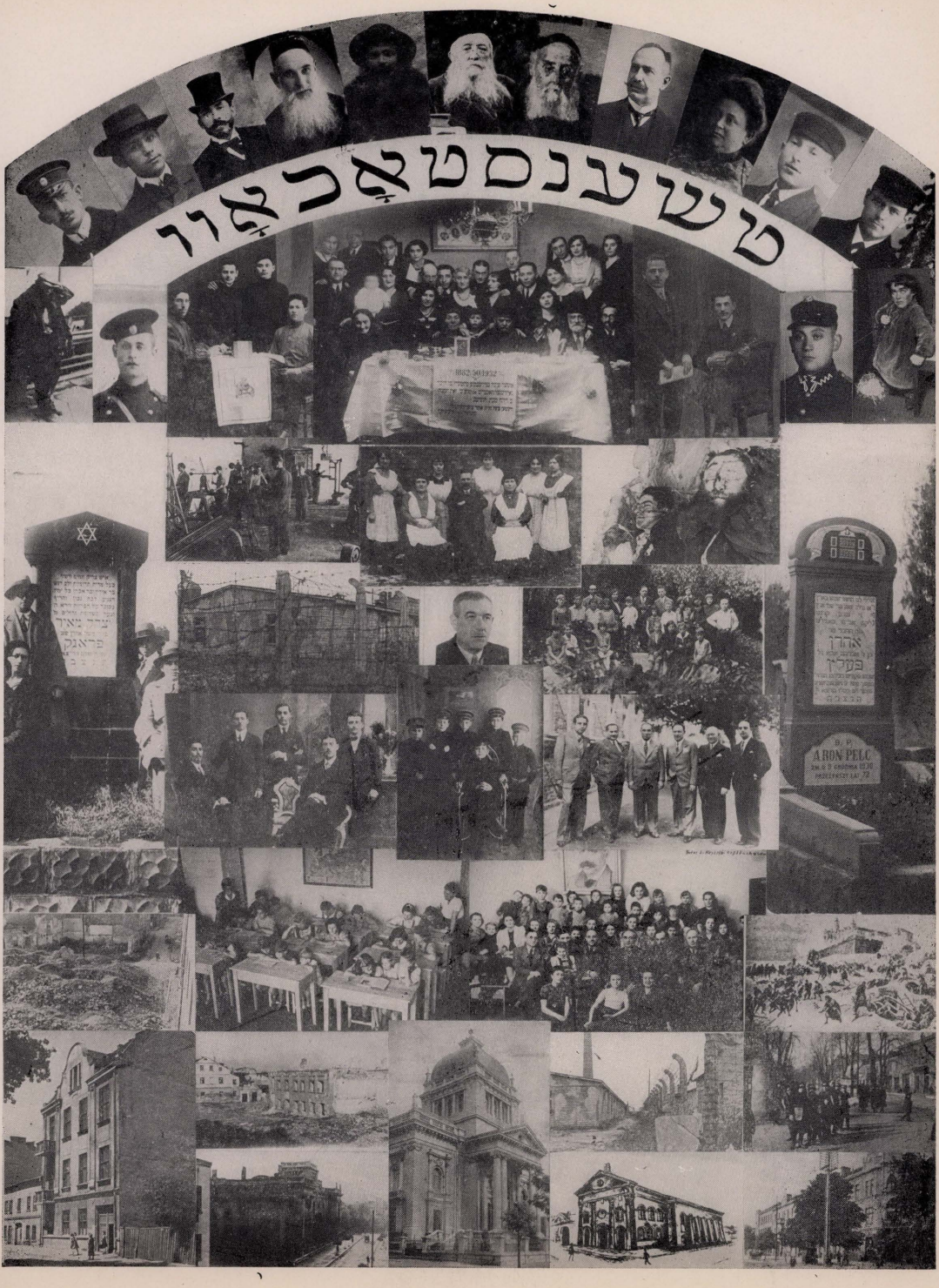
טשענסטאכאוו
ARON PELC

I.

אויפבוי

דער ערב פון דער שטאָט טשענסטאָכאָוו

דער פלאַן פון דער שטאָט מיט די אַנגעצייכנטע געטאָס און לאַגערן

ל. ברענער

די אַנטשטייאונג פון יידישן ישוב אין טשענסטאָכאָוו

1939—1700

(אַ צושטייער צו דער נעשיכטע פון יידישן ישוב אין טשענסטאָכאָוו)

דאָס געשטאַלטן פון דער שטאָט טשענסטאָכאָוו איז פאַרגעקומען דורך אַ צוזאַמענשמעלצונג פון צוויי טיילן: פון דאָרף טשענסטאָכאָוו, הינטער דער „יאַסנאַ גורא", און פון אַלט־טשענסטאָכאָוו, וואָס ליגט בײַם טייך וואַרטאַ. בײַדע טיילן האָבן זיך באַזונדער אַנטוויקלט. אַלט־טשענסטאָכאָוו האָט שוין עקזיסטירט אין יאָר 1377. אין יאָר 1502 האָט דער קעניג אַלעקסאַנדער, אויפן סמך פון די מאַגדעבורגער געזעצן, געגעבן טשענסטאָכאָוו שטאָטישע רעכט. טשענסטאָכאָוו, ווידער, האָט, ביז דער צווייטער העלפט פון 17טן יאָרהונדערט, געהערט צום אַלטשטיגער קרייז. נאָכן ווינער קאָנגרעס (1815) זיינען בײַדע שטאָט־טיילן אַרונטערגעפאַלן אונטער דער צאַרישער הערשאַפט, בײַדע שטאָט־טיילן האָבן זיך טעריטאָריעל געהאַלטן אין אײַן אויסברייטערן זיך און בהדרגהדיק דערנענטערן אײנער צום אַנדערן. אין יאָר 1826, האָבן זיך בײַדע שטאָט־טיילן פאַראייניקט און געווארן אײַן שטאָט. אין יאָר 1867 איז טשענסטאָכאָוו געווארן אַ קרייז־שטאָט.[1]

דער בראשית פון די יידן אין טשענסטאָכאָוו

וועגן דער אַנטשטייאונג פון יידישן ישוב אין טשענסטאָכאָוו איז שוין פיל געשריבן געווארן. באַזונדער ווערט די דאָזיקע פראַגע בריײט באהאַנדלט אין בוך „טשענסטאָכאָווער יידן"[2]. די עלטסטע דאָטע אַבער וועגן יידן אין טשענסטאָכאָוו גיט אַן די פוילישע געזעלשאַפט פון לאַנד־קענטניש[3]. דאָרט ווערט דערמאָנט, אַז די יידישע קהילה אין טשענסטאָכאָוו איז אַנשטאַנען אין יאָר 1700. דאָרט ווערט אויך אַנגענעבן, אַז אין יאָר 1765 זיינען שוין אין טשענסטאָכאָוו געווען 51 יידישע פאַמיליעס, אין בײַדע פאַללן איז נישט אַנגענגבן די צאָל נפשות. דער פוילישער שרייבער יוליאַן נעימצעוויטש גיט אַן[4], אַז אין דער תקופה פון די שוועדישע מלחמות, ד"ה אין יאָר 1655, האָט די שטאָט זיך געבאָרגט בײַ אַ יידן 100 טאָלער, פאַר וועלכע ער האָט שפעטער באַקומען אַ הויז. נייעמצעוויטש גיט אָבער נישט אָן, צי דער יידן, בײַ וועלכן די הלוואה איז געמאַכט געווארן, האָט זיך באַזעצט אין שטאָט. וועגן זעלבן פאַל מיט דער הלוואה רעדט דער היסטאָריקער מיכאַל באַלינסקי[5].

באַלינסקי גיט אָן, אַז דער יידן האָט פאַר די געבאָרגטע 100 טאָלער באַקומען דעם ראָטוש אין אַרענדע. דערבײַ דערמאָנט באַלינסקי, אַז לויט די פּריוויילעגיעס פון טשענסטאָכאָוו האָבן יידן נישט געהאַט קיין רעכט צו וואוינען אין שטאָט. לויט זיינע באַמערקונגען ארום דעם פאַל פריוויילעגירטע קומט אויס, אַז דער דאָזיקער יידן האָט יאָ באַקומען רעכט צו וואוינען אין שטאָט. אויב דאָס באַזעצן זיך פון איין שטאָט קען מען נאָך נישט האַלטן אלס בראשית פון יידישן ישוב אין טשענסטאָכאָוו, דאָרף מען אָבער אלס בראשית אַנגענמען די דאָט פון 1700, וואָס וועדט דערמאָנט אינעם אויבנדערמאָנטן בוך „וועגווייזער איבער טשענסטאָכאָוו און אומגעגנט", אין וועלכן ס'וועדט אַנגעגעבן, אַז דעמאָלט איז שוין געווען אַ יידישע קהילה אין טשענסטאָכאָוו.

די אַנטוויקלונג פונעם ישוב

צוגלייך מיטן וואוקס און אַנטוויקלונג פון דער אַלגעמיינער באַפעלקערונג אין טשענסטאָכאָוו איז אויך געוואקסן דער יידישער ישוב. אין דרייטן אין לעצטן סטאָטוט פון קריסטלעכן בעקער־צעך אין טשענסטאָכאָוו, וואָס איז באַשטעטיקט געווארן דורכן קענניג אויגוסט דעם דריטן, און אַפּראָבירט געווארן דורכן שטאָט־ראָט דעם 6טן אַקטאָבער 1760 — ווערט אין פונקט 11, וואָס איז געוויידמעט דער פראַגע פון יידישע בעקער, — געשריבן: „צוליב דעם, וואָס די יידן האָבן זיך פאַרמערט און זיינען אַ שטערונג פאַרן צעך, און אין די גרעסטע יום־טובים און פייערלעכקייטן באַקן זיי, ווייל דער צעכמייסטער צוהיטן, אַז זיי זאָלן די דאָזיקע פראָצעקציע נישט האָבן, און דער מאַגיסטראַט פאַרפליכטעט זיך צו העלפן". פון דעם קען מען דרינגען, אַז שוין דעמאָלט זיינען די יידישע באַלמלאָכעס געווען אַזוי אַקטיוו, אַז זיי האָבן שוין געשפּילט אַ ראָל אלס קאָנקורענץ־כוח. וועגן וואוקס פון דער יידישער באַפעלקערונג אין יענער צייט, וועגן זייער אַנטייל אין דער פוניאַנדערבליאונג פון דער שטאָט, וועדט מיר געווואויר פון נייעמצעוויטשעס באַשרייבונגען אין וועלכע ער דערמאָנט,

אַז וועג ער איז אין יאָר 1821 געווען אין טשענסטאָכאָוו, איז אין דער אַלט־שטאָט אויף 3000 אײנוואוינער געווען אַ העלפט יידן און אַז אין אַלטן מאַרק האָבן אַלע הייזער, אויסער דריי, געהערט צו יידן.

פון זינט ביידע שטאָט־טיילן האָבן זיך פאַראייניקט און עס איז געווארן איין שטאָט. האָט טשענסטאָכאָוו אַנגעהייבן שנעלער צו וואַקסן ווי אַ האַנדלס־ און אינדוסטריע־צענטער. אויך די צאָל יידישע אײנוואוינער אין שטאָט האָט זיך געהאַלטן אין איין פאַרגרעסערן. אויף אַלע געביטן האָבן די יידן געבראַכט זייער אַנגזעענעם ביישטייער צו דער אַנטוויקלונג פון דער שטאָט.

די ערשטע וויכטיקע אונטערנעמונג, וואָס יידן האָבן איינגעגרעדנט אין טשענסטאָכאָוו איז געווען אַ דרוקעריי, וואָס די פאַמיליע קאָהן האָט אין יאָר 1869 איבערגעטראָגן פון וויעלון. די דרוקעריי איז שנעל פאַרוואַנדלט געווארן אין אַ וויכטיקן ליטעראַרישן אַנשטאַלט, וואָס האָט דעמאָלט געדינט אַלס שולע פאַר גאַנץ פוילן. פון דאָנען גייען אַרויס פעאיקע פאַכלייט אויפן געביט פון ליטעראַטור. ביים דאָזיקן אַנשטאַלט גרינדעט די פאַמיליע קאָהן, בשותפות מיט דער פאַמיליע אַדערפעלד, אַ פאַבריק פון קאַלירט פאַפּיר. אין יאָר 1873 גרינדן די שותפים גינזבורג און קאָהן אַ פאַפּיר־פאַבריק „פאַפּיערניא". אין יאָר 1883 גרינדעט קראָנענבערג דיי טעקסטיל־פאַבריק „טשענסטאָכאָווסקאיא". אין יאָר 1884 גרינדן די שותפים גאָלדמאַן אַדערפעלד און אָפּענהיים די שפּאַגאַט־פאַבריק „סטראַדאָם", וואָס האָט צוערשט באַשעפֿט שיקט 150 אַרבעטער. פון יאָר 1902, וועג די פאַבריק איז איבער־געגאַנגען צו אַן אַקציאָנער־געזעלשאַפֿט מיטן ד"ר בערלינער בלוי בראש, און זיך פאַרגרעסערט ,האָט זי אָנגעהויבן צו באַשעפֿטיקן אַן ערך 2000 אַרבעטער. אין יאָר 1888 האָט סעוועריז לאַנדוי געגרינדעט אַ פאַבריק פון צעלעלאָיד־אויסאַרבעטונגען, וועלכע האָט צו־ערשט באַשעפֿטיקט 10 אַרבעטער און שפּעטער — עט־לעכע הונדערט. אין יאָר 1896 ווערט דורך די שותפים גינזבורג, קאָהן, גראָסמאַן, מאַרקוספעלד און נייַמאַן געגרינדעט די טעק־סטיל פאַבריק „וואַרטא", אין וועלכער עס זיינען אין גיכן באַ־שעפֿטיקט געווען אַן ערך 1500 אַרבעטער. אין יאָר 1897 גרינ־דעט אויזידאָר גייסלער אין וויטשערפּ, ביי טשענסטאָכאָוו, די גלאָז־הוטע „פאוליניא", וואָס האָט באַשעפֿטיקט 750 אַרבעטער. אין יאָר 1901 ווערט דורך סטאַניסלאָוו גראָסמאַן און הענריק מאַרקוספעלד געגרינדעט אַ קאָפּעליושאַפּ־פאַבריק „קאָפּעליושאַר־ניא", וואָס האָט באַשעפֿטיקט אַן ערך 450 אַרבעטער. צווישן זיי 130 פרויען[6]). אויסער דעם, איז כדאי צו דערמאָנען די גרויסע גראָסמאַנס קנעפּ־פאַבריק ; וויינבערגס קאָם־פאַבריק און די ספּינ־קעס־פאַבריק פון שאַיא און ראָזענשטיין, וואָס איז געווען די עלטסטע פאַבריק אין פוילן פון ספּיניקעס און בישוטעריע־אויס־ארבעטונגען [7]).

דאָס אַלע גיט, מער וויניקער, אַ בילד פון דעם וואָס פאַר אַ באַדײַטונג עס האָט געהאַט דער אַנטייל פון די יידן אין דער אינדוסטריעלער און ווירטשאַפטלעכער אַנטוויקלונג פון דער שטאָט. צום עקאָנאָמישן וואוקס פון דער שטאָט האָבן אויך ביי־געשטייערט די יידן פון די אָרומיקע שטעטלעך, וואָס האָבן, נאָכן אָפּשאַפן די יידישע רעווירן, אָנגעהויבן שטראָמען קיין שענסטאָכאָוו. אויך אינעם האָנדל האָבן יידן געהאַט אַ שטאַרקן אַנטייל.

וועגן אַנטייל פון די יידן אין האָנדל טרעפן מיר אין די רייזע־באַשרייבונגען פון ניעמצעוויטשן, וואָס דערמאָנט, אַז וועג ער איז געווען אין שענסטאָכאָו (1821) איז דער האָנצער תבואה־האָנדל מיט שלעזיען, געלעגן אין יידישע הענט ; אַז יידן האָבן געהאַנדלט אָפּילו מיט דעוואַצינאָלן און אַז ער אַליין האָט אַזעלכע זאַכן געקויפט ביי אַ יידן מיטן נאָמען לאָנדאָוער.

דאָס אַלץ גיט מער־וויניקער אַ באַגריף וואָס פאַר אַ באַ־דײַטונג עס האָט געהאַט דער אָנטייל פון די יידן אין דוסטריעלער און ווירטשאַפטלעכער אָנטוויקלונג פון דער שטאָט. צוליב דעם, איז כדאי צו דערמאָנען די גרויסע גראָסמאַנס קנעפּ־פאַבריק ; וויינבערגס קאָם־פאַבריק און די ספּינ־קעס־פאַבריק פון שאַיא און ראָזענשטיין, וואָס איז געווען די עלטסטע פאַבריק אין פוילן פון ספּיניקעס און בישוטעריע־אויס־ארבעטונגען [7]).

דאָס אַלץ גיט, מער וויניקער, אַ בילד פון דעם וואָס פאַר אַ באַדײַטונג עס האָט געהאַט דער אָנטייל פון די יידן אין דער אינדוסטריעלער און ווירטשאַפטלעכער אָנטוויקלונג פון דער שטאָט. צום עקאָנאָמישן וואוקס פון דער שטאָט האָבן אויך ביי־געשטייערט די יידן פון די אָרומיקע שטעטלעך, וואָס האָבן, נאָכן אָפּשאַפן די יידישע רעווירן, אָנגעהויבן שטראָמען קיין טשענסטאָ־כאָוו. אויך אינעם האָנדל האָבן יידן געהאַט אַ שטאַרקן אָנטייל.

וועגן אָנטייל פון די יידן אין האָנדל טרעפן מיר אין די רייזע־באַשרייבונגען פון ניעמצעוויטשן, וואָס דערמאָנט, אַז וועג ער איז געווען אין טשענסטאָכאָוו (1821) איז דער האָנצער תבואה־האָנדל מיט שלעזיען, געלעגן אין יידישע הענט ; אַז יידן האָבן

פּראָפּעסיאָנעלע פאַראיינען

דאָס דאָזיקע פּראָבלעם ווערט בריַיט אַרומגערעדט אינעם בוך „טשענסטאָכאָווער יידן" [8]). כ'האַלט אָבער פאַר נייטיק אָנצוגעבן געווייסע דערגאַנצונגען וועגן די פּראָפּעסיאָנעלע פאַראיינען פאַרן צווישן־מלחמה־פּעריאָד.

אין די יאָרן צווישן דער ערשטער און צווייטער וועלט־מלחמה האָבן זיך אין טשענסטאָכאָו געפֿונען פיל יידישע געשעפטן, וואָס האָבן באַשעפֿטיקט אַ גרויסע צאָל יידישע עקספּעדיענטן און עקס־פּעדיענטעקס, גרויסע פאַבריקן און פיל קליינע פאַבריקלעך פון גאַלאַנטעריע־אויסאַרבעטונגען, וואָס האָבן באַשעפֿטיקט אַ גרויסע צאָל יידישע אַרבעטער. און ביי כאַלופּיקעס, אין גרעסערע און אין קלענערע האַנטוווערקער־וואַרשטאַטן זיינען געווען באַשעפֿטיקט פיל יידישע געזעלן. דאָ איז נייטיק צו באַמערקן, אַז די יידישע אַרבעטער אין די פאַבריקן און אין די האַנטווערקער וואַרשטאַטן האָבן געהאַט אויסצושטיין נגישות פון זייערע יידישע באַלעבאַ־טים, וואָס האָבן געהאַלטן, אַז די יידישע אַרבעטער זיינען צו פיל אויפגעקלערט און בונטעווען נאָך אַנדערע אויך. נישט וויניקער נגישות וויידער האָבן געהאַט אויסצושטיין די עקספּעדיענטן פון זייערע באַלעבאַטים. אין דעם פּרט האָבן די פּראָפּעסיאָנעלע פאַראיינען געהאַט פיל אַרבעט אויפצוקלערן די וויניציקער באַ־וואוסטזיניקע אַרבעטער.

אין די לעצטע יאָרן פאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה זיינען, ווי ס'גיט איבער דער דעמאָלטיקער סעקרעטאַר פון די פּרא־פעסיאָנעלע פאַראיינען, מ. קושניר — געווען אָנגעשלאָסן אין די פאַראיינען בערך 5000 אַרבעטער, אין דעם : אין שניידער־פאַראיין אַליין, צו וועלכן ס'האָבן געהערט שניידער־ארבעטער, וועש־נייער און טריקאָטאַזש־ארבעטער — העכער 3000 ; האָנדלס און ביורא־אָנגעשטעלטע — 600; סאָציאַליסטישע האָנטווערקער — 320 ; טראַנספּאָרט (פלייצע־טרעגער און האָנט־וועגעלע) — 240; דערנערונג (בעקער־ארבעטער, פליישער־אר־בעטער און וואורשטן־מאַכער) — 180; דער אַרבעטסלאָזער פאַראיין האָט געציילט 120 מיטגלידער בעתן סעזאָן זיינען זיי אײנגע־אָרדנט געווארן דורכן פאַראיין זייערן ביי עפּנטלעכע שטאַטישע ארבעטן); פּריזירער — העכער 60 און אַ טייל האָט געהערט צו פאַרשידענע אַנדערע פאַראיינען. אויסער דער נאָרמאַלער ארבעט, וואָס די דערמאָנטע פאַראיינען האָבן געהאַט צו פירן אין דעמאָלט־דיקן סאַנאַציע־פוילן, כדי צו שיצן די ארבעטער־אינטערעסן, האָבן זיי נאָך אויך געהאַט די אויפגאַבע צו קעמפן פאַר די רעכט פון יידישן ארבעטער אויף ארבעט אָפּילו אין די פאַבריקן און אונטערנעמונגען, וואו די באַלעבאַטים זיינען געווען יידן. די פּראַיינען האָבן אויך געפירט אַ קולטורעלע ארבעט צווישן זייערע מיטגלידער און האָבן בכלל געלייגט זייער חותם אויפן געזעל־שאַפטלעכן און קולטורעלן לעבן פון גאַנצן יידישן ישוב אין טשענסטאָכאָו.

די פאראיינען האבן זיך געהאלטן אין אין אויסבריטערן און זייער טעטיקייט איז וואס וויטער געוואקן אינטעסיוועך. דער כוח אן פרעסטיזש זייערער האט זיך אזוי אנגעזוען, אז זיי זיינען ג׳ע־ווארן א דעציידירנדיקער פאקטאר נישט בלויז אין די ראמען פונעם ייִדישן לעבן, בלויז דער פאראיין פון די האנדלס־ און ביורא־אנגעשטעלטע איז אין די לעצטע יארן פון פארן צוויי־טן וועלט־קריג געווען, צוליב פאליציאישע פארפאלגונגען, א ג׳ע־וויסע צייט געשלאסן. סוף 1937 האט אויך דער דאזיקער פאראיין, א דאנק די צעמיינזאמע אנשטרענגונגען פון בונד מיט די קא־מוניסטן אויפסניי אויפגעלעבט און אנגעהויבן אין אינטעסיווע טעטיקייט. פון דעמאלט אן ביזן קריג־אויסברוך האט זיך דער פאראיין צעפונען אין הויז אויף אלייע וואלנאשטשי 3/5. אלס פאר־זיצער פון דאזיקן פאראיין איז אויסגעוויילט געווארן דער שרייבער פון די שורות און אלס סעקרעטאר — וולאדעק בלומענפרוכט. צו די וויכטיקסטע אקציעס פונעם פאראיין פאר די לעצטע יארן האט געהערט דער גרויסער סטרייק פון די פריזאטשטיקעס (זומער 1938) פאר א נארמירטן ארבעטס־טאג און פאר א לוין־העכערונג, וואס איז אקרוינט געווארן מיט א נצחון. דער דאזיקער פאראיין האט זיך דעמאלט אויך אויסגעצייכנט מיט זיין אינטעסיווער קולטור־ארבעט צווישן זיינע מיטגלידער.

האנטווערקערטום

אויך וועגן האנטווערקערטום וועלן פיל ארומגערעדט אינעם בוך „טשענסטאכאווער יידן״ [9]. דאס אלץ אבער איז לויט מיין מיינונג כדאי צו דערגאנצן מיט אייניקע ידיעות, וואס איז מיר אי־ן בערגעגעבן געווארן פון די געוועזענע האנטווערקער־טוער שעיה גראנעק, יאסל גאלדבערג און שמואל אלטמאן. אין די יארן פון פארן צווייטן וועלט־קריג זיינען כמעט אלע האנטווערקער געווען ארגאניזירט אין 13 צעכן, וואס האבן ארומגענומען פאלגנדיקע פאכן: שניידער, היטלמאכער, צווייטערמאכער, שטריק־דרייער, טאפעצירער, שוסטער, שאכטלמאכער, בעקער, פריזירער, סטא־ליער, טאקער, שלאסער, גאלדשמיט, זיינערמאכער, גראווירער, קצבים, מאלער און עלעקטריקער. דער גרעסטער און שענסטער בנין פון די האנטווערקער איז געווען דאס הויז פון דער מעכא־נישער בעקערײ, וואס איז אויפגעבויט געווארן הארט פאר דער צווייטער וועלט־מלחמה און האט געזאלט פארווענדעלט ווערן אין א בעקער־קאאפעראטיוו. אויך די קליינהענדלער־פאראיין איז גע־וועז א שטארק און צאלרייכע ארגאניזאציע, וועלכע האט ארומ־גענומען הונדערטער קליינע סוחרים און מארק־שטייער, ווי אויך אן ערך 50 דארפסגייער.

קולטור און דערציאונג

וועגן קולטור און דערציאונג וועלן בריט ארומגערעדט אין בוך „טשענסטאכאווער יידן״ [10]. דארט וועלן ענני איבער־געגעבן די אנשטשיאונג, טעטיקייט און באדייטונג פון אזעלכע קולטור־ און דערציאונג אינסטיטוציעס וויי: גערטנער־שול, האנט־ווערקער־שול, י. ל. פרץ־פאלקס־שול און קינדערהיים, יידישע גימנאזיע, אוונט־קורסן, „לירא״, יידישע ביבליאטעקן, יידיש טעאטער״, ווי אויך יידישע פרעסע און ספארט־קלובן. דאך איז נייטיק צו דערגאנצן דאס אלץ מיט נאך אייניקע וויכטיקע מא־מענטן: אין בוך „ראטשניק טשענסטאכאווסקי״ [11]) געפינט זיך א באריכט פון דאמאלטיקן ווי־צע־פארזיצער פון דער גזעלשאפט „דאבראטשינאשטש״, ד״ר הענריק שפיגל. אין דעם דאזיקן בא־ריכט איז צווישן אנדערע דערמאנט, אז „...ביזן יאר 1888 האבן זיך אן ערך פון 40-50 ארעמע יידישע קינדער געלערנט אויפן חשבון פון קהל. דער דאמאלטיקער רב, דאווינסקי, האט אין קהילה־בנין אויף דער גארנצארסקי גאס געפירט א תלמוד־תורה פאר 125 קינדער. אין יאר 1897 זיינען ביי דער דאזיקער תלמוד־ת׳רה איינגעאהדנט געווארן האנטווערקער־וואכשטאטן, א שלא־סער־וואכשטאט מיט 30 שילער, א סטאליער־וואכשטאט מיט 15 שילער און א טאפיצירער־וואכשטאט מיט 6 שילער. אין יאר 1900 האט די קהילה־פארוואלטונג געקויפט 11 מארגעס ערד, וואו כ׳אי איינגעאהדנט געווארן א גערטנער־פערמע. די ערשטע צאל שילער אויפן פראקטישן קורס איז געווען 14. עס זיינען אויך געגרינדעט געווארן אוונט־קורסן פאר 50 צוהערער, וואס זיינען באשטאנען פון שילער אין די האנטווערקער־וואכשטאטן, פון שילער אויף דער פערמע און פון בעלי־מלאכות אין שטאט״.

זייער אינטערעסאנט איז די ידיעה, וואס שפיגל גיט וויטער אן, אז ס׳אי אויך געגרינדעט געווארן א שבת־שול פאר נייטא־רינס, עקספעדיענטקעס און קאכינס. די דאזיקע שבת־שול — שרייבט שפיגל — איז געווען טעטיק יעדן שבת אין די שעהען פון 3 נאך מיטאג ביז 8 אזייגער אין אוונט און איז באזוכט גע־ווארן פון אן ערך 150 מיידלעך.

אין דעם שוין דערמאנטן בוך „וועגווייזער איבער טשענ־סטאכאוו און אומגעגנט״ ווערט אנגעגעבן, אז אין אנהייב פון 19טן יארהונדערט האבן אין טשענסטאכאוו עקסיסטירט פאר יידישע קינדער צוויי שטאטישע שולן, א תלמוד־תורה, וואס איז באזוכט געווארן פון 100 קינדער, א האנטווערקער־שול מיט 80 שילער, א גערטנער־שול מיט 30 שילער, 50 חדרים מיט 4000 תלמידים און אז אין די עלעמענטארע און מיטל־שולן האבן זיך געפונען 4945 יידישע שילער. אט די אנגעגעבענע ציפערן גיבן אונדז א בילד וועגן דרא׳נג פון די יידישע עלטערן אין טשענסטאכאוו צו בילדן און דערציען זייערע קינדער. טראץ אלע שווריקייטן, אויף וועלכע יידן האבן זיך דעמאלט אנגע־טראפן ביים פארווירקלעכן דעם דראנג זיך צו בילדן, איז די צאל זיך־בילדנדיקע געהאלטן אין אין שטייגן. זייער אן אינ־טערעסאנט מאטעריאל אויף דעם געביט עפענען מיר אין די בראשורן „זעלבסטבילדונגס־קורסן״, וואס זיינען דערשינען אין טשענסטאכאוו אין די יארן 1915-1917. אין די דערמאנטע בראשורן וועלט־מלחמה און האט געזאלט פארווענדעלט ווערן אין א בעקער־קאאפעראטיוו. אויך די קליינהענדלער־פאראיין איז גע־וועז א שטארק און צאלרייכע ארגאניזאציע, וועלכע האט ארום־גענומען הונדערטער קליינע סוחרים און מארק־שטייער, ווי אויך אן ערך 50 דארפסגייער.

קולטור און דערציאונג

וועגן קולטור און דערציאונג וועלן בריט ארומגערעדט אין בוך „טשענסטאכאווער יידן״ [10]. דארט וועלן ענני איבער־געגעבן די אנשטשיאונג, טעטיקייט און באדייטונג פון אזעלכע קולטור־ און דערציאונג אינסטיטוציעס וויי: גערטנער־שול, האנט־ווערקער־שול, י. ל. פרץ־פאלקס־שול און קינדערהיים, יידישע גימנאזיע, אוונט־קורסן, „לירא״, יידישע ביבליאטעקן, יידיש טעאטער״, ווי אויך יידישע פרעסע און ספארט־קלובן. דאך איז נייטיק צו דערגאנצן דאס אלץ מיט נאך אייניקע וויכטיקע מא־מענטן: אין בוך „ראטשניק טשענסטאכאווסקי״ [11]) געפינט זיך א באריכט פון דאמאלטיקן ווי־צע־פארזיצער פון דער גזעלשאפט „דאבראטשינאשטש״, ד״ר הענריק שפיגל. אין דעם דאזיקן בא־

1) אַ פּרעבל־שול א״נ פון ז. וויינשטאָק מיט 49 קינדער (מיידלעך — 23, ייִנגלעך — 26), לייטעריין — לאה זעלקאָוויטש. די דאָזיקע פּרעבל־שול האָט זיך צעפּוינען אין הויז אויף דער 2טער אַלייע נומער 20. 2) אַ פּרעבל־שול אָנגעפּירט פון מרים פּרייזערמאַן־וויטש־גליוויצקאַ אויף בערקאַ יאָסעלעוויטש גאָס, נומ. 13, מיט 20 קינדער (7 ייִנגלעך און 13 מיידלעך). 3) אַ פּרעבל־שול, אָנגעפּירט פון לאָטאַ פּאָקטאָר אויף אַלייע נ׳מ. 8, מיט 12 קינדער (6 ייִנגלעך און 6 מיידלעך). 4) אַ פּאָרשול פון דער גרעזלשאָפט „דאָבראָטשינאָשטש״ אויף פּשעמיסלאָווא גאָס, נומ. 6, אונטער דער לייטונג פון רוזשא געלבאַרד („אָכראַנקא״), מיט 220 קינדער (60 ייִנגלעך און 160 מיידלעך). 5) י. ל. פּרץ־קינדערהיים אויף קרוטקא־גאָס 22, אונטער דער לייטונג פון שרה גינזבורג, מיט 102 קינדער (38 ייִנגלע דאון 64 מיידלעך). 6) אַ פּרעבל־שול אָנגעפּירט דורך בעלא ליפשיץ אויף וואַל־נאָשטשי נומ. 11, מיט 25 קינדער (11 ייִנגלעך און 14 מיידלעך). צו דעם קומען נאָך צוי קאָמפּלעטן פון קינדער פון פּאָר־שול־עלטער, וואָס זיינען געפּירט פּריוואַט (נישט לעגאַל־יזירט) דורך קוואַליפיצירטע כוחות אין זיינען נישט געווען אַריינגענומען אין די רשימות פון שול־אינספּעקטאָראַט. ס׳וועלן אויך נישט אַריינגערעכנט די זומער־קאָמפּלעטן פּאָר קינדער פון פּאָרשול־עלטער, וואָס זיינען געפּירט געווארן אין פּאָר־שידענע סעדער, אויף דער פּרייַער לופט.

עלעמענטאַרע שולן: 1) שול נומ. 12 פּאָר ייִדישע קינדער, אויף פּשעמיסלאָוא־גאָס נומ׳ 10/14. די דאָזיקע שול האָט געהאַט 14 קלאַסן און באַזונדערע גבוירן פון 808 קינדער (245 ייִנגלעך און 563 מיידלעך). 2) שול נומ. 15, מיט 12 קלאַסן, אויף נאָוואַוויטשאַ־גאָס נומ. 19/23, מיט 694 שילער (468 ייִנגלעך און 226 מיידלעך. 3) אַ 4־קלאַסיקע שול בייַם אקסער־גימנאַזיום, אויף פּאָשא־גאָס נומ. 26, מיט 33 שילער (בלויז ייִנגלעך). 4) אַ 6־קלאַסיקע שול בייַם ייִדישן גימנאַזיום, אויף יאָסאַפֿגורסקאַ נומ. 8/10 מיט 205 שילער (90 ייִנגלעך און 115 מיידלעך). 5) אַ 7 קלאַסיקע שול א״נ פון ז. וויינשטאָק, אויף אַלייע 20, מיט 1122 שילער (ייִנגלעך 49, מיידלעך 73). 6) אַ 4־קלאַסיקע שול פון גריליאַק אויף ב. יאָסעלעוויטשע נומ. 9, מיט 70 שילער (בלויז ייִנגלעך). 7) אַ 5־קלאַסיקע שול פון ד. ווייַנבערג, אויף אַלייע נומ. 8, מיט 50 שילער (בלויז ייִנגלעך). 8) אַ 7־קלאַסיקע מיידל־שול, אויף בערקאַ יאָסעלעוויטשאַ גאָס נומ. 15, מיט 125 שילערינס.

מיטל־שולן: 1) פּריוואַטער ליצעאום (דאָס ייִדישע גימנאַזיום), אויף יאָסאַפֿגורסקאַ נומ. 8/10 פון 9 קלאַסן מיט 300 שילער (135 ייִנגלעך און 165 מיידלעך). 2) דאָס אקסער־גימנאַזיום, אויף פּאָשא־גאָס נומ. 24, פון 8 קלאַסן מיט 200 שילער (120 ייִנגלעך און 80 מיידלעך).

אַזוי פיל לויט די אויבן אָנגעוויזענע באַריכטן. אָבער דעם האָבן אַ סך קינדער באַזוכט די תלמוד־תורה „מחזיקי־הדעת״, ס׳זיינען אויך געפֿעבן געווארן וועלכע לימודים און פיל קינדער וואָס האָבן זיך גענליינט ביי ווינקל־מלמדים.

אין די אויבן־דערמאָנטע באַריכטן איז אויך אָנגעגעבן אַ סטאַטיסטיק וועגן דערגאַנצונגס־קורסן: אויף גאַרנצאַרסקי נומ. 8, אין בנין פון דער האַנדווערקער־שול האָט עקסיסטירט אַ דערגאַנצונגס־קורס פאַר טערמינאַטאָרן אונטער דער לייטונג פון אינדזשענער סטאַניסלאָוו פּשיסוסקי. דער קורס האָט געהאַט 6 קלאַסן מיט 210 שילער (בלויז מענער); אויף פּשעמיסלאָוא נומ. 10 איז געווען אַ דערגאַנצונגס־קרוס פאַר פרויען, וואָס איז באַזוכט געווארן פון 102 שילערינס. לייטערין פונעם דאָזיקן קורס איז געווען די לערערין לילא אוועך.

די האַנדווערקער־שול אונטער דער לייטונג פון סטאַניסלאָוו פּשיסוסקי איז באַזוכט געווארן פון 120 שילער (בלויז מענער). אַ געוויסע צאָל שילער האָט אויך באַזוכט די פּרי־וואַטע מוזיק־שול פון לודוויק וואוזשינאָוויטש און די מלוכה־שול פאַר פּרעבילימינאַרע קלייַנע בלויז אַ קליינע צאָל יידן איז צוגעלאָזט געווארן.

די אויבן־געברַכטע צאָלן נעמען וועיט ניט אַרום אַלע קינ־דער און יוגנטלעכע, וועלכע האָבן באַקומען בילדונג און דער־ציאונג און אויך נישט די יוגנט, וואָ סהאָט שטודירט אין די אוניווערסיטעט־שטעט אין פוילן און אין אויסלאַנד.

רייַדעדיק וועגן קולטור אין דערציאונג איז נייטיק צו דערמאָנען אויך וועגן די טעטיקייט פון דער „לירא״. יעדער טשענסטאָכאָווער יידישער אינוואַליד אָדער אינוואַלידקע, וואָס האָט זיך באַקענט מיטן בוך „טשענסטאָכאָווער יידן״, וווייסט וועגן דער גרויסער באַדייטונג פון דער „לירא״ פּאַרע יידישן קולטור־לעבן אין טשענסטאָכאָוו, באַזונדערס נאָך דעם, ווי ס׳איז דאָרט דורך די יידישע אַרבעטער־טוער ר. פּעדערמאַן, כראַבלאָווסקי און אהרן פּרץ אין בכלל פון די פּראָגרעסיווע יידישע קולטור־טוער, באַקומפּט געווארן די אַסימילאַטאָריש טענדענצן, וואָס האָבן גהאַרשט אין דער דאָזיקער געזעלשאַפט. דאָך איז נייטיק צו־צוגעבן אייניקע פאַקטן: ווי עס גיט איבער ד״ר אהרן פּרץ (געוועזענער פּאַרטיצער פון דער „לירא״) האָבן די פּראָגרע־סיווע קולטור־טוער אָנגאַהייבן זייער אָפענסיווע קעגן דער אַסי־מילאַטאָרישער אָנפירונג אין דער „לירא״. ערשט צום סוף פון 1911, נאָך דעם, ווי די „יידישע ליטעראָרישע געזעלשאַפט״ איז דורך דער צאָרישער מאַכט געשלאָסן געווארן. די מיטגלי־דער פון דער געשלאָסענער געזעלשאַפט זיינען אַריינגעטראָטן אין דער „לירא״ און בייסלכוויוויז פון דאָרט אַרויסגעשטופט די אַסימילירטע פּאַרוואַלטונגס־אָנפירער פון דער „לירא״. געבליבן איז בלויז הענריק מאַרקוספעלד, וועלכער האָט דערקלערט, אַז אים גייען ניט אַן די טענדענצן, וואָס האָבן אָנגאַהויבן הערשן אין דער „לירא״. ער וויל וווייטער מיטאַרבעטן מיט דער דאָ־זיקער געזעלשאַפט און זי מאַטעריעל שטיצן, וווייל ער זעט, אַז דאָ ווערט געפּירט אַן אַרבעט און וואו נאָר עס גייט אַן אַ שיינע אינטעסיווע קולטור־טעטיקייט, וויל ער אויך זיין. צווישן די מיטגלידער פון דער „לירא״, — גיט איבער אהרן פּרץ, — האָבן זיך אייַך געפּונען אַזעלכע, וואָס האָבן באַקומען בילדונג אין אינטערעסירט מיט דער טעטיקייט פון דער דאָזיקער אינסטי־טוציע, זיי האָבן דאָ געהאַט אַ מעגלעכקייט צו זיין נאָענט צו מאַרקוספעלדן, אַ דאַנק וועלכן זיי האָבן לייכטער געקענט בא־קומען קרעדיטן אין די יידישע בענק.

דאָס אַרויסבאַקומען דערלויבענישן אויף אינצאָרדענען אונטערנעמונגען — גיט וווייטער איבער אהרן פּרץ — איז פאַרגעקומען אויף פאַלגנדיק אופן: יעדער יאָר אין חודש יא־נואַר, האָט די פאַרוואַלטונג פון דער „לירא״ באַדאַרפט צושטעלן אַ פּלאַן פון אונטערנעמונגען אויף אַ גאַנץ יאָר. דער פּלאַן איז איבערגעשיקט געווארן צום גובערנאַטאָר יאשעווסקי אין פּיעט־ריקאוו. דערלויבט איז געווארן אייניצורדענען 12 פּאַרלעזונגען און 48 קאָנצערטן אין משך פון יאָר. די „לירא״ האָט אַבער מיינסטנטייל אייניגעאָרדנט ליטעראָרישע אונטערנעמונגען. דער העכערער פּאָליציסט, מיכאַליוק, וועלכער האָט אין זאַמען פון גובערנאַטאָר אויפגעפּאַסט אויף דער טעטיקייט פון דער „לי־

ראָ", פלעגט פֿאר יעדער פֿאַרלעזונג נעמען 2 רובל, כדי ער זאָל ביי יעדער פֿאַרלעזונג און קאָנצערט בייזיין. אויף אַזעלכע „קאָנצערטן" פלעגן אַראָפֿקומען שלום־עליכם, פרץ, נאָמבערג, וויינסבערג, הלל צייטלין און אַנדערע יידישע שרייבער. אין די צייטונגען און אפֿישן פלעגט אָנגעגעבן ווערן, אַז עס קומט פֿאַר אַ קאָנצערט, אויף וועלכן עס וועט אין סאָלאָ־טאָנץ אַרויסטרעטן י. ל. פרץ, אָדער שלום־עליכם, אָדער אַן אַנדערער שרייבער. די אינטערעסאָנטסטע פלעגן פֿאַרקומען אין אייגענעם לאָקאָל, וואָס האָט געהאַט 225 פלעצער. דער לאָקאָל האָט זיך געפּונען אין גיטלערס הויז אויפן ראָג פון דער ערשטער אַלייע.

וועגן י. ל. פּרצעס אַרויסטרעטן גיט איבער אהרן פרץ כאַראַקטעריסטישע מאָמענטן: י. ל. פרץ פלעגט פֿאַרלייענען זיינס אַ דערציילונג פון אויסוויניק. בעת אייענער אַזאַ פֿאַר־לעזונג, „אַ דין תורה מיטן ווינט", האָבן אייניקע „לירא"־מיט־גלידער סטענאָגראָפירט אָלץ וואָס פרץ האָט געזאָגט. אין אַ וואַך אָרום האָט מען שוין געלייענט דאָס זעלבע אין אַ וואַר־שעווער יידישער צייטונג און דאָס וואַרט־ביי־וואַרט, ווי ס'איז סטענאָגראָפירט געווארן בעת דער פֿאַרלעזונג אין טשענסטאָ־כאָוו. אַ צוויטער כאַראַקטעריסטישער מאָמענט: י. ל. פרץ איז געווען זייער צופֿרידן פון זיינע אַרויסטריטן אין טשענסטאָכאָוו און האָט געגרן זיך געטיילט מיט זיינע אינדרוקן מיט די אַקטיוויע קולטור־טוער, און באַזונדערס מיט זיינע קרובים אהרן און חנה פרץ. זיינע בריוו צו זיי פלעגט ער שטענדיק פֿאַרענדיקן מיט דער ביטע „דעם בריוו מיינעם פֿאַרברענט, כ'בין נישט מחויב צו שאָפן אַ לייכט פֿאַרדינסט פֿאַר מיינע ביאָגראָפן"...

די שיינע קולטור־טעטיקייט פון דער געזעלשאַפט „לירא" אין טשענסטאָכאָוו האָט זיך פֿאַרענדיקט מיטן אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה. נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט זיך אָנגעהויבן אַ ניי קאַפּיטל פון געזעלשאַפטלעכן און קולטו־רלען יידישן לעבן אין טשענסטאָכאָוו.

דער וואוקס פון קולטורלען און געזעלשאַפטלעכן לעבן נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט געהאַט אַ גאָר נאָענטע שייכות צו דער טעטיקייט פון די פֿאַליטישע פֿאַרטייען, וואָס האָבן אַ־געהויבן אַריינדרינגען און באַאיינפלוסן דאָס יידישע לעבן אין אונדזער היימשטאָט טשענסטאָכאָוו. אויפן געביט, ווידער, פון מאָדערנער דערציאונג, האָט איצט אַ וויכטיקע ראָל געשפּילט די יידישע וועלטלעכע י. ל. פרץ־שול, וואָס האָט אַרויסגעגעבן שילער מיט אַ רייכן פֿאַליטישן און געזעלשאַפטלעכן באַגאַזש, וואָס האָבן אויסגעפּילט אין געשטאַרקט די אַרבעטער־רייען אין די לינקע פֿאַליטישע פֿאַרטייען.

רעפֿרעזענטאַנץ פון דער יידישער קהילה

וועגן דער רעפֿרעזענטאַנץ פון דער יידישער קהילה אין טשענסטאָכאָוו ווערט געזאָגט באַהאַנדלט דורך ד"ר י. שאַצקי[12], פון ד"ר הענריק שפּיגל ווערן מיר געוואויר, אַז די פֿאַרוואָלטונג פון דער דעמאָלטשיקער קהילה איז באַשטאַנען פון ה. גינזבערג, מ. העניג און מ. מאַרקוספעלד. ווי עס גיט איבער ד"ר אהרן פרץ זיינען די זעלבע קהילה־רעפֿרעזענטאַנטן עטלעכע מאָל אויסגעוויילט געווארן פון אַ מערהייט יידן אין שטאָט, ווייל פֿאַר זיי האָבן געשטימט הן אָרעמע יידן, וואָס זיינען אָנגעקומען צו זיי נאָך שטיצע (זיי זיינען געווען בעל־מנדבים), הן קליינהענד־לער און סוחרים, וואָס זיינען אָנגעקומען צו זייער אונטער־שטיצונג ביים באַקומען אַ גמילת־חסד.

פון זינט עס זזיינען דורכגעפירט געווארן די נייע רע־פֿארמען פון קהילה־פֿאַרוואָלטונגען אין פוילן, ביזן יאָר 1936, איז די מערהיים פון דער קהילה־פֿאַרוואָלטונג באַשטאַנען פון „אגודה"־אָנפירער און ציוניסטן. פֿאַרזיצער איז אין משך פון אַ ריי יאָרן געווען דער „מזרחי"־עסקן אין טשענסטאָכאָוו, שמואל גאָלדשטיין. פון יאָר 1936 ביזן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה האָבן דעם גרעסטן אינפלוס אין דער קהילה־פֿארוואָלטונג באַקומען די קליינהענדלער און האַנטווערקער, וועל־כע זיינען אויך אונטערגעשטיצט געווארן פון אַ עווייסער טייל יידישע אַרבעטער. פֿאַרזיצער איז געווארן דער אָנגעזעענער טוער פון דער נייי־אָנשטאָנענער יידישער דעמאָקראַטישער פֿאַר־טיי, יעקב ראָזנבערג, וועלכער האָט אַרויסגעזויגן פיל פֿאַראיי־טערעסירונג צום יידישן געזעלשאַפטלעכן און קולטורעלן לעבן פון יידישן קיבוץ אין שטאָט, צו דער יידישער אַרעמקייט אין אָפֿילו צו י קולטורעלע באַדערפענישן פון דער יידישער אָר־בעטערשאפט. יעקב ראָזנבערג איז געווען דער לעצטער ראש־הקהל פון גרויסן טשענסטאָכאָוער יידישן קיבוץ און דער איינציקער יידישער אָפּיציעלער רעפּרעזענטאַנט, וואָס האָט אויך פערזענלעך אָפּגעפּילט די שווערע האָנט פון סאָנאַציע־מיניסטער סלאָוואַקיע, וועלכער האָט ראָזנבערגן אַריינגעזעצט אין תפיסה, ווייל דער מויער אָרום יידישן בית־עולם האָט ניט „געשטימט" מיט סקלאָדאָווסקיס פֿאַראַרדענונגען וועגן „אורבאַניסטיק".

יידן אין די שטעטלעך אָרום טשענסטאָכאָוו

וואָס שייך יידן אין די שטעטלעך אָרום טשענסטאָכאָוו, וועגן דעם איז כדאי צו דערמאָנען אייניקע פאקטן: אין יאָר 1914 איז אין וולאָצלאָווסק דערשינען אַ בראָשור פון אַ גע־וויסן גלח סטאָניסלאָוו מזנערוואָוסקי, מיט ידיעות וועגן קושע־פיץ, געשטיצט אויף ארכיוואַלע דאָקומענטן[13]). דאָרט[14] ווערט צווישן אַנדערע אויך אָנגעגעבן, אַז די עלטסטע ידיעה וועגן יידן אין קושעפיץ שטאַמט פון יאָר 1633. וויפֿיל יידן ס'זיינען דאָמאָלט געווען אין קושעפיץ גופא איז ניט באַקאַנט, ווייל די קושעפּיצער יידן זיינען געווען צוגעצוועכנט צו די יידן אין דזיאַלאָשין אין צוזאַמען האָבן זיי געציילט 1956 נפשות. וויי־טער ווערט דאָרט דערמאָנט, אַז אין יאָר 1720 האָבן אין קוז־ניטשקי (אַ פֿאַרשטאָט פון קושעפיץ) געוואוינט 3 יידישע פֿא־מיליעס. אין דער אָנגעוויזענער בראָשור איז אויך דערמאָנט, אַז אין יאָר 1765 האָבן אין קוזניטשקי געוואוינט 30 יידן, וואָס האָבן שוין געהאַט אויפגעבויט אַן אייגענעם בית־המדרש, וואָס פריער איז דאָס געווען פֿאַרווערט, און לסוף האָבן זיי אויף דעם באַקומען אַ דערלויבעניש פון אַרצביסקופ אָדאָם קאָמאָראָווסקי. וויי־טער גיט אַן מזנערוואָוסקי אַז אין יאָר 1810 זיינען אין קושעפיץ געווען 270 יידן, אין יאָר 1847 — 1045 יידן, אין יאָר 1860 — 1069 יידן און אין יאָר 1914 — אַן ערך פון 2500 יידן. אין דער זעלבער בראָשור ווערט אויך דערמאָנט, אַז דער גלח וואויטעק רופינסקי האָט פון די צונויפגעזאַמלטע קאָפּיטאַלן דוכן קושעפיצער קלויסטער, דעם 25טן יוני, 1711 און דעם 10־טן דעצעמבער, 1715 אויסגעאַרגט דער פֿאַרוואָלטונג פון בית־המדרש אין קאָניצאָפּאָל (אַ שטעטל ביי טשענסטאָכאָוו) 13 טויזנט זלאָטע אויף 10 פֿראָצענט. אויף ענלעכע באַדינ־גונגען האָט רופינסקי אויך אויסגעאַרגט אין יאָר 1716 דער פֿארוואָלטונג פון בית־המדרש אין דזיאַלאָשין 5000 זלאָטע,

אין יאָר 1721 האָט ער וויידער אויסגעבאָרגט 500 טינפּעס (אַ זילבערנע מטבע אין די צייטן פון יאָן קאָזשימיר) און מיט פּינף יאָר שפּעטער, דעם 20־טן אויגוסט, האָט ער וויידער אויסגעבאָרגט די יידן פון דזיאַלאָשין 2700 זלאָטעס. אגב, וועדט אויך דאָרט דערמאָנט, אַז די יידן האָבן זיך צו די באַדינגונגען פון אויסצאָלן די הלוואה נישט צוגעפאָסט און מ׳האָט זיי געדרעט מיט אַריינוואַרפן אין חרם (קליאָנטוואָ).

שטיצנדיק זיך אויף די דאָזיקע ידיעות, קומט אויס, אַז אין געווייסע שטעטלעך אַרום טשענסטאָכאָוו זיינען שוין געווען יידישע ישובים נאָך פאַר דעם, ווי ס׳איז געווען עפּעס אַ זכר פון אַ יידישער קהילה אין טשענסטאָכאָוו גופא. און אַז זייער מאַטעריע־לע לאָגע איז געווען אַ שוועָרע, אַזוי אַז זיי האָבן געמוזט אַנ־קומען צו הלוואות, וועלכע זיי האָבן נישט געקענט אָפּצאָלן.

* * *

פון דעם אַלעם וואָס אז ביז איצט פאַרעפנטלעכט געווארן וועגן יידישן ישוב אין טשענסטאָכאָוו, און פון דעם קורצן צושטייער, וואָס איך ברענג דאָ איצט, באַקומט זיך נאָך אַלץ נישט קיין פול בילד וועגן דער געשיכטע פון טשענסטאָכאָווער יידישן ישוב. דאָך קען מען אויך פון דעם זען, וואָס פאַר אַ בכבֿוד־דיקער מיטגליד דער טשענסטאָכאָווער קיבוץ איז געווען אינעם רומרייכן יידישן ישוב אין פּוילן, און ווי שטאַרק דאָס יידישע טשענסטאָכאָו האָט זיך אָנגעזוען אין שטאָט גופא.

דאָס דאָזיקע פּוילסירנדיקע קאָלירפּולע לעבן פון צאָלרייכן יידישן קיבוץ אין טשענפּטאָכאָו איז אָבער צעשטערט געווארן מיטן מאָמענט וועו ס׳איז אויסגעבראָכן די צווייטע וועלט־שחיטה און די היטלעריש חיילות האָבן אַריינמאַרשירט אין שטאָט.

דער וואָקזאַל אין טשענסטאָכאָוו

פראָנקעס הויז אין דער ערשטער אַלעע בײַם באַן־בריק

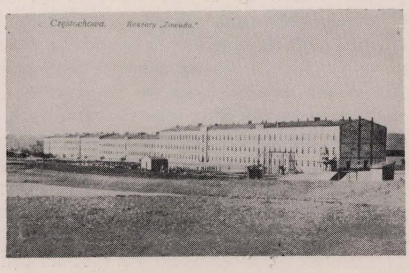

די קאָשאַרן (קאַזאַרמעס) „זאַוואַדאַ״

דער נייער מאַרק

ס׳האָט זיך אָנגעהויבן דאָס גרויסע אומגליק וואָס האָט זיך אין יאָר 1442 פאַרענדיקט מיט דער קאָטאַסטראָפע פּון גאַנצן יידישן ישוב אין טשענסטאָכאָוו, וואָס איז פאַרשניטן געוואָרן פון די היטלעריש רוצחים, ימח שמם!

וואַרשע, פּעב. 1956

ביבליאָגראַפיע:

1) באַריכט וועגן דער געשיכטע פון טשענסטאָכאָוו, געשריבן דורכן טשענסטאָכאָווער מאָגיסטראַט פאַר די אָקופּאַציע־אַרגאַנען דעם 15טן דע־צעמבער, 1942, נומ. 0־1224/1/12, אונטערגעשריבן דורכן דעמאָלטיקן בירגערמייסטער רובינסקי.
2) „יידן אין טשענסטאָכאָוו ביז דער ערשטער וועלט־מלחמה״, פון ד״ר יעקב שאַצקי, „טשענסטאָכאָווער יידן״, זייט 9.
3) „פאָלסקיע טאָוואַרישיסטוואָ קראַאַזנאָוטשע״, „פּשעוואָדניק פּאָ טשענ־סטאָכאָוע אי אָקאָליצי״, וואַרשע, 1909.
4 „פאָדרודזשע היסטאָריטשנע פּאָ) זיעמיאַן פאָלסקיך״, דערשינען אין יאָר 1958.
5) „פּיעלגושומקאָ דא יאַסנעי גורא״, וואַרשע, 1846.
6) ווינצענטי שאַטקאָווסקי: „מאַנאַגראַפּיע פון דער אינדוסטריע אין טשענסטאָכאָוו״, 1913.
7) קאָטאַלאָג פון דער אויסשטעלונג אין טשענסטאָכאָוו, איינגעדרוקט פאָר דער ערשטער וועלט־מלחמה.
8) „טשענסטאָכאָווער יידן״, זייט 50.
9) „טשענסטאָכאָווער יידן״, זייט 61.
10) „טשענסטאָכאָווער יידן״, זייט 66.
11) דערשינען אין יאָר 1903.
12) „טשענסטאָכאָווער יידן״, זייט 23.
13) קושעפּציע ו. פּשעלאָשטש.
14) זייט 88.

ד״ר צבי כהן

די יידישע קהילה אין טשענסטאָכאָוו

(איר צוזאַמענשטעל און טעטיקייט)

א

דער צוזאַמענשטעל פון דער קהילה

דאָס יידישע טשענסטאָכאָוו האָט געקענט דינען אין פיל הינזיכטן אַלס מוסטער פון אַ שיין יידיש לעבן. סיי מיט אירע אינ־סטיטוציעס און סיי מיט די, וואָס זיינען געשטאַנען אין דער שפּיץ פון זיי. דאָס יידישע טשענ־סטאָכאָוו האָט פֿאַרמאָגט אַ גאַנצע רייַ פֿערזענלעכקייטן וואָס זיינען געווען שטענדיק גרייט צו טאָן עפּעס לטובת הכלל און צו העלפֿן די נויטבאַדערפֿטיקע. יידן. וואָס זיינען געווען פֿאַרמעגלעך און דאָך נישט געבלאָזן פון זיך.

אין דער ערשטער רייע קומען דאָ אין באַטראַכט די אָנפֿירער פון דער יידישער קהילה, אָדער די גמינע, די דאָזאָרן און זייערע פֿרעזעסן. די דאָזיקע כלל־טויער האָבן כסדר אָפּ־געגעבן זייער צייט און ענערגיע אויף איינצוארדענען אַמבעסטן דאָס יידישע לעבן פון דער דאָזיקער גרויסער און אָנגעזעענער יידישער שטאָט.

אָבער ווען מען רעדט פון דער גמינע און אירע פֿרעזעסן (פֿרעזידענטן), קומט צום ערשטן אויפֿן געדאַנק די הערלעכע געשטאַלט פון דעם גרויסן יידישן גביר און נדבן ה׳ הענריק מאַרקוספעלד, וואָס האָט צענדליקער יאָרן זיך געווידמעט דער שטאָט און האָט זיך געמאַכט באַליבט סיי ביי יידן און סיי ביי קריסטן, מיט זיין פֿשוטקייט און ערלעכקייט.

הענריק מאַרקוספעלד איז געווען יאָרן לאַנג דער פירער פון יידישן טשענסטאָכאָוו. און ווען ער איז געשטאָרבן, האָבן געווויינט אויף זיין טויט יידן און קריסטן. איינער פון די שטאָט מגידים האָט אין זיין הספּד געזאָגט אין שול: „ער איז געווען אַ זעלטענער יִיד אָט דער מאַרקוספעלד. יאָ רבותי, מאַרקוס פעלט! (אַ וואָרט שפּיל אויף זיין נאָמען) און ער וועט אונדז פעלן וואָס אַ מאָל אַלס מער!״

אָבער אויך אָנדערע פֿרעזעסן און פֿירער פון דער יידישער קהילה אין טשענסטאָכאָוו זיינען באַזעלט פונעם זעלבן גייסט. אַזוי, למשל, איז געווען שמואל גאַלדשטיין, אַיינער פון די אָנגעזעענסטע מענטשן אין טשענסטאָכאָוו. געווען פֿרעזעס פון דער יידישער קהילה העכער צוויי־צענדליק יאָר. ער איז געווען גבאי־ראשון פון דער חברה קדישא און געהאַט אַמטן אין נאָך פיל אַנדערע אינסטיטוציעס. באַזונדערס אין „מזרחי״ וואָס ער איז געווען איינער פון די הויפּט־טויער.

שמואל גאַלדשטיין האָט פֿאַרנומען דעם פֿלאַץ פון מאַרקוס־פעלדן נאָך יענעמס טויט, און האָט געשפּילט אין דער יידישער טשענסטאָכאָוו נישט קיין קלענערע ראָלע. שמואל גאַלדשטיין איז אומגעקומען דורך די נאַצישׂ, ימח שמם.

נאָך אַזאַ פירער איז געווען דער פיינער ייִד חיים וועקס־לער אויך אַ טויער אין מזרחי, וואָס איז געקומען צו דער מאַכט נאָך דעם ווי שמואל גאַלדשטיין האָט זיך אָפּגעזאָגט פון זיין אַמט. עס זיינען אויך געווען פירער פון דער יידישער קהילה, די איבערגעגעבענע כלל־טויער: דר. זאַקס, שמחה דושיריאט, ה. מאיטליס, איציק מענדל עפשטיין, וועלכער האָט געמאַכט אַ שטאַרקן אייַנדרוק מיט זיין פֿאַטריאַרכאַלישן אויסזען און נישט ווייניקער אויך דער פֿאַרטרעטער פון די האַנדווערקער אין דער קהילה, ד״ר ה. גייסלער. דער לעצטער איז געווען אין פּריוואַטן לעבן אַ דאָקטאָר, וואָס האָט געהיילט קראַנקע, אָבער ווען ער האָט נאָר געהאַט אַ פּרייַ מינוט האָט ער זי אַוועקגעגעבן פֿאַר די האַנדווערקער אַרגאַניזאַציעס, ווי דער האַנדווערקער פֿאַרבאַנד און די האַנדווערקער שולע. גייסלער האָט זיך שטענדיק אָנגענומען פֿאַרן גורל פון אַרבעטענדן מענטש.

די טעטיקייטן פון דער קהילה

די טעטיקייטן פון דער יידישער קהילה אין טשענסטאָכאָוו טיילן זיך אויף צוויי טיילן. אויף דער צייט ביז דער ערשטער וועלט־מלחמה, ווען טשענסטאָכאָוו ווי גאַנץ קאָנגרעס פּוילן, איז נאָך געווען אונטער דער הערשאַפט פון צאַרישן רוסלאַנד, און אויף דער צייט פון נאָך דער באַפרייאונג פון פּוילן ביז צום אויסברוך פון דער צווייטער וועלט מלחמה אין יאָר 1939, אַן ערך 20 יאָר.

פֿאַר דער ערשטער וועלט מלחמה, ווען דאָס צאַרישע רוס־לאַנד האָט נאָך אַזוי שטאַרק געהערשט אין פּוילן, איז די יידישע קהילה, אָדער די גמינע, ווי זי האָט זיך געווויינלעך גערופֿן, געווען אַן אומבאַדייטנדע אינסטיטוציע, כאָטש זי האָט אָנגעפירט מיטן גאַנצן יידישען לעבן פון אַזאַ גרויסער שטאָט.

ווי טשענסטאכאוו. דאס איז געווען דערפאר, ווייל לויט די רוסישע פארשריפטן האט די טעטיקייט פון דער גמינע גע־מוזט זיין באשרענקט נאר צו ענינים פון יידישן רעליגיעזן לעבן, ווי די שולן און בתי מדרשים, מקוהס, תלמוד־תורהס און בית־עולם. די קהילה האט אויך געהאט אין איר יוריסדיקציע דאס אנשטעלן פון כלי־קודש; ווי א רב, א חזן, א שמש אזי"ו. עס איז געווען אן עטאט, אן אפצאל, ווען די מער פארמעג־לעכערע יידן האבן געצאלט פאר אט־די צווקען, אבער דער עטאט איז נישט געווען קיין גרויסער, ווייל די געברויכן זיינען נישט געווען צו גרויס. אין דער גמינע זיינען געווען עטלעכע יידישע באלעבאטים פון שטאט, על פי רוב פון די מער פאר־מעגלעכע מענטשן. וועגן וועלטלעכע ענינים האט מען אין דער קהילה נישט געווארט קיין גרויסער, ווייל די געברויכן זיינען נישט געווען צו גרויס. אין דער גמינע זיינען געווען עטלעכע יידישע באלעבאטים פון שטאט, על פי רוב פון די מער פאר־מעגלעכע מענטשן. וועגן וועלטלעכע ענינים האט מען אין דער קהילה נישט געווארט אפילו רעדן, אויך מענטשן פון פאלק, פון די ברייטע מאסן האבן צו דער גמינע קיין שום שייכות נישט געהאט.

אנדערש אבער איז עס געווען באלד נאכדעם ווי פוילן איז באפרייט געווארן און די אנשטאלטן פון לאנד זיינען אוועקגעקומען געווארן אויף דעמאקראטישע יסודות. דעמאלט איז די יידישע קהילה אין גאנץ פוילן ארויס פון איר ענגען באגריף צו פארהאנדלען נאר וועגן יידיש־רעליגיעזע ענינים און האט זיך אוועקגעשטעלט אויף א פיל ברייטערער פלאס־פארמע, וואס נעמט ארויין אלע ענינים. רעליגיעזע ווי נישט רעליגיעזע, וואס האבן א שייכות צו די יידן פון אונדזער שטאט. דאס זעלבע איז אויך געווען מיט טשענסטאכאוו.

דערנאך זיינען אויך פארגעקומען וואלן צו דער קהילה און צום קהילה־ראט וואס איז דעמאלט געשאפן געווארן. עס זיינען ביי די וואלן געווען שטארק טעטיק די פרומע עלעמענטן, ווי די „מזרחי", „אגודת ישראל" און די אלגעמיינע ציוניסטן. באזונדערס זיינען געווען טעטיק די ארבעטער פאדעטייען, ווי „בונד" און אנדערע וואס האבן דערווייזלט פארשטייער אין דער קהילה און אין קהילה־ראט.

די טעטיקייט פון דער קהילה איז איצט אויך געווארן גאר אן אנדערע, א פיל גרעסערע און ברייטערע, וואס האט זיך מער נישט פארנומען נאר מיט רעליגיעזע ענינים, ווען כלע זיינען באשטאנען פון 5 פונקטן. (מען פלעגט זיי באצייכענען איראניש מיטן וואורט „תשמיש"; „ת" פאר תלמוד תורה׳ס; „ש" פאר שולן צום דאוונען; „מ" פאר מקווה׳ס; „י" פאר ענינים פון יציאת נשמה, ווי חברה קדישא און בית עולם און „ש" פאר שכר פאר די רבנים, חזנים און שמשים). ניין. די איצטיקע קהילה האט געהאט א פיל ברייטער און גרעסער פראגראם, א דאנק די אינטעלעקטועלע כוחות פון דער יידישער אינטעליגענץ און יידישע ארבעטער וואס האבן זיך אין איר באטייליקט.

אזוי, למשל, האבן די נייע וועלטלעכע עלעמענטן אין דער קהילה און אין קהילה־ראט אוועקגעשטעלט אויפן פראגראם — הילף פאר די נייע לערן־אנשטאלטן פון די יידישע פאלקס־מאסן, ווי די בילדונגס־קורסן, פאר־שולן, אוונט־קורסן און אנדערע. נישט ווייניקער האבן די נייע כוחות געקעמפט דער־פאר, אז מען זאל שטיצן די יידישע ביבליאטעק, וואס באדינט די יידישע פאלקס מאסן, דורך ארויסגעבן זיי די סאמע נייעסטע ביכער צום לייענען; א יידישע שריפט, וואס איז אפט ארויס־געגאנגען פעריאדיש, אדער נישט פעריאדיש; יידישע אזעגאנג פארריינען און טעאטער־גרופן. ווי אויך אנדערע אונטערנעמונ־גען אויפן געביט פון קונסט און ליטעראטור. אין טשענסטאכאוו איז געפירט געווארן א שטארקער קאמף וועגן דער „אנד־וועקער שולע", די „לירא" און אנדערע אזעלכע אינסטי־טוציעס.

פארשטייט זיך אז די רעליגיעזע און פילאנטראפישע אינסטיטוציעס זיינען אוועקגעשטעלט געווארן אלס די ערשטע אויף דער ליסטע, מצד די פרומע און רעאקציאנערע עלעמענטן, וועלכע זיינען על פי רוב אין טשענסטאכאוו געווען אין דער מערהייט. דאך האט די אפאזיציע פון די ראדיקאלע עלעמענטן זיך נישט געלאזט שפיינן אין דער קאשע ארייַן. זיי האבן כסדר געהאט צו פירן א קאמף געגן די רעאקציאנערע כוחות, פאר וועלכע דאס יידישע וואלט האט גארנישט צעמיינט און ביי וועלכע עס וואלט רעכט געווען, אז מען זאל גאר רודפן און אונטערדרוקן די יידישע פאלקס־שולן, בילדונגס־קורסן און ביבליאטעקן, ווייל זיי זיינען א „מקור פון אפיקורסות", ווי איינער פון די פרומע ראט־מענער האט זיך געהאט אויס־געדריקט.

דער דאזיקער קאמף איז נישט געווען קיין גלייכער אין דער צאל פון די כוחות (ווייל שפעטער איז אנטשטאנען אויך די „אגודה", וועלכע האט געשיקט אירע פארשטייער אין דער קהילה און קהילה־ראט, וואו זיי האבן זיך פארריניקט, על פי רוב מיט די ציוניסטן און מזרחיסטן געגן די ראדיקאלע עלעמענטן). דאך האבן די פארשטייער פון „בונד" וועלכע זיינען געשטאנען בראש פון אלע ראדיקאלע כוחות און באזונדערס געווען אקטיוו אין קאמף פאר די יידישע אנשטאלטן, פיל מאל אויסגעפירט דאס, וואס זיי האבן געוואלט. זיי האבן דאס דערגרייכט דורך פארשייעדענע מיטלען, וואו מיר וועלן עס שילדערן שפעטער.

אבער, איידער מיר גייען ווייטער, וועלן מיר דא געבן א רשימה פון די טעטיקייטן פון דער קהילה און קהילה־ראט אין די 20 יאר זינט דער אנטשטייאונג פון נייעם פוילן ביז צו דער צווייטער וועלט־מלחמה.

אבער פריער לאמיר זעגן וואס עס זיינען געווען די אפטיילונגען פון דער קהילה.

עס איז געווען א פראגראם וואו א חוץ די כלי קודש ענינים, רעליגיעזע אנשטאלטן אין די פרומע אינסטיטוציעס פון לערנען, האבן די נישט־ראדיקאלע עלעמענטן אויך געמוזט באשטימען געלטער פאר דער אנדווערקער־שולע, פאר פאך־שולן, פאר ביל־דונגס קורסן, אוונט־קורסן, פאר דער ביבליאטעק, פאר א יידישע טעאטער גרופע, פאר דער „לירא" און פיל אנדערע. פארשטייט זיך אז אויך די פילאנטראפישע אנשטאלטן זיינען געווארן אין באטראכט.

די כלי קודש (מורה־הוראהס, דיינים, חזנים, שוחטים און שמשים)

גייען מיר אריבער צום געביט פון גייסטיקע יידישע פירער אין רעליגיעזן זין. האט טשענסטאכאוו פארמאגט א גרויסע צאל פון בארימטע לומדים. אמתע ריזן אויפן געביט פון תלמודישן וויסן.

א חוץ דעם גרויסן גאון הרב ר׳ נחום אש, וואס האט באצירט די שטאט, האט טשענסטאכאוו אויך פארמאגט א גאנצע רייע פון מורה־הוראה׳ס און דיינים, און אזוי אויך סתם לערנער, וועלכע האבן געהאט א גרויסן נאמען. מיר

וועלן דאָ דערמאָנען נאָר אַ פאָר פון זיי. ווי למשל, דער גרויסער בקי און חריף ר׳ יאָסעלע קירער (אָדער ווי מען האָט אים געוווען „יאָסעלע פראָקאָש״), וואָס איז געווען איינער פון די מורה־הוראה׳ס אויף וועלכע דער רב האָט זיך שטענדיק געקענט פאַרלאָזן, אָדער נעמט דעם מורה־הלכה און דעם דיין ר׳ נחום גרינספעלד. צי דעם אַנדערן יאָסעלע, ר׳ יאָסעלע קליינ־פלאַץ, צי גאָר ר׳ יוסף רובין (דעם רבי ר׳ אביגדורס אן איידעם).

רעכנט צו צו זיי די מגידים. די גרויסע לומדים. דער שוואָגער פון הרב נחום אש, ר׳ משה האָלטער, וועלכער איז געווען אי אַ גרויסער למדן אי אַ גוואַלטיקער רעדנער. צו זיינע דרשות זיינען געקומען הונדערטער מענטשן. ער פלעגט שטענדיק רעדן אויף די „עונג שבתס״ פון די „מחזיקי הדת״ אָדער אין דער „מזרחי״. היינט דער אַנדערער מגיד, ר׳ יוסף שמעון קאָבלענץ, וועלכן מען פלעגט רופן „דער טשענס־טאָכאָווער מגיד״. ר׳ יוסף שמעון איז געווען אַ ייד — אַ הדרת פנים. ער פלעגט רעדן אויף אַ פיינעם מאָדערנעם יידיש, פול מיט וועלטלעכע וויסן און פלעגט אפגעבן זיין גאָנצע צייט פאַר דער אַראָגאַניזאַציע. דאָך איז ער נישט געווען קיין פאַנאַטיק און ער האָט פארשטאַנען די פסיכאָלאָגיע און די אינטערעסן פון יידישן אַרבעטער.

אויף די עלטערע יאָרן האָט ר׳ יוסף שמעון פארלוירן זיין ראיה און זיין איידעם פלעגט אים אַרײַנפירן אין דער שול, אָדער אין בית המדרש, וואו ער פלעגט וויייטער האַלטן זיינע א דרשה, מיט פול פייער און פלאַם. ער האָט באַזונדערס נישט אויפגעהערט צו רעדן, ביז זיינע לעצטע טעג, אין דער שול, וואָס ער האָט אין עגערינדעט אויף קאָטעראַלנע נומער 10.

גרויסע לומדים און שייע יידן זיינען אויך געווען די שוחטים פון טשענסטאָכאָוו, ווייל אין טשענסטאָכאָוו האָט קיי־נער נישט געקענט ווערן אַ שוחט סיידן ער האָט געקענט גוט לערנען. אביבראהיפט האָט ער געמוזט וויסן אַלץ וואָס עס איז שייך צום ענין פון שחיטה פון אלף ביז ת׳. אזוי האָט הרב ר׳ נחום אש איינגעפירט און ער האָט שטאַרק מקפיד געווען, אַז די שוחטים זאָלן זיין אמתע בני תורה. אין דער הינזיכט האָט מען ביים רב נישט געקענט פועלן קיין שום טובה. אַ שוחט וואָס האָט נישט ממש „געווייקט אין לער־נען״ (וויי דאָס ווערטל פלעגט גיין), האָט הרב ר׳ נחום נישט דערלאָזט צו ווערן אַנגעשטעלט פון דער קהילה אַלס שטאַט־שער שוחט. פון די שטאָטישע שוחטים האָבן זיך אויסגעצייכנט פאַלגנדע זיבן: ר׳ אבא׳לע קוריפמאַן; ר׳ חיים פאַקטאר; ר׳ נחמיה גאָטליב; ר׳ יחזקאל בערגמאַן; ר׳ זיינוויל בארשי־קאָוסקי; ר׳ משה דיאלאָווסק און ר׳ יאָסעלע שניצער. עס זיינען געווען נאָך אַנדערע, אָבער זיי זיינען נישט געווען אַנגעשטעלט פון דער שטאָט. דאָס רוב פון די שטאָטישע שוחטים האָבן אויך געהאַט אַ חזקה צו דאָוונען פארן עמוד, תפילת שחרית, אין די ימים נוראים.

פון די זיבן דערמאָנטע שטאָט שוחטים האָט ר׳ אבא׳לע זוכה געווען צו אריכת ימים. ער איז געשטאָרבן אַ זקן פון איבער תשעים, איבערלאָנדיק אַ גרויסע משפחה פון קינדער און קינדס־קינדער. ר׳ אבא׳לע איז געווען באַזונדערס זייער באַליבט ביי די קצבים פון שטאָט און ביי יעדע דין תורה, וואָס זיי האָבן געהאַט מיט סוחרים פון בהמות, איז ער געווען זייער בורר. ער איז אויך געווען דער עלטסטער שוחט פון טשענסטאָכאָוו און אומגעגנט. וואָס שייך די אַנדערע כלי־קודש פון טשענסטאָכאָוו איז די דאָזיקע יידישע קהילה געווען געבענטשט מיט אַ שפע פון אַנגעזעענע יידישע חזנים, וועלכע האָבן געהאַט אַ נאָמען אויך אויסער טשענסטאָכאָוו.

נו. אוודאי, פון דעם גרעסטן נגינה־קינסטלער און למדן ר׳ אברהם בער בירנבוים איז אַפגעריידט. ער איז דאָך געווען אַן אויסערגעווייניגלעכע דערשיינונג און די שטאָט טשענסטאָכאָוו האָט זיך ווירקלעך געפילט גליקלעך צו האָבן אָט דעם גרויסן געזאַנג מייסטער אין איר „נייער שול פאַר איבער צוואַנציק יאָר״. אָבער אונטער אים זיינען געווען אין טשענסטאָכאָוו אַ גאַנצע רייע פון גרויסע מייסטער פון געזאַנג, אַנהויבנדיק פון דעם גרויסן קאָמפאָזיטאָר מתתיהו בענסמאן, ביז צו דעם לעצטן חזן פון נאָך דער צווייטער וועלט־מלחמה.

אַזוי, למשל, האָט טשענסטאָכאָוו זוכה געווען צו האָבן אַלס אַ חזן דעם באַוואוסטן עמוד־קינסטלער זיסקינד ראָזענטאָל, וועלכער איז געווען שטאָט־חזן 33 יאָר. דאָס איז געווען אַ ייד אַ הדרת פנים און דערצו אויך אַ למדן, חזן ראָזענטאָל איז נישט נאָר בלויז געווען אַ מנגן, נאָר ער פלעגט אויך שפילן אויף צוויי אינסטרומענטן, אויף פידל און אויף דער פיאַנע. ער האָט אויך געשאפן אַ גאַנצע רייע יידישע קאָמפא־זיציעס. ער האָט געהאַט אַ גאַנצע רייע פון משוררים און יעדעס יאָר צו די ימים נוראים פלעגט ער צוגרייטן נייע קאָמפאָזיציעס צו די תפילות אין אַלטן יידישן גייסט. דערביבער פלעגן יידן אין שטאָט, וואָס האָבן ליב געהאַט מוזיק, לויפן אין די הייליקע טעג אין דער שטאָטישער שול, כדי צו הערן די נייע שאָפונגען פון חזן זיסקינד.

חזן זיסקינד ראָזענטאָל איז נפטר געווארן אין עלטער פון 73 יאָר.

נאָך אים איז אין שטאָט־שול אָנגעשטעלט געווארן אַלס חזן, דער יונגער יוסף באדאש, וואָס האָט שוין דעמאָלט געהאַט אַ נאָמען אַלס אַ גרויסער מייסטער פון נגינה. ער איז באַלד באַליבט געווארן אין דער שטאָט און מען האָט זיך מיט אים געטרייסט נאָכן חזן ראָזענטאָל. ער איז אָבער געווען אין טשענסטאָכאָוו נישט מער ווי צען יאָר, ווייל באַלד האָט אים אויסגעכאפט די יידישע קהילה אין לאָדזאָן און שפעטער איז ער פון דאָרטן אַוועק קיין יאַהאָנעסבורג (דרום אפריקע), וואו ער איז אויפגענומען געווארן אַלס שטאָטישער חזן אין דער אָרטיקער שול.

נאָכן חזן באדאש איז אָנגעקומען אַלס חזן אין דער שטאָט־שול אַן עמוד־קינסטלער פון טשענסטאָכאָוו גופא ה״ה. כאַלעוואַ, וועלכער האָט פריער געדאָוונט אין אַן אַנדערער שול. ער האָט אַלס שטאָט־חזן ארגאַניזירט פאַר זיך אַ כאָר פון גוטע משוררים, וואָס יעדער איינער פון זיי האָט זיך אויסגעצייכנט מיט זיין שטימע. ער איז געווען דער לעצטער חזן פון דער שטאָט. די נאָציס האָבן אים פאַרשיקט קיין אַשוויענטשים, וואו ער איז אומגעקומען.

אין דער דייטשער שול זיינען געווען אין דער גאַנצער צייט פון איר עקזיסטענץ נישט מער ווי צוויי חזנים, דער נגינה־קינסטלער אברהם בער בירנבוים, וועגן וועלכן מיר האָבן פריער געשריבן. און נאָך אים דער אויבער־קאַנטאָר, דער בארימטער געזאַנג־מייסטער, חזן פישל, וועלכער איז געשטאָנען אויף זיין אמת ביז די נאָציס האָבן פארברענט די

דייטשע שול און אים פאַרשיקט קיין טרעמבלינקע אין יאָר 1942.

צו די כלי קודש דאַרף מען אויך צורעכענען די שמשים פון דער שטאָטישער שול, פון דער דייטשער שול און פון בית המדרש פון טשענסטאכאוו. עס איז אַ פאַקט, אַז אַלע שמשים פון טשענסטאכאוו זיינען געווען יודעי ספר און דערצו שיינע באַלעבאַטישע מענטשן.

אין טשענסטאכאוו זיינען געווען פיר שמשים זקנים, וועל־כע זיינען ממש מיטגלידער פון וואוקס פון דער שטאָט. אַזוי, למשל, האָט קיינער נישט געדענקט ווען אורי שמש (אהרן פאלק) איז נאָך געווען יונג, ווייל ער איז כמעט געווען דער עלטסטער פון אַלע. דערצו האָט אורי שמש אַלעמען געקענט, געווארטעט יעדן איינציקן יחוס און איז כמעט געווען אויף יעדנס ברית. ער איז געווען דער שמש פון דער שטאָטי־שער שול יאָרן לאַנג און איז נפטר געווארן אַ בן תשעים.

אַ זקן איז אויך געווען דער צווייטער שמש, קלמן שטיע־קאזש (אַדער ווי מען האָט אים גערופן אין שטאָט „קלמן שמש") דער שמש פון בית המדרש. ער איז אויך געווען אַ ייד אַ זקן, אַבער זייער ענערגיש און ווען מען איז אריינגעקומען אין בית המדרש, איז דאַרטן געווען ליכטיק און וואַרעם. אַז זקן איז אויך געווען דער דריטער שמש, דער פון די מחזיקי הדת, ר' יצחק מאיר בוים, אַבער ווי מען האָט אים גערופן „ביטש־נער". דאָס זיינען געווען יידן שמשים, פערזונלעכקייטן, וואָס האָבן זיך איבערגעגעבן צו זייער אַרבעט ממש מיט מסירת נפש.

עס זיינען געווען נאָך אַנדערע שמשים אין די קלענערע שולן, אַבער זיי האָבן זיך נישט אַזוי באַזונדערס אויסגעצייכנט, אַ פאַקט איז אַבער, אַז אפילו די שמשים פון די בעלי מלאכהשע שולן האָבן געקענט לערנען. עס איז געווען אַ באַוואוסטע זאַך, אַז צווישן אַלע די וואָס זיינען געווען אין דיינסט פון דער יידישער קהילה אין טשענסטאכאוו איז נישט געווען איינער, וואָס זאָל נישט זיין אַ בן תורה און קענען אין די קלייניע אותיות. דערמיט האָט זיך טשענסטאכאוו אויסגעצייכנט קעגן אירבער אַלע אַרומיקע שטעט. און דערמיט איז די פירונג פון דער יידישער קהילה אין טשענסטאכאוו געשטאַנען אויף אַ זייער הויכער מדרגה.

בתי־תפילות (שול, סינאַגאָגעס, בתי־מדרשים און חסידישע שטיבלעך)

דעם אויבן־אָן אין די טשענסטאכאוער בתי־תפילות האָבן פאַרנומען די שטאָטישע שולן און די „דייטשע שול". די שטאָטישע שול איז אַבער נישט געווען די עלטסטע יידישע שול אין טשענסטאכאוו, ווייל עס איז געווען פריער פאַר איר אַ קליינע שול, וואָס איז אויסגעבויט געווארן אין יאָר אַנהייב פון נייַנצעהנטן יאָרהונדערט. אין יאָר 1801 האָט די נייַ־גענריג־דעטע יידישע קהילה פון טשענסטאכאוו, אויסגעבויט אַ קליינע שול פאַר דער קליינער צאָל פון יידן וואָס האָבן זיך דאַרטן געפונען און מיט 15 יאָר שפעטער, אין יאָר 1815, האָט די קהילה אויך אויסגעבויט אַ קליין בית המדרש. אין קליינעם בית המדרש האָט מען געדאַוונט וויינטער, ווייל אין דער שול איז געווען צו קאַלט צו דאַוונען.

אין יאָר תקצ"ד (1834) האָבן עטלעכע אַנגעזעענע יידן פון טשענסטאכאוו זיך ארומגעזען, אַז די צאָל פון די יידן אין שטאָט איז געווארן פיל גרעסער און אַז מען דארף האָבן אַ ניי געבעט הויז. מען האָט געטראכט, וואָס מען זאָל אויס־בויען, אַ שול אדער אַ בית המדרש. עס איז געבליבן, אַז אַזוי ווי אין אַ שול איז ווינטער צייט צו קאַלט צו דאַוונען, זאָל מען דעריבער אויסבויען אַ גרויס בית המדרש.

ראש חודש אדר פון זעלבן יאָר איז לויט דער איניציאַטיוע פון דעמאַלטיקן ראש־הקהל ר' לייבל קאַהן צונויפגערופן גע־ווארן אַ פאַרזאַמלונג אין הויז פון דעמאַלטיקן דאַזאָר ר' גרשון לאַנדוי, אויף וועלכער עס איז באַשלאָסן געווארן צו בויען אַ ניי בית המדרש מיט אַ פרויען אָפּטיילונג.

אין יאָר 1855, האָט מען אַבער זיך ארומגעזען, אַז די יידישע באַפעלקערונג האָט זיך פיל פאַרגרעסערט און אַז מען דארף האָבן אַ פאַסיגע שול. מען האָט דעריבער אַנגע־נומען אַ רעזאָלוציע צו בויען אַזאַ שול און זיך טאַקע באַלד געשטעלט בויען. דאָס איז געווען די שטאָטישע שול, וועלכע האָט עקזיסטירט אין טשענסטאכאוו ביז די נאַציס האָבן איר חרוב געמאַכט.

אַן אַנדער פרעכטיקע שול, אַדער ווי אַנדערע האָבן זי גערופן „די סינאַגאָגע", איז געווען „די נייַע שול" אַדער די דייטשע שול, וועלכע איז אויסגעבויט געווארן דורך די אַס־מילירטע יידן אין אַנהייב פון 20־טן יאָרהונדערט.

די נייַע שול איז געווען אַ הערלעך בנין. געבויט לויטן מוסטער פון די דייטשע שולן אין וואַרשע און איז לאַדזש. די שול האָט אָפּגעקאָסט אַ מטמון מיט געלט און ווען זי איז פאַרטיק געווארן האָט טשענסטאכאוו שהאָט מיט וואָס צו שטאַלצירן. עס איז געווען אַ פראַכט בנין. אין דער שול האָט מען איינ־געלאַדן אַלס אויבער־קאַנטאָר דעם באַוואוסטן גרויסן קינסט־לער פון נגינה, חזן אברהם בער בירנבוים, וועלכער האָט דאַרטן געדאַוונט פאַרן עמוד צוואַנציק יאָר, פון יאָר 1903 ביז'ן יאָר 1923. ווען עס איז דאַרטן אַנגעקומען דער אויבער־קאַנטאָר פישל.

די נייַע שול האָבן די נאַציס אונטערגעצונדן און פאַר־ברענט אין דער נאַכט אויפן 25־טן דעצעמבער 1939. באַלד נאָך דעם ווי זיי זיינען אַריין אין שטענסטאכאוו. צוזאַמען מיט דער שול איז אויך פאַרברענט געווארן די יודאַיסטישע ביבליאָטעק, וואו עס האָבן נאָך געפונען טייערע אַנטיקן פון דער יידישער רעליגיעזער און וועלטלעכער ליטעראַטור.

אין טשענסטאכאוו זיינען אויך געווען זייער פיל חסידישע שטיבלעך וואו עס האָבן געדאַוונט די חסידים פון יעדן רבי באַ־זונדער. אַזוי זיינען געווען: געראַר חסידים, סאַכאַטשאָווער חסידים און אַלעקסאַנדערער חסידים, אַסטראָווצער, סקער־ניוויצער, גראַדזשינסקער, פילצער, בעלזער, ראַפשיצער, אמשי־נאָווער און נאָווראַדאַמסקער חסידים. יעדע גרופּע פון חסי־דים האָט געהאַט איר שטיבל (אַנדערע חסידים, ווי, למשל, די געראַר האָבן געהאַט עטלעכע שטיבלעך). דאָס רוב פון „שטיבלעך" האָבן זיך געפונען אויף קראַקאָווער גאַס. גאַר פון אַ באַזונדערן כאַראַקטער איז געווען דאָס „שטיבל" פון די בראסלאָווער חסידים, וועלכע מען האָט גערופן „די טויטע חסידים" וויייל זייער רבי איז נאָך אַלץ ר' נחמן בראַסלאָווער, כאָטש ער איז נפטר געווארן, מיט אַן ערך 150 יאָר צוריק און איז גערעכנט געווארן צו קבורה אין אומאַן (קיעווער גובערניע). דער בראסלאָווער האָט געהאַט געזאָגט צו זיינע

חסידים פֿאַרן טויט אַז זיי זאָלן נישט אויסקלייבן אַן אָנדערן רבי נאָך זיין פּטירה נאָר קומען צו אים אויפן קבר און אָוועק־לייגן דאָרט קוויטלעך און ער וועט זיי העלפן. די בראָסלאָווער האָבן דערפאָר נישט אויסגעקליבן קיין ממלא־מקומו אויף ר׳ נחמנס פלאַץ און ער איז געבליבן זייער שטענדיקער רבי ביזן היינטיקן טאָג. דאָס בראָסלאָווער „שטיבל״ האָט זיך גענפונגן אין חיים וועקסלערס הויז אויף ערשטער אַלעע, נ. 6.

אַן אייגנאַרטיק אָרט האָט אויך פֿאַרנומען דאָס חסידים שטיבל פון זשאַריקער (טריסקער) רבי, וועלכער האָט ג־ווואוינט אין טשענסטאָכאָוו. דער רבי איז געווען אַ רוסישער, פון דער טריסקער גזע און די חסידים פון די פּוילישע רביים פלעגן זאָגן אויף אים, אַז ער איז אַ „חסידישער מתנגד״, דאָס איז געווען דערפאַר, וואָס די דאָזיקע חסידים האָבן זיך געהאַלטן זייער קאַלטלעך ביים דאָזונגן און גאָרנישט אַזוי ווי די פּוילישע חסידים. זיי האָבן אויך געזאָגט פיל תפילות לויטן אשכנזישן נוסח, בכלל האָט זיך דער דאָזיקער רבי נישט געפירט לויטן שטייגער פון די פּוילישע רביים.

אין טשענסטאָכאָוו זיינען אויך געווען עטלעכע מניינים, אַדער קלויזן פון בעלי מלאכות, ווי למשל, פון שניידערס און אַנדערע. דאָרטן פלעגט זיך פירן, אַז שבת ביים דאָוונען האָט מען איבערגערעדט מכוח אַלע פּאַך־ענינים.

די רעליגיעזע לערן־אַנשטאַלטן (חדרים, ישיבות, חזנים־שול און אַנדערע)

אויפן געביט פון רעליגיע האָט די יידישע קהילה פון טשענסטאָכאָוו פֿאַרמאָגט אַלע פֿארמען פון לערן־אַנשטאַלטן, פון די סאָמע נידעריקסטע ביז די גאָר העכסטע.

צו אַלעם ערשטן די חדרים. אין טשענסטאָכאָוו זיינען געווען עטלעכע דרדקי מלמדים וואָס האָבן געהאַט אַ שם אין דער וועלט. קודם כל דאָס חדר פון ר׳ לייבעלע לאָנדוי. „ווער האָט דאָס נישט געלערנט ביי ר׳ לייבעלע לאָנדוי״? — שרייבט אַ טשענסטאָכאָווער ייד. „ווער פון די לעצטע דריי דורות — שרייבט ער וויייטער — געדענקט נישט זיין לאַנג חדר אויף דער מאָסטאָוע גאַס, מיטן בעזעם, און מיטן אַרעמען אינוואַליד אַן פּיס, וואָס איז געזעסן אויף זיין נידעריקן וועג־געלע ביים אייגנאַנג צום חדר, אים מיטן גרינעם קאַפּעליושל, מיט די שפּילקעס״.

אויך וועגן די אַנדערע מלמדים האָט דער זעלבער טשענ־סטאָכאָווער עפּעס צו זאָגן:

„ווי קען מען פֿאַרגעסן ר׳ פּנחס אַרקושן״? אָט דער מלמד פון נגידישע קינדער, וואו אַ חוץ תורה, האָט מען באַ־קומען אויך אַלגעמיינע בילדונג מיט אַ „צענזור״ פֿאַר יעדן האַלבן יאָר? ״

„און ווי קען מען פֿאַרגעסן ר׳ איטשע מאיר אַמסטעווער, אַדער ר׳ מאָטלען, ביי וועלכע די יונגע בחורים האָבן שוין גע־לערנט אַ בלאַט גמרא פון נדרים מיט ר״ן, אַדער גאָר געמאַכט אַ סיום אויף חולין?״

אָט דאָס איז וועגן די חדרים: די נידעריקע, מיטעלע און העכערע. איצט וועגן די ישיבות.

גלייך ביי זיין אָנקומען קיין טשענסטאָכאָוו, האָט דער רב ר׳ נחום אש ז״ל געגרינדעט אַ ישיבה, וואו עס האָבן גע־לערנט בחורים וואָס האָבן זיך געווידמעט צום לימוד התורה. שפּעטער אָבער האָבן זיך געגרינדעט נאָך ישיבות. די באַ־רימטע איז געווען די ישיבה „כתב תורה״וואו עס זיינען אין דער שפּיץ געשטאַנען צוויי גדולי הדור. די צוויי אָנגעזעענע ראשי־ישיבות, דער גאון ר׳ ראובעלע רעכטמאַן און ר׳ מיכל שוואַרצבוים. אין דער ישיבה זיינען געווען כיתות און מדרגות. אין איר האָבן געלערנט כמעט אַ העלפט פון דער יידישער שטאָטישער יוגנט. און אַפילו אַזעלכע וואָס זיינען געגאַנגען אין גימנאַזיע. די ישיבה איז געשטאַנען אונטער דער השגחה פון ראַדאָמסקער רבי און דער הויפּט אָנפירער איז געווען דער פיינער ייד און גרויסער למדן ר׳ לייבעלע קאַנטאָר. אָבער אויסער די צוויי ישיבות איז געווען נאָך אַ דריטע, וואָס איז אָנגעפירט געוואָרן פון וויערזשאוועך רב וואו עס האָבן אויך געלערנט איבער הונדערט תלמידים.

די „אגודה״ האָט געהאַט אין טשענסטאָכאָוו אַ גאַנצע רייע פון ישיבות קטנות אונטערן נאָמען „יסודי התורה״, אין וועלכע עס זיינען געווען טעטיק די אָנפירער פון מחזיקי הדת, די ה״ה גרילאַק, פּנחס אַרקוש און עדעליסט.

עס איז אויך געווען אַ „פֿאַלק תלמוד תורה״, וואָס איז געשאַפֿן געוואָרן פון דער קהילה און איז אָנגעפירט געוואָרן פון ר׳ יהושע זעליגמאַן, אַ תלמיד חכם און אַ ייד מיט פיינע מידות, אַ חוץ דעם זיינען געווען זייער פיל פֿריוואַטע חדרים.

די רבנים וואָס האָבן געלערנט מיט די תלמידים אין די ישיבות זיינען געווען אַ חוץ די שוין דערמאָנטע, נאָך פֿאַל־גענדע: דער ראש ישיבה ר׳ לייזער יאַקובאָוויטש, ר׳ אברהם נפתלי האַראָוויץ, דער למדן און חסיד וואָלוויש (און די תלמידי חכמים): באַרענשטיין און ר׳ מאָטל פּושעראָוויטש.

אַ באַזונער אָרט האָט פֿאַרנומען אין טשענסטאָכאָוו די יידישע גימנאַזיע, וועלכע איז געווען דער שטאָלץ פון דער שטאָט. די גימנאַזיע איז געגרינדעט געוואָרן אין יאָר 1917. אין דער גימנאַזיע האָבן געלערנט קינדער פון אַלע שיכטן פון דער יידישער באַפעלקערונג. מתנגדישע קינדער, יונגעלייט פון חסידישע היימען. קינדער פון יידיש־נאַציאָנאַלן און ציוניסטישן אָפשטאַם, ביז אַפילו אַזעלכע, וואָס האָבן געהאַט אַלע אַסימילאַטאָרישע און אַפילו אַסימילאַטאָרישע עלטערן.

יידיש־וועלטלעכע שולן און אינסטיטוציעס

אויסער די רעליגיעזע שולן האָט דאָס יידישע טשענסטאָ־כאָוו געהאַט אַ גאַנצע רייע רעגולערע יידישע שולן, וואָס האָבן פיל אויפגעטאָן פֿאַר דער יידישער באַפעלקערונג.

אַלס די ערשטע קומט אין באַטראַכט די האַנטווערקער־שול, וועלכע איז געגרינדעט געוואָרן נאָך אין יאָר 1898 דורך דעם פילאַנטראָפּ הענריק מאַרקוספעלד אַלס מאָנומענט צו זיינע עלטערן.

אַ צווייטע שול וואָס האָט געהאַט אַ גוטן נאָמען אין דער פֿראָווינץ איז געווען די טשענסטאָכאָווער אָגראָנאָמישע שול. אויך די שול איז געגרינדעט געוואָרן פון ה׳ הענריק מאַרקוס־פעלד, צוזאַמען מיט די ה״ה גראָסמאַן און סטאַניסלאָוו הערץ. זיי האָבן פֿאַר דעם צוועק געקויפט אין יאָר 1902 אַ שטיקל לאַנד פון אַן ערך 20 אָקער.

דאָס יידישע טשענסטאָכאָוו איז געווען רייך אין ביבליא־טעקן. זיי זיינען נישט געווען קיין זייער גרויסע, אָבער זיי האָבן זייער פיל אויפגעטאָן פֿאַר דער יידישער באַפעלקערונג.

אויפן געביט פון פילאַנטראָפּיע האָט דאָס יידישע טשענסטאָכאָוו געהאַט אַ זייער גרויסע צאָל אינסטיטוציעס. עס זיינען עטלעכע סאָרטן: אין סאָרט פון אינסטיטוציעס, איז געווען צו העלפן דעם נויטבאַדערפטיקן. אַ צווייטער סאָרט איז געווען צו העלפן קראַנקע. אַ חורׂ פון דער חברא קדישא, וועלכע האָט זיך פאַרנומען מיט באַערדיקן די טויטע.

דער שפיץ פון די פילאַנטראָפישע טעטיקייטן דאַרף מען אָוועקשטעלן די געזעלשאַפט „דאַבראַטשינאַשטש", וואָס מיינט אויף פוילישׂ „וואוילטעטיקייטן". אַזוי האָט אַגגרופּן די געזעלשאַפט איר גרינדער און פירער הענריק מאַרקוספעלד און אַזוי איז געבליבן איר נאָמען ביז צום חורבן פון די נאַציס.

די געזעלשאַפט „דאַבראַטשינאַשטש" איז אייגנטלעך נישט געווען איין אַרגאַניזאַציע נאָר גאַנצע 5 מיט אַמאָל.

די געזעלשאַפט איז געגרינדעט געווארן נאָך אַזוי פרי ווי אין יאָר 1901 און זי האָט געהאַט באַלד פון אַנהייב אַן אויפגאַבע צו זאַרגן זיך פאַר פאַלגענדע געביטן פון הילפס־טעטיקייט: 1. דרינגענדע הילף. 2. דאָס יידישע שפיטאָל. 3. אַ מושב זקנים פאַר אַלטע לייט און אוירׂ אַ יתומים הויז פאַר אַרעמע עלנדע קינדער. 4. אַ קינדער היים און 5. אויפזיכט איבער אַרעמע קינפּעטאַרינס.

די אויפגאַבע פון דרינגענדע הילף איז באַשטאַנען צו געבן אַן פּראַצענטיקע הלואות צו נויט־באַדערפטיקע. דאָס איז געווען אַ גמילות חסדים קאַסע. אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט מלחמה איז די אַרבעט פון דער קאַסע אָפּ־געשוואַכט געווארן, אָבער זי איז באַנייט געווארן נאָך דער מלחמה אונטערן פאָרזיץ פון אַדוואָקאַט קאַנאַרסקי און מיט דער הילף פון „דזשאָינט" האָט ער אַנגעפירט אַ גרעסערע טעטיקייט.

דאָס יידישע שפיטאָל האָט זיך געגומען בויען נאָך אין 1910 אין איז ענדלעך געעפנט געווארן אין נאָוועמבער פון יאָר 1913. דאָס יידישע שפיטאָל האָט זיך באַלד אַרויסגעווייזן פאַר אַ גרויסע נויטווענדיקייט, ווייל בלויז כירורגישע און גינעקאָלאָגישע באַהאַנדלונגען האָט מען געגעבן באַלד אין ערשטן יאָר אין אַן ערך פון 2,500. דאָס שפיטאָל איז אויס־גהאַלטן געווארן פון דער שטאָט און אויך פון געלדער וואָס זיינען אַנגעקומען פאַר דעם צוועק פון די טשענסטאָכאָווער לאַנדסלייט אין אַמעריקע.

דער „מושב זקנים" און „יתומים הויז" האָבן זיך געהויפן אויפן נאָמען פון מינא וועךדע.

די „קינדער היים" איז געשאַפן געווארן שפּעטער דורך די אַרבעטער עלעמנטן און איז זיך שטאַרק צעוואַקסן. די אַפּטיילונג צו העלפן אַרעמע קינפּעטאַרינס איז אַנגעפירט געווארן פון פרויען און האָט געהייסן „עזרת נשים".

אָבער אַ חורׂ דער „דאַבראַטשינאַשטש" זיינען געווען נאָך אַנדערע פיל וויכטיקע פילאַנטראָפישע אינסטיטוציעס אין טשענסטאָכאָוו.

די געזעלשאַפט „לינת הצדק" און „לינת חולים" האָבן ביידע געהאַט אין ציל צו העלפן אומפאַרמעגלעכע קראַנקע.

די „הכנסת אורחים" האָט געהאַט איר ציל צו העלפן מיט געבן שפּייז און געלעגער די פרעמדע אַרעמע יידן, וואָס זיינען געקומען אַהער און האָבן נישט געהאַט וואו צו זיין. די הכנסת אורחים האָט געהאַט אַ הויז אויף דער גאַרניצאַרסקאַ גאַס. מיט דער אינסטיטוציע האָבן זיך פיל אַפּגעגעבן דער ציוניסטישער טוער נתן גרעיכטער, הענעך לפידות, אייזיק מענדל עפּשטיין און שמואל נעמיראָווסקי.

אַ צוויטע אינסטיטוציע איז געווען די „הכנסת כלה" צו באַזאָגן אַרעמע כלות מיט אַ נדן און אויך אַן אויסשטייער, כדי זי זאָל קאָנען חתונה האָבן, אָפט האָט מען די כלות גע־האַלפן אויף אַזאַ אופן, אַז קיינער האָט דערפון נישט געוואוסט. דער הויפט פון דער אינסטיטוציע איז אויך אַ מאָל געווען דער פילאַנטראָפּ הענריק מאַרקוספעלד, וועלכער האָט זייער אָפט געגעבן פאַר אַזעלכע כלות פון זיין אייגענער קעשענע.

נאָך אַן אינסטיטוציע איז געווען מיטן נאָמען „מלבוש ערומים" צו העלפן מיט קליידער אַרעמע מענטשן. די געזעל־שאַפט האָט געוואָמעלט אַלטע מלבושים און האָט זיי איבער־געאַרבעט אויסגעריניקט און זיי צעטיילט צווישן די אַרעמע יידישע מענער און פרויען אין דער שטאָט.

דער „בית לחם" איז געווען אַ געזעלשאַפט צו העלפן אַרעמע מענטשן מיט לעבנס־מיטל. די פאַרוואַלטונג איז באַ־שטאַנען פון פרעזידענט שמואל נעמיראָווסקי, בערל באַטשאַן, איזיק מענדל עפּשטיין און נאָך אַנדערע. דער לעצטער איז געווען דער גרינדער פון דער געזעלשאַפט, ער האָט זיך איבערהויפט אינטערעסירט צו באַזאָרגן אַרעמע יידן מיט יום טוב מיט אַלע נויטיקע שפּייזן.

אַן אייגנאַרטיקע געזעלשאַפט איז געווען די וואָס האָט זיך געהויפן „גוט שבת אידעלעך". דאָס זיינען געווען אַ גרופּע יידן וואָס פלעגן גיין איבער די הייזער יעדן שבת און שרייען: „גוט שבת אידעלעך" איר האָט צו עסן, גיט צו עסן אַנדערע, וואָס האָבן נישט. גיט עפּעס פאַר אַרעמע לייט!" על פּי רוב האָבן זיי זיך אַוועקגעשטעלט אין מיטן פון אַ הויף אין אַרויפ־געשריען צו אַלע, אַז מען זאָל אַראָפּוואַרפן עסנווארג. אין יידן האָבן זיי שוין דערוואַרט, איבערהויפט קינדער און זיי אַראָפּ־געוואַרפן וועךטפּולע זאַכן. דאָס אַלץ האָבן זיי געזאַמלט אין קווישן און עס פאַרטיילט. געווען אַזעלכע פרומע יידישע פרויען וואָס האָבן ספּעציעל געבאַקן מער חלות, כדי צו האָבן זיי אַראָפּצואוואַרפן. על פּי רוב האָט מען די צוגויפגעזאַמלטע עסנווארג צעטיילט צווישן יידישע אַרעמע מענטשן און סתם יידי־שע אַרעמע לייט און קראַנקע. דער פרעזידענט פון דער אַרגא־ניזאַציע איז געווען עמנואל וויינצעגלאַס, אַ פאַרמטער אַרבע־טער, אַ בערשטן מאַכער.

נאָך אַן אַרגאַניזאַציע מיטן נאָמען „עזרה", איז געגרינדעט געווארן פון דער פרוי געריכטער. דאָס איז געווען אַ גרופּע פרויען, וואָס האָבן זיך ספּעציעל אינטערעסירט מיט אַרעמע קראַנקע און זיי האָבן שפּעטער אויבערגענומען די זאָרג צו העלפן אַרעמע קינפּעטאַרינס.

די חברא קדישא איז געווען אַן אַלטע אינסטיטוציע פון טשענסטאָכאָוו און עס איז געווען אַ כבוד צו איר צו באַלאַנגען. די חברא קדישא האָט זיך פאַרנומען נאָר מיט ברענגען טויטע צו קבר ישראל. זי האָט עקזיסטירט נאָך פון אַנהייב פון 19־טן יאָרהונדערט און געהאַט אַן אייגן בית עולם (ווייל פריער פלעגט מען מוזן פירן יידישע מתים אין נאָענטן שטעטל יאַנאָווע). דער גבאי ראשון פון דער חברה קדישא איז געווען נתן גרעיכטער און נאָך אים שמואל גאָלדשטיין.

די חברא קדישא האָט געהאַט אַ גאַנצע רייע פון תקנות,

וואס אלע מיטגלידער האבן געמוזט אפהיטן. אזוי, למשל, האבן זיי געהאט א מנהג, אז שבת בראשית זאלן אלע דאוונען אין שול, צוזאמען מיט רב און אלע גבאים האבן באקומען עליות און אזוי האבן זיי געהאט נאך אנדערע תקנות און מנהגים.

אין אנהייב פון די 20־ער יארן פון איצטיקן יארהונדערט האט די יידיש־רוסישע געזעלשאפט „אזע", וועלכע האט זיך פארנומען מיטן אפהיטן דאס געזונט פון יידן, געעפנט אן אפטיילונג אין וואַרשע, כדי צו ארבעטן אין פוילן (נאכדעם ווי די באלשעוויקעס האבן געשטערט זייער ארבעט אין רוס־לאנד) האט די געזעלשאפט געביטן איר נאמען „אזע", (וואס איז באשטאנען פון די ראשי תיבות פון א נאמען אויף רוסיש) צו „טאז" (וואס איז דאס זעלבע אויף פויליש).

די „טאז" האט זיך באמיט צו עפענען אפטיילונגען אין גאנץ פוילן. איינע אזא אפטיילונג האט זיך אויך געעפנט אין טשענסטאכאוו. דער אנפירער איז געווען ד״ר סטעפאן קאן־קאלין.

דאס יידישע קהילה־לעבן ביז צו דער צווייטער וועלט־מלחמה

די יידישע קהילה פון טשענסטאכאוו, מיט אירע פאר־שיידענע ארטיקע פארטרעטער פון אלע שיכטן פון דער יידי־שער באפעלקערונג, איז כסדר געווען א קאמפס־פלאץ צווישן די רעאקציאנערע און ראדיקאלע עלעמענטן פאר די יידישע וועלטלעכע אנשטאלטן. אין דער צייט וועז די פארשטייער פון די יידישע ארבעטער פארטייען האבן ארויסגעווינען טאלע־רענץ און וויליגקייט צו קאמפעריר מיט די פרומע עלעמענטן און שטיצן זייערע פארלאנגען פאר די רעליגיעזע אנשטאלטן, איז ביי די לעצטע נישט מעגלעך געווען צו פועלן אז זיי זאלן זיין פונקט אזוי טאלעראנט און קאמפעראטיוו מיט די ראדיקאלע כוחות אין זייערע פאדערונגען.

דאס שפיגלט זיך אפ אין אלע זשורנאלן און צייטונגען פון אלע ראדיקאלע לאגערן, אין פארלויף פון די גאנצע צוואנציק יאר פון פרייען פוילן.

אזוי ליינען מיר אין „אונדזער שטימע", (ארגאן פון די אומאפהענגיקע סאציאליסטישע ארבעטס פארטיי אין פוילן) פון 11־טן יוני, 1926.

„עס איז אונמעגלעך צו טאן עפעס א געמיינזאמע ארבעט מיט די רעאקציאנערע כוחות פון אונדזער גמינע, ווייל זיי וויסן נישט וואס מיינט צו זיין קאמפעראטיוו און דאס וואַרט „טאלעראנץ" איז זיי בכלל פרעמד; אין דער צייט וועז ענדעקישע מאגיסטראטן האבן בא־שטימט סובסידיעס פאר די יידישע וועלטלעכע שולן, האט אונדזער אגודה־ציוניסטישע גמינע קיין גראשן פאר די וועלטלעכע יידישע שולן אויף איר לעצטער זיצונג נישט געוואלט באשטימען; ענדעקישע מאגיס־טראטן האבן באשטימט גרויסע סומען פאר יידישע ביבליאטעקן, ווייל זיי פארשטייען און וויסן דעם ווערט פון קולטור און אויפקלערונג, אבער אונדזער קהילה האט פאר די קולטורעלע אינטערעסן פון די יידישע מאסן, ווי פאר דער ביבליאטעק און אנדערע אנשטאלטן גארנישט געוואלט באשטימען.

דאס זעלבע ליינען מיר אין דעם „פראלעטאריאט" (וואכנ־ארגאן פון יידישן קולטור אמט אין טשענסטאכאוו) פון 16־טן יולי פון יאר 1926.

„זעט ווי אזוי דער קהילה ראט ארבעט. דער קהילה בודזשעט באשטייט פארן קומענדיקן יאר פון 419,420 זלאטעס. אויף וואס גייט אבער די דאזיקע סומע? אלץ אויף רעליגיעזע ענינים, פאר די שוחטים, פאר דער מקווה, פארן בית החיים, אבער פאר פאר יידישע קולטורעלע ענינים, פאר בילדונג האט מען באשטימט נישט מער ווי 43,450 זלאטעס. א טראפן אין ים קעגן די אמתע געברויכן. אבער אין דער זעלבער צייט האבן די אגודה־ניקעס מיט דער הילף פון די ציוניסטן באשטימט 3,500 זלאטעס בלויז פארן אגודהשן „בית יעקב". דערפאר האבן די ראדיקאלע עלעמענטן אויסגעפירט און גע־שטראכן די סומע פון 2,500 זלאטעס פאר דער ישיבה כתר תורה פון ראדאמסקער רבי."

דאס זעלבע בילד האט אנגעהאלטן אזוי כסדר אויך אין די שפעטערדיקע יארן, אין „אונדזער וועג" פון טשענסטאכאוו פון 24־טן אקטאבער, 1930, ליינען מיר כמעט אן ענלעכע געשיכטע:

„אין דער קהילה האט זיך דאס בילד נישט געביטן. דיזעלבע באציאונג וואס עס האט געהערשט צו די ראַ־דיקאלע עלעמענטן. די לעצטע צען יאר האלט וויטער אן. די אגודה מיטן מזרחי מעגן זיך קריגן; די אגודה לייט זיינען געגן ציוניזם און פירן א ביטערן קאמף געגן די ציוניסטן, אבער וועז עס קומט צו שלאגן די ארבעטער־פארשטייער און נישט צו דערלאזן, אז זייערע פאדערונגען זאלן אננעמען ווערן, דעמאלט פארייניגן זיך אלע רעאקציאנערע כוחות און ווערן איין בלאק געגן דעם ראדיקאלן פראנט: א פיין עזינטל! אויך אויף דער לעצטער זיצונג פון קהילה־ראט האט דער דא־זיקער בלאק נישט געוואלט צולאזן קיין שום העכערונג אין די סומען וואס זיי טיילן אויס פאר די אנשטאלטן פון וועלטלעכן יידנטום.

און פונקט דאס זעלבע ליינען מיר אין „אונדזער וועג" פון דעצעמבער, 1934.

„אשוויאטע" אזוי רופן אן אונדזערע גמינע דאזארעס אונדזער קולטור לעבן. וואס פאר א געמיש מיר האבן אין דער גמינע און וואס פאר א פאדערונגען זיי שטעלן ארויס! די ציוניסטן ווילן אן „עברית בעברית" שולע; די מזרחיסטן — אן „עברית־יידיש חדר"; די אגודה־אקסן — א „יסוד התורה" חדר; די אומפארטייאישע — „תורה בתורה" חדר; די „פועלי אגודת ישראל" — תורה אויף יידיש, לויט דער נייער ארטאגראפיע; די „הסתדרות" — „תרבות" שול. אבער וועגן וועלטלעכע שולן — וועגן דעם ווילן זיי גארנישט וויסן און וואס דארפט איר מער. דער תלמוד־תורה עירוני, וואו מען לערנט בחינם מיט יידישע קינדער און וואו עס זיינען דא בלויז 2 קלאסן פאר אנפאנגער און א חומש קלאס, אט דעם חדר שטיצן זיי אויך נישט. די תלמוד־תורה איז געגרינדעט געווארן פאר די קינדער וואס גייען אין די „פאווישעכנע" שולן,

אָבער דער קהילה־ראָט האָט גאָנץ ווייניק אינטערעס פאָר די קינדער פון די אָרעמעלייט. זיי קימערן זיך נישט וועגן אָרעמע קינדער".

און אָזוי גייט עס כסדר אויך אין די וויטערדיקע יאָרן. אין יאָר 1935 האָט די קהילה באַשטימט אַ נייעם עטאַט וואָס איז געווען דריי מאָל אָזוי פיל ווי דער פריערדיקער, אָבער פאָר די וועלטלעכע אינסטיטוציעס האָט מען אָלץ קיין שום העכערונג נישט געוואָלט געבן. דער תירוץ איז געווען, אַז די קהילה האָט אַ דעפיציט פון 100 טויזנט זלאָטע פאָרן יאָר1934.

עס האָט אַפילו נישט געהאָלפן וואָס פיל פון די ראַדיקאַלע פאָרשטייער האָבן אָנגעפירט אַ שטאַרקן קאַמף געגן דעם רע־אָקציאָנערן בלאָק. באַזונדערס האָבן זיך אויסגעצייכנט דערמיט די בונדישע פאָרשטייער, וועלכע האָבן זיך נישט צוריקגעהאַלטן אָנצורופן דעם רעאַקציאָנערן בלאָק מיט די אמתע נעמען, אָבער דאָס האָט ווייניק געהאָלפן. די יידישע וועלטלעכע אָנשטאַלטן האָבן נישט געקראָגן קיין גראָשן מער.

אָט אַזוי האָט אויסגעזען דאָס קהילה לעבן אין טשענסטאָכאָוו אויך אין די שפּעטערדיקע יאָרן ביז צום חורבן יאָר. יאָ. ביז יענעם טרויעריקן פרייטיקדיקן ערשטן סעפּטעמבער פון יאָר 1939, וועו די היטלעריסטישע באַנדעס האָבן חרוב געמאַכט די שטאָט און פאַרניכטעט יעדן שפּור פון יידישן לעבן אין דער גרויסער יידישער שטאָט טשענסטאָכאָוו.

יאָ, יאָ, געווען אַ מאָל אַ שיינע גרויסע יידישע קהילה אין דער שטאָט טשענסטאָכאָוו — אָבער דער טייוועל אין גע־שטאָלט פון אַ היטלער האָט דאָס אָלץ חרוב געמאַכט.

זאָלן די ווערטער זיין אַ מצבה פאָר איר אָנדענקען.

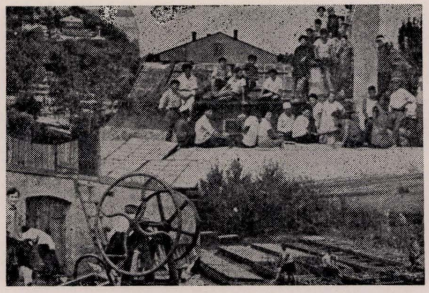

אַלגעמיין בילד פון דער פערמע

דאָקטוירים און קראַנקען־שוועסטער פון יידישן שפּיטאָל אין טשענסטאָכאָוו אויף זאָוואַדושע

הענריק מאַרקוספעלד, באַרימ־טער יידישער טשענסטאָכאָווער כלל־טוער און פילאַנטראָפּ

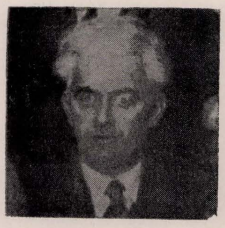

יעקב ראַזענבערג, דער לעצטער ראש־הקהל פון טשענסטאָכאָוו

דער נייער מאַרק. מ׳זעט אויך אַ טייל פון אַלטן מאַרק

די שול, אינעווייניק, בעת דעם 150סטן יובילייִ פון דער אומאַפּהענגיקייט
פון די פֿאַראייניקטע שטאַטן. 1776—1926

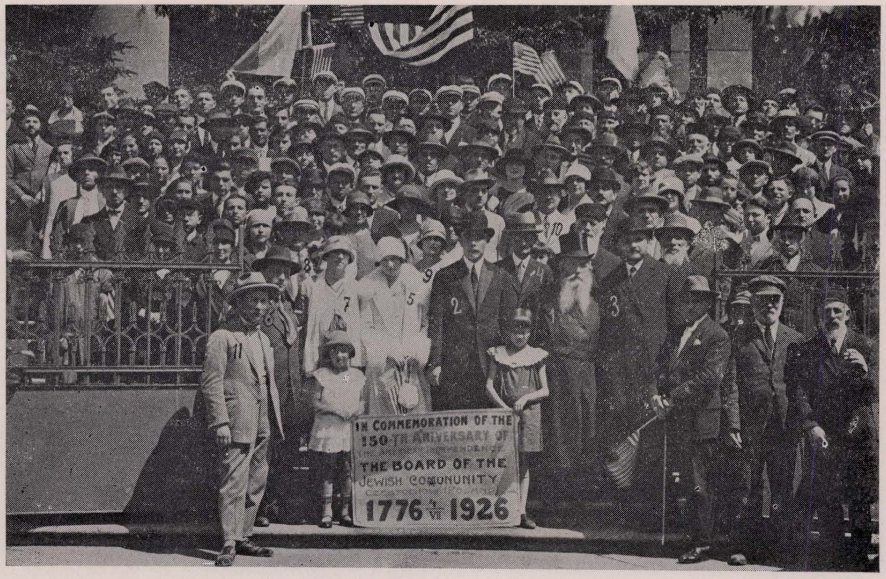

פאָרשטייער פון דער יידישער קהילה אין טשענסטאכאוו. אין די מאַדערשטע רייען געפינען זיך אויך דער דאָזאָר שמואל גאָלדשטיין, חיים וועקסלער, דער באָרימטער מגיד קאָבלענץ און אַנדערע

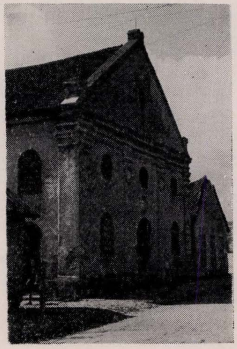

די אַלטע שול

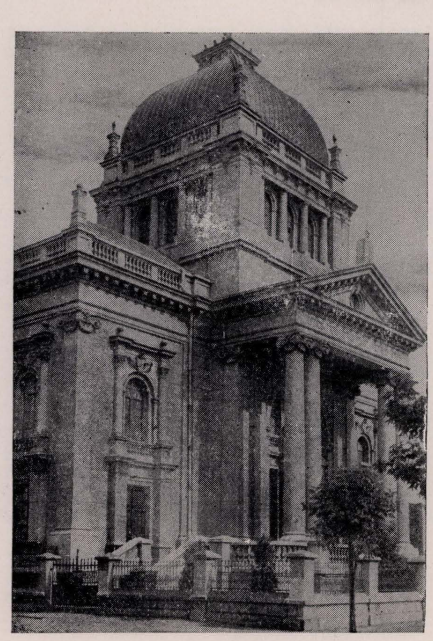

דער הויפּט־אַריינגאַנג אין שול

ב

די ציוניסטישע באַוועגונג אין טשענסטאָכאָוו

אַלגעמיינע ציונים־טען

די ציוניסטישע באַוועגונג איז געווען שטאַרק פֿאַרטראָטן אין טשענסטאָכאָוו, אין אַלע אירע שאַטירונגען, אַנהויבנדיק פון די סאַמע רעכטע, די מזרחיסטן, די אַלגעמיינע ציוניסטן, ווּעלכע זיינען געשטאַנען אין צענטער ביז צו די סאַמע לינקע גרופּן ווי ס״ס און לינקע פּועלי ציון. אַ גרויסער טייל פון דער יוגנט און נישט וויניקער אויך די באַלעבאַטישע באַפעלקערונג, האָט געהערט צו דער אַדער יענער ציוניסטישער ריכטונג. אין די פֿאַרטיין און גרופּן האָט מען בעקענט טרעפֿן מענטשן פון אַלע שיכטן, פון די אַרעמע נישט געבילדעטע מאַסן ביז דער העכסט געבילדעטער יידישער אינטעליגענץ און נישט ווייניק אויך פון די רייכע יידן, ווּעלכע האָבן מיט זיך פאַר־געשטעלט דעם אַנדלס־קלאַס פון טשענסטאָכאָוו.

כדי צו האָבן אַ קליין בילד פון דער ציוניסטישער טע־טיקייט וועלן מיר גיין צום סאַמע אָנהייב און זען ווי אַזוי דער ציוניזם איז געקומען אין אונדזער שטאָט. דאָס איז געווען אין יאָר 1898. נאָך דעם ווי עס איז אָפּגעהאַלטן געווארן דער ערשטער ציוניסטישער קאָנגרעס אין באַזעל מיט אַ יאָר פריער אין זומער 1897. דער ציוניסטישער קאָנגרעס האָט דעמאָלט באַשטימט „מורשים״ ד. ה. פֿאַרטרעטער פון דער ציוניסטישער אַרגאַני־זאַציע אין פֿאַרשיידענע טיילן פון דער וועלט. אין פּוילן איז אַלס „מורשה״ פון לאָדזשער געגנט ביז צו דער פּוילישׂ־דייטשער גרענעץ ביי סאָסנאָוויץ, באַשטימט געווארן דער ראַבינער ד״ר י. יעלסקי, וועלכער איז געווען דער ראַבינער און פֿרעדיקער פון דער „דייטשער שול״ אין לאָדזש. יעלסקי איז געווען אַ גלעזענדער רעדנער און אַ פּלאָם־פּייערדיקער ציוניסט. ער האָט זיך דערריבער באַמיט צו האָבן פֿאַרשטייער איבער דעם גאַנצן שטח, וואָס ער איז דער „מורשה״, לויטן פּלאַן וואָס ער האָט געמאַכט אויסגעאַרבעט האָט ער געוואָלט האָבן אַזאַ פֿאַר־טרעטער פֿאַרן גאַנצן זאַגלעמביער ראַיאָן (טשענסטאָכאָוו, דאָמ־בראָוו, בענדין און סאָסנאָוויץ). ער האָט זיך געווענדעט וועגן דעם צו הרב ר׳ נחום אש, וועלכער איז נישט לאַנג ערשט געווען דער רב פון דער שטאָט טשענסטאָכאָוו וועגן דעם, הרב אש איז נאָך דעמאָלט נישט געווען קיין איבערצייגטער ציוניסט און אַזוי ווי ער האָט נישט געוואוסט וואָס צו טאָן האָט ער דערריבער זיך געווענדעט מיט אַן אָנפֿראָגע וועגן דעם צום הויפּט־רב פון לאָדזש, הרב ר׳ אליהו חיים מייזל. הרב מייזל, וועלכער איז געווען אַ קעגנער פון ציוניזם, האָט באַלד גע־ענטפֿערט דעם טשענסטאָכאָווער רב, אַז ער זאָל נישט דערוועגן זיך צוצושטיין צו דער חברה אַפֿיקורסים און אָפּטרינקע, די ציוניסטן, און ער זאָל זיי נישט אַרייַנלאָזן אין זיין שטאָט. אין יע־נער צייט האָט זיך געפונען שוין אין טשענסטאָכאָוו פיל איבער־געגעבענע ציוניסטן, אייניגע פון זיי וואָס כסדר געריעדט מיטן רב וועגן העלפן פֿאַרשפֿרייטן דעם ציוניסטישן געדאַנק אין טשענסטאָכאָוו איז געווען דער שפּעטערדיקער פֿאָפּולערער כלל־טוער ר׳ נתן גערריכטער. וועגן עס איז אָנגעקומען דער ענטפֿער פון הרב ר׳ אליהו חיים מייזל צום טשענסטאָכאָווער רב און דער רב ר׳ נחום אש האָט דעריבער נישט געוואָלט אָנהייבן ביי זיך אין שטאָט עפּעס אַ טעטיקייט פֿאַרן ציוניזם, האָט ר׳ נתן גערריכטער געזאָגט צום רב:

— אויב איר, רבי, האָט מורא, האָב איך קיין מורא נישט! איך וועל גרינדן דאָ די ערשטע ציוניסטישע אַרגאַניזאַציע.

ער האָט באַלד צונויפֿגערופן ביי זיך אין הויז אַ גרופּע יידן, שיינע באַלעבאַטים און די ערשטע ציוניסטישע אַרגאַניזאַציע אין טשענסטאָכאָוו איז געבוירן געווארן. ר׳ נתן האָט זיך אויף גלייך פֿאַרשטענדיקט מיט ד״ר יעלסקי און ער איז מיט אים יאָרן־לאַנג געשטאַנען אין פֿאַרבינדונג וועגן דער ציוניסטישער טעטיקייט אין טשענסטאָכאָוו, שפּעטער איז ר׳ נתן אויך גע־פֿאָרן צו עטלעכע ציוניסטישע קאָנגרעסן.

די ציוניסטישע טעטיקייט אין טשענסטאָכאָוו איז זיך שטאַרק צעוואַקסן. שפּעטער איז דער טשענסטאָכאָווער רב ר׳ נחום אש אויך צוגעשטאַנען צו דער אידעע, איבערהויפּט וועגן עס האָט זיך געגרינדעט די „מזרחי״ דורך דעם גרויסן גאון ר׳ יעקב יצחק ריינעס, דער רב פון לידא.

די „מזרחי״־אַרגאַניזאַציע

די „מזרחי״ אַרגאַניזאַציע האָט געפֿירט די גרינדונג פֿאַר אירׂס אַן אָפּטיילונג אין טשענסטאָכאָוו אין יאָר 1906. די גרינדער זיינען געווען דער שטאָט מגיד ר׳ יוסף שמעון קאָבלענץ, ר׳ שמואל גאָלדשטיין, בלעכשטיין, פינקעלשטיין, ר׳ אייזיק מענדל עפּשטיין, ר׳ חיים וועקסלער און ר׳ יהודה ענגעל.

זיי האָבן באַלד אָנגעהויבן אַ גרויסע טעטיקייט אין טשע־נסטאָכאָו אַרייַנצוציען אַלע יידישע באַלעבאַטים אין דער באַ־ווענונג.

אָבער דאָס איז דער גרופּע נישט אַזוי לייכט אָנגעקומען, ווייל פיל פון חסידישן עלעמענט, אמתע און פאַלשע פרומאָקעס האָבן אָנגעפֿירט אַ שטאַרקן קאַמף געגן זיי. אין דער אַרבעט האָט זיי פיל געהאָלפן אויך דער רבי ר׳ אביגדורל, אויסער דעם זיינען אָנגעקומען באַפעלן צו די חסידים פון גער, סא־כאַטשעווער און פון אַלעקסאַנדערער פון זייערע רביים, אַז

זיי זאָלן שטאַרק באַקעמפן די נייע ציוניסטן, די „מזרחיסטן", וועלכע זיינען פונקט אַזעלכע אָפּיקורסים ווי די אַלטע ציוניסטן, נאָר זיי באַהאַלטן זיך אונטער אַ מאַסקע פון פרומקייט. דער דאָזיקער קאַמף איז געווען זייער אַ שוועריקער און האָט גע־דויערט ביזן אויסברוך פון דער ערשטער וועלט מלחמה. ערשט נאָך דער ערשטער וועלט מלחמה, ווען עס איז שוין געווען די באַלפור דעקלאַראַציע, איז דער קאַמף אָפּגעשוואַכט געווארן און פיל פון די חסידישע עלעמענטן זיינען אַליין אַרײַנגעטראָטן אין דער מזרחי באַוועגונג.

אין יאָר 1920 האָט די יוגנט פון מזרחי באַשלאָסן זיך אָפּצוטיילן פון די עלטערע עלעמענטן, מיט וועלכע זיי האָבן נישט געקענט הויזן צוזאַמען און עס וועלן עבֿירן דער „הפועל המזרחי", די גרינדער זיינען געווען די ה"ה: ד. בראט, אברהם דאַנציגער און יאַנקל בערמאַן. די נייע אַרגאַניזאַציע איז זיך גלייך צעווואַקסן און אין יאָר 1922, האָבן זיי באַשלאָסן צו שאַפן אַ פאַרם־שול צו לערנען דאָרטן מיט דער יוגנט אַגראַנאָמיע. די פאַרם־שול איז געווען אויף דער וואַרשעווער גאַס נום. 27 (קאַטליציקס פּלאַץ), צו דער דערעפענונג פון דער פאַרם־שול איז געקומען צופֿאַרן קיין טשענסטאָכאָו דער מזרחיסטישער סיים־דעפוטאַט הערשל פאַרבשטיין. עס האָבן דעמאָלט אויך אַ גרויסער טייל פון דער יוגנט פון „הפועל המזרחי" זיך גע־לערנט אין דער אַגטווערקער־שול, מיטן צוועק צו קאָנען פאָרן קיין ארץ ישראל מיט אַ פאַך אין דער האַנט. די האַנט־ווערקער־שול האָט שוין דעמאָלט אויך געהאַט אַ חלוצישן גייסט אין זיך באַמיט צוצוגרייטן די יוגנט אויף צו קענען טאָן נוצליכע אַרבעטן אין ארץ ישראל. פיל פון די „פּועלי מזרחי" יוגנט, וואָס האָבן געגעדיקט די האַנטווערקער־שול זיינען טאַקע גע־פאָרן קיין ארץ ישראל. דאָס רוב פון זיי האָבן זיך געלערנט צו זיין טישלער. פון זיי זיינען אַרויסגעקומען פיל פירנדע פּער־זענלעכקייטן אין מדינת ישראל, ווי א. שרגאי און יעקב לעסלוי, וועלכע זיינען טעטיק אויף פאַרשיידענע געביטן אין לאַנד.

אין לאָקאַל פון מזרחי האָבן געהאַלטן כמעט יעדן שבת דרשות דער שטאַט־מגיד ר' יוסף שמעון קאָבלענץ, אַדער דער אַנדערער מגיד, דער שוואַבער פון רב פון שטאַט, ר' משה האַלטער. ר' משה פלעגט אויך לערנען חומש יעדן פרייטיק צו נאַכט אויף אייגענעם שטייגער און דער עולם האָט ממש געלעקט די פינגער פון זיינע קלוגע טייטשונגען. ר' משה איז געווארן מיט דער צייט אַן איבערגעגעבענער טויער פון רע־ליגיעזן ציוניזם און האָט אויך באַזוכט ארץ ישראל. ער האָט דערנאָך געהאַלטן אין איין אַגיטירן, אַז יעדער יד זאָל כאָטש אינמאָל אין זיין לעבן פאָרן קיין ארץ ישראל אין זען דאָס לאַנד מיט זיינע אייגענע אויגן.

די רייד פון די צוויי מגידים ר' יוסף שמעון קאָבלענץ און ר' משה האַלטער האָבן געווירקט אַז דער גאַנצער באַלע־באַטישער עולם איז צוגעשטאַנען צום „מזרחי". צו מזרחי זיינען אויך צוגעשטאַנען זייער פיל פון די חסידישע עלעמענטן. אי־בערהויפט אין די צוואַנציקסטע יאָרן און אין די געגנערשאַפט פון די חסידישע רביים צום ציוניזם איז פיל שוועכער געווארן און ווען דער עולם האָט שוין געזען, אַז ציוניזם פירט נישט אַראָפּ קיינעם פון וועג, ווי די אַגיטאַציע איז פריער געווען. עס איז געווען פאַרקערט. מען האָט געזען אַז פיל יידן וואָס זיינען זייער פרום זיינען דאָך גוטע ציוניסטן. דאָס האָט געווירקט, אַז דאָס געהערן צו מזרחי, איז געווארן א כבוד און אַפילו די וואָס זיינען פריער געשטאַנען פון ווייטן זיינען שפּעטער צוגעשטאַנען צום רעליגיעזן ציוניזם און זיינען אַרײַנגעטראָטן אין דער „מזרחי"־ארגאַניזאַציע

אין די 20 יאָר צווישן ביידע וועלט־מלחמות

אין די 20 יאָר פון 1919, ווען פּוילן איז געווארן אַ מלוכה ביזן יאָר 1939, ווען עס האָט אויסגעבראָכן די צווייטע וועלט־מלחמה, האָבן אַלע שיכטן פון דער ציוניסטישער באַוועגונג פון עקסטרעם רעכטס ביז עקסטרעם לינקס זיך אינטערעסירט באַ־זונדערס מיט אַ רייַע טעטיקייטן, וועלכע האָבן טייל מאָל געפונען אַן אָפּקלאַנג אויף דער יידישער גאַס, אָבער אַן אַנדער מאָל האָבן זיי אַרויסגערופן געגן זיך אַ שטורעם פון פראָטעסטן.

אין אַלגעמיין קען מען זאָגן צייכענען זיך אויס די דאָזיקע צוואַנציק יאָר מיט דריי גרויסע אָפּציעס. דאָס ערשטע איז גע־וען די שאָפונג פון דעם יידישן נאַציאָנאַל־ראַט, וואָס איז געגרינדעט געווארן פון די סיים דעפוטאַטן יצחק גרינבוים און ה. האַרטגלאָס, וועלכע האָבן זיך געשטעלט פאָר אַ ציל צו פאַרטיידיקן די אינטערעסן פון דער יידישער מינדערהייט אין פּוילן. די דאָזיקע נייע ארגאַניזאַציע, וועלכע האָט באַלד געהאַט אַג־טיילונגען אויף דער פראָווינץ האָט געהאָט אויך אירע פאָר־טרעטער אין טשענסטאָכאָו וואָס האָבן געזאָמלט כסדר מא־טריאַלן און פאָקטן וועגן אַלע שטערונגען, באַגרענעצונגען, אָנפאַלן און באַלייַדיקונגען, וואָס די יידישע מאַסן האָבן מיט־צומאַכן בלויז דערפאָר, ווייל זיי זיינען יידן.

די צווייטע אָפּציע איז געבוירן געווארן שוין שפּעטער, אין יאָר 1922, ווען ד"ר חיים ווייצמאַן צוזאַמען מיט אַנדערע אָנפירער פון דער וועלט עקזעקוטיווע פון ציוניזם זיינען פאָר דעם צוועק געקומען קיין פּוילן. דאָס איז געווען דער קרן היסוד, וועלכער איז געווען דער פאָרלויפער פון די פאַרשיידענע פאַרמען פון די אַפּילס, וואָס וועלן איצט אָנגעפירט אין פאָר־שיידענע לענדער אויף צו זאַמלען געלטער פאָר דער יידישער מלוכה. דאָס איז געווארן דער הויפּט אינסטרומענט פאָר פאָנדן פאָר ארץ ישראל און אין אַלע שטעט פון פּוילן האָבן זיך גע־גרינדעט אַזעלכע אָפּטיילונגען. אויך אין טשענסטאָכאָו האָט די קרן היסוד ביורא אָנגעפירט אַ גרויסע טעטיקייט און האָט פיל מאָל אַרײַנגעבראַכט פון וואַרשע ציוניסטישע גדולים, וועל־כע האָבן אָנגעפירט אַן אָקציע פאָר דעם צוועק. פון די וואָס זיינען אָפט געקומען קיין טשענסטאָכאָו זיינען געווען: דער פרעזידענט פון דער ציוניסטישער אַרגאַניזאַציע ד"ר יצחק שיפּער און דער אָנפירער פון קרן היסוד ביורא נ. גערבאָוסקי.

די דריטע אָקציע איז געווען די סאַמע פאָפּולערסטע, דאָס איז געווען דער פאַלעסטינא אַמט פאָר אויסוואַנדערונג קיין ארץ ישראל, וואָס איז עשׂאָפן געווארן אין יאָר 1925 און האָט אָנגעהאַלטן ביז צום אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה. דאָס איז געווען דערפאָר, ווייל די יידישע פאָלקס מאַסן, וועלכע זיינען אין נייעם פּוילן אונטערדרוקט געווארן סיי עקאָנאָמיש און סיי גייסטיק, האָבן געפילט, אַז זיי מוזן פאַרלאָזן זייער היים, דאָס ארט וואו זייער ויגעלע איז געשטאַנען אין אויס־וואַנדערן ערגעץ אַנדערש־וואו.

באַלד נאָך דער ענדע פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, האָט זיך אָנגעהויבן אַ גרויסע יידישע עמיגראַציע פון פּוילן. דעמאָלט איז דער שטראָם געגאַנגען קיין מערב, אין די פאַרשיידענע

מערב־לעבדער און איבערהויפט אין די אַמעריקאַ׳ס (קיין צפון און דרום אַמעריקע). מער ווי אַ האַלבער מיליאָן יידן פון פּוילן האָבן דעמאָלט פֿאַרלאָזט זייערע היימען און אויסגעוואַנדערט ערגעץ אַנדערש־וואו. צו בויען פֿאַר זיך נייע נעסטן, וואו עס וועט נישט זיין קיין גרעפֿאַר, אַז זיי וועלן צעשטערט ווערן פון יידן־פיינטלעכע הענט.

אָבער ווען אַמעריקע האָט גענומען פֿארמאַכן די טירן פון לאַנד; ווען עס האָבן זיך אַנגעהויבן די קוואָטעס פֿאַר אימיגראַציע אין פֿאַרשיידענע לענדער און די יידן האָבן געזוכן, אַז די צאָל פון די וואָס זיינען זוכה צו קריגן אַ וויזע איז זייער קליין און אַז אויך דערויף דאַרף מען וואַרטן יאָרן־לאַנג, האָבן אַלע גע־נומען וועגדעז זייערע אויגן צו מזרח, צו קאָנען פֿאַרן קיין ארץ ישראל און עס האָט זיך אַנגעהויבן די טעטיקייט פון „פאַלעס־טינא־אַמט", וועלכער האָט אויסגעטיילט די פאַלעסטינאַ סער־טיפיקאַטן.

אָבען אויך ביים פאַלעסטינאַ אַמט האָבן יידן געווארט חדשים און יאָרן ביז זיי האָבן זוכה געווען צו קריגן אַזאַ סערטיפיקאַט, עס איז באַלד געווארן פיל שווערער צו קריגן אַ סערטיפיקאַט פון פאַלעסטינאַ אַמט אויף צו פֿאָרן קיין ארץ ישראל, ווי עס איז געווען שווער צו קריגן אַ וויזע פון אַמעריקאַנער קאָנסולאַט. דערביבער איז יעדעס מאָל, ווען אַ יד האָט געקראָגן אַ סערטי־פיקאַט אויף צו פֿאָרן אין יידישן לאַנד באַטראַכט געווארן פֿאַר אַ גרויסע שמחה און יעדעס מאָל, ווען אַ גרופּע עולים פֿאַרלאָזט פּוילן אויפֿן וועג צו אונדזער היימלאַנד איז עס געפּייערט גע־וואָרן ווי אַ גרויסע געשעעניש פון אַלע יידן.

אַזאַ שמחה איז פֿאַרגעקומען אין טשענסטאָכאָוו, ווי מיר זעען עס פון דער צייטונג „אונדזער וועג", ווען עס האָבן דעם 12־טן אָקטאָבער פון יאָר 1934 פֿאַרלאָזט פּוילן עלף הונדערט עולים, וואָס צווישן זיי זיינען געווען 137 יידן פון טשענסטאָכאָוו. עס איז געווען אַ שמחה ביים גאַנצן ציוניסטישן לאַגער — און עס האָבן זיך באַטיילט דערין אַלע פֿארטייען פון רעכטס ביז לינקס.

בנוגע אַנדערע טעטיקייטן פון די פֿארשיידענע ציוניסטישע פֿארטייען און גרופּן איז געווען זייער מי אַרייַנצורייסן זיך אין יידישן לעבן אומעטום אין צו שפּילן דאָרטן די הויפּט־ראָלע ביי אַלע פראָגן, וואָס זיינען אַנטשטאַנען, אָבער נישט אַלע מאָל איז עס זיי געלינגען.

צום ערשטן זעען מיר דאָס, ווען אין די צוואַנציקער יאָרן האָבן זיך געשאַפֿן אין פוילישן ציוניזם צוויי ריכטונגען: די פון „על המשמר", אַנגעפירט פון יצחק גרינבוים און די „עת לבנות", אַנגעפירט פון ד״ר גאָלדשליב. דאָס האָט זיך אַפּגעשפּילט אויך אין טשענסטאָכאָוו, וואו די „על המשמר" גרופּע האָט גע־פונען אַלס איר פֿארטרעטער אין דר. ברעם, און די „עת לבנות" — אין אברהם גערשנאָוויטש, און ביידע האָבן, לויט אַ וואונק פון אויבן, זיך געריסן צו וועלן די פירער פון דער יידישער טשע־סטאָכאָוו. זיי האָבן דערביבער געפירט אַן אינטענסיוון קאַמפּיין ביי אַלע קהילה וואָלן און ביי אַלע אַנדערע טעטיקייטן, וואָס עס זיינען פֿאַרגעקומען אין שטאָט. אין קהלה ראָט זיינען די ציוניסטישע עלעמענטן פון אַלע שיכטן געווען שטאַרק פֿאַר־טראָטן, אָבער דאָרטן האָבן זיי זיך על פּי רוב פֿאַראייניקט מיט די אגודה־לייט און געבילדעט אַ רעפּראָזענטאַנץ כוח וואָס האָט זיך אנטקעגן געשטעלט געגן די פאָדערונגען פון די יידישע ראַדיקאַלע עלעמענטן, וועלכע האָבן געפאָדערט געלטער פֿאַר די יידישע וועלטלעכע שולן, פֿאַר דער יידישער ביבליאָטעק און אַנדערע יידיש־וועלטלעכע ענינים. אָבער דאָס איז זיי נישט געווען צום הארצן, עס איז דעריבער אויסגעקומען, אַז די ראַדיקאַלע אָפּאָזיציע אַנגעפירט פון „בונד", דורך דעם ראָטמאַן רפאל פּעדערמאַן און אַנדערע, האָבן געמוזט פירן אַ האַרטנעקיגן קאַמף פֿאַר זייערע פּאָזיציעס און אָפטמאָל אויך געסטראָשעט מיט פֿארלאָזן זייערע אַמטן. די ציוניסטישע ראָט־מענער פון רעכטן פליגל האָבן געגעבן געלטער בריוח פֿאַר יידיש־רעליגיעזע ענינים, ווי שחיטה, מקוה, בית החיים און דערציאונג, אָבער בשום אופן נישט פֿאַר די יידיש־וועלטלעכע ענינים.

דער נאַציאָנאַל פּאָנד איז אויך געווען אַ וויכטיקער טייל פון ציוניסטישן לאַגער און דער אָפּיס אין טשענסטאָכאָוו האָט אַלע מאָל איינגעאָרדנט אַ „נאָכט אין תל אביב", וואָס איז געווען דער באַל פון יאָר און פון וועלכן די גאַנצע הכנסה איז געגאַנגען פֿאַרן יידישן נאַציאָנאַל פאָנד.

די ציוניסטישע ארגאַניזאַציע האָט אויך צוזאַמען מיט אַנ־דערע שטעט איינגעאָרדנט פֿראָטעסט־מיטינגען געגן דער ענגלי־שער רעגירונג פֿאַר אויסטיילן מיט אזא קאָרגער האָנט די צאָל פון די סערטיפיקאַטן אויף עולה צו זיין קיין ארץ ישראל.

אין די אַלע טעטיקייטן האָט דאָס יידישע טשענסטאָכאָוו אַנטיילגענומען גלייך מיט אַלע אַנדערע אַנגעזעענע יידישע שטעט אין פּוילן.

די ראָזערן־סעקציע פון יידישן ספּאָרט און טורן פֿאַראיין „אָלשטין", טשענסטאָכאָוו, 1928

לייכט־אַטלעטיק סעקציע פון יידישן ספּאָרט און טורן פֿאַראיין, טשענסטאָכאָוו, 1928

ג

די רעוויזיאָניסטן

דער רעוויזיאָניסטישער פליגל פון ציוניזם איז אין אונדזער שטאָט געווען זייער שטאַרק פאַרטראָטן אין אַלע זיינע שאַטי־רונגען.

די רעוויזיאָניסטישע גרופּע איז געגרינדעט געוואָרן פון די ה״ה: ניימיראָווסקי און יאַנאָווסקי.

וועגן די פאַרשיידענע אָפּטיילונגען פון די רעוויזיאָניסטן, וויסט מען צו דערציילן פאָלגענדעס:

די בית״ר גרופּע איז געשאַפן געוואָרן דורך פּרץ לאָסקער, צבי קאַנטאָר און מ. יחזעוויטש (ער האָט געענדיקט אַלס לופט פליער אין דער לידער פלי־שול און געקראָגן אַ מעדאַל אַלס ערשטער ידישער לופט פליער).

די ״יידן־שטאָטלעכע גרופּע״ (מאיר גראָסמאַנס גרופּע), איז אָנגעפירט געוואָרן פון אליהו איצקאָוויטש, מיכאל רוזענוויטש, אפרים בראָמטאָן און ישראל טיבערג.

דער גרינדער פון דער ״עקיבא גרופּע״ איז געווען פישפאָן.

די ״הרצליה גרופּע״ איז געגרינדעט געוואָרן פון גוסטאָוו עפשטיין.

די גרופּע אונטער נאָמען ״הנוער הציוני״ איז געגרינדעט געוואָרן פון דוד קאָרטיזש, זאמיק אָדעלבערג, בלעכשטיין און אפרים האָראָוויטש (דער לעצטער איז צוזאָמען מיט זיין פרוי (געבוירן פישמאָן) אומגעקומען דורך די נאַצים).

עס איז אויך געווען אַ ״קדימה״ גרופּע, ״גורדוניה״ גרופּע. אַ ״ברית חייל״, ״ברית קנאים״, ״החצה׳ר״ גרופּע און די פּרויען גרופּע מיטן נאָמען ״רעוויזא״.

די ״השומר הצעיר״ גרופּע איז געגרינדעט געוואָרן פון אָדוואָקאַט גיטלער (אומגעקומען דורך די נאַצים) און די אינזשי־נירן, די ברידער לייבל און שמואל האָראָוויטש, פּנחס בירנצווייג, מאַניא בירנצווייג און לייבל לעסלר.

אַ גאַסט רעדנער ביי די רעוויזיאָניסטן איז געווען אָפּט ה׳ יוסף קלאָרמאַן, וועלכער האָט דעמאָלט געווואוינט אין סאָסנא־וויץ.

די ״בית״ר גרופּע״ פלעגט יעדן שבת אָפּהאַלטן מושטירונגען אויפן ״אייראן״ פּלאַץ, אָדער ביי דער ״קלעיאַרנע״, מיט באַפעלן: ״אחת, שתים, שלוש, ארבע״... די פרומאָקעס האָבן דערין געזען אַ חילול שבת און פלעגן מאָכן די יונגעלייט און מיידלעך סקאַנדאַלן. עס האָט נישט איינמאָל געטראָפן, אַז פונקט דעמאָלט, ווען די בית״ר יוגנט האָט געמומען מאָכן זייערע מושטירונגען זיינען אָנגעפאָפן אַ מחנה פון ״אגודה״־לייט מיט גוואַלדן און זייערייען ״חילול שבת״ און געמומען שלאָגן די יונגעלייט און מיידלעך, אָבער די דאָזיקע יונגע חברה האָבן זיי נישט געשווינגן און נישט איין באָרד איז אויסגעריסן געוואָרן און נישט איין פאַנאַטיקער איז אַוועק פון יענעם פלאַץ מיט אונטערגע־שלאָגענע אויגן.

אָבער אויב די רעוויזיאָניסטישע יוגנט האָט זיך געקענט אַן עצה געבן געגן די פרומאָקעס, האָבן זיי אָבער געהאַט זייער אַ שוועכן קאָמף אויסצושטיין, פון די ארבעטער עלעמענטן, די ס״ס, ״רעכטע פועלי־ציון״ און ״לינקע פועלי־ציון״, וועלכע האָבן באַטראַכט די רעוויזיאָניסטישע יוגנט פאַר פאַשיסטישע כוחות. אביהרהויפט נאָכדעם, ווען אָט־די בית״ר־לייט האָבן זיך געמומען אויספרובירן אין ברוינע העמדלעך, פונקט אזוי ווי די פאַשיסטן אין איטאַליע און האָבן אויך געמומען נאָכרעדן די זעלבע סלאָגאַנס וואָס יענע. זיי האָבן באַלד געקראָגן די באַצייכענונג אַלס שאָוויניסטן ״רעאַקציאָנערן״ און די רעווא־לוציאָנערע ארבעטער־יוגנט האָט אָגיטירט אומעטום, אַז מען זאָל זיך אָפּטרייסלען פון זיי.

די רעוויזיאָניסטישע יוגנט איז געווען זייער אַ גוטער עלעמענט און אמתע איבערגעגעבענע ציוניסטן, וואָס זיינען גרייט געווען אָוועקצוגעבן ממש זייער לעבן פאַרן ציוניסטישן אידעאַל. זיי האָבן אַלע שטאַרק געהאַלטן פון הויפט־פירער ווילאַדימיר זשאַבאָטינסקי און אַרויפגעקוקט צו אים, אָבער איז דער רעוויזיאָניסטישער פאַרטיי גופא איז נישט געווען קיין שלום בית. עס האָבן זיך געביל־דעט פאַרשיידענע פראַקציעס אין דער פאַרטיי גופא, וואָס עס האָט נישט גוט געווירקט אויף דער יוגנט, ווייל זי האָט נישט געוואוסט אַליין וואָס זי וויל און דערביבער האָבן די פאַרשיידענע גרופּן געקעמפט צווישן זיך און וואָס איינער האָט געזאָגט, אַז עס איז גוט, האָט דער אַנדערער געזאָגט, אַז עס טויג נישט. דער פאָקט איז אָבער געווען, אַז טשענטראָוו האָט אָפּגעשפּיגלט אַלע לאַגערן און אַלע שאַטירונגען פון רעוויזיאָניסטישן ציוניזם און האָט געהאַט פאַרטרעטער פון יעדער ריכטונג באַזונדער.

ח. קיעל

דער „השומר הצעיר" אין טשענסטאָכאָוו

(אַ בלעטל זכרונות)

דער „השומר הצעיר" אין טשענסטאָכאָוו, ווי אין אַלע שטעט אין פּוילן, איז אַנטשטאַנען ווי אַ סינטעז פון דער וועלטלעך־סקאָוטישער באַוועגונג און פון דער שומריש־חלוצישער אידעע. די ערשטע שומרים אין ארץ ישראל, — וואָס האָבן מיט זייער גבורה פון אַרבעט, אויסדויער און העלדישן באַשיצן דעם ארץ ישראל ישוב אין די פֿאַרוואַרפנסטע פונקטן — האָבן געהאָט אַן אויסערגעווענלעכן איינפלוס אויף דער ציוניסטישער יוגנט. מיט דער צייט האָט זיך אַנטוויקלט אַן אויסקריסטאַליזירט אַן אידעאַלאָגיע, וואָס איז געווען דער היפּוך פון די מערסטע יוגנט־אַרגאַניזאַציעס; דער „השומר הצעיר" איז אינגאַנצן געווען אומאָפהענגיק פון די פֿאַרטייען פון די דערוואַקסענע. דאָס אַנווענדן סקאוטישע מעטאָדן אין דער דערציאונג פון די יוגנטלעכע מיטגלידער איז שטענדיק געווען אַ וויכטיקער פּאַקטאָר אין לעבן פון דער אַרגאַניזאַציע; די חשיבות פון יחיד, זיין כאַראַקטער, אינטעליגענץ, באַציאונג צום חבר, צו דער געזעלשאַפט; זיין פֿערזענלעך עטיש פּירן זיך, זיין אַנטוויקלטער חוש פֿאַר גערעכטיקייט — דאָס אַלץ האָט גשפּילט אַ וויכטיקע ראָלע אין „השומר הצעיר". די אַרגאַניזאַציע האָט זיך נישט געאָגט נאָך קוואַנטיטעט, נאָך דער מאַסע; פֿאַרקערט, זי האָט זיך אָפּגעזונדערט, אַרומגערינגלט מיט אַ צוים. דער „השומר הצעיר" האָט נישט געגלויבט אין מאַסן־פֿראָפּאַגאַנדע, אין אייגרעדן דעם עולם. דער ציל פון „השומר הצעיר" איז געווען דערציען די יוגנטלעכע, ווי געזונטע, פיזיש־גיימסטיקע, רייפּע בויער פֿאַרן קיבוץ־לעבן אין ארץ ישראל.

איך בין אַריין אין „השומר" ווען כ'בין געווען אַ תלמיד אין ערשטן קלאַס פון דער יידישער גימנאַזיע, אויף דער רע־קאָמענדאַציע פון לערער יאָנאָווסקי. דאָס איז געווען אין די אָנהייב צוואַנציקער יאָרן. יאָנאָווסקי, אַ העברעאישער לערער, אַ האַרציקער ייד און איבערגעבענער ציוניסט, האָט זיך דעמאָלט אינטעראָסירט מיט דעם „השומר הצעיר" און זיינע טעטיקייטן; אָבער שפּעטער האָט ער זיך פון איר דערוויטערט צוליב דעם „השומר"ס פרייַנדענקרעישקייט און סאָציאַליסטישע נייגונגען. צוזאַמען מיט מיר האָבן באַלאָגנט אין דער „קבוצה", הערשל ליכטער, משה בערלינער און מאיר טענענבוים. אונדזער פירער איז געווען ווילעק האַראָוויטש וואָס געפינט זיך איצט אין מדינת ישראל.

דער „קן" האָט זיך דעמאָלט געפונען אויף דער קאָשּ־טשושקע גאַס, אין מאַרקוספֿעלדס הויז. הענריך מאַרקוספֿעלד האָט זייער ליב געהאַט די שומרים־קינדער, זייערע אספּיות, זייערע העברעאישע לידער און טענץ. די פירער פון „קן" זיינען געווען בירמאַן, בלום, שפּעטער גיטלער. בירמאַן איז געווען פון די ערשטע עולה צו זיין קיין ארץ ישראל.

די פירערין פון „קן" איז אויך געווען מאַניאַ בירנצוויג, אַן אינטערעסאַנטע און ראַמאַנטישע פערזענלעכקייט. זי האָט זיך אויסגעלערנט „טישלעריי" און איז אַוועק קיין ארץ ישראל. דאַרט האָט זי געלעבט אין אַ קיבוץ, אָבער צוליב אַ קראַנקייט איז זי צוריקגעקומען קיין טשענסטאָכאָוו. זי האָט געהאַט אַ גוואַלטיקן איינפלוס אויף אונדז קינדער. זי האָט אירגאַניזאַציע; דער „השומר הצעיר" איז אינגאַנצן געווען אומאָפהענגיק פון די פֿאַרטייען פון די דערוואַקסענע. דאָס אַנווענדן סקאוטישע מעטאָדן אין דער דערציאונג פון די יוגנטלעכע מיטגלידער איז שטענדיק געווען אַ וויכטיקער פּאַקטאָר אין לעבן פון דער אַרגאַניזאַציע; די חשיבות פון יחיד, זיין כאַראַקטער, אינטעליגענץ, באַציאונג צום חבר, צו דער געזעלשאַפט; זיין פֿערזענלעך עטיש פּירן זיך, זיין אַנטוויקלטער חוש פֿאַר גערעכטיקייט — דאָס אַלץ האָט גשפּילט אַ וויכטיקע ראָלע אין „השומר הצעיר". די אַרגאַניזאַציע האָט זיך נישט געאָגט נאָך קוואַנטיטעט, נאָך דער מאַסע; פֿאַרקערט, זי האָט זיך אָפּגעזונדערט, אַרומגערינגלט מיט אַ צוים. דער „השומר הצעיר" האָט נישט געגלויבט אין מאַסן־פֿראָפּאַגאַנדע, אין איינרעדן דעם עולם. דער ציל פון „השומר הצעיר" איז געווען דערציען די יוגנטלעכע, ווי געזונטע, פיזיש־גיימסטיקע, רייפּע בויער פֿאַרן קיבוץ־לעבן אין ארץ ישראל.

איך בין אַריין אין „השומר" ווען כ'בין געווען אַ תלמיד אין ערשטן קלאַס פון דער יידישער גימנאַזיע, אויף דער רע־קאָמענדאַציע פון לערער יאָנאָווסקי. דאָס איז געווען אין די אָנהייב צוואַנציקער יאָרן. יאָנאָווסקי, אַ העברעאישער לערער, אַ האַרציקער ייד און איבערגעבענער ציוניסט, האָט זיך דעמאָלט אינטעראָסירט מיט דעם „השומר הצעיר" און זיינע טעטיקייטן; אָבער שפּעטער האָט ער זיך פון איר דערוויטערט צוליב דעם „השומר"ס פרייַנדענקרעישקייט און סאָציאַליסטישע נייגונגען. צוזאַמען מיט מיר האָבן באַלאָגנט אין דער „קבוצה", הערשל ליכטער, משה בערלינער און מאיר טענענבוים. אונדזער

בערקאָוויטש, וואָס וואוינט איצט אין רחובות; יאָכור, וואָס איז איצט אין פּאריז; דער גערטנער און נאַטור־מענטש; פּרייערמויער, און דער העברעאישער לערער; אהרן לוקסענבורג.

דער „שומר טרומפּלדור", האָט זיך וויניק וואָס אונטער־שיידט פון „השומר הצעיר, שפּעטער איז ער געווארן אַ טייל פון „השומר הצעיר". דער „קן" האָט זיך דעמאָלט געפונען אויף זאוואָדזיע, נישט וויט פון דעם ידישן שפּיטאָל.

די פירער זיינען דעמאָלט געווען: לייביש פראַנק, ווילעק לעסלוי, יאָסל היימאַן, יאַנקל ברוין, פייוולאָוויטש און די קאַלין־שוועסטער.

דער „קן" איז געווען אינגעטיילט אין „פלוגות", די „פלוגות" — אין „קבוצות". מיין „ראש" איז דעמאָלט געווען יודל קאַלין. אַ „קן"־פייערונג איז געווען זייער צערעמאָניאַל. יעדעס יאָר זיינען מיר געפאָרן אין דער שומרישער קאָלאָניע. די קאָלאָניע האָבן מיר אַליין ארגאַניזירט און דורכגעפירט. מיט אייגענע עקאָנאָמען, קוכער, רייניקער; מיר האָבן געקלעטערט אויף די בערג פון בעסקידן, געמאַכט אסיפות, קמפּ פייערס, געזאַנג און שפּיל; די יערלעכע קאָלאָניעס, און נאָכמער די הכשרות, האָבן געהאָט אַ גרויסע ווירקונג אויפן כאַראַקטער פון די מיטגלידער. סיי די „קאָלאָניע", סיי די „הכשרה" האָט געלערנט ווי אַזוי צו לעבן אין „קיבוץ" און צו זיין פון די לעצטע צו גענוג פון באַקוועמלעכקייטן. די קאָלאָניעס זיינען ארגאַניזירט געווארן לויטן עלטער: כפירים, צופים און קשישים. פון 18 יאָר אָן האָט מען זיך גערופן „קשישים", ס'הייסט, אַלטע לייט נעבעך, וואָס דאַרפן אַוועקפאָרן אויף הכשרה, און זיך גרייטן קיין ארץ ישראל.

צווישן אונדז און די עלטערן איז מערסטנטייל געלעגן אַ תהום. צו לינדערן די קאָנפליקטן צווישן אונדז און די עלטערן האָט מען באַדארפט האָבן קלוגע דיפּלאָמאַטן. אייגער פון זיי איז געווען לייביש פראַנק, ער איז דעמאָלט אַלט געווען 16, אָדער 17 יאָר. ער געהאָט אויף זיך אַ גאונישן קאָפּ. אַ פירער פון „השומר הצעיר" אין טשענסטאָכאָוו איז געווען ווילעק לעסלוי. ער איז היינט אַ באַקאַנטער פאַרשער און גע־לערנטער. מיר ווייסן פון זיינע פאַרשונגען צווישן די פאַלאַשן אויף די אַביסיניער בערג.

אונטער דער אָנפירערשאַפט פון יאסעק היימאן און יאנקל בראון האָט דער „השומר" אָנטוויקלט אַ רייכע קולטור טע־טיקייט. עס האָבן זיך געשאַפן לערן־קרייזן און מיר האָבן געמאַכט פאַרשיידענע קולטור אונטערנעמונגען. מיטן השומר האָבן זיך אינטערעסירט פאַרשיידענע מענטשן, לערער און פאַרטייאישע. זיי פלעגן מיט אונדז דיסקוטירן און זיך וואונ־דערן, ווי מיר קענען טאָלערירן אַזוי פיל קעגנזעצלעכע מיי־נונגען און אידעען אין אונדזערע גרופּן. ווי אַזוי ד"ר הערצל און זשאַבאָטינסקי פאַרנעמען אַ גלייכבאַרעכטיקט אָרט מיט קאַרל קאָוטסקי און קראָפּאָטקין. פּאַרלעזונגען, ספּאָרט, געזאַנג, אויס־פלוגן, ביכער, לויבשאפט און פריינטלעכקייט, פאַרשן און וויסן, פריידענקערישקייט, און רעספּעקט פאַרן גלויביקן; ספּאָרט און געזאַנג, ליבע צו נאַטור און אַרבעט, איז געווען אַן עיקר אין לעבן פון די יוגנטלעכע שומרים.

איינע פון די שענסטע פייערונגען פאַרן „קן" איז געווען ל"ג בעומר. אַלע שומרים זיינען געווען אָנגעטאָן אין גרינע מונדירן מיט בלוי־ווייסע פענער; מיט פלייטן און פויקן האָבן מיר גאַנץ פרי מאַרשירט אויף די גאַסן פון שטאָט. די סיגנאַלן פון מיכלס טראַמפּייט האָט אויפגעוועקט די איינוואוינער פון די „אַלעען", נייעם און אַלטן מאָרק.

צווישן אונדזערע מיטגלידער איז געווען דער טאַלאַנט־פולער מאַלער העניעק גוטערמאַן, אַ תלמיד פון באַרימטן מאַלער ווילנבערג. העניעק גוטערמאַן איז אין יאָר 1936, אַוועק קיין שפּאַניע, העלפן דער שפּאַנישער פאָלקס דעמאָקראַטיע, אין דעם בירגער־קריג. ער איז אומגעקומען אין דער מלחמה קעגן די פראַנקאָ־פאַשיסטן. אַ זעלטענער מענטש איז געווען יאַנקל בראון. אין דער קריטישער צייט, ווען די יוגנט איז געווען גייסטיק צערוידערט און געצווייפלט אין די אידעען פון „השומר הצעיר", האָט אונדז יאַנקל געמוטיקט. עס האָט דאַן שוין אָנגעהויבן רייף און בולטער צו ווערן דער שומרישער וועג; ציוניזם, סאָציאַליזם און קיבוציזם. אַ טייל זיינען אַוועק רעכטס, צו די רעוויזיאָניסטן, און אַ טייל — לינקס. אינערהאַלב דער באַוועגונג זיינען געווען פאַרשיידענע אויסטיישערס און אַריי־טיישערס. עס זיינען פאַרגעקומען שטענדיקע ווכוחים צווישן די אַנהענגער פון מרדכי אַרנשטיין (אוריין) און יהודה גאָטהילף, יאַנקל ברוין האָט געגלויבט אין ארץ־ישראל אַלס דער אייניציקער וועג און ציל, און מיט זיין גלויבן האָט ער באַווירקט די „שומרים" וואָס זיינען לסוף אויך אַוועק קיין ארץ ישראל, און אַ טייל פון זיי לעבן טאַקע היינט אין „קיבוצים".

אין די דרייסיקער יאָרן האָט זיך דער „קן" געפונען אין דער קילינסקיעגאַ גאַס ביי די קאַשאַרן. אין די לעצטע דרייסיקער יאָרן איז משה קלארמאַן געווען דער פירער פון „השומר הצעיר", אין טשענסטאָכאָוו. זיין ברודער איז געווען דער פירער פון דער „גורדוניה". משה קלארמאַן איז אַוועק קיין ארץ־ישראל אין 1939, מיט זיין פרוי רוזשקע אייכנוואַלד. אין דער מלחמה צייט האָט ער אָנטוילגענומען אין דער ישראלדיקער בריגאַדע און געקעמפט אין אייראָפּע קעגן די נאַציס. אין דער צייט פון באַפרייאונגס־קריג, מיט די אַראַבער, ער איז מיט זיין פאַמיליע געווען אין אַ שומרישן קיבוץ „יד מרדכי". ער איז געפאַלן אין קאַמף מיט דער עגיפּטישער אַרמיי. מען דערציילט, אַז ער איז דער לעצטער געבליבן אויפן פאָסטן און געפייערט אויפן שונא פון זיין מאַשין־ביקס. וועג דער שליח איז אָנגעקומען מיט אַ באַפעל זיך צוריקצוציען האָט משה שוין נישט געלעבט. זיין פרוי און קינדער געפינען זיך ביז היינט אין קיבוץ „יד מרדכי", אין נגב.

דער „השומר הצעיר" האָט פאַרשריבן אַ הערלעך קאַפּיטל אין דער געשיכטע פון דער ידישער יוגנט אין ירושלים לעבן פון אונדזער שטאָט. אומעטום וואו די אַמאָליקע שומרים גע־פינען זיך נאָר, לעבן זיי נאָך איצט מיט יענע יאָרן, וואָס האָבן איבערגעלאָזן אַ חותם אויף זייערע אנשוי־אונגען, מענטאַליטעט און כאַראַקטער; דער חותם פון יענע ראַמאַנטישע שומרישע יאָרן. עס איז טאַקע אמת וואָס מען פלעגט זאָגן: איינמאָל אַ שומר, — שטענדיק אַ שומר!

ד״ר וו. גליקסמאַן

טשענסטאָכאָווער גאַסן

די אַלטע

די גאַס וואָס האָט צעטיילט דעם שטאָט־צענטער אויף אַ צפון־דיקן און אויף אַ דרומדיקן טייל איז געווען די אַלטע. זי האָט זיך אַנגעהויבן ביים אויסלויף פון נייעם מאַרק און האָט זיך געענ־דיקט נאָענט צום וועג וואָס פירט צום פאוליענן קלויסטער. אין באַ־פריים פוילן, נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, האָט דער שטאָט־ראָט געהאָט אָנגערופן די אַלטע אויפן נאָמען פון דער „הייליקער מאַריאַ".

אין אויסקוק איז די אַלטע געווען ענלעך צו די מאָדערנע בולוואַרן אין גרויסע שטעט. אין גיי־וועג און אין פאַר־וועג פון יעדער זייט, און אין מיטן צווישן די צווויי וויאדוקטן האָט זיך אויף דער גאַנצער לענג געצויגן אַ שפאַציר־וועג. אויף זיינע ביידע זייטן זיינען געווען פאַרפלאַנצט הויכע קאַשטאַנען בייַ־מער וואָס האָבן זיך אָנגעריבט מיט זייערע קרוינען. דער שאָטן, וואָס די פאַרצווייגטע ביימער האָבן געווארפן, זיינען געווען אַ באַשיץ־מיטל קעגן דער זומערדיקער זון הן פאַר די שפּאַצירנדיקע און הן פאַר די וואָס זיינען געזעסן אויף די בענק. מיט דער צייט זיינען די אַלטע ביימער פאַרטוישט געווארן אויף יינגערע וואָס האָבן זיך צעוואַקסן און צעבליט און צוגעגעבן שיינקייט צו דעם אויסקוק פון דער אַלטע.

די גאַנצע אַלטע איז געווען גענטייל אויף דריי באַוונ־דערע אָלעען. די ערשטע איז געווען פון אָנהייב ביז צו דער באַן בריק, אַריבער דער דאָזיקער בריק האָט זיך אָנגע־הויבן די צווייטע אַלטע — צעטיילט דורך די גאַס, אַלטע קאַשיוישקי און אַלטע וואַלנאַשטשי, — וואָס האָט זיך גע־צויגן ביז דעם פּלאַץ פאַרן בנין פון שטאָט־ראָט. דער אויסלויף פונעם דאָזיקן פּלאַץ האָט זיך צוזאַמענגעהאָבט מיט דער דריטער אַלטע וואָס האָט געהאָט איר סוף ביי דער פּראָמענאַדע וואָס האָט געפירט צום קלויסטער.

אויף בריידע זייטן פון דער אַלטע האָבן זיך געפונען די שענסטע בנינים פון דער שטאָט וואָס האָבן געדינט הן ווי וואוינערטער און הן פאַר געשעפטן.

די הייזער און זייערע באַוואוינער אין דער ערשטער אַלטע זיינען געווען, כמעט אַלע, אין יידישע הענט (אויף פערצן הייזער האָבן 11 געהערט צו יידן און 3 צו קריסטן). די צווייטע אַלטע איז געווען אַ געמיש פון יידישע און קריסטלעכע הייזער פון באַוואוינער ווי אויך פון געשעפטן. זי איז געווען ווי אַן איבערגאַנג בריק צו דער דריטער אַלטע וואָס איז געווען באַוואוינט בעיקר פון קריסטן, וואו נישט וואו האָבן זיך גע־פונען יחידים, יידישע לאָקאַטאָרן אין קריסטלעכע הייזער און צווישן קריסטלעכע אינוואוינער. די עטלעכע יידישע געווערב־לער פון נאַשערייען און וואַסער (אייזיקעוויטש) זיינען געווען אנאכראניזמען אין דער פּויליישער סביבה וואָס האָט געהערשט אין דער דריטער אַלטע.

די אַלטע איז געווען דער וויאדוקט דורך וועלכן עס פלעגן אַריינקומען אין שטאָט אַריין פורן, וועגענער און בוידן מיט אינוואוינער, בעיקר יידן, פון דער פּראָווינץ — פון קלאבוצק און פון קזשעפּיץ, פון פּראַשקע און פון וויעלון און פון אַ סך אַנדערע נאָענטע מקומות וואָס זיינען געלעגן אויף די דאָזיקע שליאַכן קיין טשענסטאָכאָוו. דורך דער אַלטע האָבן זיך גע־צויגן, יאָ איין יאָר אויס, די פילגרימער וואָס פלעגן עולה רגל זיין צום קלויסטער און צו אַנדערע הייליקע ערטער פון דער שטאָט. כלערליי מילימערישע פּאַראַדעס, דעמאָנסטראַציעס אַדער מאַניפעסטאַציעס זיינען דורכגעאַנגען דורך דער אַלטע. מען האָט געמוזט פאַרבייגיין די אַלטע אין געברויך צו דער־ליידיקן די טאָג־טעגלעכע ענינים.

די ערשטע אַלטע

דער יידישער אויסקוק פון דער דאָזיקער גאַס האָט זיך קאַנטיק געמאַכט אויף פאַרשיידענע אופנים. פון בריידע זייטן גיי־וועג האָבן זיך געצויגן ווי אַ קייט יידישע געשעפטן. דאָס ביסל גויאישקיט צו וועלכן יידן האָבן זיך געהאַט צוגעוואוינט זיינען געווען דאָס קריסטלעכע איינ־געוועלב אין הויז נומער 12, און דאָס וויין־געשעפט און די אָפּטיק אין הויז נומער 14. די דאָזיקע געשעפטן זיינען געווען איינגעפונדעווען מכמה יאָרן און ווי סימבאָלן, אַז אויך די יידישע ערשטע אַלטע איז אַ טייל פון דעם קאָטוויליש קריסטלעכן טשענסטאָכאָוו.

ווי אַ האַנדל צענטער האָט די ערשטע אַלטע זיך אויס־געצייכנט מיט דער פאַרשיידנקייט פון געווועלבער וואָס האָבן זיך דאָרטן געפונען. דעם דאָזיקן כאַראַקטער האָט די גאַס געהאַט אָנגעהאַלטן זינט זי איז אָנגעשטאָנען.

פאַרן יאָר, 1914, האָט מען געקאָנט זען אין דער אַלטע אויף איין גיי־וועג דאָס טאַבאַק און פאַפּיראָסן געווועלב פון „קרוק און מאַשקאָווסקי" און קעגנאיבער דאָס גלאָז און פאַר־צאַלאָן געשעפט פון וו. שפּיגעלמאַן. דאָס שפּיגעלעצייג געשעפט פון ל. בראָניאַטאָווסקי האָט זיך געגרענעצט מיטן קאָלאָניאַל געשעפט פון דער משפחה וואָלפאָוויטש, און דאָס וויין־געשעפט פון א. י. שענפעלד איז געווען קעגנאיבער דעם אייזן־געשעפט פון וויינבערג־לעווקאָוויטש. די געשעפטן פון צוקער אויס־

אַרבעטונגען פון א. מ. לובלינג און וו. שיפער זיינען געווען קאָנטראַסטן צו די טעקסטיל געשעפטן פון שומאַכער און פיינער. דאָס באַקלייד געשעפט פון בערל גליקסמאַן איז געווען נישט וויט פונעם אָפּטייק געשעפט פון מ. נויפעלד. אויך די איבע־ריקע געוועלבער האָבן צוגעטראָגן צו דער פאַרשיידנקייט פון סחורות וואָס די אַלעע האָט געהאַט אָנגעבאָטן.

די מלחמה־יאָרן, 1914—1918, האָבן אונטערגעגראָבן דעם יסוד פון אַ סך איינגעווארצלטע סוחרים, און אויף זייער אָרט אָריסגעהויבן ניי אויפגעקומענע גבירים. שפּעקולאַנטן און שמוגלערס, וואָס האָבן פראָפיטירט פון מלחמה געשעפטן, האָבן געמאַט אָריסגעשטויסן פון האַנדל אינגעזעסענע געשעפטלייט. עס זיינען פאַרשוואונדן פונעם אויבערפלאַך אַלטע עטאַבלירטע געשעפטן און אויף זייער אָרט זיינען אָנגעשטאָנען נייע קראָמען.

אַן ענלעכער עקאָנאָמישער מצב האָט זיך געהאַט געצויגן דורך דער אינפלאַציע צייט אין פאָרלויף פון די ערשטע יאָרן פון פוילנס אומאָפּהענגיקייט. עליות און ירידות אויף עקאָנאָמישׂ־סאָציאַלן לייטער זיינען וויטער געווען אַ דבר יום־ביום. אויך שפּעטער אין משך פון די נאָענט צוויי־צענדליק יאָרן האָבן זיך געביטן בעלי־בתים פון געשעפטן און אויך זייערע בראַנזשעס.

די אַלעע האָט אָבער וויטער ממשיך געווען איר כאַראַקטער וויִ אַ יידישער האַנדל־צענטער, אָבאָטנדיק דעם בריטסטן פאָרנעם פון סחורות וואָס אַ קונה האָט באַדאַרפט. אָפילו די רעגירונג פאָליטיק צו פאַלאַניזירן דעם האַנדל, וואָס האָט אויפ־געשטעלט קריסטלעכע סוחרים אין יידישע גאָמן, האָט נישט געביטן דעם יידישן אויסקוק פון דער אַלעע.

די סחורות וואָס די אַלעע האָט אָנגעבאָטן זיינען, בדרך כלל, געווען פאַר דעם „בעסערן" קונה, ד. ה. פאַר דעם קויפער וואָס האָט אַזוינס סחורות פון אַ בעסערער קוואַליטעט און באַזונדערער גוטקייט. האָט אַ שטאָטישער אינוואוינער, אַדער אַ פּראָווינציאַל ייִד, זיך ענגויטיקט אין גוטע סחורות אויף אַ מלבוש האָט ער זיי געקאָנט גיפּינען אין די געשעפטן פון ה. זיסער, אַדער ביי י. פּשעראָווסקי וואָס זיינען געווען אין אויבערשטן טייל פון דער אַלעע. עס זיינען נישט צוריקגע־שטאָנען פון זיי אין אָנבאָט פון וועריטקע טעקסטיל סחורות די געשעפטן פון י. פּיק, פון מ. לאסטמאַן און פון קאָרנבאָט.

אַזוי איז אויך געווען מיט מענער גאַלאַנטעריע, שיכווארג וכדומה זאַכן. מען האָט נישט געדאַרפט אָריסגיין פון די גרע־נעצן פון דער אַלעע כדי זיי איינצוקויפן. אויף בריידע זייטן גיי־וועגן זיינען געווען געשעפטן פון דעם מין. דאָס איז־שטעטל פענצטער פון ז. פראָפּאָרט האָט געלאָקט מיט דער פאַרשיידד־קייט פון שיך, העמדער, שניפּסן און ענלעכע זאַכן. אַמאָליקע צייטן פלעגט יוסף בלאכשטיין — דער מזרחיסט — האַלטן אַן ענלעך געשעפט. צו דער זעלביקער קאַטעגאָריע פון אַלט עטאַבלירטע גאַלאַנטעריע סוחרים האָבן אויך געהערט האָרא־וויטש אויף אַלעע 12, און יוסף דיומאַן אויף אַלעע 4. אין די שפּעטערדיקע יאָרן איז אויפגעקומען אויף אַלעע 9 דאָס גע־שעפט פון י. יורקעוויטש.

די באַקלייד געשעפטן אין טשענסטאָכאָוו, וואָס זיינען בעיקר געווען אין יידישע הענט, האָבן געהאַט זייער פאַרקויף מאַרק נישט בלויז אין טאָג, נאָר אויך אין דער אָרומיקער פּראָווינץ — דערפּער, שטעטלעך און שטעט. אויך די בא־פעלקערונג פונעם טייל פון אייבער־שלעזיע, וואָס איז געלעגן

שעה. נישט זעלטן האָט מען געזען יידן, מיט טלית און תפילין אונטערן אָרעם, אויפן צוריקוועג פון די שולן און שטיבלעך, איילנדיק אין זייערע געשעפטן אָריין. מען האָט טיילמאָל פאָר־קוקט די צייט פון אָנבייסן און זיך געאיילט צו דער אָרבעט. אָזוי איז אָנגעגאַנגען פון דער פרי ביז שפּעט אין אָוונט.

וועז עס האָט זיך געהאַט אָנגערוקט די פֿאַליצייִ שעה צו פֿאַרמאַכן די קראָמען, האָט מען פֿאַרמאַכט די פּאַדערשטע טירן. אויב עס האָט זיך צוגוויזן אַ פֿאַרשפּעטיקטער קונה, האָט מען אים אַריינגעלאָזט דורך דעם הינטערשטן אַריינגאַנג. יע־דער קרעמער, אויף זיין אייגענעם אופן, האָט זיך באַמיט אויס־צוהיטן פֿאַר דער פֿאַליצייִ. די רופער פון די באַקלייד געשעפטן, משפּחה מיטגלידער פון די קרעמער, אָדער סתם באַקאַנטע האָבן באַציטנט געגעבן צו וויסן וועז אַ פֿאַליצייאַנט האָט זיך דערנענטערט. מען האָט דעמאָלט אויף דער גיך פֿאַרלאָזן די ליכט, אַוועקן שטיל — עד יעבור זעם — ביז דער פֿאַ־ליציאַנט וועט פֿאַרביגיין. האָט אָבער דער פֿאַליציאַנט גע־טראָפֿן מסחרן נאָך די פֿאַליצייִ שהן האָט מען יזך אויך ווי נישט געגעבן אַן עצה . . .

דער סוחרים עלעמענט איז געווען אַ פֿאַרשידענער. געווען יידן קרעמער מיט דעם יידישן חותם אויף זייערע פּנימער, און אויך אַ סך אַן באַרד און פּיאות. געווען חסידים און מת־נגדים, רעליגיעזע און נישט רעליגיעזע. אָבער פֿאַרבונדן האָט זיי דער בשותפותדיקער עקאָנאָמישער גורל — קאָמף אין שוועָרע אַרבעט פֿאַרן קיום. מען האָט זיך געקענט מכמה יאָרן, און געווען נאָענט צווישן זיך. מען האָט זיך געזאָגט בלשון „דו", און מען האָט אויך געהערט דעם יידישן וועזנד וויִ ר' ירמיהו, ר' חיים, ר' יוסף, דעם עכט פּוילישן וועזנד „פֿאַניע" פּ„ פֿאַניע ה„ אָדער פֿאַניע ז.

יעדער סוחר האָט געהאַט זיינע שטענדיקע קונים. מען איז געקומען און געגאַנגען, מען האָט גיפֿאַקט און געטראָגן, טרעגערס האָבן אויך צעפּירט די סחורות אויף וועגעלעך. און געקויפט האָט מען אויפן וואַרט: מען האָט געגעבן „אַן אויף דרייסיק טעג" אָדער מען האָט געבאַרגט אויף אַ „וועקסעלע", מען האָט אויך אָנגעשלאָסן טראַנזאַקציעס אויף אַ קורץ טער־מיניק וועקסעלע וואָס איז געווען כמו „כסף ממש", אָדער מען האָט געצאָלט מיט געלט. קאָנקורירט האָט מען לויט אַלע כללים פון עקאָנאָמישער עטיק. מען האָט זיך נישט געקריגט וועגן קונה. האָנדל סכסוכים און קאָנקורענציע זיינען פֿאַרגעקומען, אָבער אין די ראָמען פון באַציאונגען בין אדם לאדם. קריגעריין, וועגן קויפער, זיינען פֿאַרגעקומען צווישן די „רופערס" אָדער מעקלערס. אָבער דאָס איז אויך געווען אַ זעלטענע דערשיינונג. די באַלע־באָטעס האָבן זיך געהאַלטן לויט די אָנגענומענע האָנדל מע־טאָדעס. געגילטן האָט דער כלל „לעבן און לאָזן אָנדערע אויך לעבן".

די סוחרישע עטיק איז געווען אַ פּועל יוצא פון זייער יידישער מאָראַל, די האָנדלס וויסנשאַפֿט האָבן די סוחרים פון דער ערשטער אַלעע נישט געהאַט געלערנט, נישט אין די שקאָלעס און אודאי נישט אין די האָנדל אַקאָדעמיעס. זיי האָבן זיך נישט באַדינט מיט קיין לערן ביכער, אין די געזעצן פון עקאָנאָמיע זיינען געווען פֿרעמד פֿאַר זיי. די קונץ פון האָנדלען איז געהאַט איבערגעגאַנגען צו זיי פון דור צו דור. געווען וואָס אַזוינע איבערגעגאַנגען דעם זעלביקן קוואַל פון פֿרנסה נישׂ בייטנדיק די בראָנזשע. (שפּיגעלמאַן, שומאַכער, בירנצוויג און אָנדערע). דאָס געשעפט איז איבערגעגאַנגען בירושה פון פֿאַטער צום זון און אַזוי וויטער. דאָס זיינען געווען דעמבעס פֿאַרוואָרצלטע מכמה יאָרן אין דער פּוילישער ערד.

צו דעם טומל און וירוואָר אויף דער גאַס האָבן צוגעגעבן די מעקלערס און „טוישערס". מען האָט זיי געזען אַמאָל שפּאַ־צירנדיקע, אין אַמאָל איילנדיקע אויף די גיי־און שפּאַציר־וועגן. די ערשטע האָבן געזוכט דעם קונה און די צוויטע האָבן אויס־געבאַרגט געלט פֿאַר אַן פּראָצענט אָפּצאָל. מיט זייערע טעטי־קייטן האָבן זיי זיך געמוווט אויסבאַהאַלטן פֿאַר דער פֿאַליצייִ אין פֿאַר די באַאַמטע פון דעם שטייער אָמט. מען האָט זיי — די יידן — געזען אין די טויערן און אין די פֿאַדערהייזער. געווען צווישן די „טוישערס" אַזוינע וואָס האָבן געמאַכט גע־שפּטן אויף אַ גרעסערן (י. לישׂיק) אין אַזוינע וואָס האָבן געאַרבעט אויף אַ קלענערן פֿאַרנעם.

פון די פּינף יידישע קאָאָפּעראַטיוון בענק וואָס זיינען געווען אין טשענסטאָכאָוו (1. „באַנק פון פֿאַבריקאַנטן און סוחרים"; 2. „טשענסטאָכאָוער קאָאָפּעראַטיוון באַנק"; 3. „האַנטווערקער באַנק"; 4. „קאָאָפּעראַטיוון באַנק", אָדער „באַנק קופּיעצקי"; 5. „האַנדלס באַנק"), האָבן זיך די 2־טע, די 3־טע און די 4־טע געפונען אין דער ערשטער אַלעע. זיי האָבן בעיקר באַדינט דעם קליינעם און מיטלען סוחר, דעם מאַרק שטייער און קרעמער, דעם האַנדווערקער און בעל־מלאכה.

די „טשענסטאָכאָוער קאָאָפּעראַטיוון באַנק", צווערשט איוף אַלעע 7, און שפּעטער אויף אַלעע 9, איז געווארן אָנגע־פירט פון יוסף זאַנד, וואו פֿאַרוואַלטונגס מיטגלידער זיינען געווען דער לאָגיאַריקער ראש־הקהילה — שמואל גאָלדשטיין, ג. נייִמאַן, ה. מייטליס און אָנדערע.

דער אָנפירער פון דער „האַנדווערקער באַנק", אַלעע 12, איז געווען י. באַכענעק און אין דער פֿאַרוואַלטונג זיינען געווען מיטגלידער פון האַנדווערקער פֿאַרבאַנד, מיט דר. ה. גייסלער — ווי דער פֿאַרזיצער.

די „סוחרישע באַנק", פון אַלעע 5, איז בעיקר געווען אַ פֿאַראָדוקט פון דער רעליגיעז פֿאַליטישער פֿאַרטיי „אָגודת ישׂראל". אין דער אָנפירערשאַפט זיינען געווען: משה באָ־זישקאָווסקי, אברהם נפתלי האָראָוויטש און אָנדערע. די באָ־אַמטע זיינען געווען יידן מיט בערד און פּאות, וואָס האָבן גע־טראָגן יאַרמולקעס אויף זייערע קעפּ בשעת דער אָרבעט.

די דאָזיקע בענק, און בעיקר די ערשטע צווויי, האָט זיך געהאַט איינגעקויפט דאָס פֿאַרטרויען פון דער גאַנצער באָ־פעלקערונג. אין אַט דעם געראַנגל פֿאַר דער עקסיסטענץ, וואָס דער יידישער געשעפטסמענטש האָט געמוזט פירן, הן מחמת דעם גרויסן דוחק אין אייגענעם געלט־קאָפּיטאַל און הן מחמת דער אַנטי־יידישער עקאָנאָמישער פֿאַליטיק פון דער פּוילישער רעגירונג, האָבן די דאָזיקע בענק געשפּילט אַ וויכ־טיקע ראָלע אין אויפהאַלטן דעם קיום פון די סוחרים, קרעמער און האַנטווערקער; דער יידישער געשעפט מענטש האָט גע־פונען די נייטיקע קרעדיטן אין די דאָזיקע בענק, וואָס ער האָט נישט געקאָנט דערגרייכן אין די פּוילישע. אין דער צייט פון אַן עקאָנאָמישן קריזיס, אָדער מחמת אַן אָנדערן שטער, ווי, למשל, די פּוילישע פּיקטען פֿאַר די יידישע געווערבעלבער, וואָס האָבן נישט אַריינגעלאָזט דעם קריסטלעכן קונה אין אַ יידיש געשעפט, האָט דער יד געקאָנט געפונען אַן אָנהאַלט

אין דער יידישער באנק. מען האט א ייד נישט געלאזט פאלן, און מיט אלע מעגלעכע מיטלען אים געהאלפן, וואן דער פדיון האט זיך געהאט פארקלערנרט. יידן צווישן זיך האבן מקים געווען די מצווה פון גמילות חסד. האט איינער געהאט אן איבערריקע „זלאטי" אדערקוצבארגן אויף א טאג־צוויי האט ער דאס געטאן בישועת חן. דער מלוה האט דערווייל געקאנט באצאלן א חוב און ווייטער אנהאלטן זיין קרעדיט.

האט אמאל געטראפן זיך א סוחר פון דער אלעע איז פאר־ארעמט געוואָרן, אדער עס איז עפעס וואס אויסטערליש געשען מיט אים, האבן די איבערריקע סוחרים נישט געלאזט פאלן קיין חבר. עטלעכע בכבודיקע בעלי־בתים זיינען ארויס אין גאס צונויפגעמען א געהעריקן סכום און אויפשטעלן דעם גע־פאלענעם צוריק אויף די פיס. זזלטן וועלן האט עמיצער אפ־געזאגט, מען האט געגעבן איש כפי יכלתו און אויך ביד רחבה. האט געטראפן אז די זאמלערס האבן בכיוון דורדכגעלאזט עמעצן, ווייל לויט זייער איינקוק איז דער באטרעפנדיקער נישט געווען ביכולת צו געבן, האט דער לעצטער געהאט טענות הלמאי מען טוט אים אזא בזיון און מען נעמט פון אים אוועק די מצוה פון גמילות חסד.

היוף אין דער אלעע

א בייטראג צו דער אלעע ווי א האנדל צענטער, זיינען געווען די אן א שיעור געשעפטן אויף די היף. אין די היף זיינען געווען הייזער מיט הונדערטער שטיבער, מיט געוועל־בער, מיט סקלאדעס, מיט מאגאזינען. הורט גשעפטן און האנדל לאחדים האבן זיך געפונען אין די דאזיקע היף. מען האט זיך אויך געהאט איינגעארדנט א גשעפט אין דער פרי־וואט וואוינונג, און סתם אין אן ארט וואו מען האט געקאנט האנדלען.

דער היוף אויף אלעע 2 איז געווען מער ווי א היוף. עס איז אייגנטלעך געווען א „זאיאזד". כלערליי מיני וועגענער, פורן און סתם געשפאן האט מען דארט געקאנט אנטרעפן. כמעט פון גאנצער ארומיקער פראווינץ, פון אמסטאוו און קאניעצפאל, פון יאנאוו און פשעראוו, פון קאמיק און פון וויעלון, פון קלאבוצק און קושעפיץ, פון קאזישעגלאוו און פון זשארעק, און פון אנדערע מקומות האט מען דארטן געקאנט אנטרעפן פאיאזדן. דער נאענטער נייער מארק און די אגראַ־דווע פאסן פון איין זייט, און די אלעע פון דער צווייטער זייט האבן באגינסטיק דעם היוף ווי א האנדל ארט און באגלייך ווי א „זאיאזד". אין דער ענגעניש וואס האט געהערשט אין די ארומיקע גאסן, בפרט אין די טעג פון ירידים, האט דער היוף גענוצט ווי אן אפשטעל און אן אפרו־ארט פאר מענטש און, להבדיל, פערד. אין א יאריד־טאג האט דער דאזיקער היוף דערמאנט א מארק אין א קליין שטעטל.

כלערליי הורטאוועג סקלאדעס זיינען דארטן געווען. עס האבן דארטן געהאט דאס מעל־געשעפט אברהמטשע דאנציגער און דוד ענגעל הי"ד. אויפן זעלביקן היוף האבן זיך געפונען דאס גלאז געשעפט פון זוסמאן און א הורטאוועג געשעפט פון צוקער. אין הינטערשטן טייל פון היוף זיינען אויך געווען סקלאדעס מיט סחורות.

פון די געשעפטן לאחדים איז אויך דעם היוף געווען באקאנט דאס מעבל־געשעפט פון חיים האסקל (פעקל). כלערליי שענק, כל המינים שטולן און בענק, און ענלעכע שטיקער מעבל האט מען דארטן געקאנט זען אויסגעשטעלט אויפן היוף צום פארקויף. ארום דעם געשעפט האט געארבעט כמעט די גאנצע משפחה. יעדער מיטגליד האט געטאן זיין חלק ארבעט. דאס איינגעפירטע געשעפט האט באדארפט הענט צו העלפן, האט מען זיך ראשית כל באנוצט מיט איגענעם. אזוי איז שוין געווען דער דרך אין דעם יידישן מיטלקלאס אין פוילן. אין רוב משפחות האבן קינדער צוגעדרשט מיטגעארבעט אין גע־שעפט און מיט דער צייט עס איבערגענומען. מיט גאר קליינע אויסנאמען זיינען די קינדער גענאנגען אויף זיערע אייגענע וועגן.

אין היוף האט זיך אויך געפונען דאס געשעפט פון לייבוש פרידרין, א קאלאניאל געוועלב, א גאלאנטעריע געוועלב און אנדערע.

א קלענערער אין פארנעם, אבער דאך א לעבעדיקער איז געווען דער היוף אויך אלעע 4. דארטן האט געהאט דאס גשעפט פון פאפיר מ. ביבער. עס זיינען דארטן אויך געווען עטלעכע קלענערע געוועלבלעך. אויפן היוף האט געהאט זיין רעסטאראציע שמעון דיאמענט. האט עמעצער געוואלט עסן א היימיש־גוט מיטאג האט ער עס דארטן געקאנט האבן. אין דעם איינגאנג פון טויער, אויפן ערשטן גאנג, האט אמאל דארטן געהאט דאס געשעפט פון גאלאנטעריע יאניש. מיט דער צייט זיינען דארטן אנטשטאנען אנדערע געשעפטן.

ענלעך צו די היף אויף אלעע 2 און 4, זיינען געווען די היף אלעע 1 און 3. אויפן היוף פון אלעע 1 זיינען געווען א גאנצע ריי געוועלבער מיט פארשיידענע סחורות. דאס באַ־קאנטסטע איז געווען דאס גאלאנטעריע געוועלב פון אברהם פראמער, הי"ד. מיט דער צייט האט מען אויפן היוף אויפגע־בויט האלעס אין וועלכע עס האבן גענעסטיקט א ריי געוועל־בער אנהויבנדיק פון אויל, פון נאפט און שמירעכץ צו וועגן ביז גאלאנטעריע, שפיזן, לעדער, שיך אויסארבעטונגען, אאז"ו. אויפן היוף זיינען אויך געווען שפייכלערס און סקלא־דעס מיט סחורות, וואס האבן געהערט צו די באלעבאטים פון די געשעפטן וואס האבן זיך געפונען אין דעם היוף. האט א שמייסער, אדער א פורמאן געוואלט וויזן קונצן און געשיקט־קייט אין פירן א פערד, אדער מאנעווירירן מיט א וואגן, האט ער דאס געקאנט באוויזן אין דער ענגעניש פון היוף אויף אלעע 1. עס האט דארט געהאט זיין מאנופאקטור געשעפט ביי דער וואוינונג, צימערמאן.

אויף אלעע 3 איז געווען, דאס באקאנטע אין שטאט, גע־שעפט פון עמאלירטע מכשירים, פון די שותפים בצלאל פאטאשעוויטש און אהרן קאנגרעצקי. דאס איז געווען איינס פון די עלטסטע געשעפטן אין שטאט וואס איז געווארן גרפירט אויף א מאדערנעם אופן — מיט בוכהאלטערן, מאגאזינערן און ארבעטער. פאר לאנגע יארן האט דאס געשעפט געהאט דעם אויסשליסלעכן פארקויף פון די אויסארבעטונגען פון דער נאענטער מלוכה פאבריק אין בלאכוויניע. דאס איז געווען הן פאר דער ערשטער וועלט מלחמה און אויך שפעטער בשעת דער צייט פון פוילנס אומאפהענגיקייט. דאס געשעפט איז געווען דאס איינקויף ארט פאר סוחרים און קרעמער נישט נאר פון דער שטאט נאר אויך פאר די ארומיקע שטעט און שטעטלעך.

מיט דער צייט איז דאס געשעפט איבערגעגאנגען צו בצלאל פאטאשעוויטשס טאכטער און איידעם — מאנדל.

פון די צוויי שותפים איז אהרן קאַנגרעסקי אַוועק אין די 20־ער יאָרן קיין ארץ־ישראל, נאָך דעם ווי גראַבסקי האָט עהאָט אינגעפירט זיין פיסקאלע פאָליטיק, און דאָרטן האָט ער אויסגעלעבט זיינע יאָרן. ר׳ בצלאל פאטאשעוויטש, הי״ד, האָט צוגייגט, אַלעע 7. באַלעבאָטים, האָבן געדאַווענט אין די שולן אין הויז פון גאָלדשטיינען און שותפים, אַלעע 4, אָדער אין דער שול אויף אַלעע 1. אויפן וועג אין די מנינים אַריין האָבן פרומע יידן דערמאָנט פאַרשפּעטיקטע סוחרים צו פאַרשליסן זייערע געשעפטן. די אַלעע האָט אויסגעזען ווי אפּגעשטאָרבן. אַזוי האָט דאָס שטילקייט אָנגעהאַלטן ביז מוצאי שבת. דאָס געזעץ וועגן זונטיק רו האָט געצוואונגען יידישע סוחרים צו האַלטן זייערע געשעפטן פאַרמאַכט זונטיק. יידן האָבן אָבער אויך זונטיק נישט געשלאָפן. עס איז געווען א טאָג פון אַרבעט. סוחרים האָבן זיך אַרויסגעלאָזט איבער דער שטאָט צו דערלייכטיקן פאַרשיידענע ענינים. פּראָווינץ סוחרים וואָס זיינען געווען, אין משך פון דער וואָך, צוגעבונדן צו זייערע געוועלבער, זיינען געקומען אין שטאָט אַריין אייגקויפן סחורות. די סוחרים זיינען געווען, אַנשטאָט אין די געוועלבער, אין גאַס, געכאפט א שמועס, איבערגעגעבן זיך נייס פונעם עולם המסחר, אָדער סתם געשמועסט מעניגי דיומא. זונטיק איז אויך געווען א טאָג וען סוחרים האָבן זיך באַטיילקט אין געזעלשאפטלעכער אַרבעט. מאָנטיק אין דער פרי האָט זיך ווידער אָנגעהויבן די אַרבעט וואָך. אַזוי איז געווען דער דרך אין עולם המסחר פון דעם פּויליש־יידישן סוחר ביז... דער היטלעריסטישער טייפון איז אַדורך די פּוילישע ערד אן אויסגעריסן די יידישע דעמבעס מיט די וואָרצלען.

אויף דער ערשטער אָלעע זעט מען איצטער נאָר א הייַ־פעלע יידן, — גערעטעווועטע פון בונקערס און גאַז־קאַמערן. זיי זוכן זייערע אַמאָליקע פרייַנט און באַקאַנטע, אָבער קיין אָנדענק איז פון זיי נישט געבליבן. פאַרוויסט איז געווארן די ערשטע אָלעע אויף וועלכער עס האָט זיך אַמאָל געהערט דאָס הילכיקע קול פון יידישע מענער, פרויען און קינדער. פאַרשניטן איז געווארן דאָס יידישע לעבן פון דער יידישער אָלעע. אַפילו אויף קיין בית־עלמין קאָן מען נישט געפונען זייערע קברים, ווייל אש און שטויב איז געווארן פון זיי — די יידן פון דער ערשטער אָלעע.

זאָלן די וועלטער זיין א טרייסט אין אונדזער גרויסן בראָך און צער און א מצבת נצח פאַר די יידישע קדושים פון טשענסטאָכאָוו.

שותפים אויף אָלעע 6, וואו די מתפללים פון דאָרטיקן שטיבל זיינען געווען על פי רוב מזרחיסטן; טייל זיינען אַריין אין אָלעע 8, וואו עס איז געווען דאָס שטיבל פון א גרופּע געראָר חסידים; עס איז אויך געווען א מנין אין הויז פון מ. ראָזענ־צוויג, אָלעע 7. באַלעבאָטים, האָבן געדאַווענט אין די שולן אין הויז פון גאָלדשטיינען און שותפים, אָלעע 4, אָדער אין דער שול אויף אָלעע 1. אויפן וועג אין די מנינים אַריין האָבן פרומע יידן דערמאָנט פאַרשפּעטיקטע סוחרים צו פאַרשליסן זייערע געשעפטן. די אָלעע האָט אויסגעזען ווי אפּגעשטאָרבן. אַזוי האָט דאָס שטילקייט אָנגעהאַלטן ביז מוצאי שבת. דאָס געזעץ וועגן זונטיק רו האָט געצוואונגען יידישע סוחרים צו האַלטן זייערע געשעפטן פאַרמאַכט זונטיק. יידן האָבן אָבער אויך זונטיק נישט געהרט. עס איז געווען א טאָג פון אַרבעט. סוחרים האָבן זיך אַרויסגעלאָזט איבער דער שטאָט צו דערלייכטיקן פאַרשיידענע ענינים. פּראָווינץ סוחרים וואָס זיינען געווען, אין משך פון דער וואָך, צוגעבונדן צו זייערע געוועלבער, זיינען געקומען אין שטאָט אַריין אייגקויפן סחורות. די סוחרים זיינען געווען, אַנשטאָט אין די געוועלבער, אין גאַס, געכאפט א שמועס, איבערגעגעבן זיך נייס פונעם עולם המסחר, אָדער סתם געשמועסט מעניגי דיומא. זונטיק איז אויך געווען א טאָג וען סוחרים האָבן זיך באַטיילקט אין געזעלשאפטלעכער אַרבעט. מאָנטיק אין דער פרי האָט זיך ווידער אָנגעהויבן די אַרבעט וואָך. אַזוי איז געווען דער דרך אין עולם המסחר פון דעם פּויליש־יידישן סוחר ביז... דער היטלעריסטישער טייפון איז אַדורך די פּוילישע ערד אן אויסגעריסן די יידישע דעמבעס מיט די וואָרצלען.

אויף דער ערשטער אָלעע זעט מען איצטער נאָר א הייַ־פעלע יידן, — גערעטעווועטע פון בונקערס און גאַז־קאַמערן. זיי זוכן זייערע אַמאָליקע פרייַנט און באַקאַנטע, אָבער קיין אָנדענק איז פון זיי נישט געבליבן. פאַרוויסט איז געווארן די ערשטע אָלעע אויף וועלכער עס האָט זיך אַמאָל געהערט דאָס הילכיקע קול פון יידישע מענער, פרויען און קינדער. פאַרשניטן איז געווארן דאָס יידישע לעבן פון דער יידישער אָלעע. אַפילו אויף קיין בית־עלמין קאָן מען נישט געפונען זייערע קברים, ווייל אש און שטויב איז געווארן פון זיי — די יידן פון דער ערשטער אָלעע.

זאָלן די וועלטער זיין א טרייסט אין אונדזער גרויסן בראָך און צער און א מצבת נצח פאַר די יידישע קדושים פון טשענסטאָכאָוו.

* * *

פרייטיק פאַרנאַכט איז שטיל געווארן אויף דער אָלעע. כמעט אָלע געשעפטן זיינען געשלאָסן געווארן. די באַלעבאָטים און זייערע אָנגעשטעלטע זיינען אַוועק אַהיים צוצוגרייטן זיך צום שבת. די נעכטיקע פאַרפאַצעווועטע יידן זיינען געווארן שבת יום־טובדיק. עס זיינען געגאַנגען חסידים, באַלעבאָטים און סתם יידן, יעדער צו זיין מנין, אָדער צו זיין שול. עס האָט אויפגעהערט דאָס יאָגעניש, און מיט פאַמעלעכע אויסגערעכנטע טריט איז וועד אַריינגעגאַנגען אין הויז פון ח׳ וועקסלער און

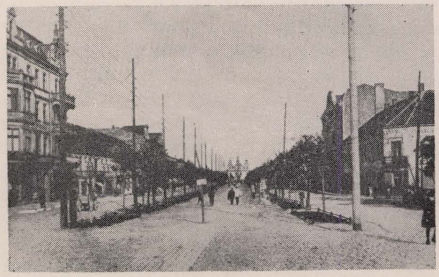

די ערשטע אָלעע

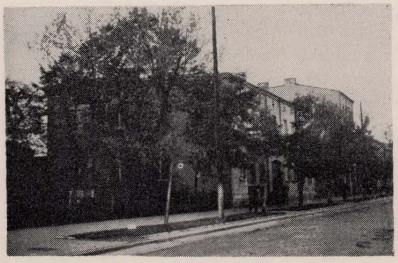

א הויז אויף דער וואַרשעווער גאַס

אַ יידיש הויז אין טשענסטאָכאָוו

דאָס הויז אויף דער וואַרשעווער גאַס, נומער 53, איז געשטאַנען ביים נאָרטן פון די דריי צלמים. דער נאָמען נעמט זיך דערפון, ווייל אין דעם גאָרטן זענען מיט יאָרן צוריק באַגראָבן געוואָרן דריי גלחים. אין אַנשטאָט מצבות האָט מען אַוועקגעשטעלט אויף זייערע קברים דריי גאָר הויכע און גרויסע צלמים. דערצייט האָבן שטענסטאָכאָווער יידן, אַז אָט די דריי גלחים זענען געשטאַרבן אין דער עפּידעמיע, וואָס האָט געפּאַנעוועט אַמאָל אין שטאָט. באַשטאָנען איז דאָס הויז פון פיר געביידעס — איינע אין פראָנט, די צוויי־טע — טיפער אין הויף און פון ביידע זייטן — צוויי קלענערע געבייעס, וואָס זענען באַנוצט געוואָרן פאַר פאַבריקן, אין פראָנט פון הויז אויפן ערשטן שטאָק האָבן געוואוינט די נגידים; אין דער צווייטער געבייעד — אַרעמע לייט. אַזוי ווי עס פירט זיך ביים שרייבן, אַז מען הייבט אָן פון אויבן אַראָפּ, וועל איך אָנהויבן פון די נגידים.

דער ערשטער נגיד, דער הער לובאַרט, האָט געוואוינט אויף דער רעכטער זייט פון די טרעפּ, וואָס האָבן נאָך גאָנץ נגידיש אויסגעזעהן, כאָטש דאָס הויז איז לאָנג שוין נישט געווען נייַ. ער איז געווען אַן אייגנטימער פון אַ פאַבריק, אַ נידריקער, אַ דיקער, מיט אַ רויטער באָרד, אַ רויט פנים, מיט צוויי רויטע לאָנגע פּאות אַרונטערגעשאָרט אונטער די אויערן.

דער הער לובאַרט איז געווען קורח־רייך. עס האָט אים פון גאָרנישט געפעלט. אפשר וווייסט איר נישט, מוז איך אייך זאָגן, אַז ביי יידן אין טשענסטאָכאָוו איז געווען אַ וועלט: „ער האָט אַלץ, עס פעלט אים בלויז אַ קרענק", און אונדזער הער לובארט האָט דאָס אויך געהאַט. נישט ער אַליין, הייסט עס, נאָר זיין וווייב. זיין וווייב איז געווען אַ הויכע, פעטע יידענע מיט אַ גאָר גרויסן און פעטן גוידער. דאָס פּנים איז ביי איר געווען אַזוי פעט, אַז מען האָט ביי איר די אויגן קוים אַרויס־געזען. זי איז געווען קראַנק אויף אַסטמאַ. די רייכע פרויען האָבן געהאַט אַ טבע צו קרענקען. וועַן זיי זענען זיך צונויפ־געקומען, האָבן זיי זיך געגרויסט מיט זייער קרענק. אייגע מיט דער לעבער, די צווייטע מיטן האַרץ. און אונדזער פרוי, „מאַדאַם" לובארט, מיט איר אַסטמע. איך ווייס נישט וועניג צי איז זי טאַקע קראַנק געווען, אָדער זי האָט געהאַלטן די מאָדע פון די נגידישע וויבער. מיר דאָכט זיך, אַז זי איז טאַקע יאָ קראַנק געווען, ווייל, וועַן זי איז געגאַנגען שפּאַצירן, וואָס עס האָט זעלטן פאַסירט, האָט זי געפייפט מיט דער נאָז. ווייס איך נישט, צי איז עס געווען פון דער אַסטמע, ווייל עס קאָן געמאַלט זיין, אַז דאָס געווען פון דעם צופיל פעטס וואָס איר קערפּער האָט פאַר־מאַגט. און צוריקגעשמועסט, קאָן טאַקע זיין, אַז זי איז קראַנק געווען און אַז די גאַנצע מעשה מיטן פעטס איז גאָר מיין אייגענע דיאַגנאָזע צו וועלכער איך בין גאָר נישט באַרעכטיגט וווייל קיין דאָקטאָר דערווייל בין איך נאָך נישט. אָבער מילא, וואָס אַ מענטש קען זיך אַלץ דאָכטן.

געהאַט האָט אונדזער הער לובארט אויך צווויי טעכטער. פון זיי, די טעכטער הייסט עס, וווייס איך גאָרנישט וואָס צו זאָגן, וווייל איך האָב זיי זייער זעלטן געזען און איך געדענק כמעט ניט ווי זיי האָבן אויסגעזען. קיין געשעפטן מיט אונדז, פאַרשטייט זיך, האָבן זיי נישט געהאַט. איך געדענק וועגן זיי אַזוינס, וואָס איז מיר ניט געפעלן. מיר האָבן געוואָלט זיך צוהערן צו אַ קאָנצערט פון דעם באַרימטן פויילישן זינגער יאָן קעפּורא, דורך דער ראַדיאָ, וואָס הער לובארט האָט שוין דאַמאָלט פארמאָגט, אגב מוז איך אייך זאָגן, אַז אַ ראַדיאָ דאַמאָלט איז נאָך געווען בייַ אונדז אַ גאָר גרויסע מציאה. און געווען איז עס אין אַ זוּ־מערדיקן פאַרנאַכט. נו, האָט איינע פון די טעכטער צוגעמאַכט די פענצטער פון זייער וואוינונג, כדי די קלאַנגען פון דעם הערלעכן געזאַנג, נאָך וועלכן מיר האָבן אַזוי געלעכצט, זאָל זיך ניט אַרויסבאַקומען אויפן הויף, וואו מיר זענען געזעסן,... נו, איז דאָך נישט קיין וואונדער, וואָס די טעכטער זענען מיר נישט געפעלן. וועל איך זיך נישט באַמיען זיי צו שילדערן. און איר דאַרפט קיין חרטה נישט האָבן, וווייל קיין שיין בילד וואָלט דאָס סיי ווי נישט געווען.

דער צווייטער נגיד איז אויך געווען אַ יידּ, אַ פאַבריקאַנט, מיטן נאָמען האַכערמאַן, די פאַבריק זיינע האָט זיך געפונען טאַקע אין דעם זעלבן הויז. אויסגעפאַרבעט האָט מען בייַ אים שפּיגלען. אָבער דער הער האַכערמאַן איז שוין געווען גאָר אַן אַנדער סאָרט מענש; דער היפוך פון דעם הער לובארט. צו אים פלעגן שכנים קומען בארגן גענלט, פרענן עצות בייַ אים, אָדער בעסטן סתם בקשות בייַ אים. איך געדענק נישט מען זאָל האָבן דערציילט, אַז ער זאָל וועמען עס איז האָבן אָפּגעזאָגט אַ טובה. באַשעפטיקט האָט ער אין זיין פאַבריק כמעט בלויז שכנים, אָבער די מער דערוואקסענע קינדער פון די שכנים. ווי איך וווייס, זענען יידישע אַרבעטער זיינע שטענדיק אים שולדיק געווען גענלט מחמת זיי האָבן איבער דער וואָך מער בייַ אים געאַרבט, ווי דאָס וואָכן־גהאַלט האָט באַטראָפן. אַליין איז ער געווען אַ נידעריקער, אַ דאַרער, אַ גוטמוטיקער מענטש. אַ קליין, שפּיציק געשווירן בערדל און אַ פּויל מויל מיט גאָלדענע ציין.

אַ טבע האָט ער געהאַט צו קנייפּן דערוואַקסענע מיידלעך. אָבער שוין נישט אין די באַקן. מילא, ער האָט מסתמא געהאַט פּאַר־גענוגן דערפון. לויט ווי איך געדענק, האָט ער קיין סך פּאַר־גענוגן אין זיין לעבן נישט געהאַט. עס זענען ביי אים געשטאַרבן צוויי דערוואַקסענע טעכטער. זייט דאָן איז ער מיט אין מאָל עפּעס עלטער און איינגעבויגענער געוואָרן. זיין שטענדיקער הומאָר איז פֿאַרשוואַנדן. איך געדענק נישט אַז אין אַך זאָל אים האָבן געזען אַ שמייכל־ענדיקן, אַ חוץ אין מאָל, פֿורים איז עס געווען, ווען מיין שוועסטער געניא, איך און נאָך דריי חברים האָבן באשלאָסן אויפצופירן אַ פֿורים־פֿאַרשטעלונג פֿאַר אונדזערע עלטערן. (די פֿאַרשטעלונג האָט רעזשיסירט מיין שוועסטער געניא).

ווען מיר האָבן אָט דעם פֿורים איבערראַשט אונדזערע על־טערן מיט אַזאַ פֿריילעכער פֿאַרשטעלונג, האָט מיין טאַטע פֿאַר־געשלאָגן, אַז מיר זאָלן די זעלבע פֿאַרשטעלונג אויפֿפירן אויך פֿאַר דער פֿאַמיליע האָכערמאַן כדי זיי אָבעסל צו צעשטרייען. נאָך דעם אומגליק וואָס האָט זיי געטראָפֿן. מיר האָבן דעם פֿאַרשלאָג אָנגענומען און גלייך דעם זעלבן אָוונט אויך די פֿא־מיליע האָכערמאַן מחיה געווען מיט אַ יידישער פֿורים־פֿאַר־שטעלונג. דאָן האָב איך געזען די האָכערמאַנס נישט נאָר שמייכ־לען, נאָר אָפֿילו אויך לאַכן. און אַך געדענק, אַז זייט דאָן האָט דער הער האָכערמאַן מיט זיין געבליבענער פֿאַמיליע יעדן פֿורים געוואָרט אויף אונדזער פֿורים־שפּיל. מיר זענען אָבער מער נישט געקומען צו אים אין הויז.

האָכערמאַנס פרוי פלעגט זייער אָפט זיצן אין הויף אויף אַ באַנק און זיך צוהערן צו די מעשיות פון די שכנים. ווען זי האָט זיך דערוואוסט אַז אַ שכן, אַדער אַ קינד פון אַ שכן, איז קראַנק, פלעגט זי ברענגען צום קראַנקן אַ ביסל הינער־זופּ, וואָס דאָס האָט מען געזאָגט, איז אַ רפואה. געהאָט האָט דער האָכערמאַן דריי טעכטער. איך געדענק זיי שוין ווי דערוואקסענע. די יינגסטע, וואָס האָט געהייסן אסתרקע, איז געווען אַ שילערין פון זיבעטן קלאַס גימנאזיע. זי האָב איך טאָקע זייער ליב געהאָט. זי איז געווען אַ שיינע און אַ גוטע. אָפט פלעג איך זי נישט זען, אָבער ווען זי האָט מיך טיילמאָל אַנטראָפן שפּילענדיק זיך אויפן הויף, פלעגט זי צו מיר צוגיין, אויספרעגן מיך וועגן פֿאַרשידענע זאכן מיר געבן אַ גלעז אינבעבן קאָפֿ. דאָס האָט מיך טאָקע זייער גענפֿרייט. איך בין שטאָלץ געווען וואָס אסתרקע האָט מיך אַ גלעז געטאָן. זי איז, צום גרויסן אומגליק, אין איר בליענדיקן עלטער געשטאָרבן. עס האָט נאָרנישט לאַנג גע־דויערט און עס איז געשטאָרבן אויך די עלטערע טאָכטער. שוין אַ פֿאַרהייראָטע.

געבליבן איז זיי איין טאָכטער. רוזשקע האָט זי געהייסן. אָט־אַ די רוזשקע האָב איך זיכער שוין שטאַרק ליב געהאָט. דאָס איז געווען דערפֿאַר, וואָס זי איז אַרומגעגאַנגען אויבערן הויף מעשה מאַדאָם און פלעגט די קינדער פון די שכנים אַרום־שיקן אויבער די געוועלבער אייַנצוקוקן פֿאַר איר פֿאַרשידענע זאכן. דאָס אָבער וואָלט מיך אַזוי שטאַרק נישט געאָרט, ווען נישט איר באַפּעלערישער טאָן. איך, גראָד, האָב געהאָט גרויס פֿאַרגענגן צו גיין אַ גאַנג פֿאַר די אַנדערע אָרעמע שכנים. איך האָב פֿאַרשטאַנען, אַז זיי האָבן קיין צייט נישט, אָדער זיי זענען פֿשוט מיד אַליין צו גיין. רוזשקע, אָבער, האָט, לויט מיין מיינונג געהאָלטן אַז זי טוט מיר גאָר אַ טובה אַז זי וויל מיך שיקן. נישט קיין קליניקייט, האָבן די ערע צו טאָן עפּעס פֿאַר האָ־כערמאַנס טאָכטער! האָב איך טאָקע קיינמאָל נישט געוואָלט גיין און איך האָב איר געזאָגט, אַז זי זאָל זיך אַ צוזייטער דינסט פֿאַרשאַפֿן, ווייל איך וויל איר דינסט נישט זיין...

דער דריטער שכן האָט געהייסן בריל. די משפּחה בריל איז געווען אַ געהיימניספולע משפּחה. וועגן זיי האָבן שכנים דערציילט גאָנצע מעשות. מען האָט, צום ביישפּיל, דערציילט, אַז זיי מאַכן אויך שפּיגלען, און דערפון לעבן זיי. מ׳האָט גע־זאָגט, אַז זיי זענען רייך. אָבער וואו זיי מאַכן שפּיגלען און ווען זיי מאַכן שפּיגלען, האָט קיינער נישט געוואוסט. מ׳האָט דער־ציילט, אַז ער, דער הער בריל, מיין איך, איז אַ חסידישער יידּ און זיצט גאָנצע טעג און לערנט. געזען האָט מען אים נאָר פֿון אַיין סוכות צום צווייטן. ווען ער איז געגאַנגען עסן אין דער סוכה. אָפּגעגעסן, פלעגט ער פֿארשוויגן, נישט אויסרייַדנדיק קיין וואָרט, פֿונקט אַזוי שנעל ווי ער איז געקומען. מען האָט געפֿעקנט זען אַז ער לעבט אין זיין איגענער וועלט, און מיט „אונדזער״ וועלט וויל ער גאָר קיין שייכות נישט האָבן. וויפּיל קינדער ער האָט געהאָט געדענק איך נישט. איך וויס נאָר וועגן אַיין טאָכטער, וועלכע האָט געדאָכט, געהאָט אַ נישקשהדיק גרויסן הויקער. וועט איר דאָך מסתמא פֿרעגן, פֿון וואַנען וויס איך אַז זי איז געווען ברילס טאָכטער, וועל איך זאָגן. אָט די פֿאַמיליע בריל פלעגט יעדן זומער אַוועק־פֿאָרן אויף זומער־וואוינונג אין אַ נאָענטן דאָרף, „בלאָכאָוויע״. זיי פלעגן דאָרט דינגען אַ וואוינונג אויף אַ גאַנץ זומער. אָבער אַזוי ווי אַזאַ וואוינונג האָט קיין מעבל נישט פֿארמאָגט, האָבן זיי געמוזט מיטנעמען אייגענע מעבל. איז טאָקע יעדן זומער געקומען אַ פויער מיט אַ פערד און וואָגן אַנלאָדענען דעם וואָגן מיט אַלע נויטיקע זאכן, און דאָס מיידל מיטן הויקער איז אַרויפ־געקראָכן גאָר אין דער הויך און האָט אַכטונג געגעבן אַז קיינער זאָל חלילה עפּעס נישט צונעמען. און אַזוי ווי כ׳האָב פערשטאַ־נען אַז אַ פֿרעמדן וועט דאָך דער הער בריל נישט אַנפֿארטרויען אַזאַ וואַשנע מיסיע, דערפון האָב איך געוואוסט אַז זי איז טאָקע ברילס טאָכטער. און איך מוז צוגעבן, אַז דער איינפֿאַל אַרויפ־צוצעצן די טאָכטער אויפן וואָגן איז געווען זייער אַ גוטער, וויייל אַ גנב, אַפֿילו דער גרעסטער באַנדיט, וואָלט נאָר אַ קוק געטאָן אויף איר, וואָלט ער זיך גלייך דערשראָקן און אַנטלאָפן וואו דער שוואַרצער פּעפּער וואקסט.

יאָ, איך האָב זיך דערמאָנט. אַן איידעם, ברילס, האָב איך אויך געקענט. אין מיין גאַנצן לעבן האָב איך נאָך אַזאלכע גראָבע לעפּצן נישט געזען ווי אָט ביי דעם בחור. און אַ קראַנקער האָט ער אויך געמוזט זיין, לויט זיין גאַנצן אויסזען.

אויף דעם ערשטן שטאָק האָט אויך געוואוינט אַ גוי. ווי אַזוי ער האָט זיך דאָרט אַריינבאַקומען צווישן די נגידים, וויייס איך נישט. אפשר דערפאָר וואָס ער איז געווען אַ פֿאַליציאַנט. און אַזוי ווי איך בין נאָר פֿראַיינטערעסירט אין די יידישע שכנים פון דעם הויז, וועל איך די גויאישע שכנים לאָזן צורו, כאָטש אין דעם הויז האָבן געוואוינט כמעט מער קריסטן ווי יידן. ווייל דער טייל פון דער וואַרשעווער גאָס האָט געהערט דאָמאָלט צו דער פּוילישער געגנט.

נאָך אַ רייכע יידישע פֿאַמיליע, רוזיעוויטש, האָט געוואוינט אין דעם הויז. אַ מוטער, צוויי טעכטער און אַ זון. פון מיינע קינדער־יאָרן אין געדענק איך די פרוי אַלס אלמנה. די עלי־טערע טאָכטער אירע איז אַוועקגעפֿאָרן קיין ארץ־ישראל. שפּעטער האָט זי אויך די מוטער און די שוועסטער אירע אַהינגענומען. דער זון איז געבליבן און האָט חתונה געהאָט מיט אַ טאָכטער פון דעם שפּיגל־פֿאַבריקאַנט האָכערמאַן, וועלכן

איך האָב שוין דערמאָנט. דאָס גליק זיינט האָט אָבער לאַנג נישט געדויערט. די פרוי זיינע איז קורץ נאָך דער חתונה געשטאָרבן בייט קינד איבער געבורט צום ערשטן קינד. דאָס קינד איז אָבער געבליבן לעבן.

דאָס זענען געווען די גבירים איז דעם הויז. פּאַרטיק מיט זיי, וועל איך זיך אַראָפּלאָזן צו די נידעריקערע שטאָקן, צו די אַרעמע לייט, הייסט עס.

אויפן פּאַרטער (גרעניד פלאָר) האָט געוואוינט אַ שוסטער; אברהם האָט ער געהייסן. איך האָב אין מיין לעבן געקענט אַ סך אַרעמע שוסטערס, אָבער ער איז, דוכט מיר, געווען דער אַרעמסטער שוסטער צווישן זיי. ער האָט תמיד געַארבעט, אָבער קיינמאָל אויף קיין ברויט אפילו נישט פאַרדינט. עפּעס אַ פּינצטער מזל אָזא. אברהם איז געווען אַ הויכער, אַ דאַרער, מיט צוויי איינגע־פאַלענע באַקן. ער פלעגט זיצן אויף זיין קליינעם שוסטער־בענקל און דערציילן מעשות צו זיינע קונים. פאַרדינט האָט ער טאָקע וויניק, אָבער דערציילט מעשות האָט ער, דערפאַר, אַ סך. געהאָט האָט ער אַ פרוי מיט דריי קינדערלעך. די פרוי זיינע איז געווען אַ „לוסטיקער דלות". גאַנצע טעג פלעגט זי זיצן בייַ די שכנים און דערציילן וויצן. צייט האָט זי שטענדיק געהאַט, מחמת קאָכן איז נישט געווען וואָס, דאָס ביסל בעבעכעס וואָס זי האָט פאַרמאָגט איז אַרדנונג צו ברענגען האָט קיין סך צייט בייַ איר נישט פאַרנומען. פלעגט זי גאַנצע טעג גיין פון איין שכן צום צווייטן. ערשטנס, כדי זיך אויסצוהאַלטן פון אירע קינדער'ס הונגער־גוויין, און צווייטנס, צו דערציילן אירע וויצן. איך מוז אייך אָבער זאָגן, אַז אָפטמאָל האָט זיך פון אירע וויצן מער געוואָלט וווינען אייַדער לאָכן. ווייל זי פלעגט מיט אירע וויצן אפט באַווייזן איר ביטערן גורל.

דער הויף איז געווען אַ לאַנגער און אַ בריייטער. אויף בייַדע זייטן הויף האָבן זיך געפונען פאַבריקן. פון דער לינקער זייט — אַ פאַבריק פון קעמלעך. פון דער רעכטער — דעם שכן האָכער־מאַנס שפּיגל־פאַבריק. און האָרט בייַ אַט דער פאַבריק האָט געוואוינט אַ פרוי אַן אלמנה מיט פיר קינדער. דעם מאַן אירן האָב איך קיינמאָל נישט געזען. די פרוי אַליין, אסתר־מלכה האָט זי געהייסן, האָט אויך קיינמאָל וועגן אים נישט גערעדט. זי האָט נישט ליב געהאַט אַז עמעצער זאָל אים דערמאָנען. ווי איך האָב געהערט דערציילן, איז ער געווען גאָר נישט קיין שייַנער מענטש. אין וואָס זיין חסרון איז באַשטאַנען וויַיס איך נאָך ביז היינט נישט, אָבער אַזוי האָט מען וועגן אים גערעדט, און דערייבער איז דאָך נישט קיין וואונדער, וואָס אסתר־מלכה האָט נישט געוואָלט אַז מען זאָל וועגן אים רייַדן. אסתר־מלכה איז געווען „דער דאָקטאָר" אין דעם הויז. אַז עס פלעגט אַמאָל אַ שכן, אַדער אַ קינד פון אַ שכן, קראַנק ווערן, פלעגט זי עצהן וואָס מען זאָל טאָן. וואָס פאַר אַ מעדיצין צו קויפן און ווי זי צו באַנוצן. זי פלעגט פאַרזיכערן אַז מיט דער־אָ מעדיצין און מיט גאָטס הילף, וועט דער קראַנקער זיכער געזונט ווערן. איך געדענק, בעת איך בין אַמאָל אַוועק קראַנק, איז זי צו עקזמען, אסתר־מלכה, אָפּגעזעסן בייַ אונז אַ פאַר שעה, און דערציילט פאַרשיידענע מעשות. געזאָגט וואָס מען זאָל טאָן, און ווען זי איז אַוועק איז מיר טאָקע באַלד בעסער געווארן. די מעדיצין וואָס זי האָט מיר פאַרשריבן האָב איך נישט גענומען. אָבער בעסער געווארן איז מיר יאָ. אפשר האָבן אירע מעשות וואָס זי האָט דערציילט געהאָט אין זיך אַזא כח מיר צו העלפן? גיי, ווייס! וועז נאָר איך בין קראַנק געווארן, האָב איך געבעטן נאָך איר. ערשטנס צוליב אירע מעשות און צווייטנס — בין איך געווען כמעט זיכער, אַז נאָך איר וויזיט וועל איך באַלד געזונט ווערן. מאַדנע, וואָס זי אַליין, אסתר־מלכה מיין אין, איז אַליין געווען אַ קראַנקע פרוי. זי האָט אין איר לעבן אפטמאָל אַזוי פיל אָפּע־רצאַציעס, און זי איז אַזוי פיל מאָל געווען אין שפּיטאָל, אַז עס איז גאָר אומעגלעך דאָס אויסצורעכענען. צווישן אירע חולאתן האָט זי געליטן אויך אויף אסטמע. פון אָט דער אסטמאָ האָט זי פון די שפּיטעלער נישט געקענט פטור ווערן. אסתר־מלכה האָט נישט געפּייפט מיט דער נאָז, אַזוי ווי די מאַדאָם לור־באַרט, אַ שטייגער. זי האָט בלויז שווער געאָטעמט און שטענדיק פלעגט איר אויספעלן לופט. עס איז איר שטענדיק געווען דושנע. פרנסה האָט זי געהאַט דערפון, וואָס זי פלעגט האַנדלען מיט עופות, הינער, גענדז, קאַטשקעס און אַמאָל אויך אינדיקעס. זי פלעגט אַרבעטן שווער און ביטער, שלעפּנדיק די עופות אין מאַרק, וואו זי פלעגט אָפּשטיין גאַנצע טעג. סיי זומער אין די היצן, סיי ווינטער אין די גרעסטע פרעסט. און אַז איך פלעג זי זען שלעפּנדיק די שווערע זעק מיט געשאַטענע גענדז, האָט זיך מיר געדאַכט, אַז אַט־אַט פאַלט זי אום, חלילה, אַ טויטע און זי וועט מער נישט אויפשטיין, וויל זי האָט אַזוי שווער גאָטעמט. די ברוסט בייַ איר האָט זיך אַזוי שווער גע־הויבן, אַז מען האָט פשוט געקענט הערן ווי די לונגען, דאָס האַרץ און דאָס גאַנצע לייב און לעבן אַרבעט שווער, ממש איבער די כוחות. זי האָט אָבער אויסגעהאַלטן. זי איז, ווי מען זאָגט, געווען שטאַרקער פון אייַזן, און זי האָט אין איר קרות און אין חקות מיט אייַזענע כוחות באַווּזן אויפצוהאַדעווען אירע קינדער.

אין דעם הויז זיינען אויך געווען קעלער־שטובן. דאָרט פאַרשטייט זיך, האָבן געוואוינט די אָרעמסטע פון די אָרעמע. דריי יידישע פאַמיליעס! אין איין וואוינונג, וואָס איז באַשטאַנען פון איין צימער, נישט קיין גרויס צימער, חלילה, האָבן געוואוינט אַן ערך 3-4 פּאָר־פּאַלקן, ענגוי האָב איך קיינמאָל נישט גע־וואוסט. עס איז שווער געווען זיך פונאַנדערצוקלייבן. קיין קינדער האָבן, קיין עין־הרע, נישט געפעלט, און איך ווייס נישט ענגוי אויב די מאַמעס אַליין האָבן ענגוי געוואוסט וועלכע קינ־דער זענען זייערע, ווייל יעדע מאַמע האָט געשלאָגן אַלע קינ־דער אַן אויסנאַם. דערייבער האָט זיך בייַ מיר געשאַפן דער פּאַרדאַכט אַז זי וווייסט נישט ענגוי וועלכעס קינד געהערט צו איר און וועלכעס ניט. אָבער אַ פּאָר בוכצעס קענען דאָך נישט שאַטן, האָט זי טאָקע קיין קלעפּ נישט עזשאַלעווען.

דער הויפּט־שכן פון אָט דער קעלער־וואוינונג האָט גע־הייסן קאָפּל. קאָפּל איז געווען אַ הענדלער פון אַלטע שמאַטעס. אַליין פון מיטעלען וואוקס, אַן אויסגעדאַרטער, מיט איינגעפּאַ־לענע באַקן. דער קאָליר פון זיין פּנים — געל־בלאָס, מיט צוויי גרויסע בלויע אויגן. זיין וויַיב, אייגע, — אַ דאָרע יידענע אַנגע־טאָן אין שמוציקע, צערישענע קליידער, די האָר אירע — שטענ־דיק צעשוויבערט. זי האָט כסדר געשוואנגערט. געבוירן אַ קינד און וווייטער פאַרשוואַנגערט. אַזוי, אַז מיט אַ קליינעם בויך האָט מען זי קיינמאָל נישט געזען. דערפאַר האָט מען אָבער אין שטוב בייַ איר געזען אַרומלויפן אַ גאַנצע מחנה קינדערלעך, וואָס האָבן געווייַנט און געפילדערט אַ גאַנצן טאָג, און געבעטן עסן. קיין עסן אָבער איז צופיל נישט געווען, נו, קענט איר זיך פאָרשטעלן וואָס עס האָט זיך דאָרט אָפּגעטאָן.

די אָנדערע פאַמיליעס וואָס האָבן געוואוינט אין די קע־לער־שטיבער זענען, וואָס שייך קינדער, אויך נישט געבליבן

הינטערשטעליק. די קעלער־שטיבער זענען דאָרט שטענדיק געגאַנגען כאָדאָראָם.

די צוויטע פאַמיליע וואָס האָט געוואוינט אין קעלער איז געווען פּראָם־הערש. געווען איז ער א טרעגער. מען האָט אים גערופן מיט א צונאַמען: קיטל. פּאַרוואָס עפּעס קיטל? דאָס ווייס איך ביז היינט נישט. אָבער אַזוי האָט מען אים גערופן. א ייד איז ער געווען א הויכער, א ברייטפלייציקער, זייער א קרעפּטיקער. ער פלעגט שטענדיק זיך אַרומטראָגן מיט גראָבע שטריק אָרום זיין בויך און איבער זיין רעכטן אָקסל. געגאַנגען איז ער שטאַלק, מיט אַן אויפגעהויבענעם קאָפּ, פונקט ווי עס וואָלט זיינם גלייכן קיינער נישט געווען. די פרוי זייַנע, יהודית, וועט זי פלעגט א קוק טאָן אויף אים פלעגט זי ממש אָנקוועלן פון דעם, וואָס איר מאַן איז א הויכער און א שטאַרקער. וועט זי, יהודית. פלעגט זיך וועט עס איז צעקריגן מיט א שכן, פלעגט זי אים סטראָשען מיט איר שטאַרקן מאַן: זאָל נאָר איר מאַן אהיימקומען, וועט ער זיך שוין אָפּרעכענען מיט אים פאַר אַלצדינג.

געהאָט האָט פּראָם־הערש, ווי אַלע אָרעמע לייט, א סך קינדער און די געוואָלדן דאָרטן זענען געגאַנגען ביזן זיבעטן הימל! די וואוינונג פון פּראָם־הערש איז באַשטאַנען פון איין צימער, מיט פענצטער שטענדיק פארשמירטע, אַזוי, אז אויך בייטאָג איז דאָרט שטענדיק געווען פינצטער. איך קען נאָך ביז היינט נישט פאַרשטיין ווי אַזוי האָבן אין אַזא קליינעם צימערל געקענט לעבן אַזוי פיל נפשות. דערי־בער וועט איר זיך מסתמא ניט וואונדערן אז די ריחות דאָרט זענען געווען גאָר נישט קיין מחיהדיקע... אָריינקומען דאָרט צו זיי אויף א פאָר מינוט אפילו, איז געווען א סכנה... מ׳האָט ממש געקענט דאָרט דערשטיקט ווערן.

די דריטע אינוואוינערין פון קעלער־שטוב איז געווען די בלינדע שרה. ווי איך גדענק, איז זי געווען אַן אלמנה. וועגן איר מאַן האָב איך קיינמאָל נישט גהערט דערציילן, נישט פון איר, נישט פון אירע דריי טעכטער און נישט אפילו פון די שכנים, וועלכע האָבן אַלץ געוואוסט. א טייל שכנים אין הויז, ווי אסתר־מלכה, אָדער שרה די שוסטערין, האָבן דאָך אַלץ געוואוסט וואָס עס טוט זיך ביי יעדן אין זיין קעלער־שטוב. זיי האָבן געוואוסט אפילו וואָס ביי יענעם אונטערן הארץ טוט זיך. אָבער וועגן דער בלינדער שרהס מאַן האָבן זיי אויך נישט גע־וואוסט. האָט זיך מיר, יינגלווייז, טאָקע גדאָכט, אז זי איז געבוירן געווארן אַן אלמנה. געלעבט האָט די בלינדע שרה פון מסחר. זי האָט אויך געהאַנדלט מיט עופות, מיט הינער און מיט גענדל. און אַזוי, בלינדערהייט, האָט זי באַווייזן אויפצוהאַדע־ווען און דערצייגן אירע צוויי טעכטער. עס זאָגט זיך אַזוי „דער־ציען". דערצויגן האָבן זיי זיך אַליין, אָבער געלעבט האָבן זיי טאָקע פון דעם, וואָס זיירער בלינדע מאַמע האָט דורך שווערער אַרבעט און מי פאַרדינט.

עס האָבן אויך געוואוינט א פאָר גויאישע פאַמיליעס אין דעם קעלער. אָבער לאָמיר בעסער אַרויס פון קעלער אין דרויסן, צו דער פרישער לופט, ווייל עס איז מיר אַזוי שווער געווארן אויפן האַרצן ביים דערמאָנען זיך אין די דאָזיקע קעלער־שטי־בער און אין די שכנים, — אז עס וועט, דוכט מיר, שוין זיין געגוג וועגן דעם צו שרייבן.

פונקט אַזוי ווי אונדזער שכנטע אסתר־מלכה איז געווען די דאָקטאָרין אין דעם הויז, אַזוי האָבן מיר אויך געהאָט דאָרט א שכנטע א פעלדשערין. א פעלדשער ביי אונדז איז געווען, ווי זאָל איך דאָס אייך פארטיטשן, א מין סאָרט נישט געענ־דיקטער דאָקטער; אַזא איינער וואָס האָט געגעבן צו קראַנקע די ערשטע הילף. און אויב ער איז געווען א גוטער פעלדשער האָט ער אויך אַליין געקענט היילן. די שכנטע, די פעלדשערין האָט געהייסן פרימעט. איר מאַן איז געווען א קליינער, א דא־רער מיט צוויי רויטע, קליינע אייגעלעך. שטענדיק א בייזער פון נישט שלאָפן. פון פאַך איז פרימעטלס מאַן, מאיר, געווען א בעקער, פלעגט ער ביינאַכט ארבעטן און בייטאָג שלאָפן. עס זאָגט זיך אַזוי, שלאָפן. ווי אַזוי האָט ער געקענט שלאָפן, אז עס זענען קיין „עין־הרע געווען פיר קינדערלעך אין שטוב, אַחוץ אירע קינדער? איר וואונדערט זיך, מסתמא, וואָס איך צעטייל די קינדער אויף אירע אין זיינע? מוז איך אייך זאָגן, אז ער, מאיר דער בעקער, איז געווען ביי פרומעטן דער צוויי־טער מאַן און זי האָט געהאַט קינדער אויך פון ערשטן מאַן. וויפיל קינדער פרימעט האָט געהאַט געדענק איך שוין נישט ענגוי. אויב איך האָב קיין טעות נישט, דוכט מיר אז פינף. ר׳ מאיר, ווי מיר פלעגן אים רופן, האָט נעבעך נישט געקענט שלאָפן בייטאָג. ער פלעגט מער שילטן ווי שלאָפן. דערי־בער איז ער שטענדיק געווען בייז און צו קיינעם קיין וואָרט נישט אויסגערעדט. האָט אמאל עמעצער ביי אים יא עפּעס געפרעגט, פלעגט ער אנהויבן שטאַמלען בייזערהייט. רב מאיר איז געווען נישט פאַר קיינעם געדאכט, א שטאַמלדיקער. פאַר גרויס כעס, וואָס מען פרעגט אים עפּעס, פלעגט ער אנהויבן שטאַמלען. בייז מ׳האָט פון אים באַקומען אַן ענטפער, האָט מען שוין באַלד געהאט פאַרגעסן וואָס מען האָט אים געפרעגט.

אָט די שכנטע פרימעט, ר׳ מאירס פרוי, איז געווען די פעלדשערין פון דעם הויז. זי האָט אויך געוואוסט וואָס עס טוט זיך ביי יעדן שכן אין שטוב. צי דער שכן איז א פרומער, אַדער, חלילה, א „גוי"; צי ער קאָכט אום שבת, אַדער עס איז עמעצער קראַנק; צי דער שכן פאַרדינט גענוג, אַדער ער דארף אפשר א רפואה אַדער גאָר א גמילות־חסד.

אז א שכן פלעגט קראַנק ווערן, פלעגט אסתר־מלכה, דער „הויז דאקטער", הייסן קודם־כל דעם קראַנקן שטעלן באַנקעס. איז מען גלייך געלאָפן צו פרימעטן און זי איז טאָקע באַלד געקומען און געזונ אז אסתר־מלכהס באַפעל זאָל ווערן אויס־געפירט. און טאָמער האָט א שכן געדאַרפט א גמילות־חסד, האָט פרימעט שוין צו וויסן געגעבן וואו מען באַדארף. דאָס הייסט, די מער־פאַרמעגלעכע שכנים, און מען האָט שוין געזונ אז יענער באַדערפטיקער שכן זאָל באַקומען א פאָר גילדן. אַליין איז פרימעט געווען א קליינע, א דיקלעכע. אירע שוואַרצע האָר אויף איר קאָפּ זענען שטענדיק געווען צעשוי־בערט. זי איז נישט געגאַנגען, נאָר געלאָפן. קיינמאָל קיין צייט נישט געהאָט. מחמת אַזוי ווי דער מאַן אירער האָט געזונ נישט פּאַרדינט אויף פרנסה, האָט זי אַביסל צוגעהאַנדלט אויך מיט הינער. ליידער מיט איר גאַנצן האַנדלען איז דאָרט ביי זיי אויך נישט געווען צו פויגלדיק. זי אַליין פלעגט אויך זייער אָפט ברויכן א גמילות־חסד... איר טאָכטער, קרייַנדל, האָט טאָקע חתונה געהאָט מיט אסתר־מלכהס זון, לייבישן, אין אויך דער איידעם, נאָך דער חתונה, האָט זיך באַזעצט ביי פרימעטן אין דער דירה, וואָס איז באַשטאַנען פון איין צימער, און די עגגשאָפט איז דאָרט געווען אין לשער. אגב, האָט א זון אירער טאָקע די עגגשאָפט נישט געקענט אויסהאַלטן און איז אַוועקגעפאָרן אַזש קיין קראָקע.

אָט אין דעם הויז, צווישן דידאַזיקע שכנים, בין איך, דעם 25טן דעצעמבער, 1919, געבוירן געווארן.

II.

חורבן

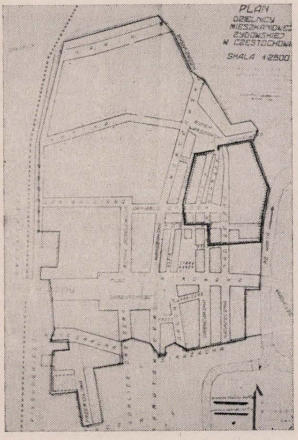

דער פּלאַן פון דער גרויסער און קלייניר געטא

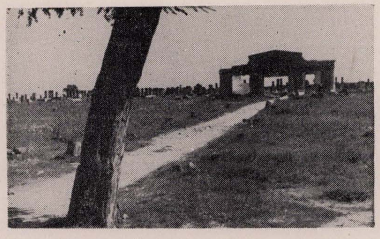

דער טויער און דער שמאַלער „לעצטער וועג" צום שטאָטישן בית־עולם. אין הינטערגרונט זעט מען אַ טייל פון די מצבות

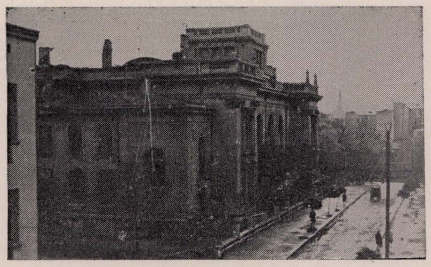

דאָס אויסערלעכע אויסזען פון דער נייער שול (סינאַגאָגע) נאָכן פאַרברענען

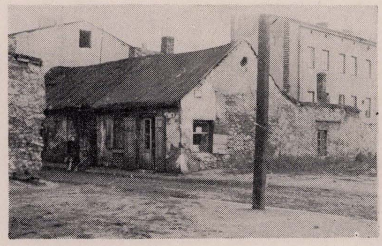

אויף דעם ליידיקן פּלאַץ, אין פראָנט פון הויז, איז אַמאָל געשטאַנען די אַלטע שול. דער באַלעבאָס פון הויז, און פון דער גרויסער אַפּיצינע, איז געווען נאָטעלע פייערשטאָג

דער ערדישער איבערבלייב, די ביינער פון יידן קדושים, געפונענע אין דעם בונקער אויף נאדושעטשנע גאָס, נומער 82־88. אין דעם בונקער זיינען אומגעקומען 200 יידן

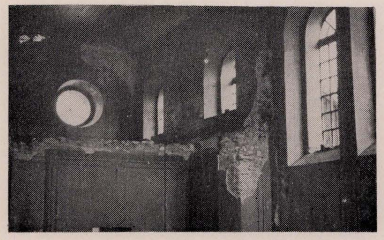

די אַלטע שול, פון אינעווייניק, נאָכן חורבן

דאָס הייפל שטיינער, איבערגעבליבענע פונעם צעשטערטן אַלטן בית־המדרש

ד״ר בנימין אָרענשטיין

טשענסטאָכאָווער יידן אין דער נאַצי־עפּאָכע *)

דער אָנהייב פון דער צווייטער וועלט־מלחמה איז גלייכצייטיק דער אָנהייב פון ליידן, פיין, אומקום, מאַרטירערשאַפט אוו העראַאיזם פון די טשענסטאָכאָווער יידן.

פרייטיק, דעם ערשטן סעפּטעמבער, 1939, אין די פרימאָרגנשעהן, איז נאַצי־דייטשלאַנד באַפאַלן פּוילן. און שוין דעם דריטן טאָג, זונטיק, דעם דרייצן סעפּטעמבער, ניין אַזייגער אין דער פרי, האָבן די דייטשישע מאַטאַריזירטע אינהייטן אָנגעהויבן אַרײַנדרינגען קיין טשענסטאָכאָוו און איין טאָג שפּעטער האָט זיך אָנגעהויבן די ערשטע שחיטה, וואָס האָט באַקומען דעם נאָמען: „דער בלוטיקער מאָנטיק״.

דער בלוטיקער מאָנטיק

מאָנטיק, דעם פערטן סעפּטעמבער, אונטערן בלבול, אַז יידן האָבן געמאַסן אויף די דייטשן, איז פאַרגעקומען אַ שווערע־עראַפּלאַן, וואָס האָט עדוירערט דריי טעג. דער ערשטער קרבן איז געווען נפתלי טעננבוים, אַן אייגנטימער פון אַ פאַבריק פון קנעפּ אויף פּילסודסקעגאַ 7. דער צווייטען קרבן — לוזער פראפארט, באַקאַנט געווען אונטערן צונאָמען „פּאָ פּיעטש״ (צו פּינף); דער דריטער — קאַץ, אַ טישלער פון פּאַר, באַקאַנט געווען אַלס אַנפּירער אין די האַנטווערקער צעבן.

צווישן די פילצאָליקע קרבנות אין דריי־טאָגיקן פּאָגראָם איז אויך געפאַלן דער זון פון ראש־הישיבה, יאָקובאָוויטש.

די ערשטע דריי טעג פון נאַצישער הערשאַפט אין טשענסטאָכאָוו איז געווען אונטערן צייכן פון בלוטיקן מאָרד און רויב. דאָס יידישע ווירטשאַפטלעכע לעבן איז פולשטענדיק פאַראַלי־זירט געוואָרן. דאָס קולטורעלע, געזעלשאַפטלעכע און פאָליטישע לעבן, ווי אויך דאָס גאַנצע שול־וועזן, האָט זיך אין גאַנצן אויפגעלייזט.

ווי אַ האָגל האָבן זיך אַ שאָט געטאָן רעפּרעסיעס און פאַראַדענונגען, וואָס האָבן געצילט מאַראַליש צו דערשטיקן דאָס יידישע לעבן, אויסצורויבן דאָס יידישע פאַרמעגן, אויסצונוצן די יידישע אַרבעטס־קראַפט אומזיסט און שטעלן אין אַ הפקר־דיקע לאָגע דאָס יידישע לעבן.

פאַרפאַלגונגען און רעפּרעסיעס

צו די פאַרפאַלגונגען און רעפּרעסיעס געהערן: די פאַליציי־שעה, דאָס הייסט, דער פאַרבאָט צו גיין אויף די גאַסן פון אָכט אוונט ביז פינף אין דער פרי; דאָס צונעמען אַלע ראַדיאָאַפּאַראַטן; כאַפּן צו אומבאַלוינטע צוואַנג־אַרבעט און דערצו מערדערלעך שלאָגן ביי דער אַרבעט; קאָנפּיסקירן די סחורות פון יידישע געשעפטן אָן שום אנטשיידיקונג; צונעמען די יידישע הייזער, און אַפילו די אייגנטימער האָבן גענומזט צאָלן דירה־געלט פאַר זייערע דירות; קאָנטריבוציעס פון געלט; פאַרשי־דענע ווערטפּולע זאַכן, צונעמען אַלע פעלצן און מעטאַלן; אַרויס־ווארפן יידן פון זייערע דירות אין די שענערע גאַסן און צו־רויבן די דירות מיטן גאַנצן האָב און גוטס, צווינגען יידן צו טראָגן שאַנד־צייכנס; אינפּירן אַ געטא, פאַרשיקן אין לאַגערן און צעוויבן די יידישע פאַבריק דורך אַריינזעצן טרויהענדלער.

בכדי אַדורכצופירן די אַלע פאַרפאַלגונגען און רעפּרעסיעס האָבן די דייטשן באַשטימט אַ יידן־ראָט און נאכער אַ געטא־פאַליציי, וואָס זאָל זיין פאַראַנטוואָרטלעך פאַר דער אַרדענונג.

יידן־ראָט

דער יידן־ראָט אין טשענסטאָכאָוו איז אָנטשטאַנען אויפן גרונט פון אַ באַפעל פון דער נאַצי־מאַכט און אַזוי איז געווען אין אַלע שטעט. היינט איז שוין ענגי באַקאַנט, אַז דאָס איז נישט געווען אַ באַפעל פון די באַזונדערע נאַצישע לאָקאַלע מאַכטן, נאָר דאָס איז געווען אַ ענגעראַלע פאַראַרדנונג ארויס־גענגעבן דירעקט פון בערלין דעם 21טן סעפּטעמבער, 1939, אונטערן נאָמען „היידריכס שנעלבריוו״. דער פולער טעקסט פון „דעם שנעלבריוו״ איז אָפּגעדרוקט אין די „ייוואָ־בלעטער״, באַנד

*) די פאַרליגנדע אַרבעט איז אָנגעשריבן געוואָרן אויפן סמך פון אייגענע אָבסערוואַציעס, איבערלעבונגען און געזאַמעלטן מאַטעריאַל. דער שרייבער פון דעם אַרטיקל האָט מיטגעמאַכט דעם ליידנס־וועג פון טשענסטאָכאָווער יידנטום אין די לאָגערן האַסאג־ראַקוואָ, האַסאג־פּעלצערי און נאָך דער צוואַנגס־עוואַקואַציע אין די דייטשישע קאָנצענטראַציע־לאָגערן: בוכנוואַלד, „דאָרא״ און בערגען־בעלזען. נאָך דער באַפרייאונג איז דער מחבר געווען אָקטיוו אין דער צענטראַל־פאַרוואַלטונג פון דער טשענסטאָכאָווער לאַנדסמאַנשאַפט אין דער אַמעריקאַנישער זאָנע אין דייטשלאַנד אלס פאַרזיצער פון דער קולטור־קאָמיסיע. ער האָט פאַרעפנטלעכט אַ גאַנצע רייִ פּובליקאַציעס ווענן טשענסטאָכאָווער יידנטום אין דער נאַצי־עפּאָכע.

רעדאַקציע.

30 אויף די זייטן 168־163, ניו־יאָרק, 1947. אין דעם בריוו איז געגנט אָנגעוויזן די פונקציעס פון יידן־ראַט, און נעמלעך: פינקטלעך און געהאָרכזאַם אויסצופירן די נאַצישע באַפעלן.

דער יידן־ראַט אין טשענסטאכאוו איז באַשטאַנען פון:

לעאָן קאפינסקי — פּרעזעס,

זעליג ראָטבאַרד — ווי̈צע־פּרעסע,

מאָריץ קאפינסקי — אַרבעטס־אָמט,

בערנאַרד קורלאַנד — פּאַרטרעטער פון אַרבעטס־אָמט,

דוד נתן בערלינער — פינאַנס־אָמט,

נאַטאַן גערי̈כטער — פינאַנס־אָמט,

סאָמועל קאַץ — מיטגליד אין יידן־ראַט,

שמואל נעימיראָווסקי — מיטגליד אי יידן־ראַט,

קאניעצפאלער — מיטגליד אין יידן־ראַט,

ווייניריב — פאַרבינדונגס־מאַן מיט דער געסטאַפּאָ,

מאָריץ גאלסטער — מיטגליד אין יידן־ראַט,

לייב בראָמבערג — מיטגליד אין יידן־ראַט,

אַדוו. שמעון פאָהאָרילע — מיטגליד אין יידן־ראַט,

דוד באַזשיקאָווסקי — מיטגליד אין יידן־ראַט,

אַדוו. ירמיהו גיטלער — מיטגליד אין יידן־ראַט.

צום יידן־ראַט האָבן אויך געהערט די צוויי אַדוואָקאַטן: יוזעף בראָניאַטאָווסקי און מענדל גאָלדבערג, אָבער נאָך דרײַ וואָכן האָבן זיי רעזיגנירט פון זייערע אָמטן און אַרויסגעטראָטן פון יידן־ראַט.

דער יידן־ראַט האָט זיך שנעל פונאַנדערגעוואָקסן צוליב די כסדרדיקע פאַראָדנונגען פון דער נאַצי־מאַכט. אין דעצעמבער 1940 האָט דער יידן־ראַט געהאַט 21 אָפּטיילונגען מיט אַ שטאָב פון העכערע און נידעריקע באאמטע אין אַ צאָל פון 676 מענטשן.

צוליב דעם, וואָס אָלע דייטשישע פאַראָדנונגען זענען געווען געצילט מאָראַליש צו דעגראַדירן די יידן, צעריבן דאָס יידישע פּראָפּעגאַנדיסטישע אויסנוצן אומויסט די יידישע אַרבעטס־קראָפֿט, אויסמאַרדן די יידן דורך הונגער, קעלט, פאַראורזאַכן קראַנקהייטן, אַדורכפירן אַרעסטן כלומרשט פאַר אויספארשונגען פאַר נישט געשעוויגענע און נישט געפלויגענע פאַרברעכנס (די אַרעסטירטע זענען אין די מערהייטס־פאַל דערשאָסן געוואָרן); צושטעלן יידן צום פאַרשיקן אין לאַגערן און צו אויסזידלונגען אין די טויט־לאַגערן. די פאַראָדנונגען האָט געדאַרפט אַדורכפירן דער יידן־ראַט. זעלבסטפאַרשטענדלעך, אַז די באַפעלקערונג האָט עהאָט אַ נעגאַטיוון באַציאונג צום יידן־ראַט. די יידישע באַפעלקערונג האָט נישט געהאַט קיין צוטרוי צום יידן־ראַט און דער יידן־ראַט האָט ניט קיין רעפּרעזענטירט די שטרעמונגען פון דער יידישער באַפעלקערונג.

געטאָ־פאַליצייַ

די יידישע פאַליצייַ אין טשענסטאכאוו איז אַנטשטאַנען אונטער אַן אומשולדיקן נאָמען: „אינספּעקציע פון גאַסן־פאַרקער", און אירע אויפגאַבן זענען אויך געווען כמעט ווי „אומשולדיקע", און נעמלעך: היטן די ביורעאָן און מאַגאַזינען פון יידן־ראַט, אַכטונג געבן אויף דער רו און אָרדנונג אויף די גאַסן און הויפּטזאַכלעך אַפּהיטן, אַז יידן זאָלן זיך נישט באַווייזן אויף די גאַסן נאָך דער „פאַליצייַ־שעה", וויל דאָס האָט געדערמיט מיט אָרעסטירט ווערן דורכן „קעטשל" און אפילו פאַלן אַ קרבן פון אַ דייטשישער קויל. צוגעלייגט האָט די „אינספּעקציע פון גאַסן־פאַרקער" געצילט 50 מיטגלידער פון יידישן פּאָליצייַ, אין דעצעמבער 1940 — 80. עס איז סערט געווארן אויף 60, אין דעצעמבער 1940 — 80. עס איז אַנטשטאַנען אַן „אָרדנונגס־דינסט", דאָס הייסט די ריכטיקע פאַליצייַ, און זי איז פאַראייניקט געוואָרן. די אומשולדיקע „אינספּעקציע פון גאַסן־פאַרקער" איז אייגנטלעך געווארן אין דער געטאָ־פאַליצייַ. קורץ פאַר דער אויסזידלונג פון געטאָ האָט שוין די פאַליצייַ געצייַלט 250.

דער אונטערשיד פון דער „אינספּעקציע פון גאַסן־פאַרקער" און דער פאַליצייַ, איז געווען פאַלגענדיקער: די מיטגלידער פון דער „אינספּעקציע" זענען נישט געווען אוניפאָרמירט. זיי האָבן נאָר געטראָגן אָרעם־בענדער. דאָקעגן דער פאַליצייַ איז געווען אוניפאָרמירט; געטראָגן בלוי־ווייסע היטלען, אָרעם־בענדער און מיט גומענע שטעקנס אין די הענט. דער קאָמענדאַנט פון דער „אינספּעקציע" איז געווען צעדערבאום און ביי דער ערשטער תקופה פון דער אַנטשטייאונג פון דער פּאַליצייַ — גאַלסטער.

די פאַליצייַ איז אַנטשטאַנען אויפן סמך פון דער פאַראָרדנונג פון קרייז־הויפּטמאַן וועגדלער און זיין פאַרטרעטער קאדנער. נאָכן פאַראייניקן די „אינספּעקציע" מיט דער פאַליצייַ איז גאַלסטער אָרעסטירט געוואָרן און אַלס קאָמענדאַנט איז באַשטימט געוואָרן פאַראַסאַל.

די מיטגלידער פון דער „אינספּעקציע" זענען באַשטאַנען פון אַ „בעסערן שיכט", פון די טשענסטאַכאוער אַסימילירטע בירגערלעכע קרייזן, און זיי האָבן אויסגעפירט זייער דינסט אַן שום באַלוינונג. די פאַליצייַ, דאָקעגן, האָט באַקומען אַ חודשלעכן עהאַלט און איז באַשטאַנען פון עוויסנלאָזע מענטשן. דערביי זענען געווען אַ סך פּראָצענטן פון דער דייטשישער מאַכט. די פּראָצענטן פון דער דייטשישער מאַכט זענען געווען פאַר אַזעלכע, וואָס זענען געווען „אונטערטראָגערס", דאָס הייסט מוסרים און דענונציאַנטן, און זיי האָבן אין דער ערשטער רייע, פאַזוכט מאַטעריעלע אינטערעסן.

די פאַליצייַ איז געווען אַ פלאָג פאַר דער יידישער באַפעלקערונג. עס איז קלאָר, אַז קיין פּריוויליקיע בעלנים צו גיין צו אומבאַלוינטע צוונאַנגס־אַרבעט זענען נישט געווען. עס זענען אויך נישט געווען קיין פּריוויליקיע, וואָס זאָלן זיך לאָזן אַוועקשיקן אין לאַגערן צו ווערן צעמאַטערט, געפּיניקט, געשלאָגן, און אויסצושטיין פאַרשידענע פּורענויתן; אָדער פּריוויליקיע בעלנים אויף צו צאָלן די פאַרשידענע קאָנטריבוציעס. עס זענען אויך ניט געווען קיין בעלנים אַוועקצוגעבן זיערע סחורות פאַר די נאַציס. דאָס האָט די פאַליצייַ אָדורכגעפירט מיט צוואָנג. דורך רעוויזיעס סיי בייטאָג, סיי ביינאַכט, אָרעסטירן, שלאָגן מיט גומענע שטעקנס און דורך אַנדערע אַנשיקענישן.

די באַציאונג צו דער פאַליצייַ איז געווען אַ פאַרביטערטע, פול מיט האַס און צאָרן.

די געטאָ־פאַליצייַ איז געווען אַן אָלגעמיינע צרה אין אָלע געטאָס. אויף דעם זאָגן עדות די אָלע ביכער פון דער חורבן־עפּאָכע, וואָס איז עשרייבן געוואָרן וועגן דער געטאָ־פאַליצייַ אין אַנדערע געטאָס. שניאור וואָסערמאַן שרייבט וועגן כעלם פאַלגענדעס: „די מערדער (די נאַציס), איז אָבער נישט גענוג געווען, וואָס זיי אַליין האָבן געמאַרדעט. פאַר זייער סאַדיסטישער הנאה וועגן האָבן זיי איינגעפירט, אַז די יידן־אויסראָטונג זאָל אויך געמאַכט ווערן דורך יידישע הענט. דאָס איז, אגב, געווען די טייוולאַנישע טאַקטיק אין גאַנץ פוילן, און אומעטום וואו זייערע בלוטיקע לאָפּעס האָבן דערגרייכט. די יידישע פאַליצאי איז ווערבירט געוואָרן פון עזעלשאפטלעכן אָפּפאָל". („יזכור־בוך, כעלם", יאָהאַנעסבורג, 1954, זייטן 91־90).

מלך ניישטאדט דערקלערט: „צווישן די בריטיע יידישע מאַסן און די געטא־פּאָליציאַנטן איז אויפגעשטעלט געוואָרן אַ דיקער מויער. די גאַנצע באַפעלקערונג פון יידישן קוואַרטאַל האָט זיך באַצוויגן מיט טיפן האַס צו די דייטשישע משרתים". („חורבן און ווידערשטאַנד פון די יידן אין ווארשע", ניו־יאָרק, 1948, ז. 84).

ב. מאַרק כאַראַקטעריזירט אַ געטא־פּאָליציאַנט אין פאָלגנדיקע ווערטער: „ער האָט מאַכט, ער קען הערשן, ער מעג שרייען אויף זיינע ברידער, שלאָגן זיי, יאָגן. מיט קיין כלי־זין איז ער ניט באַוואָפנט. דער דייטש געטרויט ניט. דער דייטש האָט אים אין האַנט אַריינגעגרוקט בלויז אַ גומענעם שטעקן, ער זאָל מיט אים לערנען זיינע בלוט־ברידער הכנעה און געהאָרכזאַמקייט". (ב. מאַרק: „דער אויפשטאַנד אין ווארשעווער געטא", ז. 12).

דר. מאַרק דווארזשעצקי שרייבט: די געטא־באַפעלקערונג אין ווילנע האָט זיך צו דער יידישער געטא־פּאָליציי באַצויגן מיט אומצוטרוי און האַס. אַ סך פּאָליציאַנטן זענען געווען מענטשן אָן סקרופולן, אָן שאַנדע און אָן עטיק, ביי אקציעס האָבן זיי נישט אין מאָל געפּענדט באַהעלטעניש און אַרויסגעגעבן באַהאַלטענע יידן". („ירושלים דליטע אין קאַמף און אומקום". פּאַריז, 1948, זייט 302).

אין „פּנקס מלאָווע" לייענען מיר: „אַלס קאָמענדאַנט פון דער יידישער פּאָליציי האָט די מאַכט נאָמינירט שלום גוטמאַנען, וואָס איז געוואָרן דער שרעק פון געטא. ער האָט מיט לייב און לעבן מיטגעארבעט מיט די דייטשן און אַנגעטאָן יידן גרויסע צרות. ער האָט עמסודע אַלץ וואָס עס טוט זיך אין געטא. ער האָט עהרגעט און געשלאָגן. ער האָט מיט פּאַרגעניגן אויסגעפירט די דייטשישע גזירות". („פּנקס מלאָווע" אונטער דער רעדאַקציע פון דר. יעקב שאַפּיר, ניו־יאָרק, 1950, זייט 406).

ביים בעסטן ווילן איז נישט מעגלעך צו ברענגען אַלע ציטאַטן וועגן דעם אין אַ באַגרענעצטער און קאָנדענסירטער ארבעט. אָבער די ציטירטע ציטאַטן זענען גענוג צו פארלייכן מיט דער געטא־פּאָליציי אין טשענסטאָכאָוו, אַז די דערשיינונג איז געווען אַן אַלגעמיינע אין אַלע געטאָס.

געטא

דער באַגריף „געטא" דארף פארשטאַנען וועלן אַלס אַן איזאָלירט געביט אין וועלכער יידן זענען געצוואונגען געווארן צו וואוינען אונטער דער דראָאונג פון טויט־שטראָף.

אין טשענסטאָכאָו איז צוערשט געווען אַ וואוין־געביט, נאָך דעם, פארמאַכטע געטא, אָדער ווי מען האָט ערפונדן, גרויסע געטא, קליינע געטא, און נאָך דעם איז די קליינע געטא פארוואַנדלט געווארן אין אַ צוואַנג־ארבעטס־לאָגער.

די פארשידענע געטא־באַצייכענונגען זענען אַן אויסדרוק פון ספעציפישע ווירטשאַפטלעכע פארמען, דערבייַ זענען זיי פארבונדן מיט אייגנארטיקע פארמען פון רעפרעסיע, פארפאָלגונגען, ארעסטן, פארשיקונגען, דערשיסונגען, עקזעקוציעס, סע־לעקציעס און דעפארטאַציעס.

וואוין־געביט

גלייך נאָכן אריינמארש פון די נאַציס קיין טשענסטאָכאָו זענען יידן ארויסגעטריבן געוואָרן פון די שענערע גאַסן און באַקוועמערע וואוינונגען און אריינגעדרענגט געוואָרן אין יידישן קוואַרטאַל. דאָס דריקט זיך אויס אין באַגריף „יידישער וואוין־

געביט", וואָס צייכנט אָן די גרענעצן פון שפּעטערדיקן געטא. אין דער צייט האָבן נאָך יידן געהאַט אַ מעגלעכקייט צו האַנדלען מיט אַריער, זיך באַוועגן אין דער שטאָט און זיך באַנוצן מיט דער אייזנבאַן. די רעפּרעסיעס און פארפאָלגונגען זענען געווען: פּאָליציי־שעה, צונעמען די ראַדיא־אַפּאַראַטן דעם 16טן סעפּטעמבער, 1939, דאָס טראָגן דעם שאַנד־צייכן פון דעצעמבער 1939, כאַפּן צו אומבאַלוינטע צוואַנג־ארבעט, אינדיווידועלע ארעסטן פון געזעלשאַפטלעכע טוער און אינדיווידועלע דער־שיסונגען.

דאָס איינפירן פון דער געטא

די געטא איז איינגעפירט געוואָרן דעם 23טן אַפּריל, 1940. אויפן סמך פון דער פארארדנונג פון גענעראל־גובערנאַטאָר האַנס פראַנק, איז פאַרבאָטן געוואָרן פאר יידן זיך צו באַנוצן מיט דער אייזנבאַן אונטער דער דראָאונג פון טויט־שטראָף. פאַר פאַר־לאָזן דאָס געטא — טויט־שטראָף, און פאַר יעדע קלענטע אי־בערשרייטונג — טויט־שטראָף. דאָס אָנהאַלטן האַנדלס־באַ־ציאונג מיט דער פוילישער באַפעלקערונג איז פולשטענדיק פאַר־באָטן געוואָרן. יידן זענען פולשטענדיק איזאָלירט געוואָרן פון ווירטשאַפטלעכן, גזעלשאַפטלעכן, פּאָליטישן און קולטורעלן לעבן. די פאָלגן פון די קאָנטריבוציעס, קאָנפיסקאַציעס פון סחורות פאַראורזאַכט אַ גרויסע פאַראַרעמונג. די ענגשאפט איז געטא און דער הונגער, קעלט, נויט פאַראורזאַכן עפּידעמישע קראַנ־קייטן. פון 22 סעפּטעמבער, 1942, מיט קליינע אויסנעמען זענען ביז ענדע אָקטאָבער, 1942, זענען פארגעקומען די מאַסן־שחיטות, סעלעקציעס און דעפארטאַציעס קיין טרעבלינקע און דאָס פאַר־ענדיקט די עקסיסטענץ פון גרויסן־געטא.

קליינע געטא

אויפן ארט פון חרוב־געוואָרענעם געטא איז אין נאָוועמ־בער, 1942, אָנטשטאַנען דאָס קליינע געטא איז די שמאָלסטע צעסלעך ביים אַלטן מארק, און נעמלעך: יאַסקאָוואסקא, נאַד־זשעטשנא, גראַצארסקא, קאַזשיא, סענאַטאָרסקא און מאַסטאָווא. אין קליינעם געטא זענען געווען יונגע מענער און פרויען, וואָס זענען געווען באַשעפטיקט אין די „האסאג"־פאַבריקן און אויף אַנדערע ארבעטס־פלעצער.

קורץ פאַר דער ליקווידאַציע פון קליינעם־געטא, איז עס דורך די נאַצי־מאַכט אָנגעפּוסט געוואָרן צוואַנג־ארבעטסלאָגער. די ליקווידאַציע פון קליינעם־געטא, אָדער, ווי די נאַציס האָבן עס אָנגערופן, צוואַנגס־ארבעטסלאָגער, איז פאַרגעקומען אין די טעג פון 30־26 יוני, 1943.

פאַרשיקונגען אין לאָגערן

אין יאָר 1940 האָבן זיך אָנגעהויבן די פאַרשיקונגען פון טשענסטאָכאָווער יידן אין לאָגערן. די ערשטע פאַרשיקונג איז פארגעקומען קיין הרובישאָוו צו פארטיפיקאַציע־ארבעט. די וויטערדיקע זענען פארגעקומען צו דער גאַנצער לענג פון טייך בוג קיין בעלזשעץ, טשעשאַנאָוו, צום גראָבן טיפע גריבער ביי דער גרענעץ פון דער דעמאָלטיקער גענעראַל־גובערניע און סאָוויעטישן גרענעץ־געביט. די וויטערדיקע פאַרשיקונגען זענען פארגעקומען אין די אמוניציע־פאַבריקן קיין סקאַרזשיסקַ־קַא־מינענ און בליזשין. די לעצטע פאַרשיקונג איז פארגעקומען

דעם 21טן מערץ, 1943, קיין בליזשין. די צאל פאַרשיקטע מיטן לעצטן טראַנספּאָרט זענען געווען 300 יידן.

לאַגערן אין טשענסטאכאָוו

פון אַנהויב פון דער נאַציעשער אָקופּאַציע אין טשענסטאָכאָוו, ביז דער ליקווידאַציע פון קליינעם גטאָ זענען געווען צוויי ראַבעטס־פּלעצער וואו יידן זענען באַשעפטיקט געווארן אָלס צוואַנגס־אַרבעטער. נאָך דער ליקווידאַציע פון קליינעם גטאָ זענען יידן געווען אין 4 האסאג־לאַגערן: האסאג־פּעלצערי, האסאג־ראַקאָוו, ווארטאָ און טשענסטאָכאָוויאַנקא.

ביז איצט איז נאָך ניט געמאַכט געווארן קיין שום קלאַסיפיקאַציע וועגן כאַראַקטער פון די לאַגערן. צי זענען דאָס גע־וען אַרבעטס־לאַגערן, צוואַנג־אַרבעטס־לאַגערן, אָדער קאָנצענטראַציע־לאַגערן. בכדי צו דערקלערן דעם כאַראַקטער פון די טשענסטאָכאָווער לאַגערן, איז נייטיק צו מאַכן פאַלגנדיקע פעסט־שטעלונגען:

1) אין לאַגערן אין וועלכע עס איז געווען אַן אויפזיכט־אַרגאַן פון די לאַגערסטן און אַ ציווילע דייטשישע אַדמיניסטראַ־ציע, געהערן צום טיפּ אַרבעטס־לאַגערן און די לאַגערסטן וועלן באַטראַכט אָלס צוואַנג־אַרבעטער.

2) אין לאַגערן אין וועלכע עס איז געווען אַן אויפזיכט־אַרגאַן פון די לאַגערסטן, אַ ציווילע דייטשישע אַדמיניסטראַציע און אַן אונטערמירטער, באַוואַפנטער וועלקוש־אַרגאַן געהערט צום טיפּ פון צוואַנג־אַרבעטס־לאַגערן און די לאַגערסטן וועלן באַטראַכט אָלס צוואַנג־אַרבעטער.

3) אין לאַגערן אין וועלכע עס איז געווען אַן אויפזיכט־אַרגאַן פון די לאַגערסטן, אַ ציווילע דייטשישע אַדמיניסטראַ־ציע, אַן אונטערמירטער באַוואַפנטער וועלקוש־אַרגאַן און אַן אויפזיכט־אינסטאַנץ פון ס. ד., אָדער ס. ס. געהערן צום טיפּ קאָנצענטראַציע־לאַגערן, דערביי וועלן די לאַגערסטן באַטראַכט אָלס אַרעסטאַנטן.

די אויבן־אויסגערעכנטע פיר לאַגערן זענען געווען אונטער אַ רעזשים, וואָס איז אויסגערעכנט אין דריטן פונקט פון דער קלאַסיפיקאַציע, דערביבער דאַרף פעסטגעשטעלט ווערן, אז די טשענסטאָכאָווער לאַגערן זענען געווען קאָנצענטראַציע־לאַגערן.

דאָס לעבן אין דער גרויסער און אין דער קליינער גטאָ

גרויסע גטאָ

דער שטח פון גרויסן גטאָ איז געווען פיל קלענער פון דעם שטח, וואָס די יידן האָבן פאַרנומען פאַר דער דייטשישער אָקופּאַציע, דערבי האָט זיך די צאָל פון דער יידישער באַפעל־קערונג כמעט ווי פאַרטאָפלט אָלס רעזולטאַט פון אַ גרויסן צופלוס פון פּליטים פון די אַרומיקע קליינע אָרטשאָפטן און פון אַ גאַנצע רייע שטעט פון פוילן.

די פּליטים זענען, מערסטנטייל, געקומען אַן שום מיטלען צום לעבן און פּיזיש דערשעפּעט. זיי האָבן באַוואוינט די מאַס־קוואַרטירן. דאַרטן זענען געשטאַנען גאַרנדיקע פּריטשעס, אָבער זיי האָבן נישט געהאט קיין שום מעגלעכקייט פון דערהאַלטן זיך. נישט געווען קיין מעגלעכקייט זיך אָפּצוואוישן, קאָכן און רעזולטאַט פון כסדרדיקן הונגער און קעלט, שלעכטע סא־ניטאַרע באַדינגונגען זענען זיי געווען די ערשטע קרבנות פון טיפוס־קראַנקהייטן און פאַרשידענע אַנדערע עפּידעמיעס. אין דעם 21טן מערץ, 1943, קיין בליזשין. די צאָל פאַרשיקטע מיטן לעצטן טראַנספּאָרט זענען געווען 300 יידן.

לאַגערן אין טשענסטאכאָוו

פון אַנהויב פון דער נאַציעשער אָקופּאַציע אין טשענסטאָ־כאָוו, ביז דער ליקווידאַציע פון קליינעם גטאָ זענען געווען צוויי ראַבעטס־פּלעצער וואו יידן זענען באַשעפטיקט גע־ווארן אָלס צוואַנגס־אַרבעטער. נאָך דער ליקווידאַציע פון קליי־נעם גטאָ זענען יידן געווען אין 4 האסאג־לאַגערן: האסאג־פּעלצערי, האסאג־ראַקאָוו, ווארטאָ און טשענסטאָכאָוויאַנקא.

ביז איצט איז נאָך ניט געמאַכט געווארן קיין שום קלאַסי־פיקאַציע וועגן כאַראַקטער פון די לאַגערן. צי זענען דאָס גע־וען אַרבעטס־לאַגערן, צוואַנג־אַרבעטס־לאַגערן, אָדער קאָנצענ־טראַציע־לאַגערן. בכדי צו דערקלערן דעם כאַראַקטער פון די טשענסטאָכאָווער לאַגערן, איז נייטיק צו מאַכן פאַלגנדיקע פעסט־שטעלונגען:

1) אין לאַגערן אין וועלכע עס איז געווען אַן אויפזיכט־אַרגאַן פון די לאַגערסטן און אַ ציווילע דייטשישע אַדמיניסטראַ־ציע, געהערן צום טיפּ אַרבעטס־לאַגערן און די לאַגערסטן וועלן באַטראַכט אָלס צוואַנג־אַרבעטער.

2) אין לאַגערן אין וועלכע עס איז געווען אַן אויפזיכט־אַרגאַן פון די לאַגערסטן, אַ ציווילע דייטשישע אַדמיניסטראַציע און אונטערמירטער, באַוואַפנטער וועלקוש־אַרגאַן געהערט צום טיפּ פון צוואַנג־אַרבעטס־לאַגערן און די לאַגערסטן וועלן באַטראַכט אָלס צוואַנג־אַרבעטער.

3) אין לאַגערן אין וועלכע עס איז געווען אַן אויפזיכט־אַרגאַן פון די לאַגערסטן, אַ ציווילע דייטשישע אַדמיניסטראַ־ציע, אַן אונטערמירטער באַוואַפנטער וועלקוש־אַרגאַן און אַן אויפזיכט־אינסטאַנץ פון ס. ד., אָדער ס. ס. געהערן צום טיפּ קאָנצענטראַציע־לאַגערן, דערביי וועלן די לאַגערסטן באַטראַכט אָלס אַרעסטאַנטן.

די אויבן־אויסגערעכנטע פיר לאַגערן זענען געווען אונטער אַ רעזשים, וואָס איז אויסגערעכנט אין דריטן פונקט פון דער קלאַסיפיקאַציע, דערביבער דאַרף פעסטגעשטעלט ווערן, אז די טשענסטאָכאָווער לאַגערן זענען געווען קאָנצענטראַציע־לאַגערן.

דאָס לעבן אין דער גרויסער און אין דער קליינער גטאָ

גרויסע גטאָ

דער שטח פון גרויסן גטאָ איז געווען פיל קלענער פון דעם שטח, וואָס די יידן האָבן פאַרנומען פאַר דער דייטשישער אָקופּאַציע, דערבי האָט זיך די צאָל פון דער יידישער באַפעל־קערונג כמעט ווי פאַרטאָפלט אָלס רעזולטאַט פון אַ גרויסן צופלוס פון פּליטים פון די אַרומיקע קליינע אָרטשאָפטן און פון אַ גאַנצע רייע שטעט פון פוילן.

די פּליטים זענען, מערסטנטייל, געקומען אַן שום מיטלען צום לעבן און פּיזיש דערשעפּעט. זיי האָבן באַוואוינט די מאַס־קוואַרטירן. דאַרטן זענען געשטאַנען גאַרנדיקע פּריטשעס, אָבער זיי האָבן נישט געהאט קיין שום מעגלעכקייט פון דערהאַלטן זיך. נישט געווען קיין מעגלעכקייט זיך אָפּצוואוישן, קאָכן און רעזולטאַט פון כסדרדיקן הונגער און קעלט, שלעכטע סא־ניטאַרע באַדינגונגען זענען זיי געווען די ערשטע קרבנות פון טיפוס־קראַנקהייטן און פאַרשידענע אַנדערע עפּידעמיעס. אין וואַרשע זענען אויך געווען אַזעלכע מאַסן־קוואַרטירן אוּן מען האָט זיי געריפן „טויט־היזער", ווייל אירע איינוואוינער זענען מאַסנווייז אויסגעשטאַרבן פון קראַנקהייטן און הונגער.

מערסטנטייל האָבן יידן געלעבט פון אויספּאַרטיפּן זייערע זאכן. דאָס איז געווען אַן אַלעמיינע דערשיינונג אין אַלע גע־טאָס.

עס איז פאַרגעקומען אַ ווירטשאַפטלעכע ירידה אין יידישן לעבן. די יידישע אינדוסטריעלער און גרויסהענדלער זענען אַרויסגעשטויסן געווארן פון זייערע אונטערנעמונגען. די לוין־אַרבעטער, האַנדלס־ און ביורא־אַנגעשטעלטע, ווי אויך באַ־שעפטיקטע אין די פרייע בארופן, האָבן פאַרלוירן זייערע אַר־בעט־פאַזיצעס. דער הונגער און נויט האָט אַלעמען געטריבן אויף דער גאַס צו פאַרקויפן דעם לעצטן מלבוש, בכדי צו האָבן אַ מעגלעכקייט איבערצולעבן דעם טאָג.

די סיטואַציע כאַראַקטעריזירט ש. טיקאָטשינסקי אין פאַלגנ־דיקע ווערטער: „אין רוב יידישע שטובן האָט גענומען הערשן נויט און הונגער איז ווי נאָר איינער האָט געפּקנט, האָט ער זיך געראַטעוועט. אָזא רעטונג האָט מען אממייסטן געזוכט אין דער קליידער שאַנק און פון דעם שפּעטער האָבן אויף אַ טאָג עסן. ס'איז געגאַנגען אַן אויסטויש פון מעבל, מלבושים, שוכוואַרג און צירונג אויף ברויט. ס'איז געווארן בייַ יידן אַן אויספּאַרקויף אויפן גרויסן מאסטאַב". („בלעטער פאַר געשיכטע", באַנד 1, העפטן 3־4, זייט 207).

דאָס לעבן אין גטאָ איז געווען אַ כסדרדיקער צערגליד און אַ קאַמף. דער קאַמף האָט זיך אויסגעדריקט אין פאַרשידענע פאַרמען, און נעמלעך: דאָס דערהאַלטן דאָס חיות און נישט אויסגיין פון הונגער, קעלט און צוואַנגס־אַרבעט, בכדי איבער־צולעבן די נאַציש מפלה, קאַמף פאַר דערהאַלטן די יידישע ערע, נאַציאָנאַלן כבוד און די יידישע נשמה ביים גטאָ־ייד, קאַמף קעגן דער נאַצי־מאַכט און זייערע משרתים מכל המינים.

קליינע גטאָ

דאָס לעבן אין קליינעם־גטאָ איז ענלעך געווען צו אַ צאַנ־קענדיק ליכט. אָלע פאַריתומטע, פאַראיינזאַמטע, פאַרבייטערטע מיט אַ שטאַרק ווייטן פון קאַמף קעגן די נאַצי־משחיתים, וואָס האָבן אומגעבראַכט דאָס פולסירנדיקע טשענסטאָכאָווער יידישע לעבן. דאָס ווירטשאַפטלעכע לעבן האָט גטערגאָן דעם כאַראַק־טער פון „פאַסעוועטע". אַריינשמוגלען די „געפאַסעוועטע" זאַכן, און דורך אַנדערע אַרויסשמוגלען די זאַכן אויף די אַרבעט־פלעצער, וואו יידן האָבן געארבעט צוזאַמען מיט קריסטן, איינ־צוטוישן אויף לעבנסמיטל און נאָך דעם ווידער אַריינשמוגלען אין קליינער גטאָ דאָס לעבנסמיטל, אין קאַמף פאַר דערהאַלטן דעם פּיזישן קיום פון גטאָ איז פאַרגעקומען אַ גאַנצער רינג־שמוגל.

ווידערשטאַנד און קולטור

יעדע קולטור־טעטיקייט אין גרויסער־גטאָ, קליינער־גטאָ און די קאָנצענטראַציע־לאַגערן דאַרף פאַרערגבט ווערן ווי אַ אַ־שטאַנד־טייל פון ווידערשטאַנד־קאַמף. דאָס איז דערפאַר, ווייל יעדע יידישע קולטור־טעטיקייט, די גימנאַזיע און שול זענען דורך די נאַצים אויפגעלייטן אַוועקן. דאָס זעלבע דאַרף גע־זאגט ווערן וועגן די רעליגיעזע טעטיקייטן, וואָס זענען מיט מסירת־נפש געפירט געווארן סיי אין גרויסן־גטאָ, קליינעם־גטאָ און אין די קאָנצענטראַציע־לאַגערן.

אָלס בולטער באַוויזן, אַז די קולטור־טעטיקייטן זענען אַ באַשטאַנדטייל פון ווידערשטאַנד דריגנט אַרויס דערפון, אַז כּמעט אַלע לידער, וואָס זענען געשריבן אין דער נאַצי־עפּאָכע אין טשענסטאָכאָוו טראָגן אַ קאַמפּס־כאַראַקטער. עטלעכע קורצע ציטאַטן וועלן דאָס באַווייזן.

די לעצטע סטראָפע פון ליד „געטאָ“:

„אין פויסטן ביילן זיך מיינע הענט,
צו צעשטערן די געטאָ־טויערן־וועגן.
צו באַזייטיקן די שטעקיקע דראָטן,
דאָס גשמפענסט זאָל פאַרשווינדן ווי אַ שטן“.

(ב. אָרענשטיין, „טשענסטאָכאָווער קליינע געטאָ“, מערץ, 1943)

פראָגמענט פון ליד „נקמה“:

„ווי אויטאָמאַטן, באַרויבטע פון לעבן און נשמה,
שטייען מיר ביי דער אַרבעט און טראָכטן וועגן נקמה.“

(פראניא קאָנפעלד, „קאָנצענטראַציע־לאַגער האסאג־פּעלצערי“, 1943)

פראָגמענט פון ליד „האסאג“:

„אַ האסאג־ייד האָט נישט קיין עצה,
ווי אַ הונט טראָגט ער אַ נומער אויף דער פלייצע,
ער וועט באַהאַנדלט גלייך ווי אַ חיה,
דאָך קעמפט ער פאַר אַ וועלט אַ נייע“.

(דוד זיסמאַן: „קאָנצענטראַציע־לאַגער האסאג־פּעלצערי, 1944)

דער קאַמפּס־מאָטיוו פלעכט זיך אַדורך אין אַלע לידער.

צו די קולטור־טעטיקייטן דאַרף באַטראַכט ווערן די אומ־לעגאַלע אַזוי־גערופענע „קאַמפּלעטן“ און אינדיווידועלער אונ־טערריכט.

פון באַוונדערער וויכטיקער באַדייטונג איז די אילוסטריר־טע פובליקאַציע „אסטא“, וואָס איז דערשינען אין אַ גרעסערע צאָל נומערן. דער נאָמען „אסטא“ שטאַמט פון דער פאַרקיר־צונג „אַדאַ־סטאַרשיך“ (יידן־ראַט). די צייטונג איז דערשינען אַ לענגערע צייט און איז אַרויסגעגעבן געווארן פון דער אָפּאָ־זיציע פון יידן־ראַט.

דעם אויבן־אָן אין די קולטור־אַקטיוויטעטן האָט פאַרנומען דער אַרבעטער־ראַט.

אַרבעטער־ראַט

צו די אייגנאַרטיק און מערקווירדיקסטע אינסטיטוציעס פון טשענסטאָכאָווער יידנטום אין דער נאַצי־עפּאָכע געהערט דער אַרבעטער־ראַט.

דער אַרבעטער־ראַט איז אַנטשטאַנען ווי אַ סטיכישע באַ־וועגונג פון די צוואַנג־אַרבעטער. די צוואַנג־אַרבעטער האָבן געהערט צו די אָרעמע שיכטן פון טשענסטאָכאָווער יידנטום. די פאַר־מעגלעכע יידן האָבן זיך אויסגעקויפט פאַר געלט און די אומפאַרמעגלעכע, נישט האָבנדיק פון וואָס צו לעבן, לויפנדיק הונגער און נויט, האָבן אַלס צוגאָב געמוזט האָרעווען ביי צוואַנג־אַרבעט, וועראַדיק שיקאַנירט, טעראָריזירט, געפּיניקט און געשלאָגן פון די מייסטערס, פאַראַרבעטערס און קאַפאָס. פיל פאַלן האָט פאַסירט, אַז צוואַנג־אַרבעטער זענען געפאַלן אין חלשות, פון הונגער און דערשעפונג ביי דער שווערער אַרבעט.

דעם 12טן מאַי, 1940, זענען די צוואַנגס־אַרבעטער גלייך פון דער אַרבעט געקומען אין לאָקאַל פון יידן־ראַט און אָפּגע־האלטן אַ מאַסן־פאַרזאַמלונג. די רעדנערס זענען געווען שילד־האַוז, שמולעוויטש און צבי ראָזענווין. די דעמאָנסטראַציע פון די צוואַנגס־אַרבעטער, וואָס האָבן אָפּגעשלאָסן די טירן פון לאָקאַל און נישט אַרויסגעלאָזט די מיטגלידער פון יידן־ראַט, האָט גע־מאַכט אַ קאָלאָסאַלן איינדרוק. נאָך אַ גאַנצע רייע אינציידענטן און פאַרהאַנדלונגען האָט דער יידן־ראַט טיילווייז נאָכגעגעבן די פאָדערונגען פון די צוואַנגס־אַרבעטער פון שאָפן קיכן און ברויט־צעטיילונגען. שפּעטער האָבן די צוואַנגס־אַרבעטער באַ־קומען געהאַלט. די אינסטאַנצן פון אַרבעטער־ראַט זענען גע־וען פּרעזידיום, עקזעקוטיווע און בייראַט. די עקזעקוטיווע איז באשטאַנען פון משה לובלינג — פאַרזיצער, משה לעווענהאָף — סעקרעטאַר, צבי ראָזענווין — קאַסירער, די עקזעקוטיווע איז געווען אין פאַלגענדן באַשטאַנד: משה לובלינג, צבי ראָזענווין, ישראל שילדהאוז, יצחק ראָזענפעלד, מענדל ווילינגער, מרדכי אָפענהיים, יצחק אפאטשינסקי, חיים בירענהאָלץ, ישראל שימא־נאָוויטש און משה לעווענהאָף. דער בייראַט איז געווען אין פאַל־גענדיקן באַשטאַנד: דוד שלעזינגער, גרשון פרענדקע, אברהם בראט, אברהם שטשעקאטש און יאַנקל קאָפּמאַן. מיט ראָט און טאָט האָבן מיטגעווירקט די אינפלוסרייכע פּערזענלעכקייטן וווי: יעקב ראָזינער, אַדוואָקאַט קאנארסקי, אַדוואָקאַט לייב פאָגעל, דער באַקאַנטער שרייבער ה. ל. זשיטניצקי און אַ סך אַנדערע.

די אויפגאבן פון אַרבעטער־ראַט איז געווען צו פירן אַ פאָליטישע, קולטורעלע און פראָפּעסיאָנעלע טעטיקייט און שאָפן אַ גאַנצע רייע אינסטיטוציעס, ווי קראַנקן־קאַסע, קעגנזייטיקע הילפס־קאַסע, אינוואַלידן־פאָנד, אַרבעטער־קיכן, קינדער־הייי־מען, פּאָלקס־שול, אוונט־קורסן, דראַמאַטישע קרייזן, אַרבעטער־כאָרן, און אַרויסגעבן אַן אומלעגאַלע צייטונג.

דער אַרבעטער־ראַט האָט געפירט אַ ברייט־פאַרצווייגטע טעטיקייט און איז געווען דער פאַרגייער פון דער שפּעטערדיקער יידישער קאַמפּס־אַרגאַניזאַציע אין קליינעס־געטאָ. דער אַרבע־טער־ראַט האָט עקזיסטירט ביז דעם 22טן סעפּטעמבער 1942, וען עס האָבן זיך אַנגעהויבן די מאַסן־שחיטות, סעלעקציעס און דעפּאָרטאַציעס פון טשענסטאָכאָווער יידן צו די גאַז־קאַמערן קיין טרבלינקע.

דאָס פראָבלעם אַרבעטער־ראַט איז געקומען דורך אַ גאַנצע רייע פראָמינענטע פאַרשער פון דער חורבן־ליטעראַטור. דר. פיליפ פרידמאַן, דער הויפט פאַרשער און ביבליאָגראַף פון דער חורבן־ליטעראַטור, האָט פאַלגענדעס געשריבן: „אַ זעלטענע אינסטיטוציע אין דער תקופה פון דער נאַצי־טיראַניע“ («אונד־זער יאַרצייט», באמבערג, 1948, זייט 10). אַן אַנדערער קאָפּאַ־ציטעט אויף דעם גענויט, ד"ר רפאל מאָהלער, האָט דערקלערט: „ווי איין גרויסער ליכטשטראָל פלעכט זיך אַדורך די באַשריי־בונג פון די אַקטיוויטעטן פון אַרבעטער־ראַט“ („יידישע קולטור“, ניו־יאָרק, אַפּריל, 1949. נומ. 4, זייט 9“).

סעלעקציעס אין דעפּאָרטאַציעס

יעדע דעפּאָרטאַציע איז געווען פאַרבונדן מיט אַ סעלעק־ציע. דאָס הייסט, אַז ביי יעדער דעפּאָרטאַציע זענען אויסגעקליבן געווארן די אַרבעטס־פעאיקע און איבערגעשיקט געווארן אין דער

מעטאלורגיע, און פון דאָרט קאשארירט געוואָרן אין פאָרשידענע ארבעטס־פלעצער ביז צו דער אנטשטיאונג פון קליינעם־גטא.

דער ערשטער טראָגישער מאָמענט־מאָרד פון טשענסטאכאווער יידנטום איז פאָרגעקומען איין טאָג נאָך יום־כיפור, דעם 22טן סעפטעמבער, 1942. אין דעם טאָג זענען די טשענסטאכאווער גאָסן פאָרוואָנדלט געוואָרן אין טייכן בלוט פון די דערשאָסענע. זיבן טויזנט יידן זענען נאכדעם דעפאָרטירט געוואָרן צום מאָמ־קבר פון דעם פויליש־יידנטום, צו די גאז־קאָמערן אין טרעב־לינקע.

צוויי טעג שפּעטער, דאָנערשטיק דעם 24טן סעפטעמבער, איז פאָרגעקומען דער צווייטער שוידערלעכער מאָמ־מאָרד פון דעפאָרטאַציע.

נאָך א קורצן אינבערריס איז מאָנטיק, דעם 28טן סעפּטעמ־בער, דעם ערשטן טאָג חול־המועד סוכות, פאָרגעקומען אין די זעלבע גרויליקע באָדינגונגען, די דריטע דעפאָרטאַציע.

די פערטע דעפאָרטאַציע איז פאָרגעקומען פאָר די יידן, וואָס האָבן זיך אויסבאהאלטן אין פאָרשידענע באהעלטנישן אין דער צייט פון די ערשטע דריי דעפאָרטאַציעס.

די פינפטע דעפאָרטאַציע איז פאָרגעקומען דעם 4טן אק־טאָבער, 1942, איין טאָג נאָך שמחת־תורה.

די פינף דעפאָרטאַציעס שליסן אפּ א גאַנצן ציקל גע־שענישן, וואָס האָבן פאָרשניטן דאָס יידישע לעבן אין טשענ־סטאכאוו און דערמיט איז אינטערגאַנגען דאָס גרויסע געטא און עס הויבט זיך אן א נייַ קאפּיטל בעשענישן אין קליינעם געטא.

יידישע קאָמפּס־ארגאַניזאַציעס

מיטן אנטשטיין פון דער קליינער געטא, האָט די יוגנט, וואָס איז געווען ארגאַניזירט אין ארבעטער־ראָט, געבילדעט דעם קערן פון דער ווידערשטאנדס־באוועגונג. מיט א רעאַלן בליק האָט די יוגנט אבסערווירט די בעשענישן, וואָס שפּילן זיך אפּ אין דער וועלט, אין דער סטראַטעגישער סיטואַציע אויף די קאָמפּס־פראָנטן, און אויפן אויסגאַנג פון דער מלחמה.

אַלע זענען געווען הונדערט־פראָצענטיק איבערצייגט אין דער פולשטענדיקער מפלה פון היטלער־דייטשלאַנד. דערווייל אָבער איז די יידן־פאַרניכטונג טאָג־אין טאָג־אויס אנגעגאַנגען, דערווייל האָבן די טייוולישע גאז־קאָמערן און קרעמאַטאָריעס פאַרמט און פארברענט מאָמ יידן טאָג־טעגלעך.

די יידישע יוגנט פון דער קליינער געטא האָט געמומען דעם פאָלקס־גורל אין די אייגענע הענט און אויסגעקליבן דעם אייג־ציקן געבליבענעם וועג, דעם ווירדיקן וועג פון קאָמף!

די יידישע קאָמפּס־ארגאַניזאַציעס אין קליינער טשענסטא־כאָווער־געטא איז געווען א פאַראייניקטע פון אַלע פאָליטישע ריכטונגען און ארגאַניזאַציעס. אין אָנבליק פון דער אַלגע־מיינער נאציאָנאַלער קאטאסטראָפע זענען אַלע אמאליקע פאר־טייאישע שטאנדפונקטן און אידעאַלאָגישע אונטערשידן פאר־שוואנדן און אַלע זענען איצט געווען פאראיניקט, מיט דער גרעסטער לעבנס־אפּפערווילליקייט, קעגן דער נאצי־מאכט.

די צילן פון דער יידישער קאָמפּס־ארגאַניזאַציע זענען געווען:

1) אויסבילדן געטא־קומפערס צו באשיצן די באפעלקע־רונג אין קליינעם געטא און צוגרייטן זיך צום קאָמף קעגן דער נאצי־מאכט אין אן אפענעם באוואפנטן אויפשטאנד!

2) ארגאַניזירן פאַרטיזאַנער־גרופּן אין די וועלדער צו פירן דעם קאָמף קעגן די נאַצים אין אן אָנגרייפס־כאראקטער.

געטא־קומפער האָבן נאָר געקענט פירן א פארטיידיקונגס־קאָמף, דאָסגען די פארטיזאַנער האָבן געהאט די מעגלעכקייט פון אָנגריפס־קאָמפן.

די הויפּט־אויפגאבן פון דער קאָמפּס־ארגאַניזאַציע זענען געווען צו צעשטערן די דייטשישע אָנגריפס־קראפט און צויליין זייער מפלה, בכדי צו דערגרייכן דעם ציל זענען פארגעקומען באוואפנטע אקציעס פון פאלגנדיקן כאראקטער:

1) צעשטערן צוגן וואָס פירן נאַצישע מיליטער־טראַנס־פארטן צו די פראָנטן;

2) צעשטערן צוגן מיט אמוניציע און שפייז;

3) אָנגריפס־קאָמפן אויף דייטשן אויף די וועגן, שאָסענען און וועלדער;

4) צעשטערן בריקן, צעשטערן באַן־קנייפן בכדי צו פא־ראַליזירן די דייטשישע קאָמוניקאַציע, צעשטערן מאַשינען, וואָס האָבן געדארפט דינען פאר דער דייטשיש־מיליטעריסער פרא־דוקציע;

5) צונעמען פון די פויערים די לאַנדווירטשאפטלעכע פרא־דוקטן, באשטימטע פאר די דייטשישע קאָנטינגענטן, און פונאַנ־דערטיילן זיי צווישן דער נויטלייַדנדיקע באפעלקערונג;

6) סאַבאָטירן די דייטשישע אפּעלן און פארדאָרבנוגענגן;

7) קאָמף קעגן מוסרים, קאָנפידענטן און פראָוואָקאָטאָרן.

די קאָמענדאַנטור פון דער יידישער קאָמפּס־ארגאַניזאַציע אין טשענסטאכאווער קליינער געטא איז באשטאַנען פון פאָלגנ־דיקע מיטגלידער: מאיטעק זילבערבערג, סומעק אבראָמאָוויטש, הענריק פעפאק, יהודה גלישקשטיין און שמעון מלאדינאָוו.

דער ראט פון דער קאָמאַנדע איז באשטאַנען פון הענריק וויערניק, רבקה גלאַנץ, יוסף קאַנטאָר, וולאדאָוואסקי און שילד־האוז.

דער הויפּט־קאָמענדאַנט איז געווען מאיטעק זילבערבערג.

אָנפירער פון די פארטיזאַנער און באוואפנטע אקציעס — יאסעק קאַנטאָר.

אָנפירער פון פארבינדונגען מיט די געטאס און וואַרשעווער געטא, אויפנעמען קוריערן פון אָנדערע געטאס און ארויסשיקן פון טשענסטאכאוער קליינער געטא קוריערן צו אָנדערע שטעט — סומעק אבראָמאָוויטש.

פינאַנס־קאָמיסיע — שמעון מלאדינאָוו, לעאָן זעלעווער, ברוך, שילדהאוז און וולאדאָווסקי.

מיט דער גראַנאַטן־פראָדוקציע האָט אָנגעפירט דער כע־מיקער הענריק וויערניק, מיט אים האָבן מיטגעאַרבעט: זיין פרוי נאטקא וויערניק, הענריק קאופמאַן, בנימין מאַנדעלבוים, אליעזר שמולעוויטש, זיסקינד שמולעוויטש, משה רוזשאַנסקי, בנימין ערענפריד, אברהם טשארני און ווילינגער.

די קאָמפּס־ארגאַניזאַציע האָט אַדורכגעפירט א באַדייטנד־קע צאָל באוואפנטע אקציעס. אין די טעג פון דער ליקווידאַציע פון קליינעם געטא איז פארגעקומען א הערואישער באוואפנטער ווידערשטאַנד, וואָס האָט געטראָגן דעם כאראקטער פון אן אויפ־שטאַנד.

די מערדער פון טשענסטאכאוער יידנטום

דער הויפּט־מערדער פון טשענסטאכאוער יידנטום איז גע־וען דעגענהארדט. ער האָט געהאט א מאַלפיש פנים, זיין אויס־

זען האָט אַרויסגערופן שרעק, ווי ער וואָלט געוואָלן אַ טייוול, אַ בלוטדאָרשטיקע חיה. זיינע מיטהעלפער זענען געווען: איבי־שער, ראַאן, וועדנער, קולפיש, דזשערזשאן, שאטט, האנטקע, שימעל, היללער, פאַסספּאָוו, צאפּאַרט, לאשינסקי, קינעל, שלא־סער, באַרטעל, אפּיץ, שמידט, קעסלער, יאזשינסקי־מאַרבאַך, ראכנער, ווילליי אנקלבאַך, דעגענהארטס־שאפער, שענפעלדער, פישער, קירש און די אויסראטונגס־קאָמאַנדע.

צו די מעהדער פון טשענסטאָכאָווער יידנטום דאַרפן אויך פאַררעכנט ווערן די מייסטערס פון האסאג־פעלצערי, וואָס האָבן אויף זייער געווישן 300 יידן בעת דער סעלעקציע פון 20טן יולי, 1943. די מייסטערס זיינען: אפּעלן, פראנקצע און ניציאלעק.

צוואַנגס־עוואַקואַציע

וועז עס האָט שוין געהאַלטן שמאָל מיט די דייטשן אין טשענסטאָכאָוו, האָבן זיי אָנגעהויבן צו עוואַקואירן די יידן פון די פיר קאָנצענטראַציע־לאַגערן: האָסאג־פעלצערי, האָסאג־ראָקאָוו, וואַרטע און טשענסטאָכאָוויאַנקע. די ערשטע טראַנס־פּאָרטן זענען געווען אין דעצעמבער 1944, און די לעצטע דעם 15טן און 16טן יאַנוואַר, 1945. די מענער זענען אויפגעשיקט געווען קיין בוכנוואַלד און די פרויען קיין ראוונסבריק, פון די קאָנצענטראַציע־לאַגערן זענען זיי ווידער פונאַנדערגעשיקט געוואָרן אין פאַרשידענע קאָנצענטראַציע־לאַגערן אין דייטש־לאַנד. די צאָל צוואנגס־עוואַקואירטע איז געווען נישט ווייניקער פון 7,000. (1,200 אין דעצעמבער 1944, און אין די טעג פון 16־15 יאַנואַר 1945 — 5,800).

סטאַטיסטיש ידיעות וועגן טשענסטאָכאָווער יידנטום

אַלס טשענסטאָכאָווער יידן דאַרפן באַטראַכט ווערן:

1) געבוירענע אין טשענסטאָכאָו;

2) אַלט־איינגעזעסענע. (די וואָס האָבן זיך באַזעצט אין טשענסטאָכאָו פאַר דער מלחמה);

3) פּליטים, וואָס זענען אָנגעקומען קיין טשענסטאָכאָו אין די צייטן פון גרויסער געטאָ און קליינער געטאָ; און

4) די יידן, וואָס זענען אין צוואַנגס־טראַנספּאָרטן געבראַכט געוואָרן אין די טשענסטאָכאָווער קאָנצענטראַציע־לאַגערן, די צוואַנגס־טראַנספּאָרטן זענען געווען פון לאָדזשער־געטאָ, פלאשאָוו, קאָנצענטראַציע־לאַגער ביי קראַקע, סקאַרזשיסקא־קאַמיננא, בלייזשין, פּיאַטראַקאָוו און דעמבלין.

די אַלגעמיינע צאָל יידן אין טשענסטאָכאָווער גרויסער געטאָ, קליינער געטאָ און אין די קאָנצענטראַציע־לאַגערן זענען געווען 58.200. אומגעקומען זענען 50.000 און 8.200 זענען באפרייט געוואָרן דורך די אַליאירטע אַרמייען.

די צוויי טאַבעלעס באַשטעטיקן די אָנגעגעבענע ציפערן.

טאַבעלע פון די בלוטיקע געשעענישן אין טשענסטאָכאָו

דאַטע	צאָל קרבנות
1939, סעפּט. 4 — בלוטיקער מאָנטיק	150
1939־1940, אינדיווידועלע דערשיסונגען	
פון געזעלשאַפטלעכע טוער	200
1940־1942, שטערבלעכקייט, פון טיפוס און אַנ־	
דערע עפּידעמישע קראַנקייטן	400

דאַטע	צאָל קרבנות	
1942, סעפּט. 22 — דער אָנהויב פון די מאַסן־ דעפּאָרטאַציעס קיין טרעבלינקע און דער־ שיסונגען אויף די גאַסן		
אָקט. 4 — לעצטער טאָג פון די מאַסן־ דעפּאָרטאַציעס	40.250	41.000
1942־1943, אינדיווידועלע און גרופּן דערשי־ סונגען פון געכאַפּטע אין באַהעלטענישן, קעלערס, בוידעמס און בונקערס		850
1943, יאַנואַר 4 — דערשיסונג פון די קעמפּער אין אישא פיינער און מעגדל פישעלעוויטש		2
יאַנואַר 4 — דערשיסונג פון יוגנטלעכע		25
יאַנואַר 4 — דעפּאָרטאַציע פון 500 יידן קיין ראַדאָמסק צו דער „אָקציע" אויס־ געזידלט צו וועלן קיין טרעבלינקע		500
יאַנואַר 5 — אָקציע אויף זקנים און קינדער		250
מערץ 7 אַוועקגעשיקט קיין בליזשין		25
מערץ 21 — אַוועקגעשיקט קיין בליזשין		300
פון דער צאָל זענען יחידים גע־ בליבן ביים לעבן. אומגעקומען		300
מערץ 19 — עקזעקוציע פון זעקס פאַר־ טיזאַנער און אינדיווידועלע דערשיסונ־ גען אין מעבל־לאַגער		20
מערץ 20 — אָקציע אויף דער אינטע־ ליגענץ; דערשאָסן אויפן בית עלמין יידן מיט אָקאַדעמישער בילדונג און דעם יידן־ראַט		157
אַפּריל — סעלעקציע אויף אָסט־באַן	24	2.128
יוני 26־30 — ליקווידאַציע פון קליי־ נעם געטאָ, מאַסן־דערשיסונגען, געפּאַ־ לענע אין ווידערשטאַנד־קאַמף		1.500
יולי 30 — פאַרברענט לעבעדיקערהייט	500	2.000
יולי 20 — סעלעקציע אין האסאג־ פעלצערן		300
יולי 20 — סעלעקציע אויף גאַריבאַלדי־ גאַס		100
יולי — פון אָנגעקומענעם טראַנספּאָרט דעמבלינער יידן האָט דער נאַצי־טיראַן באַרטנשלאַגער, דערשאָסן קינדער		15
דעצ. — עוואַקואירט 1200 יידן קיין דייטשלאַנד. מענער קיין בוכנוואַלד און פרויען קיין ראַוונסבריק. אומגעקומען		1.000

דאָטע		צאָל קרבנות
1944, אינדיווידועלע דערשיסונגען, שטעריב־ לעכקייט־פאַלן פון טיפוס און אַנדערע קראַנקהייטן, געכאפטע יידן מיט קען־ קאָרטעס, געפאַלענע פּאַרטיזאַנער און אומגעקומענע דורך „א. ק.“	457	1.872
1945, יאַנ. 15־16 — צוואַנגס עוואַקואַציע טראַנספּאָרטן קיין דייטשלאַנד פון די לאַגערן האַסאַג, פּעלצערן, ראַקוואָו, ווארטא, טשענסטאָכאָוויאַנקאַ — צוזאַ־ מען 5.800. אומגעקומען — — —		3.000
אַלגעמיינע צאָל קרבנות		50.000

טאָבעלע פון די באַפרייטע טשענסטאָכאָווער יידן

1945, יאַנ. 17 — אין טשענסטאָכאָוו, באַפרייט דורך	
דער סאָוועט.־אַרמיי — — — — — — — —	5.200
אַפּריל 15 — אין בערגען־בעלזען, דורך דער ענגלישער אַרמיי,	
אַפּריל 27 — אין טירקהיים, דורך דער אַמעריקאַנער אַרמיי,	
מאַי 1 — אין בוכענוואַלד, דורך דער אַמעריקאַנער אַרמיי,	
מאַי 5 — אין ראָוונסבּרוק, דורך דער סאָוועטישער אַרמיי,	
צוזאַמען — — — —	3.000
סך־הכל	8.200

אַלגעמיינע אויספירונגען

אין דעם אַלגעמיינעם חורבן פון איראָפּעאישן יידנטום האָט די שטאָט טשענסטאָכאָוו בייגעטראָגן 50.000 קרבנות. די קרבנות זענען געווען די, וואָס האָבן מיט זיך רעפּרעזענטירט יידישע אומנה, יידישע טראַדיציע און קאַמף קעגן נאַציזם. דאָס אומקומען פּאַר יידישער אומנה, טראַדיציע און קאַמף — דאָס זענען די העכסטע פּאַרמען פון נאַציאָנאַלער קדושה, וואָס דריקט זיך אויס אין קדוש־השם און קדוש־העם. ביי יעדער געלעגן־ הייט דאַרפן די לאַנדסלייט אָפּגעבן כבוד די געפאַלענע קדושים, מאַרטירער און העלדן.

אָפּגעבן כבוד די געפאַלענע קדושים, מאַרטירער און העלדן, הייסט פונאַנדערווינקלען די אַלע פּראָבלעמען, וואָס זענען געווען פאַרבונדן מיט זייער לעבן, קאַמף און אומקום.

אָפּגעבן כבוד די געפאַלענע קדושים, מאַרטירער און העלדן הייסט, גלייכצייטיק, אויסדריקן אייביקע פּאַראַכטונג צו די, וואָס האָבן פאַרלוירן יעדן פונק פון מענטשלעכקייט און זיך פאַר־ וואַנדלט אין משונהדיקע באַראַרן, מאַרדנדיק אויף אָ בעסטיא־ לישן אופן, מיט דער גרעסטער רציחה און סאַדיזם, די זין און טעכטער פון יידישן פאָלק — דאָס טשענסטאָכאָווער יידנטום.

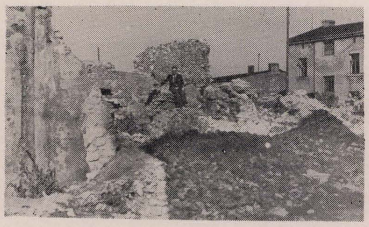

דאָס איז פאַרבליבן נאָכן חורבן פון דער קליינער געטא

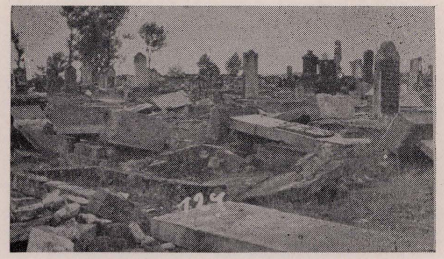

אַ פּראַגמענט פונעם צעשטערטן בית־עולם

אַזוי האָט אויסגעזען דער צעשטערטער בית־עולם אין טשענסטאָכאָוו, אין יאָר 1946

צבי ראזענוויין

דער הונגער־סטרייק אין טשענסטאכאָווער געטא

א.

יעדער היסטאריקער וואָס וועט אמאָל פאָרשן דאָס אינערלעכע לעבן פון די יידן אין די געטאָס, וועט זיך מוזן אָפשטעלן אויף דער זייער אייגנ־ארטיקער ארבעטער־אינסטיטוציע, „דער ארבעטער־ראָט", וואָס האָט עק־סיסטירט אין צייט פון צווייטן קריג אין דער שטאָט טשענסטאכאָוו.

דער ארבעטער־ראָט איז געווען אן אומלעגאַלע ארגאַניזירטע קער־פערשאפט וואָס האָט פארטראָטן איבער 5 טויזנט שקלאַפן־ארבעטער בעשעת אין דער געטא, און האָט אָנגעפירט א גרויסע סאציאַלע, פאָליטישע און קולטורעלע ארבעט צווישן די ארבעטער אין דער טשענסטאכאָווער געטא.

זאָל דאָ דערמאָנט ווערן אין וואונדערלעך קאָפיטל פון יע־נער הערואישער תקופה, דער הונגער־סטרייק, וואָס איז דורכן ארבעטער־ראָט ארגאַניזירט און מיט דערפאָלג דורכגעפילט גע־ווארן.

דער סטרייק איז געפירט געווארן קעגן דעם „יידן־ראָט", וואָס האָט געהאָט אין זיין באַזיץ די לעבנס־צעטיילונגען פאר דער גאַנצער יידישער באָפעלקערונג. דער „יידן־ראָט" האָט, כלומרשט, געדארפט זארגן פאר די שקלאַפן־ארבעטער, פאר די וואָס האָבן געארבעט פאר די פארמעגלעכערע יידן, וואָס האָבן דורך אן אָפצאָל צום „יידן־ראָט", זיך באפרייט פון דער אר־בעט.

ווי אינער וואָס האָט זיך אָקטיוו באַטייליקט אין געזעל־שאפטלעכן לעבן פון דער טשענסטאכאָווער געטא, וויל איך איבערגעבן יענע שטורמישע מאָמענטן אויף דער מאָסן־פאר־זאַמלונג פון די ארבעטער אין טאָג פון הונגער־סטרייק. דאָרט, וואו עס איז געקומען צום אויסדרוק די ביטערע טענות און די פאַדערונגען פון דער ארבעטער, און די סיבות פונעם סטרייק.

עס איז געווען א טאָג אין חודש דעצעמבער, 1941. הונדער־טער יידישע ארבעטער שטראָמען אין דעם „מכבי"־זאל, וואו עס געפינט זיך איינע פון די ארבעטער־קיכן. זיי קומען נאָך א שווערן טאָג שקלאַפן־ארבעט, מידע, דורכגעפרוירענע פון דער בייסיקער קעלט. עס קומען יידישע ארבעטער פון דער וואַסער־ווירטשאפט, פון די אייזנבאנען, פון „ראָקאָוו" און אנד. צוואַנג־ארבעטער־פאבריקן. אלע טראָגן האַלץ־שיך אויף די פיס און פאָפירענע אנצוגן אויף זייערע לייבער, אלטע, צעריסענע טראָנ־טעס, וואָס זענען אמאל געווען מאנטלען. ביי פיל זענען די פאָפירענע מלבושים צעריסן און עס זענען זיך ארויס זייערע נאַקעטע לייבער.

דער זאל וועלכער קען קוים אריינגענומען עטלעכע הונדערט פערזאָן, ווערט באַלד אָנגעפילט פון אן איבער טויזנט־קעפיקן עולם.

אין דער קיך, וואָס גיט יעדן טאָג ארויס איבער 2 טויזנט מאָלצייטן, ווערט היינט ניט געגעסן. א צוואַמענגעדריקטע הונ־געריקע מאסע, זיצט דאָ פארשמאַכט, מיט בלאַסע, קראַנקע פנימער, אבער טיף־אַנטשלאָסענע צו געווינען זייערע פאָדע־רונגען.

דער ערשטער רעדט דער פאַרזיצער פון ארבעטער־ראָט, משה לובלינג (אומגעקומען שפעטער אלס אָנפירער פון אויפ־שטאַנד אין פארניכטונגס־לאָגער טרעבלינקע). ער גיט אפ א באַ־ריכט וועגן דעם גאַנג פון סטרייק. ער דערמאָנט ווי שווער עס איז געווען ביי יעדן איינעם צו פאַסן דעם באַשלוס פון א הונגער־סטרייק. כאָטש יעדער וויס ווי שווער, איבערמענטש לעך שווער, עס זיינען די באַדינגונגען פון די ארבעטער. דאָס ארבעטן אין וואַסער, אדער ביים פארלייגן באַן־לינייעס אונטער די בייטשן־שמיץ פון די נאַציס, אן א מענטשלעכן מלבוש אויפן לייב, און דערביי נאָך צו־הונגערן און ניט עסן צו דער זעט. און ביים אהיימקומען זען די ליידן פון ווייב און קינדער... לובלינג דערמאָנט אז עס איז טאָקע געווען די גע־פאָר, אז צוליב דעם אונטערהונגערן פון די ארבעטער־פאמי־ליעס, ווערט דער סטרייק געבראכן ווערן. פשוט ווייל די פרויען און קינדער וועלן זיך ווארפן נעמען דאָס שטיקל צוגעווארפענע ברויט פון די נאַצישע מערדער. דער סטרייק האָט אבער איבער־געשטיגן אלע דערווארטונגען. קיינער פון די טויזנטער אויס־געהונגערטע ארבעטער־פאמיליעס, האָט ניט געפרואווט ברענג דעם סטרייק.

לובלינג דערמאָנט אויך, אז עס האָבן גאָר נישט געהאָלפן די סטראָשונגען פון „יידן־ראָט", אז ווער עס ווערט נישט נעמען דאָס ברויט, ווערט עס מער נישט קריגן. ביי דער באַמערקונג האָבן די פרויען־סטרייקערינס אויסגערופן: „מיר ווילן בעסער שטאַרבן, אידער ברענג דעם סטרייק!"

דאָן האָט דער שרייבער פון די שורות זיך געמלדט ווען דעם קאָמף וואָס קומט פאָר צווישן די צוואַנג־ארבעטער און דעם „יידן־ראָט", און בכלל ווען די סיבות פון הונגער־סטרייק. — די יידישע פאָלקס־מאַסן, — האָבן איך געזאָגט, — פירן א בלוטיקן געראַנגל פאר זייער לעבן, וואָס דער מערדערישער אָקופאַנט וויל פארניכטן. טויט־געפארן לויערן אויפן לעבן פון

די יידישע מאַסן, און אין דעם דאָזיקן שווערן געראַנגל האָבן אַ קליינע גרופּע יידן אין שטאַט זיך געשטעלט אויף דער זייט פון שונא, און די דאָזיקע גרופּע, דער „יידן־ראַט", העלפט דעם שונא אויספירן די נאַצישע גזירות, אַבי נאָר אָפּצוהיטן די אינטערעסן און דאָס לעבן פון דעם רייכן קלאַס יידן. אַזוי זענען מיר עדות, אַז אַלע ביז־אינצוקע גזירות קעגן די יידן אין שטאַט, ווי צוואַנג־אַרבעט, פאַרשיקונגס־לאַגערן א. ד. גל., האָבן גע־מוזט אויסטראָגן, אויסשליסלעך, די אַרעמע יידישע באַפעלקע־רונג. די „יידן־ראַטלער", מיט דער הילף פון דער געסטאַפּאָ, באַהערשן דאָס יידישע לעבן פון די יידן אין שטאַט. זיי נעמען צו די שפּייז, וואָס וועלן צוגעטיילט פאַר דער גאַנצער באַפעל־קערונג און זיי פאַרטיילן עס אויפן אייגענעם אינזגן. פון די געלטער, וואָס וועלן אינגעצאָלט פאַרן ארבעטס־פּאַנד כדי זיך צו באַפרייען פון צוואַנג־אַרבעט און וואָס אין באַשטימט אויסצו־האַלטן די אַרבעטער, איז קיין חשבון נישטא. אויף אַלע אונדזע־רע פאַדערונגען צום „יידן־ראַט", וועגן אָפּצוגעבן אַ חשבון, ענט־פערט מען אונדז, אַז דעם חשבון שטעלן זיי צו נאָר צו די „געסטאַפּאָ". די צוטיילונגען פון ברויט, וואָס מיר האָבן ביז איצט אויסגעקומפט פון 40 דעקאַ אַ טאָג פאַר דעם לייכטן אַרבעטער, און 60 דעקאַ פאַר דעם שווערן אַרבעטער, קען דער אַרבעטער פאַר די 20 זלאָטעס אַ וואָך, ביי דעם גרויסן יקרות, גאָרנישט קויפן. ער קען מיט זיינע מאָגערע פאַרדינסטן נישט שפּייזן די פאַמיליע, דאָס ווייב און קינדער.

אונדזערע פאָדערונגען זענען דערביבער:

1) צו העכערן די ברויט־ראַציעס פאַר לייכטער אַרבע־טער — אויף 60 דעקא אַ טאָג, און פאַר די שווערע אַרבעטער — 1 קילא אַ טאָג;

2) העכערן די לוינען אויף מינימום 30 זלאָטעס אַ וואָך.

איך האָב פאַרענדיקט מיט די וועלטן:

— „עס דאַרף פאַר יעדן קלאַר זיין אַז דער קאַמף איז זייער אַ שווערער און וועט מיט דער צייט ווערן נאָך שווערער, ווייל דער „יידן־ראַט" וועט נישט איבערקלייבן די מיטלען אין קאַמף קעגן דער אַרבעטערשאַפט. מיר האָבן שוין געהערט אַפּילו דראָ־אונגען פון דיר „יידן־ראַטלער", אַז אויב די אַרבעטער־פאַרשטייער ווילן דעם סטרייק נישט אָפּשטעלן, וועט מען זיי מאַכן מיט אַ קאַפּ נידעריקער. מיר זענען אָבער זיכער, אַז אונדזער אַרבע־טער־אַרגאַניזאַציע, די אינציקע אין איר אַרט אין גאַנץ פּוילן, וועט אויף קיין אייַן מאָמענט נישט אָפּשטעלן איר קאַמף ביז צום זיג איבער דעם פינצטערן נאַציזם!"

עס האָט דאַן געמוען אַ וואַרט דער באַליבטער פאַרשטייער ביי די טשענסטאָכאווער אַרבעטער, דער יונגער חבר ישראל אביגדור שילדהויז. ער האָט גערעדט מיט הערע און נשמה, און ער איז כסדר באַגריסט געוואָרן מיט שטורמישע אָפּלאָדיסמענטן, שילדהויז האָט גערופן צום קאַמף קעגן די שונאים פון דער יידישער אַרבעטערשאַפט — דעם „יידן־ראַט".

עס האָבן נאָך גערעדט די חברים מרדכי אָפּענהיים אלס פאַרשטייער פון די אַרבעטער אין „ראַקאָוו" און וואָלף שימקא־וויטש (ער געפינט זיך איצט אין ישראל) אין נאָמען פון די באַן־אַרבעטער, וואָס האָבן דורך אים אויסגעדריקט זייער אָנגער קעגנוג צום אַרבעטער־ראַט, פאַר זייער מוטיקן פירן פון דעם סטרייק. וואָלף שימקאָוויטש האָט איבערגעגעבן אַז די באַן־אַר־בעטער זענען גרייט צו פּראָקלאַמירן אַן אַלגעמיינעם אַרבעטס־סטרייק, אויב די מינימאַלע פאָדערונגען וועלן נישט נאָכגעגעבן ווערן.

ביים סוף פון זיין רעדע האָט דער חבר שימקאָוויטש פאַר־געשלאָגן, אַז די אַרבעטער אין זאָל זאָלן נאָך דער פאַרזאַמלונג זיך לאָזן אין אַ פּראָטעסט־דעמאָנסטראַציע צו די לאָקאַלן פון „יידן־ראַט".

דער דאָזיקער פאַרשלאָג איז פון אַלעמען אָנגענומען גע־ווָארן מיט רוישיקע אַפּלאָדיסמענטן.

און אַן אויפגערעגטע־צאַרנדיקן צושטאַנד האָט זיך די מאַסע געלאָזן צו די לאָקאַלן פון „יידן־ראַט", אַלעע 11, אַריין אינעווייניק און באַטעצט אַלע צימערן.

עס האָט אויך נישט ענגנומען לאַנג און די באַריערן פון לאָקאַל זיינען געווען צעשטערט. די שרייב־טישן — צעבראָכן, און די שרייב־מאַשינען צעשפּריט אויף די דילן. אין צווישן האָט אַ טייל אַרבעטער אויפגעריסן די טיר צום פרעזידיום. טויט־בלייכע זענען געווען די פרעזידיום־מיטגלידער. די אַר־בעטער זענען אַריין מיט קיין עשרייען: „איר ווילט אונדז לאָזן צום טויט פאַרהונגערן! גיט אונדז דאָס ברויט וואָס אונדז קומט פאַר די אַרבעט!" איין אַרבעטער איז צוגעלאָפן צו קאָפינסקין און אָנגעפאַפּט זיינע הענט און מיט זיי עטלעכמאָל מיט דער־ביי אַריינגעשריען אין פּנים אַריין: „אונדזערע פרויען און קינדער וועלן געשלאָגן פון הונגער און קלעלט און איר רויבט צו אונדזער שטיקל ברויט, וואָס עס וועלן אונדז צוגעווילט! אויב איר וועט אונדז נישט געבן וואָס עס קומט אונדז, וועלן מיר נישט אויספירן די שקלאַפן־אַרבעט פאַר די אויסגעפאַשעטע זינדעלעך וואָס דרייען זיך דאָ אַרום!"

עס וואָלט באַשטימט געקומען צו ערנסטע געשעענישן, וען עס קומען נישט גלייך אַן די פאַרשטייער פון אַרבעטער־ראַט, בראש מיטן חבר לובלינג. חבר לובלינג האָט זיך גלייך אַרויס־געשטעלט אויף אַ טיש אין מיט זיין דונערדיקער שטימע גע־בעטן די אַרבעטער זיך צו באַהערשן. און דאָ האָט זיך ווידער אַרויסגעוויזן דער גוואַלדיקער אינפלוס פון די אַרבעטער־פאַר־שטייער. אין מיטן פון די צעשטורעמטע געפילן, וועגן די אַרבע־טער האָבן געהערט די שטים פון זייער פאַרשטייער, חבר לוב־לינג, זיך צו באַרואיקן, איז גלייך געוואָרן שטיל. אַלע האָבן זיך צוגעהערט צו זיינע רייד.

„חברים", האָט חבר לובלינג געזאָגט, „איך פאַרשטי גוט אייערע געפילן און אייער צאָרן! איך וויל איר זאָלט וויסן, אַז אַ לאָנגע צייט אייַדער מיר האָבן דעם הונגער־סטרייק פּרא־קלאַמירט, האָבן מיר שוין געפירט אונטערהאַנדלונגען מיט די הערן פון „יידן־ראַט". און מיר האָבן צו זיי אַפּעלירט, זיי זאָלן נאָכקומען אונדזערע מינימאַלע פאָדערונגען, אָבער זיי האָבן אינזיך אַפּגעוואָרפן אַלע רייד אונדזערע. מיר וועלן אַ־איז איר הינטער אונדז, האָבן זיי אונדז געלאָזט פערשט. מיר וועלן אַ־גיין מיט אונדזער סטרייק, כאָטש מיר וויסן וועלכע קאָנסע־קוועניצן עס קענען דערביי זיין. חוץ דעם טויט האָבן מיר נאָר נישט צו פאַרלירן. איך פאַרלאָזג פון אייך, חברים, אין איצטיקן ערנסטן מאָמענט איין זאַך. און דאָס איז: הונדערט פּראָצענט־דיקן אַרבעטער־דיסציפּלין. עס מוז אַריינגיין אַ גרעסערע דעלע־גאַציע צום פרעזידיום פון „יידן־ראַט", און פאַרלייגן אונדזערע פאָדערונגען, און די איבעריקע אַרבעטער זאָלן דאָ וואַרטן אין די זאָלן, אויף דעם רעזולטאַט פון די פאַרהאַנדלונגען."

עס איז באַלד אויפן אָרט אויסגעקליבן גרופּארן אַ דעלעגא־ציע פון די מיטגלידער פון דער עקזעקוטיווע פון דעם אַרבעטער־ראַט.

ביז שפּעט אין דער נאַכט האָבן געדויערט די שטורמישע

פֿאַרהאַנדלונגען. די יודן־ראַט־מיטגלידער האָבן אומבאַדינגט פֿאַר־
לאַנגט אַז די אַרבעטער־מאַסע זאָל פֿאַרלאָזן די לאָקאַלן פֿון
„יידן־ראַט", ווייל ער וויל נישט פֿאַרהאַנדלען אונטער אַ טעראָר.
די אַרבעטער־פֿאַרשטייער זענען אָבער פֿאַרשקשנט געבליבן ביי
זייער באַשלוס. זיי האָבן געוואוסט, אַז ווען די מאַסע איז נישטאָ,
וואָלט מען, ווי ביז אַהער, די דעלעגאַציע געהאַלטן אונטער אַ
טעראָר. פֿיל מאָל זענען די פֿאַרהאַנדלונגען איבערגעריסן גע־
ווארן. עס האָט זיך אויסגעדוכט אַז זיי וועלן צו גאָרנישט פֿירן.
דער שטענדיקער „פֿאַרמיטלער", בערלינער, פֿון „יידן־ראַט", האָט
געפֿרוואוט ווירקן אויף די אַרבעטער־פֿאַרשטייער אייניצוגיין
אויף קאָמפּראָמיס. עס האָט אָבער גאָרנישט געהאָלפֿן. די אַר־
בעטער־פֿאַרשטייער זענען געשטאַנען שטאַל און אייזן ביי זייערע
פֿאָדערונגען. עס זענען אינצווישן אָפּגעהאַלטן געווארן באַרא־
טונגען, באַזונדער פון די אַרבעטער־פֿאַרשטייער, אין באַזונדער
פון די יודן־ראַטלעס. און ענדלעך, נאָך לאַנגע שעהן פון אַרגו־
מענטירן און קעגן־אַרגומענטירן, איז דער „יידן־ראַט" נאָכגע־
קומען די אַלע אַרויסגעשטעלטע פֿאָדערונגען פון די אַרבעטער.

דער דאָזיקער דערפֿאָלג פון הונגער־סטרייק האָט דעמאָלט
זייער פֿיל געהויבן דעם פֿרעסטיזש און אָנזען פון אַרבעטער־
ראַט ביי דער גאַנצער יידישער באַפֿעלקערונג אין טשענסטאָכאָוו
אין יענע טרויעריקע טעג אונטער דער גרויזאַמער ממשלה פון
די בלוטיקע נאַצי־באַרבארן.

וועגן אַרבעטער־ראַט אין טשענסטאָכאָוו

ב.

די שטאָט טשענסטאָכאָוו, ווי אַ סך אַנדערע יידישע קהילות,
האָט אין צייט פון קריג געהאַט אַ שטאַרקע אַרגאַניזירטע ווי־
דערשטאַנד־באַוועגונג, וואָס האָט געוועקט אין געמיין — אין
די גרויזאַמסטע באַדינגונגען אין געטא — די יידישע באַפֿעלקע־
רונג צום קאַמף קעגן נאַציזם.

טשענסטאָכאָוו וועט אָבער גאָר באַזונדער פֿאַרנעמען אַן
אויבנאָן אין דער געשיכטע פון יידישן ווידערשטאַנד אין פּוילן
מיט אירע אייגנאַרטיקער אומלעגאַלער אַרגאַניזאַציע וואָס האָט
זיך געמוזט „דער אַרבעטער־ראַט", אַ קערפֿערשאַפֿט וואָס האָט
פֿאַרטראָטן די אינטערעסן פון די יידישע צוואַנגס־אַרבעטער אין
געטא.

דאָס אַרגאַניזירן זיך פון אַרבעטער, איז געקומען ווי אַ רע־
זולטאַט פון דער נאַציישער פֿאַראָרדנונג אין אָנהויב פֿון קריג,
וועגן צוואַנגס־אַרבעט פֿאַר יידישע מענער אין עלטער פון 16
ביז 60 יאָר.

די צייט, וויפיל טעג אין וואָך עס זאָל יעדער ייד מוזן
אויספֿירן די צוואַנגס־אַרבעט, איז געווען אָפֿהענגיק פון די באַ־
דערפענישן פון די אַרטיקע מאַכט־אַרגאַנען וועלכע האָבן די
כּאַראַקטער צאָל שקלאַפֿן־אַרבעטער צוגעשטעלט דעם „יודען
ראַט", וואָס האָט, אָלס אויספֿירער פון אַלע דייטשישע גזירות —
געדאַרפט זיין דער צושטעלער פון די פֿאַרלאַנגטע צאָל יידישע
צוואַנגס־אַרבעטער צו די נאַציש מאַכט־אַרגאַנען.

דער „יודען־ראַט" האָט די דאָזיקע שווערע גזירה אַרויס־
געווארפן אויסשליסלעך אויף די פֿלייצעס פון דער אַרעמער,
אַרבעטנדיקער יידישער באַפֿעלקערונג.

דער „יודען־ראַט" האָט די דאָזיקע שווערע גזירה אַרויס־
געווארפן אויסשליסלעך אויף די פֿלייצעס פון דער אַרעמער,
אַרבעטנדיקער יידישער באַפֿעלקערונג.

דער „יודען־ראַט" האָט געשאַפֿן אַ סיסטעם, לויט וועלכער
יעדער פֿאַרמעגלעכער ייד האָט פֿאַר אַ געוויסער סומע זיך ג־
קענט אויסקויפן פון דער צוואַנגס־אַרבעט. עס איז אויסגעקומען,
אַז דער אַרמערער אַרבעטער האָט געמוזט אַרבעטן פֿאַר דעם
פֿאַרמעגלעכן. נישט בלויז האָט מען גענומען קראַנקע צו דער
אַרבעט, ווייל מען האָט געדאַרפט דעקן די צאָל פון זיי עזעונטע,
וואָס מען האָט באַפֿרייט פֿאַר געלט, נאָר מען האָט געזען, אַז
אייניקע שפֿייזקע פון פאַמיליעס, וועלכע זיינען דורך דער
צוואַנג־אַרבעט, פּולשטענדיק אָפּגעשניטן געווארן פון יעדן
פֿרנסה־קוואָל. די יידישע באַפֿעלקערונגען איז, דאָס רוב, אַזוי
אַרום, פֿאַראוזאַכט געווארן צו אַ הונגער־טויט.

פֿרילינג, 1940, גייען די ערשטע גרופּעס פון טויזנט
יידישע מענער צו דער צוואַנג־אַרבעט ביים רעגולירן דעם טייך
וואַרטע. די דאָזיקע צוואַנג־אַרבעט וועלכע איז באַגלייט פון
מאַראַלישע און פיזישע פּייניקונגען מצד די נאַציס, ברענגט מיט
זיך אַ געוואַלטיקן אויפרעגונג און שנאה ביי דער יידישער באַ־
פֿעלקערונג נישט נאָר קעגן די נאַציש עס פּיניקער, נאָר אויך קעגן
די אויספֿירער פון די גזירות, די יודן־ראַטלער, וועלכע העלפֿן
צו די נאַציס אין דער אויסראטן פון די יידן.

ווי אין אַלע שטעט אין פּוילן, וואו יידן האָבן געשטעלט אַ
ווידערשטאַנד קעגן די נאַציס, קומט אויך אין טשענסטאָכאָוו
דער ערשטער רוף צו ווידערשטאַנד פון די חלוצישע יוגנט־
אַרגאַניזאַציעס, וועלכע זיינען געווען אַ באַשטאַנד־טייל פון דער
ציוניסטישער אַרבעטער־באַוועגונג.

פון מאַי, 1940, דאַטירט זיך דער אויפֿקום פון אַרבעטער־
ראַט אין טשענסטאָכאָוו, וואָס האָט פֿאַרשריבן אינעם פון די הע־
ראַשטסטע קאָפּיטלעך אין דער געשיכטע פון דעם ווידערשטאַנד־
קאַמף פון די יידן אין די געטאָס.

דער אַרבעטער־ראַט וועלכער איז דערנאָך געווארן אַ גע־
וויילטע קערפֿערשאַפט, אויסגעוויילט פון די איבער פּינף טויזנט
שקלאַפֿן־אַרבעטער. (צו וויילן און געוויילט צו ווערן האָבן געהאַט
רעכט נאָר די שקלאַפֿן אַרבעטער וועלכע זיינען צווישן וואָכן געווען
מיטגלידער און געצאָלט דעם מיטגלידס אָפּצאָל, יעדע גרופּע
פון פופציק אַרבעטער האָט געשיקט אַ פֿאַרשטייער צום ראַט,
וואָס האָט דערנאָך אויסגעוויילט די עקזעקוטיוות און פֿרעזי־
דיום).

דער אַרבעטער־ראַט האָט אַרגאַניזירט אייגענע הילפֿס־אי־
סטיטוציעס, ווי אַ קראַנקן־קאַסע, אַן אינוואַלידן פֿאָנד, אַ הלוואה־
קאַסע, אייגענע אַרבעטער קיכן. דער אַרבעטער ראַט־האָט אַר־
גאַניזירט אַן אייגענעם דראַמאַטישן קרייז און אַ יוגנט־כאָר.

דער אַרבעטער־ראַט האָט אַרגאַניזירט די קיבוצים אין
טשענסטאָכאָוו, וועלכע האָבן עקסיסטירט אין אָנהייב פון קריג און
זיי טיילווייז אויסגעהאַלטן. דער צוועק פון אויפשטעלן די קיבוצים

איז געווען א ריין פאליטישער, צו האבן ארגאניזירטע גרופן ווען עס וועט זיין נויטיק. דער ארבעטער־ראט האט געפירט א כסדרדיקן קאמף קעגן יודען־ראט פאר פארבעסערן די עקאנאמישע באדינגונגען פון די שקלאפן־ארבעטער. דער קאמף איז באשטאנען פון הונגער־סטרייקן און מאסן־דעמאנסטראציעס אין די לאקאלן פון יודען־ראט.

פיל מאל זיינען די אנפירער פון ארבעטער־ראט ארעסטירט און אריינגעזעצט געווארן אין דער געטא־תפיסה (אלייע ט) דורך דער יידישער פאליציי אויפן באפעל פון די יודען־ראטלער.

אין דער אנפירערשאפט פון דער דאזיקער היסטארישער אינסטיטוציע זיינען פון אנהויב אן ביז צו דער ענדגילטיקער פארניכטונג, געווען מיטגלידער פון דער ציוניסטישער ארבעטער־באוועגונג. פארזיצער איז געווען דער באקאנטער פובליציסט, משה לובלינג, וואס איז שפעטער העלריש אומגעקומען אלס איינער פון די הויפט אנפירער אין דעם טרעבלינקע אויפשטאנד.

די געשיכטע־פעלשער אין היינטיקן פוילן ווילן, אבער, פאר יעדן פרייז מינימיזירן די ראל וואס די ציוניסטישע ארבעטער־באוועגונג האט געשפילט אין יענע טראגישע יארן פון חורבן און אומקום.

אזוי שרייבט ליבער ברענער אין די „בלעטער פאר געשיכטע" פון יאנואר־יוני, 1955, אונטער דעם קאפ „דער אמת ויעגן טשענסטאכאווער געטא", צוויישן אנדערן ווען ארבעטער־ראט, אויף זייט 180: „אין מיין באהאנדלען די טעטיקייט פון ארבעטער־ראט האב איך געוומען אין באטראכט בלויז דעם פעריאד אין דער טעטיקייט פון דער דאזיקער קע־פערשאפט פון זינט זי איז באהערשט געווארן דורך די פאקטישע צוואנגס־ארבעטער. ד"ה פון מאי 1941, ביז דער ליקווידאציע פון גרויסן געטא. אנשטאנען איז אבער די דאזיקע קערפערשאפט אלס אן ארנסטיטוציע, ווילכע האט געהאט דעם ציל צו פארמיטלען צווישן יודען־ראט מיט די ארבעטער און אויף אזא אופן האמעווען דעם צארן פון די ארבעטער קעגן יודען־ראט".

עס איז דער שענדלעכסטער בילבול, וואס עס איז ווען געמאכט געווארן אויף העלדישע יידישע קעמפערס ווילכע זיינען געפאלן אין קאמף.

צום גליק לעבן נאך עדות אין אמעריקע און אין ישראל, ווילכע האבן אן אקטיוון אנטייל גענומען אין דער אנפירערשאפט כון ארבעטער־ראט און זיי קענען אפלייקענען ברענערס ניט־ריכטיקע רייד.

און וועז ברענער זאגט אז „זינט מאי, 1941, איז די דאזיקע אינסטיטוציע געווארן באהערשט דורך די פאקטישע שקלאפן־ארבעטער", איז דאס דורכאוס נישט אמת, און שטימט ניט מיט די פאקטן. דער אמת איז דאך אז פון זינט דער אנטשטייאונג פונעם ארבעטער־ראט, ביז דער ליקווידאציע, איז די דאזיקע אינסטיטוציע געווען באהערשט און געלייטעט פון אקטיוון מיט־גלידער פון ארבעטער־ציוניסטן, ווי משה לובלינג, ישראל אביגדור שילדהויז, אברהם לאשניאוש, חיים בערענהאלץ, און אנדערע.

וויייטער, אויף דער זעלבער זייט 180, פרעגט ברענער: „ווי זעט אויס די אנטשטייאונג פון ארבעטער־ראט?" און ער ענט־פערט:

„אויף דער איניציאטיוו פונעם יודען־ראט פארזיצער, וואס איז געווען א ציוניסטישער עסקן, האבן עטלעכע ציוניסטיש־גע־שטימטע ארבעטער באקומען צוגעטיילט א צימער אין ביירא פון יודען־ראט, וואו זיי האבן אנגעהויבן צו אמטירן אין זיך דערקלערט אלס ארבעטער־ראט, וואס וועט זאלן אין־טערעסירן פאר די אינ־טערעסן פון די ארבעטער, ביז דער אנטשטייאונג פון גרויסן גענאצ האבן זיך די ארבעטער לגמרי נישט אינטערעסירט מיט דער דאזיקער אינסטיטוציע, ערשט אין גרויסן גענאצ האבן זיך די פאליטישע פארטיין פארא־ינטערעסירט מיט דער דאזיקער קערפערשאפט, אריינגעשיקט אהין פון צווישן די צוואנגס־ארבעטער זיינע פארא־נטוארטלעכע חברים, וועלכע האבן דארט די גאנצע איניציאטיוו איבערגענומען אין זייערע הענט. געקע־רעווען די טעטיקייט אין דער נויטיקער ריכטונג און דארט אנ־גפירט מיט דער ארבעט ביז דער ליקווידאציע פון גרויסן געטא. פאר דעם דאזיקן פעריאד האבן זיך אין דער אנפירונג פון ארבעטער־ראט שוין אויך געפונען מיינע דאמאלסדיקע פארטיי־חברים: אברהם בראט, מענדל ווילינקער, שמשל יאקובאוויטש און יצחק ראזענפעלד".

זאל נאך אמאל דערמאנט ווערן: ברענער ווייל שאפן דעם איינדרוק אז די גרינדער פון ארבעטער־ראט זיינען געווען ארויס־העלפער פון יודען־ראט פארזיצער, און זיי האבן גאגרינדעט דעם ארבעטער־ראט אויף זיין באפעל כדי איינצושטילן דעם כעס פון די ארבעטער און אז ערשט ווען זיינע אויסגערעכנטע חברים זיינען אהין ארייין, איז די ארבעטער־אינסטיטוציע אריף אויפן ריכטיקן וועג. איך ווייל דעריבער פעסטשטעלן, אז:

1) דער געדאנק פון שאפן דעם ארבעטער־ראט איז אנט־שטאנען אויף געהיימע זיצונגען, ווועלכע זיינען אפגעהאלטן ג־ווארן אין פריוואטע וואוינונגען פון אקטיוויסט חברים פון די הלוצישע ארגאניזאציעס און באזונדערס אין דער דרוקעריי פון חבר וואטענבערג.

2) דער ארבעטער־ראט האט שוין עקזיסטירט נאך פאר דעם באקומען דעם לאקאל צו אמטירן. די גרויסע מאסן פארזאמ־לונגען אין די לאקאלן פון יודען־ראט, אלייע 22, און אויפן הויף אלייע 6, וואו עס האט זיך פריער געפונען דער ארבעטס־אמט, זאגן עדות אויף דעם.

3) דאס דינגען דעם לאקאל איז געווארן א נויטווענדיקייט צוליב דער געוואלטיקער אינטערווענציע פון די אקטיוויסטען ווועלכע האבן ארומגענומען טויזנטער ארבעטער און זיייערע פא־מיליעס. און דעם לאקאל האט דער ארבעטער־ראט נישט באקומען צוגעטיילט פון יודען־ראט פארזיצער, ווי עס גיט אן ברענער, נאר מען האט גמדוגען און געצאלט דערפאר — איינס פון די צימערן, וועלכע האבן געהערט צום אייגנטימער פון רעס־טאראן און וואס האט זיך געפונען אין דעם הינטערשטן פליגל פון לאקאל פון ארבעטס־אמט.

4 דער דאזיקער לאקאל האט עקזיסטירט נאר אלס האלב־לעגאלע שוץ־וואנט, אבער די זיצונגען פון דער עקזעקוטיווע זיינען וויייטער געפירט געווארן אין פריוואטע וואוינונגען. און דאס איז געטאן געווארן אויך אין דער צייט וועז ברענערס חברים זיינען געווען ביי די זיצונגען, די זעלבע חברים, ווועלכע ברענער גיט אן אז זיי האבן געקערעוועט דעם ארבעטער־ראט.

5) דער ארבעטער־ראט האט פון זינט זיין אנטשטייאונג ביז צו דער פארניכטונג געפירט אן עקשנותדיקן קאמף קעגן יודען־ראט בראש מיט איר פארזיצער.

6) דאס פרעזידיום און די עקזעקוטיווע פון ארבעטער־ראט איז געווען אין א גרויסער מאיאריטעט פון מיטגלידער פון

דער ציוניסטישער אַרבעטער־באַוועגונג און די גאַנצע צייט פון איר עקזיסטענץ איז זי געלייטעט און אָנגעפירט געוואָרן פון די דאָזיקע אַרבעטער אידעאַליסטן.

7) דער פאָרזיצער משה לובלינג, ישראל אביגדור שילד־הויז א״אנד זיינען פיל מאָל אַרעסטירט געוואָרן אויפן באָפעל פון פאָרזיצער פון יודען־ראַט, בעת ברענער וויל שאָפן דעם אינדרוק אַז אויף דעם פאָרזיצערס באָפעל איז דער אַרבעטער־ראַט גאָר אָנטשטאָנען.

8) אברהם בראָט, וועמען ברענער דערמאָנט, איז קיינמאָל נישט געווען קיין מיטגליד פון אַרבעטער־ראַט, וויל ער איז ניט געווען קיין שקלאָפן־אַרבעטער. דאָקעגן האָט ער צוזאַמען מיט דוד שלעזינגער, יהושיע נירנבערג, דוד קויפמאַן און גרשון פרענדקין געהערט צום בייראַט וועלכער איז געשאַפן געוואָרן נאָר מיט באראָטונג־רעכט. דער אַרבעטער־ראַט האָט געוואָלט האָבן די מאַראַלישע אונטערשטיצונג פון די פאָר־מלחמהדיקע אַרבעטער־טער־טוער.

9) מענדל ווילינגער א״ן יצחק ראָזנפעלד זיינען געווען אָקטיוו אין אַרבעטער־ראַט אין געהערט צו דער עקזעקוטיוו פון זינט דער אָנטשטייאונג פון דער אינסטיטוציע און עס איז דעריבער פאַלש די באַהויפטונג פון ברענער, אַז ערשט וועז די אויבנדערמאָנטע חברים ״זיינען געוואָרן אָקטיוו, איז דער אַרבעטער־ראַט אַרויף אויפן ריכטיקן וועג״.

10) שימשל יאָקובאָוויטש האָט געהערט צום ראַט, ער איז אָבער קיינמאָל נישט געווען צווישן די אָנפירנדיקע חברים.

אין זיין וויייטערדיקן שרייבן וועגן אַרבעטער־ראַט לייקנט ברענער אַז דער אַרבעטער־ראַט האָט נישט געהאַט קיין אייגענע קיכן, פאַררופנדיק זיך א״ף א דאָקומענט פון עלעסטן־ראַט, לויט וועלכן עס איז פעסטגעשטעלט, אַז די קיכן האָבן געהערט צום יודען־ראַט. איך בין איבערצייגט אַז ליבער ברענער איז נישט אזוי נאַאיוו נישט צו וויסן אַז אפיציעל האָט ניט געקענט עקזיסטירן קיין אַרבעטער־קיך א״יפן נאָמען פון אַרבעטער־ראַט, וואָס איז נישט געווען לעגאַל פאַר דער דייטשער מאַכט. ער שרייבט דאָך אַליין, אַז אונטערן דרוק פון די אַרבעטער איז דער יודען־ראַט געווען געצוואונגען צו גרינדן אַ־בעטער־קיכן. דער אמת איז אָבער, אַז די קיכן זיינען יא גלייטעט געוואָרן דורכן אַרבעטער־ראַט און איינער פון די לייטערס פון די קיכן איז דאָך געווען חבר יצחק ראָזנפעלד אין מכבי־זאַל, און דער לייטער פון דער צוויי־טער קיך איז געווען אברהם לאזשניסזעזש, כאָטש די לעבנס־מיטל פאַר די קיכן, פונקט ווי די ברויט־צע־טיילונגען, זיינען געקומען פון די מאַגאַזינען פון יודען־ראַט. ברענער וויל אויך דעם אפלייקענען אַז דער אַרבעטער־ראַט האָט ניט געהאַט קיין דראַמקריייז און יוגנט־כאָר.

זאָל עס פעסטגעשטעלט ווערן, אַז עס האָט עקזיסטירט א דראַמקריייז אונטער דער אָנפירונג פון חיים ראַפאַפּאָרט און חיים אַרבאַך, און די אויפפירונג פון ״דאָס גרויסע געווינס״ פון שלום עליכם, אין זאָל אַלייע 12, איז געווען א געוואַלטיקער דערפאָלג.

אויך דער יוגנט־כאָר אונטער דער לייטונג פון באָקאַנטן דיריגענט יעקב וואַטענבערג, האָט געגעבן א גרויסע קינסטלעריש אויפפירונג פ״ן געזאַנג און רעציטאַציעס אין זאָל פון ״מכבי״.

צום סוף עטלעכע פערזענלעכע ווערטער צו ליבער ברענער:

איר וועט זיך, באַשטימט, דערמאָנען ווי דער שרייבער פון די שורות, צוזאַמע מיט דעם אומפאַרגעסלעכן משה ל בלינג, זיינען אפט געקומען אין לאָקאַל פון ״טאז״ און אפגעהאלטן קאָנפערענצן מיט יעקב ראָזינער און ד״ר קאַנארסקי, און איר זייט אויך טיילמאָל אַנוועזנד געווען. איר וועט זיך באַשטימט דערמאָנען אונדזער געמיינזאַמע זאָרג וועגן ארגאַניזירן מעדיצינישע הילף פאַר די שקלאַפן־אַרבעטער. זייט אויף אַ מינוט אויפריכטיק צו זיך אַליין, און דערמאָנט זיך, אונדזער אויפרעגונג דאָס מאָלט וועגן די יודן־ראַטלער א״ן זייער הפקרות. ווי קענט איר היינט קומען און ווארפן אַזעלכע עסלעכע בילבולים אויף מענטשן וועלכע האָבן זייער לעבן געאָפפערט אין קאַמף פאַרן יידישן כבוד און אין קאַמף קעגן יידישע פאַרריעטער? ווי קענט איר היינט ראַרפן אזא בלוטיקן בילבל אַז די דאָזיקע קדושי ישראל ״זייגען געווארן פאַרמיטלער צווישן יודען־ראַט און די אַרבעטער כדי צו האַמעווען דעם צאָרן פון די אַרבעטער?״

עס וואָלט, באמת, געווען א יושר, אַז איר זאָלט אָפדרוקן אַז עפּנטלעכע דערקלערונג א״ן אַראָפנעמען פון זיך דעם דאָזיקן שאַנדפלעק און צוריקציען די נישט אמתע באַהויפטונג וואס איר האָט געמאַכט א״ף ערלעכע יידישע מארטירער.

דער מאַסן־קבר פון דאָקטוירים, דענטיסטן און אַנדערע פּראָפעסיאָנאַלן, אומגעקומענע, פּורים, 1943

דער נייער פאָרקאָן פון טשענסטאָכאָווער בית־עולם, אויפגעבויט נאָכן חורבן, מיט דער הילף פון ניו־יאָרקער טשענסטאָכאָווער רעליף־קאָמיטעט

שלמה וואָגאָ

דאָס בלוט פון די אומגעקומענע שרייט פון דער ערד...

(בלעטלעך זכרונות פון די גרויליקע טעג...)

א.

... געווען איז עס אין די טעג ווען עס איז כלומרשט אָפּגעשאָפט געוואָרן אויף אַ קורצער צייט די גזירה צו טרעגן די ווייסע בענדער מיט די מגן־דוד־אויף די רעכטע ארעמס. יעדער ייד פון דעם ארבעטס־לאָגער, אָדער פון דעם האָנטווערקער־הויז, אַלייע 14, האָט איצט געקראָגן אַ בלעכענעם נומער, וואָס ער האָט עמעזט טראָגן פון פֿאָרנט אויף דער רעכטער זייט פון זיין מאַנטל. דער דאָזיקער בלעכענער נומער האָט יעדן ייד געמאַכט צו פילן ווי ער וואָלט ממש געווען אַ פֿאַרברעכער. עס איז געוואָרן נאָך שווערער ווי פריער, אָבער זיינען איצט געווען נאָציאָנאַלע שקלאַפּן. עס האָט לאָנג ניט געדויערט, און דער הויפּטמאַן האָט ווידער באַפּוילן אַז די יידן מוזן ווידער, ווי פריער, טראָגן די ווייסע ארעמבענדער מיט די מגן־דוד־ס, אַפילו בעת דער אַרבעט. דער הויפּטמאַן האָט פֿאַר־שטאַנען אַז אָן די ארעמבענדער איז לייכטער געווען פֿאַר די יידן אַ מאָל אַרויסצוגיין פון די רייען, בעת זיי פלעגן געפירט ווערן אויסערן געטאָ, — אין די אַרישע גאַסן, דאָס איז געווען עפּעס צו גוט פֿאַר יידן...

די אינוואַזיע איז נישט דערלויבט געווען צו פֿאַרלאָזן דאָס האָנטווערקער־הויז. סיידן וועגן עמעצער איז שטאַרק קראַנק געוואָרן, דעמאָלט האָט דער חולה זיך געווענדט צום יידישן „הילפס־לייטער" פון דער פֿאָליצייַ, וואָס האָט, אגב, אויך געוו־וואויינט אין דעם האָנטווערקער־הויז, צו קענען באַזוכן דעם דאָקטער אין דעם ארבעטסלאָגער. אַ יידישער פֿאָליציימאַן פלעגט דעמאָלט באַגלייטן דעם קראַנקן, פירן אים צום דאָקטער און צוריק ברענגען דעם חולה אַהיים, אין דעם האָנטווערקער־הויז ארייַן.

יעדן זונטיק דורכן טאָג איז יעדן איינעם פון דעם האָנט־ווערקער־הויז דערלויבט געווען צו באַזוכן זיינע קרובים, אָדער באַקאַנטע אין דעם ארבעטסלאָגער. נאָך אַזאַ וויזיט, אין דעם פרייען זונטיק־טאָג, פלעגט יעדער צוריקקומען קראַנק און צע־בראָכן... איך האָב פונדעסטוועגן שטארק געוואָלט באַזוכן דעם ארבעטס־לאָגער, כאָטש איך האָב אין פֿאַרויס געפילט אַז קיין גרויס פֿאַרגענגן וועל איך פון אַזאַ באַזוך ניט האָבן... איך האָב זיך אַנגעשלאָסן אין אַ גרופּע יידן, אַן ערך צען פֿאַרשוין, און מיר זיינען אין אַ זונטיק אַוועק באַטראַכטן דעם ארבעטס־לאָגער.

אַ יידישער פֿאָליציימאַן האָט אונדז געפירט. מיר האָבן ג־מוזט גיין צו צוויי אין דער רייַ. מיר האָבן געשפּאַנט אין מיטן וועג ווי די פערד, און זיך געטאָפּטשעט אין דער בלאָטע. פֿאַ־ליאַקן שטעלן זיך אָפּ, קוקן אויף אונדז מיט גלייכגילטיקע בליקן, באַקאַנטע גויים דערקענען אונדז, אָבער באַגריסן אונדז נישט. אַ טייל פֿאָליאַקן לאַכן הויך אויפן קול און שרייַען אונדז נאָך מיאוסע ווערטער, זלזולים, מען זעט ווי זיי פרייַען זיך מיט אונדזער אויסזען. פּוילישע שקצים לויפן אונדז נאָך, שרייַען און פילדערן, באַלייַדיקן אונדז, און אויך דעם יידישן פֿאָליצייַ־מאַן. אונדזער „שומר", דער יידישער פֿאָליציימאַן, שווייגט און ענטפערט זיי גאָר נישט. מיר גייַען פֿאַרביי די יידישע גאַסן. די פענצטער פון די שטיבער זיינען אָפן, ביי אַ טייל זיינען די שוידן אויסגעהאַקט, ווי נאָך אַ פּאָגראָם. די ראָמען פון די פענצ־טער הענגען אויף די האַלב־אָפּגעריסענע, צעבראָכענע אייזנדלעך. דער ווינט בלאָזט, און די פענצטער־ראָמען וויגן זיך און דער־ציילן פון אונדזער אומגליק, ביי אַ טייל הייזער הענגען נאָך די גאַרדינען. דער ווינט צעבלאָזט זיי, טירן עפענען זיך און ווערן פֿאַרהאָקט. זיי עפענען זיך ווידער ווי אין אַ שטורעם. אויך אין מיר שטורעמט אינעווייניק. עס שטיקן די טרערן, וואָס זיי, די מערדער, האָבן געמאַכט פֿון די יידישע שטיבער! איך זע אויף די הויפן ליגן שטיקער מעבל, פאַטאָגראָפיעס און פֿאַר־טרעט, דאָס זיינען געווויס די בילדער וואָס פלעגן באַצירן די ווענט פון יידישע שטיבער. פֿאַרטרעטן פון נאָענטע אין אייי־גענע. און אָט גייען מיר פֿאַרביי אַ גאָס וואו עס ליגן ספרים, חומשים, גמראָס, סידורים, צערייסענע טליתים, צעוואָרפענע תפילין, רצועות. זיי וואָלגערן זיך אין די וואַסערן נאָכן רעגן. אָט זעען מיר איבער אַ טויער פון אַ געביידע אַ פֿאַרטרעט פון אַן אָלטן בכבודיקן ייד, מיט אַ לאַנגער גרויער באָרד. דער פֿאַרטרעט איז באַשפּריצט מיט בלאָטע. דאָס האָבן די „גרויסע העלדן", די מערדער, זיך געוואָלט פֿאַרווייַלן מיט דער דאָזיקער שייַנער געשטאַלט פון דעם יידן. איך בייַל די פויסט ביים שפּאַנען. אוי, גאָט, זיי זיך נוקם אין די מערדער! און אָט זע איך אַ קינדער־וועגעלע אין פֿאַרנט פון אַ יידישער שטוב. דאָס וועגעלע איז ליידיק. אַ ליאַלקע וואָלגערט זיך לעבן די רעדלעך פון וועגעלע. טראָפנס רעגן רינען פון אָלע זייטן, ווי דאָס וויי־

געלע וואָלט געווינט מיט טרערן אויפן קינד וואָס איז צוגע־
נומען געוואָרן און ערגעץ וואו אומגעברַאכט געוואָרן... איך זע
טעג, שיסלען פון דעם קינדער־מכשירים זיך וואַלגערן ניט
ווייט פון דעם קינדער־וועגעלע...

אט גיי איך פאַרבי דאָס הויז פון מיין גוטן פריינד משה
נוסענבוים. איך זע דאָס פענצטער, וואו איך פלעג זיך אפט
אפשטעלן און פרענן צי משה איז דאָ אין דער היים. אבער
די פאַרהאַנגען אין אפענעם פוסטן פענצטער פלאַטערן אין ווינט
און זאָגן מיר אַן די שוואַרצע בשורה אַז קיינער, קיינער איז שוין
אין שטוב דאָרט נישטאָ! נישטאָ מער מיין גוטער פריינד משה
און אויך זיינע נאָענטסטע. די משפחה איז צוזאַמען מיט אים
אַוועקגעריסן געוואָרן פון די מערדער, צוזאַמען מיט נאָך הונ־
דערטער טשענסטאָכאָווער אומשולדיקע יידן! און מיין פריינד
משה איז דאָך געווען אַזאַ גלויבּיקער, אַן אמתער אפטימיסט! ער
איז געווען אַן אפיציר אין דער פוילישער אַרמיי. געווען געטרייַ
דאָס לאַנד, טראָץ די אַנטיסעמיטן. ער האָט יעדן פון אונדז גע־
טרייסט אַז די מלחמה וועט לאַנג נישט דויערן, און היטלער,
ימח שמו, וועט האַבן אַ מיאוסע מפלה. ער וועט בלייבן בײַ זיינע
ווילדע, העצערישע רעדעס! ערשט דאָ נישט לאַנג צוריק, אין
די טעג פון פאַר יום־כיפור, האָט ער געזאָגט, אַז די נאַציס האָבן
מיט זיך צו טאָן. עס גייט זיי, די מערדער, מיט דער פוטער
אַראָפּ! זיין פרוי מרים, איז געווען וויניקער זיכער אין
היטלערס סוף, און זי האָט זייער צוועלף־יאָריקן זון אַוועקגע־
שיקט פון הויז צו אירע שוועסטער, אין דעם האַנטווערקער־
הויז. דאָס ינגל איז דערווייל געבליבן לעבן, און מיין פריינד און
זיין פרוי זיינען צומאַרגנס נאָך יום־כיפור אַוועקגעשיקט גע־
וואָרן קיין טרעבלינקע.

מיר שפּאַנען וווייטער. פאַר אונדז וווינן זיך אַלץ מער אוו
מער הייזער מיט אויפגעפראַלטע טירן, אויך געוועלבער, —
אויסגערויבטע, באַגלטע, מיט ליידיקע פאַליצעס. די פאַליאַקן
האָבן זייערע געטאָן! אויסגערויבט דאָס יידישע האָב־און־גוט
און גאָר נישט אינגרעגלאָזן פון דעם אַנגעזאַמלטן יידישן ביסל
אייגנס, ווי זיי, די גנבים, וואַלטן אַוועק זיכער אַז די אַוועק־
געשיקטע יידן וועלן שוין קיין מאָל מער נישט צוריקקומען...

מיר קומען צו נאָענט צו דער באַאַנטער „מעטאַלורגיע".
די פאַבריק וואָס האָט כלומרשט געדאַרפט ראַטעווען, דורך די
ספעציעל־אייגנאַרדנטע „שאָפס", טויזנטער יידן נישט אַריין־
צופאַלן אין די נאַצישע הענט אַריין! דער שטאָט־הויפטמאַן האָט
אַבער גאָר באַווייזן אָפּצונאַרן די יידן און צוגענומען בײַ זיי
צירונג, גאָלט, אין די מיליאָנען דאָלאָטעס, און דערנאָך אַלעמען
געלאָזט אַוועקפירן קיין טרעבלינקע. אויך דאָ פון דער „מע־
טאַלורגיע" ווערן איצט נאָך אַרויסגעפירט די צענדליגער מא־
שינען וואָס זיינען צוגענומען געוואָרן פון די יידישע האַנט־
ווערקער.

מיר שפּאַנען וווייטער מיט אַראָפּגעבויגענע קעפּ. וואָס טוט
זיך דאָ? מיר זעען ווי דער גויאישער טייל פון דער שטאָט
טשענסטאָכאָווער האָט קיין סך זיך נישט געוענדערט. די גויאישע
גאַסן זיינען פול מיט לעבן. מען גייט פראַנק און פריי אירבער
די גאַסן, נאָר קיין יידן, אויסער אונדז געפאַנגענע, געפירטע
ווי די שאָף, זעט מען נישט! און אט פירט אונדז דער יידישער
פאַליציימאַן צו דעם קליינעם „וואַרשעווער מאַרק". אויך דאָ,
פונקט ווי די קרוטקע גאַס, איז אַלץ אַרום פוסט און ליידיק.
ליידיקע היזער, אָן יידן! און אָט דערזעען מיר שוין פון ווייטן
די אָפּצוימונגען פון דעם „אַרבעטס־לאַגער". דער קליינער מאַרק
איז פאַקטיש דאָס פאַרפעלד פונעם אַרבעטס־לאַגער. מיר שטייען
שוין בײַם טויער פון דעם שקלאַפן־פּלאַץ. עס באַווייזט זיך
איינער אַ דייטש, אין אַן אוניפאָרם פון אַן אָפּיצער, אַ הויכער
דייטשישער פאַרשוין, פעט ווי אַ חזיר, אָן אָנגעפרעסענער,
און רויט ווי אַ בוריק. ער גיט אַ עגשריי: „וועָר זינדּ דיזע
באַמעל־מענער"? (דאָס מיינט עס, אונדז לייַדיקגייער)... דער יידי־
שער פאַליציימאַן מעלדעט אים, אַז דאָס פירט ער אונדז פונעם
אַנטוועדערקער־הויז צום דאָקטער. מיר דערווייסן זיך אַז דער
דאָזיקער דייטש איז דער שעף פונעם אַרבעטס־לאַגער. ער לאָזט
אונדז דורך דעם גרויסן, אָפענעם טויער. מיר געפינען זיך אין
די פאַר געסלעך, קורצע און שמאָלע, אַרום דעם לאַגער. איך
באַגעגן אַ באַקאַנטן יידישן פאַליציימאַן. ער קוקט אויף מיר
פאַרדעכטיק, און רוימט מיר אין דער שטיל, אַ סוד; איך
זאָל זיין פאַרזיכטיק, און זיך ניט אַרומדרייַען דאָ אין די געס־
לעך אין מיטן טאָג, ווייל ס'איז פאַרבאָטן אַרומצוגיין אין די
געסלעך אין די שעהען צווישן 6 פאַרטאָג ביז 5 פאַרנאַכט.
אין די דאָזיקע שעהען מוז מען אַרבעטן. בלויז די יידן וואָס
אַרבעטן בײַ נאַכט, מעגן זיך גיין עפּעפענס בײַ טאָג אין די געסלעך.
און די דאָזיקע יידן טראָגן טאָקע אַזעלכע ספּעציעלע ווייסע
בענדער מיטן אויפשריפט: „נאַכט שיכט". אויב מען טרעפט אַ
יידן, נישט קיין באַשעפּטיקטן אין די געסלעך בײַ טאָג, וועט
ער דערשאָסן אויפן אָרט. דער פאַליציימאַן דערציילט מיר, אַז
ער אַליין, דער הויפטמאַן דעגענהאַרט, קומט דאָ בײַ טאָג אין
די געסלעך זייער אָפט זוכן יידן לייַדיקגייער... ער פוילט זיך
ניט אַרומצוגיין אין די שטיבער זוכן יידן. אַנומלט האָט דעגע־
האַרט עפּעפענס אין אַ שטוב צוויי יידישע יונגעלייט. איינער
פון זיי האָט געאַרבעט אין דער נאַכט־שיכט. אים האָט ער נישט
געשטעפּעט, אָבער דער צווייטער יונגערמאַן, וואָס איז געווען
צו קראַנק צו קענען אַרבעטן, האָט ער גהייסן אָפּפירן אין דעם
פאַליציי־הויז, און דאָרט אויפן הויף פון דער „דויטשער וואַכע"
האָט מען דעם יונגעמאַן אויסגעשאָסן אָדם־נאַקעט און אין אים
אַריינגעשאָסן צוויי קוילן. דער קראַנקער יונגערמאַן איז אַנידער־
געפאַלן טויט אויפן קלעפּ...

* * *

איך שוידער אויף פון די אַלע מעשות. וואו נעמט מען
כח דאָס אַלץ אינערצוטראָגן? עס איז איצט דריי אַזייגער בײַ־
טאָג. מיין באַקאַנטער יידישער פאַליציימאַן פירט מיך אַהיים
צו זיך אין שטוב. ער וואוינט אין דעם הויז וואָס איז אַ־
שטימט פאַר די יידישע פאַליצייליט. אַלע וואוינען זיי דאָ מיט
זייערע פרויען און קינדער. די מער אָנגעזעענע וואוינען אין
צוויי צימערן. און די קלענערע פאַליציסטן אין איינצלנע צימערן.
איך זע אין דעם הויז יידישע קינדער, אַ סך פון זיי וואָס טאַטע־
מאַמע האָבן געלאָזן בײַ די יידישע פאַליציסטן איידער זיי אַליין
זיינען אוועקגעשיקט געוואָרן קיין טרעבלינקע. דער גורל פון די
דאָזיקע פרעמדע קינדער, און אפילו פון די אייגענע, איז אומ־
באַשטימט. די זאָרג איז גרויס וווייל יעדער וויס אַז לאַנג וועט
מען דאָ קיין קליינע קינדער נישט לאָזן בלייבן. אין מען טראָכט
ווי אזוי זיי צו ראַטעווען וואָס גיכער אויף דער אַריישער זייט.
זיי איסטאַהאַלטן אין פרייַנדלעכע פוילישׁ־אַריש הייזער. נישט
בלויז די קינדער וועט דער הויפטמאַן דעגענהאַרט נישט לאָזן
לעבן, נאָר אפילו די יידן וואָס שקלאַפן דאָ פאַרן דייטש וועט

ער לאַנג ניט לאָזן לעבן. קיינער גלויבט ניט אין דעם גאַנצן „אַרבעטס־לאַגער". דאָס איז בלויז אָפּגאַרעריי, אַריינצוקריגן אַהער אין די שמאָלע געסלעך וואָס מער יידן, און זיי האַלטן ווי אַרעסטאַנטן, וואָס זיינען ווי פאַרמשפט צו שטאַרבן פריער, אַדער שפּעטער.

זיצנדיק אָזוי ביים פּאָליציימאַן אין שטוב דערהער איך אַ שטילן געריוש הינטער דער טיר. דעם פּאָליציימאַנס פרוי קומט אַריין מיט אַ יונגנמאַן. איך הער ווי די פרוי זאָגט צו אים: „נו, גוט, אייער פּאַטער קען דאָ פאַרבלייבן". דער יונ־גערמאַן איז אייניר פון די צען יידן, מיט וועלכע איך בין הינט געקומען. דער יונגערמאַן וואַרט צו אַ ביסל און עס באַווייזט זיך אַן עלטערער ייד, גלאַט אָפּגעראַזירט. ער איז אַריין דורך אַן אַנדער טיר וואָס פירט צום קעלער פון הויז. איך קוק זיך איין אין דעם יידן מיט דעם גלאַט־אָפּגעראַזירטן פנים. כדי ער זאָל אויסקוקן יינגער — די גרויע האָר געפּאַרבט אויף שוואַרץ, עפּעס קומט מיר דער ייד פּאַר באַקאַנט. יאָ, איך געפּין אויס ווער ער איז. דאָס איז פּנחס זילבערמאַן, דער אַמאָליקער וויצע־פאַרזיצער פון דער טשענסטאָכאַווער יידישער קהילה. דאָס איז געווען אַ שיינער בכבודיקער ייד, מיט אַ לאַנגער בארד. ר' פּנחס האָט געהאַט אַמאָל אַ גרויס געשעפט פון גאַלאַנטעריע־סחורות, געווען אַ ייד אַ גביר! איצט איז אַ מורא אַ קוק צו טאָן אויף אים. עס קומען מיר טרערן אין די אויגן קוקנדיק אויף אים. אָט וואָס די רשעים האָבן געטאָן צו אונדזערע שענסטע, חשוב־סטע יידן אין שטאָט! ווי אייניגעשרומפן און געפּאַלן ער זעט אויס! מיר צוריידן זיך, און איך הער אין גרויליקע מעשה נאָך דער צווייטער. און אָט באַווייזט זיך ר' פּנחס מיט זיין פרוי. זיי באַהאַלטן זיך אויס אין קעלער שוין אַ שיינע פּאָר וואָכן. דעם פּאָליציימאַנס פרוי איז זיין טאָכטער. אַלע זיינען אין גרויס שרעק, וויבאַ וווייס ווי לאַנג זיי וועלן קענען דאָ אויס־האַלטן. די טאָכטער צעווייניגט זיך ביים פאַטערס רייד, איך וויל אויך געהן זען ר' פּנחסעס פרוי. איך מוז אָבער צוואוואַרטן ביזן אָוונט. מען מוז זיך היטן. אַפילו פאַר די אייגענע באַקאַנטע יידן. דאָס זאָגט מיר די טאָכטער.

אין אָוונט האָב איך זי געזען. ר' פּנחסעס פרוי האָט מיך באַלד דערקענט. אָבער איך זי — קוים, קוים. איך קוק זיך גוט איין אין איר פנים ביז איך דערקען די אַמאָל נגידיש־הויך־אַריסטאָקראַטישע שיינע פרוי. איצט איז זי אַ צעבראָכענער שׂראָבן. אַ פאַרפייניקטע, וואָס האַלט זיך קוים אויף די פיס. זי האָט שוין פון אַלעם רעזיגנירט. זי וויל מער ניט לעבן, ביידע, ר' פּנחס און זיי פרוי, צעוויינען זיך וויי קליינע קינדער און זייער געווען צעריסט מיין הארץ. איך הער זייערע רייד דורך טרערן: בעסער געדאַרפט מיטגיין מיט אַלע יידן קיין טרעב־לינקע... איך געפין אויס וואָס דער איידעם, מיין באַקאַנטער יידישער פאָליציימאַן, האָט אַלץ געטאָן כדי צו ראַטעוון דעם שווער און שוויגער. ער האָט זיי פריער אויסבאַהאַלטן אויף בויזעמס, געפירט זיי פון איין אָרט צום צווייטן, זיין אייגן לעבן איינגעשטעלט, איבערגעקויפט נאַצישע זשאַנדאַרמען. און וואָס ניט? ביז ער האָט זיי דאָ אַהערגעבראַכט אין דער נייער געטא. מ'קען פאַר זיי קיין וואוינונג ניט נעמען, ווייל זיי זיינען אַלטע לייט. זיי זיינען דאָ אומלעגאַל. האָבן ניט קיין נו־מערן, און זיי מוזן זיך דערפאַר באַהאַלטן. אַ טייל פון די פּאָ־ליציסטן וווייסן פון דעם. אָבער זיי פאַרקוקן. אָבער די זאָרג איז גרויס. דער גזלן מיט זיינע אָרויסהעלפער וועלן סוף־כל־סוף דאָ אַלעמען באַפאַלן און אַלעמען דערשיסן.

איך פּרואוו זיי טרייסטן. די מלחמה וועט שוין לאַנג ניט דויערן. די רשעים פאַרלירן און ווערן געשלאָגן אויף דעם רו־סישן פראָנט. דאָס איז די אייניציקע טרייסט וואָס איך קען זיי געבן. כאָטש איך אַליין צוויפל אין האַרצן צי מיר וועלן דערלעבן יענעם גליקלעכן טאָג, דעם זיג איבער די פינצטערע דייטשישע באַרבאַרן...

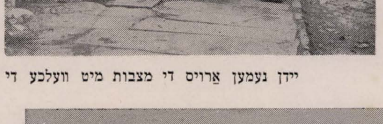

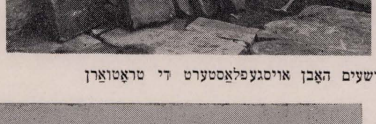

יידן נעמען אַרויס די מצבות מיט וועלכע די נאַצי־רשעים האָבן אויסגעפלאַסטערט די טראָטוואַרן

אַ פראַגמענט פון דער צעשטערטער קליינער געטא

וואויל־באַראַק אין „האַסאַג"

ב.

דער נאַצישער הויפּטמאַן, דעגענהאַרדט, דער בלוטיקער אַנפירער פון דער יידן־אויסראָטונג־קאַמאַנדע, אין טשענסטא־כאָוו, — האָט באפוילן אָפּצורעכענען די הרוגים, וואָס זיינען אומ־געבראַכט געווארן דורך זיינע מיטהעלפערס. געווען איז עס די טרויעריקע אָפּציעס וואָס דער דאָזיקער תליון האָט דורכגעפירט אין שטאָט, ביים אַרויסשיקן די יידן אין טרעבלינקע גאַז־אויוונס.

עס איז זיי אָנגעווויזן געווארן אַ שטיק פעלד אין דער קאַוויע־גאַס, וואָס פלעגט תמיד פאַראָקערט אין פאַרזיוו ווערן. „אָט דאָ וועט איר דאָס גאַנצע מיסט אין אַ גרוב אַרייגוואַרפן", — האָט ער געזאָגט.

די יידישע יונגעלייט מיט זייער אָנפירער האָבן אין ערשטן טאָג באַווייזט יעדן טויטן קערפּער, אַ סך געלעדט וועגן דער גרויסער טראַגעדיע. אָבער ווען דער ערשטער טאָג איז אַוועק און עטלעכע הונדערט הרוגים זענען דורך זיי אין די גריבער אַרייגעוואָרפן געווארן, און די הרוגים האָבן זיך אַלץ געמערט, זענען זיי מיט דעם אַלעם אויסגעוואוינט געווארן. פונקט אַזוי ווי מיט אַלע אַנדערע אַרבעטן.

די יונגעלייט זענען אַרומגעפאָרן מיט פערד און וואָגן אי־בער די גאַסן פון געטא. אָנגעפאַקט דעם וואָגן פול מיט הרוגים און אַוועקגעפירט צום נייעם בית־עולם אויף קאַווויע־גאַס.

אין אַ זייט, האָרט ביים וואָגן, איז געגאַנגען ווי אַ זעלבער מיט געווער, דער יידישער פאַליציאַנט, מיט אַ גומענער פאַלקע אין האַנט, אַפּהיטנדיק די אַרדענונג פון די שטילע לוויות. ער האָט געיאָגט זיינע מענטשן, געיאָגט די פערד מיטן וואָגן, און אַזוי אַרום אויף צוגעאיילט די מתים וואָס שנעלער אין גרוב אַריין. עס איז ניט געווען קיין צייט. די צאָל עהרגעטע איז מיט יעדער שעה גרעסער געווארן און די אַרבעט האָט עמעוצט גיין שנעל.

דער פאַליציאַנט איז באַלד געווארן אינגעוואוינט מיט זיין אַרבעט. ער איז אויך מיט דעם ריח פון די טויטע קערפּערס געווארן אינגעוואוינט. ער האָט געוועדט זיינע נאַז־לעכער אין דער ריכטונג פון וויינט, און אַזוי דערפילט זיין טרויעריקע אויפגאַבע גלייכגילטיק, טראַכטנדיק וועגן אַנדערע זאַכן, וועלכע ער האָט שטענדיק געהאַט פאַר זיינע אויגן. מייסטנס האָט ער געטראַכט וועגן ברויט, ווייל אויך ער האָט געהונגערט...

די טויטע, וועלכע זיינע וועגענער האָבן צוזאַמענגעקליבן פון פעלדער, פון הויפֿן, פון וואוינונגען, פון קעלערס, פון בונ־קערס אין פון אַנדערע ערטער, זענען געווען וויייט פון זיינע בליקן. ווער פון די לעבעדיקע האָט געהאַט כח כסדר צו קוקן אויף די הרוגים? אַלע האָבן געוואוסט, אַז די טאַשן פון די קלייַדער וואָס די טויטע טראָגן אויף זיך, זענען שוין דורך אַנ־דערע אויסגעליידיקט געווארן. מ׳קען שוין דאָרט גאָרניט גע־פינען.

דאָך האָט דער יונגער פאַליציאַנט דאָן זיך פאַרקוקט אויף אַ בילד:

פון איינעם אַ וואָגן האָט זיך אַרויסגערוקט אַ קערפּער פון אַ יונגער פרוי. ליגנדיק מיטן פנים אַרויף און אַראָפּהענגענ־דיק פון דעם וואָגן, האָט זי אויסגעזען ווי זי וואָלט געלעבט, ווי דאָס יונגע מיידל וואָלט וועלן זיך אַרויסרייסן פון די פרעמ־דע מענלעכע קערפּערס און פון זייערע אַרעמס.

אירע שוואַרצע האָר, דערגרייכנדיק ביז צו דער ערד, האָבן זיך געשלעפּט איבערן פאַרבלוטיקטן וועג. די אויגן פון פאַלי־

ציאַנט האָבן זיך אין דעם דאָזיקן בילד איינגעקוקט ביז עס האָט זיך אין אים דערוועקט אַן אינערלעך גפּיל צו דעם אויסערגעווייניקלעך שיינעם פון דעם מיידלשן בר־מינן.

איר קערפּער, אירע באַקן, די אויערן, דאָס מויל, זענען געווען וואונדערלעך האַרמאָניש אינס צום אַנדערן. אירע שוואַר־צע אויגן זענען געווען אָפן און געקוקט אויף דעם יונגמאַן.

דאָס קליינע אָפענע מויל האָט ווי געשריען. כאָטש קיינער האָט איר קול נישט געהערט. דאָס קליינע, אויסגעשניצטע, יידיש לייכט־אויסגעבויגן נעזל האָט זיך איצט אויסגעצויגן שטיף אַן אַ מאַס.

דער פאַליציאַנט האָט זיך אינגעקוקט אין דעם בילד. זי גייט אַוועק אויף יענער וועלט, וואוהין אַלע הרוגים גייען. ער האָט געהערט אין זיך איר געשריי. דער אָנבליק פון אירע ווייסע הענט, די הארמאָנישע פאַרמען פון אירע אַרעמס קאָן קיין מאָל ניט פאַרלוירן גיין. די הענט האָבן ווי געבעטן: „נעמט נקמה פון די מערדער!"

דער יונגער פאַליציאַנט האָט נישט געקענט אוועקנעמען זיינע אויגן פון דער דאָזיקער טראָגישער שיינקייט. און ער האָט זיך, ווי אין אַ חלום, מיט דער יונגער מידל פארשטענ־דיקט:

— „וואָס האָבן דיינע אויגן געזען, די, שיינקייט, די, צעמא־טערטער קרבן, ווען דיין מויל איז געצוואונגען געוואָרן דעם טויט־געשריי פון זיך אַרויסצוגעבן?"

— „וואוהין פירסטו מיך, די, אַנפירער מיינער? " — האָבן צוריק־געפרעגט די אָפענע אויגן, די בלייכע באַקן און דאָס האָרמאָנישע מויל מיט די שיינע וויסע הענט.

— „האָסטו קיין מיטלייד ניט מיט מיר, די, אומברחמנות־דיקער מענטש? וועסטו ניט נקמה נעמען פאַר מיין אומגליק, די, אומפארשעמטער משרת פון דעם בלוטיקן שונא? די, נידער־טרעכטיקער מענטש. די, פחדן, האָסט מורא פאַר אַ שטאַרקערן פון דיר?!

„דיין האַרץ ציטערט ווי דאָס האַרץ פון אַ קינד, וואָס האָט מורא פאַר כעס פון זיין האַר. קוק זיך צו, די, שקלאַף, צו מיין אומגליק, און צום אומגליק פון מיין פאָלק!"

וואָס מער דער יונגערמאָן האָט זיך פאַרטיפט אין דעם שטומען געשפּרעך, האָבן זיך זיינע אויגן נאָך מער אינגעגראָבן אין די אויגן פון דער געשעפּנדטער מיידל. ער האָט געהערט אירע רייד, איר טראָגיש קלאָגן. קוקנדיק אויף אירע שטאַרק־אָנגעשפּיצטע ברעמען האָט ער ווי געהערט זי זאָגן:

„אין שויס פון ליבע, ביי מיין מאַמען, ווי א שיינע רויז בין איך געוואקסן. אַלץ, אויף וואָס איך האָב אָנגעטראָפן אין מיין לעבן, איז געווען גליק. פאַרוואָס האָט איר מיך דער־מאָרדעט? נידערטרעכטיקע מערדער!... פאַרוואָס? פאַרוואָס?...

אַלץ אַרום האָט געדרופן צו נקמה אָן די מערדער!

פלוצלינג אַ געשריי. אַ זשאַנדאַרם שרייט אויס: „שנעל פאַרעך! פירט שנעלער אַוועק דאָס מיסט!"....

אַ צי מיט די לייצעס און אַ שמיץ מיט דער בייטש האָבן פאַרשנעלערט דעם וועג צום גרוב.

דער וואָגן האָט זיך אָנגעהויבן טרייסלען. די אומשולדיקע הרוגים, די קדושים האָבן זיך געקייקלט אין אַלע זייטן אין זיך אַראָפּגעלאָזט טיפער אין וואָגן.

אויך דער קאָפּ פון דעם מיידל האָט זיך אָנגעהויבן וואַרפן.
די שיינע הענט האָבן זיך צום קערפער דערנענטערט.

דער פּאָליציאַנט האָט פּאַרשנעלערט זיינע טריט. דער ווינט האָט זיין צעפּלאָמט פּנים אָפּגעקילט.

זיי זיינען שוין בייַ די אָפּענע גריבער, וועלכע וואַרטן אויף דעם וואָגן....

די טויטע ווערן צוגעדעקט מיט ערד.
פּאַרשאָטן זענען די טראָגעדיקע.
אָבער דער מאָרד לעבט!
דאָס בלוט פון די אומשולדיקע קרבנות פון די נאַצי־מערדער שרייט און וועט ניט אויפהערן צו שרייַען פון דער ערד!...

י. סאָסקי

די מאָביליזאַציע

— „מאָרגן גייסטו נישט צו דער אַרבעט. וועסט קומען, מיט די נוי־טיקסטע זאַכן, אין דער קוואַרטיר פון די כאַיוטינס, מאָרגן פרי. גיב אײַבער וועגן דעם די אָנדערע פון דער גרו־פּע".

דאָס איז געווען דער באָפעל, וואָס אַ „פּאַרבינדלער" פון דער קא־מענדאַטור האָט מיר אײַבערגעגעבן ביים טויער פון דער געטאָ. מיר זע־נען נאָר־וואָס אַרײַנגעקומען פון דער אַרבעט אין „האַסאָג".

עס איז געווען אַ פּריער פרילינג־אָוונט פון דעם יאָר 1943. אויף די אויסגעטראָטענע שמאָלע גאַסלעך פון געטאָ האָבן זיך געשטופּט אין גרויס עדערנאָג די מאַסן פּאַר־שקלאָפּטע אַרבעטער, צוריקגעקומענע נאָך אַ גאַנצן טאָג שווערער פיזישער אַרבעט און גייסטיקער פּאַראַלאָגונג דורך די נאַציש רוצחים. אויך איך בין געווען מיד. דער קורצער, אָבער קלאָר־געפּאַסטער באָפעל, האָט מיך אויפגעמונטערט און אָפּגעפּרישט. עס איז פּאַר מיר געווען קלאָר אַז איך דאַרף זיך גרייטן צו פּאַרלאָזן די געטאָ און זיך אָנשליסן אין די קעמפּנדיקע גרופּעס אין די וועלדער אַרום טשענסטאָכאָוו. איך האָב צוויי מאָל געזאָלט שוין פּאַרלאָזן די געטאָ, אָבער יעדעס מאָל זענען די „פּאַרבינדלער" דורכגע־פּאַלן אין מיר האָבן נישט געקענט אַרויסגיין. איך בין געווען פּול מיט האָפענונג, אַז דאָס מאָל וועט אַלץ אַדורך בשלום אין ענדלעך וועלן מיר אַרויס פון געטאָ.

מיט אייליקע טריט בין איך אַרויף צו מיר אין שטוב אין די אַזוי ערופּענע „האסאג־היזער". איך האָב שוין דאָרט געטראָפן מיין ברודער, וועמען איך האָב גלייך דערציילט וועגן באָפעל.

יענע נאַכט האָב איך נישט געקענט אײַנשלאָפן. עס האָבן פּאָר מיר דורכגעשוועבט בילדער פון דער נישט־לאָנגער פּאָר־גאַנגענהייט. בילדער פון אומעט און פּאַרצווייפלונג. איך האָב געטראַכט וועגן מיינע נאָענטסטע: עלטערן, שוועסטער, פּריינד און חברים, וועלכע דער בלוטיקער מערדער האָט מיט אַזאַ אכזריות אויסגעמאָרדעט. איך האָב געטראַכט וועגן נקמה און געטרויעט, וואָס האָט יעדן פּרימאַרן געווען די שקלאָפן צו טראָפּייט, וואָס האָט מיך אויפגעווען.

איך און מיין ברודער זענען שנעל אַראָפּ אין דער נאָך האַלב־טונקעלער גאַס, אָבער, אַנשטאָט צו גיין צום זאַמל־פּלאַץ אַרויסצולאָזן זיך מיט אַלע אַרבעטער צו דער אַרבעט, זענען מיר בייַדע אַוועק אויף דער גאַרנאַרסקע גאַס, צום מאָביליזאַציע־פּונקט פון אונדזער גרופּע, צו דער וואיינונג פון די בריידער כאַיוטין. עס האָט לאַנג נישט געמומען און עס האָבן זיך פּאָר־זאַמלט 25 יונגעלייט, מיטגלידער פון דער פּאַראיניקטער קאָמף־אַרגאַניזאַציע. מאַלאַדינאָוו, דער פּירער פון דער גרופּע, האָט אין נאָמען פון דער קאָמענדאַנטור אַרויסגעגעבן די נויטיקע אינסטרוקציעס ווי אַזוי זיך אויפצופּירן, און געבעטן זיך צו פּאָראַלטן רואיק, כדי די דייטשישע וואַך זאָל אין אונדז נישט זען קיין שום ענדערונג.

כאַיוטינס הויז איז געווען ביי די „דראָטן". מאַלאַדינאָוו האָט אונדז אויך דערקלערט, אַז אַזוי שנעל ווי די „פּאַרבינד־לער"" פון יענער זייט געטאָ וועלן אָנקומען, וועלן מיר אַרויס־גיין גרופּעסווייז.

וואו ס'איז נאָר געווען אַ פּריייער פּלאַץ איז חברה געזעסן אַדער גאָר געלעגן און שטילערהייט געוואַרט וועגן אונדזער פּלאַן. די שטימונג איז געווען זייער אַ געהויבענע. פון איין ווינקל האָט זיך געהערט אַ שטילער ניגון פון אַ קאַמפּס־לידל. ביסלעכווייז איז געוואָרן אין גאַנצן ליכטיק. פון דער געטאָ האָט זיך גע־טראָגן אַן אומהיימלעכע שטילקייט. אַלע זענען שוין געהאָט אַוועק צו דער אַרבעט. עס האָט זיך נאָר דערטראָגן דער רייטמישער טראָט פון דער וואַך אויף יענער זייט שטעכעדיקע דראָטן.

אַרום מיטאָג־צייט איז אַנגעקומען אַ שליח פון דער קא־מענדאַנטור, וועלכער האָט פּאָר אונדז געבראַנגט עסן. אויף אונדזערע פראָגעס: „וואָס הערט זיך נייעס?", האָט ער בלויז געזאָגט, מיר זאָלן האָבן געדולד.

דער טאָג איז אַדורך אין רייד און שושקען זיך. עס האָט זיך דערנענטערט דער אָוונט. די געטאָ האָט זיך לאַנגזאַם צוריק אַנגעפּילט מיט די צוריק־קומענדיקע פון די אַרבעט־פּלעצער. מיר אָבער האָבן געוואַרט, צוואַמענגעקוועטשט אין דעם צימער, אויף אַ וויייטערדיקן באָפעל. עס איז געוואָרן פינצטער און עס איז צוגעפּאַלן די נאַכט. אין געטאָ איז געוואָרן שטיל, אַלץ שלאָפט. נאָר מיר האָבן געוואַכט, וואַרטנדיק אויפן באָפעל צום מאַרש. פון דער קאָמענדאַנטור האָט מען אונדז געלאָזט וויסן אַז די „פּאַרבינדלער" זענען נאָך נישט אָנגעקומען, — מען מוז האָבן געדולד און וואַרטן.

די נאַכט האָט אָנגעהויבן. ווידער איז געווען גרויער פרימאָרגן. מיר האָבן נאָך אַלץ געוואָרט. און אין דרויסן האָט דער טראָמפייט ווידער געווען קלאָפן צו דער אַרבעט. רייַ נאָך רייַ האָבן זיי אָפגעמאָרשירט צו די פאַרשיי־ דענע אַרבעט־פלעצער. אין געטאָ איז ווידער געוואָרן שטיל. און מיר האָבן אַלץ געוואָרט... מיר האָבן געפילט, אַז עפּעס איז געשען. פון דער קאָמענדאַנטור זענען אַלץ געקומען שטילע וואָרנונגען און טרייסט־ווערטער: „האָט געדולד!" אין דער־ וואַרטונג און שפּאַנונג האָט זיך דער טאָג לאַנגזאַם דערנענטערט צום סוף. פון דער קאָמענדאַנטור האָט מען אונדז ענדלעך גע־ בראַכט די טרויעריקע ידיעה, אַז אונדזערע „פּאַרבינדלעך" זע־ נען דורכגעפאַלן מיט זייער מיסיע און אונדזער אַרויסמאַרש מוז צוליב דעם אָפּגעלייגט ווערן.

א. ל. באָמבע

מיין אַנטלויפן פון טרעבלינקע

יעדער איינער וואָס האָט געאַרבעט אין טרעבלינקע איז אַרומגעגאַנגען מיט אַ פּלאַן וועגן אַנטלויפן, אָבער אויספירן דעם פּלאַן איז געווען זייער אַ שווערע אויפגאַבע. צוערשט האָט מען געמוזט האָבן זייער אַ סך גלעזל, און דאָס איז געווען איינע פון די שווערסטע זאַכן צו קריגן, ווייל ביי וועמען מען האָט גע־ פונען אָפּילו איין זלאָטע, אָדער אַנדערע ווערט־זאַכן, האָט מען אים גלייך דערשאָסן. דערצו האָט מען געמוזט אויסקלייבן מיט וועמען צו אַנטלויפן, ווייל מען האָט מורא געהאַט די פאַרע פון מויל אַרויסצולאָזן וועגן אַנטלויפן, אָפּילו פאַר דעם בעסטן גוטן פריינט. האָט מען שוין דאָס אַלץ געהאַט, איז געווען איינע פון די שווערסטע אויפגאַבן, ווי אַזוי דורכצופירן דאָס אַרויסראַטעווען זיך פון טרעבלינקע.

מיר זיינען געווען אַ גרופּע, וואָס איז באַשטאַנען פון די פאָלגנדיקע חברים: הערש גאָלדשטיין, הערשל קויפמאַן, יחזקאל קויפמאַן, יצחק זיידמאַן, יחיאל בערקאָוויטש, לייבל ראָזענטהאָל, (שנעציג) יאַנקל אייזנער און איך. אַזוי ווי מען האָט געוואוסט, אַז איך בין אַ פריזירער האָב איך דאָרט פון צייט צו צייט געשאָרן דעם קאָפּאַ בנימין ראָקאָווסקי, און אויך דעם אויבער־ קאָפּאַ בליי. דער קאָפּאַ ראָקאָווסקי האָט געשטאַמט פון יעדזשע־ יאָוו, און ער האָט מיך געלרן געהאַט, ווייל איך האָב אויסגעזוען ווי זיינס אַ ברידער, וועמען איך האָב געהאָלפן אַנטלויפן פון טרעבלינקע, מיט נאָך 10 מענטשן, אָלע פון דער שטאָט יעדזשעיאָוו. אגב, איז פון דער דאָזיקער גרופּע, פון עלף מענטשן, געבליבן לעבן נאָר איינער, און דאָס איז לייבוש פּלעשעווסקע, וואָס געפינט זיך היינט צו טאָג אין מדינת־ ישראל. אָט דער ראָקאָווסקי האָט מיך געהייסן, אַז איך זאָל אַרבעטן אויף זיין ברודערס אָרט, אין באַראַק, און איך האָב אַרייַנגענומען נאָך צען מאַן אויף דעם אָרט פון די וואָס זיינען אַנטלאָפן. דאָרט האָב איך געהאַט אַ מעגלעכקייט צו זאַמלען גלעזל און ווערטזאַכן. אַזוי האָבן מיר, די אויבן־דערמאָנטע גרופּע, געזאַמלט אין אַ גרויסן רוקזאַק, ביז אין אַ געוויסן טאָג האָבן מיר באַשלאָסן אַז: הינט ביינאַכט אַנטלויפן מיר!

מיר האָבן מיט גרויס פאַרזיכטיקייט דעם רוקזאַק אַיי־ נגעוויקלט אין אַ קאָלדרע, דאָס האָט געהייסן, אַז מען נעמט מיט אין באַראַק אַריין, וואו מיר זיינען געשלאָפן, אַ קאָלדרע אויף צוצודעקן זיך. נאָך דעם „אָפּעל", וועלן עס איז געווען זייער פינצטער, האָבן מיר זיך אויף די בייכער אַרויסגעשאַרט פון באַראַק. דער ערשטער איז געווען יצחק זיידמאַן, דערנאָך הערש גאָלדשטיין, און איך. וועלן מיר זיינען שוין געווען אַ 20 מעטער פון באַראַק האָבן מיר געזען, ווי צוויי אוקראַאינער וואַרפן זיך אויף יצחק זיידמאַנען, וועלן מיר האָבן געזען אַז זיי שיסן ניט אויף אים, נאָר רעדן מיט אים, האָבן מיר זיך צוריקגעצויגן אין באַראַק אַריין און גלייך זיינען זיי אַריינגעקומען אין באַראַק מיט יצחק זיידמאַנען און האָבן באָפּוילן דעם קאָ־ מענדאַנט (דאָס איז געווען אַ געשמדטער ייד פון וואַרשע, אינזשיניר גאָלעניסקי), אַז דער גאַנצער באַראַק מענטשן זאָלן אַרויסגיין אויפן פּלאַץ. וועלן מיר זיינען אַרויסגעקומען האָט מען אונדז אויסגעשטעלט צו פיר אין די צוויי אוקראַאינער האָבן אַרויסגעפירט זיידמאַנען ער זאָל זאָגן ווער נאָך עס איז געווען מיט אים, אָבער זיידמאַן האָט קיינעם ניט אויסגעגבן. אַ וויילע האָבן זיי עפּעס גערעדט מיט דעם קאָמענדאַנט און נאָכדעם האָבן זיי באָפּוילן אַלעמען צוריק אין באַראַק אַריין צו גיין. זעט אויס, אַז דער זאָק מיט גלעזל וואָס זיי האָבן צוגענומען ביי זיידמאַנען האָט זיי גלאָקט און זיי האָבן ניט געמאָלדן די דייטשע „ס.ס.".

אָזאַט דעם מאָביליזאַציע־פונקט און יעדער איז צוריק אַוועק צו זיך אין שטוב.

צומאָרגנס, פרי, זענען מיר שוין אויך געווען אין די רייען צוריק צו דער שקלאַפן־אַרבעט. פון דעם שיינעם חלום איז דערוויל גאָרנישט געוואָרן, אָבער די האָפענונג אַז מיר וועלן סוף כל סוף פאָרלאָזן די גטאָ און זיך פאַראייניקן מיט די אַנדערע קעמפער אין די וועלדער, האָבן מיר נישט פאַרלירן...

אין צוויי וואָכן שפּעטער האָבן אָנגעהויבן צו פאָרלאָזן די גטאָ קליינע גרופּעס פון 5 ביז 10 פערזאָן. די גרופּעס זענען געוואָרן איבערגעפירט און פאַראיניקט אין די וועלדער. נאָר אַ קליינע גרופּע האָט דערלעבט די באַפרייאונג, די מערסטע פון זיי זענען אומגעקומען אין קאַמף מיט דעם נאַצי־שונא. מיר וועלן זיי קיין מאָל נישט פאַרגעסן. מיר ערן זייער אָנדענק!

אין אַ פאַר טעג שפּעטער האָבן מיר ווידער אַנגעהויבן זאַמלען געלט און פֿלאַנירט צו אַנטלויפן. מיר האָבן ווידער געהאַט אַ היפּשן זאַק מיט געלט. קומט צו לייבל ראָזענטהאַל און זאָגט צו מיר, אַז ער וויל אַ האַלבן רוקזאַק מיט געלט. ער אַנטלויפט מיט אַ וואַרשעווער, און אַז מיר זיינען אַ צו גרויסע גרופּע. ער האָט אויסגעפּינט, אַז דער וואַרשעווער וויסט דעם וועג וואו צו אַנטלויפן. איך האָב זיך דורכגערעדט מיט הערש גאָלדשטיינען, וואָס איך זאָל טאָן. האָט הערש מיר געזאָגט, אַז איך זאָל לייבלען געבן אַ האַלבן רוקזאַק מיט געלט. און אַזוי האָב איך געטאָן. לייבל האָט דאָס געלט געזאמען און צום „אָפּעל" האָבן מיר אים שוין ניט געזען, און אויך ניט אין אַ־ראַק צום שלאָפן. דאָס האָט געהייסן, אַז אפשר איז אים געלונגען צו אַנטלויפן, אָדער מען האָט אים עפּעס געטאָן.

אין אַ פּיר וואָכן אַרום, אין דער פרי, מיר גייען צו דער אַרבעט, קומט צו מיר אַ געוויסער קאָזעצקי, (דער פּאָטער זיינער איז געווען אַ שוסטער, אויפן אַלטן מאַרק) און זאָגט צו מיר, אַז לייבל ראָזענטהאַל איז דאָ צוריק. איך האָב געמיינט אַז ער איז פּון זינען אַראָפּ. וואָס הייסט לייבלע איז דאָ צוריק? איך גיי אַריין אין באַראַק וואו מיר האָבן גערעדט אַרבעט ביים סאַרטירן טשובעס, איך גיב אַ קוק; עס איז אמת. לייבלע שנעלציג איז דאָ צוריק אין טרעבלינקע. איך פרעג אים: „וואָס האָט פאַסירט? פֿאַרוואָס ביסטו געקומען צוריק?" זאָגט ער מיר, אַז צוליב אונדז, איז ער צוריקגעקומען, וויל ער וויל אונדז וויסן דעם וועג וואו אַזוי צו אַנטלויפן. באַלד האָט דער גאַנצער לאַגער געוואוסט, אַז איינער האָט זיך צוריק אַריינגענגעבעט אין לאַגער אַריין.

דער קאָמענדאַנט גאלעווסקי, וועלכער האָט אויך געחלומט, וויי אַזוי מען קען אַנטלויפן, איז צוגעקומען און האָט מיט אים געריידט און האָט אים געהייסן גיין צוריק צו דער אַרבעט.

ביינאַכט אין באַראַק, פרעגן מיר אים אויס, ווי אַזוי ער איז אַנטלאָפן, און דורך וועלכן וועג מען קען אַנטלויפן. קוקט ער אויף אונדז און זאָגט, אַז נאָר איינער פון אונדז קען אַנטלויפן; דאָס איז הערש גאָלדשטיין, ווייל ער זעט אויס ווי אַ קריסט. ער האָט אונדז אויך געוויזן אַ „קען־קאַרטע", אויף אַ קריסטלעכן נאָמען וואָס וואויגט אין פּראָגע, ביי וואַרשע.

עס האָט ניט לאַנג געגומען און דער קאָמענדאַנט גאלעווסקי האָט לייבלען צוגעריפן און האָט מיט אים צוגעדעט שעהן לאַנג אין דער נאַכט. וועלן לייבל איז ווידער צוגעקומען צו אונדזער גרופּע האָט ער אונדז דערציילט, אַז דער קאָמענדאַנט האָט אים אויסגעפרעגט ווי אַזוי מען קען אַנטלויפן.

צוזאַמגענג, וועלן מיר זיינען געגאַנגען צו דער אַרבעט האָב איך באַמערקט, ווי לייבלע איז ווידער פרי, מיר גייען צו דער אַרבעט, קומט צו מיר אַ געוויסער קאָזעצקי, (דער פּאָטער זיינער איז געווען אַ שוסטער, אויפן אַלטן מאַרק) און זאָגט צו מיר, אַז לייבל ראָזענטהאַל איז דאָ צוריק. איך האָב געמיינט אַז ער איז פון זינען אַראָפּ. וואָס הייסט לייבלע איז דאָ צוריק? איך גיי אַריין אין באַראַק וואו מיר האָבן גערעדט אַרבעט ביים סאַרטירן טשובעס, איך גיב אַ קוק; עס איז אמת. לייבלע שנעלציג איז דאָ צוריק אין טרעבלינקע. איך פרעג אים: „וואָס האָט פאַסירט? פֿאַרוואָס ביסטו געקומען צוריק?" זאָגט ער מיר, אַז צוליב אונדז, איז ער צוריקגעקומען, וויל ער וויל אונדז וויזן דעם וועג וואו אַזוי צו אַנטלויפן. באַלד האָט דער גאַנצער לאַגער געוואוסט, אַז איינער האָט זיך צוריק אַריינגענגעבעט אין לאַגער אַריין.

דער קאָמענדאַנט גאלעווסקי, וועלכער האָט אויך געחלומט, וויי אַזוי מען קען אַנטלויפן, איז צוגעקומען און האָט מיט אים געריידט און האָט אים געהייסן גיין צוריק צו דער אַרבעט.

ביינאַכט אין באַראַק, פרעגן מיר אים אויס, ווי אַזוי ער איז אַנטלאָפן, און דורך וועלכן וועג מען קען אַנטלויפן. קוקט ער אויף אונדז און זאָגט, אַז נאָר איינער פון אונדז קען אַנטלויפן; דאָס איז הערש גאָלדשטיין, ווייל ער זעט אויס ווי אַ קריסט. ער האָט אונדז אויך געוויזן אַ „קען־קאַרטע", אויף אַ קריסטלעכן נאָמען וואָס וואויגט אין פּראָגע, ביי וואַרשע.

עס האָט ניט לאַנג געגומען און דער קאָמענדאַנט גאלעווסקי האָט לייבלען צוגעריפן און האָט מיט אים צוגעדעט שעהן לאַנג אין דער נאַכט. וועלן לייבל איז ווידער צוגעקומען צו אונדזער גרופּע האָט ער אונדז דערציילט, אַז דער קאָמענדאַנט האָט אים אויסגעפרעגט ווי אַזוי מען קען אַנטלויפן.

צוזאַמגענג, וועלן מיר זיינען געגאַנגען צו דער אַרבעט האָב איך באַמערקט, ווי לייבלע איז ווידער פרי, מיר גייען צו דער אַרבעט, קומט צו מיר אַ געוויסער קאָזעצקי, (דער פּאָטער זיינער איז געווען אַ שוסטער, אויפן אַלטן מאַרק) און זאָגט צו מיר, אַז לייבל ראָזענטהאַל איז דאָ צוריק. איך האָב געמיינט אַז ער איז פון זינען אַראָפּ. וואָס הייסט לייבלע איז דאָ צוריק? איך גיי אַריין אין באַראַק וואו מיר האָבן גערעדט אַרבעט ביים סאַרטירן טשובעס, איך גיב אַ קוק; עס איז אמת. לייבלע שנעלציג איז דאָ צוריק אין טרעבלינקע. איך פרעג אים: „וואָס האָט פאַסירט? פֿאַרוואָס ביסטו געקומען צוריק?" זאָגט ער מיר, אַז צוליב אונדז, איז ער צוריקגעקומען, וויל ער וויל אונדז וויזן דעם וועג וואו אַזוי צו אַנטלויפן. באַלד האָט

אַנטלויפן. אַזוי ווי יחזקאל קויפמאַן איז געווען מיט אַ ברודער הערשל, איז געבליבן, אַז ער, יחזקאל, זאָל זיין אין דער גרופּע.

שבת אַ גאַנצן טאָג האָבן מיר געמאַכט אַ בונקער. מיר האָבן זיך געטוישט „יעדער שטונדע" אַזוי אַז ביז דעם „אַפּיל" האָבן מיר דעם בונקער פֿאַרטיק געמאַכט.

פֿאַר דעם „אַפּעל", וואָן מיר זיינען זיך געגאַנגען פֿאַרשטעקן, האָבן מיר באַמערקט, ווי איינער קריכט צו פיל אַרום אויף דעם זעלבן פּלאַץ, וואו מיר האָבן דעם בונקער געהאַט. דאָס איז געווען אַ געוויסער מאַן, וואָס אין טשענסטאָכאָווי האָט מיטגעארבעט מיט די געסטאַפּאָ. זיין נאָמען איז געווען קיילענבערגער. מיר האָבן זיך, פֿאַרשטייט זיך, צוריקגעצויגן און מיר האָבן באַשלאָסן אין אריינצוגיין אין בונקער אַ טאָג שפּעטער, — זונטיק.

זונטיק האָבן מיר רואיק דעם טאָג געארבעט און אויף דער נאַכט האָבן מיר זיך פֿאַרשטעקט אין דעם בונקער. נאָך דעם „אַפּעל" זיינען אוקראַאינער מיט „עס־עס" אַרומגעקראָכן און געזוכט אויב עס האָט זיך ניט ווער פֿאַרשטעקט. מיר האָבן געזען פון דער באַהאַלטענישּ, ווי זיי שטעכן אַדורך זאָכן מיט די פּיקעס און זוכן אויב עס האָט זיך ניט ווער פֿאַרשטעקט.

מיר האָבן באַמערקט, ווי נאָך אייניקע מינוטן זוכן האָבן זיי דעם פּלאַץ פֿאַרלאָזט, און מיר האָבן אַביסל פּרייער אָפּגעאָטעמט. מיר זיינען אַזוי אָפּגעלעגן אַ פּאָר שטונדן, ביז מיר האָבן באַשלאָסן אַרויסצוקריכן. דער פּלאַץ דורך וואָנען צו אַנטלויפן איז געווען מעגלעך נאָר דורך דעם לאַזאַרעט, וויל דאָרט איז נאָר געווען אַ פּאָר שטאַכל־דראָטן, מיר האָבן זיך אויף די בייכער פון באַהאלטענישּ אַרויסגעשאָרט און מיר זיינען געקראָכן. דאָס פּייער אין לאַזאַרעט האָט געברענט אין דער זייט, און מיר זיינען צוגעקראָכן צום דראָטענעם פּלויט. דער ערשטער איז אַריבערגעקראָכן יחיאל בערקאָוויטש, דער־נאָך איך, און נאָכהער יחזקאל קאופמאַן. אויף דער אַנדערער זייט האָבן זיך געפונען וואָך־טורעמס מיט רעפלעקטאָרס. די רעפלעקטאָרס האָבן געברענט, אָבער קיינער איז אינעוויניק ניט געווען. אַזוי האָבן מיר זיך געקאָטשעט אויף די בייכער אַ פּאָר הונדערט מעטער און נאָכהער האָבן מיר זיך אויפגע־שטעלט און אָנגעהויבן לויפן. מיר זיינען אַזוי גלאַפן שוהן אין דער נאַכט, ביז צווויי פֿאַרטאָגס, ביז מיר האָבן, ניט ווייט פון אונדז, געהערט רעדן אוקראַיניש. מיר האָבן פֿאַרשטאַנען, אַז מיר זיינען אין לאַגער ביי די אוקראַיינער. דאָס הייסט, אַז דורך די 5 שטונדן זיינען מיר געלאָפן אַרום און אַרום, און ניט מער געמאַכט, ווי העכסטנס איין קילאָמעטער.

גלייך האָבן מיר זיך פֿאַרנומען אויף אַן אָנדער זייט און מיר האָבן אָנגעהויבן לויפן ביז מיר זיינען צוגעקומען צו אַ טייך. דאָס איז געווען דער בוג. מיר זיינען געווען זעקס קילאָ־מעטער ווייט פון טרעבלינקע. עס איז געווען אַרום פּינף אַזייגער אינדערפרי און עס האָט באַלד אָנגעהויבן טאָגען. פון דערווייטנס האָבן מיר באַמערקט אַ דאָרפישע כאַטע, יחיאל בערקאָוויטש איז אַהין אַריין און באַלד איז ער אַרויסגעקומען און דערציילט וואָס די פּויערטע האָט אים געזאָגט, אַז די גאַנצע געגנט איז אַרומגעשטעלט מיט געסטאַפּאָ און אַז מיר מוזן גלייך אַנטלויפן אין אַן אָנדערע ריכטונג.

מיר האָבן אָנגעהויבן לויפן ביז מיר זיינען צוגעקומען צו אַ בריק, דאָס איז געווען די מאַלקינע בריק, אָבער פון דער־ווייטנס האָבן מיר באַמערקט אַ דייטשע וואָך. מיר האָבן מורא געהאַט אַריבערצוגיין די דאָזיקע בריק. עס איז שוין געווען גרויסער טאָג. 9 אַזייגער אינדערפרי האָבן מיר באַשלאָסן זיך צו באַהאַלטן אין אַ גרוב אין פעלד, ביז עס וועט ווערן נאַכט און ביי נאַכט ווידער לויפן.

ליגנדיק אין פעלד אינעם גרוב זענען מיר, ווי אַ פויער אין אַ וואָגן פֿאָרט פֿאַרבי. מיר האָבן אים צוגערופן און מיר האָבן אים געזאָגט, אַז מיר זיינען פון טרעבלינקע אָנטלאָפן, און אפשר וואָלט געווען מעגלעך אַז ער זאָל אונדז אַריינענעמען צו זיך אין דער סטאַדאָלע. זאָגט ער אונדז, אַז ער מוז פֿאָרן צו דער אַרבעט; האָבן מיר אים געפרעגט אפשר וואָלט מעגלעך געווען אַז מיר זאָלן אים באַצאָלן פאַר דער אַרבעט? מיר האָבן אים לסוף איבערגערעדט, און ער האָט אונדז אָנגעוויזן פון דערווייטנס זיין סטאַדאָלע און מיר זיינען אַריין. אָבער ער וויסט פון גאָרנישּ. און אַז מען וועט אונדז פרעגן זאָלן מיר זאָגן, אַז מיר האָבן זיך אַריינגענגבעט. אַזוי האָבן מיר געטאָן. מיר זיינען דאָרט געווען אַ גאַנצן טאָג. אויף דער נאַכט איז דער סאַלטיס פון דאָרף געקומען און געזאָגט, אַז ער וועט אונדז אַרויספירן פון דאָרף און אונדז וויזן דעם וועג וואו צו גיין. ער האָט אונדז טאָקע צוגעפּירט צו דעם הויפּט־וועג, און מיר זיינען אַ גאַנצע נאַכט געאַנגען ביז אינדערפרי. אינ־דערפרי זיינען מיר אָנגעקומען אין אַ דאָרף. מיר האָבן געזען פֿאַר אַ הויז, ווי אַ פרוי עפנט די טיר, זיינען מיר צוגעגאַנגען צום הויז און די פרוי האָט אונדז געהייסן אַריינגיין. מיר זיינען דאָרט געווען אַ וואָך צייט. די צווייטע וואָך זיינען מיר געווען ביי דעם פויערס אַ פריינט, אינעם זעלביקן דאָרף. איך געדענק דעם דאָזיקן פויערס נאָמען: פּיאָטר סופּל.

מיר האָבן פֿאַרלאָזט דאָס הויז פון דעם גוטן פויער פּיאָטר סופּל. דאָס איז געווען אין דעם דאָרף זאגראדניקי, ביי אָסטראַ־ווץ וועגנגראווסקי. דער פויער איז מיט אונדז געהייסן צו קיין ווארשע. אין ווארשע האָבן מיר אים געלט געגעבן און ער האָט אונדז געקויפט בילעטן ביז טשענסטאָכאָוו.

וועגן מיר האָבן זיך געזעגנט האָט די פרוי פון פּיאָטר סופּל געווייגט אין זיך געבעטן ביי אונדז, אַז אויב עס וועט ווער פון אונדז בלייבן לעבן זאָלן מיר אים שרייבן.

נאָך דער מלחמה האָב איך איר געשריבן אַ בריוו אויף וועלכן איך האָב דערהאַלטן אַן ענטפער, אַז איר מאַן און דער פריינט זיינען אומגעקומען אין מאַטהאוזן. זי האָט געהייראַט מיט אַ ייד. איך וואָלט געקענט שווערן אַז דאָס איז געווען אַ ייִדישע פרוי.

פון אונדזער גאַנצער גרופּע איז לעבן געבליבן: יאַנקל אייזנער, וואָס געפינט זיך אין מדינת ישראל; משה ראַפּאַפּאָרט, יחיאל בערקאָוויטש און איך — אין די פאַראייניקטע שטאַטן.

*
**

פראָטאָקאָל פון דער ערשטער לאַנדס־קאָנפערענץ פון די טשענסטאָכאָווער יידן

דעם 19טן און 20סטן יוני, 1948

אָנווענדנ : 26 דעלעגאַטן און 42 געסט.

די קאָנפערענץ עפנט דער פאָרזיצער פון טשענסטאָכאָווער לאַנדסלייט־קאָמיטעט אין טשענסטאָכאָוו, דער ח' קאַץ, וועלכער באַגריסט די דעלעגאַטן, געסט און די פאָרשטייער פון יידישן צענטראַל־קאָמיטעט אין פוילן און פון דער פרעסע. ער לאָדט איין אין פרעזידיום די ח"ח: ברענער, לייזעראָוויטש, אַלטמאַן, דעם פאָרשטייער פון צענטראַל־קאָמיטעט, ח' שיכאַטאָוו און דעם פאָרשטייער פון דער פרעסע, ח' בארנשטיין. אַלס פראָטאָקאָלאַנטן פון דער קאָנפערענץ ווערן איינגעלאָדן די חברים : קרויזע און האָראָנטזיק, און פאַר דעם פאָרזיצער, חבר אברהם ברום, וועל־כער נעמט איבער דעם פאָרזיץ און דערמאָנט אין זיין איינלייי־טונגס־וואָרט, דעם הערן־אישן קאָמף פון אונדזערע ברידער אין ארץ־ישראל. ער רעדט וועגן דער לאַגע פון די יידן אין דער גאָרער וועלט און שטעלט זיך ספעציעל אָפּ אויף דער לאַגע פון די יידן אין דעם דעמאָקראַטישן פוילן.

א וואָרט צו א באַגריסונג באַקומט דער פאָרשטייער פון צ.ק. דער ח' שיכאַטאָוו. נאָך דער באַגריסונג פונעם פאָרשטייער פון צ. ק. ווערן באַערט מיט 1 מינוט שטילשוויגן אַלע טשענ־סטאָכאָווער קדושים, וועלכע זיינען אומגעקומען אין דער צייט פון דער היטלער אָקופּאַציע.

דער פאָרזיצער לייענט נאָך איבער די באַגריסונגס־טעלע־גראַמעס פון רעליגיעָזע אין ניו־יאָרק, פון די טשענסטאָכאָווער לאַנדסלייט אין אַרגענטינע, פון דושאינט אין פוילן, און פון דער טשענסטאָכאָווער סטודענטן־גרופּע אין לאָדזשער אוניווער־סיטעט. נאָכן איבערלייענען אַלע באַגריסונגען, באַקומט א וואָרט צו א רעפעראַט אויף דער טעמע : „טשענסטאָכאָוו אמאל און היינט", דער פאָרזיצער פון יידישן ראַיאָן־קאָמיטעט אין טשענ־סטאָכאָוו, דער ח' ל. ברענער. דער רעפעראַט, געשטיצט אויף היסטאָרישע מאַטעריאַלן, נעמט אַרום די אַנטוויקלונגס־געשיכטע פון טשעסטאָכאָווער יידן פון סוף 18טן יאָרהונדערט ביז היינ־טיקן טאָג. ער דערמאָנט די הערן־אישע קאָמפן פון אונדזערע שוועסטער און ברידער אין צייט פון דער בעסטיאַלישער אָקופּאַציע. צום סוף רעדט ער וועגן דער וויכטערדיקער אַרבעט פון די טשענסטאָכאָווער שארית־הפּליטה ביים בויען דעם ישוב אינעם נייעם דעמאָקראַטישן פוילן, חבר ברענער ענדיקט זיין רעפעראַט מיט די וועראַטער : מיר שיקן איבער א האַרציקע באַגריסונג און דאַנק צו אַלע טשענסטאָכאָווער יידן מעבר־לים, וועלכע שטייען, זינט דער צייט פון דער באַפרייאונג, מיט אונדז, און העלפן אונדז גייסטיק און מאַטעריעל ביי אונדזער אויפבוי פון דאָס נייע לעבן אין דעם דעמאָקראַטישן פוילן.

א וואָרט צו א רעפעראַט : „צילן און אויפגאַבן פון די לאַנדס־מאַנשאַפטן", באַקומט דער דעלעגאַט פון די טשענסטאָכאָווער אין לאָדזש, ח' דר. לייזעראָוויטש, וועלכער שטעלט זיך דער עיקרשטר אָפּ אויף דער פראָגע פון הילף צו פראָדוקטיוויזירן די טשענסטאָכאָווער יידן אין פוילן, און די נויטיקייט פון אַן אַג־פראָצענטיקער ליי־קאָסע פאַר באַלמעלאָכעס.

דער צווייטער טאָג פון דער קאָנפערענץ, זונטיק, דעם 20טן יוני, 1948. דער פאָרזיצער איז ח' ברום. ער גיט איבער דעם פאָרזיץ דעם ח' אַלטן, וועלכער לאָדט איין אין פרעזידיום די חברים פוקס (לאָדזש), ברום (וואלבזשיך), כץ (טשענסטאָכאָו), ברענער (ייד. קאָמ.), יאָקובאָוויטש (נידערשלעזיען) און גראָניק (רעליגיעזע געמיינשאפט).

דער ערשטער באַקומט דאָס וואָרט צו א געזעלשאַפטלעכן אין פינאַנציעלן באריכט ח' ברענער. דער באריכט נעמט אַרום די צייט פון זינט דער באפרייאונג, ד. ה. פון 17טן יאַנואַר, 1945, ביז נאָוועמבער 1947. דער ציפערן־באריכט איז א גענויער אויף אַלע געביטן, און אפערירט מיט דער סומע פון העכער פינף מיליאן גילדן. דעם באריכט פון דער טשענסטאָכאָווער לאַנדסמאַנשאַפט, פון נאָוועמבער 1947 ביזן היינטיקן טאָג, גיט אָפּ דער פאָרזיצער פון טשענסטאָכאָווער לאַנדסמאַנשאַפט קא־מיטעט, ח' כץ. אויף דער אינטערפּעלאַציע פון ח' האָראָוויטש וועגן הילף פון די טשענסטאָכאָווער אין ארץ־ישראל, באַמערקט דער ח' ברענער צו זיין באריכט, אַז די טשענסטאָכאָווער אין ארץ־ישראל האָבן אין יאָר 1945 געשטיצט די טשענסטאָכאָווער מיט טראַנספּאָרטן קליידער און שיך. דר. ישעיה, זייענדיק אין טשענסטאָכאָו, גיט 50.000 גילדן פאַרן קינדער־הויז.

א באריכט פון דער טעטיקייט פון דער לאַנדסמאַנשאַפט אין נידערשלעזיען גיט אָפּ ח' ברום, וועלכער נעמט אַרום די גאַנצע טעטיקייט פון דער דאָרטיקער לאַנדסמאַנשאַפט. דעם באריכט פון דער טשענסטאָכאָווער לאַנדסמאַנשאַפט אין לאָדזש גיט אָפּ דער ח' פוקס. ער באַטאָנט זייער טעטיקייט צו העלפן די קראַנ־קע און נויטבאַדערפטיקע טשענסטאָכאָווער יידן, וואָס וואוינען אין לאָדזש. זיי אַרדענן דאָרט איין אונטערנעמונגען און זאָמ־לונגען און העלפן מיט וואָס זיי קענען. פון שטשעטשין, — באַקומט דאָס וואָרט דער ח' פרידמאַן, וועלכער באַגריסט די קאָנפערענץ און גיט אָפּ א קורצן באריכט פון די טשענסטאָכאָווער יידן,

וואָס געפינען זיך אין שטשעטשין. פון די טשענסטאָכאָווער אין אויבערשלעזיען באַקומט דאָס וואָרט דער ח׳ ביבער. ער באַגריסט די קאָנפערענץ און גיט אָפּ די דערקלערונג פון דער ווייטער־דיקער אָקטיווער אַרבעט פון די טשענסטאָכאָווער אין אויבער־שלעזיען לטובת טשענסטאָכאָוו. די טשענסטאָכאָווער אין וואַרשע רעפּרעזענטירט די ח׳טע לעוואַרטאָווסקאָ, וואָס גיט אָפּ דעם באַ־ריכט. נאָכן אָפּגעבן די באַריכטן באַקומט דאָס וואָרט דער ח׳ לעדערמאַן, וועלכער רעדט אַרום אַלע ציל׳ן און אויפגאַבן פון דער קאָנפערענץ און די ווייטערדיקע אַרבעט פון די טשענ־סטאָכאָווער. אין דער ווייטערדיקער דיסקוסיע נעמען אָנטייל די חברים: קעמפּנער, איזראַלעוויטש, ראָזשאַנסקי, קושניר, לאַנדוי, האַראָוויטש וואָלף, יאָקובאָוויטש, שיכאַטאָו און ברענער, וועל־כער רעזומירט דעם גאַנצן גאַנג פון דער דיסקוסיע, און צווישן אַנדערן באַהאַנדלט ער דעם פּאַל מיט ח׳ ערלעך, ווי עס ווערן זייער טעטיקע גענזלשאַפטלעכע טויער אָפּגעשטויסן פון דער אַרבעט, וואָס זיי האָבן די גאַנצע ציים אויפגעפירט בשלימות, און דערקלערט, אַז די גאַנצע קאָנפערענץ נעמט אויף דעם פּאַל מיט טיפער פּאַריטערונג. אַלע דעלעגאַטן, ווי אויך די געסט רופן זיך וואָרעם אָפּ צום אָפּיל וועגן צוריק אָקטיווויזירן דעם פּרייַנד ערלעך אין דער אַרבעט לטובת דער טשענסטאָכאָווער לאַנדסמאַנשאַפט.

דער געזעלשאַפטלעכער און פינאַנציעלער באַריכט פון ח׳ ברענער און דער באַריכט פון חבר כץ ווערן דורך דער קאָנ־פרענץ באַשטעטיקט און געגנומען צו קענטניש. עס ווערט גלייַ־צייטיק אויסגעדריקט פולע אנערקענונג דעם „יידישן קאָמי־טעט״ אין טשענסטאָכאָוו פאַר זיין מיפולער און פאַרדינסט־פולער אַרבעט אויף אַלע געביטן אין לעבן פון דעם יידישן ישוב אין טשענסטאָכאָוו פאַר דער צייט פון די דריי און האַלב יאָר זינט דער באַפרייאונג.

דער חבר לעדערמאַן לייענט דורך די בייגעלייגטע רעזו־לוציע, וואָס ווערט איינשטימיק אָנגענומען. נאָכן איבערלייענען די רעזאָלוציע באַקומט דאָס וואָרט חבר ברום, דעלעגאַט פון די לאַנדסמאַנשאַפטן אין נידערשלעזיע, וואָס האַלט, אַז דער צוזאַ־מענפאַר דאַרף נעמען אין אַכט די גרויסע פאַרדינסטן פון חבר ברענער פאַר די טשענסטאָכאָווער, הן בעת דער גרויזאַמער אָקופּאַציע, הן זינט דער באַפרייאונג, און אים אויסדריקן פולע אָנערקענונג און דאַנק. דער חבר ברענער בעט אַראָפּנעמען די פראָגע פון טאָג־אָרדענונג, מאַטיווירנדיק מיט דעם, אַז דאָס אויסדריקן צוטרוי און אנערקענונג דעם יידישן קאָמיטעט פון וועלכן ער איז פאַרטרעטער, דאָנקט שוין במילא אויך אים. אויפן בפירושן פאַרלאָנג פון חבר ל. ברענער, ציט חבר ברום צוריק זיין פאַרשלאָג.

צום סוף פון דער קאָנפערענץ ווערט אויסגעוויילט אַ צענט־ראַלע פאַרוואַלטונג אין וועלכער ס׳גייען אַרייַן די חברים: כץ, לעדערמאַן, אָלטמאַן שמואל, קליין (טשענסט.), פוקס, רובינ־שטיין (לאָדזש) און ברום, יאָקובאָוויטש, ראַשינסקי (נידערשלע־זיען). אַלס פאַרטרעטער: די חברים האַראָנטשיק (טשענסטאָכאָוו), און פרידמאַן (שטשעטשין).

דערמיט ווערט די צווייטע זיצונג געשלאָסן און אַלע דעלע־גאַטן און געסט באַזוכן דאָס נייע אַרומגעצוימטע בית־עולם, וואו עס ווערן באַערט אַלע טשענסטאָכאָווער קדושים. נאָך דעם ווערט באַזוכט דאָס קליינע געטאָ און דער „פּלאַץ פון די געטאָ־קעמ־פער״.

דעם 20טן אין אָוונט: די דעלעגאַטן פאַרברענגען מיט די קינדער פון קינדער־הויז און עס קומט פאַר דער פייערלעכער שלוס פּן צוזאַמענפאַר, אויף וועלכן עס ווערט דער עיקר אַרום־געריעדט קולטור־ און שול־פראַגן.

שלוס פון צוזאַמענפאַר דעם 20טן, 11 אַזייגער אין אָוונט.

פאַרזיצער: לעדערמאַן

סעקרעטאַר: נ. סעגאַל

מיטגלידער פון פרעזידיום:
יאָקובאָוויטש
רובינשטיין
ברענער

דעלעגאַטן און געסט אויף דעם צוזאַמענפאַר פון די טשענסטאָכאָווער לאַנדסלייט אין פוילן, וואָס איז פאַרגעקומען דעם 19טן און 20סטן יוני, 1948

ד״ר בנימין אָרענשטיין

די טשענסטאָכאָווער לאַנדסלייט אין די די־פּי קעמפּס אין דייטשלאַנד

א.

די מפּלה פון נאַצי־דייטשלאַנד, אין יאָר 1945, האָט באַ־פרייט פון פאַרשיידענע דייטשישע קאָנצענטראַציע לאַגערן גרופּעס יידן, וואָס האָבן זיך באַזעצט אין די אַמעריקאַנער, ענג־לישע, רוסישע און פראַנצויזישע אָקופּאַציע־זאָנעס אין דייטש־לאַנד.

אין בייַערן, וואָס איז אָקופּירט געווארן דורך די אַמעריקא־נער, האָט די שארית־הפּליטה געשאַפן אַ צענטראַל קאָמיטעט אין מינכען, וואָס האָט אָנגעהויבן צו פונקציאָנירן און רעגולירן דאָס לעבן פון די געראַטעוועטע יידן; הן די, וואָס זיינען געווען אין לאַגערן, ווי פעלדאָפינג, לאַנדסבערג אד״ג, און אויך פון די וואָס האָבן געוואוינט אין די שטעט.

עקאָנאָמישע סטרוקטור

די טשענסטאָכאָווער לאַנדסלייט ווי אָלע אַנדערע די־פּי יידן האָבן אָפילו נישט געקענט טראָכטן וועגן איינגלידערן זיך אין ווירטשאַפטלעך־עקאָנאָמישן לעבן אין דייטשלאַנד. אָלס פאַרפאָלגטע און געליטענע פון די פייער־אָנצינדער פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, איז די פלימט געווען פון די זיגרייכע מזכות איבערן נאַציזם צו זאָרגן און באַשיצן די קרבנות פון נאַציזם, דאָס הייסט, די די־פּיס. די ערשטע פאַרמען פון עקאָ־נאָמישער פאַרזאָרגונג איז געקומען צום אויסדרוק דורך דער „אונראָ״ און נאָך דעם דורך דער „איירא״. גלייכצייטיק האָט אויך מיטגעווירקט דער „דזשאָינט״. די טשענסטאָכאָווער הילפס־פאַראיינען אויפן נאַרד־אָמעריקאָנישן קאָנטינענט האָבן אויך געשיקט הילף אין דער פאַרעם פון פעקלעך און געלט צו אינ־דיווידועלע לאַנדסלייט.

אָרגאַניזאַציע

די אָרגאַניזאַציע פון די די־פּ׳ס איז געווען פון גרויסער געזעלשאַפטלעכער באַדייטונג. די פראָבלעמען פון די די־פּ׳ס האָבן געווירקט צו דעם אָנטשטיין פון אַ גאַנצע ריי אינסטאַנצן, וואָס זיינען געווען אָנגעשלאָסן אין צענטראָלע קאָמיטעטן. דער צענטראַל קאָמיטעט אין דער אָמעריקאַנער זאָנע איז געווען מינכען און אין דער ענגלישער זאָנע — בערגען־בעלזען. דעם צענטראַל־קאָמיטעט זיינען אונטערליגן רעגיא־נאַלע־קאָמיטעטן, וואָס האָבן דערלויבט די פראָבלעמען פון די שטאָט־קאָמיטעטן און לאַגער־קאָמיטעטן. די פאַרצווייגטע אָרבעטן פון יעדן שטאָט־קאָמיטעט און לאַגער־קאָמיטעט דערינגט אָרויס פון דעם פאַקט, אַז יעדער קאָמיטעט האָט געהאַט אַ גאַנצע ריי אָפּטיילונגען און נעמלעך: פרעזידיום, עקזעקוטיווע, ווירטשאַפּטס־אָמט, פינאַנס־אָמט, וואוינונגס־אָמט, רעליגיעזער אָמט, קיבוצים אָפּטיילונג, מעדיצינישע אָפּטיילונג, דענטיסטישע אָפּטיילונג, פּאָר אויסבילדונג און אַ גאַנצע ריי אַנדערע. אַ גאַנצע ריי קאָמיטעטן האָבן אויך געהאַט דראַ־מאַטישע גרופּן, כּאָר און ספּאָרט קלובן. צום קולטור־אָמט האָבן געהערט פראָבלעמען פון קינדער־דערציאונג, שולן פאַר קינדער, שפּראַך־קורסן פאַר דערוואַקסענע, פאַרשיידענע אונ־טערנעמונגען, פרעסע און פובליקאַציע.

דער אָרגאַניזאַציע אָפּאַראַט האָט זיך געמוטיקט אין אַ גאָר גרויסער צאָל באַאַמטע, וואָס זאָלן אויספירן די אָלע נויט־וועדיקע פונקציעס. די פונקציאָנאָרן האָבן באַקומען אַ גע־האַלט אין דער פאָרם פון „דזשאינט״ לעבנסמיטל צוטיילונגען, וואָס איז געווען אַ וויכטיקע הילף פאַר דער שארית־הפּליטה אין די דייטשישע די־פּי קעמפּס.

די די־פּיס האָבן באַטראַכט דייטשלאַנד אָלס אַ טראַנזיט אָרט צו עמיגרירן קיין ישראל, אָדער אין אַנדערע פריַיע לענדער, צו דעם האָבן זיי זיך צוגעגרייט דורך לערנען פאַכן און שפּראַכן. די פאַך־קורסן זיינען אָנגעפירט געווארן דורך דער געזעלשאַפט „אָרט״ און דורך די באַוונדערע קאָמיטעטן. די פאַך־קורסן זיינען געווען סיי פאַר מענער סיי פאַר פרויען און האָבן אַרומגענומען פאָלגענדע מלאכות: מעטאַל־שניצערייַ, עלעקטריקערייַ, טישלערייַ, שנייִדערייַ, מויערייַ, העפּטעריי, דענ־טיסטיק, אָפּטייקעריי, פאָטאָגראַפיע און אַ גאַנצע ריי אַנדערע פאַכן. כּאָראַקטעריסטיש איז דער פאַקט, וואָס אייגער פון די הויפּט אָנפירער און אינסטרוקטאָרן פון די „אָרט״ פאַך־קורסן איז געווען דער טשענסטאָכאָווער לאַנדסמאַן, אינזשיניער ארלינ־סקי. דער שעף פון געזונטהייטס־אָפּטיילונג בייַם צענטראַל־קאָמיטעט — ד״ר צבי קאַנטאָר; דער הויפּט־דאָקטאָר און שעף פון שפּיטאָל אין לאַנדסבערגער די־פּי לאַגער איז געווען ד״ר יעזשי דאָבזשינסקי. עס זיינען אויך געווען קראַנק־שוועסטערן, טשענסטאָכאָווער פרויען, וואָס האָבן גאָרבעט אין לאַנדסבערגער די־פּי קעמפּ שפּיטאָל און אין דער אַמבולא־טאָריע אין באַמבערג.

אין דער יורידישער אָפּטיילונג פון צענטראַל־קאָמיטעט אין מינכען האָט פֿאַרנומען אַן אָנגעזעענעם אָמט, אַדווּאָקאַטין אָסתר עפּשטיין. זי און איר שוועסטער תמרה (טאַמאַראַ) זיינען אויפֿגעטראָטן ווי עקספּערטן און עדות אויף דעם טשענסטאָכאָ־ווער פֿראָצעס אין לייפּציק, וואו עס זיינען געמשפט געווארן דייט־שישע נאַצי־פֿאַרברעכער, וואָס זיינען געווען אויפֿזעער אין האַסאַג־לאָגער.

אויפֿן רעליגיעזן גביט איז הרב אלעווסקי געווען דער הויפּט רב אין דער ענגלישער זאָנע אין דייטשלאַנד, ישראל יוסף קוטנער ז"ל איז געווען חזן און שוחט אין צוללע. ישראל יוסף קוטנער איז אומגעקומען אין אַן אויטאָ קאַטאַסטראָפע אין 14־טן טאָג אין חודש אלול, תש"ו (1946) אין עלטער פון דרייסיק יאָר. ער איז געווען אומעטום, וואו יידישע די־פּיס האָבן געווואוינט אין דער ענגלישער זאָנע אין דייטשלאַנד. אין דער אַמעריקאַנער זאָנע איז געווען אפֿרים נחמיה טראָמב־קאווסקי, ז"ל, שטאָט־חזן אין באַמבערג. אפֿרים נחמיה טראָמב־קאווסקי איז געשטאָרבן פון אַן אָפּעראַציע, ו' אלול, תש"ז (אויגוסט 22, 1947) אין עלטער פון 26 יאָר.

אויפֿן קולטור און דערציערישן גביט זיינען געווען טע־טעטיק: מרס. בירענבאום, לערערין פון ענגליש אין באַמבערג; רענא פראַנק, פֿאַרוואַלטערין און לערערין אין דער קינדער שולע אין ביריט; בנימין אַרענשטיין, דירעקטאָר פון דער רעגיאָנא־לער היסטאָרישער קאָמיסיע אין באַמבערג, וואָס האָט אַרומגע־נומען דריי רעגיונגס פּראָווינצן; אָבער־פֿראנק, מיטל־פֿראנקן און אונטער־פֿראַנקן, אין וועלכע עס זיינען געווען 22 היסטא־רישע קאָמיסיעס, זיינעדיק גלייכצייטיק לעקטאָר ביים צענ־טראַלן באַאַרד פֿאַר קולטור און דערציאונג אין דער אַמעריי־קאַנער זאָנע אין דייטשלאַנד, און וואָלף גליקסמאַן וואָס איז געווען מיטאַרבעטער פון דער צענטראַלער היסטאָרישער קאָמיסיע אין מינכען.

עס זיינען געווען אַ גאַנצע רייע טשענסטאָכאָווער לאָנדס־לייט, וואָס זיינען געווען פֿאַרזיצערס פון שטאָט און לאַגער קאָמיטעטן. אַן אָמט פון אַ פֿאַרזיצער פון אַ קאָמיטעט איז געווען גאָר פון די פֿאַרנעמונגען־טעלעפֿאָנע אין גאַנצע טעטיקייט פון דעם געגרענעצטן שטאָט־קאָמיטעט. די פֿאַרזיצערס זיינען געווען: ה. ווין אין שוואבאך, צבי ראַזענווין אין איינרינג, שמעון מלאדינאוו אין פירסטענ־פֿעלדברוק, און אויך אין אָנדערע פֿאַרשיידענע שטעט. דוד יאָקובאָוויטש איז געווען ווירטשאַפֿטס־לייטער אין די־פּי קעמפּ פעלדאַפינג, מ. קראוזע איז געווען „אונרראַ" אָפיסער אין צייללהיים ביי פראַנקפורט אַם־מיין. הענער פראדעלסקי איז געווען גענעראַל־סעקרעטאַר פון דער פעדעראַציע פון פוילישע יידן אין דער אַמעריקאַנער זאָנע אין דייטשלאַנד. ה. דילעווסקי און אַנדערע האָבן זיך אויסגעצייכנט אין ספּאָרט, און ג. ריכטער האָט זיך אויסגעצייכנט אַלס סאָלאָ־זינגער.

פֿאָליטישע און געזעלשאַפטלעכע טעטיקייט

אין אָנהויב, דאָס הייסט אין 1946—1945, האָט עקזיסטירט אין דייטשלאַנד נאָר איין פֿאַרטיי, און דאָס איז געווען די הסתדרות ציונית אחידה. מיטן אָנקומען פון שליחים פון ישראל האָבן זיי אָנגעהויבן פון פֿאַרטיאישע טעטיקייט. און דער רעזולטאַט איז געווען, אַז עס זיינען אָנטשטאַנען אַלע מעגלעכע פֿאַרטייען, ווי אין די „גוטע צייטן" פון פֿאַר דער מלחמה. היות ווי אַלע פֿאַרטייען האָבן אָנגעהויבן צו פירן זייער טעטיקייט און אַרויסגעבן וואָכן־צייטונגען, און אין דער הסתדרות זיינען נאָר פֿאַרבליבן רעכטע פּועלי־ציוניסטן, האָט זי זיך אויפֿגעלייזט אויף אַ קאָנפערענץ אין שטוטגאַרט, פֿעברואַר 10, 1947, און געגרינדעט די פֿאַרטיי פעברואַר 11, 1947, פּועלי־ציון (צ. ס.) התאחדות, וואָס איז אייגנטלעך געווען מפּא"י.

נישט געקוקט דערויף, וואָס צווישן די טשענסטאָכאָווער לאָנדסלייט זיינען געווען פֿאַרטאָגט רעפּרעזענטאַנטן פון אַ גאַנצע רייע פֿאַרטייען און נעמלעך: ד"ר צבי קאנטאר, וויצע־פֿאַרזיצער פון רעוויזיאָניסטישן וועלט־פֿאַרבאַנד, אהרן געל־באַרד, מיטגליד פון מרכז פון די לינקע פּועלי־ציון, און אַנ־דערע פון מפּא"י, און אויך פון אַרבעטער־קאָמיטעט וואָס האָט געהאַט איר הויפּט־צענטראַלע אין די־פּי קעמפּ, פעלדאַפינג, דאָך האָט קיינער נישט פֿרובירט אַרײַנצופֿירן פֿאַרטייאישע מאָטיוון אין דער טעטיקייט פון דער לאַנדסמאַנשאַפט. פֿאַר־קערט, די לאַנדסמאַנשאַפט האָט אַלעמען פֿאַריי־ניקט און פֿאַר־בריידערט, געשאַפן אַ היימישע, פריינטלעכע אַטמאָספערע.

טשענסטאָכאָווער לאָנדסמאַנשאַפטן

די טשענסטאָכאָווער לאָנדסמאַנשאַפטן אין דייטשלאַנד זיי־נען אָנטשטאַנען אין רעזולטאַט פון דריי הויפּט פאַקטאָרן:

1. אָפּהאַלטן יאָרצייט־הזכרהס נאָך די געפּאַלענע אין אומ־געקומענע קדושים.

2. פאַראייביקן דעם קאַמף און אומקום פון טשענסטא־כאָווער יידנטום אין דער חורבן ליטעראַטור.

3. שאַפן אַ פריינטלעכע סביבה, וואָס זאָל פירן קולטורעלע און הילפס־טעטיקייט, ווי אויך שטיין אין פֿאַרבינדונג מיט אַלע טשענסטאָכאָווער אינסטיטוציעס אין דער וועלט.

די ערשטע יזכור אקאַדעמיע איז פֿאַרגעקומען אין דער אַמעריקאַנער זאָנע אין דייטשלאַנד, יוני 26, 1946, אין די־פּי קעמפּ פעלדאַפינג. די אקאַדעמיע איז געווען עווידמעט דעם דריטן יאָרטאָג פון הערשאישן קאַמף און ליקווידאַציע פון דער קליינער געטא אין טשענסטאכאָוו.

פֿאַרזיצער פון דער אקאַדעמיע איז געווען אהרן געלבאַרד, וועלכער האָט גלייכצייטיק געהאַלטן אַ רעדע וועגן דער אונ־טערגרונד־באַוועגונג אין דער קליינער געטא. צווישן די רעדנער זיינען געווען: אהרן געלבאַרד, אברהם שטיינבערכער, דוד יאָקובאָוויטש, צבי ראַזענווין און דער שרייבער פון די שורות, וואָס רעפּרעזענטירט דעם רעגינאַל קאָמיטעט פון די באַ־פרייטע יידן אין דער אַמעריקאַנער זאָנע אין דייטשלאַנד. אויסער דעם איז אויך געווען אַ ליטעראַרישער פֿראָגראַם, וואָס איז באַשטאַנען אין פֿאַרליינען לידער, געשאַפענע אין טשענס־טאָכאָווער געטאָ אָדער אין די „האַסאַג" לאָגערן. אייגענע שאַפונ־גען האָבן פֿאַרגעליינט פראניא קאַרנפעלד און בנימין אַרענ־שטיין. וועגן דער אקאַדעמיע זיינען געווען פֿאַרעפנטלעכט באַריכטן אין „אונדזער וואָרט" וואָכנשריפט פון רעגיאָנאַל קאָמיטעט אין באַמבערג נר. 16, יולי 5, 1946, און אין „דאָס פרייע וואָרט", וואָכנשריפט פון פּעלדאַפינגער לאָגער קאָמיטעט, נר. 39, יולי 12, 1946.

די אקאַדעמיע איז פֿאַרגעקומען אַ יאָר נאָך דער באַפרי־אונג פון די קאַצעטן. אַלע זיינען געווען דורכגעווייקט פון צער און פּיין, טראַגישע און שוידערלעכע אביערלעבונגען, וואָס

זייגען געקומען צום אויסדרוק אויף דער אַקאַדעמיע. נישט אַלע האָבן נאָך געקענט באַגרייפן, אַז ס׳זייגען אמת די שוידער־לעכע באַריכטן. די מערסטע פון די אַנוועזנדע אויף דער אַקאַדעמיע האָבן נאָך געטראַכט, אַז זיי וועלן צוריקפאָרן קיין טשענסטאכאָוו און טרעפן טאַטע־מאַמע, משפחה, הייזער, פאַבריקן, אַלע אַזוי ווי עס איז געווען. ווען די רעדנער האָבן גרויסן דיי רעדעס, און אויב אייגער האָט נאָר אַרויסגעזאָגט אַ זאַך; „ייִדיש טשענסטאָכאָוו, דו ביסט אין הייליקן קאַמף אומגעקומען", האָבן אַלע צוהערער אויסגעבראָכן אין אַ געווייַן. אַזוי איז געווען ביי יעדן רעדנער, וואָס האָט נאָר אַרויסגע־בראָכט אַן ענלעכן זאַך. די דערשיינונג איז אַ טיף פסיכאָלאָגי־שער פראָבלעם, אַז די לאָנדסלייט, און אַלע יידן בתוכם, האָבן אַליין נישט געקענט גלויבן אין דעם, וואָס עס איז פאַרגעקומען. הגם זיי אַליין זייגען געווען לעבעדיקע עדות. די דערשיינונג איז נישט געווען בלויז אין זאַל צווישן די צוהערער, נאָר אויף אויף דער בינע ביי די רעדנער. איינער פון די רעדנער, וועלן ער האָט אָפגערעדט אַ פאָר מינוט, רעפערירנדיק וועגן דער ראָלע פון אַרבעטער־ראַט אין טשענסטאָכאָווער גרויסן געטאָ און אָרומקוקנדיק זיך אין זאַל, וואָס איז באַשטאַנען פון אַ הילצערנעם בראָק, און די צוהערער, טשענסטאָכאָווער לאָנדלייט, וואָס זיינען געקומען פון פאַרשיידענע דיי־פי קעמפּס און שטעט וווּ: פעלדאָפינג, מינכען, ציילסהיים, באָמבערג, לאָנדסבערג און פיל אַנדערע, — האָט ער אויסגערופן: „אויב אַזוי איז דאָך אונדזער אומגליק נאָך גרעסער ווי מיר האָבן זיך פאַרגעשטעלט, ווייל אייגנטלעך זיינען די פאַראָמלטע דאָ אַלץ, וואָס איז פון טשענסטאָכאָו פאַרבליבן". ביי די ווער־טער האָט דער רעדנער פּשוט צוזאַמעגעבראָכן אין אַ גרויס געווייַן און די צוהערער צוזאַמען מיט אים. דער רעדנער איז צבי ראָזענווין, זיינע טרערן האָבן דעמאָלט מער אויס־געדריקט ווי ווערטער און איבערגעלאָזט אַן אומגעהויערן איינדרוק אויף אַלע צוהערער, וואָס וועלן דעם עפּיזאָד קיינמאָל אין לעבן נישט פאַרגעסן.

* * *

די אַקאַדעמיע אין פעלדאָפינג איז געווען צום אַנדענק פון אויפשטאַנד און ליקווידאַציע פון קליינעם געטאָ. די צווייטע אַקאַדעמיע איז געווען אין אַנדענק פון מאַסן אומקום פון טשענסטאָכאָווער יידנטום, וואָס פאַלט אויס אין די טעג פון יום־כיפור ביז שמחת־תורה. די דאָטע איז אַנגענומען דורך אַלע טשענסטאָכאָווער לאָנדסלייט אין דער וועלט. די אַקאַדעמיע איז פאַרגעקומען אין לאָנדסבערג און איז צוגעגרייט געווארן אין גרויסן מאַשטאָב, אַז אַלע לעבן־געבליבענע טשענסטא־כאָווער לאָנדסלייט פון אַלע דיי־פי קעמפּס אין דייטשלאַנד זאָלן קענען אַנטיילנעמען. דער אַרגאַניזיר קאָמיטעט איז באַ־שטאַנען פון: אַדוואָקאַט אסתר עפשטיין, פאַרזיצערין, ד״ר יעזשי דאָבושינסקי און זיידמאַן. צו דער אַקאַדעמיע זיינען אויך אייגנגעלאָדן געווארן פאַרשטייער פון די העכסטע אינ־סטאַנצן פון דער שארית־הפליטה.

די אַקאַדעמיע איז פאַרגעקומען, אָקטאָבער 20, 1946, אין גרויסן טעאַטער־זאַל פון „בית־איחוד" אין דיי־פי קעמפּ לאָנדס־בערג.

אין דער אַקאַדעמיע האָבן זיך באַטייליקט 1,200 לאָנדס־לייט און אַ גאַנצע רייַ פאַרשטייער פון די שארית־הפליטה אינסטאַנצן און פון דער פרעסע און נעמלעך: צענטראַל־קאָמיטעט פון די באַפרייטע יידן — ד״ר סאָמועל גרינגאָוז, רעגיאָנאַל קאָמיטעט פון די באַפרייטע יידן אין פראַנקן און רעדאַקציע „אונדזער וואָרט" — בנימין אַרענשטיין. פעדע־ראַציע פון פוילישע יידן — הענעך פראָדעלסקי. רעדאַקציע „אונדזער וועלט" — ד״ר צבי קאַנטאָר. רעדאַקציע „יידישע צייטונג" — מ. פרידענזאָן.

אויספירלעכע באריכטן וועגן דער אַקאַדעמיע זיינען גע־ווען פאַרעפנטלעכט אין: „יידישע צייטונג", לאַנדסבערג נר. 43 (55), אָקטאָבער 25, 1946. „אונדזער וואָרט", באמבערג נר. 29, אָקטאָבער 25, 1946. „פון לעצטן חורבן", מינכען נר. 3, (אָקטאָבער־נאָוועמבער העפט), 1946, זייט 99 און אין אַ גאַנצע רייַ אַנדערע צייטונגען.

אַדוואָקאַט אסתר עפשטיין איז געווען פאַרזיצערין, און אין איר דערעפענונג־רעדע האָט זי געגעבן אַ היסטאָרישן איבערבליק איבער די טראַגישע געשעענישן אין טשענסטא־כאָוו אין דער צייט פון דער נאַצי־אָקופּאַציע. חזן אפרים נחמיה טראַמבקאָווסקי האָט געמאַכט אַן „אל מלא רחמים", וואָס האָט אַלעמען דערפירט צו טרערן. עקיבא קאשיצקי האָט געזאָגט קדיש און ג. ריכטער האָט געזונגען אַ גאַנצע רייַ טרויער־לידער, וואָס האָבן זיך איינגעפאַסט אין דעם פראָגראַם.

די רעדנער אויף דער אַקאַדעמיע זיינען געווען: ד״ר סאָמועל גרינגאָוז, ד״ר צבי קאַנטאָר, הענעך פראָדעלסקי, בנימין אַרענשטיין, אַדוואָקאַט מענדל גאָלדבערג און חיים שטייער, אַ טשענסטאָכאָווער לאַנדסמאַן, וואָס האָט זיך באַ־טייליקט אין אויפשטאַנד אין טרעבלינקע.

מיט וואָס דערקלערט זיך, אַז כמעט אַלע טשענסטאָכאָווער לאַנדסלייט פון אַלע די־פי קעמפּס האָבן געשטראָמט צו דער אַקאַדעמיע, קומענדיק פון הונדערטער מיילן פון אַלע טיילן פון דייטשלאַנד. ד״ר צבי קאַנטאָר האָט אין זיין רעדע אויף אַן אינדיווידועלן אופן, וואָס איז זייער כאַראַקטעריסטיש פאַר אַלע לאַנדסלייט דערקלערט און נעמלעך: „אַ דינאַמישע טרייב־קראַפט האָט מיך היינט אַהער געטריבן קיין לאַנדסבערג אַנ־טיל צונעמען אין דער טרויער פייערונג פון דער שארית־טשענסטאָכאָוו, וועלכע מען איז דאָ מספּיד. איך בין געקומען אַהער צו פאַרייניקן מיינע צעמיינזאַמע געפילן אין צעמיינזאַמען הספּד און אין צעמיינזאַמען קדיש אַלס אייגנער, וועלכער האָט אין דער שטאָט טשענסטאָכאָוו פאַרלוירן אַלע מיינע נאָענטסטע".

די גרויסע און צאָלרייך־באַזוכטע אַקאַדעמיע האָט גע־געבן די אַרגאַניזאַטאָרן די איבערצייגונג, אַז עס איז מער ווי רעכט צו אַרגאַניזירן אַ צוזאַמענפאָר, וואָס זאָל קאָאָרדינירן די גאַנצע טעטיקייט פון די טשענסטאָכאָווער לאַנדסלייט אין צענטראַלן מאַשטאָב. די באַזונדערע לאַנדסמאַנשאַפטן און די באַזונדערע דיי־פי קעמפּס זיינען נישט געווען אימשטאַנד זיך צו שטעלן אין פאַרבינדונג מיט אַלע אויסלענדישע טשענסטא־כאָווער לאַנדסמאַנשאַפטן און איינאָרדענען אַזעלכע גראַנדיאָזע אַקאַדעמיעס. צו דעם צוועק איז געפרופן געווארן אַ צוזאַמענפאָר, אויף דאָס מאָל אין דיי־פי לאַגער לאַנדסבערג, זונטיק, יוני 8, 1947. דער רעזולטאַט פון די סעסיעס אויף דעם צוזאַמענפאָר איז געווען די גרינדונג פון אַ צענטראַלע פון די טשענסטא־כאָווער לאַנדסמאַנשאַפטן אין דער אַמעריקאַנער זאָנע אין דייטשלאַנד.

די צענטראַל־פאַרוואַלטונג איז באַשטאַנען פון: ד״ר צבי קאַנטאָר — פאַרזיצער. פון מינכען: אַדוואָקאַט אסתר עפשטיין

— ענענראָל־סעקרעטאַר. פון לאַנדסבערג: בנימין אַרענשטיין — פֿאַרזיצער פון קולטור־קאָמיטעט. פון באָמבערג: אַדוואָקאַט מענדל גאָלדבערג. פֿאַרזיצער פון ערך־גערימט פון היידלבערג: דוד יאָקובאָוויטש פון די־פּי קעמפּ פּאַלאַפֿינג, אַרגאַניזאַציע: ד״ר. יעזשי דאָבזשינסקי, די־פּי קעמפּ לאַנדסבערג, באָארד אָוו דירעקטאָרס: הענעך פּראָדעלסקי, מינכען, מיטגליד אין ערך־גערימט: צבי ראָזענווייג, די־פּי קעמפּ אייזענאַך, מיטגליד אין דער קולטור־קאָמיסיע. שמעון מלאַדינאָוו, מיטגליד אין דער קולטור־קאָמיסיע, פון פירסטענפעלד־ברוק: י. מאַנאָוויטש — גייסלהערינג, באָארד אָוו דירעקטאָרס. זיסקינד שמולעוויטש — פירטענפעלד־ברוק, באָארד אָוו דירעקטאָרס.

די צענטראַל־פֿאַרוואַלטונג האָט אָן שום צווייפל אַ סך מיטגלידער אין גזעלשאַפֿטלעכן לעבן פון דער שארית־הפּליטה, געשטאַנען אין קאָנטאַקט מיט אַלע אָפּטיילונגען אין דייטשלאַנד, מיט טשענסטאָכאָווע גופא און מיט אַלע לאַנדסמאַנסאַיטס אין דער וועלט.

די מיטגלידער פון דער צענטראַל־פֿאַרוואַלטונג האָט זיך באַטייליקט אין דעם צוויי־טן קאָנגרעס פון די באַפֿרייטע יידן אין דער אַמעריקאַנער זאָנע אין דייטשלאַנד, וואָס איז פֿאַר־געקומען אין פֿעברואַר 27, 26 אין 25 אין באַד־רייכנהאַל. עס האָבן זיך דערמאָלט באַטיילי־קט: ד״ר צבי קאָנטאָר, אַדוו. אסתר עפשטיין, בנימין אַרענשטיין און שמעון מלאַדינאָוו.

די צענטראַל־פֿאַרוואַלטונג האָט זיך אויך באַטיילי־קט נישט בלויז אויף די קאָנגרעסן פון דער פֿעדעראַציע פון פּוילישע יידן, נאָר אויך פֿאַרנומען אָנגעזעענע אָמטן אין דער פּעדע־ראַציע. אויפֿן צוויי־טן קאָנגרעס פון דער פּעדעראַציע פון פּוילישע יידן, וואָס איז פֿאַרגעקומען אין באַד־רייכנהאַל, נאָ־וועמבער 24—23, 1947, זיינען פון די טשענסטאָכאָווער דעלע־גאַטן דערוויילט געווארן:

הענעך פּראָדעלסקי אלס פֿאַרוואַלטונגס־מיטגליד (עקזע־קוטיווע), אַדוואָקאַט מענדל גאָלדבערג — פֿאַרזיצער פון ערך־גערימט. ד״ר צבי קאָנטאָר — מיטגליד אין ראַט, און דער שרייבער פון די שורות — פֿאַרטרעטער אין ראַט.

די צוויי־טע צענטראַלע יזכור אַקאַדעמיע אין דער אַמעריי־קאַנער זאָנע איז פֿאַרגעקומען אין פירסטענפעלדברוק, וואו שמעון מלאַדינאָוו איז געווען דער פֿאַרזיצער פון שטאָט־קאָמיטעט. ער איז געווען דער אַרגאַניזאַטאָר פון דער אַקא־דעמיע און עס האָט מיטגעהאָלפֿן זיסקינד שמולעוויטש און אַנדערע טשענסטאָכאָווער לאַנדסלייט פון יענער אַרטשאָפּט.

נישט קיין עקזאָקט דערויף, וואָס דער צופֿאַר צו דער אַרטשאָפּט איז געווען זייער קאָמפּליצירט, ווייל מען האָט געדאַרפט אַ פֿאַר מאָל אויבערשטייגן (טראַנספערן) אויף די באַנען דאָך איז דער טעאַטער־זאָל געווען אויסגעפּילט. עס איז אַדורך־געפּירט געווארן אַ רעליגיעזע צערעמאָניע, וואָס איז געווארן אַ טראַדיציע ביז דעם היינטיקן טאָג ביי אַלע טשענסטאָכאָווער סאָסייעטס אין דער וועלט. די רעדנער אויף דער אַקאַדעמיע זיינען געווען: ד״ר צבי קאָנטאָר, אַדוואָקאַט מענדל גאָלדבערג. אהרן גאָלבאַרד, בנימין אַרענשטיין און שמעון מלאַדינאָוו.

די אַקאַדעמיע האָט אויבערגעלאָזט אַ טיפֿן רושם אויף די אַנוועזנדע.

דייטשלאַנד איז נישט באַשטאַנען בלויז פון דער אַמעריקא־נער זאָנע. זי האָט אויך געהאַט אַ רוסישע און אַן ענגלישע.

וועגן די טשענסטאָכאָווער אין דער רוסישער זאָנע אין דייטשלאַנד קען נאָר פעסטגעשטעלט ווערן פֿאַלגנדעס: אין גראַדעלעגן, אַ שטאָט אין דער פֿראָווינץ זאַקסן, האָט זיך באַ־זעצט אַ גרופּע טשענסטאָכאָווער. די שטאָט איז צוערשט אָקו־פּירט געווארן דורך די ענגלישע מיליטעריש קרעפטן, אָבער נאָכדעם האָבן די ענגלענדער איבערגעגעבען די שטאָט צו די סאָוויעטן. די סאָוויעטישע מיליטעריש מאַכט האָט גלייך געלאָזט פילן, וואָס הייסט „פרייהייט״ און גראַדע אין באַצוג צו די יידישע די־פּיס, צווישן וועלכע עס זיינען געווען טשענס־טאָכאָווער. דער סאָוויעטישער קאָמענדאַנט האָט פֿאַראַרדנט, אַז אַלע די־פּיס זאָלן פֿאַרלאָזן די שטאָט און צוריקפֿאָרן קיין פוילן. אַלע די־פּיס, אויסשליסלעך יידישע, אויסגעמאַטערטע, אויסגעהונגערטע, האָבן דערווייל געוואָלט אַ ביסל זיך אָפּרוען און נאָכדעם זען, וואָס צו טאָן. דער סאָוויעטישער מיליטעריש־מאַקאָמענדאַנט האָט באַווילן זיינע „פרייהייטס־מעטאָדן״. אַזוי ווי אין די נאַצי־צייט זיינען אַלע יידישע די־פּיס אַרומגעריגלט געווארן דורך סאָוויעטישע זעלנער, באַוואָפנטע אין קאָמפּס־גרייטקייט מיט צוזאָג און מיט דער הילף פון דער דייטשישער פֿאַליציי אין ריינען אויסגעשטעלט די די־פּיס, אַוועקגעפירט צו דער באַן־סטאַציע און זיי דעפּאָרטירט קיין פוילן. דער מעטאָד פון דער דעפּאָרטאַציע האָט זיך מיט גאָרנישט אונ־טערשיידן פון דעם היטלער־מעטאָד אין דאָס איז געווען גע־וואָרן אין נאָמען פון „פרייהייט״ און אין נאָמען פון סימבאָל; „סערפּ און האָמער״.

אין דער ענגלישער זאָנע האָבן זיך די טשענסטאָכאָווער לאַנדסלייט קאָנצענטרירט אין די־פּי לאַגער בערגען־בעלזען און אין דער שטאָט צעלעלע. זיי האָבן געפירט אַ געמיינזאַמע טע־טיקייט. דער קאָמיטעט פון די טשענסטאָכאָווער, פון די אויס־געהערנטע אָרטשאָפּטן, איז באַשטאַנען פון: הרב אלעווסקי, חזן־שוחט ישראל יוסף קוטנער ז״ל, חיים סטאַווסקי, מ. קאַכ־מאן, ל. בוכוואלטער, ג. ביאַלעק, פ. פרידמאן, ה. פרידמאן, פרעזיזיאַוויטש, חיים סטאַווסקי און אַנדערע.

זינט דעם יאָר 1945, איינשליסנדיק ביז דעם יאָר 1948, האָבן זיי איינגעאָרדנט יזכור־אַקאַדעמיעס אין וועלכע הרב אלעווסקי האָט אַדורכגעפירט דעם רעליגיעזן טייל פון די אַקאַדעמיעס, עס פלעגט אויך אויפטרעטן דער בערגען־בעלזען די־פּי קעמפּ־חזן (חזן קוטנער איז אומגעקומען אין 1946), אייגענע און איינגעלאַדענע געסט־רעדנער.

די דריטע צענטראַלע אַקאַדעמיע איינגעאָרדנט דורך דער צענטראַל־פֿאַרוואַלטונג פון די טשענסטאָכאָווער לאַנדסמאַנ־שאַפטן איז פֿאַרגעקומען אין אָקטאָבער, 1948, אין דער מינכע־נער סינאַגאָגע. צו דער אַקאַדעמיע זיינען דערשינען צוויי פּובליציסטיש פון דער צענטראַל־פֿאַרוואַלטונג: מיין בוך „חורבן טשענסטאָכאָוו״, אין לאַטיינישער טראַנסקריפּציע, און דער זשורנאַל „אונדזער יראַייט״, אונטער דער רעדאַקציע פון דעם שרייבער פון די שורות, ד״ר צבי קאָנטאָר, אַדוואָקאַט אסתר עפשטיין און צבי ראָזענווייג.

דער פֿאָרזיץ פון דער דריטער אַקאַדעמיע, פֿאַרגעקומען אין מינכען, איז געווען אידענטיש צום פֿאָרזיץ פון דער אַקאַדעמיע אין פירסטענפעלדברוק.

נאָך דער אַקאַדעמיע איז פֿאַרגעקומען, מיט די זעלבע אַנטיילנעמער פון דער אַקאַדעמיע, אַ צוזאַמענפֿאָר. אַדוואָקאַט אסתר עפשטיין, געזעלשאַפֿטאַרין פון דער צענטראַל פֿאַרוואַלטונג האָט אָפּגעגעבן אַ טעטיקייטס באריכט זי וועלכן

עס זיינען געקומען צום אויסדרוק די פֿאַרצווייגטע אָקטיוויטעטן פון דער צענטראַלע און נעמלעך: הילף פֿאַר קראַנקע לאַנדסלייט, דורך אויסבאַמיען זיך פֿאַר זיי פּלעצער אין שפּיטאָלן און סאַנאַטאָריעס, פּינאַנסיעלע און מאָראַלישע שטיצע, רעפּראָזענטירן די טשענסטאָכאָוער לאַנדסמאַנשאַפֿטן אין די צענטראַלע אינסטאַנצן פון דער שארית הפליטה, צוזיצן צו געריכטלעכער פֿאַראַנטוואָרטלעכקייט די נאַצי־פֿאַרברעכער, וואָס האָבן אומ־געבראַכט דאָס טשענסטאָכאָוער יידנטום, פֿאַרבינדונגען מיט די טשענסטאָכאָוער סאָסייטיס אין דער וועלט, פּובליקאַציעס און אַ גאַנצע ריי לאָקאַלע אָקטיוויטעטן. נישט געקוקט דערויף, וואָס אַזוֹאָגאָר אסתר עפשטיין האָט אָנגעפירט מיט די אויס־גערעכנטע אָקטיוויטעטן און איז געווען די גייסטיקע נשמה פון דער צענטראַל פֿאַרוואַלטונג, דאָך האָט זי פֿאַרענדיקט איר באַריכט מיט אַ פֿאַרשלאָג אויפצולייגן די צענטראַל פֿאַר־וואַלטונג און די לאָקאַלע לאַנדסמאַנשאַפֿטן. דער פֿאַרשלאָג איז נאָך אַ לעגנערע דיסקוסיע גוטגעהייסן געוואָרן און דערמיט ענדיקט זיך דאָס קאַפּיטל צענטראַל פֿאַרוואַלטונג פון די טשענסטאָכאָוער לאַנדסמאַנשאַפֿטן אין דער אַמעריקאַנער זאָנע אין דייטשלאַנד, אין דער ענגלישער זאָנע, און אויך פון די לאָקאַלע לאַנדסמאַנשאַפֿטן אין די באַזונדערע דיפּי קעמפּס און אין די שטעט.

מאַטיוון פֿאַר דער אויפלייזונג פון דער צענטראַלער און לאָקאַלע לאַנדסמאַנשאַפֿטן

אין דער דיסקוסיע אַרום דעם פֿאַרשלאָג זיינען געבראַכט געוואָרן צום אויסדרוק פֿאַלגענדע באַגרינדונגען:

1. די שארית הפליטה קען נישט און טאָר נישט זיין מער אין דייטשלאַנד, ווייל עס זיינען דאָ עמיגראַציע מעגלעכקייטן.

2. אַלע אינסטיטוציעס פון דער שארית הפליטה שטייגן פֿאַר ערב ליקווידאַציע, דעריבער קענען די טשענסטאָכאָוער נישט אָנהאַלטן אירס אַ באַזונדערע אָרגאַניזאַציע.

3. די צענטראַל־פֿאַרוואַלטונג האָט נישט בדעה און וועט ניש אָפּעלירן נאָך דער הילף צו די סאָסייטיס אין דער וועלט, ווייל דאָס קען אויפהאַלטן דעם עמיגראַציע פּראָצעס פון די טשענסטאָכאָוער לאַנדסלייט פון די דייטשישע דיפּי קעמפּס.

טשענסטאָכאָוער פֿאָלקלאָר אין דער נאַצי־צייט

ב.

דער אָלגעמיינער אויסדרוק „פֿאָלקלאָר" באַדייט — אָלערלייַ טראַדיציעס, גייסטיקע, קולטורעלע און מאַטעריעלע שאָפונגען, אָלץ וואָס דאָס פֿאָלק האָט געשאַפֿן: אבערגלויבן, פֿאָנטאַזיעס, איינבילדונגען, לעגענדעס, משלים, ווערטלעך און ספּעציפישע אויסדרוקן.

אין דער היינטיקער עפּאָכע איז פֿאָלקלאָר אויסגעוואָקסן צו אַ לערע, וואָס איז אַ באַשטאַנדטייל פון דער וויסנשאַפֿט, וואָס רופט זיך עטנאָלאָגיע.

פֿאָלקלאָר איז אַ יונגע פֿאַרשונג. דאָס ערשטע בוך אויף דעם געביט איז דערשינען אין סוף 17טן יאָרהונדערט, אין יאָר 1696, פון דזשאָן אָרבי אין ענגלאַנד. כמעט אָלע פּעלקער האָבן זייערע רעפּרעזענטאַנטן אויפן געביט פון פֿאָלקלאָר שאַפונגען. נעמלעך: אין שפּאַניען — פּערנאַן קאַבאַלעראָ; אין איטאַליע — קאַנטע אַנדזשעלאָ; אין פּוילן — דער באַקאַנטער עטנאָלאָג מא־שינסקי, וועלכער האָט אָרויסגעגעבן אַ באַדייטנדיק ווערק „סלאָ־ווישע פֿאָלקס־קולטור". וואָס נעמט אָרום אָלע סלאַווישע פּעלקער.

ביי יידן פֿאַרנעמט פֿאָלקלאָר אַ גאָר בכבודיק אָרט. סיי אין חומש און סיי אין תלמוד געפינט זיך אַ ים מיט פֿאָלקלאָר. אויף דעם זאָגן עדות די באַזונדערע אָרבעטן וואָס זיינען דערשינען, ווי צום ביישפּיל הרב י. זלאָטניק בוך „חומש פֿאָלקלאָר", און די אָרבעט פון ל. טויביש: „תלמודישע עלעמענטן אינעם יידישן שפּריכוואָרט". דאָס יידישע פֿאָלק האָט אָרויסגעגעבן אַזאַ קאַפּאַציטעט אויף דעם געביט ווי אַדוואָקאַט נח פּרילוצקי אין אַ גאַנצע פּלעיאַדע אַנדערע פֿאָלקלאָריסטן.

אין דער נאַצי־צייט איז געווען אַ נויטוועندיקייט פֿאַר דער אַנטשטייאונג פון אַן אייגנאַרטיקן פֿאָלקלאָר, וואָס זאָל מעגלעך מאַכן זיך צו פֿאַרשטענדיקן אויף אַזאַ אופן, אַז עס זאָל זיין אומפֿאַרשטענדלעך פֿאַר די נאַציס. אין דער זעלבער צייט האָט דער אָלגעמיינער אויסדרוק „פֿאָלקלאָר" באַדייט — אָלערלייַ טראַדיציעס, גייסטיקע, קולטורעלע און מאַטעריעלע שאָפונגען, אָלץ וואָס דאָס פֿאָלק האָט געשאַפֿן: אבערגלויבן, פֿאָנטאַזיעס, איינבילדונגען, לעגענדעס, משלים, ווערטלעך און ספּעציפישע אויסדרוקן.

אין דער היינטיקער עפּאָכע איז פֿאָלקלאָר אויסגעוואָקסן צו אַ לערע, וואָס איז אַ באַשטאַנדטייל פון דער וויסנשאַפֿט, וואָס רופט זיך עטנאָלאָגיע.

פֿאָלקלאָר איז אַ יונגע פֿאַרשונג. דאָס ערשטע בוך אויף דעם געביט איז דערשינען אין סוף 17טן יאָרהונדערט, אין יאָר 1696, פון דזשאָן אָרבי אין ענגלאַנד. כמעט אָלע פּעלקער האָבן זייערע רעפּרעזענטאַנטן אויפן געביט פון פֿאָלקלאָר שאַפונגען. נעמלעך: אין שפּאַניען — פּערנאַן קאַבאַלעראָ; אין איטאַליע — קאַנטע אַנדזשעלאָ; אין פּוילן — דער באַקאַנטער עטנאָלאָג מא־שינסקי, וועלכער האָט אָרויסגעגעבן אַ באַדייטנדיק ווערק „סלאָ־ווישע פֿאָלקס־קולטור". וואָס נעמט אָרום אָלע סלאַווישע פּעלקער.

ביי יידן פֿאַרנעמט פֿאָלקלאָר אַ גאָר בכבודיק אָרט. סיי אין חומש און סיי אין תלמוד געפינט זיך אַ ים מיט פֿאָלקלאָר. אויף דעם זאָגן עדות די באַזונדערע אָרבעטן וואָס זיינען דערשינען, ווי צום ביישפּיל הרב י. זלאָטניק בוך „חומש פֿאָלקלאָר", און די אָרבעט פון ל. טויביש: „תלמודישע עלעמענטן אינעם יידישן שפּריכוואָרט". דאָס יידישע פֿאָלק האָט אָרויסגעגעבן אַזאַ קאַפּאַציטעט אויף דעם געביט ווי אַדוואָקאַט נח פּרילוצקי אין אַ גאַנצע פּלעיאַדע אַנדערע פֿאָלקלאָריסטן.

אין דער נאַצי־צייט איז געווען אַ נויטוועניקייט פֿאַר דער אַנטשטייאונג פון אַן אייגנאַרטיקן פֿאָלקלאָר, וואָס זאָל מעגלעך מאַכן זיך צו פֿאַרשטענדיקן אויף אַזאַ אופן, אַז עס זאָל זיין אומפֿאַרשטענדלעך פֿאַר די נאַציס. אין דער זעלבער צייט האָט דער אָלגעמיינער אויסדרוק „פֿאָלקלאָר" באַדייט — אָלערלייַ טראַדיציעס, גייסטיקע, קולטורעלע און מאַטעריעלע שאָפונגען, אָלץ וואָס דאָס פֿאָלק האָט געשאַפֿן: אבערגלויבן, פֿאָנטאַזיעס, איינבילדונגען, לעגענדעס, משלים, ווערטלעך און ספּעציפישע אויסדרוקן.

אין דער היינטיקער עפּאָכע איז פֿאָלקלאָר אויסגעוואָקסן צו אַ לערע, וואָס איז אַ באַשטאַנדטייל פון דער וויסנשאַפֿט, וואָס רופט זיך עטנאָלאָגיע.

פֿאָלקלאָר איז אַ יונגע פֿאַרשונג. דאָס ערשטע בוך אויף דעם געביט איז דערשינען אין סוף 17טן יאָרהונדערט, אין יאָר 1696, פון דזשאָן אָרבי אין ענגלאַנד. כמעט אָלע פּעלקער האָבן זייערע רעפּרעזענטאַנטן אויפן געביט פון פֿאָלקלאָר שאַפונגען. נעמלעך: אין שפּאַניען — פּערנאַן קאַבאַלעראָ; אין איטאַליע — קאַנטע אַנדזשעלאָ; אין פּוילן — דער באַקאַנטער עטנאָלאָג מא־שינסקי, וועלכער האָט אָרויסגעגעבן אַ באַדייטנדיק ווערק „סלאָ־ווישע פֿאָלקס־קולטור". וואָס נעמט אָרום אָלע סלאַווישע פּעלקער.

ביי יידן פֿאַרנעמט פֿאָלקלאָר אַ גאָר בכבודיק אָרט. סיי אין חומש און סיי אין תלמוד געפינט זיך אַ ים מיט פֿאָלקלאָר. אויף דעם זאָגן עדות די באַזונדערע אָרבעטן וואָס זיינען דערשינען, ווי צום ביישפּיל הרב י. זלאָטניק בוך „חומש פֿאָלקלאָר", און די אָרבעט פון ל. טויביש: „תלמודישע עלעמענטן אינעם יידישן שפּריכוואָרט". דאָס יידישע פֿאָלק האָט אָרויסגעגעבן אַזאַ קאַפּאַציטעט אויף דעם געביט ווי אַדוואָקאַט נח פּרילוצקי אין אַ גאַנצע פּלעיאַדע אַנדערע פֿאָלקלאָריסטן.

אין דער נאַצי־צייט איז געווען אַ נויטוועניקייט פֿאַר דער אַנטשטייאונג פון אַן אייגנאַרטיקן פֿאָלקלאָר, וואָס זאָל מעגלעך מאַכן זיך צו פֿאַרשטענדיקן אויף אַזאַ אופן, אַז עס זאָל זיין אומפֿאַרשטענדלעך פֿאַר די נאַציס. אין דער זעלבער צייט האָט דער אָלגעמיינער אויסדרוק „פֿאָלקלאָר" באַדייט — אָלערלייַ טראַדיציעס, גייסטיקע, קולטורעלע און מאַטעריעלע שאָפונגען, אָלץ וואָס דאָס פֿאָלק האָט געשאַפֿן: אבערגלויבן, פֿאָנטאַזיעס, איינבילדונגען, לעגענדעס, משלים, ווערטלעך און ספּעציפישע אויסדרוקן.

אין דער היינטיקער עפּאָכע איז פֿאָלקלאָר אויסגעוואָקסן צו אַ לערע, וואָס איז אַ באַשטאַנדטייל פון דער וויסנשאַפֿט, וואָס רופט זיך עטנאָלאָגיע.

פֿאָלקלאָר איז אַ יונגע פֿאַרשונג. דאָס ערשטע בוך אויף דעם געביט איז דערשינען אין סוף 17טן יאָרהונדערט, אין יאָר 1696, פון דזשאָן אָרבי אין ענגלאַנד. כמעט אָלע פּעלקער האָבן זייערע רעפּרעזענטאַנטן אויפן געביט פון פֿאָלקלאָר שאַפונגען. נעמלעך: אין שפּאַניען — פּערנאַן קאַבאַלעראָ; אין איטאַליע — קאַנטע אַנדזשעלאָ; אין פּוילן — דער באַקאַנטער עטנאָלאָג מא־שינסקי, וועלכער האָט אָרויסגעגעבן אַ באַדייטנדיק ווערק „סלאָ־ווישע פֿאָלקס־קולטור". וואָס נעמט אָרום אָלע סלאַווישע פּעלקער.

ביי יידן פֿאַרנעמט פֿאָלקלאָר אַ גאָר בכבודיק אָרט. סיי אין חומש און סיי אין תלמוד געפינט זיך אַ ים מיט פֿאָלקלאָר. אויף דעם זאָגן עדות די באַזונדערע אָרבעטן וואָס זיינען דערשינען, ווי צום ביישפּיל הרב י. זלאָטניק בוך „חומש פֿאָלקלאָר", און די אָרבעט פון ל. טויביש: „תלמודישע עלעמענטן אינעם יידישן שפּריכוואָרט". דאָס יידישע פֿאָלק האָט אָרויסגעגעבן אַזאַ קאַפּאַציטעט אויף דעם געביט ווי אַדוואָקאַט נח פּרילוצקי אין אַ גאַנצע פּלעיאַדע אַנדערע פֿאָלקלאָריסטן.

אין דער נאַצי־צייט איז געווען אַ נויטוועניקייט פֿאַר דער אַנטשטייאונג פון אַן אייגנאַרטיקן פֿאָלקלאָר, וואָס זאָל מעגלעך מאַכן זיך צו פֿאַרשטענדיקן אויף אַזאַ אופן, אַז עס זאָל זיין אומפֿאַרשטענדלעך פֿאַר די נאַציס. אין דער זעלבער צייט האָט

אין טשענסטאָכאָוו האָט מען גערופן היטלערן „קרייער". פֿון וואַנען נעמט זיך דאָס? דעם אויסדרוק פֿיר האָבן די דייטשן גענומען, אַז דאָס איז געמיינט דעם „פירער" ימח שמו. דערביבער האָבן יידן אָנגענומען צו באַנוצן דעם אויסדרוק „דרייער" און פון דרייער האָט זיך עס אַסאָציאירט אויף „קרייער".

יעדער מייסטער אין די „האַסאָג" קאָנצענטראַציע־לאָגערן האָט געהאט אַ צונאַמען, וואָס איז געווען באַקאַנט צו אַלע לאָגער־ניקס.

עס איז גענוג געווען, אַז אייניער זאָל זאָגן: „פייקע!" האָט מען געוואוסט, אַז ניצי־אַלעק, דער מייסטער פון דער רעקלאַבערי־רונג־אָפּטיילונג, גייט אין מען דאַרף זיך היטן...

דאָס זעלבע איז געווען מיטן אויסדרוק „מאַרש", אָדער „העמערל" האָט מען געוואוסט, אַז עס גייט אָפּעלן, דער מייסטער פון דער בוי־אָפּטיילונג פֿאַרוואָס האָט עפּעס ניצי־אַלעק געהייסן „פייקע"? נאָר פּשוט. ער האָט געוויכערט אַ ליולקע, אָפּעלן האָט מען גערופן „מאַרש", דערפֿאַר, ווייל יעדן אין דער פרי נאָכן „אָפּעל" פלעגט ער נעמען זיין גרויפּע אַרבעטער און עהייסן זיך איינשטעלן אין איין רייע און געגעבן אַ באָפעל „מאַרש". ער האָט אויך געהאט דעם צונאָמען „העמערל", ווייל ער האָט מיט אַ האָמער געשלאָגן די אויססאָלקטירטע ביז טויט. יעדער צונאָמען האָט כאַראַקטעריזירט דעם געגעבענעם מייסטער. צום ביישפּיל: „אַחשורוש" — ער איז געווען אַ גרויסער טפּש, באַקסער — גע־שלאָגן דורך באַקסן, לאָמער יידל — ווערקשוץ־לייטער קלעם, ווייל ער האָט אַ ביסל געלאָמט, און אַזוי ווייטער.

דער אויסדרוק „געטאָקט" איז באַנוצט געווארן פֿאַר איבער־קויפן אַ דייטש.

„געטאָקט אין יד אַרייך" האָט גמיינט אַרייננעשטעקט אין אין דער האָנט אַרײַן, איבערגעקויפט, אָפּגעחורשט.

„הימל־קאָמאַנדאָ" — אויף אומגעקומענע, אומגעבראַכטע, דערשאָסענע, דעפֿאָרטירטע צו די טויט־לאָגערן איז געזאָגט געוואָרן: „געשיקט געווארן צו דער הימל־קאָמאַנדאָ".

„שמאַלצאָוניקעס" — דער אויסדרוק איז באַקאַנט געווען אין אַלע גטאָס אין אויך אין טשענסטאָכאָוו. דער אויסדרוק באַצייכנט די פּוילישע דעגענעראַטן, וואָס האָבן אויסגעפֿרעסט געלט ביי יידן, וואָס האָבן זיך אויפֿגעהאַלטן אויף אַרישע פּאָפּירן אָער אויסבאַהאַלטן ביי פּאָליאַקן. זיי פלעגן דענונצירן צו דער „געסטאַפּאָ" אין אין רעזולטאַט דערפון זיינען אַ סך יידן אומ־געקומען דורך זייערע מסירות. דער אויסדרוק נעמט זיך דערפֿון,

וואַלטער לובינסקי, אַ יונגטלעכער מיט אַ צייכן אין געטאָ

דער טשענסטאָכאָוועֿר לאָנדסמאַן מיטן נומער 14838 בערנארד פיי־טעק. איצט אין די פֿאַראייניקטע שטאַטן פון אַמעריקע.

טשענסטאָכאָוועֿר אין נאַצי־לאָגער בוכענוואַלד

וואָס וועט אַזאַ דעגענעראַט פלעגט פֿאַרהאַלטן אַ ייד אויף דער אַרישער זייט, פלעגט ער דאָס ערשטע זאָגן: „דאַי נא שמאַלצע". די שמאַלצאָוניקעס פלעגן פֿאַרלאָנגען „גוראַלעס".

„גוראַל" איז געווען די באַצייכענונג פֿאַרן גרעסטן באַנקנאָט אין פּוילן, און דאָס איז געווען 500 זלאָטעס.

אַנדערע באַצייכענונגען פֿאַר גאָלט זיינען געווען: „ווייכע" און „האַרטע". ווייכע האָט גמיינט פּאָפּיר־באַנקנאָטן, און האַר־טע — גאָלד־מטבעות.

פון אַ ספּעציעלער באַדייטונג זיינען די לידער, וואָס זיינען געשאַפֿן געווארן סיי אין גטאָ און אין „האַסאָג־פּעלצערן". די מערהייט פון די לידער זיינען זאָרגפֿעליך אויפֿגעזאַמלט געווארן און פֿאַרפּנטלעכט אין די צווויי פּובליקאַציעס פון דער צענטראַל־פֿאַרוואַלטונג פון דער טשענסטאָכאָוועֿר לאָנדסמאַנשאַפֿט אין דער אַמעריקאַנער זאָנע אין דייטשלאַנד. אין בוך „חורבן טשענסטא־כאָוו" און אין זשורנאַל „אונדזער יאָרצייט". ביידע דערשינען אין באַמבערג, אין יאָר 1948.

אין לידער פון פֿאָלקלאָריסטישן כאַראַקטער זוכט מען ניט קיין הויכע פּאָעטישע און קינסטלעריש פֿארמען, בפרט אין לידער, וואָס זיינען אָנטשטאָנען אין אַזעלכע אומנאָרמאַלע באַדינ־גונגען ווי אין דער נאַצי־צייט, אין גטאָ און אין קאָנצענטראַציע־לאָגערן. אין לידער פון אַ קינסטלערישן כאַראַקטער, וואָס ווערן אָנגעוואָרפן פֿאַרמעלער פֿאַראַלעלִזם דעצידירן די פּאָעטישע פֿאַר־מען: ריטם, ריים, אַסאָנאַנס, פֿאַרגלייכונגען, מעטאַפֿאָרס און היפּערבאָלעס, אָבער נישט דער לאָגישער אינהאַלט. די אָרטיס־טישע פֿארם טריאומפירט איבערן לאָגישן אינהאַלט. אין פֿאָלק־לאָריסטישע לידער איז פונקט פֿאַרקערט. עס דעצידירט דער לאָגישער פֿאַראַלעלִזם, דאָס הייסט, די לאָגיק פון אינהאַלט און ניט די קינסטלעריש פֿארמען — דער פֿארמעלער פֿאַראַ־לעליזם. אין דעם פֿרט צייכענען זיך אויס די לידער געשאַפֿענע אין טשענסטאָכאָוועֿר גטאָ און אין קאָנצענטראַציע־לאָגער „האַ־סאָג"־פּעלצערן". זיי זיינען אייגנארטיק און אָריגינעל און ברענ־גען צום אויסדרוק די גפֿילן און שטימונגען פון דער צייט.

דאָס יידישע פֿאָלקס־מויל האָט רעאַגירט דורך פֿאָלקלאָריס־טישע שאַפונגען און באַקעמפט אַלע נעגאַטיוויע דערשיינונגען אין לעבן, געווען און גמ׳נטערט צום קאַמף און נקמה קעגן נאַציזם.

אין דעם אַלגעמיינעם יידישן פֿאָלקלאָר אין דער נאַצי־צייט האָט דאָס טשענסטאָכאָוועֿר יידטום בייגעטראָגן אירע ספּעצי־פישע און אייגנארטיקע אויסדרוקן און שאַפונגען פון רעגאַנאַלן און אַלגעמיינעם כאַראַקטער.

ד״ר פיליפ פרידמאַן

אומקום און ווידערשטאַנד פון טשענסטאָכאָווער יידן אין דער צייט פון דער נאַצישער אָקופּאַציע

(אַ ביבליאָגראַפישער איבערבליק)

די ביבליאָגראַפיע וואָס ווערט דאָ ווייטער געבראַכט איז באַשטימט סיי פאַר דעם פּאַרשער און שרייבער, און סיי פאַר דעם אינטעליגענטן לייענער, וואָס וויל זיך באַקענען מיט דער געשיכטע פון די יסורים וואָס יידן האָבן געליטן אין טשענסטאָכאָוו אונטער די נאַציס, מיט דעם יידישן ווידערשטאַנד און מיטן חורבן פון דער יידישער קהילה.

מיר האָבן אין דער ביבליאָגראַפיע אַריינגענומען בלויז די געדרוקטע ליטעראַטור וועגן טשענסטאָכאָוו. מיר האָבן נישט אַריינגענומען נישט־געדרוקטע מקורים, צום ביישפיל די אַרכיוויאַליש מאַטעריאַלן, דאָקומענטן און גבית־עדות, וואָס געפינען זיך אין יידישן היסטאָרישן אינסטיטוט אין וואַרשע, אין יידישן וויסנשאַפטלעכן אינסטיטוט אין ניו־יאָרק, אין יד ושם אין ירושלים און אין איטלעכע אַנדערע אינסטיטוציעס אין ענגלאַנד, פראַנקרייך אאז״ו. מיר האָבן אויך נישט אַריינגענומען די מאַטעריאַלן און נישט־געדרוקטע דאָקומענטן, וואָס געפינען זיך אין שטאָטישן אַרכיוו אין טשענסטאָכאָוו, ווי צום ביישפיל די דריי בענד פון ראַטשניק סטאַטיסטישני (סטאַטיסטישער יאָרבוך) אין פוילישׂ וואָס זיינען אין די יאָרן 1939־1941 צו־געגרייט געווארן דורך דעם יידישן „עלטסטענ־ראַט״ („ראַדאַ סטאַרשיק״) אין טשענסטאָכאָוו און געפינען זיך אין מימעאָגראַפירטע דריי דיקע בענד (יעדער אַן ערך פון 300 זייטלעך) אין דעם שטאָטישן אַרכיוו אין טשענסטאָכאָוו. אגב, איז דער צוויי־טער באַנד פון דער דאָזיקער אויסגאַבע מיט זיינע רייכע סטאַטיסטישע טאַבעלעס און דיאַגראַמעס אויסגענוצט געווארן אין דעם בוך פון בנימין ארעטסקי (נום. 19)) און זאַמלבוך טשענסטאָכאָווער יידן (נום. 47), אַלע דריי בענד אין ברענערס בוך (נום. 30).

די ביבליאָגראַפיע נעמט אַרום סיי זעלבסטשטענדיקע וועדרק, און סיי אַרטיקלען און אַנדערע מאַטעריאַלן געדרוקטע אין צייט־שריפטן און זאַמלשריפטן. פאַר די זאַמלשריפטן ווערט באַ־נוצט דער מעטאָד פון אַנאַליטישע ביבליאָגראַפישע אינפֿן, ד״ה אַז מיר ברענגען דעם פולן טיטל פון דער זאַמלשריפט און אין דער באַמערקונג (אַנאָטאַציע) רעכענען מיר אויס די אַלע אַר־טיקלען וואָס האָבן אַ שייכות צו טשענסטאָכאָוו.

לויט דעמזעלביקן אַנאַליטישן מעטאָד ווערן באַהאַנדלט אַ צאָל ביכער אין אַרטיקלען, וואָס זייער אייגנטלעכע טעמע איז נישט טשענסטאָכאָוו, אָבער ס׳ווערן אין זיי דערמאָנט אַ צאָל פאַקטן וואָס זיינען נוגע די טשענסטאָכאָווער יידן (צום בייי־שפיל: נום. 23, 61, 65, 70, 78, 79, 87, 88, 92). אַ מער אויס־פירלעכע באַהאַנדלונג ווערט געגעבן צו ביכער וואָס אַנטהאַלטן לענגערע קאַפּיטלעך געווידמעט טשענסטאָכאָוו (צום ביישפיל: נום. 44, 60, 66, 67, 77, 90, 94, 95).

די טיטלען פון ביכער אין אַרטיקלען ווערן געבראַכט אין דער אָריגינאַל־שפּראַך. ביי פרעמדשפּראַכיקע טיטלען ווערט גע־געבן אַ יידישע איבערזעצונג אין דער אַנאָטאַציע.

די אַנאָטאַציעס גיבן אַ קורצן אַנאַליז פון אינהאַלט אָבער נישט קיין אָפּשאַצונג פונעם געגעבענעם בוך אָדער אַרטיקל.

כדי צו מאַכן לייכטער פאַר דעם לייענער דאָס אַנוצן זיך מיט דער ביבליאָגראַפּיע זיינען צוגעגעבן געוואָרן צוויי אינדעקסן. דער אינדעקס פון מחברים נעמט אַרום סיי די שרייבער פון ביכער און אַרטיקלען, און סיי אַלע אַנדערע, וואָס האָבן זיך באַטייליקט מיט אַ שפּעפּערישן צושטייער אין דער ליטעראַרישער פּראָדוקציע. ד״ה רעדאַקטאָרן, איבערזעצער, קינסטלער, מאָלער און גראַפיקער, שרייבער פון הקדמהס אאַ״ו. דער זאַלעכער אינדעקס פאַרמאָגט אַ גרעסערע צאָל אָפּשיקן (קראָסרעפערענצן) לשם לייכטערע אָריענטאַציע. אויב וועגן אַ געווישן מחבר אָדער זיין בוך אָדער אַרטיקל האָט זיך געפירט אַ פאַלעמיק וועדט זיין נאָמען דערמאָנט אויך אין זאַכלעכן אינ־דעקס (בלויז די ביבליאָגראַפישע איינסן וואָס אַנטהאַלטן די פאַלעמיק אָדער רעצענזיע). נעמען פון מחברים וואָס האָבן געשריבן בלויז אין העברעאיש, ווערן געגעבן לויטן העברעאישן אויסלייג. אַלע נעמען פון די מחברים זיינען אויסגעדרט אַלפּא־בעטיש. אַנאָנימע אַרטיקלען (אָן אַ מחבר) ווערן אַיינגעאָרדנט לויט זייערע טיטלען. אויב דער נאָמען פון דעמזעלבן מחבר ווערט אויסאונטערבראָכן ציטירט אין אַ צאָל פון זיינע אַרטעכן, (מער ווי איינע), ווערט דער נאָמען נישט איבערגעחזרט אין די וויייטערדיקע איינסן, נאָר באַצייכנט לויט דעם אַנגענומענעם ביבליאָגראַפישן סיסטעם, מיט דריי פאַר דעם אַנגענומענעם פאָמיליע נאָמען, און דריי פאַר דעם ערשטן נאָמען: — — —, — — — .

אין דער ביבליאָגראַפיע באַנוצן מיר זיך מיט די ווייטער־דיקע קיצורים:

אילוס — אילוסטראַציע; אַן ד. — אַן דרוקאָרט; ז' — זייט; זז' — זייטן; לאָט. — יידיש מיט לאַטיניישער טראַנסקריפּציע; נ.ד. — נישט דאַטירט; פּאַקס. — פּאַקסימיליע; פּאַקסימיליעס.

די איצטיקע ביבליאָגראַפיע פּרעטענדירט ניט צו זיין קיין קאָמפּלעטע. אַן אידעאַלע שלמות און פולשטענדיקייט קאָן קיינמאָל נישט דערגרייכט ווערן אין אַ ביבליאָגראַפישער אַרבעט. עס זיינען זיכער פֿאַראַן נאָך וויכטיקע אַרטיקלען, אין דער יידישער, העברעאישער און פֿרעמדשפּראַכיקער פּרעסע וואָס זיינען פֿאַר־זען געווארן, אָדער אויך קלענערע באַמערקונגען וועגן טשע־סטאָכאָו אין אַ צאָל ביכער. מיר האָפֿן אַז מיר האָבן יעדנפאַלס גע־דעקט דאָס וויכטיקסטע וואָס איז ביז אַהער דערשינען וועגן טשענסטאָכאָו אין די יאָרן פון נאַצישן חורבן. מיר וועלן אָבער דאָנקבאַר זיין יעדן לייענער פון דער איצטיקער ביבליאָגראַפיע וואָס וועט אַריינשיקן זיינע באַמערקונגען, מילואים און הוספות צו דער רעדאַקציע פֿונעם זאַמלבוך און דערמיט העלפן אויס־בעסערן און באַרייכערן די דאָזיקע ביבליאָגראַפיע אויף להבא.

יידיש און העברעאיש

1. איינדרוקספולע טרויער־אָקאַדעמיע געווידמעט דער ליקווי־דאַציע פון טשענסטאָכאָוער געטא. יידישע צייטונג (לאָנדן־ בערגער לאָגער־צייטונג), נומ. 43 (55), לאָנדסבערג, 25 אָקטאָבער 1946, ז' 5.

2. אונדזער יאָר־צייט. אויסגאָבע געווידמעט דעם אומקום פון טשענסטאָכאָוער יידנטום, י"א תשרי תש"ג־תש"ט, 1942־ 1948. באמבערג (1948), 25 זז' אילוס.. איינמאָליקע אויס־גאָבע אין דער צענטראַל־פֿאַרוואָלטונג פון דעם טשענסטא־כאָוער לאַנדסמאַנשאַפט אין דער אמעריקאַנער זאָנע אין דייטשלאַנד.

אינהאַלט: אונדזער יאָר־צייט — ב. ארענשטיין (ז' 1); ליקווידאַציע פון קליינעם געטא — בענא (ז' 2); מיין גע־בורט־שטאָט טשענסטאָכאָו אין חורבן — צבי קאַנטאָר (ז' 3־4); מיין לעצטע באַגעגעניש מיט דעם יידן־מערדער דעגענהארדט — אסתר עפשטיין (ז' 5, 18). ברויט (לידן) — בנימין ארענשטיין (ז' 6־7); די לעצטע זיצונג אין אר־בעטער־ראָט — צבי ראָזענווייג ז' 8־9); דאָס בוך חורבן טשענסטאָכאָו — פּילפּ פּרידמאַן (ז' 10); גענוג! (לידן, ז' 10); דאָס אַמאָליקע יידישע לעבן אין טשענסטאָכאָו — ב. א. (ז' 11, 14־15); זכור מה עשה לך עמלק! (פּאָעזיע בילדער פון געטא אין טשענסטאָכאָו, פון צוואַנגאַרבעט און קאַצעט, פון לעבנגעבליבענע טשענסטאָכאָוער נאָך דער באַפֿרייאונג, פון דעם פּראָצעס פון קריגס פֿאַרברעכער קעס־לער, ז' 12־13); די לעצטע נאַכט — צרין (צבי ראָזענווייג, ז' 17־18); געשטאַלטן פון דער אונטערגרונט־באָוועגונג (פון בוך חורבן טשענסטאָכאָו) ב. ארענשטיין (ז' 19־21); טרויעריק (לידן, ז' 21); גראַנאַטן־פֿראַדוקציע אין קליינעם טשענסטאָכאָוער געטא — (פון בוך חורבן טשענסטאָכאָו) — ב. ארענשטיין (ז' 22־23); צום יאָרטאָג, צענטראַל־קעדיטס, (צוויי לידער פון בוך חורבן טשענסטאָכאָו, ז' 23); רעצענ־זיע וועגן דעם בוך טשענסטאָכאָוער יידן, זען נומ. 47) — צבי ראָזענווייג (ז' 24־25); א שטאָט גייט אונטער, א פּאָלעמיק מיט נתן עק (זען נומ. 57) — ב.א. (ז' 25).

3. איזביצקי, אברהם: עד איז געווען אין טשענסטאָכאָו ביז 1944 און געזען ווי נאַציס האָבן אויסגעמאָרדעט אַלע יידן. פֿאַרווערטס, 8 און 9 יאַנואַר, 1945.
באַריכט פון אַן עד־ראיה, אויפגענומען פון דער טשענסטא־כאָוער לאַנדסמאַנשאַפט אין ארץ ישראל.

4. אין די יאָרן פון יידישן אומקום. די שטים פון אונטער־ערדישן בונד. ניו יאָרק, 1948. אונזער צייט. 342 זז' און 6 זז' פּאַקסימ'ס.
אין בוך זיינען פֿאַראַן צוויי אַרבעטן וועגן טשענסטאָכאָו: „טשענסטאָכאָוער געטא" — אויסצוגן פון אַ באַריכט פון חבר ל. ברענער" (ז' 295־306) און „די טעטיקייט פון „בונד" אין דער צייט פון היטלעריסטישער אָקופּאַציע פון טשענסטאָכאָו" פון מ. קושניר (ז' 306־315). ביידע מחברים האָבן אָנגעפירט מיט דער אונטערהדישער אַרבעט פון „בונד" אין טשענסטאָכאָו.

5. אַסטראָווסקי, ב. (תל אביב): געראַטעוועט יידן פון פּויל, רומעניע און איטאַליע אָנגעקומען קיין פּאָלעסטינע. פֿאַר־ווערטס, 22 יולי, 1944.
ידיעות און גרוסן פון בענדין, טשענסטאָכאָו און טשער־נאָוויץ.

6. ארענשטיין, בנימין: אומקום פון טשענסטאָכאָוער יידנטום. דער אמעריקאַנער, ניו יאָרק, 19 סעפּטעמבער, 1952.

7. — — — — — — : די באַפֿרייאונג פון שארית טשענסטא־כאָו. וואָכענבלאַט, טאָראָנטא, נומ. 84, 12 יאַנואַר, 195.
— — — — — — : בערגאַרד קוראַנד, איבערגאַנג, נומ. 11, מינכען, 26 מערץ 1948 (מיט לאָט. א'ב).
זען אויך: קענעדער אָדלער, נומ. 261, 15 נאָוועמבער 1954.
אַרום דער פּערזונלעכקייט און דער טעטיקייט פון לייב קוראַנד, לייטער פון אַרבעטסאַמט פון טשענסטאָכאָוער יידנראַט אין דער נאָצי צייט האָט זיך אַנטוויקלט א ליידנ־שאפטלעכע פּאָלעמיק. זען די נומ.

8. — — — — — — : גראַנאַטן פּראָדוקציע אין קליינעם טשענסטאָכאָוער געטא. ווידערשטאַנד, נומ. 5. מינכען, מאַי 1948.
זען אויך נומ. 2.

9. — — — — — — : דער ווידערשטאַנד און די ליקווידאַציע פון קליינעם טשענסטאָכאָוער געטא. קענעדער אָדלער, נומ 145, 23 יוני 1950.

10. — — — — — — : חורבן און ווידערשטאַנד פון טשע־סטאָכאָוער יידנטום. ייוואָ־בלעטער, באַנד 37 (1954) ז' 301־306.
א רעצענזיע אויף ל. ברענערס בוך ווידערשטאַנד און אומקום אין טשענסטאָכאָוער געטא (זען נומ. 30).

11. — — — — — — : יידישע פרייהייטס־קעמפער. אונדזער וואָרט, באמבערג, נומ. 16 פון 15טן יולי 1946 און נומ. 21 פון 9טן אויגוסט 1946.
אין דעם ציקל פון 9 ארטיקלען וועגן „יידישע פרייהייטס־קעמפער" באַהאַנדלען די צוויי אויבנדערמאָנטע ארטיקלען די יידישע ווידערשטאַנד באָוועגונג און אירע העלדן אין טשע־סטאָכאָו.

14. ——— ——— ———: ישראל יוסף קוטנער. קענעדער אַדלער נומ. 56, 6 מערץ 1953.
דער שוחט י. י. קוטנער איז געווען איינער פון די אָנגע־זעענסטע געראַטענע חסידים אין טשענסטאכאָוו, האָט דורכגע־מאַכט די לאַגערן „האַסאַג־פּעלצערן" אין בוכענוואַלד, און נאָך דער באַפרייאונג געהאָלפן צוריק אויפבויען דאָס יידישע רעליגיעזע לעבן אין בערגן־בעלזן. ער איז אומגעקומען אין אן אויטאָ־קאַטאַסטראָפע אין 1946.

15. ——— ——— ———: פּסח אין קאָנצענטראַציע־לאַגער דאָרא. קענעדער אַדלער, נומ. 74, 26 מערץ 1956.
זען אויך: דער אַמעריקאַנער, נומ. 50, 23 מערץ 1956.

16. ——— ——— ———: דער אומקום און ווידערשטאַנד פון אַ יידישער שטאָט, י"א תשרי תש"ג־תש"ן, 1942־1949. מאַנט־רעאָל, 1949. דרוק: מאַדערן פּרינטינג ענד סטעישאַנערי, 18 ז'ז.

17. ——— ——— ———: ווירקלעכקייט, באַמבערג, 1948. היס־טאָריש־ליטעראַרישע ביוראָ. 185 זז', אילי"ס.
אַ זאַמלונג פון עסייען. צו טשענסטאכאָוו האָבן אַ שייכות די ווייטערדיקע אַרטיקלען: מאַטעק זילבערבערג, דער קאָ־מענדאַנט פון דער אונטערגרונד־באַוועגונג „זשאַב" אין קליינעם טשענסטאכאָווער געטא, (ז' 16־17); רבקה גלאַנץ [אַגגעפירט מיט דער אַרבעט פון אונטערערדישן „דרור" אין טשענסטאכאָווער געטא. געפאַלן אין קאַמף קעגן די נאַצים] (ז' 52־53); דער ערשטער מאַי 1943 אין טשענסטאכאָווער קליינעם געטא (ז' 126־129); די ווייטערדיקע זכרונות און רעפּאַרטאַזשן באַהאַנדלען דאָס לעבן אין טשענסטאכאָווער אַרבעטס־לאַגער „האַסאַג־פּעלצערן": „דער שיינער מאַי איז פאַרבי", „דער בריוו", „האַסאַג רעפּאַרטאַזש", „וועט דער גיהנום נאָך לאַנג דויערן?", „קאַשע" — רעציטאַציע" (ז' 130־154).

18. ——— ——— ———: חורבן אטוואָצק, פּאָלענץ, קאָרטשעווע. באַמבערג, 1948. אטוואָצקער, פּאָלעניצער און קאָרטשעווער לאַנדסלייט אין דער אַמעריקאַנער זאָנע אין דייטשלאַנד. 71 זז', אילוס.
צווישן אַנדערע דערציילט דער מחבר וועגן אַנקומען פון וואַרשע קיין טשענסטאכאָוו, אין פּריילינג 1943 (ז' 58־59) און וועגן זיינע ווייטערדיקע איבערלעבענישן אין לאַגערן „האַסאַג־ראַקאָוו" און „האַסאַג פּעלצערן" (ז' 64־70).

19. ——— ——— ———: חורבן טשענסטאכאָוו, אַן ד', 1948 צענטראַלפאַרבאַנד פון דער טשענסטאכאָווער לאַנדסמאַ־שאַפט אין דער אַמעריקאַנער זאָנע אין דייטשלאַנד. 405 זז', א ילוס'. [לאָנ.]. פאַרוואַרט: פילפּ פּרידמאַן (ז' 8־9); דאָס בוך „חורבן טשענסטאכאָוו" — צבי קאַנטאָר (ז' 10־11).
אַ מאַנאַגראַפיע וועגן גורל פון טשענסטאכאָווער יידן אונ־טער דער נאַצישער אָקופּאַציע, אין טשענסטאכאָווער געטא, אין די צוואַנגסאַרבעט־לאַגערן, אין די קאַצעטן טרעבלינקע, בוכענוואַלד, דאַרא און בערגן־בעלזן וואוהין טשענסטא־כאָווער יידן זיינען פאַרשיקט געווארן און וועגן דעם לעבן פון דער טשענסטאכאָווער שארית־הפּליטה אין דייטשלאַנד נאָך דער באַפרייאונג. אַ סך אויפמערקזאַמקייט האָט דער מחבר געוויידמעט דער יידישער אינטערערדישער באַוועגונג, דעם ארבעטס־ראַט, די ביאָגראַפיעס פון יידישע אונטער־ערדישע פירער, דעם יידישן גיזעלשאַפטלעכן לעבן אין געטא און אין די לאַגערן, דעם קולטור לעבן און דעם יידישן פאָלקלאָר אין געטא און לאַגערן. דעם בוך האָט דער מחבר צוזאַמענגעשטעלט אויפן סמך פון זיינע אייגענע איבערלעבענישן און אַבסערוואַציעס, פון אַ גרויסע צאָל גבית־עדותן וואָס ער האָט געזאַמלט און אויפן יסוד פון פאַר־שיידענע ארכיוואַלישע מאַטעריאַלן. צום סוף פון בוך באַ־שרייבט דער מחבר אַ צאָל יידישע פּערזענלעכקייטן און כאַראַקטעריסטישע טיפּן פון פאַרמלחמהדיקן טשענסטאכאָוו (ז' 347־396). זען: נומ. 28.

20. בּאָרענשטיין, יצחק: ווי לעבן היינט די יידן אין טשענסטא־כאָוו. יידישע צייטונג, לאַנדסבערג, 31 אויגוסט 1948.

21. בעסערגליק, מ. י.: נקמה איז זיס. לאַנדסבערגער לאַגער־צייטונג [לאַנ.]. נומ. 8 (20), לאַנדסבערג, 1 מערץ 1946.
זען נומ. 47.
אַ ביסל ידיעות וועגן לעבן אין טשענסטאכאָווער געטא.

22. בירענבאַלק, חיים. פּורים 1943 אין דער קליניער טשענ־סטאכאָווער געטא. אַרייגפיר: ב. אַרענשטיין, קענעדער אַדלער, נומ. 54, 3 מערץ, 1905.

23. בראָנדס, אהרן: קץ היהודים במערב פּוילן, מרחביה, 1945, הקיבוץ הארצי של השומר הצעיר, ספרית פועלים, 96 זז'.
דער מחבר, אַ מיטגליד פון דער יידישער אונטערערדישער יוגנט באַוועגונג אין מערב־פּוילן, וואָס איז שפּעטער עולה געווען קיין ישראל, דערציילט וועגן די יידישע ליידן און יידישן ווידערשטאַנד אין פאַרשיידענע שטעט אין מערב פּוילן. צוו"א דערציילט ער אין איניקע קאַפּיטלען אויך וועגן דעם וואָס איז פאַרגעקומען אין טשענסטאכאָוו און אין די ארומיקע שטעטלעך, און שטעלט זיך אפּ באריכות אויף גירוש טשענסטאכאָוו (דעם 22 סעפּטעמבער 1942) און דער טעטיקייט פון דער יידישער קאַמפאַגניזאַציע (ז' 34־45).

24. ברענער (ליבער); די ווידערשטאַנד באַוועגונג אין טשענ־סטאכאָווער געטא. דאָס נייע לעבן, לאַדזש־וואַרשע, נומ. 103, 104, 105, 106, 107, פון 6, 9, 10, 13 און 15 דעצעמבער 1948.
דער מחבר איז געווען אַ פירנדיקער מיטגליד פון דער אונ־טערערדישער בונדישער ארגאַניזאַציע אין טשענסטאכאָווער געטא און נאָך דער באַפרייאונג — פרעזעס פון יידישן קאָמיטעט אין טשענסטאכאָוו.

25. ——— ——— ———: חורבן טשענסטאכאָוו. דאָס נייע לעבן, 20 און 28 אקטאָבער 1948.

26. ——— ——— ———: טשענסטאכאָווער געטא. אונזער צייט, נו־יאָרק, דעצעמבער 1945, ז' 22־27.

27. ——— ——— ———: די יידישע קהילה אין טשענסטאכאָוו און דער יידישער קאַמיטעט. דאָס נייע לעבן, לאַדזש, יובל־אויסגאַבע 1946.

28. ——— ———: רעזעניזע. בלעטער פאַר געשיכטע, וואַרשע, באַנד ו, נומ. 3־4 (1948) ז' 222־234.
אַן אויספירלעכע, פאַלשמישע רעצענזיע איבער ב. ארענ־שטיינס חורבן טשענסטאכאָוו. (זען נומ. 19).

30. ——— ———: וויערשטאַנד און אומקום אין טשענ־סטאכאָווער געטא, אַן ד. (וואַרשע), נ. ד. יידישער היסטא־רישער אינסטיטוט אין פוילן, 176 זז', מאַפּע, אילוס', פאַקסמ.

א מאַנאַגראַפיע וועגן יידישן חורבן און ווידערשטאַנד אין טשענסטאָכאָו געבויט על פי רוב אויף אַרכיוואַליש מקורים. זען נום. 12.

31. געלבערט, א.: דער אויפשטאַנד אין טשענסטאָכאָו. אונדזער וועג. מינכען, נום. 39, 28 יוני 1946.

32. גליקסמאַן, וואָלף זאב: אין טשענסטאָכאָוער געטא. פון לעצטן חורבן. מינכען. נום. 2 (1946), ז׳ 51־55. בלעטלעך זכרונות.

33. — — — — — — דער סוף פון א קהילה. צום 7טן יאָר־טאָג פון דער אויסזידלונג פון טשענסטאָכאָו. ניו יאָרקער וואָכנבלאַט. באַנד XV, נום. 378 (שפּעטעמבער 1949) ז׳ 4־5. פורים אין 1943. ניו־יאָרקער וואָכנבלאַט באַנד 16 (פּעב. 1950).

34. גרונפּאַס, בן: טשענסטאָכאָוער באַפעלקערונג באַערט דעם אַנדענק פון די דערמאָרדעטע דאָקטוירים. נייעלבן, תל־אביב. 20 אקטאבער, 1948.

35. דאָרפמאַן, י.: דאָס יידישע לעבן אין קראקע און קראָקער וואָיעוואָדסטוועו. איינקיקיט, מאַסקווע. 17 יולי 1945. צוי״א וועלט דא געבראכט א ידיעה וועגן 800 יידן וואס זיינען אַנגעקומען קיין קראקע פון טשענסטאָכאָו און אש־ווענטשים.

36. האָרט (הערץ), י.: ליכטיקע געשטאַלטן: אלי אַלעבארדא, אונזער צייט, ניו־יאָרק, יולי־אויגוסט 1951, ז׳ 36. וועגן איינעם פון די אַנפירער פון דער אונטערערדישער בונ־דישער באוועגונג אין טשענסטאָכאָו.

37. היסטאָרישער זאַמלבוך. מאַטעריאלן און דאָקומענטן צו דער געשיכטע פון אַלגעמיינעם יידישן אַרבעטער־בונד. וואַרשע. 1948. רינגען. 196 זז׳, אילוס׳, פאַקסמס. אין דעם בוך איז אַפּגעדרוקט אַן אַרטיקל פון ל. ברענער: „דער קאַמף מיטן יודענראַט אין טשענסטאָכאָוער גטא״ (ז׳ 105־108) און א צווייטער אַרטיקל: ט׳ער פון „טאָו״ אין טשענסטאָכאָוער גטא״ (ז׳ 109).

38. וואָגאָ, שלמה. א מאָרד וואס לעבט. צום 12טן יאָרצייט פון חורבן טשענסטאָכאָו. קענעדער אָדלער, 5 אקטאבער 1954.

39. — — — — — —

קליינעם געטאָ", ז' 243־246, זען נומ. 21); דער היטלעריש־ער באָנדיט וועט ענגגען אויף דער תליה (ז' 246־247) [די ביידע לעצטע ארטיקלען דערציילן וועגן דעם דייטשישן זשאָנדאַרם קעקסטנער, וועלכער איז פֿאַרמשפט געוואָרן צום טויט]; צו דעם דרי־טן יאָרצייט פון ערשטן יידישן אויף־שטאַנד אין טשענסטאָכאָווער געטאָ [דעם 3 יאָנואַר 1943] — ל. ברענער (ז' 247־249); דאָס נייע טשענסטאָכאָוו [נאָך דער באָפרייאונג פון די נאַציס, 16 יאָנואַר 1945 ביז יולי 1946) — וואָלף גליקסמאַן (ז' 249־252). קינדערר־הויז אין טשענסטאָכאָוו — אידא מערזשאָן (ז' 253־254, זען אויך נומ. 53).

זען נומ. 2 (צבי ראָזענווייגס רעצענזיע אויף טשענסטאָכאָווער יידן).

48. טשענסטאָכאָווער בולעטין. נומ. 1 (6), ניו יאָרק, יולי 1950, 12 זז', רעדאַקציע־קאָלעגיע: רפאל פעדערמאַן, צבי ראָזענוויג, אסתר עפשטיין.

דער בולעטין ברענגט אַן אָנקטעט אד..נ.: „וואָס ווייסט איר וועגן דער חורבן־צייט?" (ז' 3) און באריכטן פון פֿאַרשיי־דענע הילפסטעטיקייטן פון די טשענסטאָכאָווער לאַנדס־מאַנשאַפטן איבער דער וועלט.

49. י. ה.: אויף דער תליה פאר פֿאַרלאָזן דעם געטאָ. אונזער צייט, ניו יאָרק, יוני 1942, ז' 41.

50. י. ה.: ליקווידאַציע פון טשענסטאָכאָווער געטאָ. אונזער צייט, ניו יאָרק, מערץ, 1943. ז' 42־43.

51. יוריסטאָ, לייב: אין אַ בונקער, באָפרייאונג, מינכען, 19 אַפּריל 1948.

52. לעבער, יעקב: צוועלף יאָר נאָכן חורבן טשענסטאָכאָוו. לעצטע נייעס. תל־אביב, 13 אָקטאָבער 1954.

53. מערזשאָן, אידא: קינדערהויז אין טשענסטאָכאָוו. דאָס נייע לעבן. נומ. 23, לאָדזש, 12 יאָנואַר 1945.

54. ספר דרור. עין־חרוד, 1947. הקיבוץ המאוחד. 514 זז', צו־זאַמענגעשטעלט און רעדאַקטירט פון דוד גוטספֿרכט, חיים הדרי און אהרן ריכמן.

וועגן דער אונטערערדישער ארבעט פון „דרור" אין טשענ־סטאָכאָוו וועט דערציילט אין די וויי־טערדיקע קאַפּיטלען: אַן אויסצוג פון אַ בריכט פון צביה [לובעטקין] אויף אַ קאָנפֿערענץ פון הקיבוץ המאוחד אין ישראל (ז' 423), אַן אויסצוג פון דעם בוך פון רעניא קולקעלקא [ארויס אין העברעאיש א.ד.נ. בנדודים ובמחתרת און אין ענגליש א.ד.נ. „עסקעפּ פראָם די פּיט", זען נומ. 92) ז' 423־424, און די ביאָגראַפּיע פון רבקה גלאַנץ (ז' 424) איבערגעדרוקט פֿונעם בוך חורבן ומרד של יהודי ורשה, רעדאַקטירט פון מלך ניישטאדט.

55. ספר הזוועות, תעודות, עדויות ודינים וחשבונות על שואת היהדים במלחמת העולם השניה, בצרוף מבואות, מפתחות וצלומים, ירושלים. תש"ח (1945) ראובן מס. באנד. I, נ"ד, 263 זז', אילוס', רעדאַקטירט פון בנימין מינץ און ישראל קלויזנר.

אין בוך זיינען פֿאַרצייכנט צוויי גבית־עדותן פון טשענסטאָכא־וועד וואָס האָבן געלעבט אין דער שטאָט אַ געוויסע צייט אונטער דער נאַצישער אָקופּאַציע און וואָס האָבן זיך באַוויזן אַרויסצוארבעטעווען און עולה זיין קיין ישראל, איינער נאָך אין 1940, דער צווייטער אין 1944. די נעמען פון די עדות וועלן אָנגעגעבן מיט די ראשי תבות א.א. [אברהם איזביצ־קי?] און ר. ו—ן (ז' 119־122).

56. ספר מלחמות הגיטאות בין החומות, במחנות, ביערות. (תל־אביב), 1954. הקיבוץ המאוחד. ט"ז, 812 זז', מאַפּע, אילוס'. רעדאַקטירט פון יצחק צוקרמן און משה בסוק.

די אונטערערדישע באַוועגונג און דעם ווידערשטאַנד אין טשענסטאָכאָוו באַהאַנדלען די וויי־טערדיקע ארטיקלען: אי"ל [ארגון יהודי לוחם — יידישע קאַמפֿאָרגאַניזאַציע] בצ'נסטו־כוב — י. יוריסטה (ז' 332); בפֿעולה — אהרן בראנדס (ז' 332־333, זען נומ. 23)" עם נשך ביד — ל. ברנר (ז' 333־335).

57. עק, נתן. אַ יידישע שטאָט גייט אונטער. יידישער קעמפֿער באַנד XXVIII, נומ. 718, 719, 720, 721, 722, 723, 724, פון 12 סעפּטעמבער (ראש השנה נומער), 3, 10, 17, 24 און 31 אָקטאָבער און 7 נאָוועמבער 1947.

דער מחבר איז בשעת דער זומער־אַקציע אין 1942 אין ווארשעווער געטאָ אַנטלאָפן קיין טשענסטאָכאָוו און באַ־שרייבט זיינע איבערלעבענישן און אָבסערוואַציעס פון טשענסטאָכאָווער געטאָ.

זען די באַמערקונגען צו דער ארבעט אין נומ. 2 (ארטיקל פון ב. א.) און נומ. 71.

58. ———— —— —: פונעם ווארשעווער חורבן קיין טשענ־סטאָכאָוו. יידישער קעמפֿער, באַנד XXVII, נומ. 642 און 664 פון 15 און 29 מערץ 1946.

59. ———— —— —: פונעם ווארשעווער חורבן קיין טשענ־סטאָכאָווער געטאָ ערב דער דעפּאָרטאַציע אין 1942. אונזער וואָרט, פּאריז 14 אָקטאָבער 1944.

60. פּאָט, יעקב: אַש און פייער, ניו יאָרק 1946, ציקא. 392 ז', אילוס'.

אַנהייב 1946 האָט יעקב פּאָט באַזוכט פּוילן און באַשריבן זיינע איינדרוקן און זיינע באַגעגנישן מיט יידן און ניט־יידן אין אַ צאָל פוילישע שטעט וואָס ער האָט געהאַט במשך פון זיין 60־טאָגיקער רייזע איבערן לאַנד. ער האָט אויך באַזוכט טשענסטאָכאָוו און האָט באַשריבן די מלחמה־צייט איבערלעבענישן און דעם נאָך־מלחמהדיקן מצב פון די דאָר־טיקע יידן (ז' 111־136). זיינע טשענסטאָכאָווער רעפֿאָר־טאַזשן זיינען פֿריער געווען עדותן בעדרוקט אין פֿאָרווערטס, ניו יאָרק, פון 26, 27, 28 און 29 מערץ, 1946.

דאָס בוך איז אַרויס אויך אין ענגליש (זען נומ. 94).

61. פּנקס קטן. תל־אביב, יאָנואַר 1944. ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ ישראל, 63 זז' („פּנימי").

אין דעם יאָנואַר נומער 1944 פון „פּנקס קטן", אַרויסגעגעבן פֿאַר אינערלעכע צירקולאַציע צווישן די הסתדרות מיט־גלידער, געפינען זיך צוו"א אויך ידיעות ז' 40) וועגן דעם יידישן ווידערשטאַנד אין טשענסטאָכאָוו און דער ראָל פון רבקה גלאַנץ וואָס איז געפאַלן אין קאַמף קעגן די נאַציס.

62. פון נאַצי־גיהנום. פוילישער איד, ניו יאָרק, פעברואַר 1942, ז' 13־14.

פאַראַן ידיעות וועגן טשענסטאָכאָוו.

63. פּוקס, מ.: דער בלוטיקער מאַנטיק אין טשענסטאָכאָוו. דאָס פרייע וואָרט (לאָט.) נומ. 38, פעלדאַפּינג, 5 יולי 1946.
די נאַצישע מעשים־תעתועים, מאַנטיק דעם 4 סעפּטעמבער 1939, דעם צוויטן טאָג נאָכן פאַרנעמען טשענסטאָכאָוו דורך די דייטשן.

64. פעדערמאַן, רפאל: צום 11טן יאָרצייט נאָך די קדושים פון טשענסטאָכאָוו. פאַרוועלטונג, ניו יאָרק, 23 אָקטאָבער, 1953.

65. צאַנין, מ.: איבער שטיין און שטאָק. אַ רייזע איבער הונדערט חורבן־גענוואָרענע קהילות אין פוילן. תל־אביב, 1952, „לעצטע נייעס". 318 זז', אילוס'.
אויף זיין רייזע איבער פוילן אין 1947־1948 האָט צאַנין באַזוכט אויך טשענסטאָכאָוו אין דערציילט וועגן זיינע איינדרוקן דאָרט (ז' 240־244).

66. קויפמאַן, אבא: טשענסטאָכאָוו, מיין געבוירן־שטאָט. ניו יאָרק 1950, דרוק פון יוסף קויפמאַן. 23 זז'.
די בראָשור בערעגט צוויא אַ רשימה פון עטלעכע הונדערט אומגעקומענע טשענסטאָכאָווער „געטא קעמפער, געלערנטע, זשורנאַליסטן, לערער, קינסטלער, רבנים... גזעזלשאַפט־לעכע טוער" און אַ צווייטע רשימה פון עטלעכע הונדערט לעבנגעבליבענע. אויף ז' 8־9 ווערט אויך אויבערגעוואָרפן פון דער ניו יאָרקער מאָרגן פרייהייט פון 2 אָקטאָבער 1950 אַ באַשרייבונג פון די נאַצישע רדיפות אין טשענסטאָכאָוו, געשילדערט פון אַ לעבנגעבליבענעם עדות פון נאַצי־חורבן.

67. קורץ, יעקב: ספר עדות. רשימות של יהודי מוצל מן הגיהנום הנאצי בפולין. מב"י ביידיש [תרגם] מ. בן־אליעזר. תל־אביב, תש"ד (1944), עם עובד, 364 זז'.
דער מחבר, אַן ארץ־ישראלדיקער בירגער וואָס איז געקומען אויף אַ באַזוך אין זיין געבוירנשטאָט פיאָטרקאָוו ערב דער צוויטער וועלט־מלחמה און איז דאָרט פאַרבליבן במשך דער נאַצישער אָקופּאַציע ביז מען האָט אים דערלויבט צוריקצופאָרן קיין א"י, אין האַרבסט 1942. ער דערציילט וועגן נאַצישע רדיפות אויף יידן אין פיאָטרקאָוו און אין די שכנותדיקע שטעט. איין קאַפּיטל פון זיין בוך דערציילט (ז' 319־334) וואָס טשענסטאָכאָווער פליטים און ספעציעלע שליחים, ארויסגעשיקטע פון פיאָטריקאָוו קיין טשענסטאָכאָוו, האָבן דערציילט וועגן חורבן טשענסטאָכאָוו אין 1942.

68. קושניר, מ.: די טעטיקייט פון בונד אין דער צייט פון דער היטלעריסטישער אָקופּאַציע אין טשענסטאָכאָוו. אונזער צייט, ניו יאָרק, נומ. 2, 1946.

69. קידוש השם, אַ זאַמלונג געקליבענע, אָפט געקירצטע באַריכטן... וואָס מאָלן אויס מסירת נפש אין אונדזערע צייטן. ניו יאָרק, תשי"ז (1948), ציקא, 1116 זז', געזאַמלט און רעדאַקטירט פון שמואל ניגער.
אין דער זאַמלונג זיינען אָפּגעדרוקט געוואָרן עטלעכע באַריכטן וועגן יידישן ווידערשטאַנד אין טשענסטאָכאָוו. (ז' 350־354) וואָס זיינען פריער דערשינען אין פאַרשידענע יידישע צייטונגען.

70. קינדער־מאַרטיראָלאָגיע. זאַמלונג פון דאָקומענטן. בוענאָס־איירעס. 1974. צענטראַלפאַרבאַנד פון פוילישע יידן אין אַדגענטינע 284 זז'. אילוס'. צוזאַמענגעשטעלט פון נח גריס.

די זאַמלונג איז צום טייל אינדעטשט מיט דער פוילישער אויסגאַבע וואָס איז צוגעגרייט געוואָרן ערך נח גריס צוזאַמען מיט מאַריאַ האָכבערג־מאַריאַנסקאַ (זען נומ. 88). די יידישע אויסגאַבע פאַרמאַגט אַן אויספּירלעכן היסטאָרישן אַרײַנפיר פון נ. גריס: „יידישע קינדער אין דער צייט פון דער נאַצי־אָקופּאַציע" (ז' 7־63) וואָס פעלט אין דער פוילישער אויסגאַבע. אין דער יידישער אויסגאַבע זיינען אויך פאַראַן אַ צאָל גבית־עדותן און באַריכטן וואָס זיינען נישט בנמצא אין דער פוילישער אויסגאַבע. צווישן זיי האָבן אַ שייכות צו טשענסטאָכאָוו: אַ באַריכט פון ל. ברענער וועגן דער טעטיקייט פון „טאַז" (גזעזלשאַפט צו שיצן די געזונט, בפרט פון קינדער) אין טשענסטאָכאָווער געטא (אין נח גריס' אַרײַנפיר, ז' 47־49); דער גבית עדות פון ראובן ראָזענבערג: „פון איין לאַגער צום אַנדערן" וועגן די אי־בערלעבענישן אין צוואַנג־אַרבעטלאַגער „ראָאָקאָוו־אייזנהי־טע" אין טשענסטאָכאָוו (ז' 250־252). פאַרשיידענע קלע־נערע עפּיזאָדן וועגן טשענסטאָכאָווער יידן וועלן אויך דער־מאָנט אין אַנדערע שטעלעס אינעם בוך (זען דאָרט, אינ־דעקס).

71. ראָזענווויג, צבי: זאָל אויפגעקלערט ווערן דער אמת. אונדזער וואָרט, באַמבערג, נומ. 47 (85), פון 5 דעצעמבער, 1947.
באַמערקונגען צו ד"ר נ. עקס אַרטיקלען אין אידישער קעמ־פער (זען ונמ. 57).

72. — — — — — — — — — — : די לעצטע נאַכט אין טשענסטאָכאָוו. טאָג־מאָגרן זושרנאַל, ניו יאָרק, 14 דעצעמבער 1950.
וועגן דער דייטשישער „אקציע" קעגן טשענסטאָכאָווער יידן דעם 28 סעפּטעמבער 1942.

73. אַ רעפאָרטער: צום 8טן יאָרטייַ פון חורבן טשענסטאָכאָוו (טרויעריקער סך־הכל פון טשענסטאָכאָווער יידישער קהילה). פאַרוועלטונג, 8 אָקטאָבער 1950.

74. שטיינבערגער, אדם. צום דריטן יאָרטאָג פון דער ליקווי־דאַציע פון טשענסטאָכאָווער געטא. דאָס פרייע וואָרט (לאָט.) נומ. 39, פעלדאַפּינג, 12 יולי 1946.

75. שפּיגלער, נתן: קאָנקורס דערציילונג נומ. 3. (דער „האָסאָג" לאַגער אין טשענסטאָכאָוו. אַ היים (לאָט.) נומ. 10־11 פון 16 מאַי 1946.
דאָס לעבן אין לאַגער האָרט פאַר דער באַפרייאונג.

76. שפּערלינג, הענריק: טרעבלינקע. פון לעצטן חורבן, נומ. 6, (אויגוסט 1946) ז' 3־17, מאַפּע.
דער מחבר דערציילט ווי ער, מיט אַ סך אַנדערע טשע־נסטאָכאָווער יידן, זיינען געכאַפּט געוואָרן דורך די נאַציס און אַוועקגעפירט צו די אייזנבאַן־וואָגאָנען, שילדערט דעם טראַנספּאָרט קיין טרעבלינקע און די שוידערלעכע באַדינ־גונגען אין דעם קאָנצענטראַציע לאַגער.

אין אַנדערע שפּראַכן

77. Ajzensztajn, Betty: *Ruch podziemny w ghettach i obozach* (*Materiały i dokumenty*). Warszawa-Lodz, 1956. XXIV, 213 pp. p. 66-69: Organizacja oporu w Czestochowie.

אין דעם בוך: «אונטערערדישע באַוועגונג אין די געטאָס אוּן קאָצעטל» געפינט זיך אַ קאָפּיטל: «די ארגאַניזאַציע פון ווידערשטאַנד אין טשענסטאָכאָוו» (ז' 66-69), וואו יוליאַן זילבערבערג, אַן אָקטיוואָר מיטגליד פון דער ידישער קאָמפּס־ארגאַניזאַציע, וואָס איז געווען אין געטאָ ביז צו דער ליקווידאַציע אוּן שפּעטער אַ פּאַרטיזאַנער גרופּע פון דער פּאָלקס־ארמיי («ארמיאַ לודאָווא»), דערציילט וועגן דער ווידערשטאַנד־באַוועגונג.

78. *The Black Book of Polish Jewry. An account of the Martyrdom of Polish Jewry under the Nazi Occupation.* (New York), s1943, XVI, 343 pp. illus. American Federation of Polish Jews in co-operation with the Association of Jewish Refugees and Immigrants from Poland. Editor: Jacob Apenszlak. Co-editors: Jacob Kenner, Isaac Lewin, Moses Polakiewicz.

אין דעם «שוואַרצבוך פון פוילישן יידנטום"» ווערט טשענסטאָכאָוו אָפט דערמאָנט (זען אינדעקס), בפרט אויף ז' 51 (באַשרייבונג פון דעם נאַצי־פּאָגראָם אין סעפּטעמבער 1939), 138, 194, אוּן 226 (די סאָניטאַרע באַדינגונגען אין טשענסטאָכאָווער געטאָ).

79. Blumental N(achman): *Obozy.* Lodz. 1946. V, 335 pp. maps, fasms. (Documenty i materialy z czasow okupacji niemieckiej w Polsce. Tom I.)

אין דעם בוך וועגן די נאַצישע לאָגערן פּאַר יידן איז אויך פּאַראַן אַ גבית עדות פון דעם סטאָליער שמעון גאָלדבערג, וואָס איז אין דער אָקציע פון סעפּטעמבער 1942, צוזאַמען מיט זיין גאַנצער משפּחה אוּן אַ סך אַנדערע יידן אַוועקגעפירט געווארן פון טשענסטאָכאָוו קיין טרעבלינקע (ז' 178-181).

80. Brener, L.: Dzieje zydowskiego osiedla po wyzwoleniu. *Glos Bundu.* Warszawa, sierpien (August) 1946.

באַשרייבט די לאַגע פון טשענסטאָכאָווער יידן אין ערשטן יאָר נאָך דער באַפרייאונג פון נאַצישן יאָך.

אַ גערייט־רעפּאַרטאַזש.

81. ———— Przesladowca przed sadem. *Glos Bundu.* 15 sierpnia (August 1947.

אויף דעם פּראָצעס פון דעם געווען פּוילישן «וועך־שוץ» אין ארבעטס־לאַגער «האַסאַג», ראָמאַן קמיטשקעוויטש, דערציילן קריסטלעכע און יידישע עדות וועגן זיינע מער־דערישע האַנדלונגען לגבי די יידישע ארבעטער אין לאַגער.

82. ———— W trzecia rocznice sydowskiego powstania w getcie czestochowskiem. *Glos Narodu.* Czestochowa. 3 grudnia (December) 1945.

אַן ארטיקל צום דריטן יאָרצייט פון יידישן ווידערשטאַנד אין טשענסטאָכאָוו, דעם דריטן יאָנואַר 1943 (זען אויך נומ. 47).

83. ———— Tragiczny dzien w "malym ghetcie" Czestochowy. *Glos Bundu,* 1 lutego (February) 1947.

דער מחבר שילדערט אַן «אָקציע" אין «קליינעם געטאָ" ביי וועלכער ס'זיינען אומגעקומען 127 יידן.

84. ———— Zydowski ruch oporu w Czestochowie. *Golos Bundu.* 1 stylcznia (January) 1946.

ברענער פּאָלעמיזירט מיטן באַריכט פון יוליאַן זילבערבערג אין דעם בוך פון בעטי אייזנשטיין (זען נומ. 77). ער טענהט אַז דער באַריכט איז נישט געגנג אַביעקטיוו אוּן אַלזייטיק אוּן אַז די ידישע היסטאָרישע קאָמיסיע אין פוילן האָט אין איר רשות נאָך אַנדערע דאָקומענטן וועגן דעם ווידער־שטאַנד אין טשענסטאָכאָוו, וואָס וואָלטן געקאָנט געבן אַ מער פּילזייטיקן בילד פון דער אונטערערדישער באַוועגונג.

85. Bresler, Jerzy: 20 marca (March) 1943—dzien zaglady inteligencji zydowskiej w Czestochowie. *Glos Narodu.* No. 31 (1945).

אַ יידישער דאָקטאָר, וואָס האָט איבערגעלעבט די נאַצי־צייט אין טשענסטאָכאָוו, באַשרייבט די פּאַרניכטונגס־אָקציע וואָס די נאַציס האָבן דורכגעפירט איבער דער דאָרטיקער יידישער אינטעליגענץ דעם 20 מערץ 1946.

86. — — — Likwidacja zspitala zydowskiego (w Czestochowie). *Glos Narodu,* No. 53 (1945).

דער זעלבער מחבר באַשרייבט ווי די נאַציס האָבן ליק־וויידירט דעם יידישן שפּיטאָל אין טשענסטאָכאָוו אוּן אויס־געהרגעט די קראַנקע אוּן דעם פּערסאָנאַל.

87. *Le Droit à la Patrie. Témoignages sur les massacres en Pologne.* Paris, 1946. L. Rodstein. 161 pp. Recueillis et traduit du yiddish par Miriam Bath-Ami (Miriam Novitch).

אין דעם גבית עדות פון יוליוס קאָפּ, פון לאָדזש, וועלכע דערציילט וועגן זיינע אימערלעבענישן אין אַן ארבעטסלאַ־גער אין טשענסטאָכאָוו, אין די יאָרן 1943-1945 (ז' 154-156).

88. *Dzieci oskarzaja.* Krakow-Lodz, 1947. XXXII, 287 pp. illus. Opracowali Maria Hochberg - Marianska i Noe Gruess.

אין דעם בוך געפינט זיך אַ גבית עדות פון ל. ברענער, פּראָפעסאָר פון נח גריס, וועלכע יידישע קינדער אין טשענסטאָכאָוו אין דער נאַצי־צייט (ז' 260-262). דאָס בוך איז אויך אַרויס אין יידיש, אין אַ פּאַרגרעסערטער אויסגאָבע (זען נומ. 70).

89. Jurista, L.: Z.O.B. (Zydowska Organizacja Bojowa) w Czestochowie. *Nasze Slowo,* No. 7 (19), Warszawa-Lodz, 19 kwietnia (April) 1947.

וועגן דער טעטיקייט פון דער יידישער קאָמפּאַרטיזאַנס אין טשענסטאָכאָוו.

90. Kermisz, Jozef: *Akcje i wysiedlenia.* Czesc I. Warszawa-Lodz, 1946. LXXII, 456 pp. maps, facsms., (Dokumenty i materialy do dziejow okupacji niemieckiej w Polsce, tom II).

אין זיין אַרײַנפּיר צום בוך: «אָקציעס» אוּן «אויסזידלונ־גען" (דעפּאַרטאַציעס), ברענגט ד"ר קערמיש די פּאַקטן וועגן די נאַצישע אָקציעס אוּן וועגן יידישן ווידערשטאַנד

אויפן סמך פון די מאַטעריאַלן וואָס געפינען זיך אין אַר־כיוו פון דער צענטראַלער היסטאָרישער קאָמיסיע (איצט: יידישער היסטאָרישער אינסטיטוט) אין פוילן (ז׳ 53, 40, 49, 59, 60). אין גוף פון ספר ווערן נאָך צוגעגעבן די וויי־טערדיקע צוויי גבית עדותן פון געוו. תושבים פון טשענ־סטאָכאָווער געטא: פון אפרים מייעראָוויטש (ז׳ 253־279) וואָס נעמט אָרום די צייט פון 22 מאי 1942 ביזן אָנטלויפן פון לאָגער „האַסאָג", סוף סעפטעמבער 1943, מיט אַ סך פֿאַקטן וועגן דער יידישער אונטערערדישער באַוועגונג, וועגן יידיש פּאַרטיזאַנער און וועגן דער הילף וואָס אַ גרופּע יידן האָט באַקומען פון אַ פריינדלעכן פּאָלאַק. אינ־זשיניער יעקב פּיטעל דערציילט אין די אויסצוגן פון זיינע זכרונות וועגן די אָקציעס אין סעפטעמבער 1942 (זז׳ 281־285) און דעם „בלוטיקן מאָנטיק", דעם 4טן יאָנואַר 1943 (ז׳ 287־291).

91. Koniecpoler, Dawid: Ghetto czestochowskie. *Opinia*, No. 23-24 (36-37), Warszawa-Lodz, 22 wrzesnia (September) 1947.

נאָטיצן פון אַ טאָג־בוך, וועגן אומלעגאַלער אַרבעט אין געטאָ, דער טעטיקייט פון דער יידישער קאָמפֿאַרגאַניזאַציע, אירע קאָמפּן און אירע דורכפאַלן.

92. Kulkielko, Renia: *Escape from the Pit*. New York, 1947. XII, 189 pp. Sharon Books. Foreword by Ludwig Lewisohn.

רעניאַ קולקעלקאָ, פּופּצן יאָר אַלט, וועט די צווייטע וועלט־מלחמה איז אויסגעבראָכן, איז געווען טעטיק אין דער יידי־שער אונטערערדישער באַוועגונג אין פּוילן (דער עיקר אין בעדזין און וואַרשע) און ס׳איז איר געלונגען, דורך סלאָ־וואַקיע, אונגאַרן און טערקיי, זיך צו דערשלאָגן קיין ארץ ישׂראל אין מערץ 1944. אין איר בוך זכרונות באַשרייבט זי איר בקיצור איר באַזוך אין טשענסטאָכאָוו, האַרבסט 1943 (ז׳ 116). דאָס בוך איז אויך אַרויס אין העברעאיש (זען נומ. 54).

93. L. E. Listy od czytelnikow. *Mosty*. No. 7 (39), Lodz, 7 marca (March) 1947.

אַ פּאָלעמיק מיט א. וואָלף־ראָסקי וואָס האָט אין דער פּאָלקס־צייטונג, נומ. 9, לאָדזש, 9 דעצעמבער 1946 קריטיקירט דעם בוך פון בעטי אייזנשטיין (זען נומ. 77). ל. ע. שטעלט זיך אָפּ אויף דער אונטערערדישער אַרבעט אין טשענסטא־כאָווער געטאָ, וואָס איז, לויט אים, אויסגעטראָגן געווארן דער עיקר דורך די ציוניסטישע אין קאָמוניסטישע יוגנט־גרופּעס.

94. Pat, Jacob: *Ashes and Fire*. New York. c1947, International Universities Press, 254 pp.

דאָס איז אַן ענגלישע, געקירצטע ווערסיע פון יעקב פּאַט יידישן בוך: אַש און פייער (זען נומ. 60). וועגן זיין באַזוך אין טשענסטאָכאָוו — ז׳ 83־102.

95. Tenenbaum, Joseph: *Underground. The Story of a People*. New York. c1952, Philosophical Library. IX, 532 pp. maps, illus.

קאַפּיטל X (ז׳ 184־207) פון דעם בוך אונטערערד באַהאַנדלט די יידישע ליידן, דעם אומקום און די אינטערערדישע באַ־וועגונג אין טשענסטאָכאָוו. זען אויך ז׳ 128 און ז׳ 436.

96. W Czestochowie. *Mosty*. No. 4 (12), Lodz, kwiecien (April) 1947.

די טעטיקייט פון דער יוגנט אַרגאַניזאַציע „השומר הצעיר" נאָכן אַרײַנמאַרש פון די דייטשן, דאָס אָנטשטייַן פון דער יידישער קאָמפֿאַרגאַניזאַציע און דער ווידערשטאַנד פון אירע מיטגלידער קעגן די נאַציס אין טשענסטאָכאָווער גטאָ.

97. W 5-ta rocznice zaglady Zydow czestochowskich. *Mosty*, No. 63 (94), Lodz, 26 wrzesnia (September) 1947.

אַרטיקל צום 5טן יאָרטאָג פון דער פאַרניכטונג פון טשענ־סטאָכאָווער יידן, רעכנט אויס די דייטשישע מערדער וואָס האָבן זיך באַטייליקט אין די אַקציעס.

הוספות

אין דער צייט וועט די דאָזיקע ביבליאָגראַפיע האָט זיך שוין געפונען אין דרוק, זיינען צוגעקומען נאָך די וויי־טערדיקע ביבליאָגראַפישע אינסן, ס׳רוב פון זיי געזאַמלט דורך רפאל פעדערמאַן און צבי ראָזענווײַן:

98. ברענער, ל.: דער „בונד" אין טשענסטאָכאָוו בעת דער נאַצישער אָקופּאַציע, פּאָלקסצייטונג, לאָדזש־וואַרשע, נומ׳ 16־17).

99. וויין, אַברהם: אַ בוך וועגן ווידערשטאַנד און אומקום פון דער טשענסטאָכאָווער געטאָ. מאָרגן פרייהייט, ניו־יאָרק, 29 אפּריל 1951.

אַ רעצענזיע אויף ל. ברענערס בוך (זען נומ׳ 30).

100. לעבער, יעקב: דער אומקום פון אַ יידישע קהילה. צום 8טן יאָרציַיט פון חורבן טשענסטאָכאָוו. לעצטע נייעס, [סעפּטעמבער 1950].

101. — — — —, — — — —: דער אומקום פון דער טשענ־סטאָכאָווער יידישער קהילה. געווידמעט דעם 11טן יאָר־צייט פון דעם אומקום פון אינעם פון די שענסטע יידישע שטעט אין פוילן, טשענסטאָכאָוו. לעצטע נייעס, [סעפּטעמ־בער 1950].

102. פעדערמאַן, רפאל: צו דעם 11טן יאָרצייט נאָך די קדושים פון טשענסטאָכאָוו. פּאָרווערטס, הוצאות ועד יוצאי זמושץ׳ בישראל, 327 ע׳.

103. — — — — — — — — 13טער יאָרצייט נאָכן אומקום פון טשענסטאָכאָווער יידן. פּאָרווערטס, 21 אקטאָבער 1955.

104. ראָזענווין, צבי: דער קאַמף און אומקום פון טשענסטא־כאָווער יידן. יידישע קולטור, באַנד 12, נומ׳ 1 (יאַנואַר 1950), ז׳ 55־56.

דער מחבר שטעלט זיך אָפּ בפרט אויף דער אנטשטייאונג און די אָקטיוויטעטן פון דעם „יידישן אַרבעטער־ראַט" אין וועלכן ער איז געווען טעטיק.

105. — — — — — — — —: חורבן טשענסטאָכאָוו (צום 10טן יאָר־צייט), פּאָרווערטס, 13 סעפּטעמבער 1952.

106. — — — — — — — —: צום 12טן יאָרצייט נאָכן אומקום פון טשענסטאָכאָווער יידן. פּאָרווערטס, 22 אָקטאָבער, 1954.

107. תמרי (טאַמאַרין), משה, עורך: זמושץ בגאונה ובשברה. (זאַמאָשטש אין איר פּראַכט און איר אומקום). תל־אביב, 1952־1953 (תשי״ג).

הוצאת ועד יוצאי זמושץ׳ בישראל, 327 ע׳.

אין דעם דאָזיקן זאַמלבוך וועגן דער שטאָט זאַמאָשטש געפינט זיך איין גבית עדות פון רווזה רוסט [ר׳יזע ראָסט]: „בצל המסווה" [אין שאָטן פון אַ מאַסקע], ז׳ 175־177, אין וועלכער די מחברטע דערציילט וועגן איבערלעבונגען אין אַ טשענסטאָכאָווער אַרבעטסלאָגער.

אינדעקס פון מחברים

א׳ א׳, 55.
איזביצקי, אברהם, 3, 7.
אייזנשטיין, בעטי, 77.
אַסטראָווסקי, ב., 2, 5.
אַפענשלאק, יעקב, 78.
אַרענשטיין, בנימין, 2, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 22, זען אויך: ב. א. בענא.
ב. א. (בנימין אַרענשטיין), 2.
באַרענשטיין, יצחק, 20.
בירענהאַלץ, חיים, 22.
בלומענטאַל, נחמן, 79.
בן־אליעזר, מ., 67.
בסזק, משה, 56.
בענא (ב. אַרענשטיין), 2.
בעסערגליק, מ., 21, 47.
בראנדס, אהרן, 23, 47, 56.
ברזשעזשינסקי, יחזקאל, 47.
ברענער (אין העברעאישע אויסגאַבעס: ברנר), ליבער, 4, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 37, 47, 56, 70, 80, 81, 82, 83, 84, 88.
ברעסלער, יעזשי, 85, 86.
בת־עמי [נאָוויטש], מרים, 87.
גאָטיינער, שמעון, 47.
גאָלבערג, שמעון, 47.
גוטספורכט, וד, 54.
גליקסמאַן, וואלף, 32, 33, 47.
געלבאַרט, א., 31.
גרונעם, בן, 34.
דאַרעסמאַן, י., 35.
האַכבערג־מאַריאַנסקאַ, מאַריאַ, 88.
האַרט, י. (הערץ ש. י.), 36, זען אויך: י. ה.
וואגא, שלמה, 38, 39, 40.
וואלף, יאַסני, 93.
וויינהאַלץ, דוד, 41.
וויינמאַן, מ., 42, 43.
וויינ, אברהם, 99.
וולאַדקע (פייגעל פּעלטעל־מיענדזשישזשעצקי), 44.
זילבערבערג, יוליאן, 77.
טענענבוים, יוסף, 95.
י. ה., 49, 50, זען אויך: האַרט, י.
יוריסטאַ, לייב, 47, 51, 56, 89.
כאַנין, נחום, 44.
כראַבאַלאָווסקי, אלקנה, 47.
ל. ע., 93.
לעבער, יעקב, 52, 100, 101.
לעווין, יצחק, 78.
מאַהלער, רפאל, 47.
מייעראָוויטש, אפרים, 90.
מינץ, בנימין, 55.
מערזשאַן, אידאַ, 47, 53.
ניגער, שמואל, 69.
ניישטאדט, מלך, 54.
עפשטיין, אסתר, 2, 48.
עק, נתן, 57, 58, 59.
פאַט, יעקב, 60, 94.
פאַלאַקעוויטש, מאַזעס, 78.
פיטעל, יעקב, 90.
פּיקס, מ., 63.
פעדערמאַן, רפאל, 47, 48, 64, 102, 103.
פרידמאַן, פליפּ, 2, 19.
צאַנין, מ., 65.
צביה [לובעטקין], 54.
צוקערמאַן, יצחק, 56.
צריין [צבי ראַזענוויין], 2, זען אויך: ראַזענוויין, צבי.
קאַזלאָווסקי, נאַטע, 47.
קאַלפּ, יוליוס, 87.
קאַנטאָר, צבי, 2, 19.
קאַניצפּאָלער, דוד, 47, 91.
קויפמאַן, אבא, 47, 66.
קוקעלקאָ, רעניאַ, 92, זען אויך: רעניאַ.
קורץ, יעקב, 67.
קושניר, מ., 4, 47, 68.
קלוזנר, ישראל, 46, 55.
קענער, יעקב, 78.
קערמיש, יוסף, 90.
קרוק, יוסף, 47.
ר. ו—ן, 55.
ראַזענבערג, ראובן, 70.
ראַזענוויין, צבי, 2, 48, 71, 72, 104, 105, 106, זען אויך: צריין.
ריכמן, אהרן, 54.
רעניאַ (העברעאיש: רניה [קולקלקו], 52, 92, זען אויך: קוקעלקאָ, רעניאַ.
שטיינברעכער, אדם, 74.
שיק, אַרטור, 47.
שפּיגלער, נתן, 75.
שפּערלינג, העניעק, 76.

זאַבלעבער אינדעקס

תמרי משה, 107.
אויפשטאַנד אין טשענסטאָכאָוו, 4, 19, 30, 31, 47, 82, זען אויך: ווידערשטאַנד.
אומלעגאַלע אַרבעט, 91, זען אויך: אונטערערדישע באַוועגונג.
אונטערערדישע באַוועגונג (אונטערגרונטן אין טשענסטאָכאָוו): 2, 4, 7, 13, 19, 23, 30, 47, 56, 57, 90, 92, 93, 95.
אונטערדישע קעמפער, 44.
אָטוואָצק, 18.
אייזנשטיין, בעטי, 84, 93.
אינטעליגענץ, ייישע, זען: דאָקטוירים, פאַרניכטונג.
אַלעבאַרדאַ, אלי, אונטערערדישער קעמפער, 36.
אַנקעטע וועגן דער חורבן־צייט, 48.
„אַקציעס", 4, 19, 30, 72, 79, 90.

אַרבעטער־ראַט, 2, 4, 19, 30, 47, 104.
אַרבעטסלאַגערן אין טשענסטאָכאָוו, 19, 30, 40, 44, 47, 87, 107.
זען אויך האַסאַג.
„אַרישע" פּאַפּירן, 19, 47.
אַרענשטיין, בנימין, 2, 19, 28.
„בונד" אין געטאָ, 4, 19, 24, 30, 47, 68, 98.
בונקערס, 19, 40, 51.
בילדער מאַטעריאַלן פון געטאָ און לאַגערן, 2, 19, 47. זען אויך: פאַטאָס, פאַקסימלעס.
„בלוטיקער מאַנטיק" (סעפּט. 1939), 19, 63, 78.
„בוכנוואַלד" (טשענסטאָכאָוער אין ב.), 19.
ברענער, ל., 12, 99.
גירוש טשענסטאָכאָוו, 19, 23, 30, 40, 47, 57.
גלאַנץ, רבקה, אונטערערדישע קעמפערין, 17, 19, 47, 54, 61.
געטאָ אין טשענסטאָכאָוו, 2, 4, 19, 26, 30, 32, 40, 47, 49, 57, 59, 91.
געראַטעוועטע טשענסטאָכאָווער יידן, 2, 5, 8, 19, 20, 35, 45, 47, 60, 65. זען אויך: שארית הפליטה, נאָך דער באַפרייאונג.
געראַטעוועטע טשענסטאָכאָווער יידן אין מדינת ישראל, 5.
גראַנאַט־פּראָדוקציע (אומלעגאַלע) אין געטאָ, 2, 10, 19.
דאָקטוירים, יידישע אין געטאָ, 19, 30, 34, 47.
דאָרא (טשענסטאָכאָווער אין ק"צ דאָרא), 15, 19.
דייטשישע אַנטי־יידישע פּראָפּאַגאַנדיסטן (טעקסטן), 7, 47.
דעגענעראַטיע, ס"ס הויפּטמאַן, 2, 19, 30, 40, 47.
דעפּאָרטאַציעס, 19, 30, 40, 47, 90, זען אויך: גירוש טשענסטאָכאָוו, דעפּאָרטאַציעס.
„דרור" אין געטאָ, 17, 19, 54.
האַנטווערקער אין געטאָ, 19, 30, 40, 41.
„האַסאַג" (האַסאַג־פּעלצערן און האַסאַג־ראַקאָוו), 17, 18, 19, 30, 40, 47, 70, 75, 81, 90.
הומאַריסטישע שאַפונגען אין געטאָ און לאַגער, 17, 19.
הזכרות און יאָרצייטן, 34, 38, 41, 52, 64, 73, 74, 82, 97, 100, 101, 102, 103, 105, 106, זען אויך: טרויער אקאדעמיעס.
„השומר הצעיר" אין געטאָ, 19, 96.
ווידערשטאַנד, 4, 11, 12, 16, 19, 24, 30, 46, 47, 61, 69, 77, 84, 90, זען אויך: אונטערערדישע באַוועגונג אויפשטאַנד.
יידישע קאָמפּאַרטמענטן פּרייהייטס־קעמפער.
זילבערברג, מאָטעק, 17, 19.
חלוצישע יוגנט־באַוועגונג אין געטאָ, 19, 46.
חסידישע יידן אין געטאָ, 19.
„טאָז" אין געטאָ, 19, 30, 37, 70.
טראַנספּאָרטן פון טשענסטאָכאָוו, 19, 40, 76, 79, זען אויך: דעפּאָרטאַציעס.
טרויער־אקאדעמיע, 1. זען אויך: הזכרות.
טרעבלינקע (טשענסטאָכאָווער אין ט.), 19, 76, 79.
יאָרצייט, זען הזכרות.
„יודענראַט", 9, 19, 30, 37, 40, 47, 57, 104.
יידישע קאָמפּאַרטמענטן (זשאָב"), 4, 17, 19, 23, 30, 47, 56, 77, 89, 91, 96. זען אויך: אונטערערדישע באַוועגונג.
ווידערשטאַנד.
יידישע פּליטים אין אַרעסטאַנטן אין טשענסטאָכאָוו, 47.
„יידישער אַרדנונגסדינסט" (יד. פאַליצי), 19, 30, 40, 47, 57.
יידישער קאָמיטעט אין טשענסטאָכאָוו נאָך ער באַפרייאונג, 27. זען אויך: געראַטעוועטע יידן.
לאַגערן אין טשענסטאָכאָוו, זען: אַרבעטסלאַגערן.
לידער, 2, 19.
ליטעראַרישע שאַפונגען אין געטאָ, 19.
לינקע פּועלי־ציון, 7.
ליקווידאַציע פון טשענסטאָכאָווער געטאָ, 1, 2, 3, 6, 11, 19, 30, 33, 42, 43, 47, 50, 74, 95.
מאַפּע פון געטאָ, 30, 47.
„מעטאַלורגיע" (אַרבעטסלאַגער), 19, 40, 47.
נאָך דער באַפרייאונג, 8, 47, 53, זען אויך: געראַטעוועטע יידן.
נייע שול (פאַרניכטונג פון דער שול דורך די נאַציס), 47.
עק, נתן, 2, 71.
ערשטע דעפּאָרטאַציע („אויסזידלונג") 39, זען אויך: דעפּאָרטאַציעס, גירוש.
ערשטער מאַי 1943 אין טשענסטאָכאָוו, 17.
סאַניטאַרע באַדינגונגען אין געטאָ, 19, 30, 40, 47, 78.
סטאַטיסטיק פון טשענסטאָכאָווער יידן, 19, 30, 47.
פאַליאַקן, פריינדלעכע, 90.
פאַרטיזאַנער, יידישע, 77, 90.
פּירעס אין געטאָ, 22.
פּליטים, טשענסטאָכאָווער אין פּיאַטריקאָוו, 67.
פּסח, פון טשענסטאָכאָווער יידן אין קאַצעט דאָרא, 15.
פאַאַגראַפּישע מאַטעריאַלן, 2, 19, 47, זען אויך: בילדערמאַטעריאַל.
פאַלקלאָר אין געטאָ, 19.
פאַקסימיליעס און דאָקומענטן, 4, 30, 47.
פאַרניכטונג פון יידישער אינטעליגענץ, 85.
פאַרניכטונג פון יידישן שפּיטאָל, 86.
פאַרניכטונג פון דער נייער שול, 47.
כרייהייטס־קעמפער, יידישע, 4, 13, 19, 30, 47, זען אויך: ווידערשטאַנד.
צוואַנגסאַרבעט, 2, 19, 40.
ציוניסטישע יוגנטאַרגאַניזאַציע, 93. זען אויך: „דרור", „השומר הצעיר", „יידישע קאָמפּאַרטמענטן", „קיבוץ".
קאָמוניסטישע יוגנט, 93.
„קיבוץ" אין געטאָ, 47.
קיטנער, ר' ישראל יוסף, 14, 19.
קורלאַנד, בערנאַרד, 9, 12, 19, 30, 47.
קינדער אין געטאָ, 19, 30, 40, 47, 70, 88.
קינדערהויז אין באַפרייטן טשענסטאָכאָוו, 47, 53.
די „קליינע געטאָ", 2, 10, 11, 17, 19, 22, 30, 40, 47, 83.
קמיטקעוויטש, ראָמאַן, ווערקשוץ אין האַסאַג, 81.
קעסטנער, נאַציסער קריגספּאַרברעכער, 2, 47.
קריגספּאַרברעכער, דייטשישע און פּויליש, 2, 19, 47, 81, 97.
רעליגיעזע מנהיגים אין געטאָ, 14, 19.
רשימות פון אומגעקומענע, 66.
רשימות פון געראַטעוועטע, 66.
שארית הפליטה. זען: געראַטעוועטע טשענסטאָכאָווער.
שארית הפליטה אין דייטשלאַנד, 2, 19.
שחיטות, נאַצישע אויף יידן, 19, 29, 40, 90. זען אויך: אקציעס.
שפּיטאָל, יידישער, 19, 30, 47, 86.

די חורבות פון דער טשענסטאָכאָוער געטאָ וואָס איז אויפגעריכט געוואָרן דורך די היטלעריסטן נאָך דער ליקווידאַציע, אין וועלכער הונדערטער יידן זיינען אומגעקומען

דער בית הקברות אין טשענסטאָכאָוו נאָכן חורבן

געפונענע אויפשריפטן אויף די וועגנ אין די בונקערס

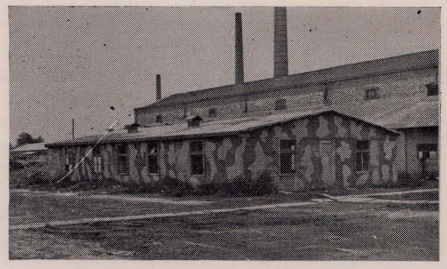

„האַסאַג"

פראַגמענטן פון דער צעשטערטער קליינער געטאָ

„האַסאַג"

נאָכן חורבן

דער אַרײַנמאַרש פון דער סאָוועטישער אַרמיי קיין טשענסטאָכאָוו

דער יידישער קאָמיטעט אין טשענסטאָכאָוו 1945-46
עס שטייען פון רעכטס צו לינקס : מ. לעדערמאַן, בושעזינסקי, בירנהאָלץ, ל. בוים, ל. יוריסטא, גרינשטיין.

די יידיש רעליגיעזע קהילה
עס זיצן פון רעכטס צו לינקס : י. לאַנדוי, א. זאנדער, א. דערפגאַנג, ל. רייבער, נ. עדעלסט, מ. גאָלדבערג, הרב ע. וויסלער, ה. רייזמאַן, ש. גראנעק, ד. קאַניעצפאָלער און ב. שטיבעל

„אַשוויענטשים", דער לאַגער פון פאַרניכטונג, אין טאָג פון דער דערעפענונג פון מוזיאום
דער ראַבי, פּולקאָוויניק קאַהאַנע רעכט אָפּ אַ תפילה דעם אָנדענק פון די געפאַלענע יידן

יעקב פּאַט צוגאַטט אין קינדער־הויז, פּעברואַר 9, 1946
עס זיצן פון רעכטס צו לינקס : ש. לעדערמאַן, ז. וועקשטיין, י. פּאַט, ל. ברענער, מ. עדעלמאַן (גאַסט פון לאָדזש), י. אייזענבערג און איטאַ ברענער

ליבער ברענער

דער יידישער ישוב אין טשענסטאָכאָוו נאָך דער צווייטער וועלט־מלחמה*)

(1945־1956)

„וואָס דאַרף די זאָגג זיך אַנגיסן מיט ברויט
אויב ס׳איז באַשערט, אַז שטורעם זאָל עס אין איר האָרץ דער־
שלאָגן?
צו וואָס האָט גאָט געבענטשט מיין טראָכט מיט פרוכט,
אויב מיר איז נישט באַשערט געווען כ׳זאָל עס דערטראָגן?"

אַזוי שרייט אויס פול מיט צער דער יידישער דיכטער ל. אַליצקי נאָכן גרויסן חורבן. מיט דעם־אָ זעלבן געפיל האָבן מיר — די העכער פינף טויזנט יידן, אָפּגעראַטעוועטע אסורים אין טשענסטאָכאָוו פון די היטלער־לאָגערן — אויפגענומען דאָס נייע לעבן אויף דער פרייַ.

טשענסטאָכאָוו איז געווען די איינציקע שטאָט אין פוילן, וואו ס׳זיינען נאָך אַלע אויסזידלונגען געשאפן געווארן פיר לאָגערן, אין וועלכע ס׳האָבן זיך געפונען 10,990 יידן. פון דער צאָל — טשענסטאָכאָווער יידן גופא — 3,490 און פון די אַנדערע שטעט און שטעטלעך אין פוילן — 7,500. טשענסטאָכאָו איז אויך געוואָרן די איינציקע שטאָט אין פוילן, וואו ס׳זיינען אָפּגעראַטעוועט געווארן 5,194 יידן, וועלכע זיינען דעם 16טן יאַנואַר, 1945, באַפרייט געוואָרן דורך דער זיגרייכער אַרמיי פונעם ראָטנפאָר־באַנד.

פונקט ווי ס׳איז אוממעגלעך צו געפינען אין מענטשלעכן לעקסיקאָן אַן אויסדרוק, וואָס זאָל קענען באַצייכענען אונדזער גרויסן נאַציאָנאַלן צער, אַזוי איז שווער צו געפינען אַן אויס־דרוק וואָס זאָל קענען באַצייכענען אונדזערע געפילן אין די ערשטע טעג פון דער באַפרייאונג. יעדער פון אונדז האָט זיך געהאַלטן אין אַיין פרעגן: „איז עס וואָר, אַז איך בין שוין אַ פרייער מענטש? איז עס וואָר, אַז איך קען זיך פריי באַוועגן? איז עס וואָר, אַז מען איז שוין נישט אויסגעשטעלט אויף טיפער דערנידעריקונג, אויף שׂרעקלעכער פיזישער און גייסטיקער פּיין? אויף אַן־אָ־פּאַרוואָס און אַן־אָ־פּאַר־וועג, געקאָטעווען אָדער גאָר דערשאָסן צו וועלן? איז דאָס אלץ טאַקע וואָר?"

אָט וויל מען זיך פרייען מיט דער פריהייט, און מ׳קען עפּעס נישט! ס׳נאָכט אַ שווער געפיל. מ׳פֿלאָנטערט זיך אַרום און מ׳זוכט עפּעס אַ סימן פון דעם אַלעמיינעם און פערזענלעכן אמאל... פון דעם „אמאל", וועלן דער צאָלרייכער יידישער ישוב אין טשענסטאָכאָוו האָט געשפּרודלט מיט אַ שיין, קאָל׳ן־פול לעבן. מען וואָלט נערן דורך פיזישן וויי געוואָלט פּארטויבן דעם טיפן צער, וואָס נאָגט און פיניקט; דעם צער פון נישט קענען אפילו אין געדענקעניש ארויסברענגען די בילדער פון די אַזוי־טראָגיש פון אונדז אויסגעריסענע און פארטיליקטע. מען פֿלאָנטערט זיך ארום אפאטיש און מ׳קען נישט געפינען קיין אָנשפּאָר.

די פּראַקטישע טאָג־טעגלעכע ווירקלעכקייט צווינגט אָבער מ׳זאָל דאָס לעבן אָנהייבן אויפנעמען ווי נאָרמאָלע מענטשן. די אָפּאַטיע הייבט ביסלעכווייז אָן צו פארשווינדן, און איר אָרט פילט אויס דער באַוואוסטזיין, אַז כדי צו לעבן, מוז מען אַרבעטן און דאָס — אויף אַלע געביטן פונעם לעבן. מיט דעם־אָ נייעם געפיל האָט מען אָנגעהויבן בויען דאָס נייע לעבן. אַ לעבן שוין נישט אַלס שקלאַפן, נישט אונטערן צוואָנג פון פאַשיסטישע מער־דער, נאָר פרייווילליק, פאַר זיך אַליין, און פאַר פרוי און קינד. אויב עמעצן האָט אָפּגעגליקט, אַז אַזעלכע זאָלן אָפּגעראַטעוועט ווערן. מען שטויסט זיך אַבער אָן איוך קאָלאָסאַלע שווערקייטן, וואָס זיינען אַ פּועל־יוצא פון די נאַך־מלחמהדיקע אומנארמאַלקייטן און דעמאָראַליזאַציע.

די ניי־אָנשטאָנענע לאָגע צווינגט, אַז געוועזענע, אונטער־ערדישע ווי איוך פאַר־מלחמהדיקע פּאָליטישע און געזעלשאַפט־לעכע טוער, זאָלן אָנגוט־טן די לענדן און לייזן אַלע אויפגעקומענע פראַבלעמען. עס אָנטשטייט אַ קערפּערשאפט א״נ „יידישער קאָ־מיטעט אין טשענסטאָכאָוו", וועלכער טרעט תיכף צו צום אַרגא־ניזירן דאָס נייע לעבן. דעם יידישן קאָמיטעט קומען צו הילף די אָרטיקע קאָמונאַלע און אויך די וואָיעוואָדישע מאָכט־אָרגאַנען אינעם נייעם פוילן.

שוועדע, אומבאַגרייפלעך שווערע אויפגאָבן האָבן זיך גע־שטעלט פאַרן יידישן קאָמיטעט: טויזנטער יידן זאָלן אַ דאַך איבערן קאָפּ און אָן שום מיטלען צום לעבן; העכער הונדערט קינדער אָן אפּוטרופּסים. העכער 200 יוגנטלעכע (מיינסטנס מיידלעך), וועלכע האָבן נישט קיין אָנשפּאָר אָן קיינעם אַרײַנפאַלן אין אַ נעץ פון דעמאָראַליזאַציע; צענדלינגער אינוואַלידן און הונדערטער שוועד־קראַנקע און פיזיש אויסגעשעפּטע.

מיט דער ערנסטער שטיצע פון די מאָכט־אָרגאַנען, מיט די קאָרגע מאַטעריעלע מיטלען, געבאָרגטע אויפן חשבון פון אונדזע־

*) באַאַרבעט אויפן סמך פון די אַרכיוויאַלע מאַטעריאַלן פונעם געוועזענעם יידישן קרייז־קאָמיטעט און פון איצטיקן קולטור־געזעל־שאַפטלעכן פּאַראַנד אין טשענסטאָכאָו.

רע ברידער און שוועסטער מעבר־לים, איז דער קאמיטעט צו־געטראטן צו לייזן די פראבלעמען, וואס זיינען פאר אים געשטא־נען. דער קאמיטעט באקומט אויך א פאר־שטייערשאפט אין שטא־טישן נאציאנאל־ראט און אין דער שטאטישער וואוינונגס־קאמי־סיע. דאס דערמעגלעכט, קודם־כל, צו לייזן די שווערע וואוינונגס־פראגע פאר ס'רוב יידן אין שטאט. ס'ווערט פארטיילט מאטע־ריעלע שטיצע און שפיז פאר די וואס נייטיקן זיך אין דעם אממיינסטן. ס'ווערט ארגאניזירט א נאכטלעגער־הויז פאר דורכ־וואנדערנדיקע יידן פון פארשיידענע לאגערן; אן אויפהאלטס־פונקט פאר דערווייליק־דאכלאזע; א קאלעקטיוויער וואוינונגס־און אויפהאלט־פונקט פאר יוגנטלעכע, און א דערציאונג־שול פאר קינדער און יוגנטלעכע. ביי דער אקטיוויער מיטארבעט פון צוויי יוגנג משענסטאכאוועד דאקטוירים: מ. פשיראווסקי און ב. ראזענאוויטש ווערט אויך געעפנט א מעדיצינישער הילפס־פונקט. די יתומים ווערן פארלויפיק איינגעארדנט ביי פריוואטע פאמיליעס, וואס זיי באקומען פולע אויסהאלטונג און זארגפעליקע אויפזיכט.

אינגיכן האט דער קאמיטעט אנגעהייבן צו באקומען גרע־סערע געלט־פאנדן פונעם יידישן צענטראל־קאמיטעט אין פוילן, וואס האט דעמאלט נאך גענאסן זיין זיך־ארט אין לובלין; און אויך ממשותדיקע הילף פון די טשענסטאכאווער מעבר־לים, בא־זונדערס פונעם „טשענסטאכאווער רעליף" אין ניו יארק, אין פילאדעלפיע און אויך פון בועבאס־איירעס, ארגענטינע. די טע־טיקדע פון קאמיטעט האט זיך א דאנק דעם געהאלטן אין אויס־בריטערן, אין א דארף ביי טשענסטאכאוו וועדט ארגאניזירט אן אפרו־הויז פאר רעקאנוואליסצענטן און פאר פיזיש אויסגע־שעפטע; די אינוואלידן וועדן באזארגט, א חוץ מיט פולער אויסהאלטונג, אויך מיט פרעסע, קינא, טעאטער און מיט די נייטיקע הענט און פיס־פראטעזן. יעדער פון זיי לערנט זיך, לויט זיינע פעאיקייטן, א געהעריקן פאך. פיל יונגוטלעכע וועדן איינגעארדנט אין נארמאלע לער־אנשטאלטן. די יתומים באקומען א שיין און גוט אינגעריכט קינדער־הויז, וואס איז איינגעארדנט אין בנין פון דער געוועזענער י. ל. פרץ־שול.

א גאר שווער פראבלעם איז געווען די פראגע פון קינדער. אויסער דעם, וואס מ'האט פיל פון זיי באדארפט זוכן און גע־פינען און דערנאך אויסקויפן זיי, איז אויך געשטאנען די פראגע וועגן זייער פיזישן, גייסטיקן און פסיכישן צושטאנד. קינדער פון לאגערן, פון בונקערס, קינדער אפגענומענע פון פויליש אפוטרופסים, פון קלויסטער־אנשטאלטן; קינדער, וואס האבן איבערגעלעבט אלס פאסטוכער אין די דערפער, און קינדער, וואס האבן ווי בראדאגעס געווענדערט איבער שטעט און דערפער. אייניקע פון זיי זיינען געווען נערוועזאישע־צערוידערט, אייניקע איבערשראקענע; אייניקע ווילן זיך נישט אנערקענען אלס יידישע; און אויך אזעלכע, וואס ווייסן אפילו ארויס פיינטשאפט צו יידן און יידישקייט. קינדער מיט שטארקע נייגונגען צו הפקרות און גנבה, ווי אויך קינדער קאטוליש־רעליגיעזע, וואס שוין אפילו אין קינדהויז האבן שטעלן זיי זיך פארן שלאפן גיין, און נאך יעדן אויפשטיין, אויף די קני און בעטן צום בילד פון דער „הייליקער מוטער", וואס זיי באהאלטן אויס פארן אויג פון זייערע דערציער. ס'איז א שווער פראבלעם צום לייזן אפילו פאר די רוטינירטסטע פעדאגאגן און פעאיקסטע פסיכיאטארן. כדי דאס דאזיקע פראבלעם צו לייזן זיינען מאביליזירט געוואָרן די אינטעליגענטסטע כוחות, די רוטינירטסטע דערציער און איבערגעגעבענע קינדער־פרייַנד, וועלכע האבן ארויסגעווייזן פיל האַרציקייט און איבערגעבנקייט ביי דער דאזיקער שווערער און אחריות־פולער אויפגאבע. דאס דאזיקע אזוי אנגעווייטיקטע פראבלעם אין נאך פיל חדשים מיפולער ארבעט טיילווייז גע־לייזט געווארן.

שוין דעם 13טן יוני, 1945, קומט פאר דער ערשטער עפענ־לעכער אויפטרעט פון די קינדער אין פייערלעשער־זאל. דעם 20טן אקטאבער פון זעלבן יאר, קומט שוין אויך פאר דער צווייי־טער קינדער־אויפטריט אין גרעסטן שטאטישן טעאטער־זאל, וואס איז אבערפולט מיט יידישע און פוילישע צושויער, וועלכע באוואונדערן די דערגרייכונגען און באוואָרפן די קינדער מיט בלומען און שאקאלאד. אלע אנערקענען מיט סאטיספאקציע, אז די קינדער זיינען ארויסגעריסן געווארן פון א שרעקלעכן תהום צו א נארמאל־לעבן; אז די קינדער, וואס האבן אויף זייערע שוואכע אקסלען אויסגעטראגן דעם שווערן יאך פון גרויזאמע יידן, קינדער אין יארן, אבער זקנים אין טראגישע אביערלע־בענישן, האבן זייער קינדהייט צוריק געפונען. נאך מער, פיל פון זיי האבן מיט דער צייט אויסגעפונען נאענטע קרובים, און אויניקע — אפילו טאטעס, אדער מאמעס הן אין פוילן גופא, הן אויסער די גרענעצן פון פוילן. אויך די אחריותפולע ארבעט לטובת די אינוואלידן איז געקרוינט געווארן מיט פולער אנער־קענונג, אויף וועלכן עס זאגט עדות א געזעגנונגס־בריוו צום קאמיטעט פון די אינוואלידן פאר זייער פארלאזן טשענסטאכאוו:

„...מיר ווילן אייך", — שרייבן די אינוואלידן, — „ליבע פאטערס, געזעגענען זיך מיט אייך שרייפטלעך און דאנקען אייך פאר דער זארגזאמקייט און איבערגעבנקייט פון דער ערשטער צייט אן, וועז מיר זיינען נאך געווען האלב טויט. איר האט אונדז איינגעארדנט א שטוב מיט אלע באקוועמלעכקייטן און פולער אויסהאלטונג, פונקט אזוי ווי עס זארגן עלטערן פאר זייערע אומגליקלעכע קינדער...".

אויך די פערמאנענטע הילף פאר די נויטבאדערפטיקע וועדט אויסגעברייטערט. לויטן בארימט פונעם קאמיטעט פון 14טן אפריל, 1945, האבן פון נארמאלער חודשלעכער הילף געגאסן 2440 מאן, וועלכע האבן באקומען קליינע געלט־שטיצעס צו 50 גילדן אויף א קאפ (אין די שפעטערדיקע חדשים — צו 2000 גילדן אויף א קאפ) און שפיז־צוטיילונגען. די שפיז־צוטיילונגען זיינען געווען פאלגנדיקע:

1) פאר געזונטע געוועזענע אסורים — 4 קג. ברויט; 0.7 קג. צוקער 05. קג. זאלץ און 1 קג. מארמעלאד;

2) פאר קראנקע געוועזענע אסורים: 15 קג. ברויט, 30 אייער, 15 ליטער מילך, 0.4 קג. פוטער, 0.8 קג. צוקער;

3) פאר קינדער ביי עלטערן: 16 קג. ברויט, 16 אייער, 0.25 קג. פוטער, 0.8 קג. צוקער און 15 ליטער מילך.

לויטן זעלבן באריכט זיינען דעמאלט מיט דער מיטהילף פון יידישן קאמיטעט אנטשטאנען קאאפעראטיוון פון פריזירער, מאלער, עלעקטראטעכניקער, א קאאפעראטיוער מעכאניישער ווארשטאט א"א. אין אלגעמיין זיינען שוין דעמאלט באשעפטיקט געווען 936 מאן. מיט אויניקע חדשים שפעטער איז אויך אויפ־געשטעלט געווארן דורכן קאמיטעט א שניידער־קאאפעראטיוו און א שוסטער־קאאפעראטיוו. אויסער דעם זיינען אנשטאנען פיל פריוואטע וואַרשטאַטן פון שניידערס, שוסטערס און טיש־לערס. ס'זיינען אויך געעפנט געווארן פריוואטע געוועלבער און אפילו קלענערע באַרגערלעך וואס זיינען געפירט געווארן דורך יורשים פון געוועזענע יידישע באַרבירקאנטן אין שטענסטאכאוו.

אויך אויפן קולטורעלן און פאליטישן געביט וועדט גע־

פירט אַן אינטענסיווע טעטיקייט. שוין אין חודש פעברואַר, 1945, האָט דער קאָמיטעט דורכגעפירט אין קינאָ „באָלטיק" דעם ערשטן גרויסן מיטינג פון אַלע געווען־יידישע אסורים. פסח פון יאָר 1945, דעם ערשטן פסח אויף דער פרייַ — וועט דורכגעפירט אַ שלום־עליכם אָונט. אין אַפּריל, 1945, וועט איינגעאָרדנט אַ פּייער־לעכע אָקאָדעמיע און אַן אימפּאָזאַנטע מאַניפעסטאַציע לכבוד דעם אויפשטאַנד אין וואַרשעווער געטאָ. ס׳וועט איינגעאָרדנט געדענק־טעג פון געשיכטלעכע דאַטעס אין טשענסטאָכאָווער געטאָ און ס׳וועט אויך געפירט אַ נאָרמאַלע טאָג־טעגלעכע קולטור־אַרבעט צווישן דער יידישער באַפעלקערונג אין טשענסטאָכאָוו.

אויסער דער עמיינזאַמער קולטור־אַרבעט, וואָס וועט געפירט ד׳ורכן יידישן קאָמיטעט, אין וועלכן עס באַטייליקן זיך אַלע פאָליטישע פּאַרטייען, וואָס ווירקן צווישן דער יידישער באַפעל־קערונג אין טשענסטאָכאָוו, פירן אויך די באַזונדערע פּאַרטייען אַ געוויסע פאָליטישע און קולטורעלע טעטיקייט צווישן זייערע מיטגלידער און סימפּאַטיקער.

די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציעס האָבן איינגעאָרדנט צייט־ווייליקע „קיבוצים", וואו זיי האָבן צוגעגרייט יוגנטלעכע צום עמיגרירן קיין פאַלעסטינע. די יידישע פ.פ.ר. האָט געפירט אַן אינטענסיווע דערציערישע און אויפקלערערישע ארבעט הויפּט־זעכלעך צווישן דער יידישער יוגנט. דער בונד האָט עטאָס אַ גרעסערע לאָקאַלע איוף קאָטעדראַלנאַ גאַס, וואו ס׳אָרגאַניזירט אָפּטע פּאַרלעזונגען און פאָרווייזונגען. דער בונד האָט געוואָרן אָפּטע אויפן נאָמען פון ו. מעדעם. דער בונד האָט אויך געפירט אַן אָרבעטער־רעסטאָראַן וואו אַלע פאַמיליענלאָזע מענטשן, וואָס האָבן ניט עטאָס קיין מעגלעכקייט צו פירן אַן אייגענע ווירטשאַפט, האָבן פאָר אַ קליינעם אָפּצאָל באַקומען אויסהאַל־טונג. צווישן מיטגלידער פון טשענסטאָכאָווער קאָמיטעט פון בונד זיינען געווען פאָרטרעטן אין צענטראַל־קאָמיטעט פון בונד. זיין אינטענסיווע ארבעט צווישן דער יידישער באַפעלקערונג אין טשענסטאָכאָוו האָט דעד בונד געפירט ביזן מאָמענט, וועו די אָרבעטער־פּאַרטייען אין פוילן האָבן זיך פאָראייניקט.

ס׳איז אָנטשאַנען אין טשענסטאָכאָוו אַ יידישער ישוב, אַ קליינער ישוב מיט אַלע זיינע מעלות און חסרונות. די יידישע באַפעלקערונג ארבעט, האַנדלט, מאַכט געשעפטן, בויט אין אָרדנט זיך אין אַ לעבן.

די דאָזיקע אויבן־אויסגערעכנטע דערגרייכונגען האָבן יעדן אָנגעפילט מיט גלויבן, אַז דאָס לעבן פונעם קליינעם ניי־אָנט־שטאָנענעם יידישן קיבוץ אין טשענסטאָכאָוו וועט וואָס וווייטער אַלץ מער באַקומען אַ עזותנטן און נאָרמאַלן אויסזען. די סיטואַציע הייבט זיך אָבער אָן צו עגדערן. די אָקציעס פון די רעאָקציאָ־נערע פינצטערע כוחות אין לאָנד, דער פסיכיסער צושטאַנד פון די יידן גופא, ווי אויך די אינישטיאַונג פון געוויסע פאָליטישע ריכטונגען אויף דער יידישער גאַס, הייבן אָן ווירקן אין דער ריכטונג עס זאָל זיך אָנהייבן דער „עקזאָדוס" פון די יידן אין אונדזער שטאָט. דער ישוב אין טשענסטאָכאָוו הייבט אָן אייַ־שרומפן. עס ליקווידירן זיך געוועלבער, וואַרשטאַט, קאָאָפּעראַ־טיוון און אַנדערע אָנשטאַלטן. די זאָל יידן ווערט פון טאָג צו טאָג קלענער. היינט צו טאָג געפינען זיך שוין אין טשענסטאָכאָוו בלויז אָן ערך 400 יידן.

ווי האָט זיך געשטאַלטעט די דאָזיקע איינשרומפּונג? אויף דעם וועלן מיר געפינען אָן ענטפער אין די פאָלגנדיקע ציפערן:

אָנהייב 1945 זיינען אַרויס פון די לאָגערן 5,194 יידן. פון דעם — טשענסטאָכאָווער — 2,578 אין די רעשט — פון פאַר־שיידענע שטעט אין שטעטלעך אין פוילן. ס׳רוב נישט טשענסטאָ־כאָווער יידן האָבן זיך אין משך פון די ערשטע 3 חדשים אומ־געקערט אין זייערע הייַם־שטעט. אין משך פון דער זעלבער צייט זיינען גרעסערע דייטשישע געביטן באַפרייט געוואָרן אין פון די דאָזיקע זיינען דעם 21טן מערץ, 1945, אָנגעקומען 1,195 באַפרייטע יידן, וואָס האָבן געשטאַמט פון פאַרשיידענע אייראָפּעאישע לענדער. אָנגאַריש — 490; טשעכיש — 410, רומענישע — 197; פראַנצויזישע — 30; האָלענדיש — 26; עסטרייכישע — 19; יוגאָסלאַוויש — 17; בעלגיש — 5 און גריכישע — 1. נאָך אייניקע וואָכן זיין אין טשענסטאָכאָוו האָבן זיי זיך אומגעקערט אין זייערע הייַם־לענדער.

פון אַפּריל ביז יוני, 1945, זיינען פון פאַרשיידענע דייטשישע לאָגערן אָנגעקומען קיין טשענסטאָכאָוו 2,679 פוילישע יידן; אין דעם — טשענסטאָכאָווער — 652; דיי 2,679 פערזאָן זיינען באַשטאַנען פון 1,615 מענער און 1,064 פרויען. די יידישע באָ־פעלקערונג אין טשענסטאָכאָוו האָט שוין דאָמאָלט געציילט 6,143 נפשות, אין דעם — קינדער — 143. דער קינדער־באַשטאַנד איז געווען פאָלגנדיקער: 8 יתומים ביי פאָליאָקן, 2 — אין פיי־לישע יתומים־הייזער; 53 קיילעכדיקע יתומים, וואָס זיינען איינ־געאָרדנט גיוואָרן אין יתומים־הויז; 38 — האָלב־יתומים; און 42 — ביי עלטערן. אין דעצעמבער, 1945, האָט דער ישוב שוין געציילט בלויז 2,051 נפשות; אין דעם קינדער און יתומים־הויז — 51; יוגנטלעכע פון 14 ביז 18 יאָר — 88, פון זיי האָבן 81 באַזוכט לער־אַנשטאַלטן.

אין דעצעמבער 1946 האָבן זיך אין טשענסטאָכאָוו שוין געפונען בלויז 1,235 יידישע נפשות, אין דעם — פרויען — 452; מענער — 783, פון דעם: קיילעכדיקע יתומים — 22; האָלב־יתומים — 15; און 15 פון אַרעמע עלטערן. די דאָזיקע קינ־דער האָבן זיך געפונען אין יתומים־הויז פון יידישן קאָמיטעט.

אַחוץ דעם האָבן זיך אין שטעטלעך ביי טשענסטאָכאָוו גע־פונען 69 יידן; פון דעם:

אין קלאָבוצק — 12 (מענער — 7, פרויען — 5);
אין קושעפּין — 7 (מענער 3, פרויען 4);
אין וולאָשטשאָוו — 50 (מענער 33, פרויען 17).

פון די יידן אין טשענסטאָכאָוו גופא האָבן דאָמאָלט 132 געפירט אייגענע וואַרשטאַטן; 84 — וואַרשטאַט־אַרבעטער; 30 — קאָאָפּעראַטיוו־אַרבעטער; 24 פאַבריק־אַרבעטער; 247 — באַ־אַמטע אין מלוכהשע און גזעזלשאַפטלעכע אינסטיטוציעס, פון וועלכע ס׳זיינען געווען מענער — 212, פרויען — 35.

אין דעצעמבער 1947 זיינען שוין געווען אין טשענסטאָכאָוו בלויז 862 יידן. (מענער — 498; פרויען — 364).

אין דעם: קינדער ביז 14 יאָר — 121 (יינגלעך — 56, מיידלעך — 65).

אין די שטעטלעך אַרום טשענסטאָכאָוו זיינען אין דעצעמ־בער, 1947 געווען 49 יידן:

אין קלאָבוצק — 12 (מענער — 7, פרויען — 5);
אין קושעפּין — 7 (מענער — 3; פרויען — 7);
אין וולאָשטשאָוו — 30 (מענער — 22; פרויען — 8).

פון דעצעמבער 1947 ביז דעצעמבער 1949 האָבן זיך 250 יידן איבערגעצויגן פון טשענסטאָכאָוו קיין נידערשלעזיען, לאָדזש און וואַרשע. אַזוי אַז אין טשענסטאָכאָוו זיינען דעמאָלט געבליבן

6112 יידן (מענער —318, פּרויען — 294). די דערמאָנטע צאָל 612 האָט אָנגעהאַלטן ביזן יאָר 1953. אין די יאָרן 1953־1954, האָבן זיך אַרויסגעצויגן פון טשענסטאָכאָוו 208 יידן, פון וועלכע ס׳רוב האָט זיך איינגעאָרדנט אין אָנדערע גרעסערע שטעט אין פּוילן.

היינט צו טאָג ציילט דער יידישער ישוב אין טשענסטאָכאָוו 404 נפשות. דאָס רוב פון זיי איז באָשעפטיקט ביי פּראָדוקטיווער אַרבעט, אַריינגערעכענעדיק א׳יך א געוויסע צאָל פרויען.

דער דאָזיקער קליינער יידישער קיבוץ פירט אויך אַן אינטענסיווע און שיין קולטור־לעבן, וואָס ווערט אָנגעפירט דורכן אַרטיקן קולטור־געזעלשאַפטלעכן פאָראַנד. צי דער דאָזיקער קליינער קיבוץ איז אַ געזונטער קרן פאַר אַ נייעם יידישן ישוב אין אונדזער הימ־שטאָט וועט אונדז ווייזן די נאָענטסטע צו־קונפט.

וואַרשע, אויגוסט 1956.

דעלעגאַטן פון טשענסטאָכאָווער לאָגדסלייט אין פּוילן, יוני, 1948, ביים מאָסן־קבר פון דאָקטוירים, דענטיסטן און אָנדערע פראָמינענטע אומגעקומענע, פּוירים, 1943

די מצבה נאָך זעקס יונגע העלדן, פאַרטיזאַנען וואָס זיינען געפאַלן אין קאַמף מיט די נאַצים, מערץ, 1943. אויפן בילד — פרוי פלאַמענבאָם

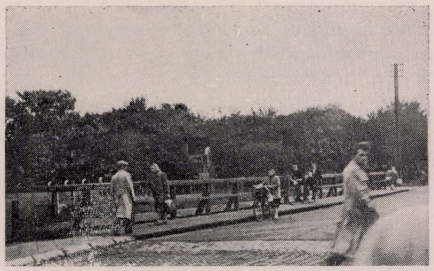

די בריק איבערן טייך „וואַרטע", וואָס פירט צום אַריינגאַנג פון געווּזענעם יידישן שפּיטאָל. אין אויגוסט 1956

„די אַלטע ראַנדע" אין טשענסטאָכאָוו. אויגוסט 1956

יידישע קינדער שפּילן זיך אין קינדערגאָרטן נאָך דער באָפרייאונג אין די יאָרן 47־1946. די לערערין געניאַ פעדערמאַן פירט אַן מיט דעם שפּיל

עטלעכע יידישע קינדער ביים מאָכן די לעקציעס אין „קינדער־הויז" נאָך דער באָפרייאונג אין די יאָרן 47־1946. אונטער דער אויפזיכט פון די לערערינס אַנאַ און געניאַ פעדערמאַן און יאַדזיע ברענער

אַ בריוו פון איצטיקן טשענסטאָכאָוו *)

(1945־1954)

משה לעדערמאַן שרייבט אונז:

„דער טשענסטאָכאָווער ישוב האָט פון יאָר 1945 ביז איצט, געהאַלטן אין איין אינשרומפן.

פאַלגנדיקע טאַבעלע וועט אונדז געבן אַ בילד פון די דעמאָגראַפישע פאַרהעלטנישן פאַר די לעצטע דריי יאָר:

יאָר	מענער	פרויען	קענדער	יונגטלעכע און
1953	150	128		114
1955	141	118		145
1954	144	120		132

באַשעפטיגט:

1) אין דער שווער־אינדוסטריע — — — 18 מענער
2) אין קאָאָפעראַטיוון — — — — — — 38 מענער
3) אין מלוכהשן האַנדל — — — — — 16 מענער
4) פרייַ פּראָפעסיעס — — — — — — 12 מענער
5) האַנטווערקער — — — — — — — 24 מענער
6) אין פּריוואַטן האַנדל — — — — — 24 מענער
7) (אין דעם אַרבעטנדיקע פרוען— — 26)
8) הויז־באַלעבאָסטעס — — — — — — 92

דערוואָקסענע, וואָס אַרבעטן נישט זיינען אַדער זקנים, אַדער קראַנקע וואָס קענען נישט אַרבעטן.

„ידישע אַרבעטער צווישן זיי 3 פרויען האָבן באַקומען אויסצייכנונגען פאַר שיינער, פּראָדוקטיווער אַרבעט.

„גאַנץ אָפט קומט דאָס ידישע מלוכה־טעאַטער קיין טשענסטאָכאָוו מיט זייערע פּאַרשטעלונגען, שפּילן אינעם שטאָטישן טעאַטער, וואָס איז אינערפולט נישט בלויז מיט ידישע צושויער נאָר מיט הונדערטער פּויליש, וועלכע קומען געניסן פון דער קונסט און באַוואונדערן דעם הויכן קינסטלערישן ניוואָ פון די ידישע אַרטיסטן.

„דאָס קליינוואָרג באַזוכט מלוכהשע קינדערהיימען, די עלטערע קינדער און יוגנטלעכע לערנען זיך אין מיטל־שולן און אין הויך־שולן, וואו אייניקע האָבן באַקומען מלוכה־אויסצייכנונגען פאַר גוטע באַווויזן.

„די געזעלשאַפטלעכע און קולטערעלע אַרבעט פירן מיר אין אונדזער פרעכטיקן פאַלקס קלוב, וואָס געפינט זיך אין גע־וועזענעם פאַלאַץ פון די מאַרקאָוויטשיש אויף דער יאסנאגורסקאַ־גאַס נר. 36. דאָ קומען פאַר פאַרלעזונגען, קעסטל־אָוונט, קאָנ־צערטן און פאַרווויילונגען פאַר די קינדער און דערוואַקסענע, דאָ האָבן מיר אויך אַ קינדער־קלוב, וואו 40 קינדער געפינען זיך אונטערן אויפזיכט פון געניטע דערציער און לערנען זיך ריטמיק און באַרייכערן דאָס לעבעדיקע קינסטלערישע וואָרט.

„דער גרויסער גאָרטן אָרום אונדזער קלוב איז אַזוי איינ־געאָרדנט, אַז ער זאָל קענען זומער־צייט דינען פאַר די קינדער אַלס שפּיל־פּלאַץ, וואו זיי געפינען זיך אונטער דער אויפזיכט פון זייערע מאַמעס.

„אין אונדזער קלוב געפינט זיך אויך אַ שאָך־ווינקל און אַ פינג־פאָנג־זאָל.

„מיר פאַרמאָגן יערלעכע אַבאָנענטן פון פאַרלאָג „ייִדיש־בוך" אין אַ צאָל פון 60 און דער פּאַרטיי־אַרגאָן די „פּאָלקס־שטימע" אין אַ צאָל פון 91. מחמת דעם וואָס מיר זיינען קליין אין צאָל און עס פעלט אונדז משפּחהדיקייט, האָט זיך ביי אונדז איינגעשטעלט אַ שיינע טראַדיציע פון צונויפקומען זיך איף שכנים־פאַרזאַמלונגען אַמאָל אין דער, אַדער אַ צווייטער גאַס, און ביי אַ גלעזל טיי פאַרברענגען מיר אין אַ היימישער סביבה און מען רעדט זיך דורך וועגן שטייגער לעבן, וועגן אַקטועלע פּאָליטישע און געזעלשאַפטלעכע פראָבלעמען. מען דערמאָנט זיך צום סוף פון אַזאַ צוזאַמענטרעף אין די אַמאָליקע יאָרן, און מען זינגט רעוואָלוציאָנערע און יידישע פאָלקס לידער.."

רעדאַקציע.

*) מיר גיבן דאָ אויסצוגן פון אַ בריוו, וואָס איז צו אונדז אין רעדאַק־ציע אָנגעקומען מיט די רעכט צו פּאַרעפנטלעכן. דער בריוו איז גע־שריבן פון משה לעדערמאַן, אין טשענסטאָכאָוו, דעם 23סטן פעב־רואַר, 1956.

מיר גיבן דאָ בלויז אויסצוגן פון דעם בריוו, ווייל אַ סך פון דעם וואָס לעדערמאַן שרייבט אונדז וועלן אויספירלעכער שוין באַהאַנדלט פון אונדזער מיטאַרבעטער ל. ברענער.

רעדגדיק וועגן דעם קליינוואָרג, „עלטערע קינדער און יוגנטלעכע", וואָס באַזוכן „מלוכהשע קינדער־היימען, מיטלשולן און הויך־שולן", פאַרפעלט אונדז אַבער לעדערמאַן צו דערמאָנען, ראשית, די צאָל פון די קינדער און יוגנטלעכע, וואָס באַזוכן די שולן, און, שנית, צי אין די דאָזיקע שולן וועלן אויך געלערנט ייִדישע לימודים.

רפאל פעדערמאַן

דער „בונד" אין טשענסטאָכאָוו אין די יאָרן נאָך דער צווייטער וועלט־מלחמה

1

אין איצטיקן בוך „טשענסטאָכאָוו" וועלט פאַרענדיקט די מאַגאַזאַפיע פון דער שטאָט טשענסטאָכאָוו, וואָס איר אָנטשטייונג דאַטירט זיך פון יאָר 1760. די מחברים: ליבער ברענער און בנימין אַרענשטיין, מאַכן אין דעם דאָזיקן בוך דעם סך־הכל פון קרוב צו דריי הונדערט יאָר יידיש לעבן אין טשענסטאָכאָוו, וואָס צאָנקט איצט און האַלט אין גאַנצן אין פאַרשווינדן.

אויף מיין ביטערן גורל קומט אויס צו באַשרייבן די לעצטע בלעטלעך פון אַ באַוועגונג, וואָס האָט אָפטמאָל מיטגעווירקט צו דער אָנטוויקלונג און באַפעסטיקונג פון אַ יידישן ישוב, אין אַ שטאָט, וואָס האָט געציילט, ביזן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, אַן ערך איבער דרייסיק טויזנט נפשות.

די ערשטע שפּראָצונגען פון אַ יידישער אַרבעטער־באַוועגונג אין טשענסטאָכאָוו האָבן זיך באַווּיזן אין יאָר 1902. צווישן אָנדערע יידישע פּאַרטייען וואָס האָבן אָנגעהויבן ווירקן אין יידישן לעבן האָט זיך אין טשענסטאָכאָוו אין דעם זעלבן יאָר, אויך באַווּיזן אויף דער פּאָליטישער אַרענע דער „בונד".

וועגן דער טעטיקייט, ווירקונג, לעבן און קאַמף פון „בונד", זיינע בויער און קעמפער פון יאָר 1902, ביז נאָכן חורבן פּוילן, וועט דער צוקונפטיקער היסטאָריקער גיפּינען אויספירלעכע באַשרייבונגען אין בוך „טשענסטאָכאָווער יידן", אַרויסגעגעבן פון פּאַראייניקטן טשענסטאָכאָווער רעליף־קאָמיטעט און ליידיס אַק־זילערי אין ניו־יאָרק, אין יאָר 1947, אונטער דער רעדאַקציע פון ד״ר רפאל מאהלער, אלקנה כראַבאַלאָווסקי, רפאל פעדערמאַן, אַבא קוּפּמאַן און וואָלף גלייכמאַן. וועגן דער אָנטשטייונג פון „בונד" אין טשענסטאָכאָו, זיין פּאָליטישע טעטיקייט אין דער יידיש־פּראָפעסיאָנעלער באַוועגונג, האָט אויספירלעך גע־שריבן י. ש. הערץ. וועגן דער יידישער פּרעסע אין טשענסטאָ־כאָו, די יידישע אַרבעטער־קינדער־היימען, א״נ פון י. ל. פּרץ, און דער ספּאָרט־באַוועגונג — האָבן געשריבן חוה וואַגא־ראָט־מאַן, א. כראַבאַלאָווסקי און ר. פעדערמאַן. פאַראַן אין בוך „טשענסטאָכאָווער יידן" א שלל מיט אַרטיקלען וועגן דער ראָל וואָס דער „בונד" און זיינע מיטגלידער, האָבן געשפּילט אין דער באַרימטער טשענסטאָכאָווער „ליטעראַרישער געזעלשאַפט", אין דער „לירא" און אין די טשענסטאָכאָווער יידישע קאָאָפּעראַ־טיוון, — געשריבן פון א. כראַבאַלאָווסקי און פ. שמולעוויטש. אויך אין די אַרטיקלען „יידיש טעאַטער אין טשענסטאָכאָוו", געשריבן פון וו. גלייכסמאַן, א. כראַבאַלאָווסקי און ר. פעדערמאַן, וועט מען געווואָר פון דער ווירקונג פון „בונד" פאַרן בע־סערן יידישן וואַרט בכלל, און בפרט וועגן דעם קאַמף וואָס די בונדיסטן אין טשענסטאָכאָוו האָבן כסדר געפירט מיט די אַסימילאַטאָרן אין שטאָט אין די פראַגן פון יידיש און יידישער קולטור. אַ בילד פון דער יידישער טשענסטאָכאָוו, און די ראָלע פון „בונד" אין שטאָט וועט דער לייענער, גלויבן מיר, אויך קענען געפינען אין די „זכרונות פון מיין לעבן", געשריבן פון דעם שרייבער פון די שורות. דאָס זעלבע אין די אַרטיקלען פון ל. ברענער און מ. קושניר.

פון די אַלע אויבנדערמאַנטע אַרטיקלען און געשיכטלעכע אָפּהאַנדלונגען דערזעט מען דעם „בונד" און זיינע אַקטיוויטעט מיט־גלידער, ווי אַ לייכטנדיקן טורעם אין דעם טשענסטאָכאָווער יידישן ישוב. דער דאָזיקער לעבעדיקער יידישער ישוב איז צו אַלעמענס גרויסן אומגליק, צוזאַמען מיט אַלע פאַרצווייגטע יידישע ישובים אין פוילן, אכזריותדיק אומגעבראַכט געוואָרן, אָפּגעוויושט געוואָרן, פיזיש און גייסטיק, דורך דעם פינצטערן היטלעריזם, אין די יאָרן פון דער צווייטער וועלט־מלחמה.

די מאַנאַגראַפיע פון „בונד" אין טשענסטאָכאָוו וועט אַבער נישט זיין פולקאָם ווען מיר וועלן אויך נישט געבן אַ בילד פון „בונד" אין טשענסטאָכאָוו און זיינע טעטיקייטן, גלייך ווי נאָר די שטאָט איז באַפרייט געוואָרן פון די היטלעריסטישע חיהשע נעגל, און וואָס איז שפּעטער, צום גרויסן אומגליק, רפאל פעדערמאַן, אויפדאָסניי דורך דער קאָמוניסטישער פּאַרטיי דערמאָרדעט געוואָרן.

2

לאָמיר דערמאָנען די היסטאָרישע טעג פון 16טן און 17טן יאַנואַר, 1945, ווען פון די היטלעריסטישע שקלאַפן־לאָגערן אין טשענסטאָכאָוו, פון די „האַסאַג"־פעלדער, „ראָקאָוו" אין „וואָר־טא", — אין וועלכע עס איז אויסגעאַרבעט געוואָרן אַמוניציע פאַר דער דייטשישער אַרמיי, האָבן 5200 יידן דערזען די פריַיע

ליכטיקע שיין! אָרום 80 פּראָצענט פון די באָפרייטע יידן זיינען נישט געווען קיין טשענסטאָכאָווער איינוואוינער. דאָס זיינען געווען יידן וואָס מען האָט פּראָשלעפּט צו דער שקלאָפּן־אַרבעט אין די אויבנדערמאָנטע פּאָבריקן און טויטן־לאָגערן.

דרייַ טעג נאָך דעם ווי די דייטשן זיינען פּראָטריבן געוואָרן פון טשענסטאָכאָוו האָבן זיך באָגעגנט די חברים ליבער ברענער, י. קרויזע, הערשל פּראָזער און עליאָש שטייניץ, וועלכע זיינען געווען טעטיק אין דער אונטערערדישער אָרגאַניזאַציע פון „בונד", און אָפּגעהאַלטן אַ באַראַטונג מיטן צוועק אויפצולעבן די בונדישע אָרגאַניזאַציע אין שטאָט. נאָכן אַרויסהענגען אַ מעלדונג אינם לאָקאַל פון יידישן קאָמיטעט, וואָס האָט זיך געהאַלטן אין אָרגאַניזירן, אז אַלע בונדיסטן, וואָס געפינען זיך אין שטאָט זאָלן זיך וועגן צו די אויבנדערמאָנטע חברים, האָבן זיך, אין אַ קורצער צייט אָרום, געמאָלדן נאָך 15 בונדיסטן.

די ערשטע פאַרזאַמלונג איז פאָרגעקומען אין דער וואויוינונג פון די חברים קרויזע און עליאש שטייניץ.

עס איז געשאָפן געוואָרן אַ פּאָרטי־קאָמיטעט, וואָס איז באַשטאַנען פון די אויבנדערמאָנטע אַלטע בונדישע טוער. די חברים האָבן זיך אַרויסגעלאָזט אינעם דער פּאַסן, זיינען אָוועק אין די לאָקאַלקטיוות דירות, וואו עס האָבן, צוליב די ספּעציפישע באַדינגונגן, באַזונדערס צוליב זיכערקייט־מאָטיוון, געווואוינט די באָפרייטע יידן, און דאָרטן אויפגעזוכט בונדיסטן און סימפּאַטיקער פון „בונד". כאָטש די מלחמה־אָפּעראַציעס זיינען נאָך אָנגעגאַנגן און די שטאָט איז עטלעכע מאָל באָמבאַרדירט געוואָרן דורך די דייטשן, האָבן די דאָזיקע חברים נישט אָפּגעשטעלט זייער אַרבעט.

אין יענע טעג איז באַשלאָסן געוואָרן צו גרינדירן זיך אין עטלעכע הייזער. ס׳זיינען צוליב דעם באַזעצט געוואָרן די הייזער וואָלנאָשטשי 19, און וואָשינגטאָנע 8. אין הויז פון וואָלנאָשטשי 19, האָבן געוואוינט די חברים הערשל פּראָזער, יוסף קרויזע, י. יאָקובאָוויטש און עליאש שטייניץ. דאָרטן איז אויך געפונען געוואָרן אַ היפּש ביסל געווער, וואָס איז זייער צונוץ געקומען אין דער באָוואָפענונג. שפּעטער איז אַ טייל פון געווער איבערגעשיקט געוואָרן קיין וואַרשע, פּאַרן בונדישן געווער־מאַגאַזין, דורך חבר מאַרעק עדעלמאַן, וואָס איז דאָמאָלט, אין יענע טעג, געקומען ווי אַ פּאַרשטייער פון באַניינט בונדישן צענטראַל־קאָמיטעט אין וואַרשע. אין הויז אויף וואָשינגטאָנע 8, האָבן געוואוינט די חברים: ליבער ברענער און אַ צאָל אַנדערע בונדיסטן.

די וווייטערדיקע באַראַטונגען וועגן באַנייען אַן אַרגאַניזירטע בונדישע אָקטיוויטעט איז טאָקע פאָרגעקומען אין דער וואויוינונג פון ליבער ברענער. ס׳איז אויך דאָמאָלט באַשלאָסן געוואָרן זיך צו וועגן צו דער פּ.פּ.ס.„. וואָס האָט אונטער דער אָנפירונג פון די חברים: אַליאזי גראָקווויטש, סטאַנקיוויטש און יוזעף קאָשימיערטשאָק, געהאַלפן מיט וואָס נאָר די פּ.פּ.ס. האָט געקענט.

אָזוי האָט דער חבר א. דאָמבראָווסקי, וואָס איז געווען אין ערשטן באַניייט שטאָטישן מאַגיסטראַט, ערויסגעגעבן, דורך דער אינטערוועניע, ברויט און די ערשטע מילך־צעטיילונג פאַר דער יידישער באָפעלקערונג, ווי אויך ספּעציעלע הילף פאַר די גע־ראָטווועטע קינדער אין שטאָט.

אין יענע טעג איז געקומען קיין טשענסטאָכאָוו דער חבר יצחק סאָמסאָנאָוויטש, ווי אַ פאַרשטייער פון פּוילישן אינערן־מיניסטעריום. אויך חבר ד״ר ש. הערשענהאָרן, וואָס איז אין יענער צייט געווען אַ מאָיאָר פון פּוילישן מיליטער, איז געקומען ווי אַ פאַרשטייער פון דער צייטווייליקער רעגירונג. חבר הערש־האָרן האָט אָנטייל גענומען אין די באַראַטונגען.

דער קאָנטאַקט מיטן פ.פּ.ס.־אישן מאַגיסטראַט איז געווען דורך דעם חבר פּראָזער, וואָס האָט אויסגעווירקט די הילף פאַר די אָפּגעראַטעוועטע יידן.

נישט האָבנדיק קיין אָנונג וועגן אַ יידישן קאָמיטעט אין צענטראַלן מאַסשטאַב, האָבן די חברים אַרויסגערוקט דעם גע־דאַנק וועגן שאַפן אַ באַונדערן יידישן קאָמיטעט פון די טשענ־סטאָכאָווער יידן. אָזא קאָמיטעט איז טאַקע געשאפן געוואָרן דורך אַלע פּאַרטייען. די פאַרשטייער אינעם קאָמיטעט זיינען דעמאָלט געווען די חברים: ליבער ברענער, זאַנוול וועקשטיין און הערשל פּראָזער. שפּעטער איז אויך געקומען משה לעדערמאַן.

דעמאָלט איז אויך געשאפן געוואָרן דער יידישער בעקער־קאָאָפּעראַטיוו, וואָס איז באַשטאַנען פון בונדיסטן.

מיטן צורייקקומען פון די חברים, וואָס האָבן זיך צעפונען אין די דייטשישע לאָגערן, איז די בונדישע גרופּע שוין באַ־שטאַנען פון עטלעכע און פערציק חברים. צווישן זיי מאָטל און ריווטשע קושניר, משה לעדערמאַן, בצלאל אַלטמאַן, אייזיק בער־קענשטאַט א״אַנ.

די בונדישע אָרגאַניזאַציע איז זיך צעוואקסן אָזוי, אַז זי האָט עהאָט רעכט צו שיקן, אין יאָר 1945, צו דער ערשטער לאָנד־באַראַטונג פון די בונדישע אָרגאַניזאַציעס אין לאָדזש, 5 דעלעגאַטן. דאָס זיינען געווען די חברים. ל. ברענער, ע. שטייניץ, ה. פּראָזער, קרויזע און לייבל בערגמאַן, אויף יענער לאָנד־באַראַטונג פון „בונד" איז באַשלאָסן געוואָרן די וווייטער־דיקע טעטיקייט פון „בונד" אין פוילן נאָך דער מלחמה, ווי אַ זעלבסטשטענדיקע, יידישע סאָציאַליסטישע אָרבעטער־פּאַרטיי. אין הסכם מיט דעם איז באַשלאָסן געוואָרן צו דינגען אַן אייגע־נעם פּאַרטיי־לאָקאַל, וואָס איז געווען דאָס גרעסטע „פּאַרטיי־הויז" אין שטאָט, און וואָס האָט זיך געפונען אויף סטראשאצקא גאַס.

צו דער דערעפענונג פון לאָקאַל איז געקומען, ווי אַ פאַר־שטייער פון „בונד", דער חבר דוד קלין. חבר קלין וואָס איז געווען אַ מאָיאָר אין דער פּוילישער אַרמיי.

דער „בונד" האָט אויך געגעבן די איניציאַטיוו צו שאפן די קאָאָפּעראַטיוון פון שוסטער און שניידער, פון וועלכע די חברים לעדערמאַן, פּראָזער און פייוויש קאָוואַלסקי זיינען גע־ווארן די פאַרוואַלטונגס־מיטגלידער.

3

די גאַנצע צייט זינט טשענסטאָכאָוו איז באָפרייט געוואָרן האָט דער „בונד" געפירט אַן אינטענסיוון טעטיקייט. דער 48טער יובל פון „בונד" איז געפייערט געוואָרן אין יאָר 1945, דער גאַסט־רעדנער איז געווען דער ח׳ פּודלאָווסקי. באַזונדערס האָט זיך די אָרבעט אויסגעבריטערט זינט דער „בונד" האָט געפּונט דעם פּאַרטיי־קלוב און דעם אָרבעטער־רעסטאָראַן.

דער לאָקאַל איז טאָג־טעגלעך באַזוכט געוואָרן פון העכער הונדערט יידן. די דאָזיקע יידן האָבן דאָ באַקומען, פאר אַ ביליקן פּרייז, אַ געשמאַקן מיטאָג ביי ריין־סערווירטע טישן אין אַ היימישער סביבה, ביי ראַדיאָ־מוזיק. אויף די וועגן זיינען גע־

האָנגען גרויסע פּאָרטרעטן פון בונדישע פירער. אויף די טישן פון אָנדערע צימערן — טי טעגלעכע פּרעסע און אָקטואלע בראָשורן.

יעדן זונטיק איז דורכגעפירט געוואָרן, געמיינזאם מיטן יידישן קרייז פון פּ.פּ.ר. (קאָמוניסטן) — קולטורעלע אימפּרעזעס, וואָס זייגען באַזוכט געוואָרן פון הונדערטער יידן. דער זאָל איז שטענדיק געווען אויבערגעפולט מיט יידן, וואָס האָבן געהאַט אַן אינטערעס אויפּצוהאַלטן און צו שטיצן די קולטור־טעטיקייט אין דער יידישער שפּראַך. נאָך די פּאַרלעזונגען זייגען פּאַרגעקומען קומען רעציטאַציעס, און זייטנווייז אָפּטע דיסקוסיעס אויבער די רעפעראַטן. אין אייגער פון די אימפּרעזעס, דעם 20טן יאַנואַר 1946, האָט אויך אָנטיילגענומען דער חבר דוד קלין, וואָס האָט דאָן געשילדערט זיינע ריזיק־איינדרוקן פון לאָנדאָן און פּאַריז.

די בונדישע אָרגאַניזאַציע איז אויך געווען אין קאָנטאַקט מיט חברים בונדיסטן אין אַמעריקע, וואָס זיינען אַמאָל, יאָרן לאַנג, געווען פּאַרבונדן מיט דער בונדישער באַוועגונג אין שטעטל־סטאָכאָו. באַזונדערס האָט די טשענסטאָכאָווער בונדישע אַרגאַניזאַציע אָנגאַהאַלטן אַן ענגן קאָנטאַקט מיט דעם שרייבער פון די שורות, דעם פּאַרטרעטער פון טשענסטאָכאָווער רעליף קאָמיטעט אין ניו־יאָרק. איך האָב מיט אַלע מיינע כוחות, צוזאַמען מיט אָנדערע בונדיסטן אין אַמעריקע, געטאָן אַלץ וואָס איז נאָר מעגלעך געווען, אַז די יידן אין טשענסטאָכאָו זאָלן צוריק אָנהויבן אַ ניי, נאָרמאַל לעבן אויף געזונטע יסודות.

די וואָל־קאָמפּאַניע צום סיום איז אין טשענסטאָכאָו, אין יאָר 1946, געפירט געוואָרן געמיינזאם מיט אַלע דריי ריכטונגען וואָס זיינען געווען פּאַרטרעטן אין יידישן קאָמיטעט. אויסער דעם האָט דער „בונד" מיט דער יידישער גרופּע פון פּ.פּ.ר. אייגעאָרדנט געמיינזאַמע קולטור־אונטערנעמונגען, וואָס זיינען אויך אויסגעוואַרט פּאַר דער וואָל־קאָמפּאַניע.

אַזוי איז סוף אַפּריל, 1946, אייגאָרדנט געוואָרן אַ גרויסע פּרץ־אָקאַדעמיע דורכן יידישן קאָמיטעט, אויף וועלכער חבר ל. ברענער איז אַרויסגעטראָטן מיט אַ גרויסן רעפעראַט וועגן פּרצן, און חבר לעדערמאַן האָט פּאַרגעלייענט אייניקע שאָפּונגען פון פּרצן.

אין יאָר 1946, אין חודש אָקטאָבער, איז געפייערט געוואָרן אין טשענסטאָכאָו דער יובל פון 49 יאָר „בונד". דער גאָסט־רעדנער איז געווען דער ח' פאלק. עס איז פאַרגעזעצט געוואָרן אַ לעבאַפּטע קולטור און אויפקלערונג־אַרבעט. יעדע וואָך זיינען פאַרגעקומען אין אייגענעם לאָקאַל פּאַרלעזונגען, קעסטל־אָונטן, שמועסן און פאַרטיי־קלובן אויף פאַרשידענע טעמעס. אָזוי איז פאַרגעקומען אַ קאָלעקטיוועס פאַרלעזונג מיט דיסקוסיעס אויף דער טעמע: „יידישע פּראָבלעמען אין דער היינטיקער ווירק־לעכקייט". די רעפעראַטן זיינען געהאַלטן געוואָרן דורך די חברים משה לעדערמאַן און ליבער ברענער, וואָס זיינען וואָרעם אויפגענומען געוואָרן דורכן פאַרזאַמלטן עולם.

די בונדיסטן אין טשענסטאָכאָו האָבן איצט, נאָך דער באַפרייאונג, וויייטער פאָרגעזעצט די בונדישע טראַדיציע, און גענומען אַן אָקטיוון אָנטייל אויף אַלע גביעטן פון פּאָליטישער און געזעלשאַפּטלעכער אַרבעט. זיי זיינען געווען פאַרטראָטן אין יידישן ראַיאָן־קאָמיטעט, וואו ח' ל. ברענער איז געווען פאַרזיצער. דער ח' משה לעדערמאַן האָט פאַרוואָלטעט מיטן קינדער־הויז, וואָס איז געווען די שענסטע אינסטיטוציע אין שטאָט.

נישט קוקנדיק אויף דער שווערער פינאַנציעלער לאָגע אין וועלכער דער יידישער קאָמיטעט האָט זיך געפונען, האָט דער ח' משה לעדערמאַן אויסגענוצט אַלע מיטלען צו באַמומען מאַטעריעלע הילף, כדי די קינדער זאָל גאָרנישט פעלן.

4

זונטיק, דעם 23טן יוני, 1946, איז אויפן פּיאַטראָקאָווער בית־עולם פאָרגעקומען די אנטהילונג פון אַ דענקמאָל פאַר די אומגעקומענע מאַרטירער־חברים: פּיניע גוטקאָוויטש און דוד ניסענבאָלק. די קברים געפינען זיך צוזאַמען. דער חבר האָראָוויטש האָט אויסגעפאַרטיקט די מצבה, און האָט אויך אייגענע מויערט אַן אָנדענק־טאָוול פון די חברים יאָקוב בערלינער, זלמן טעגענבערג, א. טשענסטאָכאָווער, אברהם ווייסהאַף, זלמן סטאָ־שעווסקי, שמואל זייטן, אברהם ווייסער, יחיאל קושאַק, איטשע ברענער, איטשע זוירער, תבנה מיט זיין פרוי, לעאָן קימעלמאַן מיט זיין פרוי, יחיאל פיש, אסתר וואָלפּשטיין, בעריש ראָזענבערג, הערשל ניסענבאָלק, שאַיע און משה אָדלער. די אויבן־דערמאָנטע חברים זיינען געווען טריי דעם בונדישן אקטיוו ביז צו דער מלחמה און אין צייט פון קריג. אייניקע פון זיי זיינען געווען די אָנפירער פון דער בונדישער אונטערערדישער באַוועגונג אין פּיעטריקאָו. זיי זיינען פאַרשטיבט געוואָרן אין צוזאַמענ־האַנג מיטן באַריטמן דורכפאַל פון די טשענסטאָכאָווער חברים, פאַרשפּרייטנדיק אומלעגאַלע אויפרופן קעגן דייטשישן קאָנפאָנט. זיי זיינען אָפּגעפירט געוואָרן קיין אָשוויענטשים און דאָרטן זיינען זיי דורך די דייטשן דערמאָרדערט געוואָרן. דעם דענקמאָל האָט אָנטהילט דער פאַרזיצער פון דער בונדישער אַרגאַניזאַציע ח' אהרן האַראָוויטש. דעם טשענסטאָכאָווער בונדישן קאָמיטעט האָט פאַרטראָטן דער אלטער לעבן־איבערגעבליבענער פון לאָדזשער געטא, דער חבר משה לעדערמאַן, וואָס האָט געהאַלטן די טרויער־רעדע.

אָפּט זיינען אָפּגעהאַלטן געוואָרן פאַרטיי־פאַרזאַמלונגען, אויף וועלכע ס'איז באַהאַנדלט געוואָרן אקטואלע, פאַרטייאישע, פּאָלי־טישע, ווי אויך געזעלשאפטלעכע ענינים.

אויף דער פאַרטיי־פאַרזאַמלונג וואָס איז פאַרגעקומען אין יאַנואַר 1947, איז דערווייל־ט געוואָרן אַ נייער פאַרטיי־קאָמי־טעט. די פאַרטיי־פאַרזאַמלונג האָט אויסגעדריקט צוטרוי און אנערקענונג די חברים פון אפטרעטנדיקן קאָמיטעט פאַר זייער אַרבעט און קאנספּיראַציע אין משך פון די טרויעריקע מלחמה־יאָרן, און פאַר דער אינטענסיווער טעטיקייט פונעם קאָמיטעט, אין משך פון דעם ערשטן יאָר נאָך דער באַפרייאונג.

בכלל איז דער „בונד" אין טשענסטאָכאָו געווען זייער אַקטיוו אינעם לעבן פון דעם קליינעם יידישן ישוב. יעדע וואָך זיינען פאַרגעקומען פאַרלעזונגען אויף ליטעראַרישע טעמעס פאַר אַלע יידן אין שטאָט. דעם 26טן יאַנואַר 1947, איז פאַרגעקומען אַ פאַרלעזונג פון חבר י. צעלעמענסקי, פון פּאַריז, אויף דער טעמע: „די לאָגע פון די יידן אין מערב־אייראָפּע". שבת דעם 1טן פעברואר 1947 איז פאַרגעקומען אַ פאַרלעזונג פון חבר יצחק סאמסאָנאָוויטש, (וועלכער איז געווען אַ מיטגליד פון צ. ק. פון אונטערערדישן „בונד"), אין דער פּוילישער שפּראַך אויף דער טעמע „פאַר אונדזער און זייער פרייהייט". עס זיינען צו דער פאַרלעזונג געקומען אַ גרויסע צאָל פּוילישע אַרבעטער. דער רעדנער האָט זיך אַמערסטן אָפּגעשטעלט אין זיין רעפעראַט אויף

דער טעטיקייט פּונעם אונטערערדישן „בונד", אונטער דער נאַציסער אָקופּאַציע.

אַ גרויסן אינטערעס האָבן אַרויסגעפונען צווישן די טשענסטאכאָווער יידן די פאַרגלייכענטע לעבעדיקע צייטונגען. די פאַרלעזונגען, די קולטורעלע אימפּרעזעס זיינען געווען די אינטיקע קולטור־אונטערנעמונגען, וואָס זיינען בכלל פאַרגעקומען אין שטאָט.

אַ שטאַרקן איינדרוק האָט געמאַכט דער אָוונט מיט דער באַטייליקונג פון באַקאַנטן אַרטיסט שמואל־ל' גאָלדשטיין. דער אָוונט איז געפירט געוואָרן דורכן חבר ל. ברענער. דער חבר בוים (פ.פּ.ר.) האָט צערעדט וועגן דער באַדייטונג פון די וואָלן בפרט פאַר די יידן. דעם 8טן מערץ, 1947, איז פאַרגעקומען אַ גרויסע פאַרזאַמלונג וועגן 8טן צוזאַמענפאַר פון „בונד" אין פּוילן. אונטערן פאַרזיץ פון חבר לעדערמאַן איז אויך איינגעאַרבעט געוואָרן געמיינזאַם מיט די פּ. פּ. ר. אַן עגלעכער אָוונט, אויף וועלכן דער חבר שמואל פראַנק האָט פאַרגלייענט זיינע אַרטיקלען.

אין די טעג פון 21סטן, 22סטן און 23סטן פעברואַר, 1947, איז אין וואַצלאַוו פאַרגעקומען דער צווייטער צוזאַמענפאַר פון „בונד", זינט דער באַפרייאונג פון דער דייטשישער אָקופּאַציע. די דערוויילטע דעלעגאַטן פון דער טשענסטאכאָווער ארגאניזאַציע פון „בונד" צום צוויטן צוזאַמענפאַר זיינען געווען די פאָלגנדע חברים: מ. קושניר, מ. לעדערמאַן, סאַמואַלאָוויטש (גלאָם בונדו) און ל. ברענער. ל. ברענער איז אויסגעוויילט געוואָרן אינעם נייעם צענטראַל־קאָמיטעט פון אלפוילישן „בונד". אַלס פאַרטרעטער איז אויסגעוויילט געוואָרן: מ. לעדערמאַן.

אויף דער דאָזיקער פאַרזאַמלונג האָבן די חברים זיך געזאַגנט מיטן חבר אַבראַם סטאָלאַר, וואָס איז דאָמאָלט געקומען אַלס גאָסט־פאַרשטייער פון „בונד" אין ניו־יאָרק.

דעם 16טן מערץ, 1947, איז פאַרגעקומען אַ פאַרטעטס־מיטינג אין שייכות מיטן אויכסנס צושטאַנד אין ארץ־ישראל. דעם מיטינג האָט געפירט דער יידישער קאָמיטעט. אין נאָמען פון „בונד" איז אַרויסגעטראָטן ח' משה לעדערמאַן, וועלכער האָט זיך אָפּגעשטעלט אויף דער שוועריקייט, וואָס איז וועלכער דער יידישער ישוב אין ארץ ישראל געפינט זיך. באַזונדערס האָט דער חבר מ. לעדערמאַן דערמאָנט די פראַוויצירנדיקע אָקטן פון „אירגון", וואָס גיסט אויל אויפן פייער פון ענגלישן אימפּעריאַליזם. עס איז אָנגענומען געוואָרן אַ געהעריקע רעזאָלוציע, וואָס עס האָט פאַרגעשלאָגן דער פאַרזיצער פונעם מיטינג, חבר ליבער ברענער.

שוין דעם 30טן אַפּריל, 1947, איז פאַרגעקומען אַן ערשטער מאי אָקאַדעמיע פון אלע פאַליטישע פארטייען (פ. פּ. ס. „בונד", „סטראַניצטוואָ דעמאָקראַטישטשע" און „סטראַניצטוואָ לודאָווע"). צו דער אָקאַדעמיע איז אינגעלאָדן געוואָרן די בונדישע אַרגאַניזאַציע צו פארטרעטן די ידישע ארבעטערשאפט אין שטאָט. אין נאָמען פון „בונד" איז אַרויסגעטראָטן דער חבר קושניר.

צום ערשטן מאי, 1947, האָט דער קאָמיטעט פּפון „בונד" אין טשענסטאכאָו פונאַנדערגעלעפט אילוסטרירטע פלאַקאַטן. די פענער פון דער פּ.פּ.ס., פּ.פּ.ר. און „בונד" זיינען געשראָבן געוואָרן אין אַנהייב פון צוג. אין פרעזידיום איז געווען פאַרטרעטן אין נאָמען פון „בונד" חבר ל. ברענער. די די דעמאָנסטראַציע, אין וועלכער עס האָבן מאַרשירט אונטער בונדישע פענער כמעט אַלע ארבעטנדיקע יידן אין דער שטאָט, און סיי די אָקאַדעמיע, האָבן אַרויסגערופן אַ יום־טובדיקע באַגייסטערונג ביי אַלעמען.

אין יענעם ערשטן מאי האָט דער „בונד" מאַרשירט אינעם אַלגעמיינעם פּראָצעסיאָנישן צוג. בראש פון צוג זיינען געטראָגן געוואָרן די פענער פון די פאַוויאַטאָוע קאָמיטעטן און פון די שטאָטישע קאָמיטעטן, פון די פאַרטייען פּ.פּ.ס. פּ.פּ.ר. און פון „בונד". אין דער דעמאָנסטראַציע האָבן זיך באַטייליקט אַן ערך פּופציק טויזנט מאַן.

אין אָוונט איז אין בונדישן פאַרטיי־לאָקאַל איינגעאַרדנט געוואָרן אַן אָקאַדעמיע צוזאַמען מיט דער ידישער גרופּע פון פּ.פּ.ר. אין דעם קאָנצערט טייל האָט זיך באַטייליקט דער מילי־טערישער ארקעסטער פון 6טן פּיעסאַטע פולק.

דעם 20טן פון זעלבן חודש איז פאַרגעקומען אַ פאַרטיי־פאַרזאַמלונג פון דער בונדישער ארגאַניזאַציע. ח' לעדערמאַן האָט אָפּגעגעבן אַ באריכט פון דער לעצטער פלענערער זיצונג פון צענטראַלן קאָמיטעט, און געלייענט די רעזאָלוציעס וואָס דער צ.ק. האָט אנגענומען, סיי וועגן דער פאַליטישער סיטואַציע, סיי וועגן די פאַרשטייענדיקע פייערונגען. נאָך די פראַקטישע פאַרשלאָגן וועגן דער ארטיקער פייערונג האָט די פאַרזאַמלונג באַשלאָסן צו נעמען צו קענטניש די רעזאָלוציע אין די בא־שלוסן, אויפן אָרט האָבן אַ טייל חברים גלייך איינגעאַרבעט דעם טאָג־לויף אויפן 50סטן יובל־פּאָנד פּונעם „בונד". די צוגרייטונג צו דער 50יאָריקער יובל־פייערונג פון „בונד" איז אין פולן גאַנג. ביזן 15טן נאָוועמבער האָט די ארגאַניזאַציע אַריינגעטראָגן 3.815 זלאָטעס.

דעם 25טן אָקטאָבער, 1947 (אַ טאָג נאָך יום־כיפּור), איז אויסגעפאַלן דער יאָר־טאָג נאָכן ליקווידירן, דורך דיטלער באַנדיטן, דעם טשענסטאכאָווער יידישן ישוב פון 40 טויזנט נפשות. אין צוזאַמענהאַנג מיט דעם האָט דער יידישער קאָמיטעט געפונען די יידישע באַפעלקערונג צו באַערן די אומגעקומענע דורך צונויפקומען זיך אויפן טשענסטאכאָווער בית־עולם. עס זיינען זיך צוזאַמענגעקומען אַ פּאָר הונדערט מענטשן, וועלכע האָבן געליגט בלומען אין קרעגץ אויף די מאַסן־קברים פון די אומגעקומענע קדושים און מאַרטירער אין טשענסטאכאָוו.

דעם זעלבן טאָג, 5 נאָכמיטאָג, איז פאַרגעקומען אַ טרויער־אָקאַדעמיע אין איינעם פון די זאַלן אין טשענסטאכאָוו, וואו עס איז זיך צונויפגעקומען אַ גרעסערער עולם. עס זיינען גע־ווען פאַרטרעטן דער שטאָט־פּרעזידענט און די וויצע־פּרעזי־דענטן, פּאַרזיצער פון דעל „ראַדאַ נאַראָדאָוואָ", פאַרשטייער פון גערליכע, מיליטער־פראָקוראָטור, די פרעסע, און אַ סך אַנדערע. עס זיינען געהאַלטן געוואָרן רעדעס וועגן אומקום פון יידישן ישוב אין שטאָט אין וועגן די וויטערדיקע צילן. אין נאָמען פון יידישן קאָמיטעט איז אַרויסגעטראָטן אונדזער חבר. ל. ברענער.

דעם 31טן אָקטאָבער 1947 איז אין זאַל פון שטאָטישן טעאַטער פאַרגעקומען די 50־יאָריקע יובל־פייערונג פון „בונד". די סצענע איז געווען הערלעך דעקאָרירט. חבר קושניר עפנט די אָקאַדעמיע ביי אַ פול־געפּאַקטן זאַל און באַגריסט די אַנ־וועזנדיקע פאַרשטייער פון דער מאַטע, פאַליטישע פאַרטייען און געסט. ער לאָדט איין אין דעם פרעזידיום דעם שטאָט־פרעזי־דענט, דעם פרעזעס פון שטאָטישן נאַציאָנאַלן ראַט, דעם פאַר־שטייער פון צ.ק. פון „בונד" — ח' הורוויטש, פּ.פּ.ס. פּ.פּ.ר.,

פון יידישן קאמיטעט, אלגעמיינע פ.פ.ר. און פארשטייער פון דער פרעסע.

דער פארזיצער חבר משה לעדערמאן האט געהאלטן א קורצע רעדע און דערמאנט די קרבנות פון דער היטלעריסטישער אינוואזיע און אקופאציע, די אומגעקומענע פירער פון יידישן ארבעטער־קלאס. חבר לעדערמאן שיקט א הארציקן גרוס צום „בונד" אין דער גאָרער וועלט פון אלע לעבנגעבליבענע חברים.

עס האבן באגריסט פארשטייער פון פ.פ.ס., פ.פ.ר., יידישער קאמיטעט, יידישע גרופע פון פ.פ.ר.. דער לאדזשער ארקעסטער פון דער „קולטור־ליגע". האט געשפילט די מעלאדיעס „טשער־וואגי שטאנדאר" און דעם „אינטערנאציאנאל".

דער פארשטייער פון צ. ק. פון „בונד", דער חבר הורוויטש, האט גערעדנקט אין פויליש די אנווענדיקע פארשטייער פון דער מאכט אין די פאליטישע פארטיינען פאר זייערע באגריסונגען. דאן גייט דער רעדנער איבער אין יידיש צום רעפעראט וועגן 50 יאר „בונד".

די רעדע פון חבר הורוויטש האט ארויסגערופן שטארקע אפלאדיסמענטן, אין ארטיסטישן טייל זיינען ארויסגעטראטן די יוגנטלעכע חברים, די קליינע חברה פון לאדזשער „סקיף". דאס קליינוואג האט זיך נישט געהאט צו שעמען מיט דער פארשטעלונג. זיי האבן געשפילט ווי אמתע, גרויסע ארטיסטן.

דאס שלוס־וואָרט האט געהאלטן דער חבר ברענער. אין קורצע, מוטיקע ווערטער האט ער אונטערגעשטראכן די טעטיקייט פון „בונד" אויפן געביט פון צוריק אויפשטעלן א נייע יידיש לעבן אין באפריטן פוילן.

די אקאדעמיע איז געשלאסן געוואָרן מיטן געזאנג פון דער „שבועה".

נאך דעם 8טן פעברואר 1948 איז פארגעקומען א משפט איבער די יידישע אסימילאטארן אין שטאט, אזן אין אנדערע שטעט אין פוילן בכלל. דער באשולדיקער איז געווען חבר הורוויטש, און חבר לעדערמאן — דער פארטיידיקער. אלס עדות — צוויי אנווענדע יידן. דער באשולדיקער גיט נאר זיין רעפליק, דער משפט האט איבערגעלאזן א גוטן אינדרוק.

אין דער צייט ווען עס איז דערגאנגען די טרויעריקע ידיעה פון אמעריקע, אז חבר שלמה מענדעלסאן איז געשטארבן, האט די גאנצע בונדישע ארגאניזאציע אין שטאט געטרויערט. עס איז אפגעדרוקט געוואָרן א נעקראלאג אין דער וואָרשעווער פאלקסצייטונג, אין נאמען פון דער ארגאניזאציע פון „בונד" אין טשענסטאכאוו. דער נעקראלאג האט זיך גע־לייענט:

„מיט געבויגענע קעפ שטייען מיר פאר דעם ליכטיקן אנדענקען פון אונדזער אומפארגעסלעכן חבר און לערער שלמה מענדעלסאן!"

די ערשטע־מאי פייערונג אין 1948, איז אין טשענסטאכאוו אויסגעפאלן גאר אימפאזאנט. קיינמאל האט די שטאט טשענסטאכאוו נישט געפייערט דעם ארבעטער יום־טוב ווי אין יענעם יאר. אויפן גאנצן וועג וואו דער צוג האט געדארפט דורכמארשירן זיינען אויף ביידע זייטן גאס אויסגעשטעלט געוואָרן צענטנער־מעטערדיקע סלופעס און עס זיינען געווען ארויפגעצויגן אויף זיי זעקס־מעטערדיקע רויטע פענער. עס האט אויסגעזען ווי די שטאט וואלט געווען אינגעהילט אין רויטן געוואנט. ביים יידישן קאמיטעט איז געשאפן געוואָרן א צווישן־פארטייאישער מאי־קאמיטעט אין וועלכן עס זיינען געווען פארטרעטן פ.פ.ר., „בונד" און פ.צ. דער מאי־קאמיטעט האט ארויסגעלאזן א פלאקאט און פונאנדערגעשיקט אינעלאדונגען צו דער יידישער באפעלקערונג אין שטאט, אזן ערופן צו פארזאמלען זיך אין הויף פון יידישן קאמיטעט.

באלד אין דער פרי האבן זיך שוין באווייזן יידישע ארבעטער, וואס האבן זיך פארזאמלט אויפן באשטימטן ארט. פינקט לעך, 9 פרי רירט זיך דער צוג. עס האבן אנטייל גענומען 150 מענטשן אין ספעציעלן יידישן צוג, וויל זייער א גרויסע צאל יידישע ארבעטער האבן דעמאנסטרירט מיט זייערע פאבריקן, אדער מיט זייערע ארבעטס־וואָרשטאטן וואו זיי זיינען געווען באשעפטיקט. דער צוג האט צום אלגעמיינעם זאמל־פונקט אויפקומארשירט, אזן איז דאן איינגעשלאסן געוואָרן אין אלגעמיינעם צוג, וואו עס האבן דעמאנסטרירט 5 טויזנט פראלעטאריער פון דער שטאט. אין שפיץ פון צוג פון דער יידישער טייל פון דער דעמאנסטראציע, זיינען געטראגן געוואָרן די פענער פון „בונד", פ. פ. ר., פוילי־ציון און איגענע טראספאראנטן.

א לאנד־קאנפערענץ פון „בונד" אין פוילן איז פארגעקומען אין וואלצלאוו, דעם דריטן און פערטן אפריל, 1948.

5

וועגן די יארן אין פוילן פון נאך דער באפרייאונג, דערציילט אונדז דער בונדיסט פייוויש קאוואלסקי גאר א סך אינטערעסאנטע עפיזאדן, וואס שילדערן דעם טרויעריקן מצב פון יידן, די ארויבערגעקומענע פון סאוועט רוסלאנד קיין פוילן, באזונדערס די טרויעריקע לאגע פון די יידישע סאציאליסטן מכל־המינים, און גאר באזונדערס די חברים פון „בונד". כדאי צו ברענגען כאטש א טייל פון דעם וואס חבר פייוויש דער־ציילט:

„דאס יאר 1946, בעת עס האבן זיך פון אלע עקן רוסלאנד געצויגן די וואגאנען מיט פוילישע בירגער אהיים, קיין פוילן, איז אויך געווען דער אנהויב פון א נייע צייט פאר די טויזנטער בונדיסטן, וואס האבן נישט שלום געמאכט מיטן גורל, וואס דער סאוועטישער רעזשים האט אויף זיי ארויפגעצוואונגען. אין יעדנס הארץ האט געטליעט א גלויבן, אז צוזאמען מיט טרעפן עמיצן פון דער משפחה, וועט ער אויך אפשר טרעפן די חברים פון דער פארטיי.

„ביים אריבערגיין דעם אלטן פוילישן גרענעץ האבן מיר, אבער, גלייך איבערגעלעבט די ערשטע ביטערע אנטוישונג. מיר האבן פון אלע זייטן אפגענומען די טרויעריקע ידיעה, אז, ליידער, זיינען געבליבן לעבן נאר צעציילטע פון דער משפחה אזן פון די אמאליקע חברים. דערצו האט דער פוילישער אנטיסעמיטיזם, פונקט ווי אין דער היטלער־צייט, אויפסניי אנגעהויבן ארויסצוזוייזן זיין אמתן מיאוס פרצוף, אזן ווידער גענומען בושעווען נאך אפשר מער ווי פריער. מיר האבן זיך כסדר אנגעשטויסן אויף פוילישע פנימער פול מיט האס צו די „ניצאלע־ביטקס", צו די נישט־דערהרגעטע יידן, הייסט עס, וואס האבן צום גרויסן חידוש פון די פוילישע רוצחים, אנגעהויבן צוריקצוקומען לעבעדיקע אהיים... אויך די גאנצע צייט, אביערן וועג, האבן מיר, די צוריקגעקומענע, זיך עמוזט אפיאגן פון באנדעס וואס האבן טערארויזירט די צוגן. און נישט איין יידישער קרבן איז פון די פוילישע כוליגאנעס אומגעבראכט געוואָרן אין יענע טעג פון באפרייטן פוילן...

„איך בין אוועק קיין טשענסטאכאוו און דארט, צום גרויסן וואונדער, געטראפן די בונדישע ארגאניזאציע אין איר פולער

טעטיקייט. די בונדיסטן האָבן אונדז, די געקומענע חברים, אויפגענומען ווי ברידער".

„אין אַ צייט אַרום האָב איך ווי אַ שניידער, ווּאָס דער „בונד" האָט אַרבעטן אין קאָאָפּעראַטיוו פון שניידער, ווּאָס דער „בונד" האָט געגרינדעט. דער קאָאָפּעראַטיוו האָט זיך זייער שיין אָנטוויקלט, אָבער אין מיטן איז געקומען דער באָפּעל פון דער יידישער סעקציע אין דער קאָמוניסטישער פּאַרטיי, ווּאָס האָט דורכן אי־ בערנעמען די אָנפירונג, ממש רואינירט מיר דעם קאָאָפּעראַטיוו און מיר אַרײַנגעבראַכט דעם אָנטאָגאָניזם צווישן די אַרבעטער.

„די קאָאָפּעראַטיוון, ווּאָס זײַנען געבויט געוואָרן דורך די געלטער פון „זשאָינט" און „יידישן אַרבעטער־קאָמיטעט" און מיט דער גרויסער שטיצע פון די טשענסטאָכאָווער אין אַמעריקע, — זײַנען ביסלעכווײַז אַריבער אין אָנדערע הענט, ווּאָס האָט גורם געווען, אַז די בעסטע אַרבעטער זײַנען זיך צעלאָפן, אין דער זעלבער צייט איז פאַרגעקומען דער קעלצער פּאָגראָם, ווּאָס האָט די פּוילישע יידן אינגאַנצן צעטרײַסלט און זיי האָבן אָנגעהויבן צו פאַרלאָזן פוילן.

„די קאָאָפּעראַטיוון האָבן נאָך געאַרבעט ביז אין מיטן 1948, ווען די פּ.פּ.ר. (די קאָמוניסטן) האָט אָנגעהויבן די אָלגעמיינע ליקווידאַציע פון אָלע פּאָליטישע פאַרטייען. אויך טשענסטאָכאָו האָט געמײַלט דעם זעלבן גורל, דורך פאַרשידענע רײַדעלעך איז ביסלעכווײַז דאָס יידישע לעבן געוואָרן „צענטראַליזירט" דורך באָוואָוסטע „אײַנהײַטס־קאָמיטעטן", די „זעקסטלעך", ווּאָס זײַנען אין דער אמתן געווען נאָר אין נוצן פון די יידישע קאָמוניסטן. אין די „זעקסטלעך" זײַנען נאָר צוגעלאָזן געוואָרן אָלס מיטגלידער די טרײַע אָנהענגער פון דער אָזוי גערופענער אינהײַט".

6

אָזאַ איז געווען דער גורל פון „בונד" אין דעם קלײנעם לעבן־געבליבענעם יידישן ישוב נאָך דעם חורבן פון היטלעריזם. אַ קלײנער, אײנגעשרומפענער יידישער ישוב, דאָך האָבן די לעבן־געבליבענע בונדיסטן, אַרויסגעווײַזן דעם דראַנג וווייטער צו לעבן און קעמפן פאַר זייער פּריי דעמאָקראַטיש־סאָציאַליסטישן אידעאַל.

מיר טאָרן נישט פאַרגעסן בײַ וועלכע פאָליטישע אומ־ שטענדן עס איז דעם „בונד" דעמאָלט אויסגעקומען צו פירן זײַן טעטיקייט. אין יאָר 1945 איז אויף דער סאָוועטישער אַרמיי אויסגעפאָלן דער גורל אַרײַנצומאַרשירן אויף די חורבות פון פּוילן, וועו די מפלה פון די היטלעריש־נאַציסטישע אָרדעס איז שוין געווען געהאַמעט. דאָס אָפּהאַלטן דער סאָוועטישער אַרמיי אַרײַנ־ צומאַרשירן קיין ווּאַרשע, און נישט קומען צו הילף דעם וואָר־ שעווער אויפשטאַנד, איז געווען דער אויסגערעכנטער סטאָליַן־ פּלאַן, אַז פּוילן מוז זײַן קאָמוניסטיש. נאָך מער, דאָס אויפלעזן יאָרן פריער, פּאַרן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, די קאָמוניסטישע פאַרטיי אין פּוילן, און אויף דאָס ליקווידירן די פּוילישע קאָמוניסטישע פּירער, וועלכע זײַנען אַרויסגענאַרט געוואָרן קיין רוסלאַנד צוויי יאָר פאַר דער היטלעריסטישער מלחמה, — איז העכסט ווּאַרשיינלעך אויך שוין געווען אַ צו־ גרייטונג צו דעם היטלער־מאָלאָטאָוו אָפּמאַך. דער אָפּמאַך וואָס האָט געדאַרפט פירן צו דער צעטיילונג פון פּוילן, און דער גרעסטער טייל זאָל, נאַטירלעך, געהערן צו סאָוועט־רוסלאַנד. דאָס איז געווען אייגנטלעך דער פראַגראַם פון דער קאָמוניסטי־

שער טאַרײַע, געשריבן שוואַרץ אויף וווייס: אַז פוילן איז ווירט־ שאַפטלעך אָפּהענגיק פון רוסלאַנד און קאָן העכסטנס פרעטענ־ דירן אויף טעריטאָריעלע אויטאָנאָמיע און נישט אויף קיין זעלבשטענדיקע מלוכה. דער ווּאַרשעווער אויפשטאַנד האָט אַבער אײַבערצייגט דעם קאָמוניזם, אַז דאָס וועט אָזוי לייכט נישט קענען רעאַליזירט ווערן. האָט מען אָנגעוועגדט מיטלען אויף פּאַרשידענע אופנים ווי אָזוי די פּוילישע באָפעלקערונג אַרײַנ־ צונאַרן אין פּאָליטישן זאַק אריין, און שפּעטער זי גלייכשאַלטן.

קודם־כל האָט מען די אינסגעשולטע סטאַליניסטישע אָגענטן צוגעגרייט ביי זיך אין רוסלאַנד, און שפּעטער, צוזאַמען מיט דער רויטער אַרמיי, אַרײַנגעשיקט קיין פוילן אונטער אַ פאַר־ מאָסקירטן נאָמען (קאָמוניזם איז אין פוילן נישט געווען שטאַרק פאָפולער). „„אָלסקא פּאַרטיאַ ראָבאָטניטשאַ" (פ.פּ.ר.) אזוי האָט געהייסן די נייע פּאַרטיי. אירע איז אײַבערגעגעבן געוואָרן די באָלשעוויסטישקיט פון לאָנד. מ'האָט אײַבערגעלאָזן אַ ביסל פּריי־ היט פאַר אָנדערע פּאַרטייען, ווי פ.פּ.ס., „בונד" און פּויערן־ פּאַרטיי. אָבער היינט איז שוין קלאָר פאַר אָלעמען, אַז דער ציל איז געווען אין פּאַרטיי, מיט אַ דיקטאַטאָרישער מאַכט אונטער וועלכער סיעדע שטייַן די סאָוועטישע אַרמיי. די ערשטע יאָרן האָט מען נאָך ווי עס איז געשפּילט זיך אין דעמאָקראַטיע, צו־ זאַמענפּאָרן, וואָלן צי קאָנסטיטואַנטע, פלעביסציטן, אאַז"וו. דורך אַרעסטן און ליקווידאַציעס האָט מען דערפירט צו דעם, ווּאָס דער סטאַליניסטישער קאָמוניזם האָט געוואָלט און פלא־ נירט. מיט אָלע מיטלען האָט מען דערפירט, אַז דעם 8טן דעצעמבער 1948 איז שוין פּאַרגעקומען די פאַראיניקונג פון דער פ.פּ.ר. מיט דער פ.פּ.ס. אין איין פּאַרטיי אונטערן פּ.ז.פּ.ר.

אויף דער יידישער גאַס האָט מען זיך נישט געניטיקט אין קאָמופלאָזשן, ווייל דאָס יידישע פאָלק אין פוילן איז דאָך אויסגעשאַכטן געוואָרן דורך דעם היטלעריזם. אַי, די לעבן־ געבליבענע, די 70־80 טויזנט יידן? ווּאָס פאַר אַ ראָל קענען זיי שפּילן אין אַ לאַנד פון אַ 30־מיליאָנישן פאָלק, ווּאָס אַ טייל פון זיי ווערט זיין קאָמוניסטיש און די צווייטע טייל איז דורכגעפרעסן אַלס קאָמוניסטישע משגיחים ווי די גראַדינס, זאַכאַריאַשעס און מירסקיס, וואָס האָבן שוין פאַרזוכט די סאָוועטישע טורמעס, — מיט זייער הילף וועט דאָס יידישע פאָלק אָפּגעריניקט ווערן פון פּאַרטייען און פּריַע מיינונגען. זאָרגט נישט, עס וועט אַלץ ווערן מאַנאָליטיש, אָט ווי סטאַלין האָט באָפוילן.

איז דען אַ וואונדער, אַז בײַ אַזאַ סיטואַציע האָט מען דער־ פירט דעם פּוילישן „בונד" צו זעלבסט־ליקווידאַציע?

די לעבן־פאַרבליבענע בונדיסטן נאָכן היטלער־גיהנום האָבן מיט זייער נאָך נישט פאַרלאָשענעם אידעאַליסטישן פּייער, מיט אָלע זייערע כוחות, געוואָלט צוריק אויפבויען אַ יידיש לעבן, אין הסכם מיט זייער טראַדיציע, ווי פּריַע מענטשן מיט אַ פּריינ־ גייסט. זיי, די בונדיסטן, זײַנען געווען וווייט פון וועלן דינען די סטאַליניסטישע באָפעלן, זיי האָבן גוט געדענקט וואָס מען

האָט אין סאָוועט־רוסלאַנד געטאָן צו די פירער און לערער פון „בונד". די צוריקגעקומענע בונדיסטן האָבן מיט אַלע כוחות זיך אָנטקעגנגעשטעלט די כלומרשטע „פאַראייניקונג". נישט אומזיסט האָט חבר פישגרונד, אין זיין דערעפענונגס־רעדע, אויף דעם אויסגעברייטערטן פלענום פון צענטראַל־קאָמיטעט פון „בונד" אין פוילן, דעם 23טן און 24טן אָקטאָבער, 1948 (אויף וועלכער עס איז באַטראַכט געוואָרן די פראַגע פון ליקווי־דירן דעם „בונד") געזאָגט. „מיר מוזן מודה זיין, אַז מיר זיינען הינטערשטעליק געבליבן לגבי דעם פאַראייניקונגס־פּראָצעס אויף דער פוילישער גאָס." און ח' ליבער ברענער האָט געזאָגט אין דער דיסקוסיע: „רעדנדיק וועגן די פעלערן פון 'בונד', טאָר מען נישט פאַרגעסן אויך וועגן די פאָזיטיוויע מאָמענטן. אונדזער ציל איז אַנטוון: דורך דעם 'בונד' — צום סאָציאַליזם; אויף דעם וועג, וועלכער פירט צום סאָציאַליזם, דאַרפן מיר גיין".

באוויזן דעז נישט די דאָזיקע רייד אַז עפּעס אַן אויסער־לעכער זייטיקער כוח האָט געשטופט צו דער אַזוי־גערופענער „פאראייניקונג"?

אויך די שלוס־רעדע פון ח' משה לעדערמאַן ביים „פּלענום", האָט האָט אָנגענומען די „פאראייניקונג", דערציילט אונדז פון דער נאָכגיביקייט זיך אונטערצוגעבן די קאָמוניסטן. די פאַר־אייניקונגס־דעקלאַראַציע ענדיקט זיך מיט דעם: „צו פאַרשטאַרקן די פּאַרטיי־אַרבעט אויף אַלע גרעבטן, און צו צוגרייטן אַלע אַר־גאַניזאַציעס צום גרויסן מאָמענט פון אַנשליסן זיך מיטן לאַנד־פראַלעטאַריאַט". אָבער חבר לעדערמאַן איז געצוואונגען צו זאָגן: „איך וויים נישט ווען מיר וועלן אויפלעזן אונדזער פאַרטיי. מיר האָבן נאָך פאַר זיך אַ סך אַרבעט, אָבער אַלע צוזאַמען דיקטירט מיר באַהויכט מיט דער אידעע, אַז מיר וועלן נישט פאַרענדיקן, ווי אַמאָל דער רוסלענדישער „בונד" — ווי מענשעוויקעס. אונדז איז טייער אונדזער פּאַרטיי און דערפאַר קאָן איך מיר טאָקע נישט פאָרשטעלן, אַז אונדזער פאַרטיי זאָל פאַרענדיקן איר געשיכטע אָנדערש ווי מיר האָבן באַשלאָסן. מיר מוזן מיט דער גאַנצער קאָטעגאָריישקייט באַזייטיקן די אַלע, וואָס וועלן מיט אונדז נישט מיטגיין אויפן וועג צו דער איינהייטלעכער פאַרטיי".

טראָכט זיך גוט אַריין אין די וועלטער און לייענט צווישן די שורות „איך וויים נישט וועז מיר וועלן אויפלעזן די פאַרטיי". „אונדז איז טייער אונדזער פאַרטיי". „מיר מוזן מיט דער גאַנ־צער קאָטעגאָריישקייט באַזייטיקן די אַלע, וואָס וועלן נישט מיטגיין מיט אונדז" אאז"ו. דאָס זיינען וועלטער, וואָס באַווייזן קלאָר אויף דעם שטאַרקן דרוק מצד די קאָמוניסטן, וואָס האָט זיכער געדראָט מיט פיזישן אומקום, אַז אזוי, און נישט אַנדערש זאָל געשען! אזוי האָט געוואָלט די פּאָליטיק פון סטאַלין־רע־זשים אין רוסלאַנד. „די פּ.פּ.ר.־טוער אין דער יידישער סביבה", די גראַדינס, די זאַכאַריאַשס, מירסקיס האָבן הונדערט פראָצענט אויסגעפירט די פאַראַדענונגען פון פּריקאַזן פון די בערמאַנס און מינצעס. מ'האָט ליקווידירט מיט גרויס פאַראַד די פּ. פּ. ס. אויף דער פוילישער גאָס נאָך אָרעסטן און רדיפות, דעם 8טן דעצעמבער 1948, און מיט אַ ביסל אַ קלענערן פאַראַד — דעם „בונד".

אויף דעם אויסערארדנטלעכן צוזאַמענפאָר פון „בונד" אין פוילן דעם 16טן יאַנואַר 1949 אין ווראָצלאַוו, איז אָנגענומען געוואָרן אַ רעזאָלוציע, וואָס קלינגט ווי אַ באַפעל פון קרעמל: „פּ־נאַנדערלאַנן די פאַרמיי, דעם „בונד", ר. פּ. און רופן די מיטגלידערשאַפט פון „בונד" איינצוגלידערן זיך אין דער פּוילי־שער פאַראייניקטער אַרבעט־פאַרטיי כדי צו קענען מיטבאַטי־ליקן זיך אין קאַמף פאַרן סאָציאַליזם, דעם דערהויבענעם אידעאַל פון דער גאַנצער אַרבעטנדיקער מענטשהייט, דעם טרויס אויך פון די יידישע אַרבעטנדיקע מאָסן!" דער אויפרוף צו' די בונ־דיסטן ענדיקט זיך מיט די וועדטער:

„זאָל לעבן די פוילישע אַרבעטער פאַרטיי! ר. פּ.! (נישט, חלילה, די קאָמוניסטישע פאַרטיי); זאָלן לעבן אַ סאָציאַליסטיש פוילן! זאָל לעבן דער ראַטנפאַרבאַנד! זאָל לעבן די אינטערנא־ציאָנאַלע סאָלידאַריטעט פון אַרבעטער־קלאַס! זאָל לעבן דער סאָציאַליזם!"

אין קאָמוניקאַט פון דער צענטראַלער „ליקווידאַציע־קא־מיסיע" לייענען מיר: „אין פאַרשטענדיקונג מיטן סעקרעטאַריאַט פון דער פוילישער פאַראייניקטער אַרבעטער־פאַרטיי, וועט צו־געגרייט ווערן אַ רשימה פון אַלע מיטגלידער פון די בונדישע אַרגאַניזאַציעס, זיי זאָלן קענען אינדיווידועל אַריינטרעטן אין דער פאַרטיי פּ.ז.פּ.ר.

אין הסכם מיטן באַשלוס פון צוזאַמענפאָר, האָט „די צענטרא־לע ליקווידאַציע־קאָמיסיע" באַשטימט לאָקאַלע קאָמיסיעס פאַר לאָדזש, שטעטעשין, טשענסטאָכאָוו, קאַטאָוויץ, לובלין, ווארשע, קראָקע, טארנאָוו, פּיאַטריקאָוו און וולאַצלאַווק. אַ באַזונדערע וואַיוואָדישע ליקווידאַציע־קאָמיסיע איז באַשטימט געוואָרן אין וואַרשאַלאָוו, וואָס האָט אויסגעקליבן ליקווידאַצע־קאָמיסיעס אין נידערשלעזיען".

פאַרטראַכט מען זיך וועגן די דאָזיקע דאָקומענטן זעט מען בולט די כוונות פן די רעזאָלוציע־פאַרפאַסער. דער עיקר איז געאַנגען אין פונאַנדערלאָזן די פאַרטיי, (דעם „בונד") כדי יעדער מיטגלידער זאָל וויי אַ יחיד קאָנען אַריינטרעטן אין דער פּ.ז.פּ.ר. אין „דעמאָקראַטישן פאָלקס־פוילן" איז נישטאָ קיין פלאַץ פאַר פאַרטייען. עס מוז זיין אַן אין אייניקע פאַרטיי, פונקט אַזוי ווי אין סאָוועט־רוסלאַנד. די אַרגאַניזאַציעס ווערן אויפגעאַדערט אַפּצוהיטן דעם פאַרטיי־אַרכיוו און דעם גאַנצן פאַרטיי־אינווע־טאַר. פאַר דעם זיינען פאַראַנטוואָרטלעך די ליקווידאַציע־קא־מיסיעס. ווער זיינען די ליקווידאַציע־קאָמיסיעס? קאָמוניסטישע אַגענטן. זיי מוזן היטן אַז עס זאָל קיין שפּור נישט בלייבן פון אַרכיוו און אינוועניטאַר, וואָס די בונדישע אַרגאַניזאַציעס האָבן פאַר דער צייט זיך דערוואָרבן, און זען אַז אַלע מיטגלידער זאָלן קאָנען אַריינטרעטן אין דער פּ.ז.פּ.ר. (די קאָמוניסטן). טאָמער וויל דער אַדער יענער אמאָליקער בונדיסט נישט ווערן קיין מיטגלידער אין דער פאַראייניקטער פּ.ז.פּ.ר., — זאָגט זיך אין דעם זעלבן קאָמוניקאַט בערך אזוי: „זייט וויסן, אַז אין פאַר־שטענדיקונג מיטן סעקרעטאַריאַט פון דער פוילישער פאַר־אייניקטער אַרבעטער־פאַרטיי וועט צוגעגרייט אַ רשימה פאַר אַלע בונדישע אַרגאַניזאַציע־מיטגלידער, צום אינדיווידועלן אַריין־טרעטן אין פּ.ז.פּ.ר.; דאָס וועט געטאָן בכדי אין אירע רייען זאָלט איר זיך קאָנען מיטבאַטייליקן אין קאַמף פאַר סאָציאַליזם — דעם דערהויבענעם אידעאַל פון דער גאַנצער אַרבעטנדיקער מענטשהייט, דעם טרוים אויך פון די יידישע אַרבעטנדיקע מאָסן?... מיר אַלע

איז דאָס טאָקע דער סאָוועטישער סאָציאַליזם, דער סטא־ליניסטישער קאָמוניזם געוויון „דער דערהויבענער אידעאַל", „דער „טרוים" פון דער גאַנצער אַרבעטנדיקער מענטשהייט, „דער פרוים" אויך פון די יידישע אַרבעטנדיקע מאָסן?... מיר אַלע

וויסן שוין איצט, ווי ישורדיק און אידאָליסטיש דער בלוטיקער סטאַליניזם איז געווען. אין דער צענטראַלער ליקווידאַציע־קאָמיסיע זיינען דערווייל געווארן 4 מיטגלידער. איינער פון זיי איז געווען דער אָקטיוויסט טויער פון טשעכאָסלאָוואקיי, משה לעדער, מאָן און צוויי טשעכאָסלאָוואקער בונדיסטן: יצחק סאַמסאָנאָוויטש און מאָקס ברום.

7

די ליקווידאַציע־אַרבעט פון „בונד" אין דעם באַפרייטן פוילן איז דורכגעפירט געוואָרן מיט דער פאַראַרבעטער פינקטלעכקייט אָן פיזישן ווידערשטאַנד מצד די טרייַע בונדיסטן. אָבער די דאָזיקע אָמאָליקע עקטרייע בונדיסטן האָבן שוין מער נישט געוואוסט פון דעם פרייַען אויסלעבן זיך, סיי פּאָליטיש, סיי גזעלשאַפטלעך. דאָס לעבן איז זיי אַלעמען געווארן אומדערטרעגלעך. די מערסטע פון זיי האָבן פארלוירן דעם מוט און ווילן צו ווּעלכער עס איז פּאָליטיש־גזעלשאַפטלעכע אַרבעט. די בונדיסטן האָבן גאַנץ גוט געוואוסט וואָס עס איז פריער פאַרגעקומען מיט די בונדישע טויער נאָך דעָר ליקווידאַציע פון „בונד" אין סאוועטן־רוסלאַנד. זיי האָבן גוט געדענקט די טיוולאַנישע פראָצעסן, די באַגאַנגענע מאָרדן אויבער די בונדישע פערער, גלייך ווי נאָר די באַלשעוויקעס זיינען געקומען צו מאַכט. די בונדיסטן האָבן פאַר זיך איצט געזען דאָס עשפּענסט פון די פיזישע און גייסטיקע קאָזאַרמעס פון סאָוועט־רוסלאַנד; און זיי האָבן פארשטאַנען, אַז דאָס זעלבע דערוואַרט זיי אויך אין דעם אַזוי גערופענעם „פאָלקס־דעמאָקראַטישן פוילן". עס איז געווען בלויז אַיין אויסוועג: אַוועק! פאַרלאָזן „דאָס נייע פוילן"!

גלייך נאָך דער כלומרשטער „פאַראַייניקונג", און פריער נאָך, פאַר דער ליקווידאַציע פון „בונד", האָט מען קודם־כל דעם „בונד" אַליין געצוואונגען אויסצושליסן געווייסע מיטגלידער, די מער עקטרייע בונדיסטן, וואָס זיינען, לויט דער מיינונג פון קאָמוניסטן, נישט ראוי געווען אַרייַנצוטרעטן אין דער אַזוי גערופענער „פאַראַייניקטער אַרבעטער־פאַרטיי" (לייַען: קאָמוניסטן. —ר.פ.). דאָס האָט פשוט געמיינט: זיין אויסגעשטעלט אויף דער גרעפאַר פון באַלדיקן אַרעסט, נישט קענען באַקומען קיין אַרבעט, און נאָך און נאָך אַנדערע רדיפֿות.

גלייך נאָך דער ליקווידאַציע פון „בונד", אויף אַ האַלב־לעגאַלן און אומלעגאַלן אופן, האָבן הונדערטער בונדיסטן מיט ייַערע משפחות פאַרלאָזט פוילן. פאַר די אַרעסטירטע איז געבן געווארן הילף און עס זיינען אויך וויַיטער, אין עהיים, געפייַערט געווארן בונדישע יום־טובֿים.

די ליקווידאַציע פון „בונד" איז פאַרמעל דורכגעפירט געוואָרן, אָבער פאַר הונדערטער בונדיסטן איז וויַיטער געבליבן דער אידעאַל צו לעבן אין קעמפן וויַי פריַיע מענטשן, פאַר דער אידעע פון סאָציאַליזם, אין פון דער באַפרייאונג פון דער אַרבעטנדיקער מענטשהייט.

8

ביים היינטיקן טאָג איז אין פוילן דער „בונד" שוין נישטאָ, וויַיל עס איז אין פוילן נישטאָ מער קיין פריי לעבן אין פולן זינען פון וואָרט, און במילא איז נישטאָ מער קיין פריי יידיש לעבן. אָ ביישפּיל וויי עס זעט אויס דאָס יידישע לעבן אין פוילן היינט צו טאָג, קאָן דינען די שטאָט טשענסטאָכאָוו. און ווי דאָס יידישע לעבן אין טשענסטאָכאָוו זעט אויס קאָן דער לייענער זיך דערוויסן אין די אַרטיקלען פון ברענער, לעדערמאַן און שנייַדערמאַן; וואָס ווערן געדרוקט אין דעם איצטיקן בוך „טשענסטאָכאָוו". אָבער אויך דורך דער צייט זינט די אַרטיקלען זיינען געשריבן געווארן, זיינען פאַרגעקומען באַדייטנדיקע ענדערונגען צום ערגרן. עס וועט זיין גענוג צו זאָגן, אַז די פאַרברעכנס פון סאָוועטישן רעזשים און דעם פירער סטאַלין וואָס זיינען אַנטפלעקט געווארן פון דעם היינטיקן פירער ניקיטע ס. כרושטשטשוֹ, אויפן 20טן צוזאַמענפאָר פון דער קאָמוניסטישער פאַרטיי אין סאָוועט־רוסלאַנד, האָבן קלאָר געמאַכט פאַר יעדן דענקענדיקן מענטשן, אַז דער מלוכה־סיסטעם אויף וועלכן סאָוועט־רוסלאַנד איז געבויט, איז אין גרויסע פיראַמידע פון שלעכטס. אַנשטאָט הערשאַפט פון פראָלעטאַריאַט, — הערשאַפט פון איין פאַרטיי; אַנשטאָט הערשאַפט פון דער פאַרטיי, הערשאַפט פון צענטראַלן־קאָמיטעט; אַנשטאָט הערשאַפט פון צענטראַלן קאָמיטעט — הערשאַפט פון פאָליטבּיורא; און אַנשטאָט דער הערשאַפט פון די מיטגלידער פון פאָליטבּיורא, די הערשאַפט פון דעם הויפּט־סעקרעטאַר פון דער קאָמוניסטישער פאַרטיי אירבערן לאַנד, צי דאָס איז סטאַלין אָדער זיין פינצטערער יורש כרושטשטשוֹ.

איז דאָס אַ רעזשים אין וועלכן אַ פאָלק נויטיקט זיך, כדי צו פארווירקלעכן אמתן סאָציאַליזם און קאָמוניזם ?...

אויב דער אָפּגאָט סטאַלין, וועלכער האָט קנאַפּע הונדערט יאָר געהערשט אירבער סאָוועט־רוסלאַנד מיט אַן אייַזערנער האַנט, האָט געקענט זיך אַרויסווייַזן צו זיין, לויט כרושטשטשוֹוס רייד אוֹן באַציכנונג, אַ מאַניאַק און אַ מערדער, און אויב אַזעלכע אויסגעפרובירטע קעמפער פאַר קאָמוניזם, ווי מאַלאַטאָוו, קאַגאַנאָוויטש און מאַלענקאָוו האָבן זיך געקענט אַרויסווייַזן צו זיין שוואַרצע שאָף, וועלכע מען האָט געדאַרפט אַ־יסלייַדערן פון דער הייליקער וויַיסער סטאַדע פון קאָמוניזם, טאָ וואו איז די וויַיטערדיקע גראַנטיע, אַז אויך ער, כרושטשטשוֹ וועט זיך מיט דער צייט נישט אַרויסווייַזן צו זיין אַ מאַניאַק, אַ מערדער און אַ שוואַרצער שעפּס, וואָס מען וועט דאַרפן באַזייטיקן פון דער הייליקער וויַיסער סטאַדע ?

די דאָזיקע אַלע געשעענישן האָבן צעטטרייסלט די קאָמוניסטישע באַוועגונגען אירבער דער גאַנצער וועלט און זיי האַלטן אויף וויַיטער אין אירן אַרויסרופן ספקות בייַ די אַלע קאָמוניסטישע מיטלויפער און סימפּאַטיקער.

כרושטשטשוֹס אָנפאַל אויף סטאַלינען האָט דערפירט צו געוויסע ענדערונגען אין סאָוועט־רוסלאַנד גופא און אין באַהערשטע סאָוועטישע סאַטעליטן־מדינות. די היפּט־ענדערונג איז פארגעקומען אין פוילן. אין וואָס באַשטייען די ענדערונגען ?

נאָך דער לעצטער אָקטאָבער איבערקערענישׂ אין פוילן, איז פרייהייט פון וואָרט איינגעפירט געוואָרן אויף אין סיים (פאַרליאָמענט), וואו די ניט־קאָמוניסטן האָבן געשטימט קעגן דער פאַרטיי, וויַיניקסטנס אין פראָגן וואָס זיינען נוגע רעליגיע און געווייסנס־פרייהייט.

אויף אין דער קאָמוניסטישער פאַרטיי גופא און אויף די וואַל־פאַראַמלונגען הערשט אין פוילן „פרייהייט פון וואָרט", פונקט ענלוי וויי אין סאָוועט־רוסלאַנד ...

לעצטנס איז אפילו צוריק איינגעפירט געוואָרן אַ צענזור, און אייניקע צענטערס פון קריטיק זיינען אויפגעלייזט געוואָרן, אָבער קיינער וועלן נישט פארפאַלגט פאַר ארויסזאָגן געדאַנקען,

וואס שטימען נישט מיט דער אנגענומענער קאמוניסטישער „ליניע". אין דער פארטיי־גופא האט מען לעצטנס די „רעוויזיא־ניסטן" געצוואונגען צו זיין א ביסל איינגעהאלטענער אבער מען האט זיי נישט צוגעמאכט אין גאנצן די מיילער. די וויט־גייענ־דיקע דערגרייכונג אין פוילן איז דער וואוקס פון די וויר־קלעלך־אומפאהענגיקע כוחות. א חוץ דער קאמוניסטישער פארטיי, גע־ניסט די קאטוילישע קירך אין פוילן מער פרייהייט ווי אין וועלכן עס איז אנדערן קאמוניסטישן לאגד. א צווייטע אומאפהענגיקע קראפט איז די „פוילישע־פארטיי". זי איז פון אנהייב באטראכט געווארן, ווי א וועקציג פון דער קאמוניסטישער הערשאפט, אבער ביסלעכווייז איז זי אויסגעוואקסן אין א מאסן־ארגאניזאציע מיט שטארקע וואורצלען אין די נייע „לאנדווירטשאפטלעכע גרופען", ווי, למשל, אין דער יוגנט־באוועגונג, וועלכע איז פיל שטארקער אפילו פון דעם קאמוניסטישן יוגנט־פארבאנד. די פויערים־פארטיי איז געווארן די פארטייידיקערין פון די אינטע־רעסן פון די פויערים.

דער באוואוסטער סאציאליסטישער פובליציסט ריטשארד לאווענטאל, קומט צום אויספיר אין דעם לאנדאנער „אבזוירוועך", אז פוילן איז איצט דאס איינציקע קאמוניסטישע לאנד, וואו דער פרינציפ פון קאנטראל פון אין פארטיי, די קאמוניסטישע, איז שטארק אפגעשוואכט געווארן. דאס מיינט פשוט אז דער קאמו־ניסטישער, דיקטאטארישער רעזשים איז נישט פעסט איינגע־פונדעוועט.

9

וי אזוי האבן די דאזיקע ענדערונגען געווירקט אויפן יידישן לעבן?

דער גאמולקא רעזשים וויסט גאנץ גוט וועלכע געזעל־שאפטלעכע כוחות נורטעווען אין פוילישן פאלק, וועגדעט ער דעריבער אן אלע קאמפראמיס־מיטלען און סטראשעט דאס פאלק מיט א מאסקווער אינוואזיע אויפן פוילישן לאגד. גאמולקא וויס אז פאר דעם דאזיקן שד, האט דאס פאלק מורא. די מורא פון פוילישן פאלק פאר דעם באלשעוויסטישן שד שטארקט גאמולקאס כוח. גאמולקא וויסט אבער אויך, אז דאס רוב פאליאקן זיינען דורכגעפרעסן מיט א טראדיציאנעלן זאלאגישן אנטיסעמיטן און דאס קען נאך א מאל אפשוואכן זיין אייגענעם רעזשים. פארגעסט ער אין זיינע עלעמענטארע, סאציאליסטישע, אינטער־נאציאנאלע פרינציפן. ער שטעלט זיך נישט אנטקעגן דער וויל־דער אנטיסעמיטישער משוגעת. וואס טוט ער יא? ער עפנט פריי די טויערן פון פוילן פאר א צענדליק טויזנט יידן, וואס זיי־נען פארבליבן אין לאגד און ער גיט זיי די מעגלעכקייט צו פארלאזן דאס לאגד, אבי אנצוהאלטן זיין ממשלה.

איך אן איידעלן אופן גיט ער אנצוהערן די יידן:

קרוב צו טויזנט יאר האט דאס יידישע פאלק מיט זיין כוח און ענערגיע, מיט שווייס און בלוט געהאלפן בויען דאס פוילישע לאגד. אין דער צארישער עפאכע האט יידישע פאלק זיך טאקע באטייליקט מיט זיינע בעסטע זין און טעכטער אין דעם באפרייאונגס־קאמף פון פוילישן לאגד און פאלק. אין די היט־לער עפאכע האט דאס יידישע פאלק באפרוכפערט די פוילישע ערד מיט זיין בלוט. די יידן האבן די ערשטע אנגעהויבן דעם אויסזיכטלאזן ווידערשטאנד מיט זייער מוטיקן געטא־אויפשטאנד קעגן דעם היטלעריסטישן אקופאנט און געראטעוועט פוילנס כבוד פאר דער גאנצער וועלט. דערפאר האבן מיר אויף די חורבות פון ווארשע אויפגעשטעלט א פרעכטיקן געטא־דענקמאל. מיר וועלן אין אונדזער עשיכטע דאס קיין מאל נישט פארגעסן. אבער איצט, מיינע ליבן יידן, גייט וואוהין איר ווילט, אפילו קיין מדינת ישראל, כאטש דאס איז אויך קעגן אונדזער איצטיקן פרינציפ. יידעלעך, גייט פון דאנען, ווייל עס שטייט אין קאן אונדזער ממשלה.

צי זיינע יידישע פאכאלקעס — די בערמאנס, די גאלדבערגס, די זאכאריאשעס וואס האבן געטריי אויסגעפירט די אלע בא־פעלן פון סטאלינען — צו זיי זאגט גאמולקא: — אויך איר שטייט מיר אין וועג, איר האט צו לאנגע נעזיכט און מיר דערקענען אייך, כאטש איר האט פארפוילישט אייערע נעמען. אפילו כרוש־טשעוו האט אייך דערקענט. גייט פון וואנען איר זייט געקומען. מיר וועלן אן אייך שיקן אייננפירן דעם סאציאליזם, אן אייך א סך שנעלער. אייער באלוינונג האט איר באקומען. מען האט אייך גלאזאט ארויסגעבן יידישע צייטונגען, יידישע ביכער, גלאזאט אייך שפילן יידיש טעאטער. פאר דער גישיכטע איז דאס גענוג. וויייל לעבן ווי יידן און ווי מענטשן וועט איר סיי ווי סיי אין פוילן נישט קאנען. איבערקנפ, איר זעט דאך, וואס מ'האט מיט אייער פאלק געטאן אין דעם מוסטער־לאנד פון קאמוניזם, אין סא־וועט־רוסלאנד. דארט האט מען אייערע בעסטע זין פון דער יידישער קולטור פיזיש און גייסטיק דערמארדעט. מיין זיינען דערייבער מענטשלעכער, צו אייך יידן, ווי דער סאוועטן־רעזשים אין רוסלאנד האט זיך ארויסגעווזן צו זיין. זעט, א שטייגער, די פוילישע גספאלענע קרבנות, (קאמוניסטישע) אין רוסלאנד, האט מען דארט רעהאביליטירט. מיר דארפן אייך נישט רע־האביליטירן. דערייבער נעמט דעם וועג פון פרייהייט, וואס מיר ג־בן אייך. „דער נעגער האט זיינס אפגעטאן, און ער קאן שוין גיין".

אזוי האבן די פארבליבענע יידן אין פוילן, וועלכע זיינען נישט אינגאנצן אסימילירט געווען, און זיך געהאלטן ווי אמתע פאליאקן, איצט, געצוואונגענערהייט ווידער עמווטש אויך זיך נעמען דעם שווערן גורל און זיך לאזן אין וועג אריין. צו־ריקגענומען דעם וואנדערשטאק אין האנט.

דאס קפיטל יידיש לעבן אין פוילן איז כמעט ווי פארענ־דיקט, אדער האלט ביים פארענדיקט ווערן. צו דעם האט דער־פירט די כלומרשט „היסטארישע נויטווענדיקייט" און „די היס־טארישע פראצעסן", וואס עס האבן געשאפן די נאכפאלגער פון לענין־סטאלין, און איצט דער יידן־פיינטלעכער כרושטשעוו. צו דערנענטערן און פארשנעלערן די דאזיקע פראצעסן, האבן פיל געהאלפן די יידישע קאמוניסטן אין פוילן מיט דער ליקווידאציע פון „בונד". אויך אונדזער שטאט טשענסטאכאוו האט קיין אויס־נאם נישט געקענט זיין. דער „בונד" אין טשענסטאכאוו איז איצט א זאך פון דער פארגאנגענהייט.

עס איז צו אונזער גרויסן צער און וויטיק נישטא מער קיין יידיש לעבן אין פוילן, און עס איז במילא אויך מער נישטא דער „בונד".

דאס בוך „דורות בונדיסטן", רעדאגירט פון י. ש. הערץ, האט זיך געשטעלט פאר אן אויפגאבע צו שטעלן א באשיידענעם דענקמאל, דערציילן וועגן לעבן פון די גרעסטע בונדיסע פירער, ביז דעם קלענסטן, פשוטסטן בונדיסטן וואס האט ווען עס איז, אין א היסטארישן מאמענט, מיט א טאט זיך קונה־שם געווען, און דערמיט געקראגן די זכיה אריינגענומען צו וועלן אין

דעם היסטאָרישן געדענק־בוך. זאָל מיר אויך דאָ דערלויבט זיין צו דערמאָנען מיט כבוד די אַלע בונדיסטן, וואָס זיינען נאָך אין מיין זכרון, די פֿשוטע, אידעאַליסטיקע אידעאַליסטן־בונ־ דיסטן, וועמעס לעבן איז געווען פול מיט מוט, און מיט קאַמף, פֿאַר דעם באמת־מענטשלעכן אידעאַל, צו בויען אַ וועלט אָן דער ערשער און אָן באַהערשטע; אַ וועלט פון עקאָנאָמישער אין גייסטיקער פרייהייט, און אַ וועלט פון פעלקער־פֿאַרבריד־ענונג.

די בונדישע מאַרטירער זיינען פֿאַרטילקט געוואָרן דורך דעם פֿאַשיסטישן היטלעריזם ווי אַ טייל פון די מיליאָנען יידן אין פוילן, די קדושים וטהורים. זיי אַלע, מיין איך, דאַרפן זיך גע־ פינען אין בונדישן פאַנטעאָן פון העלדן און מאַרטירער. די אַלע נעמען פון די חברים בונדיסטן ווערן דערמאָנט אין דער אָפּטיילונג: „אין אָנדענק פון די אומגעקומענע טשענסטאָכא־ ווער יידן", אויף זייט 265.

דער צענטראַלער קאָמיטעט פון „בונד" אין יאָר 1945. עס זיצן פון רעכטס: ס. פישגרונד, ד"ר ש. הערשנהאָרן, ד"ר מיכאל שולדענפרייַ, חיים וואַסער, אברהם סטאָלאָר. עס שטייען פון רעכטס: ג. יאַשאַנסקי, ל. ברענער, ג. פאַגעל, ל. פודלאָווסקי

דער ערשטער אויסגעוויילטער קאָמיטעט פון „בונד" אין טשענסטאָכאָוו. עס שטייען פון רעכטס: מ. קושניר, הערשל פראַזער. עס שטייען פון רעכטס: י. קרויזע, משה לעדערמאַן, ליבער ברענער און עליאָש שטיינץ

פּייערונג פון 48 יאָר „בונד" אין יאָר 1945

דער בונדישער פֿאַרטיי־קאָמיטעט אין יאָר 1946 מיט ח' יעקב פּאַט, דעלעגאַט פון יידישן אַרבעטער־קאָמיטעט אין ניו־יאָרק

דער בונדישער פֿאַרטיי־קאָמיטעט אין יאָר 1947

אַ פֿאַרטיי־פֿאַרזאַמלונג פון „בונד" אין 1946 מיטן אַנטייל פון ח' יעקב פּאַט

דער קאמיטעט פון „בונד" אין טשענסטאכאוו מיט ח׳ אברהם סטאלאר, דעלעגאט פון ניו־יארק, אין יאר 1947

א פארטיי־פארזאמלונג פון „בונד" מיטן אנטייל פון ח׳ אברהם סטאלאר

די בונדישע דעמאנסטראציע דעם 1טן מאי

50־יאריקע יובל־פיירונג פון „בונד" אין טשענסטאכאוו אין שטאטישן טעאטער. דאס פרעזידיום — ס׳רעדט משה לעדערמאן

דאס פרעזידיום פון „בונד" ביי א באריכט־פארזאמלונג אין ארבעטער־רעסטאראן. שמואל פראנק לייענט א קאפיטל פון א יידישן שרייבערס ווערק

יובל־אקאדעמיע געווידמעט 48 יאר „בונד" וועלכע איז פארגעקומען דעם 29סטן סעפטעמבער 1945. ס׳רעדט ח. פאלק

דער בונדישער אקטיוו אין טשענסטאכאוו פארן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה

ש. ל. שניידערמאַן

אָט אַזוי זעט איצט אויס טשענסטאָכאָוו

(איינדרוקן פון אַ באַזוך אין האַרבסט פון יאָר 1957)

א

די לאַנדשאַפט פון די אַרעמע פוילישע דערפער האָט זיך געמומען בייטן, וואָס מער מיר האָבן זיך דערנענטערט קיין טשענסטאָכאָוו. עס זיינען פֿאַרשוואונדן די הילצערנע כאַטקעס מיט די שטרויענע דעכער, פֿאַרוואַקסענע מיט גרינעם מאָך, און אָלץ אָפטער האָבן זיך געזען געמויערטע הייזקעס מיט דעכער פון בלעך אָדער רויטע ליימענע טאפלעס. דאָ און דאָרט האָבן צווישן די הייזקעס זיך קאָפויערגעריסן הויכע קוימענס פון קאָלך־אויוונס און ציגל־פאַבריקן, וועמענס צאָל איז אין דער לעצטער צייט באַזונדערס אויסגעוואַקסן.

דער פֿורפֿור־ראָזעווער רויך פון די קוימענס האָט אין גע־דיכטע קנויטלן זיך געוויקלט אויפן גרויען וינטערדיקן האָרי־זאָנט, וואָס האָט זיך נידעריק אַראָפגעלאָזט איבער די נאַקעטע ביימער פון די געגרטנער און וועלדלעך ביים סוף פון דאָרף.

אָלץ אָפטער זיינען אונדז אָנטקעגנגעקומען אָלטמאָדישע פויערישע וואָגנס, געשפּאַנט אין אינצלנע פערדלעך, אָבער מיט גומענע רעדער פון אויטאָמאָבילן. די וואָגנס זיינען געווען פול אָנגעלאָדן מיט קרייד־ווייסע שטיינער, וואָס טשענסטאָכאָוו שטעלט־צו פֿאַר די קאָלך־אויוונס פון דער געגנט.

אין דער פֿאַרנאַכטיקער שטילקייט האָט אויפן שאָסיי זיך בלויז געהערט דער ריטמישער געקלאַפּ פון די פערדישע פֿאָד־קאָוועס, וואָס איז פון צייט צו צייט פֿאַרטויבט געוואָרן דורך אַ ווילדער געקראָקערטער פון גדידיקע טשאָטעס שוואַרצע קראָען, וועלכע האָבן אין די טויזנטער מיט אימפּעט זיך אַ ריס־געטאָן פון די צעאָקערטע פעלדער.

אין לעצטן ליכט פון דער אונטערגייענדיקער זון האָבן זיך געגנומען אויסשיילן די צעשוואונענע קאָנטורן פון טשענסטאָכאָוו, די סילועטן פון פאַבריקן און הייזער, וואָס זיינען אָלץ מער גע־וואָרן אייגנעהילט אין דער טונקלקייט פון דער שנעל־צופֿאַל־דיקער נאַכט. מיט אַמאָל האָט פון דער פינצטערניש אַ בליק־גענומען אַ שאַרף רויט ליכט, וואָס האָט זיך ריטמיש געגומען אויסלעשן און צוריק אָנצינדן און איז אין די פויזעס ווי דורכ־גיפֿלאַכטן געוואָרן דורך אַ מאַגאַזינגעם קלינגען פון שוועריע גלאָקן.

דאָס איז געווען דאָס ליכט און דער גלאָקן־קלאַנג פון מאַנאַסטיר־טורעם אויפן „ליכטיקן בארג" (יאַסנאַ גורא) — דער פאַרהיליקטער צענטער פון דער קאַטוילישער קירך אין פוילן, וואוהין מיליאָנען עולה־רגלניקעס פון גאַנצן לאַנד שטראָמען זומער אוןווינטער, כדי תפילה צו טאָן פֿאַרן בילד פון דער טונקל־הויטיקער מאַדאָנע פון טשענסטאָכאָוו.

ביים אַריינפֿאָר אין שטאָט האָט פון אַ צווייטן הויכפונקט זיך אָנטפֿלעקט אַ פיל שטאַרקער ליכט, וואָס האָט אויסגעזען צו הענגען אין דער לופט. דאָס איז געווען דער גיגאַנטישער אויפ־שריפט איבער דעם שטאָל־קאָמבינאַט אויפן נאָמען פון באָלעס־לאָוו ביערוט, דער פֿאַרשטאַרבענער פירער פון דער פוילישער קאָמוניסטישער פֿאַרטיי. הינטער דעם באַלויכטענעם נאָמען האָבן זעקס קוימענס געאָטעמט מיט פייערדיקע רויכן און האָבן אויסגעזען ווי מאָנאָנען־לופטן, געווענדעט אין דער ריכטונג פון די שלאָנקע גאָטישע טורעמס פון מאָנאַסטיר אויפן „ליכטיקן בארג", וואָס איז פֿאַרוועבט מיט לעגענדעס וועגן ניסים אין דער אָלטער און נייער געשיכטע פון פוילישן פֿאָלק.

אין די דאָזיקע צוויי באַלויכטענע בארגיקע פונקטן פון טשענסטאָכאָוו האָב איך געזען די פֿאַרקערפֿערונג פון דעם גע־רָאַנגל, וואָס גייט איצט אָן אין פוילן צווישן דעם קאָמוניסטישן רעזשים און דער מעכטיקער קאַטוילישער קירך, אָרום וועלכער עס זאַמלט זיך די איבערוועגנדיקע מערהייט פון דער פוילישער באַפֿעלקערונג.

אין קיין שום אַנדערער שטאָט אין פוילן קומט דער דאָזי־קער דראַמאַטישער קאָמף נישט צום אויסדרוק אָזוי שאַרף, ווי אין אָט דער שטאָט פון קום 160,000 איינוואוינער. אין טשענסטאָכאָוו, מער ווי אין יעדער אַנדערער אינדוסטריע־שטאָט אין פוילן, קען מען ממש מיט דער האַנט אָנטאַפּן די וואונדן פון פֿאַרקריפּלונגען, וואָס דער צוזאַמענשטויס פון אָט די צוויי גיגאַנטישע כוחות האָט אַרויסגערופן אויפן קערפער פון פוילישן פֿאָלק. דערווייל האָבן די צוויי לאַגערן געשלאָסן אַ וואָפנשטילשטאַנד, אָבער דער אונטערערדישער גערַאנגל גייט ווייטער אָן, און זיין פֿאַרגרענעצ וואולקאַנישע קראָפט איז אין ערגעץ ניט אַזוי קענטיק ווי אין טשענסטאָכאָוו.

אויך דאָס יידישע קאַפּיטל איז אין טשענסטאָכאָוו אַנדערש, ווי אין די איבעריקע פּויילישע שטעט. אין טשענסטאָכאָוו האָבן די יידן פיל פריער דערפילט, אַז עס איז מער נישטאָ פֿאַר זיי

קיין אָרט צווישן די דאָזיקע צוויי וועלטן, ווייל ביי דעם מינדסטן צוזאַמענשטויס וועלן זיי זיין די ערשטע קרבנות.

דערמיט טאָקע דערקלערט זיך דער פאָקט, וואָס דער יידי־שער יציאת־פוילן האָט זיך אָנגענהויבן אין טשענסטאכאָוו פריער ווי אומעטום אין ווערט דאָ אַמפּריסטן פאַרענדיקט. דאָס געשעט טראָץ דעם, וואָס די מעגלעכקייטן פאַר עקאָנאָמישן וואוילשטאַנד זיינען אין טשענסטאכאָוו בעסער, ווי אין וועלכער עס איז אַנ־דערער שטאָט אין פוילן.

די טשענסטאכאָווער יידן זיינען אָבער פון סאָמע אָנהויב געווען איבערגענומען מיט אַ געפיל פון שרעק פאַר זייער צו־קונפט, אַ שרעק, וואָס קומט צווישן אָנדערן אויך פון דעם „ליכטיקן בארג". כמעט אַ יאָר נאָך דער אָקטאָבער־איבערקע־רעניש, דעם 9טן יוני, 1957, בעת דער זונטיקדיקער גאָטעס־דינסט, 12:30 בייטאָג, זיינען פון דער אָמבאָנע אונטער דעם הייליקן בילד געפאַלן די פאָלגענדיקע ווערטער:

„עס איז שוין צייט, אַז עס זאָל קומען דער הייליקער גייסט און פארטרייבן די גאָנצע געצענערישע, באָלשעוויסטישע, יידישע, קאָמוניסטישע מגפה. זיי האָבן שוין גענוג געווינן, וואָס זיי קענען. מיר האָבן שוין גענוג זייער אָרדענונג. צו וואָס פאַר אַ ביטערער נויט זיי האָבן דערפירט דאָס פאָלק מיט זייער קאָמו־ניסטישער, באָלשעוויסטישער פלאָנירונג! וואָס טוט זיך? צי האָבן מיר נישט אונדזער אייגענעם פוילישן שכל? עס וועט זיך נישט אָנטוויקלען דאָס גייסטיקע לעבן, אויב מיר וועלן נישט מאַכן קיין אָרדענונג אין דער ווירטשאפט".

דאָס איז נישט געווען קיין פרעדיקט פון עפעס אַ פראָ־וויציעלן גלח. דאָס האָט מען דעם המון נישט געהעצט קענן דעם „אומגלויביקן יודאָס". דאָס איז געווען אַן אויסגעשפּראָכן פאַליטישע רעדע וועגן דער איצטיקער פוילישער ווירקלעכקייט אונטער דעם קאָמוניסטישן רעזשים, אָבער מיט די טראַדיציע־נעלע אָנטיסעמיטישע אָקצענטן אין גוט־באָקאַנטן גייסט פון קעמפעריש פוילישן נאַציאָנאַליזם, וואָס האָט זינט יאָרהונדער־טער זיין יניקה געצויגן פון „ליכטיקן בארג" אין טשענסטאכאָוו.

דער מאָנאָסטיר אויפן „ליכטיקן בארג" פון טשענסטאכאָוו איז פאַרן פוילישן פאָלק פיל מער ווי אַ רעליגיעזער צענטער, וואוהין די פאָנאָטיש־גלויביקע מאָסן שטראָמען נאָך געבעטן. טשענסטאכאָוו איז פאַרן פוילישן פאָלק פיל מער ווי, למשל, דאָס פראָנציזיזשע לורד, וואו „בלינדע ווערן זעעווידיק און הינקענדיקע נעמען פלוצעם גיין".

דער מאָדאָנע פון טשענסטאכאָוו ווערן צוגעשריבן פיל מער נישים פאַר דער רעטונג פון פוילן, ווי פאַר דער הייליגע פון אירע טרייע שפּעלעלע. טשענסטאכאָוו איז ביים פוילישן פאָלק געווארן דער סימבאָל פון ווידערשטאַנד קעגן זיינע באָצווינגער. פון דעם ווייסן פוילישן אָדלער, וואָס איז אויך אָיצט דער עמ־בלעם פון דער פוילישער מלוכה, האָט דער קאָמוניסטישער רעזשים אַראָפגענומען די קעניגלעכע קרוין. די דאָזיקע קרוין איז אָבער ווייטער פאַרבליבן אויפן קאָפּ פון דער טונקל־הויטי־קער מאָדאָנע אין טשענסטאכאָוו און אין די געבעט־ביכלעך, וואָס ווערן פאַרקויפט צו די מיליאָנען עולה־רגלניקעס, ווערט די מאָדאָנע באַצייכענט אַלס די „קעניגין פון דער פוילישער קרוין".

לויט אַ מסורה איז דאָס בילד פון דער טשענסטאכאָווער מאָדאָנע געמאָלן געווארן דורך דעם אָפּאָסטאָל לוקאָס, דער פאַטראָן פון די מאָלערס אין דער קאָטוילישער קירך. דאָס בילד האָט דורכגעמאַכט פאַרשיידענע גלגולים און איז פיל מאָל גע־ווארן צוגעריבט, צוריק אויסגעלייזט און געראַטעוועט פון פייער און פאַרניכטונג.

דעם הויכפּנוקט פון רום אין דער קאָטוילישער וועלט האָט אָבער דאָס בילד דערגרייכט אין יאָר 1655, ווען די שוועדישע אַרמיי מיט פערצן טויזנט גוט־באָוואָפנטע סאָלדאָטן און שווערע ארטילעריע האָבן באַלאָגערט די פעסטונג פון טשענסטאכאָווער קלויסטער, וואָס איז פאַרטיידיקט געווארן בלויז דורך 160 זעל־נער און 70 מאָנכן, בראש פון וועלכע עס איז געשטאַנען דער מאָנאָך אויגוסט קאַרדעצקי.

די באַלאָגערונג האָט געדויערט פון 18טן נאָוועמבער ביזן 25טן דעצעמבער, 1655, און די שוועדן האָבן מיט שווערע פאַר־לוסטן זיך צוריקגעצויגן פון דער שטאָט. דער נס פון דעם אום־געווויינטלעכן ווידערשטאַנד איז נאָטירלעך צוגעשריבן געווארן דער וואונדערטוען־דיקער מאָדאָנע. די העלדישע שלאָכט איז פאַראייביקט געווארן אין דעם ווערק פון הענריק שענקעוויטש, „מיט פייער און שווערד".

אין פאַרלויף פון דער שפּעטערדיקער געשיכטע פון פוילן איז דער „ליכטיקער בארג" פון טשענסטאכאָוו געווארן דער צענ־טער פון פאָטריאָטישע מאַניפעסטאַציעס, באַזונדערס אין די יאָרן פון פוילנס ירידה און איר צעטיילונג צווישן די דריי שכנותדיקע גרויס־מאַכטן: רוסלאַנד, פרייסן און עסטרייך.

די פירער פון פוילנס אומאָפּהענגיקייטס־קאַמף האָבן גע־נוצט די צויבער־קראָפט פון טשענסטאכאָוו, כדי צו מאָביליזירן דאָס פוילישע פאָלק פאַרן ווידערשטאַנד קעגן די באַצווינגער, באַזונדערס קעגן צאַרישן רוסלאַנד, ענלעך ווי טשענסטאכאָוו איז איצט דער צענטער פון ווידערשטאַנד קעגן קאָמוניסטישן מאָסקווע.

טשענסטאכאָוו האָט פאַרכאָפּט די פאַנטאַזיע פון די פירג־דיקע פוילישע שרייבער, איינגעשלאָסן דעם נאַציאָנאַלן פאָעט אַדאָם מיצקעוויטש, וועלכער האָט דעם „ליכטיקן בארג" פאַר־אייביקט אין אייניגר פון זיינע פאָעמעס. אויסער דעם זיינען אייביקט אין אייניגר פון זיינע פאָעמעס. אויסער דעם זיינען פאַראָן גאָר אַ סך ראָמאַנען, פיעסן און פאָעמעס וועגן די ניסים אין טשענסטאכאָוו. אָפילו די פוילישע סאַציאָליסטן האָבן פאַר־שטאַנען, אַז אין דעם קאָמף קעגן די צארישע אינטערדריקער קענען זיי נישט איגנאָרירן דעם אומגעווייונטלעכן איינפלוס, וואָס די קאָטוילישע קירך, באַזונדערס איר צענטער אין טשענסטאַ־כאָוו, האָט אויפן פוילישן פאָלק.

דעם דאָזיקן צוגאַנג האָבן אויך געשטיצט אַזעלכע רעוואָלו־ציאָנערע שרייבער ווי סטאַניסלאָוו בזשאָזאָווסקי אין סטעפאַן זשעראָמסקי, שוין אָפּגערעדט פון דעם שפּעטערדיקן נאָבל־פרייז טרעגער ווילאָדיסלאָוו רעימאָנט, וועלכער האָט טאָקע אַליין עולה־רגל געווען קיין טשענסטאכאָוו און די דאָזיקע אויבערלע־בונג מיט גרויס פיעטעט געשילדערט אין איינעם פון זיינע ווערק.

אָפילו סטאַלין האָט אָפּגעשאָצט די באַדייטונג פון טשענ־סטאכאָוו און דורך דער הייליקער מאָדאָנע געזוכט צו דער־גרייכן דאָס הארץ פון פוילישן פאָלק. לויט דער אפיציעלער סאָוועטיטער פראָפּאַגאַנדע, הייסט עס, אַז דאָס האָט די רויטע אַרמיי געראַטעוועט דעם מאַנאָסטיר אויפן „ליכטיקן בארג" און די הייליקע מאָדאָנע. דער דאָזיקער אויפטו ווערט צוגעשריבן דעם קאָמאַנדיר פון דער רויטער ארמיי, וואָס האָט באַפרייט טשענסטאכאָוו, מארשאַל קאָנייעוו, און זיין קולטור־קאָמיסאַר, דעם יידיש־סאָוועטישן שרייבער, באַריס פּאָלעוואָי.

דאָס איז געווען אין די לעצטע טעג פֿאַרן צוזאַמענברוך פון נאַצי־דייטשלאַנד. אין אַ געווייסן פּרילינג־טאָג פון יאָר 1945 האָט מאַרשאַל קאָניעוו געפרוּפּן צו זיך דעם שרייבער באָריס פּאַלאָווּאָי, און אים אַנפּאַרטרויט די וויכטיקע מיסיע, צו ראַטעווען די קאָטוילישע הייליקייטן פון טשעכאָסלאָוואַקיי. די אויסשפּיר־אָפּטיילונגען פון מאַרשאַל קאָניעוו האָבן אויסגעפונען, אַז פֿאַרן צוריקציען זיך פון שטאָט האָבן די נאַציס אונטערגעלייגט 250 קילָו דינאָמיט אונטערן פּעסטונגסאַרטיקן קלויסטער אויפן „ליכטיקן בארג". פּאַלעווּאָי האָט באַקומען אַ באַפעל צו טאָן אַלץ, כדי צו ראַטעווען דעם קלויסטער, און דער עיקר, דאָס בילד פון דער הייליקער מאַדאָנע. פּאַלעווּאָי איז גלייך אַוועק קיין טשעכאָסלאָוואַקיי און אין שפּיץ פון אַן אָפּטיילונג פון סאָוועטישע סאַפּערן און סאַלדאָטן איז ער אַריין אין קלויסטער, כדי דורכצופירן די אַנפֿאַרטרויטע מיסיע.

די מאַנאָכן זיינען איבערראַשט געווען צו זען די סאָוועטישע זעלנער און זיך געשראָקן, צי די רויט־אַרמייער זיינען נישט אַמאָל געקומען צונעמען דאָס הייליקע בילד. וועגן זיי האָבן אָבער דערזען, אַז די סאָוועטישע סאַפּערן האָבן אָנטדעקט דעם פאַרשטעקטן דינאָמיט, האָבן זיי אָפּגעאָטעמט. דאָס באַזייטיקן דעם דינאָמיט האָט גדוידערט עטלעכע טעג. באָריס פּאַלעווּאָי, צוזאַמען מיטן קאָלאָנעל פון דער סאָוועטישער אַרמיי, אַ געוויסער סאָלאָמאָטין, זיינען פֿאַרבליבן אין קלויסטער און זיך באַפֿרייַט דעט מיט די מאַנאָכן.

צי די פּאוליץ־בריידערלעך פון טשעכאָסלאָוואַר קלויסטער, — וועלכע פֿארשרייבן פּליסיק יעדן נס וואָס געשעט מיט דער מאַדאָנע, — וועלן אויך איר רעטונג דורך דער רויטער אַרמיי פֿארשרייבן אלס אַ נס, איז נישט אין גאַנצן זיכער. אַ פּאַקט איז אָבער, אַז באָריס פּאַלעווּאָי האָט פֿאַר זיין העלדישקייט ביים ראַטעוועון די קאָטוילישע הייליקייטן אין טשעכאָסלאָוואַ־באַקומען אַ הויכע סאָוועטישע אויסצייכענונג — „אַרדן פון דער רויטער פֿאָן".

דער רעטער פון דער טשעכאָסלאָוואַר מאַדאָנע איז, אגב, דער זעלבער באָריס פּאַלעווּאָי, סעקרעטאַר פון סאָוועטישן שרייבער־פֿאַראיין, וועלכער האָט, בעת אַ באַזוך אין ניו יאָרק, אין יאָר 1955, אַ דריי יאָר נאָך דער דערמאָרדונג פון די יידישע שרייבער אין סאָוועט־רוסלאַנד, אומפֿארשעמט איבער־געהזרט דעם מאָסקווער ליגן, אַז די געשיכטע וועגן דער דער־מאָרדונג פון די יידישע שרייבער איז נישט מער ווי אַ בלבול.

צי די רעטונג פון דער טשעכאָסלאָוואַר מאַדאָנע איז טאַקע פֿארגעקומען אַזוי, ווי די סאָוועטישע פֿראָפּאַגאַנדע גיט עס אָן, אָדער דער ענין איז אינפאַך געווארן אינסצעניזירט, איז דערווייל שווער פעסטצושטעלן. עס איז אָבער מערקווירדיק, אַז ערשט מיט עטלעכע חדשים צוריק האָט פּאַלעווּאָי אין אַן אינטערוויו פֿאַר דעם פֿאָפּולערסטן פוילישן זשורנאַל אויפגע־פרישט דעם עפּיזאָד וועגן טשעכאָסלאָוואַ און דערביי אונטער־געשטראָכן, אַז ער איז „גליקלעך דערמיט, וואָס עס איז אים געלונגען צו רעטעווען דאָס בילד, וואָס איז אַזוי פֿארהייליקט ביים פּוילישן פֿאָלק".

* * *

אויף דעם לאַנגן, פֿראַכטפּולן הויפּטבולוואַר פון טשע־סטאָכאָוו, וואָס טראָגט דעם נאָמען פון דער הייליקער מאַריא, שטייט דער מאָנומענט פֿאַר די סאָלדאָטן פון דער רויטער אַרמיי, וועלכע האָבן באַפֿרייט די שטאָט און גערעטעוועט פון פֿארניכ־טונג דעם היסטאָרישן קלויסטער מיט זיינע הייליקייטן אויפן „ליכטיקן בארג". דער מאָנומענט איז אַ פֿאַרבראָנזעטער טאַנק אויף אַ הויכער פּלאַטפֿארמע פון גרינע זאַמד־שטיינער, וואָס שטאַמען פון די בארימטע טשעכאָסלאָוואַר שטיין־האַקעריין. איבער דעם טאַנק הענגט אַ ריזיקער, רויטער, לייוונטענער טראַנספֿארענט מיט דעם אויפשריפט: „דער סאָוועטן־פֿאַרבאַנד איז דער באַפֿרייער פון פֿאַשיזם".

ענלעכע פּלאַקאַטן מיט שאַבלאָנע, פֿארעלטערטע קאָמוניס־טישע לאָזונגען, וואָס מען זעט איצט שוין מער נישט אין פוילן, הענגען ממש אויף יעדער לידיקער וואַנט אויף אַלע גאַסן פוּן טשעכאָסלאָוואַ. אין קיין שום אַנדערער שטאָט אין פוילן האָב איך נישט געזען אַזא קאָנצענטרירטע קאָמוניסטישע פֿראָפּא־גאַנדע, ווי אין אָט דעם צענטער פון פוילישן קאָטאָליציזם. דער קאָמף צווישן די צוויי פיינדלעכע וועלטן גייט דאָ וויי־טער אַן, טראָץ דעם שלום, וואָס גאָמולקאַ האָט געשלאָסן מיט קאַר־דינאַל ווישינסקי.

ב

די אונטערערדישע אימפּעריע אין קאָמוניסטישן טשעכאָסלאָוואַ

טשעכאָסלאָוואַ איז די שטאָט פון די שארפסטע קאָנפליקטן און ווידערשפּרוכן אין איצטיקן פוילן. עס איז אַ פֿראָספּעריר־נ־דיקע שטאָט, אויבער וועלכער די צענטראַליזירטע עקאָנאָמישע מאַשין פון קאָמוניסטישן רעזשים האָט קוים וועלכע עס איז שליטה. טשעכאָסלאָוואַ האָט זיך איר אייגענעם עקאָנאָמישן סדר. נעבן דער מלוכהשער אינדוסטריע און האַנדל עקזיסטירט אַ נעץ פון פריוואַטע אונטערנעמונגען, וואָס גייען אַן אונטערער־דיש מיט דער הילף פון כאַאַר. אין אָט דער קאַפּיטאַליסטישער פראָפּיט־עקאָנאָמיע איז פארמישט דער פארטייאישער און אַד־מיניסטראַטיווער אפּאַראַט פון דער וואָקסנדער אינדוסטריע־ שטאָט.

טשעכאָסלאָוואַ איז אַ וויכטיקער צענטער פון דער מעטאַ־לורגישער אינדוסטריע אין פוילן. די טשעכאָסלאָוואַר שטאָל־גיסערייַ אויפן נאָמען פון באַלעסלאָוו ביערוט איז די צוויי־גרעסטע אין פוילן, נאָך דער שטאָל־פאַבריק אויפן נאָמען פון לענין אין דער נייער קאָמוניסטישער מאָדעל־שטאָט נאָוואַ הוטאַ, לעבן קראָקע. אויסער די גרובנס און דער פּראָדוקציע פון בוי־מאַטעריאַלן האָט טשעכאָסלאָוואַ אויך צאַלרייכע טעקסטיל־פאַבריקן.

די עקאָנאָמישע פֿראָספּעריטעט, מיט וועלכער טשעכאָסלא־כאַוו איז איצט אַן אויסנאַם צווישן אַלע שטעט אין פוילן, קומט אָבער פון דער גרויסער נעץ פריוואַטע וואַרשטאַטן, אין וועלכע עס ווערן אויסגעאַרבעט רעליגיעזע ארטיקלען: קרוצ־פיקסן, קמיעות, הייליקע בילדער, קרעלן, לייכטער, ליכט, געבעט־ביכלעך און באַצירונגען פאַר ווייַנאַכט־ביימער, וואָס ווערן אַפּילו עקספּארטירט קיין אויסלאַנד, באַזונדערס פאַר די פּאַ־לאַקן אין אַמעריקע. אויפן אָרט ווערן די דאָזיקע ארטיקלען געקויפט דורך די מיליאָנען עולה־רגלניקעס.

די זעלבע פאַבריקלעך אין די קעלערס און אויף די בוי־דימער, וואו פונקט ווי מיט הונדערט יאָר צוריק, עס געפינען זיך איצט די וואַרשטאַטן לעבן די בעטן און קינדער־ווי־גלעך, פֿראָדוצירן אויך פאַרשיידענע מינים שפּילצייג: בילקע צי־

רונג, דעקאָראַטיוו קליניקייטן פֿאַרן הויז־אַרבעטער, ווי אויך גאָלאָנטעריע־אַרטיקלען פון מעטאַל, לעדער, פּלאַסטיק, האָלץ און שטיין.

טשענסטאָכאָוו איז דאָס „פּוילישע נירענבערג", וואָס איז, זינט יאָרהונדערטער, באַרימט מיט דער פֿראָדוקציע פון רעלי־גיעזע אַרטיקלען און שפּילצייג. עס איז אַבער איצט שוין כמעט ווי פֿאַרגעסן, אַז ביים סוף פון 19טן יאָרהונדערט האָט מען טשענסטאָכאָוו גערופֿן „דאָס יידישע נירענבערג" דערפֿאַר, ווייל יידן זיינען אייגנטלעך געווען די איניציאַטאָרן פון דער טשע־סטאָכאָווער שפּילצייג־אינדוסטריע. דער פּיאָניר פון דער אינ־דוסטריע איז געווען אַ פֿרומער יידּ, ר׳ שעיה, אַ טאָקער פון פּאַך, אַבער, אַפּנים, אַ באַגאַטער קינסטלער. ר׳ שעיה האָט אַנגעהויבן דערפֿון, וואָס ער האָט פון האָלץ געשניצט מע־דאָנעס. די דאָזיקע מעדאַליאָנען זיינען געווארן שנעל צעכאַפּט און פיל טשענסטאָכאָווער יידן און דאָס גראָד אַרטאַדאָקסיש־פֿרומע, האָבן זיך געמוסן פֿאַרבייצירן קריסטלעך־רעליגיעזע אַרטיקלען. דאָס האָט אַבער לאַנג נישט אָנגעהאַלטן, ווייל די קירכע האָט אַרויפגעלייגט אַ חרם אויף די יידישע אויסאַר־בעטונגען.

דער חרם האָט זיך אַבער באַגרענעצט בלויז צו יידישע אויסאַרבעטונגען, אַבער נישט צום האַנדל מיט הילליקע אַר־טיקלען, וואָס איז ווייטער פֿאַרבליבן אין יידישע הענט. די טשענסטאָכאָווער יידן זיינען דאָן אריבער צו אַ בריט־פֿאַרצווייג־טער אינדוסטריע פון שפּילצייג. טשענסטאָכאָווער יידישע האַנד־ווערקער זיינען אָפט געפֿאָרן קיין נירענבערג, כדי זיך צו באַ־קענען מיט די נייסטע אויפטוען אויפן גביט פון דער שפּיל־צייג־אינדוסטריע, וואָס זיי האָבן אין פיל פאַלן נאָך פאַרבעסערט.

די פֿראָדוקציע פון שפּילצייג און דער האַנדל מיט רעלי־גיעזע אַרטיקלען האָט זיך אַלזאָ עפּעדנען מייסטנס אין יידישע הענט. דאָס איז אַזוי אַנגענאַנגען ביז צום אויסברוך פון קריג. אַפֿילו אויפן טשענסטאָכאָווער הויפּט־בולוואַר, דורך וועלכן עס זיינען זיך די פֿראָצעסיעס צום „ליכטיקן באַרג", האָבן די מער־הייט געשעפטן באַלאַנגט צו יידן. די דאָזיקע גאַס, וואָס טראָגט דעם נאָמען: „אַלייע פון דער הייליקער מאַריאַ", האָבן יידן אינפּאַך געקויפֿן „די אַלייע" און לויט אַן אייגענער „יידישער" טאָפּאָגראַפֿיע זי איינגעטיילט אין דריי טיילן: ערשטע אַלייע צווייטע אַלייע, דריטע אַלייע. יידן, וועלכע האָבן געוואוינט אויף די דאָזיקע אַלייען, האָבן טאָקע אַזוי געשריבן די אַדרעסן און די פּוילישע פֿאָסט האָט אַנערקענט די „יידישע" ענדערונג פון דער גאַס.

די העכער פּינף טויזנט יידן, וועלכע האָבן נאָך דער באַ־פרייאונג, אין יאָר 1945, זיך אומגעקערט קיין טשענסטאָכאָוו פון די אָרומיקע שקלאָפן־לאָגערן, האָבן אָפּילו נישט געמאַכט דעם מינדסטן פֿאַרזוך צוריק אָפּצונעמען זייערע קראָמען. זיי זיינען אַוועק אַרבעטן אין די מלוכהשע פֿאַבריקן און קאָפּע־ראַטיוון און אויך אויף אָמטן.

די לעבן־געבליבענע טשענסטאָכאָווער יידן האָבן ריכטיק אָפּגעשאַצט, אַז גראָד אונטערן קאָמוניסטישן רעזשים איז דער אַנדל מיט רעליגיעזע אַרטיקלען אַן ענין, וואָס שמעקט מיט פייער, דערפֿאַר, ווייל די קירך איז געווארן דער סימבאָל פון קאַמף קעגן רעזשים, אין וועלכן יידישע קאָמוניסטן האָבן פֿאַר־נומען פירנדיקע פּאָזיציעס. די טשענסטאָכאָווער יידן האָבן דע־ריבער מער זיך נישט צוגעריבן צו דעם אַנדל מיט רעלי־גיעזע אַרטיקלען, שוין אָפּגערעדט פון פֿראָדוצירן די קריסט־לעכע הייליקייטן. איצט איז אין טשענסטאָכאָו פֿאַראַן בלויז אַיין ייד, אַ משומד, וועלכער האָט אַ פֿאַבריקל פון טיערע זילבערנע צלמים.

אָפּילו אין די יאָרן פון טאָטאַלן קאָמוניסטישן מלוכה־מאַ־נאָפּאָל אויפן גביט פון האַנדל און אינדוסטריע האָבן אין טשענסטאָכאָו עקזיסטירט פּריוואָטע קראָמען און ווערשטאַטן פון רעליגיעזע אַרטיקלען און שפּילצייג. כדי צו באַקומען די נויטיקע רוי־שטאָפֿן, ווי מעטאַל, לעדער, גומי, פֿאַרבן און אַנ־דערע כעמיקאַליען, וואָס גפּענען זיך אונטער דער קאָנטראָל פון דער מלוכה, האָבן די אייגנטימער פון די ווערשטאַטן געמוזט אָנקומען צו שמוגל און גנבה. דאָס האָט דערפּירט דערצו, אַז אַרום דער אינדוסטריע פון די רעליגיעזע אַרטיקלען האָבן זיך גענומען זאַמלען אונטערוועלט־פֿאַרשוינען און פֿאַרבראָכערישע עלעמענטן, וועלכע האָבן פֿאַר פּעטע באַלוינונגען זיך אונטער־גענומען צוצושטעלן די נויטיקע רוי־שטאָפֿן.

בלויז די פֿאַבריקלעך פון דער פֿרַ־מאָסקווע קאָטוילי־שער באַוועגונג „פּאקס", וועמענס פירער איז דער גרויזענער פֿאַשיסט און ראַסיסט, באַלעסלאַוו פּיאָטראָסקי, האָט באַקומען, און באַקומט וויייטער, גענוג רוי־שטאָפֿן פֿאַר דער פֿראָדוקציע פון רעליגיעזע אַרטיקלען. די „פּאקס" פאַבריקלעך שטעלן אָבער מיט זיך פֿאַר בלויז אַ דריטל פון דער טשענסטאָכאָווער פּריוואַ־טער אינדוסטריע פון רעליגיעזע אַרטיקלען.

די שנעל־וואַקסנדיקע „אונטערערדישע" אינדוסטריע, און האַנדל, האָט אַבער לאַנג נישט געקענט פֿאַרבליבן פֿאַרהוילן פון דער עפּנטלעכקייט, באַזונדערס, ווען עס האָבן זיך גענומען מערן די פֿאַלן פון אויפגעקומענע גבירים. אין די צאָלרייכע סקאַנ־דאַלן, וואָס האָבן געטראָגן גאָר אַ פּיקאַנטן כאַראַקטער, זיינען פֿאַרמישט געווען הויכע באַאַמטע פון דער לאָקאַלער מאַכט און פֿאַרטיי־פֿונקציאָנערן.

אין די דאָזיקע סקאַנדאַלן איז אָנטפּלעקט געוואָרן ממש אַן אומגלויבלעכע נעץ פון משפּחה־פֿראָטעקציע, אַן אָפּגרונט פון נעפּאָטיזם. דער פֿראָקוראָר האָט צוגישט־געמאַכט די פֿאַליצייי־אָנקלאָגעס קעגן זיינע קרובים, די אומלעגאַלע אונטערנעמער, אַדער שמוגלערס פון שטאָל און לעדער. אַ ריכטער האָט אַרויס־געגעבן אַ באַפֿרייאונגס־אורטייל קעגן זיינס אַ קוזין, וועלכער האָט פֿאַרשוועכט מלוכהשע פּאָנדן. און אַזוי אַ גאַנצע קייט פון קאָנגליטיקער שטיצע אין דעם אַדמיניסטראַטיוון און יורידישן אָפּאַראַט פון דער שטאָט. דערביי זיינען אַלע געווען גוט־שטיי־ענדיקע מיטגלידער פון דער קאָמוניסטישער פּארטיי.

דער טשענסטאָכאָווער זשורנאַליסט יאָן קוכאַרסקי, וועל־כער האָט, אין יאָר 1955, אָנגעהויבן פֿאַרעפנטלעכן אַ סעריע רעפֿאַראַזשן וועגן דער אונטערערדישער „אימפּעריע" אין זיין היים־שטאָט, האָט באַקומען אַ שאַרפן פֿאַרוואָרף פון דער קאָנ־טראָל־קאָמיסיע פון דער פּארטיי. די מאַיוון פון דעם פֿאַר־וואָרף זיינען געווען, אַז דורך דעם דעמאַסקירן די מענטשן, וועלכע באַשמוצט די פּארטיי. מיט אָנדערע וועלכע האָט עס געהייסן, אַז פּאָליטיש זיינען די דאָזיקע מענטשן פּולשטענדיק אין אָרדענונג אָן זייערע וויכטשאַפּטלעכע און פינאַנציעלע שוווינדלערייען האָבן דערביבער אַ קנאַפּע באַדייטונג.

דער הויפּט־העלד פון קוכאַרסקיס רעפֿאַרטאַזשן איז געווען דער טשענסטאָכאָווער „אייזן־קעניג" קאָלקושינסקי. דער סקאַנ־דאָל אַרום די מיליאָניקע שמוגל־געשעפטן און שווינדלערייען

פון קאָלקושינסקי איז אָבער געווען אַזוי גרויס, אַז עס איז דאָך געקומען צו אַ פראָצעס און קאָלקושינסקי האָט באַקומען זעקס יאָר תפיסה. דאָס העכסטע געריכט האָט אָבער רעווידירט דעם אורטייל און באַפרייט דעם אָנגעקלאָגטן. קורץ נאָך דעם איז דער זשורנאָליסט קוכאַרסקי געווארן מערדערלעך צעשלאָגן. דער פאַרוואונדעטער זשורנאָליסט איז דאָן אַוועק אין טשענ־סטאָכאָוער פאַרטיי־קאָמיטעט און אָפגעגעבן זיין פאַרטיי־קאָרטע.

כל־זמן עס האָט געהערשט די סטאָליניסטישע צענזור איז נייעס וועגן די טשענסטאָכאָוער אָפערעס געווארן אונטער־דריקט און איז בלויז פארשפרייט אין מויל צו מויל אין די בארג און אין די קאָפעען.

היינט איז די פוילישע פרעסע פול מיט אַרטיקלען און רעפּאָרטאַזש וועגן טשענסטאָכאָוו, וואָס וועלט באַצייכנט אלס „צענטער פון עקאָנאָמישן אונטערגרונט", אָלס אַן „עיר הנדחת".

טשענסטאָכאָוו האָט אפט זשורנאָליסטישע געסט פון דער הויפטשטאָט און אָלע אַנדערע פרעסע־צענטערן אין פוילן. די טשענסטאָכאָווער ספעקולאַנטן לאָכן זיך אָבער אויס דערפון און גייען אַן מיט זייערע טונקלעלע געשעפטן, וואָס ווערן ג־עשלאָסן ביים בלענדענדיקן עלעקטרישן ליכט אין די שענקען און רעסטאָראַנען, וואו די מיליאָניקע טראַנזאַקציעס וועלן פאָר־גאָסן מיט גאָלאַנען בראַנפן.

אפילו אין דער עפּאָכע פון שאָרפסטן פאַליצייי־טעראָר איז דער קאָמוניסטישער רעזשים געווען אוממעגלטיק לגבי טשענ־סטאָכאָוו און דאָס צוליב א ריי סיבות, וואָס שטעלן די דאָזיקע שטאָט אַוועק אויסער די ראַמען פון די עקאָנאָמישע, יורידישע אָדער אפילו פאַליציאישע רעגולאַציעס פון רעזשים.

די אינדוסטריע פון רעליגיעזע אַרטיקלען האָט אַ יערלעכן אומזאַץ פון מיליאַרדן זלאָטע, אָבער דאָס איז אַן אינדוסטריע, וואָס איז ענג צונויפגעבונדן מיט די אָקטרויטעטן פון דער קירך, מיט וועלכער דער קאָמוניסטישער רעזשים האָט זיך גע־היטן נישט אינצוריידן. טשענסטאָכאָוו איז אָלע מאָל פול מיט עולה־רגלניקעס פון גאַנצן לאַנד און יעדער אינטערוועניע פון דער פאַליצייי קען פירן צו ערנסטע אויפרייצונגען, פאר וועלכע דער רעזשים שרעקט זיך. דאָס האָט אַוועקגעשטעלט טשענ־סטאָכאָוו אין א באַזונדערער לאָגע און געפירט צו דערשיינונ־גען, וואָס האבן נישט צו זיך קיין גלייכן אין קיין שום אַנדערער שטאָט אין פוילן.

טשענסטאָכאָוו געהערט צו די געציילטע שטעט אין פוילן, וועמענס באַפעלקערונג איז היינט גרעסער, ווי פאַרן קריג. אין יאָר 1939 האָט די אָלגעמיינע באַפעלקערונג אין טשענסטאָכאָוו געציילט 137.000. דערין זיינען געווען אַרום 30.000 יידן. איצט ציילט טשענסטאָכאָוו העכער 160.000 איינוואוינער און צווישן זיי קוים 60 יידישע משפחות.

ביז דער פוילישער אָקטאָבער־רעוואָלוציע פון יאָר 1956, ווען די פרעוואָטע איניציאָטיוו אין האַנדווערק און אין האַנדל איז געווארן כמעט אין גאַנצן אויסגעראָטן, האָבן זיך אין טשענ־סטאָכאָוו געפונען 795 האַנדווערקער־וואַרשטאַטן. א יאָר נאָך דער אָקטאָבער־איבערקערעניש איז די צאָל פון די אָפיציעל־רעגיסטרירטע וואַרשטאַטן געשטיגן ביז 1442. די אמתע צאָל איז אָבער פיל גרעסער, וויל יעדער אייגנטימער פון א לעגאַלן וואַרשטאַט, וואָס פראָדוצירט רעליגיעזע אַרטיקלען אָדער שפּיל־צייג, גיט אַרויס אַרבעט צו עטלעכע האַנדווערקער, וועלכע אַר־בעטן בייַ זיך אין דער היים. דאָס זיינען די אַזוי־גערופענע „כאַלופּניקעס", וואָס ווערן אויף א שרעקלעכן אופן עקספלואַ־טירט. צוליב דעם, וואָס די דאָזיקע באַלמעלאָכעס קענען נישט באַקומען קיין רוי־שטאָפן, כדי צו אַרבעטן אויפן אייגענעם חשבון, מוזן זיי אַנגענעמן די שקלאַפן־לויענען פון די אונטערנע־מער, וועלכע האָבן גוט־אַרגאַניזירטע שמוגל־קאַנאַלן און באַ־קומען די נויטיקע רוי־שטאָפן פון די מלוכהשע פאַבריקן.

אין די ענגע, חושבדיקע קוואַרטאַלן פון דער טשענסטא־כאָווער ארעמקייט ארבעט מען טאָג און נאַכט. עס ארבעטן גאַנצע משפחות, עטלעכע דורות — באַבעס און אייניקלעך. געגנבעטע בלעכן פון מלוכהשע פאַבריקן אָדער פּושקעס פון קאָנסערוון, וואָס פאַלאָקן באַקומען אין פּעקלעך פון זיירע קרובים אין אַמעריקע, ווערן פאַרוואַנדלט אין קמיעות און מעדאַליאָנען. מיט פרימיטיוון האַנט־פּרעסן ווערן אויסגעשטאַנצט דאָס בילד פון דער „טשענסטאָכאָווער הייליקער מאַמע" און אַנדערע הייליקע פון דער קאָטוילישער קירך. די צאָלרייכע פאָטאָגראַפישע אַג־שטאָלטן אין טשענסטאָכאָו שטעלן צו פאַרשיידענע סצענעס פון נייעס טעסטאַמענט. פאַר די דאָזיקע בילדער פאַזירן טשענסטא־כאָווער מענער און פרויען, וועמען די אינוואוינער דערקענען מיט דער גרעסטער לייכטקייט, טראָץ דעם גרים און קאָסטיומען.

די בילדער ווערן מאַסנהאַפט צעקויפט דורך די עולה־רגל־ניקעס, וועמענס צאָל ווערט בלויז אין די זומער־חדשים גע־שאַצט אויף אַנדערהאַלבן מיליאָן. מען נעכטיקט אין די קרי־דאָרן און אין די טויערן, וואו די טשענסטאָכאָווער איינוואוינער פאַרדינגען בעטלעך צו צען זלאָטעס פאַר א נאַכט. אפילו פאַר אינפאַך טרינק־וואַסער נעמט מען באַצאָלט. טשענסטאָכאָו בא־קומט אַלוז אַריין עטלעכע הונדערט מיליאָן זלאָטעס א יאָר בלויז פון די עולה־רגלניקעס, וועלכע בלייבן געווינטלעך עט־לעכע טעג אין שטאָט.

דאָס לעבן אין שטאָט ווערט דאָן פולשטענדיק דעזאָרגאַני־זירט. דער ים פון מענטשן פליסט דורך די גאַסן און בולוואַרן. כמעט יעדעס הויז אין טשענסטאָכאָו איז דאָן א האָטעל, א גור־קיך, אָן אכסניה און געלט שטראָמט ווי דאָס וואַסער פון די פיר טייכן אין שטאָט: די וואַרטאַ מיט אירע צופלוסן סטרא־דאָמקא, קוצעלינקא און קאָנאָפקא. אויך ווינטער־צייט קומען יעדן סוף־וואָך קיין טשענסטאָכאָו טויזנטער באַזוכער. דאָס זיינען די מער־פאַרמעגלעכע, וועלכע קענען זיך דערלויבן איינ־צושטיין אין די בעסערע האָטעלן.

די איבערקע הכנסות פון טשענסטאָכאָו קומען פון די פאַבריקן און פון „גאָלדענעם בארג", וואו עס געפינען זיך די גרובנס פון פאַרשיידענע מינעראַלן, וואָס ווערן ענגעוצט פאַר דער פראָדוקציע פון שטאָל, פאַר דער צוקער־פראָדוקציע און פאַר קינסטלעכער באַמיסטיקונג. דער „גאָלדענער בארג" שטעלט אויך צו די טיירסטע וווייטע און קאָליטע זאַמד־שטיינער, וואָס ווערן שטאַרק גענוצט פאַר בוי־צוועקן, באַזונדערס איצט, ווען עס זיינען געמילדערט געוואָרן די באַגרענעצונגען פאַרן בוי פון פריוואָטע הייזער.

די שטיינער פון טשענסטאָכאָווער „גאָלדענעם בארג" ווערן פאַרקויפט אויבער גאַנץ פוילן פאַר די פריוואָטע וויללעס פאַר די דירעקטאָרן פון די מלוכהשע פאַבריקן און האַנדלס צענטרא־לעס, פאַר שרייבער, שוישפּילער, קינסטלער און דער עיקר פאַר די אויפגעקומענע גבירים פון דער פריוואָטער אינדוסטריע און האַנדל. די שטיינער פון די מלוכהשע שטיין־האַקעריין אויפן „גאָלדענעם בארג" באַלאַנגען אויך צו די אַרטיקלען פונעם „אונטערערדישן" שמוגל, פאַר וועלכע מען צאָלט אין דאָלאָרן אָדער אין שווייצאַרישע זייגערלעך, וואָס זיינען אין טשענסטא־

כאָוו אַ מין אויסלענדישע וואַלוטע.

דער אמתער גאָלד־אוצר איז אבער פאָרט דער „ליכטיקער בארג", וואו עס געפינט זיך די בארימטע מאָדנע. דאָרט דינגט מען זיך נישט. די מיליאָנען עולה־רגלניקעס צאָלן דעם פולן פרייז פאר די קמיעות און געבעט־ביכלעך, פאר די צלמים און קרעלן און גיבן מיט אַ בריטער האַנט פאר די פארשיידענע צדקה־פושקעס, וואָס געפינען זיך דאָרט אויף טריט און שריט.

ג

וואָס איז געבליבן פון יידישן טשענסטאכאָוו?

ווען איך בין שבת אָוונט געקומען אין האָטעל „פאָלאָניא" אין טשענסטאכאָוו און פארלאָנגט אַ צימער, האָט מען מיר געענטפערט, אז אַלץ איז פארנומען. ווי נאָר אבער איך האָב באָמערקט, אַז פאָרנומען פאָס, האָט דער האָטעל־פארוואלטער גלייך ארויפגעצויגן אַ שמייכל אויף זיין זויערן פנים און פער־זענלעך מיך אריינגעפירט אין אַ געשמאַקפול־מעבלירטן גרויסן צימער מיט אַלע מאָדערנע באקוועמלעכקייטן, וואָס מען קען קויפן זען אפילו אין די סאַמע בעסטע האָטעלן אין וואַרשע. איך האָב אַזאָ ווידער באקומען אַ באָווייז, אז טשענסטאכאָוו איז אַן אנדערע וועלט, ווייט פון דער נאַכלעסיקער קאָמוניסטישער באַ־לעבאַטישקייט, הגם אויך דער דאָזיקער טשענסטאכאָווער האָ־טעל געפינט זיך אונטער מלוכהשער קאָנטראָל.

דאָס זעלבע האָב איך באַמערקט אין רעסטאָראַן פון האָטעל „פאָלאָניא", וואו אין שפיין־קאָרטע איז געווען רייכער און מער ראַפינירט, ווי אין וואַרשע. אויך אויפן קעלנער האָט מען דאָ נישט געדאַרפט וואַרטן אזוי לאַנג, ווי אין די בעסטע רעסטא־ראַנען אין דער הויפטשטאָט, טראָץ דעם, וואָס דער עס־זאָל איז געווען פול געפאָקט. נישט נאָר דער רעסטאָראַן „פאָלאָניא", נאָר אויך די צענטראַליקער אַנדערע רעסטאָראַנען און באַרן פון טשענסטאכאָוו זיינען אין אָט דעם שבתדיקן אָוונט געווען גע־פאָקט אין טויזנטער שפאַציערער האָט מען גענוג אויף זיי אין גאַנ־אָרום די העל־באַלויכטענע קינאָס. די „אַלייע פון דער הייליקער מאַריע" האָט מיט איר באָוועגונג און בלענדענדיקן ליכט מיך דערמאָנט אין אונדזער ניו יאָרקער בראָדוויי.

פינצטער און טויט זיינען אַבער געווען די גאַסן, וואו עס לעבן די עטלעכע צענטליק יידישע משפחות אין טשענסטאכאָוו, און וואו עס זיינען נאָך פאַרבליבן די האַלב־געשלאָסענע יידישע אינסטיטוציעס. דער יידישער קלוב אויף יאַסנאָגורסקע גאַס נומער 36, איז געווען געשלאָסן. דאָס איז געווען די פריוואַטע ווילע פון דעם יידישן טעקסטיל־מאַכריקאַנט, אייגנטימער פון דער „גאַשיין"־פאַבריק, זיגמונט מארקאָוויטש, וועמענס אלמנה געפינט זיך איצט אין אַמעריקע. נאָך דעם ווי איך בין אַ לעצ־גערע וויילע געשטאַנען אין גאָרטן, וואָס רינגלט אַרום די ווילע, האָב איך אין שוואַכן ליכט פון דעם לאַמטערן אויף דער פוס־טער גאַס דערזען דאָס שילדל מיטן יידישן אויפשריפט פון קולטור־צענטראַל פאַרבאַנד און איך באמערקט די ארי־גינעלע ארכיטעקטור פון דעם געשמאַקפולן פאַלאַצל, וואָס איז אַבער שוין הינפש אָפגעלאָזן.

דאָס דאָזיקע הויז איז דער איינציקער טרעף־פונקט פון די פארבליבענע טשענסטאכאָווער יידן. ביז מיט אַ יאָר צוריק פלעגן נאָך דאָ יעדן שבת אָוונט פאָרקומען קולטור־אונטערנע־מונגען. לעצטנס אבער זיינען די אונטערנעמונגען געווארן אַלץ זעלטענער און דער סעקרעטאַר פון קלוב, מ. לעדערמאַן, אַן אמאליקער בונדישער טוער, קלייבט זיך שוין קיין ישראל, צו־זאַמען מיט זיין משפחה. בלויז אין די נאַכמיטאָג שעהן קומט זיך נאָך דאָ צונויף אַ גרופע פון 10־12 יידישע קינדער און עט־לעכע מוטערס פירן אָן קלאַסן אין יידיש.

אין דער געבידע פון דער פאַר־מלחמהדיקער יידישער י. ל. פרץ שול איוף קרוטקא גאַס נומער 17, וואָס איז אין די צוזאַנציקער יאָרן געבויט געווארן פאר די פאַנדן פון טשענ־סטאכאָווער רעליף אין אַמעריקע, געפינען זיך איצט צווי קאָאָפעראַטיוון — אַ שניידער און אַ שוסטער־קאָאָפעראַטיוו — אין וועלכע עס איז שוין נישט פאַראַן אפילו קיין איין יידּ. צו־ליב געווינסט יורידישע טעמים האָבן אָלס די אייגנטימער פון דעם בנין פיגורירט מיטגלידער פון שול־קאָמיטעט, פאר־שטייער פון די ארגאניזאציעס אין טשענסטאכאָוו, וואָס האָבן באַלאַנגט צו דער באָוועגונג פון די יידישע וועלטלעכע שולן אין פוילן — „צישאָ", פון זיי איז לעבן געבליבן בלויז איינער — דער וועטעראַן פון יידישן געזעלשאַפטלעכן לעבן אין טשענ־סטאכאָוו, רפאל פעדערמאַן, וועלכער געפינט זיך איצט אין אַמעריקע און איז די טרייב־קראָפט פון די פארשידענע אקטי־ויטעטן, וואָס ווערן דורך טשענסטאכאָווער לאַנדסלייט אָנגעי־פירט אין אַמעריקע און אין אַנדערע לענדער. בעת מיינע באַ־געגענישן מיט די טשענסטאכאָווער יידן איז זייער ערשטע פראַ־גע טאָקע געווען ווען רפאל פעדערמאַן.

פון דער אַלטער טשענסטאכאָווער שוהל אויף נאַדזשעטשנע גאַס איז נישטאָ קיין זכר. פון דער גרויסער סינאַגאָגע אויף וואלי, וואָס איז ביים סוף פון 19טן יאָרהונדערט געבויט געווארן דורך די אויפגעקומענע טשענסטאכאָווער גבירים, איז געבליבן נאָר דער עמעוירטער סקעלעט. אפילו אין דעם חורבן־צושטאַנד זענען זיך נאָך סימנים פון דעם אמאל־פראַכטפולן טעמפל־אַר־טיקן בנין מיט די מארמאָרענע גרימישע קאָלאָנעס ביים אַרייַ־גאַנג.

אין אָוונט פון 24טן דעצעמבער, 1939, ווען אויפן „ליכטיקן בארג" האָט מען זיך געגרייט צו די פייערלעכע גאָטעסדינסטן פון וויינאַכט, האָבן די טשענסטאכאָווער פאלקס־דייטשן מיט דער הילף פון פוילישע כוליגאַנעס אונטערגעצונדן די סינאַגאָגע, וואָס איז בארימט געווען מיט איר פאַרנעם און רייכטום, וו. אויך מיט איר לאַנגאַריקן חזן, דעם גרויסן קאָמפאָזיטאָר פון ליטורגישע מוזיק און וואונדערלעכן בעל־מנגן, אברהם בער בירנבוים. אויפן פלאַץ אַרום דער חרובער סינאַגאָגע ליגן קו־פּעס בוי־מאַטעריאַלן און ווי מען האָט מיר אויבערגעגעבן, ווערט די שוהל אויבערגעבויט אַלס קאָנצערט־הויז.

עס איז אויך פאַרבליבן דאָס יידישע בית־עלמין, אין שכנות פון שטאָל־קאָמבינאַט אויפן נאָמען פון באַלעסלאָוו ביע־רוט, וואָס איז אַן אויסברייטערונג פון דער אַלטער האַנטקע־פאַבריק. ביים פאַנאַדערבויען די פאַבריק האָבן די פלאַנירער פון דער מלוכהשער צענטראַלע אין וואַרשע געוואָלט איינשליסן דעם באַדן פון יידישן בית־עלמין, וואו עס געפינען זיך די מצבות פון די טשענסטאכאָווער יידישע אינדוסטריע־פּיאָנערן. די קאָמוניסטישע פלאַניערער האָבן אפילו פארגעשלאָגן אויסצו־גראָבן די ביינער און זיי אריבערטראָגן ערגעץ אַנדערש. די פירער פון דער יידישער קהילה אין טשענסטאכאָוו האָבן אַבער געשטעלט אַ ווידערשטאַנד און דאָס בית־עלמין איז נישט גע־וואָרן אָנגערירט.

אויף דער גאָריבאַלדי גאַס געפינט זיך אַן אַלטער בנין פון דער טשענסטאכאָווער קהילה, וואָס איז געווען באַקאַנט אַלס

הקדיש. אין דעם דאָזיקן איינשטאָקיקן הויז פלעגן אָפט איבער־נעכטיקן וואָנדערנדיקע בעטלער. היינט וואָוינט דאָ דער שוחט, א. לאָנדסמאַן.

דאָ און דאָרט האָבן זיך געזען רעשטלעך פון חורבות און לעבן זיי נייע הייזער. איך האָב זיך אָלוּ געפונען אין דער געגנט, וואו מיט צוויי הונדערט יאָר צוריק איז אויפגעקומען דער יידישער ישוב אין טשענסטאָכאָוו. דאָס זיינען די גאָסן נאָד־דזשעטשנא (די יידן האָבן זי געראָפן: זשיקע־גאָס), גארנצארסקא (טעפער־גאָס), דער אָלטמאַרק, דער נייער מאַרק, די מיראָווסקא און אָנדערע חרובע גאָסן, וואו אונטער דער נאָציישער אָקופּאַציע האָט זיך געפונען דאָס גטא.

אין אָט די עפעלעך מיט די הילצערנע, צעבויגענע הייזקעס האָבן די נאציס, אין אַפּריל פון יאָר 1940, צונויפגעטריבן די 29 טויזנט טשענסטאָכאָווער יידן, אַן ערך צוואַנציק טויזנט פון די אָרומיקע שטעטלעך — פון זאָלאָשין, ראָדאָמסק, יאָנאָוו, קאָמיק און פון אָנדערע ישובים.

איך האָב געבלאָנדזשעט איבער דער פינצטערער, פוסטער וואַרשעווער גאָס אין דעם אָלטן קוואַרטאָל פון טשענסטאָכאָוו, וואָס יידן האָבן אָמאָל געוווינט די „גובערניע". אין דער שטיל־קייט פון דער נאָכט האָב איך געהערט דעם ענרויש פון טייך וואַרטע, ביי וועמענס ברעגן די ערשטע טשענסטאָכאָווער יידן האָבן געוואויגט אין הילצערנע שטיבעלעך, וואָס פלעגן אין די פרילינגס ווערן פאַרפליצט דורך דעם ברויזנדיקן טייך.

אָלס ישוב האָט טשענסטאָכאָו שוין עקזיסטירט אין 13טן יאָרהונדערט. דאָס איז געווען אַ קליין דערפל צופוסנס פון „ליכ־טיקן בארג" און זיין קלויסטער. ערשט אין 1717 איז געלייגט געווארן דער פונדאַמענט פאַר דעם נייעם טשענסטאָכאָו, אין וועלכן עס האָבן זיך אויף באַזעצט די ערשטע יידן. דאָס זיינען געווען באַלמלאָכעס, העגדלער און אייגנטימער פון קרעטשמעס.

דער אינדוסטריעלער אויפבלי פון דער שטאָט דאַטירט זיך פון יאָר 1845, וועז דורך טשענסטאָכאָו איז דורכגעפאָרן די ערשטע באַן אויף דער ליניע: ווין־וואַרשע. ביים סוף פון 19טן יאָרהונדערט, אין 1899, האָט דער וואַרשעווער אייזן־פאַבריקאַנט, בערנארד האַנטקע, אַ געשמדטער יוד, אויפגעבויט אין טשענ־סטאָכאָו אַ גרויסע שטאָל־פאַבריק, וואָס איז פאַרשלונגען גע־וואָרן דורך דעם נייעם שטאָל־קאָמבינאַט. נאָך דעם דערפאָלג־רייכן אָנפאַנג פון דער האַנטקע־פאַבריק איז אָנטשטאַנען לענ־טשערס ציקאָריע־פאַבריק, גראָסמאַנס קאָלך־אויוונס, די מעבל־פאַבריק פון די ברידער קאָהן און די ערשטע טאַפּעטן־פאַבריק פון הענריך מאַרקוספעלד, וואָס מען האָט אין טשענסטאָכאָו געפונען די „פאַרביאַרניע". אין טשענסטאָכאָו איז אויך אויפ־געשטעלט געוואָרן די ערשטע זייגערלעך־פאַבריק אין פוילן, איר אייגנטימער, חנינה גאָלדבערג, האָט געמאַכט אַ ריי וויכ־טיקע דערפינדונגען און זיינע פאַטענטן זיינען אָפּגעקויפט גע־וואָרן דורך שווייצאַרישע זייגער־פאַבריקאַנטן.

טשענסטאָכאָו האָט באַלאָנגט צו די סאַמע אָנגעזעענסטע יידישע קהילות אין פוילן און אויף פיל בעביטן פון עקאָנאָמישן, סאָציאַלן און פּאָליטישן לעבן האָט טשענסטאָכאָו פאַרנומען דעם אויבנאָן צווישן די מיטעלע קהילות. פון דעם פילפאַרביקן, רייכן יידישן לעבן אין טשענסטאָכאָו זיינען פאַרבליבן בלויז נישטיקע סימנים.

אין פרילינג פון יאָר 1945, וועז איבערן חרובן יידישן ישוב אין פוילן האָט זיך אויפגעהויבן דער בלוטנדיקער פאַר־האַנג, האָט טשענסטאָכאָו זיך אָנטפלעקט אָלס די גרעסטע יידישע קהילה אין פוילן, נאָך לאָדזש און וואַרשע. די עכצער 5,000 יידן, וואָס זיינען צוריקגעקומען פון די לאָגערן און פון אונטערערדישע באַהעלטענישן, האָבן לויט דער פראָפאָרץ מיט זיך פאַרגעשטעלט די גרעסטע צאָל געראָטעוועטע יידן, ווי אין וועלכער עס איז אָנדערער יידישער קהילה. אין טשענסטאָכאָו האָבן זיך צעפונען פיל מער יידן ווי אין וואַרשע.

די לאָקאָלע מאַכט האָט פאַר די צוריקגעקומענע יידן באַ־פרייט די פאַרבליבענע קהלשע בנינים. עס איז צוריק אויפ־געלעבט געוואָרן די י. ל. פּרץ שול. עס איז געשאַפן געוואָרן אַ קולטור־קלוב, אַ דראַמאַטישער קרייז און עס זיינען אייגנע־שטעלט געוואָרן אַ ריי יידישע קאָאָפּעראַטיוון. דאָס אַלץ האָט אָבער לאַנג נישט אָנגעהאַלטן. טשענסטאָכאָו איז שנעל געוואָרן אַ קריטישער צענטער אין דעם טיטאָנישן פאַרמעסט צווישן די צוויי עקסטרעמע כוחות אין פוילן: דער קאָמוניסטישער רע־זשים מיט זיין מעכטיקן פּאָליציי־אַפּאַראַט און די קאַטוילישע קירך, וואָס האָט אַ פיל מעכטיקערן וואָפן — דעם גלויבן פון דער איבערוועגנדער מערהייט פון דער פוילישער באַפעל־קערונג.

פיל פריער און שנעלער ווי אין אַלע אַנדערע צוריק־אויפגעלעבטע קהילות אין פוילן האָבן די טשענסטאָכאָווער יידן ענגומען אויסואַנדערן. פון די עכצער 5,000 יידן אין יאָר 1945, זיינען צען יאָר שפּעטער, ביים סוף פון פּאָליציי־רעזשים, פאַר־בליבן קוים 500 יידן. פון זיי איז העכצער אַ דריטל אַוועק נאָך די שטורמישע אָקטאָבער־טעג, ווען גאָמולקאַ איז אָנגעקומען צו דער מאַכט און די פּוילישע באַפעלקערונג האָט די נייע פריי־הייטן ענגומען נוצן קודם כל קעגן די יידן.

* * *

די ערשטע שטוב, וואָס איך האָב באַזוכט אין טשענסטא־כאָו איז פאַר מיר געווען די טרויערריקסטע אילוסטראַציע צום אונטערגאַנג פון דער דאָזיקער רומפּולער יידישער קהילה. איך האָב געקלעטערט אויף די פינצטערע טרעפּ אין עטלעכע הייזער, וואוהין איך האָב געהאָט אַדרעסן צו טשענסטאָכאָווער יידן, אָבער קיינער האָט נישט געענטפערט אויף מיין קלאָפּן און קלינגען. די ערשטע טיר האָט זיך פאַר מיר געעפנט אין דער וואוינונג פון חיים סעגאַל, אויף פאַלטשינסקי גאָס נומער 8, וואוינונג 11.

עס האָט מיר געעפנט אַ יונג מיידל פון אַרום 16 יאָר אַלט, וועלכע האָט מיר דערקלערט, אַז דער פאָטער איז נישטאָ אין דער היים און אַז ער וועט קומען ערשט שפּעט ביינאַכט. וועז איך האָב שוין געהאַלטן ביים אָוועקגיין, האָט זיך פון אינע־רופן: „קומט אַריין, קומט אַריין".

דאָס איז געווען די קראַנקע פרוי פון חיים סעגאַל, דאָראַ, וועלכע ליגט שוין צו־בעט העכצער צוויי יאָר צייט. די אָפּגעמא־גערטע, בלאַסע פרוי מיט אירע פאַרטערטע, גליענדיקע אויגן האָט אָבער אַרויסגעווייזן זעלטענע וואַכזאַמקייט און ביז גאָר ראַפינירטע אינטעליגענץ.

אויף מיין פאַרלאַנג האָט פרוי סעגאַל געמאַכט עטלעכע טעלעפאָנען און אין פאַרלויף פון אַ האַלבע שעה האָבן זיך פאַרזאַמלט עטלעכע טוער פון קולטור־געזעלשאפטלעכן פאַר־

באַנד. צווישן זיי איז אויך געווען דער סעקרעטאַר משה לעדערמאַן, וועלכער וואוינט אין דעם זעלבן הויז.

ביז שפּעט נאָך האַלבער נאַכט איז אַנגעגאַנגען דער שמועס אַן איך בין פאַרוואָרפן געוואָרן מיט פראָגן וועגן אַמעריקע און ישראל. יעדעס מאָל, וועז איך האָב פרובירט לענקן דאָס גע־ שפּרעך אויף דעם יידישן טשענסטאָכאָוו, איז דער ענטפער גע־ ווען: „נישטאָ וואָס צו דערצייל. דאָס יידישע קאָפּיטל פון טשענסטאָכאָוו ענדיקט זיך". קיגן די דאָזיקע פּעסימיסטישע באַהויפּטונגען האָט בלויז די קראָנקע פרוי פראָעסטירט: „דאָס זיינען שווארץ־זעער, דאָס זיינען דעפּעטיסטן!".

די פאַרזאַמלטע טשענסטאָכאָווער יידן האָבן טאָקע נישט געהאט צופּיל וואָס צו דערציילן, אָבער דאָס וואָס זיי האָבן דער־ ציילט, האָט באַשטעטיקט זייער פעסימיזם. אַלע פאַרבליבענע טשענסטאָכאָווער יידן זיינען איבערצייגט, אַז עס איז פאַר זיי מער נישטאָ קיין צוקונפט אין פוילן, טראָץ דעם, וואָס גראָד אין די סאַמע לעצטע חדשים איז אָפּגעשוואַכט געוואָרן דער אַנטיסעמיטיזם און עס האָבן זיך גענומען איינשטעלן מער פרייַנדלעכע באַציאונגען מיט דער פּויליישער באָפעלקערונג. ווי אַ ביישפּיל האָבן זיי מיר ציטירט דעם פּאָקס מיט דר. אַר־ נאָלד ראָזענבלום, וועלכער איז לעצטנס אָפּגעפאָרן קיין ישראל. זיינע צאָלרייכע פוילישע פאַציענטן האָבן ביים גיין געזעגענען זיך מיט אים ממש געווויינט.

צווישן די זעקציק פאַרבליבענע יידישע משפּחות אין שטאָט זיינען די מערהייט געמישטע פאַרפעלקער און גראָד די קריסט־ לעכע פּרויען שטויסן זייערע מענער צו פאָרן קיין ישראל. זיי זיינען אויסלירט, איינזאָם און ווילן וואָס שנעלער אַוועק.

דער גרעסטער טייל פון די עטלעכע צענדליק יידן אין טשענסטאָכאָוו איז באַשעפטיקט אין די מלוכהשע פאַבריקן, מייסטנס אויף הויכע אַדמיניסטראַציע־שטעלעס. פאָראָן אַ צענ־ דליק יידישע האַנדווערקער. עטלעכע יידן זיינען דירעקטאָרן פון פאַבריקן און קאָאָפּעראַטיוון, צווישן זיי אויך טאָקע חיים סעגאַל. פון דער פּראָפעסיאָנעלער יידישער אינטעליגענץ איז אין טשענסטאָכאָוו פאַרבליבן בלויז איין דאָקטאָר און איין אַדוואָ־ קאַט.

אין דער לעצטער צייט זיינען זיכצו יידישע משפּחות צו־ ריקגעקומען פון סאָוועט־רוסלאַנד. זיי האָבן גלייך באַקומען גוטע דירות אין די נייע הייזער. אייניקע פון זיי האָבן מיטגעבראַכט פיל ווערטפולע זאַכן, איינגעשלאָסן אויטאָמאָבילן. די צוריקגע־ קומענע יידן האָבן זיך געוואָרפן אויף האַנדל און עס גייט זיי גאָנץ גוט.

צווישן די רעפּאָריאַנטן אין טשענסטאָכאָוו האָט זיך אויך געפונען אַן אָנקל פון דער קראָנקער דאָרא סעגאַל, שמואל שווארצבוים, וועלכער האָט זעכצן יאָר צייט אָפּגעשקלאָפט אין די סאָוועטישע גאָלד־גרובנס אין סיביר. שווארצבוים האָט מיט זיך מיטגעבראַכט אַ בריוו פון דער סאָוועטישער רעגירונג, אין וועלכן מען בעט אים מחילה פאַר דער „אומזיסטער באַשולדי־ קונג", וואָס איז אויף אים געוואָרפן געוואָרן. מען האָט אים אויך געגעבן אַ געלט־באַלוינונג, פאַר דעם גאָלד, מיט וועלכן ער האָט באַריכטערט דעם סאָוועטישן מלוכה־אוצר.

שווארצבוים האָט אָבער נישט געוואָלט מער פאַרבלייבן אין טשענסטאָכאָוו. ער איז גלייך אָפּגעפאָרן קיין ישראל און נאָך אַפּילו מיטגענומען מיט זיך דאָס אָכט־יאָריקע טעכטערל פון זיין קראָנקער פּלימניצע.

ד

„אויפן ליכטיקן באַרג" — מיט די העלדן פון אויפשטאַנד אין פּוויזן

זונטאָג פאַרטאָג, ווי נאָר עס האָט גענומען בלויבן, בין איך אויפגעוועקט געוואָרן דורך אַ גערודער אין האָטעל און אַ כסדרדיקן אָפּהילף פון טריט, וואָס האָבן זיך דערטראָגן פון דער גאַס. דאָס האָבן פרומע קאָטוילישע עולה־רגלניקעס געאיילט צו דעם ערשטן גאָטעסדינסט אין דער קירכע אויפן „ליכטיקן באַרג". דער מעת־לעת האָט פאַרענדיקט זיין רונדע. די לעצטע שיכורים זיינען דורך די קעלנער ארויסגעשטופט געוואָרן פון די זיך שליסנדיקע אָלקאָהאָל־באַרן און שוין זיינען געווען פול די מילך־באַרן, וואו מענער און פרויען מיט בלאָסע, פארשלאָ־ פענע געזיכטער האָבן געטרונקען אַ מין וואַסערדיקע קאָקאַאַ מיט פאַרטריקנטע זעמל. „דאָס פרישע געבעקס — האָט אַן אַלטער פּאָליאַק געזאָגט צו מיר מיט ביטערניש — איז שוין געוואָרן אויסגעכאַפט, אַדער פארקויפט פון הינטן..."

אין מילך־באַר האָבן זיך שנעל געטוישט די פרימאַרגדיקע באַזוכער. דאָס זיינען געווען מייסטנס טשענסטאָכאָווער תושבים, אַרבעטער און באַלמלאָכעס. די איבערווענדיקע מערהייט פון זיי איז געקומען פון דער גענדיכט־באַווינונטער פארשטאָט, וואָס טראָגט דעם מאָדנעם נאָמען: „אָסטאָטני גראָש" (דער לעצטער גראָשן). דער נאָמען שטאָמט פון אַן אָלטער קרעטשמע, וואָס האָט דאָרט עקזיסטירט מיט העכער הונדערט יאָר צוריק און איז אַזוי אָנגערופן געוואָרן דערפאַר, ווייל אין דער קרעטשמע פלעגן די פויערים פאַרטרינקען דעם לעצטן גראָשן.

היינט וואוינען אין דעם דאָזיקן קוואַרטאָל די סאַמע אַרעמ־ סטע פּוילישע אַרבעטער, מייסטנס וועבער־אַרבעטער, וועלכע פּאַרדינען פון 800 ביז 1,000 זלאָטעס אַ חודש, וואָס איז קוים גענוג אויף שפּייז פאַר אַ קליינער משפּחה. אויף די אָנדערע אויסגאַבן פאַרדינט מען „פון דער זייט". אין די מייסטע פאָלן הייסט דאָס איינפאַך דורך גנבענען טאָג־טעגלעך פון פאַבריק אַ קוינלכל ביינוואָל אָדער וואָל, פון וועלכע די פרויען שטריקן זאָקן אָדער סוועטערס און פאַרקויפן זיי פאַר ביליקע פּרייזן צו די האַנדווערקער, וועלכע האָבן דערלויבענישן צו ארבעטן פאַר זיך. דער אַרגאַניזירטער פּוילישער פּראָלעטאַריאַט ווערט אָזוי אָרום אַרייגעצויגן אין דער נעץ פון גנבה־סיסטעם, אויף וועלכן עס שטיצט זיך דער עקאָנאָמישער „אונטערגרונד" אין טשענסטאָכאָוו.

די עלטערע טשענסטאָכאָווער אַרבעטער, וועלכע האָבן מיר אָפּן, אַן שום צוריקגעהאַלטנקייט, דערציילט וועגן דעם דאָזיקן גנבה־סיסטעם, האָבן אָנשטאָט דעם וואָרט גנבה גענוצט דעם אויסדרוק „מיטנעמען", גלייך ווי דאָס וואָלט געווען אַ נאַטיר־ לעכער טייל פונעם נייעם לעבנס־שטייגער אונטער דעם קאָמו־ ניסטישן רעזשים.

מיטאָמאָל האָט אין מילך־באַר זיך באַווייזן אַ גרעסערע גרופּע יונגע מענער און פרויען אין פּיינע, ציכטיקע מלבושים, וואָס האָבן מיט זיך פאַרגעשטעלט אַ שאַרפן קאָנטראַסט צו די אָפּגעטראָגענע, פאַרלאָטעטע מלבושים פון די טשענסטאָכאָווער ארבעטער. אייניקע האָבן געהאַט פאַטאַגראַפישע אָפּאַראַטן פאַר־ האַנגען אויף די אָקסלען און געטראָגן אין די הענט לעדערנע טעקעס.

אין קעגנזאַץ צו די טשענסטאָכאָווער ארבעטער האָבן די טוריסטן געמומען פראָטעסטירן קעגן די האַרטע זעמל. זייער

פירער, וועלכער האָט געטראָגן אַן אָרעם־באַנד מיט די אותיות פּ. ט. ט. ק. (פּוילישע געזעלשאַפט פאַר טוריסטיק און לאַנד־קענטעניש) האָט זיך געווענדעט צום פּאָרואַלטער פונעם מילך־באַר און נאָך אַ שארפן ווערטער־אויסטויש האָבן זיך באַוויזן פּרישע זעמל און אָפּילו פּוטער.

ווי ס׳האָט זיך אָרויסגעוויזן איז דאָס געווען אַ גרופּע פון אַ גרויסן אויספלוג פון העכער 500 פּערזאָן, וועלכע זיינען קיין טשענסטאָאוו געקומען מיט אַ ספּעציעלן צוג פון פּויזן — די שטאָט, וואו אין יוני פון יאָר 1956, האָט זיך אייגנטלעך אָנגעהויבן דער פּוילישער רעוואָלט קעגן מאָסקווע.

אומגלויבלעך האָט מיר אָבער דער ענין אויסגעזען, ווען אייגנע פון די טוריסטן האָט מיר געזאָגט, אז אָלע באָטייליקטע אין דעם אויספלוג זיינען אָרבעטער און אינזשינירן אין דער בארימטער צעגעלסקי־פאַבריק. דאָס איז די פאַבריק פון לאָקאָמאָטיוון און מאָטאָרן, וועמענס אָרבעטער האָבן די ערשטע גע־וואָגט אַרויסצוגיין אין אַ סטרייק קעגן די הונגער־לוינען אינעם קאָמוניסטישן פּוילן און געשטעלט אַ ווידערשטאַנד קעגן דער פּאָליציי, וואָס האָט פּרובירט דעם סטרייק אונטערצודרוקן.

די גרופּע טוריסטן פון פּויזן, מיט וועלכע איך האָב זיך געלאָזט צום קלויסטער אויפן „ליכטיקן בארג", איז אויפן וועג כסדר אויסגעוואָקסן און לאַנגזאַם זיך פּאַרוואַנדלט אין אַ פּראָ־צעסיע. דאָס האָבן זיך צוזוויפגעגאַנגן די גרופּן, וואָס זיינען פון פּאַרשידענע האַטעלן איבער דער שטאָט זיך צוזוויפגעקומען, כדי צוזאַמען צו מאַכן דעם באַזוך אין דעם היסטאָרישן קלויסטער.

די אָרבעטער פון דער צעגעלסקי־פאַבריק האָבן מיר דער־ציילט, אז זיי האָבן באשלאָסן צו פאָרן קיין טשענסטאָאוו אלס פּראָטעסט קעגן דעם, וואָס די פּאַרטיי האָט נישט דערלויבט איינצואַרדענען אַ פּייערונג לכבוד דעם ערשטן יאָרטאָג פון דער פּוילישער אָקטאָבער־איבערקערעניש. פּאָרן אָפּפּאָר האָבן די אָנטיילנעמער פון אויספלוג געליימט בלומען אויף די קברים פון זייערע חברים, וועלכע זיינען געפאַלן בעת די יוני־גע־שעפענישן פון יאָר 1956.

אין יאָר 1946 איז די בארימטע לאָקאָמאָטיוו־פאַבריק אין פּויזן אָנגעקויפט געוואָרן אויפן נאָמען פון דעם אָלטן פּוילישן רעוואָלוציאָנער היפּאָליט צעגעלסקי, אָבער דריי יאָר שפּעטער, אין 1949, איז דער נאָמען צעגעלסקי געוואָרן פּאַרבּיטן אויף: סטאַלין. בעת די בלוטיקע געשעענישן פון יוני, 1956, האָבן די אָרבעטער אַרונטערגעריסן די סטאַלין־אויפשריפטן, צעשמע־טערט די סטאַלין־ביוסטן און זייער פאַבריק צוריקגעגעבן דעם פּרעזידיקן נאָמען: צעגעלסקי.

וועגן איך האָב געפרעגט, צי אין דעם אויספלוג פון דער צעגעלסקי־פאַבריק זיינען אויך פאַראַן פּאַרטיי־מיטגלידער, האָב איך באַקומען אַן ענטפער, אז נישט נאָר פּאַרטיי־מיטגלידער, נאָר אפילו סעקרעטאַרן פון פּאַרטיי־קעמערלעך זיינען געקומען.

„אונדזערע פּאַרטיי־סעקרעטאַרן — האָט זיך אָנגעהויבן אַן עלטערער אָרבעטער — גיינען מיט זייערע קינדער צו אָלע רע־ליגיעזע פּראָצעסיעס און וואָרפן אפילו בלומען פאַר דער מא־דאָנע... אַזוי זעגן אויס, די איצטיקע קאָמוניסטישע מאָכערס, — האָט ער צוגעגעבן מיט ביטערניש. — אָבער מיך האָבן זיי פון דער פּאַרטיי אויסגעשלאָסן. איך בין 37 יאָר געווען אַ מיט־גליד פון דער פּוילישער סאָציאָליסטישער פּאַרטיי" — האָט ער מיט דער פויסט זיך געקלאַפּט אין דער ביינערדיקער ברוסט.

„אפשר איז בעסער, וואָס מען האָט אָפּגערופן די פייערונג, — האָט זיך אָנגערופן אַ צווייטער אָרבעטער. — ווער ווייס, צי עס וואָלט נישט געקומען צו נייע, אומזיסטע בלוט־פאַרגי־סונגען אין פּויזן. וואָס האָבן די וואַרשעווער סטודענטן דער־גרייכט מיט זייערע מאַניפעסטאַציעס קעגן שליסן דעם שורנאַל „פּאָ פּראָסטו"? עס האָט אונדז ווייַ געטאָן, וואָס מען האָט צו־געמאַכט דעם דאָזיקן קעמפּעריישן זשורנאַל. אָבער וואָס קען מען טאָן? עס האָט נישט מער קיין זין צו פאַרגיסן בלוט. מען מוז מיט ניכטערע אויגן קוקן אויף דער פּוילישער ווירקלעכקייט".

דער וועג־וויזער, וועלכער האָט אונדז אויפגעקלערט די גע־שמועסן אין פאַרלויף פון דעם צוויי־שעהדיקן באַזוך אויפן „ליכטיקן בארג", האָבן אויסגעדריקט אַן ענלעכע מיינונג, אַז דאָס פּוילישע פאָלק מוז זיך באַפרייען פון די ראָמאַנטישע חלומות און אָנערקענען די רעאָליטעט פון פּוילנס אומגליכלעכער לאַגע.

דער וועג־וויזער, וועלכער האָט אונדז אויפגעקלערט די גע־שיכטע פון יעדער מויער, קאָפּעלע און טורעם, האָט באַזונדערס לאַנג זיך פאַראַלטן ביי דער דיקער פעסטונג־מויער מיט גע־קוועטע אייזערנע טויערן, צו וועלכער עס האָט גפּעפירט אַ ווילצערנע העגל־ברייק אויבער אַ טיפן אָפּגרונט, וואָס פלעגט אָנגעפּילט ווערן מיט וואַסער יעדעס מאָל, ווען שטענסטאָאוו איז באַלאָגערט געווארן דורך אַ שונא.

„אויף אָט דעם אָרט — האָט דער וועג־וויזער געזאָגט — איז מיט 300 יאָר צוריק פאַרגעקומען דער „נס פון שענסטאָ־כאָוו". פון אָט דעם באַסטיאָן האָט אַ קליין הייפּל מאָנאַכן פאַר־טריבן די גרויסע שוועדישע אינוואַזיע־אַרמיי".

עטלעכע יונגע מיטגלידער פון דעם פּויזנער אויספלוג האָבן געמאַכט אפּיקורסישע באמערקונגען וועגן דעם לאָקאָמאָטיוו־פאַבריק אין שלעזיע, וואָס דער וועג־וויזער האָט געזוכט ביים שילדערן דעם „נס פון טשענסטאָכאָוו". אַ ווייַלע שפּעטער האָב איך אָבער גע־זען, ווי די זעלבע טוריסטן האָבן געקניט און פרום זיך גע־צלמט, ווען אויפן ריזיקן הויף פון קלויסטער האָט אַ גלח מיט הייליק וואַסער באַשפּרענקלט אַלע עולה־רגלניקעס פון דער צע־געלסקי־פאַבריק.

ווען איך האָב געמוען פאָטאָגראָפירן דאָס דאָזיקע מערק־ווירדיקע בילד פון מאַסן־עקסטאַז, איז פון דער זייט פלוצעם אויסגעוואָקסן אַ יונגער גלח און מיך געפרעגט, צי איך האָט אַ דערלויבעניש צו מאַכן אויפנאַמעס. דאָס איז געווען דער איי־ציקער פאַל אין משך פון מיין גאַנצער רייזע אביבר פוילן, ווען מען האָט מיך געפרעגט וועגן אַ דערלויבעניש צו פאָטאָגראַ־פירן. נישט אין די קאָלכאָזן, נישט אין די פאַבריקן, נאָר אין קלויסטער־הויף אויפן שענסטאָאווער „ליכטיקן בארג" האָט מען מיך נישט געלאָזט מאַכן קיין אויפנאַמעס, אַן אַ ספּעציע־לער דערלויבעניש.

פון די 500 אָרבעטער, טעכניקער און אינזשינירן פון דער לאָקאָמאָטיוו־פאַבריק אין פּויזן, זיינען קוים עטלעכע צענדליק פאַרבליבן אין דרויסן און נישט געגאַנגען צום גאָטעסדינסט אין דער קאָטעדראַלע, וואו אביבר דעם רייַ־באַצירטן אַלטאַר הענגט דאָס בילד פון דער „טשענסטאָאוועד היילי־קער מאַמע" מיט איר קינד אויף דער האַנט. אויסער דער אָריגינעלער פּרעסקאָ־טעכניק איז עס אין דער קירלעכער קונסט אַן אויסנאַם דערמיט, וואָס די מאַדאַנע און דאָס קינד האָבן טונקעלע, כמעט שוואַרצע געזיכטער. צו ספּעציעלע פייערלעכע גאָטעסדינסטן ווערן די מאַדאַנע און דאָס קינד אָנגעטאָן אין שפּיצענע קליי־דער, אויסגעזעצט מיט טיירע איידל־שטיינער און אויף זייערע קעפּ ווערן אָריפּגעזעצט מאַסיווע, גאָלדענע קרוינען. אין דעם

אויסטערלישן געבלעט פון ליכט, וואס פאלט אויף דעם אלטאר פון די הויכע קאנדעלאברען, באקומט זיך דער איינדרוק, גלייך ווי די מאדאנע מיטן קינד וואלטן געווען לעבעדיקע געשטאלטן.

דאס זיינען טאקע געווען די באמערקונגען, וואס איך האב אויפגעכאפט צווישן די ארבעטער פון דער צעגעלסקי־פאבריק, וועלכע האבן גליין נאך דער גאנטעסדינסט אין לאנגע ריינען זיך אוועקגעשטעלט פאר די צאלרייכע קאנפעסיאנאלן, כדי זיך מתוודה צו זיין.

שפעטער האבן זיי צוזאמען מיט די טויזנטער אנדערע עולה־רגלניקעס מיטגעמאכט דעם גרויסן יריד פון איינקויפן צלמים, קמיעות און שפיליצייג אין די הונדערטער בודקעס, וואס זיינען צעשטעלט אויפן ריזיקן פלאץ ארום די קלויסטער בנינים. דער דאזיקער פלאץ איז א מין פרימיטיווער „קאני איילאנד", וואו מען קען זיך פאטאגראפירן, האלטנדיק אין האנט דאס בילד פון דער הייליקער מאדאנע, אדער פליענדיק אין דעם נייסטן טיפ פון א סאוועטישן מיג־שראפלאן. מען קען דא אויך באקומען היים־געמאכטע טראדיציאנעל־פוילישע מאכלים, וואס מען סערווירט אונטערן פריייען הימל.

אפילו די ארבעטער פון דער צעגעלסקי־פאבריק, וועלכע זיינען נישט געמאנגען צום גאטעסדינסט, האבן מיר דערקלערט, אז דער באזוך אויפן „ליכטיקן באדג" איז פאר זיי געווען א טיפע איבערלעבונג, וואס זיי האבן נישט דערווארט. א באזונדערס שטארקן איינדרוק האבן אויף זיי געמאכט די בילדער פון היסטארישן אינהאלט, וואס זיינען געמאלן געווארן דורך די גרעסטע פוילישע און איטאליענישע מייסטער פון פריען רענעסאנס, ביז די לעצטע צייטן. מער ווי אלע קאטעדראלעס אין פוילן זיינען די קירכלעכע בנינים אויפן „ליכטיקן באדג" אין טשענסטאכאוו באצירט מיט מאנומענטאלע פרעסקאס פון א פאטריאטישן כאראקטער, וואס שטעלן פאר די סאמע דראמאטישטע סטע פאסירונגען אין דער טויזנט־יאריקער עשיכטע פונעם פוילישן פאלק.

אין דער געשיכטע פון „ליכטיקן באדג" זיינען אויך פארגעקומען טרויעריקע יידישע מאמענטן, אין און ארום די טשענסטאכאווער קלויסטער־מויערן האט זיך אפגעשפילט דער לעצטער עפיזאד פון דער פראנציסקאנישער באווענונג, וואס האט במשך פון סך־הכל צענדליק יאר געפלאגט די יידן אין פוילן, גורם געווען בלוט־בלבולים און שארפע פראפאלגונגען מצד דער קאטוילישער שער קירך. דאס איז געווען אין יאר 1760, וועו דער שבתי־צבי־ניק, יעקב פראנק, איז אריבער צום קאטוילישן גלויבן. די צעראסענע פון זיין טויפונג איז אין וואַרשע דורכגעפירט געווארן מיט גרויס פראַאד פון זיין טויף־פאטער איז געווען נישט קיין אנדערער, ווי דער פוילישער קנעכט אויגוסט דער 3טער. באלד נאך דעם האט א גרופע קאטוילישע גלחים אריינגעבראכט אן אנקלאגע צום קירכלעכן סינאד, אז יעקב פראנק שפילט ווייטער די ראלע פון א משיח און פארלייקנט אזוי ארום די קריסטלעכע דאגמע פון דער דריי־איניקייט.

יעקב פראנק איז געווארן איינגעשפארט אין דער קלויסטער־פעסטונג אין טשענסטאכאוו, וואו ער איז אפגעזעסן פולע דרייצן יאר. די אנהענגער פון יעקב פראנק, וועמענס צאל איז געווען גאנץ גרויס אין פוילן, זיינען געקומען קיין טשענסטאכאוו און באמיאונגען צו באפרייען זייער פירער. זיי האבן דאן דער שטאט געגעבן א סימבאלישן נאמען: „תערא־דרומא" (טויער פון רוים), ווי אן אנדייטונג אויף דער תלמודישער לע־גענדע וועגן משיח, וואס זיצט איצט אלס בעטלער ביי די טויערן פון רוים. ביים סוף פון יאר 1772, וועו דער רוסישער גענעראל ביביקאוו, האט פארגומען טשענסטאכאוו, איז פראנק געווארן באפרייט און ער האט פארלאזן פוילן.

איך האב געזען די גערמאע צעלע, אין וועלכער דער פאל־שער משיח, יעקב פראנק, איז געווען פארשפארט דרייצן יאר צייט. די לאנגע, שמאלע פענצטער אין די דיקע פעסטונגס־וועגט לאזט קוים אריין אביסל טאג־ליכט. דער מאנאך, וואס האט די זונטיקדיקע באזוכער געפירט איבערן היסטארישן טייל פון קלויסטער, האט ביים דערציילן די עשיכטע פון יעקב פראנק איבערגעחזרט די גוט־באקאנטע קאטוילישע ווערסיע, אז יעקב פראנק האט געוואלט אונטערגראבן די פונדאמענטן פונעם קריסטנטום.

וועו איך האב געפרעגט, צי אין די ארכיוון פון קלויסטער זיינען פארבליבן וועלכע עס איז כתבים פון יעקב פראנק, האט דער מאנאך געענטפערט, אז עס איז פאראן א גאנצע אפטיילונג פון אלטע העברעאישע כתב־ידן און גוטערשילעך פאר קיין באזוכער.

די דאזיקע יידישע אפטיילונג אין טשענסטאכאווער קלויס־טער האט געהאט געפארשט דער גרויסער יידישער היסטאריקער, דער קדוש פון ווארשעווער געטא, פראפעסאר מאיר באלאבאן, וועלכער איז נאך דער ערשטער וועלט־מלחמה א שטיק צייט געווען דער דירעקטאר פון דער יידישער גימנאזיע אין טשענ־סטאכאוו.

דער מיטליאריקער מאנאך, וועלכער האט ארויסגעווייזן א נישט־דורכשניטלעכע אינטעליגענץ, האט אויף א דעליקאטן אופן מיך געמוסן פרעגן, פארוואס איך אינטערעסיר זיך אזוי מיט דער יידישער אפטיילונג פון דער קלויסטער־ביבליאטעק. פון דעם אופן ווי אזוי ער האט מיך געפרעגט האב איך באלד מען דעם אינדרוק, אז אויף דער צונג ליגט אים די „דעליקאטע" פראגע, צי איך בין א יוד, נאר אז ער ווייל מיך נישט שטעלן אין קיין פארלעגנהייט לגבי די ארומיקע מענטשן.

וועו איך האב באפרידיקט זיין נייגער און אויפן קול גע־זאגט, אז איך בין א יוד, האט אויף זיינע ליפן זיך באווייזן א דיסקרעטער שמייכל און די ארומיקע פוילישע מיטבאזוכער האבן מאדנע אנגעשטעלט אויף מיר די אויגן, גלייך ווי דאס וואלט געווען פאר זיי א גרויסע אנטפלעקונג. דער מאנאך האט מיך דאן געפרעגט, צי איך בין א טשענסטאכאווער אדער א צו־געפארענער, ווייל ווי ער האט געהערט זיינען אין טשענסטאכאוו שוין נישטא מער קיין יידן.

וועו איך האב זיך אומגעעקרט צוריק אין שטאט אריין, איז אויף דער „אלייע פון דער הייליקער מאריא" מיר אנטקעגנגע־קומען א גרויסע פראצעסיע פון עטלעכע טויזנט רגלני־קעס. דאס זיינען געווען פויערים פון די ארומיקע דערפער, וועלכע האבן געטראגן הייליקע בילדער און דעם בולוואר פאר־הילכט מיט קירכלעכע הימנען. אין אנבליק פון דער דאזיקער פראצעסיע האבן מיר אויסגעזוען בלאס און ווירקונגסלאז די פלאקאטן און טראנספאראנטן מיט די קאמוניסטישע לאזונגען, וואס זיינען צוהאנגען געווען איבער דעם זעלבן הויפט־בולוואר פון טשענסטאכאוו.

50־יאָריקע יובל־אַקאַדעמיע פון „בונד" אין טשענסטאָכאָוו, 1947

1. ראָס פרעזידיום פון דער אַקאַדעמיע אין טשענסטאָכאָוו.

2. עס באַגריסט דער פאַרשטייער פון פ.פ.ס. ח' קאַזשימיעזש יורעק.

3. באַגריסונג פון 1־סן סעקרעטאַר פון פ.פ.ר. ח' קוטילאָ.

א פייערונג אויף דער „יאָסנע גורע" אין יאָר 1946

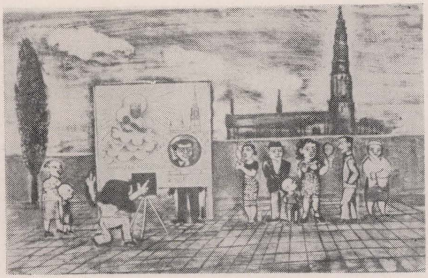

א „סוואוערניר" פון טשענסטאָכאָוו, 1951. געצייכנט פון ל. מיאָנאָוסקי

יידישע קינדער־פאַרוויילונגען לכבוד דער באַפרייאונג פון היטלעריזם אין יאַר 1956

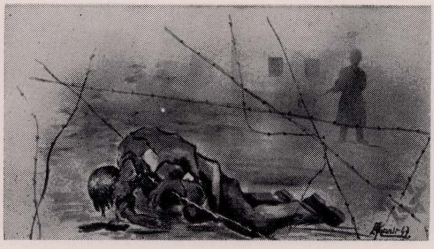

בילדער פון די חורבן־יאַרן אין טשענסטאָכאָוו, געצייכנט פון דעם טשענסטאָכאָווער לאַנדסמאַן לייבל קושניר, אי״צט אין ישראל

געשטאַלטן

I.

נעשטאַלטן

ד״ר צבי כהן

״עקב פראַנק אין טשענסטאָכאָוו

(אַ קאַפּיטל נעשיכטע)

א

דאָס קאַפּיטל וואָס די פראַנקיסטן האָבן אַרײַנגעשריבן אין דער ייִדישער נעשיכטע, אין דער צווייטער העלפט פון 18טן יאָרהונדערט, איז אַזוי פרעמד און דערוויידער דעם ייִדישן גייסט, אַזוי אומגלויבלעך און אומפאַרשטענדלעך, אַז עס לייגט זיך גאָר ניט אויפן שכל, ווי אַזוי דאָס איז אין גאַנצן גאָר מעגלעך געווען. עס זיינען ביי ייִדן אין פאַרשידענע צייטן געווען אַלערלייי באַוועגונגען, וועלכע האָבן ניט געשטימט מיט דער ייִדישער לערע. עס איז געווען, למשל, אַזאַ סעקטע ווי די קאַראַאימער, וועלכע האָט גלעקריגט אויף די רבנים אין דער אויסטייטשונג פון דער תורה. געווען אויך סעקטן וואָס האָבן זיך פאַרנומען מיט מיסטיק און מעטאַפיזיק, אָבער קיינמאָל (זייט די צייטן פון ערשטן בית המקדש ווען אַ טייל ייִדן האָבן געדינט צו פאַר־שיידענע גצצן) איז ניט געווען ביי ייִדן נאָך אַזאַ סעקטע, וואָו זנות און אויסגעלאָסנקייט זאָלן דערהויבן וועלן ביי איר צו מצוות און מעשים טובים. און דורך וועמען? — דורך ייִדן תלמידי חכמים אין געווען רבנים.

מען מוז ממש שטויגן צו לייענען אין די באַריכטן פון יענער צייט, ווי אַזוי פרומע ייִדן, למדנים, יידן מיט בערד און פאות וואָס זיינען בית דעמאָלט געזעסן על התורה ועל העבודה אין האָבן נאָר געלערנט און געדאָונט, האָבן פלוצלינג דאָס אלץ פאַרוואָרפן און געלויפן דעם עולם צו סעקס־אַרגיעס, און צו טאָן דאָס עפּנטלעך פאָר אלע. עס איז ממש אומגלויבלעך, אַז כאַרשמאַלצענע פרומאַקעס וואָס זיינען געווען זייער ווייט פון וועלטלעכקייט און וועלכע האָבן זיך געהיט ביז איצט ניט צו עובר צו זיין אויף דער קלענסטער עבירה, זיינען פלוצלינג געוואָרן אַזוי פאַרדאָרבן צו שלאָפן עפּנטלעך מיט זייערע טעכטער און צו הייסן זייערע ווייבער צו טאָן דאָס זעלבע מיט זייערע זין; און בכלל צו פראָווען אַזעלכע ווילדע לידנשאַפט־פאַרהעלטענישן. וועלכע מען קען נאָר ניט ארויסברענגען אויפן פאַפיר....

איז דאָס אלץ געווען אונטער דעם היפנאָז פון דעם פאַרפירער יעקב פראַנק? דאָס ער דאָס, דער פאַרדאַרבענער נפש אין וויסטער עם הארץ, אַזוי געווירקט אויף די יידן מיט זיינע דער־קלערונגען, אַז ער איז משיח? אָבער וואו זיינען געווען זייערע אויגן און וואו זייער גלייכער שכל צו זען, אַז דער דאָזיקע־ נפש, וואָס איז אַרײַנגעטאָן אין לויטער תאווה, פון קאָפּ ביז צי די פיס, איז ניט קיין הייליקער און אַז זיי דאַרפן זיך ניט לאָזן פאַרפירן פון אים?...

און ווי וויַיט זיינען זיי געגאַנגען — ביז שמד, יאָ, דער געוועזענער רב אליעזר שאַר, אַן אייניקל פון „תבואות שור״ און זיינע זין, אויך רבנים, האָבן זיך אַלע געלאָזט פאַרפירן פון אט דעם נפש ביז צו דער טיר פון גלח אין טשענסטאָכאָוו, וואו ער האָט זיי באַשפּריצט מיטן קריסטלעכן הייליקן וואַסער. אוז פאר

יעקב פראַנק

וואָס נאָר די דריי? צען טויזנט יידן האָבן זיך געשמדט אין גאָר אַ קורצער צייט, אַ טייל פון זיי האָט זיך באַזעצט אין קאַמענעץ־פּאָדאָלסק, און אַנדערע אין טשענסטאָכאָוו, כדי צו זיין נאָענט צו זייער רבין.

האָבן זיי פאַרלאָרן זייער שכל? האָבן זיי אין גאַנצן ניט געוואוסט פון קיין גרענעץ? איז ביי זיי טאַקע אלץ גע־האָרן הפקר. האָט ווירקלעך אָט דער יעקב פראַנק געהאַט אויף זיי אַזאַ היפנאָטישן איינפלוס? און ווי אַזוי קען מען פאַרשטיין דאָס וואָס אָט די יידן זיינען געוואָרן מוסרים און בלבול־מאַכערס און געהעצט די גלחים, אַז מען זאָל פאַרברענען דעם תלמוד אויף אַ שייטער־הויפן אין מיטן טאָג? ווי קען מען פאַרשטיין דאָס וואָס אָט די געוועזענע פרומאַקעס זיינען אַרומגעלאָפן אי־ בער די יידישע הייזער אין צוגעגומען וואו נאָר זיי האָבן געקענט אַ יידיש ספר און עס אוועקגעטראָגן צו פאַרברענען?

ניט איין גרויסער פסיכאָלאָג און קענער פון דער מענטש־ לעכער נשמה, מאַטערט זיך צו דערגיין, וואָס דאָ איז אַזוינס פאַרגעקומען און קאָן קיין ענטפער ניט באַקומען. ווייל די פאַר־

שונג פון אט דער אויסטערלישער דערשיינונג קען עפענען א וועג צו פארשטיין, ווי ווייט א מענטש קען בלאנדזשען; ווי טיף א מענטש קאן פאלן דורך דער אומבאגרענעצטער השפעה פון א מאדערנעם מכשף. ערשט וועט מיר וועלן דאס דערגיין, וועט מען קענען פארשטיין פיל פון די סודות פון דער מענטשלעכער נשמה...

* * *

אבער ווי עס זאל ניט זיין, דער יידישער ישוב אין טשע־סטאכאו הייבט זיך אן מיט אט דער מאדנער און אינציק־אר־טיקער דערשיינונג אין יידישן לעבן אין די גלות־לענדער. פון דעם מאמענט אן ווען יעקב פראנק איז אריינגעזעצט געווארן אין דער טשענסטאכאוער פעסטונג אין יאר 1760, ביזן יאר 1772, ווען ער איז פון דארטן באפרייט געווארן, האט אין טשע־סטאכאו זיך געטומלט מיט יידן. עס האבן געציגן אהין יידן משומדים, ד״ה אזעלכע, וואס האבן זיך שוין פריער געשמדט אין זיינען גלעפארן אהין צו זען זייער רבין יעקב פראנק; עס זיינען אויך גלעפארן אהין אנדערע יידן, מיטן געדאנק זיך דארטן צו שמדן, אין דער מסיבה פון זייער רבין, און עס זיינען גע־פארן אהין נאך אנדערע יידן, וואס האבן זיך ניט געהאט בדעה צו שמדן זיך, אבער זיי זיינען גלעפארן כדי צו זען זיך מיט זייערע קרובים, מיט די יידן וואס זיינען דארטן געווען, צוליב משפחה־ענינים אדער צוליב געשעפט.

עס איז געווען א יאריד פון יידן וואס זיינען גלעפארן אהין אן אויך פון אזעלכע, וואס זיינען גלעפארן צוריק, אין יענע דרייצן יאר. עס האט דארטן זיך געטומלט כסדר מיט יידן.

און דאס איז געווען א נייעס, ווייל ביז דעמאלט האט מען קיין יידן קיין טשענסטאכאוו ניט צוגעלאזן. אין דער צייט וועז אין אלע ארומיקע שטעט זיינען שוין געווען פון יארן לאנג יידישע קהילות, איז אזא קהילה אין טשענסטאכאו ניט געווען. דאס איז געווען דערפאר, ווייל די גלחים האבן עס ניט גע־וואלט. טשענסטאכאו איז שוין געווען באקאנט אלס א הייליקע שטאט אין דער קריסטלעכער וועלט. „אסנא גורא״ — דאס ליס־טיקע בערגל — אויף וועלכער דער מאנאסטיר איז אויסגעבויט געווארן, איז שוין געווארן א סימבאל אין די אויגן פון די פרומע קריסטלעכע צופארער. די פיגור פון דער „היילי־קער מאמע״ וואס באוויזט וואונדער איז שוין געווען פאפולער אין דער גאנצער סביבה און מען האט מורא געהאט פארן שארפן יידישן אויג, אז ער זאל ניט דערזעז עפעס אנדערש, אז ער זאל אמאל ניט שטערן די לעגענדארישע הייליקייט.

און אט האט זיך אנגעהויבן דער פראנקיסטישער יאריד. יידן זיינען געקומען, יידן זיינען אוועקגעפארן. יידן אויף די וועגן קיין טשענסטאכאו און פון טשענסטאכאו. און א טייל פון די יידן זיינען דארטן געבליבן. פיל האבן זיך דארט באזעצט. געשמדטע, ערב־געשמדטע און ניט קיין געשמדטע...

צום ערשטן האבן זיך געשמדט די זין פון דעם רב אלישע שור וואס האבן אנגעפירט מיט דער גאנצער באווגונג. שלמה שור האט פארביטן זיין נאמען אויף פראנציסקא וואלאווסקי, נתן שור האט זיך איצט גערופן שוין מייקל וואלאווסקי. יעקב פראנק אליין האט זיך געשמדט אין ווארשע און האט ניט אנדערש געוואלט נאר, אז דער פוילישער קעניג אויגוסט דער דריטער, זאל זיין זיין טויף־פאטער. דערנאך האט זיך געשמדט זיין פרוי און זיין טאכטער חיה. אנדערע יידן וואס האבן זיך געשמדט האבן באקומען די נעמען: דעמבראווסקי, דושאלינסקי, וואלינסקי, זאלעסקי, וואברזשישנסקי און פיל אנדערע. פיל פון די יידן האבן אבער געהאט משפחה־מיטגלידער וואס האבן זיך ניט גע־וואלט שמדן און זיינען געבליבן אין טשענסטאכאו. עס האט געהייסן, אז מען דארף זיי ערשט צוגרייטן צום שמד. וועז יעקב פראנק איז ארויס נאך דרייצן יאר פון פעסטונג, צוליב דעם וואס די רוסן, וואס האבן אינגענומען טשענסטאכאו. האבן אים באַ־פרייט, איז ער אוועק פון דארטן קיין דייטשלאנד, אבער פיל פון די יידן זיינען שוין געבליבן אין טשענסטאכאו און די וואס האבן זיך ניט געהאט געשמדט, האבן שוין ניט געטראכט דערפון אן אפילו פון די וואס האבן זיך געהאט געשמדט זיינען געווארן צוריק יידן, אדער זיי האבן געפירט א לעבן פון „אנוסים״. זיי האבן אפגעהיט יידישקייט אין דער שטיל און דערצויגן זייערע קינדער אלס יידן, כאטש זיי אליין זיינען געבליבן פאר דער עפנטלעכקייט גוטע קריסטן.

דערמיט דערקלערט זיך וואס עס האבן זיך געפונען צווישן די יידן פיל אזעלכע וואס האבן געהאט פוילישע פאמיליע־נע־מען. דאס זיינען על פי רוב געווען קינדער פון יענע פראנקיסטן, וועלכע האבן אויסגעטוישט דאס רעגנדל. שפעטער האבן זיי דערויף חרטה געקראגן. אבער עס איז שוין געווען פארפאלן.

אין גאנג פון די יארן האבן פיל פון די פאמיליעס פאר־געסן וועגן זייערע עלטער־עלטער פאטערס, וועלכע האבן זיך גלאזאט פארפירן אויפן וועג צו שמד און אזוי האט אויך די יידישע קהילה פארגעסן יענעם טרויעריקן קאפיטל און די דא־זיקע יידן זיינען געבליבן ביי זייער יידישקייט, טראץ זייערע פויליש־יע נעמען.

* * *

אבער מיטן גאנצן טומל פון דעם יידישן יאריד אין די דרייצן יאר, ווען יידן האבן אנגעהויבן צו קומען קיין טשענ־סטאכאו אין כאטש לויט עדות פון פוילישע רעגירונגס־לייט און פון גלחים האבן זיך אין יענער עפאכע אומגעקערט צו יידישקייט פיל פון די געשמדטע יידן, וואס זיינען דארטן גע־וועז, איז דאך ביים סוף פון 18טן יארהונדערט געבליבן זייער וויניק יידן אין דער שטאט. אזוי, למשל, האט די קליינע יידישע קהילה פון דערביי־איקן שטעטל יאנאווע, שוין געהאט פון לאנג אן א גרויסע שול און אן אייגענעם יידישן בית עולם. אבער טשענסטאכאו האט נאך גאר ניט געהאט, ניט קיין שול אין ניט קיין בית עולם און אויך ניט קיין שום אנדערע פארם פון יידיש גזעלשאפטלעך לעבן.

אין יענער צייט האט טשענסטאכאו באלאנגט צו פרייסן און די דייטשן האבן דארט געהערשט אויפן פריסישן אופן. שפעטער, וועז נאפאלעאן האט געשאפן דאס פירשטנטום ווארשע (און טשענסטאכאו האנט באלאנגט צו דעם פירשטנטום) האט זיך אנגעהויבן א יידיש געזעלשאפטלעך לעבן אין יענער שטאט. פון יענער צייט האבן מיר די ערשטע ידיעות וועגן א שול צום דאוונען אין טשענסטאכאו. אט די טעטיקייט פאר אזא שול האט זיך אנגעהויבן ערשט אזוי שפעט ווי אין 1808. וועגן א בית־עולם האט מען נאך דעמאלט אפילו ניט געטראכט.

באלד האט מען גזעוון א נייע דערשיינונג, וואס האט א סך דערמאנט אן די טעג פון די פראנקיסטן. און עס האט זיך אויס־געדוכט אז די זאמען וואס די פראנקיסטן האבן פארזיצט האבן געבראכט „פרוכט״. עס האט זיך ווידער אנגעהויבן א שמד־באַ־וועגונג אין טשענסטאכאו צוויישן דער קליינער צאל יידן, וואס עס איז דארטן געווען. פיל פון די יידן וואס זיינען געווען

אנהענגער פון פראנקן און וועלכע האבן מיטן אפפארן פון פראנקן פון טשענסטאכאוו באשלאסן צו ווערן צוריק יידן, האבן שפעטער חרטה געקראגן דערויף און זיך אומגעקערט צום קריסטנטום און אנדערע האבן באשלאסן ארויסצווארפן דאס לעצטע ביסל יידישקייט פון זייערע הייזער אין גרייטן זיך צום שמד. באַ־זונדערס שטארק איז די באוועגונג געווען צווישן די קינדער פון די משומדים, וועלכע האבן זיך אויפגעצויגן אלס קריסטן און וועלכע האבן אנגעפאנגן גאנץ ווייניק לערע וועגן יידישקייט, צוליב דעם וואס די קהילה איז געווען א קליינע, קיין שול איז ניט געווען און קיין שום יידיש לעבן האט זיך ניט געמערקט. דאס האט געפירט דערצו אז פיל פון די פראנקיסטישע קינדער, וועלכע די עלטערן האבן געוואלט צוריק מאכן פאר יידן, אדער וועלכע זיינען אליין געוואָרן יידן, זאלן אויפגעבן זייערע פארבינ־דונגען מיט יידן אן׳ יידישקייט און זיך שמדן. אט די שמד־מגפה האט אנגעווארפן אן אימה אויף אלע יידישע קהילות ארום טשענסטאכאוו און דער נאמען „טשענסטאכאווער שמדניקעס" איז געוואָרן פארשפרייט אומעטום אין אלע יידישע שטעטלעך פון גאנצן אפגענג. די שמדניקעס האבן אפילו אינגעפירט א מאדע ניט צו בייטן אין גאנצן דעם אידישן פאמיליע־נאמען, נאר צו צוליינגן צום נאמען דאס ענדע ווארט „אווסקי". אזוי, למשל, האט זיך געשמדט איינער וואס האט געהייסן „באלואם" האט ער זיך א נאמען געגעבן „באלאמאווסקי". א צווייטער וואס האט געהייסן ווישליצקי", און אזוי איז עס אויפ׳ן כסדר: פון יאקובאוויטש איז געוואָרן יאקובאוו־סקי און אזוי אויך מיט אלע אנדערע נעמען.

דער נייער ישוב אין טשענסטאכאוו איז געווען אן א מנהיג. קיים רב, קיין דיין, קיין מורה־הוראה, קיין חזן, קיין שוחט איז ניט געווען. אבער די אלע זאכן זיינען געווען אין די ארומיקע שטעטלעך. דערביבער פלעגט מען ברענגען קיין טשענסטאכאוו כשר פלייש פון יאנאוע. אויף די ימים נוראים איז מען געפארן אין די ארומיקע שטעטלעך, כדי דאָרטן צו דאוונענען. עס איז אין טשענסטאכאוו ניט געווען קיין זאגער און קיין פירער. דאס האט א סך מיטגעווירקט אז די שמד־עפידעמיע זאל אנהאלטן א שטיק צייט.

אבער עס קען זיין, אז עס איז אויך געווען די שמד־מגפה וואס האט געפעפט די אויגן פון דער קליינער צאל יידן וואס זיינען דאָרטן געווען צו פארטראכטן זיך וועגן דעם און זיי האבן זיך ענגומען באמיינן צו שאפן א יידיש עזעלשאפטלעך לעבן אין טשענסטאכאוו.

אין גאר א קורצער צייט אין אנהויב פון 19טן יאָרהונדערט זענען מיר דאָרטן א גרויסע ענדערונג. פון א שטעטל וואס איז געווען זייער הינטערשטעליק אין יידישע ענינים וואקסט זי גאַ־גיך אויס צו זיין א פיינע יידישע קהילה. מען בויט א שול און באלד דערנאך א בית המדרש. עס ווערט איינגעהאנדלט א בית עולם און עס אנשטייגן יידישע געזעלשאפטלעכע אינסטי־טוציעס, די ערשטע נאטירלעך — די חברה קדישא, אבער נאך איר פיל אנדערע. ניט בלויז פאר טויטע נאר אויך פאר די לעבעדיקע.

אזוי ארום קאן מען זאגן אויף טשענסטאכאוו דעם פסוק: „מצ׳ יצא מתוק". פון דער שלעכטער דערשיינונג פון די פראג־קיסטן, פון זייערע שמד־פראצעסיעס קיין טשענסטאכאוו האט זיך אויסגעשיילט דאס, וואס אין אט דער שטאט, וואו מען האט קיין יידן ניט ארויסגעלאזט, האט זיך געשאפן א גרויסער יידישער ישוב, וואס איז אין יאר 1939 פארן חורבן פון היטלערן געווען דער שענסטער פון גאנצן אומגעגנט. טשענסטאכאוו איז געוואָרן פון א מנין יידן צו אן „עיר ואם בישראל" און האט מיט אירע רבנים און לומדים, מיט אירע מנדבים און אינסטיטוציעס גע־וואונען א פלאץ אויבן־אן אין יידישן לעבן אין פוילן. דאס מאכט נאך טיפער דעם צער איבער איר חורבן.

הרב הגאון ר׳ נחום אש, זצ״ל

ב

טשענסטאכאוו, וועלכע איז מיט איר גרויסער און פיל־פארביקער יידישער באפעלקערונג געווען אן „עיר ואם בישראל" האט זוכה געווען צו פיל זאכן; וואס אנדערע גרויסע יידישע שטעט אין פוילן האבן זיך דערמיט ניט געקאנט באריימען: אזוי האט זי זוכה געווען, אז אין אירע גרענעצן איז געשאפן געוואָרן דער ערשטער „חזנים סעמינאר"; אין טשענסטאכאוו איז אויך געלייגט געוואָרן דער פונדאמענט פאר דעם ערשטן חזנים־פאר באנד אין דער וועלט. ביידע, דורך דער טעטיקייט פון גרויסן געלערנטן און נגינה־קינסטלער ר׳ אברהם בער בירנבוים ז״ל וואס האט געלעבט און געלערנט אין דער שטאט אלס קאַ־טאר פון דער „נייער שול" במשך פון 20 יאר; טשענסטאכאוו איז אויך געווען אויך פון די ערשטע שטעט אין דער פוילישער פראווינץ, וואו עס איז זייער פרי אין איצטיקן יאָרהונדערט געשאפן געוואָרן א יידישע טאג־צייטונג: זי איז אויך געווען איינע פון די צעציילטע שטעט, וואו ס׳איז געשאפן געוואָרן א יידישע גימנאזיע, נאך אזוי פרי ווי אין יאר 1917. אבער פון אלע זכיות וואס דאס יידישע טשענסטאכאוו האט געהאט, איז זיכער די גרעסטע געווען צו האבן אלס איר שטאט רב, דעם גרויסן גאון און קלוגן מענטש, הרב ר׳ נחום בר׳ דוד צבי אש ז״ל וועלכער איז געזעסן דאָרטן על כסא הרבנות נאָענט צו א האלבן יאָרהונדערט (פון 1889 ביז 1936).

הרב ר׳ נחום אש איז געווען איינגעטונקט אין יחוס. זיין פאטער, ר׳ דוד צבי, איז געווען א גרויסער למדן אין אן אַ־גזעזענער סוחר אין גראָדזינסק אין דערצו א פארברענטער קאצקער חסיד; ער איז געווען א שוואגער פון באַרימטן גביר אין יענער צייט, ר׳ בערל גאלדפאַרב, וועלכער האט, כאטש עס זיינען ביי אים געשטאנען פעסלעך מיט גאלדענע רענדלעך (אזוי איז געווען די לעגענדע וועגן אים), דאך ניט געוואלט קיין הנאה האבן פון זיין רייכקייט, איז ארומגעגאנגען אָרעם געקליידעט און פלעגט לעבן ממש אויף ברויט מיט וואסער און זיין גאנץ גלעט צעטיילט פאר צדקה. אין יענעם הויז האט זיך אויפ־געצויגן דער גרויסער גאון און צדיק ר׳ מאיר יחיאל הלוי, וועלכער איז שפעטער באקאנט געוואָרן אלס דער אסטראָווצער רב אן׳ רבי. דער אסטראָווצער רבי איז געווען באקאנט אין

גאַנץ פּוילן דורך זיינע תעניתים אַ גאַנצע וואָך, פון שבת ביז שבת. פון זיין מוטערס צד האָט דער רב ר׳ נחום געשטאָמט פון גאון ר׳ יהודה לאנדוי, דער מחבר פון „נודע ביהודה״ און פון דער גזע פון גאון, דער מחבר פון ספר „מגלה עמוקות״.

הרב ר׳ נחום איז שוין אין די אָגר יונגע יאָרן געווען באַאַנט אַלס עלוי. ער האָט געלערנט עטלעכע יאָר אין דער ישיבה פון ר׳ אביגדור לייבוש לעווענטאָל, דער רב פון קויל. וועלן ער איז נאָך ניט אַלט געווען קיין 15 יאָר, איז ער געווארן אַן אידעם פון בארימטן גאון ר׳ שמשון ארענשטיין, דער רב פון קאָליש, דער מחבר פון ספר „תפארת שמש״, וועלכער האָט ר׳ נחומען אויך געגעבן סמיכה אויף רבנות.

ער איז באַלד אינגעלאַדען געווארן צו זיין רב אין שינאווע, אָבער ניט לאַנג דערנאָך האָט אים איינגעלאַדן די יידישע קהלה פון טשענסטאָכאָוו, אביבערצונעמען דאָרטן די כסא הרבנות, וואָס איז געווארן דעמאָלט פריי. דאָס איז געווען אין יאָר תרמ״ט (1889)

הרב ר׳ נחום אַש ז״ל

און זייט דאָן איז ער געווען דער שטאָלץ פון יידישן טשענסטא־כאָוו ביז צום טאָג פון זיין טויט.

הרב ר׳ נחום איז געווען אַ גרויסער גאון אין לערנען און פיל רבנים האָבן זיך צו אים געוועדט מיט שאלות און תשובות צו הערן זיין מיינונג וועגן געוויסע הלכות.) עס איז כאַראַקטע־ריסטיש, אַז ווען ער איז נאָך געווען אָגר יונג, האָט ער שוין געהאַט אַנגעקליבן הגהות און באַמערקונגען צום רמב״ם, וואָס עס איז געווען אַפּגעדרוקט צום סוף פון די פיר חלקים פון רמב״ם „משנה תורה״, דאָס איז, נאָטירלעך, פאַר אזא יונגע־מאַן וויי ער איז נאָך דעמאָלט געווען (אין די אַנהויב צוויאַנציי־קער) געווען אַ גרויסער כבוד. שפּעטער זיינען די הגהות ארויס אין אַ באַזונדער ספר אונטערן נאָמען „ציוני מהר״ן״.

הרב ר׳ נחום איז אָבער ניט געווען פון יענע רבנים, וואָס גיבן זיך אַפּ נאָר מיט די „ד׳ אמות של הלכה״ און ווילן פון עפּעס אַנדערש ניט וויסן. פאַרקערט, ער האָט זיך אינטערעסירט זייער פיל מיט וועלטלעכער בילדונג און האָט געהאַט אַן אויער פאַר די פאַדערונגען פון דע־ר נייער צייט, דעריבער האָט ער ניט געשטערט זיינע קינדער אין זייערע שטרעבונגען צו שטו־דירן און לערנען. ער איז אָבער געווען אַ שטרענגער אָרטאָדאָקס אין כאָטש ער איז ניט געווען פאַנאַטיש, האָט ער אָבער דאָך ביי יעדער גלעגנהייט געפאָדערט, אַז דער יידישער דת זאָל אַפּ־געהיטן ווערן לויטן לעצטן וואָרט פון „שלחן ערוך״.

איך האָב געהאט די זכיה צו זיין אַן אָפּטער אינגייער אין הרב אַשס הויז, וועו איך בין אינגעלאָדן געווארן פון דעם טשענסטאָכאָווער ארויסגעבער, ב. באַשאַן, צו זיין דער רע־דאַקטאָר פון זיין צייטונג „טשענסטאָכאָוער טאָגעבלאַט״.

דאָס איז געווען אין זומער 1915, אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה. די דייטשן זיינען דעמאָלט שוין געווען אין לאָדזש, וואו זיי זיינען אַריין נאָך דעם 5טן דעצעמבער 1914. אין לאָדזש איז דעמאָלט דערשינען די יידישע צייטונג „לאָדזשער טאָגעבלאַט״, וועלכע איז דאָרטן ארויסגעגעבן זייט 1909 אונ־טער דער רעדאַקציע פון דעם פּאָליטיקן זשורנאַליסט ישעיה אוגער. אָבער די דייטשן זיינען ניט געווען צופרידן מיט זיין רעדאַק־ציע און דעריבער האָב איך באַלד נאָך פסח 1915 איבערגענומען די רעדאַקציע פון „לאָדזשער טאָגעבלאַט״. אין אָנהויב זיינען די דייטשן געווען מער מילד צו מיר, אָבער שפּעטער האָבן זיי זיך געזומען טשפּען יעדן טאָג וועגן עפּעס אַנדערש. דער סוף איז געווען, אַז ענדע יוני האָבן זיי די צייטונג „לאָדזשער טא־געבלאַט״ אין גאַנצן אָפּגעשטעלט.

פאַרשטייט זיך, אַז איך בין געבליבן אַן אַרבעט. וואָרשע איז נאָך דעמאָלט געווען אין די הענט פון די רוסן און צווישן וואָרשע און לאָדזש איז געווען אַ קריגספעלד. אין יענער צייט איז אין לאָדזש אַרויסגעגאַנגען אַ נייע צייטונג, „דאָס לאָדזשער פאַלקסבלאַט״ אונטער דער רעדאַקציע פון לאַזאַר קאַהאַן, וואו ער האָט געזוכט מיין מיטאַרבעטערשאַפט, אָבער די צייטונג איז ארויסגעגעבן געווארן פון דער דייטשישער מאַכט, און עס איז געווען אַ מורא מיטצוארבעטן אין איר, ווייל, טאַמער קומען צו־ריק די רוסן וועט עס הייסן, אַז מען האָט מיטגעאַרבעט מיט די דייטשן...

אין יענער צייט איז געקומען קיין לאָדזש דער טשענסטא־כאָוער דרוקער און ארויסגעבער פון דער דאָרטיקער צייטונג, „טשענסטאָכאָוער טאָגעבלאַט״, ב. באַשאַן, כדי צו זוכן אַ רע־דאַקטאָר פאַר זיין צייטונג, וועלכע האָט זיך אויף געהאַט אָפּגע־שטעלט. מען האָט אים אָנגעוויזן אויף מיר. מיר האָבן אונטער־האַנדלט און ענדלעך האָבען מיר זיך פאַרשטענדיקט, אַז איך זאָל אביגערנעמען די רעדאַקציע פון זיין צייטונג.

איך בין באַלד נאָכדעם אריבערגעפאָרן קיין טשענסטאָכאָוו. עס איז געווען סוף זומער. מיר האָבן אָפּגערעדט, אַז די צייטונג זאָל צוריק אָנהויבן צו דערשיינען דעם 5טן סעפּטעמבער 1915. דאָס איז געווען כ״ו אלול, 4 טעג פאַר ראש־השנה. אין דעם זיין איז ארויסגעלאָזט געווארן אַ „פראספעקט״ צו די לייענער.

באַלד ווי כ׳בין געקומען קיין טשענסטאָכאָו איז געקומען צו מיר דעם רבס יינגסטער זון, מענדל אש, וועלכער האָט שוין געהאַט אַביסל מיטגעאַרבעט אין דער צייטונג, און מיר גוזאָגט אַז דער רב וויל, אַז כ׳זאָל קומען צו אים. איך האָב אים גע־ענטפערט, אַז איך בין העכסט צופרידן פון דער אינפלאַדונג, ווייל איך אַליין וויל אויך זיך זען מיטן רב, אָבער פאַר ראש־השנה וועט עס מיר זיין אוממעגלעך, ווייל כ׳מוז מאַכן די צייטונג אינער אַליין. יעדן טאָג פיר זייטן, און שרייבן אַליין סיי די לייט־אַרטיקלען, סיי די נייעס, און סיי דאָס אַנדערע מאַטעריאל. לכבוד ראש־השנה וועט ארויסגיין 6 זייטן, וואָס איך וועל ווידער אַליין מוזן אויספילן, ווייל קיין אַנדערע שרייבער זיינען ניטאָ (עס זיינען געווען עטלעכע לאָקאַלע ליטעראַרישע כוחות, אָבער

זיערע זאכן האט מען געדארפט איבערשרייבן אדער רעדאגירן). דער יונגער איז האט שטארק געוואלט אז כ׳זאל עסן ביי זיי יום־טוב, אבער דאס האב איך ניט געוואלט, איז געבליבן אז כ׳זאל קומען צו זיי אין א פאר טעג ארום.

וועז כ׳בין ארויפגעקומען אין רבס הויז, איז פאר מיר ווירקלעך געווען א נחת רוח צו זען פאר זיך די ליכטיקע געשטאלט פון דעם גרויסן רב. ער איז דעמאלט אלט געווען א יאר 50. זיין בארד איז שוין געווען דעמאלט געמישט ווייס מיט שוואַרץ, אבער פון זיינע קלוגע אויגן האט ארויסגעשיינט א טיפע חכמה. ער האט אין אנהייב געמיינט, אז כ׳בין בלויז א שרייבער און קען ווייניק אין די קלייניע אותיות, אבער וועז ער האט זיך דערוואוסט, אז עס איז ניט אזוי, האט ער מיט מיר שוין געשמועסט אויף א מער היימישן אופן אוז מיר זיינען באלד געווארן זייער נאענט.

דער רב האט מיר באלד דערציילט, אז ער איז שטארק אינטערעסירט צום ציוניסטישן אידעאל פון צוריק אויפצובויען א היים פאר די יידן אין ארץ ישראל אוז האט דערביי ארויס־גענומען פון דער קרעדענץ א נאציאנאל־פאנד פושקע, וואס איז געווען פול מיט געלט, ער האט געזאגט מיט א זיפץ:

„וואס טוט מען מיט די יידן וואס ווילן דאס נישט פאר־שטיין? וואס טוט מען מיט די געהרער חסידים, וואס האבן צו מיר טענות, אוז זאגן אויף מיר, אז איך האלט מיט די ציוניסטן אוז די אפיקורסים. איך האב זיי שוין געווינן, אז די גרעסטע גאונים פון דער לעצטער צייט האבן זיך כסדר ארויסגעזאגט פארן גע־דאנק פון שיבת ציון, ווי, למשל, ר׳ צבי הירש קאליישער; הרב ר׳ שמואל מאהילעווער; דער קאליישער רב ר׳ יחזקאל ליפשיץ אוז פיל אנדערע. אבער זיי ווייסן נאר איינס: ׳דער רבי איז קעגן!׳ — וואס קען איך ריידן צו זיי?״

אבער הרב ר׳ נחום אש האט זיך ביסלעכווייז דאך אלץ מער פארנומען מיטן גדאנק פון שיבת ציון אוז האט אווענ־טיר געגעבן א סך צייט און מי אויף צו זאמלען געלדער פארן „קרן קיימת״ (נאציאנאל פאנד). ער האט דאס גטעקן ביי יעדער סעודה של מצווה, וואו ער איז געווען געלאדן. שפעטער, וועז עס איז אויפגעקומען דער גדאנק פון „קרן היסוד״, האט ער זיך מיט נאך מער ענערגיע ארייגעוואורפן אין דער נייער ארבעט.

אוודאי האט עס די אגודהניקעס, וואס זיינען געווען ארגא־ניזירט אין טשענסטאכאוו אין דער ארגאניזאציע „מחזיקי הדת״, דאס ניט געשמעקט. זיי האבן דערביבער געקעמפט קעגן אים ביי יעדער געלעגנהייט, פון וואס דער געערטער רב האט ניט וויי־ניק געליטן. אבער יעדעס מאל ביי אזא געלעגנהייט, פלעגט ער זאגן.

— עס מאכט ניט אויס! ארץ־ישראל איז כדאי אז מען זאל אביסל ליידן צוליב איר! מיר יידן ליידן אנדזער גאנץ לעבן צוליב ארץ־ישראל. ווי זאגן מיר ביים דאוונען: „ומפני חטאינו גלינו מארצנו״ — צוליב אונדזערע זינד זיינען מיר פארטריבן געווארן פון אונדזער לאנד. צוליב די זינד האבן מיר אנגע־וואירן אונדזער לאנד און איצט מוזן מיר דורכמאכן פיל יסורים און ליידן, ביז מיר וועלן דאס לאנד האבן צוריק!...

* * *

כאטש די אגודה־לייט און די פרומאקעס האבן געהאט טענות צום גרויסן רב פאר זיינע ציוניסטישע אידעען, האבן זיי אבער דאך געמוזט מודה זיין, אז ער איז א גאון אין לערנען און נאך עפעס, אז ער האט פיל געטאן אין טשענסטאכאוו, צו פארשטארקן דעם לימוד התורה און צו דערציען די יוגנט אין גייסט פון יידישקייט.

גלייך נאכדעם ווי הרב ר׳ נחום אש איז געקומען קיין טשענסטאכאוו אלס רב פון דער דאזיקער גרויסער יידישער קהילה, האט ער צונויפגערופן אן אסיפה פון די אנגעזעענסטע יידישע בעלי־הבתים, כדי מיט זיי ארומצוריידן וועגן א גאנצע רייע אינסטיטוציעס, וואס ער האט פאר זיי פאר־געלייגט.

דאס ערשטע וואס ער האט פארגעלייגט צו שאפן איז געווען א מין ישיבה קטנה, וואו די יידישע יוגנט זאל קריגן א דער־ציאונג אין תנך און האבן אויך א ידיעה אין תלמוד, אבער גלייכצייטיק האט ער געוואלט שאפן א שול פאר ארעמע יידישע קינדערלעך, וואו מען זאל זיי אויך געבן א וואַרעמען מאלצייט יעדן טאג, א חוץ די למודים.

דער רב ר׳ נחום ז״ל האט צווויי מאל א יאר געהאלטן די אפיציעלע דרשות אין שול, וואס א רב דארף האלטן. נעמלעך, שבת הגדול, נאכן עסן, וועגן די ענינים פון פסח, אין א שבת תשובה צו וועקן דעם עולם צו תשובה. אבער א חוץ די אפיציעלע דרשות, איז ער געווען א גרויסער רעדנער און האט גערעדט זייער אפט און פיל וועגן ארץ־ישראל, וועגן בילדונג פאר דער יוגנט און בכלל וועגן דעם, אז יעדער מענטש, יעדער יידי, מוז האבן גוטע מידות און וויסן ווי אזוי אנצוגיין צווישן מענטשן.

* * *

הרב ר׳ נחום אש איז געווען פון דעם טיפ רבנים, אזוי ווי ר׳ יצחק אלחנן ספעקטאר פון קאוונע, וואס האבן געזעצט אויף זיך אויף מתיר צו מאכן, וואו עס איז נאר געווען א מעגלעכקייט. פיל גיכער ווי צו אסרן. ובפרט נאך וועז עס האט געהאלטן ביי א גרויסן שאדן פון געלט אדער, אז עס זאל צוליבן איסור, למשל, ארויסקומען א פארשוועכטער שבת.

עס איז דערביבער געווען א באקאנטע זאך אין טשענסטא־כאוו, אז אויב מען קומט צום רב מיט א שאלה, פרייטיק נאך האלבן טאג, וועט ער זיך באמיען צו פסקענען אז עס איז כשר. למשל ביי א שאלה וועגן א נאדל אין פופיק פון דער הון א״רגל. ער פלעגט דערביי זאגן, אז די קדושה פון שבת איז אזוי גרויס, אז צוליב איר לוינט זיך מתיר צו מאכן אפילו דארטן, וועז אין מיטן דער וואך וואלט עס געווען ניט־כשר. אבער די אגודה־לייט, באזונדערס די ערערר חסידים, פלעגן האבן טענות צו אים און פלעגן זאגן אויף אים, אז ער איז צופיל „מקיל״, ד״ה ער מאכט כשר דארטן, וואו עס דארף ניט זיין כשר און אפילו אויב ער טוט עס צוליב שבת, איז עס אויך ניט רעכט.

האט זיך געמאכט א מעשה, אז ביי אזא אגודהניק, א ערערר חסיד. האט מען פריטיק נאכמיטאג געפונען אז די הון האט א פארזשאוועדטן נאגל אין פופיק. דער דאזיקער אגודהניק איז אליין געווען א גרויסער למדן, דאך האט ער געהייסן זיין טאכטער אז זי זאל גיין צום רב און פרעגן א שאלה. דער רב האט א קוק געטאן אויפן פופיק און געזאגט צום מיידל: „כשר״. די טאכטער איז אהיים געגאנגען און דאס געזאגט דעם פאטער. דער אגודהניק האט איצט געברענט פון צארן אויפן רב און האט

דערקלערט, אז די הון איז טריפה און געהייסן זי אַרויסוואַרפן, אפילו ווען עס וועט ניט זיין וואָס צו עסן שבת. זיין בני־בית האָט באלד אזוי געטאָן און זיי האָבן טאָקע געהונגערט אַ גאַנצן שבת.

מוצאי שבת איז דער אגודהניק אַוועק צום רב און פאַר־פירט מיט אים אַ טענה וועגן זיין פסק און אויפגעווייזן, אַז לויטן דין האָט ער געדארפט צו זאָגן „טריפה". דער רב האָט אים אָבער געענטפערט רואיק:

— „איר זענט אַ חסיד־שוטה. אויב איך האָב געפסקנט כשר, האָב איך, צוליב שבת, געגומען די עבירה אויף זיך. אויב עס איז ניט כשר, וועט מען מיך דערפאַר אויף יענער וועלט באַשטראָפן, אָבער איר און אייער הויזגעזינד האָט גאָר געקאָנט עסן דאָס עוף און האָבן אַ הנאה שבת, און ניט אַזוי ווי איר האָט געטאָן, צו האָבן אַ פארשטערטן שבת. עס שטייט געשריבן: ׳וקראת לשבת עונג׳, דו זאָלסט שבת האָבן פארגענגיג, טאָ וואָס פאר אַ פארגענגיג האָט איר געהאַט, אויב איר האָט געפאסט אַ גאַנצן טאָג?"

דער אגודהניק האָט זיך אָבער נאָך אַלץ ניט באַרואיקט און איז אוועקגעפאָרן קיין לעמבערג צום רבין, צו דערציילן אים די זאַך. דער אלטער גערער רבי האָט אים ר׳איק אויסגעהערט און דערנאָך צו אים געזאָגט:

— „ר׳ נחום איז אַ גרויסער רב און איר דאַרפט זיך פאַר־לאָזן אויף אים; אויב ער זאָגט „כשר" איז עס כשר; ער ווייסט דעם דין פונקט אַזוי גוט ווי איר. עס איז אייגנטלעך נאָר די פראַגע, צו וועלן שטעלן אויף זיך, כדי צו קענען מתיר זיין. אויב עס ווייל עס טאָן. קומט אים נאָר דערפאַר אַ יישר כח!"

* * *

הרב ר׳ נחום אש האָט געהאַט צוויי טעכטער און פיר זין. די זין זיינען געווען: ר׳ שמואל יוסף, אַ באַוואוסטער למדן, וואָס איז שפעטער געוואָרן אַ רב אין אַ שטעטל אין פּיעטריקאָוער גובערניע. נאָך אַ זון האָט געהייסן משה יחיאל, נאָך אים איז געווען מענדל אש וועלכער איז געוואָרן שפעטער באַקאַנט אַלס ישורון־אליסט און האָט מיטגעאַרבעט אין „טשענסטאָכאָווער טאַ־געבלאַט" און אויך אין אַנדערע צייטונגען און זשורנאַלן. דער יינגסטער זון איז געווען לעאָן אש, אַן אַדוואָקאַט.

לעאָן אש האָט באַזונדערס זיך אויסגעצייכנט אין אַלע טע־מיקייטן פון געזעלשאַפטלעכן לעבן אין טשענסטאָכאָוו. ער האָט געגומען אַנטייל אין אַלע געזעלשאַפטלעכע אונטערנעמונגען און באַזונדער אין ספּאָרט־פאראיין „המכבי", ווו ער איז געווען דער פאָרזיצער. ער האָט אינגעפירט אַז יעדן שבת נאָכמיטאָג זאָל פאָרקומען אַן „עונג שבת", ווו ער האָט געריידט וועגן ספּאָרט און די וויכטיקייט דערפון פאַר יידן. אינטערעסאַנט איז, אַז דער דאָזיקער אַדוואָקאַט לעאָן אש, האָט אַלע מאָל אינגעלייענט זיין דרשה וואָס ער האָט צוגעגרייט פאַר שבת פאַר זיין פאָטער, דעם גרויסן רב, און פלעגט מאַכן אויסבעסערונגען לויט דעם ווי דער פאָטער האָט אים אַזוי געזאָגט. אַזוי האָט אויך דער רב, אין דער צייט ווען עס איז פאַרגעקומען אין פוילישן סיים די דעבאַטע אויף צו פאַרווערן די יידישע שחיטה, אַנגעשריבן, מיט דער הילף פון זיין זון, לעאָן, אַ בראָשורע אויף פויליש, אין וועלכער ער האָט באַוויזן אַז שחיטה איז אַ הומאַניסטישער אַקט. די בראָשורע האָט שטאַרק אויסגענומען אין גאַנץ פוילן.

הרב ר׳ נחום אש איז נפטר געוואָרן פלוצלינג אין דער נאַכט פון 12טן אויפן 13טן מאי 1936. ער איז אַלט געווען 72 יאָר. כדי צו פאַראיביקן זיין נאָמען האָט די שטאָט אַנגע־רופן שפעטער דאָס שטאָטישע בית המדרש מיטן נאָמען „אוהל נחום".

דער טשענסטאָכאָווער רבי ר׳ אביגדור ז״ל

(אַ פֿאָרטרעט פון אַ „נוטן יידן", וואָס איז נעווען אַנדערש פון אַלע)

ג

דאָס פאַרבנרייכע יידישע טשענסטאָכאָוו האָט פאַרמאָגט צו־ביסלעך פון אַלע קלאַסיפיצירונגען וואָס עס זיינען געווען אין דער אמאָליקער יידישער וועלט פון פוילן. עס האָבן זיך אין אירע גרענעצן געפונען אַלע צוויגען פון בעלי־הבתישן יידנטום; אַלע סאָרטן פון די נאַציאָנאַלע שיכטן און אויך אַלע אפּטיילונ־גען פון ראַדיקאַלן פליגל; עס זיינען געווען דאָרטן יידן פון אַלע מינים און — וואָס עס איז נאָר נאַטירלעך — אויך אַן אסימילא־טאָרישע גרופּע. אַזוי, אַז ווען אַ פרעמדער איז געקומען קיין טשענסטאָכאָוו און פאַרבראַכט דאָרטן אַ שטיקל צייט, האָט ער געקענט האָבן אַ גענויע פאָרשטעלונג וועגן אַלע שיכטן און גרופּעס וואָס יזיינען געווען ביי יידן אין דער ערשטער העלפט פון איצטיקן יאָרהונדערט.

צו דערגאַנצן דאָס בילד, האָט טשענסטאָכאָוו געהאַט אַ חוץ חסידים, וואָס זיינען געפאָרן צו אַנדערע רביים, ווי למשל צערער חסידים, אלעקסאַנדערער חסידים א״דגל, אויך חסידים פון אַן אייגענעם רבי, אַ רבי פון טשענסטאָכאָוו וואָס האָט געשטאַמט פון גרויסן יחוס און וועלכער איז נעווען אין זיין פירונג אַנ־דערש פון אַלע רביים.

דער דאָזיקער רבי, וועלכער האָט געוואוינט יאָרן־לאַנג אין טשענסטאָכאָוו, וואו עס האָט אויך געוואוינט זיין פאָטער, זיידע און עלטער־זיידע. האָט מען ניט געהרופן אויפן נאָמען פון דער שטאָט, „טשענסטאָכאָווער רבי" (ווי למשל די אַנדערע רביים), און אויך ניט אויפן נאָמען פון אַ ספר וואָס האָט אַרויסגעגעבן (ווי למשל, דער „שפת אמת"), נאָר בלויז מיט זיין אייגענעם נאָמען נאָר אַביסל פאַרצויגן. ער האָט געהייסן ר׳ אַביגדור שאַפּירא. האָט אים דאָס פאָלק געהרופן „ר׳ אביגדורל". ער האָט געגומען קוויטלעך, אָבער אַ פּדיון האָט ער נאָר געגומען ביי איינעם, וואָס איז געווען פאַרמעגלעך. ביי אַרעמע מענטשן האָט ער קיין גראָשן ניט געוואָלט נעמען און אַזעלכע וואָס זיינען געווען נאָר אַרעם, האָט ער אפילו אַליין געגעבן אַ „פדיון" שטילערהייט.

אָט דער רבי האָט געהאַט אַ הדרת פנים, און ער פלעגט

דורכנעמען איינעם מיט דורכדרינגענדיקע אויגן. אבער דער רבי האט ניט געוואלט, אז מען זאל פאר אים מורא האבן, נאר פאר־קערט, אז מען זאל זיין נאענט צו אים. ער האט געהאט אן עולם פון בעלי־מלאכות, שניידערס, שוסטערס, סטאליערס און בעקערס. ער פלעגט זאגן צו זיי:

— „איך וויל אז איר זאלט קומען צו מיר אזוי ווי איר גייט פון דער ארבעט! איר דארפט זיך ניט אויספוצן פאר מיר! מיר זיינען וויכטיקער אייערע ריינע נשמות ווי די שענסטע קליידער".

דער רבי פלעגט אויך אנשריין אויף די וועלכע האבן זיך אויסגעדריקט אמאל מיט אן שלעכט ווארט אויף א יידן, וואס איז ניט געווען אזוי פרום, אדער אפילו אויף א גוי. ער פלעגט זאגן:

„אלע מענטשן זיינען געשאפן געווארן פון גאט! אויב מען האט פיינט עמעצן, וואס האט פיינט גאטס באשאף"!

באזונדערס פלעגט ער ליב האבן צו פארברענגען מיט קליינע קינדער, וועלכע ער פלעגט אנרופן „מלאכימלעך". ער פלעגט הייסן ארויפרופן צו זיך די קינדער פון דער תלמוד־תורה, וואס ער האט געגרינדעט, הייסן די קינדערלעך זיך זעצן ארום אים און ער פלעגט זיי טיילן צוקערקעס און אנדערע נא־

הרב ר' אביגדור ז"ל

שעריין און האט פארברענגט מיט זיי אויף א קינדערישן אופן. דאס איז געווען זיין גרעסטער פארנעניגן.

אין דער הינזיכט איז ער געווען געראטן אין זיין עלטער־זיידן, דער גרויסער צדיק ר' דוד לעלעווער, וועלכער איז געווען באוואוסט אלס דער גרויסער „אוהב ישראל"...

* * *

ר' דוד לעלעווער איז געווען אינער פון די באגרינדער פון פוילישן חסידיזם. עס איז געווען ער, וועלכער איז ארומגעפארן איבער גאנץ פוילן אין א „בויד" און אומעטום, וואו ער איז געקומען, האט ער גערעדט צום עולם וועגן חסידות. עס איז אויך געווען ער, וואס האט „געמאכט" פיל נייע רביים אין פוילן. צום ערשטן דעם „יד הקדוש" דאן ר' יצחק פון וואורקע (דער שפעטערדיקער וואורקער רבי) און דערנאך דעם ד"ר בערנארד פון פיעטרקאוו, וועלכער איז א דאנק אים געווארן א בעל תשובה און א „רבי".

אבער ר' דוד לעלעווער האט זיך אויסגעצייכנט מיט נאך א באזונדערער מעלה, וואס נאר געציילטע אין דער חסידישער וועלט האבן דערצו זוכה געווען, און דאס איז געווען זיין גרויסע ליבע צו אלע מענטשן און באזונדערס צו יידן. אין דער חסידי־שער וועלט האט מען נאר ביז דעמאלט געוואוסט פון אזעלכן, אז מען זאל פאר אים מורא האבן, נאר פאר־קערט, אז מען זאל זיין נאענט צו אים. ער האט געהאט אן עולם פון בעלי־מלאכות, שניידערס, שוסטערס, סטאליערס און בעקערס. ער פלעגט זאגן צו זיי:

— „איך וויל אז איר זאלט קומען צו מיר אזוי ווי איר גייט פון דער ארבעט! איר דארפט זיך ניט אויספוצן פאר מיר! מיר זיינען וויכטיקער אייערע ריינע נשמות ווי די שענסטע קליידער".

דער רבי פלעגט אויך אנשריין אויף די וועלכע האבן זיך אויסגעדריקט אמאל מיט א שלעכט ווארט אויף א יידן, וואס איז ניט געווען אזוי פרום, אדער אפילו אויף א גוי. ער פלעגט זאגן:

„אלע מענטשן זיינען געשאפן געווארן פון גאט! אויב מען האט פיינט עמעצן, וואס האט פיינט גאטס באשאף"!

באזונדערס פלעגט ער ליב האבן צו פארברענגען מיט קליינע קינדער, וועלכע ער פלעגט אנרופן „מלאכימלעך". ער פלעגט הייסן ארויפרופן צו זיך די קינדער פון דער תלמוד־תורה, וואס ער האט געגרינדעט, הייסן די קינדערלעך זיך זעצן ארום אים און ער פלעגט זיי טיילן צוקערקעס און אנדערע נא־

הרב ר' אביגדור ז"ל

שעריין און האט פארברענגט מיט זיי אויף א קינדערישן אופן. דאס איז געווען זיין גרעסטער פארנעניגן.

אין דער הינזיכט איז ער געווען געראטן אין זיין עלטער־זיידן, דער גרויסער צדיק ר' דוד לעלעווער, וועלכער איז געווען באוואוסט אלס דער גרויסער „אוהב ישראל"...

* * *

ר' דוד לעלעווער איז געווען אינער פון די באגרינדער פון פוילישן חסידיזם. עס איז געווען ער, וועלכער איז ארומגעפארן איבער גאנץ פוילן אין א „בויד" און אומעטום, וואו ער איז געקומען, האט ער גערעדט צום עולם וועגן חסידות. עס איז אויך געווען ער, וואס האט „געמאכט" פיל נייע רביים אין פוילן. צום ערשטן דעם „יד הקדוש" דאן ר' יצחק פון וואורקע (דער שפעטערדיקער וואורקער רבי) און דערנאך דעם ד"ר בערנארד פון פיעטרקאוו, וועלכער איז א דאנק אים געווארן א בעל תשובה און א „רבי".

אבער ר' דוד לעלעווער האט זיך אויסגעצייכנט מיט נאך א באזונדערער מעלה, וואס נאר געציילטע אין דער חסידישער וועלט האבן דערצו זוכה געווען, און דאס איז געווען זיין גרויסע

יענער צייט, צו א טאכטער פון א ייד א למדן, אבער אזא ארעמאן וויי ער אליין איז געווען. מען האט דעם יונגן מאן געמאכט א קראם פון שפיץ, אבער ר' דוד האט ניט געוואלט פארקויפן יעדן טאג

מער וויפיל ער האָט געדאַרפט אויף חיונה, כדי ניט צוצוגעמען קיין קונים ביי די אַנדערע סוחרים פון שטעטל.

עס האָט אָבער ניט לאַנג געדויערט אין אין שטעטל האָט מען זיך דערוואוסט, אַז דער יונגער ר׳ דודל איז אַ היילקיקער ייד. אַ באַהאַלטענער צדיק, און מען איז עקסטרע צו אים מיט בקשות צו העלפן אַ קראַנקער אָדער וועגן אַן אָנדער צרה. אין אָנהויב האָט ר׳ דודל זיך פֿרובירט אַרויסדרייען פון דעם און זאָגן, אַז מען האָט אַ טעות, וויייל ער איז ניט קיין רבי, אָבער איינמאָל, וען אַ גרופּע חסידים פון לעלעוו זיינען געווען ביים רבי פון לובלין, האָט ער צו זיי געזאָגט: „איר דאַרפט ניט קומען צו מיר, אין אייער שטעטל שיינט אַ גרויסע זון, אָבער איר וויסט ניט דערפון. גייט אַהיים און זוכט אויף דאָרטן, דעם קליינעם דודל. ער איז אַ גרויסער צדיק״. וועג די חסידים זיינען צוריקגעקומען האָבן זיי דאָס מפֿרסם געמאַכט און פון דעמאָלט אָן זיינען געקומען צו אים די יידן פון גאַנצן אימגעגנט און זיי האָבן ממש באַלאָגערט זיין הויז.

ר׳ דוד האָט איצט אויפגעגעבן זיין שפּיז־קראָם און זיך באַזעצט אין טשענסטאָכאָוו, וואו ער איז שוין געבליבן פאַר פיל יאָרן. ר׳ דוד לעלעווער פלעגט פון איצט אָן אַרומפאָרן איבער די שטעט פון פוילן און ריידן וועגן חסידות און עהיינט אַלעמען כּאָרן צום לובלינער צדיק. שפּעטער, וען דער „חוזה״ איז נפטר געוואָרן, האָט ער געהייסן דעם עולם פֿאָרן צום „ייד הקדוש״ ר׳ יעקב יצחק פון פשיסכא, וועמען ער האָט געקרוינט פאַר אַ רבין. צו ר׳ דודלען זיינען איצט געקומען אַלע צדיקים פון דור, באַזונדערס אָבער האָט געקלעפט אָן אים ר׳ יצחק וואורקער, וועלכער איז שפּעטער באַקאַנט געוואָרן אַלס דער „וואורקער רבי״:

* * *

אַ זייער אינטערעסאַנטע לעגענדע גייט אַרום אין די חסידישע קרייזן וועגן דעם ווי אַזוי דער רבי ר׳ דודל לעלעווער האָט מיט אין זאָג געבראַכט דערצו. אַז אַ גרויסער דאָקטער, וואָס איז געווען פֿרעמד צו יידישקייט, זאָל וועלן אַ בעל תשובה און שפּעטער אויך אַ רבי ביי יידן.

די מעשה וועלט דערציילט אַזוי:

אין דער שטאָט זאָלושין (פּיעטראָקאָווער גובערניע) האָט געוואוינט אַ דאָקטער וואָס האָט געהייסן באַלעסלאָוו בערנאַרד. דער דאָקטער איז געווען אַ זון פון אַ גרויסן פוילישן פּריץ, וואָס האָט זיך געצאָגקעט מיט אים, געגעבן אים אַן אַריסטאָקראַטישע דערציאונג און שפּעטער אים געשיקט אין קראָקאָווער אוניווערסיטעט צו לערנען מעדיצין. וועג באַלעסלאָוו בערנאַרד האָט געגעדיקט זיין שטודיום אין דעם אוניווערסיטעט, האָט אים זיין פאָטער געשיקט אין אַ מיליטערישער שול, וואו ער האָט געענדיקט מיט אַ טיטול פון אפיציר. ער איז דערנאָך געווען אַ פּראָקוראָר אין דער פוילישער אַרמיי אין דערנאָך דער לייב־דאקטאר פון פוילישן שטעטל־פאַרטרעטער, געזעלשאַפֿטשעק.

וואָס אָבער דער יונגער אפיציר אין דאָקטער האָט ניט געוואוינט אין דעם פֿאַטער, אַז ער שטאַמט גאָר פון יידן און אַז זיין טאַטע איז גאָר אַ פוילישער ייד, וואָס וואוינט אין אַ דאָרף אין קראָקאָווער געגנט און האָלט דאָרטן אַ פּראָפּינאַציע. עס איז געווען אַזוי, דערציילט די חסידישע לעגענדע: דער פּריץ וואָס איז כלומרשט געווען זיין פאָטער, איז געווען קינדערלאָז און וועג ער האָט דערזען אַ שיין קינד פון דרייַ יאָר אין הויז פון אַ יידן, ר׳ ישכר בער, איז אים דאָס קינד אַזוי געפעלן, אַז ער האָט געהייסן זיינע געהילפן, זיי זאָלן דאָס קינד צוגענבענען און עס ברענגען צו אים אַהיים און אַזוי האָבן זיי געטאָן.

דאָרף זיך מאַכן, אַזוי שפּינט וווייטער די לעגענדע, אַז דער יונגער אַפּיציער און דאָקטאָר האָט זיך פאַרליבט אין אַ שיין מיידל מיטן נאָמען העלענע, וועלכע איז געווען די גאָווערנאַנטקע אין הויז פון ענגעראַל. העלענע האָט אָבער זיין ליבע צוריק־געווויזן. דער יונגער דאָקטער איז געווען איבערראַשט און האָט דערפון פיל געליטן, וויייל ער האָט העלענען שטאַרק ליב באַקומען. ענדלעך איז ער צוגעשטאַנען צו איר אַז זי זאָל אים זאָגן פאַר וואָס זי וויל אים ניט. וען העלענע האָט געזאָגן, אַז ער ליידט דערפון זייער שטאַרק, האָט זי אים אויסגעזאָגט דעם סוד, אַז זי איז אַ יידישע און אַז זי האָט צוגעזאָגט איר פאָטער קיינמאָל ניט חתונה צו האָבן מיט אַ קריסט און ניט אויפצוגעבן איר גלויבן.

וען דער יונגער אפיציער האָט דאָס דערהערט, האָט ער געזאָגט צו איר:

— העלענע, די ביסט ביי מיר טייערער ווי אַלץ אין דער וועלט. איך בין גרייט צוליב דיר צו ווערן אַ ייד, אָבער דו מוזט מיר פריער צוזאָגן, אַז דו וועסט מיט מיר חתונה האָבן.

העלענע האָט אים דאָס צוגעזאָגט. ער איז דאָן אַוועק צו אַ רב, צו וועלכן ער האָט פֿאַרטרויט, אַז ער וויל ווערן אַ ייד. דער רב האָט אים געזאָגט, אַז אויב אַ קריסט וויל ווערן אַ ייד צוליב דעם וואָס ער וויל הייראַטן מיט אַ יידיש מיידל, קען מען אים, לויטן דין, ניט מגייר זיין. אָבער, — האָט דער רב אים געזאָגט. — קום צוגיין מיט אַ פאָר טעג שפּעטער.

איצט דערציילט די לעגענדע וווייטער אַזוי: די טויטע מוטער כּון יונגן דאָקטער איז געקומען צו אים בייגאָט צו חלום און אויך צום רב און זיי געזאָגט אַז זיי זאָלן וויסן, אַז דער יונגער אפּיציער איז אַ ייד. ער איז דאָס קינד פון אַ יידיש הויז, וואָס איז צי דריי יאָר צוגערויבט געווארן פון זיין היים און דעריבער האָט די מאַמע געבעטן דעם רב, אַז ער זאָל אים ניט שטערן צו ווערן צוריק אַ ייד. דער רב האָט דאָס דערציילט דעם יונגן דאָקטער. ד״ר באַלעסלאָוו בערנאַרד האָט גענאָמען אַן אויס־פאַרשונג וועגן דעם צווישן די דינער פון פריצ׳ס הויז און דאָס האָט זיך באַשטעטיקט. ער איז איצט געווארן צוריק אַ ייד, איז אוועק פֿון פריצ׳ס הויז, האָט אויך פאַרלאָזן די פוילישע אַרמיי אין האָט געהייראַט מיט העלענען, וועלכע האָט זיך איצט אַנגעהויבן צו רופן „הדסה״.

ד״ר בערנאַרד האָט זיך איצט פאַרנומען מיט פּראָקטיצירן מעדיצין און געלעבט אָפּגעזונדערט פון אַלע. ער האָט געגנומען אַ קליינעם אָפּצאָל פאַר אַ וויזיט ביי אים, אָבער ווען עס איז געקומען אַן אַרעמאַן, האָט ער אים נאָך געגעבן געלט, אַז ער זאָל האָבן אויף צו קויפן מעדיצינען.

איינמאָל איז דער רבי ר׳ דודל לעלעווער קראַנק געוואָרן; האָט מען געשיקט נאָך דעם דאָקטאָר בערנאַרד. דער דאָקטער איז געקומען און האָט באטראַכט דעם חולה און אים פאַרשריבן אַ מעדיצין. רופט זיך אַן דער קראַנקער רבי צו אים:

— איר האָט מיר פאַרשריבן אַ רעצעפּט פאַר רפואה פאַר אייער נשמה.

דער דאָקטער איז אַוועק, אָבער די וועלטער פון רבי זיינען

אים אַריין אין קאָפּ און ער האָט שוין מער ניט געקאָנט רוען. ער האָט ענגומען נאָכטראָכטן וועגן זיין לעבן און איז געוואָרן אַ בעל־תשובה. ער און זיין ווייב האָבן צעבראָכן אַלע טריפהנע כלים און אינגעפּירט אַ כשר הויז. ער אַליין, דאָקטער בער־נאַרד, האָט זיך געלאָזט וואָקסן אַ בארד און פּאות און איז געוואָרן וואָס אַ מאָל אַלץ פרומער. ער פלעגט אָפט קומען צו ר׳ דודל לעלעווער, וועלכער האָט אים שטאַרק מקרב געווען און ער האָט ער אים געזאָגט, אַז ער קען זיין אַליין אַ רבי און אים עהייסן. אַז ער זאָל אויפנעמען בייַ זיך חסידים, און ער אַליין האָט אים געגעבן דאָס ערשטע קוויטל.

אַזוי אַרום איז דער דאָקטאָר און אָפּיצער געוואָרן אַ רבי בייַ יידן; ער האָט גערעכנט שבת אַ שטריימל און פלעגט פירן טיש. שפּעטער, דערציילט מען, איז ער־קומען צו אים זיין אמתער פּאָטער און בייַ דאָקטער בערנאַרד איז דעמאָלט געווען אַ גרויסע שמחה.

* * *

ר׳ דודל לעלעווער איז געווען אַ זייל פון פּוילישן חסידות און זיין השפּעה אויף די רבֿיים און גאָטע יידן פון זיין צייט אין אויך די וואָס זיינען געקומען נאָך אים, איז געווען זייער גרויס. זיין שיטה פון אהבת ישראל איז שפּעטער פאַרגרעסערט געוואָרן פון ר׳ אברהם יהושע העשיל פון אַפּטא, וואָס מען האָט צוליב זיין גרויסער ליבע צו יידן, געראָפן „דער אוהב ישראל״. אין זיינע טריט איז אויך געגאַנגען דער שפּעטער־דיקער וואָורקער רבי ר׳ יצחק קאָליש, אַ חבר און אַ פּריינד פון ר׳ מענדל קאָצקער, דער באָרימטער קאָצקער רבי.

ר׳ דוד לעלעווער איז נפטר געוואָרן ז׳ שבט תקע״ד (1814) אין עלטער פון 68 יאָר. ער האָט איבערגעלאָזט דרײַ זין: ר׳ משה, ר׳ נחמיה און ר׳ אביגדור. ר׳ דודל לעלעווער האָט זיך עהאָט משדך געווען מיט דעם יידּ הקדוש פון פּשיסכא, און דער זון ר׳ משה, איז געוואָרן דעם יידס איידעם. ר׳ משה האָט „גענפּירט״ טיש נאָך ר׳ דודלס הסתלקות און ווען ער איז אַלט געוואָרן 70 יאָר איז ער געפּאָרן קיין ארץ־ישראל, וואו ער האָט געלעבט ניט מער ווי 70 טעג. די חסידים זאָגן, אַז ער האָט געקראָגן געשעניקטע טעג פאר יעדן יאָר פון זיין לעבן: אויך ר׳ נחמיה האָט געפּירט „רביסטווא״ און האָט געהאָט אַן עולם וואָס איז געפּאָרן צו אים. באַזונדערס באַליבט ביים עולם איז אַבער געווען זיין זון ר׳ אביגדור, וועלכן דער עולם האָט געראָפן ר׳ אביגדורל. ער האָט געפּירט רביסטווא יאָרן לאַנג און צו אים איז געפּאָרן גאָר אַ גרויסער עולם.

ר׳ אביגדורל האָט געהאָט אַ זון וועלכן ער האָט אַ נאָמען געגעבן נאָך זיין פּאָטער ר׳ דוד, וועלכער איז אויך געווען רבי. ר׳ דודס זון איז דאָס געווען דער רבי ר׳ אביגדורל, וואָס איז געווען אין טשענסטאָכאָוו, און וועלכן מען האָט אַ נאָמען געגעבן נאָך זיין זיידן:

ר׳ אביגדורל, כאָטש ער האָט באַלאַנגט צו דער „אגודה״, און איז געווען דערפאָר קעגן די ציוניסטישע טעטיקייט פון הרב אַש, האָט דאָך צוגעטיילט גרויס כבוד צום שטאָט־רב, ווייל ער האָט געוואוסט אַז דער רב איז אַ גרויסער גאון, איינער פון די גרעסטע תלמודישע וואוילקענער פון דער היינטיקער צייט און אויך דערפאָר, וואָס ער האָט געוואוסט, אַז דער רב איז אַן אמתער גאָטסאַרכטיקער ייד, וואָס איז אָפּגעהיט ניט עובר צו זיין אויף די קלענסטע זאַך און ער זיצט טאָג און נאַכט און לערנט, אַ חוץ וואָס ער איז צו יעדער צייט גרייט זיך מקריב צו זיין פאָר יידן. די פריינטשאפט איז אַזוי אַנגעגאַנגען אַ לאַנגע צייט און איינמאָל האָט הרב ר׳ נחום איינגעשטימט, אַז ר׳ אביגדורלס אייַדעם ר׳ יוסף רובין, זאָל וועלן איינער פון די מורה־הוראהס פון דער שטאָט טשענסטאָכאָוו.

שפּעטער אַבער איז די פריינטשאפט איבערגעריסן געוואָרן, דערצו איז געווען אַ פאַסירונג אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, ווען די באַפעלקערונג האָט געהונגערט. דעמאָלט האָבן די דייטשן איינמאָל איינגעאָרדנט אַ פאַרקויף פון קאָרטאָפל אום שבת. די חסידים פון ר׳ אביגדורל צוזאַמען מיט זייער רבי זיינען אַוועק צום רב אין שול און פאַרלאָגנט פון אים, אַז ער זאָל אויסרופן אַז מען טאָר ניט קויפן היינט, שבת, קיין קאָרטאָפל ביי די דייטשן. דער רב, וועמען די ליידן פון די יידן איז געווען זייער נאָענט, האָט דאָס ניט געוואָלט טאָן אין, פאַר־קערט נאָך, ער האָט מתיר געמאַכט צו קויפן די קאָרטאָפל אום שבת צוליב פּיקוח נפש. דער רבי האָט זיך דעמאָלט אויסגעדריקט מיט אַ שטאַרק וואָרט קעגן רב. דער רב האָט אים דערויף ניט גע־ענטפערט, אַבער זייט דעמאָלט האָבן זיי מער ניט געריעדט אינער צום אַנדערן. (די גאַנצע פאַסירונג איז באַשריבן אין דעם בוך אויספּרילעך דורך דעם טשענסטאָכאָווער א. ליטמאַן.)

אַבער כאָטש ר׳ אביגדורל איז געווען אַ מיטגליד פון דער „אגודה״ איז ער ניט געווען קיין „קנאי״. ער האָט פאַרשטאַנען די נייַע צייט און האָט מלמד זכות געווען אויף אַלע יידן, ווער זיי זאָלן ניט זיין. ער פלעגט גיין מיט דער שיטה פון זיין על־טער־זיידע ר׳ דוד לעלעווער, אַז עס זיינען גאָר ניט דאָ קיין שלעכטע יידן. „יידן זינדיקן ניט״, פלעגט ער זאָגן, „עס טרעפט אַ מאָל, אַז אַ ייד ווערט פאַרפירט פון יצר הרע. עס דוכט זיך אים אויס, אַז אויב ער וועט עובר זיין אויף אַ געוויסע עבירה וועט זיין בעסער פאָר אים און ער פאַרבלאָנדשעט. אַבער דער סוף איז אַז דער ייד כאָפּט זיך, אַז ער איז אַראָפּ פון דרך הישר און ער טוט תשובה. אַ ייד שטאַרבט ניט קיין זינדיקער מענטש. יעדער ייד טוט תשובה פאָרן טויט״. אַזוי פלעגט ער זאָגן.

ר׳ אביגדורל איז נפטר געוואָרן אין עלטער פון 52 יאָר, אין יאָר תרצ״ז (1937). ער האָט אינגעזאַמט 6 קינדער — דריי זין און דריי טעכטער; דער עלטסטער יאָסעלע (יוסף ברוך), ר׳ יעקב יצחק און מלך. די טעכטער: פּערעלע, יוכבד און פייגעלע. די לעצטע איז פאַרהייראָט צום סאַטמאַרער רבין, יואל טייטעלבוים. די איבעריקע פון דער משפּחה זיינען אַלע אומגעקומען אין טרעבלינקע. הי״ד.

דער גרויסער נגינה־קינסטלער אברהם־בער בירנבוים

(אַבער־קאַנטאָר פון דער נייער שול במשך פון 20 יאָר)

ד

דאָס יידישע טשענסטאָכאָוו איז כסדר געווען שטאָלץ דערויף וואָס דער וועלט־באַרימטער מוזיקער און נגינה־קינסטלער, אברהם בער בירנבוים, איז געשטאַנען אן דער שפיץ פון איר נייער שול העכער 20 יאָר. זינט איר גרינדונג אין יאָר 1893, ביזן יאָר 1913. וואָרעם עס איז געווען טשענסטאָכאָוו וואו אָט דער גרויסער קינסטלער האָט געשאַפן דאָס רוב פון זיינע ווערק; ער האָט אויך דאָ געשאַפן דעם ערשטן חזנים־סעמינאַר אין דער וועלט. אויף אויסצוביל־דן סיי אין געזאַנג און סיי אין קולטור נייע געשולטע חזנים. און עס איז אויך געווען טשענסטאָכאָוו וואו ער האָט געשאַפן דעם ערשטן „חזנים פאַראַנד" און געלעגט דעם פונדאַמענט פאַר א חזנים־פאַראיניקונג אין פוילן און שפּעטער אויך אין אַנדערע לענדער.

אברהם בער בירנבוים איז געבוירן געווארן דעם 3טן יאַנואַר 1865 (ג' שבט תרפ"ה) אין דער שטאָט פולטוסק, פוילן אין הויז פון א שארפן קאַצקער חסיד אין א גרויסן למדן, וועל־כער איז געווען באַקאַנט אונטערן נאָמען ר' משה לייב פולטוסקער.

אברם־בער בירנבוים מיט זיין פאַמיליע

קער. אברהם בער האָט שוין אַלס קליין קינד ארויסגעווויזן גע־נייגטע פעאיקייטן און צו 7 יאָר איז ער באַקאַנט געווארן אַלס דער עלוי פון פולטוסק. שפּעטער האָט זיך זיין פאָטער געצויגן קיין לאָדזש און אברהם בער האָט געלערנט אין די דאָרטיקע חדרים און שפּעטער אויך ביי איינעם פון די דאָרטיקע רבנים. נאָך בר־מצווה האָט ער געלערנט אין דעם בית המדרש פון דער אַלט־שטאָט אין לאָדזש און איז באַקאַנט געווארן אַלס „דער יונגערמאַן מיטן שארפן קאָפּ". אַלע האָבן איצט נביאות געזאָגט אויף אים, אז ער וועט ווערן א גרויסער רב אין פוילן. עס קען זיין, אז דאָס וואָלט אפשר געווען דער לעבנסגאַנג פון אברהם בערן, ווען ער וואָלט ניט געהאט אין זיך נאָך א כח וואָס האָט אים געטריבן גאָר אין אַן אַנדער ריכטונג. נעמלעך, א טאַלאַנט צו זינגען.

שוין אין די גאָר יונגע קינדער יאָרן פלעגט אברהם בער זיך צעזינגען ווי א פייגעלע אין סאָמע מיטן פון לערנען. ער פלעגט עס טאָן נאָך אין חדר. פלוצלינג, ווען זיין רבי ר' שמחה מאיר מיט דער גרויסער ווייסער באָרד פלעגט זיך ברעכן דעם קאָפּ איבער א שטעלע אין דער גמרא און קנייטשן דעם שטערן צו פארשטיין וואָס עס מיינט, פלעגט פלוצלינג אברהם בער אָנ־הויבן צו טרעלן ווי א פייגעלע, אזוי אז אַלע תלמידים האָבן אנגענומען לאָכן און דער בייזער רבי אַליין האָט אויך איבערגעריסן די שווערע סוגיא און זיך צוגעהערט צו אברהם בערס זינגען און אנשטאָט די שווערע שטימונג וואָס האָט פריער געהערשט אין חדר, פלעגט איצט אַריינטרעטן א פיל מער פריילעכער גע־מיט־צושטאַנד.

אַבער צוזאַמען דערמיט האָט אברהם בער געשטרעבט צו קאָנצן שפּילן. ער שאָפט זיך א פאַרבינדונג מיט דעם גרויסן מו־זיקער, איינער פון די גרינדער פון „הזמיר", ר' חיים יאַנאָווסקי, פאַר וועלכן ער זינגט עטלעכע זאַכן און יענער איז מסכים צו לערנען אים אומזיסט צו שפּילן פידל. דריי יאָר האָט אברהם בער געלערנט בשתיקה, אָן וויסן פון די עלטערן, די קונסט פון פידל־שפּילן, ביז ער וועט באַרימט אַלס גוטער פידל־שפּילער. דערפון דערוויסן זיך על פי סוד אייניקע פון די חסידישע יונגעלייט. זיי זיינען נייגעריק צו הערן אים שפּילן אויף דער פידל און ריידן אים צו אז ער זאָל שפּילן פאַר זיי עטלעכע נומערן ביי א מלוה־מלכה וואָס עס וועט פאַרקומען אין קאַצקער שטיבל. ער גייט אין דערויף אַבער בתנאי, אז מען זאָל עס ניט דערציילן צו זיין שטרענגן טאַטן וואָס האָט יענעם טבת־צו־נאַכט ניט געזאָלט קומען צו דער מלוה מלכה. אברהם בער שפּילט פאַר זיי דעם ניגון פון „אתקינו סעודתא" און נאָך אַנדערע זמירות. פלוצלינג איז אברהם בערס טאַטע, ר' משה, אַריינגעקומען אין שטיבל גאַנץ אומדערוואַרט און ווען ער האָט דערזען אז זיין אברהם בער שפּילט אויף דער פידל, איז ער צוגעלאָפן צו אים מיט א געשריי:

— „וואָס איז דאָס? ווען האָסטו זיך דאָס אויסגעלערנט?" — און זיינע אויגן זיינען געווען ביסטרע.

צו באַרואיקן דעם אויפגערעגטן טאַטן רופט זיך אַן אברהם בער מיט א שמייכל.

— „טאַטע", דו פאַרשטייסט מיך, דעם ניגון קען איך און דאָס פירן מיטן סמיטשיק איבער די סטרונעס פון דער פידל, איז גאָר ניט. דאָס קען יעדער איינער".

דער עולם האָט איצט געלאַכט און דער בייזער פאָטער האָט איצט אויסגעדריקט זיין באַגייסטערונג פאַר זיין זון, וועלכער האָט באַווייזן אויסצולערנען זיך שפּילן פידל אָן זיין וויסן און האָט שוין באַווייזן אפילו צו שפּילן מיט אזוי פיל טאַקט און מאַרשטענדעניש.

* * *

אין יאָר 1886, נאָכדעם ווי אברהם בער איז באַפרייט געווארן פון מיליטער־דינסט, איז אַריינגעטראָטן א נייע ערא אין דעם יונגן מוזיקערס לעבן. אברהם בערס פאָטער רעדט צו זיין זון, וועלכער איז איצט אין גאַנצן איבערגעגעבן צו אַנטוויק־לען זיין שטימע, צו לערנען אויך שחיטה, כדי צו קאָנצן וועלן א חזן־שוחט. ער טוט אזוי און אין גאָר א קורצער צייט קריגט ער א קבלה פון א רב, אז ער קען שחיטה. עס געדויערט ניט לאַנג און ער קריגט אַן אָנבאָט פון א קליין שטעטל אין אונגאַרן אָנצונעמען דאָרט אזא שטעלע אין ער פאָרט אַהין. דאָס איז גע־

וועז אין יאר 1888. דאָרטן, אין יענער שטעטל, באָפֿרייט ער זיך פֿון דער השגחה פֿון זיין שטרענגן טאַטן און אַנטוויקלט זיינע כוחות. ער לערנט אַ סך מוזיק און ער הייבט אויך אָן צו אַנטוויקלען זיינע ליטעראַרישע כוחות, וואָס זיינען געווען ניט וויי־ניקער ווי די מוזיקאַלישע. אַזוי הויבט ער אָן צו שרייבן פֿאַרן „הצפירה" אַ גאַנצע סעריע פֿון אַרטיקלען און ער ווערט באַקאַנט אַלס שרייפטשטעלער.

אין יאָר 1890 קומט ער צוריק קיין פֿוילן און ווערט חזן־שוחט אין דער שטעטל פֿראָסניץ און זיין נאָמען ווערט זייער פֿאָפּולער סיי אַלס גרויסער חזן און סיי אַלס פיינער שריפֿט־שטעלער.

אין יאָר 1893, ווען מען האָט אויסגעפֿערטיקט „די נייע שול" אין טשענסטאָכאָוו און מען האָט געזוכט אַ פֿאַסיקן אָבער־קאַנטאָר, האָבן די מיזיקער וואָס האָבן אים געקענט, אויפֿמערק־זאָם געמאַכט דעם פֿרעזידענט פון דער גמינע, ה' הענריק מאַר־קוספֿעלד, אויף אברהם בערן און ער לאָדעט אים איין צו קומען קיין טשענסטאָכאָוו, וואו ער איז באַלד אַנגאַזשירט געווארן צו זיין דער חזן פון דער ניי אויסגעבויטער שול.

אין טשענסטאָכאָוו האָט אברהם בער ערשט אויף אַן אמת אַנטוויקלט די גרויסע מוזיקאַלישע כוחות וואָס האָבן געברויזט אין אים. ער שאַפט דאָ זיין בארימטע קאָמפּאָזיציע פון קבלת שבת אונטערן נאָמען „הל וזמרה"; אַ ראָמאַנס פֿאַר פידל און קלאַוויר און פיל אַנדערע זאַכן. ער זעצט איצט אויבער די לערע פון הארמאניע, קאָנטראָפּונקט און אינסטרומענטאַציע אויף ייִדיש און העברעאיש אין אַ פֿאָרעם פון בריוו, אויף וועלכע עס אַבאָנירן זיך ביי אים הונדערטער יונגעלייט. ער גיט אויך אַרויס אַ זשורנאַל אויף העברעאיש אונטערן נאָמען „ירחון החזנים".

אין יאָר 1902 האָט ער אַרויסגעגעבן די בריוו אין אַ בוך פֿאָרם אויף ייִדיש און העברעאיש, אונטערן נאָמען „תורת הזמרה הכללית". אויף דעם דאָזיקן בוך האָט זיך דערצויגן אַ גאַנצער דור פון ייִדישע מוזיקאַלישע יונגען און ער איז אַזוי אַרום גע־ווארן דער טאַטע פון צענדליקער חזנים, דיריגענטן און קאָפּעל־מייסטערס. ער פֿאַרנעמט איצט אַ שטעלע אויבן־אָן אין דער וועלט פון ייִדישער מוזיק און צו זיין וואַרט הערט מען זיך אומ־מום צו.

אַזוי זעען מיר ווי אברהם בר בירנבוים גייט פון שטופּע צו שטופּע. אין יאָר 1906 שאַפט ער אין טשענסטאָכאָוו אַ „חזנים־שול", די ערשטע אין דער וועלט, וואו ער באַמיט זיך צו פֿאַראייניקן חזנות מיט וועלטלעכער מוזיקאַלישער אויסבילדונג. אין דער שול האָט ער דערצויגן צענדליקער יונגע חזנים, וואָס האָבן שפּעטער פֿאַרנומען וויכטיקע שטעלן אין גאַנץ פוילן.

ער באַמיט זיך איצט ביי דער רוסישער רעגירונג צו קריגן אַ דערלויבעניש צו אָפּהאַלטן אין וואַרשע דעם ערשטן צוזאַמענפֿאָר פון חזנים, און נאָך פיל מי קריגט ער די דערלויבעניש און אַזאַ חזנים־צוזאַמענפֿאָר קומט טאַקע פֿאָר אין יאָר 1907. אויף דעם צוזאַמענפֿאָר איז אַלעייגט געווארן דער פונדאַמענט פֿאַר אַ חזנים־פֿאַראיין אין פוילן, וואָס איז, אגב, געווען דער ערשטער חזנים־פֿאַרבאַנד אין דער וועלט.

אין די יאָרן 1909 ביז 1912 אַרבעט ער איבער זיין מאָנומענטאַל חזניש ווערק אויף העברעאיש אונטערן נאָמען „אמנות החזנות", וואָס האָט שפּעטער, ווען עס איז פֿאַרעפנטלעכט געווארן, אַרויסגעגרופן אַ שטורעם פון באַגייסטערונג ביי אַלע מעלאָמאַנען.

א. ב. בירנבוים פֿאָפולאַריזירט איצט די יידישע פֿאָלקס־נגונים, די חסידישע ניגונים און נייע מוזיקאַלישע נומערן אין דעם זעלבן גייסט. ער שרייבט אויך אַ סך ווענן מוזיק אויף העברעאיש אין „הצפירה", „העולם" און אַנדערע העברעאישע זשורנאַל און אויך אויף דייטש אין דער יידיש־דייטשישער פרע־סע און באַזונדער אין דער דייטשישער „לאָזשער צייטונג" וואָס ער דערשינען אין לאָדזש.

אין יאָר 1913 האָט פֿאַסירט אַזאַ מעשה. ער איז איינמאָל געווען אין גאַס וועז עס איז פֿארבייגעגאַנגען אַ קריסטלעכע לוויה. צוליבו כבוד המת, אַפֿילו ווען ניט קיין יידּ, האָט ער אַראָפּ־גענומען דאָס היטל. דאָס האָבן באַמערקט אַ פּאָר פּרומאַקעס, וועלכע האָבן באַלד אויסגעטיטשט, אז ער האָט אַראָפּגענומען דאָס היטל פֿאַרן גרויסן צלם וואָס איינער פון די אַנדערע פון דער לויה האָט געטראָגן. די פּרומאַקעס האָבן אַנגעהויבן קנעגן אים אַ שטאַרקע העצע און געפֿאָדערט, אַז מען זאָל אים דערפֿאַר אַפּזאָגן פון דער שטעלע.

דער פּרעזעס הענריק מאַרקוספֿעלד האָט צו שטאַרק גע־האַלטן פון בירנבוימען, אַז ער זאָל דאָס טאָן. ער האָט אים אויך פֿאַרזיכערט, אַז די גאַנצע געמיינדע פון דער נייער שול וויל אים האָבן, אַבער א. ב. בירנבוים האָט זיך געפֿילט עקערנקט פון די אַנפּאַלן אויף אים און אַזוי ווי ער איז געווען אַ שטאָלצער מענטש בטבע, האָט ער זיך אַנגעגעבן אין דעמיסיע און איז באַלד דערנאָך אַוועקגעפֿאָרן קיין לאָדזש, ווייל ער האָט ניט גע־וואָלט, אַז מען זאָל אים איבערריידן אַז ער זאָל בלייבן ווייטער אין טשענסטאָכאָוו.

* * *

אברהם בער בירנבוים האָט זיך געמאַכט אַ גרויסן נאָמען אין דער יידישער וועלט, ווייל עס איז געווען ער, וואָס האָט געלייגט דעם טראָפּ און עשאָפּן אַ טעאַטער וועגען דעם וואָס עס איז אַזוינס יידישע מוזיק. אין דער הינזיכט האָט ער געווייזן אַ וועג פֿאַר די וואָס זיינען געקומען נאָך אים. ער האָט געלייגט דעם פונדאַמענט צו דעם פון וואָס יידישע מוזיק באַשטייט אין מיט וואָס זי טיילט זיך אויס פון אַלגעמיי־נער מוזיק.

א. ב. בירנבוים איז אויך געווען אַן אויסגעצייכנטער שריפט־שטעלער און וואָלט ער געווידמעט זיינע כוחות אַנשטאָט צו מוזיק, צו שרייבערי, וואָלט ער געווען אינער פון אונדזערע בעסטע עסייאיסטן. א חוץ זיינע אַרבעטן וואָס ער האָט געשריבן וועגן מוזיק בכלל און וועגן יידישער מוזיק בפרט האָט ער אויך געהאַט אַרבעטן וועגן חסידות, וואָס עס איז אַזוינס אין מיט וואָס די חסידישע באַוועגונג איז אַנדערש פון אַלע אַנדערע באַוועגונגען, וואָס עס זיינען געווען אין יידישן לעבן. באַזונדערס האָבן געמאַכט אַ גרויסן רושם זיינע אַרטיקלען וועגן ר' מענדעלע קאַצקער, אין וועלכע ער גיט צום ערשטן מאָל אַ באַגריף וועגן דעם, וואָס ער איז געווען און וואָס עס איז אַ גרויסן זיין שיטה. מען קען זאָגן, אַז ער האָט פֿאָפולאַריזירט דעם קאַצקער און זיין שיטה אין חסידות ווי בכלל זיין פילאָזאָפּיע וועגן לעבן און טויט. דאָס זיינען געווען טיפֿזיניקע אָפּהאַנדלונגען פון וועלכע מען האָט גערעדט אין דער משכילישער וועלט אין פוילן זייער לאַנג. די אַרטיקלען האָבן געבראַכט דערצו, אַז מען האָט אַנגעהויבן צו באַציען זיך צום קאַצקער גאָר אַנדערש.

א. ב. בירנבוים איז אויך געווען אַ גרויסער מלומד אין

יידישער וויסנשאפט און האט געדרוקט אין פארשידענע העברעישע זשורנאלן וויכטיקע אפהאנדלונגען וועגן אפשטאם פון אונדזערע תפילות, וועגן די אנדערשקייט פון די תפילות פון נוסח אשכנז פון נוסח ספרד און א גאנצע רייע ארטיקלען וועגן די פיוטים. א באזונדערע ארבעט האט ער פארעפנטלעכט וועגן די תפילות פון יום כיפור, פון כל נדרי ביז נעילה.

אבער איבער אלעם איז ער געווען און געבליבן דער גרויסער יידישער מוזיקער. דער רבי און לערער, פירער און מנהיג פון א גאנצן דור יידישע מוזיקאלישע מענטשן, וועלכע ער האט מחנך געווען צו זיין חזנים, דיריגענטן און ארקעסטער־פירערס סיי אין דער יידיש־רעליגיעזער וועלט און סיי אין וועלטלעכע אונטערנעמונגען, ווי קאנצערטן, פייערונגען א״דגל.

נאכדעם ווי ער איז געקומען פון טשענסטאכאוו קיין לאדזש האט ער שוין מער ניט געוואלט אננעמען קיין שום שטעלע און ערגעץ ניט, כאטש ער האט געהאט פיל אנבאטן. ער איז געווען מיד פון די פארשידענע גבאים און קהילה־פירערס וואס ווייסן גאר ניט וועגן חזנות און מוזיק און דאך ווילן זיי זאגן דעות כדי צו מאכן צו גלויבן אנדערע אז זיי זיינען גרויסע קענער. ער האט איצט געלעבט א שטיל רואיק לעבן און איז געגאנגען ווייטער אויפן וועג וואס ער האט זיך געהאט אנגעצייכנט.

ער איז נפטר געוואָרן פלוצלינג אין טשענסטאכאוו און איז דאָרטן געבראכט געוואָרן צו קבורה. ער איז געקומען קיין טשענסטאכאוו פרייטיק, דעם עלפטן דעצעמבער 1923 צו זיין טאכטער, אבער ביינאכט איז אים ניט גוט געוואָרן און ער איז געשטארבן. די טשענסטאכאווער קהילה איז באשערט געוואָרן אז איר באליבטער חזן זאל רוען אויף דעם בית־עולם פון דער דאזיקער קהילה.

אברהם וועוויאָרקע

(א קאפיטל זכרונות)

ה

באלד דעם ערשטן טאג, ווען אברהם וועוויאָרקע, וועלכער איז דעמאלט געווען א יינגל פון 12 יאר, איז געקומען פון טשענסטאכאוו קיין סאכאטשעוו, כדי צו לערנען אין רבינס ישיבה. האב איך זיך מיט אים באקענט און באפריינדעט און די דאזיקע פריינטשאפט האט אנגעהאלטן אזוי לאנג ביז וואנען ער איז פארשוואונדן געוואָרן הינטער דעם אייזערנעם פארהאנ.

דאס איז געווען אין מיינע קינדער־יארן ווען איך בין געווען אין סאכאטשעוו און דארטן געלערנט ביים גרויסן גאון, דעם רבי ר׳ אברהמעלע. דאס הייסט, מען האט מיך צוגעלאזן צו זיין שיעור, וואס ער האט געזאגט יעדן טאג אין דער פרי. איך בין אין יענע טעג פשוט אויסגעאנגען פון בעקשאפט נאך א חבר מיט וועלכן איך זאל קאנען רעידן און פארברענגען. אבער — אומזיסט מיין זוכן. ס׳איז קיינעמס שולד ניט געווען. אויך ניט מיינע. עס איז געווען פשוט דערפאר, וואס מען האט מיך „געבראכט״ קיין סאכאטשעוו ווען כ׳בין נאך געווען א יינגל פון 12 יאר. יא, איך זאג „געבראכט״, ווייל ניט איך און ניט מיינע עלטערן האבן געוואלט אז איך זאל פארן אזוי יונג אהין, אבער עס האט זיך אנגעזעצט אויף אונדז אייניער פון די קעמפער כארן סאכאטשעווער רבי וואס האט גראדע געווארנט ביי אונדז אין שטאט, דאס איז געווען ר׳ חזקיה קאצקער, אז ניט אנדערש אז איך זאל פארן מיט אים קיין סאכאטשעוו צום רבין, וויל דארטן וועט וועלן פון מיר א לייט...

ר׳ חזקיה קאצקער האבן אין פוילן כמעט אלע געקענט, וויל ער איז געווען נאך פון די לעצטע פון ר׳ מענדעלע קאצקער גוואַרדיע, די גרופע פון יונגע לייט מיט וועלכע יענער רבי האט זיך ארומגערינגלט און געוואלט מיט זיי קערן וועלטן, אבער עס האט זיך אים ניט איינגעגעבן. ר׳ חזקיה איז געווען א גרויסער למדן, א שארפער חסיד און איך א וויצלינג און ער האט אויפגעטאן פאר מיר זייער פיל. אזוי, למשל, האט ער געקראגן פאר מיר טעג און אויך „געמאכט״, אז א איך זאל אנקומען צו לערנען ביים רבין, ד״ה, צו הערן זיין שיעור, צו וועלכן מען האט צוגעלאזן נאר דערוואקסענע בחורים, גרויסע לערנערס. אבער איין זאך האט ער ניט געקענט אויספירן, אז די דאזיקע בחורים זאלן זיך חברן מיט מיר. כאטש ער האט מיך אומעטום פארגעשטעלט גאר גרויס אלס דעם „לאוויטשער עלוי״, וואס קען 60 בלאט גמרא אויף אויסוויניק. די סיבה איז טאקע געווען אס דאס, וואס די אלע בחורים זיינען שוין געווען דערוואקסענע, צווישן 17 און 20, און איך בין געווען נאך א שנעק, א יינגל וואס האט נאך אפילו קיין תפילין ניט געלייגט. איך בין דערביבער פשוט אויסגעאנגען נאך א חבר און א נאענטן פריינד. יענע בחורים האט ניט געפאסט צו חברן זיך מיט א יינגל און צו וועלן נאענט צו מיר און איך האב זיך ארומגעדרייט דארטן ממש ווי א יתום.

אבער איינמאל האב איך פלוצלינג דערזען זיצן ביי איינעם פון די גרויסע בית־המדרש טישן א יונג בחורל מיט געקרייזלטע פאהלעך, אין מיין עלטער, וועלכער האט צעמאכט אויף מיר א גוטן איינדרוק. איך בין צוגעגאנגען צו אים און אים געגעבן „שלום עליכם״ און ער האט מיר געזאגט, אז ער קומט פון טשענסטאכאוו און אז ער האט דא קיינעם ניט. איך האב אים געזאגט, אז א איך האב אויך דא קיינעם ניט און אויב ער וויל וועלן מיר זיך האלטן צוזאמען. דאס איז געווען אברהם וועוויאָרקע. מיר זיינען באלד געוואָרן פריינד.

דאס איז געווען אין א נאכמיטאג. באלד האט מיר וועוויאָרקע געזאגט, אז ער איז הונגעריק. איך האב דעמאלט געגעסן „טעג״. קיין געלט האבן מיר ביידע ניט געהאט, יעדנפאלס וויניק און א חוץ דעם האבן מיר וועגן גיין אין א רעסטאָראן ממש קיין השגה ניט געהאט. אויסער דעם איז דעם רבינס בית המדרש געווען מחוץ פון דער שטאט און אויב גיין אין א רעסטאָראן, דארף מען עס זוכן אין שטאט. האב איך דעריבער געזאגט צו וועוויאָרקען אז ער זאל צוואוואַרטן ביז איך וועל גיין עסן „וועטשערע״ אין דארטן, וואו איך עס היינט דעם „טאג״, וועל איך הייסן אים געבן „מיין וועטשערע״ און איך וועל ניט עסן. מיר

האבן געשמועסט און שוין געווארט ביז מען האט אפגעדאוונט מנחה, דערנאך בין איך מיט אים אוועק צום יידל, וואו איך האב געגעסן דעם "טאג". עס איז געווען ביי א שניידער, א וואויל־ער יידל, וואס האט מיך אלע מאל געהיט, אז איך זאל עסן וואס מער. כדי כ׳זאל האבן כח צו לערנען. וועז איך בין אריינגעקומען מיט אברהם וועוויארקען, האב איך געזאגט גיך און פארשעמט צו אלעמען:

— "מיין חבר איז ערשט היינט אנגעקומען. ער האט גאר ניט געגעסן א גאנצן טאג. וויל איך אים געבן מיין וועטשערע. איך האב דאך שוין היינט געגעסן" — און געמאכט א באווגונג אווקצוגיין.

דער שניידער און זיין פאמיליע האבן אויסגעבראכן אין א געלעכטער. דער שניידער האט געזאגט צו מיר:

"קום אריין, יינגעלע. איר וועט עסן ביידע. נישקשה, אויב

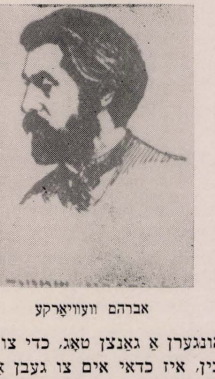

אברהם וועוויארקע

א בחורל קען הונגערן א גאנצן טאג, כדי צו לערנען אין סאכא־טשעוו ביים רבין, איז כדאי אים צו געבן א מאלצייט.

און ער האט אונדז ניט אפגעלאזט ביז מיר האבן זיך גע־זעצט ביים טיש און מיר האבן ביידע געגעסן "וועטשערע".

דעם זעלבן אוונט איז אברהם וועוויארקע געשלאפן ביי מיר אין מיין בעט, כאטש די באלעבאסטע האט עס ניט געוואלט דולדן. צימארגנס האב איך גערעדט וועגן אים צו מיין אפיטרופוס ר׳ חזקיה קאצקער, און ער האט געהייסן קריגן פאר אים א דירה און "טעג", און אזוי איז עס געווען. מיט עטלעכע טעג שפעטער האט אברהם שוין געהאט א דירה, וואו צו שלאפן, און איך "טעג". ר׳ חזקיהס יונגעלייט האבן עס שוין פאר אים פארזארגט.

זייט דעמאלט איז ר׳ חזקיה געווארן איך דער אפעקון איבער אברהם וועוויארקע און אים אלע מאל אויסגעפרעגט, פונקט אזוי ווי מיך, צי עס פעלט אים גאר ניט.

* * *

אברהם וועוויארקע האט זיך באלד ארויסגעווייזן צו זיין א „שארפער קאפ". ר׳ חזקיה האט געהייסן זיינע יונגע לייט (מען האט זיי גערופן „חזקיהס סוויטע), אז זיי זאלן נעמען דאס בחורל איריפ צימבל, ד״ה שמועסן מיט אים אין לערנען און זען וואס ער קען. זיי זיינען באלד צוריקגעקומען מיט א באריכט:

— ער וואקסט א כלי...

דאס האט געמיינט אז מען קען דערוואַרטן פון איר גרוי־סעס, אז ער וועט זיין א מאל א גדול בישראל. וועז ר׳ חזקיה האט דאס געהערט, האט ער אים נאך מערער מקרב געווען און ער פלעגט אים דערציילן חסידישע מעשיות, כדי אים אינצו־

ברעכן אין חסידות. אמאל פלעגט ער אויך שפילן מיט אים א שאך.

אברהם וועוויארקע איז געווען ממש געניאל אין שאך. ער האט אלע מאל ביים „אלטן", נאך א קורצער צייט פון שפילן, צוגענומען די קעניגין און אלע יוצר משרתים און אים געמאכט מאט. ר׳ חזקיה האט דאס דערציילט ר׳ שמואלן, ר׳ אברהמעלעס זון (וועלכער איז געווארן שפעטער ממלא מקום נאך דעם פא־טערס טויט .ער איז אויך געווען דער מחבר פון ספר „שם משמואל"), ר׳ שמואל האט דאן געהייסן אברהמען קומען צום שיעור פון רבין און מיר ביידע זיינען געזעסן צוזאמען. מיר זיינען געווען צווויי יינגלעך צווישן אן עדה פון יונגע בחורים און באלעבעסלעך, וואס קיינער פון זיי איז ניט געווען יינגער פון 17 יאר.

אין יענער צייט בין איך געווען א מתמיד און פלעג לערי־נען טאג און נאכט (אמאל א גאנצע נאכט איינער אליין אין גרויסן פינצטערן בית המדרש מיט א ליכטל אין האנט צו בא־לייכטן בלויז די גמרא), אבער אברהם וועוויארקע האט ליב גע־האט צו שפאצירן אין גרויסן גארטן, וואס איז געווען ביים עק פון רבינס הויף און אויך אפצוטאן שטיקלעך און שפיצלעך די חסידים ,וועלכע האבן שפאצירט אין די אלייען פאדטיפט אין לערנען אדער דערציילט זיך חסידישע שמועסן. אזוי, למשל, פלעגט ער וואנדערן פלוצלינג איינעם א הארטן קאשטאן פון די וואס האבן זיך ארומגעוואלגערט, און אמאל אויך טאקע א שטיינדל, צי עפעס אנדערש. דאס איז דערגאנגען אזוי ווייט, אז עס איז איינמאל אפילו געקומען צו א גאנצער סומאטאכע.

דאס איז געווען פאר ראש השנה. אברהם וועוויארקע האט זיך פלוצלינג פארגלוסט ארויפצוקריכן אויף א הויכן עפלבוים, און מיטנעמען ארויף די גמרא און דארטן לערנען. דערווייל האט ער געגעסן עפל פון בוים און אויך אמאל אראפגעוואָרפן עמעצן אן עפל אין קאפ אריין.

און געווען איז עס נאך מיטאג, וועז דער רבי פלעגט גיין אויף א שפאציר אין גארטן אריין. פלוצלינג האט זיך געהערט פון דער הויך א פיינער ניגון:

— תנו רבנן, די רבנן האבן געלערנט...

דער רבי האט זיך אומגעקוקט און ניט געזען קיינעם. האט ער צעפרעגט זיין משמש ר׳ אברהם יצחק באמבאס, ווער עס לערנט דאס ערגעץ אין דער הויך. האט דער משמש זיך ארום־געקוקט און ניט געזען קיינעם. אבער באלד איז א הארטער עפל אים געפאלן אין קאפ אריין, אזוי, אז ער האט אזש געשריען פון וויטאג. די זאך איז געווען דאס, וואס דער רבי איז גע־שטאנען ניט ווייט פון אים און דער עפל האט געקאנט טרעפן אויך אים.

עס איז געווארן א געוואלד. מען האט דערזען וועוויארקע אין דער הויך און מען האט אראפגעבראכט דעם ווילדן בחור פון בוים און אים שיעור ניט צעריסן אויף שטיקער. אבער באלד איז געקומען צוליפן ר׳ חזקיה קאצקער און זיך איינגעשטעלט פאר אים. ער האט זיך צעשריען:

— „לאזט אים אפ! ער איז ווילד, זאגט איר, נו אלע ווילדע קינדער ווערן חשובע מענטשן. איר וועט נאך זען.

דאס האט געווירקט און עס איז אראפ אלץ גלאטיק.

* * *

אברהם וועוויארקע איז געבוירן געווארן אין יאר 1887 אין א קליין שטעטל, באביאק (קאליישער גובערניע), ביי א שטרענג

חסידישער פאַמיליע, אַבער זיין פאָטער האָט זיך, ווען אברהם איז נאָך געווען גאָר יונג, געצוואונג קיין טשענסטאָכאָוו. ער האָט גע־קראָגן אַ דערציאונג אין חדרים און שפּעטער, ווי אַזוי־אַגט, אין דער ישיבה פון סאַטאַשעוו. אַבער צו 13 יאָר איז ער אַוועק פון דער ישיבה און זיך אַנגענומען צו אַלגעמיינער בילדונג. ער איז אויך גע־ווארן באלד אַרײַנגעצוואונג אין דער פּוילי־ציון פאַרטיי און ווערט דאָרטן אַ גאַנצער טוער. אין דער זעלבער צייט הייבט ער אויך אָן צו שרײַבן אין דרוקן זאַכן — ווי דערציילונגען און לידער — אין דער צייטונג „דער וועג" און אין דער „ראַמאַן צייטונג". ווען ער איז אַלט געווארן 21 יאָר, און האָט געדאַרפט זיך שטעלן צום פּריזיוו, איז ער אַנטלאָפן קיין גאַליציע, וואו ער האָט זיך אין גאַנצן אָפּגעגעבן מיט ליטעראַרישע אַרבעט. ער האָט זיך דע־מאָלט באַטייליקט אין אַ ליטעראַרישן קאָנקורס פון „אידישען וואַ־כענבלאַט" וואָס עס איז דערשינען אין ניו יאָרק און געווינען די פּרעמיע. דאָס האָט נאָך פאַרשטאַרקט זיין חשק צו פאַרנע־מען זיך וואָס מער מיט ליטעראַטור. ער הויבט זיך אָן צו באַ־טייליקן אין פאַרשידענע יידישע צייטשריפטן פון פוילן און אַמעריקע און ווערט אַלץ מער פאָפולער.

אין 1911 ווערט ער אַ מיטאַרבעטער פון דער קראָקאָוער צייטונג „דער טאָג" וואָס איז דאָרטן דערשינען און אַביסל שפּע־טער אויך דער ליטעראַרישער רעדאַקטאָר פון דער דרמאַנטער צייטונג. אין יאָר 1912 איז ער געקומען קיין בערלין און גע־מאַכט אַ פּראָבע אַרויסצוגעבן דאָרטן אַ ליטעראַרישן חודש־זשור־נאַל אונטערן נאָמען „דאָס בוך", אָבער מער ווי צוויי נומערן זיינען פון דעם זשורנאַל ניט דערשינען. אין דעם זשורנאַל האָט ער אָפּגעדרוקט די ערשטע צוויי קאַפּיטלען פון אַ נייעם ראָמאַן וואָס ער האָט גהאַט אַנגעשריבן אונטערן נאָמען „דער מתבודד". ער דרוקט אויצט אַ סך פובליציסטישע אַרטיקלען אונטערן פסעוו־דאָנים „א. ביעלקי", און אויך פאַלעמישע אַרטיקלען (אַ שאַר־פער אַרטיקל איז געווען ש. גארעליק מיטן נאָמען „די קונסט־פילאַנטראָפּן").

אברהם וועוויאָרקע וואַנדערט איצט אַרום איבער איראָפּע, ער איז אין פּאַריז, אַנטוורפן, לאָנדאָן און באַטייליקט זיך אין פאַרשידענע זשורנאַלן ווי אין „זאַמלבוך פאַר ליטעראַטור, קונסט און קריטיק", און אין פיל אַנדערע.

עס איז די צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה. אברהם וועוויאָרקע איז דעמאָלט געווען אין לאָנדאָן, ווען עס איז אין יאָר 1917 אַנגעקומען די ידיעה, אַז אין רוסלאַנד האָט אויסגע־בראָכן אַ רעוואָלוציע און אַז דער צאַר איז אַרעסטירט געווארן. דאָס רייצט אויף זיינע בלוטן און ער באַשליסט צו פאָרן קיין רוסלאַנד צו פרייען זיך צוזאַמען מיטן רוסישן פאָלק אויף דער באפרייאונג פון זייער גרויס לאַנד. ער פאַרבלייבט שוין דאָרטן ביז איבער די באַלשעוויסטישע רעוואָלוציע, ווען עס דוכט זיך אים אויס (ווי פיל אַנדערע אין יענער צייט), אַז עס איז שוין געקומען די אויסלייזונג צו דער מענטשהייט, אַבער ווען ער האָט דערזען זיין טעות איז שוין געווען צו שפּעט.

אין רוסלאַנד איז אברהם וועוויאָרקע געווארן אַן אינעווי־ניקסטער מיטאַרבעטער פון מאָסקווער „עמעס". ער האָט זיך אויך באַטייליקט אין פיל זאַמלביכער אין ישורנאַלן, מיט פאַרשידענע דערציילונגען און עסייען.

אברהם וועוויאָרקע האָט דאָרטן אויך אַנגעשריבן עטלעכע פּיעסן, וואָס אייניקע פון זיי האָט מען אויפגעפירט. ווי „אין דער טיפער נאַכט", „האַנענקרייַ" (אַ מיסטעריע אין צוויי אַקטן, געשריבן אין פערזן). די דראַמע איז שפּעטער דערשינען אין פאַרלאַג „קולטור ליגע" (מאָסקווע, 1923). אין דער דראַמע האָט אברהם וועוויאָרקע פרובירט צו שילדערן אויף אַ פאַרשטעלטן אופן די באַלשעוויסטישע רעוואָלוציע ווי זי זעט אויס, ווען זי קומט אַריין אין קליינעם יידישן שטעטל און ווי אַזוי דער יידישער קרעמער פאַסט זי אויף. ער האָט אויך אַנגעשריבן „אויף אַ ווייסן בוים"" און אַ דראַמע „באַטווין" וואָס איז אויפגעפירט געווארן. אין פּאַרם פון דערציילונגען האָט ער אַרויסגעגעבן אַ גרעסערע זאַמלונג אונטערן נאָמען „הימל און ערד" און „פאַר־לאָשענע ליכט" (דערציילונגען פון חסידישן לעבן). ער האָט אויך אַרויסגעגעבן עטלעכע ביכער פון לידער, ווי „בענקשאַפט" און אַנדערע. וועוויאָרקעס עטלעכע דערציילונגען און מאַנאָלאָגן ווי „דער שיכור", „דער בעל עבירה" זיינען געווען זייער פאָפו־לער אין פוילן און מען האָט זיי אָפט געלייענט אויף ליטעראַרישע אָוונטן.

* * *

אברהם וועוויאָרקע האָט געהאַט אַ סך פּעאיקייטן און אויך אַ גרויסן טאַלאַנט, אָבער ער האָט גליטן פון צוויי חסרונות. ער האָט ניט געהאַט קיין סיסטעמאַטישע בילדונג און אויך ניט גענוג קיין געדולד צו אַרבעטן אין זיינע זאַכן. ער האָט גע־שריבן לייכט, פון דער האַנט אַוועק, אַ דאַנק זיינע גרויסע פעאי־קייטן און שאַרפן מוח, האָט ער שטענדיק געקענט גיך עפּעס אַנ־שרייבן, אָבער ווי נאָר ער האָט עס געענדיקט, האָט ער זיך ניט גענוגאָלט מער אומקערן דערצו. פון אַרבעטן איבער זאַכן, פון שליפן און פאַרפולקאָמען האָט ער ניט גהאַלטן. ער איז געבליבן דערפון זעלבער, אַזוי ווי אין די קינדער יאָרן זיינע אין בית המדרש אין סאַכאַטשעוו, ווען אַלע זיינען געזעסן און געלערנט האָט אים נאָר עצטיגן צו שפּילן זיך. אַזוי איז ער געווען אויך שפּעטער אַ גאַנץ לעבן־לאַנג. ער האָט ניט געוואָלט זיך אַנשטרענגען וועגן קיין זאַך. ער איז ניט געווען דער טיפ פון אַ מתמיד, אַ לערנער וואָס שטרעבט צו וויסן, און אויך ניט אַ שרייבער וואָס אַרבעט איבער זיין ווערק. ער האָט ליב געהאַט נאָר שפּיל, לייכטסט.

אין די שפּעטערדיקע יאָרן האָבן מיר זיך אָפט געטראָפן. און אייניקמאָל האָב איך מיט אים געריידט וועגן דעם אַז ער זאָל אַרײַנטרעטן אין אַן אויניווערסיטעט און לערנען. דערויף האָט ער מיר געענטפערט אַז ער קען עס ניט טאָן, ווייל ער האָט ניט קיין „מאַטורע". דאָס איז געווען נאָר אַ האַלבער אמת, אָבער ניט דער ריכטיקער ענטפער, ווייל מיט זיין אָפענעם מוח וואָלט ער געקאָנט האָבן „מאַטורע" אין גאָר אַ קורצער צייט. וועג ער וואָלט נאָר געוואָלט. יאָ, וועג ער וואָלט געוואָלט זיך אַביסל אַנ־שטרענגען, וואָלט ער אַ סך דערגרייכט, אָבער ער האָט עס ניט געוואָלט. ער האָט פשוט ניט געהאַט קיין געדולד דערפאַר.

און פונקט אַזוי ווי ער האָט ניט געהאַט קיין געדולד צו לערנען האָט ער אויך ניט געהאַט קיין געדולד צו אַרבעטן אַ־בער זיך און איבערהויפט איבערצושרייבן זיינע זאַכן וואָס ער האָט אַנגעשריבן. פיל פון זיינע דערציילונגען און דראַמעס האָבן זיך ממש געבעטן, אַז מען זאָל זיי אַביסל צושליפן, מאַכן ענ־דערונגען און זיי וואָלטן געוואָרן אמתע פערל. אָבער ניט אברהם וועוויאָרקע, ער האָט דאָס ניט געקאָנט טאָן. ער האָט ניט ליב געהאַט צו אַרבעטן.

און אַזוי זעט מען אים ווי ער צעשפּליטערט זיינע כוחות דאָ אין דאָרטן. ער שרייבט פאַר צייטונגען, דערפון איז ער גראד געווען צופרידן. אַנגעשריבן, אַוועקגעגעבן דעם זעצער און

פאַרטיק. „פאר א צייטונג דארף מען איבער אן ארטיקל ניט צו פיל ארבעטן", אזוי פלעגט ער זאגן.

וואס אברהם וועוויאָרקען האט געפעלט, איז געווען א גוטער מחנך. א דערציער. ר' חזקיה קאצקער האט אים געמוסן אונטער זיינע פליגלען אין סאכאטשעווו. אבער ר' חזקיה איז ניט געווען קיין מחנך. אויסער דעם איז נאך דער מעשה מיטן וואַרפן די עפל, ווידער עפעס געשען; ער האט אמאל געריסן ווייב־טרויבן און האט ניט געוואלט בשום אופן ארויפגיין ביז די רביצין, שרה צנעה, ר' מענדעלע קאצקערס טאכטער, איז ארויסגעלאפן צו אים מיטן בעזעם אין האנט און געשריען צו אים אז ער זאל די מינוט ארויסגיין. אן אנדער מאל ווידער האט ער זיך אויסגעשמירט דאס פנים מיט שווארצע סאזשע און האט אויסגעזען ווי א נעגער, אן אזוי איז ער געזעסן און געלערנט די גמרא בבא קמא.

עס איז זייער מעגלעך, אז אברהם וועוויאָרקע האט געהאט אין זיך עפעס פון אן אקטיאר, ווייל ער איז געווען א מאדים אויף אויסשפילן סצענעס און נאכצוקרימען מענטשן. ער איז געווען זייער שפילעוודיק. דער קאפ איז טאקע געווען שארף, אבער ער אליין האט ניט געוואלט צו פיל טראכטן, נאר בעסער גענומען דאס לעבן שפילעוודיק.

ווי אזוי עס איז אים געגאנגען אין סאוויעט־רוסלאנד וויסט מען ניט. אבער מן הסתם האט ער אויך דארטן קיין האניג ניט געלעקט. עס איז ניט קלאר וועז ער איז אומגעקומען אזן ווי אזוי, ווייל אין דער רשימה פון די שרייבער בערגלסאן, פעפער, האפשטיין, פרץ מארקיש און אנדערע וועדט זיין נאמען ניט דערמאנט. עס איז דערביבער מעגלעך אז ער איז א־מגעקומען פריער, אדער אפשר געשטארבן מיט א נאטירלעכן טויט. עס איז אויך ניט באקאנט צי ער האט א פרוי אין צי ער האט געלאזן נאך זיך א יורש. וועגן דעם אלעם שווייגט די אייזערנע פארהאנג פון סאוויעט רוסלאנד.

אבער אברהם וועוויאָרקע איז זיכער געווען אן אמתער טאלאנט און א כח אין אונדזער ליטעראטור. דאס יידישע טשענסטאכאוו קען דעריבער זיין שטאלץ אויף אים. ער גע־הערט צו אירע בעסטע זין.

יעפים ישורין

אברהם וועוויאָרקע ביבליאָגראַפּיע

(זועגן א. וועוויאָרקע)

אלמי, א.: אין קראקע. מאמענטן פון א לעבן. בועאנאס איירעס, 1948, ז' 103.

אלמי, א.: אנארכיזם און ציוניזם. מאמענטן פון א לעבן. בועאנאס איירעס, 1948, פ' 153.

אלמי, א.: שמר־רעוויזיע... פרייע ארבעטער שטימע, ניו יארק, מאי 4, 1956, ז. 3.

באמאשנסקי, יעקב: י. אפאטאשו. פאַרטרעטן פון יידישע שרייבער. וואַרשע, 1933, ז' 37.

בוסין, מ.: א. וועוויאָרקע. אנטאלאגיע 500 יאר אידישע פאעזיע. באנד 2, ניו יארק, 1917, ז"ז 253–254.

בארויטש, מ.: מעשה בערגלסאן. יידיש, ניו יארק, יוני 3, 1932, ז' 8.

בוכוואלד, נ.: דער וועג פון ארטעף. טעאטער, ניו יארק, 1943, ז' 431.

ביקל, שלמה: פרץ־רעוויזיע. אינזיך און ארומיזך. בוקארעשט, 1936, ז' 23.

ביקל, שלמה: נאציאנאלע מאמענטן אין דער יידיש־סאוועטישער ליטעראטור. די גאלדענע קייט, העפט 29, תל־אביב, 1957, ז' 49.

בראנשטיין, י.: שפעריטש פראבלעמעס פון דער יידישער סאוועטישער פאעזיע. שטערן, 5־6, מינסק, מאי־יוני 1930, ז' 160.

ברענשטיין, י.: סאכאלען פון 15 יאר קאמף פאר מארקסיזם־לעניניזם־קענטניש. צום 15טן יאַרטאג אקטיאבר־רעוואלוציע. מינסק, 1932, ז"ז 17, 33, 38.

דונעצ, כ.: פאלשער פאטאס. א. וועוויאָרקע. „מאטיע פלאסט אוג זיין פארברעכן.

שריבער און ווערק. מינסק, 1933, ז"ז 95־101.

וויינער, מ.: צו דער פראבלעם פון ליטעראריישער יערושע. (די טעאריע וועגן די „גוטע סאפן" אין א. וועוויאָרקעס בוך „רעוויזיע" — 1931. פראבלעמען פון קריטיק. פארלאג „עמעס". מאסקוע, 1933, ז"ז 131־175.

וויינער, מ.: מאטעריאלן צו א. וועוויאָרקעס שאפער־לעבנדע.

פראבלעמען פון קריטיק. פארלאג „עמעס", מאסקוע, 1933, ז"ז 233־270.

וויינרייך, ד.: מאקס: פאריז און וויענע. בילדער פון דער יידישער ליטעראטורגעשיכטע. וויל־נע, 1928, ז' 190.

ווייסרויך, הערש: ליבע לויט באפעל. בלוט איוף דער זון. ברוקלין־ניו יארק, 1950, ז' 49.

זילבערצווייג, זלמן: נפתלי באשוין. דער אמערי־קאנער, ניו יארק, פעב. 17, 1953, ז' 9.

זשורקאווסקי, מ.: פרואון — א זאמלונג קאנק־רעטע קריטיק. רעדאגירט — מ. לעוויטאן, כארקאוו־קיעוו, 1934, ז' 13.

[יאנאווסקי, ש.] ד. ב.: „הימעל און ערד". פון אברהם וועוויאָרקע. פרייע ארבעטער שטימע, ניו יארק, אויג. 26, 1911.

ישורין־יעפים: דוד עדעלשטאט ביבליאָגראַפּיע. דוד עדעלשטאט געדענק־בוך. ניו יארק, לאס אנדזשעלעס־סאן פראנציסקא, 1953, ז' 594.

טעפראַטער אפדרוק, ניו יארק, 1953, ז' 7.

ליטוואקאוו, מ.: ערשטע פרואון. אויבראם וועוי־יארקע „האנענקריי". אין אומרו, צוויי־טער באנד, מאסקוע, 1926, ז"ז 113־119.

ליטוואקאוו, מ.: „אקטיאבר". אין אומרו. צוויי־טער באנד, מאסקוע, 1926, ז' 206.

ליטוואקאוו, מ.: „נייערד". אין אומרו. צוויי־טער באנד, מאסקוע, 1925, ז' 208.

לינדער, ס.: א. וועוויאָרקעס אבענד. דער אר־בייטער פרייהד, לאנדאן, סעפט.. 27, 1912, ז' 9.

לינדער, ס.: „אין טיפער נאכט" פון אברהם וועוויאָרקע אין פאוויליאן טעאטער. דער אר־בייטער פרייהד, לאנדאן, אקטאבר 11, 1912, ז' 4.

לינדער, ס.: וועגען פאוויליאן טעאטער. דער אר־בייטער פרייהד, לאנדאן, אקט. 25, 1912, ז"ז 3־4.

ל[ינדער] ס.: פון דער אידישער גאס. דער אר־בייטער פרייהד, לאנדאן, נאוא. 15, 1912, ז' 10.

לעווי, יוסף הלל: א. אלמי — דער דיכטער און דענקער. פריילאנד, פאריז, יוני־יולי, 1952, ז' 14.

מייזיל, נחמן: הויפט־שטריכן פון סאוועטיש־יידישער ליטעראטור. דורות און תקופות אין דער יידישער ליטעראטור. ניו יארק, 1942, ז' 86.

מייזיל, נחמן: אנטאלאגיע פון יידישער פאעזיע. יידישע קולטור, ניו יארק, אקטאבער 1954, ז"ז 31־35.

מייזיל, נחמן: אנטאלאגיעס פון יידישער פאעזיע. יידישע קולטור, ניו יארק, דצעמבער 1954, ז"ז 17, 18.

מעסטל, יעקב: דראמקריין. אונדזער טעאטער, ניו יארק, 1943, ז' 173.

מעסטל, יעקב: 70 יאר יידישער טעאטער־רעפער־טואר אין אמעריקע. יידישע קולטור, ניו יארק, מאי 1953, ז' 44.

מדמר, קלמן: אינם סאוועטן־פארבאנד. מאריס ווינטשעווסקי־בעזאמעלטע ווערק. באנד 1, ניו יארק, 1927, ז' 329.

מרמר, קלמן: דוד עדעלשטאט. איקוף פאַרלאַג. ניו יאָרק, 1950, ז״ז 345, 346, 348, 351, 356, 361, 366, 368.

ניגער, ש.: אַ רחמנות אויף לעגינען. צוקונפט, ניו יאָרק, נאָוועמבער 1934, ז׳ 677.

סוווערדלין, דר. נ.: יידיש טעאַטער אין אַמעריקע. צוקונפט, ניו יאָרק, יאַנואַר 1955, ז׳ 578.

פּאַמעראַנץ, א.: ביבליאָגראַפּישער מאַטעריאַל. אינזשענערן פון נשמות. ניו יאָרק, 1943, ז׳ 57.

פּאַמעראַנץ, אלעקסאַנדער: עדעלשטאַט אין דער סאָוועטישער ליטעראַטור־קריטיק. דוד עדעל־שטאַט געדענק־בוך, ניו יאָרק, לאַם אַנדושע־לעם־סאַן פראַנציסקא, 1953, ז״ז 535־540, 543, 546.

פינקעלשטיין, לעמ: די גרונט־שטריכן פון דער יידיש־סאָוועטישער פּאָעזיע. אונזער צייט, ניו יאָרק, יאַנואַר 1950, ז׳ 40.

פינקעלשטיין, לעמ: דאָס פּנים און שיקזאָל פון דער יידיש־סאָוועטישער ליטעראַטור. לשון יידיש און יידישער קיום. בעקסיקע, 1954, ז׳ 101.

קאַהאַן, אברהם: אוועמ וועוויאָרקע. (צו זיינ 10טן יאָרצייט). אייניקייט, מאַסקווע, דעצ. 18, 1945.

ראַפּאָפּאָרט, י.: „קעניג קויל״ — ראַמאַן פון אפטאַן סינקלער. יידיש א. וועוויאָרקע. ליטע־ראַרישע בלעטער, וואַרשע, נוי. 62, יולי 10, 1925, ז׳ 6.

רייזען, אברהם: די אידישע ליטעראַטור און קונסט אין ראַטן־פאַראַדאַנד. דער אויפקום, ניו יאָרק, מאַי 1929, ז׳ 12.

רייזען, אברהם: מלחמה־יאָרען, א. וועוויאָרקע. צוקונפט, ניו יאָרק, אויגוסט 1930, ז׳ 553.

רייזען, אברהם: געשטאַלטען אין דער אידישער ליטעראַטור. פאַרוועלטס, ניו יאָרק, אַפּריל 17, 1949.

רייזען, זלמן: אברהם וויעוואָרקע. לעקסיקאָן פון דער יידישער ליטעראַטור און פּרעסע. פאַר־לאַג „צענטראַל״, וואַרשע, 1914, שפּאַלטן 246־247.

רייזען, זלמן: אברהם וויעוואָרקע. לעקסיקאָן פון דער יידישער ליטעראַטור, פּרעסע און פילא־לאָגיע. ערשטער באַנד, ווילנע, 1928, שפּאַלטן 988־990.

רייזען, זלמן: שמ״ר׳ס ביבליאָגראפיה. רוזה שמ״ר־באַטשעליס. אבינו שמ״ר. הוצאת ספרים אחי־אסף בע״מ. ירושלים, 1953, ז׳ 200.

שולמאָן, אליהו: דער רעוויזאָר און שטורמיסט א. וועוויאָרקע. ליטעראַרישע בלעטער, וואַרשע, נוסח. 494, אָקטאָבער 27, 1933, ז״ז 679־680.

שלעווין, ב.: „מזרח און מערב״ פון א. וועוו־יאָרקע. ליטעראַרישע בלעטער, נוסח. 643, וואַרשע, סעפט. 4, 1936, ז׳ 573.

שולמאָן, אליהו: די סאָוועטיש יידישע ליטע־ראַטור. אונזער צייט, ניו יאָרק, יולי־אויגוסט 1957, ז׳ 49.

ביבליאָגראַפישע יאָרביכער פון ייוואָ: באַנד 1, וואַרשע 1928. ז״ז 40, 122, 170, 238.

ליטעראַרישע בלעטער, וואַרשע: נוסח. 608, יאָנואַר 3, 1936, ז׳ 11. נאָכן טויט פון אברהם וועוו־יאָרקע.

סאָוועטיש־ליטעראַרישער אלמאַנאַך 3.: מאַסקווע, 1935, ז׳ 299. אָוועמ וועוויורקע 1887־1935.

סיגנאַל, ניו יאָרק: יאָנואַר 1936, ז׳ 30. אָוועמ וועוויאָרקע 1887־1935.

אין פּרעמדע שפּראַכן

Leftwich, Joseph: Abraham Vieviorka. The Golden Peacock, An Anthology of Yiddish Poetry.Sci-Art Publishers, Cambridge, Mass., 1939, p. 673-674.

Roback, A. A.: The Yiddish Drama. Curiosities of Yiddish Literature, Sci-Art Publishers, Cambridge, Mass. MCMXXXIII, p. 191.

Roback, A. A.: The Russian Heirs of Mendele. The Story of Yiddish Literature. Yiddish Scentific Institute, New York, 1940, p. 244.

Roback, A. A.: Recent Yiddish Literature in Other Countries. Revival in England. The Story of Yiddish Literature. Yiddish Scientific Institute, New York, 1940. p. 331.

Histoire des Litteratures, Tome 2, Encyclopedie de La Pleiade, France, 1956. p. 1184. Litterature Yiddish. La Maturite.

משה דלוזשנאָווסקי

וואָלף וועוויאָרקע

(בלעטלעך זכרונות)

(וואָלף (וועוועטשע) וועוויאָרקע איז געבוירן אין יאָר 1896. פון די פּריסטע קינדער־יאָרן האָט ער גע־לעבט אין דער שטאָט טשענסטאָכאָוו. ער האָט באַקומען אַ שטרענג־חסידי־שע דערציאונג. נאָך בעתן לערנען אין דער ישיבה האָט ער אָנגעהויבן שרייבן דערציילונגען.

זיי זיינען געווען צוויי ברי־דער. אברהם און וואָלף וועוויאָרקע. בויידע האָבן זיי באַרייכערט די יידישע ליטעראַטור מיט זייערע ווערק. דער עלטערער, אברהם, איז געווען אַ באַקאַנטער יידי־שער שריפטשטעלער, וועמעס ווערק זיינען געלייענט געווארן אין אַלע קריזיז, וואו נאָר דאָס יידישע בוך איז אַרײַנגעדרונגען. עטלעכע וועוויאָרקעס גרעסערע דערציילונגען זיינען געווען אין יענער צייט — אין די יאָרן פונעם אויפבלי פון דער יידישער ליטעראַטור — גאָר באַרימט. א. וועוויאָרקע איז יונגערהייט אַוועק קיין בערלין און פון דאָרט האָט ער זיך באַטייליקט אין די פאַרשיידענע פּאַריאָדישע אויסגאָבן. שפּעטער וואַנדערט ער אויס קיין רוסלאַנד, וואו עס דערשיינען זיינע דראַמעס: „אין דער טיפער נאַכט״, „האָנענקריי״ און „אויף אַ וווייס בוים״.

באַזונדערס מאַכן דאַן אַ רושם צוויי גרעסערע דערציילונגען: „הימל און ערד״ און „פאַרלאָשענע ליכט״. דאָס בוך „פאַרלא־שענע ליכט״ איז אַ זאַמלונג פון חסידישע מעשיות געשריבן אין אַ לירישׂ־פּאָעטישן סטיל. די יידישע געשטאַלטן אין דעם דאָזיקן בוך „פאַרלאָשענע ליכט״, זיינען וואונדערלעך געמאָלן. זיי זיינען דערהויבענע, געלייטערטע געשטאַלטן פון אַ שענערער וועלט. אברהם וועוויאָרקעס פּיעסן זיינען אויך אויפגעפירט געוואָרן אין יידישן טעאַטער אין וואַרשע און אין אַנדערע שטעט. די לעצטע דראַמע וועוויאָרקעס, געשריבן אין סאָוועט־רוס־לאַנד, האָט גאָטאַגן דעם נאָמען „באַטויין״. נאָכן דערשיינען פון דער דאָזיקער דראַמע, איז דער שרייבער, אברהם וועוויאָרקע, פאַרשוואונדן צוזאַמען מיט די מערסטע יידישע שרייבער אין סאָוויעט־רוסלאַנד.

דעם יינגערן ברודער, דעם שריפטשטעלער, דערציילער און עסייאיסט וואָלף וועוויאָרקע איז געווען באַשערט אַן אַנדער טראַגישער מערכה. ער האָט יונגערהייט פאַרלאָזט זיין היים־שטאָט טשענסטאָכאָוו, אויסגעוואַנדערט קיין בערלין און דאָרט פאַרקערט אין דער ליטעראַרישׂ־יידישער סביבה. נאָכן אָפּזיץ אַ צייט אין בערלין, איז ער פון דאָרט אַוועק און אָנגעקומען אין דער שטאָט פון ליכט — פאַריז. ער איז געקומען מיט אַ פיינעם באַגאַזש וויסן און טאָלאַנט, און מיט האָפענונגען, וואָס האָבן

געטריעט אין אים צו קענען זיך איינארדענען אין פאריז און זיך אפגעבן מיט זיין ליטעראריש שאפן.

די האפענונגען האבן זיך אין דעם יונגן ווויאראקע גע־צוגדן אינאיינעם מיט וואנדערלעכע חלומות וועגן א ניי לעבן, א שעפעריש לעבן. און ער איז שוין געבליבן וואוינען אין פאריז ביז דעם טאג פון 12טן יוני פון יאר 1940, וועז די דייטשן האבן פארפלייצט פאריז אין יידן זיינען געלאפן וואו די אויגן האבן זיי געטראגן, און וואו נאר די וועלט האט אן עק.

אין די יארן וועז וואלף ווויאראקע איז אנגעקומען קיין פאריז, איז אנגענאנגען די עמיגראציע פון יידן פון די וויי־סטע, פארוואפנסטע שטעט און שטעטלעך פון פוילן, רומעניע, ליטע, וואס זיינען געלאפן קיין בעלגיען, קיין פראנקרייך, כדי צו גפינען אן אנשפאר און א דאך איבערן קאפ. יידישע יונגע־לייט האבן זיך ארויסגעריסן פון זייערע איינגעזעסענע היימען, וואו זיי זיינען געווען אויסגעשטעלט אויף ארבעטסלאזיקייט, תפיסות, הונגער און אנדערע צרות, און מיט הערצער פול מיט האפענונג, מיט וואונדערלעע חלומות אויף א נייער, ליכ־

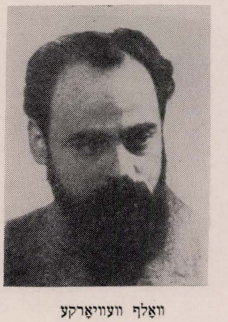

וואלף ווויאראקע

טיקער צוקונפט, האבן זיי אנגעשפארט אין פראנקרייך, באזעצט און אויסגעשפרייט זיך אין די גרויע קוילן־פעלדער אין די נארד־געביטן, און אין די זוניקע בערגע פון מיטללענדישן ים, אין די וויין־פעלדער פון בורגאן, און אין די אינדוסטריע־צענ־טערן פון עלזאס און לאטרינגיען, אין די שפעדיקע געגנט פון נארמאנדיע און אויך אין די רייכע, מאלערישע געגנטן פון צענטראל־מאסיון, פראנקרייך.

די יידן פון מזרח־אייראפע האבן זיך געמוען צום מסחר; מארק־שטייערי, פעדלעריי און אויפגעפנט קראמען אין פאריז און איבער דער פראווינץ. אין דער זעלבער צייט האט גע־נומען בליען א גרויס יידיש לעבן אין פראנקרייך, מיט אלע חנען, שטייגער און פאלקסטימלעכער שיינקייט. די קליינע שטעט־לעך פון פוילן, רומעניען און ליטע, זיינען איבערגעפלאנצט געווארן מיט דעם ניגון און תנועות, מיט לייד און פרייד איבער דער לענג און בריים פון פראנקרייך, וואס איז צו אלעמען מיט אפע־נע ארעמס, מיט באשיצונג און מיט גוטן צוזאג.

די שטאט פאריז מיט איר רויש און פארנעם, מיט איר קאסמאפאליטישער בריייטקיט האט אבער ניט געשמייכלט צו דעם שרייבער און טרוימער פון טשענסטאכאוו, וואלף ווויאר־קע. עס האט זיך פאר אים אנגעהויבן א לעבן א שווערס, פול מיט שטריכלונגען און לעשנדיקע חלומות. וואלף ווויאראקע האט געפירט א ביטערן געראנגל פאר זיין עקסיסטענץ און פאר דער עקסיסטענץ פון זיין הויז־גענינד. זיין מאטעריעלע לאגע איז געווען א שרעקלעכע. די נויט האט וועווייאראקען ניט אפגעלאזן, אים נאכגעקראכן ווי א וויסטער שאטן און באזעצט זיך אין אלעווינקעלעך פון זיין הויז.

און מערקווירדיק, אין יענער צייט פון ביטערן געראנגל פאר זיין טעגלעכער אויסקומענ־יש, האט דווקא וו. ווויאראקע טאלאנט זיך צעבליט. ער האט דעמאלט געשריבן פיינע דער־ציילונגען און עסייען. ער האט אויך געדרוקט קארעספאנדענ־ציעס אינעם „פארווערטס", באשריבן דאס יידישע לעבן אין פאריז. אונטער די קארעספאנדענציעס האט ער זיך אונטערגע־שריבן „י. פעלדמאן".

אין יאר 1924 האט וו. ווויאראקע געמאכט א פרואוו ארויס־צוגעבן א ליטעראריש זשורנאל אין פאריז א. נ. „די נעסט". דער נאמען האט כאראקטעריזירט דאס געמיט אי פון די יידישע שרייבער אין פראנקרייך, אי דאס גפיל פון די הונדערטער אימיגראנטן, וואס האבן אהין ארייגעשטראמט און גפונען א נעסט אין ניייס לאנד. דער זשורנאל האט אבער ניט לאנג עקסיסטירט. דאך האט וועווייאראקע זיך ניט אפגעשראקן, עס האט אים וויייטער געטריבן ארויסצוגעבן די „פאריזער בלעטער". אבער אויך די „בלעטער" האבן ניט געהאט קיין לאנג לעבן.

א צייט שפעטער איז וו. ווויאראקע געווארן דער רעדאק־טאר פון דעם זשורנאל „אילוסטרירטע יידישע פרעסע", אין וועלער ער האט פארפנטלעכט עסיין איבער די וועלט פון באריטע יידישע שרייבער. וו. ווויאראקע האט צו דעם צו־געצויגן א טייל באריטע שרייבער פון פאריז און פון וואַרשע.

די מאטעריעלע לאגע זיינע האט זיך דאן אבי־סל פאר־בעסערט און ער האט דאן געהאט די מעגלעכקייט אפצוגעבן זיך מער מיט ליטעראריש ער ארבעט. אין יאר 1936 האט זיך אין פאריז געשאפן א וואלף ווויאראקע יובל־קאמיטעט צו פייערן זיין פערציק־יאריקן יוביליי. דער קאמיטעט איז אא־שטאנען פון א ריי באריטע שריפטשטעלער, מאלערס און סקולפ־טארן. בראש פון דעם קאמיטעט האבן זיך גפונגען זלמן שניאור, דניאל טשארני און דער באריטער יידישער סקולפטאר נחום ארנאסאן. דער קאמיטעט האט באוויזן ארויסצוגעבן וו. ווויאראקעס א באנד „דערציילונגען א. נ. „מזרח און מערב". אין 1937 איז אויך דערשינען וו. ווויאראקעס צווייטער באנד נאוועלן א. נ. „באדנלאזע מענטשן".

אין די צוויי בענדער נאוועלן האט ווויאראקע אויף א קינסטלערישן אופן ארויסגעבראכט דאס יידישע לעבן אינעם דאמאלטדיקן פראנקרייך. ער האט ארויסגעבראכט דאס ליכט און שאטן פון די איינצועלנדערטע יידן צווישן בויידע ווועלט־מלחמות. דערביי האט ער אויך געשילדערט דאס לעבן פון די אלט־איינגעזעסענע פראנצויזישע יידן. ווויאראקע האט גע־מאלן אלערלייי יידישע טיפן; די אלטווארג־העגדלער, די מארק־שטייער, די אנטיקן־סוחרים, די יידן פון בעלווויל, פון פלעצל, און אויך דעם קינסטלער־קוואַרטאל: מאנפאראנאס.

וו. ווויאראקע איז אפט געווען שטארק אונטער דער השפעה פון אברהם רייזען. (פון רייזענס לירישקייט, און פון דעם הומאר, וואס מיר גפינען אין רייזענס קורצע דערציילונגען), און צום טייל אויך אונטערן איינפלוס פון יונה ראזענפעלדס ארט שרייבן.

וו. ווויאראקעס דערציילונגען פארמאגן אלע מאל האנד־

לונג. א געוויסע עלעגאנץ אין די דיאלאגן און ביים באהאנדלען דעם העלד, א טרעפלעכע אקציע, וואס דערגייט ביז א געוויסער הויך און רונדיקט זיך אויס מיט א פינגעם איינפאל. וו. וועווייאר־קע באמיט זיך אויך, אז די דראמאטישע האנדלונג זאל האבן א געוויסן הומאר, כדי צו געפינען דעם באלאנס אינעם גאנג פון דערציילן.

וועווייארקעס ביידע ביכער האבן געהאט דערפאלג. די ידי־שע פרעסע אין פאריז האט זיך זייער וואהרעם אפגערופן אויף זיינע דערציילונגען, און אים פאררעכנט פאר איינעם פון די בעסטע יידישע שרייבער.

זיין וואוינונג האט זיך געפונען אין די קוואַרטאלן, וואו עס האט גרעריש און געזשומעט יידיש לעבן מיט אלע פי־טשעווקעס. דאס איז געווען, אן ערך, אין דעם יאר 1933, וועו איך האב זיך באקענט מיט וואלף וועווייארקען און זיין משפחה. זיין וואוינונג האט זיך געפונען אויפן בעלווייל. דער ארבעטער קוואַרטאל פון פאריז, דארט וואו עס האבן זיך באזעצט הונדערטער טער יידישע משפחות, עקזומענע פון ווייטע שטעט און שטעט־לעך אין פוילן, רומענין, ליטע און אונגארן. די ארייננעזעצונג דערטע יידן האבן זיך אריינגעפאקט אין די קליינע צימערלעך פון אלטע איינגעהויקערטע הייזער, וואס זיינען געשטאנען אין די בערגיקע קרום־געדרייטע געסלעך. דארט אויפן בעלווייל האבן יידן פאר־לייגט שניידער־ווארשטאטלעך און אויסגעארבעט סחורות פאר גאנץ פראנקרייך. קאנפעקציע, אנצינגער, מאנטלען, רעגן־מאנטלען. דארט אויך האבן זיי אויפגעבויט די בייטל־אינ־דוסטריע, דאס דאמען־טאשן פאר. דאס דאזיקע פאר האבן זיי ממש דערהויבן צו א פאכמענש־האנטווערקער מלאכה. דארט האבן זיך אויך געפונען יידישע קרעמלעך, וואו מען האט פאר־קויפט אלע שפיזין, מאכלים היימישע און מעדנים פון דער אלטער היים.

וואלף וועווייארקעס הויז אין פאריז איז געווען א בית ועד לחכמים. דעלטן אז יידישע שרייבער, קולטור־טוער — סיי די, וואס זיינען געקומען צו גאסט, סיי די וואס זיינען שוין געווען תושבים אין פאריז — זאלן ניט האבן באזוכט וועווייארקעס קליינע, אבער היימיש־ציכטיקע און געמיטלעכע וואוינונג. דארט פלעגן אלע מאל אנגיין וויכוחים וועגן ליטעראטור און קונסט, און דארט פלעגט טאקע צום ערשטן באהאנדלט ווערן יעדעס יידיש בוך, וואס איז דערשינען אין פאריז אין יענער צייט, אדער וואס פלעגט אנקומען פון ערגעץ וועלכן עס איז יידישן ישוב. ביי וועווייארקען אין הויז פלעגט דער אייזנאמער, פאר־בלאנדזשעטער יידישער שרייבער, וועמען די פיר וועגט פון זיין בויידעם־שטיבל האבן קריסטאפארסיבן אין גאס אריין — זיך פילן היימישער ווי ביי זיך אין דער היים. וועווייארקעס פרוי, גיטעלע, איז געווען אן אמתע אשת־חיל, זי האט געטאן אלץ, פשוט גע־גאנגען אין „פייער און וואסער" צו מאכן איר מאן באקוועם, אראפגעמען פון זיינע פלייצעס דעם עול פרנסה, די ביטערע זארג פאר דעם טעגלעכן אויסקומענגיש כדי ער זאל זיך קענען מער אפגעבן מיט זיין ליטעראריש־ער ארבעט. איר קאן מען נאכ־זאגן דעם שבח: אז זי האט נישט געווואלט זיין מער ווי דאס פוס־בענקעלע ביי איר מאן אין גן־עדן אין זכות פון זיין שאפן.

פון וועווייארקעס שטוב אין פאריז האט זיך געלאזט הערן דער פסוק: „כל דכפין ייתא ויכול". זעלטן איז א שרייבער ארויס פון דארטן א הונגעריקער. און זעלטן איז אן איינוואמער טרויעריקער שרייבער, אדער סתם א ייד, ארויס פון זיין שטוב מיטן טרויער מיט וועלכן ער איז אריין צו אים אין שטוב. דער טרויער איז אויסגערונגן ביי דער שוועל פון וועווייארקעס הויז.

וו. וועווייארקע האט געהאט א גרויס הויז־געזינד. עס האט זיך אין זיין הויז אלע מאל געהערט דאס געלעכטער און די רייד פון זיינע זין און טעכטער. שיינע קינדער, גוט אנט־וויקלטע, גייסטיק און פיזיש. זיי האבן באקומען א פיינע יידישע דערציאונג, על צד היותר טוב.

פסח צו די סדרים פלעגט וועווייארקע איינלאדן פיל געסט, שרייבערס, מאלערס, אקטיארן און סתם יידן. בעת די סדרים האט אין דער קליינער וואוינונג געהערשט א וואונדערלעכע שטימונג, א יום־טובדיקע פרייד. די „ליטעראריש שטוב", האט געלעטעמט מיט אזא היימישקייט, וואס עס איז באמת געווען שווער צו געפינען אין אנדערע שטיבער אין דעם גרויסן פאריז.

אין יענער צייט האט אויך וו. וועווייארקע פארעפנטלעכט דערציילונגען און ארטיקלען אין ניו־יארקער „פארווערטס" און אין אנדערע יידישע אויסגאבן אין דער וועלט. ער איז אויך געווען ליטעראריש־ער רעדאקטאר אין דער פאריזער יידישער טאג־צייטונג „פאריזער היינט".

עס ברעכט אויס די צוויטע וועלט מלחמה, וועווייארקע האט דעמאלט געוואוינט אין א קליין פארוויק געסל לעבן דעם פלאץ „רעפובליק". דארט וואו עס האבן זיך געטראפן טויזנטער יידן פון אלע עקן פאריז און פון פראנקרייך; דארט וואו אין די גאסן ארום האט געאטעמט מיט א געזונט, שטארק יידיש לעבן; יידישע טעאטערס, יידישע צייטונגען, קאפייען, און וואו עס זיינען זיך צונויפגעקומען יידן אין די וואכן־טעג טרינקען א גלעזל ווייז, נעמען אן „אפערטיף" צוגלייך מיט די פראג־צויזן; דארט וואו עס האט געשטראמט פון מענטשן פון דער גאנ־צער וועלט.

וועווייארקעס „ליטעראריש־שטוב" איז אין יענע ערשטע מלחמה־חדשים געווען פול מיט שרייבער און סתם דורכוואנדערנ־דיקע יידן. אין זיין שטוב האט מען געקענט אויך טרעפן סיי פריוויליקע פראנצויזישע סאלדאטן, סיי געצוואונגענע. אין די אונטן איז די שטאט פון ליכט געווארן פינצטער, קיין ברעקל ליכט האט זיך ניט געזען אין די גאסן, בולווארן און סקווערן. אויף די גאסן האבן פאליציי געזוכט אויסלענדער, געפרעגט אויף פאפירן און געכאפט מענטשן, ווי אמאל דער היצעל, וואס פלעגט כאפן הינט אויף די גאסן.

ביי וועווייארקען איז הויז איז געווען אי היימלעך, אי טרויעריק. אין איידעם זיינער איז געהאט אווטע אין קריג. אין דרויסן האט די פינצטערניש געהויערט, פונדעסטוועגן האט מען זיך דא געמפערט איבער א נייי־דערשינענער יידישער אדער פראנצויזישער דערציילונג.

נאך דעם איז דער דייטש אריין אין פראנקרייך און מאר־שירט צו די טויערן פון פאריז.

עס איז געווען דער אונט פון 11טן יוני, 1940.

פאול רעינא, דער דאמאלסטיקער אינערן־מיניסטער, האט גערעדט צו די בירגער פון פראנקרייך, זיי זאלן ניט פארלירן דעם מוט, דעם אויסדויער. ער האט פארענדיקט זיין פאטעטישע רעדע, אז נאר א נס קען ראטעווען פראנקרייך. אזא נס קען געשען. קיינער האט אבער ניט געגלויבט אין קיין נסים. דער דייטש איז געשטאנען כמעט ביי די טויערן פון פאריז...

יענעם אוונט איז ביי וועוויאָרקען אין הויז געווען פאר־זאמלט אַ גרויסע צאָל יידישע שרייבער. מען האָט געמאכט פֿלענער, ווי אזוי זיך אַרויסצורייסן פון פאַריז. יעדער האָט געמאכט אַן אַנדער פּלאַן, יעדער־איינער האָט געראַטן ווי אזוי זיך צו ראַטעווען. אַבער קיינער האָט ניט געוואוסט, וואָס מ׳הייבט אַן צו טאָן.

מיר, אַ גרופּע יידישע שרייבער, האָבן זיך אָפּגעשמועסט אויף צו מאַרגן צו פאַרלאָזן פאַריז און נעמען דעם וועג צו די שפּאַניש גרענעצן דורך די שטעט אַרלעאַן, בלואָ, טור, באַרדאָ, און דערגיין ביז די פּירענייען־בערג — שפּאַניע.

צומאָרגנס האָט גאַנץ פאַריז געשטראָמט צו די אַרויסגאַנ־גען פון דער שטאָט. הונדערטער טויזנטער מענטשן האָבן פאַר־לאָזן זייערע היימען, איבערגעלאָזט אַלץ אויף הפקר און גלאָזט זיך וואוהין די אויגן האָבן געטראָגן.

איך האָב זיך באַגעגנט מיט וו. וועוויאָרקען און זיין על־טערן זון אברהם. מיר האָבן ענגנומען די מעטראָ (סאָבווייַ) צו דער לעצטער סטאַנציע, דער וועג וואָס פירט קיין אַרלעאַן. מיר זיינען אָפּגעפֿאָרן עטלעכע צענדליגע סטאַנציעס, אַרויס אין דרויסן. מיר האָבן זיך געפונען ביים „טויער פון אַרלעאַן״.

מיר האָבן זיך געזאגט מיט פּאַריז, די שטאָט וואו וע־וויאָרקע איז שוין געמאַט אָפּגעווען אַכצן יאָר, און איך — אַכט יאָר צייט. דער אַרויסגאַנג פון דער שטאָט, דער לאַנגער וועג קיין שפּאַניע — אַן ערך טויזנט מייל — איז געווען איבערגעפּאַקט מיט מענטשן, יונג און אַלט, מענער, ווייבער און קינדער. אַ גרויסער טייל אויף יידן. יעדער איז געווען אָנגעלאָדן מיט האַק און פּאַק.

מיר האָבן זיך געלאָזט גיין צופוס. אויסגעמישט זיך מיט די הונדערטער, טויזנטער מענטשן, וועגענער, וועגעלעך, פערד און מיליטער. מיר האָבן זיך געמיט צו זיין אין אַ גוטער שטימונג, ס׳איז געווען שווער. וועוויאָרקע האָט געטראָגן אַ רוק־זאַק אויף די פלייצעס מיט אַ ביסל צדה לדרך. איך האָב געשלעפּט אַ שווערע טעקע און מיר זיינען גענאַנגען און גערעדט שטיל, פּאַר זיך, אין אַ שטימונג פון טרויער און פאַרלאָזנקייט.

וואָלף וועוויאָרקע האָט אויפן וועג פיל גערעדט וועגן זיינע ליטעראַרישע פּלענער, וועגן זיין היים־שטאָט טשענסטא־כאָוו, וועגן מענטשן בכלל, און וועגן אַלץ, וואָס עס האָט זיך געלאָזט דיסקוטירן. ער האָט געוויטיקט צוליב דעם, וואָס זיין גאַנצע משפּחה איז געבליבן אין פּאַריז — אויסגעשטעלט פאַרן דייטש.

בייגאַנצן זיינען מיר איבערגעלאָפן עטלעכע שעה אין סטויג־היי, צוגלייך מיט דער גרויסער וואָגלענדיקער מאַסע. איבער אונדזערע קעפ זיינען געפלויגן עראָפּלאַנען, פראַנצויזישע, דיי־טשישע און איטאַליענישע. אין הימל זיינען פאַרעקומען די קאַמפֿן. אין איבער אונדזערע קעפ האָבן געהאָגלט קוילן און פון צייט צו צייט האָבן אויפגעריסן באַמבעס.

צומאָרגנס פאַרנאַכט זיינען מיר טויט־מידע, מיט געשוואָ־לענע פיס, הונגעריקע, פאַרחלשטע, אָנגעקומען אין דער שטאָט עטאָן, אַכט און פערציק קילאָמעטער פון פאַריז. דורך דער שטאָט האָבן דורכגעשטראָמט טויזנטער, טויזנטער מענטשן און אַלץ אויפגעגעסן, פאַרצערט ווי דער היישעריק אין מצרים. מיר האָבן אפילו ניט געקענט קויפן קיין מערל, קיין רויע קאַרטאָפּל. ביי די בעקעריין זיינען געשטאַנען ריזיקע רייען מענטשן און געוואַרט מען זאָל אויסטיילן ברויט. וועוויאָרקעס זון און איך האָבן זיך אַוועקגעשטעלט ביי אַזאַ בעקעריי אפשר וועט אונדז דאָך גלעלינגען צו באַקומען אַ שטיקל ברויט. מיר זיינען גע־שטאַנען איינגעפּרעסט צווישן מענטשן בייזע, אַנגעכמורעטע. איינער האָט פאַרדעכטיקט דעם אַנדערן. מ׳איז געווען גרייט צו דערהרגענען דעם אַנדערן פאַר גאָרנישט. אין דעם האָבן עט־לעכע פראַנצויזישע זעלנער פאַרביגעפירט אַ דייטשישן פּא־ראַשוטיסט, וואָס איז געווען פאַרשטעלט פאַר אַ פראַנצויזישע קראַנקן־שוועסטער. אַן אַנגעשמינקעוועט פּנים, געפּאַרבטע ליפּן, מיט אַ הייבל אויפן קאָפּ און אַ בלויע פּעלעריַנע. מען האָט ביי דעם דייטש געפונען באַמבעס אויפצוריסן דעם פלי־פעלד אין עטאָן. מען האָט אים געפירט צו טאָן אים זיין רעכט.

וועוויאָרקעס עלטערער זון, אַ יונגער סענטימענטאַלער בחור איז בלייך געווארן. ער האָט אויסגערופן אין פראַנצויזיש:

— מען וועט אים דערהרגענגן.

די מאַסע אַרום האָט אויפגעכאַפּט די אומשולדיקע ווערטער און געווען זיכער, אַז ער, דאָס פרעמדע יינגל, באַדויערט דעם מויט פון דעם דייטש. די מענטשן אַרום זיינען געווען גרייט אונדז צו דורס זיין אויפן אָרט, צו טאָן אונדזער רעכט, אַזוי ווי עס קומט פינפט־קאָלומניסט. מיר זיינען קוים אַרויס פון דער ריי מיטן שטיקל לעבן. מיר האָבן נאָך געהערט עטלעכע שאָסן, דאָרט ערגעץ ביי אַ וואַנט האָט מען פאַרענדיקט דעם דייטש.

צונאַרגנס, אין אַוונט, זיינען מיר אָנגעקומען אין דער שטאָט אַרלעאַן. דער באַנהויף האָט געבראַנט, אַ האַלבע שטאָט איז געשטאַנען אין פלאַמען. מיר האָבן באַגעגנט צענדליגער באַ־קאַנטע יידן, צווישן זיי דעם באַקאַנטן קינסטלער און מעטאַל־פלאַסטיקער אריה מערזער, וועלכער געפינט זיך איצט אין ישראל. מיר האָבן איבערגענעמטיקט אויף אַ פעלד. די ערד האָט זיך אַ גאַנצע נאַכט גע־טריסלט פון די באַמבאַרדירונגען וואָס זיינען אָנגעגאַנגען איבער דער שטאָט.

פאַרטאָג איז מיר געלונגען אַרויפצוקריגן זיך אויף אַ שטיקל וואָגן, וואָס איז אַוועק איבער אַ וועג פאַרפלייצט מיט מענטשן. וו. וועוויאָרקען האָב איך פאַרלוירן אין דער גרויסער בהלה. ערשט מיט צוויי טעג שפּעטער האָבן מיר זיך ווידער באַגעגנט אין דער בארימטער אַלטער שטאָט בלואָ, וואָס ליגט אויף אַ בערגיקער הויך, אַרומגערינגלט מיט ערשטנער אין ווייַ־פעלדער, אין מיטן דער שטאָט שניידט אַדורך דער גרויסער טייך לואַר. די שטאָט בלואָ איז געווען איבערגעפּאַקט מיט מיליטער, וועגענער, און מיט מענטשן וואָגלענדיקע, פאַר־חושכטע און קראַנקע. עס איז געווען אַזאַ וויסטע בהלה, אין בלואָ, וואָס מען קען זיך דאָס גאָרנישט פארשטעלן.

עס איז געווען באַגינען. די זון האָט נאָר וואָס אָנגעצונדן די טורעמלעך פון די אַלטע פראַנצויזישע שלעסער מיט די ווינט־הענער אויף זייערע שפּיצן. אַ קיל ווינטל האָט געבלאָזן און אָפּגעפרישט די אָנגעשוואָלענע אויגן, דאָס צעיאַכמערטע פּנים, די צעקאַליעטשטעטע ליפּן. פלוצלינג האָב איך דערזען וועוויאָרקען מיט זיין זון.

— וועוויאָרקע, טייערער! — האָב איך אַ געשריי געטאָן.

די פרייד אונדזערע איז געווען אין לשער. ער האָט מיר אויף דער שנעל דערציילט, אַז עס איז אים געלונגען צוריפ־צוקריגן זיך אויף אַ מיליטערישן וואָגן, וואָס גייט קיין באַרדאָ. עס איז אים ניט לייכט אָנגעקומען. צוליב זיין שוואַרץ בערדל און שטאַרקן פראַנצויזישן אַקצענט האָט מען אים חושד געווען,

אז ער איז אַ שפּיאָן. דורך געווייגען און דורך ווייזן זייגע פּרעסע־קאָרטן, אַז ער איז אַ זשורנאַליסט, האָט דער פּראָג־צויזישער קאָפּיטאַן פון דעם טראָק אים אַרויפגענומען צוזאַמען מיט זיין זון, און אָט פּאָרן זיי קיין באָרדאָ. — „אפשר וועט אויך זיין פלאַץ פאַר מיר", — האָט מיך וועוויאָרקע געטרייסט מיט זיין שטענדיק, אָפּטימיסטישן שמייכל.

אויפן קלאָרן, בלויען הימל האָבן זיך געזען דריי פּינטע־לער. איך האָב אינסטינקטיוו אויפגעהויבן די אויגן.

— פּראָנצויזישע עראָפּלאַנען! — האָט וועוויאָרקע אַ זאָג געטאָן, — ניטאָ זיך וואָס צו שרעקן.

איידער ער האָט נאָך געענדיקט רעידן, האָט מען געהערט מוראדיקע אויפרייסן, פּאַר אונדזערע אויגן זיינען גיפּאַלן שטי־קער פייער פון הימל, וויסטע דונערן האָבן אויפגעריסן די לופט, מוראדיקע געשריייען האָבן זיך געטראָגן צוזאַמען מיט די אויפרייסן. דאָ האָט שוין געברענט אַ הויז, אַן אויטאָמאָביל, אַ פערד, איבער אונדז האָבן געשניטן קויגל פון אַ מאַשין־ביקס פון די דייטשישע און אימאַליגישע עראָפּלאַנען, וואָס האָבן זיך אַראָפּגעלאָזט נידעריק. אַן אַטעם בין איך געלאָפן צוזאַמען מיט אַ מחנה צעטרייסלטע מענטשן, די בריק איבערן טייך האָט שוין געברענט. אַ טויזנטסטל פון אַ מינוט און עס איז מיר געלונגען אַריבערצולויפן די ברענענדיקע בריק איבער פראַנק־רייכס שענסטן טייך — דער לוָאָר...

מער האָב איך שוין וועוויאָרקען ניט געזען...

אַ גאַנצן טאָג בין איך געלאָפן אויפן וועג קיין טור. גע־לאָפן דורך פייערן, באַמבעס, געלאָפן פון טויט. הייזער האָבן געברענט, די בוימער זיינען געשטאַנען פול אין גרינס, בלומען האָבן זיך צעוויגט איבער די פעלדער און גערטנער, פּיגל זיינען געפלויגן מיט צעשראָקענע קולות. די גראָזן זיינען געוועט פּייכט פון ביינאַכטיקן טוי.

דער הימל איז געווען אויסטערליש שיין און בלוי.

דער טויט האָט געפּלאַטערט און זיך געטראָגן איבער אונדזערע קעפּ אין טויזנטער אויסטערלישע פּאַרמען...

דער גורל האָט מיך נאָכדעם געבראַכט צו די ברעגן פון צפון־אפריקע, אין דעם לאַנד מאַראָקאָ.

אין קאַסאַבלאַנקאָ איז צו מיר אָנגעקומען אַ ידיעה, אַז וועוויאָרקע מיט זיין משפּחה געפינען זיך אין מאַנטאַבאַן, ניט וויַיט פון טולוז. נאָך דעם האָט צו מיר דערגרייכט די נייַעס, אַז זיי זיינען אין דער שטאָט ניצע אויף דער פּראָנצויזישער ריוויערע.

איך בין אָנגעקומען אין אַמעריקע און זיך באַזעצט אין ניו־יאָרק.

אין יאָר 1942 איז צו מיר אָנגעקומען אַ בריוו פון וועי־ויאָרקען, פון דער שטאָט ניצע און ער האָט מיר אינעם בריוו מודיע געווען, אַז ער האָט גרויסע האָפענונגען אָנצוקומען קיין אַמעריקע. מען באַמיט זיך פאַר אים זייער שטאַרק.

דער בריוו האָט מיך זייער דערפרייט. איך האָב אים גלייך געענטפערט אַ בריוו און אים פאַרזיכערט, אַז עס וועט דאָ אַלץ געטאָן, אַז ער און נאָך אַ גרופּע יידישע שרייבער זאָלן קענען אָנקומען קיין אַמעריקע.

אַלץ איז געטאָן געוואָרן, און אפשר ניט אַלץ. איך בין געלאָפן צו אַרגאַניזאַציעס, נאָכגעפרעגט, געבעטן...

איך אַליין בין ערשט געווען אין לאַנד געצייַלטע חדשים.

מער האָב איך פון וועוויאָרקען ניט געהערט.

איך האָב זיך מיט עטלעכע יאָר שפּעטער דערוואוסט, אַז וואַלף וועוויאָרקע איז צוזאַמען מיט זיין פרוי און טעכטער דע־פּאַרטירט געוואָרן אין אָקטאַבער פון יאָר 1943...

פון דעמאָלט אָן איז מער ניט געווען קיין ידיעה. וואַלף וועוויאָרקעס לעבן איז אינעם־רגעשניטן געוואָרן אין מיטן פון זיין שענסטן אויפבלי. עך, אינזיינעם מיט זיין פרוי. זיי זיינען אומגעקומען צוזאַמען מיט דעם גרויסן טייל פון יידישן פאָלק, צוזאַמען מיט מיליאָנען אומשולדיקע יידן.

דער גרויסער חלום האָט זיך אויסגעלאָשן. דאָס געזאַנג איז אינעם־רגעריסן געוואָרן אנימיטן...

זיין אָרט איז געבליבן ליידיק אין דער יידישער ליטעראָטור.

חיים לייב פוקס

דריי בריידער זיינען זיי געווען...

(די אומגעקומענע בריידער ווילטשינסקי)

א

די דריי בריידער ווילטשינסקי, וואָס זיינען אומגעקומען אין גרויסן חורבן פון פוילישן יידנטום, זיינען אין טשענסטאָכאָווער געווען גוט באַקאַנט. זייער געזעלשאַפטלעכע טעטיקייט, וואָס איז געווען פאַרבונדן מיט זייער אידעאיש לעבן, האָבן זיי תמיד געשטעלט צום דינסט פון יידישן מאַסן־מענטש. אַבער חוץ דעם, האָט זיי נאָך פאַראייניקט אין גרויסע ליבשאַפט. און דאָס איז; זייער איבערגעבנקייט צו דער יידישער קולטור.

יחזקאל

יחזקאל איז געווען דער עלטסטער ברודער אין דער משפּחה פון די ווילטשינסקיס. געבוירן אין 1893, האָט מען שוין אין

זיינע יונגע יאָרן, וועלן ער האָט נאָך געלערנט אין דער טשענסטאכאוער האַנטווערקער־שול, געקענט דערקענען זיין כאַראַקטער און זיין גרויסן דורשט צו וויסן; דער עיקר אָבער האָט געצויגן אַלעמענס אויפמערקזאַמקייט זיין באַציאונג צו פריינד און חברים וויִ צו מענטשן בכלל, וואָס האָט זיך אויסגעדריקט אין פריינדשאַפט און ליבשאַפט. די זעלבע אייגנשאַפט האָט ער נאָך מער פֿאַרטיפט אין זיך בעת ער האָט געענדיקט די וואַר־שעווער הויכשול פֿאַר טעכניק אויפן נאָמען פון וואוועלבערג, וואָס האָט געעפנט פֿאַר אים דעם וועג צו זיין וווייטערדיקע שטודיע. אין די יאָרן פֿאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה, בעתן שטודירן אין בערלינער אוניווערסיטעט מאַשינען־בוי און שפּעטער, ווי אַ גוטער אינזשינער, קומט ער צום ערשטן מאָל אין בארירונג מיט די פֿראָבלעמען פון סאָציאַלן ישׂראל און אומ־רעכט. דאָרטן אין בערלין דערענטערט ער זיך צו די אידייען פון סאָציאַליזם, בייִ וועלכע ער איז געבליבן זיין גאַנץ לעבן.

אין אָנהויב 1919 קומט יחזקאל ווילטשינסקי צוריק קיין טשענסטאָכאָו און וואַרפט זיך באַלד אַריין אין דער געזעל־שאַפטלעכער אַרבעט, ער וועלט אַקטיוו אין „בונד". אין דער

יחזקאל ווילטשינסקי

יידישער פֿראָפּעסיאָנעלער באַוועגונג אַז״ו. אין יענער צייט איז ער אַ לעקטאָר אינבער געשיכטע און ליטעראַטור אין קול־טור־הויז פון די יידישע פראָפּעסיאָנעלע פֿאַראיינען. דאָן הייבט ער אויך אָן זיין ליטעראַרישע טעטיקייט. ער פֿאַרעפנטלעכט זיין ערשטע אַרבעט וועגן ראָמען ראָלאַן אין דער „אַרבעטער־צייִ־טונג", פון וועלכער ער וועלט שפּעטער אַן אָנגעזעענער מיט־אַרבעטער. אין זיין וועכנטלעכער אָפּטיילונג „פון ביכער טיש" גיט ער איבערזיכט וועגן דער יידישער און פוילישער ליטע־ראַטור און וועגן כמעט אַלע נייע ביכער. ער אַרבעט אויך מיט אין „דער פֿראָלעטאַריאַט". ער שרייבט אַרטיקלען וועגן אַק־טועלע גזעזלשאַפטלעכע פֿראָבלעמען, דערהויפט אויפן געביט פון ליטעראַטור און געשיכטע אין דער רעדאַקציע פון „טשע־סטאָכאָווער וועקער", פיעטריקאָווער וועקער" און אין פיל אויס־גאָבעס פון דער בונדישער פראָווינץ־פרעסע. אין 1927 וועלט יחזקאל דירעקטאָר פון דער האַנטווערקער שול ביים פיעטרי־קאָווער „ארט", וואָס ער פֿאַרוואַנדלט אין אַ מוסטער־שול אין וועלכער די יידישע יוגנט געפינט אַ חברשע האַנט. די האַנט־ווערקער שול העלפט זיי וועלן פֿראָדוקטיוו. ער אַרבעט דאָרטן ביז צום סוף פון 1930, ווען ער קומט ווידער קיין טשע־סטאָכאָו, וואו ער מאַכט פֿראוואָן אויפן געביט פון פאַבריקאַציע אין דער מעטאַל־אינדוסטריע. אין 1933 פֿאָרט ער ווידער אַוועק פון טשענסטאָכאָו און באַזעצט זיך אין וואַרשע, וואו ער איז

אַקטיוו אין די יידישע פֿראָדוציר־קאָאָפּעראַטיוון פון „בונד" און גלייכצייטיק געפינט ער צייט פֿאַר דער קולטור־אַרבעט צווישן דער יידישער האַרעפֿאַשנער מאַסע. אין יענער צייט איז ער פֿאַרנומען מיט צוויי וויכטיקע אַרבעטן. ער דרוקט זיך אין „פֿאָלקס־צייטונג", „פֿאָרויס", „ליטעראַרישע בלעטער", און אין „ביכער־וועלט", וואַרשע, אַ טייל פון זיין אַרבעט — „יידיש־פוילישע איבערזעצונגען" וואָס אַנטהאַלט אויך אַ גרעסערע ביב־ליאָגראַפישע רשימה פון די ווערק פון דער יידישער ליטע־ראַטור, וואָס זיינען איבערזעצט אויף פויליש.

אין 1932, בעת עס וועלט אַנגעהויבן די אָקציע צו שאַפן דעם „טשענסטאָכאָווער פּנקס" זעצן מיר יחזקאל ווילטשינסקין אַלס סעקרעטאַר פון קאָמיטעט. ער באַוגט זיך אַבער נישט מיט דער גזעזלשאַפטלעכער זייט פון דער אויסגאַבע, נאָר ער פֿאַרטיפט זיך אין אַלטע טשענסטאָכאָווער פּנקסים און זוכט אויף מאַטעריאַל פֿאַר זיינע וויכטיקע אַרבעטן „צו דער גע־שיכטע פון יידישן ישוב אין טשענסטאָכאָו", וואָס ער פֿאַרעפנט־לעכט טיילווייז אין דער „טשענסטאָכאָווער צייטונג" און אין אַנדערע אויסגאַבן.

ער גיט אַרויס די בראָשור „בירגערלעכער און אַרבעטער־ספּאָרט", וואָס איז אַ נייע אויפֿאַסונג צו דעם ספּאָרט־פֿראָבלעם אין דער יידישער סביבה. שפּעטער דערשיינט אין בוך־פֿאָרם זיין אַרבעט „יידן אין דער פוילישער ליטעראַטור", וואָס וועלט זייער גוט אויפגענומען פון דער קריטיק.

ביים אויסברוך פון צווייטן וועלט־קריג געפינט זיך יחזקאל אין וואַרשע. אין דער ערשטער צייט, בעת עס וועלט קלאָר די לאָגע פון די יידן אין די געביטן, מאַכט ער באַמיאונגען צו ברענגען זיין נאָענטע פֿאַמיליע קיין וואַרשע. דאָס גיט זיך אים אָבער נישט אין און ער פֿאַלט אויף אַ געוויסע צייט אַריין אין אַן אָפּאַטישער שטימונג. שפּעטער אָבער, לויט ווי עס גיט איבער דער היסטאָריקער ב. מאָרק, וועלט ווילטשינסקי, טראָץ דער גרויסער נויט וואָס ער האָט געליטן אין וואַרשעווער גטא, זייער שפּעריש. ער אַרבעט אין יענער שווערער צייט איבער דער „קולטור געשיכטע פון יידן אין פוילן אין דער ערשטער העלפט פון 19טן י״ה". יחזקאל שרייבט דאָן בילדער פונעם גטא־לעבן. אַזוי געפינען מיר אין דער זאַמלונג „צווישן לעבן און טויט", וואָס ברענגט מאַטע־ריאַלן וואָס זיינען געפונען געווארן ביים אויפגראָבן דעם רינגעל־בלום־אַרכיוו", ווילטשינסקיס צייט־ליד „אין אַרבעטער לאַגער".

די טרויעריקע, שווערע צייט פֿאַר יידן וועלט וואָס אַ מאָל ביטערער און בעת עס קומט די גרויסע יאָנואַר־אָקציע פון 1943 און טויזנטער יידן פון וואַרשע וועלן געשלעפט צום „אום־שלאָג־פּלאַץ", געפינט זיך אויך דער אייזעלער יחזקאל ווילי־טשינסקי. יחזקאל קומט אום דורך די בלוטיקע העלט פון די דייטשישע רוצחים.

אַנשל

דער מיטלסטער פון די ווילטשינסקי ברידער — אַנשל, האָט תמיד געזוכט צו טאָן גוטס. ער האָט ממש זיין גאַנץ לעבן געזוכט צו העלפן דעם פשוטן פֿאָלק־מענטשן וועלכן ער האָט געשטרעבט צו דערהויבן.

אַנשל האָט געגלויבט אַז נאָר דורך דער פֿאַרווירקלעכונג

פון סאציאליזם וועט געבויט ווערן אַ נייע וועלט אין וועלכער אַלע מענטשן וועלן זיין גלייקלעך. פאַר דער סאציאליסטישער אידייע האָט אַנשל אַוועקגעגעבן אַלע זיינע כוחות; זיין וויסן, זיין בילדונג וואָס ער האָט מיט אַזוי פיל שוועריקייטן זיך דערוואַרבן.

אַנשל איז געבוירן געווארן אין טשענסטאָכאָוו, אין יאָר 1900. ביז 13 יאָר האָט ער געלערנט אין חדר. שוין אין חדר האָט דער קליינער אַנשל אַרויסגעוויזן זיינע אויסערגעווייניקעכע פייאיקייטן. מען האָט געזען אַז עס וואַקסט אַ גרויסער למדן בייַ יידן. אָבער אַנשלען האָט דאָס לערנען גמרא און פוסקים נישט צופרידן געשטעלט. ער האָט זיך געריסן צו וועלטלעכער לימודים. עס נעמט נישט לאַנג און אַנשל באַהערשט בייַדע שפראַכן — רוסיש און פּויליש, און ער לייענט אַ סך פּוילישע און רוסישע שרייבער, דער עיקר די קלאַסיקער פון דער רוסישער שער און פּוילישער ליטעראַטור.

אין הויז בייַ זיינע עלטערן פעלט אויס פרנסה. אַנשל הייבט אָן אַרבעטן זייער יונג. טאָקע גלייך נאָך זיין בר־מצוה. ער אַרבעט אין אַ געשעפט פון אָפּטייק־מאַטעריאַלן. און דאָרט, אין דעם געשעפט, גיפּעפּינט אַנשל אויך צייט צו לערנען. עס האָט לאַנג נישט גענומען און אַנשל וועלט אַ „פּאַרטיקקער" פּראָווי־זאָר.

עס גייען די יאָרן. אַנשל דאַרף זיך שטעלן אין דינסט פון דער פּוילישער אַרמיי. צוליב זיין קעגנערשאַפט צום מיליטאַריזם, און די שנאה זיינע צום פּוילישן אַנטיסעמיטיזם, וואָס האָט דעמאָלט געהערשט אין דער פּוילישער רעגירונג, — באַשליסט ער צו אַנטלויפן פון פּוילן. אָבער צו אַנשלס שלעכטן מזל ווערט ער געכאַפּט בייַ דער גרענעץ. ער ווערט פאַרמשפט צו זיצן אין תפיסה אַ עווייסע צייט. אים גלעלנגט אָבער זיך אַריסצוראַטעווען פון תפיסה, און דאָס מאָל גיט זיך אים איין אַריסצורייַך זיך פון פּוילן. ער קומט אָן אין דייטשלאַנד, צו זיין עלטערן ברודער יחזקאל.

אַנשל ווערט טעטיק אין דער דייטשישער סאציאליסטישער באַוועגונג. ער נעמט אַ טיכטיקן אַנטייל אין אַלע גאַסן־דעמאָנסטראַציעס. ער ווערט אפט אַרעסטירט פון דער דייטשישער פּאָליצייַ און פאַרמשפט צו זיצן אין תפיסה. דאָס זיצן אין תפיסה שאַדט זיין עזנונט.

אַנשל ווערט געוואויר אַז מען גרייט זיך אים צו אַרעסטירן פאַר מלוכה־פאַרראַט. אַנשל באַהאַלט זיך בייַ אַ דייטשישן פויער, אין אַ דאָרף, נישט וויַט פון דער פראַנצויזישער גרענעץ. אין דעם דאָרף גיפּעפּינט ער זיך אַן ערך אַ האַלב יאָר. ער אַרבעט דאָרט ווי אַ פּשוטער פאַראַבעק, פאַרן בלויזן עסן און אַ פאַר שטיוול. פּריוילינג־צייט גנבעט זיך אַנשל אַריבער דער גרענעץ, און ער קומט אָן אין פראַנקרייך, אין דער שטאָט פאַריז.

אין פאַריז פילט זיך אַנשל ווי אַ נייער מענטש. פאַריז, די וועלט־שטאָט, איז אין יענע יאָרן געווען ווי אַן עיר־מקלט, אַן אַזיל, פאַר אַלייטישע פליטים. אין פאַריז קומט אַנשל אין קאָנטאַקט מיט יידישע אַרבעטער. ער ווערט אַקטיוו אין „בונד". און אַנשל הייבט דאָ ווידער אָן זיין אַלטן חלום, צו לערנען, צו שטודירן און מיט זיין בילדונג העלפן דיַ ארעמע מאַסן. עס קומט אים אָן נישט גרינג דאָס שטודירן. ער אַרבעט בייטאָג צו פאַרדינען פאַר זיין אויסקומענגיש, און אין די אָונטן שטודירט ער. וועג ער באַהערשט שוין גוט די פראַנצויזישע שפּראַך, ניט ער אָפּ עקזאַמען אין דער פאַריזער סאָרבאָרנע, און ער ווערט אַנגענומען אַלס סטודענט. נאָך יאָרן לערנען ענדיקט אַנשל אַלס „דאָקטאָר פון כעמישע וויסנשאַפטן".

אַנשל קריגט אַ פאַסטן אין אַ גרויסער פערפיום־פאַבריק, און ער ווערט אַ ספּעציאַליסט אין זיין פראָפעסיע. גלייכצייטיק מאַרעפּט ער אָבער נישט זיין סאָציאַליסטישן אידעאַל; די יידישע אַרבעטער־באַוועגונג, דעם „בונד" און דעם פאַריזער „אַרבעטער־רינג".

אַנשל הייבט זיך אָן צו פאַראינטערעסירן אין טעאַטער. ער אַרגאַניזירט יידישע טעאַטער־פאַרשטעלונגען פאַר יידישע אַרבעטער אין פאַריז, און גאָר באַזונדער פאַר די יידישע קינדער. ער הייבט אָן שרייבן פיעסן פאַר קינדער־פאַרשטעלונגען, און ער איבערזעצט אויך פון אַנדערע שפּראַכן פיעסעס צוגעפּאַסט פאַר קינדער. אין יענער צייט שרייבט ער אַ סך ווענג פראַנצויזישן און יידישן טעאַטער, אין די בונדישע אויסגאַבעס, ווי אין: „פאַריזער וועקער", „אונדזער שטימע" אין אַנד'. ער שרייבט אויך אין דער פראַנצויזישער פרעסע.

אַנשל בענקט אַפט אַהיים, קיין טשענסטאָכאָוו. ער וויל זען זיין ליבע אַלטע מוטער. נישט זאָגנדיק קיינעם פון זיין רייזע, פאַרלאָזט אַנשל פאַריז און ער קומט אָן אַהיים, אין טשענסטאָכאָוו, צו דער מאַמען.

אַנשל פאָרט זיך אַריין אין דער טעטיקייט פאַר דער יידישער אַרבעטער־באַוועגונג אין זיין היים־שטאָט. ער ווערט דער אָנפירער פון די בונדישע טרעגער־אַרבעטער, און ער שרייבט אפט און וועגן אַרבעטער־פראָגן אין די טשענסטאָכאָווער און פּיעטרקאָווער בונדישע צייטונגען, און אויך אין דער פּוילישער פראָפּעסיאָנעלער אַרבעטער־פרעסע.

אַ באַזונדער קאָפּיטל איז אַנשלס שטענדיקער קאַמף מיט די טשענסטאָכאָווער אַנטיסעמיטישע כוליגאַנעס. צווישן די דאָזיקע כוליגאַנעס האָבן זיך געפונען אַ סך פון דער שטאָטישער שוטר־דירנדיקער פּוילישער אינטעליגענץ פון די ביירגערלעכע קריזיז. אַנשל, ווי דער אָנפירער פון די יידישע טרעגער־אַרבעטער, מוז אפט אַרויס אין גאַס אין קאַמף מיט די אַנטיסעמיטישע שלעגער־יונגען. אַנשל באַשיצט די יידישע גאַסן פון פּוילישן באַיקאָט. עס קומען אפט פאַר געשלעגן, אָבער אַנשל שרעקט זיך נישט. ער ווערט טאָקע, איינמאָל, בייַ אַזאַ צוזאַמענשטויס מיט די פּוילישע כוליגאַנעס, — שווער פאַרוואונדעט, און ער מוז ליגן אין בעט אַ לענגערע צייט. אָבער ווי נאָר ער פילט זיך בעסער איז אַנשל ווידער אין אָקטיוון קאַמף מיט די פּוילישע אַנטיסעמיטן פאַר דער רעכט פון די יידישע אַרבעטער.

אין יענער צייט געפינט זיך דער עלטערער ברודער, יחזקאל, אין וואַרשע. און אַנשל באַשליסט צו זיין לעבן ברודער. ער קומט אַן אַרבעטן אין אַ וואַרשעווער פאַרפיום־פאַבריק. אויך אין וואַרשע איז אַנשל אָקטיוו אין יידיש־געזעלשאַפטלעכן לעבן. דער עיקר אין די קריזיז פון בונד.

אין וואַרשע האָט אַנשל חתונה. זיין פרוי שענקט אים שפּעטער אַ גערלען, שיין ינגעלע.

בעת עס ברעכט אויס די אַרבעטער־בריגאַדעס וואָס אַנשל אַן אָקטיוון אַנטייל אין די אַרבעטער־סאָוועטן, וועלן זיין פּוילן נעמט

פֿאַרטיידיקן די שטאָט וואָרשע. שפּעטער געפינט זיך אַנשל אין וואַרשעווער געטאָ, וואו ער אַרבעט ביי פֿאַרשידענער שוואַרצער אַרבעט כדי ווי עס איז צו דערנערן זיך ווייב און קינד.

ער וועלט אָפט געכאָפט פון די נאַצישע רוצחים דעפֿארטירט צו וועלן קיין אוישוויץ. ער ראַטעוועט זיך אָבער אַרויס פון די נאַצישע הענט. אַנשל שליסט זיך אָן אין אויפֿשטאַנד־גרופּע, אוּן ער פירט דורך פֿאַרשידענע אָקציעס. ער דערלעבט ביז צום היסטאָרישן יידישן געטאָ־אויפֿשטאַנד, אין וועלכן ער שטאַרבט ווי אַ העלד.

אַזוי האָט געלעבט און איז געפֿאַלן ווי אַ העלד על קידוש־העם — אַנשל וויולטשינסקי, דער מיטלסטער פון די דריי ווייל־טשינסקי־ברידער, דער זון פון דער הערלעכער יידישער משפּחה אין טשענסטאָכאָוו.

יחיאל

יחיאל — דער יינגסטער פון דעם געראָטענעם דרייליניג, די וויולטשינסקי־ברידער, — איז געבוירן געווארן אין יאָר 1902, אין טשענסטאָכאָוו. ער האָט געלעֶרנט אין חדר. תחילת האָט ער מער מזל, צו קענען לערנען און שטודירן, ווי זיינע על־טערע ברידער האָבן געהאַט. וען יחיאל וועלט דרייצן יאָר אַלט שיקט אים די מאַמע אין דער שטאָטשיער אכט־קלאַסיקער פּוי־לישער גימנאַזיע. די גימנאַזיע איז שטענדיק געווען יחיאלס העכסטע שטרעבונג. יחיאל האָט געהאַפּט, אַז די גימנאַזיע וועט פּאַר אים עפענען אַ וועג צו דער גרויסער וועלט.

יחיאל לערנט אין דער גימנאַזיע מיט גרויס חשק, אָבער צו זיין ביטערן מזל, וען ער ענדיקט שוין דעם זיבעטן קלאַס אוּן ער דאַרף אריבערגיין אין אַכטן קלאַס, קומט פֿלוצלינג אַן אַ באַפעל פון וואַרשעווער קוראַטאָר צו פֿאַרמאַכן די גימנאַזיע.

יחיאל ווייס נישט וואָס צו טאָן; ער טראַכט, אפשר אויפֿ־דערן צו לערנען, אָדער גאָר אָנעוק אין אַן אַנדער שטאָט, אין דער פרעמד, אוּן דאָרטן וויטער לערנען. אים איז שווער צו פֿאַרלאָזן די היים. אָבער דער חשק צו לערנען איז שטאַרקער, אוּן ער פֿאָרט אָנעוק לערנען אין נאָוואַראַדאָמסק.

אין נאָוואַראַדאָמסק מוז מען באַצאָלן פֿאַרן לערנען, אָבער די מאַמע קען פֿאַר אים נישט צאָלן. יחיאל איז גרייט צו ליידן, אַפֿילו הונגערן, אָבי לערנען. ער פֿאַרלאָזט טשענסטאָכאָוו אַן אַ גראָשן געלט אין קעשענע, דאָך אין האָרצן פול מיט האָפענונגען, אַז ער וועט נישט פֿאַרפֿאַלן וועלן.

אין נאָוואַראַדאָמסק וועלט יחיאל שנעל באַקאָנט ווי אַ גו־טער לערער. ער לערנט מיט קינדער פריוואָט. אוּן די דאָזיקע לעקציעס טראָגן אים אריין גענוג געלט צו צאָלן אין דער שטאָטישער שול פֿאַר זיין אייגענעם שטודירן, אוּן אויך גענוג פֿאַר זיך צו לעבן. אַ גוטמיטיקער, אַ צוגעלאָזענער צו מענטשן, רופט יחיאל אַרויס ליבשאַפט ביי זיינע שילער אוּן ביי אַלעמען אין שטעטל. נאָוואַראַדאָמסק וועלט אינגיכן ווי זיינס אַ צווייטע היים.

עס הייבן אים אָן אַלץ מער צו פֿאַראינטערעסירן סאָציאַלע פֿראָבלעמען. ער זעט די נויט פון די פֿשוטע, אַרעמע יידן אין שטעטל, אוּן ער באַשליסט צו פֿאַרשרייבן זיך אויפֿן יידישן פֿאָלקסטעט אין דעם קראָאָווער אוניווערסיטעט. יאָ, זיין חלום איז צו וועלן אָן אַדוואָקאַט. אַלס אַדוואָקאַט, טראַכט ער, וועט ער פֿערשט קענען פֿאַרטיידיקן די רעכט פון די אַרבעטער, אוּן בכלל קעמפֿן פֿאַר יושר אוּן גערעכטיקייט.

אָבער קיין מיטלען אָנצוקומען אין אוניווערסיטעט זיינען נישטאָ. דאָס שטודירן דאַרף דוירן עטלעכע יאָר. אוּן וואו וועט ער נעמען געלט?

יחיאל פֿאַרט צוריק אַהיים קיין טשענסטאָכאָוו, אוּן ער באַ־שליסט צו לערנען זיך אַדוואָקאַטור פון ביכער, אוּן פון די סקרימפּטן וואָס דער אוניווערסיטעט וועט אים צושיקן, העקטאַגראַפירט.

אַן ערך צוויי יאָר צייט אַרבעט יחיאל אָלס סעקרעטאַר פון דעם יידישן „האַנטווערקער פֿאַראיין". שפּעטער גיט ער לעקציעס אין דעם אונט־שול פון די „האַנטווערקער". ער באַווייזט צו דערציען אַ סך יוגנטלעכע. פון זיינע מאָגערע פֿאַרדינסטן גיט ער כמעט אינגאַנצן אָוועק דער מאַמען. פֿאַר זיך לאָזט ער אינעבער נאָר דאָס נויטיקסטע. אָבער טראָץ אַלעע שווערקייטן באַווייזט יחיאל דאָך, פון צייט צו צייט, צוצופֿאַרן קיין קראָקע, אָפּצו־געבן עקזאַמענעס. ער באַקומט שטענדיק גוטע צייכנס, אוּן ער ענדיקט דעם אוניווערסיטעט אָלס אַדוואָקאַט.

יחיאל מוז אָוועק דינען אין מיליטער. אוּן ווען ער וועלט פריי פון דינען, קומט ער אַהיים, האָט חתונה, אוּן ער עפענט אַן אַדוואָקאַטן־קאַנצעלאַריע אין דער שטאָט בעגדין. שפּעטער — אין סאָנאָוצע, אוּן אין דאָמבראָוע־גורניטשע. ער שרייבט פֿאַרטיקלען, פון צייט צו צייט, אויבער פּאָליטישע פֿראָגן, אויף וועלן יידישע פֿראָבלעמען, אין די אַרטיקע יידישע אוּן פוילישע צייטונגען. ער האָלט לעקציעס אין „פֿאָלקס־אוניווערסיטעט", אוּן קריגט אַ נאָמען פֿאַר אַ זייער גוטן לעקטאָר. אוּן אין יענע יאָרן וועדט יחיאל וויולטשינסקי אויסגעקליבן אָלס ראָטמאַן אין סאָסנאָוויצער שטאָט־ראָט, וואו ער איז שטענדיק דער פֿאַרטרי־דיקער פון דער יידישער אוּן פוילישער אַרעמקייט.

ווען עס ברעכט אויס די צוויטע וועלט־מלחמה, אוּן די דייטשישע נאַצי־אַרמייען פֿאַרנעמען די גרענעץ־שטעט, אָנט־לויפֿט יחיאל צוריק אַהיים קיין טשענסטאָכאָוו, וואו ער באַהאַלט זיך אויס כדי נישט אַריינצופֿאַלן אין די הענט פון דער געשטאַ־פּאָ, וואָס זוכט אַרום דעם געוועזענעם יידיש־סאָציאַליסטישן ראָטמאַן.

ווען די דייטשן טרייבן די טשענסטאָכאָוער יידן אין געטאָ אַריין קומט אויך יחיאל אַהין. ער פֿאַרהוילט זיין פֿאָקטאָר־טיטול אוּן ער וועלט אַ פֿראָסטער אַרבעטער. באַקאָנטע פֿאַר־שטייען פֿאַרוואָס ער טוט דאָס, ביסלעכווייז אָבער, קומט ער צו זיך. אוּן ער קען מער נישט אריבערטראָגן די דייטשישע נגישות אוּן די מערדערלעכע באַציאונג צו יידן. עס וועקט זיך אין אים אויך דער פֿראָטעסט, ער קען נישט צוזען קיין עוולה, אוּן ער הויבט אָן ביסלעכווייז צו וועלן צוריק אָקטיוון. ער אַרבעט צו ערשט אין אַ עוויינטעלעכן הילפֿס־קאָמיטעט, דערנאָך — ווי אייַ־נער פון די טעטיקסטע קעמפֿער קעגן די דייטשן אין אַרטיקן „וויידערשטאַנד קאָמיטעט" אוּן אין אונטערערדישן „בונדישן אָק־טיוון". ער וועלט אַ מיטגליד אין פֿאַרבינדונגס־קאָמיטעט, וואָס פירט דעם קאַמף סיי קעגן די דייטשישע מערדער אוּן סיי קעגן די יידישע פֿעטאָ־תקיפים... נאָכן ליקווידירן פון דער גרויסער געטאָ, וועלט יחיאל אויבערגעשיקט אין אַרבעטס־לאַגער „האַסאַג־רא־קאָוו" וואו ער אַרבעט אין דער אייזן־הוטע. די אַרבעט דאָרט גראָבט אונטער זיין גזונט. אוּן כאָטש די יידישע אוּן טייל פוילישע אַרבעטער, וואָס קענען אים נאָך פון פֿאַרן קריג, ווילן אים אַרויסהעלפן ער זאָל צו שווער נישט אַרבעטן, — ווייל ער

אבער נישט אויסנוצן זייער הילף, ווייל ער פילט, אז עס וועט זיך מוזן אפרופן אויף זייער געזונט אריך, און אפשר גאר אויך אויף זייער לעבן...

אין די שווערסטע טעג אין לאגער, האט יחיאל נישט פאר־געסן אין זיינע הייליקע אויפגאבעס, אין די פיינלעכסטע שעהען האט יחיאל געפונען פאר יעדן א טרייסט־ווארט און א ווארט פון בטחון. ער האט ביי יעדער עת־צרה געהאט זיין מיטל פון נישט לאזן פארצווייפלט ווערן. אפילו די וואס זיינען שוין געשטאנען מיט אין פוס אויף יענער וועלט און שוין נישט גע־האט וואס צו פארלירן, אויך זיי האט יחיאל געמונטערט.

יחיאל האט באווּיזן אויבערצולאזן שריפטלעכע דאקומענטן וועגן די דייטשישע מע־דעריייען אין דעם ארבעטס לאגער "האָ־כאַג־ראָקאָוו". די דאקומענטן גיבן איבער די מוראדיקע איבער־לעבענישן פון יענער גרופע לאגערניקעס וועלכע עס איז געלונ־גען צו אנטלויפן פון טרעבלינקע, און וועלכע זיינען, דורך פאר־שידענע וועגן, שפעטער אנגעקומען אין לאגער "האָסאַג־ראָקאָוו". יחיאל האט ביי אלע אנטלאפענע פון טרעבלינקע געמומען גענוע רבית־עדות, און אלץ וואס זיי האבן דערציילט האט ער פאר־שריבן אין דעם לשון פון די געלימענע, אין יידיש.

בעת עס האט זיך דערנענטערט די ציים פון ליקווידירן דעם „האסאג־לאגער" און מען האט שוין געמומען ארויסשיקן די קליי־נע רעשטלעך פון די לעבעדיקע שקלאפן, האט יחיאל, מיט דער הילף פון יידישע און פוילישע ארבעטער, אריינגעלייגט אין א צאל פלאשן די אלע פארשריבענע דאקומענטן און זיי באגראבן אין א גארטן נאענט צום לאגער. די אלע וויכטיקע מאטעריאלן זיינען שפעטער, דורך געציילטע צויריקגעקומענע פון די לאגערן, אויפגעגראבן געווארן און זיי זיינען איבערגעגעבן געווארן אין רשות פון דער צענטראלער יידישער היסטארישער קאמיסיע אין וואַרשע. לאמיר האפן אז דער דאזיקער הייליקער דאקומענט, וועגן „האסאג־לאגער" און וועגן טרעבלינקע, וועט סוף כל סוף פארעפנטלעכט ווערן אין א בוך־פארם.

אנהויב יאנואר 1945, ווען די לעצטע רעשטלעך פון לאגער ווערן גענטריבן אין דעם טרויעריק־באקאנטן דייטשישן „טויטן־מארש" קיין דייטשלאנד, איז יחיאל אומגעקומען ערגעץ אויפן וועג. זיין נאמענלאזער קבר שרייט צו די הימלען דאס געשריי פון די טויזנטער יידישע מארטירער, וואס זיינען, מיט אים צוזאמען, אומגעקומען אויף די בלוטיקע וועגן פון היטלערס „דייטשן רייך".

לאטי מלאך

יצחק יוריסטא

שטיל, ווי א ווערבע ביים טייך, האט גלעבט א מענטש מיטן נאמען יצחק יוריסטא, גרויסע שטורעמס האבן זיך גע־טראגן איבער זיין יונגן קאפ: מלחמות, פאגראמען, רדיפות און פארפאלגונגען. אבער ער האט דאס אלץ איבערגעטראגן ביז — ביז די שוערד, וואס האט אזוי גרויזאם געשניטן אונדזער פאלק, האט אים דערגרייכט.

געבוירן איז ער אין 1903, אין א יידיש־באלעבאטישער שטוב, אין טשענסטאכוי. אייגער פון דער ענטוזיאסטישער, יידישער יוגנט, וואס טשענסטאכוי האט ארויסגעגעבן אין די יארן פון נאך דער ערשטער וועלט־מלחמה. זיינע עלטערן, — דער טאטע משה, אין די מאמע חוה, — האבן געצויגן פרנסה פון א פאבריק־קרעמל, וואו זיי האבן אליין אויסגעארבעט און פארקויפט צוקערלעך. יצחק איז געווען דאס צוויייטע קינד פון „א געזינד זאלבע ניין", פינף ברידער און צוויי שוועסטער. די משפחה יוריסטא, פשוטע, ארבעטיקע פאלקס־מענטשן, איז ge־וועז זייער באליבט אין שטאט מיט איר וואַרעמער שטוב און אפענער טיר.

געוואקסן איז דער שטילער יוריסטא אין א לעבעדיקער, אקטיוויטער, יידיש־ראדיקאלער סביבה — פועלי ציון, זיינע נא־ענטסטע פארטיי־חברים פון יענער צייט זיינען געווען: גרשון פרענדקע, יוסף טשענסטאכאווסקי, לעאן זיידמאן. ער האט אבער אויך געהאט א סך פריינד צווישן די טויער פון אנדערע פאר־טייען, מיט וועלכע ער האט צוזאמענגעארבעט אויפן געביט פון יידיש וועלטלעכער דערציאונג און אנדערע גזעלשאפט־לעכע טעטיקייטן. צווישן זיי: מיכאל אלטער, רפאל פעדערמאן, שמואל פראנק, מאקס עריק, לעא אש (דעם רבס זון) און אנדערע.

דאס יונגע וועלבע ביימל, יוריסטא, האט זיך פון זיין פריס־טער יוגנט אן אויבערגעלאדן מיט אידיין, אזש די צוויייגן האבן זיך געבויגן ביז העט אראפ צו דער ערד. ס'איז דאך קלאר וויי דער טאג, די קאפיטאליסטישע ארדענונג וועט זיך דורך איר אנטוויקלונג אזוי פארשפיצן, ביז אירע פונדאמענטן וועלן אונ־טערגעשוענקט ווערן. נישט מער דאס יידישע פאלק קען נישט וואַרטן. עס מוז פירן א טאפלטן קאמף, סיי פאר זיין נאציאנא־לער אויסלייזונג, סיי פאר זיין סאציאלער באפרייאונג. אויב אזוי איז דאך דר. לודוויג זאמענהאף טויזנט מאל ערעכט, דארף מען דאך טאקע האבן אן אינטערנאציאנאלע שפראך, עספעראנ־טא, דורך וועלכער מען זאל זיך קענען צונויפרעדן מיט אלע פעלקער פון דער וועלט, און זיי געבן דאס צו פארשטיין.

אָזוי האָט זיך דאָס אויסגעלייגט אויף זיין יונגן מוח. און זיין האַרץ האָט זיך געהויבן פון באַגייסטערונג, און פעסט איז געוואָרן זיין גלויבן. „יידן, אַן אומה צווישן אומות, און פרייהייט, וואָס זאָל קלעקן פאַר אַלע קינדער אויף גאַטס ערד...“

און וועָן עָר, יוריסטא, איז אַרויסגעגאַנגען אויף דער גאַס, אין זיין שיינער שטאָט, טשענסטאָכאָוו, האָט עָר געקוקט אויף זיין פּוילישן שכן ממש ווי אויף אַ לייבלעכן ברודער. נאָר אַז „דער ברודער“ מיט זיינע חברים האָבן אים אין מיטן העלן טאָג נאָכגעוואָרפן שטיינער; און וועָן זיין באַלעבאָס פון דער אייזן־פאַבריק, אַ יידּ, האָט אים געגעבן אָנצוהערן, אַז לויט די נייע גזעזען מוז עָר „באַשרענקען“ די צאָל יידישע אָנגעשטעלטע און, אַז גראָד עָר, וואָס טראָגט זיך אַרום מיט ביכלעך אין קעשענע און מיט קאָפּריזנע געדאַנקען אין קאָפּ, איז נישט פון די ראָר געווינטשטע, — האָט יוריסטא שוועָר אָפּגעזיפצט, און צוגעמען מיטן אַראָמאָט פון בליענדיקן בוש, האָט עָר אינגעָר זאָפט אין זיך דעם שווערן יאָך פון אייביקן ייד.

די פּוילישע פאַליציי האָט זיך אָנגעהויבן צו „פאַראינטע רעסירן“ מיט אים. זיינע אַרטיקלען, וואָס עָר האָט אין יענע יאָרן — 26־1923 — פאַרעפנטלעכט: „דער הונגער־סטרייק“ — „פּרייַע יוגנט“; „צוואַנציק יאָר יידישע אַרבעטער באַוועגונג“ — — „אַרבעטער קולטור“; „דאָס יאָר 1918“, „בער באָראָכאָוו“, און אַ רייַ אַנדערע אַרטיקלען אין דער „אַרבעטער־צייטונג“ אַ סעריע עסייען: „די נייַע רומענישע ליטעראַטור“, „די געבורט פון עספּעראַנטאָ“ אין די „ליטעראַרישע בלעטער“, רופן אַרויס זייער אויפמערקזאַמקייט. דערצו איבערזעצט עָר אין עספּעראַנטאָ „די יוגנט שבועה“, פון לייב מלאך, און אַנדערע יידישע אַר־ בעטער־לידער, וואָס זיינען אַרייַן אין אַ זאַמלונג „פּראָלעטאַריַ קאָנטראַ“, אַרויסגעגעבן דורכן עספּעראַנטאָ וועלט־פאַרבאַנד אין 1924. צו דעם אַלעמען קומט נאָך צו זיין פאַרצוויגטע קאָ־ רעספּאָנדענץ מיט שרייבער פון אויסלאַנד, ווי: פאַריז, יאַפאַן, האָלאַנד, אינדיע. די פּוילישע פאַליציי האָט אים אָנגעהויבן נאָכצושפּיאָנירן און פאַרפאָלגן; אים, דעם יונגן טרוימער, דעם פון דור־דורות פּוילישן ייד.

די שטאָט טשענסטאָכאָוו האָט זיך געבאָדן אין פּרילינגדי־ קער זון, ווי נאָך קיין מאָל פריער — אַזוי האָט זיך יוריסטאָן אויסגעווייזן. עָר האָט געקוקט צו די טויערן פון די עטלעכע פאַבריקן אין שטאָט מיט דייסער בענקשאָפט. וועמען וואָלט עס געָארט וועָן מען לאָזט אים (און נאָך אַזעלכע ווי עָר) דאָ אַריַין עָר זאָל קענען אָפּאַרבעטן אַ טאָג און אַהיימבאַרענגען ס׳ביסל פאַרדינסט אויף ברויט און אַ דאַך פאַר זיך און זיין שיינער חברטע ברכה, מיט וועמען עָר האָט זיך געקליבן חתונה האָבן. מער ווי צו אַ באַשיידן לעבן האָט עָר קיין מאָל נישט גע־ שטרעבט; זיינע גרויסע אספּיראַציעס זיינען געלעגן ערגעץ אַנ־ דערשוואו.

נאָר די פאַבריקן האָבן צוגענומען בלויז איינצלנע פון דער אַרבעטסווילליקער יוגנט. אָבער עָר איז נישט געווען צווישן זיי. האָט עָר איינגעפאַקט זיין טלומיקל, אָנגעזאָגט טאָטע־מאָמע די אומפאַרמיידלעכע בשורה, און איז אַרויסגעגאַנגען אין גאָס זיך גזעזענען מיט חברים. צום גליק איז עָר נישט געווען דער איניציקער. אַ סך פון דער וואָקסנדיקער יוגנט האָבן גקוקט מיט פאַרליבטע אויגן אויף זייער שיינער שטאָט, טשענסטאָכאָוו, אויף דעם קלאָרן טייך וואַרטאָ, און זיי האָבן זיך געלאָזט אין וועג אַריַין. וואוהין? וואו עס וועט זיך לאָזן. און וועמען עס

אָזוי האָט זיך דאָס אויסגעלייגט אויף זיין יונגן מוח. און זיין האַרץ האָט זיך געהויבן פון באַגייסטערונג, און פעסט איז גע־ וועָן זיין גלויבן. „יידן, אַן אומה צווישן אומות, און פרייהייט, וואָס זאָל קלעקן פאַר אַלע קינדער אויף גאַטס ערד...“

און וועָן עָר, יוריסטא, איז אַרויסגעגאַנגען אויף דער גאַס, אין זיין שיינער שטאָט, טשענסטאָכאָוו, האָט עָר געקוקט אויף זיין פּוילישן שכן ממש ווי אויף אַ לייבלעכן ברודער. נאָר אַז „דער ברודער“ מיט זיינע חברים האָבן אים אין מיטן העלן טאָג נאָכגעוואָרפן שטיינער; און וועָן זיין באַלעבאָס פון דער אייזן־פאַבריק, אַ יידּ, האָט אים געגעבן אָנצוהערן, אַז לויט די נייַע גזעזען מוז עָר „באַשרענקען“ די צאָל יידישע אָנגעשטעל־ טע און, אַז גראָד עָר, וואָס טראָגט זיך אַרום מיט ביכלעך אין קעשענע און מיט קאָפּריזנע געדאַנקען אין קאָפּ, איז נישט פון די ראָר געווינטשטע, — האָט יוריסטא שוועָר אָפּגעזיפצט, און צוגעמען מיטן אַראָמאָט פון בליענדיקן בוש, האָט עָר אינגע־ זאָפט אין זיך דעם שווערן יאָך פון אייביקן ייד.

די פּוילישע פאַליציי האָט זיך אָנגעהויבן צו „פאַראינטע רעסירן“ מיט אים. זיינע אַרטיקלען, וואָס עָר האָט אין יענע יאָרן — 26־1923 — פאַרעפנטלעכט: „דער הונגער־סטרייק“ — „פּרייַע יוגנט“; „צוואַנציק יאָר יידישע אַרבעטער באַוועגונג“ — — „אַרבעטער קולטור“; „דאָס יאָר 1918“, „בער באָראָ־ כאָוו“, און אַ רייַ אַנדערע אַרטיקלען אין דער „אַרבעטער־צייטונג“ אַ סעריע עסייען: „די נייַע רומענישע ליטעראַטור“, „די געבורט פון עספּעראַנטאָ“ אין די „ליטעראַרישע בלעטער“, רופן אַרויס זייער אויפמערקזאַמקייט. דערצו איבערזעצט עָר אין עספּעראַנטאָ „די יוגנט שבועה“, פון לייב מלאך, און אַנדערע יידישע אַר־ בעטער־לידער, וואָס זיינען אַרייַן אין אַ זאַמלונג „פּראָלעטאַריַ קאָנטראַ“, אַרויסגעגעבן דורכן עספּעראַנטאָ וועלט־פאַרבאַנד אין 1924. צו דעם אַלעמען קומט נאָך צו זיין פאַרצוויגטע קאָ־ רעספּאָנדענץ מיט שרייבער פון אויסלאַנד, ווי: פאַריז, יאַפאַן, האָלאַנד, אינדיע. די פּוילישע פאַליציי האָט אים אָנגעהויבן נאָכצושפּיאָנירן און פאַרפאָלגן; אים, דעם יונגן טרוימער, דעם פון דור־דורות פּוילישן ייד.

די שטאָט טשענסטאָכאָוו האָט זיך געבאָדן אין פּרילינגדי־ קער זון, ווי נאָך קיין מאָל פריער — אַזוי האָט זיך יוריסטאָן אויסגעווייזן. עָר האָט געקוקט צו די טויערן פון די עטלעכע פאַבריקן אין שטאָט מיט דייסער בענקשאָפט. וועמען וואָלט עס געָארט וועָן מען לאָזט אים (און נאָך אַזעלכע ווי עָר) דאָ אַריַין עָר זאָל קענען אָפּאַרבעטן אַ טאָג און אַהיימבאַרענגען ס׳ביסל פאַרדינסט אויף ברויט און אַ דאַך פאַר זיך און זיין שיינער חברטע ברכה, מיט וועמען עָר האָט זיך געקליבן חתונה האָבן. מער ווי צו אַ באַשיידן לעבן האָט עָר קיין מאָל נישט גע־ שטרעבט; זיינע גרויסע אספּיראַציעס זיינען געלעגן ערגעץ אַנ־ דערשוואו.

נאָר די פאַבריקן האָבן צוגענומען בלויז איינצלנע פון דער אַרבעטסווילליקער יוגנט. אָבער עָר איז נישט געווען צווישן זיי. האָט עָר איינגעפאַקט זיין טלומיקל, אָנגעזאָגט טאָטע־מאָמע די אומפאַרמיידלעכע בשורה, און איז אַרויסגעגאַנגען אין גאָס זיך גזעזענען מיט חברים. צום גליק איז עָר נישט געווען דער איניציקער. אַ סך פון דער וואָקסנדיקער יוגנט האָבן גקוקט מיט פאַרליבטע אויגן אויף זייער שיינער שטאָט, טשענסטאָכאָוו, אויף דעם קלאָרן טייך וואַרטאָ, און זיי האָבן זיך געלאָזט אין וועג אַריַין. וואוהין? וואו עס וועט זיך לאָזן. און וועמען עס

טערלס יוגנט יאָרן (לייב מלאך) וואָס בלייבט אים אייגן; ס׳איז מאני לייבס קינדער־לידער, מיט וועלכע ער פאַרשפּילט זיין אייביקע קינדערישקייט.

ער איבערזעצט, טראָגט אַריין אין דער עספּעראַנטאָ־שפּראַך די יידישע עטיק, די תנ״כישע נביאות, די חסידישע התּפּעלות. — די אידייען פון בער באַראָנאָוו און די פאַלקסטימלעכקייט פון אברהם רייזען, — דאָס אַרבעטער־ליד פון דוד עדעלשטאָט און די פּיינע פּובליציסטיק פון דר. האָפּמאַן (צביון), און משה

יצחק יוריסטאָ

אַלגין. ער זעצט אויבער אָ סך פון דער קלאַסישער און נאַך מער פון דער מאָדערנער יידישער ליטעראַטור און שרייבט אויך אייגענע, אָריגינעלע אַרטיקלען.

אין שטילע פאַרנאַכטן (דאָס הייסט, פאַר יוריסטאָן זיינען זיי געווען שטיל), ווען ער איז אַהיימגעגאַנגען פון „מאיזאָן״ (דאָס הויז פון וועלכן ער האָט אַרויסגענומען אַרבעט), פלעגט ער שפּאַנען אויבער די פּריידיק גאַסן פון פּאַריז, „זיין״ פּאַריז, וואָס ער האָט באמת ליב געקראָגן. דאָס פּאַריז, וואָס אים געגעבן ברויט צו דער זעט, אָ פאַר פּראַנק אויף אַהיימצושיקן און אָ דאַך אויפן דריטן שטאָק, אויף „רי וויעי דו טאמפּל״ 34. דאָס פּאַריז האָט אים אויך געגעבן שוואונג צו שאַפן און אי־ בערזעצן.

נאָך אין פּוילן האָט דער קוים צוואַנציק יאָריקער יוריסטאָ אויבערזעצט ש. אַנסקיס „דאָס לעבן פון אָ מענטשן״, וואָס איז גלייך פאַרעפנטלעכט געוואָרן אין „ליטעראַטורא מאַנדע״. אין 1924 איז דערשינען אויף עספּעראַנטאָ „דער יידישער וויץ״ — 15 אַנעקדאָטן פון א. ראָזוניצקי. אין 1926 איז געווען גדרוקט אין „העראַלדא״ די איבערזעצונג פון שלום אַש נאָוועלע „מענטשן און געטער״. דאָ אין פּאַריז האָט ער איבערזעצט און גדרוקט אָ גאַנצע ריי אויסצוגן פון די ווערק פון שלום עליכם, מענדעלע מוכר ספרים, דוד פינסקי, יוסף אפּאַטאָשו און עלף דערציילונגען פון יצחק לייבוש פרץ.

פון די דיכטער האָט ער איבערזעצט אין עספּעראַנטאָ: משה לייב האַלפּערין, ה. ליווויק, באָווישאָווער, איציק מאַנגער, יוסף פאַפּירניקאָוו און די משלים פון אליעזר שטיינבאַרג. ער האָט איבערזעצט און פאַרשפּרייט שריפטן פון בער באַראָנאָוו, אחד העם, י. ח. ברענער, נחמן סירקין און אַנדערע. אין 1939 אי־ בערזעצט ער לייב מלאכס פּיעסע „מיסיסיפּי״, וואָס די פּאַרי־ זער עספּעראַנטאָ גרופּע גיט אַרויס אין בוך־פּאָרם.

מיט אָ זעלטענער פּיעטעט צו יעדן שרייבער, גיט דער פרומער יוריסטאָ זיינע אַרייַנפירן און נאָכבאַמערקונגען. מיט אָ וואונדערלעכן יראת הכבוד צום פאָלק גיט ער זיינע באַלויב־ טונגען צום שטיגער־לעבן און זיינע אויסטיטשונגען פון דער יידישער פאָלקס־פסיכיק.

נאָך צען־צוועלף שעה אַרבעט אָ טאָג, נאָכן אָפּשטיין שעהן אין „מאיזאָן״, פלעגט ער זיך ערשט אַוועקזעצן על התורה ועל העבודה.

דר. לודוויק זאַמענהאָף האָט איבערגעלאָזט אָ סקעלעט פון אָ שפּראַך. די באַפּליגלטע נאָכפאָלגער זיינע (צווישן זיי אויך דער באַוואוסטער עספּעראַנטאַיסט, חיים קערבער) האָבן איר געגעבן בלוט און פלייש און אינהאַלט. יצחק יוריסטאָ האָט זי גאָר באַזונדערש בארייכערט; ער האָט אין איר אַריינגעהויכט זיינע טיף־אויבערגעלעבטע יידישע אידעאַלן.

ער האָט זיך נאָך געגריפן אָ סך, אָ סך צו שרייבן און איבערזעצן, וועון דער נאַצי האָט אויסגעשטרעקט זיין בלוטיקע לאַפּע נאָך אים. וועון די געשטאַפּאָ איז אַריין קיין פּאַריז, האָט זי אים „אויסדערווייל״ ווי איינעם פון די ערשטע צו אַרעס־ טירן. וואָס די יידישע געזעלשאַפּטלעכקייט האָט אפשר נישט געוואוסט, האָט די גויישע וועלט דווקא זייער גוט אפּגעשאַצט, אָז יוריסטאָ איז אָ מענטש פון גאָר אָ באַזונדערער קוואַליטעט. פּילסודסקיס געהיים־פאָליציי, און שפּעטער די רוצחים פון דריטן רייך, האָבן געוואוסט דעם באַסייט פון יוריסטאָס שטילער פּעז, וואָס דערגרייכט די ווייסטע וויינקעלער פון דער וועלט מיט זיין „פאַראַסטער״ אידן־עטיק.

אין דער יידישער סביבה אין פּאַריז האָט מען זיך קיין סך נישט אָפּגעשטעלט אויף אים. ווער האָט עס צייט אין אַזאָ איילנדיקן, טומלדיקן פּאַריז, זיך איינצוקוקן אין אַזאָ תמימות־ דיקן יונגערמאַן ווי יוריסטאָ? אָ קיין בענקלעך האָט ער נישט פאַרנומען, קיין עלנבויגנס נישט פאַרמאָגט, אפילו נישט קיין הויך קול, — נו, יא, אָ וועדבע אין מיטן פּאַריז...

אין פּראַנקרייך איז אַרויסגעגאַנגען אָ יזכור־בוך נאָך פערצן אומגעקומענע יידישע שרייבער. דער נאָמען יצחק יוריסטאָ וועדט דאָרט נישט דערמאָנט. פאַרוואָס?... אונדזערע קדושים זיינען געפאַלן קרבנות פון איין שונא; אונדזערע לעבן־געבליי־ בענע צעטיילט מען, צום באַדויערן, לויט די פאַרטייען, צו וועלכע זיי האָבן געהערט.

די גאַנצע משפּחה יוריסטאָ איז אומגעקומען אין טשע־ סטאָכאָוו. געראָטעוועט האָבן זיך בלויז צוויי ברידער, יעקב און לייבוש, און איין שוועסטער, חיהלע. זיי אַלע געפּינען זיך היינט אין מדינת ישראל. די פרוי, ברכה יוריסטאָ, איז, על פי נס, געבליבן לעבן. זי געפּינט זיך אין פאַריז.

יצחק יוריסטאָ איז אַרעסטירט געוואָרן דעם 14טן מאַי, 1941. ער איז אָפּגעשיקט געוואָרן אין קאָנצענטראַציע לאַגער פיטוויץ, וואו ער איז פאַרבליבן דרייצן חדשים. דעם 26טן יוני, 1942, איז ער דעפּארטירט געוואָרן קיין אָשוויצנשטים, וואו ער איז אומגעבראַכט געוואָרן צוזאַמען מיט טויזנטער און טויזנטער פון זיינע ברידער און לאַנדסלייט.

יצחק יוריסטאָ וועט נישט פאַרגעסן וועדן. ער וועט בלייבן אין זכרון פון פאָלק צווישן אָלע ליכטיקע געשטאַלטן פון זיין דור — אָ קדוש צווישן קדושים.

ז. טורקאָוו

פרץ ווילענבערג

(א קאפיטל פון בוך: „טעאַטער־זכרונות")

וען מיר זיינען אָנגעקומען קיין טשענסטאכאָוו, איז שוין די שטאָט געווען צוויי יאָר אָקופירט פון די דייטשן. דאָס קעגן די „יאסנאָ־גורא", אויף וועלכער עס האָט זיך געפונען די גרויסע קאָטעדראַלע מיטן בארימטן הייליקן בילד פון „גאָטס מוטער", איז געווען אָקופירט פון די עסטרייכער. דער דאָזיקער כבוד איז צוגעטיילט דער עסטרייך־אונגארישער מאָנארכיע צוליב איר אָנפירונג דיקער פאָזיציע איגעם קאָטוילישן לעבן פון צענטראַל אייראָפּע, צום דאָזיקן קלויסטער אויף „יאסנאָ־גורא" פלעגט מען עולה־רגל זיין פון גאַנצן לאַנד, און אפילו פון אויסלאַנד פלעגן קומען גלויביקע קאָטוילויקן זיך צו באַטיילויקן אין די רעליגיעזע פּראָצעסיעס צו דער „הייליקער טשענסטאכאָווער גאָטס־מוטער", וואָס ווערט באַטראַכט ווי איינע פון די הייליקסטע רעליקוויעס פון קאָטאָליציזם.

די טשענסטאכאָווער יידן זיינען געווען פאַרשפּאַרט אין גע־טאָס, אָדער אַזוי גערופענע „רעווירן" אין דער צווייטער העלפט פון 19טן יאָרהונדערט זיינען די דאָזיקע רעווירן אָפּגעשאפן געוואָרן, און יידן האָבן זיך איינגעגליידערט אינעם עקאָנאָמישן לעבן פון דער שטאָט, און עס דערהויבן צו גאָר א הויכער מדרגה. צוליב די אָפּטע רעליגיעזע פּראָצעסיעס פון דער פרעמד, זיינען געוויסע אונטערנעמער געפאָלן אויף אַן המצאה אויסצוארבעטן אָנדענקונגען מיט די בילדער פון דעם „יאסנאָ־גורא"־קלויסטער און פון דער „הייליקער מוטער", וואָס האָט געדינט פאַר קמיעות און טאַליסמאַנען פאַר די גלויביקע.

ווי געזאָגט, קיין גאָטא האָט שוין לאַנג אין טשענסטאָכאָוו

פרץ ווילענבערג

נישט עקסיסטירט, דאָך איז יידן געווען פאַרוועהרט צו באַזוכן געוויסע ערטער, מיט דער „יאסנאָ־גורא" בראש. וועו אפילו אזא פאַרבאָט איז אפּיציעל נישט אַרויסגעגעבן געוואָרן, האָבן יידן אַליין, צוליב זיכערקייט־וועגן, אויסגעמיטן געוויסע „הייליקע" ערטער. דאָס האָט פונדעסטוועגן נישט פאַרהיט די טשענסטאָ־כאָווער יידן פון אָפּטע פאָגראָמען און איבערפאַלן, מיט וועלכע די שטאָט האָט זיך אזוי אויסגעצייכנט. אָבער אין דער צייט פון דער ערשטער דייטשישער אָקופּאַציע, האָבן יידן אויך דאָ געפונען אַן אָטעם־פויזע אין זייער כסדרדיקער מורא אין אומ־זיכערקייט. די קאָטעדראַלע איז דאָן אפן געווען פאַר אַלע, אַן אויסנאַם פון גלויבן.

געפירט האָט אונדז דער קינסטלער פרץ ווילענבערג — אַן אינטעראָסאַנטע פערזענלעכקייט, מיט וועמען מיר האָבן זיך באַ־קענט אין טשענסטאָכאָוו. ווילענבערג האָט אַ געוויסע ציייט גע־זוצן אויף זיך די אויפמערקזאמקייט אויף די גרעסטע בילדער־

פרץ ווילענבערגס פאָסט־קאַרטלעך

אויסשטעלונגען, און זיין פאַרטרעט פון טאַלסטאי האָט זיך פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה קיינה־שם געווען אין רוסלאַנד. אין טשענסטאָכאָוו איז ווילענבערג געווען אַנגעשטעלט אלס לערער פון צייכענען אין איינער פון די שולן, און די פרייע ציייט האָט ער גענוידמעט דער ידישער צייכענונג און מאַלעריי. אין זיינע זוכענישן פון אַן אייגענעם, נישטנאָכגעמאָכטן יידישן סטיל האָט ער געשאפן א ריי אייגנארטיקע ויטראַזשן (מאָלונגען אויף גלאָז), דרייסטע און זייער קאָלירטע אין פארם, באַזירט אויף די פּירקאָ־טיקע אותיות פון אונדזער אלף־בית.

מיט די דאָזיקע ויטראַזשן איז געווען באַזירט די גרויסע טשענסטאָכאָווער סינאַגאָג און זיי זיינען געווען אַן אָנזאָג פון א נייער וועגדונג אין דער יידישער קונסט. ווילענבערגן האָט שטאַרק פאַרדראָסן, וואָס אונדזערע קינסטלער באַמיען זיך נאָ־צומאָכן די גרויסע מייסטערס פון די פאַרשיידנסטע ריכטונגען און שולן, און האָלטן נישט פאַר נויטיק צו געפינען אַן אייגענעם וועג און אויסדרוק־פארם פון דער קונסט.

„אַן א שיעור מוסטערן פאַר אַזעלכע זוכענישן", — האָט ער געטענהט — „גפינען זיך אויף די וועגן פון די אלטע שולן, אין די שניצעריייען פון די בעלעמערס און אַרון־קודשן, אין די בשמים־ביקסן, חנוכה־לאָמפּן, עטרות, פּרוכתן, אין אלטע הגדהס, אי־לוסטרירטע מגילות און אין די מעטאַלענע ספרים איינבינדונגען פון 16טן און 17טן יאָרהונדערט. עס טוט ווייַ צוצוקוקן ווי

אונדזערע קינסטלער האבן נישט קיין אמביציע צו ווערן נאר צייגאלע קינסטלערס — און ווערן בטול־בששים צווישן די פרעמדע. דערביבער איז מיין באצוגן זיך אין טשענסטאכאוו — האט ער ווייטער געזאגט, — א פראטעסט קעגן די אלע זעלב־פארלייקענער און גלייכצייטיק א דעמאנסטראציע, אז דווקא בשכנות פון דער „יאסנא־גורא", אונטער די אויגן פון דער „הייליקער מוטער" איז מעגלעך צו זוכן און צו קולטיווירן יידישן אייגנארט, יידישן סטיל".

אבער די אירגיע האט געווואלט אז בעת דער נאצי־אקופאציע אין פוילן זאל זיך אויף דער ארישער זייט פון די וואר־שעווער גאסן ארומדרייען א זקן מיט אן איפשריפט: „שטומער מאלער", און פארקויפן די דורך אים געמאלטע בילדער פון דער „הייליקער טשענסטאכאווער מוטער", אפאסטאלן, קרייצווײַג, וועלכע די פרומע פאליאקן האבן מיט טרערן אין די אויגן געקויפט להכעיס די גאטלאזע דייטשן... דער דאזיקער „שטומער" זקן איז געווען דער יידישער קינסטלער פרץ ווילענבערג, וואס האט זיין לעבן געווידמעט אויסצוגעפינען א יידישן סטיל אין קונסט... א דאנק די הייליקע בילדער האט ער איבערגעלעבט די נאצי־אקופאציע. צוליב זיין יידישן אקצענט האט ער סימולירט א שטומען...

ד״ר ב. אַרענשטיין

ד״ר יעקב שאַצקיס בייטראָג צו דער געשיכטע פון די יידן אין טשענסטאכאָוו

„ער האט געהיט אין זיך, אין הארץ באהאלטן,
א העלן אפשין פון א יחוס־דור, —
מארטירער, קעמפער — טרוים געשטאלטן
פון א פראפיביקטער און העלער וואר".
(ה. לייוויק, „לידער פון גן־עדן"
ל. י. 1937, ז׳ 124)

ד״ר מאקס ווײַנרײַך, וויסנשאפטלעכער דירעקטאר פון „ייוא״, האט אין זיין בוך: „בילדער פון דער יידישער ליטעראטור געשיכטע" (פאראלאג „טאמאר", ווילנע 1928, ז׳ 1) געברענגט צום אויסדרוק פאלגנדיקן געדאנק: „סיי א יחיד, סיי א קיבוץ קען מען פארשטיין נאר דורך דער סביבה, פון וואנען זיי זיינען אויסגעוואקסן".

בכדי צו פארשטיין ד״ר יעקב שאצקי, ז״ל, איז אין די ערשטע ריי׳ע נויטיק זיך צו באקענען מיט זיין ביאגראפיע און זיין סביבה.

יעקב שאצקי איז געבוירן געוואָרן אין וואַרשע אין יאר 1893. נאר יונג איז ער פארריתמט געוואָרן. אנגעהויבן פרי צו ארבעטן אלס האנדלס־אנגעשטעלטער און נאך דעם אלס ביורא־אנגעשטעלטער. געדינט אין דער ארמיי אין ראנג פון אפיציר אונטער ד׳ער לייטונג פון שפעטערדיקן מארשאל יוזף פילסודסקי. אין יאר 1918 האט ער פאר־נומען דעם אמט אלס רעפערענט פאר יידישע ענינים אין א׳יסערן־מיניסטעריום אין פוילן. אויף דעם אמט האט ער זיך לאנג נישט געהאלטן און האט דעמיס־אנירט אין יאר 1919. די סיבה איז געווען אן אלגעמיין־נאצי־אנאלע. ער איז באאויפטראגט געוואָרן אדורכצופירן אן אויספארשונג וועגן יידן פארפאלגונגען אין פוילן. זיין גאנצער אויספארשונגס־מאטעריאל איז אוועקגעלייגט געוואָרן און די רעזירונג האט גאר־נישט רעאגירט, דערפאר האט ער רעזיגנירט פון זיין אמט.

ד״ר יעקב שאצקי האט די ערשטע דערציאונג באקומען א שטרענג־רעליגיעזע. גלעלרנט אין חדר און ביי פריוואטע לע־רער. ער איז געווען א שטענדיקער איינגייער אין דער ביבליא־טעק אויף טלאמאצקע אין וואַרשע און האט מיט א טיפן דורשט נאך וויסן פעליינט און שטודירט ביכער פון אלגעמיינעם אינ־האלט. אין יאר 1913 האט ער באקומען מאטורע, וואס איז לויטן אמעריקאנער דעגרי־סיסטעם „בעטשעלאר אוו ארטס". אין יאר 1922 האט ער גראדואירט אין וואַרשעווער אוניווערסיטעט אויף ד״ר פילאסאפיע. זיין דיסערטאציע איז געווען אויף דער טעמע: „די יידנפראגע אין קעניגרייך פוילן אין דער פאסקעווויטש תקופה 1861־1831.

ד״ר שאצקיס סביבה איז געווען דאס יידישע לעבן אין אלע אירע ניואנסן; דער עקאנאמישער און גייסטיקער געראנגל, דער קאמף פאר יידישער עקזיסטענץ, דער קאמף פאר יידישער זעלבסטווירהדע, די אויסווירקונג פון אלע פאליטישע און קול־טורעלע שטרעמונגען. ד״ר שאצקי איז נישט געווען בלויז דער אבסערוואטאר און צ׳שויער פון די אלע דערשיינונגען, נאר איז געווען א דירעקטער מיטבאשטיילקיקער און א פארשער פון די אלע ענדערונגען: עקאנאמיש־סאציאלע, פאליטישע און קולטורעלע.

ד״ר יעקב שאצקי האט אין זיך איינגעזאפט די אלע פרא־בלעמען, וואס זיינען געווארן א באשטאנדטייל פון זיין פערזענלעכן איך, און אין רעזולטאט פון גרונטלעכע פארשונגען האט ער באריכטערט די יידישע היסטאריאגראפיע מיט פילווערטיקע ווערק, וואס דינען פארן היינטיקן דור, און וועלן דינען פאר די צו־קונפטיקע דורות פאר שטודיר און פארשונגס־מאטעריאל.

ש. ניגער האט זייער זאכלעך כאראקטעריזירט ד״ר שאצקין, שרייבנדיק וועגן אים פאלגענדעס: „ד״ר שאצקיס היסטאריאג־פיע איז א פילזייטיקע. ער קאנצענטרירט זיך נישט אויף איין היסטארישן פאקטאר. ער באנוגנט זיך נישט מיט געבן אונדז דעם עקאנאמישן, אדער דעם פאליטישן פאקטאר, אדער דעם אידעאלאגישן הינטערגרונט פון געשעענישן. ער באמיט זיך אויסצומאלן פאר אונדז א פול בילד פון דער היסטארישער סביבה

מיט אַלע כוחות, וואָס ווירקן אין איר אין אויף איר, — די מאַטעריעלע אַזוי גוט ווי די גייסטיקע. וואָס איז שייך צו דעם אופן פון זיין שרייבן געשיכטע, באַשטייט זיין אייגנארטיקייט דערין, וואָס ער גיט נישט אַפּ צופיל ארט אַלגעמיינע שילדערונגען אין דערקלערונגען. אים אינטערעסירן דערהויפט פאַקטן, עפיזאָדן פון טאָג־טעגלעכן לעבן. ער איז זייער קאָנקרעט. ער דערציילט אונדז, וואָס עס האָט פאַסירט, פאַרוואָס און דער עיקר איז — וואָס". („דער טאָג־מאָרגן־זשורנאַל", זונטיק אַפּריל 4, 1954).

דאָס איינציקע, וואָס עס דאַרף צוגעגעבן ווערן צו ש. ניגערס אַפּשאַצונג איז, אַז ד"ר שאַצקי האָט זיך נישט בלויז באַגרענעצט צו פּאַרענטפערן די פראַבלעמען פון „וואָס" און „פאַרוואָס", נאָר אויך וועג, ווי און ווער. ד"ה, אַז ד"ר שאַצקי

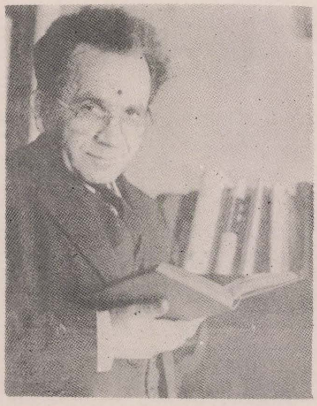

ד"ר יעקב שאַצקי

האָט אַלעמאָל אין זיינע היסטאָרישע פאָרשונגס־ארבעטן באַליכט יעדעס פראַבלעם פון פאַלגנדיקע שטאַנדפונקטן: וואו איז די געשעעניש פאָרגעקומען, ווען, ווי אַזוי, ווער האָט זי גורם געווען, און פאַרוואָס זי איז פאָרגעקומען.

אַזוי ווי פראָפ. שמעון דובנאָוו האָט אַנגעהויבן זיין קאָריע־רע אַלס רעצענזענט און מיט שרייבן היסטאָרישע אַפּהאַנדלונגען, אַזוי איידנטיש האָט אַנגעהויבן ד"ר יעקב שאַצקי. און קומענדיק קיין אַמעריקע איז יאָר 1922 האָט ער אַנגעהויבן צו פּאַרפּנטלעכן ביכער.

ד"ר יעקב שאַצקי איז קודם כל בעווען אַ פּוילישער יוד, אַ רעפּרעזענטאַנט פון „אַ דור פון יחוס, מאַרטירער, קעמפער און אַ דור פון טרוים־געשטאַלטן". יידישע פראַבלעמען האָבן אים תמיד שטאַרק פאַראינטערעסירט און דערפאַר פאַרנעמען די יידישע פראַבלעמען דעם אויבן אָן אין זיינע שאַפונגען. דאָס הייסט: דאָס פּוילישע יידנטום.

עס וועט גענוג זיין אויסצורעכענען: „געשיכטע פון יידן אין וואַרשע" אין דריי בענדער, „יידישע בילדונגס פאַליטיק אין פוילן פון 1866־1806", „השכלה אין זאַמאָשטש", „געשיכטע פון דער יידישער פרעסע", „יידישע פאַליטיק אין פוילן צווישן די צוויי וועלט־מלחמות" אין אויסער דעם הונדערטער ארטיקלען, רעצענזיעס און אַפּהאַנדלונגען אין פאַרשידענע צייטונגען און צייטשריפטן. און אין דער ערשטער רייע — אין די יאָר־אויסגאַבן פון די „ייוואָ־בלעטער". פאַרשטענדלעך אויך אויף אַלגעמיינע טעמעס, ווי צום ביישפּיל צווישן ביכער וועגן ברוך שפּינאָזאַ, וועגן יידישן טעאַטער און פיל אַנדערע.

אין דער צייט פון דער צוויטער וועלט־שחיטה איז ד"ר יעקב שאַצקי געווען אין ניו־יאָרק. דאָס פּוילישע יידנטום וועגן וועלכן ער האָט זיך באַשפעטיקט זיין גאַנץ לעבן איז אומגעקומען. ער האָט דעריבער אַנגעהויבן באַלייטן דאָס פּוילישע יידנטום דורך קדיש און יזכר. אויף וויפיל עס פאַסט זיך אַריין דער אויסדרוק: „באַגלייט דאָס פּוילישע יידנטום" דרינגט אַרויס דערפון, אַז ער איז געווען דער רעדאַקטאָר פון בוך „פנקס מלאָווע". אין העברעאיש באַדייט מלאָווע (מלוה) באַגלייטן. דאָס איז כאַראַקטעריסטיש און סימבאָליש פאַר ד"ר יעקב שאַצקי, ע"ה.

א גאָר גרויסע לייסטונג, וואָס פאַרדינט אַ ספּעציעלע אנערקענונג, איז ד"ר שאַצקיס היסטאָרישע אַפּהאַנדלונג „יידן אין טשענסטאָכאָוו ביז צו דער ערשטער וועלט־מלחמה", פאַרעפנט־לעכט אין בוך „טשענסטאָכאָווער יידן". (אַרויסגעגעבן דורך דער יוניווערסיטעט טשענסטאָכאָווער רעליף קאָמיטעט און לייַדיס אָקזילערי, ניו־יאָרק 1947).

די חשיבות פון דער דאָזיקער ארבעט באַשטייט דערין, וואָס אין סך הכל 29 דרוק זייטן, איז איבערגעגעבן אַלע עפיזאָדן פון יידישן ישוב אין טשענסטאָכאָוו; פון זיין אנטשטייאונג ביז צו דער ערשטער וועלט־מלחמה. דאָס זיינען זאָרגפעלטיקע צוגיפגעזאַמלטע היסטאָרישע עפיזאָדן, באַזירט אויף אויטענטישע דאָקומענטן און מאַטעריאַלן ביז איצט פאַרעפנטלעכטע און נישט פאַרעפנטלעכטע, וואָס שטעלן מיט זיך פאָר אַ היסטאָריש פול־שטענדיק אָפּגעשלאָסענע ארבעט.

דאָס שרייבן געשיכטע פון פוילישן יידנטום, אין דעם פאַל די געשיכטע פון דער שטאָט טשענסטאָכאָוו, עהאַרט צו די קאָמפּליצירטע פראַבלעמען, וויל פוילן איז געווען פאַרוויקלט אין כסדרדיקע מלחמות און דער רעזולטאַט דערפון פאַרשידענע אָקופּאַציעס און פאַרשידענע ווירטשאַפטלעכע, פּאָליטישע סטרוקטורן, וואָס האָבן גורם געווען ספּעציפישע באַדינגונגען פאַרן יידישן ישוב אויף אַלע געביטן פון יידישן לעבן.

ד"ר יעקב שאַצקי מיט זיין אַרבעט: „יידן אין טשענסטאָכאָוו ביז צו דער ערשטער וועלט־מלחמה" האָט געמאַכט אַ וויכטיקן בייטראג פאַר דער יידישער געשיכטס־פאָרשונג אין אַלגעמיין און אָנגעצונדן אַ נר־תמיד פאַר דער געשיכטע פון דער אומגעקומענער יידישער קהילה אין טשענסטאָכאָוו בפרט.

ד"ר שאַצקי האָט פאַרנומען אַ גאָר בכבודיקן אָרט איז דער יידישער היסטאָריאָגראַפיע. ער האָט באַרייכערט די יידישע געשיכטע מיט פילזאַליקע ווערק און אַרבעטן. אין מעטאָפּאַרישן זין, קען מען זיך אויסדריקן, איז ער געווען ווי אַ פּראַשפּקטאָר, וואָס האָט געליכטן מיט קאָלירפולע ליכטער אויף פאַרשידענע געביטן און נעמלעך: אַלס היסטאָריאָגראַף, רעדאַקטאָר, ענציקלאָפּעדיסט, ארכיוויוסט, ביבליאָגראַף, רעצענזענט און קולטור־טוער.

דאָס טשענסטאָכאָווער יידנטום האָט זוכה געווען פאַראייביקט צו ווערן אין דער יידישער היסטאָריאָגראַפיע דורך ד"ר יעקב שאַצקי, ע"ה. זיין אָנדענק וועט פאַר די טשענסטאָכאָווער יידן בלייבן הייליק און טייער. ווי אַ נר תמיד וועט ער לויכטן אין דער געשיכטע פון טשענסטאָכאָווער יידנטום.

רפאל פעדערמאַן

ד״ר אהרן סינגאַלאָווסקי

(אהרן טשענסטאָכאָווער)

א

דעם 7טן אָקטאָבער 1956 איז אין פאַריז געשטאָרבן פון א האַרץ־אַטאַקע דר. אהרן סינגאַלאָווסקי, פירער פון אַלוועלט־לעכן „אָרט״. ער איז אַלט געווען 67 יאָר. הגם דר. סינגאַלאָווסקי איז געבוירן געווארן אין א דאָרף אין מינסקער גובערניע און יינגלוויי־ז האָט ער געלעבט אין קאָווּנע, איז ער אָבער געווען שטאַרק פאָפולער אונטערן נאָמען „אהרן טשענסטאָכאָווער״.

ווי א געבוירענער אין דער שטאָט טשענסטאָכאָוו, וואָס ליגט בייַם טייך וואָרטע אין פוילן, וויל איך צוטראָגן א בינטל בלומען אויפן קבר פון נפטר, וועלכער האָט במשך זיין לעבן געטריי עדיינט דעם יידישן פאָלקס־מענטשן ווי אייַנער פון די וויכטיקסטע פירערס פון „אָרט״ און האָט מיט זיין צוגאַב־נאָמען „טשענסטאָכאָווער״ און זיין פערזענלעכקייט פאַרשאָפט אַזוי פיל כבוד און חשיבות מיין היימשטאָט טשענסטאָכאָוו.

אין די יאָרן 5־1904, וועלן דאָס פאָליטישע לעבן האָט שוין געשפראָצט אין פוילן און די יידישע מאַסן זיינען שוין באַוווּסט היפשלעך אַנגאַזשירט אין דער אומלעגאַלער ארבעטער־באַוועגונג פון אַלע פאַרטייען, איז אויך די אינדוסטריעלע שטאָט טשענסטאָכאָוו, וואָס האָט שוין דעמאָלט פאַרמאָגט א 20־טויזנטדיק יידישע באָפעלקערונג, נישט געווען קיין אויסנאַם אין דעם פרט. עס זיינען געווען טעטיק צווישן דער יידישער ארבעטערשאַפט אין טשענסטאָכאָוו די פאַרשיידנסטע פאַרטייען: ס״ס (ציוניסטן־סאָציאַליסטן), „בונד״, פּועלי ציון און אַפילו יידי־שע גרופּעס פון פ. פ. ס. און ס. ד. ק. פ. ל. (היינטיקע קאָמוניסטן). די שטאַרקסטע ווירקונג צווישן די יידישע ארבעטער האָט געהאַט אין שטאָט די עס־עסישע פאַרטי. אינטערעסאַנט איז, וואָס כאָטש די פאַרטי האָט זייער א סך געדעדט און געשריבן וועגן דער אוממעגלעכקייט פון פראָלעטאַריזירן די יידישע מאַסן און אַז יידן וועלן ניט זיין באַשעפטיקט אין גרויסע פאַבריקן, האָבן אין טשענסטאָכאָוו הונדערטער יידן גראָד געארבעט אין די גרויסע צעלעלוידפאַבריקן פון ווײַנבערג און לאַנדאָ, וועלכע האָבן פאַבריצירט צעלעלוידענע קאָמען און קראַגנס. די גרעסטע השפּעה אויף די ארבעטער האָט גראָד געהאַט די ס״ס. עס איז מער ווי זיכער אַז צו דעם האָט מיטגעווירקט דער יונגער אהרן סינגאַלאָווסקי, וועלכער איז דעמאָלט געווען דער שליח פון דער פאַרטי אין טשענסטאָכאָוו.

אהרן סינגאַלאָווסקי איז דעמאָלט געווען א יונגער בחור און געשמ״ט ווי א גוטער רעדנער. מיט זיין רעדן האָט ער פּשוט פאַרכישופט די צוהערערס אין די פאַבריקן, אין די קרייַזלעך און אויף די מאַסאָווקעס אין וואַלד. אין שטאָט האָט מען סינ־גאַלאָווסקין געקענט אונטער דעם נאָמען „דער געלער אהרן״. ווען די יידישע ארבעטער האָבן זיך דערוואוסט אַז ס׳וועט רעדן דער „געלער אהרן״ זיינען זיי מיט צופרידנקייט געבליבן אין די פאַבריקן נאָך דער ארבעט און שהאַלטן־לאַנג האָבן זיי אים געהערט מיט גרויס אויפמערקזאַמקייט און געשלונגען יעדער וואָרט זיינס.

זומער, 1905, האָט אין שטאָט פאַסירט א טראַגישער פאַראַפאַל, וואָס האָט אויפגערודערט אַלע יידן אין שטאָט, און אומגעגנט. אין א ריזיקער שרפה אין לאַנדאָוס צעלעלוידפאַבריק זיינען פאַרברענט געוואָרן זעקס יידישע מיידלעך. א טייל פון זיי האָבן געוואוינט אויף דער גאַרנצאַרסקער גאַס, פון דאָרטן טאָקע האָט די עס־עסישע ארגאַניזאַציע ארגאַניזירט א קאָלעקטיווע לוויה פון די פאַרברענטע קרבנות. די ארבעטער האָבן אַפּגעשטעלט די פאַבריקן און וועראקשטאַנט און האָבן זיך פאַראַמלט אין די טויזנטער אין די גאַסן, באַוואוינט פון דער יידישער ארעמער באָפעלקערונג, בייַם טייך וואָרטע. נישט קוקנדיק אויף דעם פאַרפאַט צו פאַראַמלען זיך אין גרעסערע

אהרן סינגאַלאָווסקי

גרופּעס, איז די פאָליציי געווען אוממעכטיק. אויף אַלע עקן פון די גאַסן האָבן געדעדט רעדנערס פון אַלע פאַרטייען, וואָס האָבן באַצייכנט די טראַגעדיע ווי א רעזולטאַט פון קאַמף צווישן אר־בעט און קאַפּיטאַל. א ריזיקער טויזנטקעפּיקער ארבעטער־עולם האָט די קרבנות באַגלייט צום בית־עולם. מיט א בליציקער גיכקייט האָט זיך צעטראָגן די ידיעה אַז אויפן בית־עולם וועט רעדן דער „געלער אהרן״.

דער שרייבער פון די דאָזיקע שורות, א יינגל פון דריי־ציק יאָר, האָט בייגעוואוינט די דאָזיקע טרויער־דעמאָנסטראַציע און אין געהיים, אַן דעם וויסן פון זיינע עלטערן, איז ער אויפּ אויפן בית־עולם צוזאַמען מיט דעם טויזנט־קעפּיקן המון, און געווען ביי דער קבורה. איך געדענק ווי ס׳וואָלט געווען היינט. מיט א טיפּן נייגיר און שרעק האָב איך

געקוקט אויפֿן יונגן רעדנער, אויף זיין לענגלעך פּנים, אויף זיין גלען קאָפּ האָר, וואָס איז געווען ענלעך אויף אַ פּלאָם פון אַ פּייער. פון זיין געטאָקטן מויל האָבן זיך געשאָטן וועלטער אויף אַ ליטוויש יידיש. וועג איך פֿאַרמאַך די אויג, הער איך נאָך היינט זיינע ווערטער־קלאַנגען, וועלכע האָבן דעמאָלט געטראָפֿן מיין נשמה און מוח. די ווערטער זיינע זיינען אַרויסגעוואָגט געווארן מיט פיל פּלאָם און פּייער און האָבן אַנגעצונדן די הערצער פון גאַנצן עולם. אַלע האָבן אויסגעבראָכן אין אַ יאָמערלעך געווײַן אויף די פּרישׂ־פֿאַרשאָטענע קברים פון די קרבנות פון דער שרפה. אונטער דעם טיפֿן איינדרוק פון דער רעדע פון „געלן אהרן" ביי דער דאָזיקער לוויה, האָב איך אַנגעהויבן טראָכטן וועגן דער אויסלייזונג פון דער מענטש־הייט, פון דער נישט־גערעכטער און נישט גענוג באַצאָלטער פֿראָצע, וועגן דער אידעע פון סאָציאַליזם. פֿערזונלעך איז מיר דעמאָלט נישט אויסגעקומען צו באַגעגענען זיך מיט סינ־גאַלאָווסקין, אָבער יאָרן־לאַנג האָב איך נישט פֿארגעסן די רעדע פונעם „געלן אהרן", אַ רעדע וואָס גייט מיר נאָך עד־היום.

ס׳איז איבעריק צוצוגעבן, אַז במשך דער קורצער צייט (ער איז נאָר געווען איבער אַ יאָר צייט), וואָס דער „געלער אהרן" איז געווען אין טשענסטאָכאָוו, האָט ער זיך דערוואָרבן די גרעסטע סימפּאַטיע און ליבע נישט נאָר ביי די יידישע מאָסן אין שטאָט, נאָר אויך ביי דער בירגערלעכער יידישער אינטע־ליגענץ. ער האָט אויף איר געהאַט אַ גרויסע השפּעה און זי צוגעצויגן צו דער עס־עסישער באַוועגונג. אַ סך פון דער איג־טעליגענץ איז געווארן שטאַרק אַקטיוו אין דער פֿאַרטיי במשך פון יאָרן.

דער „געלער אהרן" איז געווען די לעגענדע פון אַ גאָר גרויסן טייל פון די יידישע פֿאָלקס־מאָסן און דער אַרבעטער־שאָפט אין טשענסטאָכאָוו. די דאָזיקע לעגענדע האָט זיכער גורם געווען אַז די עס־עסישע אַרגאַניזאַציע איז ביז איר ליק־ווידאַציע פֿאַרבליבן די שטאַרקסטע אין שטאָט.

מיטן וואָוקס פון דער רעאַקציע איז אהרן סינגאַלאָווסקי געווען עצלוואונגען צו פֿאַרלאָזן די שטאָט. זיין לעצטער אַרויס־טריט אין טשענסטאָכאָוו איז געווען אויף אַ מאָסן־פֿאַרזאַמלונג אין וויינבערגס פֿאַבריק. די פֿאַרזאַמלונג האָט מען מיט גרויסע סכנות איינגעאַרבעט אין די שווערסטע טעג פון קריג־צושטאַנד. ווי עס זעט אויס, האָט דאָס ברייטע פּעלד פון אַרבעט צווישן די אַרבעטער אין די גרויסע פֿאַבריקן און ווערקשטאָטן געהאַט אַ ווירקונג אויף סינגאַלאָווסקין און בעת זיין אָוועקפֿאָרן האָט ער מיט ליבע אַדאָפּטירט דעם נאָמען פון דער שטאָט טשענ־סטאָכאָוו, אין וועלכער ער האָט געפונען באַפֿרידיקונג פֿאַר זיין טעמפּעראַמענט און זיינע אידעען. פון דעמאָלט אָן איז דער „געלער אהרן" געוואָרן פֿאָפּולער ביי די יידישע מאָסן, ווי „אהרן טשענסטאָכאָווער".

אהרן סינגאַלאָווסקי איז יאָרן־לאַנג נישט געווען אין טשע־סטאָכאָוו, אָבער די יידישע מאָסן האָבן אים שטענדיק געדענקט און געווען שטאָלץ וואָס ער האָט זיך געהאַלטן פֿאר אַ טשע־סטאָכאָווער.

ערשט אין פֿעברואַר 1923 איז מיר אויסגעקומען זיך צו באַגעגענען מיט „אָהרן טשענסטאָכאָווער" אין טשענסטאָכאָוו. ער איז ספּעציעל געקומען פון בערלין צו דער טרויער־אַקא־דעמיע אייגנאָרדנט פון „בונד" צום יאָרצייט פון וולאַדימיר מעדעם. צו דער טרויער־אַקאַדעמיע זיינען געקומען הונדער־טער אַנהענגערס און פֿאַרערערס פון דר. סינגאַלאָווסקי. דער לעגענדארער „אהרן טשענסטאָכאָווער" האָט זיך באַווײַזן פֿאר דער אַדיטאָריע אין גאָר אַן אַנדער געשטאַלט. זיין רעדע ווענן וולאַדימיר מעדעם איז געווען פֿרעכטיק סיי אין אינ־האַלט, סיי אין פֿאָרעם, געהאַלטן אין אַ טאָן פון אַ סאַלאָן־פֿראָפעסאָר. די אַרויסגעזאָגטע יידישע ווערטער האָבן געמאַכט דעם איינדרוק, ווי ער וואָלט צונויפֿגעקליבן בלומען און דער־לאַנגט דעם עולם אַ בוקעט פון דופטיקע רויזן. זיין רעדע האָט געווירקט אויף די צוהערערס ווי אַ מוזיקאַליש סימפֿאָניע.

אין די שׂהן וואָס ער האָט פֿאַרבראַכט אין טשענסטאָכאָוו האָט ער באַזוכט די יידישע וועלטלעכע שול, וואָס האָט זיך געפֿונען אין אַ אייגענער געבויידע אויף דער קרוטקע גאַס. דאָרט איז געהאַנגען אַ גרויס בילד פון דעם סיימיסט ראַטנער, די אינציקע שול אין פוילן אויף דעם נאָמען (שפּעטער האָט די שול געטראָגן דעם נאָמען פון י. ל. פּרץ). אַהרן סינגאַלאָוו־סקי האָט פֿארשטאַנען, אַז זיין אַמאָליקע טעטיקייט אין טשע־סטאָכאָוו האָט דערצו גורם געווען. ער האָט צוזאַמען מיט מיר געמאַכט אַ שפּאַציר איבער די יידישע גאַסן לעבן טייך וואַרטע. מיר האָבן זיך דערמאָנט אין דער טראַגישער לוויה־דעמאָ־סטראַציע פון די פֿאַרברענטע מיידלעך, אין וועלכער ער האָט מיט זאָוו פיל ברען און פּייער זיך באַטייליקט, און טרערן האָבן זיך באַווײַזן אין זיינע אויגן. אין די וווייטערדיקע געשפּרעכן מיט אים, האָט מען באַמערקט, ווי שטאָלץ ער איז געווען מיט די אויפֿטוען פון די יידישע אַרבעטער־מאַסן פון זיין אַדאָפּ־טירטער היימשטאָט, טשענסטאָכאָוו. ער האָט זיך געטראָפֿן מיט זיינע אַלטע פרייַנד פון אַמאָל וואָס אַ סך פון זיי זיינען אַוועק אויף אַנדערע דרכים. דערפֿאַר אַבער האָט ער געדריקט האַר־ציק מיין האַנט, וואָס איך בין נאָך דער ליקווידאַציע פון דער עס־עסישער פֿאַרטיי אַוועק צום „בונד".

אין די לעצטע יאָרן איז מיר שוין אויסגעקומען זיך צו באַגעגענען מיט אַהרן סינגאַלאָווסקי אין ניו־יאָרק אין די אָפּי־סעס פון אַרבעטער־רינג. ער האָט אָפּגענומען גרונט פון מיר פון דער אַדאָפּטירטער פֿאַרטיליקטער שטאָט זיינער טשע־סטאָכאָוו נאָך דעם היטלער־חורבן. איך האָב אים אָנטקעגן־געטראָגן דאָס בוך „טשענסטאָכאָווער יידן", וואָס די טשע־סטאָכאָווער לאַנדסלייט אין ניו־יאָרק האָבן אַרויסגעגעבן ווי אַ יזכור נאָך דער פֿאַרשניטענער 40 טויזנטקעפּיקער יידישער קהילה. שטיל שוויגנדיק האָט ער צוגענומען דאָס בוך און צו־געשאָקלט מיטן קאָפּ...

די אָפּגעראַטוועטע טשענסטאָכאָווער פליטים, וואָס גע־פינען זיך איצט אין ניו־יאָרק, און די טשענסטאָכאָווער לאַנדס־לייט וואָס האָבן געדענקט סינגאַלאָווסקין האָבן געוואָלט ווידמען אַן אַרטיקל צו אהרנס 70־יאָריקן יובילי. לויט זייער חשבון האָט ער געדאַרפט איצט ווערן 70 יאָר. לײַדער איז דער טויט גע־קומען פריִער און אים אַרויסגעריסן פון צווישן די לעבעדיקע.

זאָלן מיינע ווערטער זיין אַ צושטייער פון בלומען אויף זיין פרישן קבר און אַ ווירדיקע מצבה.

יוסף אַראָנאָוויטש

ב

געבוירן אין ווילנע. אין אָנהייב פון היינטיקן יאָרהונדערט איז ער אַריין אין באַרימטן ווילנער לערער־אינסטיטוט, וואָס ער האָט נאָך פיר יאָר געענדיקט. גלייכצייטיק איז ער צוגעשטאַנען צום „בונד", מיט וועלכן ער איז שוין געווען פאַרבונדן ביזן סוף פון זיין לעבן.

אַלס אָנגעזעענער בונדישער טוער האָט אַראָנאָוויטש זיך אַרויסגערוקט אין טשענסטאָכאָוו, וואוהין ער איז געקומען אין יאָר 1910 אָדער 1911. אייגנטלעך איז ער געשיקט געוואָרן קיין טשענסטאָכאָוו אַלס לערער פון אַ רוסישער פאָלקס־שול פאַר יידישע קינדער. ער איז געקומען מיט זיין פרוי, מאָשע. באַזעצנדיק זיך אין טשענסטאָכאָוו, איז ער אין די ערשטע צייטן אַרומגעריגלט געוואָרן פון אַ קריש פוילישׂ־רעדנדיקע יידישׂ־בירגערלעכע אינטעליגענטן. יוסף אַראָנאָוויטש האָט געטראָגן ברילן, געהאָט אַן אינטעליגענטן אויסזען און געריעדט אַ גוטן ווילנער יידיש. זיין יידיש רעדן האָבן ליב באַקומען אפילו די אַסימילירטע יידישע אינטעליגענטן, וועלכע האָבן פיינט געהאָט די יידישע שפראַך און געהאַלטן יידיש פאַר אַ זשאַרגאָן.

יוסף אַראָנאָוויטש

אַראָנאָוויטש וועלט טעטיק אין דער טשענסטאָכאָווער אפּטיילונג פון דער פּעטערבורגער יידישער ליטעראַרישער געזעלשאפט, אָבער זי וועלט ליקווידירט דורך דער רעגירונג. אין 1911 וועלט די ליטעראַרישע געזעלשאפט „לירא", וואָס האָט עקזיסטירנדיקער ליטעראַרישער געזעלשאפט „לירא", וואָס האָט געטראָגן אַן אַסימילאַטאַרישׂ־ציוניסטישן כאַראַקטער. דער וויל־נער לערער וועלט אויך אויסגעווייזלט אין פאַרוואַלטונג. דער קאָמף פאַר אָנערקענען די יידישע שפראַך וועלט שטאַרקער און יוסף אַראָנאָוויטש וועלט אינער פון די טעטיקסטע מיטגלידער אן איבט אויס אַ שטאַרקע ווירקונג סיי מיט זיין פערזאָן, סיי מיט זיינע אינהאַלטסרייכע עפנטלעכע אַרויסטרעטונגען. ווען י. ל. פרץ האָט פרילינג 1912 דאָס ערשטע מאָל באַזוכט די שטאָט טשענסטאָכאָוו, איז דער ערשטער באַגריסער געווען יוסף אראָנאָוויטש. דאָס צווייטע מאָל באַזוכט י. ל. פרץ טשענסטאָכאָוו, אין שייכות מיטן עפענען די ביבליאָטעק אין אָקטאָבער 1912, און יוסף האָלט די דערעפענונגס־רעדע. שפעטער האָלט ער אַ ריי פאָרלעזונגען אויף פאַרשידענע ליטעראַרישע טעמעס. ער וועלט דער רעזשיסאָר פון אַ דראַמאַטישן קרייז און נעמט אַליין אַנטייל אַלס שפילער און רעזשיסאָר. דעם 10טן יוני 1916 קומט פאָר אַ טרויער־אָקאַדעמיע נאָך דעם גרויסן שרייבער שלום־עליכם. אַראָנאָוויטש רעדט וועגן שלום־עליכמען, לייענט דעם מאָנאָלאָג „די גימנאַזיע" און שפילט אַ ראָלע אין דער קאָמעדיע „מענטשן" פון שלום־עליכם.

אין 1913־1914 איז יוסף אַראָנאָוויטש אַריינגעטרעטן אין דער גרויסער אַרגאַניזאַציע פון די האַנדלס־אָנגעשטעלטע א. נ. גועזעלשאפט פון קעגנזייטיקער הילף פאַר האַנדלס־און אינדו־סטריע־אָנגעשטעלטע. די אַרגאַניזאַציע איז געווען אַ פעסטונג פון אַסימילאַטאַרישער אינטעליגענץ. הגם ער אַליין איז גע־וען אַ לערער, האָט ער מיטגעהאָלפן אין קאָמף קעגן דער הערשנדיקער אַסימילאַציע און פאַרן יידיש פראַלעטאַרישן כא־ראַקטער פון פאַראיין. זיין קאָמף האָט געהאָט אַ גרויסע וויר־קונג. אין 1926 האָט זיך דער פאַראיין אָנגעשלאָסן אין קולטור־אָמט פון די יידישע פראָפעסיאָנעלע פאַראיינען וואו די השפּעה האָט געהאָט דער „בונד".

אין 1916 וועלט ער אויסגעווייזלט אַלס דעלעגאָט צו דער גרינדונגס־קאָנפערענץ פון צענטראַלן פאַרבאַנד פון די יידישע ספּאָרט־און טורן־פאראיינען, וואָס איז פאַרגעקומען אין לאָדזש. ער פירט דאָרטן אויך אָן אַ קאָמף פאַר אָנערקענען די יידישע שפראַך, אַדאָנק זיין קאָמף איז דער טשענסטאָכאָווער טורן־ און ספּאָרט־פאראיין געבליבן אַ געוויסע צייט אויסער דער צענ־טראַלע, צוליב די נישט באַפרידיקנדיקע אָנגענומענע רעגולא־ציעס פון פאַרבאַנד.

אין דער צייט פון דער דייטשער אָקופאַציע בעת דער ער־שטער וועלט־מלחמה ווען עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ געזעל־שאפטלעכע אויפלעבונג, האָט אויך די אַרגאַניזאַציע פון „בונד" אין טשענסטאָכאָוו אַרויסגעוויזן מער טעטיקייט. עס איז גע־גרינדעט געוואָרן דער גראָסער־קלוב און יוסף אַראָנאָוויטש איז געוואָרן דער ערשטער סעקרעטאַר פון דער בונדישער אָר־גאַניזאַציע און איז געוואָרן איר אָנגעזעענסטער פירער.

אין אומאפהענגיקן פוילן האָט אַראָנאָוויטש שוין געלעדט אַ גוטן פוילישׂ און אָנגעפירט מיט דער בונדישער פּראָקציע אין אַרבעטער־ראָט. זיינע אַרויסטרעטונגען זיינען געווען שטאַרק אין אינהאַלטסרייך. אין 1919 וועלט יוסף אראָנאָוויטש אויסגע־ווייזלט אַלס ראָטמאַן פון „בונד". אויך אין שטאָט־ראָט האָבן זיינע רעדעס די געהערריקע ווירקונג און אפילו ד' קעגנער האָבן זיך צו זיי צוגעהערט מיט גרויס אויפמערקזאמקייט. זיין רעדע אין שייכות מיטן פראָטעסט־פּאַרשלאָג קעגן דעם יידישן פאָגראָם, וואָס איז פאַרגעקומען אין יאָר 1919, האָט געמאַכט אַ גרויסן רושם. אַראָנאָוויטש האָט דאָן אפּגעגעבן אַ דערקלערונג אין נאָמען פון אַלע יידישע ראָטמענער און אַלע יידישע ראָטמענער האָבן אַלס פראָטעסט פאַרלאָזט דעם זאל.

צוליב דער שטאַרקער דעקלאַראַציע וואָס יוסף אַראָנאָוויטש האָט אפּגעגעבן קעגן פוילישׂ־סאָוועטישן קריג און זיינע רעדעס, וואָס האָבן געברענגט צום אויסדרוק די שטימונג פון „בונד" צו אַ ריי פאָלקישע און סאָציאַלע פראָגן פון דער שטאָט און לאָנד, וועלט ער צוזאַמען מיטן גאַנצן טשענסטאָכאָווער קאָמי־טעט פון „בונד" אַרעסטירט. זיי זיינען אַלע פאַרשיקט געוואָרן אין אַ קאָנצענטראַציע־לאָגער אין דאָמביע, וואו מ'האָט זיי גע־

האָלטן ביזן סוף פון דער פוילישׂ־סאָוועטישער מלחמה. דער פאַרשטייער פון די „פאַראיניקטע", דער שרייבער פון די שורות, האָט אַריינגעטראָגן אַ פאַרשלאָג, אַז דער שטאָט־ראָט פאַדערט אויף צו באַפרייען דעם אַרעסטירטן ראָטמאַן אַראָנאָוויטש, כדי אים צו געבן אַ מעגלעכקייט וויטער צו דערפילן זיינע פונקציעס אָלס געווייליגטער פאַרשטייער פון דער באַפעל־קערונג. די פּ. פּ. ס.ישע ראָטמענער האָבן מיט זייערע אונטער־שריפטן געשטיצט דעם פאַרשלאָג. נישט קוקנדיק אויף דער רעאַקציאָנערער מערהייט פון שטאָט־ראָט און דער רעאַקציאָ־נערער וואָקאַנאַליע, וואָס האָט דעמאָלט עהאַרשט אין לאָנד, איז דער פאַרשלאָג אָנגענומען געוואָרן. דאָס באַווייזט די גוטע באַציאונג אַפילו פון די קקגנער פון יוסף אַראָנאָ־וויטשן. דער פאַרשלאָג איז אָבער געבליבן אויפן פאַפּיר, ווייל דאָס באַפרייען איז געווען אָפהענגיק פון דער צענטראָלער רע־גירונג. יוסף אַראָנאָוויטש איז ערשט באַפרייט געוואָרן, ווען ס׳האָט זיך געענדיקט די פוילישׂ־סאָוועטישע מלחמה. אַראָנא־וויטש איז צוריקגעקומען קיין טשענסטאָכאָוו אָבער אויף זיין פאָסטן אָלס לערער אין די פוילישע רעגירונגס־שולן איז ער מער נישט צוגעלאָזן געוואָרן. ער האָט געמוזט פאַרלאָזן טשענ־סטאָכאָוו.

אין 1925, ווען די סאָציאָליסטישע פראַקציעס האָבן באַ־שלאָסן אַריסקוטרעטן פון שטאָט־ראָט צוליב זיין רעאַקציאָנע־רער פאָליטיק און צוליבן אומגעזעצלעך פאַרלענגערן זיין עק־זיסטענץ, האָט די בונדישע פראַקציע פאַרן אָוועקגיין אין איר דעקלאַראַציע צווישן אַנדערן געזאָגט: „בלויז פאַרן געהערן צו דער בונדישער שטאָט־ראָט־פראַקציע און פאַר זיין אָפענער טע־טיקייט אויף דעם געביט פון שטאָט־ראָט איז דער ראָטמאַן יוסף אַראָנאָוויטש געוואָרן אינטערנירט אין קאָנצענטראַציע־לאָגער און ערשט נאָך 8 חדשים — אונטערן דרוק פון די סאָציאָליס־טישע ראָטמענער — האָט זיך דער שטאָט־ראָט דעצידירט אַנ־צונעמען אַ באשלוס וועגן באַפרייען אים. צום סוף איז ער געצוואונגען צוגעבן בכלל צו פאַרלאָזן אונזער שטאָט".

פון טשענסטאָכאָוו איז יוסף אַראָנאָוויטש צוריקגעפאָרן קיין ווילנע און דאָרטן זיך באַזעצט מיט זיין פרוי און 2 קינדער, אַ זון און אַ טאָכטער. ער איז דאָרטן געווען געקניפט און געבונדן מיט דער בונדישער באַוועגונג. ער איז געווען אַן אָנגעזעענער טוער אין „בונד", אין די פּראָפעסיאָנעלע פאַראיינען און אין דער יידיש־ווילטלעכער שול־אַרגאַניזאַציע (צ. ב. ק.) און וויך אַנטייל גענומען אָלס דעלעגאַט אויף פאַרשיידענע צוזאַמענפאַר־און קאָנפערענצן. מיר זעען אים אויף אָלע בונדישע צוזאַמע־פאָרן, ווי אַן אַקטיוון דעלעגאַט. איינע פון זיינע שוועריע איבער־לעבונגען בשעת ער איז געווען אין ווילנע איז געווען דאָס, וואָס זיין געראָטן טעכטערל איז אויף אַן אויסטערלישן אופן אומגע־קומען בעתן פאָרן מיט קינדער אויף אַן אויספלוג.

אויך אין ווילנע האָט ער געליטן פון רעפּרעסיעס. די ער־שטע יידישע רעאַל־גימנאַזיע האָט אים אינגעלאָדן אָלס לערער. נאָכן אָפּאָרבעטן עטלעכע יאָר האָט אים די פוילישע בילדונגס־מאַכט פאַרבאָטן צו אַרבעטן אין שול צוליב זיין בונדישע טע־טיקייט. אַראָנאָוויטש וואָרפט זיך אַריין מיט נאָך מער ברען אין דער פאַרטיי־אַרבעט. ער איז געווען געווייליט אָלס פאַר־שטייער פון די יידישע אַרבעטער אין ראָט פון קראַנקן־קאַסע, אָלס פּרנס פון ווילנער קהילה און ראָטמאַן פון שטאָט־ראָט. אַ מענטש מיט אַ סך וויסן, אַן אויסגעצייכנטער רעדנער און פראַקטישער טוער, האָט ער אויך גוט געשריבן. די גאַנצע צייט איז ער אין ווילנער קאַמיטעט פון „בונד" און איז אויך אין דער אָנפירונג פון דער פּראָפעסיאָנעלער באַוועגונג. 38־1935 איז ער געווען דער סעקרעטאַר פון צענטראָלן בילדונגס־קאָמיטעט, וואָס האָט אָנגעפירט מיטן גרויסן יידיש־וועלטלעכן שול־וועזן אין ווילנע. טאָג און נאַכט איז ער פאַרנומען און פאַרטאָן אין דער געזעלשאַפטלעכער טעטיקייט.

צו דער פרוכטבאַרער אַרבעט פון אָט דעם טרייען און אומדערמידלעכן יידישן אַרבעטער־טוער האָט גענומען אַ סוף די סאָוועטישע מאַכט. בשעת דער צווייטער וועלט־מלחמה בין איך אין אָקטאָבער 1939 אָנגעקומען אין ווילנע. כ׳האָב גע־האָפט צו טרעפן זיך מיט מיין חבר און פריינט. געטראָפן האָב איך בלויז זיין שטאַרק־פאַרזאָרגטע פרוי מאָשע און זייער זון. צוזאַמען מיט אַ ריי אַנדערע בונדישע פירער און טוער איז אויך יוסף אַראָנאָוויטש שוין געזעסן אין אַ סאָוועטישער טורמע.

זאָל דאָ פאַרציכנט ווערן לדורות ווי אָזוי די סאָוועטישע מאַכט, וואָס רעקלאַמירט זיך, אַז זי ווייל באַפרייען און באַגלייקן די מענשהייט, האָט פאַרפינעקט אַן אידעאַליסטישן מענטש און פאַרדינסטפולן אַרבעטער־טוער. חבר מ. ק., וואָס איז צוזאַ־מען מיט אים געזעסן אין דער סאָוועטישער תפיסה, האָט ווען־דעם דערציילט:

„סוף יולי 1940 בין איך פון גראָדנער תפיסה, וואו כ׳האָב זיך געפונען צוזאַמען מיט די חברים לייבל שיפרעס און בערל אַבראַמאָוויטש, איבערגעשיקט געוואָרן אין דער מינסקער תפיסה...

„אין א ווינקל, צווישן א גרופע ווילנער געזעלשאַפטלעכע טוער איז געלעגן דער חבר יוסף אַראָנאָוויטש. עס גייט מיר דורך אַ שוידער, ווען כ׳דערמאָן זיך, ווי אָזוי דער חבר יוסף האָט דעמאָלט אויסגעזען. האָלב־נאַקעט, אין צעריסענע שמו־ציקע ווען. דער קערפּער פול מיט וואונדן, פון וועלכע עס איז גערונען ראָפּע. כ׳האָב זיך אינגעאַרדנט לעבן אים, אַ דאַנק דעם סטאַראָסטע פון צימער, ראַשקאָווסקי, אַ גראָדנער פּאָרט־שניק פון דער פּוילישער ארמיי, אַ סימפּאַטיקער פון פּ. פּ. ס., אַ קרוב פון פּעפּעסאָוויעץ ראַשקאָווסקי, סעקרעטאַר פון די פראָפּ. פּאַראיינען אין גראָדנע. היות ווי איך האָב מיטגעבראַכט אַ פּעקל זאַכן, האָב איך דעם חבר יוסף געגעבן אַ פּאָר וועש און אויך אַ פּאָר היזן, ווייל מען האָט אין תפיסה־באָד ביי אים צוגעגעבעט זיין קאָסטיום. דער געזונט־צושטאַנד פון חבר יוסף האָט זיך פון טאָג צו טאָג פאַרערגערט"...

נאָך דעם איז געקומען אַ סדרה אומזינקע באַשולדיקונגען אין ווילדע בלבולים:

אין אַ פּאָר וואָכן אַרום האָט זיך אָנגעהויבן די אויספּאָר־שונג פון חבר אַראָנאָוויטש.

די ערשטע נאַכט האָט מען אים פינף מאָל געשלעפּט אין אַ קאַלטן צימער, כדי ער זאָל שרייבן זיין אויטאָביאָגראַפיע. די צוויטע נאַכט — כדי ער זאָל אָנשרייבן דעם פראָגראַם פון דער פאַרטיי. די דריטע נאַכט האָט מען אָנגעהויבן שטעלן פראַגן. חבר יוסף האָט דאָן געבעטן, אַז מען זאָל איבערריישן די אויספאָרשונג, ווייל ער פילט זיך זייער שלעכט. אָבע, ווען ער נישט ענטפערן, אויב מען ווען אים נישט דערלויבן אָנצו־שרייבן אַ בריוו צו דער פאַמיליע, ווייל ער איז אַרעסטירט גע־ווארן אין ווילנע אויף דער גאַס און זיין פרוי און קינדער וויסן גאָרנישט וועגן אים.

דער אויפֿאַרשוינגס־ריכטער האָט אים געזעצטפֿערט, אַז שרייבן וועט ער קיינען נאָך דער אויספֿאַרשונג. אַראָפּוויטש האָט זיך פֿאַרעקשנט און נישט געוואָלט אויף די געשטעלטע פֿראָגן. אין אַ פֿאַר טעג אַרום האָט דער אויספֿאַרשונגס־ריכטער אים דערלויבט אָנצושרייבן אַ בריוו, און ער האָט אים גאָראָנטירט, אַז ער וועט זיך באַמיען, אַז די מאַכט זאָל דערלויבן אָפּשיקן דעם בריוו.

דעם 15טן נאָוועמבער האָט מען אויף דער אויספֿאַרשונג אים געפֿרעגט צי איז ער מודה: 1) אַז דער „בונד" איז אַ קאָנטר־רעוואָלוציאָנערע און נאַציאָנאַליסטישע פֿאַרטיי; 2) אַז די פֿאַרטיי האָט באַקומען געלט פון פֿאַרשיידענע לענדער, און אויף פון דער פּוילישער רעגירונג, כדי צו פֿאַרניכטן די אַר־בעטער־באָוועגונג; 3) אַז די פֿאַרטיי האָט צוואַמען מיט דער פּ. פּ. ס. געשפּאָלטן די פֿראָפּעסיאָנעלע באָוועגונג לויט אַ פּאָר־שלאָג פון דער פּוילישער רעגירונג; 4) אַז זי האָט געוונען געלט ביי פֿאַבריקאַנטן, כדי צו ברעכן סטרייקן; 5) אַז זי האָט געשאַפֿן נאציאָנאַלע פֿראָפּ. פֿאַראיינען, כדי צו צעשטערן די איניגהייט פון אַרבעטער־קלאַס; 6) אַז זי האָט צוגעשטעלט רשי־מות פון די מיטגלידער פון די פֿראָפּ. פֿאַראיינען דער פּוילישער דעפּענסיוו (געהיים־פּאָליציי); 7) אַז זי האָט גערופֿן די אַר־בעטער צו אַ מלחמה מיטן ראָטן־פֿאַרבאַנד; 8) אַז זי האָט מיט־גענומען דעם געוועלד ושעליגאָווסקי צו פֿאַרכאַפּן ווילנע; 9) אַז פּ. פּ. ס. און „בונד" האָבן מיטגעהאָלפֿן צו שאַפֿן דעם קאָנצענטראַציע־לאַגער אין קאַרטוז־בערעזע; 19) אַז דער „בונד" האָט גערופֿן די אַרבעטער פון פּוילן זיך נישט אונטער־געבן און פירן ווייטער די מלחמה (פון פּוילן קעגן נאַצי־דייטש־לאַנד); 11) אַז די פֿאַרטיי האָט מיטגעאַרבעט מיט די פּילסוד־טשיקעס און מיט דער סאַנאַציע און געהאָלפֿן צוגרייטן אַ מלחמה קעגן ראַטן־פֿאַרבאַנד; 12) אַז דער „בונד" און פּ. פּ. ס. האָבן אַריינגעשיקט שפּיאָנעס אין ראַטן־פֿאַרבאַנד, כדי אַרויס־צורופֿן אומרוען, צעשטערן פֿאַבריקן א. אַ. וו.; 13) אַז די פֿאַרטיי האָט אַריינגעשיקט פֿראָוואָקאַטאָרן אין דער קאָמוניס־טישער פֿאַרטיי אין פּוילן; 14) אַז ערליך און אָלטער, וועלכע זיינען די פירער פון „בונד" און אויך פֿאַרטרעטער פון סאָ־ציאָליסטישן אינטערנאַציאָנאַל, זיינען שפּיאָנעס און פֿאַרקויפֿטע אָגענטן צו דער בורזשואַזיע.

און דאָן איז געקומען דער אויספּיר: אַזוי ווי אירע, בירגער יוסף אַראָנאָוויטש, זייט געווען אַן אָקטיוויסט טוער פון „בונד" און אַ מיטגליד פון ווילנער קאָמיטעט און אויך אַ פֿאַרשטייער פון צ. ק. א. אַ. וו., וועלט איר באַשולדיקט לויט די אַרטיקלען 76, 66 און 86 און נאָך אָנדערע פון שטראָף־קאָדעקס פון דער ווייס־רוסישער רעפּובליק.

אויף דער פֿראָגע פון חבר יוסף, וואָס פֿאַר אַ שטראָף זאָלען פֿאַר די אַרטיקלען, האָט אים דער ריכטער געענטפֿערט: פון 8 יאָר ביז אייביקער תפיסה, אין אויסנאָם־פֿאַלן אויף טויט־שטראָף. — איר קענט אָפּגעבן אַ חרטה־דערקלערונג און זיך מודה זיין צו די אויבנדערמאָנטע פֿאַרברעכנס און דעמאָלט קען די שטראָף פֿאַרקלענערט ווערן — האָט אים אַן עצה געגעבן דער ריכטער.

אויסהערנדיק די באַשולדיקונגען, האָט דער חבר יוסף דערקלערט, אַז עס איז פֿאַר אים און אויך פֿאַר דעם „בונד", צו וועלכן ער האָט דעם כבוד צו געהערן, אַ באַליידיקונג צו פֿירן וועלכע עס איז דיסקוסיע וועגן די אומגעלומפּערטע באַ־שולדיקונגען און ער וועט מער נישט ענטפֿערן אויף קיין פֿראָגן. אויסער דעם איז ער אַ בירגער פון פּוילן און די סאָוועטישע מאַכט האָט נישט קיין רעכט אים צו משפּטן.

נאָך זיין דערקלערונג האָבן די פֿאַרטייער פון געריכט זיך געוואָרפן אויף אים מיט רעוואָלווערן אין די הענט. „מיר וועלן דיך באַלד דערשיסן ווי אַ הונט, אַרויס פון צימער!" — האָבן זיי גערעדט.

אין משך פון אַ וואָך צייט האָט מען אים כסדר אָלע נאַכט געשלעפּט, געהאַלטן אין אַ קאַלטן צימער, אויסגעטאָן נאַקעט און בארוועט. ווען ער האָט זיך קאָטעגאָריש אָפּגעזאָגט אונטער־צושרייבן דעם פֿראָטאָקאָל, האָט מען אים אַרײַנגעוואָרפן אין אַ קאַרצער. 5 שעה איז ער געשטאַנען אין קאַלטן וואַסער ביז די קני, ווען ער איז צוריקגעקומען, האָט ער אויסגעזען ווי אַ מת — אין גאַנצן צעבראָכן און אויסגעשפּט. אין דעם שוידער־לעכן קאַרצער, וואו איך האָב זיך אַליין אויך געפונען נאָכן קומען פון מינסק, האָב איך באַמערקט, אַז אויף די פֿאַרבלוטיקטע שטייניער זיינען אויסגעקריצט נעמען פון די פֿאַרפֿיניקטע אַרעס־טאַנט, צווישן וועלכע עס האָבן זיך אויך געפונען נעמען פון בונדיסטן.

אין אַ קורצער צייט אַרום, נאָך דער לעצטער פֿיניקונג, האָט דער חבר יוסף ביי אונדז אין קאַמער פֿאַר אַ גרעסערער גרופּע פּריינד און חברים פון ווילנע, ביאַליסטאָק און גראָדנע געהאַלטן אַ רעפֿעראַט (אַזוי פלעגן די גאַנצע צייט פֿאַרקומען קורצע פֿאַרלעזונגען פון פֿאַרשיידענע אַרעסטירטע). דער חבר יוסף, וועלכער האָט גלעזנצדיק באַהערשט די פּוילישע שפּראַך, האָט גערעדט אין פּויליש, כדי אויך די פֿאַליאַקן זאָלן פֿאַרשטיין. ער האָט גערופֿן צו אויסדויער און זיך נישט איינבערכן. ער האָט שארף אָנגעגריפֿן די פּוילישע רעגירונגס־פֿאַרטיי — די סאַנאַציע און פֿאַרענדיקט, אַז דער פּאַשיזם וועט פֿאַרניכטעט ווערן צוואַמען מיט אַלע דיקטאַטורן, און מיר וועלן לעבן אין אַ באַפֿרייטער וועלט. ווען ער האָט געענדיקט, איז ער געפֿאַלן אין חלשות.

אַ פֿראָפּעסאָר פון ווילנע, וועלכער איז געווען צווישן אונדז, האָט אים אָפּגעמונטערט. ער האָט אים אונטערזוכט און פעסט־געשטעלט, אַז דאָס האַרץ איז ביי אים זייער אָפּגעשוואַכט, און אויב ער וועט נישט באַקומען דרינגענדיקע הילף, וועט זיין זייער שלעכט. איך האָב דאָן געמאַכט אַלע באַמיאונגען צו זיין ביי דער דאָקטאָרשע פון תפיסה. מיט דער הילף פון דעם סטאַ־ראָסטע פון דער קאַמער האָב איך באַזוכט דעם נאַטשאַלניק און אים אויפֿמערקזאָם געמאַכט, אַז דער געזונט־צושטאַנד פון חבר יוסף איז אַ געפֿערלעכער. חבר יוסף איז אַריבערגעפֿירט ג־וואָרן אין טורמע־שפּיטאָל. מיר האָבן געוואוסט דורך אַ קראַנק־שוועסטער, אַז זיין צושטאַנד איז זייער אַ שוועראַ.

אויב אפֿילו ער האָט באַקומען, אַזוי ווי מיר אַלע, אַן אור־טייל פון דער טראָפּקע — בין איך זיכער, אַז אַרויסשיקן האָט מען אים נישט געקענט. ער איז וואַרשיינלעך געשטאַרבן אין דער תפיסה"...

אַזוי איז אָפּגעהאַקט געוואָרן דאָס לעבן פון אונדזער ליבן, איידעלן יוסף אַראָנאָוויטש — פון אַ מענטש, וואָס האָט גע־טרויעט וועגן אַ שענערער און גערעכטערער וועלט און זיך מקריב געווען פֿאַר זיין אידעאַל.

זלמן טענענבערג

ג

געבוירן אין טשענסטאָכאָוו ביי אַרעמע עלטערן, וועלכע האָבן געוואוינט אין אַרעמסטן קוואַרטאַל. געלערנט אין חדר און שפעטער האָט ער געענדיקט די יידישע האַנטווערקער־שול אין טשענסטאָכאָוו אָלס טישלער־אַרבעטער. ער האָט גוט געהאַט אַ שם פֿאַר אַ גוטן בעל־מלאכה און געאַרבעט ביי פֿאַרשיידענע מעבל־אונטערנעמער.

אין 1913, וועון עס האָט זיך ביי די יידישע אַרבעטער אָנגעהויבן אַ באַוועגונג צו גרינדן לעגאַלע פֿראַפעסיאָנעלע פֿאַר־איינען, איז זלמן טענענבערג געווען איינער פון די גרינדער פון האַלץ־אַרבעטער פֿאַראיין, אָלס אָפּטיילונג פון לאָדזשער פֿאַראיין פון האַלץ־אַרבעטער. דעם 30סטן נאָוועמבער 1913 איז ער אויסגעוויילט געווארן אין פֿאַרוואַלטונג פון פֿאַראיין און מ׳האָט געוואוסט, אַז טענענבערג פֿאַרטרעט דעם „בונד״. זלמן איז געווען פון נידעריקן וואוקס, אָבער האָט געשפּרודלט מיט ענערגיע און איז געווען אַ גוטער רעדנער.

אין אומאָפּהענגיקן פּויל, וועון עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ בריטע טעטיקייט, איז זלמן טענענבערג שוין געווען אין דעם ערשטן קאָמיטעט פון „בונד״ און אין אַרבעטער־ראַט איינער פון די בונדישע פֿארטרעטער. וועון ס׳האָבן זיך אָנגעהויבן שטאַרקע רעפֿערסיעס קעגן „בונד״, וועלכע אַרעסטירט דער גאַנצער טשענסטאָכאָווער קאָמיטעט פון „בונד״, צווישן וועלכע עס איז אויך געווען זלמן טענענבערג. מ׳האָט אים פֿאַרשיקט אין קאָנ־צענטראַציע־לאַגער פון דאָמביע.

מיט יאָרן שפּעטער וועלט זלמן טענענבערג אַ לערער אין דער האַנטווערקער־שול אין פּיעטריקאָוו. ער פּירט אָן מיט דער אָפּטיילונג פון די טעכנישע צייכנונגען. די האַנטווערקער־שול איז געוואָקסן. די שול האָט פֿאַרמאָגט קרוב 100 שילער, וועלכע האָבן געהאַט אַ זייער גוטע באַציאונג צו אים. ער איז ביי דער אַרבעט געווען ענערגיש און דערפינדעריש. ער האָט חתונה געהאַט מיט אַ טאָכטער פון אָנגעזעענעם געזעלשאַפּט־לעכן טוער, הערץ.

די אַרבעט פֿאַרן „בונד״ האָט ער קיין מאָל נישט אויפגע־געבן, ער איז געווייזלט געווארן אָלס ראָטמאַן פון שטאָט־ראַט. וועון דער „בונד״ איז געווארן די גרעסטע פראַקציע אין דער פּיעטריקאָווער קהילה, איז זלמן טענענבערג געווייזלט געווארן אָלס פֿאַרזיצער פון קהילה־ראַט, מיט וועלכן ער האָט אָנגע־פירט ביז צום אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה.

וועון די דייטשע חיילות האָבן אָקופּירט פּיעטרקאָוו און האָבן באַשטימט אַ יודן־ראַט, איז ער געווארן באַשטימט אָלס פֿאַר־זיצער פון יודן־ראַט. בשעת זיין אָנפּירערשאַפט פון יודן־ראַט זיינען אָנטשטאַנען קאָנפֿליקטן מיט די דייטשע אָקופּאַנטן. זלמן טענענבערג איז געווען פֿאַרבונדן מיט דער אונטערערדישער טעטיקייט פון „בונד״. צוליב אַ דורכפּאַל פון אַ קוריערין פון דער אונטערערדישער בונדישער ארגאַניזאַציע זיינען אַרעס־טירט געווארן די וויכטיקסטע בונדישע טוער, צווישן וועלכע ס׳איז אויך געווען זלמן טענענבערג. ער איז דורך דער גע־שטאַפּע פֿארשיקט געווארן אין שקלאָפּן־ און מאַרד־לאַגער אין אַשוויענטשים, וואו ער איז אומגעבראַכט געווארן אין עלטער פון 60 יאָר. אויך זיין פרוי און 2 קינדער זיינען אומגעבראַכט געווארן דורך די נאַציס.

הערשל פריימאַן

(הערשל בלאַכאַרזש)

ד

הערשל בלאַכאַרזש — אונטער דעם נאָמען איז ער געווען באַקאַנט בייַ דער יידישער ארבעטערשאַפט אין טשענסטאָכאָוו נאָך פון די יאָרן 5-1904. ער איז געווען אַ זון פון באַלעבאַטישע עלטערן און פון זיין קינדהייט אָן געאַרבעט (זיין פאָטער, וואָלף, האָט מען גערופן דער גרויסער וואָלף). פון פאַך איז ער געווען אַ בלעכער, גלייכצייטיק האָט ער פון פריסטער יוגנט אָן זיך באַטייליקט אין „בונד״.

שטיל, באַשיידן האָט ער געפירט זיין קאָנספּעראַטיוועט אַרבעט אויף זשאַרנס פעלד ביי דער מיל. ער איז געווען דער קאָמענדאַנט פון באַיעוואָי־אָטריאַד. אין דער באַוועגונג האָט ער זיך באַגעגנט מיט זיין שפּעטערדיקער פרוי רבקה, וועלכע האָט מיט אים געטיילט אַלע זיינע פריידן. זי איז געווען די טאָכ־טער פון משה און פייגע רובעל און אַ שוועסטער פון שמעון רובעל, אַ מאָלער־אַרבעטער, וואָס איז געווען טעטיק אין „בונד״ אין דער רעוואָלוציע־צייט פון 1905.

הערשל מיט זיין וויב רבקה האָבן דורכגעמאַכט דעם גאַנצן קעמפּערישן וועג אין די צאַרישע צייטן. עטלעכע מאָל זיינען זיי געווען אַרעסטירט. אין 1905 איז הערשל געווען פֿאַרבונדן מיט דער רעוואָלוציאָנערער אַרבעט אין מיליטעריישן גאַרניזאָן

הערשל פריימאַן

שוין־גרופּע, האָט זיך געלערנט שיסן אויף אַ פעלד ביי טשענ־סטאָכאָוו, האָט אַ פֿאַרבאַנדזשעטע קויל געטראָפן רבקהן און זי שווער פֿאַרוואונדעט. אין דער גרעסטער געהיימניש האָט

מען זי געמוזט אויסקפירן אין אַ קאָנספעראַטיוויער דירה, וואו מ׳האָט דורכגעפירט אַ שווערע אָפּעראַציע. ס׳האָט געמוזט עטלעכע חדשים ביז זי איז אַרויס פון לעבנס־געפאַר.

הערשל און רבקה האָבן דורכגעמאַכט לאַנגע יאָרן אַ גליק־לעך צוזאַמענלעבן. זייער היים איז שפּעטער געווען דאָס גאַסט־פריינדלעכסטע הויז פאַר די בונדישע ליאָמעס, אין וועלכע עס האָבן זיך אויך באַטייליקט וולאַדימיר מעדעם, בייניש מיכאַלע־וויטש און אַנדערע פירער פון „בונד". הערשל פריימאַן איז לאַנגע יאָרן געווען אַ מיטגליד פון קאָמיטעט פון „בונד". מ׳קאָן זאָגן איינער פון די באַנייער פון „בונד" אין אומאָפּהענגיקן פוילן. אין 1920, בעת די פוילישע רעגירונג האָט אין לאַנד דורכגעפירט מאַסן־אַרעסטן פון בונדיסטן, איז אויך הערשל פריימאַן געווארן אַרעסטירט און צוזאַמען מיט אַנדערע בונדישע טוער פאַרשיקט געווארן אין אַ לאַגער (אין דאָמביע).

הערשל פריימאַן (מ׳האָט אים אויך גערופן דער שוואַרצער הערשל) האָט בעת דער היטלער־אָקופּאַציע אין דער צווייטער וועלט־מלחמה געמוזט פאַרלאָזן זיין דירה אויף אַלייַ וואָלנאָש־טשי 19, וואָס איז געווען באַפּוצט מיט קונסט־בילדער און אַנ־געפילט מיט יידישע ביכער. ער האָט זיך געמוזט איבערציען אויפן אַלטן מאַרק 24. הערשל רוט נישט. אין געטאָ, וואו ער האָט נישט די מעגלעכקייט צו אַרבעטן פאַר זיך, נאָר מוז אַר־בעטן פאַר די דייטשן, אַרגאַניזירט ער ביי זיך אין שטוב פון זיינע אייגענע פאַרדינסטן אַ קיך און גיט אַרויס אָן ערך 50 מיטאָגן, וואָס ווערן צעטיילט פאַר הונגעריקע אין גאַנצן אום־זיסט. אין דער זעלבער צייט וועגן אַ סך האַנדלען און טראַכטן נאָר פאַר זיך, אַרבעטן הערשל און זיין ווייב שווער און ביטער און טיילן יעדן ביסן מיט די אומגליקלעכע אַרעמע און הונגעריקע.

אין געטאָ איז ער געווען דער בונדישער פאַרשטייער אין ווידערשטאַנד־קאָמיטעט און זיין אויפגאַבע איז געווען צו צע־האָקן די פאַרצוימונג־דראָטן אַרום געטאָ. הערשל האָט זיך אויך פאַרנומען מיט פאַרשפּרייטן די אומלעגאַלע ליטעראַטור. דעם 4טן יאָנואַר 1943 וועט די צוויי יונגע העלדן איזשע פיינער און פישלעוויטש וואַרפן זיך מיט געווער אין די הענט אויף ד׳יטש זשאַנדאַרמען, ווערן אַלס נקמה־אַקט אַרויסגעפירט 25 יידן צום דערשיסן. צוישן די 25 קדושים האָט זיך אויך געפונען דער מענטש, דער ייד, דער בונדיסט מיטן גרויסן איידעלן האַרץ — הערשל פריימאַן. זיין פרוי רבקה איז אומגעקומען בעת דער אַלגעמיינער אַקציע.

אהרן פּרץ

ה

אהרן פּרץ איז געבוירן געווארן אין זאַמאַשטש, אין יאָר 1881. דער פאָטער זיינען איז געווען אַ קרוב פון שרייבער י. ל. פּרץ. נאָכן ענדיקן דעם חדר האָט אהרן באַקומען אַ וועלטלעכע דערציאונג. ער האָט געעענדיקט די גימנאַזיע אין שעדלעץ, אָלס יונגער בחור פלעגט ער זיך געפינען אין דער סביבה פון דער י. ל. פּרץ משפּחה. אָלס גימנאַזיסט נאָך איז אהרן פּרץ גע־

אהרן פּרץ

ווען טעטיק אין דער רעוואָלוציאָנערער אַרבעטער־באַוועגונג. אין יאָר 1905 ווערט ער אַרעסטירט און אינגעזעצט אין דער בריסקער פעסטונג פאַר דעם אַנטייל אין די רעוואָלוציאָנערע אַרויסטרעטונגען פון „בונד". אין יאָר 1907 ווערט ער פאַר־שיקט קיין סיביר. פון דאָרט אַנטלויפט ער קיין טיפליס און דער־נאָך קיין כאַרקאָוו, וואו ער פאַרענדיקט די הויכשול און באַקומט דעם דיפּלאָם אָלס דענטיסט.

אין יאָר 1911 באַוועגט זיך אהרן פּרץ מיט זיין פרוי, חנה, אויך אַן אָקטיוויע טוערין פון „בונד", אין טשענסטאָכאָוו. זיין דענטיסטישער קאָביניעט האָט זיך דערוואָרבן אַ שם. פון דער

טיסטן, וואס האבן באזוכט טשענסטאכאוו. זייער זון און טאכטער זיינען געאנגעגן אין די דרכים פון טאטע־מאמע.

מיטן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה זיינען זיי פארוואגלט געוואָרן קיין סאוועט־רוסלאנד און דורכגעמאכט א שווער לעבן צוזאמען מיט די טויזנטער פליטים. וועג פוילן איז באפרייט געוואָרן פון די היטלעריש מערדער, האט אהרן פרץ און זיין פרוי, חנה, און זייער זון מיעטק, צוריק אומגעקערט זיך קיין טשענסטאכאוו, די טאכטער זייערע האט חתונה געהאט אין רוסלאנד און דארט פארבליבן. אבער דאס יידישע לעבן האט שוין צעצאנקט און אהרן פרץ האט שפעטער זיך באזעצט אין גלייוויץ. דארט האט ער צוריק געפענט זיין דענטיסטישן קאבינעט און געארבעט ביז די לעצטע טעג פון זיין לעבן. ער האט זיך באטיליקט אין דער ארבעט פון ארטיקן קולטור און געזעלשאפטלעכן לעבן, אבער געלעבט האט ער מיט דער בענק־שאפט צו זיין אמאליקער טעטיקייט פון „בונד". דאס האט ער ארויסגעוויזן אין זיין קאָרעספאנדענץ מיט דעם שרייבער פון די שורות.

מיט א יאָר צוריק איז פלוצעם פון אים אוועקגעריסן געוואָרן, דורך א הארץ־אטאקע, זיין פרוי, חנה.

דעם 1טן אפריל, 1957, האט דער שטענדיק שוויגנדיקער, אבער פיל פילנדיקער, שמייכלענדיקער אהרן פרץ אויסגעהויכט זיין נשמה אין גלייוויץ — אין איינזאמקייט און אין גלויבן פון אויפריכטיקע סאציאליסטישע אידעאלן.

מיטן טויב פון אהרן פרץ איז אוועק אינער פון די פאר־בליבענע געצייליטע מיטגלידער פון דער י. ל. פרץ־משפחה, א לאנגיאריקער רעוואלוציאנער, א געטרייער בונדיסט, א יידיש־געזעלשאפטלעכער קולטור־טוער. עס איז אוועק אינער פון די לעצטע; פון די, וואס האבן בעהאלפן שאפן די קולטור־אינסטי־טוציעס אינעם געוועזענעם יידישן טשענסטאכאוו.

מיט דער גרעסטער אכטונג און ליבשאפט וועלן אים לאנג געדענקען די לעבנגעבליבענע בונדיסטן און סתם יידן פון דער שטאט טשענסטאכאוו.

כבוד זיין אנדענק!

יצחק סאסנאוויטש

1

יצחק סאמסאנאוויטש איז געבוירן געוואָרן אין טשענ־סטאכאוו, זיינע עלטערן זיינען נישט געווען קיין פארמעגלעכע. דער פאטער זיינער איז יארן לאנג געווען א לערער פון א פריוואטער שול פאר יידישע קינדער, און זיך ערהאלטן צווישן די אנגעזעענסטע באלעבאטים אין שטאט. יצחק סאמסאנאוויטש האט געהאט גימנאזיע בילדונג און א געוויסע צייט זיך פאר־נומען מיט געבן לעקציעס און צוגרייטן צוריקגעשטאנענע קינדער צו זיירע עקזאמענס. ער איז געווען אן אינטעליגענטער בחור, זייער פיל געלייענט און געווען באקאנט מיט דער וועלט־לעכער, און איבערהויפט מיט דער פוילישער און יידישער ליטעראטור.

מיט דעם וואוקס פון דער בונדישער ארגאניזאציע אין טשענסטאכאוו, און אונטער דער ווירקונג פון דעם שרייבער פון די שורות האט יצחק סאמסאנאוויטש זיך אנגעשלאסן אין „בונד", אין יאָר 1922. ער האט ארויסגעווען שרייבערישע פעאיקייטן, וועג דער בונד האט אנגעהויבן ארויסגעבן די וועכנטלעכע צייטונג, „ארבעטער־צייטונג" פון וועלכע דער ערשטער נומער איז דערשינען דעם 20־טן פעברואר, 1923, איז ער געוואָרן איר שטענדיקער מיטארבעטער און אין יעדן נומער האט ער געהאט זיינס אן ארטיקל. אויף פארשיידענע אלגעמיין־פאליטישע, געזעלשאפטלעכע, און קולטור־טעמעס. ער האט אויך געהאלטן פארלעזונגען אויף פארשיידענע טעמעס און ארויסגעטראגן אויף די פארטיי־מיטינגען. ער האט אויך מיטגעארבעט אין דער צייטשריפט „דער פראלעטאריער" און שפעטער געוואָרן א לערער און שול־טוער אין די פיעטריקאָווער וועלטלעכע שולן פון דער צענטראלער יידישער שול־ארגא־ניזאציע. אין פיעטריקאָו (טריבונאלסקי), וואו דער „בונד" איז געווען אינע פון די שטארקסטע ארגאניזאציעס אין שטאט, איז ער געווען טעטיק אויף אלע פארצוויגטע געביטן מיט וועלכע דער „בונד" האט אנגעפירט. סאמסאנאוויטש איז שפעטער געווייזלט געוואָרן אלס ראטמאן פון „בונד", און אנגעפירט מיט דער בונדישער פראקציע, וואס האט געשפילט א גאר וויכטיקע ראלע אין שטאטראט. ער איז אפילו געווען דער מיטארבעטער פון דער פ.פ.ס.שער פראקציע, וואס האט געהאט א מערהייט אין שטאטראט און אנגעפירט מיט דער פארוואלטונג פון דער שטאט. שפעטער איז סאמסאנאוויטש געוואָרן דער סעקרעטאר

יצחק סאסנאוויטש

פון כרעזידיום פון פיעטריקאָווער מאגיסטראט. ער איז אויך געוואָרן א מיטארבעטער פון דער בונדישער „פאלקס־צייטונג" אין וואַרשע און זייער אפט געשריבן ארטיקלען פון אלגעמיינעם כאראקטער און קאָרעספאנדענציעס וועגן לעבן אין דער שטאט פיעטריקאָו, אין געשריבן פון פארשיידענע וויכטיקע פראצעסן, וואס זיינען דארט פארגעקומען (פיעטריקאָו איז געווען א קרייז־געריכט). סאמסאנאוויטש איז אויך געווען א מיטגליד פון צענטראלן פארטיי־ראט פון „בונד" אין פוילן.

אויף די זיצונגען פון פארטיי־ראט האט סאמסאנאוויטש אנטיילגענומען אין די הייסע, ליידנשאפטלעכע דיסקוסיעס ארום אידעאלאגישע און פאליטישע פראגן און פראבלעמען, וואס האבן געדארשט אין בונד און אים צעטיילט אין פראקציעס און ריכטונגען. שטענדיק אבער, איז ער געווען דער פאר־טיידיקער און אונטערשטיצער פון דער ריכטליניע, וואס האבן פארטרעטן די ח"ח הענריק ערליך אין וויקטאר אלטער. די

זעלבע שטעלונג זיינע האָט ער אַרויסגעברענגט אין זיינע אַרטיקלען אין דער „אַרבעטער־צייטונג", פֿאַלקס־צייטונג" און „פּיעטריקאָווער־איקר", פון וועלכער ער איז געווען רעדאַקטאָר.

אין יאָר 1928, האָט סאַמסאָנאָוויטש חתונה געהאַט מיט חיה מושקעס, וואָס איז געווען אַ לערערין אין די פּיעטריקאָווער וועלטלעכע שול). איר ברעטער אין פּיעטריקאָוו איז געווען גאָר דערפֿאָלגרייך, וואָס זי האָט אויסגעפֿירט מיט ענטוזיאַזם ממש.

בעתן אויסברוך פון נאַצי־וואַנדאַליזם, אין 1942, האָט חיה סאַמסאָנאָוויטש־מושקעס נישט איינגעשטימט אָפּצוגעבן איר 10 יאָריקן שיינעם, גוט דערצויגענעם אינטעליגענטן פּולצויבערדיקן זון צו וואַרפֿן אין פּייער, כדי צו געווינען איר לעבן. צוואַמען מיט איר זון איז זי אומגעקומען. ווי אַ יונגער בוים איז זי פֿאַרברענט געוואָרן...

יצחק סאַמסאָנאָוויטש איז בעת דער היסטאָרישער הער־שאַפט, צוזאַמען מיט אַנדערע בונדיסטן, געשטאַנען בראש פון יידישן געטאָ און גלייכצייטיק געווען אַקטיוו אין דער אונטער־ערדישער באַוועגונג. צוזאַמען מיט אַנדערע איז ער אַרעס־טירט געוואָרן דורך דער „געסטאַפּאָ", אים איז אָבער גלייכגען זיך צו ראַטעווען. דערנאָך איז ער אַ לאַנג צייט געווען טעטיק אין וואַרשע, ווי אַ מיטגליד פון צ. ק. פון אונטערערדישן „בונד" אין פוילן. ער איז אויך געשטאַנען אין קאָנטאַקט מיט דער טשענסטאָכאָווער אונטערערדישער בונדישער אַרגאַני־זאַציע און רעדאַגירט די אונטערערדישע אויסגאַבן פון „בונד".

נישט קוקנדיק אויף די שוועריע איבערלעבענישן אין די טראַגישע היטלעריש אָקופּאַציע יאָרן, וואָס האָט אים פיזיש צעבראָכן, האָט סאַמסאָנאָוויטש נישט געשראָכט וועגן פֿאַרלאָזן פוילן כל־זמן עס האָט זיך נאָך באַווייזן אַ שיין פון יידיש לעבן. ער האָט זיך וויייטער אָפּגעגעבן מיט דער בונדישער טעטיקייט אויף אַלע גביעטן; געווען אַ מיטגליד פון צ. ק. פון „בונד", געווען דער רעדאַקטאָר פון „גלאָס בונדו" אַזוי לאַנג ווי נאָר די „פֿאַלקס־צייטונג" און „גלאָס בונדו" האָבן געהאַט די פּריי־הייט צו דערשיינען.

נאָך דער גיסטיקער צרוי־פגעצוואונג־נגענער „פֿאַראייניקונג" פון בונד מיט דער יידישער פּ.פּ.ר. (קאָמוניסטן) האָט סאַמסאָ־נאָוויטש געמוזט זיך אונטערוואַרפן די באַשלוסן פון דער כלומרש פֿאַראייניקטער פּאַרטיי, מיטגעאַרבעט אין דער „פֿאַלקס־שטימע" פון דער פּ.פּ.ר., און געשריבן וועגן אינטערנאַציאָנאַלע פֿאַליטישע פֿראָגן.

צוליב זיין גיין אין שפּאַן פון די קאָמוניסטן האָט דער „בונד" פֿאַרשווינג זיין פּריציטיקן טויט. פֿאַר מיר אָבער, אַלס גוטער חבר פון אונדזער רייפּסטער יוגנט אַן איז מיר שווער ניש צו זאָגן כאָטש עפּעס וואָס איך טראַכט וועגן אים. ס׳איז כדאי צו ציטירן כאָטש אַ טייל פון ש. הורוויטשס אַרטיקל „אויפן פּריישן קבר פון חבר סאַמסאָנאָוויטש, געדרוקט אין די יידישע שריפטן" נומער 12 (116) פון דעצעמבער 1956, וואָס דערשיינט אין פּוילן; „ס׳איז נישט קיין צופֿעליקייט, וואָס ער (סאַמסאָנאָוויטש), איז געשטאַרבן אין אַן אויסער־געווייניקער שווערן און קאַמפּליצירטן פּעריאָד, וועלן פון יעדן פֿאָדערט זיך אַ גרויסן אינערלעכע אָנשטרענגונג, בכדי צו פֿרווואָנען געבן אַ ריכטיקן ענטפער אויף פּינלעכע פֿראָגן אָן ספֿקות, וועלן דאָס לעבן צווינגט ממש צו מאַכן יעדן טאָג אַ ענגעראַלע אָפּרעכנונג אין אייגענעם געוויסן..."

מיט צוויי יאָר צוריק פֿאַר זיין טויט האָט מען אָנגעהויבן נישטערן אין סאַמסאָנאָוויטשעס פֿאַרגאַנגעהייט און ער האָט באַקומען אַ שאָק, מען האָט אים אָפּגעפּירט אין אַ שפּיטאָל פֿאַר נערוון־קראַנקע און פון יענער צייט אָן האָט ער שוין נישט געקאָנט קומען צו זיך. וועגן דעם האָט די קאָמוניסטישע פּרעסע נישט געמאַלדן אין זייער פּרעסע. סאַמסאָנאָוויטש איז איינער פון די קרבנות פון קאָמוניזם אין פוילן.

יאָ, יצחק סאַמסאָנאָוויטש איז פּריציטיק אָווען פון דער וועלט אָן אויסגעמאַטערטער, קראַנקער „מיט ספֿקות צו געבן אַ ריכטיקן ענטפער אויף די פּיינטלעכע פֿראָגן", וואָס האָבן באַהערשט אים און אָלע אַנדערע בונדיסטן, וואָס זיינען גע־בליבן אין פוילן אין דער פּרעמדער סביבה. אָלע טשענסטא־כאָווער בונדיסטן, און אויך נישט טשענסטאָכאָווער, געדענקן גוט סאַמסאָנאָוויטשן דעם אינטעליגענטן בונדישן טורע, שרייי־בער, וועלכער האָט זיך נישט געשטופט צו זיין אַ פּירער און וועג־ווייזער. ער איז געווען אַ גוטער סאָציאַליסט און וועלטלעכער ייד. און אַלס אַזעלכן וועלן מיר אים געדענקן.

כבוד זיין אָנדענק!

אויגוסט 1957.

שמואל פֿראַנק און זיין משפּחה

I

אין מיין בוך „ביי די טייכן וואַרטע און איסט ריווער", דער־צייל איך, אַז מיט יוספן, דעם העלד פון בוך, האָבן זיך גע־חברט אָלע קינדער פון ראספּשער חסידים־שטיבלעך צוליב זיין שיינעם טאָנצן אַ „קאָזאַק" יעדן שמחת תורה. איינער פון די חברים איז געווען שמואל, וואָס האָט געקלעפּט צו יוספן, הגם ער איז געווען מער „למדן" פון יוספן.

דער דערמאָנטער שמואל איז מער נישטא צווישן די לע־בעדיקע. זיין פּולער נאָמען איז געווען שמואל פֿראַנק. און ווער פון די טשענסטאָכאָווער לאָנדסלייט האָט נישט געקענט שמואל פֿראַנקן?

אין דער פֿאַרבאַנריכער גאָלעריי פון די טשענסטאָכאָווער יידן, זיינען געווען אַ היפּשע צאָל רביאים, חזנים, מלמדים, פּילאַנ־טראָפּן און געזעלשאַפטלעכע טוער פון פֿאַרשיידענע פֿאַליטישע פֿאַרטיייען, וועגן וועלכע מען האָט שוין געשריבן און מען וועט נאָך, מסתמא, שרייבן. און זיי האָבן עס כשר פֿאַרדינט, אַז מען זאָל זיי אַזוי שנעל נישט פֿאַרגעסן.

איינער פון די דאָזיקע אייגנאַרטיקע און פֿאָפּולערע מענטשן אין דעם אָמאָליקן טשענסטאָכאָו, אין געווען שמואל פֿראַנק.

קיינד און קייט אין שטאָט האָבן אים געקענט. און וואָס איז דער וואונדער? ער איז געווען אַן אַקטיאָר, אַן אַרבעטער־פּירער, אַ געזעלשאַפטלעכער טוער און אַ רעדאַקטאָר פון דער יידישער צייטונג אין טשענסטאָכאָו.

יאָרנלאַנג איז מיר אויסגעקומען צוזאַמען צו אַרבעטן מיט שמואל פֿראַנקן, און איך האָלט, דעריבער, פֿאַר מיין הייליקן חוב צו דערציילן בפּרטיות וועגן אים און זיין משפּחה.

שמואלס פֿאָטער, איטשע מאיר, האָט געשטאַמט פון טרוס־

קאָלאָסק, דריי מייל פון טשענסטאָכאָוו. ער איז געווען דער זון פון משה שוחט פון טרוסקאָלאָסק און די מאַמע שמואלס. האָט געהייסן אַלטע חיה און האָט געשטאַמט פון טשענסטאָכאָוו. זי איז געווען די טאָכטער פון דעם באָוואָסטן מלמד יצחק אייזיק בערקאָוויטש. מען האָט אים גערופן „אייזיק מירזע". אין יענער צייט, ווען נאָר אַ באַלעבאָטישער יידּ פלעגט דאָוועננען אין דער שטאָטישער שול פֿאַרן עמוד און געווען אַז ער קען פירוש המילות, פלעגט מען זאָגן: „ער האָט אַוודאי געלערנט ביי אייזיק מירזע"!

די משפחה פראָנק האָט געוואוינט אין אַ ירושה־הויז אויף דער גארצאָסקער (טעפּער) גאַס 59. דאָס הויז האָט פאַרמאָגט פיר שטובן. שפּעטער האָט איטשע מאיר געלאָזט צוביו אַ גרעסער הויז וואָס האָט פאַרמאָגט 20 שטובן. אין שכנות פון דעם הויז זיך געפונען דאָס הויז וואָס האָט געהערט צו דעם לאָמען טשענסטאָכאָווסקי. נאָכן ליקווידירן די קליינע געטא, און נאָך דעם ווי כמעט אַלע הייזער פון דער גארצאָסקע (טעפּער) גאַס אויפגעריסן געווארן דורכ די דייטשישע היטלעריסטן, — זיינען די אויבנדערמאָנטע צוויי הייזער, על פי נס, געבליבן גאַנץ.

איטשע מאיר פראָנק איז געווען אַ סוחר פון רויע לעדער, רויכוואָרג און פעלעכלעך. פון דעם ראָספּוישער חסידים־שטיבל, וואָס איז געווען איינגעאָרדנט אין איטשע מאיר פראָנקס הויז און אין וועלכן איך פלעג יינגלוויינ דאָוועננען מיט מיין פאָטער, ע"ה, — זיינען מיר באָונדערס געבליבן אין זכרון די יום־טובדיקע בעלי־תפילות. צום שטאָרקסטן אָבער איז מיר פאַר־בליבן אין זכרון ר' איטשע מאירס שיינע דאָוועננען. ר' איטשע מאיר איז געווען אַ הויכער, און שטענדיק מיט אַ ליולקע אין מויל. די חסידים פלעגן אַרויפקוקן צו איטשע מאירן מיט גרויס דרך ארץ! איטשע מאיר האָט געהאַט אַ טבע אָפּט אויפ־צוהייבן דעם שטערן, און מיט אַ כלומרשט שטרענגן בליק באַגעגענען אונדז קליינוואָרג. ביי אונדז, יינגלעך, האָט דער דאָזיקער קוק זיינער אַרויסגערופן אַ הויך געלעכטער. מיר פלעגן זיך אָבער גלייך אָפּרוקן פון אים און מאַכן פאַר אים פריי דעם וועג דורכצוגיין. אויף אַ טייל קינדער האָט דער קוק און דער גאַנג זיינער, ארויסגערופן אַ פחד. איך האָב פאַר איטשע מאירן שטארק מורא געהאַט צוליב פאַלגענדן פאַל:

איך גידעניק, ווען דער עלטסטער זון זיינער, יאָסל, וואָס איז שוין דאָמאָלט געווען אַ דערוואַקסענער בחור מיט גע־קרייזלטע פאות, האָט דעם טאַטן זיינעם עפּעס ניט געהאָרכט, האָט ער באַקומען פון אים אַ פּאַטש, אַז אַ צאָן איז יאָסלען ארויסגעפאלן. יאָ, איטשע מאיר איז זייער שטרענג געווען צו זיינע קינדער אויף וועמען ער האָט ממש אָנגעוואָרפן אַ פחד מיט איין בליזיק קוק אויף זיי!

פון מיינע קינדער־יאָרן זיינען מיר שטאַרק געבליבן אין זכרון איטשע מאירס צוויי זין, יאָסל און שמואל. יאָסל איז געווען אַ לערנער, אַ ישיבה־בחור. ער איז געווען אַ סך עלטער פון מיר, און איך בין דערפאָר געווען פון אים פונדערווייטנס. היינט זע איך אים אין דער געשטאַלט פון דעם ישיבה־בחור חנן, אין ש. אַנסקיס „דיבוק". יאָסל איז אַוועק פון דער וועלט אין עלטער פון 32 יאָר. ער איז געשטאָרבן אין יאָר 1919. און פאַר דער אשפּחה פראָנק איז זיין פריצייטיקער טויט געווען אַ גרויסע טראַגעדיע. אין דער סביבה פון די ראָספּוישער חסידים, האָט מען שטאַרק באַדויערט דעם טויט פון יאָסל פראָנק דעם עלוי.

יאָסל האָט איבערגעלאָזן אַ יורש, ישראל משהלע, וואָס האָט שוין אַלס קינד ארויסגעווינען דעם פאָטערס עלוישקייט.

יאָסל האָט געהאַט דריי קינדער. דער עלטסטער זון, ישראל משהלע, געבוירן אין יאָר 1908, איז געווען קליין גע־וואָקסן און אַ שוואָכער אין געזונט. ער האָט געשמט פאַר אַ יינגל מיט אַ געוואָלדיקן זכרון. ווען ער איז אַלט געווען 6 יאָר, האָט מען אין טשענסטאָכאָוו שוין געוואוסט פון אים, אַז ער קען קנען געוני אויסרעכענען די טעג פון יידישן לוח לויט דער דאָטע פון ניט־יידישן קאַלענדאַר, אפילו ווען מ'האָט אים אַנ־געגעבן אַ דאָטע פון יאָרן צוריק... ער האָט שנעל געקענט, אַ שטייגיגער, ענטפערן גלייך אויף דער פראָגע: „ווען איז געווען 10 טאָג אין ניסן, מיט 54 יאָר צוריק?". ער האָט פינקטלעך געענטפערט אפילו וועלכער טאָג אין דער וואָך דאָס איז געווען. מ'האָט געשמועסט, אַז ער פאַרשטייט איינשטיינס רעלאַטיוויטעט טעאָריע, און ער האָט געוואוסט ווען עס פאַלט אויס ליקוי חמה, ליקוי לבנה, און כסדר גערעדט וועגן די פלאַנעטן. דער פילאַנ־טראָפּ, הענריק מארקוספעלד, האָט זיך מיט אים פאַראינטערע־סירט, ווען ער האָט נאָך געלערנט אין דער שטאָטישער תלמוד־תורה. מארקוספעלד האָט אים געוואָלט אַוועקשיקן אין אַ ראָבי־נער־שול אין דייטשלאַנד, ער זאָל אויסווּאַקסן אַ ראָבינער־פילאָסאָף. דער פעטער משה, האָט אים דאָן אַוועקגעפירט צום פילצער רבין, אויף דער וואַרשעוער גאַס, ער זאָל אים בענטשן, אַז די גוויישע יידן זאָלן ניט האָבן קיין שליטה אויבער אים.

ישראל משהלע איז אַלט עגווען 10 יאָר, ווען דער טאַטע זיינער, יאָסל, איז געשטאָרבן. ישראל משה איז ביז צו דער חתונה שטענדיק געווען באַשעפטיקט אין לערנען און לייענען יעדעס בוך וואָס איז אים געקומען צו דער האַנט. ער האָט גע־וואונען זייער אפט פריזיין פאַר זיינע געלונגענע ענטפערס אויף פארשיידענע רעטענישן אָדער ביים שפּילן שאַך. ער איז גע־וען אייניער פון די בעסטע שאַך־שפּילער אין גאַנץ פוילן.

ישראל משה האָט חתונה געהאַט אַרעמס, געהאַט אַ שפּייז־געווּאלבל אויף מאַסטאָוע גאַס. געווען אַ טאַטע פון 3 קינדער — מיידלעך. ער איז אומגעקומען אין דער אקציע פון די דייטשישע מערדערס. ער, און די גאַנצע משפּחה.

* * *

איטשע מאירס ווייב, אַלטע חיה, איז געווען אַ שטילע, אַ רואיקע, אַ נידעריק־געוואָקסענע, לויטן וואוקס ענלעך צו מיין מאַמע, גיטל. זיי האָבן זיך טאַקע געחברט, געזעסן צוזאַמען אין דער וויבער־אָפּטיילונג פון חסידים־שטיבל, דערנאָך אין דער שולטער שול האָבן זיי תמיד געהאַט אַרום זיך אַ גרופּע ווייבער, וועלכע האָבן נאָכגעזאָגט זייער דאָוועננען אין די שבתים און יום־טובים. די שטילע און באַשיידענע אַלטע חיה האָט געבוירן 9 קינדער — 7 זין און 2 טעכטער. שמואל, דער צווייטער נאָך יאָסלען, איז געבוירן געווארן אין טשענסטאָכאָוו, אין יאָר 1891.

איטשע מאיר פראָנק איז געשטאָרבן אין יאָר 1931. אין עלטער פון 63 יאָר. אַלטע חיה — אין עלטער פון 76 יאָר, אין דער קליינער געטא, וואו זי איז געווען אויסבאַהאַלטן אַ געוויסע צייט. אַלטע חיה איז געקומען צו קבר ישראל אויף דער קאָווע גאַס, וואו עס געפינט זיך דער ברודער־קבר פון 4 טויזנט דערמאָרדעטע יידן־קדושים.

די אַנדערע קינדער איטשע מאירס ווי: חיים הערש, איז געשטאָרבן ווען ער איז אַלט געווען איין יאָר.

לייב, איז געווען שטאַרק ווי אַ לייב און איז געשטאָרבן אין עלטער פון 12 יאָר. ביים צונויפנעמען דאָס האַלץ ביים איינ־

לייגן דאס אלטע הויז, צו פארטיילן צווישן די ארעמע, האט ער זיך צעשטאכן מיט א פאראסטעטן נאגל און פון דעם איז ער געשטארבן דעם 2טן טאג שבועות, אין יאר 1905.

אברהם, איז געפארן קיין בערלין אין יאר 1916, געראטן אין טאטן, צעווען צו למדן ווי דער טאטע. געווען אין בערלין ביז 1943. ווייטער — וואס מיט אים איז געשען, — איז ניט באוואוסט.

נאך פינף יינגלעך איז געבוירן געווארן ביי איטשע מאירן די טאכטער פייגל, וועלכע איז געגאנגען אין די דרכים פון שמואלן, איז אוועק קיין קאנאדע אין 1922. א צוויטע טאכטער, אסתר, איז געווען א שטילע, א שעמעוודיקע, א באשיידענע. זי האט חתונה געהאט פאר יחיאל גערשענאוויטש. זי איז אומגע־קומען אין טשענסטאכאוו מיט דער משפחה, מאן און 2 קינדער, דעם 26טן יוני, 1943.

בערישׁ, האט ווינציק געלעבט אין חדר. ער איז אוועק אין א האנדווערקער שולע אלס א טישלער־ארבעטער. ער האט חתונה געהאט מיט נאכצלע קאמעלגארן. זיי האבן געבוירן א יינגעלע און אים א נאמען געגעבען איטשע מאיר. זיי זיינען אומגעקומען ביים ליקווידירן דער קליינער געטא אין יאר 1943.

דעם 20טן יאנואר, 1945, האבן זיך געטראפן די ברידער, משה און בערישׁ, אין בוכענוואלד. זיי זיינען באפרייט געווארן אין בוכענוואלד, דעם 11טן אפריל, 1945.

בערישׁ, אבער, איז, נאך א שווערער קראנקהייט אויף טיפוס, געשטארבן 2 חדשים נאך דער באפרייאונג, דעם 11טן יוני, 1945.

משה, דער יינגסטער פון דער פאמיליע, נאכן זיידן, דעם טרייסקאלאסקער שוחט, האט מיטגעמאכט דעם טאטן אין דער פרנסה. ער איז ביז 20 יאר געווען זייער רעליגיעז. שפעטער געמומען לייענען ביכער.

זיין ערשטע פרוי, רבקה, פון דער היים בעסטערמאן, איז אומגעקומען אין טרעבלינקע.

פון די 9 קינדער אין דער משפחה פראנק, לעבן ביים היינ־טיקן טאג — די טאכטער פייגל, וואס איז געקומען קיין טארנאנטא, קאנאדע, אין יאר 1922, און דער יינגסטער זון, משה, וואס האט דורכגעמאכט און אויסגעלעבט אלע צרות פון דער דייטשי־שער הערשאפט בשעת דער צווייטער וועלט־מלחמה אין טשע־סטאכאוו, אין דעם לאגער האסאג־ראקאוו, און איז שפעטער באפרייט געווארן פון קאנצענטראציע־לאגער בוכענוואלד. ער איז פון דארטן צוריקגעקומען קיין טשענסטאכאוו סוף 1945 און אין יאר 1948 איז ער געקומען, אדאנק זיין שוועסטער איידל, קיין טארנאנטא צוזאמען מיט זיין פרוי, פייגל, — איר מיידלשער נאמען איז צעווען לאנדויי, פון טשענסטאכאוו. משה איז אן ארבעטער, איז טעטיק אין דעם טשענסטאכאווער רעליף, הילפס פארבאנד אין טארנאנטא און אומגעגנט.

איצט וועלן מיר זיך צוריק אומקערן צו דעם דורכגעמאכטן לעבן פון דעם קאליר־פולסטן מענטשן פון דער משפחה פראנק, — צו מיין חבר שמואל.

ווען איך לייענ היינט „מענטשן אויף מיין וועג", די וואונ־דערלעך גמאלענע געשטאלטן פון י. באשעוויס, דערמאן איך זיך אן מיין חבר שמואלס מאמע, אלטע חיה, וואס האט אים זיכער פארווויגט פונקט ווי די מאמע יצחק:

שמואל וועט זיין א רבילע.
שמואל וועט זיין א רבילע.
שמואל וועט זיין א רבילע.

ווי האט אבער אויסגעזען זיין לעבנסוועג?

ווען איך האב זיך געשיידט מיט דעם ראספּושער חסידים־שטיבל און אנגעהויבן זוכן א פענצטער צו דער גויישער וועלט, צו וועלטלעכער בילדונג, איז מיין חברשאפט מיט שמואלן אי־בערגעריסן געווארן אויף עטלעכע יאר. שמואל האט מיך דע־מאלט באטראכט ווי א פאצעט. ערשט שפעטער האבן מיר זיך ווידער באגעגנט — אין דער צייט פון דער אזויגערופענער רענעסאנס־עפאכע פון דער יידישער ליטעראטור. שמואל האט דעמאלט געטראגן קורצע קליידער און געטראגן ברילן.

שמואל איז געווען א דאערער, פון ניט הויכן וואוקס, און איך אויס האט ביי אים געשיקלט. אין דער צייט וואס מיר איז אויסגעקומען צו זיין דערווייטערט פון שמואלן, האט ער געאר־בעט אין א פאבריק פון שפילציג. ער איז געווארן א פראלע־טאריער. אין יענע יארן האט ער זיך זייער שנעל אנגעשטעקט מיט די דאן־פארשפרייטע פראלעטארישע אידעען. ער איז גע־ווארן א שטענדיקער מיטגייער אויף דער ארבעטער־בירזשע פון דער עס־עסישער ארגאניזאציע. ערשט ווען עס איז אנט־שטאנען די „ליטעראריש געזעלשאפט", די „לירא", איז מיין חברשאפט מיט שמואלן באגייט געווארן. עס האט זיך אנט־פלעקט ביי אים די פעאיקייט צו דעקלאמירן, פארליינען מא־נאלאגן און זינגען יידיש צו דעקלאמירן. ביסלעכווייז האט ער אנגע־הויבן אויפצוטרעטן אויף די אפט־אינגארדנטע עפנטלעכע לי־טעראריש אונטערנעמונגען. ער האט שטארק אויסגענומען ביים בריסט עולם, דעקלאמירנדיק אדער מאנאלאגירנדיק אברהם וועוויראקעס „די עבירה", „חייקל סיכור" און אנדערע. גאר אביעראשנדיק זיינען געווען די ארגאניזאטארן פון די ליטע־ראטישע אונט, — וען שמואל איז איינמאל עקומען מיט דעם פארלאנג, אז ער וויל לייענען „דער משוגענער בטלן" פון י. ל. פרץ. מען האט נעמאכט מיט אים א רעפיטיציע, און אלע זיינען געווען געפלעפט פון זיין גוטן לייענען און באנעמען פרצעס בארימטער דערציילונג.

זיין אריסטריט אלס „משוגענער בטלן", אין גרים, אויף אן עפנטלעכער ליטעראריש אונטערנעמונג, האט נעמאכט א רושם אויף די הונדערטער צוהערער. וואכן לאנג האט מען אין שטאט גערעדט וועגן שמואלס טאלאנט אלס פארליינער. ער האט די ראלע פון „משוגענעם בטלן" דורכגעפירט קינסטלע־ריש. זיין גאנצע פיגור, זיין מימיק, זיין דיקציע איז געווען צוגעפאסט פאר אים און ער האט מיט זיך פארגעשטעלט אן אמתן „משוגענעם בטלן". דאס לייענען דעם „משוגענעם בטלן" האט אים געמאכט פארן אקטיאר פון טשענסטאכאו! אוך פון דאן אן איז ניט געווען קיין איין־אייניציק אונטערנעמונג, אין וועלכער שמואל זאל זיך ניט באטייליקן. ער איז געווארן דער „שטערן" אין אלע אמאטארישע טעאטער־געזעלשאפטן, וואס האבן זיך געגרינדעט אין טשענסטאכאוו. ער האט צוגעציונ־גן אנדערע יוגנטלעכע אין די ליטעראריש אונטן אוך זיי געלערנט דעקלאמירן אוך שפילן טעאטער. פארשטייט זיך, אז שמואלן האט מען געגעבן די שווערסטע ראלען צו שפילן. אפילו פראפעסיאנעלע טרופעס, וואס פלעגן זייער אפט שפילן יידיש טעאטער אין טשענסטאכאוו, האבן געווואוסט פון שמואלן. און ווען ס׳האט זיך געמאכט א צופאל, און מען האט געדארפט פארטרעטן איינעם פון זיינרע אקטיארן, האבן זיי אין שמואלן געהאט דעם בעסטן פארטרעטער און שמואל האט טאקע מיט דערפאלג געשפילט זיין ראל.

צווישן יאָר פֿאַרן אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, איז שמואל געראָפן געוואָרן צום פֿרײַזיגן און נישט קוקנדיק אויף זײַן מיזערנעם אויסזען, האָט מען אים צוגענומען אין מיליטער און געשיקט קיין העלסינקי, פינלאַנד. דאָס אַפּפאָרן צום מילי־טער־דינסט איז פֿאַר אים געווען אַ שווערע איבערלעבונג. עס איז אים אויסגעקומען צו שיידן זיך מיט זײַן משפּחה, חברים און אויך מיט זײַן געליבטע, רבקה. ער האָט געהאַט זײַן וויר־קונג אויף אירן, און זי געלערנט דעקלאָמירן, און אָפּילו צוזאַמען מיט אים אויפגעטראָגן אין איינאַקטערס, וואָס זײַנען דאָן אויפ־געפֿירט געוואָרן דורך די פֿאַרשײדענע אַמאַטאָרן־גרופּעס אין שטאָט. ביים אָנזעגענען זיך גייענדיק צום מיליטער־דינסט, איז אים אַמשווערסטן געווען זיך צו שיידן מיט דער געליבטער זײַנער, און ער האָט צו זײַנעם אַ חבר געזאָגט:

— „איך לאָז דיך איבער ר... היט זי אָפּ ווי אַן אויג אין קאָפּ".

נאָך אַ יאָר אָפּדינען אין מיליטער, איז שמואל דאָרט קראַנק געוואָרן און דורכגעמאַכט אַן אָפּעראַציע אויף דער בלינדער קישקע, און דערפֿאַר קען מען אים שיקן אַ היים פון פֿאָלק אויף אורלויב. ס׳איז אָבער אויסגעבראָכן די ערשטע וועלט־מלחמה און שמואל איז שוין פון דאָן אָן פֿאַרבליבן אין טשענסטאָכאָוו. קיין גרויס נחת פון זײַן צוריקקומען פֿון מיליטער־דינסט האָט ער נישט געהאַט, ווײַל זײַן געליבטע האָט אים שטאַרק אָנטוויש מיט אירע „טרייַשאָפּט", זי האָט אים פֿאַרגעסן. זי איז איצט גע־וען פֿאַרליבט אין זײַן בעסטן חבר מ... וועלכער האָט זי גע־זאָלט אָפּהיטן ווי אַן אויג אין קאָפּ... שמואל האָט דאָס שטאַרק געטראָפֿן. ער האָט געליטן אַ לאַנגע צײַט. אָבער דאָס לעבן איז שטאַרקער פון פֿאַרשײדענע צופֿאַלן, און שמואל האָט זיך אַריינגעוואָרפן אין דער עזעלשאַפֿטלעכער אַרבעט וואָס איז דאָן געוואָרן רייכער פון טאָג־צו־טאָג, בשעת דער דייטשישער אָקופּאַציע פון ערשטן וועלט־קריג. ער איז געוואָרן טעטיק אין בילדונגס־פֿאַראײן פֿאַר יידישע אַרבעטער, אין די קאָאָפּעראַ־טיוון, אַרבעטער־שולן, פֿראָפּעסיאָנעלע פֿאַראײנינגן, וואָס זײַנען דאָן אָנגעפֿירט געוואָרן דורך דער אַרגאַניזאַציע פון דער עס. עס. (סאָציאָליסטן־טעריטאָריאָליסטן).

פֿאַר דער צייט וואָס טשענסטאָכאָוו איז געווען אָקופּירט פון די דייטשן און שפּעטער אין אומאָפּהענגיקן פוילן, איז די עס. עס׳ישע אַרגאַניזאַציע געווען די שטאַרקסטע אין שטאָט. שמואלן איז געגעבן געוואָרן די מעגלעכקייט אַרויסצושטרעבן אויף פֿאַרזאַמלונגען, מיטינגען, טעאַטער־אָפֿשטעלונגען, קאָנ־צערטן א. אַ. וו. ער איז געוואָרן איינער פון די אָנפֿירער אין די קערפֿערשאַפֿטן, ער איז געוואָרן דער פֿאָלקסטריבון, אָקטיאָר און פֿאָלקס־דינגער; ער האָט געקאָנט אַלעמען מאָכן ווײַנען און לאַכן. ער האָט אַרגאַניזירט אַמאַטאָרן־גרופּעס און געשפּילט טעאַטער אין טשענסטאָכאָוו און אין די שכנישע שטעט און שטעטלעך אַלס דער הויפּט־ראָליסט. אויף די פֿאַרטיי־מיטינגען, און אויך אויף די פֿאָלקס־פֿאַרזאַמלונגען, איז ער געווען דער פֿאָלקסרעדנער. אויף שמחות און באַנקעטן איז ער גע־וען דער הומאָריסט און זינגער פון פֿאָלקס־לידער.

אין יאָר 1922, ווען די עס. עס.־פֿאַראיניקטע האָבן זיך פֿאַראיניקט מיט דער „אומאָפּהענגיקער סאָציאָליסטישער פֿאַרטיי" (דראָבנערס גרופּע), האָט ער געוואָלט אַריבערגיין צום „בונד". אָבער, אונטער דער ווירקונג פון דר. יוסף קרוק, איז ער געבליבן ביי די „אומאָפּהענגיקע". אָבער אויך דאָרט האָט ער זיך ניט געקענט געפינען קיין אָרט. א געווסיע צייט איז ער געווען מיטן „בונד", און שפּעטער אַוועק צו די פּועלי־ציון. אָבער טעטיק ווי אַמאָל, איז ער שוין ניט געווען. ער איז גע־ווען אַ מיטאַרבעטער פון דער „טשענסטאָכאָווער צייטונג", שרייבנדיק אַליין געזעלשאַפֿטלעכע אַרטיקלען און פעליעטאָנען אין כמעט אַלע צייטונגען, וואָס זיינען דערשינען אין טשע־סטאָכאָוו — סיי פֿאָליטישע, סיי בירגערלעכע. די לעצטע יאָרן פֿאַרן חורבן איז ער געווען דער רעדאַקטאָר פון דער „טשע־סטאָכאָווער צייטונג", און כמעט אַליין אויסגעפּילט די גאַנצע צייטונג. זיינע פעליעטאָנען האָט ער געשריבן אונטער דעם נאָ־מען — „וואָס געהערט ?", „וואָס געזעגן ?" — אונטערן נאָמען: לויתן.

שמואל פֿראָנק איז געווען פֿאַרהייראָט צו לעלאַן דיסקין, אַן אייניקל פון לאָמזשער רב; צו יוזעף נאָוואָרנסקיס אַ שוועס־טערס אַ טאָכטער (נישט צו נאָווינסקיס שוועסטער, ווי ס׳האָט איבערגעגעבן אין „פֿאַרווערטס" פון 11טן פעברואַר, 1958, קאָ־לעגע מ. צעדער, אין זײַן אַרטיקל וועגן דעם פּוילישן וויסנ־שאַפֿטסמאַן, יעזשיי נאָווינסקי).

ביי זיי איז געבוירן געוואָרן אַ טאָכטער, האַנקאַ (היינט אַ מיטאַרבעטערין אין אַ פּוילישער צייטונג אין וואַרשע). זי איז פֿאַרבליבן נאָענט מיט איר לעבנגעבליבענער משפּחה, וואָס גע־פינט זיך איצט אין קאַנאַדע.

קיין צו גליקלעך צוזאַמענלעבן מיט זיין פֿרוי, האָט שמואל ניט געהאַט, און זיי האָבן זיך געגט. שפּעטער האָט ער חתונה געהאַט מיט סאַבינאַ שטעראָלינג, פון לאָדזש, אַן אייניקל פון די קאַנאַצפּאָלסקיס פון אָמסקאָוו.

בשעת היטלערס אַריינמאַרש קיין פּוילן האָט שמואל מיט זיין פֿרוי, סאַניא, זיך גערעטעוועט און פֿאַרלאָזט שטעטסקאָאָו און דאָן אַוועק אין סאָוועטן־פֿאַרבאַנד. דאָרט האָט ער פון אַנפֿאַנג מיטגעשפּילט מיט כּאָשס טרופּע און שפּעטער מיטגע־מאַכט אַלע צרות און וואַנדערונגען פון די יידישע פֿליטים. אין יאָר 1946 איז ער צוריקגעקומען קיין טשענסטאָכאָוו, אָבער מיט אַ שוועכער קראַנקהייט — טובערקולאָז אין די פּיס־בייגער.

מיט אַלע זיינע כוחות דינט ער דעם רעשט־פֿאַרבליבענעם יידישן ישוב אין טשענסטאָכאָוו. מען זעט אים אַרויסטרעטן אויף די יובל־פּייַרונגען פון „בונד" און אין אַנדערע קולטורעלע אונטערנעמונגען, שוין ביי דער נייער קאָמוניסטישער הערשאַפט אין פּוילן. אָבער ער וויל פון דאָרט אַוועק מאַכן אַמשנעלסטן. ער שרייבט: „העלפט מיר. איך וויל נישט שטאַרבן אויף די חורבות פון מיין טשענסטאָכאָוו. איך האָב ליגן מאַנסקריפּטן, אַן וויל אַרויסגעבן 2 ביכער — איין בוך וועגן דער אָנטשטיי־אונג פון דער יידישער קהילה אין טשענסטאָכאָוו און אַלע אירע טעטיקייטן; דאָס צווייטע בוך: וועגן מיינע איבערלעבונגען אין משך פון די 6 יאָר, וואָס איך בין געווען אין רוסלאַנד. כ׳האָב אוצרות מיט מאַטעריאַלן..."

אַ גרויסער שאָד וואָס דאָס איז ליידער נישט צושטאַנדגע־קומען. דער איצטיקער אייגעשרומפּטער יידישער ישוב אין טשענסטאָכאָוו, און זיי פריינד אין אַמעריקע, האָבן אים געַ טאָלפֿן מיט וואָס זיי זיינען געווען אימשטאַנד. מאַטעריעל האָט אים גאָרנישט געפעלט איז די לעצטע יאָרן פון זיין לעבן, אויך קיין מעדיצינישע הילף האָט אים נישט געפעלט. אָבער זיין חלום צו פֿאַרלאָזן טשענסטאָכאָוו איז נישט געווען פון די לייכטע זאַכן צו דערפּילן. ער איז פון טשענסטאָכאָוו נישט אַוועק! שמואל איז צוריקגעקומען פון סאָוועטן־פֿאַרבאַנד א קראַנ־

קער און צעבראַכענער מענטש. ער איז צו זיך שוין נישט געקומען. דעם 27טן דעצעמבער, 1947, איז ער געשטאַרבן אין יסורים ביים פולן באַוואוסטזיין מיט אַ פאַרגלאָצטן קוק אויף דער וועלט, וואָס האָט געמאַנט ביי די אַרומיקע, ביי די, וואָס זיינען געווען ביי זיין טויטן בעט: „לאָזט מיך נישט שטאַרבן", „כ'וויל נאָך לעבן אין האָב נאָך וואָס צו זאָגן דער וועלט!".

ער האָט שוין מער נישט געקענט לעבן אין זיין ליבער היימשטאָט, אָבער באַשערט איז אים כאָטש צו ליגן אויף דעם טשענסטאָכאָווער בית־עולם... אין דער לוויה האָבן זיך באַטיליקט אַלע לעבנגעבליבענע יידן אין טשענסטאָכאָוו. די לעבנגעבליבענע טשענסטאָכאָווער יידן, צעזייט איבער גאָר דער וועלט, וועלן אים לאַנג, לאַנג געדענקען.

שמואל פראַנק

שמואל פראַנקס שוועסטער פייגל; ברודער אברהם און זיין פרוי אין בערלין

עס זיצן: איטשע מאיר און אַלטע חיה. עס שטייען: משה, אסתר און בעריש

שמואל פראַנקס טאָכטער כאַנקע מיט איר מאַן שלמה ווייסטרויב. איצט אין וואַרשע, פוילן

דאָס וואונדער־יינגל ישראל משה פראַנק

שמואל פראַנקס ברודער משה מיט זיין פרוי פייגל פון די לאַנדויס. איצט אין טאָראָנטאָ, קאַנאַדע

שמואל פראַנק און רפאל פעדערמאַן אין יאָר 1933

די מצבה פון שמואל פראַנק אויפן טשענסטאָכאָווער בית עולם

יורעק, שמואל פראַנקס אייניקל

י. ש. הערץ

רייזעלע און משה בערקענשטאַט

א

רייזעלע איז געבוירן געוואָרן אָרום 1902 אין טשענסטאָכאָוו, איר מאַן משה — אָרום 1894 אין אַ קליינעם ישוב אין שכנות פון דער שטאָט. ביידע זיינען דורך די נאַציס אומגעבראַכט געוואָרן בעת דער צווייטער וועלט־מלחמה, אַזוי אויך זייערע צוויי קינדער.

אין 1912, ווען אויף אַ בוי־דעם־שטיבל אין אָרעמע גאַסן פון טשענסטאָכאָוו איז פאַרגעקומען אַן אָלעמיינע אומלעגאָלע פאַרזאַמלונג פון לע־דער־אָרבעטער, איז שוין משה בערקענשטאַט געווען איינער פון אירע אָרגאַניזאַטאָרן (ער איז געווען אַ קאַמאַשנמאַכער).

אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה זיינען זיי ביידע אַרײַנגעטרעטן אין דער באַוועגונג, וואָס האָט זיך קאָנ־צענטרירט אָרום דער פּאָרטיי עס־עס און שפּעטער — פּאָראיי־ניקטע. אין 1922, ווען די פּאָראייניקטע האָבן צוזאַמען מיט דר. באָלעסלאָוו דראָבנערס גרופּע געבילדעט די אומאָפּהענגיקע סאָציאָליסטישע אָרבעטער־פּאָרטיי, זיינען זיי ביידע, שוין זייער־דיק מאַן אוןוויב, אריבער צום „בונד", וואו זיי האָבן פאָרנע־מען אָנפירנדיקע אָמטן: משה אָלס אָנפירער און סעקרעטאָר פון דער בונדישער אָרגאַניזאַציע אין טשענסטאָכאָוו, רייזעלע אָלס ביבליאָטעקאַרין פון דער מעדעם־ביבליאָטעק.

משה בערקענשטאָט איז געווען אַ קינד פון אָרעמע עלטערן. אין זיינע אויגן האָבן געבראַנט דאָס גרויסע ליכט פון פרייד פון אַ יונג און באַנייט יידיש לעבן, וואָס ער און הונדערטער אַנדערע ווי ער האָבן סימבאָליזירט און פאָרקערפּערט. זיין אומגאַנג האָט זיך אויסגעצייכנט מיט פּשוטקייט און וויכקייט. קיינמאָל האָט אים די רואיקייט פון זיין פּנים, דער שמייכל פון זיינע ליפּן נישט פאָרלאָזט.

זי, רייזעלע, — פון דער היים פייערטאָג — איז געווען אַ קינד פון דער „יאָטקע־גאַס", אַ טאָכטער פון נטע דעם קצב, אָבער ווי אַ וואונדער אין איר סביבה איז זי געווען, ווי אין גאַנצן נישט עדיש. זי האָט גלעזעט אין אַ וועלט פון ביכער. אין דער יידישער אָרבעטער־באַוועגונג און באַזונדערס אין דער יידישער אָרבעטער־שול האָט זי געפונען איר תיקון. זי איז געווען צווישן דער ערשטער גרופּע יידיש מיידלעך, וואָס זיינען געווארן פרעבליסטינס, לערערינס פון די קינדער־היימען, און איז געווען איינע פון די ערשטע גרינדערינס פון דער י. ל. פּרץ קינדער־היים אין טשענסטאָכאָוו. דאָס יידישע קינד און די שול זיינען געווארן דער נייער אינהאַלט פון איר לעבן.

דערנאָך איז זי אַליין געוואָרן אַ מאַמע, און איר ערשטער זון, איזיק, האָט זיך דערצויגן און איז אויסגעוואַקסן אין דער שול, וואָס זי האָט מיט אַזאַ מוטערלעכער איבערגעגעבנקייט געשאַפן. עס איז געקומען אַ צווייט קינד. משה און רייזעלע האָבן ווייטער מיט אויסערגעווענטלעכער גטערריישאפט גדעינט זייערע אידעאַלן און געאַרבעט פאַר דער באַוועגונג.

ס׳איז געקומען אַ צווייטע וועלט־מלחמה. די דייטשע מער־דער־אַרמיי האָט פאַרנומען טשענסטאָכאָוו. דעם 6טן יוני 1941 האָט די געשטאַפּע אַרעסטירט דאָס פאָר־פאַלק אין שייכות מיטן דורכפאַל פון מאַריע שטשענסנאַ, אַ פּוילישע קוריעריין פון צ. ק. פון אונטערערדישן „בונד". וואָס זיי האָבן געהאַט אויסצו־

רייזעלע און משה בערקענשטאַט

שטיין אין געשטאַפּע, האָט שפּעטער דערציילט חבר מ. קושניר, וועלכער איז אויך געווען אַרעסטירט אין זעלבן ענין און איז געווען אַן עדות פון די פּיניקונגען בעת דער אויספאָרשונג:

„די ערגסטע פּיין — האָט ער דערציילט — איז געווען פאַר דער חברטע רייזעלע בערקענשטאָט, וועו די געשטאַפּאָוו־צעס האָבן איר אַרײַנגעקלעמט די ברוסטן אין אַ טיר פון אַ שאַנק. מיך האָבן זיי אַ געבונדענעם אונטערגעלייגט מיטן קאָפּ אונטער אַ קראָן און יעדע סעקונדע האָט אַ טראָפן וואַסער פון קראָן אַ טריף געטאָן אויפן מיטן קאָפּ. דאָס זעלבע האָבן זיי אויך געמאַכט מיטן חבר בערקענשטאָט. אַזוי האָט מען אונדז געמאַטערט פון 9 פרי ביז שפּעט אין אָוונט".

נאָך פאַרשיידענע באַמיאונגען איז געלונגען רייזעלען אַרויס־צוריסן פון די נעגל פון געשטאַפּע, איר מאַן דאָקטער איז אַ גע־שוואָלענער אין מיט אָפּגעהאַקטע נירן אַוועקגעשיקט געוואָרן קיין אָשוויענטשים, וואו מ׳האָט אים אומגעבראַכט. רייזעלע האָט שפּעטער געטיילט דעם גורל פון גרויסן רוב טשענסטאָ־כאָוער יידן.

אלי אלעבארדע

ב

געבוירן 1880 אין טאמאשאוו־מאזאוויעצק — אומגעקומען וואַרשיינלעך סוף זומער 1944 אין וואַרשע.

געלערנט אין דער ישיבה אין לאָדזש און גאָר פרי באַקו־מען היתר הוראה. זיצנדיק ביי דער גמרא, האָט ער זיך גלייך־צייטיק פאַראינטערעסירט מיט דער רעוואָלוציאָנערער באַוועג־גונג און איז געוואָרן אַן אָנהענגער פון „בונד".

נאָך דער חתונה האָט אלי אַלעבאַרדע זיך באַזעצט אין נאָוואַראַדאָמסק, וואו ער האָט געהאַט אַ גרויסע קאָלאָניאַל־קראָם. און כאָטש פאַרמעגלעך און באַלעבאָטיש, ארטאַדאָקסיש געקליידט און מיט אַ פּרוי און 5 קינדער, איז דער דאָזיקער חשובער באַלעבאָס פאַרבליבן זיין גאַנץ לעבן פאַרבונדן מיטן „בונד". ער איז געווען געטרייַ אין די גוטע רעוואָלוציאָנערע יאָרן און פאַרבליבן אַזוי אויך אין די שוועָרע פינצטערע יאָרן פון רעאַקציע.

אין די צאַרישע צייטן געטאָן די שווערסטע און געפעָר־לעכסטע אַרבעטן פאַר דער באַוועגונג. געווען טעטיק אין דער געהיימער מיליטעריישער אַרגאַניזאַציע און זיך פאַרנומען מיטן אַרגאַניזירן דאָס אַריבערפירן איבער דער גרענעץ אומלעגאַלע לִיטעראַטור, געווער און רעוואָלוציאָנערע טוער. זיין הויז איז פאַר די לעצטע געווען אַ טרעף־פונקט. אָט דער אייגנאַרטיקער רעוואָלוציאָנער האָט אויך אַרגאַניזירט דאָס אַריבערגיין די גרע־נעץ פאַר די דעלעגאַטן צום אַכטן צוזאַמענפאָר פון „בונד", וואָס האָט געדאַרפט פאַרקומען זומער 1914 אין ווין און איז נישט פאַרגעקומען צוליבן אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה.

אין דער צייט פון דער רעוואָלוציע (1905־6) האָט ער אין די שבתים באַזאָרגט אין זיין טלית־זעקל די רעוואָלוציאָנערע אויפרופן פאַר די זעלנער פון נאָוואַראַדאָמסקער גאַרניזאָן. הגם אויסערלעך האָט ער זיך נישט אונטערשיידט פון די אַנדערע אַרטאַדאָקסישע יידן, האָט ער נישט געמאַכט קיין סוד פון זיין אַפּיקורסות. ער איז געווען אַקטיוו אין אַרטיקן געזעלשאַפטלעכן לעבן און געהאַלפן נויטבאַדערפטיקע.

די לעצטע יאָרן פאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה האָט אַלעבאַרדע געוואונען אין טשענסטאָכאָו. וועגן די דייטשן האָבן פאַרנומען די שטאָט, האָט דער אַלטער רעוואָלוציאָנער זיך גע־שטעלט אין גאַנצן אין דינסט פון דער אונטערערדישער בונדי־שער באַוועגונג. אין שייכות מיטן אַרעסטירן אַ פּוילישע פרוי, מאַריאַ שטענסנאַ, וואָס האָט איבערגעפירט אויפרופן און אינ־סטרוקציעס פון צ. ק. פון אונטערערדישן „בונד", זיינען פאַר־געקומען וווייטערדיקע אַרעסטן און די עשטאַפּע איז אויך גע־קומען נעמען אַלעבאַרדען. זיי האָבן אים נישט געקענט געפינען, די עשטאַפּע האָט געפאָדערט פון יודן־ראַט אים צוצושטעלן. אַ זיצונג פון טשענסטאָכאָוער בונדישן קאָמיטעט האָט זיין אָנ־וועזנהייט באַשלאָסן נישט צו געבן דער עשטאַפּע דעם פאַרלאָנגטן קרבן. ער האָט זיך געזעגנט מיט זיין פאָמיליע און מ׳האָט אים צוגעפירט קיין נאָוואַראַדאָמסק. פון זיין פריערדיקער היימ־שטאָט האָט ער זיך געלאָזט צופוס קיין פיעטרקאָוו און די דאָר־טיגע חברים האָבן אים באַזאָרגט דעם וועג קיין וואַרשע, וואו מ׳אָט אים איינגעאַרדנט צו זיין באַשעפטיקונג אין אַ פאַלקס־קיך.

אין וואַרשעווער געטאָ האָט ער געלעבט אונטערן נאָמען — אַלפּע און איז געווען פאַרבונדן מיט דער אונטערערדישער בונ־דישער באַוועגונג. ס׳איז אים געלונגען צו בלייבן ביזן וואַר־שעווער געטאָ־אויפשטאַנד (אַפּריל 1943). שפּעטער האָט ער געלעבט אויף דער אַריש זייט. אַ דאַנק דער אונטערערדי־שער פּויליישער סאַציאַליסטישער פאַרטיי (פּ. פּ. ס.) האָט ער באַוויזן צו פאַרבלייבן צווישן די פאַליאַקן ביזן סוף זומער 1944 — וועגן ס׳איז אויסגעבראַכן דער פּויליישער אויפשטאַנד, וואָס האָט אַנגעהאַלטן צוויי חדשים. דעמאָלט איז פאַרלוירן גע־וואָרן יעדער שפּור פון דאָזיקן אייגנאַרטיקן מענטש און רעוואָ־לוציאָנער.

אלי אַלעבארדע

II.

זכרונות

א. כראָבאָלאָווסקי

מענטשן און צייטן

(טשעננסטאָכאָווער מעמואַרן)

א

איך בין אָנגעקומען קיין טשענסטאָכאָוו אין פרילינג, 1905, און אָנגעהויבן אַרבעטן אין מאַרקוס־פעלדס "מאַלאַרניע". מיך האָט פראָפעזשירט דער באָקאָנטער געזעלשאַפטלעכער טוער ש. כאַיוטין. באַיוטין איז געווען דער רייזנדער פון דער פאַבריק און ער פלעגט פארקויפן די טאַפעטן און קאָליר־טע פאַפירן אין די וויטסטע ווינקעלעך פון גרויס רוסלאַנד.

די "מאַלאַרניע" איז שוין דעמאָלט געווען א ריזיקע פאַבריק מיט עטלעכע הונדערט אַרבעטער, אָנגעפירט פון הענריק יינגערן ברודער, יוזף. א פאַר צענדליק יידישע אַרבעטער, געבליבן פון אַמאָליקע צייטן, זיינען געווען באַשעפטיקט ביי האָנט־אַרבעטן. זיי האָבן געהרט אום שבת און געאַרבעט זונטיק. זיי האָט באַשיצט הענריק מארקוספעלד.

די וויכטיקסטע באַאמטע אין דער פאַבריק, וואָס האָבן אויך געשפילט א געוויסע ראָל אין געזעלשאַפטלעכן לעבן, זיינען געווען: סטאַניסלאָוו הערץ, וויזיער, יאָן פרוזשיצקי און אַדאָלף ברייל.

דער לעצטער איז געווען איינער פון די טעאָרעטיקער פון דער ס.ד.ק.פ.ל. ער האָט געהאַט א גרויסע השפעה אויף דער אַסימילאַטאָרישער אינטעליגענץ פון טשענסטאָכאָוו. להיפוך צו אַנדערע איז ער שפעטער נישט געווארן קיין קאָמוניסט. אויף זיין נאָמען האָבן שפעטער דיזעלביקע עלעמענטן געגרינדעט א פוילישע ביבליאָטעק.

אין דער ביורא פון דער מאַלאַרניע זיינען אויך געפירט געוואָרן די ביכער פון מארקוספעלדס א צווייטע פאַבריק — די "קלעיאַרניע". דאָרט האָט געאַרבעט אַלס בוכהאַלטערין העלע בירמאַן, שפעטער העלע גורסקי. זי איז געווען, ווי מען זאָגט אין אַמעריקע, די "סוויטהאַרט" פון ס.ס. אין יענע צייטן. איך האָב זי אין עהיים פאַרעהרט.

מיין ערשטע אָגיטאַציע אַלס ס.ס.־אָוועץ האָב איך באַקומען אין ווילטשיצקיס הויז, אויף קרוטקע 21. דאָרט האָט דוד געריכטער געפירט זיין שאָכטל־פאַבריק. קאַפּל און רוזשע, זיינע קינדער, זיינען געווען פארקאָכטע ס.ס.־אָוועצס. דאָרט אין הויז האָט אויך געפירט א פאַבריקל חיימל ליטוואָק. זיין שוואָגער, א שטענדיק פאַרסמאלעטער אַרבעטער אין א שווארץ העמדל, איז געווען מיין ערשטער אָגיטאַטאָר.

א צוויי הויז וואָס איז מיר דעמאָלט געווארן נאָענט איז געווען אויפן ראָג אָגראָדאָוע און דעם נייעם מארק. דאָרט האָט געוואוינט יעקב יצחק זשאָרנאָוויצקי מיט זיין מאָמען און שוועסטער. מיר זיינען געבליבן חברים און פרײַנד ביז איך האָב זיי פאַרלאָזן אין יאָר 1926.

צווישן פון מיינע נאָענטסטע פרײַנד זיינען געווען: מאָניעק ראָטשילד (סטאָניסלאָוו הערצס א קוזין, וואָס האָט געאַרבעט אין קאָנטאָר פון דער "מאלארניע") אוֹן גוטעק בארנשטיין פון זאָוויערטשע. מאניעק ראטשילד איז אין אָנהייב געווען א ס.ס.־אָוועץ, כאָטש אינגאָנצן אַסימילירט. שפעטער איז ער צוגעשטאָנען צו די סאָציאַל־דעמאָקראַטן און איז פאַרבליבן זיין גאַנץ לעבן. ער, און זיין פרוי לעאָטע פרימאַרגן, די סאָליסטין פון דער "לירא", מיט זיינע צוויי טעכטער און אייניקלעך געפינען זיך אין אַמעריקע, און מיר געדענקען נאָך אַלע אונדזער "יוגנט ליבע".

דער צווייטער, גוטעק ברענשטיין פון זאָוויערטשע, איז געווען באַשעפטיקט אין קאָנטאָר פון לאנדאָס צעלאַלאָיד־פאַבריק, וואו ס'איז דעמאָלט פארגעקומען די גרויסע שרפה אין וועלכער פיל יידישע אַרבעטער־מיידלעך זיינען אומגעקומען. דאָס איז געווען די גרעסטע טשענסטאָכאָווער טראָגעדיע אין יענער צייט.

ס'זיינען אָנגעקומען די געצייליטע טעג פון דער "קאָנסטי־טוציע". דערנאָך דער לאָנגער ווינטער פון קריגסצושטאַנד און פינצטערער רעאַקציע, און אויפסניי דער פרילינג פון יאָר 1906. מיינע עלטערן האָבן זיך איבערגעצויגן פון זאָוויערטשע קיין טשענסטאָכאָוו. אונדזער הויז איז געווען אויף ספאדעק. דאָרט איז באַלד געווארן דער שטאָב פון דער פארטיי. מיין שוועסטער פעני האָט געקאָכט און געשפייזט די אינטעליגענטן פון אַנדערע שטעט, וואָס זיינען ביי אונדז געווען איינקוואַרטירט.

זומער האָבן מיר געהאַט אין אונדזער רשות דאָס גרויסע הויז פון ש. כאַיוטין, וועו כאַיוטין מיט זיין הויזגעזינד פלעגן פארויספאָרן קיין אָסטראָוו. דאָרט האָבן מיר איינקוואַרטירט די חברטעס, וואָס פלעגן קומען קיין טשענסטאָכאָוו פון אַנדערע שטעט.

איך האָב געהערט צום קרייז פון האַלב־אינטעליגענטן, צוזאַמען מיט הערשל גאטיינער, מאָריץ יארעצקי, קאַץ, סקווא־

ראָגעף (ער האָט געאַרבעט אין דער ליטאָגראַפיע פון דער „מאלארניע"), קובאַ גאָלדבערג און אַ סך אַנדערע.

ווי אויף אַ סך אַנדערע האָט מיר געהאָט די שטאַרקסטע רעדעס אויף די מאַסמיטינגען. איינע פון זיינע שטאַרקסטע רעדעס האָט ער געהאַלטן אויפן בית־עולם בשעת דער לוויה פון די זעקס קרבנות פון לאַנדעס צעלאַאיד פאַבריק. ער האָט אונדז דעמאָלט געטרייסט מיטן גלויבן, אַז מיר, סאַציאַליסטן, איצט פאַרפאָלגטע, וועלן הערן אין דער צוקונפט די הערשער פון דער וועלט. איך, ווי טויזנטער אַנדערע, האָבן שפּעטער געפֿרידיקט דיזעלביקע אידייע. איצט בין איך איבערצייגט, אַז יעדע אידייע, וואָס קומט אויף דער וועלט מיט „וועלט־הערשאפט" — איז די גרעסטע סכנה פאַר דער וועלט.

אַ גרויסע השפּעה אויף אונדז האָט אויך געהאַט חבר אַלעק סאַנדער (לייבוש לערער). מיט זיין געקרויזטן קאָפּ שוואַרץ־ברוינע האָר, ברוין־ליכטנדיקע אויגן און פאַלירטער שטימע — איז ער געווען אַ מאַגנעטישער כח. ער איז שוין דעמאָלט געווען אַ גוטער לערער אין פייאיקער אַראַנזשאַר. אונטער זיין אַנפירונג איז אין זומער 1906 אַראָגאַניזירט געווארן אַ סך פאַכן, וואָס זיינען בית דעמאָלט נישט בארירט געווארן פון דער אַרטעריע־באַוועגונג.

זיצנדיק איינמאָל מיט אַ זעלבסטשוץ גרופּע אין אַ הויז אויפן אַלטן מארק, האָב איך דאָס ערשטע מאָל באַגעגנט חבר מענדל שוכטער. ער האָט זיך דעמאָלט נאָר וואָס צוריק געקערט פון לאַנדאָן. ער האָט פאַר דער גרופּע, נישט צו פאַרברענגען די צייט אומזיסט, געהאַלטן אַ מין פאַרלעזונג וועגן אַנארכיזם און סאָציאַל־דעמאָקראַטיע.

סוף זומער האָט מיך די אַראָגאַניזאַציע באַשטימט אַלס ב׳בליאַטעקאָר פון דער אומלעגאַלער ביבליאָטעק אין בערלינערס הויז אויף אַגראַדאָוע. די ביבליאָטעק איז באַשטאַנען פון אַ גרויסן קאַסטן ביכער, צוימיינטסן וויסנשאַפֿטלעכע און בעלעטריסטיק, נאָר וואָס איינעקוויפטע אין די וואַרשעווער יידישע בוכהאַנדלונגען. מיר האָט אַרויסגעהאָלפן אַלעקסאַנדער בראַניאַטווסקי, דעמאָלט אַ סטודענט פון מעדיצין. ער האָט שפּעטער פראַקטיצירט אַלס דאקטאר אין בולגאַריע, וואו ער איז יונגערהייט געשטאָרבן.

קיין בירושע איז שוין דעמאָלט נישט געווען, אָבער עס האָבן אינטעסיוו געאַרבעט די קריזיס. מיר פלעגן זיך צוזאַמענקומען אין וואַלבערגס גאַרטן אין דער ערשטער אַלייע, דערנאָך אין קאַהנס צוקערנע אויף אַ הויף אין דער צווייטער אַלייע. בחורים און מיידלעך האָבן אַנגעהויבן צו ראַמאַנסירן, אין פאַרלעך האָבן זיך געמערט.

נאָכן זומער בין איך אַוועק פון טשענסטאָכאָוו זיך שטעלן צום פריזיוו אין גראַדנער גובערניע, פון וואָנען מיר שטאַמען. אין ביאַליסטאָק האָב איך זיך באַקענט מיטן נאָך יונגן יעקב פּאַט, וואָס האָט שוין געהאַט פאַרפּנטלעכט אַ סקיצע אין „נייער וועג". שפּעטער האָט מיר ד״ר יוסף קרוק ערצײלט, אַז פּאַט איז אַיינער פון די בעסטע יידישע סטיליסטן.

אין 1909 בין איך אַלס רוסישער זעלנער געקומען קיין טשענסטאָכאָוו אויף אורלויב. קיין רעוואָלוציאָנערע באַוועגונג איז שוין נישט געווען. אָנשטאָט אויף דער „בירושע", האָב איך אַ סך חברים און חברטעס געטראָפן אין קינעמאַטאָגראָף. דער איינציקער געזעלשאַפֿטלעכער פונקט אין טשענסטאָכאָוו איז געווען די נייַ־אַראָגאַניזירטע „לירא", אויף דער צווייטער אַלייע, אַנגעפירט פון העברעאיסטן און אַסימילאַטאָרן. וועג כ׳האָב דאָרט אין מאָל אָפּגעשטאָנען אַ באַזוך, האָט מיר דער פאַרוואַלטער, זע־ליקאָוויטש, געבעטן צו פאַרלאָזן דעם זאָל, ווייל דאָס איז פאַר־באַטן פאַר זעלבער. אַ מיאוסן אָפּשניט פון אַן אפיציר האָב איך אויך געהאַט אין קינעמאַטאָגראָף. צום גליק האָט מיך דעמאָלט חבר מאַקס דאַנקאָוויטש, וואָס האָט זיך געקענט מיטן אפיציר, גערעטעוועט פון אַ צרה.

פונקט דעמאָלט האָט מען פאַרשיקט קיין סיביר חבר מענדל שוכטער. אויף דער סטאַנציע האָבן זשאַנדאַרן קיינעם צו אים נישט צוגעלאָזט. שיינדל פאָקולא, שפּעטער שוכטער, האָט מיר געבעטן אים איבערצוגעבן דרעי רובל אויפן וועג. איך האָב פריי אַדורכמאַרשירט דעם רינג זשאַנדאַרן און זעלבער און זיך עזעגנט מיט מענדל שוכטער. דאָס געלט האָט ער נישט געגנומען.

וויינטער, 1911, בין איך באַפֿרייט געווארן פון מיליטער און בין צוריקגעקומען קיין טשענסטאָכאָוו. דורך די באַמיאונגען פון אַנדזשערע פרייַנד שמערל און בערטאַ כאַיוטין בין איך צוריק אָנגענומען געווארן אָלס ארבעטער אין דער „מאַלאַרניע". ס׳איז שוין אָבער געווען אַ גאַנץ אַנדער פאַבריק ווי אין די יאָרן 5־1905. זיין אַן ארבעטער איז שוין נישט געווען קיין יחוס. עס איז געווען אומעטיקער ווי אין דער קאַזאַרמע, וואו איך בין געווען אַ ראָט־נער שרייבער און געהאַט אַ סך פּריווילעגיעס. אין די אָוונטן פלעגן מיר זיך אַמאָל טרעפן מיט יאָקוב גאָלדשטיין, — דער איינציקער פון דער אינטעליגענטן־גרופּע, וואָס איז פאַרבליבן אין טשענסטאָכאָוו, — און מיט מאַדזשאַ זאַלצמאַן. מיר פלעגן טרינקען טיי אין בלאָשטשינסקיס קאַוויאַרניע. מאַדזשאַ, וואָס איז שפּעטער געווארן „די מאַמע פון די טשענסטאָכאָווער פרעבע־ליסטינס", איז געווען איינע פון די אינטעליגענטסטע מיידלעך אין טשענסטאָכאָוו. אָבער צוליב איר פאַרקריפּלטע פּנים איז איר לעבן געווען אַ גרויסע טראַגעדיע. זי איז געשטאַרבן פאַר דער צייט און צו איר גליק, פאַרן היטלער חורבן.

צום סוף וויינטער 1911 האָט זיך שוין אַנגעהויבן רודערן מיט דער „ליטעראַרישער גזעלשאַפֿט" און דאָס לעבן איז גע־וואָרן היימלעכער. זיצונגען, פאַרווייַלונגען, פאַרשטעלונגען, פאַר־לעזונגען, דיסקוסיעס, און אַ סך, אַ סך נייע פריינד ווי: משה צע־שינסקי, יאַנקל קאַפינסקי, וואָלף לעווענהאַף, דוד באַזשיקאָוו־סקי, חיים דאַוויִדאָוויטש, שיפּערבלאַט, יעטשע פּאָקולא, דאַרא שאַכער, צעשע שיין, ראַבאַרד און סאַראַ אָוונער. רפאל פּעדער־מאַן איז שוין קיין אַוועק אַן ס.ס.־אָוועץ און האָט אַנגעפירט מיט דער ס.ס.־אישער גרופּע, וואָס איז פאַרבליבן אין טשענסטאָכאָוו. דערנאָך זיינען צוגעקומען יאָקוב ראַזענבערג און זיין פרוי, מיט וועמען איך בין געווארן נאָענטע פריינד, יוסף אַראַנאָוויטש, לערער אין א רעגירונגס־שול, ישראל סאַבאַל, רוזשע קאַפינסקי, אהרן פּרץ און די „פערעצאָווע".

דערנאָך איז געקומען דער „לירא"־פּעריאָד. די „ליטעראַטע" און „ליטעראַטקעס" — (מיטגלידער פון דער ליטעראַרישער גע־זעלשאַפֿט), וואָס זיינען צוימיינטן געווען סאַציאַליסטן, פון פאַר־שידענע פאַרטייען — האָבן זיך צוזאַמענגעטראָפן מיט די אַסי־מילאַטאָרן און ציוניסטן. און כאָטש מ׳האָט געפירט אַ שארפן קאַמף מיט דער ערשטע און דיסקוטירט מיט די „חובבים" (חובבי שפת עבר"), וועמענס אַנפירער ס׳איז געווען לעאָן קאַפינסקי — האָט אונדז אַלע דאָך פאַראייניקט אין „גרויסע אידייע": די י ו נ ג ט. מיר אַלע זיינען געווען יונגע בחורים און מיידלעך און גענאָסן די פרייד פון לעבן אויף אַ געזעלשאַפֿטלעכן אופן.

די „לירא" האָט פראַנזשירט הענריק מאַרקוספעלד, און

אזוי לאנג ווי ער האט געגעבן געגנג געלט, איז אלץ געווען גוט. ער האט, חוץ זיינע הונדערטער ארבעטער אין די פאבריקן, גע־ האלטן פון שפריכווארט: „לעבן און לאזן לעבן", און האט הנאה געהאט וואס די יוגנט וויילט זיך אין זיין „לירא". זיין „לירא"־ פארוואלטער איז געווען יוזעפאוויטש, א פארזיכערונגס אגענט, וואס האט מיט זיינע בריי־טע וואנסעס א׳יסגעזען ווי א פוילישער שלאכטשיץ. מיט אים האבן די „ליטעראטן" געפירט די מלחמה ביז מ׳האט אים באזייטיקט.

איך, העניעק שמולעוויטש, גוטשע בעם (מיט וועלכער ער האט שפעטער חתונה געהאט), יעטשע יארעצקי, לאלא שפי־ געלמאן, גוטשע שטיינין, נאטא קרימאלאווסקי און מארקוס הערשליקאוויטש האבן געהאט אונדזער איינן טישל אין ווינקל לעבן אויוון. אין די פריע אונטן האבן מיר דארט געטרונקען טיי, וואס בארנשטיין האט סערווירט, געפלוידערט, דערנאך שפא־ צירט אויפן „דעפטאק" (טראטואר אין דער צווייטער אלייע).

מיר האבן געהאט אונדזערע גרויסע יום־טובים; אזעלכע ווי א פארלעזונג פון י. ל. פרץ, די דערעפענונג פון דער ביבליאטעק, — וואס איז איבערגענומען געוואָרן פון דער פארמאכטער „ליטערארישער געזעלשאפט". אויפן באנקעט, וואס איז אינגעארדנט געוואָרן לכבוד פרצן, האט מען געטרונקען שאמפאניער, אבער די באגייסטערונג איז געווען שטארקער פון בעסטן וויין. ביי א באזונדער טיש איז עזעסן די יוגנט און געזונגען. רפאל פעדערמאן איז געווען דער כאראוואד. ער האט אקארשט געבראכט א ניי ליד פון קראקע: מאריס ראזענפעלדס „מיטן וואנדערשטאק":

„מיטן וואנדערשטאק אין האנט
אן א היים און אן א לאנד,
אן א גואל, אן א פריינד,
אן א מארגן, אן א היינט.

אימער וויי, וויי, וויי,
אימער גיי, גיי, גיי...
אימער שפאן, שפאן, שפאן,
כל זמן כח איז פאראן..."

דאס אלץ איז אבער נאר געווען א ליד. אין זאל מיט פרצן, מיטן יום־טובדיקן עולם אין גרעסטן עקסטאז פון די באגרי־ סונגען, איז געווען אמתער יום־טוב.

אין איין זומער־נאכט האבן מיר זיך געלאזט הינטערן שטאט אויף א פעלד, „באאבכטן" דאס פאלן פון א קאמעט. צווישן דער חברה האבן זיך גיפונען פעדערמאן מיט זיין אומ־ צעשייטער „קווארטע": ער, דארקע שאבעזען, יעטשע פאקולא, לייזער בערקאוויטש, פייטל שמולעוויטש, גראדאן און אנדערע. א גאנצע נאכט איז מען גלעזגן אויפן פייכטן גראז אונטערן אויסגעשטערנטן הימל אין עזעזנגען:

„עס שיינט די לבנה, עס גלאנצן די שטערן,
די נאכט שלאפט איבער בערג און טאל —
דאס אלטיטשקע ביכעלע ליגט פאר מיר אפן,
איך לייען דאס און לייען דאס טויזנטע מאל."
אאז"וו.

און אט נעמען מר זיך צוזאמען א כאפטע יונגווארג: יאנקל, מאריך, רוזשע קאפינסקי, ישראל סאבאל, משה גאלדבערג, די אדערבערגס, וואטענפעלד און נאך אין נאך, און פארן ארויס קיין זלאטי־פאטאק. אהין קומט אויך גוטעק באר־נשטיין פון זאוויערטשע. מיר קריכן ארום איבער די בערג צוויי טעג אין צוויי נעכט אין מען זינגט. עס זינגט פון אונדז ארויס די יוגנט. מאריך קאפינסקי איז דער דיריגענט. מען זינגט א ליד, וואס האט נישט קיין ענד:

„או פאפא בילא סאבאקא אן יעיא לוביל
אנא ס׳יעלא קוסאק מיאסא — אן יעיא אוביל,
אי אוביושי זאקאפאל,
אי נאדפיס נאפיסל
טשטא ?" —

און ווידער דאזעלביקע, אזוי אן א סוף.

אדער:

„גייט א גוי אין שענקל ארייך, אין שענקל ארייך,
טרינקט ער אויס א גלעזעלע ווײן, א גלעזעלע ווײן.
אי, שיכור איז א גוי,
שיכור איז ער, טרינקען מוז ער,
ווייל ער איז א גוי.

גייט א ייד אין בית־המדרש ארייך,
כאפט ער א קדושהלע אין..."
אאז"וו.

איינע פון אונדזערע פארווילונגען איז געווען דאס לאד־ קעווען זיך אין די אוונטן אויף דער וואָרטע. די גרופע איז באשטאנען צומיינסטן פון הערשעלע פייוולאוויטש, דוד בא־ זשיקאווסקי, יאנקל און רוזשע קאפינסקי, די רויט־האריקע אדערבערג, נאטא קראמאלאווסקי. די וואָרטע איז געווען פאר־ שטעלט מיט פארצוימונגען און מיט א בריק. א סך מאל האט זיך די לאדקע איבערגעדרייט און מ׳האט זיך אביסל געטרונ־ קען...

* * *

ס׳האט אנגעהויבן צו דערשיינען דאס „טשענסטאכאווער רעקלאמען־בלאט". ביים וויכעלע פון דער יידישער פרעסע אין טשענסטאכאוו איז געשטאנען, — חוץ מיר, — אויך יאקוב ראזענבערג, משה צעשינסקי, הערשעלע פייוולאוויטש. דער איינציקער וואס האט געקאנט פארמירן א גוטן זאץ און קא־ רעגירן די צייטונג איז געווען הערשעלע. אבער ביסלעכווייז האבן מיר זיך אויסגעלערנט שרייבן א גוטן יידיש לויט יענער צייט. שפעטער איז צוגעקומען רפאל פעדערמאן. דערנאך, וועו כ׳אי שוין געווארן א טאג־צייטונג, וואס האט געהייסן „טשע־ סטאכאווער טאגעבלאט", איז עקומען י. אברהמסאן פון לאדזש, וואס האט איבערגענומען די רעדאקציע.

מיין ערשטער דערפאלג, א קורצער ארטיקל וואס האט גע־ מאכט א רושם דאן צווישן דער יוגנט, האט עהייסן „פארן קבר". דאס איז געווען וועגן א יונגן טשענסטאכאווער בחור, מ. שטשע־ קאטש, וואס האט זיך געסמט, ווייל זיינע יחוסדיקע עלטערן זיינען געווען געגן דער ליבע מיט א מיידל פון א קלענערן יחוס. מיין ארטיקל איז געווען אי א פראטעסט קעגן דעם זעלבסטמארד צוליב ליבע, אי אן אויסדרוק פון טיפן באדויערן, וואס א יונגער בחור האט, אן ווידערשטאנד, אזוי לייכט זיך אונטערגעגעבן דעם טויט אין נישט געקעמפט פאר זיין ליבע. דאס האט שטארק אימפאנירט דער יוגנט, ווייל, ווי א׳מעטום, זיינען אויך דעמאלט

אין טשענסטאָאוו געווען אַ סך אַזעלכע פֿאַלן פון דראָמאַטישע ליבעס. אַ שנייַדער־געזעלן האָט זיך האָפֿנונגלאָז פֿאַרליבט אין זיין מייסטערס טאָכטער. מיין פֿרייַנד העניעק שמולעוויטש, וועמעס טאַטע איז געווען אַ בלעכער, האָט זיך צעליבט מיט דער יחוס־דיקער גוטשע בעס. אירע עלטערן זיינען, נאָטירלעך, געווען קעגן שידוך. העניעק און גוטשע האָבן אָבער לסוף יאָ התונה געהאַט. אַזוי זיינען דאָן געווען אַ סך אַזעלכע פֿאַלן אין יענע ראָמאַנטישע יאָרן.

דער צווייטער אַרטיקל וואָס האָט געמאַכט אַ רושם איז געווען אַ פֿראָטעסט קעגן שמד. עס איז געווען נאָכדעם ווי די יידן אין וואַרשע, נישט וועלנדיק שטיפּען פֿאַרן ענדעקישן קאַנדידאַט צו דער ערשטער דומע, האָבן געהאַלפֿן דערווייַלן דעם פּוילישן אַרבעטער יאָגעלאָ. דער אַנטיסעמיטיזם האָט זיך צעשפּרייט און פֿאַרשאַרפט. אין ווייַל, אַ שטעטל ניט ווייט פון טשענסטאָכאָוו, איז אומגעקומען אַ גאַנצע יידישע פֿאַמיליע, וואָס אַנטיסעמיטן האָבן פֿאַרשפּאַרט אין אַ הויז און דאָס הויז אונטערגעצונדן.

דעמאָלט האָט אַן אָסימילירטער ייד, אַ דירעקטאָר פון האַנדלס־באַנק, אַוועקגעפֿירט זיין זעקס־יאָריק זון אין קאָשטשאָל „שוויינטי זיגמונט" און אים אָפּגעשמדט. דער נאָטיץ וועגן דעם אין דער אַנטיסעמיטישער צייטונג „גאָניץ טשענסטאָכאָווסקי", האָט אַרויסגערופן גרויס אויפרעגונג צווישן דער יידישער באַפֿעלקערונג, און דאָס איז זייער שארף געקומען צום אויסדרוק אין דעם דערמאָנטן אַרטיקל.

* * *

עס האָט זיך אָנגעהויבן דער ביילים־פּראָצעס. אָלע אָנדערע פּראָגעס זיינען פֿאַרדרוקט געווארן אַן אַ זייט. עטלעכע וואָכן כסדר האָבן מיר אויף די שפּאַלטן פון „טשענסטאָכאָווער וואָכנ־בלאַט", אַזוי ווי אין הארצן, געפֿיבערט מיטן בלוט־ביל־בל, וואָס איז געווען געוועבט קעגן אָלע יידן. מ׳האָט פרייער אָפּגע־אָטעמט וועג צו די טאָג־טעגלעכע פּראָבן; די גערטנער־פֿערמע האָט אין משך פון יאָרן אַרויסגעלאָזן געצייטלט שילערס; מיט די אָוונט־קורסן ביים האַנטווערקער קלוב אינטערעסירט מען זיך נישט. אין דער שיינער געבידע פון דער נייַער מקווה איז נישט אַזוי ריין... די „קולטור" אין האַנטווערקער קלוב איז דערגאַנ־גען צו פּעטע וויצן; דער אינטערעס צו דער „ליראָ" איז שוואַך, אַזוי, אַז אפֿילו צו אַ פֿאַרלעזונג פון י. ל. פּרץ האָט מען צוגע־לייגט געלט; די חדרים זיינען פֿאַרלעטערט; די יידישע פֿאַברי־קאַנטן וואַרפֿן אַרויס די יידישע אַרבעטער פון זייערע פֿאַבריקן; און די יידישע גמינע טוט גאַרנישט צו העלפֿן די יידישע עמי־גראַנטן.

אין 1913 האָבן זיך אָנגעהויבן צו אַרגאַניזירן די לעגאַלע פּראָפּעסיאָנעלע פֿאַראיינען. קיין אינטעליגענץ, וואָס זאָל אַרויס־העלפֿן אין דעם ארבעט איז שוין ניט געווען. אָבער די קערנער וואָס זיינען פֿאַרזיצט געווארן אין דער אַרבעטער אין די יאָרן פון פּריהיטס־קאַמף זיינען איצט אויפגעגאַנגען. אין די יידישע פֿאַכן פון שנייַדער, שוסטער, האַלץ־אַרבעטער, בעקער, שאַכטל־מאַכער, צעלאָלאָיד־ און שפּיליצייג־אַרבעטער האָבן זיך אַרויס־גערוקט מער אָנטוויקלטע אַרבעטער און האָבן געהאַלפֿן אַרגא־ניזירן זייערע פֿאַכן. עס זיינען אַגעריזדעט געווארן אַ גאַנצע ריי פּראָפּעסיאָנעלע פֿאַראיינען. מיר האָבן זיי צוגעהאַלפֿן מיט אר־טיקלען און נאָטיצן אין דער פּרעסע. אָפּט האָבן מיר אויף זייערע פֿאַראַמלונגען געפֿירט דעם פֿאַרזיץ און געהאַלטן רעדעס. צוליב איינער אַזא רעדע ביי דער אָזעלכע פֿאַלן פון דראָמאַטישע אַרבעטער־אַרעסטירט געווארן און איז אָפּגעזעסן עטלעכע וואָכן אין קאָזע.

אויף אין די גרויסע פֿאַבריקן האָט זיך אָנגעהויבן אַן אויפ־לעבונג. די אַרבעטער האָבן אָנגעהויבן צו סטרייקן פֿאַר הע־כערע לוינען: אין 1914, ווען ס׳איז פֿאַראָגקומען דער קאַמף אין די לענאָער גאָלד־גרובן פון סיביר, האָבן די סירענעס פון די טשענסטאָכאָווער פֿאַבריקן סיגנאַליזירט דעם פּראָטעסט פון די טשענסטאָכאָווער אַרבעטער.

די ערשטע וועלט־מלחמה האָט זיך דערנענטערט. אַ פּאָר וואָכן פֿאָר איר אויסברוך, האָט אַ פּייער צעשטערט דעם גרעסטן טייל פון מאַרקוספֿעלדס „מאַלאַרניע". מיט אַ פּאָר וואָכן שפּע־טער האָבן זיך שוין געשלאָפּט מיט דער ר׳ סישער אַרמיי אויבער לי לובלינער, דערנאָך גאַליציש פעלדער.

צוזאַמען מיט מיר זיינען געווען דוד גוטערמאַן, גאברי־על שווארצענשטיין, פּסח הירשמאַן, אַ סטאָליער־אַרבעטער אין דער אָנטוווערקער־שול. צווויי טרעגער־אַרבעטער; ראַשקין, שפּעטער אַ פֿאַרוואַלטונגס־מיטגליד פון טרעגער־פֿאַריין, און זאָוויק.

אין געפֿאָנגענלאָגער האָבן מיר, אַ גרופּע טשענסטאָכאָווער, פּסח הירשמאַן, אָפּטער, גאָלדמאַן און וועלטמאַן, די ערשטע צייט זיך געהאַלטן צוזאַמען. ס׳האָט געדויערט אַ לאַנגע צייט ביז מיר האָבן אָנגעהויבן צו באַקומען בריוו פֿון טשענסטאָכאָוו. דער ערשטער בריוו איז לאַגער און די ערשטע פּאָסילקע מיט וועש איז צו מיר אָנגעקומען פון מיינע אָלטע חברים אין פּרייַנד יצחק און העלאַ גורסקי. יצחק איז געווען צענזאָר אין וויַן. אַזוי אַרום איז מיין ערשטער בריוו קיין טשענסטאָכאָוו אַריינגעפֿאַלן צו אים. אין וויַן האָט זיך אויך געפֿונען מאָשע בערמאַן, אַ טעטיקע פּועלי־ציוניסטקע. פון אַמעריקע האָב איך דערהאַלטן אָפּטע בריוו פון משה צע, יאַנקל קאָפּינסקי, העלע סערצאַרזש, שמחה קאָלקע ע״ה, און, פֿאַרשטייט זיך, פון מיין שוועסטער פּעני. צוויי טשענסטאָכאָווער, מיט וועלכע איך האָב די גאַנצע צייט אין געפֿאָנגענלאָגער צוזאַמען געאַרבעט אין די קאַנצעלאַריעס — און אַנטייל גענומען אין דער קולטור־ און הילפס־אַרבעט, וואָס מיר האָבן געפֿירט, — זיינען געווען; לעדערמאַן (אַן אייגנטי־מער פון אַ פֿאַבריקל) אין יאָקוב שטרויסמאַן.

אין די לעצטע יאָרן פון דער ערשטער וועלט־מלחמה איז די פֿאַרבינדונג מיט טשענסטאָכאָוו געווארן בעסער. אין גענעראַלער זיינען אָנגעקומען אַ סך בריוו פון חברים אין פּריַנד, צוישן זיי, פון העלע האָסענפֿלד, סאַראַ אוונער, און פון העניעק און גוטשע שמולעוויטש. צומיינסטן האָט אַבער עשריבן מאריץ יארעצקי אין נאָמען פון דער ס׳ס.־אישער אַרגאַניזאַציע, וואָס האָט דעמאָלט אויפגעלעבט. ער, אונדזער אָלטער חבר מאָריץ, האָט צו־זאַמען מיט הערשל גאָטיינער געפֿירט אַ ביוראָ, וואָס האָט אויסגע־פֿירט, אין דייטש, די אָלע פֿאַראַמאָלטשטן, וואָס די דייטשישע אָקופּאַציע־מאַכט האָט געפֿאָדערט. די אַרגאַניזאַציע האָט זיך באַמיט מיך צו באַפֿריַיען פון לאַגער. די דאָזיקע אויפגאַבע האָט אויסגעפירט דער ליבער, גוטער חבר נאָטע שוואַרצבוים. איך בין באַפֿרייט געווארן אַ שטיקל צייט פֿאַרן סוף פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, אָבער קיין טשענסטאָכאָוו בין איך ערשט צוריק־געקומען ווען עסטרייך איז זיך צעפֿאַלן.

* * *

עטלעכע טעג נאָך מיין אָנקומען קיין טשענסטאָכאָוו, איז אָנגעקומען די ידיעה, אַז אין דייטשלאַנד איז אויסגעבראָכן אַ

רעוואלוציע, און דער קייזער ווילהעלם האט אבדיקירט. דאס איז געווען אין א שבת־צו־נאכט. די קלוב־צימערן אויף אלייע 43 זיינען געווען געפאקט מיט מענטשן. מיר האבן אפגעהאלטן א באראטונג, רפאל פעדערמאן, וואס איז געשטאנען אן דער שפיץ פון דער ארגאניזאציע, האט פארגעלייגט אינצואדדענען א דעמאנסטראציע. הערשל גאטיינער איז געווען קעגן. איך האב רפאלן א נטערשטיצט. מיר זיינען ארויס מיט א רויטער פאן אין גאס. פון אלייע 43 ביז טעאטראלנע איז דער עולם דעמאנסטרירט אלץ גרעסער. פראווא־קאטארן אדער לינקע „ע־ווא־לוציאנערן" האבן אנגעהויבן אויסשריייען: „פרעטש ז׳פאלסקאן ארמיאן" (ניבער מיט דער פוילישער ארמיי). א גרופע פוילישע יוגנטלעכע האבן זיך באלד א ווארף געטאן אויף דער דעמאנסטרא־ציע מיט שטעקנס און ס׳איז געווארן אויס דעמאנסטראציע. דער־נאך האבן די פוילישע צייטונגען געשריבן, אז יידן האבן איינגע־ארדנט א דעמאנסטראציע קעגן דער פוילישער ארמיי.

דער לאקאל אויף אלייע 43 איז באלד געווארן דער צענטער פון א רוישיקער טעטיקייט. דארט, אין לאקאל, האט מען געמאלן די רויטע פענער פאר פ.פ.ס.; געוואלט געווען פון די אנטוואפנטע דייטשן, און דארט האט מען ארגאניזירט א יידישע מיליץ. עס האבן זיך ארגאניזירט אין שטאט צווישן פארשידענע גרופן מיליץ. איינע איז געווען אן ענדעקישע, די צווייטע א פעפעריסישע אונטערן נאמען „מיליציא ליודאוא" (פאלקס מיליץ). עס זיינען געמאכט געווארן עטלעכע פרואוון ארויסצורופן אומרועון קעגן יידן. אבער די אינטערוועניצע פון ארבעטער־ראט און פון דער פאלקס־מיליץ האבן פארמידן פאגראמען. די פאלקס־מיליץ איז אויפגעלייזט געווארן שפעטער אונטער ענדעקישער הער־שאפט, אין 1920, פארן צווייטן פאגראם אין טשענסטאכאוו.

אין דער אנפירונג פון דער ס.ס.־ישער ארגאניזאציע זיינען צומיינטען געשטאנען חברים פון 1905. רפאל פעדערמאן (אין יענע יארן א סאציאל־דעמאקראט), האט געהאלטן די לייצעס פון דער גאנצער ארגאניזאציע אין זיינע הענט און זי אנגעפירט מיט זיין שטארקן ווילן און ארגאניזאטארישן טאלאנט. מיט אים צוזאמען זיינען געווען: הערשל גאטיינער. (דער סטודענט פון פי־לאסאפיע אין קראקע, איז איצט געווארן א ווירטשאפטלער), ער האט אנגעפירט מיט די קאמפארטיוון און בעקערי; מיכאל אל־טער, און יעקב יצחק זשארנאוויעצקי זיינען געווען טעטיק אין די פראפעסיאנעל־פאריינען. איך האב באלד איבערגענומען די כעקרעטארסטוול און שרייבערי. די נייי־צוגעקומענע זיינען גע־ווען דוחק שלעזינגער — א פייערדיקער טעמפעראמענט (ער האט שטודירט פאר אינזשיניר אין בעלגיע); משה בערקענשטאט — א קאמאשן־שטאפער; רייזעלע פייערטאג, חיהלע וואגא און אברהם וועגנער. שיע נירנבערג איז געווען דער אפארוויזאציע־מיניסטער. ער האט צוגעשטעלט שפיז פאר דער ארבעטער־קיך, ארבעטער־רעסטאראן און קינדערהיימען. פון רוסלאנד איז צורי־קגעקומען דער פוילישׁ־רייזידיקער (יידיש האט ער נישט געקענט) יוזשעק פינקעלשטיין, ער האט, צוזאמען מיט דוחק שלעזינגער, גע־שפילט א גרויסע ראל אין ארבעטער־ראט.

דער פריארדיקער פיר־ער — פעדערמאן, דארקע שאכער, לייזער בערקאוויטש און יעטשע פאקולע — איז איצט פארבי־טן געווארן אויף אן אנדערן: פעדערמאן, חיהלע וואגא, רייזעלע פייערטאג און עסטערע פוקס. דיי לעצטע האט שטודירט אין א ווארשעווער אוניווערזיטעט און איז שפעטער געווען פראפעסאר־לערערקע אין סאוועט־פארבאנד. איר נאענטער פריינד איז געווען לאנדע, א שטעפער־ארבעטער, וואס האט צוזאמען מיט איזידאר האראוויץ אנגעפירט מיט דער לינקער גרופע. לאנדע איז אויך שפעטער אריבער קיין רוסלאנד.

* * *

דעם ערשטן אפגענע אנטיסעמיטישן קלאפ אין נייעם פוילן האבן מיר באקומען, וועו דער ארבעטער־ראט האט געווייזלט אן עקזעקוטיוויע. די ארבעטער אין שטאט, פארבייטערט צוליב דער ארבעטסלאזיקייט (אלע פאבריקן זיינען דאמאלט געווען גע־שלאסן) און אונטערהעצט דורך די אנטיסעמיטישע עלעמענטן, האבן צום אנהויב נישט געווילט צולאזן קיין פארשטייער פון די יידישע ארבעטער אין דער עקזעקוטיוויע. נאך די שטארקע רע־דעס פון רפאל פעדערמאן און יוזשעק פינקעלשטיין, אונטער־שטיצט פון פארשטייער פון ס.ד., שפעטער איך פון פ.פ.ס., האט זיך די שטימונג געענדערט. דוחק שלעזינגער און יוזשעק פינ־קעלשטיין זיינען ארויס אין דער עקזעקוטיוויע און דארט געפירט דאס רעדל.

גאר שטארק איז געווען דער קלאפ, וואס די יידישע ער־בעטער האבן באקומען דעם 1טן מאי 1919. דער א־בעטער־ראט האט אויסגעארבעט א פלאן פון א געמיינזאמער דעמאנסטראציע פון אלע פארטייען. אבער וועו די יידישע ארבעטער זיינען גע־קומען צום פארזאמלונגס־פלאץ, האבן די אדרעגונג־היטערס זיי נישט אריינגעלאזט. די אנפירער האבן זיך געלאזט באהערשן פון דער אנטיסעמיטישער שטימונג פון דער מאסע און באך שלאסן, נישט אפיציעל, אייגנצואדדענען די דעמאנסטראציע אן די יידישע ארבעטער.

ס׳איז געווילט געווארן דער ערשטער שטאט־ראט מיט אן ענדעקישער מערהייט. פארציצער איז געווען דער אנטיסעמיט ד״ר נאוואק, די ענדעקישע מערהייט פון שטאט־ראט האט נישט איבערגעלאזט קיין געלעגנהייט אינצופירן באגרענעצונגען קעגן יידן. וועו עס וועלט באטראכט א פראיעקט פון א שטאטישער הלוואה אויף עפנטלעכע ארבעטן, וועלט באשלאסן די יידן נישט איבערצוגעבן קיין שום ארבעט אויסצופירן. וועו עס וועלן אפגע־זאגט 5 פערצענט פון אפראווויזאציע־קאמיטעט — זיינען אלע אפ־געזאגטע יידן, וואס זיינען דארט פארבליבן פון די צייטן פון דער דייטשישער אקופאציע

דאס אלץ, צוזאמען מיט די שטענדיקע אנטיסעמיטישע העצעס פון די צווייי פוילישע צייטונגען, האבן דערפירט צום שוידערלעכן פאגראם פון 19טן מאי 1920.

וועו פעטלורעס פאגראמשטשיקעס האבן געליטן א מפלה אין אוקראינע, און פעטלורע מיט זיין שטאב האבן אנפאנגן א מקום מקלט אין פוילן, איז ער איינקווארטירט געווארן אין שענסטן האטעל אין טשענסטאכאוו. ר. פעדערמאן, פארטרעטער פון דער פראקציע „פאראיניקטע" אין שטאט־ראט, האט דע־מאלט אריינגעשטראגן א פראטעט אין שטאט־ראט. פעדערמאן, און מיט אים שיע נירנבערג, זיינען געווען די, וואס האבן אין שטאט־ראט געפירט די מלחמה קעגן די עדעקעס. אבער מער ווי ריידן, שרייען און פראטעסטירן האט מען נישט געקענט.

אין טשענסטאכאוו האבן זיך אויף אפט באוויזן די „ליבע" געשטאלטן פון אנדערע באנדיטישע ארמייען פון רוסלאנד. א נאטיץ אין „דאס נייע ווארט" דערציילט וועגן דיזאזיקע פאר־שוינען אזוי: „וואך־אויס, וואך־אויס זעען מיר אויף אינדזערע שוינען די ליבע געשטאלטן פון די דעניקינצעס. וואס פאר א ליבע געפילן זיי דערוועקן. די דאזיקע טייערע אויסגעאידלטע פנימער... פשוט דאס הארץ צעגייט זעענדיק ווי פון זיי שיינען ארויס די בריייטע נשמות, גאלייטערט אין גאנצע יטען מענטשלעך בלוט

און טרערן אין וועלכע זיי האָבן זיך געבאָדן אויף די פעלדער און אין די שטעט פון אוקראַינע"...

„באַזונדער פריַיט אונדז אונדזער גאָסט־פריינטלעכקייט... אַ, ניין, דאָס זיינען נישט קיין רויטע בארבאַרן, וואָס מיר טראַנס־פאָרטירן אויף יענער וועלט... זיי וועט בייַ אונדז קיין האָר נישט קרימט ווערן. פאַרוואָגלט בעצבעג פון זייערע היימען, עפענען מיר בריַיט פאָר זיי אונדזערע טירן: צעליגט זיך ווי בייַם טאָטן אין וויינגאָרטן, פילט זיך ווי בייַ זיך אינדערהיים, ווייסט און כילט ווער מיר זיינען..."

* * *

דעם צווייטן מאַי 1923 האָט געזעראַל פאָש באַזוכט טשע־סטאָכאָוו. די שטאָט איז געווארן אויסגעפוצט מיט צענדליגער טריומף־טויערן: אַ פלאָרענטישער, אַ שלאָס־טויער, אַ גריכי־שער, אַ וועצעאַנישער אַזש"ו. זיי האָבן אפֿגעקאָסט מיליאָנען זלאָטעס, אויף די גאָסן האָבן מאַניפעסטירט טייערע קאַרטען, צוגאָוּוע פערד, אויטאָמאָבילן, רייכע טואַלעטן, אַ וואָלד מיט שטאַלענע העלמען און שפאלערן קינדער פון די שולן.

אַ טאָג פריער, דעם ערשטן מאַי, האָט אויף די גאָסן דע־מאָנסטרירט די ארעמקייט, די נויט, דער הונגער. רייטער־פאַ־ליַיצי האָט זיך געוואָרפן אויף אַ טייל פון די דעמאָנסטראַנטן. די קאָמוניסטישע אָפּטיילונג און אַ גרויסער טייל פון זיי ארעס־טירט. בייַדע טעג האָבן געווייזן דאָס „באַפריַיטע" פוילן אין איר אמתן אויסזען.

* * *

צוערשט לאָנגזאַם, דערנאָך אין פולן גאַלאָפּ איז אָנגעקומען די אינפלאַציע. די נאַראָוואָוו רעגירונגען האָבן געדרוקט פאַ־פיר־געלט אָן אַ שיעור אוֹן די ארבעטער האָבן אָן אויפהער געסטרייקט. נאָך יעדער הונדערט־פראָצענטיקער הוספה איז גע־קומען אַ פילפאַכע העכערונג פון די פרייַזן אויף זאָכן און לעבנס־מיטל. אַ גרויסע צייט האָט די ארמע באַפעלקערונג געלעבט אויף „דארמאָבע", דאָס וויסע מעל און שמאַלץ, וואָס איז גע־קומען פון אמעריקע. וועגן דאָס האָט אויפגעהערט האָט מען גע־הונגערט.

די שוואַרצע בירזשע איז געווען אויף דער ערשטער אַלייַע, וואָס איז שטענדיק געווען פאַרפלייצט פון מענטשן. צוימיינטען האָט מען געהאַנדלט מיט „לאָקשן" (אמעריקאַנער דאלאַרן), אַבער מען האָט אויך געהאַנדלט מיט וואלוטע פון דער גאַנצער וועלט און מיט אַלץ, וואָס האָט זיך נאָר געלאָזט.

די „מאַלאָרניע" האָט געארבעט אין אַ באַגרענעצטער מאָס. די אפֿגערענטע טייל איז מער נישט אויפגעבויט געווארן. הענ־ריק מאַקוספעלד איז געשטאַרבן. זיינע קינדער זיינען געווען אָפּגעקומענע גבירים. אַ גרויסע טייל פון די ארבעטער האָבן פארקויפט פאַפּיראָסן אויף דאיזוד־גאס. מען פלעגט אויך אמאל טרעפן אין די אונטן ארומשפאַציר מאַנכע ארבעטערינס פון דער פאַבריק... אַנדערע זיינען געווארן מארק־שטייער אין פיינט געקראָגן זייערע יידישע קאָנקורענטן. עטלעכע פּפּעסאָוצעס, געווּוענע אָנפירער פון דער פאַבריק, האָבן גאָדינט אין דער דעפענזיווע און אין דער קרימינעלער פאַליציי.

* * *

די בהלה־שטימונג, וואָס האָט גהערשט זינט פוילן איז געווארן זעלבסטשטענדיק, האָט דערגרייכט איר העכסטן פונקט בשעת די פוילישע ארמייען האָבן אנגעהויבן לויפן צוריק פון אוקראַינע און וווייס־רוסלאַנד. די רויטע ארמיי האָט זיך דער־נענטערט צו דער שטאָט וואַרשע. די רעאַקציע האָט זיך צע־ב׳שעוועט. ארבעטער־לאָקאָלן זיינען פארמאַכט געווארן, פאַרטיי־טויער ארעסטירט. ר. פעדערמאַן איז געווען מאַביליזירט אין דער פוילישער ארמיי. ס׳האָט זיך געדאַכט, אַז אַלץ וואָס די אר־בעטער־מאַסן האָבן אויפגעבויט מיט אַזוי פיל אידעאַליזם און אַנשטרענגונג, גייט אונטער. די יידישע באַפעלקערונג האָט געלעבט אין טויט־שרעק. סטודענטישע כוליגאַנעס האָבן גיהו־ליעט אין די גאַסן.

אין יענע טעג האָב איך אַליין, זיצנדיק ביים פרעסע־טיש פון שטאָט־ראָט, זיך געפונען אין אַ גרויסער סכנה. דער פאָר־זיצער, ד״ר נאָווּאָק, האָט מיט אַ התלהבותדיקער שטים גמאלדן, אַז פילסודסקי איז מיט זיינע ארמייען קיין קיעוו. די ראַט־מענער זיינען אויפגעשפרונגען פון זייערע ערטער און אין כאַר אַנגעהויבן צו שרייַען הורא! אַזוי ווי קיין אַנדער שונא אויף וועמען זיך צו וואַרפן איז אין זאַל נישט קיין עוועז, האָבן צענדליגער, מיט בלוט־פארלאָפענע אויגן, זיך געגעבן אַ קער צו מיר, דערפאַר וואָס איך בין, בשעת דער מאַניפעסטאַציע, געבליבן זיצן אויפן ארט. אַנטקעגן מיר איז געזעסן דער ווילדער אַנטיסעמיט מישעראָוסקי, פירער פון די כאדעקעס, און כאָטש ער האָט געטראָגן טונקעלע בריליַן, האָב איך דאָך דערפילט, אַז אַזוי זעט מסתמא אויס אַ וואלף איידער ער וואַרפט זיך אויף זיין קרבן. איך רעכן דאָס עד־היום פאָר אַ נס, וואָס איך בין דעמאָלט ארויס אַ לעבעדיקער פון שטאָט־ראָט...

ריכטיק אין דער צייט איז מענדל שוכטער אָנגעקומען קיין טשענסטאָכאָוו פון אַמעריקע. ער האָט אפֿגעהאַלטן מיט אונדז א מיטינג, איבערגעלאָזט דאָס גלט וואָס ער האָט מיטגעבראַכט פאַר געזעלשאַפטלעכע אינסטיטוציעס און יחידים, און אין גיך אַנטראָנען גיוואָרן. מיטגענומען מיט זיך האָט ער פעדערמאַנס פלאַן צו בויען אַן אייגן הויז פאַר די קינדערהיימען און שולן, וואָס איז, אגב, שפעטער פארווירקלעכט גיוואָרן.

נאָכדעם ווי ס׳איז געשלאָסן גיוואָרן דער שלום צווישן פוילן און רוסלאַנד, האָבן זיך אָנגעהויבן די מלחמה־נאָכווייַן. אַ גרויסער טייל יידישע זעלבער אין דער פוילישער ארמיי זיינען אויסגעשיילט גיוואָרן פון זייערע רעגימענטן אין אינטערנירט גיוואָרן אין לאָגער יאבלאָנאַ. הינטער וואַרשע. וועגן מען האָט דעם לאָגער ליקווידירט, איז אַ גרויסער טייל פון די יידישע זעלבער גבראַכט גיוואָרן קיין שטענסטאָכאָוו און מיטגעבראַכט מיט זיך דאָס ליד, וואָס זיי האָבן דארטן געשאָפן אויף דער מעלאָדיע פון די פוילישע לעגיאָנערן אין דער ערשטער וועלט־מלחמה: „מי פיערוושאַ בריגאַדאַ". דאָס ליד פון אינטערנירונגס־לאָגער „יאבלאָנאַ" האָט זיך אָנגעהויבן אַזוי:

„מי אבוו יאבלאָנאַ,
טאָ נאָדשעיא פּלאָנאַ".
(מיר, לאָגער יאבלאָנאַ, זיינען אַ האָפענונג אַ ליכטיקע).

אַלע מיידלעך פון טשענסטאָכאָוו האָבן נאָכגעזונגען דאָס ליד.

* * *

טראָץ דעם אַלעם האָט מען זיך גיווויילט, געלאָכט און דער עיקר גטאַנצט, ארעם, רייך — אַלע האָבן גיזוכט אביסעלע פארווילונג.

די היפט־פארווילונגען זיינען גיוואָרן די מאַסקאַראַדן. זיי זיינען צומיינטסן איינגעארדנט גיוואָרן אין די ניי־אר־אונטן און פורים־צייט. די מאַסקאַראַדן און טאַנץ־אונטן זיינען איינגע־ארדנט גיוואָרן דורך די פארטייען, פראַפעסיאָנעלע פאריינען און פילאַנטראפישע גיזעלשאפטן. די אריסטאַקראַטישע אונטערנע־מונגען זיינען פארגעקומען אין סטראשאַצקי זאל, די פראַלע־

טאריש — אין זאל „נייע וועלט" (פריער „קופיצקי"), די מיטל־מעסיקע — אין זאל „האַרמאָניא". אזוי איז אויך געווען מיט די טאַנץ־אוונט.

טעאַטער־פאַרשטעלונגען האָבן פאַר־לאָרן דעם רייץ וואס זיי האָבן געהאט אין דער פאַרמלחמהדיקער „קולטור־עפּאָכע". די קינעמאַטאָגראַפן זיינען שטענדיק געווען געפאָקט. דער שענסטער פון זיי איז געווען דער „אַדעאָן" אין דער צוויטער אַלייע. די קינאָס האָבן איינגעפירט אטראקציעס, צומיינסטן מיט צוויי־ראַנגיקע אַקטיאָרן פון וואַרשעווער קאַבאַרעטן. אַ סך האָבן גע־זונגען פאַר־נאַגראַפישע לידלעך. דער יונגער דור, בחורים און מיידלעך, עלטערע אויך, האָבן דערפון, ווי מען זאגט, געלעקט די פינגער.

מיט שטורמישן ענטוזיאזם האָבן די יידישע מאַסן שטענ־דיק אויפגענומען די קאַנצערטן פון מ. קיפּניס און ז. זעליגפעלד. יאַנקעלע דאַנציקער, זייער אימפּרעסאַריאָ, האָט, זעט אויס, ליב געהאַט טשענסטאַכאָוו און אונדז מכבד געווען מיט עטלעכע קאַנצערטן אַ יאָר. דער זאל „סטראוואַנסקי" איז שטענדיק געווען איבערפולט. מאַנכע פאַלקס־לידער, ווי למשל, „וואַנקא ניע שא־לעי", זיינען אין אַ טויזנט־שטימיקן כאָר מיטגעזונגען געווארן מיט קיפּניסן.

אין „טונקל־אוונט", מיטן הומאָריסט יוסף טונקל, (אויך אַן אפּטער גאַסט אין טשענסטאַכאָו) איז געווען באַזונדערס אַרי־גינעל. די עלעקטרישע ליכט אין זאל האָט אויפגעהערט צו פונקציאָנירן און דער אוונט איז געווען באמת א טונקעלער...

* * *

אַ סך מאל האָט זיך די ליבע פאַליצייַ אַריינגעמישט אין פאַרשטערט די שמחה. אין פורים־אוונט אין זאל „האַרמאָניא" איז צעטריבן געווארן, וויל ס'איז גראד געווען אַ קאַטוילישער פאַסט־טאג. דער עולם האָט געפראָווט פורים אויפן טראָטואַר פון דער אַלייע. אַ סך מאל זיינען פאַרלעזונגען און קאַנצערטן אויפגעהאַלטן געווארן, וויל פאַליצייַ האָט געפאַדערט אַ באַזונ־דער דערלויבעניש צו רעדן אדער זינגען יידיש. דער פאַרזאַמל־טער עולם פלעגט אפט זיצן שען'ן אין די קאַלטע זאַלן בשעת די איינאַרדנער זיינען אַרומגעלאָפן איבער די פאַליציאישע קאָ־מיסאַריאטן אפצורופן די גזירה.

צום בעסטן איז אַבער געווען זומער אין אַלטן אדער נייעם פאַרק און זונטיק אין אסטראָוואַ וואַלד. די צרה אין די פארקן איז נאָר געווען, וואס צען מיינוטן איז אוונט זיינען זיי געשלאָסן געווארן. אויב עמיץ האָט געוואלט דאַרט לענגער רמאַנסירן, האָט מען געמוזט שפּרינגען איבערן הויכן פלייט.

* * *

די שטורעמדיקסטע, די רוישנדיקסטע געשעענישן זיינען געווען די וואַל־קאַמפן.

צום ערשטן איז געווען דער וואַל־קאַמף אין די אַרבעטער־ראַטן, דערנאָך וואַלן צום סיים, וואַלן צום שטאָט־ראַט. אין די שפּעטערע יאָרן זיינען שוין קיין אַרבעטער־ראַטן נישט געווען אַבער וואַלן צום סיים, אין שטאָט־ראַט און אין דער יידישער גמינע זיינען כסדר פאַרגעקומען.

שטורעמדיקע פאַרזאַמלונגען און מאַסן־מיטינגען זיינען פאַר־געקומען אין זאל פון האַנטווערקער קלוב, אין זאל „האַרמאָניא" און צומיינסטן אין זאל „נייע וועלט".

אָט איז אַ מוסטער פון צוויי וואַל־פאַרזאַמלונגען: אין זאל „האַרמאָניא" אַרדנען איין די ציוניסטן אַ פרויען־פאַרזאַמלונג פון די „בנות־ציון". אַבער דער זאל איז געפאַקט מיט די אַר־בעטער־מיידלעך פון די גאַרנצאַרסקע, נאַדזשעטשנא, סענאַטאַר־סקע גאַסן. מען שטייט אויף די בענק און אויף דער גאַלעריע. ציוניסטישע יוגנט היט די שטיגן, אז אַ רעדנער פון די אַרבע־טער־פאַרטייען זאל נישט שטערן. אַבער דערנאָך ווי די קרא־קעווער רעדנערין ענדיקט איר רעדע, באַווייזט זיך אויף דער טריבונע אַן אַרבעטער־רעדנער ווי ער וואלט אַראָפּגעפאלן פון הימל. די וועגט פון זאל הויבן אן צו ציטערן פון אפּלאָדיסמענטן. די ציוניסטן מיט די „בנות ציון" וועלן דאָ בטול בשישים.

אויף אַ צווייטער ציוניסטישער מאַסן־פאַרזאַמלונג פאַר מע־נער זיינען שוין די טירן אינגאַנצן געשלאָסן, אַבער נישט פאַר די פליישער־אַרבעטער, טרעגער־אַרבעטער אאז"ו. זיי לאָזן זיך אין אַטאַקע, פראַלן אויף די טירן און נאָך זיי שטראָמט אַריין די מאַסע, וואס די אינאַרדנער ווילן אין זאל נישט האָבן, און עס רוישט און טומלט די מאַסע און לאָזט נישט קיין מענ צום האַרט דעם ערשטן רעדנער. ביז דוד־דע שלעפּזיקן באַווייזט זיך אויף דער טריבונע, הויבט אויף די האַנט און עס וועדט שטיל.

די אייגנטימער פון די זאַלן, די דרוקערייען, האָבן בעת די וואַלן געמאַכט די בעסטע געשעפטן. די שטאָט איז געגאַנגן כאַ־דראָם. רעדנער זיינען הייזעריק געווארן. די ארעמע פרויען, וואס מען פלעגט צוזאַמענרופן פון די פאַרוואַרפנסטע ווינקעלעך, זיינען אַרט מאַניפולירט פון די פארטייען. ביז דעם ערשטן אויפּרוף פון דער טריבונע, הויבט אויף די האַנט און עס וועדט שטיל.

די אייגנטימער פון די זאַלן, די דרוקערייען, האָבן בעת די וואַלן געמאַכט די בעסטע געשעפטן. די שטאָט איז געגאַנגן כאַ־דראָם. רעדנער זיינען הייזעריק געווארן. די ארעמע פרויען, וואס מען פלעגט צוזאַמענרופן פון די פאַרוואַרפנסטע ווינקעלעך, זיינען אין אַ טויזנט־שטימיקן כאָר מיטגעזונגען געווארן מיט קיפּניסן.

אין „טונקל־אוונט", מיטן הומאָריסט יוסף טונקל, (אויך אַן אפּטער גאַסט אין טשענסטאַכאָו) איז געווען באַזונדערס אַרי־גינעל. די עלעקטרישע ליכט אין זאל האָט אויפגעהערט צו פונקציאָנירן און דער אוונט איז געווען באמת א טונקעלער...

* * *

אַ סך מאל האָט זיך די ליבע פאַליצייַ אַריינגעמישט אין פאַרשטערט די שמחה. אין פורים־אוונט אין זאל „האַרמאָניא" איז צעטריבן געווארן, וויל ס'איז גראד געווען אַ קאַטוילישער פאַסט־טאג. דער עולם האָט געפראָווט פורים אויפן טראָטואַר פון דער אַלייע. אַ סך מאל זיינען פאַרלעזונגען און קאַנצערטן אויפגעהאַלטן געווארן, וויל פאַליצייַ האָט געפאַדערט אַ באַזונ־דער דערלויבעניש צו רעדן אדער זינגען יידיש. דער פאַרזאַמל־טער עולם פלעגט אפט זיצן שען'ן אין די קאַלטע זאַלן בשעת די איינאַרדנער זיינען אַרומגעלאָפן איבער די פאַליציאישע קאָ־מיסאַריאטן אפצורופן די גזירה.

צום בעסטן איז אַבער געווען זומער אין אַלטן אדער נייעם פאַרק און זונטיק אין אסטראָוואַ וואַלד. די צרה אין די פארקן איז נאָר געווען, וואס צען מיינוטן איז אוונט זיינען זיי געשלאָסן געווארן. אויב עמיץ האָט געוואלט דאַרט לענגער רמאַנסירן, האָט מען געמוזט שפּרינגען איבערן הויכן פלייט.

* * *

די שטורעמדיקסטע, די רוישנדיקסטע געשעענישן זיינען געווען די וואַל־קאַמפן.

צום ערשטן איז געווען דער וואַל־קאַמף אין די אַרבעטער־ראַטן, דערנאָך וואַלן צום סיים, וואַלן צום שטאָט־ראַט. אין די שפּעטערע יאָרן זיינען שוין קיין אַרבעטער־ראַטן נישט געווען אַבער וואַלן צום סיים, אין שטאָט־ראַט און אין דער יידישער גמינע זיינען כסדר פאַרגעקומען.

שטורעמדיקע פאַרזאַמלונגען און מאַסן־מיטינגען זיינען פאַר־געקומען אין זאל פון האַנטווערקער קלוב, אין זאל „האַרמאָניא" און צומיינסטן אין זאל „נייע וועלט".

אָט איז אַ מוסטער פון צוויי וואַל־פאַרזאַמלונגען: אין זאל „האַרמאָניא" אַרדנען איין די ציוניסטן אַ פרויען־פאַרזאַמלונג פון די „בנות־ציון". אַבער דער זאל איז געפאַקט מיט די אַר־

פריער געהאַט זייער מנין. שבת פלעגט מען דאָרט דאָוועגען, טיילן עליות און מנדר זיין קאַרל מאַרקס׳ בילד, ככדי זייער „קלאַסן־פאַריין" זאָל נישט פאַרשעמט ווערן אָן מאַרקסן. דער שטאָט מגיד, קאַבלעניץ, האָט יעדן אָוונט געלערנט מיט זיין חברה קדישא אַ בלאַט גמרא אָדער משניות, די תלמוד־תורהס זיינען געווען איבערפילט מיט קינדער, און מלמדים האָבן געלערנט ווי אין די גאָר אַלטע ציימן, כאָטש ס׳האָט שוין עק־זיסטירט די וועלטלעכע יידישע פאָלקשול, קינדערהיימען ביי אַלע פאַרטייען, „אַכראַנקעס", און אייניקע פּילישע שולן פאַר יידישע קינדער מיט די לערערינס פריילין שאכער, פעלא קיאק, דער אַלטער אָוונער, זיין יינגסטע טאָכטער און אַ סך אַנדערע. אין די פּוילישע שולן פלעגט אויך אַ מלמד לערנען מיט די יידישע קינדער „יידישע רעליגיע".

אין זייער גרעסטער מערהייט האָבן יידישע אַרבעטער נישט געאַרבעט אום שבת. די אַרבעטער־צייטונגען, אייניע פון זיי „דאָס נייע וואָרט" פון די „פאַראייניקטע", האָבן צום שטאַרקסטן באַקעמפט דעם עזעזץ וועגן געצוואונגענעם זונטיק־רו, וואָס איז געווען געצילט קעגן יידישן האַנדל, יידישער אינדוסטריע און יידישע האַנטווערקער. די יידישע קראַמען אין אַלטן און נייעם מארק, אין דער ערשטער צייט צוייטער אַלייע זיינען שבת געווען געשלאָסן. און איז אַ יידישע שניט־קראָם אין דער צווייטער אַלייע שבת געווען אָפן, דאָס אַ דעלעגאַציע פון אָנגעזעענע יידן, אין די שבתדיקע אָטעלעס קאָפאַטעס, זיך געלאָזט אויף דער אַלייע, פול מיט שבתדיק־שפּאַצירנדיקע יידן, אויפצופאַדערן דעם מחלל־שבתניק צו פאַרמאַכן זיין קראָם. אין די אַרבעטער־קלובן זיינען שבת אָפּגעהאַלטן געווארן די פאַרטיי־פאַראַמלונגען, פאַר־טיי־פאַרלעזונגען, אָזוי ווי די פּוילישע אַרבעטער האָבן זייערע פאַראַמלונגען אָפּגעהאַלטן זונטיק. שבת נאָכמיטיק זיינען אַלע פאַרטיי־לאָקאַלן געווען געפאַקט.

פון אַלע יידישע יום־טובים, וואָס זיינען געפייערט געווארן פון אַלט און יונג — האָט דער יום־טוב פסח פארנומען דעם אויבן־אָן. ווי מיט הונדערטער יאָרן צוריק האָט מען זיך וואָכן אָנגעריכט צום יום־טוב פסח. געריניקט די הייזער, געסקרא־בעט די דילן, געשייערט און געכלשרט דאָס געפּעס און געבאַקן מצות.

אָט איז אַ כאַראַקטעריסטישע באַשרייבונג פון אַן ערב פסח, געדרוקט אין „דאָס נייע וואָרט", פון יאָר 1921.

„אויף די גאָרנצאַרסקע, נאַדשושטשע, סענאַטאָרסקע, וואַר־שעווער און אַנדערע גאַסן גרייט מען זיך צום פסח און מען באַקט מצות. אַלע באַקן מצות: טאַטעס, מאַמעס, טעכטער, זין און קליינע קינדער. די לעצטע זיינען מעל־וואָרפערס און וואָסער־גיסערס. עלטערע יידן מיט בערד און עזוינטע יונגען דריייען די מצה־מאַשינען. עלטערע פרויען אָן יונגע מיידלעך קנייטן טייגלעך. די געשיקטע הענט פון די רעדלער פליען איבער די מצות, קלייניע יינגלעך כאָפן זיי אויף, טראָגן זיי צום שיבער, וואָס שטייט ביים בּרענעדיקן אויוון און שיבט אַריין און שיבט אַרויס אָן אויפהער.

„אין דער מצה־בעקערייַ פון די האַנטוווערקער גייט עס צו אַ ביסל אויפן אַלטן שטייגער. דאָרט היט מען נאָך די אַמאָליקע כראַדיציע און ווען די קצבים באַקן אָפּ זייערע מצות — זיינען זיי זיך משמח צוזאַמען מיט די מצה־אַרבעטער מיט אַ גלעזל משקה אָן לאָזן זיך אונטערלענען די הערצער...

„אויף דיזעלביקע גאַסן זעט מען דורך די פענצטער פון די קעלערס אַ גרויסע אַצאָל צוקער־בעקעריינ. דער ריח פון טאָרטן און צוקער־קוכנס שלאָגט אין דער נאָז. דאָס גרייט מען צו פסחדיקע מאכלים פאַרן נייעם מאַרק, ערשטער און צווייטער אַלייע..."

צוזאַמען דערמיט איז געפייערט געוואָרן דער ערשטער מאַי מיט מאַסן־מיטינגען, דעמאָנסטראַציעס אין די גאַסן און אָפּא־דעמיעס אין די אָוונטן. אַלע אַרבעטער־לאָקאַלן זיינען אויסגע פוצט געוואָרן און באַהאַנגען מיט רויטע פאַפּירענע בענדער. נישט געקוקט אויף אַלע שטערנישן וואָס מ׳איז אויסגעשטאַנען פון פאַליציי און אַנדערע צרות — איז דאָך געווען יום־טוב.

אַ גרויסער יום־טוב צומיינסט אויף דער אַרעמער יידישער גאַס זיינען געווען די שול־פייער־נגען און קינדער־פאַרשטעלונגען פון דער י. ל. פרץ שול און קינדערהיימען. אַ סך מאָל זיינען די אַלטע יידישע יום־טובים פאַראייניקט געוואָרן מיט די נייע, אין אַ חנוכה אָדער פורים האָט מען אַיינגאַראַנדט אַ שול־יום־טוב פאַר די קינדער, טאַטעס און מאַמעס. פירער פון די אַרבעטער־פאַרטיין, פאַרשטייער פון די פראָפעסיאָנעלע פאַריינען זיינען זיך צוזאַמענגעקומען. מיט אַ לייכטנדיקן פנים האָט חבר צינע אַזשעד, פאַרטרעטער פון בעקער־פאַריין, געבראַכט קיכלעך און האָט דער פאַריין האָט געבאַקן לכבוד דעם יום־טוב. דער פאַר־זיצער פון עלטערן־קאָמיטעט, חבר לייבוש בערקאָוויטש האָט געפּענט די פייערונג. די קינדער האָבן געזונגען און אַ ליכטיקע פרייד האָט זיך צעגאַסן איבער אַלעמענס הערצער.

אין דער טעטיקייט פון די אַרבעטער־פאַרטיין האָט אַ וויכטיקן אָרט פאַרנומען די אויפקלערונגס און בילדונגס אַרבעט צווישן דער אַרבעטער־יוגנט, וואָס אַמאָל האָט מען זיי געהרופן „לערן־יינגלעך". און ס׳איז געווען צו זיי אַך און וויי. די „פאַר־אייניקטע" האָבן געפירט פאַר זיי אַן אָוונט־שול, וואו דער טראַפּ איז געלייגט געוואָרן אויסצולערנען די יוגנט, צומיינסטן פון די חדרים, צו שרייבן אַ גוטן יידיש און זיי באַקענען מיט דער יידישער ליטעראַטור. די שול איז געווען אָפן אויך פאַר דער יוגנט פון אַנדערע ריכטונגען און אומפאַרטייאישע. עטלעכע נע־מען פון זיי זיינען מיר געבליבן אין זכרון. און מען דאַרף זיי דערמאָנען. מיטן טאָטן פון יונגינקן וואַרגאָן האָב איך געאַרבעט אין מאַרקוספעלדס „מאַלאָרניע" אין 1905. דאָסזעלביקע מיטן מער דערוואַקסענעם קאָנציאַרסקי. בייַדע האָבן שוין דעמאָלט גע־הערט צו דער קאָמוניסטישער יוגנט אַרגאַניזאַציע. רייזעלע ראָ־זנפעלד, די ייננערע שוועסטער פון רעגינע (ריוושטש) קופּער־מאַן, ע״ה, איז אויך איבערגעגאַנגען צו דיר לינקע, זי האָט זיך גערעטעוועט פון היטלער־חורבן און האָט מיר שפּעטער געשריבן בריוו פון קאָמוניסטישן פויליק. חיהלע וואגאס ייננערע שוועסטער איז זייער יונג געשטאָרבן. משה לעוענהאַף איז אַוועק דער בעסטער שילער. ער האָט מיר שפּעטער גענויעמעט אַ ליד, פאַר־עפּנטלעכט אין „דאָס נייע וואָרט". עלעק לעווענשטיין איז שפּע־טער געוואָרן אַ פונקציאָנער אין דער קאָמוניסטישער אַרגאַניזא־ציע און איז יאָרן־לאַנג געזעסן אין די פּוילישע תפיסות, אָזוי ווי אַ סך אַנדערע פון דערוועלביקער גרופּע. ס׳האָט זיך דאָרט אויך געלערנט אַ שומרטע, אַ מיטגליד פון „השומר הצעיר". דער כאַראַקטעריסטישסטער פון אַלע איז געווען הערשל ליפשיץ. ער איז אַוועק דער פּוילישקסטער שילער. און ווי אַן איסנאַם פון אַלע איז ער דווקא געווען רעליגיעז־פרום און מען האָט אים גמעוווט באַשיצן פון דער איבעריקער שול־יוגנט, וואָס האָט אים געוואָלט פאַרדושאבען. ער איז אָבער געבליבן ביי זיינס. ער איז שפּעטער געוואָרן אַן איבערגעבענער געזעלשאַפּטלעכער און קולטור־טוער און צוזאַמען מיט פאַרשטייער פון „השומר

הצעיר" האָט ער אָנגעפירט מיט דער אַלגעמיינער אַרבעטער־ביבליאָטעק.

דאָס אַרײַנגענעמען אין דער שול די קאָמוניסטישע יוגנט האָט געבראַכט גאָר שלעכטע רעזולטאַטן פאַר דער שול אין פאַר דער יוגנט־אָרגאַניזאַציע פון די פאַראיניקטע — "שטראַל". די קאָמוניסטן האָבן צעשטערט די אָרגאַניזאַציע צוזאַמען מיט דער שול, וואָס האָט זיי אויפגענומען אין זיי דערציען צו זיין מער קולטורעלע מענטשן. זעט א.יס, אַז דאָס האָט נישט געהאָלפן...

* * *

די גאַנצע צייט נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, אַזוי ווי פריער, איז די עמיגראַציע פון די ייִדישע מאַסן, באַזונדער פון דער יוגנט, געפֿלאָסן ווי א שטראָמיקער טייך קיין אַמעריקע, ארץ ישראל, אַרגענטינע, דייטשלאַנד, פֿראַנקרייך, בעלגיען און וואו מ׳האָט נאָר געקאָנט.

קיין ארץ־ישראל איז מען געפֿאָרן מיט סערטיפֿיקאַטן, קיין אַמעריקע מיט וויזעס פון קרובים, קיין פראַנקרייך און בעלגיען — אומלעגאַל.

נאָר שטאַרק איז געווארן דער דראַנג קיין ארץ־ישראל, וועז די עמיגראַציע קיין אַמעריקע איז כמעט ווי אָפּגעשטעלט געווארן. א סך אַרבעטער און יוגנט האָבן פֿאַרלאָזן זייערע פֿאַר־טיינן אין זיינען אַריין אין די ציוניסטישע אַרגאַניזאַציעס. באַ־זונדערס אין „מזרחי", וואָס האָט קיין אייגענע יוגנט נישט געהאַט, אָבער דער ייִדישער לעבנס־שטראָם אין טשענסטאָכאָוו איז נישט אויסגעטריקנט געווארן. פון די אַרעמע ייִדישע גאַסן האָבן ווידער אַרויסגעשטראָמט נייע יוגנט קאָדערן. נייע פּנימער האָבן זיך באַווייזן און דאָס ייִדישע לעבן מיט אַלע פּריידן און ליידן איז ווייטער געגאַנגען.

סוף 1923 האָב אין אַליין פֿאַרלאָזן טשענסטאָכאָוו און זיך געלאָזט קיין אַמעריקע אויף א וויזע פון מיינע בריידער.

איך האָב פֿאַרבראַכט אין אַמעריקע איין יאָר. אין דער צייט בין איך אָבער געווען מער אין טשענסטאָכאָוו ווי אין אַמע־ריקע.

אין ניו־יאָרק, אין הויז פֿון פּריינד חיים לייב שוואַרץ, אין קאַני־איילענד, אויף דער אויפנאַמע אין טשענסטאָכאָווער בראַנטש 1905: קאָפּל געריכטער, מרדכי אַלטמאַן, וואָס איז געווען דע־מאָלט פֿאַרזיצער, ביז די, וואָס האָבן נאָר וואָס פֿאַרלאָזט טשע־סטאָכאָוו, מיינע פּריינד פּעלא אין שמעון בירא, וועלכע האָבן מיך טאָקע איינגעלאָדן צו זיך נאָך דער פֿאַרלעזונג; די מיטגלידער פון „יונייטעד טשענסטאָכאָווער רעליף" און אויפן טשענסטא־כאָווער באַל, וואו כ׳האָב זיך ווידער געטראָפֿן מיט די בעסטע פּריינט פֿון די שול, דער דעלעגאַט פון „די יאָנג מען" אין טשענסטאָכאָוו, סימקאָוויץ; די פּריינט סאָבאָל, קאַרפּיעל, קויפּ־מאַן, סענזער, הערשל און חנה פּייערשטיין, ישעיהו אין יעטע לענטשער, — די אַלע וואָס זיינען אַוועק פון טשענסטאָכאָוו אין־דער איך בין אַהין געקומען, צוזאַמען מיט דער יוגנט, וואָס האָט נאָר וואָס פֿאַרלאָזן טשענסטאָכאָוו — ריווטשט ראָזענפעלד, פּייגעלע בערלינער (נישט די לערערין וואָס אין פֿאַריז), צינצי־נאַטוס און צענדלינגער אַנדערע פּריינט און חברים, — האָב איך געפֿילט וויי איך וואָלט זיך צוריק געפונען אין טשענסטאָכאָוו!

אין שיקאַגאָ, אין דער בוכהאַנדלונג פון משה צעשינסקי, אין הויז פון מענדל און שיינדל שוכטער פון שמחה און יעטע גרילאק, אין די היימען פון דוד, סאָפּי, חנה, לינע און זעלדע מאַלאַדסקי — ביסטו אַוודאי געווען אין טשענסטאָכאָוו.

* * *

סוף יאָר 1924 בין איך צוריקגעפֿאָרן צו מיין פרוי העלען, מיין נייַ־געבוירענע טאָכטער, וואָס איך האָב נאָך נישט געקענט אוּן צו די שולן, וואָס זיינען געשטאַנען נישט גוט. זייענדיק אָ יאָר אין אַמעריקע האָט מען ערשט דערפילט ווי פּוילן איז פּינצטער, רעאַקציאָנער, אַרעם. פֿאַרביטערט אוּן אַנטיסעמיטיש ביז די קנאַכן פון די ביינער. דאָס איבערגיין די פּילישע גרע־נעץ, דאָס אַרויפּצוזען זיך אויף דעם טונקל־באַלויכטענער פּוילי־שער באַן, וואו ס׳האָט באַלד אַ גרילק געטאָן אין די אויערן דאָס זידל־וואָרט „זשיד". די טשענסטאָכאָווער תפיסה*) די שווערע שוידערלעכע אַרעמקייט אין יידישן קוואַרטאַל, וואָס איז ס׳נדערט־פאַך פֿאַרגרעסערט דורך די שווערע שטייערן — אַלץ צוזאַמען האָט אַ זעץ געטאָן אין די אויגן מיט אַזא כח, וואָס האָט צוזאַ־מענגעדריקט דאָס ארץ ווי מיט אייזערנע צוואַנגען.

אין דער תפיסה האָב איך זיך צוואַמענגעטראָפן מיט צוויי מיינע באַקאַנטע: דוד׳ל געריכטער, אַנפירער פון די קאָמוניסטן, אוּן דזשאלאשינסקי, מיט וועמען איך האָב פֿאר דער ערשטער וועלט־מלחמה צוזאַמען געארבעט אין פּאָפּיר־סקלאַד פון מאַר־קוספעלדס „מאַלארניע". ער, דער שטילער בחור, וואָס האָט דאָכט זיך נישט געקענט טשפּען אַ פליג אויף דער וואַנט, האָט אַרייַנגעריקט אַ מעסער אין רוקן פון דער אינציקער טאָכטער פון די ליבערמאַנס, אוּן איז אָפּגעקומען מיט אַ פּאָר יאָר תפיסה.

אין משך פון די צוויי יאָר, וואָס איך בין, צוליבן פֿראַצעס געבליבן אין טשענסטאָכאָוו, איז די לאַגע געווארן ערגער פון טאָג־צו־טאָג. די הערשאַפט פון דער „דעפענזיווע" איז גע־וואקסן. די שפּיאָנען־אַרמייען האָבן זיך געמערט, צווישן זיי אַ סך יידן, וואָס האָבן דערווייל געטאָן די מלאכה פּריוויליק מיט דער האָפענונג אפשר אַמאָל צו ווערן באַאַלטע שפּיאָנען. בייַ מיר אוּן אַנדערע טויער פון די „אומאָפּהענגיק" זיינען אָפט פּאָר־געקומען הויז־רעוויזיעס אוּן די פּאָליציי האָט צוגענומען יעדעס שטיקל פּאַפּיר, וואָס זי האָט געפונען. די תפיסות זיינען געווען געפּאָקט מיט פּאָליטישע אַרעסטירטע, צומיינטן קאָמוניסטן. יעדע נאַכט, וועז דער טויער־גלאָק האָט געקלונגען, האָט זיך דאָס הארץ צונויפגעקאָרטשעט פון שרעק, אַז מ׳איז געקומען דיך שלעפּן אין דער תפיסה.

זומער 1926 איז פֿאַרגעקומען די „פּילסודסקי־רעוואָלוציע", אויף וועלכער מען האָט גלעזגט אַזוי פיל האָפענונגען, אַז זי יועט פֿאַרלייכטערן די לאַגע. אין טשענסטאָכאָוו האָבן זיך באַ־גענגט די צוויי קאָמפּנדיקע צדדים: דער קראָקעווער גאַרניזאָן, וואָס איז געבליבן געטריי דער רעגירונג האָט זיך געלאָזט קיין האַרשע. די באַן־אַרבעטער האָבן אָבער אָפּגעשטעלט די באַנען אוּן דאָס מיליטער איז געבליבן אין טשענסטאָכאָוו. דער טשע־סטאָכאָווער גאַרניזאָן איז אָנגעפירט געווארן פון פּילסודסקישיקעס אוּן פֿאַרשטעלט דעם וועג די רעגירונגס־פֿאָלקן פון קראָקע. אַלץ איז אַריבער בשלום.

סוף 1926 האָב איך זיך ווידער געזעגנט מיט טשענסטאָכאָוו.

---

*) איידער איך בין דאָס ערשטע מאָל געפֿאָרן קיין אַמעריקע, בין איך אָנגענאָמען געווארן אין בערוכט פֿאַר אַן אַרטיקל אין „דאָס נייַע וואָרט" א״נ „דער שטילער מאַרע", ואו איך בין אַרויסגעטראָטן קעגן שליסן די שולן מיט 10 טויזנט קינדער אָנגעפירט פון דער בונדישער געזעלשאַפט „אונדזערע קינדער".

דאָסמאָל שוין אויף שטענדיק. ווי שוועד ס׳איז געווען דאָס לעבן אין פּוילן — איז נאָך שווערער געווען זיך צו צעשיידן דערמיט. צום שווערסטן — דאָס געזעגענען זיך מיט די לערער און קינ־דער פון דער י. ל. פּרץ שול, וואָס כ׳האָב פֿאָרגאָלטען דאָס לעצטע יאָר פֿאַרן אָפּפאַל. די שול האָט איך איבערגעלאָזט אין גאָר א גוטן צושטאַנד. די פֿאָרגאָלטונג האָט איבערגענומען דער־נאָך דער גאָר יונגער אברהם בראט, וואָס האָט זיך אויפגעכאַווט אין דער אַרגאַניזאַציע און איז געווארן א פּייאיקער און ערנסטער בחור. מיט א יאָר פריער האָט ער חתונה געהאַט מיט רוזשע פֿלאָומער, האָט געהאַט אין טאָכטער, וואָס איז, שפּעטער, ביים אומקום שוין אַלט געווען 16 יאָר. ער און וואַלף פּייגע, ביידע זיינען אַיבערגעגאַנגען צום „בונד״ נאָכדעם ווי די רעגירונג פון די פֿאַלקאָוויניקס האָט ליקווידירט די גרופּע „אומאָפּהענגיקע״. זיי האָבן אויך געהאַט אויפֿזיכט איבערן י. ל. פּרץ הויז ביז דער ליקווידאַציע פון יידישן ישוב.

די קינדער און די לערער פון דער י. ל. פּרץ שול האָבן ביים געזעגענען זיך מיט מיר געזאָמלט צווישן זיך גראָשנס און מיר געקויפט א וויסן קראַנץ בלומען. אָט דער בלומען־קראַנץ און דאָס ליד וואָס מיר האָבן דעמאָלט געזונגען איז בעבליבן די גרעסטע און שטאַרקסטע איבערלעבונג מיינע, וואָס איך געדענק.

אויף דער סטאַנציע האָב איך זיך געזאָגט מיט די נאָענט־סטע חברים־פריינט, וואָס זיינען שוין מער נישטא: שיע נירנ־בערג און זיין פּרוי, דודקע שלעזינגער, רעניע גראָס, די עק־זאָטישע שוינהויט, וואָס איז ווי א וואונדער פון לעבן אויסגע־וואקסן אין קעלער אויף ראָג אגראָדאָוע אין ספּאָדק; אברהם בראט און זיין פּרוי רוזשע, די קאָשטאַנען־רויטע רעגינע וואזשע־כאָ, די שטילע טויב העלענטשע פֿיליאוואטש, די פּרום־ליבנדיקע פּייגעלע בערלינער, די בעסטע פּרעבעלסטין פון קינדערהיים, וואָס טשענסטאָכאָוו האָט אַרויסגעגעבן. און די בלאָנדע, שלאָנקע, בלוי־אויגיקע סטעפּאַ יעשענאָוויטש, וואָס איז לעבנדיג ווי אַלע מיטגעפֿאָנגענן מיטן צוג, וואָס האָט אונדז אויף אייביק צעשיידט.

מיין פּרוי העלען און מאָטעק פֿליוואָטש האָבן מיר באַגלייט ביז הערבי. מאָטעק איז געווען א שילער פון דער ירידישער גימנא־זיע, צוזאַמען מיט עקשטיינען, זיי האָבן געהערט צו די שענסטע טיפן און בעסטע פֿאַרשטייער פון דער נאָך־מלחמהדיקער יוגנט. מאָטעק פֿליוואָטש, וואָס איז אויך מער נישטא, איז געווען מיין ליבסטער שילער און בעסטער חבר.

* * *

נאָכדעם ווי כ׳האָב דאָס אָרץ פֿאַרצייכנט וויס איך, אַז פֿאַר א זייטיקן מענטשן, פֿאַר וועמען די אַלע נעמען זיינע פֿרעמד, האָט דאָס אַלץ גאָר וויניק באַדייטונג. אין אמתן אָבער זיינען די אַלע נעמען און פֿאַרביילויפּדיקע, קורצע שילדערונגען אַרויס־גענומען פון גרויסן, נאָך נישט געשריבענעם ראָמאַן פון אַן עפּאָכע, וואָס וואַרט אויף איר קינסטלער. אפשר וועט ער אמאָל קומען, דער גאָטס־געבענטשטער קינסטלער און וועט דאָס אַלץ צוזאַמענעמען אין דערפון שאַפן דאָס גרויסע ווערק פון א לעבן, וואָס איז שוידערלעך אומגעבראַכט געווארן, און קען נישט און ווייל נישט פֿאַרשווינדן פון לעבן.

נאָכן אַרויסגעבן דאָס בוך „טשענסטאָכאָווער יידן״ האָט מען אונדז פֿאַרגעוואָרפן, אַז מיר האָבן נישט אַרייַנגענומען אין אים באַשריבונגען און שילדערונגען פון אייניקע ריכטונגען אין יידישן לעבן וויי די ציוניסטישע, אַרטאַדאָקסישע אאַז״וו. דאָס איז אין א עוויסער מאָס ריכטיק, אָבער ווי אַזוי האָבן מיר געקענט, און ווי קאָן דאָס איין מענטש טאָן? דערצו פֿאַדערט זיך דאָך א סך פֿאַרשונג, א סך זאַמלונג און באַאַרבעטונג פון געזאַמלטע מאַטעריאַלן. ווי קענען מיר דאָס אויספּירן מיט אונדזערע שוואַכע כוחות?

טוען מיר וואָס מיר קענען. מיר, יעדער פון אונדז, וואָס איז געראָטעוועט געוואָרן פון היטלער־חורבן, נעמט צוזאַמען זיי־נע געדאַנקען, זיינע זכרונות און פֿאַרשרייבט עס. עס זאָל ניט פֿאַרלאָרן גיין. זאָלן עס טאָן אונדזערע פריינט אין ישראל, זאָלן עס טאָן אונדזערע לאַנדסלייט, וואו נאָר זיי זענען זיך. אפשר וועט אַמאָל קומען דער זאַמלער און וועט פון דעם אַלעם אויס־שמידן אין גאַנץ ווערק, וואָס וועט גלעבן א פול, אלזייטיק בילד פון דעם לעבן, וואָס איז אַוועק, און וואָס איז גלעבליבן.

צום סוף וויל איך פֿאַרענדיקן דערמיט: מיט יעדער אויסגאַבע, מיט יעדער שילדערונג פון יענעם לעבן, מיט יעדן אַרטיקל, וואָס מיר פֿאַרשפּנלטלכן האָבן מיר א צוויי־פּאַכן ציל: מיר פֿאַר־אייביקן דאָס לעבן און די אַלע אומגעקומענע אין תהום פון חורבן; זייער לעבן, זייערע נעמען, זייערע מעשים זאָלן נישט פֿאַרגעסן ווערן! אין צוזאַמען דערמיט ווילן מיר פֿאַרמערן דעם איצר פון יידישן לעבן, רייכער מאַכן, מונטערן, שטאַרקן די, וואָס זיינען גלעבליבן, בכדי וויטער צו פירן די מלחמה פֿאַרן זיין פון אונדזער פאַלק און זיין קולטור. און פונקט ווי דאָס בוך „טשענסטאָכאָווער יידן״ וויזמענען מיר אויך וויטער יעדער שריפט דעם „עם ישראל חי״!

„ווען איר דערמאָנט אונדז גייען מיר אַרויס פון אונדזערע קברים און באַהעפטן זיך מיט די לעבעדיקע״ (פון מעטערלינגס „בלויגן פויגל״).

אמאָל, אין יענע לעבעדיקע צייטן האָב איך באַשריבן „א טאָג אין קינדערהיים״ און אַזוי אַנגעהויבן:

„רייסט זיך אַרויס, אויף א ווייל, פון יאַריד פון געשעפטן און יאַגענישן, וואַרפט אַראָפּ פון זיך אויף א מינוט די משא פון שטענדיקער עבודת פּרך, טרייסלט זיך אָפּ פון שטויב, וואָס ליגט אויף אונדז פון דורות — מיר ווילן גיין אין א נייער, ציכ־טיקער, אייגנאַרטיקער וועלט פון צאַרטע באַשעפענישן — אין קינדערהיים״.

איצט רעדט אין מיר א שטים אַזוי. קוק נישט אין שפּיגל, פֿאַרגעס ווי אַלט דו ביסט, פֿאַרגעס דעם חורבן, פֿאַרלאָז דעם בית עולם מיט די טייערע קברים, וואָס דו טראָגסט אין הארצן,

וועק אויף אין זיך אלע גוטע כוחות, די צארטע, וואס רעמע ליבע צום קינד, צום מענשן: די פרייד, האפענונג, גלויבן אין א שע־נערער וועלט, וואס קינדער־געזאנג האט אין דיר אויפגעוועקט. מיר וועלן צוריק גיין צו יענער פרימיקער וועלט פון יידישן קינד — אין קינדערהיים, אין דער י. ל. פרץ שול, אין פרעבטיקן בנין, וואס ברידער, חברים און פריינד אין אמעריקע האבן אויפגעבויט אויף קרוטקע גאס.

אונדז איז דאס נאך געווען באשערט, מיר האבן נאך געהאט די זכיה צו פארווירקלעכן דעם שענסטן חלום פון אונדזער לעבן, פון אונדזער צייט. אבער געהלומט האבן אים דורות יידישע קינדער פאר אונדז. דאס יידישע קינד איז געווארן בר־מצוה צו 13 יאר, אבער דעם עול פון יידישקייט, גלות און ארעמקייט האט עס שוין געשלעפט פון קמץ אלף אן. ווי עס זינגט דאס פאלקס־ליד:

אויפן פריפעטשאק ברענט א פייערל
און אין שטוב איז הייס,
און דער רבי, לערנט, מיט די קינדערלעך,
לערנט אלף בית.

וועו איר וועט קינדער עלטער ווערן,
וועט איר אליין פארשטיין;
וויפיל אין די אותיות ליגן טערן,
און וויפל געווין.

וועו דאס קינד איז עלטער געווארן האט ער זיין געוויין אויסגעגאסן אין „גמרא־ניגון“:

וואס־זשע קלאגסטו ביי דער גמרא?
קלויזניק בלאסער, קלויזניק ליבער;
און דיין ווינענדיקער ניגון
אין מיין הארצן גייט איבער...

אדער:

מאי־קא משמע־לן דער רעגן
וואס־זשע לאזט ער מיר הערן?
זיינע טראפנס אויף די שויבן
קייקלען זיך ווי טריבע טערן.

(אברהם רייזען)

אדער:

„דאס וואסער אין טייכל ווי קלאר און ווי זויבער,
ארום אויף די פעלדער שפרייט זיך א צויבער,
און דאס בית־המדרש איז אלץ נאך פארטרויערט;
אן אייביקער צער פון די ווינטן לוירט,
און קוקט מיט פארדרוס אויף די שטראלן די ניינ;
וי, אמר אביי, אמר אביי“.

(דוד אייזנהארן)

עס זיינען אנגעקומען נייע צייטן, און ש. פרוג האט א זינג־געטאן:

דאס פייגעלע וואקעט, דאס פייגעלע רופט
שטייט אויף, קינדער, פריש און וואקעט איז די לופט.

צום ערשטן איז געקומען דער זיידע מענדעלע, געבענטשט זיין נאמען, מיט זיין שלמהלען. און וואס פאר א חידושים, וואס פאר א וואונדער א יידיש קינד האט דערזען און געהערט: „גרייניע לאנקעס מיט קווייטן בלומען וויי געשטיקטע קאוויארן, פעלדער מיט וויגנדיקע זיך זאנגען, פאר אים שפילט א וואונדערשיינע קאפעליע: עס קנאקט דער סאלאוויי, עס צעגיסט זיך אין טרעלן דער סטיגליץ, עס רופן זיך אפ געמבעס א מעקן פון ציגן, א הירזשען פון פערד און א שופר בלאזן פון קי“. דאס יידישע קינד האט דערזען גאטס אמתע וועלט, וואס איז אים אינגאנצן פרעמד געווען.

דערנאך איז געקומען דער אומשטערבלעכער שלום־עליכם מיט זיין „מאטל פייסי דעם חזנס“ און אנדערע. צוזאמען מיט דער יידישער ליטעראטור איז ארויף אויף דער בינע פון יידישן לעבן דאס פארשטויסענע יידישע קינד.

דער גרויסער אנהייב איז אבער געקומען אין די יארן פון דער גרויסער דערוואכונג, וועו אין די ארעמע יידישע קווארטאלן האט זיך דערהערט דאס שאלן פון די פרייהייטס־לידער:

„ווי לאנג, א, ווי לאנג וועט איר ליידן און שקלאפן!“

(דוד עדעלשטאט)

פון אט יענע יארן מיט די פרייהייטס־געזאנגען און קאמפן פאר פרייהייט ציט זיך די גראדע ליניע צום נייעם וואונדער אין יידישן לעבן: צו דער ארבעטער קינדערהיים, צו דער יידיש־וועלטלעכער שול פארן יידישן קינד.

אין 1918 בין איך צוריקגעקומען פון מלחמה און געפאנגענ־לאגער. מיר איז שווער געווען צוריק צו פארבינדן דעם פאדעם פון פארטיי־ארבעט, וואס די קנאפע פיר יאר מלחמה און אונטערן צוים האבן איבערגעריסן. מיין הארץ און גדאנק איז געווען ווי אטראפירט צו פריערדיקע אידעען און אידעאלן. נאר דע־מאלט וועו איך האב דערזען די ערשטע קינדערהיים, געשאפן אין דער מלחמה־צייט, די ציכטיקייט, די געמאלטע וועגט און פאדלאגעס, די בלענדנדיקע ווייסקייט פון די קינדער־בענקעלעך, די שפילצייג, די פיאנא; וועו איך האב דערפילט די ליבע צום קינד, וואס דא ארומגעשוועבט אין דער לופט, ממש מיט די הענט אנצוטאפן — איז מיר ליכטיק געווארן אין די אויגן און אין דער נשמה. נאר אין דער קינדערהיים האב איך דערפילט, אז דעם מענטשנס ליבע, זיין אידעאלזים, זיין גלויבן איז נישט טויט, און איך בין ווידער געווען דערמיט באהעפט מיט מיין גאנץ לעבן.

אין דער ארבעטער־קינדערהיים האט דאס יידישע קינד געפונען א תיקון. יעדעס נארמאל קינד ווערט געבוירן מיט טאלאנט, יעדעס קינד, פון די שטומע יארן אן, ביז עס וואקסט אויף, איז אן אויפטוער, ווייל מייסטרעווען. אפילו אין חדר האבן יידישע קינדער געמייסטרעווט באהאלטענערהייט אונטער די טישן די חנוכה־דרידלעך; די גראגערס; די פורן מיט די רעדער פון א קאלער פאדעם; פון פאפיר געמאכט פויגל, און שיפן, און אפט דערפאר באקומען קלעפ פון רבין.

אין דער קינדערהיים האט מען געמייסטרעווט אויף טיש און אויף בענק. ס'איז געווען גענוג ברעטער, האמערס, זעגן און קלעצלעך צו מאכן קאסטנס און קעסטלעלעך, פורן און שליטנס, און אויפצושטעלן גאנצע פאלאצן. מען האט געארבעט בשותפות, און ביחידות:

„קלעבט זיך איינער אויס א שטיבעלע מיט א קוימען. אין שטיבעלע מאכט מען א טישעלע און ביים טישעלע א פיטשינקע ליאלקעלע. מען מאכט א צוויגעלע מיט א פייגעלע אויף אים, א טעלערל מיט פרוכטן, א קישן מיט א ליאלקעלע, און אין אלץ לייגט מען אריין אייגענעם סטיל, טאלאנט, פלייס און באגייס־טערונג. דערנאך וועו עס ווערט טרוקן שטעלט מען אויס אין

שויבן־שענקל און מען בארימט זיך: דאס האב איך געמאכט, דאס האב איך געמאכט". („א טאג אין קינדערהיים").

פון די קינדערהיימען אין די צענדליגער שטעט און שטעטלעך פון פוילן זיינען אויסגעוואקסן זיבן קלאסישע פאלקסשולן, דערנאך א יידישע גימנאזיע, א לערער־סעמינאר. די שולן זיינען צומיינסט געוואקסן מיט מסירת נפש פון די לערער און שולטורן. זיי זיינען געווען ארומגערינגלט מיט זעלטענער וואַרעמער ליבע פון טאטע־מאמע, פון יידישע ארבעטער, פון די פראפעסיאנעלע פאראיינען, פון פאלקס־מענטשן און פון דער פאלקס־אינטעליגענץ. אינעווייניק, אין די שולן, האט געבראכט א גרויס ליכט, וואס האט געלויכטן איבער די גאסן און הויפן פון די יידישע קווארטאלן. דאס יידישע לשון אין מויל פון די קינדער האט געהאט טויזנט חנען. די יום־טובים לכבוד די קלאסיקער, מענדעלע, שלום־עליכם, פרץ, רייזען, — צוזאמען מיט די אלט־נייע יידישע יום־טובים, וואס זיינען געפייערט געווארן אין די שולן, — האבן געלויכטן מיט זיבן־זוניגער פרייד און באגייסטערונג.

ס׳איז געווען א יונגע, וואונדערלעכע וועלט פון גרויסע און קליינע קינדער, א נייע־געבוירענע וועלט, וואס האט מיט קינדער־לידער און פאלקס־געזאנגען געווארקט פרייד, האפענונג און גלויבן אין א פרידלעך־שעפעריש לעבן פארן יד און פארן מענטש, פאר אונדז און פאר דער וועלט. דער געווייז פון דורות, אלטע און קינדער, דער געוויין פון גמרא־ניגון, פון אמר אביי איז פאר־ביטן געווארן אויף פריידיקע, מוטיקע געזאנגען פון ארבעט און פרייהייט:

„אין דער קוזשענע ביים פייער
שטייט א שמידער און שמידט.
קלאפט דער האמער, פונקען פייער שפריצן,
און ער זינגט א ליד.

פון דער פרייהייט וואס וועט קומען
זינגט ער מוטיק, זינגט ער היים:
און ער שפירט נישט ווי עס רינען
פון זיין פנים טייכן שוויים."

אין די העכערע קלאסן האט מען שוועריע זאכן געלערנט זייער לייכט. חוץ יידיש און העברעאיש, פויליש, געשיכטע פון אלטע און נייע צייטן און אלץ וואס א מענטש דארף וויסן אין זיין לעבן: היגיענע, כעמיע, מיט עקספערימענטן אין דער אייגענער לאבאראטאריע, באטאניק, אין אייגענעם גארטן; מען האט געלערנט מאלן, זינגען, טאנצן און שפילן אין מאנדאלין־ארקעסטער.

אין דער קינדערהיים און שול איז אויך געווען א טעאטער־סטודיע. זייער וויניק יידישע אקטיארן האבן געהאט אזא מוזיקאלישע אויסבילדונג, אזא וואונדערלעכע אויסשפראך, אזוי פיל טעאטער־קענטניש ווי די מער טאלאנטירטע קינדער פון דער שול. יעדע קינדער־פאראשטעלונג איז געווען א גרויס געשעניש אין שטאט. שפעטער זיינען שוין די שול־ארטיסטן און ארטיסטקעס ארויסגעטרעטן מיט גרויס דערפאלג אויף דער יידישער ביגע.

ס׳איז מער נישט געווען קיין חלום פון א נייער וועלט, ס׳איז מער נישט געווען קיין בענקעניש נאך די „שטילע פארנאכטן פון שטעטל". עס איז געווען ווי א חלום וואס איז געווארן וואר.

אן אמתע, לעבעדיקע, נייע־געבוירענע וועלט — די וועלט פון יידישן קינד.

מען האט רעציטירט יידישע דיכטער, אלטע און נייע, ארויסגעצטע פון דער וועלט־ליטעראטור און אייגענע ווי משה קולבאקס „שטאט":

„און עס האבן גלעקער געקלונגען.
אין וועג האבן זיך געלאזט בראנזענע יונגען.
הער, לאמיר גיין, לאמיר גיין!
די טירן פון ווייט, זיינען בריים, זיינען פרייַ,
אונדזער וועג איז באהויכט מיט טוי און ניי.

לאמיר עפענען די טרוימען און שמידן די וואר
לאמיר זוכן דאס ליכטיקע ליד פארן דור.
אפשר היט שוין אן איינזאמען וואנדערער זיין וועג,
אפשר וועבן זיך קלאנגען פון נייעם געבעט —
לאמיר קינדער פון שטראם
און פון נאכט און פון תהום
לאמיר גיין, לאמיר גיין..."

צוזאמען דערמיט האט יעדן טאג, אויף יעדן יום־טוב, אויף יעדער טעאטער־פארשטעלונג, געשאלט דער קינדער־מארש פון קינדערהיים:

„איינס און צוויי און דרייַ, און פיר,
וואס מיר זיינען זיינען מיר
כאטש מיר זיינען יונג און קליין,
ווי די העלדן דארף מען גיין.

ניין און צען, עלף און צוועלף
טרעפסט א פויער זאג אים גאטהעלף!
טרעפסט א בלימל, זאג אים: בלי!
טרעפסט א פויגל, זאג אים: פלי!
מארש, מארש געגאנגען!
מיט פויק און געזאנגען!
מיר דארפן נישט פרעגן,
לאמיר גיין, לאמיר גיין..."

גרויסע געסט זיינען געקומען באזוכן די שול: שלום אש פון וואַרשע, דר. חיים זשיטלאוווסקי פון אמעריקע, דר. שאבאד פון ווילנע. רוט לעוויאש און משה רודינאוו, פון טור איבער פוילן; האבן געגעבן א באזונדערן קאנצערט אין דער שול פאר קינדער. פון ווייטע מקומות איז געקומען א דעלעגאציע פון ענגלישע לייבאר־דעפוטאטן: לארד און ליידי מארלי. די חשובע געסט האט מען אויפגענומען מיט געזאנג, פארשטעלונגען און מיט שפילן מאנדאלין ארקעסטער און מען האט געשיקט גרוסן צו די קינדער פון ענגלאנד, צו די קינדער פון דער גאנצער וועלט.

לאמיר באארן דעם הייליקן אנדענק פון לערער, לערערינס און שולטערערי, די קדושים, וואס האבן זיך מוסר נפש געווען אויף קידוש השם און קידוש פון מענטש!

דער רעדאקטאר פון „לערער יזכור־בוך", דער חשובער שרייבער און פירער פון די יידיש־וועלטלעכע שולן אין פוילן, ח. ש. קאזדאן, איז זיין ארויפער צום הייליקן ספר, האט אי־בערגעדרוקט שלמה מענדעלסאנס וועריטער:

„דאס זיינען געווען א וואונדערלעכע גרופע מענטשן, וועלכע האבן געלעבט מיט א גרויסער אידעע און איר געדינט מיט דער גאנצער נשמה.

„צוזאמענפארן און קאנפערענצן פון די דאזיקע לערער זיינען אלע מאל געווען אזוי יום־טובדיק און דורכגעדרונגען מיט אינערלעכער אומרואיקייט און גלילענדיקער שעפעריש־קייט ... עס איז שווער וועגן דעם צו שרייבן און טראכטן — מען וועלט צעריסן פון אינערלעכער בענקשאפט און צער!"

אין „לערער יזכור־בוך" זיינען שוין דערמאנט א סך פון די לערער פון די טשענסטאכאווער שולן. מיר וועלן דא כאטש דערמאנען אייניקע נעמען:

די ערשטע וואס מען דארף דערמאנען איז, רייזעלע פייער־טאג־בערקענשטאם, וועלכע מען האט געגעבן א צינאמען „טשע־טשע־טשע", ווייל ווען זי האט דערזען א קינד אין גאס, האט זי זיך געלאזט לויפן אנטקעגן מיט אויסגעשטרעקטע הענט.

בעת דער דייטשער אקופאציע האט זי געפירט די געהיימע מעדעס־ביליאטעק. זי איז אומגעקומען מיט א מארטירער טויט.

די שטאלצע מיט איר שעדלעצער יחוס, רבקה צוקער, האט גערעדט אביסל ליטווויש. ווען קאפעלע האט אין קלאס צום ערשטן מאל זי געהערט לערנען, האט ער פארוואנדערפן די הענט־לעך איבער די קני און דערקלערט גאנץ דרייסט: אז „מיר פאר־שטייען נישט קיין דייטש" ...

אזוי פאליע פרידמאן, איינע פון די פערל צווישן דער לערער־פאמיליע. איר שוועסטער, מאניא פרידמאן: די „בלאנ־דע שיקסע", די לעבעדיקסטע פרעבעלסטין פון דער קינדער־היים — בראניא ליפשיץ פון וואַרשע. דער ליבלינג פון אירע שילער, שלמה מעלמאן. ער האט מיטגעארבעט ביים רינגעל־בלום־ארכיוו, זיין פרוי איטקא לאזאר, די שוואַרץ־חנעווידיקע,

א גרופע חברטעס „פאראייניקטע"־„אומאפהענגיקע" צום אפפארן פון חבר א. כראבאלאווסקי קיין אמעריקע. רבקה וועקסלער (לעבט איצט אין טשענסטאכאוו), רושע פלאונער־בראם (פרוי פון אברהם בראט), איר קוזינע פון ראדאמסק, פייגעלע בערלינער (לעבט איצט אין פאריז), העלענטשע פליוואטש, ריקל גראס, שלעזינגער (פרוי פון דודיק שלעזינגער), א. כראבאלאווסקי, נירנבערג (פרוי פון שיע נירנבערג)

„דאס איז דער גאר גרויסער צאל אומגעקומענע שול־טוער, לאמיר כאטש דערמאנען אברהם בראט. כבוד זיין אנדענק. בראט האט אנגעהויבן זיין געזעלשאפטלעכע ארבעט כמעט אלס קינד. ער איז אומגעקומען צוזאמען מיט זיין פרוי, רוזשע פלאונער און זייער זעכצן יאריקער טאכטער. אין „יודען־ראט" האט מען אים פארגעלייגט, כדי זיך צו ראטעווען, זאל ער ווערן א פאליי־ציאנט. ער האט געענטפערט: „איך ווייל בעסער אומקומען איידער צו לייגן א האנט אויף יידן"! דער צווייטער, הערשעלע ערלין, דער קאמיקער, די שטילע און פרומע נשמה, וואס האט אונטער דער דייטשער אקופאציע, אין וואַרשע ערגעץ געגנבעט קופאנעס אויף ברויט צו העלפן די פליטים פון טשענסטאכאוו. ער איז אינער פון די, וועמען דר. יוסף קרוק האט אים עווידמעט זיין בוך: „אומאפהענגיקייט, טעראר, פרייהייט".

זייערע נעמען, פון די וואס דערמאנט און נישט דערמאנט, זאלן זיין געבענטשט לדור דורות.

איצט עהערן זיי אלע צו דער אייביקייט. צום הייליקן און לעגענדארן לאנד „נישטא", לעבעדיק איז אבער געבליבן די לעגענדע פון יענעם לעבן, די לעגענדע פון דער יידיש־וועלט־לעכער שול, ווי א סטראפע אין מאקסים גאַרקיס ליד „פעיא" זאגט:

„און מארקא איז שוין מער נישטא.
זיין קבר — קיינער וויים נישט וואו ר'איז דא,
זיין גייסט דאך איבער אונדז שוועבט
א לעגענדע נאך אים לעבט" ...

משה קאפינסקי, נאטקע קראַמאַלאוסקי, משה קרעמסקי, מאַרקוס הערשליקאוויטש, גוטשע שטיינץ (זיין פרוי), שמולעוויטש, שטייניץ, (נאַמען אומבאַקאַנט), הערשעלע פיוואלאוויטש, שושנה טשענסטא־כאוסקי, (נאַמען אומבאַקאַנט). לעצטע ריי: (איך געדענק נישט נאַמען), פלאַונער, פרענטקע

אַרבעטער־פאַלקס־שול „פאַראייניקטע" (2טע אַפּטיילונג)

ארבעטער־פאלקס שול „פאראייניקטע" (1טע אפטיילונג) אין שטעטטאאר.

אַרבעטער־פאַלקס־שול „פאַראייניקטע" (3טע אַפּטיילונג)

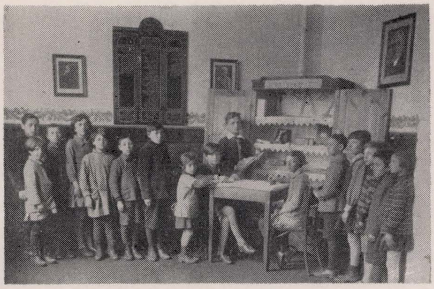

שול־קאַאָפּעראַטיוו פון דער כאַלקס־שול א. נ. י. ל. פּרץ, 1928-9

קינדער יום־טוב צוליב פּאַרעגדיקן דאָס שול־יאָר פון דער קינדער־הויף י. ל. פּרץ

קלעזמער־מאַמלונג פון דער ארבעטער־פאלקס־שול א. נ. ראַטנער אין פּשעמסלאַאר.
27.VI.1928

אַ גרופּע שילער וואָס האָבן פּאַרענדיקט די י. ל. פּרץ שול. אויף דער פּאַטאַגראַפּיע זעט מען די לערערין זאַרסקי, שמשון בערקאָוויטש און אַנדערע

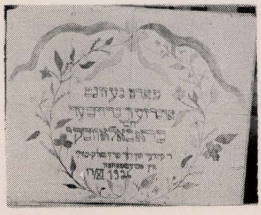

פּייגעלע בערלינער־זעלווער אויף אַ באַזוך אין טשענסטאָכאָוו אין 1936. אברהם בראָט, זיין טאָכטער סטעפאַ יעשעניאוויטש, רבקה וועקסלער, פלאָמענער, פלאָמענערס שוועסטער שיין

אַ גרופּע אַגיטאַטאָרן פאַר די „פּאַראיניקטע" פון רעכטס זיצנדיק: רעלע אַמסטערדאַם־פריימויער, באַמס, פייגל פראַנק, לאַפּידעס, פייערטאַג

אברהם ליטמאַן

הערש־דוד נאָמבערג אין טשענסטאָכאָוו

(געווידמעט מיין לאַנדסמאַן און חבר רפאל פּעדערמאַן)

א

וועז עס איז אין טשענסטאָכאָוו באַקאַנט געווארן די נייעס, אַז דער בארימטער שריפטשטעלער הערש דוד נאָמבערג איז געקומען אין שטאָט און איז געוואָרן דער רעדאַק־טאָר פון דעם טעגלעכן „טשענסטא־כאָווער טאָגעבלאַט", האָבן ס׳רוב יידן זיך געפילט דערהויבן. באַזונדערס האָבן זיך געפילט שטאָלץ און יום־טוב׳דיק די משכילים און די מער ראַדיקאַלע יוגנט אין שטאָט, וואָס זיינען געווען הייסע חסידים נאָמבערגס און געלייענט אַלץ וואָס נאָמבערג האָט געשריבן. זיין ליד „דער נביא", די דערציילונגען „דער רב און זיין זון", „פון אַ פּוילישער ישיבה" און דאָס רעוואָלוציאָנערע ליד „ס׳לויפֿן, ס׳יאָגן שוואַרצע וואלקן" — איז געלעגן ביי יעדן איינעם אויף די ליפּן... דער נאָמען נאָמבערג איז אין יענער צייט — אין 1915־1916 — אַרויסגעזאָגט געוואָרן אין איין אָטעם מיט יצחק לייבוש פּרץ, שלום עליכם און שלום אַש.

נאָמבערגס איבערנעמען דעם רעדאַקטאָר־אָמט אין טשענ־סטאָכאָוו האָט אַרויסגערופן אַ פּחד בייַ די כלל־טוער אין שטאָט. די דאָזאָרעס פון דער קהילה, די „מאַכערס" אין די פּאַרשיידענע אינסטיטוציעס, האָבן געכאַפּט אַ ציטער... זיי האָבן מורא גע־האַט, אַז נאָמבערגס בייסיקע פּעדער זאָל ניט נעמען רייסן פאָסן פון זיי...

וועז נאָמבערג האָט איבערגענומען די לייצעס פון דער צייטונג, איז געוואָרן לעבעדיק און פריילעך אין שטעטל... ער האָט אין זיינע „שמועסן מיט די לעזער", אין די „משבת לשבת" אַרטיקלען, זיך פאַרטשעפּעט מיט די סאַמע „פּני" פון שטאָט... אַממערסטן האָבן אַריינגעכאַפּט די אַסימילירטע יידן, די רייכע, די דייטשישע יאַהודים, וועלכע זענען געווען די באַלעבאַטים פון שטאָט... זיי האָבן געהאַט די מאה און אויך די דעה... נאָמ־בערג האָט אויך ניט געשאַנעוועט די אַרטאַדאָקסישע כלל־טורע, די אגודהניקעס, די גערער און ראַדאָמסקער חסידים, וועל־כע האָבן געוואָלט אָנהאַלטן זיך ממשלה איבער דעם יידישן לעבן אין טשענסטאָכאָוו. אין דער יידישער גמינע, אין דעם קהילה־שטיבל, האָט געפּלאָגערט אַ הייליקע מלחמה צווישן די „דיי־טשישע" יידן, די יאַהודים, און די אַרטאַדאָקסן; צווישן די האָנט־וועדקער און די סוחרים — די ציוניסטישע מזרחי־יידן. מ׳האָט דאָרט געקעמפט בייזן גרויען טאָג אַריין מיט דעבאַטעס און רעזאָלוציעס...

וועז נאָמבערג האָט באַזוכט אַזאַ קהילה־זיצונג, פלעגט ער זאָגן:

— „איך האָב אַ פּולע קעשענע מיט „טעמעס" פאַר דער צייטונג"...

ער האָט „דערלאַנגט" מיט אַ פּולער האָנט אַלע צדדים — סיי די יאַהודים, סיי די אַרטאַדאָקסן און סיי די מזרחי־לייט. די בילדער און פעליטאָנען, וואָס ער האָט פאַרעפנטלעכט אין „טשענסטאָכאָווער טאָגעבלאַט" זענען געווען זאוי הומאָריסטיש־סאַרקאַסטיש געשריבן, אַז די שטאָט־פאַרזאַמלער זענען אַרום־געגאַנגען ווי דערשלאָגענע... זיי פלעגן קומען אין רעדאַקציע מיט טענות, אַז דער רעדאַקטאָר האָט ניט פאַרשטאַנען וואָס זיי ווילן, נעבעך, טאָן פאַרן יידישן פּאָלק... אָבער נאָמבערג פלעגט באַרואיקן די „געלטענע" קהלשע פאַרזאַמלער מיט אַ שמייכל:

— „איך וועל זיך טרעפן מיט אייך בייַ דער קומענדיקער זיצונג", — פלעגט ער זאָגן, און דערווייל „געהאַקט" ווי מיט דובינעס איבער זייערע קעפּ...

די דאָזיקע אַרטיקלען און פעליטאָנען פון הערש־דוד נאָמבערג האָבן אַרויסגערופן שטאַרקע דיסקוסיעס צווישן דעם

יידישן עולם אין שטאָט. מ׳האָט צעכאָפט די צייטונג ווי מצה־וואָסער און דער אַרויסגעבער, בערל באָטשאַן, האָט אַזש מורא געהאָט פאַר אַן עין־הרע... ער האָט אינגעטענהט מיט נאָמ־בערגן, אַז אפשר זאָל ער אינטיילן מילדערע קלעפ צו די דאָ־זאָרפֿע. אָבער נאָמבערג האָט דערוויך געגעטפערט:

— „א חלף מוז זיין שארף, אניט קען ער ניט שעכטן קיין בהמות און עופות“...

איך האָב דעמאָלט גלעלרנט די מלאכה פון שריפטזעצער אין דער דרוקערייַ, וואו דער „טאָגעבלאָט“ איז אַרויסגעגאַנגען,

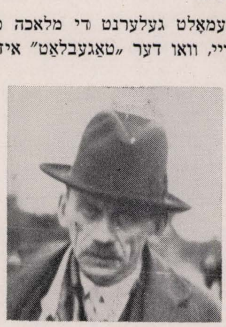

הערש דוד נאָמבערג

אויף ערשטער אָלעע נומער 6. דער רעדאַקטאָר, ה. ד. נאָמ־בערג, האָט געוואוינט קעגנאיבער דער דרוקערייַ, אין אַ פיינעם מאָדערנעם האָטעל. דער בעל־הבית פון דער דרוקערייַ פלעגט מיך זייער אָפט שיקן אין האָטעל צו קריגן ביי אים די אַרטיקלען צום זעצן. נאָמבערג איז געווען פאַרנומען גאַנצענע נעכט און פלעגט שלאָפן ביז שפעט נאָכמיטאָג... האָט מען געמוזט גיין צו אים אין האָטעל און „שלעפן“ ביי אים די אַר־טיקלען, כדי אויסצופילן די צייטונג.

פאַר מיר איז עס געווען אַ גרויסער כבוד צו „טראָגן“ נאָמבערגס אַרטיקלען... אויפן וועג, פון האָטעל ביז דער דרו־קעריי, האָב איך דערווייל אַרײַנגעקוקט אין די בלעטלעך, גע־לאָכט, הנאה געהאַט וואָס דער רעדאַקטאָר האָט „אַרײַנגעזאָגט“ די שטאָט־טאָטעס, די גבירים...

— „וואָס נעמט ביי דיר אַזוי לאַנג צו ברענגען דעם אַר־טיקל, אברהמל? — פלעגט דער באַלעבאָס שרייַען. — האָסט אוודאי גלעייענט דעם מאָנוסקריפט אויפן וועג... טרערן רינען אים פון גלעלעטער, קוק אים נאָר אַן... אַ שווער „טראָגן“ ביי אים“...

איינמאָל, וואָרטנדיק ביי נאָמבערגן אין האָטעל אויפן לייט־אַרטיקל, רופט ער זיך אַן צו מיר:

— אברהמל, כ׳האָב געהערט פון דיר, ביסט אַ וואוליער בחור, ביסט אַ מיטגליד ביי די „פועלי־ציון“ און טעטיק אין דער אַרבעטער־הײַם. איז עס אמת? הא?“

— „יאָ, הער נאָמבערג, — האָב איך אַ ציטערדיקער, מיט יראת־הכבוד, געענטפערט. — איך לייען די יידישע און סא־ציאַליסטישע ליטעראָטור און שיק פון צייט־צו־צייט אַ קאָרעס־פּאָנדענץ צו דער „אַרבעטער צייטונג“ אין וואַרשע וועגן דעם אַרבעטער־לעבן אין טשענסטאָכאָוו. איך האָב גראָד ביי מיר אַזאַ קאָרעספּאָנדענץ, הער נאָמבערג, ווילט איר עס, אפשר, לייע־נען און זאָגן אייער מיינונג?“ — האָב איך אַ פּאָרשוויצטער, מיט אַ ציטער אים געפרעגט.

— „לאָמיך אַ קוק טאָן, אברהמל,“ — האָט ער מיט אַ לאַכעדיק־פריילעכן פנים אַ זאָג געטאָן.

איבערלייענדיק די פיר בלעטלעך מיינע אין גרויס אייי־לענגיש, האָט זיין פנים זיך צעשיינט, באַטאָפט דעם מאָנוסקריפט און געלאָסן מיך אַנגענומען ביים אָרעם:

— ביסט ניט פון די אַמשינאָווער כניאַקעס... ביסט אַן אמתער פועל... האָסט פיינט די איצטיקע פאַראַנדקעס און קעמפסט פאַר אַ שענערער וועלט... ס׳איז גאָנץ לעבעדיק געשריבן, מיט האַרץ... נישקשה, ביסט נאָך אַ יונגער בחור... שטיי מיט דער שענערער וועלט... ס׳איז כדאַי צו קעמפן...

כ׳בין אַרויס פון האָטעל אין אַ פיבער. די באַקן האָבן געפלאָמט, מיין האַרץ האָט ממש געשפרונגען פון שמחה... אַ קליניקייט — ה. ד. נאָמבערג האָט געזאָגט וועגן מיין קא־רעספאָנדענץ אַ גוט וואָרט...

* * *

ה. ד. נאָמבערג האָט ליב געהאַט צו לעבן ווי גאָט אין אָדעס. זיצנדיק אַזוי אויף אַ באַנק אין דער אַלטע אַ שבת נאָכמיטאָג, מיט חברים, גייט פאָרביי ה. ד. נאָמבערג. וועג אַ האָט מיך דערזען, האָט ער אַ מאָך געטאָן מיט דער האַנט און מיך צוגערופן צו זיך. איך האָב זיך דערפילט אין זיבעטן הימל.

— „הער מיך אויס, אברהמל, — רופט זיך אָן נאָמבערג, — איך מוז האָבן אַ צען מאָרק ביז קומענדיקן פרייטיק, כ׳בין זייער פאַרעגנט, אפשר קענסטו מיר אַרויסהעלפן מיט אַ גמילת־חסד?“...

כ׳האָב גראָד ניט געהאַט אין קעשענע אַזאַ „נישטיקע“ סומע, און איך האָב זיך געשעמט צו קוקן אים אין פנים אַריין.... 10 מאָרק איז ביי מיר דעמאָלט געווען אַן אוצר, אַ פאַרמעגן... פאַרדינט האָב איך וואַסער אויף קאַשע און עמוזט יעדן מאָרק אַריינגעבן אין הויז פון מיינע עלטערן, וואו מ׳האָט פשוט גע־הונגערט... „וואָס טוט מען?“ — האָב איך געטראָכט — „עס איז דאָך אַ גרויסער כבוד צו העלפן נאָמבערגן מיט אַ צענערל“...

— „איצט האָב איך ניט קיין געלט מיט זיך“, — רוף איך זיך אַן צו נאָמבערגן — „אָבער מאָרגן וועל איך קענען אַרויס־העלפן... כ׳על עס זיכער טאָן פאַר אייך... באַשטימט“...

— „זאָל זיין מאָרגן, אָבער פאַרגעס ניט“ — האָט ער מיר צעדריקט די האַנט און אַוועק מיט האַסטיקע טריט אין דער צווייטער אַלייַ...

מיינע חברים האָב איך ניט אויסגעזאָגט וועגן וואָס נאָמ־בערג האָט מיט מיר געריעדט... אָבער איך בין שפעטער אַוועק צו אַ פארמעגלעכן קוזין מיינעם און ביי אים געבאָרגט צען מאָרק, צומאָרגנס האָב איך די צען מאָרק אַוועקגעגעבן נאָמ־בערגן...

דעם אמת געזאָגט, האָט זיך מיר ניט געגלויבט, אַז נאָמ־בערג וועט מיר אָפּגעבן דעם חוב אפילו אין אַ יאָר אַרום... סיידן ער זאָל געווינען דאָס גרויסע געווינס... אָבער איך בין געווען שטאָלץ מיט דעם וואָס איך האָב געקענט אַרויסהעלפן דעם גרויסן יידישן שריפטשטעלער מיט אַ גמילת־חסד... כ׳האָב געוואָרט און געהאָפט... געצויגן די טעג... אפשר?

מיט זיבן טעג שפעטער — טאקע פרייטיק — קומט אריין נאמבערג אין דער רעדאקציע, ער טוט אפ זיין ארבעט ווי גע־ווינלעך, און מיט א מאל רופט ער מיך אריין צו זיך:

— „אברהמל, איך וויל דיך זען גלייך נאך דער ארבעט. וואס אויף מיר"...

וועג די שריפטזעצערס און די שרייבער זיינען אוועק, בין איך געבליבן אינער אליין. ס'האט לאנג ניט געזומען און נאמבערג רופט זיך אן צו מיר:

— „איצט קענען מיר גיין, אברהמל, דארפסט זיך גארניט שרעקן..."

מיר זענען ארויס אין דער אלייע. יידן האבן זיך געאיילט פון דער ארבעט. סוחרים האבן פארמאכט די קראמען, חסידים זענען געגאנגען פון מקווה... זיך געפעדערט צו קבלת־שבת... מיר גייען צו דער צווייטער אלייע... צוקומענדיק צום „באר", א גרויסער רעסטאראן, רופט זיך אן נאמבערג:

— „דא גייען מיר אריין... שעם זיך ניט... דיין קאפאטע איז טאקע יידישלעך, אבער ס'מאכט ניט... ס'יידישע היטעלע קענסטו האלטן אין האנט.. ביסט א וועלטלעכער ייד... כ'מיין"...

כ'האב זיך געקווינקלט ארייננצוגיין, טאמער דערזעט מיך עמעצער און טראגט צו די נייעס מיין פאטער... חוץ דעם: ווי קום איך אין אזא אריסטאקראטישן רעסטאראן? ווער ווייס ווייפיל געלט מ'דארף דארט אויסגעבן? מסתמא וויל נאמבערג, אז איך זאל באצאלן פאר א מאלציים... און אפשר אויך דער־לאנגען אים נאך א גמילת־חסד?... — אבער נאמבערג האט מיך א צי געטאן צו זיך און אינאיינעם זענען מיר שוין אינעווייניק...

א קעלנער איז צוגעקומען. נאמבערג האט אים געהייסן ברענגען צווייי פארצייעס — לעבערלעך, פופיקלעך און א צי־מעסל... מיר האבן אפגעגעסן דעם מאלצייט און פארטרונקען מיט א גלאז ביר... נאמבערג האט באצאלט פאר די פאטראווטע, געגעבן טרינק־געלט דעם קעלנער און מיר האבן זיך געלאזט צו דער טיר... דא נעמט נאמבערג ארויס פון זיין ווסטל־קע־שענע צעג מארק און שטופט זיי מיר אין האנט אריין... דערביי גיט ער א זאג:

— „אברהמל, אט אזוי גיט הערש־דוד אפ זיינע חובות, פארשטייסט?!... האב עס אין זכרון"...

מיר זענען ארויס אין דער אלייע און זיך הארציק געזעגנט.

איך בין געווען צערודערט. כ'בין ניט געגאנגען אהיים, נאר געלאפן, ווי א מלאך וואלט מיך געטראגן אויף זיינע פליגלען...

דעם פרייטיק ביינאכט האב איך ניט געקענט איינשלאפן, איך האב געטראכט:

— „הערש־דוד נאמבערג איז ניט בלויז א גרויסער יידי־שער דיכטער, ער איז אויך א גרויסער מענטש"...

דער גרויסער סוד...

(אין אנדענק פון מיין פאטער מאיר יונה ליטמאן ע"ה)

ב

אין מיינע יינגלשע יארן בין איך געווען אן אפטער אריינ־גייער ביים רבין ר' אביגדור שאפירא, אדער, ווי זיינע חסידים פלעגן אים רופן, ר' אביגדורל. דאס איז געווען מחמת דעם, וואס מיין פאטער, ר' מאיר־יונה, איז געווען די „צווייטע האנט" פון רבין — דער משמש בקודש. ער פלעגט מיך מיטנעמען צו שלוש סעודות, וואו איך האב געזונגען זמירות ביים רבינס טיש. ווען דער רבי האט מיך דעם ערשטן מאל געהערט זינגען, האט ער געזאגט צו מיין פאטער:

— „ר' מאיר־יונה, דיין אברהמל האט א זיס קולכל, זאל ער באשיינען אונדזערע שבתדיקע „טישן"...

דער רבי אליין פלעגט מיך אונטערקויפן מיט א שטיקל לעקעך, מיט אן אייער־קיכל און אמאל מיט א גלעזל זיסן ראזשינקע וויין...

אזוי־ארום בין איך געוואקסן א בן־בית אין רבינס הויף. מיין קינדיש הארץ האט זיך דווקא געריסן צו שפילן מיט מיינע חברים פון דער תלמוד תורה מחזיקי־הדת, וואו איך האב ג'ע־לערנט, אבער מיין פאטער האט מיך אלע מאל געוואלט האבן לעבן זיך...

כאטש אין רבינס הויף האבן זיך ארומגעדרייט א פאר קינדער — צווייי מיידלעך און צווייי יינגלעך — האב איך מיט זיי געקענט שטיפן בלויז שמחת תורה ביי די הקפות. א גאנץ יאר האט מען דעם רבינס קינדער אפגעהיט, אז זיי זאלן זיך ניט חברן מיט קיינעם, ניט אפגעבן זיך מיט קיין זאך, נאר לערנען „יידישקייט"...

שמחת תורה איז אבער געווען אן אויסנאם. ביי די הקפות האבן יינגלעך און מיידלעך זיך אויסגעמישט. מ'האט מארשירט מיט די פענער צוזאמען מיט די חסידים, מ'האט געזונגען, גע־שטיפט, געלאכט, געטאנצט ארום די ספר־תורהס... ביי די הקפות איך האב אפילו געטאנצט מיטן רבינס טעכטערל, פערעלע, וואס האט א גאנץ יאר מורא געהאט א בליק צו טאן אויף א יינגל...

האט זיך פארלאפן אין רבינס הויף, אין מיינע קינדער־יארן, א מעשה־נורא: איינער פון רבינס זינדלעך, יאסעלע, רופט מיך צוועק אן א זייט און רוימט מיר אין א סוד אין אויער: אברהמל איך וויל דיך זגן מיינס פארנאכט אויפן בוידעם־שטיבל. פרעג איך: וואס עפעס אויפן בוידעם־שטיבל? זאגט יאסעלע: „קיינער טאר ניט וויסן דערוועגן, ס'איז א סוד.... שא, זאג קיינעם ניט אויס און קום איינער אליין אויף די שפיץ־פינגער"...

כ'בין אוועק פון רבינס הויף מיטן „סוד אין בויך" א צע־פלאמטער... מ'טאר קיינעם ניט זאגן... יאסעלע וויל מיך זגן אין א פלאץ וואו שדים און רוחות טאנצן פראנק און פריי... אויפן בוידעם... ווער וויסט וואס דער סוד איז?...

כ'האב דעם טאג איבערגעלעבט א סך שרעק און מיין הער־צעלע האט געקלאפט גאר שטארק. די מאמע האט באמערקט,

אַז איך עס עפּעס גאָרניט, גיי אַרום פאַרזאָרגט און בין צע־טראָגן...

— וואָס איז מיט דיר, אברהם, — שרייט די מאַמע — אפשר איז אַריין אין דיר, חלילה, אַ דיבוק?

— ניין מאַמע — ענטפער איך מיט אַ ציטער — איך האָב אַ „סוד אין בויך"... בלויז אַ סוד...

די מאַמע האָט זיך צעווייניט, געזיפצט און געווישט די טרערן מיטן פאַרטוך.

— ווען דער טאַטע וועט אַהיימקומען פון מעריב, — האָט די מאַמע געכליפעט — וועט מען גלייך אַריבערגיין צום רבין

ר׳ מאיר־יונה ליטמאַן

אביגדורל, ער זאָל עפּעס טאָן און אַרויסטרייבן פון דיר דעם „דיבוק", אַדער דעם „סוד אין בויך", ווי דו רופסט עס...

— מאַמע, וויין ניט, ס׳טוט מיר גאָרניט ווײ. — האָב איך מיט שרעק זיך געבעטן. — איך וועל ניט וואַרטן אויפן טאַטן ביז ער וועט קומען אַהיים פון מעריב, איך וועל אַליין אַריבערלויפן צום רבין, איידער עס וועט שטאַרק פינצטער...

— אוי, מיין זינדעלע — האָט די מאַמע געבראָכן די הענט — ביסט אַזוי קלוג און טראָכסט אַזוי ווי אַ דערוואַקסענער... לויף טאַקע אַליין אַריבער צום רבין דאָוונען מעריב און זאָל דיר גאָט שיקן אַ רפואה שלימה — טאַטע־פאַטער...

לויפנדיק אַזוי צום רבין, האָב איך אויפן וועג אַנגעטראָפן חסידים, וועלכע האָבן געשפּאַנט אין טיפן שניי און געאיילט אַריינצוכאַפן אַ מעריב ביים רבין...

אָבער אַנשטאָט אַריינגיין אין רבינס בית־המדרש, בין איך, פייל און בויגן, אַרויפגעקראָכן אויפן בוידעם כדי זיך צו טרעפן מיט יאָסעלען...

ס׳איז געווען שטאַק־פינצטער. מיינע פיס האָבן זיך גלייך אַנגעשטויסן אָן שמאַטעס, און צעבראָכענעם גלאָז... די צע־בראָכענע פלעשער האָבן אַנגעמאַכט אַ גערודער. אַ פּחד האָט מיך אַרומגענאַפּט: די שדים און בייזע רוחות האָבן מיך געפּאַקט... זיי וועלן מיך שוין פון דאָנען קיין לעבעדיק ניט אַרויסלאָזן...

פלוצעם דערהער איך עמעצן נעבן מיר. אַ וואַרעמע מענטש־לעכע האַנט רירט אָן מיין פּנים. אין שטאַק־פינצטערניש פליס־טערט־אַרויס אַ מענטשלעכע שטימע:

— דאָס ביסטו, אברהמל? האָב ניט קיין מורא, דאָס איז... יאָסעלע!... יאָ, דעם רבינס ר׳ אביגדורלס זון... ביסט געקו־מען טאַקע אין דער ריכטיקער שעה.. איידער מ׳וועט זיך שטעלן דאָוונען מעריב, וועל איך דיר איבערגעבן דעם גרויסן „סוד"... שאַ, זאָל קיינער ניט וויסן פון דעם... איך מוז באַלד אַראָפּ אין בית־המדרש...

מיר האָבן זיך אַוועקגעזעצט אויף אַ שטיק האַרטע זאָד, יאָסעלע האָט זיך געפּאַרעט אין די קעשענעס פון זיין לאַנגן זיידענעם כאַלאַט און אַרויסגעצויגן פון אַיין טאַש אַ חלב־ליכטל מיט אַ זאַפאלקע (שוועבעלע), און פון דער צווייטער — אַ שרייב־העפט... ער האָט גיך אָנגעצונדן דאָס ליכטל, געמאַכט זיכער, אַז דאָס בין איך, און ניט קיין אַנדערער, און אין אייליקייט אָנגעמען רעדן:

— אברהמל, דו ביסט אַ שרעקפּטזעצער, דו לערנסט זיך אַ הייליקע מלאכה — צוזאַמענשטעלן די הייליקע אותיות און פאַר־שפּרייטן ליכט צווישן פאַלק... איך האָב אָנגעשריבן אַ דער־ציילונג... איך גלויב, אַז איך האָב עפּעס בייגעשטייערט מיט מיין שאָפן... אפשר קענסטו עפּעס טאָן, אַז מיין אַרבעט זאָל קריגן אַ תיקון, אַז זי זאָל דערשיינען אויף דער ליכטיקער וועלט... איך וועל דיר אייביק דאַנקען דערפאַר...

— אָבער, יאָסעלע, — האָב איך געמומען שטאַמלען — וואָס איז דער סוד וואָס דו דערפסט מיר דערציילן? איך בין דאָך געקומען אויף די שפּיץ־פינגער בלויז צו הערן דעם סוד...

— נאָ דיר דעם „סוד", אברהמל, נעם דעם „קאַיעט" (שרייב־העפּט), לעז־אויבער די דערציילונג און אויב אַ צייטונג, אַדער אַ זשורנאַל, וועט עס אָפּדרוקן, זאָלסטו מיר ברענגען די אָפּ־געדרוקטע זאָך אין בית־המדרש... קיין לעבעדיקער מענטש טאָר ניט וויסן דערפון — בלויז מיר ביידע וויסן דעם „סוד"... ס׳אַ גרויסער סוד...

מיר האָבן זיך ביידע אַראָפּגעשאָרט פון בוידעם־שטיבל, אַריינגעכאַפּט אין בית־המדרש בעת דער עולם האָט שוין גע־שמאַק געדאָוונט...

קומענדיק אַהיים פון מעריב־דאָוונען ביים רבין ר׳ אביגדורל, האָט מיך די מאַמע געמומען אויפן שויס און אַריינגעקוקט אין מיינע אויגן. זי האָט מיר אויסגעקושט די אויגן און דרעי מאָל אויסגעשפּיגן:

— וואָס מאַכסטו מיין קינד? — האָט די מאַמע געפרעגט פאַרשנדיק — ווילסט עפּעס עסן?

— מאַמע, — האָב איך אַ לאַכנדיקער און פרייליקער אויס־געזונגען, — איך בין הונגעריק ווי אַ וואָלף, כ׳על אַלץ עסן...

— דער רבי ר׳ אביגדורל איז טאַקע אַ צדיק, וואָס וויזט ניסים... ער איז אַ צדק הדור.... — רופט זיך אָן די מאַמע און הויבט די הענט צום הימל. — ס׳קינד איז אַוועק צו אים מיט אַ „סוד אין בויך" און געקומען אַהיים פריש און געזונט...

* * *

יאָסעלעס ערשטע דערציילונג האָב איך געלייענט מיט אַ פאַרכאַפּטן אָטעם. שפּעטער האָב איך עס אַוועקגעשיקט אין אַ וואַרשעווער יידישער טאָג־צייטונג וואָס האָט עס גלייך אָפּגע־דרוקט און דער רעדאַקטאָר האָט מיר געשריבן, אַז דער שרייבער יאָסעלע פאַרמאָגט טאָלאַנט... און מ׳קען פון אים דער־וואַרטן נאָך גרויסע זאַכן...

אַ חסידישע דעמאָנסטראַציע

ג

דאָס איז געווען נאָכן אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, אין 1914. דאָס דייטשישע מיליטער האָט באַזעצט טשענסטאָכאָוו און זיך געגומען איינפירן „באַלעבאַטישקייט" אין שטאָט. ס'האָבן זיך געגומען באַווייזן אפֿישן מיט באַפֿעלן אייגער נאָכן אַנדערן: דאָס מעג מען, און דאָס טאָר מען ניט... ס'איז געווען אַ סך מער „מ'טאָר ניטס", ווי „מ'מעג יאָ"...

די דייטשן האָבן געוואוסט, אַז זיי זיינען אויף דעם שונאס טעריטאָריע. דער דייטשישער מיליטעריזם האָט אַרייגענומען די גאַנצע פוילישע טעריטאָריע אין אירע אייגרענץ לאָפּעס און איינגעפירט אַ מיליטערישע דיקטאַטור, וואָס האָט געהאַלטן די פוילישע באַפֿעלקערונג אין גרויס שרעק.

דאָס פאַרגעמען פוילן איז די דייטשן דעמאָלט אַנגעקומען מיט וויניק בלוט, מחמת דער הויפּט פון צאָר ניקאָלאַיס אַר־מייען — ניקאָלאַי ניקאָלאַיעוויטש — האָט באַפוילן דאָס רוסישע מיליטער זיך צוריקציען „טיף אין לאַנד"... זענען די רוסן גע־לאָפן און די דייטשן האָבן זיי כסדר נאָכגעיאָגט...

דער ציל פון דייטשישן גענעראַל־שטאַב איז אַוועק צו פאַרנעמען אוקראַינע, דאָס פעטע לאַנד מיט שפּייז וואָס קען פאַרהיטן פון הונגער דאָס „ליבע פאָטערלאַנד"...

אָבער וואָס טוט מען ביז מ'קומט־אָן אין אוקראַינע, וועט וויסט וועט מ'וועט זיך דערשלעפּן אַהין?...

האָט דער דייטשישער גענעראַל־שטאַב לאָנג ניט געטראַכט און געגעבן אַ באַפעל:

„אַראָפנעמען דאָס געוועטעניש פון די פעלדער אין פוילן, די תבואה, די בהמות, די עופות, די פוטער און קעז, וויייל „דאָס פאָטערלאַנד" מוז זיין זאָט... מ'טאָר אין דייטשלאַנד ניט ליידן קיין הונגער"...

טשענסטאָכאָוו האָט גלייך דערפילט דעם טעם פון קייזער וויילהעלמס פאָליטיק: די געוועלבער זיינען געוואָרן ליידיק פון שפּייז, עסנוואָרג איז געוואָרן וויניקיקער און וויניקיקער. מ'האָט געמוען הונגערן... דער הונגער האָט געבראַכט אַלערליי קראַנק־הייטן: בויך־טיפוס, פלעקן־טיפוס, געשוואָלענע בייכער, געל־זוכט און אַנדערע צרות... די שטערבלעכקייט איז געוואָרן אַזוי גרויס, אַז די דייטשישע מאַכט האָט זיך דערשראָקן פאַר איר מיליטער, וואָס האָט געהאַלטן אין איין אַריינשטראָמען קיין פוילן.

„וואָס טוט מען אַז דאָס קייזערלעכע מיליטער זאָל ניט ליידן פון די מגיפות?" האָט דער גענעראַל־שטאַב זיך געבראַכט דעם קאָפּ... די ליידן פון דער באַפעלקערונג אין פוילן האָט זיי וויניק־וואָס גערט.

קודם־כל האָט דער דייטשישער קאָמענדאַנט אין טשע־סטאָכאָוו זיך געמומען צו דעם מיטל וואָס הייסט „היגיענע"... מ'דאַרף אויסרייניקן, אויסשייערן די שטאָט און די מענטשן... האָט מען יעדן טאָג אַרומגערינגלט אַן אַנדער געגנט פון שטאָט און געפירט די מענטשן אין באָד אַריין... מ'האָט אָפּגעגאָלט די האָר פון די קעפּ און דעזינפעקצירט גרויס און קליין... פאַר יידן איז ניט קיין נייעס צו גיין אין מקוה לכבוד־שבת אַדער יום־טוב, אָבער אָזאַ שלעפּעניש אין מקוה אַריין אין פראָסטע טעג פון דער וואָך — דאָס האָט טשענסטאָכאָוו ניט געזען זייט די שטאָט איז אַרויף אויף דער מאַפּע פון רוסיש־פוילן...

די דייטשישע מאַכט האָט גאָנץ גוט געוואוסט, אַז דאָס רייניקן און שייערן די באַפעלקערונג וועט וויניק־וואָס העלפן אָפּשטעלן די מגפות אין שטאָט. חוץ היגיענישע מיטלען, הייסט עס, דאַרף מען אויך זען אַז דער עולם זאָל ניט הונגערן, זאָל האָבן וואָס צו עסן, כאָטש ברויט און קאַרטאָפל...

די פירער פון דייטשישן ווירטשאַפטס־מיניסטעריום האָבן זיך געבראַכן די קעפּ: וואָס טוט מען צו פאַרמיידן אַ קאַטאַסטראָ־פע פאַר דער דייטשישער ארמיי, אַז זי זאָל ניט אָנגעשטעקט ווערן מיט די טיפוס־באַצילן? די גאַנצע ארמיי קען, חלילה, אַווקע־פאַלן אין די שפּיטאָלן אַנשטאָט צו מאַרשירן קיין פּעטערבורג?... וואָס טוט מען קעגן די מגיפות?

די באַפעלקערונג אין דעם פאַרנומענעם פוילן האָט ניט קיין שפּייז. „דאָס שטימט, וויייל, וויסן זי, דאָס פאָטערלאַנד האָט פראָסט פשוט צוגענומען דאָס עסנוואָרג פון פוילן"...

האָט מען באַשלאָסן אין די „הויכע פענצטער" אין בערלין, אַז די באַפעלקערונג אין פוילן זאָל קריגן פאַרציעס ברויט אין קאַרטאָפל אויף צו דערהאַלטן זייערע נשמות...

פאַר די רייכע קלאַסן מענטשן אין פוילן האָט מען ניט געדאַרפט שטאַרק זאָרגן. זיי האָבן זיך אַן עצה געפונען אויפן „שוואַרצן מארק", וואו זיי האָבן זיך איינגעשאָפט ניט בלויז ברויט און קאַרטאָפל, נאָר אויך גענדלעך, פוטער און קעז... דער יקרות איז געווען גרויס, דאָך פאַר געלט האָט מען אַלץ געקענט קויפן. אָבער די אַרבעטער, די קבצנים — וואָס טוט מען מיט זיי?

די באַפעלקערונג איז אינגעטיילט געוואָרן אין דיסטריקטן, וואו מ'האָט פאַרקויפט ברויט און קאַרטאָפל צו צוגעגלעכע פריייז. אמת, דאָס ברויט איז געווען שוואַרץ וויי קויל אָדער געל ווי ליים, וויייל דאָס מעל איז געמישט געוואָרן מיט קוקורוזע און אַנדערע שוואַרצאָרן, אָבער די „רייַען" צו קריגן ברויט און קאַרטאָפל האָבן זיך געצויגן אויבער דער גאַנצער ברייט און לענג פון טשענסטאָכאָוו. וואו מ'איז געגאַנגען און וואו מ'איז געשטאַנען האָט מען געזען „רייַען", „רייַען", „רייַען"...

צו קענען קויפן קאַרטאָפל האָבן די טשענסטאָכאָווער שטאָט־טאָטעס איינגעפירט אַ סיסטעם, אַז אין מאָל אַ וואָך האָט יעדער איינוואוינער פון דיסטריקט זיך געמוזט שטעלן אין דער „רייַ" צו קריגן זיין חלק. טאָמער איז מען ניט געקומען דעם באַ־שטימטן טאָג נאָך די קאַרטאָפל, האָט מען געמוזט קומען קו־מענדיקע וואָך און ביז קומענדיקער וואָך — הונגערן...

האָט איין מאָל פאַסירט אַזאַ מעשה אין אונדזער טשענסטאָ־כאָוו:

בעת די חסידים פון רבין ר' אביגדורל זענען געשטאַנען איינגעהילט אין די טליתים און עדאָוונט די שבתדיקע שמונה־עשרה, איז אַריינגעלאָפן אַ יידענע מיט אַ גרויס געוויין און זיך צעלאָזן אויף די הויכע טענער:

„ס'אַ גרויס אומגליק אין שטאָט... יידן זענען מחלל שבת בפרהסיא... ווי קענט איר דאָוונען, — ווען יידן שטייען אין דער „רייַ" און קויפן קאַרטאָפל אום שבת... רבי, וואָס שוויגט איר?"

ס'איז געווארן אַ טומל, אַ געלאָף אין בית־המדרש... דער רבי האָט נאָך ניט געהאַט פאַרענדיקט די שמונה־עשרה, האָט ער געפאַכטט מיט די הענט אַהין און אַהער. איין ייד מיט אַ שוואַרצער באָרד און גרויסע הענט האָט זיך געלאָזט לויפן צום שולחן, אַ פאַטש געטאָן אין אַ חומש און אַרויס מיט לשון:

— „יידן, מ׳טאר דאס ניט דערלאזן! ס׳איז אַ חילול השם! וואס טויג דאס דאוונען, אז יידן זענען, בעבעך, מחלל שבת בפרהסיא!״

באלד האט זיך געהערט אַ געשריי:

— „לאמיר גיין אין די טליתים צום רב ר׳ נחום אש אין שול, זאל ער פועלן ביי מלכות אז יידן זאלן ניט דארפן מחלל שבת זיין... ס׳איז עק וועלט, רבי!...״

דער רבי איז אויסגעגאנגען די שמונה־עשרה. דער טומל האט זיך צעפלאקערט, די חסידים זענען גלאפן אין בית־המדרש פון איין באנק צו דער אנדערער און ניט געקענט איינזיצן. און אין טומל הער איך ווי דער רבי זאגט צו מיין טאטן:

— „מאיר־יונה, וואס, מיינסטו, דארף מען טאן? זאל מען אפשר צוגיין צום רב וועגן דעם ענין?״

מיין פאטער האט געמומען טענהן, אז „דינא דמלכותא דינא״, אז א געזעץ פן מלכות איז חל אויך אויף יידן... אז ס׳איז פיקוח־נפש... יידן הונגערן און דערפאר מוזן זיי, נעבעך, קויפן אום שבת די קארטאפל... אויב מ׳קען אפשרייען די גזירה ביים קאמענדאנט, וואלט געווען זייער גוט, אבער... וואר ווייס צי מ׳קען?״...

דא האבן די חסידים איבערגעהאקט די רייד פון מיין טאטן. מ׳האט זיך אַ לאז געטאן צום רבין, אים געמומען אונטערן ארעם און אזוי אים ארויסגעפירט אין גאס. דער עולם האט זיך שפאר געטאן נאכן רבין און געמומען מארשירן אין די טליתים צו דער אלטער שול — צום קאזיאנעם רב, ר׳ נחום אש.

איך בין מיטגעגאנגען מיטן עולם. דער טאטע האט מיך געהאלטן ביים האנט. ער האט כסדר געדרעדט צום עולם:

— „ואס איז דער רב שולדיק... ס׳איז דאך אַ גזירה פון דאהטש מ׳קען זיך ניט העלפן... ס׳איז פיקוח נפש״...

ווען די דעמאנסטראנטן זענען צוגעקומען צו דער שול, האבן זיי מיט כוח זיך ארייגעדריסן אינעווייניק און צוגעלאפן צום שולחן. ס׳איז געווארן אַ גרויסער טומל. מ׳האט געשריען, געלויפן, געווארפן מיט די הענט און געפאכטע צום רב ער זאל עפעס פארענטפערן...

ר׳ אביגדורל האט ארויפגעשפאנט די טרעפלעך צום ארון קודש, זיך אויסגעטענהט מיט טרערן אין די אויגן...

דער רב איז געשטאנען אַ בלייכער, זיך געגלעט זיין לאנגע, ווייסע באַרד און זיך דורכגערעדט מיטן רבין. דער רבי האט איינגעשטילט זיינע חסידים, ס׳איז געווארן שטיל ווי פאר כל־נדרי, און דער רב האט אויפגעהויבן זיינע הענט, אויסגעגליכט זיין באַרד און מיט אַ ציטערדיקער שטימע ארויסגעמורמלט:

— „ס׳איז גזירת המלכות... ס׳על טאן אלץ וואס כ׳קען אפ־צושרייען די גזירה... ס׳איז מלחמה־צייט, האט דאס אין זינען... זאל מיר גאט העלפן כ׳זאל קענען פועלן ביים קאמענדאנט... כ׳על... רבותי...

דער רבי האט געמומען פארלאזן די שול. די חסידים זענען מיט צעבראכענע הערצער נאכגעגאנגען דעם רבין...

דאס איז געווען דאס ערשטע מאל וואס איך, אַ דרייצן־יאריק יינגל, האב אנטייל גענומען אין אַ דעמאנסטראציע קעגן מלכות...

רפאל פעדערמאן

שלום אש, ע״ה, אין אונדזער אמאליקן טשענסטאכאוו

(בלעטלעך זכרונות)

דאס איז געווען אין יאר 1908, מיט קאנגרעס 49 יאר צוריק. וועז אין פוילן האט געהערשט א צארישער גענעראל־גובערנא־טאר. די פוילישע אינטעליגענץ און דער ארבעטער קלאס איז געווען ראדיקאל געשטימט. צווישן פארשיידענע ראדיקאלע צייטונגען און זשורנאלן איז אויך דערשינען א פוילישער זשור־נאל אונטערן נאמען „מישל ניעפאדלעגלא״. דער זשורנאל האט געפרעדיקט דעם פרייען, אומאפהענגיקן גדאנק. דאס איז געווען דער זשורנאל פון די „פרייד־נענקער״ — אן אנטי־רעליגיעזער זשורנאל. און איז רעדאגירט געווארן פון אנדזשעי ניעמאיעווסקי. ארום דעם זשורנאל האבן זיך גרופירט די פוילישע אינטעליגענץ, סטודענטן און אויך די יידישע אסימילירטע אינטעליגענץ. ניע־מאיעווסקיס א פארלעזונג איז אויך שטענדיק געווען גוט באַ־זוכט פון דער פארפוילישטער יידישער אינטעליגענץ.

אינמאל האבן די טשענסטאכאווער יידישע אסימילא־טארן איינגעאָרדנט א פארלעזונג פון אויבנדערמאנטן אנדזשעי ניעמאיעווסקין אין טאטע־זאל. די טעמע פון דער פארלעזונג געדענק איך ניט גענוי, אבער איך געדענק גוט, אז דער רעדנער האט דעמאלט פארטיידיקט די יידישע שפראך, ווי א שפראך, מיט אלע שפראכן צוגלייך. דער זאל איז געווען איבערפולט. גראד דעם זעלבן טאג־וועז די פארלעזונג איז פארגעקומען, האט שלום אש זיך געפונען אין טשענסטאכאוו. ווי מיר דוכט זיך איז דעמאלט שלום אש געפארן צו דער טשערנאוויצער קאנפערענץ דורך טשענסטאכאוו, ווייל טשענסטאכאוו איז געווען א גרענעץ־שטאט. טשענסטאכאווער איינוואוינער האבן געהאט דאס רעכט צו באקומען א „פולפאסק״, וואס האט אים געגעבן די מעגלעכקייט צריבערצוגיין די גרענעץ קיין דייטשלאנד אן איבערקיק שווערקייטן. שלום אש האט זיך באנוצט מיט דער דאזיקער מעגלעכקייט, פונקט ווי דאס האבן געטאן הונדערטער אנדערע רעוואלוציאנערן, וועלכע האבן געשווארצט די גרענעץ דורך טשענסטאכאו, וועגן שלום אש טייל אין טשענסטאכאוו האט קיינער אין שטאט ניט געוואוסט. ער איז געווען א פריוו־טער גאסט ביי הערב ר׳ נחום אש. אש איז געקומען צו דער אויבנדערמאנטער פארלעזונג אין באגלייטונג פון דעם רבס זון, מענדל. קיינער אין זאל האט ניט געוואוסט, אז שלום אש געפינט זיך צווישן עולם, נאכן פארענדיקן דעם רעפעראט, איז ניע־מאיעווסקי אויפגענומען געווארן מיט וואראעמע אפלאדיסמענטן פונעם עולם. דא האט איינער פון די ארגאניזאטארן פון דער פארלעזונג פלוצלונג געמאלדן, אז אין זאל געפינט זיך שלום אש און ער וויל זאגן א פאר ווערטער. דער נאמען שלום אש איז שוין דאן געווען באקאנט און, פארשטייט זיך, אז צוליב גרויס נייגעריקייט צו זען אש, און אויך צוליב דרך־ארץ, צו דעם באוואוסטן יידישן שרייבער, האט מען אים דאס ווארט געגעבן. אויף דער בינע האט זיך באוויזן א הויכער יונגערמאן, ניט צו רייך אנגעטאן. דער ישיבה־בחור איז נאך גלעזגן אויף

זיין פנים. ער האָט אַנגעהויבן זיין רעדע אויף יידיש. איך געדענק דעם אינאַלט פון זיין רעדע. אש האָט מיט אַ געווּיסער איראָניע געזאָגט: „איך פֿאַרשטיי ניט, וואָס פֿאַר אַ געשעענישׂ ס׳איז דאָ פֿאָרגעקומען" — האָט ער געזאָגט מיט פֿאַרוואונדערונג.

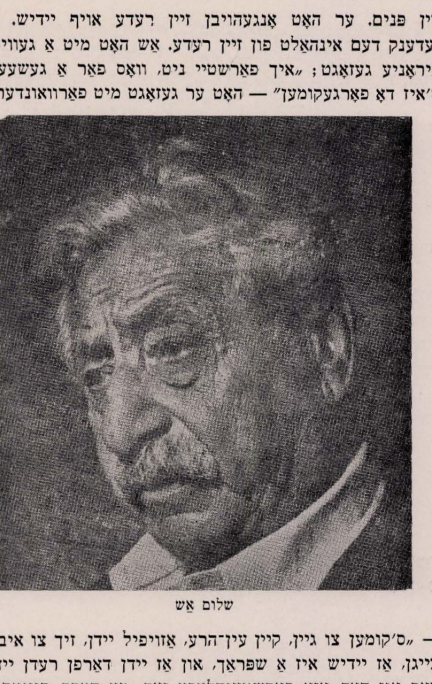

שלום אש

— „ס׳קומען צו גיין, קיין עין־הרע, אַזויפיל יידן, זיך צו איבערצייגן, אַז יידיש איז אַ שפּראַך, און אַז יידן דאַרפן רעדן יידיש. דאָס איז דאָך אַזאַ פֿאַרשטענדלעכע זאַך, מע דאַרף קיינעם אין דעם ניט איבערצייגן. וואָס וואַלטן די פֿאַליאַקן געזאָגט, ווען עס קומט צו זיי אַ יִיד אין זאָגט זיי, אַז פּוילישׂ איז אַ שפּראַך און זיי דאַרפן רעדן פּוילישׂ? אַ גוי דאַרף אין דעם איבערצייגן יידן?" האָט ער מיט איראָניע געפֿרעגט.

די יידיש־אַסימילאַטאָרישע אינטעליגענץ האָבן זיך צעפּילט פון דער רעדע אַביסל צעקרענקט. אָבער דערפֿאַר האָבן די אַנהענגער פון יידיש, די יידישיסטן, וואָס זיינען געווען אין אַ קליינער צאָל ביי דער פֿאַרלעזונג, זיך דערפּילט דערהויבן און שטאַרק אַפֿלאַדירט אש. וואָכן לאַנג איז שלום אש אַרויס־טריט געווען די טעמע אין די קרייזן פון דער יידישער שטאָ־טישער אינטעליגענץ. אין די יידיש אַרבעטער קרייזן האָט מען שטאַרק באַדויערט, וואָס מען האָט ניט געווואוסט, אַז שלום אש איז געווען אַ גאַסט אין שטאָט. דאָס איז געווען דערפֿאַר, ווייל אש האָט באַדערפט שמוגלען די גרענעץ. דרך אגב, שפּעטער, ווען פּוילן איז געוואָרן אַ זעלבסטשטענדיקע מלוכה, איז דער זעלבער אַנדזשעי ניעמאיעווסקי, דער פּרייס־דענקער, געוואָרן אַ פֿאַרבּיסענער שונא ישׂראל.

דערפֿאַר מען הייַנט וועמען עס איז אינטערעסיַרט וועגן דער גוואַלדיקער השפּעה, וואָס שלום אש ווערק האָבן געהאַט אויף דער יידישער יוגנט אין דער רענעסאַנס עפּאָכע פון דער יידישער ליטעראַטור? די יידישע יוגנט האָט דאָך געלעבט מיט אש ווערק, מיר האָבן ניט נאָר געלייענט זיינע ווערק, מיר האָבן זיך דאָך באַמיט אפֿילו אויפצופירן זיינע ווערק אויף דער ביינע און געוואָרן אַקטיאָרן, און ביי ניט איינעם פון אונדז האָט זיך אַנטפּלעקט דער סצענישער טאַלאַנט.

דעם שרייבער פון די שורות איז אויסגעקומען זיך צו באַ־טייליקן אין אַ פּיעסע מיט אַ גרופּע אַמאַטאָרן די דאָזיקע אַמא־טאָרן־גרופּע האָט געשפּילט יידיש טעאַטער אַ לאַנגע צייט און גע־וואונען אַנערקענונג. איך געדענק, ווי אין יאָר 1911, איז אויס־געפֿירט געוואָרן שלום אש דראַמע „מיטן שטראָם". אויפצו־פירן די דראַמע איז ספּעציעל אַנגאַזשירט געוואָרן דער באַ־קאַנטער יידישער דיכטער און אַרטיסט, מאָרק שווייד, אַלס רע־זשיסאָר. די ראָלע פון דודן אין דער דראַמע האָט געשפּילט מאָרק שווייד, און דער שרייבער פון די שורות האָט געשפּילט די ראָלע פון רב — ר׳ זרח. די באַגייסטערונג פון די הונדער־טער יונגע מענטשן, וואָס האָבן בייגעוואוינט דידאָזיקע פּאָר־שטעלונג, איז געווען גרויס.

שלום אש האָט זייער אָפט געגנומען אַ וואָרט אין פּאָר־שיידענע געזעלשאַפטלעכע פראַגן. זיין וואָרט איז שטענדיק געווען וויכטיק און וואָגיק. מען האָט זיך עמעוזט רעכענען מיט אים מסכים, אָבער אויסהערן אים מיטן גרעסטן דרך־ארץ — דאָס איז געווען נאַטירלעך. אַזוי האָט דער שרייבער פון די שורות, אין דעצעמבער, 1926, אביערגעדרוקט אַש אַרטיקל פון „פּאַרווארטס", — אונטערן נאָמען: „דער יידישער אַרבעטער אין פּוילן", — אין דעם טשענסטאָכאָווער בונדישן וואכנבלאַט, „די אַרבעטער צייטונג", פון וועלכן איך בין דעמאָלט געווען דער רעדאַקטאָר. כדאי דאָ צו ציטירן איניקע שטעלן פון דעם אַרטיקל, ווייל זיי כאַראַקטעריזירן אַש געדאַנקן און גפּילן אין יענע יאָרן בנוגע דעם „בונד". מיר בונדיסטן, זיינען געווען שטאַרק אומצופרידן מיט יענעם אַרטיקל; פונדעסטוועגן האָבן מיר זיך געמוט רעכענען מיט זיין וואָרט. דער אַרטיקל איז געווען אַ נעגאַטיוויער, מיט קריטיק אויף די בונדיסטן און זייער שטעלונג צו יידישע פראַגן, אָבער אַש האָט אויך געהאַט צו זאָגן גוטס וועגן די בונדיסטן. און אָט וואָס ער זאָגט דעמאָלט אין דעם אויבנדערמאָנטן אַרטיקל: „דער 'בונד' האָט שטענדיק געהאַט גליק צוציען צו זיך איידעלע אידעאַליסטישע קינדער פון יידישן פֿאָלק, וועלכע האָבן זיך אויפגעצויגן אין אַ פֿרומדער אַטמאָספֿערע, וויייט פון די יידישע מאַסן. די דאָזיקע אידעאַליסטן זיינען גענקומען צום יידישן אַרבעטער און האָבן אים, ווי אַ געשאַנק אַנטקעגן געטראָגן זייער לעבן".

קיין פֿאַרטיי קאָן ניט אויפוויזן אַזעלכע איבערגעגעבענע און געטרייע „צוריקגעקומענע" ווי דער „בונד".

„נאָר זיי זיינען געקומען אַנדערע. און כאָטש די פירער פון 'בונד' באַשטייען מערסטנס פון אייגענע אויסגעהאָדעוועטע קינדער פון די יידישע מאַסן, זיינען אָבער אַ טייל פון זיי, און דאָס דווקא די אַקטיווסטע, די 'צוריקגעקומענע' אָדער, אַזוי צו זאָגן, געפֿונענע".

דאָס יידישע טשענסטאָכאָווי האָט אויפגענומען שלום אַש אין יאָר 1925. אָפּיציעל איינגעלאָדן איז ער געוואָרן דורך דעם יידישן ספּאָרט און טורן פאַריין, ווייל דער יידישער ספּאָרט און טורן פאַריין איז דאָן געווען אַ נייטראַלע אינסטיטוציע צו וועלכע ס׳האָבן געהערט מיטגלידער פון כמעט אַלע פּא־גביליאַדעס געוואָרן אַ ספּעציעלער אויפנאַם־קאָמיטעט לכבוד שלום אַשן.

אַ געווּיסע צייט זיינען די יידישע אַרבעטער אינסטיטוצייעס געשטאַנען פאָר דער פראַגע: אַנטוויל צו נעמען אין דער אַרבעט פון ש. אַש־קאָמיטעט און זיינע אונטערנעמונגען, אָדער ניט.

געווין דאָן שארפע קאמפן, וואָס די ארבעטער־פארטייען האָבן געפירט מיט די ציוניסטישע ארגאניזאציעס, און אַשׂ פאליטישע סימפאטיעס מיט דעם פילסודסקי־רעזשים האָט אונדז שטאַרק וויי געטאָן. דאָס אינציקע וואָס האָט די יידישע ארבעטער־שאָפט באַוואויגן דאָך אַטייל צו נעמען אין דער אַשׂ־אויפנאמע איז געווען די ליבע צו דער יידישער שפראַך און קולטור און די פערזענלעכקייט פון גאָסט אַליין. דער באזוך פון אַשׂ האָט אין שטאָט ארוייסגערופן אַן אומגעהויערן אינטערעס, און מיר, די בונדיסטן, האָבן ניט געקענט שטיין אַן א זייט.

עס האָבן געוואַרט וועגן אַשׂ אהרן פרץ און אלקנה כראָב־לאָווסקי. אין שטאָט איז דעמאָלט פונקט געווען דער שרייבער יקיר וואַרשאָווסקי, און ער האָט באריכות געוואַרטעט וועגן אַשׂ וועלכן, און געמאַנט ביי אַשׂ אַז ער איז שולדיק די יידישע פויערים אין נייעם ארץ־ישראל א חוב! ער דאַרף שרייבן וועגן די בויער און יידישע עדר־ארבעטער אין נייעם ארץ־ישראל!

ווען שלום אַשׂ האָט באַקומען דאָס וואַרט האָט ער אויף א זייער געלונגענעם אופן געענטפערט אויף אַלע באַגריסונגען און רעדעס.

איך געדענק אַשׂ רעדע. ער האָט גערופן: „דער דיכטער איז געגליכן צו דער בין, וועלכע פליט אַרום איבער בלומען און זאַמלט דעם האָניק, ווייל איז צו ינענר בין וואָס ציט איר יניקה נאָר פון איין בלום! דאָס איז א שלעכטע בין. דעם דיכ־טער אינטערעסירט דער אידעאַל פון דער מענטשהייט. מיר זיי־נען טייער ביידע: סיי די אידעאַליסטן וואָס ברענגען זיך אַלס קרבן אין ארץ ישראל, סיי די בונדיסטן וואָס זיינען געפאַלן אויף די באַריקאַדן אין קאָמף פאַר דער רעוואָלוציע. ס'האָבן א טעות די, וואָס ווילן מיך אַריינפאַסן אין די שמאָלע ראַמען פון ציוניזם, אָדער מאַרקסיזם". און אַשׂ דערציילט דעם אַנעקדאָט וועגן די ברוגזע מחותנים אויף א יידישער חתונה: די זעלבע מחותנים, ווען עס קומט זיי אויס צו זיין אויף א לויה וועלן זיי צוויישן זיך איניק. דאָס זעלבע זאָגט אַשׂ — איז אין לעבן פון יידישן פאָלק. די יידישע וועלטלעכע שול, דער רענעסאַנס פון דער יידישער קולטור — דאָס זיינען אונדזערע שמחות. הייַנט זיינען מיר צווישן זיך ברוגז. אַשׂ ענדיקט מיט די וועלטער, אַז „דאָס יידישע פאָלק, וועט זיין דורות לאַנגען קאָמף דערפירן צו א זיכערן נצחון".

נאָך דער אָקאָדעמיע איז אין לאָקאל פון „האַנדלס־אַנגע־שטעלטן פאַריין", פאַרגעקומען א באַנקעט לכבוד דעם גרויסן גאָסט. אויפן באַנקעט האָבן געהאַלטן טאָסטן ד"ר מאַרקאָווי־טש, שמואל פראַנק, אינזשיניר פישיסאָקער און ד"ר ראָזען. אין זיין ענטפער אויף די טאָסטן, האָט אַש באַרירט די באַציאונג פון דער יידישער אינטעליגענץ צו אונדזער ליטעראַטור: „איך בין" — זאָגט אַש — „דער דיכטער פון די פאָלקס־מאַסן. די אינטעליגענץ קאָן מיין נאָמען פון דער נישט־יידישער פרעסע, זי לעזט מיך אָבער ניט. דאָס זעלבע, ווי ביי אַלע אַנדערע פעל־קער". אויך ביי די אומות־העולם האָבן די העכערע שיכטן געמוזט זיך אומקערן צום פאָלק. אַזוי איז עס געווען מיט דער איטאַליענישער אינטעליגענץ, וואָס האָט זינט דאַנטע אַנגערקענט אַלס זיין שפראַך דעם איטאַליענישן „זשארגאָן", און אַוועקגע־וואָרפן דעם לאַטיין פון מיטלאַלטער. אַזוי איז עס געווען מיט דער רוסישער און פוילישער אינטעליגענץ, וואָס האָט אין דער צייט פון פושקין און מיצקעוויטש, אַנערקענט זייערע אייגענע נאציא־נאַלע קולטורן. דאָס זעלבע מוז אויך פאָרקומען ביי אונדז. די אינטעליגענץ מוז זיך אומקערן צום פאָלק און זיין קולטור.

צומאָרגנס, זונטיק, דעם 1סט פעברואַר, 1925, האָט שלום אַש באַזוכט די יידישע ארבעטער פאָלקס שולן און דער קינדער־היים וואו ער איז וואַרעם אויפגענומען געוואָרן פון די קינדער. דעם זעלבן טאָג נאָכמיטאָג האָט אַש געהאַלטן א לעקציע וועגן די אויפגאַבן פון דער יידישער ליטעראַטור. נאָך דער לעקציע האָט אַש פאַרגעלעזן אייניקע פון זיינע דעמאָלט נאָך ניט בא־קאַנטע קלענערע זאַכן. וויי „דער בלינדער וועכטער" און אַנדערע. צומאָרגנס, מאָנטיק, איז אַש אָפגעפאָרן קיין פיעטריקאָוו.

זאָלן די פאַר עפיזאָדן וועגן אַשן זיין אַן אויסדרוק פון טיפן טרויער פון אַלע טשענסטאָכאָווער לאַנדסלייט אומעטום, וואָס געדענקען אַשׂ באַזוך אין אונדזער איצט־חרובער היים. כבוד זיין אַנדענק!

יאָסל בערלינער

איך בין אַ פּיאָנער אין קאַליפאָרניע

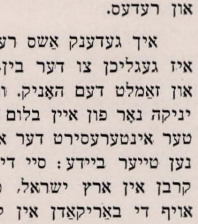

שוין א פאָר יאָר ווי איך בין א פאַרמער אין קאַליפאָרניע. ניט ווייט פון א שטעטל, אַרום 90 מייל פון לאָס־אַנדזשעלעס. מיר זיינען דאָ זאָל־בעפערט: איך, מיין פרוי לואיז־לאה און צוויי קינדערלעך. מיר שטייגן אויף גאַנץ פרי פיטערן די בהמות, די הינער, דעם הונט. דערנאָך מעלקן מיר די קי, טיילן אָפּ די „קריעם" פון דער מילך און פאַרקויפן עס. דערנאָך באַוואָסערן מיר דעם גאַרטן, די פרוכט־ביימער, און ווען די פרוכטן און די גרינסן וועלן צייטיק, נעמען מיר צוזאַמען די גרינסן פון גאַרטן און די פרוכטן פון די ביימער און גרייטן צו זאָפאָס אויפן ווינטער. די גרינסן פרירן מיר אויף און קאָנ־סערווירן הונדערטער קעסטלעך שפייז אויפן ווינטער.

שוין א פאָר יאָר ווי איך בין א פאַרמער אין קאַליפאָרניע. ניט ווייט פון א שטעטל, אַרום 90 מייל פון לאָס־אַנדזשעלעס. מיר זיינען דאָ זאָל־בעפערט: איך, מיין פרוי לואיז־לאה און צוויי קינדערלעך. מיר שטייגן אויף גאַנץ פרי פיטערן די בהמות, די הינער, דעם הונט. דערנאָך מעלקן מיר די קי, טיילן אָפּ די „קריעם" פון דער מילך און פאַרקויפן עס. דערנאָך באַוואָסערן מיר דעם גאַרטן, די פרוכט־ביימער, און ווען די פרוכטן און די גרינסן וועלן צייטיק, נעמען מיר צוזאַמען די גרינסן פון גאַרטן און די פרוכטן פון די ביימער און גרייטן צו זאָפאָס אויפן ווינטער. די גרינסן פרירן מיר אויף און קאָנ־סערווירן הונדערטער קעסטלעך שפייז אויפן ווינטער.

יעדע צווייי וואָכן רייניקן מיר די הינער־שטייג, דעם שטאַל און דעם הויף. אונדזער קלייניע אינקונפט פון פאַרקויפן די אייער, די פוטער און די מילך. כמעט יעדן טאָג קומט פאָר אין די שטעטלעך אַרום אונדז א מאַרק־טאָג. מיר פאַרקויפן דאָרט וואָס מיר האָבן צום פאַרקויפן און קויפן אין וואָס מיר דאַרפן. אין אַנהויב איז דאָס פאַרמער־לעבן געווען שווער. דאָס גאַנצע לעבן אָפּגעאַרבעט ביי שנייַדעריי, איז מיר אַנגעקומען שווער דאָס בייגן זיך אין פעלד און אין הויף. איך האָב גע־מוזט גראָבן אַרום 400 גריבער אין דער ערד, דריי פוס טיף יעדע, צו פאַרצאַמען דאָס פעלד, אַז פרעמדע בהמות זאָלן נישט קענען אַרייַנגיין. אויצט שלעפּ איך שוין לייכט די פעקס הייַ און זעק האָבער, און — נישקשה, עס גייט א גאַנג!

אַרום 9:30 אין דער פרי זיינען מיר שוין גרעוויינגלעך פאַר־טיק מיט דער אַרבעט אַרום דער באַלעבאַטישקייט. דאָן, ביז אַזיגער צוויי בייטאָג, פאַרברענג איך אין די „מאַרקעטס", וואו

מען קויפט און פֿאַרקויפט. פון דרײַ ביז פֿינף בין איך באַשעפֿטיקט אין מײַן קליינעם שנײַדער־וועַרקשטעל, וואָס איך פֿיר אַן אויף אַ קליינעם מאַסשטאַב. דערנאָך צוריק צו דער הויז־אַרבעט.

אַזוי זעט אויס, אומגעפֿער, דאָס לעבן אונדזערס אויף דער פֿאָרם. בכלל איז עס נישט לייכט, אָבער איך פיל זיך עזינטער ווי אַלס שנײַדער אין שטאָט.

צוויי ייִדישע צענטערס געפֿינען זיך אין פֿרעסנאָ, אַרום 30 מײל פון דאָנען: אַ רעפֿאָרם־טעמפּל און אַן אַרטאַדאָקסישע שול. מיר זײַנען אַנגעשלאָסן אין ערשטן. אין דער זונטיק־שול פון טעמפּל לערנען זיך אַרום 200 קינדער פון דער גאַנצער אומגעגנט. מען לערנט זיי רעליגיע און ייִדישע געשיכטע, מען וויזיט זיי בילדער פון די קעגנשטאַנדן וואָס מען לערנט זיי. די קינדער האָבן ליב די שול און קענען זיך נישט דערווארטן ביז דער זונטיק וועט קומען, אַז מען זאָל זיי פֿירן אין שול אַריין. מיינע קינדער, „בוטש" און חנהלע, גיינען אין דער זונטיק־שול. דער ראַבאַי האָט זיי אויסגעלערנט, אַז ווען מיין פֿרוי לאה צינדט ליכט פֿרייטיק־צו־נאַכטס זאָלן זיי זאָגן: „גוט שבת, מאַמע, גוט שבת, טאַטע, גוט שבת אַלע ייִדן, גוט שבת דער גאַנצער וועלט". איך בין נישט רעליגיעז, אָבער איך בין צו־פֿרידן, אַז די קינדער וועלן דאָ אינגאַנצן נישט פֿאַרגויאישט ווערן. דער אַרבעטער־רינג ברענגט אין פֿרעסנאָ איז נישט קיין גרויסער. דער בני ברית לאַדזש באַשעפֿטיקט זיך צו מיינסטן מיט וואַויל־טעטיקייט און הילף פֿאַר ישראל. מיר, אין אַרבעטער־רינג, זיינען גאַנץ טעטיק אין אונדזער קולטור־ און געזעלשאַפֿטלעכער אַרבעט.

איך האָב אין מײַן יוגנט אין טשענסטאָכאָוו אָנגעהערט צו דער ס.ס. (סאָציאַליסטיש־טערי־טאַרי־אַליסטישער) פֿאַרטיי, זיך געשלאָגן מיט די וואויל יונגען, געקעמפט אין דער זעלבסשוץ, און עטלעכע יאָר געזעסן אין דער קעלצער טורמע „שוויענטי קרזשיז" (הייליקער קריַיץ...). איך בין אַוועק קיין אַמעריקע, געשווויצט אין די שפּעפּער, געסטרייקט, זיך געשלאָגן מיט סקעבס און פֿאַליצייַ אויף די שיקאַגער גאַסן; כ'האָב געשלעפּט אַ וואָגן מיט פרוכט און גרינסן אין לאָס אַנדזשעלעס, דערנאָך אַליין געווארן אַ דאָמען־קלײַדער־פֿאַבריקאַנט. זיך געבראַכן דעם קאָפּ יעדן סעזאָן איבער נייַע פאַסאָנען און נייַע מאָדעס — אָבער די גאַנצע צייט איז מיר דער „טעריטאָריאַליזם" געלעגן אין די ביינער, דאָס האָט געמיינט, אַז איך דאַרף זיך באַזעצן אויף דער ערד. איצט האָב איך מיין אידעאַל דערגרייכט, און איך באַדויער דאָס נישט.

איך האַף, אַז ווען די קינדער וועלן אויפֿוואַקסן, וועל איך נאָך פֿאַרווירקלעכן מיין טעריטאָריאַליסטישן יוגנט־חלום און מיר וועלן זיך באַזעצן אין ישראל, וואָס איך וועל מאַכן פֿאַר מיין היימלאַנד נישט פון דערווייַטן, נאָר טאַקע צו לעבן דאָרט צווישן אַלע ייִדן.

אַזוי ווי מיין קורצע באַשריבונג פון אַ ייִדישן פֿאַרמער איז קאַליפֿאָרניע איז באַשטימט פֿאַרן בוך, וואָס דערשיינט צום 50־יאָריקן יובל פון אונדזער פריַינט רפאל פעדערמאַן — שיקן מיר, איך און מיין פרוי לאה און די קינדער, די האַרציקסטע גרוסן מיין אַלטן גוטן פריַינט און חבר רפאל פעדערמאַן, מיט וועמען מיר האָבן, אגב, זיך געפּרייט מיט אַ פּאָר יאָר צוריק, ווען מיר האָבן זיך ווידער געטראָפֿן אין לאָס אַנדזשעלעס. דעמאָלט, אַלס פֿאָרזיצער פון טשענסטאָכאָווער הילפס־פֿאַראיין, מיר ווינטשן אים נאָך לאַנגע יאָרן פון גוטן עזונט און פרוכטבאַרע אַרבעט אין אַלע זיינע פֿאַרצווייגטע געזעלשאַפֿטלעכע און ייִדישע קולטור־טעטיקייטן!

הערי דזשובאַס

אַמעריקע האָט מיך דערהויבן

(נאָטיצן פון אַ ניי־געקומענעם)

כ'בין געבוירן געווארן אין טשענסטאָכאָוו ביי פרומע און פֿאַרמעגלעכע עלטערן. מיין טאַטע, ע"ה, האָט געהאַט אַ זיידן־פֿאַבריק און מיר האָבן זיך געלעבט זייער שיין. מיין טאַטע האָט מיך געשיקט אין חדר ווען כ'בין אַלט געווען פיר יאָר. אַ גאַנצן טאָג האָב איך געלערנט אין חדר, פון אין דער פרי ביזן אָוונט. איך האָב געהאַט אַ גוטן אָנהייב אין לערנען. און אַ דאַנק אָט דער התחלה, האָב איך תמיד געהאַט דעם חשק צום לערנען און איך האָב דערגרייכט צו דער מדרגה אין וועלכער איך געפין זיך היינט צו טאָג. ווען כ'בין אַלט געווען פינף יאָר האָב שוין געלערנט חומש מיט רש"י. אין 1939, ווען די מלחמה האָט אויסגעבראָכן, בין איך אַלט געווען 6 יאָר. אָבער מיין טאַטע האָט מיך ווייטער געשיקט צו אַ מלמד, ר' מאָשל פרעזעראָוויטש. די דייטשן האָבן שוין דאָן עמאָטס אַ געטאָ. אָבער עס האָט נאָך געהייסן אַן „אָפּענע געטאָ", ווייל קריסטן האָבן נאָך געמעגט אַרייַנקומען. איך האָב ווייטער געלערנט אין חדר ביז דער „אַקציע", וואָס עס האָט זיך אַנגעהויבן דער ריכטיקער חורבן אויף די טשענסטאָכאָווער יידן. איך מיט מיין גאַנצער משפּחה זיינען באַלד נאָכן תענית אַראָפּ אין אַ קעלער, און מיר זיינען געווען דאָרט באַהאַלטן אַן ערך פינף וואָכן.

מיר האָבן זיך שפּעטער, ביסלעכווייז, אַרייַנגעשמוגלט אין דער „קליינער געטאָ". אויך דאָרט פלעגן מיר זיין באַהאַלטן כסדר, ווייל קינדער און עלטערע מענטשן האָבן דאָך נישט געטארט לעבן צוזאַמען. מיין עלטסטער ברודער, מענדל, איז „גענאַנגען" מיט דער אַקציע. דעם טאַטן ע"ה האָט מען שפּעטער פון דער קליינער געטאָ אַוועקגעשיקט קיין ראַדאָמסק, און פון ראַדאָמסק האָט מען אים געשיקט קיין טרעבלינקע. מיין

מאמע ע״ה, און מיין ברודערל ישראל שלמה האבן זיך באַ־האַלטן אין דער קליינער געטאָ, וווּן מען האָט באַפּוילן אַלע־מען אַרויסגיין אויפן מאַרק, האָט די מאַמע ע״ה מיך יאָ געהייסן אַרויסגיין אויפן מאַרק. אויף דעם מאַרק זיינען מיר אַלע געווען אויסגעשטעלט צו פינף אין די רייען. מענער זיינען אַרויס פריער. מען האָט באַלד געמאַכט אַ סעלעקציע אויף די יינגערע, וועלכע מען פֿאַרדעכטיקט אַז זיי זיינען געווען אין דער אונטערערדישער „אויפשטאַנד־גרופּע״. די עלטערע מיט די קינדער פלעגט מען אָפּקלייבן און אַוועקשטעלן אין אַ זייט, עס איז געשטאַנען גרייט אַ לאַסט־אויטאָ מיט זשאַנדאַרמען, וואָס פלעגן אַלעמען פירן צום בית עולם און דאָרט אַלעמען דערׂ־שיסן. די זשאַנדאַרמען פלעגן אַזוי פֿאָרן אין צוריק, איך בין געווען איינער פון די יינגלעך וואָס מען האָט שוין געהאַט אַוועקגעשטעלט אין אַ זייט, אַוועקצופירן צום בית־עולם... מיר האָבן געוואַרט אויף דעם לאַסט־אויטאָ וואָס זאָל אונדז נעמען צום טויט, צום בית־עולם.

אַ נס האָט פאַסירט מיט מיר און מיט די איבעריקע יינג־לעך, אַ נס מן השמים. עס האָט געמוען אַביסעלע לענגער פאַר די זשאַנדאַרמען צוריקצוקומען. דערווייל איז אַנגעקומען דער דירעקטאָר פון דער „האַסאַג״־פאַבריק צו נעמען די יונגע מענטשן צום „האַסאַג״. אַ טייל פון די יינגלעך זיינען צוגׂ־לאָפן צום דירעקטאָר ליט און ביי אים געבעטן רחמים. זיי האָבן אים געזאָגט, אַז מען נעמט אונדזי צום טויט. ער האָט זיך באַלד מרחם געווען און ער האָט געזאָגט צו דעם הויפּט־מאַן פון די זשאַנדאַרמען, דעגענהאַרדט, אַז ער וויל מיטנעמען די יינגלעך אין דער פאַבריק אַריין, אָבער דער רוצח דעגענ־האַרדט, האָט בשום אופן ניט געוואָלט מסכים זיין. זיי האָבן זיך דורכגעווערטלט און זיך געשפּאַרט אַ שטיקל צייט אייגער מיטן אַנדערן. דער דירעקטאָר ליט איז אַריין אין דעם ביורא און דאָרט געטראָפן די הויכע מאַכט פון ראַדאָמסק, און ער האָט באַקומען די דערלויבעניש צו טאָן וואָס ער וויל. — אויב ער דאַרף די יינגלעך, מעג ער זיי נעמען אין דער האַסאַג־פאַבריק. האָט מען אונדז אַריינגענומען אין די רייען פון די, וואָס זיינען באַשטימט געווארן צו בלייבן לעבן, און מען האָט אונדז געפירט קיין „האַסאַג״. מיר זיינען דאָמאָלט געווען דרייׂ־סיק יינגלעך. כמעט אַלע אין די זעלבע יאָרן. מיר זיינען דאָ־מאָלט געווען בר־מצווה־יינגלעך. אַ דאַנק דעם דירעקטאָר ליט זיינען דרייסיק יינגלעך מציל געווארן פון טויט. זיי אַלע לעבן איצט אין פֿאַרשידענע לענדער, דאָס רוב פון זיי זיינען טאַקע באַפאַריט אַ געווארן אין טשענסטאַכאָוו.

מיין מאַמע איז דאָן פאַרבליבן אין דער קליינער געטאָ צו־ליב מיין קליינעם ברודערל. ער איז דאָמאָלט אַלט געווען 7 יאָר און פאַר אים איז נישט געווען קיין שום מעגלעכקייט זיך צו ראַטעווען. אַלע זיינען שפּעטער אומגעקומען און ס׳איז קיי־נער ניט געבליבן לעבן. הי״ד.

איך בין ניט געווען פון די, וואָס זיינען געבליבן אין די „האַסאַג״־פאַבריק אין טשענסטאַכאָוו ביי דער באַפאַרייאונג. איך און מיינע פּינף שוועסטער זיינען אַרויס אַ נאַכט פריער, פאַר דער באַפאַרייאונג. די דייטשן האָבן אונדז געפירט קיין דייטשלאַנד און דאָרט האָבן מיר שוין באַקומען דעם ריכטיקן „ברוך הבא״ פון די ס.־ס.־רוצחים, וואָס האָבן אויף אונדז געׂ־וואָרט ביי דער דייטשישער גרענעץ. מען האָט אונדז געפירט דאַמאָלט אַ גאַנצע נאַכט, מיין עלטערע שוועסטער דאָרא איז קראַנק געוואָרן אויפן וועג, שפּעטער איז זי נעבעט אומגעקומען אין קאַנצענטראַציע־לאַגער אין האונסברוק. איך בין געווען אין גראָסס־רָאזן, דאָרא — אין בערגן־בעלזן, און אין בערגן־בעלזן בין איך באַפריייט געוואָרן פון דער ענגלישער אַרמיי דעם 15טן אַפּריל, 1945.

* * *

נאָך דער באַפרייאונג האָבן אַלע אַנגעהויבן צו זוכן קרובים. איך בין אַוועק אין דער ענגלישער זאָנע צו זוכן מיינע שוועׂ־סטערס. שפּעטער בין איך אַ צייט געווען אין דער רוסישער זאָנע, אָבער איך בין צוריק אַוועק צו דער ענגלישער. דאָרטן האָב איך זיך דערווּאוסט פון מיינע שוועסטער און זיי האָבן זיך דער־וואוסט וועגן מיר. זיי האָבן מיך אַריבערגעבראַכט צו דער אַמע־ריקאַנער זאָנע, וואו זיי האָבן זיך געפונען.

דאָ, אין דער אַמעריקאַנער זאָנע, האָב איך אַנגעהויבן טראַכטן וועגן דער „גאָלדענער מדינה״, אַמעריקע. איך האָב זיך באַלד רעגיסטרירט צו קריגן אַ ווּיזע. און כ׳בין געווען פון די ערשטע צו פאָרן קיין אַמעריקע. מיינע שוועסטער אָבער האָבן מיך נישט געלאָזן פאָרן. איך האָב איינגעלייגט וועלטן כדי צו פאָרן קיין אַמעריקע. איך האָב זיך רעגיסטרירט אין אַ פרעמדער שטאָט, אַן זייער וויסן, און איך בין אַנגעקומען אין די פאַר־אייניקטע שטאָטן דעם 17טן אויגוסט, 1949.

דאָ האָט זיך אַנגעהויבן אַ ניי לעבן פאַר מיר! איך האָב זיך באַצוגט אין דער שטאָט דעטרויט. כ׳בין געקומען איינער אַליין. איך האָב דאָ קיינעם ניט געקענט. איך בין האַמאָלט געווען אַ יינגל פון 17 יאָר. האָב איך זיך געמוען צום לערנען. בין אַוועק אין סקול, מיך האָט די „דושואיש סאָשל סוירוויס״ אַהער געבראַכט און זיי האָבן פאַר מיר געצאָלט ביז איך האָב גע־עדיקט „היי־סקול״. ווען כ׳בין געקומען אַהער האָב איך ממש גאָרנישט געקענט. איך האָב דאָך פאַרלוירן די בעסטע צוין יאָר פון מיין לעבן, פון סעפט. 1939 — ווען די מלחמה האָט זיך אָנגעהויבן — ביז אַנהייב סעפט. 1949, ווען כ׳האָב אָנגעפאַנגען צו גיין דאָ אין סקול, דאָ אין דער שטאָט דעטראָיט. פון זיבן ביז זיבעצן יאָר בין איך דורכגעגאַנגען שבעה מדורי־גיהנום, אין געטאָס, אין באַהעלטנישן, תמיד מיט שרעק אין די אויגן, אין קאַנצענטראַציע־לאַגערן אין דייטשלאַנד, און אַפילו נאָך דער באַפרייאונג האָב איך זיך אַרומגעשלעפּט אין פאַרשידענע די־פּי־לאַגערן אין דייטשלאַנד. ערשט דאָ האָב איך אַנגעהויבן פילן וואָס עס הייסט לעבן. איך האָב צוריק געקראַגן מיין חשק צום לערנען און געטראַכט, אַז בעסער שפּעטער איידער קיינמאָל נישט.

אין לויף פון איין יאָר בין איך דורכגעגאַנגען אָט קלאַסן אַנפאַנג־שול און כ׳בין אַריין אין „היי סקול״. איך האָב דורכ־געמאַכט פיר יאָר „היי־סקול״ אין צוויי יאָר מיט אויסצייכענונגען. כ׳בין אַריין אין קאַלעדזש מיט רעקאָמענדאַציעס און אין חודש יוני, 1956, האָב איך גראַדוּאירט פון „קאַלעדזש אָוו עדיוקיי־שאָן״ ביים „וועין אוניוועדסיטעט״. אָבער איך האָב בדעה וויי־טער צו לערנען און קריגן מיין „מאַסטער־דיגרי״ און שפּעטער אַ „דאָקטאָר־דיגרי״.

איך האָב דורך דער צייט אויך געלערנט אין דעם „היברו קאַלעדזש״ פון דעטרויט, פון וועלכן איך האָב גראַדואירט, און באַקומען אַ דיפּלאָמאַ.

איך דערציילל דאָס אַלץ נישט, חלילה, זיך צו באַרימען, נאָר מיט פרייד דערמאָן איך דאָס צו וויזן וואָס פאַר אַ וואונ־

דערלעך און פריי לאָנד עס איז אַמעריקע. מיך — אַן איינזאַמען יידישן בחור פון 17 יאָר, וואָס איז אַהערגעקומען פיזיש און גייסטיק צעבראָכן פון אַזוי פיל מוראדיקע איבערלעבענישן, — האָט אַמעריקע געשטעלט אויף די פיס. און איך טראָג אַ סך דאַנקבאַרקייט אין האַרצן צו אַלעמען דאָ אין לאַנד, און באַזונדערס צו די נאַענטע פרײַנד, יידן און ניט־יידן, וואָס האָבן מיר געהאָלפֿן אויף שריט און טריט.

איך האָב ליב אַמעריקע. כ׳האָב זיך היפש אַמעריקאַניזירט, אָבער געבליבן יידיש אין גייסט. איך בין נאָך אַלץ פֿאַרבונדן מיט מיין אַמאָליקער יידישער היים, מיט די יידן פון מיין אומפֿאַרגעסלעכער שטאָט טשענסטאָכאָוו, וואָס איך טראָג שטענדיק אין האַרצן און וואָס וועט תמיד בלייבן אין מיין זכרון. וויייל מיינע ערשטע קינדער־יאָרן, מיין יידיש וויסן, אַלס קינד, דאָס איז געווען דער יסוד. און די ערשטע יאָרן אין חדר — זיי האָבן מיר געגעבן כח אויפצוהאַלטן די אַלע יאָרן פון פיין און ליידן, — און דעם חשק צום לערנען האָב איך באַקומען כון מיינע טייערע עלטערן, הי״ד, און זייער אָנדענק זאָל זיין געבענטשט!

ד. ניימאַרק

מיינע איינדרוקן פון טשענסטאָכאָוו

די שטאָט, וואו איך בין געבוירן געווארן און פֿאַרבראַכט מיינע יונגע יאָרן, איז איצט אונדזערע באַגריפן, לויט אונדזערע פּוילישע באַגריפן ווייט פון טשענסטאָכאָו. און בייַ אונדז, יינגלעך, און אויך עלטערע, האָט זיך געשאַפֿן דער איינדרוק, אַז טשענסטאָכאָוו איז אַ שטאָט פון בלויז גלחים, נאָנעס, קלויסטערס און אַנדערע קאַטוילישע אייניריכטונגען.

טשענסטאָכאָוו איז, לויט אונדזערע באַגריפן, געווען איז דעמטיפיצירט מיט עקסטרעמער קאַטוילישקייט, און עס האָט עפּעס געשמעקט מיט „יענע״ זאָכן, דהיינו: אינקווויזיציע, שייטער־הויפּנס און בילבולים אויף יידן...

געשאַפֿן האָט זיך דער דאָזיקער אייַנדרוק פון דעם, וואָס מיר פלעגן פון צייט צו צייט זען זיך צינען אויבער אונדזערע שטאָט פֿראָצעסיעס מיט צלמים, פּענער און הייליקע בילדער. די מאָרשירער זיינען צום מערסטן געווען פון דעם ארעמען פּאָלק, פּויערים, באַלמלאָכעס, אַ סך פון זיי זיינען געגאַנגען באָרוועס, און געזאָגט האָט מען, אַז דאָס גייען זיי צוזופֿוס קיין טשענסטאָכאָוו, וואו עס געפינט זיך די „יאַסנאַ גורא״ מיט דיי הייליקסטע קלויסטערס פון די קאַטאָליקן.

בלויז דאָס דערמאָנען דעם נאָמען טשענסטאָכאָוו האָט דעריבער אַנגעאָגט אַן אומהיימלעכקייט און שרעק. מען האָט גאָרנישט געגלויבט, אַז אין אַזאַ שטאָט זאָלן גאָר וואוינען יידן. ווי מיר דוכט, איז בייַ אונדז אין שטאָט נישט געווען קיין איין ייד, וואָס זאָל אַמאָל האָבן געווען אין טשענסטאָכאָוו, אָדער אפֿילו זיין אין אַ בריוולעכער פֿאַרבינדונג מיט דער דאָזיקער קאַטוילישער שטאָט.

אָבער אין אָנהייב פון די צוואַנציקער יאָרן, וועו איך בין שוין געווען אַ שטאָר אין „בונד״, האָט דער צ. ק. מיך געשיקט קיין טשענסטאָכאָוו אויף אַ פֿאַרלעזונג און אין אייַן וועגס אויך זען צו פֿאַרשטאַרקן דאָרט די פֿאַרטיאַרבעט. איז כאָטש איך בין שוין געווען אַ דערוואַקסענער מענטש, אַ זשורנאַליסט, און מיט אַ סטאַזש אין דער סאָציאַליסטישער באָוועגונג, האָב איך מאָדנע געפֿילט וועגן דער קאַטוילישער שטאָט פון קלויסטערס און צלמים, און ס׳איז מיר געווען פֿריקרע דער גאַנצער ענין צו פֿאָרן אַהין מיט אַ יידישער פֿאַרלעזונג...

אָבער שוין בייַ מיינע ערשטע טריט אין טשענסטאָכאָוו, אויפֿן וועג פון דער שיינער, עלעגאַנטער באַן־סטאַנציע — אין שטאָט אַריין, בין איך געווען אנגענעם איבערראַשט. איך האָב גלייך דערזען, אַז טשענסטאָכאָוו איז אַ... יידישע שטאָט.

אין אַנהייב בין איך געווען אַ ביסל צעמישט. עס איז מיר אַפֿילו איינגעפֿאַלן, אַז אפשר איז עס אַ טעות, מעגלעך אַז איך בין גאָר פֿאַרפֿאָרן אין אַן אַנדער שטאָט. אָבער איך האָב זיך איבערצייגט, אַז איך בין אין טשענסטאָכאָוו און אין יידישן טשענסטאָכאָוו.

און, וואָס לייקענען? איך האָב באמת געהאַט הנאה און אַ סך צופֿרידנקייט, וויַל איך האָב נענטער זיך באַקענט מיט טשענסטאָכאָוו און מיט אירע יידן, דער עיקר, נאָטירלעך, מיט דער יידישער אַרבעטער־באָוועגונג.

טשענסטאָכאָוו איז געווען אַ יידיש־לעבעדיקע, יידיש־צאַפּלדיקע און יידיש־פּיל־קאָליהנדיקע שטאָט.

עס האָט דאָרט געקאָכט מיט יידיש לעבן. עס איז געווען דאָרט אַ גוט־אַרגאַניזירטע ארבעטער־באָוועגונג מיט אַ נעץ פון אינסטיטוציעס, פון וועלכע די קרוין איז געווען — די יידישע קינדער־שול.

אויף אַ זיצונג פון דער שול־פֿאַרוואַלטונג, וואו איך בין אין איינעם אַן אָונט אייַנגעלאַדן געווארן, האָב איך צום ערשטן מאָל געטראָפֿן דעם חבר רפאל פּעדערמאַן. ער האָט נאָך דעמאָלט געהערט צו די „פֿאַראייניקטע״, וואָס איז געווען די יורשטע פון דער אַמאָליקער ס.ס. פֿאַרטיי. איך האָב גלייך באַמערקט, אַז פּעדערמאַן איז באַליבט בייַ אַלעמען, אויך בייַ די בונדיסטן און פּועלי־ציון. אויף וויפֿל איך קען זיך דערמאָנען, איז דער פֿאַרטיי־קאָמף אין טשענסטאָכאָוו אויף דער יידישער ארבעטער־גאַס, נישט געווען אזוי שאַרפער, און וועיט פון פֿאַרביטערקייט. צו דעם האָט אַ סך צוגעטראָגן חבר פּעדערמאַן.

די עטלעכע טעג וואָס איך האָב פֿאַרבראַכט אין טשענסטאָכאָוו בין איך קיין אין שעה ניט געזעסן ליידיק. מען האָט מיך כסדר ארומגעפֿירט איבער די פֿאַרשיידענע אינסטיטוציעס און ארגאַניזאַציעס, אָבער די מערסטע צייט האָב איך פֿאַרבראַכט

אין דער יידישער שול, צווישן די קינדער. די שול איז באמת געווען אַ מוסטערהאפטע.

ווען איך האָב שויע געהאַלטן ביים אַוועקפאָרן האָב איך זיך דערמאָנט, אַז איך בין דאָך פאָרט אין טשענסטאָכאָוו, אין דעם קאַטוילישן צענטער. ווי פאָרט מען עס אַוועק נישט צו באַזוכן די „אַסנא גורא"? האָב איך געבעטן די חברים זיי זאָלן מיך אהין אַוועקפירן. נו, זיינען מיר אַוועק צו דער „אַסנא גורא". דער באַרג מיט די קלויסטערס האָבן זיך געפונען אין עק פון שטאָט. עס האָט דאָרט געהערשט אַ שטילקייט, ווי אויף אַ בית־הקברות. עס האָט טאָקע געשמעקט מיט פאַראַנגענהייט, מיט מיטאַלטער, מיט דעם קלויסטער־ווייַרעך, וואָס קריכט אַריין אין די נאַז־לעכער און וועקט אויף זכרונות וועגן „„אויטאָ דאָ פע", וועגן פאַרברענען מענטשן, וועגן גלחים און יעזואיטן, אין זייערע שוואַרצע בגדים.

עס איז געווען אַ געוואַלטיקער אונטערשייד צווישן דעם יידישן און דעם קאַטוילישן טשענסטאָכאָוו. טאָקע, ווי צווישן אַ לעבעדיקע, צאַפלדיקע שטאָט און אַ בית־עולם: דאָ ביי אונדז איז געווען לעבן, האַפענונג, מוט, אידעאַליזם, און דאָרט — פאַרגליווערטע שטילקייט וואָס איז געלעגן אויסגעאָסן אויפן גאַנצן שטח און אויף די בנינים. עס האָט דאָרט געשמעקט מיט פאַרצייטן.

עס זיינען אַוועק עטלעכע יאָר און עס האָט זיך אַזוי גע־מאַכט, אַז מיין שטאָט האָט זיך גאָר משדך געווען מיט טשענ־סטאָכאָוו, און דער שדכן איז געווען די יידישע קינדער־שול. טשענסטאָכאָוו האָט גענומען אַלס לערערין איינע פון די פרעכ־טיקסטע און אינטעליגענטסטע מיידלעך פון אונדזער שטאָט. רבקה צוקער איז געווען איר נאָמען, און אין טשענסטאָכאָוו איז זי געוואָרן די פרוי פון רפאל פעדערמאַן. זיינען מיר שוין געוואָרן מחותנים.

און דאָס יידישע טשענסטאָכאָוו האָט געבליט און איז געוואַקסן. דאָס יידישע לעבן, די יידישע קולטור האָט זיך פאַר־וואַרצלט. די יידישע אַרבעטער־באַוועגונג האָט זיך אויסגעבריי־טערט. דער גרעסטער טייל חברים פון די „פאַראייניקטע", מיט רפאל פעדערמאַן בראש, איז אַריינגעטראָטן אין „בונד". אויך אַנדערע אַרבעטער און בירגערלעכע פאַרטייען האָבן געפירט אַ פרוכטבאַרע אַרבעט אויף אַלע געביטן. טשענסטאָכאָוו איז גע־וון איינע פון די שענסטע, גייסטרייכסטע יידישע שטעט אין פוילן.

...ביז עס איז געקומען דער דייטשישער רוצח, ימח שמו, און האָט אַלץ אויסגעריסן מיטן וואָרצל.

אַבער דאָס יידישע טשענסטאָכאָוו, פונקט ווי אַלע הונדער־טער יידישע שטעט און שטעטלעך, וואָס דער דייטש האָט פאַר־ניכטעט, וועט לעבן אייביק אין דעם יידישן זיכרון, אין דעם יידישן באַוואוסטזיין.

הערשל עפשטיין

פון נאָוואָ־ראַדאָמסק ביז לאָס־אַנדזשעלעס

(בלעטלעך זכרונות און נאָטיצן)

קיין טשענס־טאָכאָוו פלעג איך אָפט קומען אַרבעטן נאָר אויף עטלעכע כע וואָכן. אַמאָל — אויף גאַנצע זעקס חדשים אויך. דער־פאַר איז די שטאָט טשענסטאָכאָוו ביי מיר געוואָרן ווי מיין צווייטע היימ־שטאָט. איך בין געי־וועזן אין טשענסטאָכאָוו אין די יאָרן 1904־1908, און בין אַריינ־געצויגן געוואָרן אין די ריי־עך פון דער פאַרטיי ס. ס. און אַ באַ־גייסטערטער זיך אָפט צוגעהערט צו די רעדעס פון אהרן טשענ־סטאָכאָווער (סינגאַלאָווסקי), חבר אַלעקסאַנדער (לייבוש לערער), יוסף נומער צוויי, און אַנדערע. איך פלעג ברענגען די אויבנ־דערמאָנטע רעדנער קיין ראַדאָמסק, וואו זיי פלעגן אויפטרעטן פאַר אַ גרויסן עולם, אויף די געהיימע פאַראַמלונגען.

די צוויי חברישע שטיבער, וואו איך פלעג צום מיינסטן פאַרברענגען מיט נאָך אַנדערע חברים, זיינען געווען: דאָס הויז פון מענדל פאָקולאַ און דאָס הויז פון דוד געריכטער.

אין יאָר 1908 האָב איך, צוליב די פאַליציייאישע רדיפות, פאַרלאָזט די שטאָט טשענסטאָכאָוו און בין אַנטלאָפן, איבער דער עסטרייכישער גרענעץ, קיין קראָקע. די טעג בין איך האָב געהאַט די גלעגנהייט צו שווארצן די גרענעץ, האָב איך זיך באַהאַלטן אין הויז פון מיין חבר דוד גערעכטער, די גאַנצע משפחה דודס האָט מיר אַרויסגעוויזן די פיינסטע חברישע באַציאונג. אין קראָקע האָב איך באַלד געקראָגן אַרבעט ביי מיין פאָך אַלס קאַמאַשן־שטעפער. דאָרט האָב איך שוין געטראָפן עטלעכע נאָענטע חברים פון טשענסטאָכאָוו, אויך אַנטלאָפענע פון דער צאַרישער פאָליצי, — רפאל פעדערמאַן, הערשל גאָטיינער און מיכאל אלטער. שפעטער זיינען אויך אַנגעקומען אין קראָקע די חברים מענדל שוכטער, שלמה יעקב מינקאָוו — אויף זייער יוּנג קיין אַמעריקע. פון ראַדאָמסק האָבן זיך דאָרט געפונען די חברים שלמה בוגיסקי, שלמה דינער און שאָפירא. דער נאָענטסטער צווישן די חברים איז מיר געווען רפאל פעדערמאַן. מיר האָבן אָפט פאַרבראַכט צוזאַמען, און איך האָב פון אים זייער אַ סך גלעלערנט.

אין יאָר 1909 האָב איך שוין געקענט לעגאַל צוריקפאָרן קיין פוילן. און אין יאָר 1913 בין איך אַוועק קיין אַמעריקע. איך בין פאַרפאָרן קיין שיקאַגאָ. דאָרט האָט זיך געפונען מיין כלה, שרה (מיין איצטיקע פרוי) וואָס האָט געוואוינט ביי איר שוועסטער יעטע בערלינער.

עס האָט בלויז געדויערט אַן ערך זעקס חדשים און עס האָבן אָנגעהויבן צו קומען קיין שיקאָגאָ אַ סך פון מיינע ראַ־דאָמסקער לאָנדסלייט: בעריש קוגעל, מענדל בעקער, די ברי־דער אהרן און שלמה בוגייסקי, אברהם ווייסבערג און נתן וויטענבערג. עס איז געווען אַ קריזיס־יאָר, און דער איינציקער וואָס האָט דאָן גלייך געקראָגן אַרבעט איז געווען מענדל בע־קער. מענדל האָט אויך געוואוינט ביי די בערלינערס. ער האָט זיך מיט די בערלינערס אויסגענומען, אַז ביינאַכט, בשעת ער אַרבעט אין דער בעקערייַ, זאָלן זיי דערלויבן צו שלאָפן אין זיין בעט איינעם פון די אַרבעטסלאָזע לאָנדסלייט. מענדל פלעגט אויך יעדן טאָג ברענגען היימיש־געבאַקענע ברויטן, קאַרענע, און פּאַמפּערניקלס, ווי מען רופט זיי דאָ (וואָס דערמאָנען אַז היימישע ראָזעווע ברויט), און דאָס ברויט צעטיילן צווישן די הונגעריקע לאָנדסלייט. אַנדערע לאָנדסלייט, וועמעס נעמען איך האָב פאַרגעסן, די וואָס פלעגן האָבן אַרבעט, פלעגן זיך אויך טיילן מיט זייערע מאָגערע פאַרדינסטן און העלפן די אַרבעט־לאָזע לאָנדסלייט.

אַזוי האָבן מיר, לאָנדסלייט, געהאָלפן איינער דעם אַנדערן, אין די זייַטן פון נויט.

יעדן שבת און זונטיק פלעגן מיר זיך צוזאַמענקומען יעדעס מאָל ביי אַן אַנדערן אין שטוב. דערווייל האָב איך חתונה געהאַט. איך און מיין יונג וויבל שרה האָבן געוואוינט אין אַ קעלער־שטוב. אָבער מיר האָבן זיך ניט באַקלאָגט. ווייל אין דער דאָזיקער קעלער־שטוב איז תמיד געווען פריילעך. די דאָ־זיקע וואוינונג מיינע אין קעלער איז פאַקטיש געווען די »צענט־ראָלע« פון אָלע לאָנדסלייט.

מיט דער צייט האָט יעדער פון די לאָנדסלייט געקראָגן אַרבעט. הגם די פאַרדינסטן זיינען געווען קלעגלעכע. די מערסטע לאָנדסלייט זיינען נאָך געווען נישט קיין חתונה־גע־האַט, »אָנדערס«, ווי מען פלעגט זיי רופן. מיר האָבן זיך מיט דער צייט אביערגעצויגן אין אַ גרעסערער דירה און זיך געפילט אָביסל בעסער ווי אין דער קעלער־שטוב.

אין יענעם יאָר האָבן מיר זיך אַרגאַניזירט אין אַ טשע־סטאָווער לאָנדסמאַנשאפט פאַראיין. מיר האָבן זיך אויך גלייַך צייטיק אָנגעשלאָסן אין אַרבעטער־רינג, אין דעם וואָרשעווער ברענטש 519. מענדל שוכטער איז דאָן געווען פינאַנץ־סעקרע־טאַר. מיר זיינען געווען אפטע געסט איינער ביים צווייטן, ביי די חברים פון טשענסטאָכאָווער, מענדל און שיינדל שוכטער, דושאַ און יעטע גרילאַק, רייזל און מאָטל שאַפּרעק, ביי יאָסל און מאַלי בערלינער, און ביי משה און יעטע בערלינער.

דאָס היימישסטע און פריינטלעסטע הויז וואו מיר פלעגן זיך צוזאַמענקומען, איז געווען ביי פּעני, מענדל בערלינערס. אַליין אָרעם — איז אָבער שטענדיק דער טיש געווען געגרייט פאַר אונדז, און עסן האָט נישט געפעלט. מיר וועלן דאָס דער ליבער פּענין קיין מאָל נישט פאַרגעסן.

שיקאָגאָ האָט דעמאָלט געהאט אַ פיינע גרופּע ס.ס. — סאָציאַליסטן־טעריטאָריאַליסטן, צווישן די מיטגלידער זייערע איז געווען יצחק גאָרדאָן (דער שוואַרצער יצחק), מ. מענדעלס־בערג, מענדל שוכטער, אברהם פּאָס און אַ גאַנצע רייַ אַנדערע אינטערעסאַנטע און אינטעליגענטע מענטשן. איך האָב זיך געפילט גייסטיק דערהויבן צווישן זיי. כאָטש די מאָטעריעלע לאָגע מיינע איז געווען שלעכט. איך האָב זעלטן געארבעט. און אַז איך האָב שוין יאָ געארבעט, האָב איך פאַרדינט קוים זיבן דאלער וואָך.

מיין פרוי האָט מיר צוגערעדט, אַז איך זאָל פאָרן קיין קאַליפאָרניע, צו איר שוועסטער יעטע. מיר האָבן פאַרקויפט דאָס ביסל ווירטשאפט, און איך האָב זיך געלאָזט אין וועג אַריין.

דאָס איז געווען אין יאָר 1917. קאַליפאָרניע איז נאָך דעמאָלט געווען נישט אַזוי באַוואוינט ווי איצט. אַלץ וואָס מען האָט עזעגן איז שטרעקעס לאָנד, אַזוי אויך אין דער שטאָט לאָס־אַנדזשעלעס. ס׳איז כמעט נישט געווען קיין שאַפ וואו צו אַר־בעטן. איך האָב די ערשטע צייט »עפּפּדלט«, געהאַנדלט, אין משך פון זעקס חדשים האָב איך אָנגעהויבן צו פאַרדינען און געהאַט פרנסה. מיין פרוי, שרה, איז געקומען. דאָס יידישע לעבן האָט זיך ערשט נאָר־וואָס אָנגעהויבן צו פאַרמירן. און מיר זיינען גוועאָרן טעטיק אין אַרבעטער־רינג, וואָס האָט אונדז געגעבן אַ נייעם אינהאַלט אין אונדזער לעבן. אַזוי ביז היינ־טיקן טאָג.

* * *

אין 1944 האָבן מיר זיך ווידער געטראָפן מיט אונדזער ליבן פריינד רפאל פּעדערמאַן, וועלכער האָט זיך נאָר וואָס ארויסגעארבעטעוועט זיך, צוערשט פון וואַרשע, און שפּעטער פון סאָוועט־רוסלאַנד, און איז אהערגעקומען דורך יאַפּאַן. פּעדער־מאַן איז געקומען אין שליחות פון דעם »פאַראיניקטן טשע־סטאָכאָווער רעליף« אין שייכות מיטן יזכור־בוך, »טשענסטאָ־אָווער יידן«, וואָס האָט עדאַרפט דערשיינען. די טשענסטאָכא־ווער און ראַדאָמסקער לאָנדסלייט האָבן פּעדערמאַנען אויפגע־נומען זייער פריינטלעך. פּעדערמאַנס באַזוך אין לאָס אַנדזשע־לעס האָט פיל געהאָלפן אַז דער דאָרטיקער הילפס־פאַראיין זאָל ווערן מער טעטיק. דער פאַראיין האָט מיטאַמאָל געקראָגן לעבן. יאָסל בערלינער איז דערווייַלט געוואָרן אַלס פאַרזיצער.

ווען דאָס בוך »טשענסטאָכאָווער יידן« איז דערשינען, האָבן מיר, די ראַדאָמסקער לאָנדסלייט, צוזאַמען מיט די טשענסטא־כאָווער, געהאָלפן פאַרשפּרייטן דאָס פרעסטיק־שיינע בוך, אין וועלכן אַ וועלט מיט אַרבעט אזן מי איז אריינגעלייגט געוואָרן. און ווען פריינד רפאל פּעדערמאַן איז אַ צווייטן מאָל געקומען קיין לאָס אַנדזשעלעס, האָבן מיר אַראַנזשירט אַ מאַסן־פאַר־זאַמלונג, וואָס איז דורכגעפירט געוואָרן מיט אַ גרויסן דער־פאָלג, סיי פינאַנציעל, סיי מאָראַליש.

דעמאָלט האָבן מיר שוין געוואוסט פון דעם גרויסן חורבן פון אונדזערע יידישע שטעט אין פוילן. די יידישע שטעט, וואָס מיר האָבן כסדר געהאָלפן אין דער עקזיסטענץ פון די פילע אינסטיטוציעס. אונדזער צער און וויטיק איז געווען גרויס. און ביז היינטיקן טאָג איז קיין שום טרייסט נישטאָ אויף דעם גרויסן בראָך וואָס עס האָט געפעלט. אונדזער פאָלק, די יידן אין די שטעט און שטעטלעך אין דעם אמאָליקן פוילן!

* * *

אין 1952 האָב איך, צוזאַמען מיט מיין פרוי, באַזוכט מדינת ישראל. אונדזער פרייד איז געווען גרויס. זיכער איז מדינת ישראל אַ גרויסע טרייסט! מיר האָבן אין ישראל גע־טראָפן צוועלף שוועסטער און ברידער, וואָס האָבן זיך, על פי נס, געראַטעוועט פון אַ משפחה פון איבער צווייַ הונדערט. צווישן זיי האָבן איך געפונען מיינס אַ פּלימעניק, אַ זון פון

מיין ברודער אברהם, ע״ה, פון טשענסטאכאוו. מיין ברודער אברהם האט געהאט דעמזעלבן טראגישן גורל וואס אלע טשענסטאכאווער יידן־קדושים האבן געהאט!

אין מדינת־ישראל האב איך פארבראכט צוויי חדשים. מיר און מיין פרוי איז צוגעטיילט געווארן דער כבוד צו עפענען צוויי הייזער פאר די נייע־געקומענע עולים, וואס די אמעריקאנער ראדמסקער לאנדסלייט האבן מיט זייער געלט־שטיצע לעהאלפן אויפבויען. מיר זאמלען איצט, אגב, געלט אויפצובויען נאך א הויז.

אונדזערע לאנדסלייט אין מדינת ישראל ציילן, קיין עין־הרע, ארום 800 נפשות, און זיינען ארגאניזירט אין צוויי ארגאניזאציעס, איינע אין תל־אביב, די צוויטע — אין חיפה.

דעם איינציקן אלטן חבר וואס מיר האבן געטראפן אין ישראל איז דוד קרויזע. מיר האבן באגעגנט א סך קינדער, וועמעס עלטערן זיינען אומגעקומען פון די מערדערישע נאצים, אין טשענסטאכאוו און אין ראדאמסק.

מיר האבן אין ישראל באזוכט א סך היסטארישע פלעצער, און באוואונדערט דעם נייעם אויפבוי פון דער מדינה, און מיר האבן באוואונדערט ווי אזוי ביי אונדזערע ברידער איז נאך פארבליבן מוט און כח און אידעאליזם ווידער צו ארבעטן און צו בויען נאך אזא גרויסע פאלקס־קאטאסטראפע.

אויפן וועג צוריק אהיים האבן מיר זיך אפגעשטעלט אין פאריז. מיר זיינען אנגעקומען פונקט אין דעם טאג פון דעם באסטיל־יום־טוב! — דעם 14טן יולי. און מיר האבן געזען טויזנטער בירגער מארשירן אונטער די טענער פון דער באריימטער „מארסעליעזע", דאס ליד וואס מיר האבן אין די יונגע יארן מיט אזא באגייסטערונג געזונגען!

פאר דער מלחמה איז די צאל פון די ראדאמסקער לאנדסלייט אין פאריז געווען צווישן הונדערט און פופציק. איצט — בלויז אן ערך הונדערט. זיי האבן אונדז אויפגענומען זייער הארציק.

פון פאריז אהיים האבן מיר זיך אפגעשטעלט אין ניו־יארק, וואו מיר האבן פארבראכט א פאר טעג און זיך געזען מיט אזוי פיל פריינד וואס מיר האבן שוין ניט געזען א לאנגע צייט. פון ניו־יארק זיינען מיר געפארן קיין טאראנטא. דארט האבן מיר זיך געטראפן מיט עטלעכע אלטע חברים, מיט מלך גראס־מאן און ישראלקע האמער. אגב, געפינט זיך אין טאראנטא מיין שוועסטערס זון, מיין פלימעניק מאטעק ראזענבערג. ער איז דער איינציק־איבערגעבליבענער פון א גאנצער משפחה. אין פוילן איז ער געווען א טוער אין „בונד", איצט איז ער דער סעקרעטאר פון „בונד" אין טאראנטא, און איז בכלל טעטיק אין דארטיקן ארבעטער־רינג.

* * *

ביז דעם יאר 1948 האבן מיר, די ראדאמסקער לאנדס־לייט, געציילט אין לאס־אנדזשעלעס אן ערך 30 משפחות. איצט איז אונדזער צאל קלענער. די לעצטע צייט זיינען פון אונדז אוועק, אין זייער אייביקער רו — בעריש קוגעל, מענדל בעקער, זיין פרוי, יואל קאמינסקי, האפמאן, פישל גליקסמאן און מענדל דאווידסאן. כבוד זייער אנדענק!

מיר האבן, צו אונדזער פרייד, לעצטנס צוגעקראגן א פאר נייע לאנדסלייט: יאסל ראזענבוים, הערי ראזענבוים, חנה בוי־דעמס, פאול קאלקע, די צוויי בירדער זאלצמאן, קאניעצפאלסקי און וואקסמאן.

זיי האבן זיך אלע דא גוט איינגעארדנט און לעבן זיך פיין. פון די נייע־געקומענע קומען צו אונדזערע זיצונגען דערווייל בלויז חנה בוידעמס, און יאסל ראזענבוים. די איבעריקע לעבן עפעס פאר זיך. א שאד. מיר האבן אויף זיי געלייגט א סך האפענונג־גען. לאמיר האפן אז זיי אלע ווערן נענטער מיט אונדז און מיט אונדזערע ארגאניזאציעס.

צום סוף וויל איך זאגן, אז איך באטראכט פאר א כבוד און פארגעניגן וואס איך האב איצט די געלעגנהייט צו באגריסן מיין ליבן יוגנט־חבר, רפאל פעדערמאן, צו זיינע 50 יאר ג״ע זעלשאפטלעכער טעטיקייט. איך און מיין פרוי, שרה, אונדזע־רע קינדער, און אלע אונדזערע לאנדסלייט וויינטשן דעם חבר פעדערמאן נאך א סך א סך יארן פראדוקטיוו לעבן צוזאמען מיט זיין ליבע פרוי געניע!

פארוואלטונג פון דער יוגנט־ארגאניזאציע „שטראל" אין טשענסטאכאוו.
גליקסמאן, משה לעווענהאף, מלכה גליקס־מאן, א. כראבאלאווסקי.
אלע יוגנטלעכע זיינען אומגעקומען

פון רעכטס: יעטשע פאקולא־גרעי, אלקנה כראבאלאווסקי, יצחק זשארנאוויעצקי, שיינדל פאקולא־זשוכטער.

III.

בילדער

(פון די אַמאָליקע טשענסטאָכאָווער טיפן)

א. כראָבאָלאָווסקי

רב דבורה מאש

געהייסן האָט זי מיטן פֿשוטן וויבערשן נאָמען דבורה מרים, נאָר די „צווייטע העלפֿט" אירע, איר מאַן יאָסל שטערנבערג, האָט מיט גרויס דרך־ארץ און כבוד זי באַטיטלט מיטן נאָמען ר׳ דבורה מאש, ווייל זי, דבורה מרים, איז אין הלכות פֿרנסה און אין פֿרומקייט געווען דער מאַנסביל, און דער מאַן אירער, יאָסל איז נאָר געווען „די יידענע".

דבורה מאש מיט איר מאַן יאָסל וואוינען ביים ראַנד פֿון וואַלד און ציען זייער פֿרנסה פֿון שטאָט און פֿון דאָרף.

„רב דבורה מאַש" שטייט אויף נאָר פֿרי. זי לויפֿט אַרום איבער די דערפֿער און פֿויערים־הייזער, און קויפֿט איין וואָס עס לאָזט זיך נאָר: אַן עוף, אַ קעלבל, אַ ביסל מילך, אַ קווארט יאַגדעס, אַ שטיקל פֿוטער, אַ קעזל, און שפּעטער פֿאַרקויפֿט זי עס צו די דאָטשניקעס, אָדער אין שטאָט צו אירע שטענדיקע באַלעבאָסטעס. ביי יעדן פֿויער, ביי יעדן דאָטשניק און ביי יעדער באַלעבאָסטע אין שטאָט, האָט זי ניין מאָס רייד וואָס גאָט האָט זי באַשאַנקען. זי גיסט אויס איר גאַנץ ביטער האַרץ פֿאַר יעדן, און זי מישט אויס פֿייער מיט וואַסער און טוט אַלע מלאכות צוזאַמען: האַנדלט, וואַנדלט, קויפֿט און פֿאַרקויפֿט און דערביי איז זי אויך אַ שטיקל שדכנטע.

צו דעם אַלעם פֿאַרפֿעלט זי נישט, חלילה, דאָס דאָוונען. אין שטאָט צי אין דאָרף, אין דער היים אָדער אין וועג, — פֿאַרפֿעלט זי נישט קיין מנחה און קיין מעריב. זי מעג זיצן מיט אַ גאַנצן עולם יידן, אַ שטייגער, אָדער גויים אין וואָגאָן, וועט זי נישט נתפּעל און זי שטעלט זיך אַנידער, גיט אַ רייב די הענט אַן די טרוקענע שויבן און דאָוונט. נאָכן דאָוונען הייבט זי ווידער אָן איר מסחר, און דאָס ריידט אירס האָט קיין מאָל קיין ברעג און קיין סוף נישט.

ווען „רב דבורה מאש" לאָזט זיך באַגינען מיט די פּעקלעך און זעקלעך איבער די דערפֿער און אין שטאָט — נעמט דער מאַן אירער, יאָסל שטערנבערג, אַ איד מיט אַ לאַנגער, גלעלער בארד, דעם טלית־זעקל אונטערן אָרעם, קושט די מזוזה, זאָגט „גוט מאָרגן" דער קאָזע אויף דער וועראַנדע, און ווען ער קומט צוריק פונעם דאָוונען, פֿאַרעט ער זיך אָפּ מיטן אָנבייסן און מיט דער באַלעבאָטישקייט אין הויז, דערנאָך נעמט ער די ציג פֿאַרן שטריקל און פֿירט זי פּיטערן אויפן פּעלד. און דאָרט, אויפן פּרייען פּעלד, זאָגט ער קאַפּיטלעך תהילים אויף אויס־ווייניק.

ווען די האַלערטשיקעס האָבן זיך צעהוליעט, גלייך נאָך דעם ווען פּוילן איז געווארן ווידער אַ מלוכה, און אויסגעדריקט זייער שמחה אין שלאָגן יידן און רייסן בערד, איז אונדזער רב יאָסל „די יידענע" אויך געווען אַ קרבן פון זייערע הענט. די כולי־גאַנעס האָבן דערזען אויף דער לאַנקע אַ קאָזע און יאָסלס בעלע לאַנגע בארד ביזן גאַרטל. איז געווארן אַ געיעג אויף דער בארד. יאָסל איז געלאָפֿן, זיך געריסן פון די זעלנערישע הענט, ס׳האָט אַבער גאָרנישט געהאָלפֿן. אַ האַלבע בארד איז געבליבן ביי די „האַלערטשיקעס".

ווען „רב דבורה מאַש" איז אין אַוונט אַהיים געקומען, און דערזען יאָסלען מיט דער האַלבער בארד, האָט זי אים דאָס ערשטע מאָל אין זייער לעבן גוט אויסגעמוסרט, אַז ער איז גאָרנישט קיין מאַנסביל. ווען דאָס טרעפט מיט איר, וואָלט זי זיי, די „האַלערטשיקעס" אויסגעדראַפּעט די אויגן איידער זיי וואָלטן זיך צוגעריבט צו איר בארד...

דאָס איז נישט געווען קיין סתם באַרימערי פון אַ יידענע. זי איז טאַקע געווען אַ יידענע אַ בריה, זי האָט אַלץ געקענט. און חוץ די גבורה צו געבערן קינדער, אויפהאָדעווען זיי און אויסהאַלטן מיט פֿרנסה אַ גאַנץ הויזגעזינד, האָט „רב דבורה" נאָך באַווייזן חתונה צו מאַכן איר זון פֿישל, וואָס איז נעבעך געווען געשלאָגן אויפן מח... פֿישל האָט געהאָט אַ פֿאַר בלויע אויגן ווי די קאָרנבלימלעך, וואָס מען רופט „ניעזאָפֿאַמינאַיקעס". ער האָט געהאָט אַן איידל פּנים און אַ שארפן מח. צעמישט איז פֿישל, נעבעך, געווארן אין די בחורישע יאָרן, פון צופיל לערנען. יאָרן לאַנג האָט פֿישל געלערנט אין ישיבות און זיך אַרומגעווואַלגערט אין דער פֿרעמד, געגעסן „טעג" און געהאַלטן אין אייַן לערנען ביז דער קאָפּ האָט זיך אים פֿאַרדרייט.

האָט אַבער פֿישל געהאָט אַ געטרייַע מאַמע וואָס האָט געהייסן „רב דבורה מאַש", האָט זי געפֿאַלגט וואָס קלוגע מענטשן האָבן איר געעצהט, אַז די בעסטע רפואה פֿאַר פֿישלען וועט זיין אים חתונה מאַכן. האָט „רב דבורה" נישט געוואָלט ביז זי האָט אויסגעזוכט פֿאַר פֿישלען אַ באַשערטע, און אין אייַנעם אַ גאַלדענעם פֿאַרנאַכט איז מיט מזל געפֿראַוועט געווארן די חתונה.

פֿישלען האָט מען אייַנגערעדט, אַז דאָס האָט דער „זשאַנד" געהייסן ער זאָל חתונה האָבן, און פֿאַרן „זשאַנד" האָט פֿישל מורא געהאַט. איז ער עזות בייַם טיש און פון צייט צו צייט ארויסגעפֿלאַצט אין אַ געלעכטער. און דעם חתונה־עולם עווויזן די צונג. ווען מען האָט אונטער דער חופּה דער חתן געהייסן צעברעכן דאָס גלעזל, האָט פֿישל געזאָגט, אַז גלעזער איז אַ שאַד צו צעברעכן, ווייל עס איז אַ נוצלעכע זאַך. ס׳האָט ניט געהאָלפֿן קיין טענהס און מענהס. פֿישל איז געשטאַנען אינטער דער חופּה און נישט געוואָלט צעברעכן דאָס גלעזל, ביז אַ שטאַרקער יד האָט אים אַנגענומען בייַם קאָלנער און אַ געשריי געטאָן: „צעברעך!" פֿישל האָט זיך דערשראָקן, אַ טופּע געטאָן מי די פּיס און דער גאַנצער עולם האָט אַ געשריי געטאָן „מזל טוב!"

נאָך פֿישלס חתונה האָט דבורה זיך נאָך מיט מער קוראַזש געמוטען צו דער פֿרנסה, ווייל איצט האָט זי קינדער, אויף דעם אויסהאַלטן מיט פֿרנסה, חוץ איר מאַן מיט די קינדער, אויף דעם זון מיט דער שנור אויף קעסט, און געהאָפט גאָר אין גיכן צו דערלעבן פון איר פֿישלען גערעטענע אייניקלעך ביז הונדערט און צוואַנציק יאָר...

חנן קיעך

„צימעס"

א

ס׳איז געווען אין איינע פון יענע שוועכע, ווינטעדריקע פרעסט, וואָס האָט ניט געדענקט אַ לאַנגע צייט. דער שניי איז געלעגן אויף די גאַסן און הייף. פון די נידעריקע דעכער און רינעס האָבן אַראָפגעהאַנגען לאַנגע סנאָפּעס אייז. חדר־יינגלעך, איינגעפּעלצטע און אַרומגעהילטע, האָבן פֿרוביךט זיך גליטשן אויפֿן גלאַנציקן אייז לענגאויס דעם רינשטאָק. אָבער באַלד זיינען זיי אַהיים געלאָפֿן מיט צעפֿרוירענע נעזן. דער ווינט האָט פֿשוט אויסגעקניפּט שטיקער פֿליישׁ. ערגער איז געווען ביינאַכט. די פֿענצטער זיינען געווען פֿאַרקאָוועט מיט אייז, און פֿון דרויסן האָט אַ זאַווירעוכע געקלאַגט און געוואויעט, געקלאַפּט און געשטורעמט די לאָדנס און שיער ניט אייגעגעלייגט ס׳הויז. אין אַזעלכע נעכט איז געווען אַ רחמנות אַפֿילו אַ הונט אַרויסצולאָזן אין גאַס.

צו מאָרגנס, באַלד אין דער פרי, איז די מאַמע מיינע געגאַנגען צו די סמאָלאָכטע קויפן ברויט. ווי נאָר זי איז אַריין אין דער פֿיעקאַרניע האָט איר די טשאָטשע מינדל אָפּגעגן געטראָגן די טרויעריקע בשורה:

— וואָס זאָגסטו עפּעס, רבקה ריזלשי קרוין, צו דער מעשׂה, שטעל דיר נאָר פֿאָר, „צימעס" איז געבעך פֿאַרפֿאַרן געוואָרן. —

— אוי, אוי וויי! —

— יאָ, — יאָ!

די טשאָטשע מינדל איז געווען צופֿרידן וואָס גראָד איר האָט זיך אייגענעבן די ערשטע צו דערציילן די בשורה מיט אַלע פּיטשע־פּיטשעוטקעס. —

— סאי דען אַ וואונדער? אין אַזאַ נאַכט צו ליגן אין גאַס נאָכּקיין אויף בארווע! ס׳וואָלט אים כאָטש אַ סטרוזש אַריינגעגאַזט אין טויער אַריין, אוי, רבונו של עולם! —

— אוי וויי׳ז מיר, — האָט די מאַמע מיינע זיך ניט געקענט מוחל־זיין, ווי זי וואָלט אויך שולדיק געווען אין אומגליק.

— פון וואַנען וויסן זי, אַז „צימעס" איז טאָקע פֿאַרפֿאַרן געוואָרן? — פֿרעגט קליין־יאָנקעלעס וועיב, וואָס האָט געוואָלט וויסן אַביסל נעוויער, ווי עס האָט פּאַסירט.

— פֿרעגן זי, די סמאָכטלאָכטע, עט זי איהן שוין זאָגן. —

די סמאָטלאָכטע האָט טאָקע געזען קריינדלען, צימעסעס שוועסטער, וואָס איר פּעטער גראַנעק, אַן אַלטער אלמן, האָט מיט איר חתונה געהאָט אויס רחמנות. באַלד אין דער פרי איז קריינדל געלאָפֿן איבער דער וואַרשוער גאַס מיט געשוואָלענע אויגן און געקלאָגט מיט אַ ניגון:

— „אוי וויי ז׳מיר, אַזאַ טאַיערער ברידער, אַזאַ לאַכטיקער ברידער!" —

האָבן שוין פֿאַרשטאַנען אַז דער בראָך איז פּאַרטיק, „צימעס" איז פֿאַרפֿאַרן געוואָרן אויף טויט. אָבער אין אַ פּאָר טעג שפּעטער, אַז דער פּראָסט האָט געקנאַקט, האָט זיך „צימעס", ניט מיר, ניט דיר, ווידער געיאָוועט ערגעצוואו ביי דער בריק. ווי שטענדיק האָט ער זיך געשלעפּט מיט אַ פּאָר גרויסע, צערי־סענע שיך פון וועלכע די פינגער האָבן אַרויסגעשטעקט. ער איז געווען אייגעהילט ווי גרויס ער איז געווען אין שמאָטעס און אַרומגעגאַרטלט מיט אַ שטריק. פון די לעכערדיקע נאָגעוויצעס האָבן אַרויסגעקוקט זיינע שוואַרצע, נאָכּקעטע קני. זיין לאָנגער ראָק, וואָס איז געווען געלאָטעט מיט אַלערליי קאָלירן, האָט נאָר געהאַט אין אַרבל. און כאָטש ער איז געווען אייגעהילט אין שמאָטעס, האָט ער ניט געקענט צודעקן זיין נאָכּקעטע, האָריקע ברוסט. אויפֿן קאָפּ האָט ער געטראָגן אַ צעפּליקטע צאָפּע מיט אַראָפּגעהאָנגענע צויטן. ווי שטענדיק, איז ער געשטאַנען מיט זיין גרויסן, פעטן בויך, אַ פֿאַרגאָפּיעטער, געצויערט פון קעלט, און געקלאָפּט מיט די ציין. דאָס פּנים — רויט, מיט בלויע, גראָבע ליפּן. די אויגן — ווי זיי וואָלטן אַריינגעקוקט אין זיך, אין זיין אייגענער, מטושטושער וועלט. פלוצלונג, ווי ער וואָלט זיך אין עפּעס דערמאָנט, האָט ער אָנגעהויבן לאַכן, רעדן צו זיך אַליין און זינגען מיט זיין טיפּער, האַלב־ווילדער שטים. און ווידער זיך געשלעפּט אין שניי איבער די גאַסן און ליקלען.

— „זיץ נאָר, זיץ נאָר, ער לעבט דעך! זיץ נאָר דעם פּינצטערן כוח זיינעם! ר׳אָט דעך אַן אַזערנע גבורה וואָס איז גאָרנישט צו פֿאַרשטיין". —

— „ס׳איז דען דאָס ערשטע מאָל וואָס ער דרייט זיך אַרויס פון טויט. אַזעלכע פּרעסט זיינען ביי ׳צימעס׳ אַ שפּיל־לעכל". —

— „ער עט נאָך אונדז אַלעמען איבערלעבן!" — האָבן יידן צופֿרידענע באַוואונדערט צימעסן, וואָס האָט געהאַט אַ פּאָר־האָרטעוועטע פעל פון אַ חיה. זיין רויט־שוואַרצע הויט איז געווען אַ פֿאַנצער. און וויפל מאָל דער פּראָסט, זיין אייביקער נאַטור־שונא, האָט זיך מיט אים פֿאַרמאָסטן, — איז „צימעס" אַרויס דער זיגער. פֿאַר הונגער האָט „צימעס" גאָרנישט קיין מורא

געהאט; ס׳האבן זיך שוין געפונען רחמנותדיקע יידן, פרומע ווייבער, וואס האבן זיך געקויפט א מצווה און אים, פון צייט צו צייט, צוגעווארפן א שטיקל ברויט, אביסל קאלט געקעכץ.

געשנארעט האט ער ניט. צימעס איז ניט קיין שנארער. אז מען גיט אים, עסט ער, אז ניט — איז ניט. געשלאפן? ער ליגט אין פראזעס הויז, ערגעץ אין א שטאל. ער האט געהאט אנדערע דירות, געלעגערט אין פארשיידענע בוידעמס און קעלערס. אבי ער איז געקומען איידער דער סטרוזש האט צוגעמאכט דאס טויער.

געווען יידן וואס האבן אים געוואשן אויף פסח, געגעבן א שטיקל העמד, געלאטעט הויזן. אבער לאנג האבן זיי זיך אויף אים ניט געהאלטן.

גאנצע טעג און נעכט האט ער א שטילער ארומגעבלאנקעט איבער די גאסן. ער האט קיין פליג ניט געטשעפעט, אויסגעמיטן יעדן איינעם, און מורא געהאט אפילו פאר א קינד. אבי מען האט אים נאר צורו געלאזט. פארגאפיעט אין זיין קראנקער וועלט, ווי ער וואלט קיינעם ארום זיך ניט געזען, האט ער זיך פלוצלונג אויפגעקאפט מיט א לאכן און מיט זיין טיף קול זיך פריילעך צעזינגען:

— האט א יאלד א קאפעליש
מיט א מאטשניופקע —

„צימעס" האט געהאט אן אויסערגעווייניעלעך געהער און א פעאיקייט אינערצוזינגען די שווערסטע קאמפאזיציעס. ווי עפעס א מוזיקאלישער דיבוק וואלט אין אים געשטעקט. ער האט פרעכטיק געפייפט. ווי א צוגעשמידטער פלעגט ער בלייבן שטיין ביי א פענצטער וואו ס׳האט זיך געהערט מוזיק פון א ראדיא אדער פון א חתונה. און שפעטער, אין די זומערדיקע נעכט, האט עס פון אים ארויסגעזונגען.

געראדעט האט „צימעס" אין דער דריטער פערזאן:

מע שלאגט „צימעס"! — פלעגט ער זיך קלאגן און באלד איז ער זיך פארגאנגען אין א לאכן, ווי פון א הוילן פאס ארויס.

איך האב אים אמאל געזען לויפן איבער די גאסן מיט א בונטאריש געשריי; ער איז געלאפן א צרייצטער, ווי ער וואלט זיך נעאיילט ערגעץ אנטקאן א גרויסן שאדן.

— מ׳עט גיין צום פרעזעס, שמואל גאלדשטיינען, עט מען; פארוואס נעמט ער׳ן נישט אראן אין שפיטאל אראן. מ׳עט אס־האקן די שאובן אין דער גמינע, עט מע; וואסי־וואס, וואס מיינט עץ ענק, וואס? „אן בי ביל מאנדרי כלאפאק", — גייט ער פלוצלונג איבער אויף פויליש און לויפט, ניט קוקנדיק אויף קינדער; — „יאקבי גא דאלי דא שפיטאלא; יאסנא כאלערא! צימעס, וויל עסן, נעצן א פאר הויזן, נעצן א כלה, כא־כא־כא!" — דער הייבט ער נאר אן צו לאכן. אבער קיינער נעמט זיך ניט צום הארצן זיינע געשריייען. „צימעס" וועט ניט אויסהאקן קיין שויבן. „צימעס" לויפט דורך דער מאסטאוועד אין אלטן מארק ארײן און דרייט זיך ארײן אין דער יאטקע גאס. דארט זעצט ער זיך אוועק א באראויקטער אויף דער פאטשענע אונטער די קאשטאן־ביימער ביי דער מויער פון קאשטשאל. איצט זיצט ער שוין ווידער א שטילער, א פארגאפּיעטער, אין זיין סודות־דיקער, קראנקער וועלט.

נאר ניט שטענדיק לאזט מען אים צורו. ס׳טרעפט, אז קינ־דער־לאבוסעס וואלפן שטיינער. א שיכורער שגיע וויגט זיך ארויס פון זשובראווסקיס שענק, ער דערזעט „צימעס", און גיט אים א קאפע אין בויך ארײן. „צימעס" לויפט מיט א ווילד געווײן און קורטשעט זיך אין גרויס וויטיק, אבער באלד וועדט ער ווידער אנטשווייג. ער הערט ניט ווי מען שרייט אים נאך: „צימעס, צימעס", נאר ער לאכט, לאכט ווי אין א הוילן פאס ארײן.

— — — — — — — — — — — — — — —

אויך צימעס איז געווען א טייל פון אונדזער פילפארביק יידיש לעבן אין טשענסטאכאוו. דער מגושמודיקער שטילער גולם, געפאקט אין שמאטעס, אויסגעשטעלט אויף הפקר, אויף שפאט אדער רחמנות; מיט זיין שלעפן זיך א היימלאזער אין די ווינ־טערדיקע זאוויירוכעס און רעגנדיקע נעכט, איז ער אין מיינע אויגן אויסגעווארפקן ווי א ווייסטער שאטן פון אונדזער טרויע־ריק, היימלאז און אומזיכער לעבן אין פוילן.

„צימעס" האט נאך דערלעבט צו זען די נאצישע רוצחים, אבער פון זייערע הענט איז ער דאך ניט אומגעקומען. אין דער גרויסער גטא האט ער זיך נאך ארומגעבלאנקעט, אבער שוין אין גאנצן אן איבעריקער. און אין יענעם שווערן ווינטער האט ער זיך א נאקעטער, מיטן גאנצן הארצן, פרייווילליק איבערגע־געבן אין די הענט פון זיין אייביקן נאטור־שונא. „צימעס" איז אויף אן אמת פארפראכן געווארן צום לעצטן, לעצטן מאל — —

ריוועלע

ב

די ערשטע אלײ איז געווען א טומלדיקע, א לעבעדיקע בולוואר־גאס. פון נייעם מארק ביז ווילסאנא גאס האבן סוחרים זיך צעדרייט הין און צוריק, הויך געשמעטסט, זיך געשפּארט און זשעסטיקולירט מיט די הענט. חול־המועד — יידן אין יידישע היטעלעך האבן געדרייט בנימותדיק די שטעקעלעך און שע־רימס; לאבנדיקע יונגעלייט מיט מיידלעך האבן סתם אזוי שפאצירט. מענטשן זיינען ארײן און ארויס פון די געווילבער, געזוכט ווי מען קען קויפן די נייטיקע זאכן מיט א פאר גראשן ביליקער; יונגעלייט, אן היטלען, האבן דיסקוטירט וועגן פא־ליטיק, און מאמעס זיינען געפארן מיט קינדער־וואוזקעס. אלע האבן געטומלט, געלאכט, פריילעך געשמועסט, און כמעט ניט באמערקט ווי עס פלאנטערט זיך צווישן זיי א קליין נפשל, א פארזעענישׂ. דאס איז געווען די קליינע ריוועלע.

ריוועלע איז געווען שוין אין די יארן, און גרויס — ווי א צוויי־יאריק קינד. א געפאקטע מיט אן אפּגעברענט פנים, וואס איז געווען גרעסער און דיקער פון א נארמאלן מענטש. אירע געדיכטע, שוואַרצע האָר האבן אויסגעזען ווי א ניט־פארקעמט שייטל. גרויסע ציין האבן ארויסגעסטארטשט פון מויל, ווי זי וואלט געלאכט, און איר לאכן האט זי געמאכט נאך העסלעכער. זי האט זיך געפלאנטערט צווישן די פריילעכע שפאציער און יעדן איינעם א צופ געטאן. געצופט, געצופט. און ווי נאר מען האט זי באמערקט, האט זי באלד אויסגעשטרעקט די האנט נאך

אַ נדבה. אַז מען האָט איר געגעבן אַ גראָשן האָט זי מיט אַ מענערישער, זינגענדיקער שטימע געמרוטשעט אומפֿאַרשטענד־לעכע רייד, און געווינן אירע גרויסע ציין.

ריוועלע האָט געוואוינט מיט איר מוטער אין בייערס האָ־טעל. דאָס איז געווען אַ לאַנגער הויף, וואָס האָט זיך געצויגן פון דער נאַדזשעטשנע גאַס, ביז צו דער וואַרטע. דאָרט האָבן געוואוינט בעל־עגלות, וואָס האָבן געהאַט שטאַלן פֿאַר זייערע פערד; וואַסער־טרעגער, טרעגער מיט האַנט־וועגעלעך; אַרעמע הויף־הענדלער און אַן אַ שיער שנאַרער.

ריוועלעס מאַמע, אַליין אַ שנאַרערין, האָט איר אַנגעצייכנט די „טור" אויפן טרעטואַר אין דער ערשטער אַליי. אַ גאַנצע וואָך האָט זי זוך גידערייט דאָרט ביי די פיס פון די שפּאַצירנדיגע, אַבער שבת האָט מען זי דאָרט ניט געזען.

קיינער האָט ניט געוואָגט זיך צו פֿאַרטשעפּן מיט ריוועלען. אַפֿילו קינדער האָבן זיך זעלטן גערייצט מיט איר. ניט דערפֿאַר וואָס מענטשן האָבן אויף איר רחמנות געהאַט, און ניט ווייל זיי האָבן פֿאַר איר מורא געהאַט. זי האָט זיי פֿשוט געשראָקן מיט איר אויסזען. זי האָט אַנגעיאָגט אַן אימה.

ריוועלע איז דווקא געווען אַ שטילע. זי האָט קיינעם קיין שלעכטס ניט געטאָן. זי האָט נאָר ליב געהאַט צו צופּן בייַ די קליידער, בייַ די נאַגעוויצעס. זי האָט ניט געזוכט קיין „פֿאַ־וואַזעניע", חלילה. דאָס איינציקע וואָס זי האָט געוואָלט איז געווען, אַז מענטשן זאָלן אַראָפּקוקן צו דער ערד, מען זאָל באַ־מערקן דאָס קליינע פֿאַרזעענישׂ, וואָס גרייכט יעדן קוים ביז די קני; — קוקט אַראָפּ און זעט, דאָס בין איך, ריוועלע; ריוועלע וויל אויך לעבן, ריוועלע וויל אויך עסן. —

ריוועלען האָט מען קיינמאָל ניט געזען אַריבערגיין די בריק אין דער צווייטער אַליי אַריין. איר וועג איז געווען — פון בייערס האָטעל ביז דעם עק ערשטע אַליי. דאָס איז שפּעטער געווען די גרענעצן פון גרויסן געטאָ. קינד און קייט האָבן זי געקענט. זי האָט זעלטן ווען געוויינט און אפשר איז שווער געווען צו דערקענען איר האַלב־לאַכנדיקן און האַלב־וויינע־דיקן קול. אַז אַ לאָבוסל האָט פֿרובירט זיך רייצן מיט איר, האָט זי פֿאַרגלייזט אירע אויגן, געווינען אירע גרויסע, פערדישע ציין, און ווי אַ סטראָשידלע, פֿאַריאָגט איר שונא. דערנאָך פלעגט זי טריאומפירנדיק לאַכן.

זי איז געגאַנגען שנעל, שנעל מיט אירע קליינע פיסלעך ווי זי וואָלט געפֿאָרן אויף רעדלעך, געווויגט זיך אין ביידע זייטן מיטן גופֿאַקטן דיקן קערפּער און גרויסן קאָפּ.

אַזוי האָט זי אָפּגעלעבט איר פֿארקריפּלט לעבן, ביז די דייטשן האָבן זיך באַוויזן מיט זייערע האַקנקרייצן אויף די טשענסטאָכאָווער גאַסן.

אין איין שיינעם טאָג, וועז זי איז אַרויסגעקומען אויף דער ערשטער אַליי, האָט זי שוין ניט מער געזען אירע פריילעכע, שפּאַצירנדיקע יידן און ניט גהאַט מער וועמען צו צופּן. די געצייטלטע פֿאַרבייגייער האָבן שוין ניט שפּאַצירט מער גע־מיטלעך, נאָר זיי האָבן זיך ערוועצוואו געאיילט מיט פֿאַר־זאָרגטע, אומגליקלעכע פנימער און טרויעריקע אויגן. אַזעלכע אויגן האָבן שוין ריוועלען ניט באמערקט. ריוועלע האָט שוין ניט געהאַט וועמען צו צופּן, זי איז געוואָרן איבערריק. ריוועלע איז אַהיים געגאַנגען אין בייערס האָטעל און אַ הונגעריקע געוואָרט אויפן טויט — — —

דער שטאָט משוגענער „צימעס"

די שטאָטישע קאַליקע ריוועלע

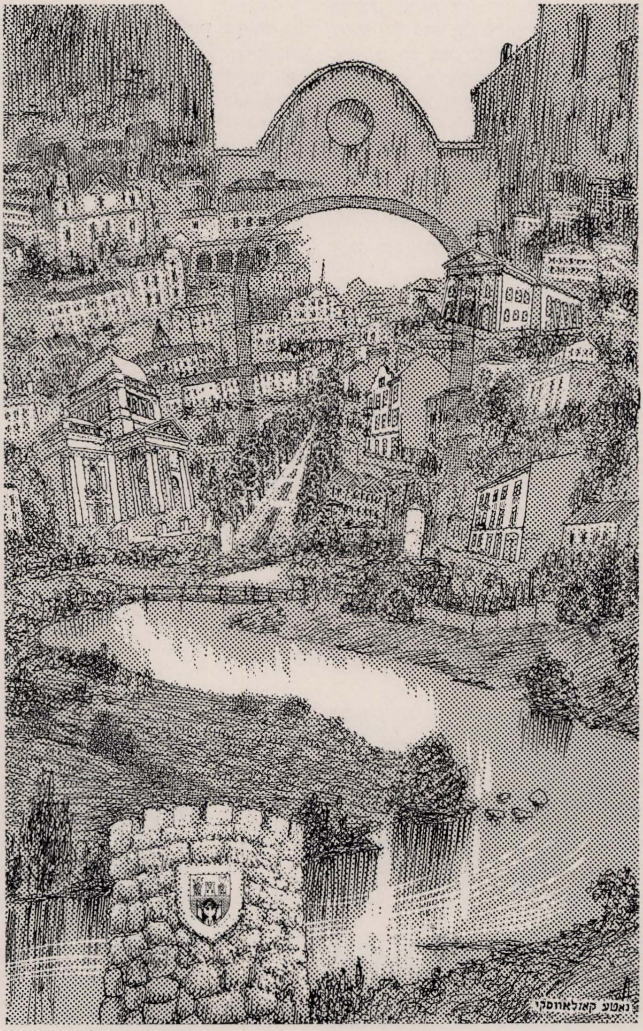

די אלטע ראנדע און דער טויך „וואַרטע" אין טשענסטאכאוו

געצייכנט פון נאַטע קאזלאוסקי

לִיטעראַטור

אוּן

קְריטיק

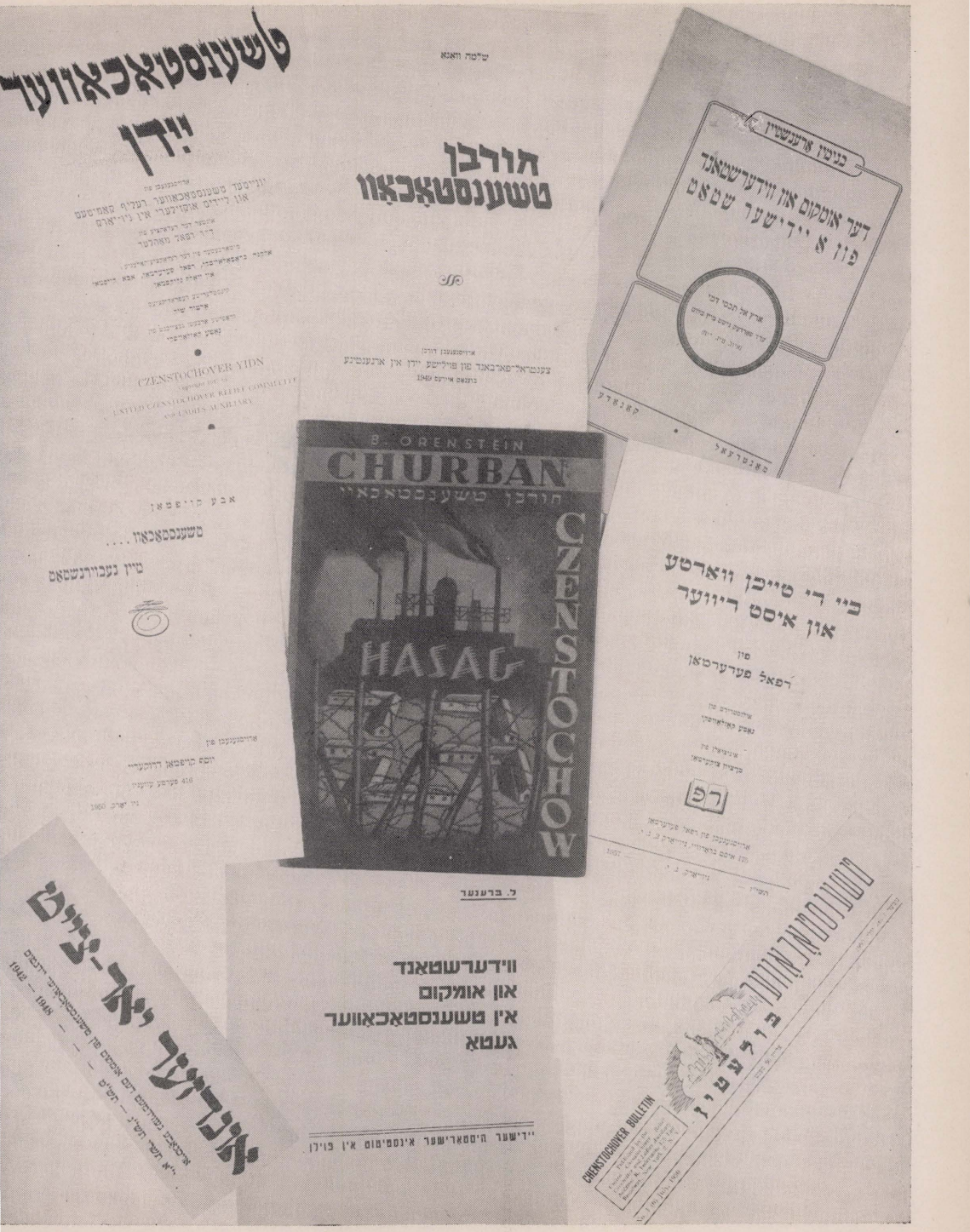
טשענסטאכאוועד
יידן
CZENSTOCHOVER YIDN
חורבן
טשענסטאכאוו
B. ORENSTEIN
CHURBAN
חורבן טשענסטאכאי
CZENSTOCHOW
HASAG
דער אומקום און ווידערשטאנד
פון א ייִדישער שטאט
כניסת ארנשטיין
ל. בערענער
ווידערשטאנד
און אומקום
אין טשענסטאכאוער
געטא
CHENSTOCHOVER BULLETIN

חנן קיעל

צו דער וואַרטע

איך זינג דיר פון וויט אין מיין שלאָפלאָזן טראַכטן,
איך שטיי אויפן ברעג איצט, מיט אויגן פאַרמאַכטע,
און זוך אין פאַרלאָשענעם אש יענע יאָרן,
וואָס האָבן געברענט ווי אין הומש דער דאָרן.
ווי איך, ביסטו פרעמד איצט, און שטיל אין דיין טרויער,
און טיף ווי מיין זיידנס פאַרטרערטער זוהר,
און שוין ווי אין יידישע פענצטער — די אַשלעך
און פרום ווי מיין מאַמע וואָס קומט דאָ צו תשליך;
און אפשר, אין זכות פון איר הייליקער תחינה —
געווט איבער דיר האָט ס בלויע, די שכינה.

איך שמיי אויף דער בריק איצט מיט אויגן פאַרצערטע,
דו ביסט נאָך די זעלבע, די היימישע וואַרטע;
דער איינציקער עדות, וואָס האָט מיך דערקענט דאָ,
וואָס חלומט צווישן די הייזער פאַרברענטע,
און זוכט אויף די גויישע פעלדער און לאַנען,
צי קומט ער נאָך, בעריש, מיט הילצערנע קאַנען.
און אפשר נאָך טראַגט זיך מיט ווינטיקע לידער
אַן עכאָ פון יידישן לשון און זמירות;
און זוכט למד-וואָווין אין זומערן הייסע,
צי לעבט ער נאָך אַלץ מיט געזאַנג און תעניתים;
און קומט אין גערדענג ס צעלויכטענער קוקן,
און שלינגען די רייד פון רפאל און קרוקן;
די קאַסטענעם זינגען שוין אויבעט פאַרשוואונדן
צוזאַם מיטן וואָרט וואָס האָט הערצער געצונדן.

איך שמיי ביי דעם טייך אויף די פעלדער פון זשאַרן
און זוך אין פאַרלאָשענעם אש יענע יאָרן.
איך וויים אַז דו וועסט זיי אויף אייביק פאַרשוועקען
וואָס וועט אָבער זיין פון דיין צער און בענקען? . . .
ווער דאַרף דיינע „הושענות" וואָס גרינען ביים ברעג,
און וואָס זיינען שוין ווערט דיינע איינזאַמע טעג,
אַז דו קענסט נישט דאָס יידישע רעדן מער הערן,
און ס'ווערט נישט קיין ליד דאָ פון אונדזערע טרערן;
איז ווער וועט זיך באַדן און ווער וועט דאָ שווימען?
ווי קענסטו זיך איצט מיט דיין שיינקייט באַרימען?

געדענקסט ווי מיר פלעגן דאָ זיצן פאַרליבטע,
וועג ס'האָבן נאָך יידישע קינדער געשטיפט דאָ?
צי קענסטו זיך אפשר אין דמיון דערמאָנען,
די ווייסע צעפלאָטערטע וועש ווי די פאָגען,
וואָס ס'האָט דאָ מיין שוועסטער אויף פלויטן צעהאָנגען?
די זון איז דאָ שענער און רויטער פאַרגאָנגען.
איצט שמיי איך, ס פרעמדער געבוקט און געבויגן,
און זוך מיינע געסלער מיט גליאיקע אויגן,
און זע אין די בלויע פאַרנאַכטיקע פאַליעס —
מיין טאַטן זיך וויגן אין קיטל און טלית . . .

ד י א ַ ל ט ע ש ו ל

ענייוותדיק, אין די סליחות־טעג,
האָט זי אין זשיקע גאָס אַרויסגעבענקט,
מיט טרויער און תפילה,
איבער קרומע דעכער, בלאָס און טריב —
געקוקט אויף מיר אַן אייביקע —
א שטילע.

געהויערט האָבן אונדזערע שטיבער,
מיט פענצטער צו דער ערד געזונקען;
געהאלומט בצבור;
און אין דורשטיקע טעג פון איר ברונעם
געטרונקען.

אהרן שמש האָט אָפּגעוויישט
פון די קופערנע לייבן דעם שימל;
און אויבן זיינען לוחות געשלאָפן
אין גרויען, פֿאַרוואָלקנטן הימל.

פֿרומע באָבעס האָבן געוויקט
די תחינות מיט הייליקע טרערן;
און מיין זיידע יעקל האָט זיין של ראש,
ווי א קרוין געטראָגן
אויפן געקאָרבטן שטערן.

בעריש וואָסערטרעגער האָט זיך געוואָרעמט
א הונגעריקער אין פאָליש;
און מיט די תחילים־זאָגער מיטגעזונגען
הייזעריק און בעל ענלחש (באַלעגאָליש)

וועז ס׳האָבן גויים מיט פרענטעס און העק
אויסגעהאקט די שויבן,
זיינען דורך די אָפענע פענצטער
אַרייניגעפלויגן וויסע טויבן
און מיטגעדאוונט
אין די פֿאַגראָמען־טעג.

אָפּגעריבענע אותיות
האָבן אַראָפּגעקוקט פון טויער
אויפן שיכורן גוי:
זה השער לה׳ צדיקים יבואו בו.

איצט ליג איך אויף דיינע שטיינער;
איך, דאָס אָפּגעפרעמדטע קינד,
און קוש דיין שטויב, וואָס האָט פֿאַרנומען
קדישים, אונדזערע פון דורות;
געבליבן בין איך איינער, איינער,
און גיי אַוועק מיט דיין נר תמיד.
איך וועל קדיש, אין מיין האַרצן,
נאָך דיר זאָגן,
און דיין ליכט —
ווייטער טראָגן.

א י ך ז ו ך

איך זוך, איך זוך
אין די ליכטיקע אויגן פון סטואַרטן און ווילן
די טרערן פון משה שמואלן.

איך זוך אין אויגן־גלי פון היימלאָזע קעין
וואָס גרינען אין קעלער צווישן קאָנען אָלטע:
אפשר ליגט נאָך משה שמואל
אין בונקער דאָרט באָהאָלטן?

איך הער, איך הער אים משה שמואלן,
אויף זיין פידל שפילן.
דינע טענער בלאָנקען ארום אויף דער יוניאָן־סטריט:
וויסט איר אפשר וואו צו זוכן
די שפור פון זיינע טריט?

סטייטש, אָט די מינוט
און דורך דער פינצטערער ליק
איז ער אַוועק צום טייך
און זיך באָהאָלטן הינטער דער בריק.
שפּעטער האָט מען אים געיאָגט אויף גלאָוואָצקעס פעלד;
און וועז ס׳האָט אים שוין אָטעם פֿאַרפעלט
האָט ער פלוצלונג א געשריי געגעבן:
— איך האָב ענק טיף אין ד׳ערד מיט ענקער לעבן! —
און ווי א מעטאָר זיך א לאָז געטאָן
אין די ספערן
און אויסגעמישט זיך מיט די שטערן.

איך זוך, איך זוך אין, די ליכטיקע אויגן,
פון סטואַרטן און ווילן —
די טרערן פון משה שמואלן.

א. ווילטש (יחזקאל ווילטשינסקי)

אין אַרבעטס־לאַגער

פֿאַרגעס אַן האָפענונג,
ווער ס׳קומט אַהער אַריין,

דאַנטע.

דער האַריזאָנט איז באַזוימט מיט אַ שוואַרצער וואַלד־סטענגע. די גרעדיכטע בראשיתדיקע וועלדער רינגלען אַרום דעם קאָנע פון דריי זייטן, שניידן אויבער דעם טראַקט, שלינגען אין די וועגן און וואַרפן אַן אַ שוואַרצן שאָטן אויף די פּויערישע כאַטעס, וואָס שטייען אין דער נידער. צווישן זאָמדיקע בערגלעך מיט געפֿאַלדעוועטע רוקנס פון ווינט־טריט היטן פון ביידע זייטן דעם שליאַך. דער שליאַך וועדט דאָ פֿאַרשלונגען אין ווייסן זאַמד, שלענגלט זיך דורך די בערגלעך און וועדט נאָך דעם פֿאַרלוירן אין דעם וואַלדיקן אין־סוף. ביים שליאַך, צופוסנס פון די ווייסע זאַמדבערג, ליגן פֿאַרבאָרגן די מילצערנע באַראַקן פון לאַגער.

אין קאַלטלעכן אַפּריל־טאָג פירט מען אונדזער מחנה, צוויי הונדערט מיט פינף מענטשן, געכאַפּטע אין מיטן גאַס, אין לאַגער אַריין.

נאָך מיטאָג שיינט אַרויס אַ קרענקלעך־קאָרגע זון. די לופט איז אָנגעפּילט מיט ליחות. דער וועג איז ווייך אונטערן טראָט און זומפּיק. די עצבות הענגט איבער די פֿאַרזומפּטע פעלדער, איבערן ווייסן זאַמד. פון די ווייטע וועלדער ווייעט אַ שוואַרצע אימה.

מיר זינען אַלע מיד און הונגעריק. צופעליק האָט מען אונדז געכאַפּט, און קיינער פון אונדז פֿאַרמאָגט נישט קיין שטיקל ברויט צו שטילן דעם נאָגנדיקן הונגער. די שוואַכע אַפּ. מיר שלעפּן זיי אויף די אַספֿאַלטן און ברעכן זיך אונטער דער שוועכער משא. די פּיס זינקען איין אין ווייסן זאַמד, וואָס ליגט ווי אַ בריק צווישן ביידע בערגלעך.

אַ חלום שוועבט אין די באַראַקן, אויף די האַלב־פֿאַר־שלאָסענע וויעס: אַ שטיקעלע ברויט.

אויף די הילצערנע דריי־שטאָקיקע פּריטשעס ליגן אויס־געדאָרטע, מידע גופּים. ס׳איז שוין ערב־זומער, נאָר די נעכט זיינען האָרבסטיק־קאַלט און רעגנדיק. מיר שלאָפֿן אין די אָנטוועכצן, די היטלען אָנגעצויגן איבער די אויערן, די שיך אויף די פּיס.

אַ הייזעריקער פּיף שניידט דורך די לופט. „פּאָבודקא״, ביים אָפּעל שטייען דריי הונדערט און זיבעציק מאַן.

אויסגעטרעטענע שיך, צעריסענע לאָכמאָנעס, און הונגע־ריקע מאָגנס.

אַלע גלייך. — זלמן פרומאַן, אַ רב, אַ פּליט פון אַ קליין אַלעגלייך. — זלמן פורמאַן, אַ רב, אַ פּליט פון אַ קליין שטעטל, אַ לונגען־קראַנקער קונסט־מאָלער פון ווין, אַ „תּרבות־לערער, אַן עדה חלושדיקע יידן.

מען שטעלט אונדז אויס צו דרייען אין אַ שורה, לאָפאַטעס אין די הענט. צו דער אַרבעט. מיר גייען מיט שטרויכלענדיקע טריט.

פֿאַר יעדער פּויערישער כאַטע הענגט אַ חלום:

אַן אָפּגעבאַקטע קאַרטאָפֿל,

אַ שטיקל קאָרן־ברויט.

און באַנטשע שוויג זעט אין טרוים:

אַ בולקע און אַ מערל.

מיר ציען אָפּ דאָס וואָסער פון פֿאַרזומפּטע פעלדער. די פֿאַרזאָמדיקטע קאָנאַלן וועלן אָפּגעריניקט. מיר שטייען אין וואָסער און וואַרפן אויף די ברעגן לאָפאַטעס פול זאָמד. אַ דראָבנער רעגן טריפט, צעוויקן די בגדים און מאַכט שווער דאָס געמיט. דער הונגער נאָגט און נאָגט. אויפן פרימאָרגן האָבן מיר געטרונקען אַ טעפּל ביטערע קאָוועע, און אַכצן דעקאַ ברויט וועט מען ערשט געבן אויפֿדערנאַכט.

אויפן הילצערנעם ריק זאָמלט זיך אַ קרייזל נייגעריקע פּויערים. אַ פּויערטע וואַרפט אונדז רחמנותדיקע בליקן.

אַ ייד צעווויינט זיך:

„האָט רחמנות, גוטע מענטשן... מיר גייען אויס פון הונגער... אַ פּרוי אין שטוב... אַ קינד... אַ יתום״...

די פּויערים זוכן אין די קעשענעס. איינער האָט אַ ביסעלע מאַכאָרקע, אַ צוויייטער — אַ קריש ברויט.

אַ פּויער בייגט זיך אַראָפּ פון בריק און זאָגט:

„נו, ברודערקע, מיר וואָלטן דאָך געגעבן, ווען מיר זאָלן האָבן... אַ זומפּיקער קאָנט דאָ, אַן אָרעמער... און ברויט אין טייערער ווי גאָלד... די דייטשט נעמען אַלצדינג צו, אי אייער, אי ברויט, אי קאַרטאָפֿל...״

נאָר אין אַ האַלבער שעה קומט אַן אַ פּויערטע. זי נעמט אַרויס אונטער דער פּאָשטיילע אַ שטיק ברויט און דערלאָנגט דעם ערשטן יידן לעבן בריק. דער עולם שטייט אַ ווייליקע צעטומלט, נאָר נאָך דעם וואַרפט מען אָפּ די לאָפאַטעס אַן אַ זייט, מען שפּרינגט אַריבער דעם קאָנאַל — איין אויגנבליק — און דער ייד מיטן ברויט ליגט שוין אויף דער

ערד. צענדליקער יידן שלאָגן זיך. וואַרפן זיך אום, וואַלגערן זיך אין דעם זאַמד, קוילערן זיך בערג אַראָפּ, און אַ געשרייַ צעטראָגט זיך הילכיק אין דער וויַיט.

פון דעם צוויַיטן פּעלט קומען אָן די לאָגער־שוץ־לייט, זיי שלאָגן מיט די קאָלבעס, די „סטאָיאָקעס" פאָכען מיט לאָגע בויגעוודיקע שטעקנס.

די געשרייַען וועלן שטאַרק און שטאַרקער. עמעץ הייבט זיך אויף מיט אַ צעבייטן קאָפּ, עמעץ מיט אַ פאַרבלוטיקטן האַלדז. מען שפּרינגט צוריק אין וואַסער, מען כאָפּט די לאָ־פאָטעס אין די הענט און מיט צעקלעמטע הערצער וואַרפט מען שנעל דאָס זאַמד.

אויפן בערג, ביים בריק, ליגט דער ייד פון ברויט און ווינט מיט ביטערע טרערן. די קריישקעלעך ברויט וואַלגערן זיך אויף דער ערד. דער ברעג וועלט הויך און העכער פון דעם צוגעשיטן זאַמד. די לאָגער־שוץ־לייט שטייען מיט אויסגע־שטעלטע ביקסן.

...און אַז עמעץ פאַלט אַוועק, איז וואָס? נאָר, אַז אין אַ מיטן טאָג זיינען פלוצלונג אַוועקגעפאַלן פיר מענטשן מיט־אַמאָל, און אין אַוונט האָט מען זיי אַראָפּגעלאָזן אין דער ערד, ביים בערגל לעבן לאָגער, און אויף מאָרגן האָט מען גיגאַראָבן אָבט נייע קברים — האָט אַ ציפּ געטאָן אין האָרץ. יעדערער האָט געקויפט די איינגעפאַלענע אָקן און געקוקט מיט פּחד אויפן נייעם בית־הקברות.

איין מאָל, נאָך דער אַרבעט, האָבן מיר געטראָפּן אונדזער שכן הירשהאָרן אָן אויסגעצויגענעם אויף זיין פּריטשע. דאָס טעפּל קאָווע איז געשטאַנען האָלב אויסגעקערט.

די יידן האָבן אים אָנגעקוקט מיט פאַרשעריש בליקן:

— הירשהאָרן... דו גיסט אַוועק די באַנע...

— איך וועל אייך איבערלעבן...

— ברודערקע, שפּאָר זיך נישט, דו וועסט דאָך הייַנט אַרויספאָלן די נשמה...

אין אַ שעה אַרום איז ער געלעגן מיט אָן אויפגעריסן מויל און אַ גרעלן וואָקסענעם פנים, זאָל רואיק. פיר הענט האָבן אים אַראָפּגעשלעפּט פון דער פּריטשע. אַרויפגעלייגט אויפן טראָג־בעטל, אום פאַרנאַכט צו באַגראָבן אים אויפן בערגל.

פון איצט אָן האָט מען שוין יעדן טאָג צוגעגרייט פּריישע קברים פאַר די, וואָס וועלן אויסציען די פּיס.

די לאָגער־שוץ־לייט — בכבודיקע מענטשן פון דער אונ־טערוועלט, היין בירגער פון קערצעלאָק און פון פאַוויאָק, האָבן ניט זייער אַרנטלכן אָנטייל אין דעם לעבן פון אונדזער לאָגער. בייטאָג פלעגט דער לאָגער־קאָמענדאַנט, אַ בריטיע, מגושמדיקע בריאה, אַראָפּנעמען אַ העלפט פון דעם פראָוויאַנט, וואָס איז געווען פאַר אונדז באַשטימט. ביינאַכט פלעגן די וואַר־טאָוניקעס צעריבן לויט דער מאָס פון זייער גנבהשן געוויסן.

בייטאָג פלעגן זיי שלאָגן מכות־רצח: ביים עסן, ביים אָפּעל, סתם אזוי זיך, וואויליונגעריש, מעשה־באַלעבאָס.

איין מאָל האָבן זיי אונדז איבערגעוועקט אין מיטן נאַכט. ס׳איז אַ רעגנדיקע פינצטערניש.

— איינס, צוויי, דרייַ!... אַראָפּגיין אין די גאַטקעס, באַר־וועסערהייט...

— מיר טראָגן הויזן...

— אויסטאָן זיך.

זיך אויסגעטאָן. מען האָט אונדז אַרויסגעפירט אויף ווינט און רעגן. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ נאַכט־אָפּעל. דער לאָגער־שעף האָט געשלאָגן, געוואַרפן מוסר־רייד.

— אַזוינע און אַזוינע... כ׳וועל אייך לערנען ווי אַזוי צו אָנטלויפן... כ׳וועל אייך אַלעמען אויסשיסן...

אין דער לופט האָט זיך געפילט דער ריח פון גאָזשאַלקע. זיין שטים האָט זיך שיכרותדיק צערעוועט...

ביזן פרימאָרגן זיינען מיר נאָך געלעגן דורכגעווייקטע פון רעגן. אַ צאָן האָט געקלאָפּט אין אַ צאָן.

ס׳האָט שאָריעט. דער טאָג איז אויפגעגאַנגען גרוי. פון דער ווייטנס האָבן מיר דערהערט בייזע, שרייענדיקע קולות. נאָך דעם האָבן זיך עטלעכע שטימען הכנעהדיק געבעטן:

— פאַניע קאָמענדאַנטשע... האָט רחמנות... מער וועלן מיר נישט אָנטלויפן... מער נישט...

איינס... צוויי... דרייַ... דריי שאָס זיינען געפאַלן. די שטי־מען זיינען אָפּגעשטאָרבן אין די קוסטן, נעבן זאַמדיקן בערגל. אָרום איז געוואָרן שטיל, די לופט איז געווען רעגנדיק און גרוי. אויפן בערגל זיינען געבליבן ליגן צוויי דורכגעשאָסענע קערפּערס. צוויי ברידער... איינער צוואַנציק און דער צוויי־טער אַכצן יאָר...

מיט אַ טאָג צוריק האָבן זיי געזאָגט צו זייערן אַ באַקאַנטן: וועגן די מאַמע זאָל וויסן, אַז מיר ליידן דאָ קלעפּ און הונגער, וואַלט זי אויסגעאָנגען פון עגמת־נפש...

נאָר די מאַמע האָט נישט געוואוסט פון איר אבידה: צוויי קינדער, הויך־געוויקסיקע, בראָנזענע יונגען אין איין טאָג פאַרלוירן. זי האָט זייערע געווייַנען נישט געהערט. זייערע שטימען האָבן זיך פאַרפלאָנטערט אין די קוסטן און אָפּגע־שטאָרבן אין דעם גרויען טאָג.

מען האָט אונדז אויפגעוועקט אין מיטן נאַכט: די קראָנקע פאָרן באַלד אַהיים...

מיר האָבן זיך פיבערהאַפט געגרייט, זיך אויסגעשטעלט אין שורה. דער קאָמענדאַנט האָט קורץ מודיע געווען:

— ווער ס׳וועט אָפּשטיין אויפן וועג, וועט דערשאָסן וועלן.

איבער די בראָקן איז אַרומגעלאָפּן אַ יונגערמאַן. מיט אַ טאָג צוריק האָט מען אים צעשלאָגן, און ביינאַכט איז ער אַראָפּ פון זינען:

— ווי זאָל איך גיין, אוי, ווי זאָל איך גיין, אַז די גאַטקעס האָב איך נישט...

זיין שטים האָט זיך געטראָגן ווי אַ בייזע נביאות. מיר האָבן אים געשלעפּט אין שורה צריין. ער האָט זיך געקלאָמערט אין אַ פּריטשע און געשריען מיט אַ קול פון אַ משוגענעם:

— אַז די גאַטקעס האָב איך נישט...

דער קאָמענדאַנט האָט געהייסן אים צופירן צו זיך. ביים אַרויסגיין פון דעם לאָגער האָבן מיר געהערט אַ שאָס. דעם בחור האָבן מיר מער נישט געזען.

אויף אַ קליינער באַן־סטאַציע, אַנדערהאַלבן שעה נסיעה פון וואַרשע. מיט איבערמענטשלעכן כוח האָבן מיר עבראָבט צו שלעפּן די שוואַכע. קיינעם נישט איבערגעלאָזן אויפן וועג.

אין אַנדערהאַלבן שעה אָרום! אין אַנדערהאַלבן שעה אָרום וועט יעדער זיך זען מיט זיין פרוי און קינדער, מיט זיינע נאָענטסטע.

מיר וואַרטן אויפן צוג.

אייַנער גיט זיך פלוצלונג אַ וואָקל. די פיס פאַרפלאָנטערן זיך אים. ער בלייבט ליגן מיט שוים אויף די ליפּן.

מען שרייט פון אַלע זייטן:

— ער שטאַרבט... אַ שטיקל ברויט...

אַ פאַרביגיענדע קריסטלעכע פרוי דערגענטערט זיך און שטרעקט אויס אַ שטיקל ברויט, נאָר דער קאַמענדאַנט, אַ פּאָליאַק, דונערט אויס:

— קיין אַריער טאָר זיך צו קיין יידן נישט דערגענטערן. אַוועק!

מיר שטייען הילפלאָז. די שוים איז פאַרשלונגען געוואָרן צוריק אין מויל. דער לעצטער אָטעם־צוג.

טויט.

צוויי ברידער זיצן אויפן גראָז. פלוצלונג פאַרוואָרפט אייער דעם קאָפּ, פאַרגלאָצט די אויגן.

— דודל!... דודל!...

דער ברודער בעט זיך, צערעוועט זיך ווי אַן אָקס:

— דודל!... דודל!... חיהלע וועט זיין ביים באַן... רבקהלע... זיי ווארטן דאָך אויף דיר... נאָך אַנדערהאַלבן שעה... דודל „... ראָטעוועט... אַ ביסל טיי... אַ שטיקל ברויט...

פון אַנטקעגנאיבערדיקן מויער, פון אַ פענצטער פון צווייטן שטאָק, וואַרפט אַ פּוילישע פרוי אַ פלאַש מיט מילך. הונדערט הענט שטרעקן זיך אויס צו כאַפּן... די פלאַש דרייט זיך אין דער לופטן און פאַלט אויפן שטיינערנעם ברוק, אַ ווייסער מילך־שנור באַווייסט די ערד.

אין אייניקע מינוט אַרום:

דודל ווייל שוין נישט קיין שטיקל ברויט, קיין טראָפן מילך.

טויט.

צוועלף טויטע ליגען אויסגעלייגט ביים וואָקזאַל. צוועלף אויסגעדאַרטע, אויסגעהונגערטע קערפערס.

דייטשן דרייען די פּאַטאַ־אַפּאַראַטן.

אויף די פאַרגליווערטע הענט שרייבט דער סאַניטאַר מיט בלויען שריפט די נעמען פון די טויטע.

די גופים לייגט מען אַרויף אויף דריי פויערישע פורלעך. מען פירט זיי צוריק אין לאַגער. אויפן בית־הקברות.

מיר וואַרטן אויפן טויט, ווי קעלבלעך אויף דער שחיטה.

נאָך אַנדערהאַלבן שעה —

און וועמען וועט זיך נאָך אַ פּלאַנטער טאָן די פּיס, אַזוי זיך, מיט אַמאָל, אַן אַ געשרייַ, און אויסגין ווי אַ הונט ביים שוועל פון דער אייגענער שטוב, און פוילן אין דעם לאַגער־בית־הקברות?

וואַרשע, געטאָ, פרילינג 1941.

(ריגנעבלום־אַרכיוו, ערשטער טייל, נ׳ 1039, צייטשריפט „דרור״ נ׳ 7—8).

א. וועוויאָרקע

יום־כיפור

אַ, גאָט אל־רחום, גאָט אל־חנון —
עס שטייט דיין פאָלק פון גרוים ביז קליין
און בעט ביי דיר אויף זיינע זינד,
און קלאָפּט אין האַרץ. נאָר איך אליין,
מיין מויל איז צו, און קיין על־חטא.
מיין בליק איז שטום און האַרט ווי שטיין,
דאָך שענק מיר גאָט, איך בין דיין קינד,
דיין קינד וואָס נערט זיך מיט דיין פיין.
און וואָלט איך ווען תשובה טאָן
און ווייגן: גאָט, איך ווען נישט מער.
אוי, האָט מיין האַרץ שוין נישט קיין זיפּצן
און מיין אויג קיין טרער!
כ׳האָב מיין לעצטע טרער געגעבן
אַ שוועסטער אין דעם ווייטן לאַנד,
וועלכע האָט אין דניעסטערס טיפקייט
איר פּיין פאַרלאָשן און איר שאַנד.
כ׳האָב מיין לעצטן זיפּן געגעבן,
צוואָמען מיט אַ ציינער־קריין,
אַ זקן, וועמעס הייסע זעלע
איז אויסגעגאַנגען אונטער שמיין.
איצט האָב איך, גאָט, פאַר דיר שוין גאָרנישט,
נישט קיין זיפּן און נישט קיין טרער:
מיין אויג איז טרוקן ווי אַ דאַרן
און מיין האַרץ איז לער...

תרע״ז

חיים לייב שוואַרץ

מיין פאַרלאַנג...

מיין פאַרלאַנג...
איידער איך שטאַרב, כ׳וואָלט געוואָלט נאָך האָבן
אַ הויז ביים ראַנד פון ים,
דער דאַך זאָל זיך טונקלן, רויטלעך־גאָלד,
וויאָלעט־שויבן פונעם האָריזאָנטן־פלאָם.
פאַרביקע בלומען אַרום, מיט בינטן טרויבן,
און גרינסן אַלערליי, און רייפע פרוכטן.
די נייעס זאָל קומען — דורך פליענדיקע טויבן,
און שלענגלען זאָל זיך אַ בלוי וואַסערל דורכן גאָרטן.

מיין לאַה, ביים טייכל, זאָל לייענען ביכער.
און זיך פילן ווי אַ יונגע פרינצעסין.
די אייניקלעך זאָלן זינגען מיינע לידער
און טראָגן פאַר דער באַבע'ן פרוכטן צו עסן.
אַ קיל ווינטל זאָל מיט הימלישע פאַרבן,
און שטראָלן זאָל מיט הימלישע פאַרבן.
און ווען מיין לאַה וועט מיינע קאַמפאָזיציעס שפּילן, —
דעמאָלט וועל איך טראַכטן; לעבן? — אַדער שטאַרבן?...

סיאַטל, מאַרטש 1952.

בעריש ווײנשטײן

אַ פּאַס מזרח

(קאַפּיטל פון אַ פּאָעמע)

א

אַ פּאַס מזרח פון איבער די בערג פון יהודה,
האָט אַנגעצונדן אַ לוסט ביי די יונגען און מיידן
אויסצוואַנדערן קיין פּאַלעסטינע.
מ׳האָט זיך געריסן פון די שטעטלדיקע שטיבער
צו ווערן חלוצים, צו ווערן שומרים.
מ׳איז איבערגעפֿאָרן פון פּוילישן „דאָווידזניא״
צום העברייאישן שאָלאָם!
אויסגעוואַקסן זיינען דאָטשן מיט צוויקערס אויף די נעז
אין האָכן גערופן, געוואָקט און גערעדט
פון „עפּעס״ אַ הערצל, פון „עפּעס״ אַ יודנשטאַט.
וואָר, מ׳האָט נישט געוואוסט דעם טייטש דערפון,
פֿאַרדאָס האָט מען אויף אַנזיכסקאַרטן הערצלען געזען
אַנגעשפּאַרט קעגן דער האַלבער זון
אויף דער באַזעלער בריק ביים דאָנוי.
און דאָס האָט געצויגן מער ווי רייד, ווי ביכער.
מ׳האָט בפירוש געזען דעם רויטן אויפֿגייענדיקן מזרח
איבערן הר־כּנען, איבערן הר־ציון,
און הערצלס באַרד האָט געפלאַמט פון דער זון,
ווי די אויגן וואָס האָכן געהלומט דערפון.

מ׳האָט זיך העל אַ ריר־געמאַן די שטעטלדיקע ערד
אין די זומערדיקע שבתים, אין די רואיקע זונטיקס.
שבת — איז מען אין די הייסע פעלדער אַוועק;
מיידלעך אין ווייסע בלאָזעס, אין בלויע קלייַדער;
מענערישע זאָקן, מענערישע שיך, מענעריש געשוירן —
און מ׳האָט לייכט שפּאַצירט, לייכט דיסקוטירט
אין קלינגענדיקן חצי־פּויליש, חצי־העברעאיש.
שבת — איז מען אין די בריענדיקע פעלדער אַוועק
יונגען אין האַלבע הויזן, אין בלויזע האָריקע קני
מיט איבערגעליגטע העמדערדיקע קעלנער;
די געדיכטע גרייזעס איבער די אויגן.
רק מען האָט געהאַפּט און געוואָרט
אויף לערנען זיך גיין נאָכן אָקער,
פונקט ווי אין חלוץ־בילד אויפֿן וואַנט אין פֿאַריין —
אַדער גאָר פֿאַרן וואו זיך לערנען שטיינער האָקן.
אַזוי צי אַנדערש — די הענט זענען געווען גרייט,
כאָטש זיי זענען נאָך ווייסלדיק־גרינג —
אַזוי צי אַנדערש — וועט מען דערווייל זען די וועלט.

און וואָס איז מיט די רואיקע זונטיקס?
אַ, יאָ! מיידלעך שפּרינגען דיר לאָכעדיק אַנטקעגן
און שטעקן איין אין לאַן אַ שפּילעוודיקע בלום.
די אין בערד, קאַפּאָטעס ווייכן פון זיי מיט אַ:
— מילא,
— וואָס עס קענען זיך איינרעדן הפקר־לייט!
— עפּעס אַ טריפּהנעס חלום, וואָס איז קיין חלום נישט.
— קוק עס אָן, ווער עס ווייל ברענגען משיח?
— רודפן עד־להורכן, דאַרף מען זיי!

ב

גראָד דאָס האָט פּאַרשטאַרקט די עקשנות צו ציון!
אַלע זוניקע זונטיקס פֿאָרן כאָפּטעס יונגווארג אָפּ.
בלויז די טאָטעס זענען פֿון־האַרטעווועט צו זיי —
דערווייל קוקט מען זיך טרערנדיק אין די אויגן;
מ׳פֿאַלט איינע די אַנדערע אויף די העלדזער.
כ׳פֿאַרט דאָך נאָך נישט קיין פּאַלעסטינע, מאַמע!
אָבער די מאַמעס?
אַזעלכע אויסגעוויקטע אויגן גייען נאָך אין וועג,
ווער נאָך קען דערשפּירן אַזוי אַ קינד אין דער פּרעמד?
דאָ, אויפן כאַנהויף, האָבן זיי נאָך די מאַמעס מילך —
זאָל אָבער דער צוג זיך געבן אַ ריר,
די ערשטע נאָכט פּילן דעם טעם פון אַ קאַלט ברעט,
דעמאָלט וועלן זיי ווײַטן וואָס עס זענען גרויסע שטעט.
מ׳פֿאַרט בלויז קיין טשענסטאָכאָוו אַ חלום וועלן.
דאָרט וואַרט אַ גלעזערנע, אַ שיפֿסקאַרט אין ברויט;
אַן אידעאַל אַזאַ, וואָס איז שטאַרקער פון נויט!

וואָס היים, וועך היים!
מ׳האָט געשוואוירן ביי ציון די הייליקע פּאָן,
גייט מען אויף די טשענסטאָכאָווער פעלדער
אין האַלבע־בלאָטעס, אין האַלבן־ליים
נאָכן אָקער, נאָכן פּערד —
אין מען זינגט פון שוויים, פון דער זון דאָס ליד.
די ערד איז גריבערדיק, די ערד איז דיק —
די בינטלעך האָר אויף די שטערנס זינגען מיט.
און אַז די אויפֿגעבלאָזטע הענט ברייגן;
די אָפּגעשיילטע פּלייצעס אונטערן הימל גליען?
מען איז דאָך געפֿאָרן געפּרואווט צו ווערן
נישט נאָר פון דער זון, נישט נאָר פון דער ערד,
נאָר פון מגיפות, שריפות, פון שטעכיקע געוויקסן;
רויבערישע געפּעכטן אין אַנפֿאַלנדיקע ביקסן.

טישענסטאַכאָוו —
ס׳איז שווער אַ מאָמען פון אָזעלכעם צו שרייבן.
ס׳האָט זיך אויסגעלאָזט ס׳ביסל היימישע געבעקס;
ס׳ביסל פרישע וועש — די געקראַכמאַליעטע העמדער
און מ׳איז געבליבן אַן אַ האַנטוך, אַן אַ פּאָר זאָקן.
מען פּאַסט געהאַלט, מ׳לעבט אויף אַ צוגעטיילטן ביסן —
פּאַרדאָס אַבער וועט מען אין פּאַלעסטינע זיין באַלד!
פּונדאָנען זענען דאָך אַהין אַלע יונגען פון ריישע:
דער שוואַרצער סאַנע, דער שלאָסער מאיר און סראַליק,
וואָס האָבן געשניטן דעם שווערן שטראָם
פון ריישער וויסלאָק אַרויף צו דער לעמבערגער בריק.
ניין, מ׳וועט זיך פון טשענסטאַכאָוו נישט אימקערן צוריק!
אַ חלום דאַרף לערנען אַלץ וואָס וועט זיין באַשערט
אויף דער פּאַלעסטינער זאַמדיקער ערד.

ג

אַוודאי איז עס נישט יענער חלום פון זיידן,
וואָס איז אַווּעק שטאַרבן קיין ארץ־ישראל!
דאָס אַבער וואָס דער פּאָס מזרח האָט געהאַט,
איז געווען עפּעס אָזעלכעם וואָס האָט געווּעקט
צו בויען אַן צו ברענן; —
איז געווען עפּעס ווי צו זיין פון דער חיים אַווּעק.
ווי אַ טאַטן, אַ מאַמען — אַ שווּעסטער איבערצולאָזן,
מיידל — אָזעלכע ווי בייקע, צירל, שיינדל,
מיידל — אָזעלכע ווי האַדאַס, ווי חמה, ווי בייקע,
וועלן רויזשע שוין מער נישט זען!
זיי האָבן אויפן באַנהויף כּיי ציין געשוואויגן,
נישט אומקערן זיך צו דער שטעטלדיקער ערד!

צום רויטן פּאָס מזרח איז דער צוג אַווּעק
מיט זייערע גרויסנגען, מיט זייערע מאַמעס טרערן —
און די פּוילישע פּינצטער האָט געשוויבלט פּאַרן פּענצטער,
אַך, ווי מ׳האָט שוין טשענסטאַכאָוו געוואָלט זען;
זען ווי אָזוי פּאַלעסטינע הייבט זיך אָן!
אוודאי האָט מען געוואוסט פּון קלינגענדיקן
עמק־יזרעאל, כנרת, הר־הכרמל צי עין־חרוד;
פּון יענע בלאָע הימלען און שוועבלדיקע שטערן;
פּון די שטיינערנע בערג, פּון זאַמדיקע געוויקסן;
פּון די לאַנגווּיליקע אייזלען און קעמלען —
אויף משה אַמקרוטס לשנה־טובֿה קאַרטן,
זיינען זיי געווען אויסגעמאָלן.

ה

אָזעלכעם גייט פון יונגלווייז אַן אָריין אין לוסט.
איצט, אז ס׳איז געקומען צום טורניסטער;
אַנצוטאָן דעם גאַנצן כלי־זין פּאַר ווייטע פּיס געבראַנט.
האָט ס׳שטיקל ערד אונטער די צוויי פּיס געברענט.
האָבן נישט געטראַכט פון גוטס, פון שלעכטס;
יונג אָזוי איז דער ברען געווען צו פּאַרן ס׳לאַנד אַרבן!
מאַג־איין, טאַג־אוים וווייקט מען אין בלאָטע, אין שלאַקסן;
לערנט מען זיך אויף די טשענסטאַכאָווער פעלדער
ווי אַזוי ארץ־ישראל זאָל וואַקסן.
וואָר, נישט אַלע האָבן עס געקענט אויסשטיין:
טויל זענען באַלד צוריק אַהיים אַנטלאָפן;
די פּאַרשעמטע אויגן נישט געקענט אויפהייבן —
ס׳רוב אַבער האָט אין זיך דעם אָקער געשטיקט;
זיך פּריינגעוווּרפן אין חלוצישן כּוח.
אויב זיך געפּאַסט צו טשענסטאַכאָוו,
דאַרף מען די נעכט פּאַרזינגען
מיט דער „זענזוכט נאַך ציון"...

ס׳איז נישט שיין צו לאָזן אַ טרער נאַך דער חיים!
ס׳האַרץ דאַרף פּאַראַטערעווּעט ווערן ווי אַ ברעט,
וואָרים, ס׳הייבן זיך ערשט אָן די ביטערע שטעט.
דאָרט... די נעכט, די היילן, די טאַלן —
דאָרט... דאָס מעסער אונטערן העמד —
דאָרט... איז אַ חלוץ — אַ קיבוץ —
דאָרט... איז אַ קיבוץ — אַ חלוץ.

ד

היות, נישט לייכט איז געווען אָזאַ פּרעמד,
האָבן אַ סך טאַקע זיך אומגעקערט אַהיים צוריק
און דערציילט פון דער אויסגעשטאַנענער נויט.
מ׳איז נישט צוריקגעקומען ווי יענע פון בערלין
מיט ליאַק־שיך — געשטרייפטע הויזן אָן מאַנושעטן;
דינע קייטלעך און בורשטינענע ציגאַרעט־שפּיצלעך
און זיך האָבשטאַפּלעריש געריימט מיט דער וועלט.
די וואָס האָבן זיך פון טשענסטאַכאָוו אומגעקערט,
האָבן אויסגעזען שוואַרץ ווי דאָס פּעלד דאָרט.
זיי האָבן זיך געקוויקט מיט אַלץ וואָס איז היימיש —
באַטש טרייב זיי וועלן זיי מער ריישע נישט פּאַרלאָזן;
איינמאָל דערפילט דעם טעם פון דער פרעמד,
וועלן זיי אַפּשאַצן ס׳שטיקל ברויט, שבת דאָס העמד.
ניין, זיי וועלן זיך מער פון ריישע נישט רירן —
סיידן אַהין, פונוואַנען מ׳קומט אויף אַ לוסט־רייזע,
ווי יענע פון אַנטווערפּ, פון ווין, פון פּאַריז,
וואָס פּאַרן דערנאָך צוריק צו אַ זיכערן טאָג.

יאָ, אַ חלום איז שיין ווי לאַנג מ׳איז אינדערהיים.
אָבער די וואָס האָבן אָזאַ חלום נישט געוואָלט,
האָבן דאָך אויסגעבּיטן ריישע פּאַר טשענסטאַכאָוו.
וואָרים פון דאָרט — האָט זיך אַנגעהויבן דאָס,
וואָס מ׳האָט אין די זומטיקס אין פּעלד געשוואַוירן;
אין די ווינטער־נעכט אין די פּאַראיינען געלייענט
און פון „פּאַרטאַגן" — געלערנט!
יונגען — אָזעלכע ווי כאַצקל, ווי סראָל, ווי סאַנע,
יונגען — אָזעלכע ווי שמואל, לייבטשי, יאַנעק,
וועלן רויזשע שוין מער נישט זען!
צי ס׳וועלן פּאַלן שווער די פּאַלעסטינער נעכט.
דאָרט אַ חלוץ איז נישט ווי אין רויזשער פּעלד,
וואו מ׳האָט אַ זומער זיך געלערנט זיין שומרים;
די גימנאַזיעס איבערגעלאָזט פּאַר ציון —
אפשר דערפאַר איז ס׳פּייער אין זיי נאָך פּריש.
זיי זענען נאָך קיינמאָל פון דער שטוב נישט אַוועק;
קיינמאָל נאָך אויף באַנען נישט געפּאָרן,

נאר רק פון דער גרויסער וועלט געחלומט.
זע, גאט, זיי זאלן זיך נישט אומקערן פארביטערט!

פעסט ווי עס שטעקט הערצל אין זייער לאנ,
לאזט מען זיך זיכערע אין ערשטן וועג פריין.
וואס איז שוין א מאמע טרער פאר אזא וועג?
א ציטער וואס קלייבט זיך אין בענקשאפט אן,
וועו מען איז חדשים פון דער חיים איינער אליין.
דעמאלט, אויפן געלעגער אין יענער פינצטער,
וואקסט אוים דער שטרענגער טאטע, די ווייכע מאמע;
די פארבליבענע שוועסטערס וואס זענען זיי מקנא,
למאי זיי זענען אין דער וועלט אוועק.
דעמאלט, אויפן געלעגער אויף דער ווייטער ערד,
שלאגט אוים אויף דער באק די מאמע טרער
און ביסט מקנא די וואס זענען מקנא דיך —
נאר עס פחיים צו שרייבן וואלסטו זיך געשעמט!

נו, מילא — איב שוין געפארן, זאל זיין אזוי!
בלוי איז א הימל, בלוי איז די חיים
און בלוט איז יונג און בלוט איז לוסט,
וועט מען אויסטראגן דעם שוויים, דעם חלום.
אוודאי וועלן אקעגן קומען שטעכיקע ווינטן,
אוודאי וועט מען גיין אין האלבע זומפן;
שטיין אין היילן מיט לאפענטע איבער זיך.
פארדאפ אבער וועט מען זיין פון רייטש ווייט
און נישט אומגיין פוסט און פאסט מיט א שטרוי אין מויל;
קוקן ווי ס'זעצט זיך די זון איבערן מאגיסטראט;
אויפן גרינעם זייגער מיטן לאנגווויליקן ציפערבלאט.

ז

פון איבערן ים־התיכון קומען נישט קיין בריוו.
פון יענעם ים קומט עס דער פאם מזרח!
איינמאל אנגעצונדן די שטעטלדיקע יוגנט,
וועלן זיי ציען פון די אויסגעבענקטע שטיבער
צו די בערג פון יהודה, צו די פעלדער פון מואב;
צו די בערג פון אדום, צו די זאמדן פון ים־סוף —
און זיי וועלן גיין צו הרמון, צו די זייטן פון לבנון.
דארט וועט מען איינעמען, דארט וועט מען אויפרייסן;
אויפסניי שפאלטן דעם ים פאר די וואס ווילן קומען,
וואס ווילן זינגען דאס געזאנג פון די נביאים
פון זייערע שטראף־רייד — ביז צו שיר־השירים.
גארנישט וועט אפשטעלן, גארנישט וועט אפהאלטן
נישט די נויט, נישט דער הונגער נאך ברויט,
אז מען זאל נישט גיין אויפן רוף פון דער שבועה,
וואס מ'האט זיך אין די שבתדיקע פעלדער געגעבן,
בעת מ'האט זיך געלערנט שומרים און חלוצים זיין!

דא, אינמיטן מארק, שטייט קאשטשושקא אויסגעהאקט.
די שטיינערנע פאלעריע איז גרין, די שוועדד טעמפ.
און טויבן דרימלען אויף זיין הארטן קאפ;
פעדערן אוים אויף אים די פלעדערווישן —
און קאשטשושקא אליין זינקט פון יאר צו יאר.
דא, ארום אים טאקע, רעדט מען עס פונעם יודנשטאט —
דא, ארום אים טאקע, ווערט נמאס די ריישער שטאט —
דא, ארום אים טאקע, רעדט מען עס פון פאלעסטינע —
דא, ארום אים טאקע, ווערט די חיים קליין אין די אויגן —
דא, ארום אים טאקע, וועט מען טאטע־מאמע נישט פרעגן
און ס'וועט נישט אפהאלטן קיין שרויט און קיין טויט!

ו

ווער ס'האט נישט געזען ס'ביסל שוואַרץ פון טאטע־מאמע,
נאכדעם ווי זייערע זין, די טעכטער זענען אוועק —
ווער ס'האט נישט געזען די שטומקייט פון זייער שרעק,
וועו ס'האבן חדשים קיין ברויט זיך נישט געווייזן.
נישט דו — האסט טאטע־מאמע אויסגעמיטן
נאר זיי האבן דיר אין די אויגן נישט געוואלט קוקן!
ווי א שטיין אין זומפ איז מען פארפאלן געוואָרן.
ווי ווייט, לערך, איז טשענסטאכאוו פון ריישע?
דאך, ווי ס'וואלטן ימען אין וועג געשטאנען.
ס'זאל דאס א צייכן פון א קינד זיך באווייזן!
וואלטן זיי כאטש מיט שיפן ערגעין אוועק,
מילא, וואלט זיך עס נאך געלייגט אויפן שכל.
וואס טאקע וועט נאך זיין איבערן אמת'ן ים?
ווי קען א מאמע באקומען דאס געלעגער,
וועו איר סאנע וואלגערט זיך ערגעין ארום.
פאלעסטינע —
א תל דאס האט געמאכט פון איר סאנען!
איז דאך דער טאטע שוין גערעכט,
וואס ער חייסט וואַרשע אויף משיחן?

ז

לך־לך — נישט צוליב דיר, טשענסטאכאוו,
איז מען ארויסגעגאנגען פון פאטערס חויז —
נאר צו זיין א בענטשונג פארן לאנד כנען,
ווייט מען חלוצים קיין ארץ־ישראל אריין!
ניין, נישט צוליב דיר — טשענסטאכאוו,
איז מען פון ריישע ווי פון א מגפה אנטלאפן!
ס'ביסל יונגווארג האבן זיך אין קאפ געמען מישן.
וועו לעגדער האבן זיך אין קאפ געמען מישן.
א בהלה פון פארן ווי נאך א מאביליזאציע,
האט זיך אנגעהויבן אויף וועגענער, אויף באנען
ביי אפגריסענע יונגען, ביי שטארקע מיידן.
מיט א מאדנעם לוסט, מיט א מאדנעם גלוסט,
איז מען ווי אסענטירטע ארויס אין לאנגן וועג.
דער ברוינער סאנע — איז עס געווען דער „עלצטער".
ער האט באפוילן: געפירט ווי אין שלאבט אריין.
עפעס א פאריסענער שטאלץ איז געווען אין אים,
עפעס א פויערישע גבורה איז געווען אין אים.
ר'האט געשריגן און געמוטיקט!
ר'האט געמוטיקט און געשריגן!

סאנע — וואו האָט ער זיך אזוי גערעכנט זעלנערישׂ פירן? מאָקע ביי זיך; אויף די בודעם צווישן בייסער און פעלדער, וועו יינגלעך זענען ל"ג-בעומר אַרוים אַהין מיט ביקסלעך! ס'האָט אים תמיד געציונן צו גרינע לאָנען און באָנען. ר'האָט אין טאָטנס שענק תמיד צווישן מעסערס געלעבט, האָבן אים גויאישע געפֿאַרן קיינמאָל נישט אָפּגעשטעלט. ווינטער איז ער דורך וווייטע שניען פון חדר געגאַנגען מיטן איינגעשטעקטן לאָמטערן אויף דער ברוסט, ווי פון גאָט געפירט.

אוודאי האָט ס'האַרץ זיינס דורך וווייסער שרעק געצאַפלט. ר'טרעגט אָבער ס'חומש ווען זיך די סדרה פֿאַר אים מיען, וועו ר'וועט חזרן וואָס ר'האָט היינט אין ויגש געלערנט: — אוו ישראל האָט אַוועקגעצוינן מיט אַלין וואָס ר'האָט געהאָט,

— אוו איז קיין באר־שבע געקומען מיטן שלאָכט־אָפּפער.
— אוו גאָט האָט געריידט צו ישראלן דורך דער נאַכט
— אוו האָט ער גערופֿן: יעקב, יעקב!
— האָט ער גענאָמט: דאָ בין איך!
— איך בין דער גאָט פון דיין פאָטער,
— זאָלסט נישט פֿאַרכטן אַראָפּצוניידערן קיין מצרים...

ט

מיט אַ זיכערקייט אזא איז סאנע אַוועק פון טשענסטאָכאַוו קיין פּאָלעסטינע. ס'איז אים נאָכגעגאַנגען ס'קול פון ויגש, פון יענע שנייען, פון יענער גויאישער שרעק. איצט פירט ער מיט זיך ס'חומש אין וועג, אזוי די אַנדערע וואָס פֿאַרן נאָך מיט אים. צי מ'איז סטודענטן, צי האַנדווערקער געוווען — דער סידור, ס'חומש איז געלעגן אויפן האַרץ. עס האָט גערוישט אין קאָפּ דער וווייסער סדר, וואָס איז אַנדערש פון אַלע נעכט פון אַ גאַנץ יאָר. ס'איז נאָכגעגאַנגען די גאַנצע אויסגעווייקטע הגדה מיטן אָפּגעפֿלעקטן וווין: דצ"ך, עד"ש, באח"ב. יא, מ'האָט געווייניגט ביי עבדים היינו — מ'האָט געוואַרנט ביי זכר למקדש — מ'האָט זיך געשראָקן ביי שפוך חמתך. זיערנאָך איז געווארן לייכטער די טיר, לייכטער די גאַנצע שטוב, אליהו־הנביא איז פון הר־הכרמל קיין ריישן אַראָפּ.

סאנע מיט אַלע יינגלעך, האָבן פֿאַר אליהון יענע טיר אויפגעמאַכט, פֿאַרן זיי איצט פון טשענסטאָכאַוו אַהין צו אים. ניין, די ימען וועלן זייערע שיפן נישט פֿאַרטוישן! מ'וועט נישט — אָנשטאָט קיין פּאָלעסטינע — פֿאַרן אין פרעמדן אַמעריקע, אין וויסן אַרגענטינע. סאנע האָט געשוואוירן, פֿראָסט ווי ער איז, אַנצונעמען צוויי הויפּנס ארץ־ישראל און ווי זיין מאַמע אויפן הויכן קול, מאַכן אַ ברכה איבערן גאַנצן לאַנד!

ש. ד. זינגער

„ביי די טייכן וואַרטע און איסט־ריוווער", פון רפאל פעדערמאַן

רפאל פעדערמאַנס זכרונות, גע־דרוקט אין דעם בוך „טשעסטאָכאַ־ווער יידן", האָבן שטאַרק פֿאַראיי־טערעסירט ביים לייענען. עס איז נעווען קענטיק פון יענע אויטאָ־ביאָגראַפישע בלעטלעך, אַז פעדער־מאַן האָט נאָך אַ סך צו דערציילן, אַזוינס, וואָס קען ווערן אַ סך מער ווי סתם אַן אויטאָביאָגראַפיע פון אַ יידישן קולטור־טוער אין פוילן. פע־דערמאַנס איבערלעבונגען אין סאָוועט־רוסלאַנד, אין די יאָרן פון צוויישן וועלט־קריג, וואָס ער דערמאַנט בלויז פֿאַרבייגייענדיק; די נסיעות זיינע איבער רוסלאַנד, די אַלע האָפענונגען אין אַי־טוישונגען פון אַ יידישן סאָציאַליסט און געזעלשאַפטלעכן טוער, — דאָס אַלץ האָט געפּאָדערט אַז ער זאָל דערציילן מער אויספֿירלעך פון די דאָזיקע גורלדיקע טעג, וואָס ער און זיינע נאָענטע האָבן דורכגעמאַכט.

עס איז, דערביבער, געווען אַ גוטער איינפאַל פון פעדערמאַנען די דאָזיקע „זכרונות" זיינע איבערצוארבעטן. און פעדערמאַן האָט טאַקע איבערגעשריבן און געענדערט אין אַזאַ פֿאַרם, אַז עס האָט זיך באַקומען אַ גאָר ניי, אייגנאַרטיק בוך. דאָס איז אַ קול־טור־געשיכטלעכע כראָניק פון אַ מענטשנס לעבן, געשריבן אין דער פֿאָרם פון אַ לענגערער דערציילונג. מיט אַ הויפּט־העלד, יוסף שאַליט, און מיט באַשרייבונגען פון צענדלינגער אַנדערע יידישע פֿאַרשוינען.

דאָס בוך „ביי די טייכן וואַרטע און איסט־ריוווער" איז אינ־טערעסאַנט דערמיט, וואָס אַנשטאָט צו דערציילן וועגן זיך האָט פעדערמאַן ממש גענומען אויף זיך די עובדה פון אַ שרייבער צו דערציילן אויך וועגן אַנדערע. ער האָט געטאָן דאָס, וואָס יעדער שרייבער טוט: ער האָט זיך געשטעלט, כלומרשט, מן הצד פון די געשעענישן און פון די מענטשן פון וועלכע ער דערציילט. פעדערמאַן האָט אָבער נישט פֿאַרגעסן אַריינצואוועבן אין דעם בוך אויך אַ היפּשן טייל פון זיין אייגן לעבן, פון זיין גלויבן, און, פֿאַרקערט, פון זיינע ספקות, פון די פילאָזאָפֿיקע, געזעל־שאַפטלעכע טעטיקייטן פֿאַרן כלל, און פון די פֿערזענלעכע ראָגלגענישן פֿאַר דעם אייגענעם ביסל גליק; פון די גוטע מעשים, און, פֿאַרקערט, אויך פון די בלאָנדזשענישן פֿאַר וועלכע

מען באצאלט זייער טייער, און פאר וועלכע קיין שום חרטה קען שפעטער נאכנישט העלפן.

פעדערמאן איז אין דעם בוך נישט געבליבן שטיין ביים יאר 1939, וועז דער הויפט העלד פונעם בוך, יוסף, איז געוואונגען, ווי טויזנטער זיינס גלייכן, צו אנטלויפן פון דער ברענענדיקער שטאט ווארשע, אויף וועלכער די נאצי־ערשאפענען האבן אויפהער, געהאלטן מיט פייער. יוספס „וואנדער־וועג" הייבט זיך ערשט אן. פאראן אין דעם בוך בילדער און סצענעס, וואס שילדערן דאס לעבן פון ייִדישע פליטים, וואס האבן זיך על־פי־רוב, געראטעוועט, פרייער אין סאוועט־רוסלאנד, און שפעטער אין דעם פרייען און דעמאקראטישן אמעריקע. צוזאמען מיט דער פרייד פון בלייבן לעבן, ווערן מיר דאָ אויך געווויר פון דעם פליכטלינגס איינזאמקייט אין דער גרויסער שטאט ניו־יארק. די עלנטקייט פון די פליטים און די שוועריקייטן זייערע צוצופאסן זיך צום נייעם לעבן, נאך אזוי פיל יארן ליידן יסורים און פיין, אין די דייטשישע קאנצענטראציע־לאגערן.

פעדערמאן פרעטענדירט נישט אין דעם בוך, סתם אזוי דעם לייענער אנטקעגנצוטרעטן אן אינטערעסאנטן ראמאן. דער סיפור־המעשה אבער, די געשעענישן גופא, צווינגען אים פסיכאלאגיש זיך צו גריבלען אין די פארשוינען וואס ער באשרייבט, און אין זייערע טראכטענישן. דווקא דער באשיידענער, פשוטער, אופן פון דערציילן, דאס שילדערן געשעענישן און סיטואציעס אזוי ווי ער, דער מחבר, געדענקט זיי, — פאראינטערעסירט שטארק ביים לייענען. פעדערמאנען גלעניגנט אפט אויף א לייכטן אופן איבערצוגעבן די אומקלארע, צערודערטע געפילן ביי דער שארף־הפליטה, די ניי־געקומענע אימיגראנטן.

אין דעם בוך ווערט פאקטיש געשילדערט דאס לעבן פון א גאנצן דור. דער ערשטער טייל פונעם בוך שילדערט דעם דור ייִדישע יונגעלייט, אויפגעצויגן אין דער פרום־חסידישער סביבה, אין די יארן פארן אויסברוך פון ערשטן וועלט־קריג. די רוסיש־צארישע מאכט אונטערדריקט יעדן פריין געדאנק ביי יונג און אלט. דאס ייִנגל, יוסף, ווערט ביסלעכווייז אריינגעצויגן אין דער ייִדיש־רעוואלוציאנערער באוועגונג, פריער אין דער פארטיי „ס.־ס.", שפעטער אין „בונד". יוסף וואקסט אויס אין דער באוועגונג. ער ווערט אפט ארעסטירט פון דער צאַרישער מאכט, אבער צוליב דעם וואס ער איז מינדערייעריק, יונג, ווערט ער באפרייט. ער לערנט און אנטוויקלט זיך און ער ווערט גייסטיק רייף צו ווערן אינער פון די פירער פון די ייִדישע ארבעטער אין דער שטאט ווארטע.

אינטערעסאנט זענען די קאפיטלעך אין בוך, אין וועלכע פעדערמאן שילדערט די קולטור־טעטיקייטן ביי דער ייִדישער יוגנט אין פוילן, ביים סוף פון 19טן און די ערשטע יארן פון 20סטן יארהונדערט. דאס זענען געווען די „רענעסאנס־יארן" פון דער נייער ייִדישער ליטעראטור און דעם אויפקום פון בעסערן ייִדישן טעאטער אין פווילן און אין רוסלאנד.

באזונדערס אינטערעסאנט לייענען זיך די שטעלן וואו פעדערמאן באשרייבט די פרייד פון דער ייִדיש־וועלטלעכער יוגנט, בעת ייִדישע שריפטשטעלער און ייִדישע אקטיארן פלעגן אראפקומען אין שטאט האלטן פארטראגן וועגן ליטעראטור אדער צעבן טעאטער־פארשטעלונגען אין פיעסען, געשריבן פון די נייע אויפקומענדיקע ייִדישע דראמאטורגן.

„עס איז דאמאלט", — דערציילט פעדערמאן, — „אראפגעקומען אין דער שטאט ווארטע דער דיכטער און שוישפילער מארק שווייד און מרים אזראעלס, די פרוי פון קינסטלער קראנטקא. דאס איז געווען פאר דער יוגנט אין שטאט א גרויסע סענסאציע. יוסף האט זיך אויך באטייליקט אין איניציקע אינאקטערס פון פרצן, צוזאמען מיט זיי אקטיארן־געסט און אונטער זייער רעזשי. יוסף פלעגט קוקן אויף מרים אזראעלס ווי אויף א ביבלישער געשטאלט"...

מיר באקענען זיך אלץ מער מיט יוספן, דעם הויפט־העלד פון בוך, וואס ווערט געשילדערט ווי אן אידעאליסט. ער איז ממש מקריב זיין אייגן גליק, און פארגעסט גאנץ אפט אן זיך אליין, אין זיין אייגענער צוקונפט, אבי נאר עפעס צו טאן פארן וואוילזיין פונעם כלל. באזונדערס, פאר דעם ייִדישן ארבעטער. אין דעם דאזיקן פרט איז יוסף געווען אינער פון די הונדערטער אידעאליסטישע ייִדישע יונגעלייט, אין אנפאנג צוואנציקסטן יארהונדערט, וואס האבן אויפגעוואכט צו א נייַ לעבן אין די שטעט און שטעטלעך פון רוסלאנד, פוילן און ליטע; יענער דור ייִדישע יונגעלייט וואס האבן פארמאגט גלויבן אין זייערע הערצער, און הויבט אידעאלן, צו בויען א שענערע און א בעסערע וועלט.

דאס איז געווען א נייער ייִדישער דור, א דור, וואס האט אויסגערגעריסן מיט דער אלט־ייִדישער וועלט. אבער דערבייַ, דאך געבליבן געטריי דעם ייִדישן פאלק, טראגנדיק הויך די פאן פון סאציאליזם, וואס דארף און מוז קומען פאר אלע מענטשן און אויך פאר יידן! די לעבנס־געשיכטע פון יוספן איז, אין תוך, די לעבנס־געשיכטע פון דעם דאזיקן ייִדישן אידעאליסטישן דור. און יעדער ייִדישער סאציאליסט, געבוירן אין די 90ער יארן פון פאריקן יארהונדערט, קען זיך טיילוויז דערקענען אין דעם דאזיקן בוך.

פון די פילצאליקע געשטאלטן אין דעם בוך, געדענקט זיך שטארק די יונגע ייִדישע לערערין מירל, וועלכע פעדערמאן שילדערט מיט אזוי פיל פארשטענדעניש און סימפאטיע.

פעדערמאן דערציילט פון יוספס ליבע צו אט דער שטילער און גוטער ייִדישער טאכטער. די ייִדישע ארבעטער און פאלקס־אינטעליגענטן אין דער שטאט ווארטע עפענען א ייִדיש־ווערטלעכע שול, איינע פון יענע שולן, באקאנט אונטער נאמען „צישא", וואס ווערן געפענט דאן, נאכן סוף פונעם ערשטן וועלט־קריג, איבער גאנץ פוילן. די דאזיקע לערערין, מירל, מיט איר אידעאליזם און איבערגעבנקייט, רופט ארויס אין זכרון די הונדערטער ייִדישע לערער און לערערינס, איר גלייכן, וואס די נאצי־בארבארן האבן מיט אזא ווילדער אכזריות אומגעברענט.

מיט ליבע ווערט אין בוך געשילדערט דער טיפ ייִדישער ארבעטער־פירער, דער, וואס האט זיך באפרייט פון רעליגיעזער ייִדישקייט, אבער וואס האט אליין אויף זיך געגומען א נייעם עול, פון א נייעם גלויבן, צו דינען מיטן גאנצן הארצן דעם ארבעטער־קלאס און די גרויסע אידייע פון סאציאליזם. דער דאזיקער נייער העלד, — דער ארבעטער־פירער יוסף, א שטייגער, — האט זיך באפרייט פון אלע רעליגיעזע צאמען, „פון וואס מען מעג, און וואס מען טאר ניט". עס איז אים אבער, גאנץ אפט, בעסער פון דעם פרומען יידן נישט געווען... די פרייקייט מיט וועלכער דער וועלטלעכער ייִד איז באשאנקען, האט גאר געשאפן אן א שיער נייע קאמפליקאציעס אין לעבן.

יוסף איז א ראמאנטישע נאטור. ער איז תמיד פארליבט. פריער אין מירלען, דערנאך אין דער לערערין רבקה, מיט וועלכער ער האט חתונה. די חתונה ברענגט זיי ביידן נישט קיין גליק. דורך דער צייט פארליבט זיך יוסף אין א סך אנדערע פרויען וואס באצויבערן אים מיט זייער שיינקייט, נאר מען באצאלט זייער טייער, און פאר וועלכע קיין שום חרטה קען שפעטער נאכנישט העלפן.

פעדערמאן איז אין דעם בוך נישט געבליבן שטיין ביים יאר 1939, וועז דער הויפט העלד פונעם בוך, יוסף, איז געוואונגען, ווי טויזנטער זיינס גלייכן, צו אנטלויפן פון דער ברענענדיקער שטאט ווארשע, אויף וועלכער די נאצי־ערשאפענען האבן, אן אויפהער, געהאלטן מיט פייער. יוספס „וואנדער־וועג" הייבט זיך ערשט אן. פאראן אין דעם בוך בילדער און סצענעס, וואס שילדערן דאס לעבן פון ייִדישע פליטים, וואס האבן זיך, על־פי־רוב, געראטעוועט, פרייער אין סאוועט־רוסלאנד, און שפעטער אין דעם פרייען און דעמאקראטישן אמעריקע. צוזאמען מיט דער פרייד פון בלייבן לעבן, ווערן מיר דאָ אויך געווויר פון דעם פליכטלינגס איינזאמקייט אין דער גרויסער שטאט ניו־יארק. די עלנטקייט פון די פליטים און די שוועריקייטן זייערע צוצופאסן זיך צום נייעם לעבן, נאך אזוי פיל יארן ליידן יסורים און פיין, אין די דייטשישע קאנצענטראציע־לאגערן.

פעדערמאן פרעטענדירט נישט אין דעם בוך, סתם אזוי דעם לייענער אנטקעגנצוטרעטן אן אינטערעסאנטן ראמאן. דער סיפור־המעשה אבער, די געשעענישן גופא, צווינגען אים פסיכאלאגיש זיך צו גריבלען אין די פארשוינען וואס ער באשרייבט, און אין זייערע טראכטענישן. דווקא דער באשיידענער, פשוטער, אופן פון דערציילן, דאס שילדערן געשעענישן און סיטואציעס אזוי ווי ער, דער מחבר, געדענקט זיי, — פאראינטערעסירט שטארק ביים לייענען. פעדערמאנען גלעניגנט אפט אויף א לייכטן אופן איבערצוגעבן די אומקלארע, צערודערטע געפילן ביי דער שארף־הפליטה, די ניי־געקומענע אימיגראנטן.

אין דעם בוך ווערט פאקטיש געשילדערט דאס לעבן פון א גאנצן דור. דער ערשטער טייל פונעם בוך שילדערט דעם דור ייִדישע יונגעלייט, אויפגעצויגן אין דער פרום־חסידישער סביבה, אין די יארן פארן אויסברוך פון ערשטן וועלט־קריג. די רוסיש־צארישע מאכט אונטערדריקט יעדן פריין געדאנק ביי יונג און אלט. דאס ייִנגל, יוסף, ווערט ביסלעכווייז אריינגעצויגן אין דער באוועגונג, פריער אין דער פארטיי „ס.־ס.", שפעטער אין „בונד". יוסף וואקסט אויס אין דער באוועגונג. ער ווערט אפט ארעסטירט פון דער צאַרישער מאכט, אבער צוליב דעם וואס ער איז מינדערייעריק, יונג, ווערט ער באפרייט. ער לערנט און אנטוויקלט זיך און ער ווערט גייסטיק רייף צו ווערן אינער פון די פירער פון די ייִדישע ארבעטער אין דער שטאט ווארטע.

אינטערעסאנט זענען די קאפיטלעך אין בוך, אין וועלכע פעדערמאן שילדערט די קולטור־טעטיקייטן ביי דער ייִדישער יוגנט אין פוילן, ביים סוף פון 19טן און די ערשטע יארן פון 20סטן יארהונדערט. דאס זענען געווען די „רענעסאנס־יארן" פון דער נייער ייִדישער ליטעראטור און דעם אויפקום פון בעסערן ייִדישן טעאטער אין פווילן און אין רוסלאנד.

באזונדערס אינטערעסאנט לייענען זיך די שטעלן וואו פעדערמאן באשרייבט די פרייד פון דער ייִדיש־וועלטלעכער יוגנט, בעת ייִדישע שריפטשטעלער און ייִדישע אקטיארן פלעגן אראפקומען אין שטאט האלטן פארטראגן וועגן ליטעראטור אדער צעבן טעאטער־פארשטעלונגען אין פיעסען, געשריבן פון די נייע אויפקומענדיקע ייִדישע דראמאטורגן.

„עס איז דאמאלט", — דערציילט פעדערמאן, — „אראפגעקומען אין דער שטאט ווארטע דער דיכטער און שוישפילער מארק שווייד און מרים אזראעלס, די פרוי פון קינסטלער

קיין גליק אין לעבן ברענגן זיי אים נישט. פֿאַרקערט גאָר: די אַלע ליבע־אָוואַנטורעס לאָזן אים איבער אין יוספן אַ פּוסטקייט אין דער נשמה. ערשט אויף די עלטערע יאָרן געפינט יוסף זיין אמתע באַשערטע. די יונגע פרוי, גאָלדע, וואָס האָט אים מאָן פֿארלוירן אין אַ נאַצי־לאַגער אין דייטשלאַנד. זי ווערט יוספס לעבנס־באַגלייטערין. מיט גאָלדען לעבט יוסף די רואיקסטע יאָרן פון זיין לעבן, ביז ער שטאַרבט פלוצעם.

יוסף לאָזט איבער אַ געשריבענע צוואה, און אַ מאַנוסקריפּט, וואָס באַשטייט פון אַ דיקן העפט זכרונות, וואָס ער בעט, אין זיער צוואה, צו פֿארעפנטלעכן נאָך זיין טויט.

* * *

אינטערעסאַנט לייענען זיך די שטעלן אין בוך וואו עס ווערט געשילדערט יוספס אַנטלויפן פון וואַרשע אין חודש סעפּטעמבער 1939. ער קומט אָן אין די שטעט ווילנע, קאָוונע און שפּעטער אין מאָסקווע. יוסף מאַכט דורך די אַלע שבעה־מדורי־גיהנום, וואָס יעדער יידישער סאָציאַליסט און מיטגליד פון „בונד" האָט דורכגעמאַכט, בעת ער האָט זיך געפונען, אין די יאָרן פון דער צווייטער ווועלט־מלחמה, אויף דער ערד פון סאָוועט־רוסלאַנד.

אין דעם בוך ווערט דערמאָנט דער מאַרטירער־טויט פון עריק און אַלטער, וואָס די סאָוועטישע מושלים האָבן אָן אַ פֿארוואָס אומגעברענגט. און אינטערעסאַנט לייענען זיך אויך די שטעלן אין דעם בוך וואָס דערציילן ווי אַזוי יוסף האָט געקרָאָגן די טראַגיש־ווויזעס פאַר זיך אין פאַר דער פריינדין מרים, דעם יוגנטלעכן וויקטאָר און דער יונגער מיידל סטעפאַ. יוסף בעט ביי דער סאָוועטישער מאַכט אין ווילנע אַ דערלויבעניש ארויסצופֿאָרן פון רוסלאַנד דורך יאַפּאַן, כדי פון דאָרט צו קענען אָנקומען אין אַמעריקע. פּעדערמאַן שילדערט דאָ די סאָוועטישע ביוראָקראַטישע באַאַמטע, די מושלים פון דער נייער אָרדענונג, וואָס האַלטן אין זייערע הענט דעם גורל פון מיליאָנען מענטשלעכע לעבנס. דאָס זענען בילדער און סצענעס וואָס קריצן זיך איין אין זכרון. בילדער און סצענעס וואָס וועלן פֿאַרבלייבן ווי דאָקומענטן פון אַ שוידערלעכער עפּאָכע; וועט דער מענטש איז געווען הפקר, און מען האָט אים בעטאָג מיט אים וואָס מען האָט געוואָלט, כלומרשט אין נאָמען פון אַ סאָציאַליסטיש פאָטערלאַנד. פּעדערמאַן באַשרייבט דעם פּחד פון זיין העלד יוסף, וועו ער איז געשטאַנען פנים־אל־פנים מיט די סאָוועטישע אויספֿארשער, מיט אַזאַ פּשטות און ערלעכקייט, וואָס רופט אַרויס דאָס געפיל פון שוידער אין געמיט פון לייענער.

יוספן און זיינע נאָענטע פרייַנד געלינגט, סוף כל סוף, נאָך פיל בקשות, אַרויסצובאַקומען זיך פון רוסלאַנד. יוספס בקשות רירן אַפילו די האַרטע, סאָוועטישע באַאַמטע. אַבער וועו יוסף קומט אָן אין אַמעריקע איז אים אויפן האַרצן ניט בעסער. דאָן הויבן אָן אָנקומען די שלעכטע ידיעות פון פוילן, וואָס די דייטשישע רוצחים טוען אָן די יידן! מאַסנווייז, אין די טויזנטער, יעדן טאָג, ווערן די יידן אומגעברענט פאַר דעם אייַנציקן פֿארברעכן וואָס זיי זענען יידן! די וועלט שוויגט! און יוספס האַרץ גייט אויס פאַר ווייטיק. די יסורים וואָס ער און אַלע יידן לעבן דאָ איבער, פאַלן זיך צונויף מיט זיין אייגן, נישט־איינגעגעבן לעבן. יוסף טראַגט אַ „שולד־געפיל" אין האַרצן: פאַר וואָס קומט אים צו בלייבן לעבן? און וועו עס קומט אָן די ידיעה פון אַרטור זיגעלבוימס מאַרטירער־טויט אין לאָנדאָן, קען יוסף קיין רו נישט געפינען. דער קדוש אַרטור זיגעלבוים!

וואָס פאַר אַ הערלעכער מענטש דאָס איז געווען! מיט זיין טויט האָט זיגעלבוים געוואָלט אויפרודערן די וועלט און דער־מאָנען די גלייכגילטיקייט פון די דעמאָקראַטישע לענדער צו די שחיטות אויף די יידן אין פוילן! אַבער אויך דער טויט פון דעם קדוש אַרטור זיגעלבוים האָט גארנישט געהאָלפן. אין פוילן קומען וויטער אום טויזנטער יידן. יעדן טאָג, יעדע שעה. יוסף איז דערשלאָגן, פאַרצווייפלט. וואָס בלייבט אים צו טאָן אין זיין איינזאָם לעבן? יוסף וואַרפט זיך אַריין אין דער אַרבעט פון כלל, ווי אַמאָל, אין זיינע יונגע יאָרן. ער געפינט א שטיקל אַנהאַלט אין לעבן אין דער אַרבעט פאַר זיין היים־שטאָט וואַרטע. ער פאַרט אַרום איבערן לאַנד, זאַמלט געלט פאַר דעם „לאָנדס־מאַנשאַפֿט־בוך", וואָס דאַרף זיין אַ דענקמאָל, אַ מצבה פאַר די אומגעקומענע יידן אין וואַרטע. גלייכצייטיק איז יוסף אויך פאַרנומען אין זאַמלען געלט פאַר די יידישע פּליטים וואָס געפינען זיך נאָך אַלץ אין די דייטשישע לאָגערן, כאָטש די מלחמה איז שוין לאַנג אַריבער. ער טוט אַלץ צו העלפן די דאָזיקע לעבנגעבליבענע יידן, אַז זיי זאָלן קענען קומען קיין אַמעריקע, קאַנאַדע, אָדער קיין ארץ־ישראל.

דער טויט פון זיין איינציק טעכטערל, שיינדעלע, קומט יוספן אפֿט אויפן זינען. ער איז פונאַנדערגעשיידט פון זיין ווייב, וואָס געפינט זיך ערגעץ אין פראַנקרייך. יוספס איינזאַמקייט אין ניו־יאָרק, זיין אַרומגיין אַליין אויף די גאַסן פון דער גרויסער שטאָט, ניט קענעדיק זיך צופּאַסן צום היגן לעבן, און שפּעטער דער ריס מיט דער פרוי זיינער, רבקה, וואָס קומט צו אים אַהער פון פאַריז, דאָס אַלץ ווערט דערציילט אויף אַ פּשוטן און ערלעכן אופן.

פאַראַן קאַפּיטלעך אין בוך וואָס שילדערן טראַגי־קאָמישע סיטואַציעס ביי די ניי־געקומענע פּליטים אין ניו־יאָרק, וואָס קענען זיך ניט גלייך צופּאַסן צום נייעם לעבן. אין פונקט ווי ער, אַזוי זענען זיי אויך עלנטע אין דעם נייעם לאַנד, אָן קרובים און אָן משפּחה. די אייגענע נאָענטע האָט היטלער, ימח שמו, אויסגעהרגעט. זוכן איצט, די דאָזיקע איינזאַמע מענטשן, שידוכים דורך די צייטונגען. אויך יוסף באַקענט זיך מיט אַ צאָל פרויען, גרושות און אלמנות. יוסף האָפט, אַז נאָכן גט וואָס ער האָט געגעבן זיין ווייב, וועט ער אפשר געפינען אַ פרוי, וואָס וועט אים געפעלן און ער וועט קענען חתונה האָבן און זיך אויפ־בויען אַ שטיקל היים. פון די אַלע באַקאַנטשאַפטן ווערט גאָר־נישט. פאַר דעם לייענער אַבער, זענען, פאַר זיך גופא, אינ־טערעסאַנט די שילדערונגען פון טיפן פרויען, וואָס פּעדערמאַן באַשרייבט. סיי די פראַקטישע, סיי די נישט־פראַקטישע, וואָס זוכן אַ פאַסיקן שידוך. אויך זיי, די פרויען, זוכן זייער גליק און געפינען עס, ליידער, זייער זעלטן...

דאָס בוך עגדיקט זיך אין גוטן געמיט. כאָטש נישט אין גאַנצן אָן טרויער. אין די לעצטע טיילן וועלן מיר געוואויר פון די בריוו וואָס יוסף שרייבט צו אַ טאַכטער פון זיינס אַ גוטן פריינד אין דעם אַמאָליקן שטעטל וואַרטע. איר נאָמען איז גאָלדע, וואָס מיר האָבן פריער דערמאָנט. זי און איר ברודער מרדכי, זענען געבליבן לעבן על־פּי נס. נאָך דער באַפרייאונג גע־פינט זיך גאָלדע אין איר הימשטאָט וואַרטע. אַבער זי פאַרט צוריק קיין דייטשלאַנד זיך זען מיט איר אינציקן ברודער מרדכי, וואָס איז איר געבליבן פון דער גאַנצער משפּחה.

דער בריוו־אויסטויש צווישן יוספן און גאָלדען, דערציילט אַ סך. דורך די בריוו וועלן מיר געוואויר פון דעם גרויסן חורבן, פון דער רשעות וואָס די נאַציס זענען באַגאַנגען, און גלייכצייטיק,

וואָס די לעבן־געבליבענע יידן פילן און טראַכטן נאָכן חורבן. גאָל־דע וויזיט זיך אַרויס צו זיין אַן אינטערעסאַנטע פֿערזאָן. זי קומט ביסלעכווייז צוריק צום לעבן, כאָטש די גרויליקע איבערלע־בונגען אירע בלייבן אינגעקאָרבט אין איר נשמה. גאָלדעס לעבן, אירע ליידן, און די ליידן פון איר ברודער מרדכי, איז אַ טראָפן אין דעם ים פון יסורים און פיין וואָס די לעבן־געבליבענע יידן זענען זיך אויסגעשטאַנען אונטער די בלוטיקע נעגל פון דער נאַצי־חיה. די געראַטעוועטע פון טויט קאָנען נאָך אַלץ ניט אַרויס פון דעם קאָשמאַר, פון דעם סם פון טויט, וואָס די נאַציס, ימח שמם, האָבן אין דעם אָפּגעצערטן, הונגעריקן יידישן גוף אַרייַנגעטאָן.

נאָך מער, די מעשה מיטן ברודער מרדכי און זיין ליבע צו דעם דייטשישן מיידל לאָטאַ, דעקט אויף דעם גאַנצן שוי־דער און די נישט־באַלאַנסירטע מאַראַלישע שוואַכקייט פון די מערסטע געראַטעוועטע פון די „די־פּי״־קעמפּס. די נאַציס האָבן מער ווי אײַן לעבנגעבליבענעם יידן פֿאַרסמט, מאַראַליש און גייסטיק. ס׳אײַ ביי די לעבנגעבליבענע יידן אָפּגעווישט געוואָרן דאָס געפיל פון גוטס און שלעכטס, און פון נאַציאָנאַל שטאָלץ, טראָץ דער רשעות פון די נאַצי בראַבאַרן.

מרדכי איז, על־פּי־נס, געבליבן לעבן אין אַ נאַצי־קעמפּ. ער האָט ניט געוואָרט ביז די אַמעריקאַנער און פֿראַנצויזישע אַרמייען וועלן קומען אים באַפֿרייען. אַן אויסגעצערטער, אַ הונ־געריקער, פון טעג נישט עסן, אַנטלויפט מרדכי פון לאַגער פון וועלכע די דייטשן זענען פריער מיט אייניקע טעג אַוועק, און איבערגעלאָזט די אומגליקלעכע יידישע געפֿאַנגענע אַן שפּיין. אַ שוואַכער, אַן כּוחות, לאָזט זיך מרדכי צו אַ דייטשישן פּויערס אַ שטיבל. ער באַהאַלט זיך אויס אין אַ שטאַל און ער ווערט אַז די באַפֿרייאונגס־אַרמיי, די אַמעריקאַנער אַדער פֿראַנצויזישע. זאָל קומען. שפּהן, מינוטן ציען זיך ווי אייביקייטן, און וועג די פֿראַנצויזן קומען שוין עמדלעך אָן, טרעפֿן זיי מרדכין אַ פֿאַרחלשטן, וואָס קאָן אויף די פּיס נישט שטיין פון אויסגע־צערטקייט און שוואַכקייט.

דער זעלבער מרדכי, אַבער, וועמען די דייטשן האָבן אַזוי פיל יסורים פֿאַרשאַפט, קען בשום אופן נישט פֿאַרגעסן דאָס מיידל לאָטאַ, די טאָכטער פון דעם דייטשישן פּויער. אַט איז ער זיך מתודה פֿאַר זיין שוואָגער יוסף: „כ׳בין צערודערט״, — זאָגט מרדכי צו יוסף, — „כ׳גיי אַרום ווי נישט אויף דער וועלט. כ׳וויים וואָס עס מיינט פֿאַר מיר, דעם גליטענעם פון דעם מערדער־פּאָלק, אַרומצוגיין טאָג און נאַכט און טראַכטן פון אַ דייטשקע... אָבער וואָס בין איך שולדיק? דער שכל זאָגט מיר אײַנס, און דאָס האַרץ זאָגט מיר עפּעס אַנדערש...״

עס ווייזט זיך אַרויס אַז לאָטאַ האָט געהאָלפֿן דערהאַלטן מרדכין ביים לעבן אין די טעג וועז ער האָט זיך געפונען אין שפּיטאָל. נישט זי, לאָטאַ, און נישט דער פֿאָטער אירער, האָבן געהאָט צו טאָן מיט די נאַציס. דאָך, אונטער דער ווירקונג פון יוספן, רייסט מרדכי איבער דאָס ברייוו־שרייבן צו דעם דייטשי־שער מיידל לאָטאַ, ביז ער פֿארגעסט זי אין גאַנצן.

פֿאָטעטיש, רירנד, לייענט זיך דאָס לעצטע קאַפּיטל אין בוך. יוספס טויט, זיין צוואה, די געדאַנקען וואָס קומען אין די לעצטע מינוטן פון אָן דער אידעאַליזער געשטאַלט, רופן אַרויס שטימונגען און טיפן טרויער און די לעצטע ווערטער יוספס, צו גאָלדען און מרדכין, זיינען:

„איך גיי אַוועק פון דער וועלט מיט דעם גוטן געפיל וואָס איך האָב דאָך באַווייזן צו טאָן, סיי פֿאר מיינע אייגענע, סיי פֿאר סתם יידן, און באַזונדערס פֿאר די לעבנגעבליבענע לאַנדסלייט פון מיין טייערער, אומפֿאַרגעסלעכער שטאָט וואַרטע״.

„איך בין אַ לעצטער פון אַ דור, אַ דור וואָס האָט געוואָלט זען אַ נייע וועלט פון ישור און גערעכטיקייט: זייט איר, מרדכי און גאָלדע, מיינע יורשים, און טוט אַלץ צו פֿאַרמענטשלכן דאָס שלעכטס צווישן אונדז״...

פּעדעראַמאַנט בוך „ביי די טייכן וואַרטע און איסט ריווער״ וועט זיכער אַרויסרופן גרויס אַנזען ביי די חברים זיינע, די לאַנדסלייט פון זיין היים־שטאָט, און ביי די הונדערטער בונדיסטן חברים, און גאָר באַזונדערס, ביי די ניי־געקומענע פּליטים דאָ, און אין מדינת־ישראל.

דאָס בוך געהער, בלי ספק, צו דער קליינער צאָל ביכער אין יידיש פון נאָכן חורבן, וואָס האָבן אי אַ דערציִלעריש, אי אַ קולטור־געשיכטלעכן ווערט.

א. כראָבאָלאָווסקי

„טשענסטאָכאָוו ווערט אַ שטאָט״, פון חיים לייב שוואַרץ

דאָס בוך „טשענסטאָכאָווער יידן״, איז מיט זיין אַנטשטיין, און אין אַ גרויסער מאָס מיט זיין פֿאַרווירקלעכונג, פֿאַר־בונדן מיט דער זעלבער גרופּע מענטשן, — נישט, חלילה, פון קיין רייכע הייזער און הויכע פענצטער, — וואָס האָבן זיך בא־טיילקט, אי אין דעם פּרייסייטס־קאָמף, פון יאָר 1905, אי שפּעטער, אויך אין דער יידישער קולטור־אַרבעט. די דאָזיקע גרופּע האָט אויך געשאַפן אין טשענסטאָכאָוו די אַרטיקע יידישע פּרעסע. זייערע נעמען געפינען זיך אין בוך. אין זעלביקן בוך „טשענסטאָכאָווער יידן״ זיינען די בעסטע זייטלעך — אונטערן וואַרט „בעסטע״, איז געמיינט לעבעדיקע שילדערונגען — געשריבן פון פֿשוטע פֿאָלקס־מענטשן. צוויי פון זיי זיינען: „טשענסטאָכאָווער יידן״, איז מיט זיין אַנטשטיין, און אין אַ גרויסער מאָס מיט זיין פֿאַרווירקלעכונג, פֿאַר־בונדן מיט דער זעלבער גרופּע מענטשן, — נישט, חלילה, פון קיין רייכע הייזער און הויכע פענצטער, — וואָס האָבן זיך בא־טיילקט, אי אין דעם פּרייסייטס־קאָמף, פון יאָר 1905, אי שפּעטער, אויך אין דער יידישער קולטור־אַרבעט. די דאָזיקע גרופּע האָט אויך געשאַפן אין טשענסטאָכאָוו די אַרטיקע יידישע פּרעסע. זייערע נעמען געפינען זיך אין בוך. אין זעלביקן בוך „טשענסטאָכאָווער יידן״ זיינען די בעסטע זייטלעך — אונטערן וואַרט „בעסטע״, איז געמיינט לעבעדיקע שילדערונגען — געשריבן פון פֿשוטע פֿאָלקס־מענטשן. צוויי פון זיי זיינען: „טשענסטאָכאָוו ווערט אַ שטאָט פון חיים לייב שוואַרץ״; און דאָס צווייטע: — „אַמאָל איז געווען אַ שטעטל דושאָלאָטין״, פון מערי ראָזען. בייידע זאָכן זיינן עדות, וואָס פֿאר אַן אוצר יידיש איז פֿאַרן פֿאָלק! און וואָס פֿאר אַ שאַפֿונג־כוח עס פֿאר־מאָגט דער יידישער פֿאָלקס־מענטש! ווי טיף־אינגעוואָרצלט עס איז געבליבן דאָס לעבן פון דער אַלטער היים איבעם פֿאָלקס־זכרון! די אַלטע היים פון וואָנען מ׳איז געקומען.

אַלס משל קען טאָקע פֿאר אונדז דינען חיים לייב שוואַרצעס געשיכטע „טשענסטאָכאָוו ווערט אַ שטאָט״.

חיים לייב שוואַרץ האָט פֿאַרלאָזט טשענסטאָכאָוו אַרום 1902, וועז ער איז אַלט געווען אייַן און צוואַנציק יאָר. ער

איז אויסגעווען אַ וועלט! געווען אין עסטרייך, דייטשלאַנד, ענגלאַנד און אין קאַנאַדע. ער האָט געשריבן אויבער אמעריקע, געווען אין ניו יאָרק, שיקאַגאָ, לאָס אַנדזשעלעס, אין אַנאַהולו, און אין סעאַטעל, וואַשינגטאָן, און אין אַרגענטינע. אים האָט געצויגן צו שרייבן. ער האָט געשריבן לידער און פּראָזע. אַ טייל פון זיי זיינען געווען עגדרוקט. אָבער פון די אַנצאָליקע פּראָזע־זאַכן וואָס ער האָט איבערגעלאָזט, איז שווער זיך צו שאַפֿן אַ בילד פונעם לעבן פון די אַלע ערטער, וואו ער האָט געלעבט, און אַפֿילו זיך אײַנגעבירגערט. פון אַלע פֿלעצער זיינע אָנצושרייבן ביכער —איז גאָר נישט געווארן. דאָס אײַנציקע וואָס איז אים יאָ גלעלונגען, איז די שילדערונג „טשעני־סטאָכאָו וועלט אַ שטאָט", וואָס ער האָט געשריבן פון זכרון, אין דער צייט סעאַטעל, אין עלטער פון 70 יאָר.

מען קען זיך פֿארשטעלן ווי טיף איינגעוואָרצלט אין זיין געדענקניש עס זיינען געווען די בילדער פון זיין קינדהייט און יוגנט, אַז זיי האָבן זיך נישט אויסגעוועפט פון זיין זכרון, און זיינן נישט פֿארלאָרן געגאַנגען אין דעם גרויסן פלאָנטער פון זיין לעבן דורך די אַלע יאָרן, ביז זיין טיפן עלטער.

מער מזל, ווי צו פּראָזע, האָט אים ער געהאָט צו לידער. זיין פערז קלינגט גוט, כאָטש רוי און נישט באַארבעט. ער האָט געשריבן פון זיין לעבן, פון זיינע איבערלעבונגען אין די יאָרן פון זיין וואַנדערן. אָט שרייבט ער אַ ליד פון אַ בראַנפֿן־בריזיל, אַ ליד וועגן האַנאָלולו, האַוואַי, וואו ער איז געווען אַמאָל אַ קוכער ביים סאַמע גאָווערנאָר דארט; אָט שרייבט ער אַ ליד וועגן אַרגאַן סטייט, — און אַ ליד וועגן טוט... און וואָלט חיים לייב געקראָגן וועלכע עס איז בילדונג צו אַנטוויקלען זיין זאַ־לאַנט, וואָלט זיכער פון אים עפּעס ארויסגעקומען.

און דאָך — האָט חיים לייב אונדז אינגעזאַמלט, — חוץ עטלעכע גוטע לידער — איין וועלק, וואָס וועט בלייבן נאָך אים און נאָך אונדז. און דאָס איז די שילדערונג „טשענסטאָ־כאָוו וועלט אַ שטאָט". מען האָט געדאַרפט האָבן טאָלאָנט לעבעדיק צו שילדערן, מאָלן און דערציילן, און שאַפֿן אַ לע־בעדיקע פאַנאַראַמע פון אַ יידישער שטאָט אין סטאָטיק און דינאַמיק. יאָ, דער מחבר פון דער דאָזיקער שילדערונג איז געווען אונדזער לאַנדסמאַן חיים לייבעלע, דער יאָט פון גע־צעוויזנע, דאָס קינד פון דער קאָזשע גאָס, די זשאַבע פון נייעם מאַרק, דער יורש פון אביגדור ברוקאָזש.

אָט אַזוי האָט זיך אַנגעהויבן. אַזוי איז געוואַקסן דער יידישער טייל פון שטאָט. די נידריקסטע און אַרעמסטע איז געווען די זשיקע גאָס ביים סאַמע ברעג פונעם וואַרטע טייך. ווען דער טייך איז געשוואָלן געוואָרן, האָט ער אויסגעזען ווי דער ים וואָלט זיך אַריינגעצויגן אין די נידריקע הייזלעך מיט די ליימענע פֿאָדלאָגעס. די טעפּער־גאָס איז שוין אַביסל פּרייַ־לעכער; מיט די יידישע געוועלבער, מיט די אַנגעפּאַרענע פֿארשוינען, קאַטאַרינאזשעס, קאַרטן־לייגער, עין הרע אָפּשפּרע־כער, קונצן־מאַכער, מוזיקאַנטן און סתם ארעמע לייט. די יאָטקע־גאָס איז געווען באַפֿעלקערט מיט וואויל יונגען. מען האָט זי גערופן: די גזלנישע גאָס. די קאָזשע־גאָס איז נאָך געווען באַזעצט מיט גוישע פֿאַסטעכער. פּעטע קי פלעגן אַריינ־קומען אין געסל. וויבער זיינען געשטאַנען גרייט מיט קריג־לעך און געווארט די גויעס זאָלן אויסמעלקן די קי. דאָס סענאַטאָרסקע געסל איז געווען פול מיט יונגע באַלעבעסלעך, חסידישע קינדער, מיט לאַנגע קאַפֿאַטקעלעך, סוחרים, מעקלער, און שטעקל־דרייער. שבת האָט מען דאָ געזען אַ סך שטריימ־לעך. אויף דער קאזשע, טעפּער גאָס, אויפן אַלטן און נייעם מאַרק וואָקסן אויס נייע היזער, גרויסע קאַמענצעצע מיט הויפן; אַ גאַנץ שטעטל, מיט שוסטער, שנײַדער, געוועלבער, מיט אַ קנייפּע, און מאַגאַזל, און מיט חסידים־שטיבל אין פראָנט. אויפן אַלטן מאַרק זיינען צוגעקומען נייע טאַנדעטער, שוסטער, אויסט־העגדלער, הערינג־און קאָזשע־געוועלבער. דער נייער מאַרק איז גאָר אַ יחוס; אין אַ דינסטאַגדיקן טאָג איז ער פול מיט געשטעלטן און סחורות: ערדענע טעפּ, שיסלען, קויבערס, (קויושן), קופערטן, בעטן, שאַנקען, קאַלך, שטריק, לאָקשן־ברע־טער, מולטערס, ריבאייזנס, פֿאַרבן־געשעפטן, שניט־סחורות, לאָמפּן און וויין־געשעפטן. יידן בויען אויף די אַגראַדאָוו, די וואַרשעווער, די קראָקעווער, די סטראָזשאַצקע, די וואַלעס, די ערשטע אַלייע, די טעאַטראַלנע; און גרויסע הייזער מיט בענק און גרויסע קראָמען אין דער צוויטער אַלייע.

און אָט זיינען די פאַבריקן, וואָס יידן האָבן געבויט, צו־מיינסטן פֿאַר קריסטלעכע אַרבעטער. חוץ וויינבערגס פאַבריק אויף די וואַלעס, וואו ס'זיינען געווען באַשעפטיקט אַ סך יידישע אַרבעטער און יידישע מיידלעך. גראָסמאַנס מיל (פּאַפּיר־פּאַב־ריק) מיטן שיינעם גאָרטן דערנעבן; מאַרקוספּעלדס מאַליאַרניע; קאַפּעלושאַרניע; קלייארנע, און וועדעדס נאָדל פאַבריק, אויך מיט אידישע אַרבעטער. און אַ סך קלענערע צעלאָלאָיד, שפּיל־צייג, מעטאַל און שפּיגל־פאַבריקלעך, וואו ס'אַרבעטן אַ סך יידישע מינדערעריקע קינדער.

אָט איז אַ גאַסן־סצענע אויפן ראָג יאָטקע־גאָס, קעגנאיבער דער „טומאה": בלינדע בעטלער בייַ דער וואַנט פון קאשטשאַל סקריפּען אויס אויף די פילדען יאָסנאָגורער מעלאָדיעס; נחום יאָנקל פרידמאַן, מיטן הויכן פויגל איבערן קאָפּ, אַרומגעבונדן מיט אַ רויטן טורבאַן, — פֿארקויפט לימאָנאַדע און שפּילט „האָצמאַך"; וועלוועלע דושאקאַן, מיטן גראָבן שטעקן, דער שטאָט־נאַר דעקלאַמירט „איך בין דער ראָטן־קעניג פון גאַנץ דייטשלאַנד"; האָרשעלע בייטאָ זינגט אַ לידל, מאכט אַ טענצל, און כאָפּט דעם צוגעווארפענעם גראָשן און אַנטלויפט; און שעיה שליטן שפּילט אויף דער קאַטארינקע „זאָ שטאָ מניע מאָט ראָזילאַ".

די גרויסע געשעענישן אין שטאָט זיינען; ווען די דראָ־גונער גייען אַוועק און די אולאַנער קומען אַן; ווען מען דעקט אויף דעם פאָמניק פֿארן צאָר אַלעקסאַנדער דעם צווייטן, וואָס שטייט מיט דער צווייטער זייט צו דער מאַטקע באָסקע; און ווען די פייערלעשער באַגייען די פייערלעשער מאָשינען מיט אַ פּאַלשן אַלאַרם.

אָט איז אַ נאַכבילד אין די אַלייען; ווען „מיטן זשומען פון די כראַבאַזשעס האָט זיך געהערט שפּילן די „פֿאַוויערקע", דעמאָלט שפּאַצירן אָרום אין די ערשטע און צוויטע אַלייען אַפּיצירן אין העל־בלויע שינעלן מיט שפּיצרוטן אין די הענט און מיט גע־פּופֿודערטע דאָמען אונטערן אָרעם. די בוידן זיינען באַלויכטן מיט בלילאָמפּן, די וויסע בליעקע פון די קאָש־טאַנען־בוימער איז אויסגעשפרייט אויף דער ערד ווי אַ וויסער טעפּיך; דער סאַכאַרמאָזשניק מיטן וויסן היטעלע שרייט „סאַכאַר מאָזשענא", און פון דער וויטנס לייבט די „טומאה" מיט טויזנטער אויל־קנייטלעך לכבוד דעם גרויסן דאָנערשטיק.

די שבתדיקע פֿארווויילונגען זיינען געווען; ביי יאָוואַרסקין,

אָדער פּעטשקע, זיינען זיך צוזאַמענגעקומען דינסטמיידלעך, יידישע זעלנער, יונגע „קאָוואָלירן“ און מען האָט געזונגען; יידישע און מאַלאָרוסישע לידער. אין שטוב איז געווען וואַרעם, די זאַמד אויפן פּענצטער האָט זיך געטאָפּט פון צענאַנגענעם פראָסט אויף די שויבן. אין זאַמד — פּאָפּירענע לייקעלעך אָנגעפילט מיט וואַטע און באַשאָטן מיט קאָלירט פּאַפּיר. מען האָט אויסגעטאָן די זיידענע שאָלקעלעך מיט די פּעטערבורגער קאָלאָשן און די מיידלעך האָבן דערציילט מעשיות פון זייערע נבירים, פון שידוכים, און פון זייערע שטעטלעך און דערפער פון וואַנען זיי קומען. דאָס זיינען געווען אָרעמע קינדער פון דער פרעמד. אָבער אַזעלכע מיידלעך, ווען זיי האָבן געהאָט קיין שליטה“.

צום סוף האָט מען געטאָנצט אַ פּאָלקע, אַ טשערדאַש און אַ ברוגז־טאַנץ —

אפשר פֿאַרלאָנגסטו פון מיר אַ קוש,
אַן אָנדערן יאָ, דיר נישט...

גאַנץ אָנדערש האָט דער „עונג שבת“ אויסגעזען אויף דער לאָנקע, אָפֿרוענדיק זיך פון די שווערע משאות, וואָס זיי שלעפּן אַ גאַנצע וואָך. אָפּגעזונדערט פון זיי — פּאַשן זיך אויך עטלעכע „אַריסטאָקראַטישע“ פערד פון יידישע דראָשקאָזשעס, וואָס אַ גאַנצע וואָך פירן זיי איידלע פּאַסאָזשירן.

אַוודאי זיינען אויך געווען אָנדערע באַלעבאָטיש־גבירישע און חסידישע יידן, וואָס האָבן געפֿראָוועט זייער עונג שבת, אָבער חיים לייבעלע האָט זיך גאָר געפילט היימיש צווישן אייגענע, און איז אין די הויכע פענצטער נישט געקראָכן. אים האָבן אָפילו געפעלט די באַפליגלטע ווערטער, מיט וועלכע מען פליט אָרום אין די „בריטיע“ הימלען פון קאָסמאָס. זיין לשון איז דאָס פֿראָסטע לשון פון די „פראָסטע יידן“, אָבער זיי זיינען דאָס געווען די שוואַרצע, פרוכטבאַרע ערד, דער גע־זונטער פונדאַמענט פון לעבן.

ראש השנה זעט אָזוי אויס די שטאָט:

די יאָטקע גאָס מיטן אַלטן מאַרק זיינען אָפּגערייניקט. די פֿויערים פון די דערפער אָרום וויסן, אַז ס׳איז אַ היליקער טאָג ביי יידן און קומען נישט אין שטאָט מיט זייערע דאָרפישע פֿורן; די קאָטערינקעס אין שיעה שליטנס הויף רוען, די לאָדנס אין מאָריצעס „הייזל“ לעבן זשיקע גאָס זיינען פאַר־מאַכט. די מיידלעך וועלן נישט ווינקען פון די באַלקאָנען צו די דורכגייער, מענער אין אָפּגעבליאָקעוועטע, אויסגעריבענע כאַלאַטן איילן זיך אין שוהל און אין די שטיבלעך; די וויבער טראָגן ראש השנהדיקע שלייפן אין די שייטלען, די עלטערע — שטערן־טיכלעך, די פרויען פון ניימע מאַרק און אַלייע טראָגן לאָנגע גאָלדענע קייטן אָרום האַלדז, פּערל, בראָשקעס מיט די־מענטן און בריליע גאָלדענע בראָסלעטן אויף די הענט...

די שוהל איז באַלויכטן מיט הונדערטער ליכט, פון די וויענע גיכל זיך שנורן וואַסער, די פיינע באַלעבאָטים מיט די גאָלדענע און זילבערנע עטרות פאַרנעמען דעם אויבן־אָן, נעב־טער צום פֿאָליש זיצן די פֿראָסטע יידן; אַזעלכע וואָס שלעפּן זעק און קאָסטנס, פאַבריק־אַרבעטער, בעקער, שנייידער, שוס־טער...

נישט שטענדיק איז אָבער שבת און יום טוב, אָפילו נישט רואיקער אינדערוואָכן. עס זיינען אויך געווען שוערע, ביטערע טעג און יאָרן. די כאַלערע איינמאָל אין די 70ער יאָרן, דאָס צווייטע מאָל אין 1894. דאָס ערשטע מאָל האָט מאיר ביטש־נער, אויף אַ וווייסן פערד און מיט אַ שווערד, געוואָלט פאַר־טרייבן דעם מלאך המות פון שטאָט, דאָס צווייטע מאָל איז שוין געווען אַ שפּיטאָל מיט יידישע דאָקטוירים, פעלדשערס, און אַ יידישע קראַנקן־שוועסטער; הונגער און יקרות אין 1889, און אַ סך צדקה פון די רייכערע באַלעבאָטים. און דער שטער־דיקער יידישער אומגליק: — דער ערשטער פּאָגראָם אין 1902. אָבער מ׳איז אַלץ איבערגעקומען, די שטאָט וואָקסט און יידן פֿאַרמערן זיך.

אַ סך יידן גיפּענען זיך שוין אין שטאָט, אַ וועלט מיט יידן. חיים לייב פֿאַרפעלט נישט קיינעם פון זיי צו דערמאָנען מיט אַ גוט וואָרט, (חוץ איינעם, וואָס מען האָט גערופן „אַ משומד צו להכעיס“). אָנהויבנדיק פון די שטאָט טאָטעס ווי מאַרקוס־פעלד, גייסלער, גינסבערג, מאיר לייב העלמאַן, אברהמעלע סובערדע, נייפעלד, אימיך ביז דער אַרעמער מיידל גיטל זיגאָס, וואָס איז געווארן אַ קראַנקן־שוועסטער. אָפילו די וואויליג יונגען האָבן — ווי חיים לייב דערציילט, פֿאַרטיידיקט יידן, ווען גויב זיינען זיי באַפאַלן. די יידן ביי חיים לייבן זיינען קיין עין הרע אַזוי פיל, און אַלע מיט טיערע „אייגנארטיקע“ נעמען, אַז ס׳איז שווער זיי אַלע אויסצורעכענען. זיי גיפּענען זיך אָבער אַלע אין צעטל נעמען, אַרויסגענומען פון בוך „טשענסטאָכאָווער יידן“, וואָס אַ גערַאַטעוועט איניקל פון חיים לייבס שטאָט, מאָשוש בערקאָוויטש, האָט זיך געזומען די מי צוזאַמענצושטעלן.

און דאָך ציט זיך ווי אַ רויטער פֿאָדים דורך חיים לייבעלס שמאָט דער פֿראָטעסט קעגן סאָציאַלער אומגליכקייט, און קעגן תהום, וואָס צעטיילט אָרעם און רייך. ראש השנה אין שוהל פֿאַרנעמען די באַלעבאָטים מיט די זילבערנע און גאָלדענע עטרות דעם אויבנאָן, און די פֿראָסטע יידן זיצן נאָענטן צו פּא־ליש; צווישן די פרויען פון ניימע מאַרק און אַלייען מיט די גאָלדענע קייטן אויפן האַלדז און די וויבער פון די נידערייקע גאַסן מיט די שלייפלעך אין די שייטלען איז אַ וווייטער המלך; אין מאַרק אינקויפן אויף יום־טוב קומען די רייכע באַלעבאָס־טעס מיט זייערע דינסטן און די אָרעמע יידענעס מיט קאָשיקעס. די רייכע קויפן שמאַלץ־הערינג מיט רויג, די אָרעמע — הע־רינגלעך מיט אַ סך מילך (מליציאקעס) צו הקאָן מיט ציבעלע און עסיק אויף שבת נאָכן דאָונען. בשעת דער כאַלערע זיצט אין פאַבריקל די „מוטער“ אויף אַן אויסגעבעטן שטול, גיסט אין זיך אַן אויפהער טיי מיט ציטרין און די מיידלעך, וואָס אַרבעטן דאָרט עצהם זי צו וואַרטן ביז זיי וועלן קומען אַהיים, וועלן זיי אויפזידן אַ טשיניק מיט וואָסער, און אויב ס׳וועט נישט זיין קיין ציטרין, זאָלן זיי נוצן עסיק; דער אויסדרוק, אַז „מען וועט ראש השנה די מיידלעך פון מאָריצעס „הייזל“ נישט שפּיצרוטעווען און די וואויליג יונגען וועלן זיי נישט שלאָגן“ — איז אַ מענטשלעכער געשריי קעגן אוממענטשלעכער ברוטאַליטעט און שענדונג פון לעבן. אין דעם בילד ווי „פע־טער מאָריץ מיט אַ גאָלדענער קייט, וואָס הויבט זיך אויף זיין פעטן בייכל, האָלט שטייף אונטערן אָרעם דאָס טלית־זעקל מיט אַ גרויסן מחזור, און מאָרשירט צו דער קראָקעווער גאָס אין פּאָקטאָרן שטיבל“ — ליגט אַ וועלט מיט חוזק. צום סוף קומט דאָס בילד פון דער נייער פּאָסט־געבויידע, וואו ס׳האָבן געוואוינט די העכערע רוסישע נאַטשאַלסטווע, פון די פענצטער

האָט מען געהערט די פּיאָנאָס שפּילן טשאיקאָווסקיס, מאַצאַרטס, און שובערטס מוזיק. וועלן אַ קינד פון דער אַרעמער יידישער גאַס, אַ חיים לייבעלע, למשל, האָט דאָ אַמאָל פּאַרבלאָנדזשעט וען האָט אין געדאַנק דאָס פּאַרגלייכן מיט דער אַרעמקייט, וואו מען האָט געקויפט פּאָר אַ דרייַיִ מילך, פּאָר אַ קאָפּיקע ציטקאַריע, פּאָר אַ גראָשן צוויי קלעצלעך צוקער — האָבן ביי אים אין קאָפּ זיך געווען מאַדנע געדאַנקען...

ס׳האָט לאַנג נישט געדויערט און אָט דער סאַציאַלער פּראָטעסט איז אפן אַרויס אויף דער וועלט, און ס׳האָבן זיך אַנגעפֿאַנגען הויבן די טעג פון דער פּרייהייט־באַוועגונג פון 1905.

דאָס לעבן גייט פֿאָרויס. די שטאָט וועט גרעסער און שענער. מען פּירט אין עלעקטרישע באַלייכטונג. אַ פּוילישע טרופּע שפּילט „מלכה שוואַרצנקאָפּ", יידישע יאָטן גנבענען זיך אַריין אינעווייניג אַדער קוקן אַריין דורך די שפֿאַרעס פון פֿלויט. דער לאָמער סטאָלוי הויבט אָן איינקנעלן מיט אַ קלייַנער חברה אַ יידישע טעאַטער־שפּיל „קוני לעמל". עס קומען טרופּעס פון לאָדזש, וואָס שפּילן „אחשורוש", „שולמית", „בר כוכבא", „קבצנזאָן און הונגערמאַן". עס דערוועקט זיך דער אינטערעס פאַר יידישער ליטעראַטור, מען לייענט יידיש איבערזעצונגען פון אַמעריקאַנער ראָמאַנען, מען לייענט שמרן; עס באַווייזן זיך ביכער פון מרדכי ספּעקטאָר און מענדעלע מוכר ספרים. פּאָפּולער איז די קליאַטשע", עס באַווייזן זיך איבערזעצונגען פון עמיל זאָלאַ. טשענסטאָכאָוו ווערט אַ קולטור־צענטער, וואָס באַווירקט די אַרומיקע זאַגלעמביער געגנט.

עס באַווייזט זיך אַ יידּ מיט אַ קעסטל מיט גומענע רערן, פון וועלכע מען קען פאַר דריי קאָפּיקעס הערן זינגען. דערנאָך דער וויסער ליילעך, מיט די פּאַרשיידענע קונצן, וואָס יידן האָבן אָנגענומען פאַר שווארצקונסט, אָבער די יאָטן פון דער יידישער גאָס האָבן שוין געוואוסט פון די אַמעריקאַנער אויס־גאַבעס, אַז דאָס זיינען גראַמאַפֿאָנען און „זשיווע אַבראַזי" (לעבעדיגע בילדער).

אין יאָר 1900, קומען אַן אַרבעטער פון פּעטריקאָוו און פון לאָדזש און ברענגען מיט נייע געזאַנגען און נייע פּיעסן. מען זינגט שוין אַרבעטער און שאָפֿ־לידער, אַריבערגעבראַכט פון לאַנדאָן און אַמעריקע. דער לאָמער סטאָלוי רעפּעטירט שוין מיט זיין חברה „אוריאל אַקאָסטאַ". חיים לייבעלע, דעמאָלט שוין אַ מאָלער, מאָלט די דעקאָראַציעס.

אין די פֿאַבריקלעך, וואו דערוואַקסענע און קינדער האָבן געאַרבעט צוועלף שעה אַ טאָג, האָט זיך אָנגעהויבן צו רודערן. די ווערטער „בורזשוי" און „פּראָלעטאַריער", האָבן זיך אַריינגעקאָפּט אין די אַרבעטער־מיילער. צוזאַמען דערמיט האָט זיך אויך אָנגעהויבן צו רודערן מיט ציוניזם, דר. הערצל און ארץ־ישראל. די יונגע חברה האָט צוגעקראָגן נייע פּריינד — סטרענטן און אינטעליגענטן פון די באַלעבאַטישע הייזער. עס ווינען פֿאַרגעקומען געהיימע פֿאַרזאַמלונגען און עס האָט זיך אָנגעהויבן, ווי זאָגט מען עס, צו רודערן...

דאָ ענדיקט חיים לייבעלע, און מיר, — האָבן אָנגעהויבן. אַזוי איז געגאַנגען דאָס לעבן ביזן גרויסן חורבן. ווי אויף דער בינע זיינען אַרויסגעטרעטן נייע העלדן, זיי זיינען זיך צעפֿאָרן איבער שבעה ימים און אַנדערע האָבן פֿאַרנומען זייער אָרט.

דאָס דאָזיקע בילד פון אָנטשטיין, אָנטוויקלונג און אויפֿבלי פון אַ יידישן ישוב, איז אויך די געשיכטע פון אַ סך שטעט און שטעטלעך אין פוילן. חיים לייב שוואַרץ איז נישט געווען קיין גרויסער קינסטלער, אָבער ער האָט אונדז געגעבן אַ לעבעדיקע שילדערונג פון אַ לעבעדיקער שטאָט מיט יידן. ער איז נישט געווען קיין קולטור־היסטאָריקער, אָבער ער האָט אונדז געגעבן אַ פּלאַסטיש בילד און אַ קאָפּיטל יידישע קולטור־געשיכטע. עס זעט אויס ווי אַ געהיימער כוח, וואָס בלייבט פאַר אונדז אַ סוד, האָט דעם לעבענס־אוצר קאָנסערווירט און עס לעבעדיק געהאַלטן אין אַ מענטשנס זכרון, כדי עס זאָל בלייבן פאַר אונדז ווי אַ לעבעדיק בילד, וואָס קיין מערדער־האַנט קען נישט אָפּווישן.

דאָס איז די ירושה, וואָס חיים לייב האָט פאַר אונדז אי־בערגעלאָזט. ער איז געווען אַ מענטש פון שאַרפּע קאָנטראַסטן און האָט געהאַט ביים לעבן אַ סך קעגנער. איצט ווען ער איז שוין מער נישטאָ צווישן די לעבעדיקע, לאָמיר נישט פאַרגעסן, וואָס ער האָט פאַר אונדז אויפֿגעהיט, וואָס ער האָט אונדז אַריבערגעלאָזט: חיים לייב האָט אונדז דערציילט; ווי דאָס יידי־שע טשענסטאָכאָוו איז אַנטשטאַנען און איז געווארן אַ שטאָט, — אַ גרויסער, יידיש־קולטורעלער ישוב.

שושנה טשענסטאָכאָווסקאַ

צו מאָרגנס

אַ, ליבסטער, זאָג, וואָס טראַכסטו איצט,
פאַרקוקט אין אייגענעם האָרצן?
דיין טראַכטן מאַכט מיר אזוי וויי,
דיין שווייגן מאַכט מיר שמערצן.
דו שווייגסט? אַ, גאָט איך מוז אַליין
דעם סוד, דעם סוד אָנטדעקן.
די נאַכט פאַרבלייבט, די זון שיינט אויף
די מאָרגן־קלאָגן וועקן.
דו שווייגסט? איך לייען שוין אין דיין בוך
דעם פּסק, דעם פּסק דעם שלעכטן.
אַ פּרעמדער מאָרגן קומט צוגיין
און מאַכט אַ סוף פון נעכטן...

שושנה טשענסטאָכאָווסקאַ

אין שטורעם

אין דרויסן וויייט אַ וויכער,
אין דרויסן רעגנט, שטורעמט.
נאָר איך, איך גיי מיר זיכער,
און פּעסט, מיט דיר געאָרעמט.
דער הימל — שוואַרץ פאַרצוויגן,
און וואַרפט מיט רויטע בליצן;
איך קוק אין דיינע אויגן
און גלויב: דו וועסט מיך שיצן.
אַ דונער שלאָגט פאַרבייטערט
אין אַלע הימל־עקן,
די נאַנצע וועלט פאַרציטערט —
איך הויב נישט אַן זיך שרעקן.

ד״ר וו. גליקסמאַן

נאָטיצן און רעצענזיעס

(יזכור־בוך)

טשענסטאָכאָווער יידן, אונטער דער רעדאַקציע פון ד״ר רפאל מאַהלער, ביי דער מיטאַרבעט פון א רע־דאַקציע קאָלעגיע פון אלקנה כראבאלאוסקי, רפאל פע־דערמאַן, אבא קוימאַן און וואָלף גליקסמאַן, אַרויס־געגעבן פון יוניטעד טשענסטאָכאָווער רעליף־קאָמיטעט און ליידיס אוקזילערי אין ניו־יאָרק, 1947, 404 זז׳.

ביכער וועגן חורבן טשענסטאָכאָוו

1. אַרענשטיין, ב., חורבן טשענסטאָכאָוו, אַרויסגעגעבן פון דער צענטראַל פאַרוואַלטונג פון דער טשענסטאָכא־ווער לאַנדסמאַנשאפט אין דער אַמעריקאַנער זאָנע אין דייטשלאַנד, 1948, 463 ז׳ז׳.

2. ברענער ל., ווידערשטאַנד און אומקום אין טשענ־סטאָכאָווער געטא, יידישער היסטאָרישער אינסטיטוט און פוילן, וואַרשע, 1951, 177 זז׳.

3. וואגא, ש., חורבן טשענסטאָכאָוו, אַרויסגעגעבן דורכן צענטראַל־פאַרבאַנד פון פוילישע יידן אין ארגענ־טינע, בוענאס איירעס, 1949, 225 זז׳.

טשענסטאָכאָווער יידן

אינעם פאַרוואַרט צום בוך ווערט דערקלערט, און מיר ציטירן, אַז „דאָך איז אונדזער בוך „טשענסטאָכאָווער יידן״ ניט פאַרטראַכט געווארן ווי א שטיינערנע מצבה אויפן בית־עולם פון יידישן טשענסטאָכאָו, נאָר ווי א ספר החיים... אונדזער ספר החיים „טשענסטאָכאָווער יידן״ איז אויך אונדזער ספר היחוס... זאָל דאָס בוך „טשענסטאָכאָווער יידן״ העלפן נאָך מער צו פאַרבינדן אונדזערע לאַנדסלייט איבער דער וועלט...״

אין די דאָזיקע ווערטער שפיגלט זיך אפ ניט נאָר דער יחוס פון א יידישער קהילה אין פוילן, נאָר אויך א שטיק יידיש לעבן פון יידן אין פוילן. ריכטיק זאָגט ד״ר ר. מאהלער אין זיין הקדמה צום בוך אז „יעדע היסטאָרישע מאָנאָגראָפיע ווען א וויכטיקער אַדיישער קהילה אין פוילן און אן אויפטו פון נאָר גרויסער באַדייטונג ניט נאָר פאַר דער יידישער געשיכטע־וויסנשאפט, נאָר אויך פאַר דעם היסטאָרישן און ממילא נא־ציאָנאַלן און קולטור־באַוואוסטזיין פון יידישן פאָלק איבער דער וועלט״. יא, עס איז גאָרניט ניט קיין ספק, אַז טשענסטאָכאָווער אין דער וועלט האבן באַרייכערט דעם נאַציאָנאַלן קולטור אוצר פון יידישן פאָלק. די טשענסטאָכאָווער לאַנדסמאַנשאפט אין ניו־יאָרק איז געווען די ערשטע, אַדער איינע פון די ערשטע, צו פאַראייביקן די חרוב ומחרובדיקע היימ־שטאָט אין ווארט. זי האָט ניט געוואָלט צולאָזן דעם געדאַנק אַז דאָס פולסירנדיקע אמאָליקע יידישע לעבן אין טשענסטאָכאָוו זאָל פאַרשטומט ווערן דורך די דייטשע האַרדעס. און אין דער צייט ווען דאָס יידישע טשענסטאָכאָוו איז אָנגעגאַנגען מיט בלוט און פייער, ווען דער פונדאַמענט פון אַן אַלטן איינגעזעסענעם ישוב, ווי א דאמב, האָט זיך געבראָקלט און געפאַלן אונטער דער האַק פון די דייטשע תלינים, האָבן טשענסטאָכאָווער אין ניו־יאָרק און אין אַנדערע שטעט פון אַמעריקע און קאַנאַדע, אין ישראל, אין פראַנקרייך, אין אַרגענטינע, אין אויסטראַליע און אין אַנדערע וועלט־טיילן אָנגעהויבן צוריק אויפבויען, צוריק אויפלעבן אין שריפט און אין וואָרט זייער היים־שטאָט. עס איז געמאַכט געווארן א פרואו אַרומצונעמען אלזייטיק דאָס לעבן פון דער טשענסטאָכאָווער עדה פון איר אַנטשטיין ביז צום מלחמה אויסברוך, און אויך דאָס וואָס איז געווען באַוואוסט וועגן חורבן גופא. און ווי מיר וועלן וויייטער זען פון די פרעסע אָפרופן, איז דאָס צום גרעסטן טייל געלונגען, הגם פאַרשיידענע באַוועגונגען ווי די ציוניס־טישע, אַדער די „אגודה״, און בכלל די רעליגיעזע עלעמענטן, האָבן ניט געפונען קיין אָרט אינעם בוך. (די סיבה פאַר דעם איז געווען וואָס עס זיינען ניט געווען קיין מאַטעריאַלן וועגן די באַוועגונגען; יעדער מעגלעכער דאָקומענט וועגן זיי איז פאַרניכטעט געווארן בשעת דעם חורבן). אויך האָט די טע־טיקייט פון דער טשענסטאָכאָווער קהילה ניט געפונען א תיקון אינעם בוך און דאָס אויך, טיילווייזיק, צוליב די זעלביקע סיבות וואָס זיינען אָנגעגעבן געווארן ביים אויספעל פון די באַוע־גונגען. (אויף דער געשיכטע פון דער יידישער קהילה אין טשענסטאָכאָוו, געבויט אויף געפונענע מקורות, פאַר די יאָרן 1930־1935, אַרבעט איצטער דער שרייבער פון די שורות). און דאָך, טראָץ די קליינע בלויזן, נעמט דער אינהאַלט פון בוך אַרום די פאַלגנדיקע אָפטיילונגען: די אַנטוויקלונג פון ישוב; דאָס ווירטשאפטלעכע לעבן פון טשענסטאָכאָוו; קולטור און דערציאונג אין טשענסטאָכאָוו; געזעלשאפטלעכע אינסטי־טוציעס; די יידישע אַרבעטער באַוועגונג אין טשענסטאָכאָוו; פאָליטיק; חורבן טשענסטאָכאָוו; טשענסטאָכאָווער אין אמע־ריקע; שכנותדיקע לאַנדסמאַנשאפטן; טשענסטאָכאָווער אין ארץ־ישראל; טשענסטאָכאָווער אין קאַנאַדע; טשענסטאָכאָווער אין ארגענטינע; טשענסטאָכאָווער אין פאַרייַ.

אַחוץ דעם זיינען אין בוך פאַראַן זכרונות און בילדער פון טשענסטאָכאָוו, ביאָגראַפיעס פון דער רעדאַקציע און מיט־ארבעטער, ווי אויך ביאָגראַפיעס פון טשענסטאָכאָווער לאַנדס־לייט. א באַזונדער קאַפיטל פאַרנעמט דער אפטייל „טשענסטא־כאָווער אין קאַמף קעגן פאַשיזם״ און די וואָס זיינען אָוועק אין דער אייביקער רו.

און איצטער לאָמיר הערן די פרעסע אָפרופן:

גלאַנץ־לעיגלעס א., דריקט אויס אין „טאָג״, אין זיין קאָלום „וועלט און וואָרט״, זיין באַגייסטערונג פאַר דער כמעט צו רייכער אויסגאַבע און אין דער זעלביקער צייט זיין צער פאַר דעם לעבן וואָס איז מער „נישטא״.

וואַרשאַווסקי יצחק (י. באַשעוויס) שרייבט אין „פֿאָרווערטס", פון 6טן יוני, 1948, אַז שוין פון שער בלאַט קאָן מען לייכט מערקן, אַז מען האָט די אַרבעט געמוסן ערנסט. דאָס בוך איז ממש אַ פּראַכט. אַלץ איז שיין. דאָס ווערק איז געמאַכט געוואָרן מיט אַ פֿלאָן, מיט אַ סדר. די שפּראַך איז אין אַלגעמיין אַ גוטע און אַ קלאָרע. וועג אַלע יידישע לאַנדסמאַנשאַפטן וואָלטן אַרויסגעגעבן אַזעלכע ביכער וועגן זייערע שטעט, וואָלט זיך געשאַפן אַ גרויס בילד פון דער אַלטער היים וואָס האָט ניט צו זיך קיין גלייכן. דער אָפּטייל „ווער איז ווער" און „טשענסטאָכאָווער אין אַמעריקע" זיינען ממש אוצרות פון יידישן לעבן."

ייוואָ — יידישער וויסנשאַפֿטלעכער אינסטיטוט אין ניו־יאָרק האָט באַצייכנט דאָס בוך ווי אַ ווערק מחמת דער וויכטיקייט פון אָנגעזאַמלטן מאַטעריאַל.

ליבמאַן י., אין „ניו־יאָרקער וואָכנבלאַט" פון 20טן יוני, 1947, שרייבט, אַז „די אויסגאָבע איז פון אַזאַ פאַר־נעם, פון אַזאַ מין אחריות, פון אַזאַ מין וואַגונג, אַז עס טרעט אַריבער די גרענעץ פון לאָקאַליטעט און עס נעמט אָן די פֿאָרעם פון נאַציאָנאַלער וויכטיקייט..."

מאהלער ד"ר רפאל שרייבט אין „לאַנדסלייט" פון יוני, 1947, אַז „דער גייסט פון 200 יאָר יידיש געשיכטע אין דער היים־שטאָט גייט ניט לאיבוד פאַר דיר טשענסטאָכאָווער: די געשיכטע פון דער איינגענער היים־שטאָט מוז ווערן פאַר די טשענסטאָכאָווער איבער דער וועלט אַ קוואַל פון באַגייסטערונג, אַ רעזערוואַר פון שטאַרקונג און קאַמף פאַר אַ גליקלעך יידיש פֿאַלק אין אַפּרייטער וועלט..."

מאַטיס דוד, שרייבט אין דער „פרייהייט" פון אויגוסט 1, 1948, „אין דעם בוך „טשענסטאָכאָווער יידן" וועט דער לייע־נער... געפינען אַ שלל מיט מאַטעריאַלן סיי וועגן טשענסטאָכאָוו און סיי וועגן די טשענסטאָכאָווער יידן אין אַמעריקע און אין אַנדערע לענדער..."

מאַרק יודל, זאָגט אין יאָר־בוך פון יידישן ביכער־ראַט אין אַמעריקע, תש"ח, זעקסטער באַנד, אַז די אַנטא־לאָגיע „טשענסטאָכאָווער יידן"... קען דינען ווי אַ מוס־טער פאַר אַנדערע לאַנדסמאַנשאַפטן..."

קאַץ בנימין, זאָגט אין זשורנאַל „לאַנדסלייט" פון יוני 1947, „אַז דער בוך „טשענסטאָכאָווער יידן" פאַר־דינט גרויס לויב, און עס כאַפּט אַרום אַ פריידיק געפיל ביים בלעטערן די גרויסע, כמעט גמרא־זייטן, פון בוך..."

רעדאַקציע „לאַנדסלייט" אין אויבן דערמאַנטן נומער זאָגט „איר מעגט זיין שטאָלץ מיט דעם בוך, „טשענסטא־כאָווער יידן"..."

צייטלין אהרן, זאָגט אין „מאָרגן־זשורנאַל" פון יאַנואַר 4, 1949, „דאָס בוך ...ברענגט אַ ים מיט אינ־פֿאַרמאַציע. אַ ים איז כידוע, ניט טרוקן און אויך די אינפֿאַרמאַציע אין דעם בוך איז ניט קיין טרוקענע, חלילה... דאָס בוך איז מלא וגדש — אַן אמתע מאַנאַגראַפיע פון אַ יידישער שטאָט. אַ מאַנאַגראַפיע און — אַן עפּי־טאפיע..."

שאצקי ד"ר יעקב, זאָגט אין באַנד 37 פון די „ייוואָ בלעטער" אַז „בכל אופן דאַרף געזאָגט ווערן, אַז דאָס איז איינס פון די בעסטע יזכור ביכער וואָס זיינען בכלל אַרויס."

מיט אַזאַ אָפּרוף אין כמות און אין איכות קאָנען מיר טשענסטאָכאָווער זיך גרויסן, און מיט אַ האָפענונג אויף אַן ענלעכן אָפּרוף פון דעם דעת הקהל טרעטן מיר צו פאַר־עפנטלעכן דאָס בוך „טשענסטאָכאָוו" מיט נייע מאַטעריאַלן וועגן אונדזער היים־שטאָט.

די ביכער וועגן חורבן

1. אין דעם בוך „חורבן טשענסטאָכאָוו", האָט ב. ארנשטיין געמאַכט אַ פּראָוו צו שילדערן די קאַטאַסטראָפֿע פונעם יידישן ישוב אין טשענסטאָכאָוו אונטער דער דייטש־נאַציסיער אָק־פּאַציע. ער האָט מיט התמדה צונויפגעזאַמלט גביות־עדות פון טשענסטאָכאָווער לאַנדסלייט, וואָס האָבן זיך, אין די ערשטע יאָרן נאָך דער מלחמה, געפונען אין דייטשלאַנד. (זע ד"ר צבי קאנטאָרס באַמערקונגען, זייט 10, אויך זייטן 401, 402 און 403) און אויפן סמך פון זייערע זכרונות און דערפֿאָרונגען, ווי אויך אויפן פאַן פון מחברס אייגענע איבערלעבענישן, האָט ער צונויפגעשטעלט דעם מאַטעריאַל פאַר דעם בוך. דער מחבר האָט זיך אויך באַנוצט מיט אַ צאָל אָפּיציעלע דאָקומענטן וועגן טשענסטאָכאָווער יידן־ראַט און טשענסטאָכאָווער מאַגיסטראַט. (זע זייט 403).

דאָס בוך איז איינגעטיילט אין פיר הויפּט קאַפּיטלעך פון וועלכע יעדעס איינע האָט אַ ריי אונטערקאַפּלעך.

דער ערשטער טייל נעמט אַרום אַ קורצע כראָניק וועגן דער יידישער עדה אין די יאָרן פאַר דער מלחמה און אין משך פון די מלחמה יאָרן — פונעם אָנהייב ביז צום סוף, ביז צו דער באַפֿרייאונג. ביים באַשרייבן דעם אונטערגאַנג פון טשענ־סטאָכאָווער יידנטום אונטער די נאַצי דייטשן, האָט דער מחבר זיך באַמיט אַרומצונעמען אַלע אַספּעקטן פונעם דעמאַלטיקן לעבן. עס וועט געניג זיין צו זאָגן, אַז פון די קרוב 500 זייטן וואָס דאָס בוך אָנטהאַלט, זיינען כמעט אַ העלפט געוויידמעט דעם חורבן. ב. ארנשטיין האָט כמעט ניט פאַרקוקט קיין איין אַספּעקט פון געטאָ־לעבן, וואָס האָט זיך געהאַט אָנטוויקלט אין משך פון די טראַגישע יאָרן. ער שילדערט דעם אַריינמאַרש פון די דייטשן, דעם בלוטיקן מאָנטיק, דאָס אָנטשטיין פון יידנראַט, די צוזאָג אַרבעט, די יידישע פּאָליציי, דאָס לעבן אין דעם גרויסן און אין דעם קליינעם געטאָ, די ווידערשטאַנד באַוועג־גונג, דאָס קולטור לעבן, די טראַגישע סעלעקציעס און אויס־זידלונגען, דאָס לעבן אין „האָסאָג" און נאָך אָנדערע מאָמענטן וואָס דאָס לעבן אין געטאָ האָט אַרויסגעברענגט. אַן אינטערעסאַנט קאַפּיטל איז די באַשרייבונג וועגן געשאַפענעם „אַרבעטער־ראַט", אַן אינסטיטוציע וואָס האָט אַריינגעטראָגן אַ שיינעם מאָמענט אין דעם פינצטערן געטאָ לעבן.

דער מחבר איז מיטגעגאַנגען מיט דער שארית־הפּליטה פון „האָסאָג" קיין בוכענוואַלד, קיין דאַראַ און קיין בערגען־בעלזען. אָט די שילדערונגען פון די לעצטע טעג זיינען אַ וויכטיקער צושטייער צום קאַפּיטל „טראַנספּאָרטאַציע פון אַרעס־טאַנטן אין פאַרמאַכטע וואַגאָנען", וואו דער טויט האָט געהאַט אַ רייכן שניט. (איך אַליין האָב מיטגעמאַכט אַזאַ טראַנס־

פֿאַרטאַציע פון אַשוויענטשים קיין דאַכאָו אין די טעג פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, 1945. וו. ג.). דער מחבר פֿאַרענדיקט דאָס קאָפּיטל מיט דער באַפֿרייאונג אין בערגען־בעלזען.

דאָס צווייטע קאָפּיטל אָנטהאַלט די באַשרייבונג פונעם טשענסטאָכאָווֹ שארית החורבן וואָס האָט זיך געפונען, נאָך דער מלחמה, אין דייטשלאַנד, זייער אַרגאַניזאַציע און טעטיקייטן. עס איז ממש צו באַוואונדערן די וויטאַליטעט וואָס די גרופּע מענטשן האָבן בשעתו אַרויסגעוויזן. אַרנשטיין האָט אויך ניט פֿאַרפעלט צו געבן א בילד וועגן די ערשטע פֿאַרזיכע קערנדלעך פֿאַר אַן אַרגאַניזירטן יידישן ישוב אין טשענסטאָכאָוו נאָך דער מלחמה.

דער דריטער טייל איז געווידמעט געשטאַלטן און טיפּן פון אַמאָליקן טשענסטאָכאָוו. דא גייען דורך מענטשן און טיפּן פון אַלע סאַציאַלע און עקאָנאָמישע שיכטן.

דער פירטער קאָפּיטל איז געווידמעט דעם אָפּטייל „לזכרון נצח", דאָס זיינען מצבות אַוועקגעשטעלט אויף דעם אָש און שטויב פון א צאָל טשענסטאָכאָווער לאַנדסלייט.

דאָס איז, בקיצור, דער אינהאַלט פונעם בוך, און ווי מיר האָבן אויבן דערמאָנט פֿאַרדינט דער מחבר אַנערקענונג פֿאַר זיין פֿרואוו צוזאַמענצושטעלן אַן ארבעט, וועגן דעם אונטערגאַנג פון א יידישער קהילה אין פוילן. ליתר־הכל, וועגן מען נעמט אין אַנבאַטראַכט דעם דאָמינירנדיקן, סובייקטיוון עלע־מענט פון אַרנשטיינס מקורות, איז די מי און ארבעט געווען א טאָפּלטע.

געוויסע אומפֿינקטלעכקייטן האָבן פון מחבר געקענט אויס־געמיטן ווערן, בפרט וועגן די פֿאַר׳מלחמה׳דיקע יאָרן. א סך פֿאַקטן האָבן פֿאַרלאָרן זייער היסטאָרישן ווערט, ווייל די דאָזיקע פֿאַקטן זיינען, אין דער צווישן־צייט, באַשריבן געווארן אין ליכט פון דאָקומענטן, וואָס זיינען פֿאַר אַרנשטיינען נישט געווען צוגענגלעך.

דער דוחק אין אָרט דערלויבט מיר נישט אויסצורעכענען בפרטיות א גאַנצע ריי אַזוינע פֿאַקטן, מיר וועלן זיך נאָר באַגרענעצן צו עטלעכע:

אַרנשטיינס באַשרייבונג ווי אַזוי עס איז אָנטשטאַנען דער יידנראַט ווערט אָפּגעשוואַכט דורך באַשרייבונגען וועגן זעלביקן ענין אין ל. ברענערס בוך. עס איז אויך נישט ריכטיק, אַז דער יידנראַט אין טשענסטאָכאָוו איז נאָמינירט געווארן דורך דער געסטאַפּא (זייט 62).

אַוודאי איז יעדער יידנראַט, און אויך דער טשענסטאָכאָ־ווער, געווען אין די הענט פון די געשטאַפּא־תלינים. אָבער אַדמיניסטראַטיוו איז ער געווען אונטער דעם שטאָט־הויפּטמאַן. דאָס קאָפּיטל יידנראַט פֿאַרלאָנגט א יסודותדיקע אויספֿאַרשונג. אויף זייט 67 רופט אַרנשטיין אַן דעם מגן־דוד ווי א שאַנד־צייכן, פֿאַרוואָס? עס וואָלט אויך געווען זייער וויכטיק צו וויסן וועגן די אַרעסטן אין סעפּטעמבער, 1940 (זייטן 67־68). מיר גלפּינען נישט דעם דאָזיקן פּאַקט בייַ קיין אַנדערע מחברים. סיידן, אַז דאָס זאָל האָבן א שייכות מיט ש. וואָגאָס באַשרייבונג וועגן דעם אַרעסט פון יידישע אַדוואָקאַטן אין זומער, 1940. (וואָגאָ, זייט 99, 100). נישט קלאָר איז אויך אַרנשטיינס באַ־שרייבונג וועגן דער צייט פון שאָפן די גרויסע געטא. דער פֿאַקט ווערט דערמאָנט אויף זייטן 68 און 84. אין אמתן — און דאָס איז באַשטעטיקט געווארן דורך א פֿאָטאָסטאַט אין ברענערס בוך, זייט 21־20 — אַז די געטא איז געשאַפֿען גע־ווארן אפֿריל, 1941, און נישט 1940. וויכטיק איז אויך צו קאַראַקטעריזירן, אַז דער פֿאַרפֿאַס פֿאַר יידן צו באַנוצן זיך מיט דער באַן איז נישט געווארן אינגעפּירט מיטן אָנטשטייַן פון געטא — ווי ארנשטיין באַשרייבט (זייט 77) — נאָר אָנהויב 1940, ווי עס ווערט באַשטעטיקט דורך דער פֿאַראַדנונג פון אָמאָליקן ענגעראַל גובערנאַטאָר ה. פראַנק, ימ״ש, פֿאַר דער גאַנצער ענגעראַל גובערניע (וואָגאָ, זייט 38).

אין סך הכל איז אַרענשטיינס בוך נאָך א ציגל צום מאָנו־מענט פֿאַר אַן „עיר ואם בישראל", ווי עס איז געווען דאָס יידישע טשענסטאָכאָוו.

2. א וויכטיקער בייטראָג צו דער ליטעראַטור, וואָס איז דערשינען ביז איצט וועגן דעם חורבן פון דער טשענסטאָכאָווער קהילה, אין די מלחמה יאָרן 1939־1945, איז ל. ברענערס בוך „ווידערשטאַנד און אומקום אין טשענסטאָכאָווער געטא". עס איז דאָקומענטירט מיט מקורות וואָס זיינען ניט געווען צוגענגלעך פֿאַר אַנדערע מחברים פון ביכער וועגן דעם אומקום פון טשענ־סטאָכאָווער יידנטום און וועלכע דער מחבר האָט אויסגענוצט ווי עהעריק. דער רייכער ביבליאָגראַפֿישער מאַטעריאַל באַ־שטייט פון ס טאַטיסטישע ביכער פון יידנראַט וואָס זיינען אַן אוצר פון אינפֿאָרמאַציע; פון אָפּיציעלע דאָקומענטן פון דער פּאָליצייַ, פון דער געסטאַפּא און פון דעם שטאָט־הויפּטמאַן; פון דער אינעווייניקסטער קאָרעספּאָנדענציע צווישן די דער־מאָנטע דייטשע אָמטן, ווי אויך פונעם בריוו־אויסטויש צווישן דעם יידנראַט און דער דייטשער אָדמיניסטראַטיוועֿר שטאָט־פֿאַרוואַלטונג, מיט דער געסטאַפּא, פֿאַליציי און אַנדערע דייטשע אָמטן. פונדעסטוועגן פֿרעטענדירט ניט דער מחבר צו זיין אויס־שפּענדיק, כדי צו געבן א גאַנץ בילד וועגן קאָן ניט זיין. דערפֿאַר איז אָזא זאָך איז בכלל ניט פֿאַראַן און קאָן ניט זיין. דערפֿאַר איז אויך ריכטיק די דערקלערונג פונעם פֿאַרלאָג אַז „דאָס פֿאַר־גלייַכונגט בוך (פֿרעטענדירט ניט) צו זיין א פולשטענדיק שטרענג־ווי׳סנשאַפֿטלעכע שטודיע, דערפֿאַר (אָבער) שטעלט בראַנערס בוך מיט זיך פֿאַר א וויכטיקע און ווערטפולע מאַטער־יאַלן זאַמלונג". פון דער אַנדער זייט, טראָץ די געמאַכטע באַ־וואַרנישן, פּאַלט דאָס בוך אַרונטער אונטער דעם כלל פון קרי־טיק וועגן וועלכע איך שרייב אין דיי׳וויטערדיקע שורות.

דאָס בוך אָנטהאַלט אַכצן קאָפּיטלעך וואָס נעמען אַרום די מאַרטיראָלאָגיע פון די טשענסטאָכאָווער יידן פון סאַמע אָנהייב מלחמה, סעפּטעמבער 1, 1939, ביז צום טאָג ווען טשענסטאָכאָו איז באַפֿרייט געווארן דורך די רוסישע אַרמייען, דעם 16־17טן יאַנואַר, 1945.

דאָס ערשטע קאָפּיטל אָנטהאַלט די געשעענישן פון טאָג ווען די שטאָט איז פֿאַרנומען געווארן פון די דייטשן. די דאָזיקע געשעענישן נעמען אַרום דעם „בלוטיקן מאָנטיק", דאָס פֿאַרברע־נען פון דער נייַער, און דער אָלטער שול, די נגישות און רדיפות וואָס יעדער דייטש האָט זיך געלאָזט וואויליגיין אויפן חשבון פון יידן, און בכלל גיבן די געשעענישן אַן אָנזאָג פון דעם וואָס יידן האָבן געהאַט צו דערווארטן פון דער דייטשער מאַכט.

אין דעם צווייטן קאָפּיטל דערציילט דער מחבר וועגן דעם, ווי אַזוי עס איז אָנטשטאַנען דער יידנראַט, וועגן זיינע אויס־גאָבעס און קאָמפּעטענציעס. דער דאָזיקער קאָפּיטל איז א

וויכטיקער צושטייער צו דער געשיכטע פון די יידנראַטן און זייערע טעטיקייטן, ווי אויך צו זייער ראָל אין לעבן פון די יידן אין די געטאָס, אין די יאָרן אונטער דער דייטשער אָקופּאַציע. דאָס קאַפּיטל איז באַזירט בעיקר אויף סטאַטיסטישע ביכער פון יידנראַט, באַנד 1, 2 און 3, אויף די בארכיון פון שטאַט־הויפּטמאַן און אויף גבֿיות־עדות פון טשענסטאָכאָווער תושבֿים. דער מחבר פאַרגעסט אויך ניט צו דערציילן וועגן אינעוויניקסטע חלוקי דעות וואָס האָבן געהערשט אין יידנראַט, וואָס האָבן גורם געווען אַז עטלעכע מיטגלידער האָבן רעזיגנירט פון זייערע אַמטן. בערנער אַנערקענט אַז „דער יידנראַט האָט זיך געמוזט פאַרנעמען ניט בלויז מיטן אינערלעכן לעבן פון געטאָ, נאָר אַר האָט אויסגעפירט אַלע פאַדערונגען און באַפֿעלן פון די דייטשע אַדמיניסטראַטיוון אַרגאַנען, ווי אויך פון יעדן אַנדערן דייטשן אַמט", (זייט 14). אין דער זעלביקער צייט וויזיט אונדז דער מחבר, אַז דער יידנראַט האָט ווייט איבערגעשריטן זיין קאָמפּעטענציע אין אויספירן די דייטשע פאַרַדענונגען און פאַדערונגען און בזה האופן גע־ווירקט צום שאַדן פון די יידן אין געטאָ. (זייטן 15, 17, 18 און אַנדערע).

דאָס דריטע קאַפּיטל ברענגט אונדז אַ שלל מיט אינפאָר־מאַציע וועגן דעם אַנטשטין פונעם געטאָ און די מאַטיוון פון דער דאָזיקער פאַרַדענונג. דאָס אָפּשליסן די יידן אין באַזונדערע וואויזנערטער, און דאָס איזאָלירן זיי פון דער אַרומיקער ניט־יידישער באַפעלקערונג, איז געווען אויסגערעכנט צוצוואיילן דעם זעלב־פאַרניכטונג פֿראַצעס פון די יידן אין געטאָ דורך קראַנקייטן, דורך הונגער און דורך שאָפן אומדערטרעגלעכע לעבנס־באַדינגונגען פון איין זייט. פון דער צווייטער זייט איז דער דייטשער פלאַן געווען צו האָבן אַלע יידן צונויפגעזאַמלט אויף אין אָרט, כדי צו קאָנען באַהערשן די מאַסע ביים לעצט־גילטיקן עטאַפּ פון פאַרניכטונג. ווייל די טשענסטאָכאָווער געטאָ איז געווען אַן אָפּענע, האָט זי געהאַט אַ סך צוגעריזיטע פון פאַרשיידענע שטעט אין פוילן, און אויך פון די יידן וואָס זיינען געווארן אויסגעזידלט פון די טיילן פון פוילן, וועלכע זיינען געווארן אַ טייל פון דעם דייטשן רייך. דאָס קאַפּיטל אַנט־האַלט ביז איצט ניט פאַרעפנטלעכטע מאַטעריאַלן און איז פאַרזען מיט פאַטאַסטאַן פון אָפּיציעלע פאַראַדענונגען.

דאָס קאַפּיטל צוואַנג אָרבעט נעמט אָרום דעם ערשטן עטאַפּ פון די ליידן, וואָס יידן האָבן געהאַט אויסצושטיין ווען זיי זיינען געכאַפּט געווארן צו אָרבעט. דער ווילקיר פון יעדן דייטש, און זיין זיכערקייט אַז דער יידישער איז שוין רעכט און שוין, האָט צוגעגעבן אכזריותדיקייט צו דעם גיעיג אויף מענטשן וואָס די דייטשן האָבן זיך איינגעאָרדנט. צו דער צרה פון כאַפּן צו דער אָרבעט איז אויך צוגעקומען די פאַדערונג פון די דייטשן, אַז טשענסטאָכאָווער יידן זאָלן צושטעלן אָרבעט כוחות פאַר די אָרבעטס־לאַגערן אין פשירואו, צעשאַנאָו און אָרבעטס־ערטער אָרום דער שטאָט. אויך אין דעם פרט וויזיט דער יידנראַט אָרויס איין מאָל פאַר די אָרעמע מאַסן און אַן אַנדערע מאָל פאַר די רייכערע.

די ירידה פון מענטש, דאָס פאַלן מאָראַליש און עטיש ביז צום תהום פון שאוו תחתית, דאָס פֿארקויפן זיך צום טייוול פאַר דער אילוזאָרישער זיכערקייט פון דער אייגענער פעל, שפּיגלט זיך אָפ אין קאַפּיטל „די יידישע פאַליציי". ברענער קומט צום אויספיר, אַז, מיט קלייניע אויסנאַמען, „האָט זיך ... די פּריערדיקע גלייכגילטיקע און שפּעטער חוזקדיקע באַ־ציאונג פון די יידן צו די פאַליציאַנטן פֿארוואַנדלט אין אַ באַ־ציאונג פון אָפענער שנאה און פאַרַכטונג". (זייט 37). שפּעטער נאָך דער לויקווידאַציע פונעם גרויסן געטאָ, שרייבט ברענער וועגן דער פאַליציי, אַז „זיי (זיינען) געווארן אמתע קנעכט פון דער שוץ־פאַליציי אויפן חשבון פוּן די עטלעכע טויזנט נאָך לעבנגעבליבענע יידן". (זייט 38).

טרויעריק ביז גאָר איז דאָס קאַפּיטל „די עקאָנאָמישע לאָגע פון די יידן אין געטאָ". דאָס קאַפּיטל, הגם ווייט ניט אויסשעפּנדיק, גיט דאָך אַ קיצורדיקן איבערבליק וועגן דעם עקאָנאָמישן חורבן פון די יידן אין טשענסטאָכאָווער געטאָ. עקסטרעמע נויט, גערַאַנגל וועגן שטיקל ברויט פון שעה צו שעה, הונגער און פּיין פון איין זייט, און אַ לוקסוסדיק און אַ רייך לעבן פון דער אַנדער זייט. און איבער די ביידע עקס־טרעמען האָט געהערשט דער טעראָר פון די דייטשע סאַטראַפּן און רויב־ריטער צו באַגרענעצן נאָך מער דאָס ביסלעָ מעג־לעכקייטן וואָס האָבן עוועגטועל געקאָנט געבן אַן אָרעמע חיונה צו אַ יידישן מענטשן.

אַ ליכטיקער שטראָל אין דער פינצטערקייט פונעם לעבן אין געטאָ זיינען געווען די טעטיקייטן פון סאָציאַלער הילף און קולטור. די ערשטע האָט געפּרוואוט לינדערן די נויט פון מענטשן, און אין דער דאָזיקער קעגנזייטיקער מענטשן־הילף איז כאָטש צום טייל פאַרשאָטנט געווארן די דעמאָרא־ליזאַציע, וואָס האָט געהערשט אין געטאָ.. די קולטור טעטיקייט האָט געלינדערט די גייסטיקע וווייטיקן און פייניקונגען. די דאָזיקע צוויי קאַפּיטלעך זיינען רייך אין אינפאָרמאַציע און זיינען אַ וויכטיקער צושטייער צום קאַפּיטל קולטור אין די געטאָס אין פוילן אונטער נאַצי דייטשלאַנד.

די וויטערדיקע קאַפּיטלען זיינען וועגן דער אונטער־ערדישער טעטיקייט אין געטאָ, דעמאָראַפישע פאַרהעלטנישן און ערב ליקווידאַציע. דאָס צווייטע איז געבויט אויף סטא־טיסטישע ציפערן, דיאַגראַמען וכדומה דאָקומענטן. די ערבעט איז אַ וויכטיקע און נוצלעכע פאָרן קומענדיקן היסטאָריקער, וואָס וועט שרייבן די דעמאָגראפיע פון דער יידישער באַפעל־קערונג אין פוילן אונטער דער דייטשער אָקופּאַציע. דאָס קא־פּיטל אונטערערדישע באוועגונג איז אַ באַווייז, אַז וואַלט צו־שטאַנד געקומען אַן אַרגאַניזירטע קאַמפּס־באַוועגונג פון יידן אין יעדן געטאָ, אין צייט, וואָלט אפשר דער סוף פון פוילישן יידנטום ניט געווען אַזוי טראַגיש אין אכזריותדיק. אַוודאי וואָלט די דייטשע מאַרד־מאַשין מנצח געווען דעם יידישן וויידערשטאַנד, אָבער די אויסראָט פאַליטיק און אירע רעזולטאַטן וואָלט ניט אַנגעגאַנגען אַזוי לייכט ווי עס איז אַנגעקומען, און ממילא וואָלט די צאָל אומגעקומענע געווען קלענער.

די טראַגיסטע קאַפּיטלען אין בוך זיינען די פון „ערב" און פון דער „גרויסער ליקווידאַציע". די יידן אין שטאָט האָבן געפּילט אַז זייער סוף דערנענטערט זיך. מיט אַלע מיטלען האָט יעדער געפּרואוט אַנטלויפן פונעם סוף, אָדער לכל הפחות אַפּלייגן אים אויף שפּעטער. דייטשער „ציניזם", און פאַראַכט פון אַלעם וואָס איז ניט געווען דייטש, האָט געקראָגן דעם אויסדרוק אין די אקציעס פון לעצט־גילטיקן אויסראָט פון די געטאָס. דער דייטש האָט אָפּגענאַרט די יידישע באַפעלקערונג

מיט כלערליי פאַלשע צוזאָגן, כדי אַפּצואוועגדן די אויפמערק־זאַמקייט פונעם טויט, וואָס ער האָט געטראָגן מיט זיך. דאָס דער־מאָרדן מענטשן איז געווארן אַן אינטעגראַלער טייל פון אַן אידעע, ברענער האָט געווידמעט פאַר די דאָזיקע קאַפּיטלעך מער ארט ווי פאַר די אַנדערע, ער האָט, אויב מען וויל, געמאַכט אַ סך הכל פון די יאָרן פון אַנהייב מלחמה ביז צו דער ליקווידאַציע פונעם גרויסן גנבֿה. דער פאַר־לעצטער אקט פון אַ גרויסער טראַגעדיע שפּיגלט זיך אָפּ אין די צוויי קאַפּיטלעך.

דער לעצטער אקט פונעם חורבן טשענסטאכאָוו שפּיגלט זיך אָפּ אין דעם קליינעם גנבֿה און אין האַסאַג. דער דאָזיקער אקט, וואָס האָט זיך אַנגעהויבן סעפּטעמבער־אקטאָבער, 1942, און זיך געענדיקט אין יאַנואַר, 1945, איז ווי אַ המשך פון דער גרויסער ליקווידאַציע אקציע. מיט אַלע מיטלען און וועגן האָט דאָס צעפּאַלנדיקע רייך געוואָלט כאָטש וויייז דעם דייטשן פאַלק אין צוכוון, און דאָס איז — דעם אויסמאַרד פון יידן. אין יעדן גענאַ אין פוילן, פונקט ווי אין טשענסטאַכאָוו, האָט דער דייטש צעמאַרדעט און געבראַנט די רעשטלעך פון יידן וואָס זיינען געבליבן נאָך די ליקווידאַציעס, כדי צו דערגרייכן דעם צוגעזאָגטן נצחון.

דער מאַרד־נצחון, איז אָבער ניט געווען קיין פּולשטענדיקער, הגם, אַ גרויסער, ווייל אין דעם לעצטן חשבון זיינען טויזנטער יידן געראַטעוועט געווארן. אין טשענסטאכאָווער „האַסאַג״־לאַגער האָבן זיך געראַטעוועט לערך 52 הונדערט נפשות, אַזוי אויך אין אַנדערע לאַגערן. און אַ גרויסן חלק אין אויפהאַלטן דאָס געמיט פון די גפּאַנגענע אין האַסאַג, האָט געהאָט די אונטער־ערדישע באַוועגונג, וואָס בראַנער באַשרייבט אין די קאַפּיטלעך „וויידערשטאַנד באַוועגונג אין קליינעם גנבֿה״ אין אין קאַפּיטל „אונטערערדישע ארבעט אין האַסאַג און אין די קאַניצפאַלער ווועלדער״.

עד כאן דער אינהאַלט פונעם בוך. ברענער האָט געפּילט די אחריות וואָס ער האָט גענומען אויף זיך מיט דער דאָזיקער ארבעט. ער האָט גע־וואוסט, אַז ער וועט ניט קאַנען אויסמיידן דאָס סוביעקטיוויע, אין טאקע דער באַוואוסטזיין האָט אים געדאַרפט שטענדיק דערמאָנען ניט צו לאַזן דאָמינירן דעם סוביעקטיוון עלעמענט אין גע־וויסע ערטער פון בוך אויף וועלכע עס איז נויטיק אָנצוואוויזן:

אויף זייט 15, זאָגט ברענער „חוץ דעם איז אויך צוקאַ־אַפּטירט געווארן (צו דעם יידנראַט, ו. ג.), שמואל ווייניריב (סוחר), וואָס איז געווען אַ מענטש פון געסטאַפּאָ...״ אויף וואָס פאַראַ מקור איז זיך ברענער סומך אין אַרויסטראָגן זיין אורטייל. אויב אַפילו אַז מען זאָל אָננעמען דעם מחברס מיינונג, האָט מען דאָס געקאָנט פעסטשטעלן ערשט אין די שפּעטערדיקע יאָרן פון דער מלחמה און ניט אין סאָמע אָנהייב. אויב עס זיינען פאַראַן באַוויזן דאַרף ברענער אָנגעבן דעם מקור.

אויף זייט 49, שרייבט ברענער „צווישן יידנראַט און „טאַו״ איז אין משך פון דער גאַנצער קאַופּאַציע־צייט ביז דער אויסזידלונג ניט געווען קיין שלום בית. דער ערשטער אָפּענער סכסוך איז אָנטשטאָנען נאָך אין דעצעמבער, 1939. מיטגלידער פון יידנראַט האָבן אינספּירירט, אַז די געסטאַפּאָ זאָל זיך פאַראינטערעסירן מיט דעם „טאַו״. כדי צו באַווייזן די סכסוכים האָט ברענער געדאַרפט ברענגען אַ מקור. די וויינטערדיקע טיילן פונעם קאַפּיטל זיינען אַ צו שוואַכער יסוד פאַר ברענערס באַשולדיקונגען.

אויף זייט 80, שרייבט ברענער „און צווישן מיטגלידער פון יידנראַט, קאַפּינסקי און קורלאַנד, וועלכע אַסיסטירן ביי דער סעלעקציע״. מיר ווילן איצטער ניט אַריינגיין אין פאַקט וואָס פאַראַ ענוועלשאַפּטלעכע פאַזיציעס די צוויי דערמאָנטע יידן האָבן פארנומען אין דעם יידישן קיבוץ פאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה, און וואָס זייער ראָל איז געווען, וווי מיטגלידער פון יידנראַט. פון דער אַנדער זייט ווילן מיר ניט פאַרקוקן די ענ־שאפענע אָביעקטיוויע באַדינגונגן פון וועלכע מיטגלידער פון יידנראַט זיינען מושפּע געווארן. דער פאַקט וואָס מען האָט זיי אי־בערגעגעבן אַ מאַכט, הגם אַ נישטיקע, אַן שום דויערנדיקן יסוד, אַ מאַכט אַן אילוזאָרישע און אַן אָפּהענגיקע פון די דייטשן, האָט דאָך געענדערט דעם אופן פון טראַכטן און צוגאַנג פון די יידנראַט־מיטגלידער פון מענטש צו מענטש. דאָ בעט זיך, אָבער אַ דערגאַנצונג און אַן אויפקלערונג פון די וועדטער: „אַסיסטירן ביי דער סעלעקציע״. אַזאַ דערקלערונג וואָלט געווען אַ זייער וויכטיקער צושטייער צו דער געשיכטע פון די יידנראַט. אַן ענלעכע דערגאַנצונג פאַדערט זיך צום וואָרט „אַנדערע״, אויף זייט 17, און צום וואָרט „סעלעקציעס״ ביי הערה 26, אויף זייט 18. עס בעט זיך אויך אַן אויסבאַמערונג פון די וועדטער: „יידישע מקורבים פון דעגענהארטן...״, אויף זייט 99, און אַ דערקלערונג צום וואָרט „קאַמפּישע אָפּעראַציע, אויף זייט 106.

כדאי צו באַמערקן, אַז געוויסע פאקטן איבערחזרן זיך אין בוך, למשל אויף זייטן 56 און 58, אויף 105 און 129, אויף 104 און 128, אַן שום שייכותדיקייט צום באַהאַנדלטן פראַבלעם. לפי דעתי, האָט די „אונטערערדישע טעטיקייט״ ניט געדאַרפט זיין אינגעטיילט אין דריי קאַפּיטלעך. דער כראַנאָלאָגישער סדר האָט געקאָנט אָנגעהאַלטן ווערן, און די געשעענישן וואָלטן אַרויסגעקומען בולטער, וועג די גאַנצע באַוועגונג געפּינט זיך אין אין קאַפּיטל. דאָס האָט אויך אַ שייכות צום טראַגישן טאָג פון 4טן יאַנואַר, 1943. ברענער האָט צעטיילט די געשעענישן פון דעם טאָג אין צוויי עפּיזאָדן: אין מאָל אויף זייט 118, אין קאַפּיטל „וויידערשטאַנד באַוועגונג אין קליינעם גענאַ״, און דאָס צווייטע מאָל אויף זייטן 96, 97 און 98, אין קאַפּיטל „דאָס קליינע גענאַ״.

עס איז אויך וויכטיק צו קאָרעגירן אַ דאָטע. אויף זייט 60, שרייבט ברענער, אַז „דעם 30סטן אַפּריל, 1941, ביינאַכט האָט זיך די גסטאַפּאָ און זשאַנדאַרמעריע אַרויס־געלאָזט איבער די גאַסן פון געטאָ מיט אַ ענווערער רשימה פון קאָמוניסטישע טוער און דורכגעפירט גרויסע אַרעסטן. איז ראשית כל: די אַרעסטן זיינען דורכגעפירט געווארן אין אַפּריל, 1942, און דעמאָלט זיינען טאקע אַרעסטירט געווארן: פּרץ טענענבוים (מאַיאַרקעס פאַטער), טענענבוים און אַנדערע. דאָקאַנן; יצחק זשאזשינסקי, שמואל ניעמיראָווסקי און זשאַר־נאָוויעצקי זיינען אַרעסטירט און פאַרשיקט געווארן שוין אין די ערשטע חדשים פון דער מלחמה, אויב מיין זכרון דינט מיר, איז עס געווען אין די ווינטער־חדשים פון יאָר 1940, לכל הדעות ניט אין יאָר 1942.

אין סך הכל איז ברענערס בוך אַ גאָר וויכטיקע ארבעט

וועגן חורבן טשענסטאָכאָוו. מיר האָפן, אַז ביי אַ צווייטער אויפֿלאַגע וועט ברענער נעמען אין אַכט די באַמערקונגען און באַגלייך באַרייכערן זיין אַרבעט מיט נייע מקורות.

3. שלמה וואגאס בוך איז בעיקר געבויט אויף פֿערזענלעכע דערפֿאָרונגען. אינעם בוך זיינען ניט אָנגעגעבן קיין אַנדערע מקורים, אָדער גביות־עדות, נאָר די געשעענישן וואָס דער מחבר האָט איבערגעלעבט און פון וועלכע ער איז געווען אַן עד־ראיה. דער מחבר האָט דורכגעמאַכט די מלחמה־יאָרן אין טשענסטאָכאָוו צוזאַמען מיטן גאַנצן יידישן קיבוץ, און דאָך האָט ער ניט אַרומגענומען אַלע אַספּעקטן פונעם לעבן אין געטאָ. געוויסע געשעניש, ווי למשל, „דער בלוטיקער מאַנטיק", וואָס האָט גורם געווען, אַז דער מחבר אַליין איז געווען אַ זאַקלאָדניק, האָט וואגא עשעילדערט אין אַ ברייטערן פּאַרנעם, אין אַנדערע האָט ער זיך באַגרענעצט צו אַ קורצערע באַשרייבונג. פון איין זייט האָט אַזאַ מין צוגאַנג די מעלה וואָס געווינט פאַקטן וועלן באַלויכטן מיט מער פּרטים, פון דער אַנדער זייט טוט דער אויספֿעל פון פּרטים ניט ענגונגדיק באַלייכטן דעם עצם פאַקט. ווי אַ משל דינען דאָס אויבן דערמאָנטע קאַפּיטל, אָדער דאָס קאַפּיטל 17, (זייטן 89־95) „ליקווידאַציע פון יידישע פּאַבריקן", וואו וואגא האָט געשריבן באריכות. און להיפוך דאָס קאַפּיטל „די ערשטע גזירות" (זייטן 36־39), וואו עס האָט גערעדט געגעבן וועלן אַ ברייטערער הינטערגרונט צו די דאָזיקע גזירות, איז קורץ און ניט אויסשפּנדיק.

דאָס בוך נעמט אָרום איין־און־פֿערציק קאַפּיטלעך פון וואָסערע דער רוב איז דערמאָנט אין ענלעכע ביכער פון אַנדערע מחברים. פֿאַרשטייט זיך, אַז וואגא דערציילט דאָס מיט אַנדערע ווערטער און גיט צו אַ סך פּרטים. אויך וואגא זאָגט זיך אַרויס נעגאַטיוו וועגן דער ראָל פונעם יידנראַט. ער זעט די דאָזיקע אינסטיטוציע, ווי אַן אָרגאַן צו באַפרידיקן די דייטשע מושלים צום שאָדן און היזק פון דער יידישער באַפֿעלקערונג (זע זייטן 82, 83 ביז 89). אָבער איז געווען אין פּרט פון אויספֿרעסן שטייערן פון די אָרעמע מאַסן, פון אויסקויפן זיך פון אָרבעט, וואָס נאָר די רייכע האָבן דאָס געקאָנט, און בזה האופן איז דער גאַנצער אַרבעטער מאַטעריאַל פאַר די דייטשן, מיט אַלע צרות און פּורענויתן פאַר די אַרבעטנדיקע, באַשטאַנען פון די אָרעמע סאַציאַלע שיכטן. וואגא האָט אויך ניט פאַרפעלט צו זען די מאַראַלישע ירידה פון די עלעמענט וואָס האָבן געדינט אין דער פאַליציי. פֿאַרשטייט זיך, אַז דאָ רעדט זיך בדרך כלל וועגן דעם עלעמענט, און ניט וועגן גוטע יחידים, אויסנאַמען. וואגא האָט געזען די וואַקאַנאַליע פון פּאַליציסטן, שפּיצן־באַאַמטע פונעם יידנראַט און ענלעכע משרתים אין די נאַכט לאָקאַלן פון דער שטאָט, בשעת די מענטשן מאָסע האָט געהונגערט. דאָ קומט בעיקר אָרויס די קינדער מאַטעריאַלאָגיע, וואָס זיינען געווען די פּרנסה־געבער פאַר אָרעמע היימען.

דער מחבר דערפֿירט ניט די מאַשרייבונג ביז צום סוף פון דער באַפֿרייאונג פון טשענסטאָכאָוו, און אַוודאי ניט ביזן סוף פון דער מלחמה. דער מחבר האָט פֿאַרענדיקט זיינע זכרונות מיט דער אַזוי גערופענער, פון די דייטשן, „רייזע קיין פאַלעסטינע", (זייטן 219־225).

וואגאס בוך, הגם עס איז אַ סובייעקטיוויער דאָקומענט, האָט אַבער די מעלה וואָס שפּיגלט אָפּ די אַטמאָספֿערע און עמֿציאָנעלע שפּאַנונג פון די מענטשן אין געטא. דאָס אַרויסהייבן די קערנען פון היסטאָרישן אמת איז אַן אַרבעט פֿאַרן היסטאָריקער און פֿאַרשער. דערפֿאַר אויך איז דאָס בוך אַ וויכטיקער דאָקומענט וועגן חורבן טשענסטאָכאָוו. מיר ווילן גיין אַ שריט ווייטער און זאָגן, אַז אָן וואגאס זכרונות וואָלט די געשיכטע פון דער יידישער מאַרטיראָלאָגיע פֿאַרלוירן גאָר וויכטיקע מאַנען. די מעשה פונעם אַרעסט פון די אַדוואָקאַטן (זייטן 99 און 100) איז ביז איצט פון קיינעם ניט דערמאָנט געוואָרן, און דער אויסטויש פֿאַר די אַרעסטירטע אַדוואָקאַטן מיט אַנדערע יידן אַוועקגעשיקט צו ווערן קיין אָשווייענטשים איז ביז איצט אַ געהיימניש.

פון דער אַנדער זייט ווילן מיר אַנווייזן אויף עטלעכע מאַנען וואָס וואגא האָט פֿאַרפעלט און וואָס בעטן אָן אויפֿקלערונג. דער מחבר האָט למשל ניט דערמאָנט דאָס אַנטשטיין פונעם יידנראַט, אָדער וועגן דער אונטערערדישער באַוועגונג. ווי קומט עס אַז אַזאַ באַאַכטער און קראָניקער פון געשעענישן זאָל האָבן פֿאַרקוקט אַזוינע וויכטיקע מאָמענטן? עס בעט זיך אויך אַ דערקלערונג פון וואָס פֿאַראַ מקור האָט וואגא ענגומען דעם פאַקט אַז צווייַ, דריי מענטשן זיינען צוריקגעקומען פון אַשוויענטשימער לאָגער (זייט 99) אויף וויפל עס איז אונדז באַקאַנט פון פֿרש אַרבעטן אָרום דעם לאָגער, און פון אייגענער דערפֿאַרונג — פון זיין קרוב צווייַ יאָר דאָרטן, איז אַזאַ זאַך ניט געשען מיט אַ יידן. מיר ווילן אויך באַמערקן אַז דער ענין „טאַז" קעגן „יידנראַט" האָט גענפּיגען אַ מער אויסשפּנדיקע באַשרייבונג, און אגב אַ דאָקומענטירטע, אין ברענערס בוך „וויידערשטאַנד און אומקום אין טשענסטאָכאָווער געטא" (זייטן 43־51). מיר ווילן אויך פרעגן פֿאַרוואָס האָבן יידן זיך געפּילט נידערגעשלאָגן ביים טראָגן דעם מגן־דוד אָפּצייכן (זייט 37)?

אין סך הכל איז וואגאס בוך אַן אייגדרוקספּולער אויפשריפט אויף דער מצבה פון טשענסטאָכאָווער יידנטום און דאָס בוך דאַרף זיך געפּינען אין יעדן יידישן הויז בכלל און ביי טשענסטאָכאָוער בפרט.

דער סך הכל פון די דריי ביכער וועגן חורבן טשענסטאָכאָוו

ווי דער היסטאָריקער און ווי דער ביבליאָגראַף פונעם לעצטן חורבן, ד"ר פ. פּרידמאַן, גיט אַן אויף אַן אַנדער אָרט פון בוך, זיינען ביז איצט דערשינען קרוב הונדערט איינסן וועגן חורבן טשענסטאָכאָוו. אַ בליק אין באַנד 37 פון די ייוואָ בלעטער, (זייטן 250 ביז 263), וועגן דעם חורבן אָרכיוו אין ייוואָ, וווייזט אַז אין פֿאַרגלייך מיט אַנדערע צעשטערטע קהילות האָט טשענסטאָכאָוו אַ גאָר היפּשע צאָל גביות עדות הן וועגן געטא (זייט 254) און הן וועגן לאָגער (זייט 258). ליתר הכל, אויף וויפל עס איז אונדז באַקאַנט, איז נאָך פֿאַראַן אַ ריי באַשרייבונגען וואָס זיינען ביז איצט ניט פֿאַרעפנטלעכט געוואָרן. פון דעם אַלעם איז געדינגען אַז טשענסטאָכאָווער לאַנדסלייט, הן די וואָס האָבן געגעבן אָרבעט און מי אָרויסגוגעבן זייערע דערפֿאַרונגען אין אַ בוך־פֿאָרעם, און הן די וואָס האָבן אונדז צוגעשטעלט קלענערע נאָטיצן, האָבן דערפֿילט זייער חוב, ביז איצט, פון פֿאַראייביקן אונדזער היים־שטאָט אין וואָרט און שריפט. וועג מען זאָל נעמען אין אַנבאַטראַכט דאָס בוך „טשענסטאָכאָוו", מיט די נייע מא־

טעריאַלן, וואָס וועט בקרוב דערשיינען, וועלט דער פֿאַרדינסט גרעסער. עס וואָלט אַבער געווען אַ פּאַטאַלער טעות מצד די טשעכאָווער אין אַמעריקע און אין דער וועלט אָפּצושטעלן זיך אויף די ביז איצטיקע דערגרייכונגען. די אַרבעט פון אונדזע־ רע לאַנדסלייט מוז קומען אויך אין אַן אַנדער פֿאַרעם און אויף אַנדערע וועגן. עס האָנדלט זיך וועגן פֿאַרשפּרייטן די ליטעראַטור און זי האָלטן אין אונדזערע היימען אויף אַ בכבודיקן אָרט אַזוי, אַז יעדער זאָל זען און דאָס קינד זאָל פרעגן וואָס באַדייטן די ביכער פֿאר אייך עלטערן? ! דעמאָלט זאָלן טאַטע־מאַמע מקיים זיין די וועלט „והגדת לבנך", און זאָלסט דערציילן דיין קינד, וועגן דעם גרויסן חורבן פון זיינע נאָענטסטע און טייערסטע. די דאָזיקע וועלט דאַרפן אייגנגעקריצט ווערן אין די מוחות פון אונדזערע קינדער אַזוי, אַז זיי זאָלן ניט פֿאַרגעסן וועגן זייערע עלטערנס היימשטאָט. וואָרים אויב זיי וועלן פֿאַרגעסן וועגן דער היימשטאָט, וועלן זיי אויך פֿאַרגעסן וועגן זייערע עלטערן. מיר האָבן אָנגעהויבן די מצבת נצח פֿאַר אונדזערע קדושים מיט דעם מאָנומענטאַלן ווערק „טשענסטאָכאָווער יידן", און טראָץ אונדזערע באַשיידענע דערגרייכונגען זיינען מיר ערשט אין האַלבן וועג. העלפט אונדז צו גיין ווייטער פֿאַרן אָנדענק פון טשענסטאָכאָוו.

אונזערע יובילאַרן

א. כראַבאָלאָווסקי

ד״ר יוסף קרוק 70 יאָר*)

1

נישט געפֿלאַנטערהייט קומען זיך צוזאַמען אין דעם בוך „טשענסטאָכאָוו", דרײַ טשענסטאָכאָווער יובילאָרן. איין בעל יובל איז ד״ר יוסף קרוק, וועמעס 70־יאָריקער געבורטסטאָג עס איז געפֿייערט געווארן אין מדינת ישראל. ד״ר יוסף קרוק איז דער ערשטער און אמתער טשענסטאָכאָווער, וואָס האָט נישט אויפֿגעהערט צו לייכטן מיט וואַרט און טאַט ביז היינט צו טאָג. די צוויי אַנדערע: רפֿאל פּעדערמאַן און דער שרייבער פון די שורות, זיינען געווען נאָכפֿאָלגער. דער ערשטער, ביז 1923 ווען ער איז אַריבער צום „בונד"; דער צווייטער, אַ פּאַרעוער און געטרײַער פֿרײַנד פון ד״ר קרוק ביז היינט, פּאַרבונדן מיט אים אין זײַן פּרויו, די אידעאַליסטיש־באַשיידענע חברטע ד״ר ראַיע קרוק, מיט ליבשאַפט און גייסטיקער התקרבות.

ווי דאָס קעפּל איבערן יובל־באַריכט פון ד״ר יוסף קרוק זאָגט, איז זײַן וועג באַצייכנט פון „טשענסטאָכאָו ביז ירושלים". דער וועג פון די אַנדערע צוויי וועלט באַצייכנט מיטן נאָמען פון בוך וואָס ר. פּעדערמאַן גיט אַרויס — „ביי די טייכן וואַרטע אין איסט ריווער", — וואָס מיינט, פון טשענסטאָכאָו ביז ניו־יאָרק. דער וועג פון דריטן ציט זיך נאָך ווייטער אַוועק בײַן פּאַסיפֿיק, אויב מיר וועלן די דריי נעמען און מאַרשרוטן כּפֿלען אויף טויזנטער אַנדערע יידן, אין אַנרופֿ נאָך אַ פּאָר צענדלינג מאַרשרוטן פון יידישן וואַנדער, זאַמלונג, באַזעצונג און אַרבעט פֿאַרן אויפֿהאַלט פון יידיש לעבן — וואָלט עס געווען די גרויסע געשיכטע פון יידישן לעבן אין צפֿאָראַפּישע טערמינען.

דעם יובל פון ד״ר יוסף קרוק האָבן אײַנגעאָרדנט די טשענ־סטאָכאָווער אין ישראל. זיי, צוזאַמען מיטן יובילאָר, האָבן אַ חלק אין אויפֿבויַ פון מדינת ישראל און אין משפּיע זיין דעם געזעלשאַפֿטלעכן געדאַנק דאָרטן; די טשענסטאָכאָווער פון אַנ־דערן מאָרשרוט זיינען אויך נישט געזעסן מיט פֿאַרלייגטע הענט און בייגעטראָגן זייער באַשיידענעם חלק צום יידישן לעבן סיי אין טשענסטאָכאָו, וואו זיי האָבן פֿאַרבראַכט זייערע בעסטע און פּרוכטבאַרסטע יאָרן, סיי דאָ אין אַמעריקע. מיט זייער אַקטיוון אַנטייל אין „וויניטעד טשענסטאָכאָווער רעליף", האָבן זיי, צוזאַמען מיט אַ סך אַקטיוון טוער, און גרויסע קרבנות כּמעט פון אַלע טשענסטאָכאָווער אין אַמעריקע, בייגעשטייערט צו דער הילף־אַרבעט פֿאַר אונדזערע בריידער אויף יענער זײַט ים ביזן חורבן; זיי האָבן געהאָלפֿן די פּליטים אין די לאָגערן, דער־נאָך אין ישראל און אָפּגעגעבן גאָר אַ סך מי אָן אַרבעט אַרויס־צוגעבן די צוויי ביכער. אײַנס — „די טשענסטאָכאָווער יידן", איצט דאָס צוויי־טע בוך „טשענסטאָכאָו". בײַדע, נישט בלויז יזכור־ביכער, נאָר אויך ספֿר־החיימס, זאַמלונג־ביכער פון לעבן און טעטיקייטן פון אַלע טשענסטאָכאָווער, וואו נאָר זיי לעבן, אַר־בעטן און ווירקן.

אָבער ווי פֿאַרשידן ס׳זאָל נישט זיין דער פֿאַרנעם פֿון דער טעטיקייט, דער שטאָפּל פון זייער געזעלשאַפֿטלעכן לייטער, זייער דערגרייכונג אויפֿן געביט פון וויסן און קולטור און דער שטח און אומשטענדן פֿון זייער ווירקונג פון די דריי דערמאָנטע יובילארן — זיינען זיי אָבער גלייך דערמיט וואָס זייער גאַנצער לעבנס־וועג איז באַלויכטן מיט גרויסן אַנהויב פון פּרינ־ציפּ און דערוואָכונג פון די יידישע אַ־בעטער און פֿאַלקסמאַסן. מיט דער באַהעפֿטונג פון דער אידייע פון יידישן סאָציאַליזם, וואָס איז גע־וואָרן די נשמה פון זייער לעבן, געלויכטן פֿאַר זיי אין די שוע־סטע יאָרן פֿון זייער שפּעריש לעבן, און וואָס האָט זיי נישט פֿאַרלאָזט אויף זייער וואַנדער ביז איצט.

די נשמה פון יידישן סאָציאַליזם, דער סאָמע לעבנס־נערוו און אַפּפּרישנדיקער קוואַל אין יידישן לעבן, איז קודם כל געווען, און איז געבליבן, דאָס אייגענע יידישע לשון פון די פֿאָלקסמאַסן, דורך וועלכן זייער קאַמף, זייער לעבן, שטרעבן און האָפֿענונגען אויף אַ שענער לעבן, איז געקומען צום אויסדרוק און האָט אין זיך פֿאַראייניקט די נייע אידייען מיט דער רייכער גייסטיקער ירושה פון דורות. נאָר די יידישע אינטעליגענץ, וואָס האָט פֿאַרבונדן זייער וועלטלעכע בילדונג און קולטור מיט אָט דעם לעבעדיקן פֿאָלקסטימלעכן קוואַל איז אַליין געשטיגן צו אַ הויכן גייסטיקן ניוואָ און געווארן די לייכטנדיקע שטערן אויפֿן הימל פון יידישן לעבן. די אַנדערע, וואָס האָבן זיך געלאָזט אויפֿן לייכטן וועג פון אַסימילאַציע, און זיך אַנגעשלאָסן אַן די אַסימי־

---

*) מיר דרוקן דאָ אַ קיצור פון דעם באַריכט פון דעם 70־יאָריקן יובל, וואָס איז הייַאר פֿאַרגעקומען אין מדינת ישראל, לכבוד אונדזער חשובן טייערן לאָנדסמאַן, ד״ר יוסף קרוק. אונדזערע טשענסטאָכאָווער לאָנדסלייט דאַרפן מיר נישט דערציילן ווער ד״ר יוסף קרוק איז! אָבער אויך אין מדינת ישראל איז ד״ר יוסף קרוק זייער באַליבט, געאָבט און געשעצט פֿאַר זיינע גרויסע הומאַניטאַרע פֿאַרדינסטן, וי דער לעזער קען עס אַרויסלייענען סיי פון די רעדעס וואָס זיינען געהאַלטן געווארן בײַ דער יובל־פֿייערונג און סיי פון די באַגריסונגען וואָס זיינען אָנגענקומען צום חשובן בעל־יובל פון לאָנדסלייט און פרייַנט אין מדינת ישראל און פון אַלע יידישע תפוצות מחוץ מדינת ישראל.

רעדאַקציע

לאטאריש בירגערלעכע, אדער פרעמדע ארבעטער־ריכטונגען, זיינען אויסגעשלאסן געווארן מיטן שטראם פון די רעוואלוציאנערע כוואליעס, זיינען אינעגעשרומפן און פארגעסן געווארן. זייער לייכטער וועג האט זיי געפירט בארג־אראפ. דווקא דער גאר נישט לייכטער וועג פון דר׳ יוסף קרוק, — האט אים געפירט בארג־ארויף.

דאס כאראקטעריסטישע פאר ד״ר קרוק איז, וואס ער, דער קינער פון א סך איראפאישע שפראכן, און וואס פויליש איז געווען זיין מוטער־שפראך, — האט זיך פונדעסטוועגן, קיינמאל נישט געיאגט נאכן כבוד צו שרייבן אויף אנדערע לשונות חוץ יידיש און האט מיט זיינע עסיין, בריף־פארטאכטע און טיף אנאליזירנדיקע פארלעזונגען וועגן די פאליטישע, סאציאלע און קולטור־פראבלעמען, בארייכערט דאס יידישע לשון מיט זיין יוגנטלעך־גייסטרייכן סטיל און בריסט פארנעם פון זיין וויסן. און ווי די קליידער אויף די יידן אין דער מדבר, זיינען אלע זיינע פערזונלעכע און גייסטיקע מעלות געוואקסן מיט אים און זיך אויסגעבריטערט צוזאמען מיט די יארן. אזוי ביז היינט צו זיין 70־יאריקן יובל.

צו באשטעטיקן וואס איז געזאגט געווארן פון אנדערע באגריסער אין דעם באריכט, וואס מיר פארענטלעכן, איז אפשר דאס שענסטע אין אים, — חוץ זיין מאגנעטיש־דינאמישע פער־זענלעכקייט, — זיין ליבע צו מענטשן און צום מענטש, דעם יחיד; בפרט זיין פשוט־מענטשלעכע באציאונג צו קליין און גרויס. ער איז דערביבער מיט דער זעלביקער ליבע אויפגענומען און ארומגערינגלט געווען פון זיינע חברים און פרייַנט, וואס זיינען געווען נאענט צו אים. צו זיינע זעלטענע אייגנשאפטן מוז אוודאי צוגערעכנט ווערן דער פאקט וואס ער איז קיינמאל נישט געווארן קיין „בעל תשובה״, האט נישט אביערגעריכן מיט זיין יוגנט און יוגנט־אידעאל. אפשר איז דאס טאקע דער סוד און מקור פון זיין יוגנטלעכן טעמפעראמענט און יוגנטלעכן אויס־זען צו זיבעציק.

דער פרעזידענט פון מדינת ישראל, בן צבי, האט אין זיין באגריסונג צו ד״ר יוסף קרוק אים באטיטלט אלס נישט אפי־ציעלער אמבאסאדאר פון ישראל צו דער איראפאישער וועלט. מיר, וואס האבן צוזאמען מיט אים געטרונקען פון לעבעדיקן יידיש־פאלקסטימלעכן, יידיש־סאציאליסטישן קוואל, און צוזא־מען מיט אים געקעמפט פארן קולטורעלן און סאציאלן אויפ־שטייג פון די יידישע מאסן און פאר זייער סאציאלער און נא־צי־אנאלער באפרייאונג, וויינטשן אים צו זיין אין ישראל דער אמבאסאדאר פון די יידיש פאלקסמאן פון אלע אנדערע מארש־רישן. די יידישע פאלקסמאסן האבן מיט זייער ארבעט אויפצו־האלטן זייער אייגנארט און יידיש־סאציאליסטישע פאלקסטימלעכ־קייט; מיט זייער הילף פאר די יידן אין אנדערע לענדער און פאר ישראל, בפרט, — געווויס פארדינט זייער געוועלטן חלק עולם הזה און עולם הבא אלס גלייכע טיילן פון יידישן וועלט־פאלק.

גראד איצט, וועז מיר שרייבן די שורות, וויזיט די געשעע־נישן הינטערן „אייזערנעם פארהאנג״, אז דער וועג צו א פרייער און בעסערער וועלט קען נישט ארויסגעצוואונגען ווערן פון איין פאלק, א שטארקן, אויפן צווייטן, א שוואכערן. בפרט אויף א גאנצער וועלט. אויך דער וועג, אז ישראל זאל שפראכלעך און אידייאיש דאמינירן איבער א גאנצע וועלט יידן, איז א פאלשער. און די באציאונג צו יידיש, דעם אומשאצבארן אוצר, וואס דאס פאלק האט געשאפן אין משך פון דורות ברענגט גרויסן שאדן סיי ישראל, סיי די יידן פון אנדערע וועלט־טיילן.

באגריסנדיק אין נאמען פון אלע אונדזערע טשענטראל־ווער לאנדסלייט, אונדזער ליבן לאנדסמאן, ליבן חבר און פרייַנט פון אונדזער יוגנט אן ביז איצט, ד״ר יוסף קרוק צו זיין 70־יאריקן יובל, וווינטשן מיר אים און דער ליבער חברטע ראיע, ערשטנס, נאך לאנגע יארן גוטן געזונט און שאפערישקייט; צו דערלעבן די צייט פון שלום און פריי לעבן אין דער וועלט; שלום אין ישראל מיט אירע שכנישע אראבער, און מיט דער השפעה פון אונדזער בעל־יובל, אויף די פירער און יוגנט פון ישראל, צו ווירקן אין דער ריכטונג פון שותפות און הילף פון ישראל פאר אונדזער שווערע קאמף אויף דער זייט ים, אויפ־צוהאלטן אונדזער יידיש־פאלקסטימלעכע אייגנארט אין יידיש פאלקסלעבן.

דער 70־יאריקער יובל פון ד״ר יוסף קרוק אין מדינת ישראל

מיט א סך ליבשאפט און האר־ציקייט האט מען אין מדינת ישראל געפייערט דעם 70־יאריקן יובל פון ד״ר יוסף קרוק, דעם באקאנטן און פארדינסטפולן ארבעטער־פירער, שריפטשטע־לער און פארזיצער פון דער טשענטראלאווער לאנדסמאנשאפט אין מדינת ישראל. אין דער יידישער מדינה, וואו די פארטיי־צעשפליטערונג איז א גרויסע און וואו יעדער פארטיי און אר־גאניזאציע פירט אין א סך פרטים אן אפגעזונדערט לעבן, איז

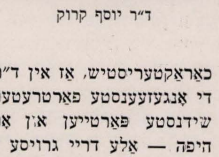

ד״ר יוסף קרוק

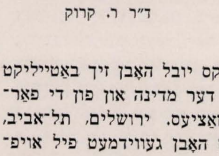

ד״ר ר. קרוק

כאראקטעריסטיש, אז אין ד״ר קרוקס יובל האבן זיך באטיליקט די אנגעזעענסטע פארטרעטער פון דער מדינה און פון די פאר־שידנסטע פארטייען און ארגאניזאציעס. ירושלים, תל־אביב, היפה — אלע דריי גרויסע שטעט האבן עווידמעט פיל אויפ־מערקזאמקייט דעם בעל־יובל. אין די מסיבות לכבוד ד״ר קרוק האט זיך געפילט, אז דא ווערט נישט באערט דער מענטש בלויז דערפאר ווייל ס׳איז א מנהג צו זאגן שבחים ביי אזא געלעגנהייט. פון אלע רעדעס, וואס האבן זיך געהערט אין די מסיבות, האט זיך קודם כל געפילט אז ד״ר יוסף קרוק איז אויך באליבט — באליבט דערפאר ווייל זיין ווערק, באלויכטן פון זיין אידעאליזם און פול מיט מסירת נפש, איז שטענדיק געווען דער ווערק פון א מאמין אין מענטשן, אין נצחון פון גערעכטיקייט, און אין ענד־גילטיקן זיך פון סאציאליזם.

געפענט דעם יובילייע בעצם האט א קורצע נאטיץ אין דער פרעסע, אז יצחק בן־צבי, דער פרעזידענט פון מדינת ישראל

און זיין פרוי, האבן איינגעארדנט אין פרעזידענטן־הויז אן אויפ־נאמע לכבוד ד״ר קרוק. אזוי ארום איז אויך באקאנט געווארן דער „סוד״, אז ד״ר קרוק איז א בן־שבעים, — אז זאך וואס לאזט זיך קוים גלויבן, זעענדיק ד״ר קרוק שטענדיק פריש און יונג, קאמפסלוסטיק און וואך לגבי די פראבלעמען, מיט וועלכע עס זיינען פול די יידישע און ניט־יידישע וועלט.

די ערשטע באגעגעניש ביים פרעזידענט פון מדינת ישראל

דער פרעזידענט פון מדינת ישראל האט געפונט די אינ־טימע מסיבה אין זיין פרעזידענטן־הויז, צו וועלכער עס זיינען איינגעלאדן געווארן פראמינענטע פריינט פון יובילאר. צווישן

ד״ר יוסף קרוק ביים פרעזידענט

אנדערע איז אויך איינגעלאדן געווארן דער פארזיצער פון טשע־סטאכאווער לאנדסמאנשאפט אין תל־אביב, ד״ר הארוויץ. דער פרעזידענט האט דערציילט, אז זיין ערשטע באגעגעניש מיט ד״ר קרוק איז געווען אויף דער קאנפערענץ פון סאציאליסטישן אינטערנאציאנאל אין יאר 1925. ד״ר קרוק האט דאמאלס אי־בערזעצט די רעדע פון בן־צבי אויף דער קאנפערענץ. „האבן מיר זיך געקאנט דאן פארשטעלן״, האט דער פרעזידענט געפרעגט „אז עס וועט קומען א טאג, וען איר וועט זיצן צו אייער זיבעציק־יאריקן יובל אין א מסיבה צוזאמען מיטן פרעזידענט פון מדינת ישראל?״

ד״ר י. קרוק האט דערציילט, אז זייענדיק לעצטנס אין צירידְ האט ער זיך געטראפן מיט דעם באריטן עסטרייכישן פירער און געווענדעם סעקרעטאר פון אינטערנאציאנאל, ד״ר פרידריך אדלער, און דער שמועס איז טאקע געווען וועגן יענער קאנ־פערענץ און וועגן דער רעדע פון בן־צבי. מען האט געזוכט אין די ארכיוון און געפונען יענע רעדע. דער פרעזידענט האט גע־זאגט, אז עס פרייט אים וואס קרוק געהערט צו זיינע מקורבים.

די פרוי פון פרעזידענט, רחל ינאית בן־צבי, האט מיטגע־מיילט אירע זכרונות וועגן ד״ר קרוק און זיין פרוי, בעת זייער עולה־זיין אין לאנד, אין יאר 1940. אין א מסיבה, וואס איז דע־מאלט אפגעהאלטן געווארן אין א הויז פון שותפותדיקע באַ־קאנטע, האבן ד״ר קרוק און זיין פרוי איבערגעגעבן וועגן די וואנדערונגען אין טיפע וועלדער, אין קעלט און שנייען; וועגן קאנצענטראציע־לאגער אין קארטוז־בערזעז. אן אנדער בילד וואס איז געבליבן איינגעקריצט אין איר זכרון, איז דאס אויס־זען פון ד״ר קרוק אין די טעג פון גרויסן פאלקסחורבן, ווי ער פלעגט לויפן כסדר אויף פאסט צו שיקן טעלעגראמעס צו פאר־שידענע וועלט־פערזענלעכקייטן; ער פלעגט זיי בעטן רחמים, זיי זאלן זיך באמיען צו העלפן די יידן, וואס זיינען פארמשפט צום אונטערגאנג דורך די נאציס און זייער הענקער־העלפער, און ווי בלאס איז געווען קרוקס געזיכט בעת ער פלעגט ברענגען זייערע אויסמיידנדיקע ענטפערס.

רחל בן־צבי האט אויסגעדריקט איר פרייד, וואס קרוק איז איצט „אין דער היים״, האט זיך באַצעצט אין לאנד און איז געווארן א בירגער פון מדינת ישראל.

דער פרעזידענט האט ווידער דערציילט זכרונות פון די „פאלטאווער טעג״ און זיין דעמאלטדיקע באקאנטשאפט מיט קרוקן.

— „איך בין זיכער״, — האט געזאגט דער פרעזידענט בן־צבי, — „אז די אויפקלערונג פון ד״ר ווייצמאן צווישן די שטאטסמענער פון דער וועלט, האט צוגעגרייט דעם באדן פאר דער אנטשטייאונג פון אונדזער מדינה, און מען מוז זאגן אז אויף דעם אויפקלערונג־עבעט צווישן די סאציאליסטישע מנהיגים אין דער גאנצער וועלט, האט ד״ר קרוק זייער פיל געטאן. ער איז אונדזער שליח אין דער אינטערנאציאנאלער ארבעטער־וועלט, און עס קומט אים דערפאר א גרויסן יישר־כוח״.

ד״ר קרוק האט דערציילט א בינטל זכרונות פון זיין גע־זעלשאפטלעכער שריפטשטעלערישער טעטיקייט זינט די יינג־סטע יאָרן זיינע אין טשענסטאכאווער גימנאזיע.

* * *

„דער סאציאליסטישער קלוב אין ירושלים״ האט איינגע־ארדנט א פייערלעכע מסיבה לכבוד ד״ר קרוק. די מסיבה איז גפֿעפירט געווארן אונטערן פארזיץ פון ש. שחריה, וועלכער האט געהאלטן די דערעפענונגס־רעדע: „ד״ר קרוק, דער מאמין אין מענטשן״.

— ס׳איז צו באוואונדערן״, האט ש. שחריה געזאגט, „ווי ווייט ד״ר יוסף קרוק איז טרייַ ביז היינט צו טאג זיינע יוגנט־חלומות; צום גרונט־געדאנק, וואס האט אים פארכאפט נאך זייענדיק א יונגער גימנאזיסט אויפן שול־באנק אין טשענ־סטאכאוו. דאס באוויזט אויף דער פרישקייט און אייביקער יוגנט, וואס איז פארקערפערט אין א גרויסן סאציאלן גדאנק, אין דער סאציאליסטישער אידייע, און וואס איז אומאפהענגיק פון די גלגולים פון דער צייט.

„די אמונה אין מענטשן און דער זיג פון דאס מענטשלעכע איבער דער חיה אין מענטשן, — איז אין זיין אינגעווייד. קרוק טראגט זי ווי א לויכטנדיקן פאקל אין די פינצטערנישן פון לעבן. און אז ער טראגט מיט זיך די דאזיקע „לאמטערנע״ שרעקט אים ניט אפילו צו בלייבן אליין, צו זיין „אומאפהענגיק״ (ער בלייבט בלויז „אפהענגיק״ פון זיין לאמטערנע...). אין פלוג גענומען האט ער שטענדיק אפגעהיט זיין אומאפהענגיקייט, און ווען אפילו דער וועג איז געווען א שווערער — אין אויך נישט קיין פאפולערער, איז קרוק געגאנגען אויף אים, וויל אויף דעם דאזיקן וועג האט קרוק געפונען זיך אליין. געפונען א זין אין לעבן. ווי אן „אומאפהענגיקער״ האט קרוק זיך נישט אפגעשראקן פאר תפיסות, נישט אין די צייטן פון צאר און נישט אין דער תקופה פון זעלבשטענדיקן פוילן. אמת, בשעת ער רעדט אמאל — אין ער האט נישט ליב צו רעדן צופיל וועגן די תפיסות, בא־זונדערס פון קארטוז־בערזעז, דעם שרעקלעכן פוילישן קאנ־צענטראציע־לאגער — באטאנט ער באזונדערס די מאמענטן פון דערניידערונג פונעם צלם אלקים אין מענטשן. עס האבן אים נישט אפגעשראקן די קלעפ און די ענויים פאר זיך: („איין מאל

שטאַרבט מען"), אַבער מער פון אַלץ האָט אים וויי געטאָן די גרונט־טענדענץ אַראָפצונידערן דעם כבוד פון מענטשן אין דעם אַרעסטאַנט. ווייל אין דעם האָט קרוק געזען דעם גרונט־היפוך, דאָס שיידנדיקע צווישן אים און „זיי". ער גלויבט אין מענטשן און אין דערהויבונג פון זיין כבוד, און „זיי", וואָס שטייען פון דער צוויטער זייט פון דער באַריקאַדע, פאַר זיי איז דער מענטש בלויז אַ כלי־שרת פאַר די האַרן, פאַר דער „האַרן־מאַראַל" און פאַרן רעזשים, פאַר דעם, מיטשיינסגעזאָגט, „אויבער מענטש", פאַר דער „בלאָנדער בעסטיע"...

דערפון נעמט זיך דער סוד פון ד"ר קרוקס השפעה. דער־פאַר האָבן געדורשט נאָך זיין וואָרט די אַרבעטער־מאַסן אין פוילן, און האָבן מיט גרויס אינטערעס געלייענט זיינע אַרטיקלען.

קרוק ווערט נישט נתפעל צו בלייבן אַליין און זיך צוריק־ציען צו דער פאַזיציע וואָס אויף אלפאסי גאס, 25, ירושלים. (זיין קלייבע באשיידענע וואוינונג אין ירושלים). אויך פון דאָרט קען מען שיסן, — און אפשר אויך טרעפן אין ציל. און אַלץ וואָס גייט אַרויס פון זיין פענ, איז באַשאַנקען מיטן חן פון ראַ־מאַנטיקער. שטענדיק גנבעט ער אַריין אין זיינעם אַ מאמר דעם גלויבן אין דער אמתקייט פון דער אידייע מענטש. ער פיעשטשעט זייַנע העלדן, וואָס האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט אָקטן, וועלכע האָבן פאַרמאָגט די פראַכט פון ראָמאַנטיק און די הערלעכקייט פון דער אייביקער שטרעבונג אויף אַ בעסערער וועלט, אויב נישט אויף אַ וועלט וואָס איז דורכאויס גוט...

נישטאָ קיין נביא אין זיין אייגענער שטאָט. אָבער ד"ר קרוק איז יאָ געווען באַליבט און פאָפולער אין זיין אייגענער שטאָט כשענסטאָכאוו. און טשענסטאָכאוו האָט אַרויסגעשטעלט זיין קאָנ־דיטאָור אַלס ערשטער קאַנדידאַט צו דער ערשטער פוילישער קאָנסטיטואַנטע. אמת, קרוק איז דורכגעפאַלן אין די וואַלן, פונקט ווי עס איז דורכגעפאַלן דער צווייטער קאַנדידאַט, פראָפעסאָר באַלאַבאַן, דער באַקאַנטער ידישער היסטאָריקער. דאָך, די סימ־פאַטיע פון טשענסטאָכאוו איז געווען אויף זיין זייט. אויך היינט איז דר" קרוק אַן דער שפּיץ פון „ארגון יוצאי טשענסטאָכאוו" אין ירושלים. ווייל עס ווייסן זיינע לאַנדסלייט אַז זיין תוך איז ווי זיין אויסערלעכקייט און זיין אויסערלעכקייט — ווי זיין תוך".

ד"ר קרוק דער עסקן, שריפשטעלער און מענטש

פראָפ' א. טאָרטאָקאָוער, פאַרזיצער פון ידיש וועלט־קאָנ־גרעס, האָט זיך אָפּגעשטעלט אויף ד"ר קרוק דעם עסקן און דעם — שריפשטשעלער; „די קאָמבינאַציע פון עסקן און שריפשטע־לער", האָט פראָפ' טאָרטאָקאָוער געזאָגט, „לאָזט זיך נישט גוט מאָכן. וועגן געווּיסע מענטשן קען מען זאָגן: ער איז דער בעסטער שריפשטעלער צווישן עסקנים און דער בעסטער עסקן צווישן שריפשטעלער. אָבער קרוק איז דער בעסטער שריפשטעלער צווישן שרייבער און אַן אָנגעזעענער עסקן צווישן עסקנים. קרוקן איז בייגעשטאַנען אַ גרויסער זכות: ער גיהערט צו די שאָפערס פון יענער באַוועגונג אין לעבן פון יידישן פאָלק, וואָס האָט אַרויסגעגעבן אַ גאַנצע רייע אידעאַלע עסקנים, וועלכע האָבן מיט זייער אינטעלעקטועלן, גייסטיקן אַרסענאַל געגעבן דאָס יידישע פאָלק אין דער גראָדער וועלט. איך קען זיך נישט פאָר־שטעלן די וועלט פון דער יידישער טעאָריע אָן יענער פאַרטיי „פאַראייניקטע" (ס.ס. און סיימיסטן), צו וועלכער ד"ר קרוק האָט געהערט. די אַנטוויקלונג פון אָלץ האָט אים וויי געטאָן די גרונט־טענדענץ אַראָפצונידערן דעם כבוד פון מענטשן אין דעם אַרעסטאַנט. ווייל אין דעם האָט קרוק געזען דעם גרונט־היפוך, דאָס שיידנדיקע צווישן אים און „זיי". ער גלויבט אין מענטשן און אין דערהויבונג פון זיין כבוד, און „זיי", וואָס שטייען פון דער צוויטער זייט פון דער באַריקאַדע, פאַר זיי איז דער מענטש בלויז אַ כלי־שרת פאַר די האַרן, פאַר דער „האַרן־מאַראַל" און פאַרן רעזשים, פאַר דעם, מיטשיינסגעזאָגט, „אויבער מענטש", פאַר דער „בלאָנדער בעסטיע"...

דערפון נעמט זיך דער סוד פון ד"ר קרוקס השפעה. דער־פאַר האָבן געדורשט נאָך זיין וואָרט די אַרבעטער־מאַסן אין פוילן, און האָבן מיט גרויס אינטערעס געלייענט זיינע אַרטיק־לען.

קרוק ווערט נישט נתפעל צו בלייבן אַליין און זיך צוריק־ציען צו דער פאַזיציע וואָס אויף אלפאסי גאס, 25, ירושלים. (זיין קלייבע באשיידענע וואוינונג אין ירושלים). אויך פון דאָרט קען מען שיסן, — און אפשר אויך טרעפן אין ציל. און אַלץ וואָס גייט אַרויס פון זיין פענ, איז באַשאַנקען מיטן חן פון ראַ־מאַנטיקער. שטענדיק גנבעט ער אַריין אין זיינעם אַ מאמר דעם גלויבן אין דער אמתקייט פון דער אידייע מענטש. ער פיעשטשעט זייַנע העלדן, וואָס האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט אָקטן, וועלכע האָבן פאַרמאָגט די פראַכט פון ראָמאַנטיק און די הערלעכקייט פון דער אייביקער שטרעבונג אויף אַ בעסערער וועלט, אויב נישט אויף אַ וועלט וואָס איז דורכאויס גוט...

נישטאָ קיין נביא אין זיין אייגענער שטאָט. אָבער ד"ר קרוק איז יאָ געווען באַליבט און פאָפולער אין זיין אייגענער שטאָט כשענסטאָכאוו. און טשענסטאָכאוו האָט אַרויסגעשטעלט זיין קאַנ־דידאַטור אַלס ערשטער קאַנדידאַט צו דער ערשטער פוילישער קאָנסטיטואַנטע. אמת, קרוק איז דורכגעפאַלן אין די וואַלן, פונקט ווי עס איז דורכגעפאַלן דער צווייטער קאַנדידאַט, פראָפעסאָר באַלאַבאַן, דער באַקאַנטער ידישער היסטאָריקער. דאָך, די סימ־פאַטיע פון טשענסטאָכאוו איז געווען אויף זיין זייט. אויך היינט איז דר" קרוק אַן דער שפּיץ פון „ארגון יוצאי טשענסטאָכאוו" אין ירושלים. ווייל עס ווייסן זיינע לאַנדסלייט אַז זיין תוך איז ווי זיין אויסערלעכקייט און זיין אויסערלעכקייט — ווי זיין תוך".

ד"ר קרוק דער עסקן, שריפשטעלער און מענטש

פראָפ' א. טאָרטאָקאָוער, פאַרזיצער פון ידיש וועלט־קאָנ־גרעס, האָט זיך אָפּגעשטעלט אויף ד"ר קרוק דעם עסקן און דעם — שריפשטשעלער; „די קאָמבינאַציע פון עסקן און שריפשטע־לער", האָט פראָפ' טאָרטאָקאָוער געזאָגט, „לאָזט זיך נישט גוט מאָכן. וועגן געווּיסע מענטשן קען מען זאָגן: ער איז דער בעסטער שריפשטעלער צווישן עסקנים און דער בעסטער עסקן צווישן שריפשטעלער. אָבער קרוק איז דער בעסטער שריפשטעלער צווישן שרייבער און אַן אָנגעזעענער עסקן צווישן עסקנים. קרוקן איז בייגעשטאַנען אַ גרויסער זכות: ער גיהערט צו די שאָפערס פון יענער באַוועגונג אין לעבן פון יידישן פאָלק, וואָס האָט אַרויסגעגעבן אַ גאַנצע רייע אידעאַלע עסקנים, וועלכע האָבן מיט זייער אינטעלעקטועלן, גייסטיקן אַרסענאַל געגעבן דאָס יידישע פאָלק אין דער גראָדער וועלט. איך קען זיך נישט פאָר־שטעלן די וועלט פון דער יידישער טעאָריע אָן יענער פאַרטיי „פאַראייניקטע" (ס.ס. און סיימיסטן), צו וועלכער ד"ר קרוק דאָס געהערט. די אַנטוויקלונג פון אָלץ האָט אים וויי געטאָן, די מלחמה פאַר זיינע רעכט — דאָס איז געווען אין פלאַטפאָרם פון דער דאָזיקער פאַרטיי. זי האָט נישט פיל דערגרייכט פון אַרגאַניזאַציע־נעלן שטאַנדפונקט. אָבער אַ סך־אַ סך פון איר גדעלנקען־וועלט נערן אונדז נאָך ביז היינט־צו־טאָג. דער דאָזיקער פאַרטיי האָט ד"ר קרוק געגעבן סטימול צו אירע פיל־וועדטיקע מעשים. קרוק איז נישט צוריקגעקומען, נאָר געגאַנגען פאַרויס. סאָציאַליזם איז נישט בלויז אַ טעאָרעטישער ענין; סאָציאַליזם איז ענג פאַרבונדן מיט דער וויסנשאַפטלעכקייט. דערפון נעמט זיך דאָס קלאָמערן זיך פון ד"ר קרוק אַן די ישראל־באַזעס און אין די רענעסאַנס־וועדק.

„וועגן ד"ר קרוק דעם שריפשטעלער לאָזט זיך פיל זאָגן. ער האָט פיל געשריבן, באַזונדערס וועגן דעם גערמאַנגל פאַר פרייהייט פון די קליינע פעלקער. ער האָט געגעבן אויסדרוק די שטרעבונג צו גערעכטיקייט, פרייהייט און ליבע צום מענטשן. בשעת איך בין געווען אַ סטודענט אין אוניווערזיטעט, האָב איך געזען אַן אויפשריפט אין דער מעדיצינישער פאַקולטעט: ׳בלויז אַ גוטער מענטש קען זיין אַ גוטער דאָקטאָר׳. אַזוי קען מען זאָגן: בלויז אַ גוטער מענטש קען זיין אַ גוטער שריפט־שטעלער און אַ גוטער עסקן. דער גוטער מענטש — דאָס איז די בעסטע מתנה אין אונדזער לעבן. איך וויינטש ד"ר קרוקן פאַר זאָל פאַרצוגן מיט דערפאָלג די דרייפאַכע סינטעזע פון שריפשטשעלער, עסקן און נאָבעלן מענטשן, און מיר זאָלן זוכה זיין צו גענישן פון זיינע נייע שריפטן".

* * *

זלמן רובאַשאָוו־שז"ר (געווענעער בילדונגס־מיניסטער און פאַרזיצער פון דער יידישער אַגענטן), האָט געזאָגט:

„עס ווערט דאָ גערעדט וועגן אייער לעבנס־וועג: איך גע־דענק דעם אַנהויב פון ס.ס.: איר — אינעווייניק, איך — אין דרויסן. היינט, אַז מען זעט יענע טעג רעטראָספעקטיוו, קען מען זאָגן, עס זיינען פאַראן מענטשן ווי באַוועגונגען, וואָס מען קען זיי משפּטן לויטן סוף. אָבער שוין דעמאָלט איז געווען מעגלעך זיך אפשטעלן אויף די פערזענלעכקייטן לויט די שטרעמונגען אין ס.ס. ס.ס. איז געווען אַ פאַרטיי פון ׳דאָן זשואַנען׳, וועלכע האָבן נישט אויפגעהערט צו זיין פאַרליבט, און יעדעס מאָל — מיטן זעלבן ברען, מיט דער זעלבער ליבע און שטורמישקייט. די איבעריקע פאַרטייען זיינען געבליבן ׳מאַנאַמיש׳. ס.ס. איז אָבער קיינמאָל נישט געווען זאָס אין ליבע...

„דער רבי, וואָס האָט נישט געהאָט זיינס גליכן, איז געווען נחמן סירקין. אין ס.ס. האָבן זיך שוין דעמאָלט געלאָזט מערקן דריי טיפּן תלמידים און אויב מען קען משפּטן ווי זיי זיינען אָלע פאַרענדיקט — איז זיך שווער פאַרצושטעלן, אַז זיי זיינען אָלע געווען תלמידים פון אין רבין. אַזוי האָבן זיי זיך אונטער־שיידט אייגער פונעם אַנדערן. עס איז געווען אַ שטרעמונג, וואָס האָט סימבאָליזירט דאָס לירישע אין דער באַוועגונג, די וויבקייט, די פאָעזיע, די מוזיק. זיי זיינען געווען די סימפא־טישסטע און זיי האָבן פאַרענדיקט ווי גרויסע ציוון־פרייַנט.

„איך וויל דערמאָנען לאַצקי בערטאַלדי. ביי אים האָט זיך פון דאָס נייַ צעשפּילט די ליבע צו ארץ־ישראל. אין אַנדערן עק איז געשטאַנען אַ ׳טרוקענער מתנגד׳, אַ פאַרביטערטער. מיר האָבן נישט געווואוסט פאַרוואָס. אָבער אויב משפּטן לויט זיין כוף, האָבן מיר געזען, אַז דער דאָזיקער ׳מתנגד׳ איז געגאַנגען אויף קרומע וועגן, דאָס איז געווען משה ליטוואַקאָוו און אינמיטן

איז געווען נאך א קאטאגאריע. צו דער דאזיקער קאטעגאריע האט געהערט שמואל ניגער, וועלכער האט געקרוינט די יידישע ליטעראטור אין גלות.

„צו דער ערשטער קאטעגאריע געהערן איך אונדזערע פרייַנט יעקב לעשצינסקי און ד״ר יוסף קרוק. ער איז פארליבט, א פארליבטער שרייבער אין ארץ־ישראל, און גלויבט אין דער יכולת פון אונדזער אנטווילקלונג. א סך יארן בין איך געווען שטאלץ דער רעדאקטאר פון קרוק אין „דבר״. איך בין געווען שטאלץ און זיך געפרייט, וואס ער האט זיך ארייַנגעגליידערט אין דער משפחה; איך האב אין אים געשעצט דעם נשמה־שורש פון דער ערשטער שטרעמונג פון ס.ס.; זיין ליבע און זיין מוט צו זיין א ראמאנטיקער. ס׳איז נויטיק מוט כדי צו זיין א ראמאנטיקער, ווייל דאס איז היינט נישט אנגענומען. עס זיינען פאראן אזעלכע, וואס פיעטשטען זיך און צעשמעלצן זיך פון ליבע צו דער גאון־תקופה פון די בראשית־טעג. עס ווייזט זיך ארויס, אז עס זיינען אויך דא אויערן דערפאר. ער לעבט נאך מיט זיין נעכטן.

„עס איז פאראן עפעס פון דאנקבארקייט, אין א לעבנס־אפשאצונג. דאס איז די בענקשאפט נאך דעם ליכט פון פער־זנגלעכקייטן. א סך האט קרוק געשריבן איבער דער ארבע־טער־באוועגונג. און ער צעזינגט זיך און צעשפילט זיך, בעת ער רעדט וועגן די לייכטנדיקע פערזענלעכקייטן, ווייל פון אים אליין שטראלן ארויס נשמהדיקע ליכט־פונקטן. זיין האַרץ ציט צו זיי, ווי דער שורש פון זיין נשמה. אין דערפאר האט די על־טער אויף אים קיין שליטה נישט.״

ז. שז״ר האט פארענדיקט זיין גיסטרייכן שמועס מיט וואונטשן צו ד״ר קרוק און זיין פרוי, זיי זאלן היטן זייער פרישקייט, און אז יענער פייער זאל ממשיך־זיין צו לייכטן אין זיי נאך א סך יארן.

א. ארעסט (אחדות העבודה) האט געבעטן ד״ר קרוקן צו שרייבן א בוך איבער דער ארבעטער־באוועגונג און אירע פער־זנגלעכקייטן. ארעסט האט זיך אפגעשטעלט אויף דער גרויסער ראל וואס ד״ר קרוק האט געשפילט אין לאנדאן בשעת דער רעוואלוציע פון 1917 צוזאמען מיט די דארטיקע בארימטע פאליטישע עמיגראנטן, פעטער קראפאטקין, זונדעלעוויטש, ליט־וינאָ און טשיטשערין.

מענדל שניארסאן (פון ירושלים־ער אוניווערזיטעט) האט וואָרעם באגריסט דעם יובילאר: „ס׳איז ממש צו באוואונדערן״, האט ער געזאגט, „ווי אזוי להפיך צו אונדז, וואס האבן באקומען א רעליגיעזע, אדער יידיש־נאציאנאלע דערציאונג, האט ד״ר קרוק, וואס קומט פון אן אבסאלוט אסימילירטער און גרויס בורזשואזער משפחה, זיין לעבן אפגעגעבן דער יידישער סא־ציאליסטישער און נאציאנאלער באוועגונג״.

יוסף חריף (לינקע פועלי־ציון) האט דערמאנט די גרויסע דערפאלגן פון ד״ר קרוק אין פוילן מיט זיינע לעקציעס און פארלעזונגען. ער דערציילט ווי ד״ר קרוק איז געקומען קיין כאסנאוויץ צו ארגאניזירן די פוילישע קוילן־גרעבער, און ווי אין אן ארעמער יידישער ארבעטער־שטוב האט ער אין א בינ־השמשות געדאונט מיט די קוילן־גרעבער א סאציאליסטישן „מנחה־און־מעריב״. עס האבן נאך געהערט אדוואקאט עלשטין, בריק פון קאונער „פאלעסטינער אמט״, א״אנד.

ד״ר קרוק, דאנקענדיק די פריינט — אפשאצער און באַ־גריסער — האט דערציילט אינטערעסאנטע זכרונות „פון יענע גרויסע טעג״.

דאס איז געווען אין ירושלים.

דער ערן־קאמיטעט

די צאלרייכסטע אין גרעסטע פייערונג איז פארגעקומען אין תל־אביב, וואו ס׳איז געשאפן געווארן א ספעציעלער ערן־קא־מיטעט מיט די אנגעזעענסטע פארטרעטער פון דער באפעל־קערונג צוזאמען מיט די פירער פון טשענסטאכאוועך לאנדס־מאנשאפט. צום קאמיטעט האבן געהערט: יוסף שפרינצאק, פאר־זיצער פון ישראל פארלאמענט, זלמן ארן — בילדונגס־מיניסטער, זלמן שז״ר־רובאשאוו פון דער יידישער אגענטי, ש. ז. שרגאי פון דער אגענטי פארוואלטונג, יונה כסה — דער גענעראל סעקרע־טאר פון מפא״י, מ. נמיר — דער גענעראל סעקרעטאר פון הסתדרות, ג. אגרון — דער מעיאר פון ירושלים, שלום אש, יצחק גרינבוים (פירער פון די פויליש יידן און געוו. אינערן־מיניסטער), ד״ר זראבקין (מפ״ם, א. וועהרהיים (דירעקטאר פון ארבעטס מיניסטעריום), י. זרובבל, פראפעסאר טארטאקאָ וועד, י. לוי (געוואלטער סעקרעטאר פון הסתדרות הפקידים), ח. למדן (געוואלטער וויצע־פארזיצער פון כנסת), ל. פינעס (געוו. פראווינציטער, גרינדער און מיטרעדאקטאר פון „די גאלדענע קייט״), מ. צאנין — (רעדאקטאר פון „לעצטע נייעס״), י. קלינאוו (דירעקטאר פון סוכנות), ד״ר בן־ציון ראזין (געוו. די־פוילאמעטישער פארטרעטער אין בולגאריע), פראפעסאר פון וויצמאן אינסטיטוט), רייכערט, אנשעל רייס (פירער פון די פועלי־ציון אין פוילן), חיים שורער (שעף־רעדאקטאר פון „דבר״) און פראפעסאר פישל שניאורסאן.

פון דער טשענסטאכאוועך לאנדסמאנשאפט זיינען אין קא־מיטעט געווען פארטרעטן: ד״ר א. האראוויטש, פארזיצער, אברהם גאטליב (סעקרעטאר), ש. אפרים, גב׳ פ. גרינבוים, ח. צבי און ג. קורלאנד; פון חיפה — ש. בלום און צ. ישכיל. פון ירושלים — פייוול זוברסקי און ד. לאנדסמאן.

דעם שיינעם און גרויסן זאל האבן איבערפילט הונדערטער געסט: דעפוטאטן הויכע רעגירונגס פארטרעטער, שריפטשטע־לער, זשורנאליסטן, עסקנים און די טשענסטאכאוועך לאנדסלייט. עס האט געהערשט א האַרציק־וואַרעמע, פריינטשאפטלעכע שטי־מונג. ביים פרעזידיום־טיש איז געזעסן דער ערן־קאמיטעט.

די פייערונג האט דערעפנט, אין נאמען פון די טשענסטא־כאוועך לאנדסלייט, דער פארזיצער ד״ר האראוויץ.

— „אלס א טשענסטאכאוועך בין איך שטאלץ״, זאגט ד״ר האראוויץ, „וואס איך האב דעם כבוד צו עפענען היינט דעם באַ־קעט לכבוד אונדזער טשענסטאכאוועך לאנדסמאן, אונדזער גרויסן פרייַנט, ד״ר יוסף קרוק.

„יוסף קרוק האט באקומען א גרויסע ירושה: זיין זיידע איז געווען א קעמפער פאר דער פויליש־יער אומאפהענגיקייט און האט אויף זיין אייגענעם חשבון אויסגעהאלטן א קעמפער־אפטיילונג קעגן דער צארישער מאכט. דער קאמף־גייסט פון זיין זיידן לעבט אין ד״ר קרוקן. אבער קרוק האט דאס פאר־בריטערט. פון זיין יוגנט אן שטרעבט ער צו דער באפרייאונג פון מענטש און פון דער מענטשהייט. דאס אייגנארטיקע בייַ ד״ר קרוקן איז, וואס ער איז געקומען פון א גבירישער און פול־שטענדיק אסימילירטער משפחה און איז אריין אין דער יידי־שער ארבעטער־באוועגונג נאך אין דער צייט, וועו ער האט

נישט געקענט קיין איין וואָרט יידיש. זייט זיין 17טן לעבנס־יאָר איז ער געווארן אַ קעמפער און האָט נישט אין מאָל געפילט דעם טעם פון תפיסות און פֿאַרפֿאָלגונגען. בשעת דער ערשטער וועלט מלחמה האָט ער געַאַרבעט צוזאַמען מיט ישׂראל זאַנגוויל, און איז אויך געווען איינער פֿון די גרויסע פֿירער פֿון דער פֿאַרשידענער עמיגראַציע. בשעת דער רעוואָלוציע, קיין רוסלאַנד, וואו ער האָט וויי־טער געקענט פֿאַר זייער אידיין. שפּעטער איז ער געקומען קיין פּוילן.

„איך קען ד״ר קרוק פֿערזענלעך זינט ער איז געקומען קיין ארץ־ישׂראל. איך קען גוט זיין וואַרעם יידיש הארץ. וועג ס׳זייַנען געקומען די ערשטע ידיעות וועגן די אומגליקלעכער מענטש ווי ער, איז נישט געווען קיין מער אומגליקלעכער מענטש ווי ער. ער האָט זיך געווענדעט צו די וועלט־באַרימטע פֿערזענלעכקייטן, זיי זאָלן העלפן ראַטעווען די יידן, אין האָט אָפּגעגעגעבן דעם דאָ־זיקן קאַמף אָלע זיינע כוחות.

„איך וויל ציטירן וועגן ד״ר קרוקן צוויי מיינונגען פון אוי־טאָריטעט מענטשן. אונדזער פֿרעזידענט בן־צבי האָט גזעגאָגט, אַז ד״ר קרוק איז אונדזער אָפּאָסטאָל אין דער סאָציאַליסטישער וועלט, און אינזשינער ש. קאָפּלאָנסקי, דירעקטאָר פון חיפּהער טעכניקום, און איינער פון די וויכטיקסטע מיטגלידער פון דער יידישער אַרבעטער־באַוועגונג, האָט גזאָגט: ׳אָלס יידישער שרייבער איז קרוק אַ סינטעז פון אַ פּוילישן ראַמאַנטיקער מיט אַ פונק פון חסידות, פֿאַרבונדן מיט דער גרונטלעכקייט און יסודותדיקייט פון אַ ליטוואַק׳. ער איז אַ פּובליציסט וואָס זעט די וואַרצלען פון די געשעענישן און די ראָל פון די פֿערזענ־לעכקייטן, וואָס ווירקן אין זיי. ער פֿאַרשט די היסטאָרישע יסודות און די סאָציאַלע תקופות וועגן וועלכע ער שרייבט. אָלס יידישער סאָציאַליסט איז ער געוואָסקן אויף דער לערע פון נחמן סירקין און פון דער רוסישער רעוואָלוציע, קרוקס שטח איז אָבער נאָך בריטער: צו זיין רוסישער דערפֿאָרונג קומט צו די קולטור פון פּוילן, ענגלאַנד און פֿראַנקרייך. דעם אינטערנא־ציאָנאַליזם האָט ער ניט געגנומען פון ביכער. דער אינטערנא־ציאָנאַליזם ליגט אין זיין נשמה. ער באַזיצט אַ גרויסן גייסטיק פֿאַרמעגן און צייכנט זיך אויס מיט קרבנות־גרייטקייט פֿאַרן אמת און פֿאַר אָלע אונטערדריקטע און באַוווילטהע. דאָס האָט געזאָגט קאָפּלאַנסקי, וואָס קען ד״ר קרוקן פון זיין יוגנט אָן.

„נישטאָ קיין סך אַזעלכע פּריינט אין לעבן ווי ד״ר קרוק, ווער עס זאָל נישט זיין, וועג ער וועגדט זיך נאָר צו אים, ריפט ער זיך אָפּ ווי אַ פּריינט, און דאָס איז אָן אויסערגעווייגלעכער שטרייך, וואָס מען מוז הויך אָפּשאַצן. ער איז נאָך אינמיטן דער אַרבעט און גרייט נאָך צו עטלעכע ביכער. ווי מען האָט גזאָגט, איז ער ביי אונדז דער צווייטער עמיל לודוויג, וואָס פֿאַרשט אין פֿאַרשטייט די ראָל פון די פֿערזענלעכקייטן אין דער געשיכטע.

„אין נאָמען פון אָלע טשענטאָאוער באַגריס איך אים און בענטש אים, און ווינטש אים דערפֿאָלג און גליק״.

יוסף שפּרינצאַק זאָגט:

— „איך זע אַ נויטוועגדיקייט אין אַ מסיבה לכבוד קרוקן יע־דס מאָל וועג איך לייגן זיינע אַרטיקלען אָדער זיינס אַ בוך. זיינס אַן אַרטיקל איז ווי דערפֿרישנדיקער ווינט אין חמסין־טאָג פון אונדזער לעבן, אַן אָאַזיס אין מדבר. איך מיין, אַז מען האָט עדאַרפט איינאַדענען אַ האַרציקע און אינטימע מסיבה נישט דערפֿאַר, ווייל ד״ר קרוק איז געבוירן געווארן אין טשענטאָאוו, אין געווען אַ זון פון אַן אַסימילאַטאָר, נאָר ווייל ער איז אַ מענטש, וואָס זוכט שטענדיק דאָס מענטשלעכע. ער איז דער ראַמאַנטיקער אין דער דאָזיקער ווירקלעכקייט, און נישט דווקא קיין פּוילישער ראַמאַנטיקער נאָר אַ יידישער ראַמאַנטיקער. איך וויס נישט, צי ער וועט זיך באַליידיקן פון מיינע רייד. איך וויס וואָס עס איז אַזוינס רעאַליזם און אוודאי וועט ער מיט מיר דיסקוטירן פֿאַר און קעגן מאַרקסיזם אין רעאַליזם, אָבער איך שאַץ זייער שטאַרק אפּ דעם ראַמאַנטיקער. ראַמאַנטיקער — דאָס איז עפּעס פון דער אייביקייט. רעאַליסט — איז אַ קאַניונק־טור־זאַך. ראַמאַנטיקער — דער הייסט רודערן צו אַ גוטער און שיי־נער זאַך. און דאָס איז דער יסוד, דער מקור, פון יעדן ראַמאַ־טיזם אויף דער וועלט — און דאָס איז אייביק, פֿונקט ווי ס׳איז אייביק דער פרילינג. עס איז דאָ ווינטער און קעלט, אָבער דערנאָך קומט דער פרילינג.

„גייט, אַלזאָ, צווישן אונדז אַרום אַ מענטש, וואָס וויל נאָר דאָס גוטע אין דאָס שיינע. גייט צווישן אונדז אַרום אַ מענטש — אַ סאָציאַליסט. עס זיינען פֿאַראַן אַ סך סאָציאַליסטן אויף דער וועלט. ווער איז היינט נישט קיין סאָציאַליסט? אָבער עס גייט אַרום צווישן אונדז אַ מענטש, וואָס איז פון דער נאַטור אַ סאָציאַליסט און עטישער מענטש אין זיין מהות. אַז ער רעדט וועגן מענטשן און פירער אָדער וועגן געשעענישן, גלי־דערט ער איין אין די זכרונות דאָס שטרעבן צו עפּעס בעסערס, וויל אַן דעם איז נישטאָ קיין לעבן. אַ ראַמאַנטיקער איז זיך נישט מייאש. ער גייט צווישן אונדז, און איז נישט צופרידן — און די דאָזיקע אומצופרידנקייט איז אַ האַרציקע און דערמו־טיקנדיקע.

„אָט איז ער דאָ אין אונדזער לאַנד — און איז צופרידן פון דעם, וואָס ווערט דאָ געשאַפן; ער איז אָבער נישט צופרידן, ווי אַזוי אָלץ ווערט געשאַפן און ער קריטיקירט. זיין קריטיק איז אָבער אויס ליבע צו די ענינים.

„פֿאַר אַזאַ מענטשן מעג מען יעדן מאַנטיק און דאָנערשטיק איינאַרדענען מסיבות, ווייל דאָס איז אַ פריינטשאַפטלעכע מסיבה פֿאַר אַ מענטשן, וועלכער איז אַ כהן פון אַ גוטן געדאַנק און גוטן געפּיל צוזאַמען. כ׳וויל אויך זאָגן, אַז איך לייגן מיט ליבשאַפט זיינע ארטיקלען, און די רייד איבערצייגן מיך, וואַרום ווי קען מען זיך נישט איבערצייגן אויב מען באַגריפֿט דעם וואָס עס דאַרף זיין בעסער? אַ בעסערן סאָציאַליזם, פֿאַדערט קרוק, בעסערע מענטשלעכע באַציאונגען פון איינעם צום אַנדערן; וויניקער ברוטאַליטעט און מער איידלקייט, דאָס אַלץ דריקט אויס קרוק אין זיינע ארטיקלען, ביכער און שמועסן. זיין אויפקלערונג האָט אַ נשמהדיקן יסוד.

„איך וויל ווינטשן מיין פרייַנד ער זאָל נאָך אַ סך יאָרן נישט אויפֿהערן צו זיין קרוק, ער זאָל מצליח־זיין אויסצודריקן זיינע געפּילן אַן אויפֿהער, מיט התמדה און מיט דער זעלבער פריש־קייט, און גוטן ווילן. — און דער גוטער ווילן זאָל אים באַגלייטן דאָס גאַנצע לעבן זיינס״.

י. שפּרינצאַק לייענט דעם ברייוו פון דעם בילדונגס־מיניסטער זלמן ארן, אין וועלכן ער שרייבט:

„עס טוט מיר זייער לייד, וואָס דרינגענדיקע ענינים האָבן מיך פֿאַרהאַלטן דעם אָוונט אין ירושלים און פֿאַרמיטן פון מיר דאָס פֿאַרגעניגן, זיך צו באַטייליקן היינט אין דער דאָזיקער מסיבה.

„אין שייכות מיטן 70־יאָריקן יובל פון מיין טייערן פריינד

ד״ר יוסף קרוק האָב איך אויסגעדריקט מיינע פֿאַרעראָנגס־געפֿילן צו אים אָלס דענקער, שריפֿטשטעלער און עסקן, וואָס האָט געווידמעט זיין לעבן צו זוכן די נשמה יתירה אין מענטשן און אין יידן.

„איך זע אין ד״ר יוסף קרוק דעם טרעגער פון אַ גרויסער אמונה אין פּוליער אויפֿריכטיקייט, — אַ זאַך וואָס איז אַ פּיל־וועריטיקע סגולה אין אונדזער צייט.

„איך וויינטש אים אַז נאָך פּיל יאָרן זאָלן אים ביישטיין זיינע סגולות, און עס זאָל אים געלינגען אונדז צו מהנה זיין, ווי אין דער פֿאַרגאַנגענהייט, מיט זיינע גוטע מידות און וויכטיקער שאַפֿונג״.

דער יסורים־וועג פון טשענסטאָכאָוו ביז ירושלים

דער גוט באַקאַנטער ציוניסטישער פּירער יצחק גרינבוים זאָגט.

„אין 1903 בין איך געפֿאָרן פון וואַרשע קיין לאָדזש צו־זאַמען מיט מיין פֿריינד דעם אינזשינער יאָן קירשראָד, צו האַלטן אַ רעפֿעראַט וועגן דער ׳עטיק פון דער אַסימילאַציע׳. בשעת דער שטורמישער פֿאַרזאַמלונג איז צו מיר צוגעגאַנגען אַ גימנאַזיסט און געהאַט מיט מיר אַ שמועס. דאָס איז געווען דער הינטיקער ד״ר קרוק. שפּעטער האָבן מיר זיך במשך פון יאָרן נישט באַגעגנט.

„פֿאַרן 6טן ציוניסטישן קאָנגרעס האָב איך זיך באַקענט מיט די ברידער לעשטשינסקי, מיט שמואל ניגער און מיט דער גאַנצער חברה, וואָס האָבן דערנאָך געגרינדעט די ״ציוניסטיש־סאָציאַליסטישע אַרבעטער־פּאַרטיי ס. ס.״. איך בין זיך שפּעטער פונאַנדערגעגאַנגען מיט דער גרופּע. די ציוניסטן סאָציאַליסטן זיינען געווען טעריטאָריאַליסטן און איך בין געבליבן בייַ ארץ־ישראל. וועג כ׳האָב זיך דערוואוסט, אַז קרוק איז געוואָרן אַ טעריטאָריאַליסט, האָט עס מיך זייער געוואונדערט: ווי קומט עס, אַ פּוילישער יידישער זאָל ווערן אַ טעריטאָריאַליסט? הינטן, אַז מיר אַלע, וואָס זיינען געבליבן לעבן, האָבן זיך געטראָפֿן אין מדינת ישראל, — קען איך מיר דערלויבן צו זאָגן: איך האָב ליב קרוקן נאָך פון דעמאָלט אָן, וועג ער איז נאָך געווען אַ גימנאַזיסט. ס׳איז מיר פֿאַרבליבן אָן אנגענעמער אייַנדרוק פון יענעם גימנאַזיסט, מיט וועלכן כ׳האָב מיך שפּעטער גוט באַקאַנט.

„ד״ר קרוק אַראָקערפֿערט אין זיך דאָס גייסטיקע בילד פון אַ מענטשן, וואָס איז פון דער יוגנט אָן אַרויס פון די ריינע פון דער יידיש־פּוילישער אַסימילאַציע און איז אַריבער צו די גרויסע ריינע פון די יידישע מאַסן, וואָס איז געווארן זייער לערער, פירער און קאָמפּער פֿאַר זייערע רעכט.

„אין ענגלאַנד האָט זיך ד״ר קרוק פֿאַרבונדן מיט דער ענגלישער לייבאַר־פּאַרטיי און זיך באַפֿריַנדעט מיט אירע פירער. אין פּוילן האָט ער פֿאַרזוכט דעם טעם פון די פּוילישע תפיסות און איז געווען פֿאַרשיקט אין קאַנצענטראַציע־לאַגער קאָרטוז־בערעזע. זיין וועג איז געווען דער יסורים־וועג. אַז איך וועל שרייבן אָן אַרטיקל וועגן קרוקן, וועל איך עס אָנרופן, ׳דער יסורים־וועג פון יוסף קרוק — פון טשענסטאָכאָוו ביז ירושלים׳. אָלע וואָס קרוק האָט געטאָן איז באַהויכט מיט אַ נשמה־יתירה, מיט אמונה אין דער ריינסטער, פּריסטער פֿאָרם. איך מוז דאָ דערמאָנען, אַז ער האָט פֿאַרשטאַנען אויך אַנדערע. קיינמאָל האָבן מיר זיך נישט געקריגט. שטענדיק זיינען מיר געווען פֿרייַנד. איך האָב אין פּוילן געזוכט מיט ליכט אַזעלכע מענטשן ווי קרוק, ווי זרובבל און אַנדערע, וועלכע זאָלן מיר העלפן אין דעם גראָנגל, וואָס מיר האָבן דעמאָלט דורכגעמאַכט.

איך באַגריס אייך, חבר קרוק, איך גלויב, אַז דער יסורים־וועג איז געווען כדאי. זייט גליקלעך אין ארץ ישראל!

דער גרויסער אָפּטימיסט און הומאַניסט

יונה כסה, געגנערָאל סעקרעטאַר פון מפא״י, זאָגט:

— „איך קען דעם חבר קרוק בלויז 10־12 יאָר, נישט מער. אָבער די אַלע יאָרן טרעף איך זיך מיט אים אָפֿט, — און איך וויל זאָגן, אַז איך שאַץ אים זייער הויך. וויייל ער איז אַ וואונדער־ערבאַרער מענטש. ער איז געבענטשט מיט פֿראַכטיקע סגולות, מענטשלעכע, אויסערגעווענלעכע. איך שעץ אים, וויייל קודם כל איז ער אַ הומאַניסט: ער האָט ליב דעם מענטש, זיין פֿאָלק, די געזעלשאַפֿט, די דיכטונג, די ליטעראַטור, די געשיכטע. זיין דעוויז איז ליבע. ער איז אַ פּריינד און נישט קיין שונא. ער האָט אַ גוט הארץ און וויינטשט נאָר גוטס זיינע חברים און פּריינד און מענטשן — אָלס מענטשן. ער איז אַ גרויסער אָפּטימיסט. קיין וויינט, — און מיר לעבן דאָך אין אַ תקופה פֿן ׳בייזע וויינט׳, — רייסט פון זיין הארצן נישט אַרויס די אמונה אין מענטשן; זיין גלויבן אין דעם צוקונפֿט פון גוטס, אין נצחון פון הומאַניזם, אין זיג פונעם סאָציאַליזם. אַזוי פון אַנהייב ביז היינט צו טאָג, חוץ דעם וואָס מיר פייערן זיין יובעליי־אָריקן יובילייַ, גייט ער אַרום ווי אַ טרוימער. אַוודאי האָט ער אַ סך דערפֿאָרונג. אַוודאי איז ער זאָט מיט אַנטוישונגען, אָבער ער איז געבליבן אַ טרוימער.

„איך מיין, אַז אין אונדזער געזעלשאַפֿט — און איך וויל וועגן אירע נישט ריידן קיין שלעכטס — זיינען נישט פֿאַראַן קיין סך ווי ד״ר קרוק, וואָס סימבאָליזירן די מענטשן־פֿראַכט. פון מיינע באַגעגענישן מיט חבר קרוק, וועלכע זיינען פילפֿאַך־בייקע און רירן אָן אַ סך ענינים, גיי איך שטענדיק אַרויס מיט אַ געפֿיל פון דערמוטיקונג. וויייל חבר קרוק געהערט צו יענע מענטשן, וואָס ביי אָלע אַנטוישונגען אונדזערע ווייַזן זיי, אַז דער מענטש קען זיין בעסער, דערהויבענער, ריינער, ערלעכער און גערטנייַער. און דאָס איז אַזוי וויכטיק אין אונדזער געזעלשאַפֿט.

ס׳איז נישט קיין גוזמא בעת מיר זאָגן, אַז קרוק סימבאָליזירט די יוגנטלעכקייט. איך זאָג, אַז טראָץ ליבגוויסטישע שוועריקייטן האָט ער (און ער איז נישט לאַנג מיט אונדז!), פֿאַרבאַרגענע חושים תופס צו זיין אונדזער ווירקלעכקייט און צו לעבן מיט אונדז, און דאָס איז אייַנער פון די וואונדער אין זיין עלטער. ער איז דורכויס אַ מענטש פון אונדזער לאַנד און פון אונדזער מדינה, און דאָס אַלץ איז אַ פּועל־יוצא פון זיין יוגנט־לעכקייט און פּריסקייט.

איך וויייס, אַז ער איז איצט באַשעפֿטיקט מיט זייער אַ גרויסער און זייער וויכטיקער אַרבעט וועגן דער עשיכטע פון דער אַרבעטער באַוועגונג. ער טראָגט אין הארצן דעם חלום וועגן אַרבעטער־אייניקייט. זייענדיק איבער 50 יאָר פון זיין לעבן אַ סאָציאַליסט, וויייס ער אַז איינע פון די גרעסטע אומגליקן איז — די שפּאַלטונג פון דער אַרבעטער־באַוועגונג. און ער זאָגט מיר שטענדיק, אַז דאָס וואָלט ער וועלן לאָזן אַ ירושה אונדזער יוגנט: דעם גלאַנץ און די וויזיע און די גיטטוענדקייט פון אייניקייט; אויב מיר טראָכטן ערנסט וועגן פֿאַרווירקלעכונג פון סאָציאַליזם אויף דער וועלט און אויך אין אונדזער מדינה.

דער היסטאָריקער און קינסטלער

„טייערער חבר קרוק! איך ווינטש אייך לאַנגע יאָרן און איר זאָלט זוכה זיין מיט אונדז צו זען די פֿאַרווירקלעכונג פון אונדזער בעסטע שטרעבונגען.

חנה למדן (געוועזענע וויצע־פֿאָרזיצערין פון כנסת) זאָגט:

— „איך געהער צו די פֿאַרערער פון ד״ר קרוק. פון יעדן שמועס געווין איך עפעס אן דאָס איז אויך אַ פֿאַרגעניגן חוץ דעם נוצן. קרוק געהערט צו די וויניקע מענטשן, וואָס מען זאָל נישט שמועסן מיט זיי, געווינט מען פון דעם. און דאָס גרעסטע: ער איז צווישן די בעציילטע, וואָס לערנט די יוגנט צו פֿאַרשטיין די פֿאַטערס פון סאָציאָליזם. נישט נאָר זייער תורה, נאָר אויך, ווי ס׳האָט געזאָגט ד״ר ראָזין, ווי זיי זיינען געווען אין טאָג־טעגלעכן לעבן. פֿאַרוואָס זיי האָבן געקעמפט און ווי אַזוי זיי האָבן געווירקט אויף די חברים, אין אויף דער באָוועגונג. מיר זיינען דערצויגן געווארן אין דער ׳טעכנישער תקופה׳ — צופיל טעכניק, אפשר. און דערפאַר איז גוט, וואָס עס איז דאָ אייגער וואָס קען אונדז אויסמאַלן מענטשן אין באַוועגונגען. נישט נאָר שרייבט קרוק, נאָר ער מאַלט ווי אַזוי ער האָט זיי געזען, געשמועסט מיט זיי, און געראַנגלט זיך מיט זיי. קרוקס געשיכטע איז מאָלעריי. ער איז אַ פֿאַרטרעטיסט. קרוקס אַרטיקלען זיינען נישט קיין טאָג־טעגלעכע דערשיינונגען. אָן אַזעלכע שילדערונגען איז נישט מעגלעך צו פֿאַרשטיין געשיכטע: קרוקן איז אַ ביסל שווערלעך ביי אונדז צוליב דער שפּראַך און צוליב דעם ציפאַסן זיך צו אונדז. אָבער אפשר וויניקער פון אונדז אַלעמען וויס קרוק ווי שטאַרק ער איז ביי אונדז באַליבט און געשעצט צווישן די לייענער. די טויזנטער לייענער און יוגנט, וואָס לייענען קרוקן, זיינען אים דאַנקבאַר. ער שטעלט מיט זיך פּאָר אַ לערער, אַ דערציער און גיט אַ מעגלעכקייט די בריידע יוגנט־מאַסן צו ירשענען אַבסיל פון זיין תורה. איך בענטש אויך זיינע לעבנס פּריינדין וואָס גייט מיט אים, וואָס היט זיין געזונט און קעמפט צוזאַמען מיט אים״.

קרוק איז געבליבן דער זעלבער

דוד ליפשיץ (דעפּוטאַט פון כסנת) זאָגט:

„יעדער פון אונדז איז געקומען קיין ארץ־ישראל אויף אַנדער־ע וועג און אויף אַן אַנדער אופן. און דאָס איז דער כוח פון דער באַוועגונג. קרוק שטעלט מיט זיך פּאָר אַ באַזונדערן לעבנס־ווערג, אַ לעבן פון די שטאַרקסטע ראַנגלענישן. איך האָב אים געקענט פריער פון ווייטן און איצט פון דער נאָענט. דאָס וואָס ער דריקט אויס געהערט צום פיינסטן און איידלסטן.

„די היינטיקע מסיבה איז נישט קיין געווייגלעכע. קרוק האָט זיך נישט געבעטן, ער איז געבליבן אַזוי ווי ער איז אַלע מאָל געווען. ער קען נישט זיין — נישט נאָטירלעך. סיי אויסערלעך, סיי אינערלעך. ער האָט זיין אייגענע אינדיווידואַליטעט. אָבער נישט וויניקער פון אונדז אַלע באַמיט ער זיך אַרייצודרינגען אין אונדזער אינעווייניגסטן לעבן. ער טוט דאָס אויף אַ גאַנץ אייגנאַרטיק אופן. דאָס שאָפט אַ געוויסע דיסטאַנץ. ער זעט אונדז פון אינעווייניק און פון דרויסן. דאָס גיט אים די מעג־לעכקייט צו זען וווייטער ווי יעדער איינער פון אונדז. איך וויל זאָגן, אַז איך האָב אַ באַזונדערע צופֿרידנקייט, ווען מיר באַ־געגענען זיך מיט אים און מען שמועסט מיט אים, ווען מען הערט זיינע באַמערקונגען וועגן אידייען און באַוועגונגען. איך האָב אַ זכיה צו זיצן אַמאָל מיט אים ביי אַ טישל אין כנסת און האָבן הנאה פון דעם.

„ער איז אפשר ביי אונדז אַן אויסערגעווינלעכע דערשיינונג: פּרישקייט און גרונטלעכקייט צוזאַמען מיט נאַטירלעכקייט. זיין ספּעציעלע יוגנטלעכע אנשטרענגונג איז פילן זיך ביי אונדז נאַ־טירלעך. ער וויל בלייבן ווי ער איז געווען, אָט דאָס איז דער חבר קרוק״.

ד״ר קרוק דער רעוואָלוציאָנער

י. זרובבל זאָגט: „די טשענסטאָכאָווער לאַנדסלייט האָבן גוט געטאָן, וואָס זיי האָבן אַרגאַניזירט דעם יובל לכבוד ד״ר יוסף קרוק, גלייך נאָך דער פּייערונג פון דעם יום העצמאות, בעת מיר זיינען נאָך אין אַ יום־טוב שטימונג. איך בין צעגלייגגער יאָרן באַפֿריידעט מיט קרוקן. איך וויס און איך האָב גוזען ווי קרוק האָט זיך געגריבלט אין טאַריעס. ער האָט קיינמאָל

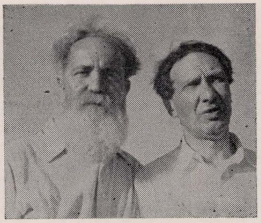

ד״ר יוסף קרוק און זרובבל

נישט אָנגענומען די טאַריע פון ׳אחרית הימים׳, אַז ווען אַלע־מען וועט זיין גוט — וועט אויך גוט זיין די יידן. קרוק האָט זיך געגריבלט אין דער טראַגיש־הערראַישער גשיכטע פון יידישן פֿאָלק. ער וויס, אַז ס׳איז אַ פֿאַלשער סאָציאָליזם, וועל־כער נעמט נישט אַריין די פּראָגע וועגן לעזן אויף די פֿראָבלעם פון יידן.

„קרוק האָט אָנטייל גענומען אין דער יידישער רעוואָלוציע און מיר האָבן זיך נישט אינמאָל געטראָפן ביי דער אַרבעט און ביי די אַלע ראַנגלענישן. ער האָט תמיד טאַראַטיש באַגרינדעט סיי זיין סאָציאָליזם, סיי זיינע יידישע אנשויאונגען, און פון דעם סינטעטישן וועג איז קרוק קיינמאָל נישט אַוועק.

„איך האָב זיך דערפאַר באַגעגנט מיט אים אויף דעם וועג אין פֿאַרשידענע צייטן. איך ווינטש אים און זיין פרוי ראַיע זיי זאָלן גיין צוזאַמען ווייטער אויף דעם וועג און אויך מיטרייסן אַנדערע צום ליכטיקן וועג פֿאַר אונדזער דור און פֿאַר די קו־מענדיקע דורות״.

* * *

פֿראָפעסאָר רייכערט (פון וויצמאַן אינסטיטוט) זאָגט:

— „ווען מיר האָבן געזען ווי ד״ר קרוק איז אַרייגעקומען אין זאָל, האָט מען געמוזט באַוואונדערן זיין פּלינקייט און יוגנט־לעכקייט. איך געדענק, ווען מיר האָבן געפייערט זיין 60־יאָריקן יובל ביים איצטיקן פּרעזידענט בן־צבי, איז קרוק געווען פונקט אַזוי ווי הייניט. זיכער מוז זיין עפעס אין אים, וואָס קען אים אַזוי האַלטן.

„חוץ זיין טעמפּעראַמענט און זיין ראַמאַנטיק, צייכנט ער זיך אויס קודם־כל מיט צוויי גרויסע מעלות: מיט האַרצשטאַרקייט און מיט דרייסטקייט, דרייסטקייט פון גלעדאַנק און טאַט. ער פאַרשטייט די ענדערונגען, וואָס קומען פאַר אין דעם צייט־גייסט. אונדזער צייט איז אַ תקופה פון גייסטיקן קריזיס. קרוב ווייס, אַז מען מוז זיך לערנען אויף דערפאַרונגען און אויף טעותן. ז״ר קרוב איז אייגנער פון די, וואָס זיינען ראוי צו זיין פירערס פון אַ דור, ווייל ער האָט געהאַט דעם מוט צו זאָגן דעם אמת. דאָס איז אַ גרויסע זאַך, וואָס מען קען זאָגן וועגן אים. פון וואַנען האָט ער גענומען אָט די גייסטיקע העזה? ער איז אַ היסטאָריקער, און ער גייט אין דער געשיכטע אַרום ווי אין אייגענעם ווינקאָרטן. ער ווייס וואו צו דריקן אויף די קנעפּלעך; און ווען ער טוט דאָס, הייבן אָן ווירקן די מענטשלעכע גלעדאַנקען, אָבער זייער זעלטן גיבן זיי אויפדז דעם מענטש. ז״ר קרוב קען זיין גליק־לעך מיט דעם, אַז צענדליגנער טויזנטער מענטשן זוכן אין „דבר״ זיינע אַרטיקלען וועגן היסטאָרישע פיגורן, ער גיט די לעזער די שליסלען און דעם ווילן צו וויסן נאָך מער. איך באַאַבאַכט דאָס אומעטום און אויך אין מיין משפחה. מען מוז אונטערשטרייכן די גרויסע ראָל פון אונדזער פריינדין ז״ר ראַיע קרוב. רש״י זאָגט: זכה — עזר לא זכה — כנגדו (איז ער זוכה — איז זי זיין שטענדיקע העלפערין, — איז ער ניט זכה — איז זי קעגן אים), ז״ר קרוב האָט זוכה געווען מיט א העלפערין און נישט מיט אַ עגגעגערין און זי האָט אַ גרויסן חלק אין דעם וואָס ער האָט דערגרייכט״.

* * *

י. מאַסטבוים, ע״ה האָט געזאָגט: „איך לייגן וואָס קרוב שרייבט, ווייל אונטער זיינע שורות שפּריצן נשמה־שטראָלן, דער־הויבנקייט; און קרוב איז אַ מענטש וואָס לעבט אינעראַלעך אַ זייער רייך לעבן. ווען מען זעט אים, דאַכט זיך אַז ער איז אַן אַנגענעמער און לייבער מענטש, אָבער באמת איז ער אַן עקשן, איינער פון די גרויסע עקשנים, און איך מיין אַז ער איז דערגאַנגען מיט דער־הויבנקייט, וואוהין ער האָט געוואָלט דערגיין. לייבע איז נישט עפעס אַ עוויינילעכער ענין, ליב צו האָבן מוז מען האָבן טאַלאַנט. במשך פון קרוקס גאַנצן לעבן פילט ער ליבע צו דער מענטש־הייט. אָלס אַ שריפטשטעלער און בעליטריסט, באַגריף איך דעם יובילאַר, ווייל קרוק איז נישט וווייניקער וויכטיק אָלס שריפט־שטעלער ווי אָלס געזעלשאַפטלעכער עסקן״.

* * *

אינזשינער אַנשל ריס (פירער פון די פּועלי־ציון אין פוילן) זאָגט: „איך האָב אַ סך צו זאָגן וועגן ד״ר קרוקן מיט וועלכן כ׳איז מיך אויסגעקומען צו אַרבעטן. איך געדענק ווי באַלד נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט קרוק אַרגאַניזירט דעם ״ידישן אַרבעטער עמיגראַציע פאַראַבאַנד״, צוזאַמען מיט ד״ר יצחק שיפער, ד״ר זילבערפאַרב און אַנדערע. קרוק אָלס טעריטאָריאָליסט האָט נישט געהאַט קיין לייכטע אויפגאַבע צו זאָגן דעם יידישן אַר־בעטער וועגן דער באַדייטונג פון עמיגראַציע. אָבער האָט גע־זען די לאַגע פון דעם פוילישן אַרבעטער און אויך געוואָן די לאַגע פון יידישן אַרבעטער. איך האָב מיך געטראָפן מיט קרוקן ביי מעשים, ספּעציעל ביי דער פאַראיניקונג פון די ׳אומאַפ־העניגקע׳ מיט די פּועלי ציון. קרוק האָט נישט געזוכט צו פאַרווירן די באַגריפן, נאָר געזוכט צו שאַפן דעם בשותפותדיקן וועג און גיין צוזאַמען. איך וויס פון דער אויפריכטיקער שמחה, וואָס רופט אַרויס ביי קרוקן יעדער דערגרייכונג אין ישראל. ראָלע די פאַקעל־טרעגערס, וועלכע מיר מוזן שעצן אַזוי הויך. איך קען ד״ר קרוק זינט 1940, ווען ער איז געקומען אין לאַנד. באַלד פון אָנהייב האָט מיך עצעוינג צו אים צוליב צוויי סיבות: איך האָב געוואָלט זען אַן אמתן יידישן סאציאליסט, וואָס גייט כסדר און קאָנספּעקווענט זיין וועג. כ׳האָב מיט אים מיטגעאַרבעט אין דעם קאָמיטעט, בשעת דער מלחמה, וואָס איז געשטאַנען אין פאַרבינדונג מיט דעם ׳אַנטי־פאַשיסטישן יידישן קאָמיטעט אין מאָסקווע׳. זינט דעמאָלט איז ער מיר אַזוי נאָענט. איך זע די וועגן פון ד״ר קרוק, וויי ער דערגרייכט די מקורות, און ווי ער זויגט פון די גייסטיקע קוואַלן און זעצט זיי פאָר וויטער. ווען ד״ר קרוק גיט אונדז אַ בילד פון אַ היסטאָריישער פערזענלעכ־קייט, גיט ער אונדז דעם מענטשן. מיר אַלע האָבן געלערנט די געשיכטע. די ביכער גיבן אונדז אידייען, געדאַנקען, אָבער זייער זעלטן גיבן זיי אונדז דעם מענטש. ד״ר קרוק קען זיין גליק־לעך מיט דעם, אַז צענדליגנער טויזנטער מענטשן זוכן אין „דבר״ זיינע אַרטיקלען וועגן היסטאָרישע פיגורן, ער גיט די לעזער די שליסלען און דעם ווילן צו וויסן נאָך מער. איך באַאַבאַכט דאָס אומעטום און אויך אין מיין משפחה. מען מוז אונטערשטרייכן די גרויסע ראָל פון אונדזער פריינדין ד״ר ראַיע קרוק. רש״י זאָגט: זכה — עזר לא זכה — כנגדו (איז ער זוכה — איז זי זיין שטענדיקע העלפערין, — איז ער ניט זכה — איז זי קעגן אים), ד״ר קרוק האָט זוכה געווען מיט א העלפערין און נישט מיט אַ עגגעגערין און זי האָט אַ גרויסן חלק אין דעם וואָס ער האָט דערגרייכט״.

* * *

י. מאַסטבוים, ע״ה האָט געזאָגט: „איך לייגן וואָס קרוק שרייבט, ווייל אונטער זיינע שורות שפּריצן נשמה־שטראָלן, דער־הויבנקייט; און קרוק איז אַ מענטש וואָס לעבט אינעראַלעך אַ זייער רייך לעבן. ווען מען זעט אים, דאַכט זיך אַז ער איז אַן אַנגענעמער און לייבער מענטש, אָבער באמת איז ער אַן עקשן, איינער פון די גרויסע עקשנים, און איך מיין אַז ער איז דערגאַנגען מיט דער־הויבנקייט, וואוהין ער האָט געוואָלט דערגיין. לייבע איז נישט עפעס אַ עוויינילעכער ענין, ליב צו האָבן מוז מען האָבן טאַלאַנט. במשך פון קרוקס גאַנצן לעבן פילט ער ליבע צו דער מענטש־הייט. אָלס אַ שריפטשטעלער און בעליטריסט, באַגריף איך דעם יובילאַר, ווייל קרוק איז נישט וווייניקער וויכטיק אָלס שריפט־שטעלער ווי אָלס געזעלשאַפטלעכער עסקן״.

* * *

אינזשינער אַנשל ריס (פירער פון די פּועלי־ציון אין פוילן) זאָגט: „איך האָב אַ סך צו זאָגן וועגן ד״ר קרוקן מיט וועלכן כ׳איז מיך אויסגעקומען צו אַרבעטן. איך געדענק ווי באַלד נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט קרוק אַרגאַניזירט דעם ״ידישן אַרבעטער עמיגראַציע פאַראַבאַנד״, צוזאַמען מיט ד״ר יצחק שיפער, ד״ר זילבערפאַרב און אַנדערע. קרוק אָלס טעריטאָריאָליסט האָט נישט געהאַט קיין לייכטע אויפגאַבע צו זאָגן דעם יידישן אַר־בעטער וועגן דער באַדייטונג פון עמיגראַציע. אָבער האָט גע־זען די לאַגע פון דעם פוילישן אַרבעטער און אויך געוואָן די לאַגע פון יידישן אַרבעטער. איך האָב מיך געטראָפן מיט קרוקן ביי מעשים, ספּעציעל ביי דער פאַראיניקונג פון די ׳אומאַפ־העניגקע׳ מיט די פּועלי ציון. קרוק האָט נישט געזוכט צו פאַרווירן די באַגריפן, נאָר געזוכט צו שאַפן דעם בשותפותדיקן וועג און גיין צוזאַמען. איך וויס פון דער אויפריכטיקער שמחה, וואָס רופט אַרויס ביי קרוקן יעדער דערגרייכונג אין ישראל.

איך ווינטש אים און דער חברה קרוק צו האָבן די מעגלעכקייט צו פּריזיען זיך מיט דער פֿאַרווירקלעכונג פון אונדזערע חלומות".

* * *

מאָרק יאַרבלום (פירער פון פּועלי־ציון אין מערב־אייראָפּע) זאָגט:

— „איך קען קרוקן שוין אַ סך יאָרן און אין פֿאַרשידענע צייטן. עך קען גוט די פֿאַרשידענע באַוועגונגען און אַ סך פּערזאָנען. וואָס ער שרייבט היינט האָט ער געזאָמלט אין פֿאַרלויף פון צענדלינגער יאָרן. אָן דאָס ווערט באַלעבט מיט קרוקס טאַלאַנט. מיר זעען, אַז בייַ אים איז גאָרנישט פֿאַרלאָרן גענגאַנגען. אָלע וויסן, אַז קרוק איז אַ גרויסער אויטאָריטעט אין דער ענגלישער אַר־בעטער־באַוועגונג. אָבער איך, — זייענדיק באַזונדערס נאָענט צו פֿראַנקרייך, — מוז זאָגן, אַז איך שטוין אָפט ווי ער כאַראַקטעריזירט ריכטיק אין טיף אויך די פֿראַנצויזישע ארבעטער־באַוועגונג. איך האָב זיך, דאָ נישט לאַנג, אין פּאַריז, געטראָפֿן מיט דעם עלטסטן סאָציאַליסטישן פירער, בראָקע. ער האָט מיך געפרעגט, צי ס'זיינען דאָ אין מדינת ישׂראל סאָציאַליסטן פון דעם גרויסן אייראָפּאישן סטיל אין כאַראַקטער. ענטפערנדיק אים, האָב איך אָנגעוויזן אויף קרוקן אָלס דעם כאַראַקטעריסטישן טיפּ, וואָס מיר האָבן אין מדינת ישׂראל. איך ווינטש קרוקן אַז מיט זיין גרויסן גייסטיקן באַגאַזש זאָל ער ברענגען דערלייזונג פֿאַר אונדזער באַוועגונג און מיטהעלפֿן צו דער באַפעסטיקונג פון דער יידישער מדינה".

* * *

ד"ר יורים זאָגט: „איך האָב מיך באַקאַנט מיט קרוקן אין פּוילן בייַ אַ רעפֿעראַט וועגן דער מינדערהייט פֿראָגע. קרוק געהערט צו דער 'אָלטער גוואַרדיע' און איז טריי געבליבן זיין אידייע. קרוקס לעבן איז גווען אַ העראָישער געראָנגל. ער איז געבליבן טריי זיין סאָציאַליסטישן ראָמאַנטיזם. קרוקן דערף מען פֿאַרגלייכן מיט די אייביקע רעוואָלוציאָנערן, וועלכע בלייבן געטריי באַשטימטע אידייען. ער האָט דערָאבערט די אירא־פּאישע סאָציאַליסטן מיט זיין ריינער נשמה. זאָל די דאָזיקע מסיבה, אין וועלכער ס'באַטייליקן זיך גרויסע הומאַניסטישע גייסטער, דינען אָלס אַ ביישפּיל.

* * *

משה גראָסמאַן, דער באַקאַנטער יידישער שרייבער, האָט צוגעשיקט צו דער מסיבה דעם דאָזיקן בריוו.

„זייער חשובער און ליבער פּריינד:

„אייך, דעם גלענצנדן פּובליציסט־עסייאיסט, אַראַטאָר און ווי אַ לייב קעמפּערישער פּרייהייטס־סאָציאַליסט — דעם הייס־אָטמדיקן, סאַנגווינישן אינטעלעקטואַליסט און פֿאָלקס־מענטש צוגלייך, — צו אייער ווערן אַ בן־שבעים — מיינע האַרציקסטע ברכות! איר זאָלט זיך עלטערן אין פּריידן — פֿערזענלעכע, נאָ־ציאָנאָלע, אַלמענטשלעכע — אמן ואמן. אייער מיטלידערין און מיטפּרייַערין, אייער לעבנס־באַגלייטער, און אַליין אַמאָל אַן אַק־טיוויסטין — ד"ר אירענע קרוק, — די בעסטע גרוסן אין ברכות!

אייער, משה גראָסמאַן."

* * *

זייער האַרציק איז געווען די באַגריסונג פון באַקאַנטן שרייבער און עסקן, ר' בנימין.

ר' בנימין האָט געזאָגט:

— „איך קען קרוקן נאָר פון דאָנען. צום אָנהויב פון דער טאָג־צייטונג „דבר". אין אַ העלן פרימאָרגן האָב איך דאָרט אַנ־געטראָפֿן אַ נייעם נאָמען, אַ שריפטשטעלער, וואָס שרייבט איינמאָל אַ וואָך אַן אַרטיקל, און די אַרטיקלען זיינען זייער אינטערעסאַנט. אין זיי איז געווען אַ בריייטער האָריזאָנט, ידיעות, פֿאַרשטענדע־ניש — אַ נייער שטערן האָט זיך באַווייזן אין העבראישן צייי־טונגס־וועזן. איך האָב אָנגעהויבן פרעגן: ווער איז דאָס ד"ר קרוק? איינמאָל בין איך אַריין אין דער רעדאַקציע פון „דבר" און מיר האָבן זיך דאָרטן באַקענט. גאָר שנעל האָב איך זיך מתקרב געווען צו אים.

„עס זיינען דעמאָלט געווען שווערע טעג. עס האָבן אָנגע־הויבן אָנקומען ידיעות פון היטלער־חורבן, און מענטשן האָבן געצווייפלט צי ס'איז אמת, צי נישט, צי מען איבערטרייבט נישט. איך האָב פון אָנהויב אָן געהאַט דאָס פּעפּיל, אַז דאָס איז אמת. איך בין געווען פול מיט פחד נאָך איידער עס איז עפּעס באַקאַנט געווארן. יעדן טאָג פלעג איך זיך פרעגן: האָבן זיך נאָך ניט אָנגעהויבן שחיטות אויף יידן? דערפֿאַר בין איך אפשר געווען צוגעגרייט צו די איבל־בשורות מער ווי אַנדערע. איך האָב אויך אָנגעהויבן צו טראַכטן, אפשר איז דאָ אַ מעגלעכקייט עפּעס צו טאָן פון דאָנען צו רעטעווען לעבנס?

„איינער פון די שריפטשטעלער, וואָס איז דעמאָלט געווען מיט מיר, איז געווען מיין פּריינד ד"ר קרוק. מיר האָבן געשאַפֿן אַ קלייַנע גרופּע מענטשן. וואָס מיר האָבן געטאָן בעהאַרט ניט צום ענין. אָבער איך וויל זאָגן בלויז אײַנס: איך פיל אַ גרויסע דאַנקבאַרקייט צו ד"ר יוסף קרוק צוליב צוויי זאַכן: דאָס ערשטע, ער האָט זיך אַריינגעוואָרפן אין דער אַרבעט מיט אמתער מסירת נפש. וואָלט איך דערציילט וויפל שעה'ן און נעכט מיר האָבן פֿאַרבראַכט צוזאַמען, וויפל טעלעגראַמעס מיר האָבן געשיקט, וואָלט די צייט נישט געקלעקט. מיט דעם אַליין האָט קרוק שוין געוואונען מיין האַרץ.

„דאָס צווייטע וואָס איך וועל איצט זאָגן וועגן ד"ר קרוק, וועט אפשר זיין אין פּולשטענדיקן היפוך צו דעם וואָס מ'האָט דאָ געהערט וועגן קרוק דעם קמפּער, דעם סאָציאַליסט, דעם רעוואָלוציאָנער. איך האָב געפּונען אין אים דעם מענטש פון האַרמאָניע, דעם מענטש פון ליבע, דעם מענטש, וואָס האָט אַ ציגענג צו יעדן פֿאַרבאָרגענעם געפּיל אין מענטשן. נאָר אויף דעם יסוד האָב איך זיך געקענט מתקרב זיין צו אים און פֿאַר־שטיין זיינע געפּילן.

„און דאָ מוז איך זאָגן אַ ווידוי־וואָרט, וואָס האָט אפשר נישט קיין אָרט אויף באַנקעטן: אייַנ איך האָב געקענט אין די לעצטע יאָרן לעבן אין לאַנד און מענטשלעך אָטעמען, בשעת עס זיינען אָפּגעטאָן געוואָרן אַזוי פיל נישט שיינע מעשים, שוועכט אין באַשוואַרנדיקע — דאָרף איך דערפֿאַר דאַנקען אַזאַ מענטשן ווי קרוק, אַ מענטש וואָס איז געבליבן ריין און מענטשלעך אין אַלע וואַנדלונגען פון דער צייט.

איך מוז מפסיק זיין, ווייל איך זע, אַז מיינע געפּילן שטאַרקן זיך איבער מיר. איך באַגריס מיין טייערן, חשובן פּריינט ד"ר קרוק — און איך דריק אים אויס צום ערשטן מאָל מיינע טיפֿסטע געפּילן פֿאַר אַלע וואָס האָט מיר געגעבן אין משך פון זיין געפּינען זיך אין ישׂראל".

צום סוף קריגט דאָס וואָרט ד"ר קרוק. דער עולם מאַכט אים אַ גרויסע אָוואַציע.

אין אַן אויספֿירלעכער רעדע ענטפֿערט ד"ר קרוק האָרציק אויף די באַגריסונגען און גיט אַ גלענצנדיקן אָנאַליז פון די

אידייען און קאָמפן פון זיין דור. ד״ר קרוק צייכנט אן די סיבות, וואָס האָבן אים געפירט נאָך אַלס אַ שילער אין טשענסטאָכאָווער גימנאַזיע צו די יידישע אַרבעטנדיקע מאַסן; ער רעדט וועגן דעם קאַמפליצירטן און שווערן וועג אויף וועלכן ער איז גע־גאַנגען. ער גיט אַ היסטאָרישן אַנאַליז פון די סיבות ווי אַזוי ס׳איז אַנטשטאַנען דער טערריטאָריאַליזם, די „ס.ס.״ און די „פאַר־אייניקטע״ פּאַרטיי. ער שטעלט זיך אָפּ אויף די פרייהייטלעכע כאַראַקטעריסטישע אידעאַלן און הומאַניסטישע שטרעבונגען, און שטרייכט אונטער די נויטיקייט פון פריינדשאַפטלעכע באַציאונגען צווישן אידייאישע און קעמפעריש מענטשן. דער גרויסער עולם דאַנקט אים מיט לאַנג דויערנדיקע אָפּלאָדיסמענטן.

נאָך האָלבער נאַכט האָט זיך פּאַרענדיקט דער הארציקער אויוונט, איינער פון די שענסטע, וואָס תל־אָביב האָט ווען עס איז געהאַט.

די באַגריסונגען

ד״ר האַראָוויץ און א. גאָטליב לייענען די באַגריסונגען, וואָס זיינען אָנגעקומען פון שטעט און קבוצים אין ישראל ווי אויך פון אויסלאַנד: פון אייראָפּעע (ענגלאַנד, פראַנקרייך, איטאַליע און שווייץ), פון אויסטראַליע; פון דרום־אָפריקע; פון דרום־אַמע־ריקע און די פאַראייניקטע שטאַטן פון אַמעריקע. אין ישראל: פון מיניסטאַרן, דעפּוטאַטן און עסקנים. פון בוענאָס־אייריס, פון די אַלטע פריינט אין חברים נאָך פון די ס.ס.־צייטן; פון דעם באַקאַנטן דיכטער אברהם זאַק, פון דעם פירער פון די פּועלי־ציון מ. רעגאַלסקי, און פון דעם ביאַליסטאָקער מ. וויגדאָסקי. פון שיקאַגא: משה צעשינסקי, פון פּאַריז — פון דעם אַלטן אַרבעטער טוער פּראָפעסאָר קיוועלעוויטש; פון דעם פאַרזיצער פון דעם „דאָקומענטאַציע צענטער״ און פון דעם דענקמאָל פאַר די יידישע געפאַלענע — יצחק שניארסאָן. פון לאָנדאָן: פון דעם ישראל אַמבאַסאַדאָר אליהו אילת. און אַ סך טעלעגראַמען און האָרציקע באַגריסונגען פון די טשענסטאָכאָווער לאָנדסמאַנ־שאַפטן אין ניו יאָרק, דעטרויט, שיקאַגא, פילאַדעלפיע, לאָס אַנדזשעלעס און פלאָרידא; פון דעם וועלט־קאָנגרעס „אזע״ ד״ר גורביטש און פון דעם דירעקטאָר פּראָפעסאָר בלאָך.

י. נ. שטיינבערג

צו אלקנה כראַבלאָווס 70־יאָריקן יובל

ווי קען איך שרייבן וועגן חבר כראַבלאָווסקין צו זיינע זי־בעציק יאָר, ווען איך קען אים אייגנטלעך נאָר צוועלף יאָר אין אַמעריקע? ווי קען מען אור־טיילן וועגן אַ מענטשן וואָס זיינע בליענדיקע יאָרן ליגן אין דער לעגענדאַרער פּראָגאַגאַנדהייט פון אַמאָליקן רעוואָלוציאָנערן יידיש־פּויל, און היינט זעען מיר פּאַר זיך גאָר אַ באַיאָרנטן מאַן מיט די קנייטשטן פון טיפע איבערלע־בונגען אויפן גזיכט?

אַט האָלט איך אין האַנט דעם דריטן נומער פון „אונדזער וועג״, דעם צענטראַל־אָרגאַן פון דער יידישער סאָציאַליסטישער אַרבעטער פּאַרטיי (פּאַראייניקטע) אין פוילן. דער נומער איז פון 30ן דעצעמבער, 1918, און צווישן די באַטייליקטע אין זשורנאַל ווערט אָנגעצייכנט אויך דער נאָמען א. כראַבלאָווסקי. הייסט עס אַז ער געהערט שוין צו דעם בכבודיקן עבר פון יענער שטורמישער באַפרייאונג־באָוועגונג און איצט קען ער נאָר דער־מאָנען מיט ווייטאָג און לידשאפט די 37 יאָר וואָס ליגן צווישן אים צום סוף: די צוויי כאַראַקטעריסטישע באַגריסונגען, וואָס כאַראַקטעריזירן ד״ר קרוקס גאַנץ לעבן; פון יוסף יודע־לעוויטש (אין כפר־סבא), וועלכער דערמאָנט אַז אין 1906 איז ער געזעסן אין דער וואַרשעווער תפיסה צוזאַמען מיט דעם ״יונגן סטודענט״ יוסף קרוק — און פון מעלבוירן, פון מלך רודי (דעם פאַרזיצער פון וואַרשעווער פליישער־פאַראיין און מיטגליד פון די „אומאַפּהענגיקע״), וועלכער דערמאָנט ווי אַזוי זיי זיינען געזעסן צוזאַמען אין 1937 אין דעם פוילישן קאָנצענטרא־ציע לאַגער אין קאַרטוז־בערעזע.

ש. אָפּרים גיט אויבער ד״ר קרוקן אַן ערן דיפלאָם, וואָס די טשענסטאָכאָווער לאַנדסמאַנשאַפט האָט אים פאַרשריבן אין דעם „גאָלדענעם בוך״ פון נאַציאָנאַל־פאָנד. און דער פרוי ד״ר קרוק גיט מען אויבער אַ גרויסן בוקעט בלומען.

* * *

די רעדאַקציע קאָלעגיע פון „דבר״ (אַרגאַן פון הסתדרות) האָט אויף אַ ספּעציעלער זיצונג געפּייערט ד״ר קרוקס יובל. רע־דעס וועגן אים אלס אַ פּובליציסט און אַרבעטער־טוער האָבן געהאַלטן דער שעף־רעדאַקטאָר חיים שורער, דעפּוטאַט הערצל בערגער, י. גאָטהעלף, ד. זכאי און דניאל לייבל.

אין חיפה האָט דעם יובל אַראַנזירט די קולטור אָפּטיילונג פון דער שטאָט און דער זשורנאַליסטן און ליטעראַטן־קלוב. אַנ־וועזנד זיינען געווען די פירנדיקע אינטעליגענטן, דעפּוטאַטן און כלל־טוערס. דעם פאַרזיץ האָט געפירט דער לייטער פון דער קולטור אָפּטיילונג אין דער מוניציפּאַליטעט ראָזענק. א לענגערע רעדע וועגן ד״ר קרוק האָט געהאַלטן דער אָנגעזעענער זשורנאַליסט און אַרבעטער פירער מענדל זינגער.

דאָס ירושלימער רעדיאָ האָט דורכגעפירט אַ ספּעציעלע אויפיציע געווידמעט דעם יובילאַר. נאָך אַ רעדיאָ אינטערווויי מיט ד״ר קרוק האָט וועגן אים געגעבן אַן אָפשאַזונג דער די־רעקטאָר יאָנאַס און ש. שחריה.

די העברעאישע און יידישע פּרעסע פון פאַרשידענע ריכטוג־גען האָט ד״ר קרוקן געווידמעט אויספירלעכע ארטיקלען.

אַזוי האָבן אלע כאַראַקטעריזירט ד״ר קרוקן אַלס אַ מענטש, שריפטשטעלער און קעמפער, און געשילדערט דעם וועג וועלכן ער האָט דורכגעמאַכט פון טשענסטאָכאָוו ביז ירושלים.

דעמאָלט און היינט. אָט איז דער אימפּאָזאַנטער באַנד „טשע־סטאָכאָווער יידן" וואָס איז ניט לאַנג צוריק דערשינען אין ניו יאָרק אַ דאַנק דער אָקטיוויטער מיטאַרבעט פון א. כראָבאָלאָווסקין. איר בלעטערט דעם באַנד מיט יראת־הכבוד, און אין זיינע אומ־צאָליקע נעמען, בילדער און זכרונות זעט איר ווידעראַמאָל די געשטאַלט פון דעם פּאַרשוואַנדענעם קאָכעדיקן צענטער טשע־סטאָכאָווי וואו אונדזער פריינדט יוגנט האָט זיך פונאַנדערגעוואָקסן אין איר פולן פלאַנץ. ווידעראַמאָל — די פּאַרגאַנגענהייט צו וועלכער מען איז צוגעבונדן מיט פעדים פון צער און געטרייע שאָפט.

און עס קען זיך באַקומען דער איינדרוק אַז דער מענטש כראָבאָלאָווסקי און דער חבר אלקנה געהערן שוין צו דער געשיכטע פון אונדזער שפּעטערישן דור, אַז מיט זייער נאַמען קען מען זיך נאָר בענטשן, אָבער פון זיי קען מען מער ניט דערוואַרטן פאַר דעם היינט און פאַר דער צוקונפט פון אונדזער פאָלק. אויב עס דוכט זיך אָזוי, איז עס אַ לחלוטין פאַלשער איינדרוק וואָס גיט ניט דאָס בילד פון דעם מענטש און דעם פּנים פון אונדזער עפּאָכע. ער איז ניט דער אוד מוצל מאש, דאָס איבערגעבליבענע שטיק האָלץ וואָס איז פאַרבליבן פון די רעוואָלוציאָנערע פייערן פון יענער גרויסער צייט. ער איז, פאַרקערט, דער לעבעדיקער המשך פון יענער תקופה, דער גייסטיקער הארפּאַשניק וואָס לאָזט ניט די פייערן אויסברענען אין אַ פאַרניכטענדיקן אש.

אָט די אויסדויער־קראַפט פון כראָבאָלאָווסקין ביז אין די זיבעציקער יאָרן ארײַן איז אייגנטלעך אַ וואונדער. ווייל — דווקא דערפאַר וויל ער איז כל ימיו געווען ערלעך מיט זיינע גלויבונגען — האָט ער געזאָלט ניט איין מאָל, נאָר דרײַ מאָל איבערלעבן די פּיין פון אַנטוישונג. האָט ער ניט פון אַזעלכע אויג ווי עס איז ביסלעכווייז אויסגערונען אַ גוואַלטיקער חלום פון דער רוסישער רעוואָלוציע? האָט ער ניט איבערגעלעבט מיט דער טיפער פּיין פון דערווייטנס דעם אומגלויביקן אומקום פון זיין יידיש פאָלק אין פּוילן?

פונדעסטוועגן, טראָגדיק אין הארצן אַזש דרײַפּאַכע לאָסט פון אַנטוישונג, איז ער בפירוש ניט אַרײַנגעפאַלן אין פאַרצווייפ־לונג. פאַרקערט, זיין שטים קלינגט אָפ אין דער פאַרחלשטער לופט פון יידישן אַמעריקע מיט אַ באַזונדערער קלאַרקייט און גלויביקייט.

עס לעבט אין אים אַ סינטזע פון שארפן רעאַליזם בנוגע דער ווירקלעכקייט און פון פליגלדיקן וויזיע לגבי דער צוקונפט. ער לאָזט זיך ניט נאָרנ פון די כלומרשטדיקע דערגרייכונגען פון דעם יידישן אָרום; דערפון באַוואָרנט אים דער עכטער חוש הראיה. און ער לאָזט זיך ניט בייקומען פון די כחות פון צינזם, גלייכגילטיקייט און אַפּהענדיקייט; דערפון באַוואָרנט אים דער כח הדמיון. די דאָזיקע צוויי־איניקייט פון כראָבאָלאָווסקיס גייסטיקן כאַראַקטער אַנטפּלעקט זיך אין אַלע געביטן פון זיין געזעלשאַפטלעכן אינטערעס. ער זעט, ראשית כל, מיט אַ שארפן אויג די חולאתן און פאַלשקייטן פון היינטיקן אַלוועלטלעכן כאַצאַיאַליזם, — און דאָך איז ער אַ פעסטער מאמין אין זייַנע געבאָטן, אַנזאָגן און חלומות. זיין ערשטע און שטענדיקע וועג־דונג איז צו די אַסאָציאַליסטן, צו די אַרבעטס־מענטשן פון יידישן פאָלק. ער איז ניט נאָר אַ טעריטאָריאַליסט, נאָר אַן אויסגע־שפּראָכן סאָציאַליסטישער טעריטאָריאַליסט.

אין „אַ שטיקל חשבון הנפש" וואָס ער האָט פאַרעפנט־לעכט אין „אויפן שוועל" (מערץ 1954), דערציילט ער:

„נאָך אַלס קינד האָב איך זיך אויסגעצייכנט מיט מיין ליבע צו דער נאַטור און אומווילן צו אַלע טויטע און טרוקענע זאַכן. צום ערשטן מאָל אין חדר האָט מען מיך געמוזט שלעפּן מיט גוואַלד. נאָר דאָ האָב איך ערשט אָנגעהויבן בענקען צו די סעדער, צום טייך און די גרינע לאָנקעס פון מיין שטעטל... אָט די בענקעניש נאָך אַ פרייַער וועלט מיט סעדער, טייכן און פעלדער האָט מיך שפּעטער געפירט צום סאָציאַליסטישן טעריטאָריאַליזם".

פון אָט דער בענקעניש האָט אונזער פּריינד ניט אָפּגעזאָגט זיך אויף אין די עלטערע יאָרן, — דערפון נעמט זיך זיין תוכיקע אינערגעבענקייט צום „פּריילאַנד". אָבער זיין האַרץ ליגט ניט נאָר אין דעם חלום פון אַ צוקונפט. ווייל — שרייבט ער —

„קיינמאָל האָט מיין ווייזע פון אַ פריי און בריַיט יידיש לעבן מיך ניט אָפּגעריסן פון דער יידישער ווירקלעכ־קייט... אונדזער שטרעבן צו אַ יידיש פּריילאַנד פּריער לעבן אין אַן אמת'ן יידיש אין אַמעריקע. מיזן מיר דערי־בער ביידע עלעמענטן, — דאָס שיצן זיך פון די אַסימי־לירנדיקע כוואַליעס און דאָס שטרעבן צו אַ יידיש פּריי־לאַנד, — צענטראַל פאַרטאָפּלען אויב מיר ווילן זיכערן אונדזער קיום אלס פאָלק צווישן די פעלקער."

איז דער חלום פון פּריילאַנד די אייניקיק סגולה קעגן די אַלע געפאָרן פאַרן פאָלק? און וואָס איז וועגן דעם בלוטיקן היינט? אויף דערויף ענטפערט כראָבאָלאָווסקי מיט ביז אַזאַ קלאָרע ריידע:

„יידיש פּריילאַנד הויבט זיך ניט אָן פון מאָרגן נאָר פון היינט, מיט יעדן טאָג פון אונדזער לעבן. דער וועג צו אַ טעריטאָריאַליסטישן יידיש פּריילאַנד פירט דורך די יידישע פּריילאַנדס וואָס מיר שאָפן שוין היינט דאָ וואו מיר לעבן. ווייל ניטאָ קיין מאָרגן אָן אַ היינט... אין אונדזער שטרעבן צו פּריילאַנד שטעלן מיר דעם טראָפ אויף יידיש פאָלק, יידיש־סאָציאַליסטיש־פאָלקסטימלעך פאָלק, און ניט אויף לאַנד וואָס איז פאַר אונדז אַ מיטל, ניט קיין הויפט־ציל."

אָבער ווי זעט אויס דער איצטיקער היינט אין יידיש־אַמע־ריקע? — פרעגט כראָבאָלאָווסקי, און ער שאָנעוועט ניט קיין ווערטער אין זיין וויטיק. אָט איז, למשל, די יידישע שול אין קעלער. „אָבער די יידישע שול אין קעלער — זאָגט ער — („אויפן שוועל", פעברואַר, 1955) — איז מער ווי אָן איינצל־פאַל. דאָס איז דער טרויעריקער סימן פון דער יידישער אמע־ריקע. די שולן זיינען די לעצטע צייט אַרויסגעקראָכן פון די קעלערס און בוידעם־שטיבלעך, אָבער זיי זיינען אָלע פאַר־שטויסן געווארן אין קעלער פון דלות. און צוואַמען מיט זיי אין קעלער, אויב ניט נאָך נידעריקער, געפינט זיך שוין אונדזער יידישער טעאַטער, דאָס יידישע בוך — דאָס גאַנצע יידיש־קול־טורעל לעבן אין אַמעריקע. די גרויסע וואַרטזאַגער אונדזערע וואָס פאַרגעסן דעם אויבנאָן אין דער פרעסע, זיינען אין אַ גרויסער מאָס פאַראַנטוואַרטלעך און מיטשולדיק אין דעם. זייער שטראָף וועט זיין די „אייביקייט פון קעלער."

כראָבאָלאָווסקי איז ניט גרייט אַראָפּצולאָזן די הענט. ער באַשולדיקט ניט נאָר אַנדערע, נאָר אויך זיך. און די זעלבסט־

באַשולדיקונג איז אויך גלייכצייטיק אַן אויפפאַדערונג צו טאָט. „מיין גרויסע באַשולדיקונג" — זאָגט ער („אויפן שוועל", יונ׳, 1953) — „קען מען אַרויפלייגן אויף אונדז, די סאָציאַליסטן פון אונדזער צייט. מיר האָבן פֿאַרלוירן אונדזער קאַמפגייסט, אַראָפּגעלאָזט די הענט און כמעט ווי צוזאַמענגעבראָכן אונטער דער שוידערלעכער מפלה וואָס מיר האָבן געליטן פון היטלער־חורבן." אָבער עס מוז ניט אָזוי זיין. מיר אַליין קענען אויפהויבן זיך פון אונטער דער בלייערנער משא, מיר זאָלן נאָר ווען! און זעט מיט וואָס פֿאַר אַ באַגייסטערונג פון יענע טשענסטאָכאָווער יאָרן ער רופט צו אונדזערע גייסט־מענטשן:

„קומט, ליבע ציוניסטן און ניט־ציוניסטן, קומט ידי־שע שרייבער, אין אייער נאָך גרויסער צאָל קיין עין הרע, צו דער לעבעדיקער יידישער וועלט מיט אירע ליידן און פרייד, מיט איר טראָגיק און הומאָר. קומט צו זיך אַליין, צו אייער אייגענער גאָלדענער יוגנט, וואָס איר האָט געליבט, גהאַסט, געגלויבט, געשאַפן וועכטן, וואָס איר האָט פֿראָטעסטירט קעגן יעדער עוולה וואָס איז באַגאַנגען געוואָרן קעגן לעבן און קעגן פֿאָלק. ברענגט דאָס פֿאָלק טרייסט, אַביסל יום־טובדיקייט, פייערלעכקייט, פרייד, וויל ס׳איז אומעטום אומעטיק און קאַלט, עס איז שפעט בייי־נאַכט." („אויפן שוועל", אָקט. 1955).

אָט דעם גייסטיקן ענטוזיאַזם וועלכן ער פאָדערט פון אַנ־דערע, האָט ער פאָר אונדזערע אויגן דאָ ניט לאַנג באַווײַזן אין זיין גאַנצער קראָפט: ביים אַרויסגעבן דאָס גרויסע „דוד עדעל־שטאָט געדענק בוך". אין דער צוגרייטונג פון דעם בוך האָט ער אַרײַנגעליגט אַ סך מער ווי אַרגאַניזאַטאָרישע פּאַיקייטן: ער האָט אים געהאָלפן בויען וויַ אַ גייסטיקן בנין פון אונדזער צייט, און אין יעדן ציגל פון אָט דעם בנין האָט ער אַרײַנ־געלייגט זיין טיפע אמונה אין דעם פֿאָלקס צוקונפט, זיין אום־געפעלשטן סאָציאַליסטישן גלויבן, זיין טיפן דרך ארץ פֿאַר דעם יידישן דיכטער און דענקער. ער האָט — צוזאַמען מיט אַנדע־רע — באַווײַזן וואָס אָלץ מען קען אויפטאָן אפילו אין אונדזער צערודערטער צייט וועו מען איז געטראָגן מיט דעם אימפּעט פון יוגנט־חלום און דערוואָקסענער רייפקייט. עס ווילט זיך פֿאַרענדיקן די באַגריסונג צום פריינט כראָבלאָווסקי מיט זיינע אייגענע ווערטער. ער האָט זיי געזאָגט אין דער בראָשור „פֿאָלק אַדער שבט."

„ניט העברעאיסטיש־ציוניסטישע שבטים, ניט מלוכה קען אַנטקעגנגעשטעלט ווערן דער אידיש פון פֿאָלק. ווייל פֿאָלק איז דער מעכטיקער כח וואָס איז אַדורייגעגאַנגען זיבן פייערן און איז געבליבן לעבן, אַ כח וואָס האָט געבויט פוילן און ליטע, ישראל און דאָס יידישע אַמעריקע, וואָס האָט געשאפן אי לשון־קודש אי יידיש. פֿאָלק איז דער רעגנבויגן וואָס באַווייזט זיך אויפן הימל נאָך יעדן מבול און גיט כחות ניט פֿאַרצווייפלט צו ווערן, ניט מיד צו ווערן, ווייטער טראָגן די פּאַן, ווידער בויען און שאַפן..."

לאָמיר באַגריסן היינט דעם אומדערמידלעכן פּאַנען־טרע־גער און אומדערשראָקענעם מאמין אין אונדזער פֿאָלק, דעם חבר אלקנה כראָבאָלאָווסקי.

באַגריסונגען פון מדינת ישראל צו אלקנה כראָבאָלאָווסקים 70־יאָריקן יובל

(פון ד״ר יוסף קרוק, און א. גאָטליב, סעקרעטאַר פון די טשענסטאָכאָווער לאַנדסלייט אין מדינת ישראל).

מיין ליבער און טייערער אלקנה;

איך בין געווען די גאַנצע צייט איבערצייגט, אַז איר זייט יינגער פון מיר. איצט לאָזט זיך אויס, אַז איר לויפט מיר נאָך.

אלקנה כראָבאָלאָווסקי מיט איר מאַן און צוויי קינדער

אלקנה כראָבאָלאָווסקי און זיין פרוי העלען

וויל איך פון מיין זייט איצט לויפן גאָלאָפּ, כדי איבערשיקן אייך מיין האַרציקסטע באַגריסונג און וואַרעמסטע געפילן פון דער טיפענישער פון מיין נשמה.

איך וויל אייך היינט זאָגן, אַז איר זייט מיר געווען איינער פון די נאָענטסטע מענטשן, פריינט און חברים, וועלכע איך האָב געהאַט אין פוילן און בפרט אין אונדזער טייערן טשע־סטאָכאָוו. איך געדענק נאָך, ווי איך האָב זיך מיט אייך באַקאַנט אין דער העראָישער תקופה פֿאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה, וועו עס האָבן אויפגעלעבט די גרעסטע אידעאַלן און מוטיקע קאַמפן. אין טשענסטאָכאָוו, באַלד נאָך דער 1־ער וועלט־מלחמה, האָב איך געוואוסט, אַז איר זייט אייגער פון די מענטשן, אויף וועלכע מען קען בויען מיט אַבסאָלוטער צוטרוי; ווייל אייך וועלן נישט שרעקן קיין שום שווערקייטן, קיין שום קרבנות און רדיפות אין אייער נאָבעלער שטרעבונג צו פֿאַרווירקלעכן די אַלגעמיין־מענטשלעכע און יידיש־נאַציאָנאַלע אידעאַלן.

איך האָב אַ סך מענטשן אין מיין לעבן געקענט און דערקענט. צווישן זיי — די גרעסטע פערזענלעכקייטן און קעמפער פון אונדזער דור. און איך וויים אויך, ווי זיי צו שעצן. איך בין געקומען צו דער איבערצייגונג, אַז טאַלאַנט איז וויניק, כדי דער מענטש זאָל זיין וועדטפול. ס׳איז נויטיק, קודם כל, דער כאַראַקטער פון דעם מענטש. איר, און אַ סך אַנדערע חברים, זייט מיר געווען אַזוי טייער, טאָקע צוליב אייער כאַ־ראַקטער. מיט דער איבערגעבנקייט צו דעם אידעאַל, מיט דרך־

ארץ צו מענטשלעכער ווירדע, מיט דער ליבע צום פֿאָלק און צו די מענטשלעכע הומאַניסטישע פרייהייטס־שטרעבונגען.

מיט ברודערלעכן גרוס,
אייער איבערגעבענער
יוסף קרוק,
(ירושלים, דעם 3טן אָקטאָבער, 1956).

צום פריינט אלקנה כראָבאָלאָווסקי!

דעם מוטיקן קעמפער פֿאַר מענטשלעכער רעכט, אומערמיד־לעכן טוער פֿאַר יידישער קולטור, צו זיין 70־יאָריקן יובל, אונדזערע האַרציקסטע ברכות.

מיר ווינטשן אייך נאָך לאַנגע, לאַנגע יאָרן פֿאַרטזעצן אייערע נוצלעכע שעפֿערישע, קולטורעלע און געזעלשאַפֿטלעכע טעטיקייט.

מזכירות
של ארגוני יוצאי צ'נסטוחוב
בישראל
א. גאָטליב — סענקר.

דוד טאָנסקי

יעקב בער סילווער — אַ פינף און זיבעציקער

יעקב בער אַ 75קער! דאָס לאָזט זיך פֿשוט ניט גלויבן! די, וואָס האָבן מיטגעאַרבעט מיט אים אין די פֿאַרשיידענע געביטן, וואו ער איז געווען און איז נאָך טעטיק, און די, וואָס קענען אים בכלל, קענען זיך פֿשוט ניט פֿאַרשטעלן און אָפּילו ניט באַמערקן, אַז ער איז שוין באַלד אַ זקן געוואָרן. ניין! די יאָרן האָבן אויף אים ניט געהאַט קיין שליטה!

אַ ייד מיט אַזוי פיל לעבענס־לוסט, מיט אַזוי פיל פרייד אין זיין האַרץ, מיט אַזוי פיל גלויבן אין דעם גורל פון דער מענשהייט, מיט אַזוי פיל גוטסקייט פֿאַר יעדן איינציקן; אַ ייד,

יעקב בער סילווער

וועמען קיין שטורם האָט ניט געקענט בויגן, וואָס האָט קיינמאָל ניט אַנערקענט אַ נידערלאָגע; אָפּילו, ווען ער אַליין איז געווען איר קרבן; אייגער, וואָס פֿאַרמאָגט אַזאַ אומדערשעפּלעכע ענערגיע און גייסטיקן כוח, — ווערט ניט אַלט. און דער אמת איז אַז אָפּילו איצט, שוין נאָך די שבעים, איז ער נאָך אַלץ דער זעלבער יעקב־בער, וואָס אינספּירירט יעדן אייניקן און שטעקט אַן מיט זיין בטחון, מיט זיין גלויבן, מיט זיין אידעאַליזם. ער איז נאָך אַלץ דער אינגסטער צווישן אונדז אַלע!

יעקב־בער איז באַקאַנט ווייט און ברייט ניט נאָר צווישן זיינע נאָענטע, נאָר אויך אויסער זיין קרייז. ער איז דער סימבאָל פון אייגענס, וואָס האָט זיך אויסגעטאָן פון זיין איך און געווידמעט זיין גאַנץ לעבן לטובת הכלל. ער לעבט מיט דער געזעלשאַפֿט, אָטעמט מיט איר אָטעם און לעבט מיט איר כוח.

יעקב־בערס פּערזענלעך לעבן ווערט פֿאַרשלינגן פון דעם גע־זעלשאַפֿטלעכן, און יעדע נייע אונטערנעמונג פֿאַרכאַפּט אים מיט דער גאַנצער קראַפֿט און ווערט אַ סטימול פֿאַר אַ נייעם אויפֿשוואונג אין זיין שעפֿערישן לעבן.

יעקב־בער האָט ניט קיין שונאים און אויך ניט קיין קעגנער. ער האָט זיך זיין גלויבן און טראָגט זיך אַרום מיט זיין תורה, אָבער ער איז טאָלעראַנט צו אַלע און ווען זיינע אידייען ניט אַרויפּצווינגן אויף קיינעם. ער זוכט נאָר דעם מענטש, וואָס קען זיין נוצלעך און מיטהעלפן אים אין זיין פֿאַרצווייגטער אַרבעט, אָדער דעם, וואָס נויטיקט זיך אין הילף, און וועמען ער קען אַרויסרייסן פון די נעגל פון יאוש און פֿאַרצווייפלונג.

ס׳איז ניטאָ קיין אין אַרגאַניזאַציע ביי די טשענ־סטאָכאָווער לאַנדסלייט, וואָס דינט וועלכע ס׳איז הומאַניטאַרע צוועקן, אַז ער זאָל דאָרט ניט באַלאַנגען און צוטראָגן זיין אַר־בעט, צייט און געלט. ער זוכט ניט קיין כבוד, און פֿרעמד זיינען אים עגאָאיסטישע צילן אָדער הינטערקוליסן פּאָליטיק. אָבער אומעטום ווערט ער דער אָנפּירער, דער טאָן־געבער, דער נערוו, דאָס האַרץ און נשמה פון דער אַרגאַניזאַציע. ער געווינט זיין פֿאָזיציע שנעל, לייכט, אָן יעדער אָנשטרענגונג, ווייל ער איז אויפּריכטיק, און טיף־פֿאַראינטערעסירט אין דעם פֿראָגרעס פון דער אַרבעט. ער איז שטענדיק דער שליח־צבור, דער סטימולירענדער כוח, דער הויפּט־נערוו, וואָס האַלט צוזאַמען, בויט, פֿאַרפּעסטיקט, צעמענטירט און ברענגט אַריין דאָס דער־הויבענע וואַרט, דעם טיפן גלויבן און התלהבות, מיט זיין גוטס־קייט, און מיט זיין לעבענס־לוסט, מיט זיין אינטעליגענץ, און מיט זיין פֿאַרשטענדניש פֿאַר מענטשלעכע שוואַכקייטן, געווינט ער יעדענס צוטרוי און שטעקט אויך אָן יעדן מיט זיין געפּיל פון אחריות און אידעאַליזם.

שוין פון זיין פּריעסטער יוגנט אָן ווערט ער אַריינגעצויגן אין דעם געזעלשאַפֿטלעכן לעבן. אָבער צום בולטסטן האָט ער זיך אויסגעצייכנט מיט זיינע גרויסע פּיאָניקייטן און פֿאַר־דינסטן צווישן זיינע לאַנדסלייט אין אַמעריקע; אין אַרבעטער־רינג, אין דער יוניאָן, און אין פּיל אַנדערע אַרגאַניזאַציעס, ספּעציעל אין דעם „רעליף", וואו ער איז טעטיק ביז היינט־צו־טאָג.

און שטענדיק איז ער געווען דער געבער. ער פלעגט אוועק־געבן ניט נאר זיין צייט, זיין ענערגיע, נאר אויך זיין לעצטן אפגעשפארטן דאלאר.

ער פלעגט קיינמאל ניט זאגן זיך וועגן זיך, וועגן זיין אייגענער מאטעריעלער לאגע, וואס איז אפט געווען אן אומ־זיכערע, און אפט אפילו א קריטישע. אויב די ארגאניזאציע האט זיך געניוטיק אין געלט (און וועז האט זי זיך ניט גע־נויטיקט?), האט שוין יעקב־בער, אליין א הארעפאשניק צוגע־טראגן א סך מער, ווי ער האט זיך געקענט דערלויבן. ער פלעגט אויך שטיצן נויטבאדערפטיקע אין עהיים, ארייצושטופן זיי אין די קעשענעס געלט אן זייער וויסן, כאטש דאס איז שוין זיכער געווען אביבער זייגע כוחות.

געקומען איז ער יונג קיין אמעריקע, און אזוי איז ער פארבליבן יונג! א סך פון זיינע חברים זיינען אלט געווארן פאר דער צייט און ארויסגעשליידערט געווארן פון ברויזנדן לעבן. זיין באגער צו ארבעטן, צו זיין נוצלעך, איז קיינמאל ניט אפגעשוואכט געווארן, נאר שטענדיק געוואקסן און געקראגן דעם אויסדרוק אין די פארצווייגטע טעטיקייטן.

ער האט אדורכגעלעבט שווערע צייטן, אבער קיין שום טראגישע דערשיינונג האט ניט געקענט צעברעכן זיין שטארקן גייסט אדער באווירקן זיין טיפן גלויבן. זיין שטענדיק ווערטל איז געווען: „ס'וועט זיין גוט"... און ער פלעגט מיט כעס אנ־שרייען אויף די אלע שוואדרצע קראען, וואס פרואוון צווייפלען, און פארשפרייטן יאוש.

און אויך מיר זיינען שטאלץ צו האבן אים אין אונדזערע רייען און וויינטשן אים נאך לאנגע־לאנגע יארן פון פרוכטבארע טעטיגקייטן.

יעקב־בער מעג שטאלץ זיין מיט זיין יונגען עלטער...

בן־מרדכי

50 יאר געזעלשאפטלעכע טעטיקייט פון רפאל פעדערמאן

(צו זיין 65סטן יובל)

רפאל פעדערמאן, דער אלעמענס גוט־באקאנטער טשע־סטאכאווער לאנדסמאן, איז הייַ־יאר געווארן 65 יאר. דאס איז א יובלייי פון א געזעלשאפטלעכן טוער, וואס דארף פארצייכנט ווערן אין איצטיקן בוך, „טשענסטאכאווי", צוזאמען מיט אלע אנדערע חשובע טשענסטאכאווער לאנדסלייט, וועמענס יובילייי־פייערונג מיר דערמאנען אויף אן אנדער ארט אין איצטיקן בוך. רפאל פעדערמאן האט נאר גרויסע פארדינסטן, סיי פאר דעם פריערדיקן בוך „טשענסטאכאווער יידן", סיי פארן איצטיקן בוך „טשענסטאכאוו", וואס איז אין תוך א המשך אין דערגאנצונג צום ערשטן בוך. מיר וועלן גאר נישט מגזם זיין וען מיר וועלן זאגן, אז רפאל פעדערמאן האט אפשר דעם גרעסטן חלק אין די דאזיקע צוויי היסטארישע געדענק־ביכער געווידמעט דער ייִדיש חרוב־געווארענער שטאט טשענסטאכאוו. טאקע נאר א דאנק רפאל פעדערמאנס טרייַ־איבערגעבענער ארבעט, — מיט זיין כסדרדיקן וועקן און רופן די לאנדסלייט און פריינד, — זיינען די דאזיקע צוויי גאר וויכטיקע ביכער דערשינען. אין ביידע ביכער וועלן רפאל פעדערמאן דערמאנט ווי א מיט־רעדאקטאר; ער איז אבער געווען פיל, פיל מער ווי סתם א מיטרעדאקטאר. דאס איז באקאנט יעדן איינעם, וואס האט נאר א שייכות צו דעם צוזאמענשטעל און דאס דערשיינען פון ביידע ביכער; ביים איינלאדן די מיטארבעטער, אדער, למשל, ביים שרייבן צו לאנדסלייט אין אלע עקן וועלט, וכדומה. דאס איז געווען אן ארבעט מער ווי פאר איין מענטשן. אבער רפאל פע־דערמאן האט דאס אלץ געטאן באהבה, שטיל, אין דעם צימער פונעם בוך־געשעפט, ביי זיין ארבעטס־טיש, אין די שעהן וועז ער איז נישט געווען באשעפטיקט. באזונדערס אין די פרייַ טעג, אין די שבתים און זונטיקס, דעמאלט וועז דער זיבעטער שטאק אין דער „פארווערטס"־געביידע, וואו דער בילדונגס־קאמיטעט פון ארבעטער־רינג מיט אלע זיינע אפטיילונגען געפינען זיך, — איז געווען שטיל, און אלע אנגעשטעלטע זיינען געווען אין דער היים, — איז רפאל פעדערמאן איינער אליין געזעסן ביי זיך אינעם בוך־געשעפט, און געטראכט, געפלאנעווט און געארּ־בעט פרום וועגן דעם בוך „טשענסטאכאווער יידן", און די לעצטע צייט — וועגן איצטיקן בוך „טשענסטאכאוו". צו רפאל פעדערמאנס לויב מוז געזאגט ווערן, אז אים קומט טאקע דעם גרעסטן שבח, וואס נאך דער דערשיינונג פונעם ערשטן בוך „טשענסטאכאווער יידן", האבן אנדערע יידישע לאנדסמאנשאפטן געהאט פאר זיך א גוטן מוסטער ווי אזוי צו פאראייביקן זייערע חרוב־געווארענע שטעט אין פוילן, ליטע און אנדערע שכנות־דיקע לענדער אין מזרח־אייראפע. דאס אינהאלטסרייכע בוך „טשענסטאכאווער יידן" האט, קען מען זאגן, נעמאנס און גרווטקט ביי די לעבעדיקע יורשים פון די אומגעקומענע קדושים — נישט צו פארגעסן די „עיר ואמ בישראל", די אמאליקע יידישע שטעט, אין וועלכע דורות יידן האבן געלעבט און געשאפן.

* * *

דעם שרייבער פון די שורות איז באקאנט די צאל ארטיק־לען, זכרונות און באגריסונגען, וואס זיינען אנגעקומען אין דער רעדאקציע וועגן אונדזער בעל־יובל. מיר האבן באשלאסן די דאזיקע זכרונות ארויסצוגעבן אין א באזונדער אויסגאבע. אין די דאזיקע באגריסונגען קומט צום אויסדרוק די ליבשאפט און פארערונג צו אונדזער חשובן לאנדסמאן. ער האט עס כשר פארדינט! אין יעדן פון די ארטיקלען ווערט דערציילט גאר א סך פון רפאל פעדערמאן דעם קולטור־טוער, דעם אנגעזעענעם בונדישן פירער און קעמפער, רפאל פעדערמאן דעם מיטגליד

אינעם טשענסטאָוואר שטאָט־ראַט אוּן אין דער יידישער קהילה, אוּן בכלל וועגן רפאל פּעדערמאַן דעם פאַרליבטן אין יידיש וואַרט, אין דער יידישער ליטעראַטור. פּוּן די דאָזיקע זכרונות, געשריבן פּוּן זיינע יוגנט־פרייַנד, דערשיינט פּאַר אונדז דער יונגער רפאל פּעדערמאַן ווי אַ וויכטיקער געזעלשאַפט־לעכער טוער אוּן אידעאַליסט, אַ מאַמין אין סאָציאַליזם, אוּן אַ קעמפער פאַר יידישער רעכט. אט זעט מען אים אַ יוגנטלעכן אין די פּראָגט־רייַען פּוּן די קעמפער קעגן דעם דעספּאָטיש־צאַרישן רעזשים אין די יאָרן פאַרן ערשטן וועלט־קריג. כּמעט נאָך אַ יינגל — איז ער שוין טעטיק אין דער יידיש־רעוואָלוציאָנערער באָוועגונג. מ׳זעט אים אין די פאַרשידענע שליחותן, די געהיימע, אויפן וועג פּוּן טשענסטאָכּוֹ קיין ווּאַרשע. אין יענע טעג וועלט רפאל פּעדערמאַן אַרעסטירט, אוּן ער מוז אויף אַ צייט פאַרלאָזן פּוילן, אוּן זיך אויפהאַלטן אין דער שטאָט קראָקע, וואָס איז דעמאָלט געווען אונטער דער עסטרייכישער ממשלה.

רפאל פּעדערמאַן

אוּן וועג ער קומט צוריק אהיים, איז ער וויידער פאַרנומען אין אַלע יידיש־גזעלשאַפטלעכע, פּאָליטישע אוּן קולטורעלע טעטיקייטן. פּעדערמאַנס יוגנט פאַלט זיך צונויף מיט די שענסטע יאָרן, די „רענעסאַנס״ יאָרן פּוּן דער נייַער יידישער ליטעראַטור. רפאל פּעדערמאַן איז טעטיק אין דעם קולטור־פאַראיין „לירע״, אין דער ביבליאָטעק, אוּן ער האַלט אין גרינדן דעם דראַמאַטישן פאַראיין. דאָ וווּיזט פּעדערמאַן אַרויס זיין טיפע ליבשאַפט צו יידיש אוּן אירע שפּעטער. די דאָזיקע ליבשאַפט האַלט ער אַן ביזן היינטיקן טאָג. אוּן ס׳איז נישט קיין צופאַל וואָס איצט, צו זיין 65טן יובל, געפּינט מען אים נאָך אַלץ אַרומגערינגלט פּוּן יידישע ביכער טאָג־אויס, טאָג־איין.

פּעדערמאַנען איז אַמאָל אויסגעקומען צו קעמפן אויף צוויי פראָנטן. ווי אַ ראַטמאַן אין טשענסטאָכּוֹאוער שטאָט־ראַט פלעגט ער אויפטרעטן פאַר די פּוילישע פּאַרטייער פּוּן דער שטאָט־רעגירונג אין פּוילין, אוּן מיט ווירדע פלעגט ער פאַרטיידיקן דעם יידישן כבוד. אין די יאָרן נאָכן ערשטן וועלט־קריג, אין דעם אַפּריַיטן אוּן אומאָפּהענגיקן פּוילן, האָט פּעדערמאַן נישט געזאָגט וועגן די אַנטיסעמיטן אוּן רעאַקציאָנערן, וואָס האָבן דעמאָלט כסדר געדריקט אוּן פאַרפאָלגט די יידישע באָפעלקערונג מיט אַלערליי גזרות אוּן נגישות. גרויס מוט האָט פּעדערמאַן אַרויסגעוויזן אין זיינע רעדעס אין שטאָט־ראַט אוּן געפאָדערט גלייכבאַרעכטיקונג פאַר די יידן אין טשענסטאָכּוֹ. צווישן אייגענע, אין יידישן גבול, דאָ האָט פּעדערמאַן וויידער אויף נישט וויינציקער געקעמפט פאַר דעם וואָוליזין פּוּן די יידישע אַרבעטער אוּן פאָלקס־מענטשן. אַליין אַ קינד פּוּן די אָרעמע יידישע געסלעך איז ער אויפגעוואַקסן אונטערן אינפלוס פּוּן יידישן סאָציאַליזם אוּן כסדר געקעמפט קעגן דער רעאַקציע אויף דער יידישער גאָס; פּעדערמאַן העלפט גרינדן פּראָפעסיאָנעלע פאַראייגען, אַרגאַניזירט די סטרייקן, אוּן ער זעט כסדר, אַז דער עקאָנאָמישער מצב פּוּן יידישן אַרבעטער זאָל פאַרבעסערט ווערן.

די לעצטע יאָרן, ביזן אויסברוך פּוּן צווייטן וועלט־קריג, טרעפּן מיר פּעדערמאַנען אין וואַרשע אין די רייען פּוּן „בונד״, דאָס זיינען די שענסטע יאָרן פּוּן אונדזער בעל־יובל. אוּן וועג דאָס גרויסע אומגליק איז געשען מיטן אויסברוך פּוּן קריג הייבט זיך אָן אַ ניי, טרויעריק קאַפּיטל אין פּעדערמאַנס לעבן. פּעדערמאַנען געלינגט אַבער צו פאַרלאָזן די ברענענדיקע שטאָט וואַרשע, צוזאַמען מיט נאָך הונדערטער טויזנטער יידן. ער מאַכט דורך די שבעה מדורי גהינום, פּוּן טויזנטער זיינס גלייכן. ער ראַטעוועט זיך מיטן איבערגיין די סאָוועטישע גרענעץ, אוּן ער לעבט איבער, ווי אַלע פּליטים, דעם גאַנצן גרויל פּוּן דעם סאָוועטישן „גן־עדן״. ביז ער קומט ענדלעך אָן, בשלום, אין די פאַראייניקטע שטאַטן. אוּן גלייך בייַ זיין אָנקומען, וויבאַלד ער טרעט נאָר אויף דער פרייַער אַמעריקאַנער erde, וואַרפט ער זיך אַריין אין דער אַרבעט פאַר זיינע טשענסטאָכּוֹאוער לאַנדסלייט. ער קען נישט רוען אין די טעג פּוּן חורבן, ביז ער דערוואַרט זיך נאָכן קריג, וועג די באַפרייטע לעבנאיבערגעבליבענע יידן, אין די דייטשע לאָגערן, אין די די.־פּי. קעמפּס, הייבן אָן זיך וועגדן נאָך הילף. פּעדערמאַנס אפּיס, וואו ער אַרבעט, ווערט פאַקטיש די אידעס פּוּן טויזנטער יידישע פּליטים אין דייטשלאַנד. ער העלפט, ער זאַמלט געלט, פּעקלעך שפּייז, קליידער אוּן ער טוט אַלץ אַרויסצוראַטעווען זיינע לאַנדסלייט פּוּן די די.־פּי. לאָגערן.

אין דער אַרבעט פאַר זיינע לאַנדסלייט פאַרגעסט נישט פּעדערמאַן אין די אַלטע ליבע זיינע — דאָס יידיש־שפּעפּעריש וואַרט; די יידישע ליטעראַטור, דעם המשך פּוּן אונדזער גייסטיק לעבן דאָ, אין דער פרייַער אַמעריקע.

צו זיין 65סטן יובל שיקן מיר דעם ליבן רפאל פּעדערמאַן אונדזערע האַרציקע ברכות אוּן מיר וויינטשן אים, אַז ער זאָל אויך דאָ, ווי אַמאָל, ווייטער ממשיך זיין די אַרבעט, וואָס איז אים אוּן אונדז אַלעמען אַזוי טייער.

צבי ראזענווין

רפאל פעדערמאן

(שטריכן)

איך האב געהאט בדעה צו שרייבן א גרעסערע ארבעט וועגן אונדזער היינטיקן בעל־יובל — רפאל פעדערמאן. רפאל פעדערמאן פארדינט, לכל־הדעות, אז מען זאל שרייבן וועגן אים און זיין שטורמיש־אינטערעסאנט און שפעריש לעבן — וואס אויספירלעכער. ליידער קען איך עס איצטער נישט טאן. סיי גייסטיק, סיי פיזיש בין איך נישט ביכולת אנצושרייבן די ארבעט וועגן רפאל'ן ווי מיר וואלט זיך וועלן. איך געהער, צו באדויערן, נישט צו די אייזן־פעסטע נאטורן צו וועלכע רפאל פעדערמאן געהערט; ער קען אויסטראגן אויף זיינע פלייצעס די שווערסטע אינערלעבונגען, די ביטערסטע אנטוישונגען, און דאך — בלייבן פעסט ביי זיין אידעאלן גלויבן.

יא, די צייט האט אויסגעפורעמט די פארשידנארטיקייט פון אונדזערע כאראקטערן. איז דאך רפאל רייף און אקטיוו געווארן, אין א רענעסאנס־צייט אין דער מענטשלעכער געשיכטע, ווען די לופט איז פול געווען מיט גלויבן און האפענונג! דער דור שפעטער, צו וועלכן איך געהער, איז געווארן אין שאטן פון אונטערגאנג, ווען אלע ווערטן אין אידעאלן זיינען פאנאנדערגעפאלן; ווען דער גייסט פון אנקומענדיקן חורבן האט שוין געשוועבט אין דער לופט. דערביבער קומט עס אויס, אז אין די יארן אין וועלכע מיר ביידע לעבן, בין איך דער יינגערער אין יארן, דער זקן, וואס איז דורכגעפרעסן מיט די חורבן־בילי־דער פון דער פארגאנגענהייט, אויסגעווארצלט פון דער קעגן־וואַרט, און פארצווייפלט איבער דער צוקונפט. בעת רפאל פעדערמאן איז אויפדאסניי פול מיט יוגנטלעכן ברען און גלויבן און איז ווייטער אקטיוו אין אזעלכע קרייזן, אין וועלכע עס איז מעגלעך פאר אים צו זיין אקטיוו.

ווען איך טראכט וועגן רפאל פעדערמאנען — און איך טראכט וועגן אים זייער אפט — זע איך אים ווי א סימבאל פון א גרויסן, רעוואלוציאנערן, העראישן־קעמפערישן יידישן דור, וואס האלט שוין אין פארשווינדן; א דור, וואס האט מיט שטורעם און דראנג צעגעדערט דאס פנים פון דעם יידישן און אלגעמיין־מענטשלעכן לעבן; א דור, וואס האט מיט זייער אידעאלן צעגעדערט דאס גייסטיקע, קולטורעלע און גזעזל־שאפטלעכע יידישע לעבן און אפילו פיזיש געענדערט דאס אויס־זען פונעם יידן.

פון א פאר־חושכ־טער, דערנידעריקטער, בעליידיקטער יידישער מאסע, האבן זיי, די רעוואלוציאנערן, אויפגעשטעלט פרייע, שטאלצע, קעמפערישע יידן, וואס האבן געקעמפט פאר זייערע פאליטישע, עקאנאמישע און מענטשלעכע רעכט. זיי האבן אויסגעבילדעט גרויסע קאדרעס פון אן ארבעטער־בא־וואוסטזיניקער אינטעליגענץ; אויפגעבויט שולן, ארגאניזירט דראמקרייזן, ביבליאטעקן, און געהאלפן בויען א גרויסע, מעכ־טיקע רייכע ליטעראטור אין יידיש.

דער דאזיקער דור, אין וועלכן רפאל פעדערמאן פאר־געמט אן אויבן־אן, האט צוזאמען מיט דעם קאמף וועלכן ער האט אנגעפירט פאר ענדערן און דערהויבן דאס יידישע לעבן, גלייכצייטיק אויך אנגעפירט דעם קאמף פאר ענדערן און דער־הויבן דעם לעבנס־שטייגער פון דעם אונטערדריקטן ניט־יידישן ארבעטער. דער דאזיקער יידישער רעוואלוציאנער האט פאר־שטאנען, אז דער גורל פון דעם יידישן לעבן איז אפהענגיק פון דעם גורל פון דער גאנצער מענטשהייט.

און דערפאר איז דער דאזיקער יידיש־רעוואלוציאנערער דור געווען אזוי אקטיוו און פארנומען די ערשטע פאזיציעס אין דעם קאמף פון העלפן שאפן א נייע, גערעכטע און שענערע וועלט.

* * *

אין מיינע אפטע מאמענטן פון נאסטאלגיע, פון טיפער בענקשאפט נאך דעם אמאליקן שפרודלדיקן אקטיוון יידישן לעבן, וואס איז אזוי ברוטאל מיט וואלצל אויסגעריסן געווארן, שווימט אפט ארויס פאר מיר א בילד פון אמאליקן יידישן לעבן אין טשענסטאכאוו:

איך בין א יינגל. עס איז דער ערשטער מאי. נישט קיין געווינטלעכער טאג. אפילו די לופט אין דושנעם, שמוציקן גארנצארסקע גאסל, שמעקט היינט אנדערש. אויף די שטימונג ביי די פארפראצעווטע און פאריאגטע מענטשן פון דעם גאסל — איז אנדערש. עס איז א יום־טובדיקע שטימונג. אבער נישט געווינלעך יום־טובדיק ווי די אנדערע יידישע יום־טובים, — עס איז א יום־טוב אנגעפילט מיט שפאנונג, מיט דערוואַרטונג.

מען שמועסט אין גאסל, אז עס וועלן פארקומען היינט גרויסע ארבעטער־דעמאנסטראציעס, און אז די אנטיסעמיטן גרייטן זיך אנצופאלן אויף די דעמאנסטראנטן. איך בין ממש פון נייגיר און דערוואַרטונג. און נישט וויביק אויך פון פחד; וועט וויסט וואס פאר אן אומגליק די דאזיקע דעמאנסטראציע קען ברענגען פאר די יידן?

אן דעם וויסן פון די עלטערן לויף איך, מיט אייניקע חברים מיינע, אין די אלעען, בייצוזיין ביי דער דעמאנסטראציע.

די אלעען זיינען געפאקט מיט טויזנטער אנגעהעצטע פאַ־ליאקן. און אט זעט מען אנקומען די דעמאנסטראציע: די לופט ווערט ווי עלעקטריזירט. טויזנטער מארשירן זיי מיט די ריזיק גרויסע רויטע פענער, מיט די פילע טראנספיראנטן, מיט קאמפס־לאזונגען אין דער יידישער און אין פוילישער שפראך. אין דער זייט פון דער דעמאנסטראציע גייט די מיליץ פון די אר־בעטער מיט גראבע שטעקנס אין די הענט. זיי היטן די אדרע־נונג, און די טויזנטער אנגעהעצטע פאליאקן וואגן נישט אנ־צופאלן אויף די יידישע ארבעטער!

פון צווישן די דעמאנסטרירנדיקע זע איך אייניקע באקאנטע פון מיין הויף, פון מיין גאסל, וואו איך וואוין. אבער איך דער־קען זיי כמעט נישט. עפעס זיינען זיי ווי אנדערע מענטשן היינט פאר מיר אויסגעווארפן. זייערע טריט — אזעלכע פעסטע! זייער גאנג אזא זיכערער! זייערע אויגן זיינען מיט אזא פלאם פון האפענונג!

אין שפיץ פון דער דעמאנסטראציע גייט א מאן וואס דרייט

זיך אָפט אויס מיטן פּנים זיינעם צו דער מאַסע, און ער מאַכט אויסרופן אין ייִדיש און אין פּויליש, און די גאַס וועלט אַנ־געפילט פון דעם הילכיקן אויסגעשריי פון די טויזנטער דעמאָנ־סטראַנטן וואָס איבערחזרן די אויסרופן.

איינער פון מיינע חדר־חברים זאָגט מיר, אַז דער מאַן, וואָס פירט אַן מיט דער דעמאָנסטראַציע, און וואָס מאַכט די אויסרופן, הייסט רפאל פעדערמאַן.

ביי די דאָמאָלטדיקע חדר־ייִנגלעך איז רפאל פעדערמאַן ממש אויסגעוואַקסן ווי אַ סימבאָליש געשטאַלט. ער איז דער קעמפער פון ייִדישער און מענטשלעכער ווירדע! און מער ווי איין חדר־ייִנגל האָט דעמאָלט, אין יענעם מאַי־טאָג, אָנגעהויבן טראַכטן זיך צו באַפרייַן פון דעם ענגן גאָרנצאַרסקע געסל, פון די מעשיות וועגן שדים און רוחות וואָס פילן אַן די וועלט, און אָנהויבן זוכן די אמתע בייזע כוחות וואָס פאַרשקלאָפן די וועלט.

זייער אָפּט וועט איך טרעף מיך הייַנט מיט פעדערמאַנען מיט דעם גרויען קאָפּ האָר, — בלויז איך צוריק צו דעם ברויזנדיקן קעמפערישן אָרבעטער־פּירער רפאל פעדערמאַן פון יענער ערשטער מאַי דעמאָנסטראַציע. און אין האַלדז שטיקן די טרערן, טראַכטנדיק: וואו זיינען איצט יענע טויזנטער דע־מאָנסטרירנדיקע אָרבעטער אידעאַליסטן?...

* * *

כאָטש איך האָב געהערט צו אַן אָנדער באַוועגונג, האָב איך אָבער נאָכגעפאָלגט מיטן גרעסטן אינטערעס די אָרויסטרע־טונגען און געזעלשאַפטלעכע אָקטיוויטעטן פון רפאל פעדער־מאַנען. זייַנע אָרויסטרעטונגען אַלס דאָזאָר איוף די זיצונגען פון דער ייִדישער קהילה־פאָרוואָלטונג אין טשענסטאָכאָוו, זיי־נען שטענדיק געווען אָנגעפילט מיטן פייַער פון פּראָטעסט פון די האָרעפאַשענע אָרעמע אָרבעטער און פאַלקסמאַס, וועמעס פאָרשטייער ער איז געווען. און נאָר וויכטיק זיינען געווען זיינע אָרויסטרעטונגען אַלס ראָטמאַן, אויף דער טריבונע פון אַל־געמיינעם שטאָט־ראָט.

אין שטאָט־ראָט האָט פעדערמאַן געלאָזט הערן די שטימע פון פּראָטעסט פון דער גאַנצער אונטערדריקטער ייִדישער באַ־פעלקערונג וואָס זיינען פאַרפאַלגט געוואָרן אַלס ייִדן דורך דער מערהייט פון די ענדעקעס.

ב. פעדערמאַן האָט מוטיק געפאָדערט גלייכע רעכט און גלייכע סובסידיעס פאַר די ייִדישע אינסטיטוציעס, יעדע אָרויס־טרעטונג זיינע אין שטאָט־ראָט האָט אָרויסגערופן אַ שטורעם. באַזונדערס איז ווערט צו דערמאַנען זיינס אַן אָרויסטריט אין שטאָט־ראָט און דווקא אין דער ייִדישער שפּראַך! מען קען זיך קוים פאָרשטעלן וויפיל מוט און קאָמפּאָסיטס עס האָט זיך געפאָדערט צו האַלטן אַ רעדע אין ייִדיש אויף דער טריבונע פון דאָמאָלטדיקן אָנטיסעמיטישן שטאָט־ראָט! נאָר רפאל פע־דערמאַן אַליין האָט עס געקענט באַווייַזן!

* * *

פון זיינע טעטיקייטן אויפן אָמעריקאָנער באָדן איז פע־דערמאַנען גאָר אַ סך צו פאָרדאָנקען דאָס דערשיינען פון בוך „טשענסטאָכאָווער ייִדן", און איצט דאָס בוך „טשענסטאָכאָוו". איך וואָלט אָבער וועלן אָרויסבאָנען אייניקע שטריכן וויי איך זע פעדערמאַנען דעם גוטן־פאַלקס, וואָס איז אַ סימבאָליש געשטאַלט. ער איז דער קעמפער פון ייִדישער און מענטשלעכער ווירדע! און מער ווי איין חדר־ייִנגל האָט דעמאָלט, אין יענעם מאַי־טאָג, אָנגעהויבן טראַכטן זיך צו באַפרייַן פון דעם ענגן גאָרנצאַרסקע געסל, פון די מעשיות וועגן שדים און רוחות וואָס פילן אַן די וועלט, און אָנהויבן זוכן די אמתע בייזע כוחות וואָס פאַרשקלאָפן די וועלט.

זייער אָפּט וועט איך טרעף מיך הייַנט מיט פעדערמאַנען מיט דעם גרויען קאָפּ האָר, — בלויז איך צוריק צו דעם ברויזנדיקן קעמפערישן אָרבעטער־פּירער רפאל פעדערמאַן פון יענער ערשטער מאַי דעמאָנסטראַציע. און אין האַלדז שטיקן די טרערן, טראַכטנדיק: וואו זיינען איצט יענע טויזנטער דע־מאָנסטרירנדיקע אָרבעטער אידעאַליסטן?...

* * *

כאָטש איך האָב געהערט צו אַן אָנדער באַוועגונג, האָב איך אָבער נאָכגעפאָלגט מיטן גרעסטן אינטערעס די אָרויסטרע־טונגען און געזעלשאַפטלעכע אָקטיוויטעטן פון רפאל פעדער־מאַנען. זייַנע אָרויסטרעטונגען אַלס דאָזאָר איוף די זיצונגען פון דער ייִדישער קהילה־פאָרוואָלטונג אין טשענסטאָכאָוו, זיי־נען שטענדיק געווען אָנגעפילט מיטן פייַער פון פּראָטעסט פון די האָרעפאַשענע אָרעמע אָרבעטער און פאַלקסמאַס, וועמעס פאָרשטייער ער איז געווען. און נאָר וויכטיק זיינען געווען זיינע אָרויסטרעטונגען אַלס ראָטמאַן, אויף דער טריבונע פון אַל־געמיינעם שטאָט־ראָט.

אין שטאָט־ראָט האָט פעדערמאַן געלאָזט הערן די שטימע פון פּראָטעסט פון דער גאַנצער אונטערדריקטער ייִדישער באַ־פעלקערונג וואָס זיינען פאַרפאַלגט געוואָרן אַלס ייִדן דורך דער מערהייט פון די ענדעקעס.

ב. פעדערמאַן האָט מוטיק געפאָדערט גלייכע רעכט און גלייכע סובסידיעס פאַר די ייִדישע אינסטיטוציעס, יעדע אָרויס־טרעטונג זיינע אין שטאָט־ראָט האָט אָרויסגערופן אַ שטורעם. באַזונדערס איז ווערט צו דערמאַנען זיינס אַן אָרויסטריט אין שטאָט־ראָט און דווקא אין דער ייִדישער שפּראַך! מען קען זיך קוים פאָרשטעלן וויפיל מוט און קאָמפּאָסיטס עס האָט זיך געפאָדערט צו האַלטן אַ רעדע אין ייִדיש אויף דער טריבונע פון דאָמאָלטדיקן אָנטיסעמיטישן שטאָט־ראָט! נאָר רפאל פע־דערמאַן אַליין האָט עס געקענט באַווייַזן!

* * *

פון זיינע טעטיקייטן אויפן אָמעריקאָנער באָדן איז פע־דערמאַנען גאָר אַ סך צו פאָרדאָנקען דאָס דערשיינען פון בוך „טשענסטאָכאָווער ייִדן", און איצט דאָס בוך „טשענסטאָכאָוו". איך וואָלט אָבער וועלן אָרויסבאָנען אייניקע שטריכן וויי איך זע פעדערמאַנען דעם גוטן־פאַלקס, וואָס איז אַ סימבאָליש געשטאַלט. ער איז דער קעמפער פון ייִדישער און מענטשלעכער ווירדע! און מער ווי איין חדר־ייִנגל האָט דעמאָלט, אין יענעם מאַי־טאָג, אָנגעהויבן טראַכטן זיך צו באַפרייַן פון דעם ענגן גאָרנצאַרסקע געסל, פון די מעשיות וועגן שדים און רוחות וואָס פילן אַן די וועלט, און אָנהויבן זוכן די אמתע בייזע כוחות וואָס פאַרשקלאָפן די וועלט.

זייער אָפּט וועט איך טרעף מיך הייַנט מיט פעדערמאַנען מיט דעם גרויען קאָפּ האָר, — בלויז איך צוריק צו דעם ברויזנדיקן קעמפערישן אָרבעטער־פּירער רפאל פעדערמאַן פון יענער ערשטער מאַי דעמאָנסטראַציע. און אין האַלדז שטיקן די טרערן, טראַכטנדיק: וואו זיינען איצט יענע טויזנטער דע־מאָנסטרירנדיקע אָרבעטער אידעאַליסטן?...

* * *

כאָטש איך האָב געהערט צו אַן אָנדער באַוועגונג, האָב איך אָבער נאָכגעפאָלגט מיטן גרעסטן אינטערעס די אָרויסטרע־טונגען און געזעלשאַפטלעכע אָקטיוויטעטן פון רפאל פעדער־מאַנען. זייַנע אָרויסטרעטונגען אַלס דאָזאָר איוף די זיצונגען פון דער ייִדישער קהילה־פאָרוואָלטונג אין טשענסטאָכאָוו, זיי־נען שטענדיק געווען אָנגעפילט מיטן פייַער פון פּראָטעסט פון די האָרעפאַשענע אָרעמע אָרבעטער און פאַלקסמאַס, וועמעס פאָרשטייער ער איז געווען. און נאָר וויכטיק זיינען געווען זיינע אָרויסטרעטונגען אַלס ראָטמאַן, אויף דער טריבונע פון אַל־געמיינעם שטאָט־ראָט.

אין שטאָט־ראָט האָט פעדערמאַן געלאָזט הערן די שטימע פון פּראָטעסט פון דער גאַנצער אונטערדריקטער ייִדישער באַ־פעלקערונג וואָס זיינען פאַרפאַלגט געוואָרן אַלס ייִדן דורך דער מערהייט פון די ענדעקעס.

ב. פעדערמאַן האָט מוטיק געפאָדערט גלייכע רעכט און גלייכע סובסידיעס פאַר די ייִדישע אינסטיטוציעס, יעדע אָרויס־טרעטונג זיינע אין שטאָט־ראָט האָט אָרויסגערופן אַ שטורעם. באַזונדערס איז ווערט צו דערמאַנען זיינס אַן אָרויסטריט אין שטאָט־ראָט און דווקא אין דער ייִדישער שפּראַך! מען קען זיך קוים פאָרשטעלן וויפיל מוט און קאָמפּאָסיטס עס האָט זיך געפאָדערט צו האַלטן אַ רעדע אין ייִדיש אויף דער טריבונע

פון זיינע טעטיקייטן אויפן אָמעריקאָנער באָדן איז פעדערמאַנען גאָר אַ סך צו פאָרדאָנקען דאָס דערשיינען פון בוך „טשענסטאָכאָווער ייִדן", און איצט דאָס בוך „טשענסטאָכאָוו". איך וואָלט אָבער וועלן אָרויסבאָנען אייניקע שטריכן וויי איך זע פעדערמאַנען דעם גוטן־פאַלקס, וואָס איז אַ סימבאָליש געשטאַלט. ער איז דער קעמפער פון ייִדישער און מענטשלעכער ווירדע! און מער ווי איין חדר־ייִנגל האָט דעמאָלט, אין יענעם מאַי־טאָג, אָנגעהויבן טראַכטן זיך צו באַפרייַן פון דעם ענגן גאָרנצאַרסקע געסל, פון די מעשיות וועגן שדים און רוחות וואָס פילן אַן די וועלט, און אָנהויבן זוכן די אמתע בייזע כוחות וואָס פאַרשקלאָפן די וועלט.

זייער אָפּט וועט איך טרעף מיך הייַנט מיט פעדערמאַנען מיט דעם גרויען קאָפּ האָר, — בלויז איך צוריק צו דעם ברויזנדיקן קעמפערישן אָרבעטער־פּירער רפאל פעדערמאַן פון יענער ערשטער מאַי דעמאָנסטראַציע. און אין האַלדז שטיקן די טרערן, טראַכטנדיק: וואו זיינען איצט יענע טויזנטער דע־מאָנסטרירנדיקע אָרבעטער אידעאַליסטן?...

* * *

כאָטש איך האָב געהערט צו אַן אָנדער באַוועגונג, האָב איך אָבער נאָכגעפאָלגט מיטן גרעסטן אינטערעס די אָרויסטרע־טונגען און געזעלשאַפטלעכע אָקטיוויטעטן פון רפאל פעדער־מאַנען. זייַנע אָרויסטרעטונגען אַלס דאָזאָר איוף די זיצונגען פון דער ייִדישער קהילה־פאָרוואָלטונג אין טשענסטאָכאָוו, זיי־נען שטענדיק געווען אָנגעפילט מיטן פייַער פון פּראָטעסט פון די האָרעפאַשענע אָרעמע אָרבעטער און פאַלקסמאַס, וועמעס פאָרשטייער ער איז געווען. און נאָר וויכטיק זיינען געווען זיינע אָרויסטרעטונגען אַלס ראָטמאַן, אויף דער טריבונע פון אַל־געמיינעם שטאָט־ראָט.

אין שטאָט־ראָט האָט פעדערמאַן געלאָזט הערן די שטימע פון פּראָטעסט פון דער גאַנצער אונטערדריקטער ייִדישער באַ־פעלקערונג וואָס זיינען פאַרפאַלגט געוואָרן אַלס ייִדן דורך דער מערהייט פון די ענדעקעס.

ב. פעדערמאַן האָט מוטיק געפאָדערט גלייכע רעכט און גלייכע סובסידיעס פאַר די ייִדישע אינסטיטוציעס, יעדע אָרויס־טרעטונג זיינע אין שטאָט־ראָט האָט אָרויסגערופן אַ שטורעם. באַזונדערס איז ווערט צו דערמאַנען זיינס אַן אָרויסטריט אין שטאָט־ראָט און דווקא אין דער ייִדישער שפּראַך! מען קען זיך קוים פאָרשטעלן וויפיל מוט און קאָמפּאָסיטס עס האָט זיך געפאָדערט צו האַלטן אַ רעדע אין ייִדיש אויף דער טריבונע פון דאָמאָלטדיקן אָנטיסעמיטישן שטאָט־ראָט! נאָר רפאל פע־דערמאַן אַליין האָט עס געקענט באַווייַזן!

* * *

פון זיינע טעטיקייטן אויפן אָמעריקאָנער באָדן איז פעדערמאַנען גאָר אַ סך צו פאָרדאָנקען דאָס דערשיינען פון בוך „טשענסטאָכאָווער ייִדן", און איצט דאָס בוך „טשענסטאָכאָוו". איך וואָלט אָבער וועלן אָרויסבאָנען אייניקע שטריכן וויי איך זע פעדערמאַנען דעם גוטן־פאַלקס, וואָס איז אַ סימבאָליש געשטאַלט. ער איז דער קעמפער פון ייִדישער און מענטשלעכער ווירדע! און מער ווי איין חדר־ייִנגל האָט דעמאָלט, אין יענעם מאַי־טאָג, אָנגעהויבן טראַכטן זיך צו באַפרייַן פון דעם ענגן גאָרנצאַרסקע געסל, פון די מעשיות וועגן שדים און רוחות וואָס פילן אַן די וועלט, און אָנהויבן זוכן די אמתע בייזע כוחות וואָס פאַרשקלאָפן די וועלט.

זייער אָפּט וועט איך טרעף מיך הייַנט מיט פעדערמאַנען מיט דעם גרויען קאָפּ האָר, — בלויז איך צוריק צו דעם ברויזנדיקן קעמפערישן אָרבעטער־פּירער רפאל פעדערמאַן פון יענער ערשטער מאַי דעמאָנסטראַציע. און אין האַלדז שטיקן די טרערן, טראַכטנדיק: וואו זיינען איצט יענע טויזנטער דע־מאָנסטרירנדיקע אָרבעטער אידעאַליסטן?...

דער ייד אין געטא־קאמף

געצייכנט פון נאַטע קאַזלאַווסקי

משעוסטאָראָוו

אין אַמעריקע און אין אַנדערע לענדער

ד״ר וו. גליקסמאַן

די טעטיקייט פון פאַראייניקטן טשענסטאָכאָ־ווער רעליף קאָמיטעט אין ניו־יאָרק

(1957—1950)

אַריינפיר

אין דעם יאָר 1950 האָט די טשענסטאָכאָווער לאַנדסמאַנשאַפט אין ניו־יאָרק אָנגעהויבן אַ ניי קאַפּיטל אין איר געשיכטע און טעטיקייט. אַ גרויסער טייל פון אירע מיטגלידער — די וואָס זיינען געווען אירע בויער און גרינדער, האָבן זיך געהאָט אַפּ־געזאָגט וווייטער אָנצופירן און אָנגיין מיט דער אַרבעט פונעם ר׳עליף. די שוועסטער אָרגאַניזאַציע, ווי די ״יאַנג מען״, ווי דער אַרדן־ברענש, ווי די ״דזשאַלאַשינער חברה״ וואָס זיינען געווען אַן אינטערגאַלער טייל פונעם ״פאַראייניקטן טשענ־סטאָכאָווער רעליף קאָמיטעט און ליידיס אָקזילערי״, האָבן זיך בהדרגהדיק דערווייטערט פון דער אָרגאַניזאַציע. מיט דער קא־דענץ אונטער דער אָנפירערשאַפט פון פ׳ יעקב סענזער, האָבן די דאָזיקע אייגנעזעסענע און פאַרדינסטפולע לאַנדסלייט פאַרענדיקט זייער אָנטייל אין דער אָקטיוויטער הילף אָרבעט פון רעליף.

די לאַנדסמאַנשאַפטן, בתוכם אויך די טשענסטאָכאָווער, האָבן דעמאָלט דורכגעמאַכט אַן אידעאָלאָגישן קריזיס. די צילן און אויפגאָבעס וואָס זיינען געווען דער יסוד פאַר דער עקסיס־טענץ פון יעדער לאַנדסמאַנשאַפט, האָבן פאַרלאָרן אַ סך פון דעם אָנהאַלט. די אָלטע היים, וואָס איז געווען דער צענטערי־דיקער כח וואָס האָט צוזאַמענגעהאַלטן לאַנדסלייט אין דער פרעמד, האָט מער ניט עקסיסטירט. אין אַפּילו אויב עס איז געבליבן אַ קליינער מיעוט — דרך אגב אַ פרעמדער פאַר די אָרטיקע אָלטע איינגעוואָנדערטע לאַנדסלייט, איז ער ניט געווען גענוגדיק צו פרעזעוווירן דעם סענטימענט און באַציאונג צו דער היימשטאָט. דער פסיכאָלאָגישער מאָמענט האָט דאָ גובר געווען דאָס גפֿיל. למען האמת מוז געזאָגט ווערן אַז אַזוינע טענדענציעס פון יאוש און אָפּהענדיקייט האָבן זיך שוין געהאָט געוויזן באַלד נאָכן סוף פון דער מלחמה. דער חורבן פון די יידישע קהילות אין פוילן, האָט געהאָט גשמאָפן, דאָ צווישן לאַנדסלייט, אַ דעפּי־סיסטישע אָטמאָספערע וואָס האָט אונטערגעגראָבן אַ סך שאָפּנ־דיקע כוחות. פאַר אַ ווייל האָט זיך אויסגעדאַכט אַז די פאַלשע נביאים זייַנען געווען אומגערעכט. דווקא אין די ערשטע יאָרן נאָך דער מלחמה האָט דער יידישער קיבוץ אין פוילן און אין טשענסטאָכאָוו געהאָט אַרויסגעווייזן אַ וויטאַליטעט און אַ ווילן צו עקסיסטירן. צו אונדזער גרויסן צער האָט די ווירלעבקייט זיך אַרויסגעווייזן אַן אכזריותדיקע און טרויעריקע. דער יידישער ישוב אין טשענסטאָכאָו איז רעדוצירט געוואָרן צו אַ קליין הייפעלע נפשות. די נעגאַטיווע טענדענציעס וואָס האָבן בא־הערשט געוויסע עלעמענטן אין די ערשטע יאָרן נאָך דער מלחמה האָבן ווידער אָפאַל געוואונען די אייבערהאַנט.

נאָך סיבות פאַר די שריט וואָס די אָוועקגייענדיקע האָבן געהאַט אָנגעגעבן זיינען, למען האמת, געווען מער אָביעקטיווע וויי סובייקטיווע. די קאַלטע מלחמה וואָס האָט זיך צעפלאַקערט צווישן מזרח און מערב, די פאַליטישע שינויים וואָס זיינען פאַר־געקומען אין די מזרח אייראָפּאישע לענדער, דאָס כסדרדיקע פאַרקלענערן זיך פון דער שארית הפליטה אין פוילן, און בתוכם אויך אין טשענסטאָכאָוו, זיינען ניט צו געבליבן אָן השפּעה אויף די אָוועקגייענדיקע יחידים. אויך דאָס פאַרקלענערן זיך פון פא־דערונגען אויף הילף פון טשענסטאָכאָווער אין טשענסטאָכאָו האָט אין אַ גרויסער מאָס גורם געווען צו דעם באַשלוס פון די אָפּטרעטענדיקע. פון דער אָנדער זייט האָבן זיי פאַרטיידיקט זייער שריט מיט דעם פאַקט וואָס יידישע נאַציאָנאַלע אַרגאַניזאַציעס דאָ אין לאַנד האָבן געהאָט אונטערגענומען אָלגעמיינע געהילף־אַקציעס פאַר דער שארית הפליטה וואָס איז געקומען קיין אַמע־

ריקע, און אויך פֿאַר די וואָס האָבן זיך געגרויטיקט אין הילף אין יעדן אָרט און לאַנד וואו הילף האָט געקאָנט דערגיין.

צום שבח פון דער טשעקאָסלאָוואקיי לאַנדסמאַנשאַפֿט מוז אָבער געזאָגט ווערן, אַז ניט אַלע אירע מיטגלידער האָבן נאָכגעפֿאַלגט די שריט פון די אַוועקגייענדיקע. עס זיינען געבליבן יחידים פון דער אָפּטרעטנדיקער פֿאָרוואַלטונג, ווי אויך אַ צאָל לאַנדסלייט, וואָס האָבן אַקטיוו אָנטהאַלטן די אַרגאַניזאַציע אויף וויי־טער. לויט זיי זיינען נאָך געווען גענוג סיבות אָנצוּפֿירן אַ טעטיקייט. אמת טאָקע, די אָנגעצייכנטע אָרבעט פֿלעגער האָבן זיך ניט געהאַט פֿאָרמאַלסטן צו אַזאַ פֿאָרנעם ווי אין די פֿריערדיקע יאָרן. זיי האָבן אָבער ניט געוואָלט אויבערלאָזן קיינעם, וואָס וואָלט זיך געווענדט נאָך הילף אָן שטיצע. און אָט דער ווילן אין אַחריות דער דערפֿילן דעם הילף־רוף פון אַ יחיד איז שוין געווען אַ גענוגדיקער בארעכט פֿאַר די געבליבענע אָנצוהאַלטן די וויי־טערדיקע עקסיסטענץ פון דער לאַנדסמאַנשאַפֿט.

* * *

די אָרבעט פון רעליף איז אויבערגעאָנגען אין די הענט פון ר. פּעדערמאַן, דעם פֿרעזידענט, און דעם סעקרעטאַר, ק. לעדערמאַן. זיי האָבן זיך באַמיט צו רעארגאַניזירן דעם רעליף און געמאַכט יעדן אָנשטרענג צוציען די ניי־געקומענע לאַנדסלייט. אין אָנהייב האָט זיך געהאַט אויסגעדאַכט אַז עס וועט גלייכגען צו אָפּטוויזירן צוריק דעם רעליף. די ניי־געקומענע האָבן זיך געהאַט עגשאַפֿן אַ קלוב און זיי פֿלעגן זיך צוזאַמענקומען בייַ פֿאַרשיידענע גלעגענהייטן — בעיקר יום־טובֿים. די אויבערגע־בליבענע פון דער פריערדיקער פֿאַרוואַלטונג האָבן זיך געהאַט באַמיט צו שאַפֿן אַן אָטראַקטיוון און היימישע אָטמאָספֿערע, כדי צוזאַמענצוברענגען וואָס מער נייַע לאַנדסלייט. צום באַדויערן האָבן זיך די פּראָווען ניט איינגעגעבן וויי געהעריק און ניט גע־ברענגט די נויטיקע רעזולטאַטן. אַ סך פון די נייַע האָבן זיך אָפּגעזאָגט מיטצוּאַרבעטן, מחמת ריין פֿערזונלעכע סיבות. ממילא איז די וויי־טערדיקע אָרבעט אָפּגעשוואַכט און פֿאַרשמעלערט גע־וואָרן, אָבער זי האָט ניט אויפֿגעהערט.

סוף 1950 האָט זיך דער מצב געהאַט ווייטער פֿאַרערגערט. צו דעם דוחק אין אָרבעט־כוחות איז געהאַט צוגעקומען דער דוחק אין געלט. עס איז שווער געווען נאָכצוקומען די פֿאָדע־רונגען נאָך הילף. די אָנפֿירנדיקע יחידים האָבן געהאַט צוזאַמע־נעפֿרופן אַ דרינגענדיקע זיצונג פון די שוועסטער אָרגאַניזאַציעס ווי די „טשעקאָסלאָוואַ יאָגנ מעג", „די דזיאלאַשינער חברה" און מיטגלידער פון טשעקאָסלאָוואַ ברענטש פון „אָרדן" צו באַטראַכטן דעם געשאַפֿענעם מצב. טראָץ זייער צוזאָג צו באַ־טייליקן זיך אין דער רעליף אָרבעט, האָבן זיך אָבער אָנגעהויבן צו באַווייזן טענדענציעס אויפֿצוגעבן די רעליף־טעטיקייט. צום גליק האָט קיינער ניט געהאַט אָראָפּגעברענגט אַזאַ פֿאַרשלאָג

פונדעסטוועגן, און טראָץ די שוועריקייטן אָרבעט־באַדינ־גונגען האָט דער רעליף באַווייזן דורכצופֿירן אין יאָר, 1950, צוויי וויכטיקע אונטערנעמונגען כדי אַרייַנצוקריגן געלט־מיטלען וויי א) די הזכרה נאָכן חורבן טשענסטאָכאָווי וואָס איז פֿאָרגעקומען דעם 8טן אָקטאָבער, אין זאַל פון מאַנהעטן פלאַזאַ, 66 איסט 4טע סטריט, ניו־יאָרק; ב) דעם 30־יאָריק יובילייַ באַנקעט געווידמעט טעט די טויער פון רעליף אין יידיש אָקזיליערי. עס איז אויך דערשינען אַ בולעטין וואָס האָט געגעבן אַן אַריינבליק אין דער טעטיקייט פון רעליף פֿאַר די פֿאַרגאַנגענע יאָרן און וועלכער אַנטהאַלט אַ רייכן אינפֿאָרמאַטיוון אינהאַלט. דער רעליף האָט אויך אונטערגענומען אַן אקציע צו שאַפֿן אַרבעט פֿאַר לאַנדסלייט.

* * *

דעם 28טן מאַרץ 1951 זיינען דערווויילט געווארן נייע באַ־אַמטע, וואָס האָבן זיך אונטערגענומען אָנצוגיין מיט דער אַרבעט טרעץ אַלע שטערונגען און שוועריקייטן. אַלס פֿרעזידענט ווערט דערווויילט פֿ' ה. זיגאָס, און ראָמאַלאָווסקי — סעק־רעטאַר. פֿרוי ח' ראָטמאַן — וויצע־פֿרעזידענטן, און דוד פרייער מויער — קאַסירער. בייַ די ליידיס אָקזילעריי ווערט פרוי וויקטא־ריאַ דיוויס דערווויילט ווי די פֿאַרזיצערן און די פֿרויען רחלע פרייערמויער אין מיני דוימאן — וויצע פֿאַרזיצערנס; סעקרע־טאַרשע — ג. פּעדערמאַן, קאַסירערן — פרוי העלען שטאַרנ.

שוין די ערשטע אויפֿגאַבעס, וואָס דער נייַ־דערווויילטער רעליף האָט דורכגעפירט, האָבן ווידער אַ מאָל באַשטעטיקט די נויטוועדיקייט פֿאַר דער עקסיסטענץ פון דער אַרגאַניזאַציע. מיט מי אין אָנשטרענגונג האָט דער רעליף באַווייזן אַרויסצושיקן קיין ישראל, פֿאַר דעם אָנקומענדיקן פּסח, 30 פּעקלעך שפּייז פֿאַר אַ סכום פון 300 דאָלאַר, ווי אויך מעדיקאַמענטן פֿאַר קראַנ־קע לאַנדסלייט. געלט־שטיצעס זיינען געגעבן געווארן צו אַ נייַ־געקומענעם דאָ אין לאַנד, וויי אויך פֿאַר אַ קראַנקער פרוי אין שוועדן. דער רעליף האָט, מיט דער פינאַנציעלער מיטהילף פון די „טשענסטאָכאָווער יאָגנ מען", געגעבן 200 דאָלאַר אויף אַ קינסטלעכן פוס פֿאַר אַ לאַנדסמאַן אין ישראל. צווישן די אונ־טערנעמונגען, וואָס דער רעליף האָט דורכגעפירט אין משך פון יאָר, איז געווען די יערלעכע אזכרה נאָכן אומקום פון טשענ־סטאָכאָווער ישוב דאָס איז געווען דעם 28טן אָקטאָבער, 1951, אין מאַנהעטן פּלאַזאַ, 66 איסט 4טע סטריט, ניו־יאָרק.

עס זיינען אויך דורכגעפירט קולטור־אונטערנעמונגען אין בייסלעכווייז האָט זיך געהאַט איינגעשטעלט אַ לעבעדיקער קאָנ־טאַקט מיט לאַנדסמאַנשאַפֿטן מחוץ די פֿאַראייניקטע שטאַטן. דער רעליף איז געווארן דער בינד־גליד אין אַדרעס וואו יחידים לאַנדסלייט האָבן זיך געקאָנט צוזאַמענטרעפן. ביי זיצונגען זיינען טיילמאָל אָנווענדיק געווען לאַנדסלייט פון קאַנאַדע אין לעבעדיקע גרופּן זיינען לעבערענגט געווארן פון דער טשענסטאָכאָווער לאַנדס־מאַנשאַפֿט אין אַרגענטינע. דער רעליף האָט זיך באַטיילקט מיט באַגריסונגען אין פֿאַרשיידענע יום־טובים וואָס האָבן געפֿייערט לאַנדסמאַנשאַפֿטן מעבר לים.

* * *

בהדרגהדיק האָט דער רעליף געהאַט אָנגעהויבן אין יאָר, 1952, אויסצובריטערן זיין טעטיקייט אין פֿאַרשיידענע ריכטונ־גען. עס זיינען געמאַכט געווארן באַמיאונגען, דורך דעם אָרבע־טער־קאָמיטעט, צו ברענגען קיין אַמעריקע איינע פון אינדזערע לאַנדסלייט — אַ פרוי. עס זיינען געמאַכט געווארן אנשטרענגונ־גען צו פֿאַרשפֿרייטן דאָס בוך „טשענסטאָכאָווער יידן" דאָ אין אַנדערע לענדער. צווישן די קולטור־אונטערנעמונגען וואָס דער רעליף האָט געהאַט איינגעאָרדנט, צוזאַמען מיטן קלוב פון די נייַ־געקומענע, זיינען פֿאָרגעקומען אַ פורים־באל דעם 15טן מאַרץ, אַ דריטער סדר דעם 13טן אפּריל, און אַ חנוכה־אָוונט דעם 21סטן דעצעמבער. די יערלעכע אזכרה איז פֿאָרגעקומען דעם 26סטן אָקטאָבער אין מאַנהעטן פלאַזאַ, 66 איסט 4טע סטריט. די זיצונ־גען וואָס זיינען פֿאָרגעקומען אין משך פון יאָר, האָבן אַרויס־גענעראַטן דעם פאַקט, אַז דער רעליף האַלט אַן אַ פֿארבינדונג מיט די טשענסטאָכאָווער לאַנדסמאַנשאַפֿטן אין קאַנאַדע, אין

ישראל און אין אנדערע שטעט אין אמעריקע. דעם 7טן דעצעמבער זיינען דערווייטלט געווארן נייע באאמטע. דער אמט פון פרעזידענט האלט וויטער אן פ' ה. זיגאס. עס האבן זיך געבילדט די אמטן פון סעקרעטאר און קאסירער. ווי דער סעקרעטאר ווערט דערווייטלט פ' ר. פעדערמאן און ווי א עהילף — פ' ח. רויטמאן. דער קאסירער אמט איז אנפארטרויט געווארן פ' בידא. אין דער לייטיש קזוילערי ווערן דערווייטלט די פ' פרייערמויער — ווי די פארזיצערין, פרוי שאהאם — קאסירערין, און פ' טשארני.

* * *

מיט די דאזיקע קליינע שינויים אין דער אנפירערשאפט האט דער רעליף אגנעהויבן זיין ארבעט אין יאר 1953. די עובדה וואס דער סעקרעטאריאט איז אביערגעגאנגען אין פ' ר. פעדערמאנס הענט, האט געהאט א וויכטיקן באטייט. ווי אייגער וואס האט זיך אקטיוו באטייליקט אין דער רעליף ארבעט זינט דעם סאמע אנהייב פון זיין קומען קיין אמעריקע, האט ער געהאט דעם געהעריקן אריינבליק אין די נויטן פון דער ארגאניזאציע, און ממילא איז ער געווען דער פאסיקסטער מענטש אנצוהאלטן דעם לעבעדיקן נערוו — דעם סעקרעטאריאט. עס האבן זיך ווייטער געהאט אגנערופן לאנדסלייט וועגן הילף. פאר דעם צווק האבן זיך אגניוטיקט מאטעריעלע מיטלען ווי קליין זיי זיינען ניט געווען. ווי אין די פריערדיקע יארן האט דער רעליף צוזאמען מיט דעם געשאפענעם קלוב, געהאט אויך איצט א ריי אינטערנעמונגען וואס האבן גרעסערפט אריינברענגען די עהערקע געלט הכנסה פאר הילף. דעם 18טן יאנואר איז פאר־נעקומען דאס אינשוועדן פון נייע באאמטע. דער פורים־באל איז פארגעקומען דעם 28סטן פעברואר. דער דריטער סדר איז פארגעקומען דעם 5טן אפריל, אין אקאדעמי האל, 853 בראדוויי. די יערלעכע אזכרה נאך דעם חורבן טשענסטאכאוו, די 11טע אין דער ריי, איז פארגעקומען זונטיק דעם 25סטן אקטאבער (ט"ז חשון, תש"ד) אין מאנהעטן פלאזא, 66 איסט 4טע סטריט אין ניו־יארק. ווי אין די פריערדיקע יארן איז די אזכרה געווען אן אויסדרוק פון יראת הכבוד און פיעטעט וואס די לאנדסלייט טראגן פאר די קדושי טשענסטאכאוו, הן דורך זייער צאלרייכער באטיילקן זיך, און הן דורך זייערע ביישטייערונגען. די געזאמלטע געלטער פון די אינטערעסמונגען זיינען באשטימט געווארן פאר הילף. עס איז כדאי צו באמערקן אז אין יאר, 1953, האט דער רעליף צוגעטראגן צום יידישן ארבעטער קאמיטעט הונדערט דאלער, אויף דעם לעצטנס פארלאנג. דער יידישער ארבעטער קאמיטעט האט שטענדיק אויסגעהאלפן דעם רעליף אין די טעטיקייטן וואו דעם קאמיטעטס הילף האט זיך ענווטיקט.

* * *

די אינטערעסמונגען, וואס דער רעליף האט געהאט איינגעפירט אין די פארגאנגענע צוויי יאר, זיינען בהדרגהדיק גע־ווארן פערמאנענט אינסטיטוציעס. מיט דעם איינפירן א סדר, א באל וכדומה אינטערעסמונגען, האבן די רעליף טוער געהאט אין זיינען ממשיך צו זיין געווייסע טראדיציעס פון אמאל, ווי אויך שאפן די עהערקע סביבה פאר די ניי־געקומענע. די דאזיקע באגעגענישן זיינען געווארן דער טרעף־פונקט פאר די לאנדס־לייט, און בייד דער געלעגנהייט האבן די רעליף טוער צעקאנט צעפעלירן צו זיי ווען מיטארבעט, ווען געלט־מיטלען און ווען אנדערע נויטיקע ענינים. באגלייך אבער האט די אנפירערשאפט אגנעהאלטן אירע פארוואלטונג־זיצונגען. אזוי זיינען דעם 16טן מאי, דעם 10טן סעפטעמבער און דעם 31סטן אקטאבער פון יאר 1954 אגנעהאלטן געווארן ספעציעלע זיצונגען אויף וועלכע עס זיינען ארומגערעדט געווארן פארשיידענע ארבעט־פראבלעמען. די 12טע אזכרה, לויט דער ריי, איז דורכגעפירט געווארן דעם 24סטן אקטאבער (כ"ז תשרי, תשט"ו) אין בעטהאוון זאל, 14־210 איסט 5טע גאס, ניו־יארק, און ווי פריער מיט א דערפלג הן אין דער צאל אנווענדיק און הן אין דער געלט־זאמלונג. דעם זעלביקן יאר, דעם 21סטן נאוועמבער, האט דער טשענ־סטאכאוער קלוב אונטערגענומען שריט אויפצולעבן זיין טעטי־קייט דורך נייע באאמטע ווי אויך מאכן צוגרייטונגען צו א פורים אין אנדערע אינטערעסמונגען.

* * *

די פיאנערן־ארבעט פון די פארגאנגענע יארן האט אנגע־הויבן צו טראגן פירות אין דעם יאר 1955. די זיצונגען פון דער עקזעקוטיוו זיינען געווען אפטערע, די צאל אונטערעסמונגען איז אנגעהאלטן געווארן אבער אין א בריי־טערן פארנעם, אויך האט זיך די פארבינדונג מיט די טשענסטאכאוער לאנדסמאנשאפטן אין דער גאר־ווען וועלט געהאט אינטעניסיוויטי. א זייער וויכטיק ווישעניש אין דער רעליף טעטיקייט פון יאר 1955 איז געווען דער באשלוס ארויסצוגעבן א זשורנאל געווידמעט דער 50־יאריקער גזעולשאפטלעכער טעטיקייט פון פ' ראפל פעדערמאן.

ביי דער רעליף־זיצונג פון 15טן מאי, 1955, איז דערווייטלט געווארן א שטענדיקער קאמיטעט וואס האט געהאט די אויפגאבע צוזוגריישן מאטעריאל פאר דעם גזעלשאפטלעכן זשורנאל. אויך איז דערווייטלט געווארן א רעדאקציע־קאלעגיע פון פאלגנדיקע פער־זאנען: ה. זיגאס, ח. ראטמאן און צבי ראזענווייג. אין יובל־קאמיטעט זיינען דערווייטלט געווארן ה. זיגאס, י. ב. סילווער, ה. ראטמאן, די פריינדין העלען שטארני, די פריינדין וו. כאיוטין, די פריינד יחזקאל דימאן, ה. שאהאם, די פריינד אהרן פרימאן, ל. קוינאצקי, פ' קובא גאלדבערג פון קאנאדע, פ' יאקוב האפמאן און פ' צבי ראזענווייג. אין פרעזידיום פון קאמיטעט זיינען דערווייטלט געווארן: פ' ה. זיגאס, פארזיצער; די פריינד ה. ראטמאן און י. ב. סילווער — וויצע־פארזיצערס; פ' יחזקאל דוימאן — קאסירער און פ' צבי ראזענווייג — סעקרעטאר. לויט די וויי־טערדיקע אנגעציכנטע צילן האט דאס אריינגעבן דעם זשורנאל גזעלט בערגנגן אן אויפלעב אין דער רעליף טעטיקייט און באגלייך אויך זיין א דערגאנצונג צום בוך "טשענסטאכאוער יידן". דאס איז אויך געווען דער וואונטש פון בעל היובל.

דער פארנעם, ווי אויך די ארבעט פון זאמלען מאטעריאלן פאר דעם גיפלאנגעווען זשורנאל, האבן געפנט בריטע הארי־זאנטן פאר דער וויי־טערדיקער טעטיקייט. דער ביז איצט אגנע־האלטענער בריוו אייטוויש מיט די לאנדסמאנשאפטן אין דער גאר־ווען וועלט וואס האט זיך שטארק אויסגעבריי־טערט, האט ווידער א מאל באשטעטיקט אז עס איז פארן א לעבעדיקער אינטערעס צווישן די טשענסטאכאוער אין דער גאר־ווען וועלט אנצוהאלטן דעם נאמען פון דער אלטער היים, אז עס איז פארן א וואונטש אויפצוהאלטן די טשענסטאכאוער משפחה אין דער גאר־ווען וועלט. די דאזיקע גדאנקען און גיפילן האבן זיך בעיקר אויסגעדריקט אין דער הסכמה, אז אזא זשורנאל, וואו עס זאל זיך וויטער אפשפיגלען די געשיכטע פון דער יידישער עדה אין טשענסטאכאוו, איז א נויטוונדיקייט. די דאזיקע גדאנקען און גיפילן האבן סטימולירט דעם ניו־יארקער זשורנאל־קא־

מיטגט אנצוהויבן אן אינטערנסיוויוע ארבעט אין דעם זאלון פון מאטעריאלן, ווי אויך אויסצובריייטערן די רעליף־טעטיקייט.

דער באזוך אין די הכנסות פון די אונטערנעמונגען, דער ניי־יאר באל, דער פורים באל פון 12טן מארץ, דער דריטער סדר פון 10טן אפריל, זיינען געשטיגן לגבי די פריערדיקע יארן. די יערלעכע אזכרה איז אנגעהאלטן געווארן דעם 23טן אקטאבער, 1955.

אויך דער סכום פון געלעבענער הילף האט זיך פארגרעסערט. ביז סעפטעמבער האט דער רעליף געהאט אויסגעגעבן קרוב 500 דאלער פאר טשענסטאכאווער אין פארשיידענע לענדער. עס ווערן ארויסגעגעבן הלוואות צו ניי־גקומענע; עס זיינען געשיקט געווארן שפייז־פעקלעך קיין ישראל; מעדיקאמענטן און געלט־שטיצע קיין פוילן, קיין פראנקרייך, און קיין אויסטראליע. דער רעליף האט ווייטער פארשפרייט דעם פארקויף פון ביוך „טשענסטאכאווער יידן". באגלייך זיינען ווייטער אנגעגעבן די ארבעטן אויפן געביט פון צוציען נייע כוחות הן צו דער רעליף טעטיקייט, הן צום יובל־קאמיטעט. דער רעליף האט איך געערט די פארשטארבענע מיטגלידער און פאר זיי איינגעאדרעס יזכור אוונטן (אבא קויפמאן, ע"ה).

* * *

דאס יאר 1956 האט זיך געהאלן אנגעהויבן מיט א ווייטער־דיקער אינטענסיווער טעטיקייט אדום דעם זשורנאל און ארום הילף.

פונעם באריכט וואס איז געהאלט אפגעגעבן געווארן ביי דער זיצונג, פון 27סטן מאי, איז איבערגעגעבן געווארן אז מער ווי 20 לאנדסלייט אין ישראל, פוילן, אויסטראליע און פראנקרייך האבן ביז דאמאלט געקראגן די נויטיקע הילף. אין ניו־יארק גופא האט דער רעליף אונטערגענומען אן אקציע פאר קראנקע לאנדס־לייט. אונדזערע לאנדסלייט אין ישראל און אין פוילן האבן ווידעראמאל אויסגעדריקט דעם וואונטש אנצוהאלטן א שטענ־דיקן בריוו־אויסטוויש מיט דעם רעליף.

די ארבעט ארום דעם טשענסטאכאווער זשורנאל האט זיך זיך געהאלט א רוק געטאן פארויס. דער סכום געלט וואס איז געהאלט אריינגעקומען ביז צו דער זיצונג האט אנגעטייט דעם גרויסן באגער און פראגינעטערעסירונג מיט דער אקציע ארום דעם זשורנאל. א גאר אקטיוון אנטייל אין דער ארבעט האט גענו־מען פ' חנא גליקסמאן. אויך איז א גרויסער טייל ארטיקלען שוין געווען אויסגעזעצט. עס איז דערווייטלט געווארן א נייע עקזי־קיוטיוו. פ' ה. זיגאס פארזיצער, פ' ר. פעדערמאן סעקרעטאר, פ' ח. גליקסמאן און מ. גרוימאן. קאסירער — ראמאן, און ערן פאר־זיצער — פ' י. ב. סילווער.

כדי צו מאכן די ארבעט מער עפעקטיוו האט די נייע פאר־וואלטונג צוקאפעטירט א גרופע מענטשן, וואס האבן געדארפט אויף דעם שנעלסטן און בעסטן אופן דורכפירן די באשלוסן. אין דער דאזיקער קא־עקזעקוטיווע זיינען אריין קארל וואהרגאן, ה. ראטמאן, יצחק שטערנבערג, צבי ראזענווייג, ה. טשארני, אהרן פרימאר, דזשוליוס שטאל, דזשעק קרעמסקי, ר. פארטעל, דזש. פארבערג, ה. שאהאם.

פון די אונטערנעמונגען וואס דער רעליף האט געהאט דורכ־געפירט זיינען גרעסטן א פורים־באל און א דריטער סדר.

די יערלעכע אזכרה איז פארגעקומען דעם 21טן אקטאבער, אין רוזוועלט אוידיטאריע, 100 איסט 17טע גאס, ניו־יארק.

די ריינע הכנסות פון די אונטערנעמונגען פון דער הזכרה זיינען אינגאנצן פארוועגדט געווארן אויף הילף.

* * *

אין די ערשטע חדשים פון יאר, 1957, האט זיך ווייטער א רוק געטאן פארדרויס די ארבעט ארום דעם בוך. עס זיינען צוגעקומען נייע מאטעריאלן, און כמעט דער גרעסטער טייל פון די ביז־איצטיקע ארייננעקומענע ארטיקלען איז שוין אויסגעזעצט. פון דעם אינהאלט פון די פראטאקאלן פון די אפגעהאלטענע זיצונ־גען קאן מען ארויסדרינגען אז עס זיינען שוין געמאכט געווארן די נויטיקע ערשטע שריט פאר דעם יום־טוב צום דערשיינען פונעם בוך. דער אפרוף פון לאנדסלייט, אין דער גאנצער וועלט, לגבי דער אקציע ארום דעם זשורנאל איז ווייטער א סטימולירנ־דיקער.

דער רעליף איז, אין יאר 1957, געשטעלט געווארן פאר א נייער שוועריקייט — צו הלפן לאנדסלייט ביים ארויספאר פון פוילן. צו דעם האבן זיך גענויטיקט ניט נאר מאטעריעלע מיטלען, נאר אויך א גאנצע רייע לעגאלע און יורידישע פראצע־דורן. דער רעליף האט זיך אין דעם פרט געשטעלט אין פארבינדונג מיט דעם יידישן ארבעטער־קאמיטעט, און געטאן וואס עס איז נאר גענוגן אין זיין יכולת דורכצופירן און נאכצוקומען די בקשות. די פאדערונגען זיינען גענוגן אין צווייי ריכטונגען. די ערשטע צו געבן שטיצע ביים סאמע ארויספאלן פון פוילן, און די צווייטע ביים אינארדדענגען זיך אין דעם נייעם וואוינ־ארט, ד"ה ישראל. אין דער זעלביקער צייט זיינען ווייטער אנגעקומען פאדערונגען וועגן הילף פון לאנדסלייט, וואס וואוינען אין פוילן און אין ישראל. די דרינגענדיקייט פון הילף קאן גענוג ווערן פון דעם פאקט, וואס אויף יעדער זיצונג, וואס איז פארגעקומען פון אנהייב יאר, זיינען באהאנדלט געווארן בקשות וועגן הילף.

ביז מאי זיינען שוין פארגעקומען צווייי אונטערנעמונגען. א) א חברישער צוזאמענקום, דעם 9טן מארץ, ביי וועלכן לאנדס־לייט האבן א גלעגנהייט זיך צו זען; ב) דער דריטער סדר וואס איז פארגעקומען דעם, 21סטן אפריל, אין אקאדעמי האל, 853 בראדווי. באגלייך זיינען שוין געמאכט געווארן פלענער פאר ווייטערדיקע אונטערנעמונגען ווי די יערלעכע אזכרה, דעם ניי־יאר באל און נאך חברישע באגעגענישן.

דער רעליף האט צוגעטראגן 50 דאלער צום „יוניטעד דזשואיש אפיל" און באגריסט די טעגלעכע צייטונג „פארווערטס" צו איר יובילי. אן אינטענסיווע ארבעט גיין אן צו פארשפרייטן דאס בוך „טשענסטאכאווער יידן"; פון קאנאדע, פון פראנקרייך און פון פארשיידענע שטעט דא אין לאנד קומען אן אנפראגן וועגן דעם בוך.

דער רעליף האלט ווייטער אן די פארבינדונג מיט די שוועסטער ארגאניזאציעס און באמיט זיך זיי צו אקטיוויזירן.

די טעטיקייט פון רעליף אין משך פון די חדשים מאי און יוני, האט זיך קאנצענטרירט בעיקר אויף צוויי פונקציעס: א) הילף פאר לאנדסלייט אין פוילן און אויך פאר די, וואס ווילן פארלאזן פוילן אויף זייער וועג קיין ישראל, ווי אויך פאר די, וואס זיינען שוין אין ישראל; ב) צוגרייטונגען צו קומענדיקע אונטערנעמונגען.

פאר דעם ערשטן צוועק איז צוקאפעטירט געווארן א ספע־ציעלער קאמיטעט צו דער עקזעקוטיוו. די געשאפענע קער־פערשאפט האט גענומען אויף זיך די אויפגאבע אנצופירן א

דרינגענדיקן קאמפיין פאר געלט. זיי האבן פארמולירט א בריוו, פו 3טן מאי, 1957, וואס איז זיך צעגאנגען אין 500 עקזעמפלארן צו יחידים און לאנדסמאנשאפטן איבער אמעריקע. דער אינ־ האלט פונעם בריוו האט ספעציעל אנגעווייזן אויף דעם גורל פון די לאנדסלייט וואס מוזן פארלאזן זייערע היימען אין פוילן און אויף זייער לאגע נאכן אנקומען קיין ישראל. דער אפרוף אויף דעם דאזיקן בריוו האט אריינגעברענגט 500 דאלער, וואס זיינען אין יולי איבערגעווייזן געווארן צום סעקרעטאר פון די „ארגוני יוצאי צינסטוחוב בישראל", פ. י. גאטליב ביים זאמלען געלט האבן זיך אויסגעצייכנט די לאנדסלייט חנא גליקסמאן און י. געלבער. א חוץ דעם האט דער רעליף ארויסגעשיקט אינ־ דיווידועלע הילף צו לאנדסלייט אין פוילן און אין ישראל פאר א סומע פון קרוב 250 דאלער.

דער דרינגענדיקער רוף וועגן הילף האט אפגעליגט אויף א ווייל די ארבעט ארום דעם בוך. די טוער פון רעליף האבן אינגעזען, אז מ'מוז ראשית כל דערלידיקן די בקשות וועגן הילף, און ערשט דערנאך אנהייבן ארבעטן אויף אנדערע אונ־ טערנעמונגען. אמת טאקע דאס ערשטע איז אפהענגיק פונעם צווייטן — אן אינטערנעמונגען וואלטן ניט געווען קיין הילף־ מיטלען. די ניוס האט אבער צייטווייליק אפגעשרוקט אין א זייט יעדן געדאנק וועגן אונטערנעמונגען. וואס עס האט זיך איצטער געניטיקט איז געווען א נייע פארמולירונג וועגן די צילן און אויפגאבעס פונעם רעליף. די טשענסטאכאווער לאנדסלייט האבן ווידער א מאל געמוזט געווקט און אויפגעפאדערט ווערן אנ־ צוהאלטן די עקזיסטענץ פונעם רעליף מיט זיינע טעטיקייטן.

בייא זיצונג, וואס איז פארגעקומען דעם 25סטן מאי, 1957, זיינען די צילן און אויפגאבעס פון רעליף פארמולירט געווארן פון די פריינט ר. פעדערמאן, ה. זיגאס, צבי ראזענווין, פרייער־ מויער, וואראגן און אנדערע. דער סך־הכל פון די ארויסגע־ זאגטע מיינונגען איז געווען וויייטער אנצוגיין מיט דער רעליף ארבעט. ביי דער דדזויקער זיצונג איז אויך באקאנט געווארן, אז דאס בוך פון רפאל פעדערמאן „ביי די טייכן וואראטע און איסט ריווער" וועט בקרוב דערשיינען (עס איז דערשינען סוף מאי־אנהייב יוני, 1957).

מיט דער זיצונג פון 11טן יוני האט דער רעליף אפגע־ שלאסן א האלב יאר טעטיקייט. אין דער זיצונג האבן זיך בא־ טייליקט פארשטייער פון דעם טשענסטאכאווער ארבעטער־רינג ברענטש, ווי אויך פון „טשענסטאכאווער יאנג מען". ביידע דעלעגאטן האבן צוגעזאגט צו שטיצן די טעטיקייטן פון רעליף און בעיקר צו באטייליקן זיך אין דער הילף אקציע פאר די לאנדסלייט וואס פארלאזן פוילן צו באזעצן זיך אין ישראל. ביי דער זיצונג זיינען אויך דערלידיקט געווארן א ריי אינדי־ ווידועלע בקשות וועגן שטיצע. עס זיינען אנגענומען בריוו פון יחידים און לאנדסמאנשאפטן אין אמעריקע, און פראנקרייך, אין וועלכע זיי פאדערן אויף די ניו־יארקער לאנדסמאנשאפט צו טאן וואס עס איז נאר מעגלעך אנצוגיין מיט דער הילף־ ארבעט פאר די לאנדסלייט אין פוילן און בעיקר פון ישראל. צום סוף זיינען אויך געמאכט געווארן פלענער פאר די קומענ־ דיקע אונטערנעמונגען אין די לעצטע חדשים פון יאר, ווי די אזכרה, דער באנקעט צום דערשיינען פון בוך ווי אויך פאר דעם נייי־יאר באל.

צוואנציק פארזאמלונגען, אין משך פון צוועלף חדשים, פון יוני 1957 ביז יוני 1958, ווייזן אן אויף דעם פארנעם פון די טעטיקייטן ביים ניו־יארקער „פאראייניקטן טשענסטאכאווער רעליף".

פאר דער צייט, פון יוני 1956 ביז נאוועמבער 1957, האט דער רעליף ארויסגעהאלפן 52 לאנדסלייט אויף א סומע פון 1,763 דאלער! דער אפרוף פון לאנדסלייט צו פארייביקן זיי־ ערע נאענטסטע אינעם יזכור־אפטייל אין בוך „טשענסטאכאווי" איז געווען אויף דער סומע פון 2,545.50 דאלער, פון 231 פער־ זאנען.

דעם 17טן נאוועמבער, 1957, זיינען פארגעקומען וואלן פאר א נייער עקזעקוטיוון. עס זיינען דערוויילט געווארן: פאר־ זיצער — קארל וואראגן; וויצע־פארזיצער — ה. שאהאם; סעק־ רעטאר — חנן קיעל; געהילף סעקרעטאר — ר. פעדערמאן; רעקארדינג סעקרעטאר — יוסף גלבער, און קאסירער — העלען טשארני. אין דער עקזעקוטיוון זיינען אויסגעקליבן געווארן: י. דוימאן, א. ל. באמבע, י. גאלדבערג, דזשוליוס סטאל, דזשאזעף סטאל, יוסף גלבער, ר. פעדערמאן, ק. וואראגן, דזשאו פארבערג, ה. שאהאם, חנן קיעל, י. ב. סילווער, ה. זיגאס, ס. שאכער, ר. לעפקאוויץ, דזשעק קרעמסקי, ר. פרייערמויער, חנא גליקסמאן און די ברידער זאלאנדזש.

דער סך הכל

די טעטיקייט פונעם רעליף איז א קליין רינגעלע אין דער גרויסער קייט פון הילף און שטיצע וואס דער יידישער קיבוץ אין אמעריקע פירט אן. פונקט ווי דאס אחריות, פאר דעם מא־ טעריעלן קיום פון נויטבאדערפטיקע יידישע יחידים אין קבוצים איבער דער גאנצער וועלט, איז געפאלן אויף דעם אמעריקאנער יידנטום, אזוי איז די פארנטוואלטעקייט פאר הילף פאר טשענסטאכאווער לאנדסלייט ווי זי זאלן ניט זיין, געפאלן אויף טשענסטאכאווער אין אמעריקע און אין קאנאדע. די פריוויליגיע פון א רעלאטיוו גוטן מאטעריעלן מצב פון לעבן אין סטאבילי־ זירטע עקאנאמישע באדינגונגען און פעניסן פון פאליטישע פרייהייטן און מענטשלעכע רעכט לייגן ארויף אויף אונדז ספע־ ציעלע התחייבותן. אויב עס איז אונדז דא אין דעם גאנצ געי־ בענטשטן לאנד, געלונגען אפצושטעלן אונדזער מארטירער וועג און צעברעכן דעם וואנרער־שטעקן, מוזן מיר געדענקען אין די וואס האבן נאך ניט באוויזן צו געפינען א מקום מנוחה פאר זייערע צעבראכענע נשמות און גופים. דער רוף פון א לאנדס־ מאן וועגן שפייז, אדער וועגן א מעדיצין, אדער וועגן א הלוואה ווי א הילף איינצורעדענען זיך א היים, אדער א וואשטאט פון וועלכער ער זאל קאנען שעפן חיונה —— אזא וועלט איז א דערמאנונג, אז עס זיינען נאך פאראן גענוג צעבראכענע הערצער און עס ווערן נאך פארגאסן גענוג ביטערע טרערן. מיר דא קאנען ניט געבן די דאזיקע מענטשן דאס, וואס זיי וואלטן געוואלט האבן. די גרעסטע סכומים פון צדקה און הילף קאנען ניט באפרידיקן די ניוט פין ליידנדיקע, מיר קאנען, אבער, געבן עפעס מער ווי געלט, און דאס איז דער גוטער ווילן דורך דער שטיצע און הילף וואס דער רעליף האט באוויזן צו געבן אין משך פון זיין עקסיסטענץ. וועגן דעם דארף מען געדענקען און דאס טאר מען ניט פארעפלן. דער קראפט און אינסטרומענט פאר דעם איז דער „רעליף".

עקזעקוטיוו פון פּאַראיניקטן טשענסטאָכאָווער רעליף-קאָמיטעט אין ניו-יאָרק

שטייענדיק: צבי ראָזענווין, יעקב בער סילווער, סטאָל, מר. טשאַרני, מרס. טשאַרני, א. ל. באַמבע, י. סטאָל, כאַינאַצקי.
זיצנדיק: ר, לעווקאָוויטש, חנן קיעל, רפאל פעדערמאַן, קאָפּל וואַרגאַן, געלבער, שאַהאַם, חנא גליקסמאַן.

שטייענדיק: יעקב בער סילווער, רפאל פעדערמאַן, חנן קיעל, געלבער, שאַהאַם, חנא גליקסמאַן, סטאָל, קאָפּל וואַרגאַן.
זיצנדיק: סטאָל, מרס. סטאָל, מרס. קיעל, מרס. געלבער, מרס. שאַהאַם, מרס. פראָדל גליקסמאַן, מרס. וואַרגאַן.

דער עולם ביי דער יזכור־אקאדעמיע אין ניו־יארק אין יאר 1954

די יזכור־אקאדעמיע אין יאר 1954. עס רעדט רפאל פעדערמאן

די יזכור־אקאדעמיע אין ניו־יארק אין יאר 1955. אין פרעזידיום: ה. זיגאס און צבי ראזענווין. עס רעדט רפאל פעדערמאן

דאס פרעזידיום פון דער יזכור־אקאדעמיע אין יאר 1954

הערמאן זיגאס

דוימאן און זיין פרוי

דער עולם ביי דער יזכור־אַקאַדעמיע אין ניו־יאָרק אין יאָר 1954

דער קאָמיטעט פון פּורים־באַל, וואָס איז פאָרגעקומען דעם 28טן פעברואַר 1953

ס׳דעקלאַמירט דאָס מיידעלע געלבער

דאָס פּרעזידיום פון 3טן סדר אין ניו־יאָרק אין יאָר 1958

עס פרעגט די 4 קשיות דאָס יינגעלע קיעל

מאָריס שטערן

טשענסטאָכאָווער־לאָדזשער ברענטש 324 אַ.־ר. אין ניו־יאָרק

אין יאָר 1929, ווען די לינ־קע פראַקציע פון טשענסטאָכא־ווער ברענטש 261 אַרבעטער־רינג האָט זיך אָפּגעשפּאלטן פון ברענטש און אָוועק צום לינקן אָרדן, איז דער ברענטש געבליבן, ווי מ׳זאָגט, בלוט אהעם, ווייל די גרעסטע צאָל אָקטיוויסט טוער זיינען געווען אין דער לינקער פראַקציע.

צוליב דעם האָט מען שוין דעמאָלט אָנגעהויבן רעדן וועגן פאַראייניקן זיך מיט אַ פאַסיקן ברענטש. מ׳האָט גערעדט, אָבער געטאָן וועגן דעם האָט מען ווינציק.

ביסלעכווייז אָבער האָבן זיך מיטגלידער ווּאָס זיינען פריער געווען פאַסיוו אָנגעהויבן פאַראינטערעסירן מיטן ברענטש. איינער פון זיי, בין איך, דער שרייבער פון די שורות. איך בין גראָד ניט קיין טשענסטאָכאָווער נאָר אַ לאָנדסמאַן פון טאָמאַשאָוו־מאָזאָוויעצק, אַ מיטגליד אין א. ר. זייט 1922. איך האָב געזען אַז צו קיין פאַראייניקונג וועט ניט קומען, האָב איינגעווילליקט צו ווערן דער פינאַנץ סעקרעטאַר פון ברענטש. דאָס איז געווען ביים סוף פון יאָר 1934. כ׳האָב אַוועקגעלייגט פיל אַרבעט צו מאַכן דעם ברענטש שטאַרקער, סיי פינאַנציעל סיי מאַראַליש, און מיט דער הילף פון אַ גרופּע איבערגעגעבענע אָקטיוויסט מיטגלידער איז עס מיר געלונגען, אַ נייער גייסט האָט באַהערשט אונדז אַלעמען אין ברענטש, און מ׳האָט שוין ניט געוואָלט הערן וועגן פאַראייניקן זיך. אין מאַנאַט פעברואַר 1939 האָבן מיר געפייערט דעם 30 יאָריקן יובילעאום מיט זייער אַ שיינעם באַנקעט, און מיט דער טעכנישער הילף פון פר. אַב. ליטמאַן האָבן מיר אַרויסגעגעבן אַ שיינעם זשורנאַל צו דער דאָזיקער געלעגנהייט.

מיר האָבן געשטיצט מיט באַדייטנדע סומען דעם טשענ־סטאָכאָווער רעליף און אַלע וויכטיקע יידישע ארגאַניזאַציעס: פאַראייניקטן יידישן אפּיל, יידישן אַרבעטער קאָמיטעט, האיאַס, פעדעראַציע פון יידישער צדקה „הסתדרות", געזע.לשאפט „ארט", יידישע שולן, און נאָך אַנדערע.

איך בין געווען דער פינאַנץ סעקרעטאַר פון ברענטש מיט אַן איבערריים פון בלויז 2 יאָר, ביזן יאָר 1948. איך האָב דע־מאָלט אַליין ווידער אָנגעהויבן טראַכטן וועגן אַ פאַראייניקונג, ווייל די מיטגלידערשאַפט איז געוואָרן ביסלעכווייז קלענער אין צאָל און די טשענסטאָכאָווער לאָנדסלייט זיינען ליידער געווען אין דעם הינזיכט, פאַסיוו, זיי האָבן קיין נייע מיטגלידער ניט אַריינגענומען, אָבער די מערסטע מיטגלידער האָבן ניט געוואָלט הערן וועגן פאַראייניקן זיך מיט אַן אָנדער ברענטש. איך האָב דערציבער ניט געוואָלט וויטער בלייבן אין אַמט און פר׳ משה גאָטליב איז געוואָרן פינאַנץ סעקרעטאַר. אָבער דער ברענטש האָט ניט פונקציאָנירט ווי געהעריג און ביסלעכווייז האָבן די מערסטע איינגעזען אַז אַ פאַראייניקונג איז דער בעסטער אויסוועג.

מ׳האָט געזוכט און געפונען אַ זייער פאַסיקן ברענטש, דעם לאָדזשער בר. 324 א. ר., מ׳האָט קאָנפערירט און געקומען צו אַן אויסגלייך און דער פאַראייניקטער ברענטש איז צו שטאַנד געקומען דעם 1טן אַפּריל 1950 אונטערן נאָמען „טשענסטאָכאָווער לאָדזשער בר. 324 א. ר." מיט 195 מיטגלידער, 65 זיינען געווען פונעם טשענסטאָכאָווער ברענטש.

איך בין דעמאָלט געוואָרן דער פין. סעק. פונעם פאַראייניקטן ברענטש. די מיטגלידער האָבן זיך שנעל גוט איינגעלעבט אין דער ברענטש פירט אַן אַ זייער שיינער און קולטורעלע טעטיקייט און איז איצט איינער פון די שענסטע ברענטשעס אין א. ר.

מיר האָבן פיל געהאָלפן אין דעם אויפבוי פון דעם א. ר. היים פאַר עלטערע מיטגלידער, און מיר העלפן איצט אויך אין איר אויפהאַלטונג. מיר שטיצן מיט היפשע סומען יערלעך אַלע יידישע הילפס־געזעלשאַפטן, יידישע אינסטיטוציעס און די יידי־שע שולן.

איצט, נאָך 8 יאָר, כאָטש פיל מיטגלידער זיינען שוין ליידער אַוועק אויפן עולם האמת, האָבן מיר אַרום 180 מיטגלידער, ווייל מ׳נעמט אַריין אַלע מאָל נייע מיטגלידער.

איך בין נאָך איצט אויך דער סעקרעטאַר. קומענדיקן יאָר, דעם 17טן מאַי 1959 וועט דער ברענטש פייערן זיין 50 יאָריקן יובילעאום. דער טשענסטאָכאָווער בר. 261 איז געגרינדעט געוואָרן אין פעברואַר 1909, און דער לאָדזשער בר. 324 איז אויך געגרינדעט געוואָרן יענעם יאָר, אין יולי 1909.

די עקזעקוטיוו פון טשענסטאָכאָווער־לאָדזשער ברענטש 324 פון אַרבעטער־רינג און אַרבעטער־רינג מיטגלידער פון טשענסטאָכאָווער־לאָדזשער ברענטש 324 בייַ זייער יובל־פייערונג

יוסף קאָפמאַן

די „טשענסטאָכאָווער יאָנג־מען"

די „טשענסטאָכאָווער יאָנג מען" פייערט היי־יאָר איר 70־יאָריק יובל. יאָ, שוין 70 יאָר ווי עס עקזיסטירט אונדזער סאָסייעטי אין ניו־יאָרק. די „טשענסטאָכאָווער יאָנג מען" האָט צו פאַרצייכענען אין איר גע־שיכטע זייער אַ סך. במשך פון די אַלע זיבן צענדליגן יאָרן האָט אונדזער סאָסייעטי געטאָן וואויל־טעטיקע הילפס־אַרבעט סיי צווישן די מיטגלידער, סיי פאַר אונדזערע לאַנדסלייט אויף יענער זייט ים — אַז מיר מעגן שטאָלץ זיין מיט דעם רעקאָרד פון אונדזערע טעטיקייטן.

דעם 6טן דעצעמבער, 1888, איז אונדזער יאָנג מען גע־גרינדעט געווען. געווען איז דאָס אין ניו־יאָרק, אויף דער איסט סייד, אויפן „קארנער" דיליענסי און נאָרפאָלק סטריט. 18 יונגעלייט, אַלע טשענסטאָכאָווער, זיינען געווען אירע גרינ־דער. דאָרט אויפן קאָרנער דיליענסי און נאָרפאָלק סטריט פלעגן זיי זיך באַגעגענען, און פון די דאָזיקע באַגעגענישן איז געבוירן געווארן די סאָסייעטי, וואָס פייערט איצט זיין 70 יאָריק יובילי.

א וועלט מיט זכרונות האָט יעדער פון אונדז צו דערציילן פון יענע ערשטע יאָרן ביז היינטיקן טאָג. באַזונדערס די, וואָס זיינען געשטאַנען ביים וויגעלע, ביים געבורט פון אונדזער סאָסייעטי. געבליבן זיינען בלויז אַ פאָר. און איך וויל טאָקע דערמאָנען מיט דאנקבארקייט איניקע פון זיי, די אַמאָליקע פּרעזידענטן פון דער סאָסייעטי, די פריינד: אל דושייקאָבס, דושעק קאָמינסקי, מאָקס קאָמינסקי און סאָל וויסקאָפּ, וואָס א דאנק זיי האָב איך זיך דערוואוסט זייער פיל פון די אויפטוען און אַרבעט פון אונדזער סאָסייעטי, במשך פון די אַלע יאָרן.

די ערשטע באַאַמטע פון אונדזער סאָסייעטי זיינען געווען: לעאָ דרוטאָווסקי: פּרעזידענט. איזידאָר ווילטשינסקי: וויס־פרעזידענט. און בערנארד בראָטמאַן: פינאַנץ סעקרעטאַר.

מיר וויסן, אַז דאָס ערשטע יאָר האָט אונדזער „יאָנג מען" געהאַט זייער וויינציק געלט. אָבער דאָן האָט זיך באַווייזן פּריינד לואיס שימקאָוויץ, אייגנער פון די ערשטע גרינדער פון אונדזער סאָסייעטי. ער האָט קיינעם גאָר נישט געזאָגט; ער איז אַוועק אין אַ „פּאָון־שאָפּ" און ער האָט פאַרמשכנט זיין גאָלדענעם טאַשן־זייגער, און מיטן געלט וואָס ער האָט געקראָגן אין „פּאָן־שאָפּ" האָט ער געקויפט אַ בענעפּיט אין אַמאָליקן יידישן „אריענטאַל־טעאַטער", און די דאָזיקע טעאַטער־אונטערנעמונג האָט געשטעלט אונדזער סאָסייעטי אויף די פיס, און פאַרזיכערט די ווייטערדיקע עקזיסטענץ פון אונדזער ארגאניזאַציע.

מיר קענען איצט אַלע שטאָלץ זיין מיט די אויפטוען פון אונדזער סאָסייעטי. דורך די אַלע יאָרן האָבן מיר געטרעפן אפּ־גהאלטן די פראָגראַם, און די אויפגאבן וואָס די ערשטע בויער פון אונדזער סאָסייעטי האָבן זיך געשטעלט. מיר זיינען אפּט געגאַנגען אַ טראָט וויטער. וועגן דאָס גרויסע אומגליק איז געשען, — אין די יאָרן פון דער צווייטער וועלט־מלחמה — וועגן דער נאַצי־שונא האָט געבושעוועט אין פוילן, האָבן מיר געטאָן אַלץ אין אונדזערע כוחות, צו העלפן אונדזערע אומ־גליקלעכע ברידער און שוועסטער, אויף יענער זייט ים. און וועגן די פרייהייט איז געקומען, האָבן מיר געהאָלפן די שארית־הפליטה צו צעפינען אַ היים נאָך די די אַלע שוועסטער יארן, פון ליידן און פיין. און פונקט ווי פריער — בעת מיר האָבן גע־שטיצט די אינסטיטוציעס אין אונדזער אַמאָליקער היים־שטאָט טשענסטאָכאָוו, — אַזוי שטיצן מיר איצט און העלפן אונדזערע לאַנדסלייט אין מדינת ישראל.

ס. גאָלדבערג

די „איסט־בראָנקס טשענסטאָכאָווער סאָסייעטי" אין ניו־יאָרק

די „איסט־בראָנקס טשענסטאָכאָווער סאָסייעטי" עקזיסטירט שוין איבער 25 יאָר. צו זיין פינקטלעך: זיינען מיר שוין געווען מיטגלידער פון דער טשענסטאָכאָווער ארגאניזאַציע אין דעם פריערדיקן ארבעטער רינג ברענטש, נאָך דער שפּאָלטונג אין ארבעטער רינג ברענטש, האָבן די „אפּגעשפּאָלטענע" געגרינדעט אַן אייגענע ארגאניזאַציע, אונטער דעם יידישן פראָטערנאַלן פאָלקס־ארדן. ווען דער „ארדן" איז אויפגעלייזט געווארן, האָבן זיך די בראָנקסער טשענסטאָכאָווער לאַנדסלייט רעארגאַניזירט אונטער דעם נאָמען: „איסט־בראָנקס טשענסטאָכאָווער סאָ־סייעטי".

עס וואָלט פאַרנומען צופיל פּלאַץ אויסצורעכענען די פאָר־שידענע געלט־זאַמלונגען אין אַקציעס וואָס אונדזער סאָסייעטי האָט דורכגעפירט במשך פון איר עקזיסטענץ לטובת אונדזערע ברידער און שוועסטער אין אונדזער אַמאָליקער היים־שטאָט. דאָך וויל איך דערמאָנען אייניקע פון זיי.

גלייך אין די יאָרן פון נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, ווען פוילן איז געווארן זעלבסטשטענדיק, און די לאָגע פון די יידן איז געווען אַ ביטערע, האָבן מיר, די איסט־בראָנקס טשענ־סטאָכאָווער סאָסייעטי, אויסגעשטערעקט אונדזער ברודער־האַנט צו שטיצן אונדזערע לאַנדסלייט. די יערלעכע בעלער, די קליי־דער־קאַמפּיינס, די ראָפלס, די „קינדער־היים" און אַנדערע אַק־ציעס, האָבן געפונען אַ ברייטן אָפּקלאַנג אין די הערצער פון אונדזערע לאַנדסמאַנשאפּט, דורך דער בראָנקסער טשענסטא־כאָווער סאָסייעטי.

אַזוי ביז היינט צו טאָג, איז אונדזער סאָסייעטי אידענטיפי־צירט מיט יעדער ממשותדיקער אַקציע, לטובת אונדזערע לאַנדס־לייט מעבר לים.

ראובן לוקס

טשענסטאָכאָווער ראַיאָנער פאַראיין אין דעטראָיט

די געשיכטע פון „טשענסטאָכאָווער ראַיאָנער פאַראיין" אין דעטראָיט, ווי אַן אַרגאַניזאַציע — אוז ספעציעל פון אַ לאַנדס־מאַנשאַפט — קען נישט אָפגעשאַצט ווערן, בלויז אין ליכט פון איר צייטלעכער קעגנווערטיקער עקזיסטענץ, נאָר דורך איר פאַרגאַנגענער, געשיכטלעכער אַנטוויקלונג.

דער „טשענסטאָכאָווער ראַיאָנער פאַראיין" אין דעטראָיט, האָט, ערשט נישט לאַנג צוריק, געפייערט איר 23 יאָריקן יוֹ־בילעאום. דער גרונטשטיין אָבער, וואָס איז אָוועקגעלייגט גע־ווָארן, אַלס פונדאַמענט פון אַן אַרגאַניזירטער טשענסטאָכאָווער לאַנדסמאַנשאַפט, — איז שוין אַ סך יאָרן עלטער.

נאָך מיט 33 יאָר צוריק, אין יאָר 1925, איז געגרינדעט געוואָרן דער ערשטער טשענסטאָכאָווער פאַראיין אין דעטראָיט, וואָס האָט געטראָגן דעם נאָמען „טשענסטאָכאָווער אוֹן אוֹמ־געגנט פאַראיין". אָבער צוליב דער אידעאַליסטישער פאַרעם פון אירע פונקציעס, האָט דער פאַראיין דאָן באַוויזן צו פאָר־איינקן בלויז אַ צאָל לאַנדסלייט אידעאַליסטן, אָבער נישט גע־קאָנט ווערן דער פאָקטאָר פון אַ לאַנדסמאַנשאַפט אַרגאַניזאַציע אין אַ ברייטערן פאַרנעם.

דאָס האָט דאָן געפירט דערצו, אַז דער דאָזיקער „טשענ־סטאָכאָווער אוֹן אומגעגנט פאַראיין" זאָל, נאָך עטלעכע יאָר עקסיסטענץ — גענוי: פון יאַנואַר, 1925, ביז ענדע 1928 — פאַרוואַנדלט ווערן אין אַ טשענסטאָכאָווער ברענטש פונעם אַר־בעטער־רינג.

דער טשענסטאָכאָווער אַרבעטער־רינג ברענטש 620 אין דעטראָיט, האָט אין יענער צייט, אויסשליסלעך צוליב דער סאַמער אידענטיפיצירונג פון די לאַנדסלייט אין פאָליטישע אידעאָלאָגיעס, אָנגעשטויסן זיך אין אומגעהייער גרויסע שווע־ריקייטן.

אוֹן נאָך עטלעכע יאָר וויכטיקע אַרבעט — פון יאָר 1928, ביז 1932 — האָט זיך דער טשענסטאָכאָווער אַרבעטער־רינג ברענטש אויפגעלייזט.

די טשענסטאָכאָווער לאַנדסלייט זיינען דרייַ אוֹן אַ האַלב יאָר געבליבן אַן אַרגאַניזאַציע. אָבער די מער־אָקטיוויע אוֹן איבערגעגעבענע טוער האָבן אויף קיין איין מינוט נישט אויפ־געהערט צו טראָכטן וווייטער זיך צו אַרגאַניזירן אין אַ פאַראיין. די צייט איז ענדלעך געקומען. פון דער דערפאַרונג האָבן מיר, די טשענסטאָכאָווער לאַנדסלייט, זייער פיל געלערנט. מיר האָבן דעם פונדאַמענט, וואָס איז אַוועקגעלייגט געווָארן נאָך מיט 33 יאָר צוריק, אויפסניי צעמענטירט אוֹן באַפעסטיקט; אויפ־גבויט אַ פאַרצווייגטע לאַנדסמאַנשאַפט.

צוזאַמען מיט דער בענקשאָפט נאָך דער אַלטער היים, טשענסטאָכאָוו, וואָס די ערשטע גרינדער האָבן פאַרמאָגט, האָבן מיר צוגויפגעגאָסן מיט דער רעאַלער, היגער טאָג־טעגלעכער ווירקלעכקייט — אוֹן אַ האַרמאָנישע גאַנצקייט איז געשאַפן געווָארן: — טשענסטאָכאָווער לאַנדסלייט זיינען געווָארן אַק־טיוו, אוֹן אין פעברואַר, 1935, איז געגרינדעט געווָארן דער „טשענסטאָכאָווער ראַיאָנער פאַראיין" אין דעטראָיט.

דורך די פאַרגאַנגענע 23 יאָר עקסיסטענץ, האָט דער „טשענסטאָכאָווער ראַיאָנער פאַראיין" אין דעטראָיט צו פאָר־צייכענען זייער פיל טעטיקייטן. די טעטיקייטן זיינען פאָר־שיידענע: מיר האָבן געשטיצט די אינסטיטוציעס אין אונזער אַמאָליקער היימשטאָט — טשענסטאָכאָו, אוֹן צו דער זעלבער צייט אויך געהאָלפן די פאַרשיידענע היגע לאָקאַלע אוֹן אויך נאַציאָנאַלע יידישע קערפערשאפטן. מיר האָבן דערבי נישט פאַרגעסן אין אונדזערע אייגענע נאָענטע פריינד, אוֹן געהאָלפן אויך יענע לאַנדסלייט, וואָס האָבן זיך ענטויטיקט אין הילף.

דער „טשענסטאָכאָווער ראַיאָנער פאַראיין" אין דעטראָיט שיקט הילף צו די אַרגאַניזירטע טשענסטאָכאָווער לאַנדסלייט אין ארץ ישראל.

אַלס אָנערקענונג פאַר דער בריטהאַרצייקער הילף פון די טשענסטאָכאָווער אין דעטראָיט, צו די טשענסטאָכאָווער לאַנדס־לייט אין מדינת ישראל — האָבן די לאַנדסלייט אין מדינת ישראל — אַריינגעשריבן דעם „טשענסטאָכאָווער פאַראיין" אין דעטראָיט, אין דעם דאָרטיקן „גאָלדענעם בוך".

די איצטיקע באַאַמטע פון פאַראיין זיינען די פאָלגענדע:

רובין לוקס, — פּרעזידענט; יואל שטודנא, — וויי־פּרעזידענט; אברהם פאָקס, — רעקאָרדינג־סעקרעטאַר; נייטען רייכטער, — טרעזשורער; ריטא האַלבערג, — פינאַנץ־סעקרע־טאַר; דזשאָן און דזשעני וויאָטראָק, — האָספיטעלערס. עקזע־קוטיוו־קאָמיטע: אב. בירענהאָלץ, איזידאָר גליקסמאַן, העלען זבאַראַ, דזשעני פאָקס, גוירדי ריכטער, איזי האַלבערג, וואָלף גריטץ און טוביה שולדינגער.

ה. גרוימאַן

די טעטיקייט פון טשענסטאָכאָווער און אומגעגנט הילפס־פֿאַראיין אין לאָס־אַנדזשעלעס, קאַליפֿ.

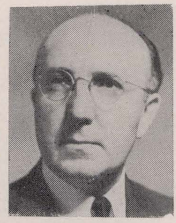

אין לאָס אַנדזשעללעס געפינען זיך אַרום 40,000 יידן וואָס גאָר אַ גרויסער טייל לעבט און אָטעמט מיטן גייסט פון דער אַלטער היים. דער „טשענסטאָכאָווער אומגעגנט הילפס־פֿאַראיין", וועלכער איז אויך אינסטיטוציע אַ בריטער האַנט: „מאָונט סיני שפּיטאָל", „סיטי אָוו האָפּ", די „היים פֿאַר עלטערע מענטשן" אין רעסיבאַ, קאַליפֿארניע, און אין דעם „קאָונסיל פון יידישע אָרגאַניזאַציעס". מיר טראָגן אויך צו אונדזער חלק צום יערלעכן „יונייטעד דזשואיש וועלפֿיר פֿאָנד".

אונדזער פֿאַראיין האָט זיך געגרינדעט אין יאָר 1944. אונדזער מיטגלידערשאַפֿט באַשטייט נישט בלויז פון טשענסטאָכאָווער, פֿאַראָן ביי אונדז וואַרשעווער, לאָדזשער, נאָוואָראַדאָמסקער, קעלצער און אויך לאַנדסלייט פון אַנדערע שטעט. אונדזער פֿאַראיין האָט זיך טיף אינגעבירגערט אין היגן יידישן לעבן און וועלט אַנאַרקעגט אַלס אַ וויכטיקע אינסטיטוציע. מיר האָבן אָבער אויף קיין איין מינוט נישט אויבערגעריסן אונדזערע פֿאַרבינדונגען מיט אונדזערע לאַנדסלייט פון יענער זייט ים. מיר שטייען אין אַן ענגן קאָנטאַקט מיט די טשענסטאָכאָווער לאַנדסלייט אין פּוילן, ישראל און אין פֿאַריז, און פון צייט צו צייט שיקן מיר אונדזער באַשיידענע הילף צו אָט דער שוועסטער־אַרגאַניזאַציע אין פֿאַריז.

אין נאָמען פון די לאָס אַנדזשעלעסער „טשענסטאָכאָווער און אומגעגנט הילפס־פֿאַראיין", באַגריס איך אייער באַשלוס אָרויסצוגעבן דאָס בוך „טשענסטאָכאָוו", וועגן אונדזער אַמאָלי־קער היימשטאָט, וואָס לעבט אין אונדזערע הערצער און וועלכער מיר וועלן קיינמאָל נישט פֿאַרגעסן.

די עקזעקוטיוו פון טשענסטאָכאָווער און אומגעגנט הילפס־פֿאַראיין אין לאָס־אַנדזשעלעס, קאַל.

עס שטייען פון רעכטס צו לינקס: בערנארד פייטעק (פֿאַרטרעטער פון טשענסטאָכאָווער יזכור־בוך), אַדאָלף ליבערמאַן, פֿאַרוואַלטונגס־מיטגלידר הערי גראומאן (סעקרעטאַר), מלך גיזינסקי (צווייטער וויס־פּרעזידענט), מעקס גראָסבערג (פּרעזידענט), מאָריס פּראָדעל, מאָריס צענטנער, רפֿאל פֿאוזנער (פֿאַרוואַלטונגס־מיטגלידער).

עס זיצן פון לינקס צו רעכטס: סערא צענטנער (ערשטע וויס־פּרעזידענטין), ראָז ליבערמאַן, בלימע גראָסבערג, מאָשע גיזינסקי, שרה פֿאזנער. פֿאַרוואַלטונגס־מיטגלידערין סאול שליגבוים. טרעזשורער פעלט אויף דעם בילד

טשענסטאָכאָווער אין קאַנאַדע

ד"ר ב. אָרענשטיין

די טעטיקייט פון דער טשענסטאָכאָווער לאַנדסמאַנשאַפט אין מאָנטרעאָל

1. צוויי צייט־אָפּשניטן

די טשענסטאָכאָווער לאַנדסמאַנשאַפט אין מאָנטרעאל האָט צו פֿאַרצייכענען צוויי צייט אָפּשניטן; די ערשטע ביז דעם יאָר 1947, און די צווייטע פון יאָר 1947, וואָס וועט האָבנטלעך פֿאר לאַנגע יאָרן פירן אַ פרוכטבאַרע טעטיקייט.

דער ערשטער צייט אָפּשניט דאַטירט זיך פון דעצעמבער 16, 1945, וועלן די טשענסטאָכאָווער לאַנדסמאַנשאַפט האָט זיך אָרגאַניזירט פון אַלט־אַינגעזעסענע תושבים אין מאָנטרעאל מיט אַ טיפֿן סענטימענט פֿאַר זייער חרוב געוואָרענער שטאָט צו העלפן די לעבן געבליבענע קאַצעטלער. דער נאָמען פון דער לאַנדסמאַנשאַפט איז דעמאָלט געווען „טשענסטאָכאָווער אומגעגנט הילף־פֿאַריין אין מאָנטרעאל". אין משך פון צוויי יאָר האָט דער הילף־פֿאַריין געהאַט אָפּטע צוזאַמענקונפֿטן, גע־זאַמלט געלט און זאַכן, דורכגעפירט אַ טרויער אַקאַדעמיע, און זיך באַטייליקט אין דער אַקציע אָרויסצוגעבן דאָס בוך „טשענסטאָכאָווער יידן", אין ניו־יאָרק.

מיטן אימיגראַציע־שטראָם קיין קאַנאַדע זיינען אַנגעקומען אַ גאַנצע רייע לאַנדסלייט, וואָס האָבן אין זייערע הערצער

געטראָגן דעם פּיין פון זייערע טשענסטאָכאָוועך לאָנדסלייט און גלייכצייטיק אַ יראת הכבוד פאַר די אומגעקומענע קדושים און מאַרטירער. די גאַנצע אַרבעט פון דעם פאַראיין האָט זיך רעאָר־גאַניזירט און באַקומען דעם נאָמען: „טשענסטאָכאָווער לאָנדס־מאַנשאַפט אין מאַנטרעאל". די אָלט איינגעזעסענע טשענסטאָ־כאָווער תושבים אין מאַנטרעאל, וואָס האָבן געגרינדעט דעם הילפס פאַריין זייענן געוואָרן די אָזוי גערופענע סעניאָרן, וואָס העלפן מיט ראָט און פינאַנציעלע מיטלען, אָבער די אָנפירונג האָבן זיי איבערגעגעבן צו די ניי אָנגעקומענע.

2. די גרונט־פּרינציפּן פון דער לאָנדסמאַנשאַפט

די גרונט פּרינציפּן פון דער לאָנדסמאַנשאַפט זיינען: אָפּ־האַלטן יעדעס יאָר אַ יאָרצייט אָקאַדעמיע לכבוד די העלדן און קדושים פון טשענסטאָכאָוו. שיקן הילף צו לאָנדסלייט קיין מדינת ישראל און אָנדערע לענדער. אָנהאַלטן אַ קאָנטאַקט מיט אָלע טשענסטאָכאָווער אינסטיטוציעס אין דער וועלט. פאַר־אייביקן די געשיכטע פון טשענסטאָכאָווער יידנטום. אָנהאַלטן אַ פאַמיליאָרן און חבֿרישן קאָנטאַקט מיט די מיטגלידער פון דער לאָנדסמאַנשאַפט, און אַז די לאָנדסמאַנשאַפט זאָל מיט זיך רעפּרעזענטירן אַ סימבאָל און גייסטיקער צענטער פון דער אַמאָל פאַרבונדענער יידישער קהילה אין טשענסטאָכאָוו.

3. אָקאַדעמיע

יעדע טרויער אָקאַדעמיע, וואָס די לאָנדסמאַנשאַפט אָרדנט אַיין האָט אַ פּראָגראַם פון דריי טיילן; די ערשטע — אַ רעלי־גיעזע און באַשטייט פון אָנצינדן ליכט; אַ חזן מאַכט אַ „מלא־קדיש און אַ הספּד געהאַלטן דורך אַ רב און פאַס געהערט שוין צו דער חזקה פון טשענסטאָכאָווער לאָנדסמאַן הרב בנימין באזשיקאָווסקי, וועלכער איז דער פּרינציפּאַל פון דער ישיבה „מאור הגולה". דער צווייטער טייל באַשטייט פון 2 רעפעראַטן; איינער נעמט אָרום דעם חורבן, און דער צווייטער — ווידער־שטאַנד און קאַמף פון טשענסטאָכאָווער יידנטום אין דער נאַצי־צייט. די דריטע — רעציטאַציעס און געזאַנג פון גוטע־לידער. שענסדיק שליסט זיך די אָקאַדעמיע מיט דעם פאַרטזאַנער הימל.

די דערפאַרונג האָט באַווּיזן, אַז דער אופּן פון אָראַגאַניזירן אַ פּראָגראַם איז פון גרויס וויכטיקייט און מיט גרויס דערפאָלג. עס וואָלט ראַטזאַם געווען, אַז אָלע טשענסטאָכאָווער לאָנדס־מאַנשאַפטן אין דער וועלט זאָלן אָננעמען דעם פּראָגראַם אָלס אַן אויסנהייטלעכער פּאַר אָלע טרויער אָקאַדעמיעס. עס דאַרפט אויך דערמאָנט ווערן, אַז קיין שום אָפּילס, אָדער גלעזל זאָלונ־גען ווערן אויף אָזאַלכע אָקאַדעמיעס ניט אַדורכגעפירט, צוליב דער הייליקייט פון דער גאַנצער אונטערנעמונג. איין אויסנאַם איז געמאַכט געוואָרן, און דאָס איז אַ בילמעלע ביים אַריינגאַנג מיט אַ פּרייוויליקן אָפּצאָל. עס הענגט אַן אויפשריפט: „מזכיר־נשמות־גלעזל" און וויפל יעדער וויל לייגט ער אַריין אין אָפּענעם טעלער. ביים טישל פון אָפּענעם טעלער זיצט דער קאַסירער מיט זיינע געהילפן.

4. הילפס־אַקציעס

די הילפס אַקציעס ווערן געפירט דורך שיקן גלעזל סערטי־פיקאַטן, לעבנסמיטל פּאַקעטן און קליידונג צו לאָנדסלייט קיין פוילן און אין ישראל. דער פּאַקט איז, אַז יעדעס יאָר ווערט אָלץ וויניקער די צאָל טשענסטאָכאָווער לאָנדסלייט אין פוילן, וויל איבערהויפּט ווערט דאָס יידישע לעבן דאָרט מיט יעדעס יאָר אויסגעלאָשן, דערביבער איז די מערהייט פון דער הילף, ווערט געשיקט קיין ישראל.

די טשענסטאָכאָווער לאָנדסמאַנשאַפט אין מאַנטרעאל האָט אין פאַרלויף פון איר עקזיסטענץ געשיקט צו הונדערט און מער סקריפּטן, אָדער פּעקלעך אַ יאָר, דעריבער איז נויטיק געווען זיך צו פאַרטראָכטן וועגן די פּאַרעם פון הילף. אָרום דער פראָגע זיינען פאַרגעקומען אַ גאַנצע רייע דיסקוסיעס און די לאָנדסמאַנשאַפט האָט אפילו אַרויסגעשיקט אַן אָנקעטע צו

עקזעקוטיוון פון דער טשענסטאָכאָווער לאָנדסמאַנשאַפט אין מאַנטרעאל

ערשטע רייע, זיצנדיק פון לינקס צו רעכטס: ב. איצקאָוויטש, וויצע־פּרעזיצער; ש. וואַגאַ, פּאַרזיצער; בערנאַרד פּייסעק, גאַסט פון שיקאַגאָ; י. סילווער, פּרעזידענט; ד"ר ב. אָרענשטיין, גענעראַל־סעקרעטאַר; ל. בוכוואַלטער, אָרגאַניזאַציע.

צווייטע רייע, שטייענדיק פון רעכטס צו לינקס: ש. לערנער, אָר־גאַניזאַציע; ל. יאַקובאָוויטש, געהילפס־סעקרעטאַר; ש. זילבערבערג, אונטערנעמונגען; י. קאַנארסקי, סעקרעטאַר; מ. פרידלענדער, אונטערנעמונגען; ה. קליין, קאַסירער; הערשל קאָוויטש, טעלאַפּוניסט פאַרבינדונגען

אַ גרעסערע צאָל לאָנדסלייט וועגן דעם ענין. עס האָנדלט זיך, נעמלעך: צי זאָל די הילפס־אַקציע אין די פאַרעם זיין פון קאָנסטרוקטיוויע הילף, אָדער אין פערזונלעכע שטיצע.

די קאָנסטרוקטיוויע הילף איז גמיינט, אַז אָלע טשענסטאָ־כאָווער לאָנדסמאַנשאַפטן און סאָסייעטיס זאָלן שאַפן אַן אָנגע־זעענע סומע און גרינדן אין ישראל אַ ליי־קאַסע, וואו לאָנדס־ליים וועלן קענען זיך בארגן געלט אַן אינטערעס פאַר קאָנ־סטרוקטיוויע הילף און דאָס געלט זאָל שטענדיק זיין ווי אַ סטאַבילער קאַפּיטאַל.

די אינדיוויודועלע שטיצע דריקט זיך אויס דערין אין שיקן צו לאָנדסלייט געלט סקריפּטן אָדער פּעקלעך.

פאַרשטענדלעך איז, אַז דער פלאַן פון קאָנסטרוקטיוויע הילף דאַרף אַדורכגעפירט ווערן קאָלעקטיוו דורך אָלע סאָסייעטיס אויפן אמעריקאָנעם קאָנטינענט. דאָס לעבן איז אָבער שטאַרקער, ווי יעדע טעאָרעטישע איינשטעלונג און דערווייל ווערט די לאָנדסמאַנשאַפט פאַרווואָרפן מיט מאַסן בריוו און וועגן הילף פון אינדיוויודועלער שטיצע. די פראַקטיק האָט באַווּיזן, אַז אָלע פאַרמען פון אינדיוויודועלע שטיצע באַקומען דעם געהעריקן אויסדרוק און דאָס דרינגט אַרויס פון די הונדערטער בריוו, וואָס די לאָנדסמאַנשאַפט באַקומט; אַ לאָנדסמאַן, למשל, וואָס האָט באַקומען אַ פעקל קליידונג פאַר זיינע קינדער האָט געשריבן פאָלגענדעס: „חיפה, יוני, 10, 1957. חשובע טשענסטאָכאָווער

לאַנדסמאַנשאַפט. גוטהאַרציקע ברידער און שוועסטער. געבענטשט זאָלט איר זיין מיט אַלעם גוטן. ווען איך האָב אייער פּאַקעט דערהאַלטן, איז אין שטראָל פון גליק געקומען. איר קענט אייך ניט פֿאָרשטעלן די פּריידּ פון די קינדער און מיין פּרוי. איך קען אייך שרייבן, אַז איך האָב קיינמאָל ניט געטראַכט, אַז מיינע קינדער זאָלן זיין אַזוי גוט געקליידט אין דער צייט ווען אַלץ איז אַזוי טייער. איך דאַנק אייך נאָכאַמאָל פֿאַר דעם פּאַקעט און זייט וויס, אַז איר האָט געטאָן אַ גרויסע מצווה, וויל מיינע קינדער זיינען אַרומגעגאַנגען נאַקעט. פֿאַרבליבט געזונט צוזאַמען מיט אייערע פֿאַמיליעס, מיט גרויס רעספּעקט פֿאַר אייך".

אַן אויסצוג פון אַ בריוו פון אַ לאַנדסמאַן, וואָס האָט דער־האַלטן אַ טשעק: „יוני 10, 1957. טייערע טשענסטאָכאָווער לאַנד־לייט. אייער בריוו מיטן טשעק האָב איך דערהאַלטן, פֿאַר וועלכן איך און מיינע ליבע פֿאַמיליע דאַנקען אייך זייער הערצלעך פֿאַר אייער איבערגעבנקייט צו אונדז, טשענסטאָכאָווער לאַנד־לייט, וואָס געפינען זיך אין ישראל. ליבע פרייַנד: מיר ווייס זייער גוט, אַז קיין לעכערדיקן זאַק קען מען ניט פול מאַכן, אָבער די מתנה פֿאַר אונדז האָט זייער אַ גרויסן באַדייטונג".

אויסער אַזעלכע בריוו פון אַ פּריוואַטן כאַראַקטער באַקומט די לאַנדסמאַנשאַפט אומצאָליקע בריוו פון אַ גזעלשאַפטלעכן כאַראַקטער אין וועלכן עס קומט צום אויסדרוק פֿאַרביטערונג און פֿאַרטעסט קעגן דער פֿאַרעם פון אינדיווידועלער הילף. אַ טשענסטאָכאָווער לאַנדסמאַן, אַ קינדער־דאָקטאָר שרייבט פֿאַלגענדעס: „דער גאַנצער ‚פּעקל סיסטעם' איז מיר שוין ניט דערפרעסן, נאָר דערפֿרעסן. מ'קען ניט זיין קיין אייביקע שנאָרער, קבצנים אאַ״וו. וואָלטן אונדזערע לאַנדסלייט אין אויסלאַנד געוואָלט אויפֿהערן שיקן פּעקלעך, (זיי טוען דאָס מסתמא מיטן גאַנצן נאַיוון האַרצן), וואָלט דאָס געווען אַ רעטונג פֿאַר דער גזעלשאַפטלעכער מאָראַל. איר גזעדענקט דאָך, ווי ביאַליק האָט פֿאַרענדיקט זיין ליד אין „בעיר ההרגה", „וכאשר שנוררתם תשנוררו...".

אין אַן אַנדערן בריוו, וואָס טראָגט אויך אַ גזעלשאַפטלעכן כאַראַקטער, שרייבט אַ לאַנדסמאַן: אַ דאַנק פֿאַר אַ צוגעשיקטן טשעק. דער בריוו לייענט זיך: „תל־אביב, אפּריל 7, 1957. ליבע פריינט, טשענסטאָכאָווער לאַנדסלייט. שטאַרק געריבט בין איך געווען ווען כ'האָב דערהאַלטן אייער בריוו, ספּעציעל דערזעענדיק אויבן אויפֿן שרייב־בויגן דאָס בילד פון דער טשענסטאָכאָווער סינאַגאָגע. איר זענט ווערט אַ גרויסע אַנערקענונג פֿאַר דעם שיינעם איינפאַל, וועלכער דינט אַלס סימבאָל פון אַמאָליקן לעבן פון אונדזער געמיינזאַמע געבורטס־שטאָט. אפשר איז גאָרניט קיין צופֿאַל וואָס איר, קאָנאָדער לאַנדסלייט, זענט געפֿאַלן אויף דעם גדעאָנק. דאָס שטימט פולשטענדיק מיט אייער טעטיקייט, וועלכע די צייט האָט ניט געמאַכט פֿאַרגעסן. אַ דאַנק אייך האַרציק פֿאַר אייער צוגעשיקטן טשעק. איך וויינטש אַלץ טשענסטאָכאָווער לאַנדסלייט אין פֿריילעכן פּסח".

פון אַ גאָר ספּעציעלן כאַראַקטער זיינען די בריוו פון לאַנד־מאַן דוד קאָניצפּאָלער פון חולון, (ישראל), ער שרייבט ניט, חס ושלום, וועגן הילף, וויל ניט און דאַרף ניט. ער שרייבט, אַז ער האָט פֿאַרנאָכגיידט איבער הונדערט נעמען פון געווען־זענע גזעלשאַפטלעכע טוער פון דער פֿאַרשניטענער שטאָט טשענ־סטאָכאָו. פֿאַרשטעלדלעך, אַז זיין בריוו האָט אַרויסגערופן בייַ דער לאַנדסמאַנשאַפט גרויס אינטערעס און נאָך אַ בריוו אויס־

טוויש שרייבט ער אין אַ בריוו, דאַטירט, חולון, מאַי 18, 1957, פֿאַלגנדעס: „אייער חשובן בריוו פון אַפּריל 14 האָב איך דער־האַלטן, פֿאַר וועלכן איך דאַנק אייך האַרציק. עס איז מיר באַזונדערס אנגענעם, וואָס — ווי איר שרייבט — אַז מיין בריוו איז פֿאַרגעלעזן געוואָרן אויף אַ פֿלעצערע זיצונג פון דער עזקעקוטיווע. עס טויכן אויף זכרונות פון צענדליקער יאָרן אַנגעשטרענגטע פֿאַליטישע און גזעלשאַפטלעכע ארבעט און מען לעבט נאָך אַמאָל איבער אונדזער פינצטערע טראָגעדיע. אָלץ איז אויסגעריסן גענוֹאָרן כמעט מיטן ווערצל. לויט מיין טיפער איבערצייגונג איז זייער גוט, וואָס דאָ און דאָרט ווערט פֿאַרצייכנט און געדרוקט, וואָס וועט דערמעגלעכן דעם צו־קונפטיקן היסטאָריקער פון אונדזער עפּאָכע צונויפצושטעלן דאָס טראָגישסטע קאַפּיטל פון אונדזער געשיכטע".

די עטלעכע אויסצוגן כאַראַקטעריזירן די פֿאַרשיידענע שטאַנדפונקטן און פֿאַראינטערעסירונגען פון די לאַנדסלייט אין מדינת ישראל, און נעמלעך: אינדיווידועלע הילף. ניט פּירן קיין אינדיווידועלע הילף. פּריינד דוד קאָניצפֿאָלירס שטאַנד־פונקט איז: זאָלכעכער זיך צו פֿאַרנעמען מיטן פֿאַראייביקן די געשיכטע פונעם טשענסטאָכאָווער יידנטום. די מיינונג פון דער טשעסטאָכאָווער לאַנדסמאַנשאַפט איז, אַז די טשענסטא־כאָווער סאַסייטעט דאַרפן קאָאָרדינירן זייער טעטיקייט פֿאַר קאָמבאַטרוקטיווער הילף און גלייכצייטיק אין אויסנאַם־פאַלן פּירן אַ טעטיקייט פון אינדיווידועלער הילף. מיט דער מיינונג פון פּריינד דוד קאָניצפֿאָלער איז די טשענסטאָכאָווער לאַנדס־מאַנשאַפט אין מאַנטראָאל פּולשטענדיק מסכים, אָלס איינע פון די אויפגאַבן פון די טעטיקייטן.

5. פּינאַנציעלע מיטלען

פונוואַנעט נעמט די לאַנדסמאַנשאַפט פּינאַנציעלע מיטלען? דער סיסטעם פון נעמען מיטגלידס־אָפּצאָל איז אָפּגעשאַפט גע־וואָרן. די אינקונפטן זיינען פון אַן אויסמאָליקן קאַמפּיין, וואָס ווערט אָנגעוויזן מעות חיטים און ווערט גפּעירט אין דער צייט פון פּורים ביז פּסח. יעדעס יאָר ווערט אַדורכגעפּירט אַ „ראָאָפּל", די פּרויען דיוויזיע פירט אַדורך אין גרעסערן מאַסשטאַב אַ „מאני־שאוער" און אַ באַל לכבוד דער באַפֿרייאונג פון די קאָנ־צענטראַציע לאָגערן. און, ווי אויבן דערמאָנט, פון מזכיר־נשמות געלט ביים אַריינגאַנג צו די טרויער אָקאַדעמיעס.

6. געמיינשאַפטלעכע אַקטיוויטעטן

די טשענסטאָכאָווער לאַנדסמאַנשאַפט אין מאָנטראָאל, האָט ניט קיין אַפּיציעלע פֿאַרטרעטער אין די גזעלשאַפטלעכע אינ־סטיטוציעס, אָבער מיטגלידער פון דער עזקעקוטיווע זיינען פֿאַרשטייער אין אַ גאַנצע רייע אינסטיטוציעס, דערייבער זיינען זיי אומדירעקט די פֿאַרשטייער פון דער טשענסטאָכאָווער לאַנדסמאַנשאַפט. די אינסטיטוציעס זיינען: דער קאָנאָדער ייִדישער קאָנגרעס, וועד־העיר אין מאָנטראָאל, יידישע פֿאָלקס־ביבליאָטעק, הסתדרות, אַרבעטער קאָמיטעט און אַנדערע.

די עזקעקוטיווע אַרבעט איין ספּעציעלע צוזאַמענקונפט־סעסיעס פֿאַר גאַלעמענע עגסט, ווי צום ביישפּיל: מיט מיסיס העלא שניאור פון ישראל, (פֿאַרגעקומען מערץ 11, 1956), פּריינד רפאל פּעדערמאַן (יולי 29, 1956), פּריינד ריזמאַן פון ישראל און פּריינט בערנאַרד פּייטעק, פון שיקאַגאָ (פֿאַרג־קומען מערץ 15, 1957), און אויך אַ גאַנצע רייע אַנדערע. עס קומען פֿאַר קבלת־פּנים פּייערונגען לכבוד ניי אָנגעקומענע

לאַנדסלייט און אויך געזעגענונגס אָוונטן, ווי צום ביישפּיל, אַ גאָר אימפּאָזאַנטער אָפּשיידס־אָוונט לכבוד פּריינד און מרס. קובאַ גאָלדבערג צום אָפּפאָר קיין ניו־יאָרק, (פּאָרגעקומען נאָוועמבער 17, 1957), און אַ גאַנצע רייע אַנדערע.

די עקזעקוטיוו באַטייליקט זיך אויך אין שמחות ביי די לאַנדסלייט, ווי חתונות, בריתן, גראַדואירונגען און אַנדערע. היות ווי פּריינד וואָלף גליקסמאַן פון פילאַדעלפיע, איז געהאַט געווען אין מאָנטרעאל און זיך באַטיילט אין אַן עקזעקוטיוו מיטינג, דעריבער איז ער באַגריסט געוואָרן צו זיין גראַדוירונג, פון באַקומען דעם פּ. ה. ד. דעגרי, אין „קענעדער אָדלער" (געווען גערדרוקט אין פרייטאָג נומער פון יוני 21, 1957). צו פּאַרשיידענע געלעגנהייטן וועלן געשיקט באַגריסונגס טעלעגראַמעס און בריוו.

אַ גאָר באַוונדער קאָפּיטל זיינען קאַנדאַלענ־בריוו און באַטיילקונגען אין לוויות.

7. פּאַרלוסטן

אין פּאַרלויף פון די לעצטע עטלעכע יאָר האָט די טשענסטאַ־כאָוער לאַנדסמאַנשאַפט אין מאָנטרעאל געהאַט וויכטיקדיקע פּאַרלוסטן פון נאָך געוואָג יונגע אַקטיוויע עקזעקוטיוויע מיטגלי־דער, ניי געקומענע, וואָס האָבן אַדורכגעמאַכט די פּיניקונגען אין נאַצי גיהנום און זיינען פּריציטיק אַוועק פון דער וועלט און דערמיט פאַרגרעסערט דעם פאָנטאַן פון אומגעקומענע נאַצי קרבנות. זיי זיינען: שלמה דילעוווסקי, ע״ה, יוסף זילבער־בערג, ע״ה, ווי אויך ריינהערץ, רובינסקי און חיים קליימאַן ע״ה.

יהי זכרונם נצח.

8. פּובליקאַציעס

די פּובליקאַציעס פון די עקזעקוטיוו מיטגלידער פון דער טשענסטאַכאָוער לאַנדסמאַנשאַפט אין מאָנטרעאל זיינען אויס־גערעכנט אין דער זייער אויספירלעכער און גאָר וויכטיקער ביבליאָגראַפיע־אַרבעט פון ד״ר פילים פרידמאַן, פאַרפּנטלעכט אין דעם איצטיקן בוך „טשענסטאַכאָוו". דערביבער איז ניט נויטיק זיי נאָכאַמאָל אויסצורעכענען. די עקזעקוטיוו פּלאַנט, אָבער, ארויסצוגעבן אַ ספּעציעלן סאוועניר־בוך, וואָס זאָל אין דער ערשטער רייע ארומנעמען די עגשיכטע פון דער מאָנטרעאלער לאַנדסמאַנשאַפט און אַ גאַנצע רייע אַנדערע אַרבעטן. (די אַרבעט פּרעטענדירט ניט צו זיין אַן אויספירלעכע געשיכטע, הגם זי איז עגשריבן געוואָרן אויפן סמך פון פראַטאָקאָלן און צאָלרייכער קאָרעספּאָנדענץ, וויייל דער איצטיקער אַרטיקל איז נאָר אַ באַריכט און ספּעציעל וועגן עס האָנדלט זיך וועגן ערשטן צייט־אָפּשניט, וועגן איר גרינדונג. פריינד שלמה וואגא איז אין באַזיץ פון אַלע אַרכיוואַלע דאָקומענט, וואָס האָבן אַ שייכות צו דעם ענין. אין דער געשיכטע פון דער לאַנדסמאַנשאַפט וועלן זיין געגעבן באַשריבן די גרינדערס פון דער לאַנדסמאַנשאַפט מיט זייערע כאַראַקטעריסטיקן און אַלע באַאַמטע פון דער גאַנצער צייט. ביאָגראַפישע שטריכן פון די נפטרים, געהאַלטענע רעדעס אויף די אָקאַדעמיעס און הספּדים. פריינד שלמה וואגא מוז זיין פרוי געפינען זיך איצט אויף דער רייזע קיין ישראל און דער באַריכט איז אָנגעשריבן געוואָרן אין זיין אָפוועזנהייט. ער האָט זיך אויך פאַרנומען מיט די רעזולטאַטן פון דער אַנקעטע.

דער באַשלוס וועגן ארויסגעבן אַ סאוועניר־בוך איז איינ־שטימיק אָנגענומען געוואָרן אויף אַ פלענאַרער זיצונג, פאַר־געקומען פעברואר 1, 1957, מיט דער באַגרינדונג, אַז די עקזעקוטיוו זעט ניט אין דעם צווייטן דור, דאָס הייסט, אין די קינדער פון די ניי אַריבערגעקומענע, קיין המשך פון אַקטיוויטעטן אַלס לאַנדסמאַנשאַפט, דעריבער וויל די עקזעקוטיוו איבערלאָזן אַ געדרוקטן היסטאָריישן דאָקומענט פון אירע אַקטיוויטעטן. דאָס דאָזיקע סאוועניר־ביכל, פון 32 זייטן, איז דערשינען, פּריילינג, 1958, אונטערן נאָמען „טשענ־סטאָכאָווער לאַנדסמאַנשאַפט", צו דער געלעגנהייט פונעם יובל פון צוויי ביכער, און צום אָפּפאָר פון שלמה וואגא קיין מדינת ישראל.

9. די עקזעקוטיוו פון דער טשענסטאָכאָווער לאַנדסמאַנשאַפט פאַרן יאָר 1957

ח. סילווער — פּרעזידענט
ש. וואגא — פאָרזיצער
ב. איצקאָוויטש — וויצע־פאָרזיצער
ד״ר ב. אָרענשטיין — געזעלשאַפט־סעקרעטאַר
ל. יאַקובאָוויטש — געהילפס־סעקרעטאַר
צ. קאנארסקי — געהילפס־סעקרעטאַר
ה. קליין — קאַסירער

באָארד אָוו דירעקטאָרס

ל. בוכוואַלטער — אונטערנעמונגען
מ. פרידלענדער — אונטערנעמונגען
מ. הערשליקאָוויטש — טעלעפאָנישע פאַרבינדונגען
ס.לערנער — קאָמפּיין מענעדזשער
ב. פּעפּער — קאָמפּיין מענעדזשער
ס. סילווער — קאָנטראָלער
ה. ראָזענבלום — קאָנטראָלער

פּרעזידיום פון די לייַדיס אוקזילערי

מרס. ס. איצקאָוויטש, מרס. מ. זילבערבערג און מרס. ר. וואגא.

10. ספּר הזכות

די טשענסטאָכאָווער לאַנדסמאַנשאַפט אין מאָנטרעאל פירט אַ ספּעציעל בוך אין וועלכן עס זיינען פאַרשריבן די נעמען צו וועמען עס וועלן געשיקט מאָנטרילע הילף. אין בוך גע־פינען זיך רובריקן; נאָמען, פאַמיליע, ווען דערהאַלטן דעם בריוו, ווען געשיקט, און וואָס געשיקט, און וויך דער ענטפער. דאָס פאַרוואָלטן מיט דעם בוך וועלן באַטראַכט פאַר אַ גאָר ערנסטאַפּטן אָמט און מיט דעם אָמט פירט אַן זייער גרויסן סענסאַפּט מרס. ס. איצקאָוויטש. היות, ווי דער אָמט נויטיקט זיך אין ספּעציעלע קוואַליפיקאַציעס און די קוואַליפיקאַציעס באַזיצט מרס. ס. איצקאָוויטש, דערבער איז דער אָמט גרויסן אַ חזקה־זאַך.

נעמענדיק אין באַטראַכט, אַז די גאַנצע בריף פאַרצווייגט אויסגערעכנט טעטיקייטן וועלן געפירט אַן שום אַדמיניסטרא־טיוו אויסגאַבן, די מיטגליך קומען פאַר אין פריוואָטע הייזער און וועלכע די פרויען פון די לאַנדסלייט נעמען אויף די עקזעקו־טיוו ניט בלויז בסבר פנים יפות, נאָר סערווירן אויך אַ גאַנץ פיינעם כיבוד, יעדעס מאָל פאַרבינדן זיך שטאַרקערע פעדעם פון פאַמיליאַרע און חברישע באַציאונגען לטובת די אָקטיוויי־טעטן פון דער לאַנדסמאַנשאַפט, איז דערביבער צו האָפן, אַז נאָך לאַנגע יאָרן וועט די לאַנדסמאַנשאַפט אין מאָנטרעאל פירן איר געזעלשאַפטלעך־קולטורעלע און הילפס־אַרבעט לטובת אונדזערע לאַנדסלייט אין מדינת ישראל.

טשענסטאָכאָווער

אין מדינת-ישראל

אברהם גאָטליב (ישראל)

טשענסטאָכאָווער לאַנדסלייט אין מדינת ישראל

אין ארץ-ישראל איז שטענדיק געווען טעטיק אַ טשענסטאָכאָווער לאַנדסמאַנשאפט. הייַ־יאָר האָט זיך די לאַנדסמאַנשאפט רעאָרגאַניזירט און זיך רעגיסטרירט בייַ דער רעגירונג אַלס „ארגון יוצאי צנסטוחוב בישראל". דער „ארגון האָט די גאַנצע צייט פון זיין עקזיסטענץ געפירט אַ הילפס־טעטיקייט צווישן די טשענסטאָכאָווער דאָ אין ישראל. די אַרבעט איז געווען אַ באַשיידענע. עס זיינען פון צייט צו צייט פאַררופן געוואָרן פאַרזאַמלונגען, בכדי צו שאַפן די נויטיקע גלעלט מיטלען צו קאָנען געבן הילף צו לאַנדסלייט דורך קלענערע הלוואות, אַדער סתם שטיצעס. בעת דער וועלט־מלחמה האָט די היגע טשענסטאָכאָווער לאַנדסמאַנשאפט, מיט דער הילף פון רויטן קרייץ, געשיקט נאָך רוסלאַנד אַ סך פעקלעך, וועלכע זיינען באַשטאַנען פון שפייז, קליידונג און גאַלאַנטעריע אַרטיקלען.

נאָך דער צוויטער וועלט־מלחמה, וואָן פוילן איז געוואָרן באַפרייט, איז פון דאָנען געשיקט געוואָרן נאָך טשענסטאָכאָוו קליידונג פאַר עטלעכע הונדערט פונט.

די גאַנצע ארבעט איז אָבער געווען אָנגעוויזן אויפן מאַמענט. דאָס הייסט, וואָן ס׳האָט זיך געוויטיקט דורכצופירן עפּעס אַ הילפס־אַרבעט האָט עס דער „ועד" געטאָן. ס׳האָט זיך געוויטיקט אַ פאָנד פאַר סטאַבילער ארבעט; צו שאַפן אַ גמילת־חסדים קאַסע, מיט אַ באַשטימטער געלט־סומע אַלס יסוד. ס׳איז געווען די ערשטע יאָרן נאָך דער מלחמה מיט די אַראַבער. די לאָגע אין לאַנד איז געווען זייער אַ שוועריקע. אָבער פאַרברויכונגס־פראָדוקטן זיינען צוגעטיילט געוואָרן דורך דער רעגירונג און דאָס, זייער בצמצום, און אויך ניט רעגלמעסיק. אין יענער צייט, אין די יאָרן 1950־1952, איז אַלס אומאַריכטע הילף געקומען די שפייז־פראָדוקטן, וואָס עס האָבן צו אונדז געשיקט די פריינט „טשענסטאָכאָווער און אומעגענט ברודער־הילף אין אויסטראַליע".

אין „ועד" זיינען דעמאָלט געווען פאָלגענדע חברים: ד״ר א. האַראָוויטש; א. גאָטליב; ש. אפרים; צ. לעווקאָוויטש; נ. קורלאַנד; א. דאַרפגאַנג; ח. צבי (הערשליקאָוויטש); פרוי פ. גרינבערג; א. זוזאָווסקי; און מ. יאסכיל. בייַם באַטראַכטן דעם אופן פון פאַרטיילן די פראָדוקטן האָט דער „ועד", נאָך אַ באַטראַכטונג מיט די חברים פון חיפה און ירושלים, באַשלאָסן בייַ דער געלעגנהייט איינצוקאָסירן בייַ די חברים, — די וואָס קומען נעמען די שפייז־פראָדוקטן, — אַ מיטגלידס־שטייער. די חברים האָבן דאָן געצאָלט שטייער פאַר עטלעכע חדשים, פון 10־20 פיאַסטער אַ חודש. און אַזוי ווי דאָס געלט איז כסדר אַריינגעקומען זיינען אין אַ קורצער צייט די רעזולטאַטן געווען בולטע.

אין יאָר 1950, איז אונדזער חבר יעקב גאָטליב געווען אין אַמעריקע. ער האָט זיך פאַרבונדן מיט אַ ריי געזעלשאַפטלעכע טוער פון די אַרטיקע טשענסטאָכאָווער לאַנדסמאַנשאפטן אין זיי אויפגעקלערט וועגן דער שלעכטער לאָגע אין מדינת ישראל, און געבעטן אַז די טשענסטאָכאָווער לאַנדסמאַנשאפטן אין אַמעריקע זאָלן שיקן הילף צו אונדזער „ארגון". זיינע באַמיאונגען האָבן געווירקט נאָר אויף דער טשענסטאָכאָווער לאַנדסמאַנשאפט אין דעטראָיט און פון דאָרט האָט אַגנאָהויבן קומען הילף. דער „ועד" האָט אויך געמאַכט צוויי געלונגענע אָוונט, וועלכע האָבן געהאָט, אַ חוץ דער צופרידנקייט פון די חברים פון זייער צוזאַמענטרעף, — אויך אַ געוויסן מאַטעריעלן דערפאָלג.

דער אייגנקאָסירטער בייטראָג האָט געגעבן דעם גרונטשטיין אָנצוהייבן די טעטיקייט פון דער גמילת־חסדים קאַסע, און מיר האָבן אָנגעהויבן אַרויסצוגעבן קליינע אָן־פּראָצענטיקע הלוואות. די הילפס געלטער פון דעטראָיט און פון די אייגענע אונטערנעמונגען האָבן דער גמילת־חסדים קאַסע פאַרשטאַרקט. דאָס וויייזט זיך בולט אַרויס פונעם באַריכט וואָס איז אָנגעגעבן געוואָרן אויף דער אַלגעמיינער פאַרזאַמלונג אין תל־אָביב. ביז דער צייט פון 31טן דעצעמבער, 1952, וועלן דער „ועד" איז דערווייל געוואָרן האָט ער איבערגענומען אין קאַסע אַ סומע פון 7.098 ל״י, דאָס הייסט; 7 פונט מיט 93 פיאַסטער. און צו ענדע פון 1952, וווייזט דער באַריכט די סומע פון 975.000 ל״י אַרויסגעגעבענע הלוואות, און 187.000 ל״י שטיצעס. פאַר דער באַריכטס צייט איז אינגעפלאָסן פון צוריקגעצאָלטע הלוואות 303.500 ל״י. חיפה האָט אין דער זעלבער צייט אַרויסגעגעבן הלוואות און שטיצעס אויף אַ סומע פון 80.000 ל״י.

וועגן ס׳איז אָנגעקומען די שפייז פראָדוקטן פון אויסטראַליע האָט מען עס געדאַרפט פאַרטיילן אין גאַנצן לאַנד. עס זיינען זיך צוזאַמענגעקומען די חברים פון תל־אביב, חיפה און ירושלים און זיך פאַרשטענדיקט וועגן אַ געוויסער פאַרפּאַרץ

ביים פאַרטיילן די פּראָדוקטן, און אויך די אָנדערע הילף, ווי גלאט, קליידער, וואָס קומט פון טשענסטאכאוער לאַנדסמאַנשאפטן. ס׳איז דאָן געשאפן געוואָרן א צווישן־שטעטישע מזכירות (סעקרעטאַריאַט), אין וועלכן ס׳זיינען פאַרטרעטן די פאַלגנדע פאַרשטייער: פון תל־אביב — די ח״ח אברהם גאָטליב און צבי לעווקאוויטש; פון חיפה — דער ח׳ יהודה דאַנציגער, ז״ל; און פון ירושלים — ח׳ שרגא זוזאוויסקי. אלס הויפּט־סעקרעטאַר איז דערוויילט געוואָרן ח׳ אברהם גאָטליב, וועלכער טוט זיין אַרבעט ביז היינט. די מזכירות שטייט אין קאָנטאַקט מיט די אַרטיקע „ועדים״ וועגן אלע ענינים וואָס זיינען נוגע הילף פאַר אונדזערע טשענסטאכאוער ברידער.

די מזכירות האָט זיך געפרואוט שטעלן אין שריפטלעכער פאַרבינדונג מיט א ריי טשענסטאכאוער לאַנדסמאַנשאפטן און זיי אויפגעקלערט די וויכטיקע הילפס־אַרבעט וואָס עס טוען דאָ די אַרטיקע ארגונים פאַר אונדזערע טשענסטאכאוער ברידער. מיר האָבן אויך געשריבן צו א ריי אקטיוויע טוער אין די לאַנדסמאַנשאפטן. אויף אונדזערע אלע וועגנדונגען האָבן זיך אָפּגערופן די לאַנדסמאַנשאפטן פון שיקאַגאָ — און דאָס א דאַנק דער מיטווירקונג פון פריינט משה צעשינסקי. מיר האָבן דערהאלטן פון „עדיוקיישנעל פאַריין״ אן איינמאָליקע שטיצע און פון טשענסטאכאוער פרויען הילפס־פאַריין און אינדעפּענדענט פאַריין, עטלעכע מאָל צו קלענערע סומעס. די איינציקע לאַנדסמאַנשאפט וואָס שיקט פון צייט צו צייט איר שטיצע ביז היינט, איז געבליבן דער „טשענסטאכאוער ראַיאָנער פאַריין אין דעטראָיט״. די פאַזיטיוע באַציאונג פון דער דעטראָיטער לאַנדסמאַנשאפט, קאָן זיין, איז א רעזולטאַט פון די באזוכן דאָ אין ישראל פון די משפחות זבאראוו און ריכטער, וועלכע מיר האָבן דאָ געהאַט צוזאַמענטרעפן און זיי האָבן זיך איבערציגט אין דער צוועקמעסיקייט פון דער געשיקטער הילף.

אויסער די טעטיקייטן פון די גמ״ח קאַסעס איז אויך פון גרויס וויכטיקייט די הילף וואָס דער „ארגון״ האָט געגעבן די חברים ביים באַקומען ארבעט; איינאַדנען זיך אין אנ־שטאַלטן; און די באַמיאונגען צו באַקומען פאַר די חברים מעדיצינישע פרעפּאַראַטן, וואָס מ׳באַקומט זיי ניט דאָ אין לאַנד.

יעדעס יאָר קומט פאַר א „יזכור״־אַוונט צום אַנדענקען פון די געפאַלענע קדושים פון דער טשענסטאכאוער קהילה. דער „ארגון נוצט אויך אויס פאַרשידענע גלעזענהייטן איינצו־אַרדנען צוזאַמענטרעפן פון די חברים.

אימפאָזאַנט איז געווען דער צוזאַמענטרעף לכבוד דעם 70 יעריקן יובל פון אונדזער באַליבטן, פון אַלעמען געאכטעטן, ד״ר יוסף קרוק.

אין חודש נאָוועמבער, 1956, האָט דאָ געוויילט אלס טוריסט די משפּחה גיטלער פון מעקסיקא. מיר האָבן געהאַט מיט זיי א צוזאַמענטרעף אויף וועלכן מיר האָבן זיי באַקענט מיט אונדזער ארבעט און אויפגעקלערט די וויכטיקע קאָנ־סטרוקטיוויע הילף פון אונדזער גמ״ח קאַסע. די משפּחה גיטלערס האָט זיך זייער ערנסט באַצויגן צו אונדזערע אויפ־קלערונגען און האָט אויך צוגעזאָגט צו שיקן זייער פריוואַטע אונטערשטיצונג. זיי האָבן זייער צויגאָג אויף א שיינעם אופן מקיים געווען; אין פעברואר, 1957, איז אנגעקומען הילף פון די בריידער נחום און משה גיטלער.

ס׳איז אויך דאָ געווען אלס טוריסט, אין חודש מערץ, 1957, פריינט ד״ר ל. קורלאַנד פון פאַריז, אויף אונדזער צו־זאַמענטרעף מיט אים האָבן מיר געגענזייטיק באַריכטעט וועגן די ארבעט פון די לאַנדסמאַנשאפטן דאָ, אין ישראל, און אין פאַריז. ס׳איז גראד געווען אין די טעג וועז ס׳האָבן אנגעהויבן קומען די ערשטע נייע עולים פון פּוילן. ד״ר קורלאַנד האָט זיך זייער פאַראינטערעסירט מיט דעם, וואָס מיר האָבן בדעה צו טאָן פאַר די נייגעקומענע, און צוגעזאָגט, אז פאַריז וועט ניט שטיין פון וויייטן ביי אזא וויכטיקער אַקציע. די טשענסטא־כאָוער אין פאַריז וועלן בייטראָגן הילף פאַר אונדזערע טשע־סטאָכאוער ברידער אין מדינת ישראל מיט אלץ, וואָס ס׳וועט זיין אין זייערע מעגלעכקייטן. מיר האָבן דורך דער צייט שוין דערהאלטן פון דער גזעלשאפט „יידן פון טשענסטאכאָו און אומגעגנט״ אין פאַריז געוויסע מעדיצינען וואָס מיר האָבן ביי זיי געבעטן, און אויך א געוויסע סומע געלט.

די לעצטע צייט האָבן מיר אויך דערהאלטן, דורך ח׳ שלינגבוים פון ראשון לציון, א קליינע סומע וואָס איז צו אים געשיקט געוואָרן פון לאָס אַנדזשעלעס, אז ער זאָל אונדז איבער־געבן.

ווי ס׳איז שוין דערמאָנט געווָארן, זיינען די טשענסטאָכא־ווער פריינט פון אויסטראַליע געווען די ערשטע וואָס האָבן אַן וועלכע ס׳איז וועגדונג געשיקט זייער הילף, אָבער פון דעמאָלט אַן איז צוליב אומפאַרשטענדלעכע סיבות, איבערגעריסן גע־וואָרן יעדער קאָנטאַקט. מיר האָבן א סך מאָל געשריבן, איין מאָל דערהאלטן א תשובה, אָבער פון דעמאָלט אן באַקומען מיר מער ניט קייט בריוו. עס זיינען דורך דער צייט דאָ געווען, אלס טוריסטן עטלעכע לאַנדסלייט פון אויסטראַליע. צווישן אַנדערע אויך דער פאַרשטאַרבענער ד״ר ווייסבערג, ז״ל. מיט קיינעם פון די טוריסטן, א חוץ מיט ד״ר ווייסבערג, איז אונדז ניט געלונגען זיך צו טרעפן. ביי אונדזער צוזאַמענטרעף מיט ד״ר ווייסבערג האָבן מיר אויסגעדריקט אונדזער פאַר־וואונדערונג וואָס מיר באַקומען ניט קיין בריוו פון אויסטרא־ליע. ער האָט אונדז אויפגעגעבן אן אדרעס צו וועמען צו שרייבן. מיר האָבן געשריבן, אָבער קיין תשובה האָבן מיר ניט באַקומען.

אין חודש יולי, 1957, האָט דאָ געווייילט פריינט פ. לואי און זיין פרוי. אין א צוזאַמענטרעף וואָס מיר האָבן געהאַט מיט דער פאַמיליע לואי האָבן מיר אויפגעקלערט אלע פראַ־בלעמען פון אונדזערע ארבעטן און באַדערפענישן און געבעטן, אז די טשענסטאָכאוער אין אויסטראַליע זאָלן באַנייען זייער הילפס־ארבעט פאַר אונדזערע ארגונים. פריינט לואי, וועלכער איז, אגב, א טעטיקער מיטגליד אין טשענסטאָכאוער קאָמיטעט אין מעלבאָרן, האָט געבעטן, אז מיר זאָלן שיקן א שריפטלעכע וועגדונג צום טשענסטאָכאוער קאָמיטעט אין מעלבאָרן און ער וועט עס אונטערשטיצן. מיר האָבן אזא וועגדונג געשיקט אויף דער אנגעגעבענער אדרעס און מיר האָפּן, אז עס וועט האָבן פאַזיטיוויע רעזולטאַטן. זינט פעברואר, 1956, איז אייג־געשטעלט געוואָרן א שטענדיקער קאָנטאַקט מיטן טשענסטא־כאָווער רעליף אין ניו־יאָרק. עס קומט פאַר א לעבהאַפטער בריוו־אויסטויש מיט פריינט ר. פּעדערמאַן. מיר גיבן איבער אין אונדזערע בריוו וועגן אונדזער טעטיקייט אין ישראל און מיר באַקומען אינפאָרמאַציעס פון פריינט פעדערמאַן, וועגן דער הילף וואָס עס גיט דער רעליף פאַר טשענסטאָכאוער אין

מדינת ישראל, וועלכע וועגן זיך צו זיי. דער עיקר פאַר די, וואָס זיינען לעצטנס אָנגעקומען מיטן גרויסן עליה־שטראָם פון פוילן.

אין משך פונעם בריו־אויסטויש איז געפאַלן דער געדאַנק צו שאַפן אין ישראל אַ מאָנומענטאַל ווערק צום אָנדענק פון די טשעכאָסלאָוואַקישע קדושים וואָס זיינען אומגעקומען דורך די נאַצי־מערדער. אינצווישן איז אָבער, אָנגעקומען דער גרויסער עליה־שטראָם פון פוילן מיט זייער גרויסע באַדערפענישן פאַר הילף און דער פֿלאַן צו פאַראייביקן די קדושים האָט געמוזט דערווייל אָפּגעלייגט ווערן אויף אַ געוויסער צייט. מיר וועלן איצט די גאַנצע טעטיקייט אויף די דרינגענדיקע, מאָנומענטאַלע הילפס־אַרבעט. פאַר דעם צווועק האָבן די „ארגוני יוצאי צכסלובאקיה" אין ישראל האָבן זיך געשטעלט פאַר אַ ציל, דאָס די גמ״ח־קאַסעס זאָלן העלפן די חברים מיט הלוואות פאַר קאָנסטרוקטיוועם צווועק און אין דרינגנדע פאַלן אויך געבן שטיצעס. שטיל און באַשיידן מיט באַגרענעצטע מיטלען וואָס איז אין אינדזער רשות, שטרעבן מיר דעם ציל צו דערפילן, ווי דאָס באַווייזן די באַריכטן וואָס דער ארגון גיט אַן אויף אַלגעמיינע פאַרזאַמלונגען. ס׳איז שוין אויבן דערמאָנט געווארן דער פאַקט זיטיוועך באַריכט וואָס ס׳איז אָנגעגעבן געווארן ביז צו ענדע פונעם יאָר 1952. די באַריכטן פאַר ווייטערע צוויי יאָר וווייזן ניט קיין קלענערע רעזולטאַטן.

ארגון יוצאי צכסלובאקיה בישראל, תל־אביב

לאַנד־קאָמיטעט (ועד ארצי) פון טשעכאָסלאָוואַקן אין ישראל שטייען פון רעכטס צו לינקס: ד״ר י. האַראָוויטש, י. גאָטליב, צ. שפאלטען, פ. שמולעוויטש, פ. זובסקי.
זיצן פון רעכטס צו לינקס: ו. לאַנדמאַן, ד״ר י. קרוק, י. דאַנציגער.

תל־אביב האָט אַרויסגעגעבן 34 הלוואות אויף אַ סומע פון 3.885 ל׳. 10 שטיצעס אויף דער סומע 548 ל׳.

חיפה האָט אַרויסגעגעבן 33 הלוואות אין שטיצעס צוזאַמען אוי חאַ סומע פון 3.108 ל׳.

ירושלים האָט אַרויסגעגעבן 9 הלוואות אויף אַ סומע פון 232 ל׳. 6 שטיצעס אויף אַ סומע פון 80 ל׳. אין ס״ה, הלוואות און שטיצעס אין משך פון 2 יאָר 7.853 ל׳.

פאַר די לעצטע חדשים זייט ס׳קומט די פאַרשטאַרקטע עליה פון פוילן, ביזן 15טן אויגוסט, 1957, האָבן די ארגונים פון תל־אביב און חיפה אַרויסגעגעבן הלוואות און שטיצעס אויף אַ סומע פון בערך 4.000 ל׳. אָבער געלטער פון די גמ״ח־קאַסעס ווערן געהאַלטן אין באַנק און אָבער טראַנזאַקציעס ווערן דורך דער באַנק אַדורכגעפירט.

די אָנגעגעבענע סומעס און די צאָל חברים וואָס האָבן געגנאָסן פון אונדזערע גמ״ח־קאַסעס, באַווייזן ניט נאָר זייער צווועקמעסיקן פאָזיטיוון נוצן, נאָר אויך די וויכטיקע באַדערפענישן פון טובות די חברים. די דאָזיקע וויכטיקע ארבעט איז מעגלעך געווען דורכצופירן אַ דאַנק די אונערמידלעכע אָפּפערווילליקע אַקטיוויטעט פון אַ באַגרענעצטע צאָל חברים, ביי וועמען דער ווילן צו העלפן אונדזערע טשעכאָסלאָוואַקישע מיטבריידער, איז זיי נאָענט צום האַרצן. און זיי נוצן אויס זייערע איינפלוסן, בכדי דעם ציל צו דערגרייכן.

טשעכאָסלאָוואַקיי אין ישראל

טשעכאָסלאָוואַקיי אין ישראל מיט געסט פון די פאַראיינקטע שטאַטן ערשטע שורה, שטייען פון רעכטס צו לינקס: ד. לעווקאָוויטש; גב׳ פ. גרינבערג; נייטען ריכטער, גב׳ ג. ריכטער פון דעטראָיט; גב׳ ה. דאַנציגער; א. גאָטליב; ד״ר א. האַראָוויטש; גב׳ נייקרוג; מ. ישכיל; ד. ישכיל. צוויישע שורה: גב׳ דורפגאַנג; קאַפלאַן; נ. קורלאַנד; גב׳ נ. טאַריף; י. גאָטליב; ח. צבי (הערשליקאָוויטש) ש. בלום; ש. אפרים און א. דורפגאַנג.

טשענסטאָכאָווער אין אַרגענטינע

עמזע בערן

די טעטיקייט פון די טשענסטאָכאָווער לאַנדסלייט אין אַרגענטינע

צווישן די יידן פון פּוילן, וואָס האָבן אויסגעוואַנדערט קיין אַרגענטינע, אין די ערשטע עמיגראַציע־יאָרן פון צוואַנציקסטן יאָרהונדערט, — געפינט מען נישט קיין יידן פון טשענסטאָכאָוו. ערשט אין יאָר 1914 וויייזן זיך די ערשטע טשענסטאָכאָ־ווער יידן אין אַרגענטינע. דאָס זיינען געווען יחידים, וואָס האָבן אָפּילו נישט געטראָכט פון אַרגאַניזירן זיך. פון יענער צייט איז אָפּילו קיין שפור נישט פאַרבליבן, מיר האָבן נישט פון זיי קיין שום ידיעות.

א מער אָנגעוווידיקע יידיש־טשענסטאָכאָווער עמיגראַציע הייבט זיך אָן אין מיטן פון די צוואַנציקער יאָרן. דער קריזיס אין פּוילן; דער עמיגראַציע־שטראָם קיין אַמעריקע, וואָס איז שטענדיק געווען א באַדייטנדיקער, ווערט דורך די אַמעריקָ־נער געזעצן באַגרענעצט, און עס הייבט זיך אָן א גרעסערע עמיגראַציע קיין אַרגענטינע בכלל, און, במילא, זיינען צווישן זיי שוין פאַראַן באַדייטנדיקע גרופּן פון טשענסטאָכאָווער. אגב, געוויסע יחידים זיינען געקומען אַהער מיט דער כוונה פון דאָנען טאָקע צו פאָרן אין די פאַראייניקטע שטאַטן (אזעלכע מעגלעכקייטן זיינען דאָן געווען). אָבער זיי זיינען שוין דאָ גע־בליבן, זיך אינגעאַרדנט, און טאָקע זיך איינגעוואָרצלט.

טאָקע פון די דאָזיקע עמיגראַנטן שאַפט זיך דאָס ערשטע קערנדל פון א טשענסטאָכאָווער לאַנדסלייט־אַרגאַניזאַציע, דאָס איז געווען אין יאָר 1929. די נייַ־געקומענע פּרואָווען זיך האַלטן צוזאַמען, אַרויסהעלפן איינע די אַנדערע. ווער עס איז געקומען מיט חדשים פריער האָט זיך שוין געריכטט פאַר אַזא, וואָס קען און דאַרף העלפן דעם פּרישערן, דעם מער „גרינעם". איז טאָקע דער עיקר פון דער טעטיקייט און די צילן פון דאָזיקן ערשטן פאַראיין געווען די הילף פאַר די געקומענע. מען האָט געדאַרפט געבן די ערשטע אָנווייזונגען דעם נייַ־געקומענעם; אים צוגעבן א דאַך איבערן קאָפּ, אַרויסהעלפן אים, ער זאָל קענען שטעלן די ערשטע טריט ביים אינאַרדענען זיך. דער פאַראיין האָט טאָקע דאָן די דאָזיקע וויכטיקע אַרבעט דורכגעפירט. עס האָט אַבער גפּעלט רוטין. עס האָבן זיך אָנגעהויבן מיספּאַרשעטע־דענישן און טאָקע אַרומרייסענישן. א געוויסע צייט האָט דער פאַראיין דורכגעפירט אונטערנעמונגען; געהאָט דערפון אויך אָן הכנסה און פון דעם דאָזיקן איינקונפט געהאָלפן די אימי־גראַנטן און געגעבן זיי הלוואות (טאָקע על־מנת שלא להחזיר). אָבער דאָס איז געווען נישט אויף לאַנג.

דער טשענסטאָכאָווער איינוואַנדערער האָט דאָן אַרויס־געוויזן א גרויסן געזעלשאַפטלעכן אינטערעס צו דער אַרגא־ניזאַציע. האָט ער געדאַרפט די הילף — איז דער פאַראיין גע־וען גוט. געשטעלט זיך אויף די אייגענע פיס, האָט ער אַרויס־געוויזן גלייכגילטיקייט. צוגעהאָלפן צו דער אָפּאָטיע האָט זיכער אויך די „מיינונגס־פאַרשיידנהייטן", וואָס האָט דאָן גע־הערשט צווישן די טוער.

דער פאַראיין הערט אויף צו עקזיסטירן. ערשט אין יאָר 1934, ווערט צוריק באַנייט די איניציאַטיווע אויפצולעבן דעם פאַראיין.

געווען איז דאָס אין דער צייט פון די פאַרשאַרפּעט פּאָלי־טישע פאַרפאָלגונגען אין פּוילן. די צייט ווען עס האָט זיך באַ־פעסטיקט די „סאַנאַציע", און א כוואָליע פון רדיפות, סיי פון פּאָליטישן כאַראַקטער, סיי פון אַנטיסעמיטיזם האָט פאַרפלייצט פּוילן. עס הייבט זיך אָן טעטיקייט פון הילף פאַר טשענסטאָכאָוו. שוין נישט קיין צילן פאַר די ניי־געקומענע, נאָר שיקן הילף אין דער אַלטער היים, נישט סתם הילף, נאָר פאַר באַשטימטע צילן. דער דאָזיקער פאַראיין אונטערן נאָמען פון א „טשענסטאָ־כאָווער פאַראַנאַט", איז געווען אָנגעשלאָסן אין דער אַקציע פון דעם „מאפר". די דאָזיקע טעטיקייט האָט גהאַט א גרויסן ריזן אָפּקלאַנג. עס זיינען דאָן דורכגעפירט געוואָרן א ריי אונ־טערנעמונגען, מיט א גאָר פיינעם דערפאָלג, און עס זיינען גע־וואָרן געוואָרן גאָר באַדייטנדיקע סומעס, וואָס דער „פאַראַנאַט" האָט באַזאָרגט קיין פּוילן.

אָרום דעם דאָזיקן „פאַראַנאַט" איז געווען טעטיק א גאָר רעדוצירטע גרופּע; געווען איז עס אָן עלעמענט נאָך אַליין נישט קיין אייגענפונדעוועטער. עס פלעגט די טוער אויסקומען, נאָך א גאַנצן טאָג אַרבעט, אַרומגיין איבער די הייזער, מאַנען דעם חודשלעכן מיטגלידס־אָפּצאָל, וואָס איז באַשטאַנען אין געציילטע פּענסע.

א פאָר יאָר האָט די דאָזיקע טעטיקייט געדויערט. אין יאָר 1936 גייט דער פאַראיין אַרייַן אין א נייַער פאָזע, קיין אַרגענ־טינע איז אָנגעקומען א גרעסערע גרופּע בעלכאַטאָווער, זייער א ריערוודיקער עלעמענט, און ווי צוויי שכנותדיקע שטעט, כדי מיט עמיינזאַמע כוחות אויסצופילן די געמיינזאַמע טעטיקייט, האָבן מיר, די טשענסטאָכאָווער, זיך פאַראייניקט מיט די בעל־כאָטאָווער. עס האָט די דאָזיקע צונויפשמעלצונג טאָקע אַריין־געבראַכט אַן אויפלעבונג אין דעם פאַראיין; עס זיינען טאָקע דערגרייכט געוואָרן גאָר גוטע דערפאָלגן, אין די באַגרענעצטע הילפס־צילן, וואָס מיר האָבן גהאַט.

די דאָזיקע געמיינזאַמקייט האָט אַבער לאַנג נישט אָנגע־האַלטן — נאָר א יאָר צייט. ווער וויייס צוליב וואָס? אפשר צוליב דעם, וואָס זיי זיינען געווען צווישן זיך מער פאַרבונדן, געווען בכוח אַליין אָנצופירן מיט א פאַראיין. נאָך דעם געמיין־זאַמען יאָר האָבן די בעלכאַטאָווער געמאַכט שבת פאָר זיך; זיי

זיינען אַרויס פון פאַראיין, געשאפן אַן אייגענעם. דער אַלגעמיי־
נער פאַראיין איז זיך וויידער צעפאַלן.

די מלחמה־יאָרן, די פינצטערע צייט פון היטלערס הער־
שאפט, און די צייט פון דער אָקופאַציע פון פוילן, דורך דער
ברוינער בעסטיע, זיינען מיר געווען אָפגעשניטן פון אונדזער
היימשטאָט. עס פלעגן אָנקומען ידיעות וועגן די פיינען און
אכזריותן, נאָר עפעס נישט קיין קלאָרע. מען האָט גארנישט וע־
קענט טאָן. ערשט אין יאָר 1943, וועו די פרייע לענדער האָבן
אָנגעהויבן צו באַקומען גענויערע און אויטענטישע באריכט
פון די נאַצישע באַרבאַרייען, אין די אָקופירטע לענדער, דער־
ווייסן מיר זיך אויף פון דעם חורבן טשענסטאָכאָווי. עס דערוועקט
זיך דער געפיל פאַר הילף; עס ווערט קלאָר פאַר יעדן טשענסטאָכא־
ווער, אַז איצט איז די צייט וואָס מען טאָר נישט שטיין מן־הצד.

עס ווערט רעאָרגאַניזירט דער „טשענסטאָכאָווער פאַראיין",
סיי די פריערדיקע אָקטיוויסטן און סיי די ניי־פאַראינטערע־
סירטע פילן, אַז איצט איז די ריכטיקע צייט פון קאָאַרדינירן
זיך און שאַפן א פאַראיין. טאָקע פון דער דאָזיקער צייט עק־
סיסטירט דער היינטיקער פאַראיין, וועלכער נעמט אַרום דעם
מנין און רוב בנין פון אַלע טשענסטאָכאָווער אין בוענאָס איירעס,
וואו כמעט אַלע טשענסטאָכאָווער געפינען זיך.

אָנגעהויבן האָבן מיר טאָקע מיט א ברייטער הילפס־אַקציע.
גלייך האָבן זיך אַלע טשענסטאָכאָווער באשטייערט מיט גרע־
סערע סומעס, וועלכע זיינען אַרויס אויסצוצאָלן. אמת, מיר
האָבן נאָך נישט געהאַט קיין אַדרעס וואוהין דאָס געלט צו שיקן.
האָבן מיר געוואָרט אויף וווייטערדיקע ידיעות, ווי אזוי און צו
וועמען דאָס געלט צו שיקן. געוואָרט אויף זיך צו דערווייס צי
עס איז פאַראן פאַר וועמען צו שיקן...

גלייך ווי עס האָט זיך געעפנט די קלענסטע מעגלעכקייט
האָבן מיר טאָקע אָנגעהויבן אינערשיקן די הילף, און געשיקט
מיט א בריטער האָנט און אויסגענוצט אַלע מעגלעכקייטן.

וועו עס איז מעגלעך געווען דירעקט זיך פאַרבונדן מיט
פוילן, האָבן מיר געשיקט הילף; דורך דעם „דזשאינט" גע־
שיקט דירעקט קיין טשענסטאָכאָוו. וועו עס האָבן זיך אָנגע־
הויבן שאָפן מעגלעכקייטן, אַז די שארית הפליטה זאָלן קענען
אויפבויען זייערע צעשטערטע עקסיסטענץ־פאָזיציעס דורך אַר־
בעטס־פלאַצוואוקעס און מיר האָבן באָקומען ידיעות, אַז עס איז
פאַראן א מעגלעכקייט צו הילף — אין מאשינען און מאַטעריאַ־
האָבן מיר גהאַלפן אויפשטעלן דעם יידישן שוסטער־קאָאָפע־
ראַטיוו, וואָס האָט געזאָלט הייסן „אַרגענטינע" אין טשענסטאָכאָו.

הילף אין געלט, אין זאַכן, אין מעדיצין — איז פון אונדז
געגאַנגען צו אונדזערע בריידער טשענסטאָכאָווער, סיי קיין פוילן,
סיי צו די פאַרוואַלטע קיין שוועדען (וואָס זיינען אָנגעקומען
אין דאָזיקן לאַנד פון די נאַצישע טויט־פאַבריקן), סיי צו
פליטים, וואָס זיינען מיט דער שיף „עקזאָדוס" פאַרוואַלגלט גע־
ווארן קיין ציפערן.

עס וואָלט אָבער געווען א טעות צו מיינען, אַז אונדזער
טשענסטאָכאָווער לאַנדסלייט־פאַראיין האָט זיך נאָר באַארענעצט
צו עקספאַרט־הילף. זיכער איז דער הילפס־שטראָם געגאַנגען
פריער פאַר אַלץ פאַר די שווער־געפּרואוועטע, אָפגערעטעוועטע
בריידער און שוועסטער, אָבער מיר האָבן ניט פאַרגעסן אונדזערע
אַרטיקע נויטן. און אזעלכע זיינען געווען און זיינען פאַראן. מיר
וועלן דאָ ניט רעדן אויספירלעך, אָבער זאָל מען וויסן, אַז עס
זיינען געווען זייער פיל פאַלן אויך צווישן אונדזערע אַרטיקע,
וואָס האָבן זיך ענווי־טיקט אין גיכע אין ממשותדיקע הילף. און
דער פאַראיין האָט זיי טאָקע געהאָלפן.

אָבער אין די מאַטעריעלע הילף פאַר יחידים גייט אויך
אַריין אין דער טעטיקייט פון דעם פאַראיין די הילף פאַר אינ־
סטיטוציעס פון ישוב — סיי די פילאַנטראָפישע, סיי די קול־
טור־אינסטיטוציעס סומעס פאַר די יידישע הילף־ און קולטור־
אַנשטאַלטן פון אונדזער היגן אַרגענטינער ישוב.

א באַזונדער קאַפּיטל איז די הילף פאַר מדינת ישראל.
שטעגדיק געדענקען מיר וועגן מדינת ישראל. אין די יערלעכע
פייערונגען פון „יום העצמאות" וועלן דורכגעפירט א זאַמלונג
און א העלפט דערפון גייט פאַר דעם קרן־קימת לישראל. מיט
א צייט צוריק, וועו עס איז דורכגעפירט געווארן א „גיך־דרינ־
גענדער קאַמפּיין" פאַר מדינת ישראל, האָט דער פאַראיין, אָחוץ
די שטענדיקע סטאַבילע הילף, אָחוץ דעם וואָס יעדער יחיד פון
פאַראיין צאָלט פאַר די ציוניסטישע פאַנדז, געשאפן אויך אַן
עקסטרע סומע פון 8,000 אַרגענטינער פעזאָס.

פאַרבונדן מיט דער צייט פון נאָכן חורבן איז די געשיכטע
מיט דער רשימה פון די געראַטעוועטע יידן. עס איז צו אונדז
געקומען, דורך דער פאַרמיטלונג פון אימיגראַנטן־שוץ־פאַראיין,
א רשימה פון טויזנטער געראַטעוועטע יידן אין טשענסטאָכא־
ווער לאַגער. מיר האָבן תחילת געמיינט, אַז דאָס זיינען טשע־
סטאָכאָווער יידן און מיט פרייד האָבן מיר צוגענומען די ליסטע.
עס האָט זיך אָבער ארויסגעוויזן, אַז די דאָזיקע פיל טויזנטער
יידן זיינען טאָקע געראַטעוועט געווארן אין טשענסטאָכאָוו, אין
דעם דאָרטיקן נאַצישן לאַגער „האָסאָג". אָבער דאָס זיינען יידן
וואָס שטאַמען פון אַנדערע שטעט אין פוילן, און א סך פון זיי
אָפילו פון מחוץ פוילן. דער אינטערעס צו דער ליסטע איז
געווען א גאָר גרויסער. הונדערטער מענטשן האָבן זיך דער־
וואוסט, אַז עס זיינען פאַראַן ליסטעס פון געראַטעוועטע יידן.
דער אימיגראַנטן שוץ־פאַראיין האָט געהאַט נאָר איין עזקומע:
פּליאַר. מיר, די טשענסטאָכאָווער, האָבן דאָן געגומען אויף זיך
די פליכט און האָבן אויסגעפערטיקט א גרעסערע צאָל קאָפּיעס,
וואָס מיר האָבן אויסגעלייגט אין אונדזער פאַראיין. טויזנטער
ממש האָבן דעם פאַראיין באַלאַנגערט און געזוכט זייערע קרובים.
פון אַלע לאַנדסלייט־אַרגאַניזאַציעס איז מען געקומען זוכן די
נאָענטע זייערע און מיר האָבן טאָקע צו פאַרצייכענען א גאַנצע
רייי פאָקטן, וואָס אַדאַנק דעם האָבן זיך אָפגעפונען די געזוכטע
קרובים.

לאָמיר אויך דערמאָנען נאָך אַן איניציאַטיוו, וואָס איז פאַר־
בונדן מיט דעם קאַפּיטל חורבן. גלייך נאָכן חורבן האָבן מיר
פון אונדזער בן־עיר, ליבער ברענער, באַקומען א סעריע מא־
טעריאַלן, פאַטאָגראַפישע בילדער און דאָקומענטן פון טשע־
סטאָכאָוו פאַר און בעת דער אָקופאַציע. מיר האָבן געטראַכט
ארויסצוגעבן די דאָזיקע אַרבעט. שוין זייענדיק גרייט דאָס צו
טאָן האָבן מיר זיך דערוואוסט, אַז דער היגער „פאַרלאָג פון די
פוילישע יידן" גרייט צו ארויסצוגעבן דאָס בוך פון שלמה וואַגא,
וועגן חורבן טשענסטאָכאָוו. ארויסגעבן צוויי ביכער האָבן מיר
זיך ניט געקענט אונטערנעמען. היות דאָס בוך פון וואַגא איז
שוין געווען צוגעגרייט, האָבן מיר זיך פאַרשטענדיקט מיטן
„פאַרלאָג פון די פוילישע יידן" און צוזאַמען מיטן פאַרלאָג גע־
האָלפן ארויסגעבן שלמה וואַגאס בוך.

אין די סטאבילע שטענדיקע ארבעטן פון אונדזער פאראיין גייט אויך דער יאר־יערלעכער יזכור־אקט נאך אונדזערע קדושים.

אין משך פון די אלע יארן היטן מיר אפ הייליק דעם דא־זיקן טאג. מיר ארינעטירן זיך אויף דער חורבן־דאטע פון י״א תשרי, דאס הייסט, אויף מארגן נאך יום כיפור. יאר־יערלעך זאמלט זיך צונויף די היגע טשענסטאכאווער משפחה און בציבור דערמאנען מיר אונדזערע קדושים וטהורים.

אויפן מאנומענט פאר די זעקס מיליאן יידן, וואס געפינט זיך אויפן היגן יידישן בית־עולם, געפינט זיך אויך אַ ספּר־

אַ טייל פון די פירער פון די טשענסטאכאווער לאנדסלייט אין ארגטענטינע

מ. מאיראוויטש

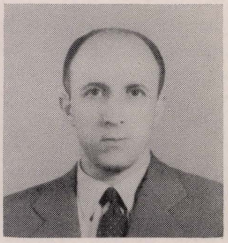

י. אמסטערדאם

וואורשטעל

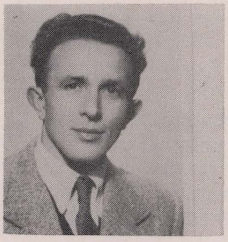

י. שיליט

י. יאקובאוויטש

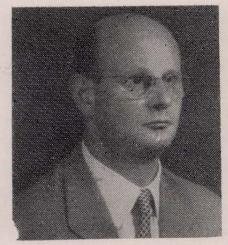

מ. פישער

ל. ראזענבערג

ב. גאלסטער

י. יאקובאוויטש

א. קערנער

ד. לאסקאווסקי

ע. מאיראוויטש

ציעלער בראַנז־פּלאַק פֿאַר אונדזערע טשענסטאָכאָווער קדושים. חוץ לזה האָבן מיר אַ פּלאַק, וואָס ווערט געשטעלט ווי דער „עמוד" בעת אונדזער יזכור־צערעמאָניע פֿאַר אונדזערע קדושים.

ווי אַ יאָר־יערלעכע אונטערנעמונג איז אויך דער טאָג פון דער עטאַבלירונג פון מדינת ישראל. אין דעם חודש, ווען עס ווערט געפֿייערט די דאָזיקע דאַטע, אַרדנט איין אונדזער פֿאַראַן אַ ספּעציעלן פּייערלעכן יום־טוב־אָוונט געווידמעט דעם יום־העצמאות. אויסער רעדעס און אָפּשאָנונגען איז מען זיך טאָקע משמח כדין.

אונדזער פֿאַראַיין איז היינט איינער פון די, וואָס האָבן אויסגעמיטן די פֿאַרשיידענע צעריסנקייטן; מיר האָבן אויסגעמיטן די שפּאַלטונגען אויפֿן פּאָליטישן געביט. עס געהערן צו אים אַלע טשענסטאָכאָווער אומאָפּהענגיק פון זייער אידעאישע אַדער פּאָליטישע אביצרציגונגען. דער ערשטער סימן פונעם פֿאַראַיין איז, אַז מיר היטן אָפּ דעם אָנדענק פון אונדזער אַלטע־מענס היימשטאָט טשענסטאָכאָוו אין מיר טוען אַלץ ווען עס איז נאָר נויטיק צו העלפֿן די אייגענע בכל מקום שהם.

עס געהערן צום פֿאַראַיין ביים היינטיקן טאָג ביז 120 משפּחות, וואָס מיינט בערך 500 נפשות. נאָר געציילטע זיינען פון נאָענטע שטעטלעך, שכנותדיקע פון דער שטאָט טשענסטאָכאָוו.

מחוץ דעם פֿאַראַיין געפינען זיך טשענסטאָכאָווער, וואָס האָבן שוין לאַנג פֿאַרלוירן דעם קאָנטאַקט. אַזעלכע וואָס צוליב פֿאַרשיידענע, אָפט ריין משפּחהדיקע סיבות, קענען זיי ניט געהערן בכלל צו קיין שום געזעלשאַפט. אויך די דאָזיקע אָפּגעפֿרעמדטע טרעפֿט מען אויף אונדזערע גרעסערע אונטערנעמונגען, ראשית אויף די יזכור־אָקטן. אויך צו די דאָזיקע אָפּע־לירן מיר בעת ברייטערע אָקציעס און ניט איינער פון זיי וויזט טאָקע דעמאָלט אַרויס זיין צוגעבונדנקייט צו דעם איבערגע־בליבענעם טשענסטאָכאָווער כלל.

די לעצטע וואַל־פֿאַרזאַמלונג, וואָס האָט אויסגעוויילט די פֿאַרוואַלטונג פון אונדזער פֿאַראַיין איז פֿאַרגעקומען דעם 1טן אָקטאָבער, 1957. אין דער פֿאַרוואַלטונג זיינען דאָן אויסגע־וויילט געוואָרן:

ישראל יאָקובאָוויטש — פֿאָרזיצער,
עליאָש מייראָוויטש — וויצע־פֿאָרזיצער,
מרדכי מייראָוויטש — סעקרעטאַר,
משה פישער — פֿאָט.סעקרעטאַר,
לעאָן ראָזענבערג — קאַסירער,
בנימין גאָלסטער — פֿרא־קאַסירער.

פֿאַרוואַלטונגס־מיטגלידער: דוד לאָסקאָווסקי, משה וויינ־האָלץ, יואל אָמסטערדאַם, אברהם קערנער, שלום פֿלאָווענער, יצחק שיליט, דוד וואָלאָווסקי און יעקב ל. יאָקובאָוויטש.

איינער פון די אויסדערוויילטע, משה קאָגאָר, איז מיט עטלעכע חדשים צוריק עולה געווען קיין מדינת ישראל.

* * *

אין משך פון אונדזער עקזיסטענץ האָבן מיר צו פֿאַרצייכענען דעם פֿאַרלוסט פון איינעם פון די בעסטע צווישן אונדז — דאָס איז שלום ווירשטשע — צו זיין אָקטיוו געהערט דאָס גרינדן און אָנפירן אונדזער פֿאַראַיין. ער איז פון אונדזערע רייען אַרויס־געריסן געוואָרן דעם 3טן סעפּטעמבער, 1948, אָבער עד־היום געדענקען אין דערמאָנען אים אַלע טשענסטאָכאָווער מיט יראת־הכבוד.

טשענסטאָכאָווער אין פֿראַנקרייך

דוד ווראָצלאָווסקי

די טעטיקייט פון דער געזעלשאַפֿט „טשענסטאָכאָוו און אומגעגנט" אין פּאַריז

מיר זיינען אייך זייער דאַנקבאַר, פֿאַרן צוטיילן אונדז דעם כבוד צו זיין פֿאַרטרעטן אין דעם בוך „טשענסטאָכאָוו". מיר ווילן טאָקע ביי דער גלעגנהייט אָפּגעבן אַ קורצן באריכט פון אונדזער טשענסטאָכאָווער לאַנדסמאַנשאַפֿט, אין פּאַריז, און די טעטיקייט אונדזערע וואָס האָט זיך אָנגעפאַנגען גלייך נאָך דער צווייטער וועלט מלחמה.

אין די לעצטע טעג פון יאָר 1944, ווען מיר די לעבן־געבליבענע, האָבן אָנגעהויבן צוריקצוקומען אין דער שטאָט פּאַריז, האָבן מיר דערזען ערשט דעם גרויסן און שרעקלעכן חורבן, וואָס די היטלער־מערדער האָבן נאָך זיך געלאָזן. מיר זיינען אַלע געווען צעבראָכענע, רויאינירטע, אָן אַ דאַך איבערן קאָפּ. דאָך האָבן מיר גלייך אָנגעהויבן צוזויפצוזאַמלען די רעשטלעך טשענסטאָכאָווער לאָנדסלייט, די על־פּי־נס גערא־טעוועטע, וואָס האָבן זיך געפונען אין פֿאַרשיידענע שטעט

און שטעטלעך פון פראַנקרייך. מיר האָבן געפילט, אַז מיר טאָרן נישט זיצן מיט פאַרליגטע הענט. מיר מוזן פרואווען אויפבויען דאָס חרוב־געוואָרענע. פאַר אונדז האָבן זיך גע־שטעלט זייער שווערע אויפגאַבן.

צו דער קליינער צאָל געראַטעוועטע לאַנדסלייט, פון די טויט לאַגערן האָבן אַנגעהויבן אַנצוקומען לאַנדסלייט פון די דיימשטע לאַגערן, און אויך פון באַפרייטע פוילן. אין דעם קרי־טישן מאָמענט, יענע ערשטע טעג נאָך דער באַפרייאונג, האָבן אונדז אַ סך געהאָלפן דער „פאַרבאַנד פון די ייִדישע געזעל־שאַפטן". אַ דאַנק דעם „פאַרבאַנד" האָבן מיר געהאַט די מעג־

די עקזעקוטיווע פון דער געזעלשאַפט „טשענסטאָכאָוו און אומגעגענט" אין פּאַריז

לעכקייט צו געבן די ערשטע הילף די אָנקומענדיקע פּליטים.

מיר האָבן אָנגעהויבן איינצוארדנענן פאַרשיידענע אונ־טערנעמונגען. מיר האָבן זיך אויך געשטעלט אין פאַרבינדונג מיט אונדזערע לאַנדסלייט פון ניו יאָרק און לאָס־אַנדזשעלעס, זיי זאָלן עפּעס טאָן לטובת די פּליטים־לאַנדסלייט. די ניו־יאָרקער און לאָס־אַנדזשעלעסער לאַנדסלייט האָבן זיך גלייך אָפּגערופן, און אַ דאַנק די אַמעריקאַנער טשענסטאָכאָווער לאַנדסלייט האָבן מיר געקענט אויסבאַרייטערן די הילף פאַר אונדזערע פּליטים וואָס האָבן זיך געוועדט צו אונדז. לאָמיר דאָ טאָקע אויסדריקן אונדזער דאַנק אונדזערע לאַנדסלייט אין אַמעריקע. מיר וועלן זייער וואַרעמען אָפּרוף, אין יענע טעג, קיינמאָל נישט פאַרגעסן.

* * *

די געזעלשאַפט „טשענסטאָכאָוו און אומגעגענט" איז אַנגע־שלאָסן אין כמעט אַלע ייִדישע אינסטיטוציעס אין פּאַריז. מיר פאַרנעמען זיך איצט מיט אָקטועלע פּראָבלעמען און זוכן אַ וועג זיי צו לייזן אויפן בעסטן אופן. מיר קעמפן קעגן אַנטי־סעמיטיזם און פאַר שלום. מיר העלפן נישט־פאַרמעגלעכע ייִדישע קינדער, אַז זיי זאָלן קענען זומער־ציַיט זיך געפינען אויף אָפּרו־וואויננגענט אויף דער פרישער לופט. מיר העלפן אָלטע לייט, און מיר שיקן מעדיקאַמענטן און הילף פאַר אונדזערע לאַנדסלייט אין מדינת ישראל. מיר נעמען אָנטייל אין ייִדישע קולטור־טעטיקייטן אין פאַריז. דורך איינ־אַרדנענען פאַרשיידענע רעפעראַטן וועגן ייִדישער ליטעראַטור, אויך רעפעראַטן וועגן געזונט. מיר העלפן אויך ייִדישע שריי־בער אַרויסגעבן זייערע ווערק און פאַרשפּרייטן די ביכער צווישן היגע ייִדישע לייענער. אויף אַלע אונדזערע פאַר־זאַמלונגען וועקן מיר חשיבות צום ייִדישן וואָרט און צו די שעפער פון דער ייִדישער ליטעראַטור.

די אַלע טעטיקייטן זייַנען מעגלעך נאָר אַ דאַנק די גע־טרייַע מיטגלידער פון אונדזער „געזעלשאַפט, די מיטגלידער וואָס שטיצן דער „געזעלשאַפט" און זיינען, צוגלייך, אויך אַקטיוו. זיי קומען נישט אָפּ בלויז מיט געלט אַליין, איך וויל טאָקע דאָ אויסרעכענען אַ פּאָר נעמען פון די דאָזיקע געטרייַע מיטגלידער, וואָס אָן זיי וואָלטן מיר נישט געווען ביכולת אָנצוגיין מיט אונדזערע פאַרשיידענע טעטיקייטן, זיי זיינען:

מ. דאָווידאָוויטש, — ערן פּרעזידענט; דער שרייבער פון די שורות, — פּרעזידענט; לעווי און לעאָן פּאָזקאָווסקי, — וויצע פּריזידענטן; משה ווייַנמאַן, — געשעפֿטס סעקרעטאַר; סעם קושפּיצקי, — קאַסירער; א. קרעמסקי און לייזער פּריד־מאַן, — עקזעקוטיווע מיטגלידער; און אסתר ווראַצלאַווסקי,

אַ יזכור־אַקאַדעמיע אין פּאַריז

אסתר אַלטבוים, רוזשקע ליגערנער, און אַנשע וווייספּעלנער, — פון דער „סאָציאַלער פּרויען־קאָמיסיע".

אונדזערע נאָענטסטע אויפגאַבן זיינען: אַלץ מער אָקטי־וויזירן אונדזערע מיטגלידער, שטייַגן אויף דער וואָג צו העלפן מדינת־ישראל אין איר איצטיקן היסטאָרישן גערַאנגל, און שטרעבן צו פאַרווירקלעכן די איינהייט פון גאַנצן יידישן ישוב אין פראַנקרייך.

זאָל דאָס בוך „טשענסטאָכאָוו", וואָס איר, אין ניו־יאָרק, גיט אַרויס, — זיין אַ בייַשטייער נאָך מער צו פאַרפעסטיקן די ברידערלעכע צוזאַמענאַרבעט פון אַלע לאַנדסלייט אין אַלע וועלט־טיילן, בכדי וויַיטער צו שפּינען דעם גייסטיקן פאָדעם פון אונדזער לעבן און די שיינע טראַדיציעס מיט וועלכע אונדזער היים־שטאָט טשענסטאָכאָוו איז באַוואוסט אין דער ייִדישער וועלט.

ד״ר לייב קורלאַנד

די טעטיקייט פון דער געזעלשאַפט „יידן פון טשענסטאָכאָוו און אומגעגנט״ אין פאַריז

איך מיין, אַז אין דעם בוך „טשענסטאָכאָוו״ דאַרף אויך דערמאָנט ווערן די עקזיסטענץ פון אונדזער נייעם פאַראיין. עס איז אמת, אַז מיר זיינען קוים אַרויס פון די וויקעלעך און אַז מיר קענען זיך נישט גרויס מיט קיין וואַנשנע דערגרייכונגען. מ׳טאָר אָבער נישט אונטערשאַצן דעם פאַקט, אַז אַנק דעם נייעם פאַראיין איז געראַטעוועט געוואָרן דאָס פנים פון אונדזערע לאַנדסלייט אין פאַריז. ביז איצט האָט עס געהייסן, אַז אַלע טשענסטאָכאָווער לאַנדסלייט זיינען יעווסעקעס, און זיי געהערן צום אינציקן פאַראיין, וועלכער דינט געטריי דער יעווסעקציע, וועלכע נעמט אַן אַנטי־ציון רעזאָלוציעס, וועלכע באַטייליקט זיך נישט אין קיין שום אקציע לטובת ישראל, וועלכע שרייבט אונטער אַלע פראָ־קאָמוניסטישע פראָקלאַמאַציעס, באַטייליקט זיך אין אַלע קאָמוניסטישע מאַכרייקעס, און אזוי ווייטער. זיינען מיר געקומען, און געראַטעוועט דעם כבוד פון אונדזערע לאַנדסלייט. דער פאַקט, וואָס מיר ציילן איצטער זיבעציק איינגעשריבענע משפחות און אַקטיוון מיטגלידער איז דער בעסטער באַווייז, ווי נייטיק עס איז געווען אונדזער פאַראיין. מיר האָבן נישט קיין פלאַטפאַרמע. מיר באַטראַכטן זיך אַלס פרייע יידן; מיר זיינען טעטיק לויט אונדזער פרייַ געוויסן און אונדזער יידיש האַרץ, שטיצנדיק אַלץ וואָס איז פאַזיטיוו־יידיש. מיר נעמען נישט קיין באַפעלן פון קיינעם. אויב מיר האָבן געשיקט געלט פאַר אונדזערע פרישע־געקומענע לאַנדסלייט אין ישראל, איז עס נישט צוליב ציוניסטישע סימפּאַטיעס. אויב מיר האָבן לעצטנס געשיקט מעדיצינען קיין ישראל אויפן רוף פון אונדזערס אַ פאַרצווייפלטן לאַנדסמאַן, כדי צו ראַטעוונען זיין קינד, איז עס אויך נישט צוליב ציוניזם...

אונדזערע לאַנדסלייט, וואָס זיינען פאַרבליבן געטריי זיך אַליין, זייערע נאַציאָנאַל־יידישע געפילן, האָבן איצטער אַן אַדרעס, האָבן איצטער אַ היים, און אַן אפן יידיש האַרץ. ביז איצט האָבן זיי עס נישט געהאַט, ווייל די גאַנצע פאַרוואַלטונג פון דעם פריערדיקן פאַראיין איז אַ יעווסעקישע, אַדער אַ גע־כאַפּטע אין דער מעשה, און גייט געטריי אין שפּאַן פון זייערע קאָמוניסטישע באַפעל־געבערס.

פאַרשטייט זיך, אַז מיר פירן אַ ריין־געזעלשאַפטלעכע טעטיקייט אויפן אָרט, אזוי ווי עס טוען עס אַלע לאַנדסמאַנשאַפטן, אָדער ווי מען רופט זיי דאָ „סאַסייטיס״.

איך וויים נישט צי מיר דאַרפן שוין געבן אַ ענענין באַריכט פון אונדזער טעטיקייט. ווייל, ווען אייער בוך איז געגאַנגען אין דרוק אַריין זיינען מיר ערשט געווען אין די וויקעלעך,

עקזעקוטיוו פון דער געזעלשאַפט „יידן פון טשענסטאָכאָוו און אומגעגנט״ אין פאַריז

עס זיצן, פון רעכטס צו לינקס: אייזנער י., וואַזשניצא ש. (וויצע־פאַרזיצער), ד״ר ל. קורלאַנד (פאַרזיצער), בערגמאַן ל. (סעקרעטאַר), זאַלצבערג י., אונגליק י. מ. (קאַסירער)

עס שטייען, פון רעכטס צו לינקס: גאָטאיינער ה., אַלעקסאַנדראָוויטש מ., ליבערמאַן, י., ד״ר שיגין ד., הערשליקאָוויטש ד., וואַלקאָוויטש מ.

אין קיין גרויסע אַקטיוויטעט האָבן מיר נאָך נישט דורכגעפירט. איך וויל אָבער דערמאָנען דעם „באַלאַבאַן־אָוונט״, דעם „פורים־אָוונט״, און „ישראל־אָוונט״ מיט פילמען. מיר האָבן אויך געגעבן אַ גרעסערע סומע געלט פאַר אונדזערע נייע־געקומענע לאַנדסלייט אין ישראל; מיר האָבן געצייכנט, דאָס הייסט אונדזערע מיטגלידער, 10.000 דאָלאָר ישראל־באָנדס. מיר גרייטן אויך אַן אימפּאָזאַנטן יזכור־אָוונט. לאָמיר דערמאָנען אונדזערע פאַרוואָלטונגס־מיטגלידער, זיי זיינען: ב. אַרטמאַן — ערן פאַרזיצער, ד״ר ל. קורלאַנד — פאַרזיצער, ש. וואַזשניצא — וויצע־פאַרזיצער, ל. בערגמאַן — סעקרעטאַר, י. אונגליק — קאַסירער, אין ד. הערשליקאָוויטש, ה. גאָטאיינער, י. זאַלצבערג, י. ליבערמאַן, י. אייזנער, אַלעקסאַנדראָוויטש.

איך וויל פאַרציכענען מיט גרויס פרייד דעם פאַקט, אַז ישראל־לאַנדסלייט אונדזערע זיינען שוין אין באַזיץ פון אייערע 500 דאָלאָר. אינעם לעצטן בריוו פון זיי, מיט אַ דרייַ וואָכן צוריק רעדן זיי בלויז וועגן 200 דאָלאָר, וואָס זיי האָבן באַקומען פון דעטראָיט. זיי זאָגן מיר, אַז די לעצטע חדשים האָבן זיי אויסגעטיילט שטיצע און הלוואות פון 3.000 לירות צו פרישע־געקומענע לאַנדסלייט. זיי גויטקן זיך נאָך אין שוועדע טויזנטער. מיר האָבן זיי דערווייל געשיקט נישט מיר ווי 250 לירות, אָבער באַלד נאָך וואָקאַנס שיקן מיר אַ סך מער. יאָ, מיר האָבן אויך די נעמען פון די וואָס האָבן געגעבן פון זייער שטיצע און הלוואה.

דערקלערונג פון דער נעזעלשאַפט „יידן פון טשענסטאָכאָוו און אומגענט" אין פּאַריז

כדי קעגנצוווירקן דעם גרויסן שאָדן, וואָס עס שאַפט דעם נאָמען פון אונדזערע לאַנדסלייט, די עקזיסטירנדיקע טשענסטאָכאָווער סאָסייטי, וואָ איז אַ טייל פון דער היגער יעווסעקציע — האָט אַ גרופּע יידן פון טשענסטאָכאָו און אומגעגנט באַשלאָסן צו גרינדן אַ נייעם פאַרבאַנד. דער ציל זיינען איז צו בילדן אַ פאַרשטייערשאַפט פון אונדזערע לאַנדס־לייט, וואָס זאָל טראָגן ווירדיק דעם נאָמען ייד, וואָס זאָל פאַר־טיידיקן די עלעמענטאַרסטע נאָציאָנאָלע אינטערעסן פון יידישן פּאָלק, דער ציל פון אונדזער נייעם פאַרבאַנד איז צו פאַר־אייניקן אַלע אונדזערע לאַנדסלייט און צוציען יעדן איינעם, ווער עס איז פרעמד דער קנעכטישער גייסט פון די ביז־איצטיקע „פאַרשטייער" זיינע און שאָקלען זיך אָפּ פון אים מיט עקל.

עס איז געשאַפן געוואָרן אַ גרינדונגס־קאָמיטעט בראש פון די פאָלגנדיקע מיטגלידער: אונגליק, ברודער אייזנער, אַלעק־סאַנדראָוויטש, בערגמאַן, גאָלדאייזער, הערשליקאָוויטש, מאַקס וואָלקאָוויטש, דוד וואָלקאָוויטש, וואָדשניצא און ד"ר קורלאַנד.

די נאָענטסטע טעג וועט געהרופן ווערן אַן אַלגעמיינע פאַר־זאַמלונג, ווי עס וועט אויסגעאַרבעט ווערן אַ ענדגילטיקער פּראָ־גראַם. עס איז צו רעכענען, אַז דער רוב לאַנדסלייט פון טשענ־סטאָכאָוו און אומגעגנט, ווי קלאָבוצק, אָמסטאָוו, קושעפּיץ, פּראָשקע און אַנדערע ווילן זיך אָנשליסן אין די רייען פון דעם נייעם פאַרבאַנד צום רוב פון אונדזערע היים־ערטער און צום לויב פון אונדזער פּאָלק.

דער קאָמיטעט

לאה שוואַרץ

ביים אָפענעם פענצטער...

(מיין מאַן חיים לייבן — אין אייביקן אַנדענק)

דער פרימאָרגן האָט זיך אַנגעהויבן כמעט אין איילעניש. אַלץ אַזוי ווי אין אַ שפיטאָל; איינשפריצן דעם אינסטרומענט, און ברענגען פרישטיק לעבן בעט, וואו עס איז געשטאַנען אַ צעלייג־טישל, אויף וועלכן מיר האָבן געגעסן.

אין דרויסן איז אין יענעם פרי־מאָרגן געהאַנגען אַ געדיכטער, גרויער נעפּל און צוגעדעקט די שטאָט סיאָטל, ווייט אָרום. חיים לייב איז געווען גוט אויפגעלייגט און איז נאָכן עסן אויפגעשטאַנען פון בעט צו טאָן אַביסל אַרבעט און זיך זעצן צום שרייב־טיש. שרייבן איז געווען זיין לעבן!

— „לאה, עס איז ניין אַזייגער. שוין צייט צו עפענען דעם סטאָר, — האָט חיים לייב מיר אַ זאָג געטאָן.

— „גוט, איך גיי שוין". האָב איך אים געענטפערט.

אָרום צוועלף אַזייגער, בייטאָג, קום איך צוריק פון סטאָר. איך לויף אַרויף אַ קוק טאָן וואָס ער מאַכט. איך האָב אים געבראַכט לאָנטש. דאָס צימער שמעקט מיט אַ זיסן אַראָמאַט, וואָס טראָגט זיך פון עסן. חיים לייב קוקט אויס ווי ער וואָלט נאָר־וואָס אַרויס פון אַ שפּריץ־ער. האָט זיך, וווייזט אויס, גע־באַדן. ער איז ריין אָפּגעראַזירט, און אַנגעטאָן ווי צו אַ יום־טוב. דער פּאָעט אין אים, וואָס האָט תמיד געוואָלט אויסזען שיין.

איך שטעל אַוועק אויפן טישל די טאַץ מיטן עסן. ער נעמט מיך אָרום, גיט מיר קוש, — ער ווייזט מיט דער האַנט אויף זיין שרייב־טיש:

— זעסט, לאה, וואָס איך האָב שוין די פּאָר שעה אויפגעטאָן? איך קוק אויפן שרייב־טיש און זע בלעטלעך פאַרשריבענע. יאָ, ער האָט געשריבן. חוץ לידער, האָט ער ווייזט אויס, גע־אַרבעט אויף די געשעפּט־ביכער אויך, ווייל אָט גיט ער מיר אַ זאָג:

— לאה, וועסט נישט דאַרפן נעמען קיין „אָקאָונטען", קיין בוכהאַלטער! איך אַליין וועל שוין אַלץ דערלידיקן — איידער איך פאָר אָפּ פון דאָנען. הייבט ברענג נישט קיין טיי, איך וועל אַליין זיך מאַכן עפּעס וואַרמס צום טרינקען אויף דער עלעקטרישער פּליטע.

איך בין אַראָפּ אין די אונטערשטע צימערן אויפן ערשטן שטאָק, די זון האָט אויפגעהויבן דעם גרויי־ווייסן נעפּל. אַ ליכ־טיקער, זוניקער טאָג. דער הימל איז לויטער און בלוי. די שניי־ווייסע בערג־שפּיצן ציען זיך אין די הויכן רונד אָרום, און שפּיגלען זיך אין די בלויע אָזערעס. און אָט בין איך ווידער ביי אים; אין צימער. חיים לייב שטייט ביים אָפענעם פענצטער, און זאָפט איין אין זיך די וואַרעמע שטראָלן פון דער זון. חיים לייב קוקט אויצט אין דער אומענדלעכקייט פון דעם ווייטן האָריזאָנט. איך פרעג זיך: „וואָס טראָכט ער איצט, חיים לייב?"" נישט איין ליד האָט ער געשריבן נאָכן שטיין אַזוי, אין שטילקייט מיט זיך אַליין. אין די הונדערטער ציילן זיך זיינע לידער.

איך האָב אים געבראַכט אָוונט־ברויט. חיים לייב איז שטאַרק צופרידן מיטן ערשטן טאָג אַרבעט. דער שרייב־טיש איז שוין אין פולשטענדיקער אַרדענונג, — „איך בין רואיק, לאה, און צופרידן"" — זאָגט ער מיר: — „איך וועל אַלץ דורכ־פירן אַזוי ווי מיין פּלאַן איז געמאַכט, נישט גזאַרגט, לאה, וועסט זען!"

חיים לייב רעדט מיט אַזוי פיל זיכערקייט, אַז עס איז שווער צו גלויבן די רייד פון דאָקטאָר, וואָס האָט מיך געוואָרנט בסוד, אַז איך זאָל זיין גרייט פּאָר אַ „שאָק"... עס קען געשען צו יעדער מינוט... אָבער וועג איך קוק אויף חיים לייבן איז נישטאָ קיין סימן פון דעם דאָקטאָרס וואָרנונג... קוקנדיק אויף אים האָב איך פון דעם פינצטערן אָנזאָג, דעם דאָקטאָרס, — אינגאַנצן פאַרגעסן... ער אַליין, מיט זיין אויסזען, מיט זיין שטאַרקן ווילן צום לעבן, בייצוקומען אַלץ וואָס שטייט אים אין וועג, האָט מיר געגעבן האָפענונג און גלויבן!

— „שיק מיר אַרויף בערטעך, וועט זי אָפּטייפן אויף דער שרייב־מאַשין אַלע פּסח־אַרדערס, און איך וועל האָבן דער־ליידיגט אַ וויכטיקע אַרבעט."

בערטע איז די עלטסטע טאָכטער חיים לייבס, וואָס פלעגט אים אַרויסהעלפן אין געשעפט.

אין אָוונט, איז בערטע צוריקגעקומען אין סטאָר. זי האָט אַלץ דערליידיקט און אָוועקגעשיקט די אַרדערס דורך דער פּאָסט.

— „וואָס טוט פּאָפּא""? — פרעג איך זי: — „איז ער שוין אין שלאָף צימער"?

— „אָ, ניין! ער אַרבעט ביים דעסק, אָבער ער זעט אויס זייער מונטער און פריילעך". — האָט מיר בערטע געענטפערט.

אין א שעה ארום האב איך פארמאכט דעם סטאר, און איך האב זיך געאיילט אהיים. עפעס האט מיך יענעם אונטע געטריבן

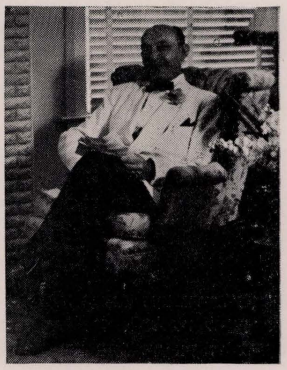

חיים לייב שוארץ

וואס גיכער צו זיין אין הויז. ווי דאס הארץ וואלט מיר געזאגט, טראץ בערטעס מונטערדיקע רייד — וואס גיכער צו זיין נעבן חיים לייבן...

וועז כ׳בין ארויס אין שלאף צימער האב איך געטראפן חיים לייבן ליגן אין בעט אין גרויסע יסורים. דאס אומגליק איז געשען, אקוראט ווי דער דאקטאר האט פארויסגעזאגט... חיים לייב האט זיך געקארטשעט פון ווייטיקן אין הארץ־קלעמעניש. אט, נאר־וואס האט ער זיך געפילט אויפגעלייגט און מונטער, און פלוצעם איז ער א פאל געטאן אויפן בעט...

— זאל איך רופן דעם דאקטאר, חיים לייב ?

ער שאקלט מיטן קאפ אויף ניין! און ער ווייזט מיר אן מיט דער האנט אויף א בענקל, איך זאל זיך אנידערזעצן.

חיים׳ לייב האט קיין מאל נישט געוואלט, אז עמיצער זאל זיין דערבייַ ווען ער האט יסורים... ווען דער חלף ליגט אים אויפן האלדז... איך בין געזעסן א הילפלאזע און נישט געוואוסט וואס צו טאן. אין קאפ זיינען מיינע געדאנקען געלאפן, איך האב זיך דערמאנט אין דעם מעשהלע וואס ער האט דערציילט זיין צוויי יאריקן אייניקל, סטיוו. דאס קינד איז געזעסן פאר־חלומט, און געקוקט מיט זיינע בורשטין־ברוינע אויגן אויפן זיידן, און אויף די שבת־ליכט, בעת, ער, חיים לייב האט געדעדט און דערציילט פון זיינע אייגענע קינדער־יארן...

עס ציען זיך די מינוטן, און כ׳זע ווי חיים לייב באראואקט זיך, און פילט אביסל בעסער. ער ליגט רואיק און שטיל. איך בין דערשלאגן און אויסגעשעפט, און אין הארצן בעט איך: אוי, גאט, גיב אים, חיים לייבן, א רואיקע נאכט. אפשר? אפשר, נאך א נאכט שלאפן וועט ער צוריק אנהייבן פילן בעסער ?...

איך בין איינגעשלאפן, און זיך אויפגעכאפט פארטאג, און געזונן דאס בעט זיינס ליידיק, איך האב אים געפינען אין ביב־ליאטעק־צימער. ער איז געזעסן אין דעם ווייכן שטול, אן כוחות, שוואך, און טיף געקרעכצט... ניין! גאט האט נישט געהערט מיין תפילה. ער האט ווידער געקראגן אן אטאקע, די לעטע שוין, פון וועלכער ער איז שוין צו זיך נישט געקומען.

איך האב ערופן דעם דאקטאר. באלד שיקט מען ארויס דעם אמבולאנס. איך זיץ לעבן חיים׳ לייבן, און וויש אים דעם שוויס פון שטערן. ער זאגט מיר שטיל:

— „לאה, איך שטארב"... און ער פאלט אין מיינע ארעמס...

דער אמבולאנס האט אים צוגענומען, נאך איידער איך האב באוויזן זיך אנצוטאן. מינוטן שפעטער, אין דעם גרויזן באגינען, האט דער טעלעפאן געקלונגען מיט דער פינצטערער בשורה, אז חיים לייב איז געשטארבן.

חיים לייב, חיים׳ לייב, — פאר מיר ביסטו נישט געשטארבן!

איך וועל דיך שטענדיק זען א פארהלומטן ביים אפענעם פענצטער...

ד״ר וו. גליקסמאן

אבא קויפמאן, ע״ה

(עטלעכע שטריכן צו זיין פערזענלעכקייט)

צו געבן אן אפשאצונג וועגן אבאן, אין אלע אספעקטן פון לעבן, איז איבער מיינע כוחות. וואראם איך האב אבאן געקענט נאר פון דער צייט זינט איך געפין זיך אין אמעריקע. דאס מיינט סך־הכל, מיט צען יאר צוריק. דער קורצער צייט־אפשניט איז, לפי דעתי, ניט גענוג כדי זיך ארויסצוזאגן אלזייטיק וועגן אים. אזא אפשאצונג וואלטן געדארפט געבן אייניקע פון זיינע פריינד, די וואס האבן אים געקאנט, און צוזאמענגעארבעט מיט אים אין געזעלשאפטלעכן לעבן א לענגערע צייט. איז וועל זיך דערפאר באגרענצן מיט עטלעכע שטריכן וועגן אבאן דעם לאנדסמאן, ווי איך האב אים געקאנט און געזען.

אין שייכות מיט דעם איז כדי צו דערמאנען די דעפיניציע פונעם באגריף „לאנדסמאן". לויט דער אנגענומענער פארמע איז דער לאנדסמאן אידענטיפיצירט מיט א יחיד, וואס געהערט צו א גרעסערע גרופע מענטשן, אין אלע אספעקטן פון זיין מחוץ זייער היים־שטאט. מיט אנדערע וועלטער מיינט עס, אז דער דאזיקער יחיד, מיט דער מינוט וואס ער האט פארלאזט זיין היים, האט געהאט א מעגלעכקייט צו געפינען זיך אין נייעם וואויאנארט צווישן זיינע אייגענע בני־עיר. דאס מיינט אויך, אז דורך דער גרופע האט ער ווייטער אנגענאלטן זיינע פארבינדונגען — גייס־טיקע און געזעלשאפטלעכע, מיט זיין געבוירן־ארט.

עס איז אבער פארזאן א מאס פאר די דאזיקע פארבינדונגען. ביי אייניגע זיינען זיי געווען לויזער, ביי א צוויייטן שטארקער, זיי האבן זיך אויך אויסגעדריקט אויף פארשיידענע אופנים. על פי רוב האבן זיך די דאזיקע מחזקות מיט דער אלטער היים אויס־געדריקט אין מאטעריעלער הילף — אין האיימשיקן א פאר דאלער און חסל! ווי וויכטיק דאס זאל ניט האבן געווען, און עס איז

נאָך וויטער נויטיק פאַר די געבליבענע בײַם לעבן, האָט אַבער די פּראַקטיק באַווײַזן אַפֿשוואָכנדיקע אַספּעקטן אין דער דאָזיקער טעטיקייט. קלערער, ווי נאָר די מעגלעכקייטן, אַדער נויטיקייטן פֿאַר אַ מאַטעריעלער הילף האָבן זיך געוויזן מיט פֿאַרשיידענע סיבות, האָט זיך די פֿאַרבינדונג פון די דאָזיקע מענטשן מיט זייער אַלטער היים אויך פֿאַרנדיקט. דער יסוד פֿאַר זייערע

אבא קויפמאן

מחזקות איז פֿאַרלאָרן געגאַנגען מיט דער מינוט וואָס דער מאַטעריעלער אַספּעקט האָט אויפגעהערט צו ווירקן ווי אַ פֿאַרבינדפּאַקטאָר.

ניט אַזוי איז געווען מיט אָבאָן. אָבא, וואָס האָט געלעבט מער אין דער וועלט פון גייסט ווי פון חומר, און אַפֿילו זיין פיזישער געבויי איז געווען אַ סימן־מובהק פֿאַר דעם — האָט קיינמאָל ניט אויבערגעריסן זיינע פֿאַרבינדונגען מיט דער אַלטער היים.

איך דערמאָן זיך מיין ערשטע באַגעגענישׂ מיט אים, אין מיט יעקב בער סילווער, — אים צו לאַנגע יאָרן, ביי אלקנה כראַבאַלאָווסקין אין הויז. מיר זיינען זיך דעמאָלט צוזאַמענגעקומען, און בתוכם אויך דער בעל־היובל רפאל פּעדערמאַן, אַרומצוריידן פֿאַר־שיידענע ענינים אָרום דעם בוך „טשענסטאָכאָווער יידן". עס איז געווען אַ צוזאַמענקום פון טשענסטאָכאָווער בזעיר דאנפין, איז דאָך דער ציל פון דער אסיפה געווען „טשענסטאָכאָוו". אין משך פון מינוטן האָב איך געהאַט איבערגעגעבן אַ בילד וועגן טשענ־סטאָכאָוו ווי איך האָב זי יאָרן פון איר גלאַנץ און פֿראָכט. אבא האָט, פּשוט, זיך ניט געקאָנט אָנזעטיקן וועגן דעם ווינקל פון שטאָט — אָדער אַ צווייטן. ער האָט געפֿאָדערט מער און מער צו דערציילן וועגן דעם און יענעם יחיד, וועגן דער משפּחה, אָדער אַ צווייטער. אָבאָס לשון איז שטענדיק געווען — יוען נאָר מיר האָבן זיך באַגעגנט — „האָסט עפּעס געהערט פון דער היים". מיטן טראָפ אויף דעם וואָרט „היים". און וועָן אין די לעצטע יאָרן האָט זיך דער קאָנטאַקט מיט דער „היים" כּמעט ווי אויבערגעריסן, בין איך געווארן פֿאַר אים דער פֿאַרבינד־פֿאַ־דעם צווישן טשענסטאָכאָוו און אים. ווארעם ער האָט געוואוסט, אַז איך פֿלעג אָנהאַלטן, ווי איך טו דאָס אויך היינט, אַ לעבעדיקן בריוו־אויסטויש מיט טשענסטאָכאָוו.

אָבא איז געווען דער קלאָסישער טיפּ פון לאַנדסמאַן וואָס האָט אָנגעהאַלטן, אין צוגאָב צו דעם מאַטעריעלן, אויך אַ גייסטיקע פֿאַרבינדונג מיט דער אַלטער היים. ביי אים, אין זיין איינזאַמען לעבן, איז „לאַנדסמאַנשאַפֿט" געווארן אַן אידעאַל וואָס ער האָט אויסגעדריקט בפועל ממש ביי יעדער גלעגנהייט אין משך פון מעת־לעת. ער האָט געהאַט זיינע באַזונדערע וועגן און אופנים אין אַרויסברענגען מן הכח על הפועל די אויפגאַבע פון לאַנדסמאַן. ער האָט קיינמאָל ניט פֿאַרלאָרן דעם יסוד אָנצוהאַלטן זיינע מחזקות מיט זיין עבֿירן־שטאָט.

ווי אַ משל זאָל דינען זיין פֿלאָן אַרויסצוגעבן אַ זאַמלונג פון נעמען פון טשענסטאָכאָווער מענטשן — קרבנות פון היטלעריזם. אָבא, ע״ה, האָט צוריקגעגעבן יידישע מענטשן נעמען וואָס די דייטשן האָבן געוואָלט אויסמעקן פון דער ערד (עס בעט זיך פשוט אָנצושרייבן אַ פֿאָר וועכטער וועגן אָט דעם ביכעלע).. מיט דעם אויסראָטן פון נעמען פון יידן, האָבן די דייטשן געוואָלט פשוט אָפּמעקן דעם זכר פון יעדן יידישן קרבן, וואָס האָט אַמאָל גע־לעבט.

די דאָזיקע קרבנות האָבן, דורך אָבאָן, צוריקגעפֿונען זייערע נעמען. אָבא האָט אויפגעשטעלט מצבות פֿאַר זיי. די דאָזיקע מצוה אָבאָס דאָרף מען נאָך אָפּשאַצן ווי געהעריק.

מען האָט אים געפרופן, און זייער אָפט לגנאי, „אָבאָלע עקשן". איז טאַקע עקשנות שטענדיק אַ שלעכטע מידה? יאָ און ניין! עס וועגדט זיך וואו און ווען, ביי וואָסערע אומשטענדן מען באַנוצט זיך מיט דער דאָזיקער מידה. לפי דעתי, איז אָבאָס עקשנות געווען נאָר דעמאָלט, וועָן עס האָט זיך געהאַנדלט וועגן אידעען אָדער פרינציפּ. אָזא מין עקשנות איז דווקא אַ פאזיטיווער שטריך צום כאַראַקטער פון אַ מענטשן. אוודאי האָט דער שטריך אַזוידי געהאַט אַ השפּעה אויך אויף אַנדערע אַספּעקטן פון זייַן לעבן. אָבער וויַער קאָן זיין אַ לעבן אַ מושלם, אַ פֿערפעקטער מענטש, בכל המעלות? מ׳האָט געדאַרפט זען דאָס גאַנצע בילד און ניט די פּרטים, ווי וויכטיק די לעצטע זאָלן ניט זיין.

צום סוף אַ פּאָר וועָרטער וועגן אָבאָן דעם משכיל. אויך אין ״עם שטריך האָט זיך קאָנטיק געמאַכט די השפּעה פון „דער היים". אָבאָס דערציאונג, אין חדר, אין בית־המדרש, ביים לערנען אַ שיעור, וכו׳ — האָבן זיך אויסגעפֿורעמט אין שטענסטאָכאָוו. דאָרטן איז געלייגט געווארן דער יסוד פֿאַר זיינע ידיעות. פון דאָרטן איז ער געפֿאָרן אין דער וועלט אַריין מיט דעם באַגאַזש וויסן, וואָס ער האָט אָנגעזאַמלט אין „דער היים". דער בית־המדרש האָט געהאַט אַרויסגעלייגט זיין חותם אויף אָבאָס גאַנג אין לעבן. דער בית־המדרש ווי דער מקום התורה איז געבליבן ביי אָבאָן אייגנעקריצט אין זכרון. מיט וואָס פֿאַר אַ יראת הכבוד פלעגט ער רירדן וועגן שטענסטאָכאָווער רב ר׳ נחום אש ז״ל, און וועגן אָנדערע מיט וועלכע ער האָט געלערנט! מיר פלעגן פֿאַרברענגען און שמועסן אויף דער טעמע זייער אָפט, און איך האָב שטענדיק באַוואונדערט אָבאָס ערודיציע און זכרון.

פֿאַר אַ סך פון אונדז פעלט ער; מיר פילן דאָס שטאַרק. מיר האָבן געוואוסט אז זיין סוף דערנענטערט זיך. מיר האָבן אָבער קיינמאָל ניט געוואָלט צולאָזן דעם געדאַנק, אַז דער דאָזי־קער סוף וועט קומען אַזוי שנעל. די שוועכערע קראַנקהייט וואָס האָט אים געמאַטערט זינט יאָרן, און וועלכע ער פלעגט אַזוי מיט אונדז פיל יאָרן. דער סוף איז אָבער געקומען אַ סך פריער ווי מיר האָבן זיך גערייכט. מיט דער צייט וועט ער, אָבער, ווי עס איז דער שטייגער פון דער וועלט, פֿאַרגעסן ווערן. זיין נאָמען פֿאַרלאָגנט אָבער צו ווערן פֿאַראייביקט. אבא איז געווען דער, וואָס האָט זיך פֿאַרדינט אַ מצבת נצח. זאָלן די פֿאַר וועכטער דינען יאי ווי אַ הספד, אי ווי אַ דערמאָנונג, צו האַלטן אָבאָס אָנדענק, וואָס דאָרף בלייבן אין כלל, ת׳נ׳צ׳ב׳ה׳.

רפאל פעדערמאן

יחיאל לעווענשטיין, ע"ה

זונטיק פאַרטאָג, דעם 29־טן אַפּריל, 1956, איז געשטאָרבן יחיאל לעווענשטיין, זײַן לויה איז פאָרגעקומען מאָנטיק, דעם 30־טן אַפּריל, 1956. יחיאל לעווענשטיין איז געבוירן גע־ווען דעם 8־טן יולי, אין יאָר 1900, אין טשענסטאָכאָוו. זײַן פאָטער משה לייב, איז געווען באַקאַנט אין טשענסטאָכאָוו פון די ערשטע אמתע יידישע צייטונגס־פאַרשפרייטער, וואָס זײַנען דערשײַנען אין וואַרשע. משה לייב איז געווען אַ ייד, אַ משכיל. נישט בלויז אַ צייטונגס־פאַרשפרייטער איז ער געווען; ער איז אויך געווען אַ קאָרעספּאָנדענט פון די וואַר־שעווער צייטונגען „היינט" „מאָמענט" און אַנדערע. שפּעטער איז ר׳ משה לייב אויך געווען אַ שטענדיקער מיטאַרבעטער אין דער „טשענסטאָכאָווער צייטונג" און האָט געשריבן וועכנטלעכע איבערזיכטן „וואָס געהערט — וואָס געזען", אונטערן נאָמען „לויתן". דאָס איז געווען די סביבה אין וועל־כער עס האָבן זיך דערצויגן משה לייבס דריי זין און אַ טאָכטער; צייטונגען, ביכער, ליטעראַטור איז געווען זייער טאָג־טעגלעכער שפּייז.

משה לייבס עלטסטער זון, זכריה, איז געווען איינער פון די ערשטע גרינדער פון דער ס״סישער פאַרטיי אין טשע־סטאָכאָו. געקומען קיין אַמעריקע איז זכריה אין יאָר 1905. דאָ האָט ער פאַרבינדן זיין טעטיקייט מיט דער טשענסטאָכא־ווער סאָסייטי „יאָנג־מענס", געווען זייער סעקרעטאַר יאָרן לאַנג און שטאַרק אָקטיוו געווען אין טשענסטאָכאָווער רעליף און ליידיס אָקזילערי אין ניו־יאָרק, געשטאָרבן איז ער אין עלטער פון 50 יאָר, דעם 5־טן יאַנואַר, 1940. ר׳ משה לייבס יינגסטער זון, עליע, איז אין פוילן געווען פאַרבונדן מיט דער קאָמוניסטישער פאַרטיי, און אייניק יאָרן געווען פאַרמשפּט צו יאָרן טורמע פאַר זײַן קאָמוניסטישער טעטיקייט. דער אויסברוך פון דער צווייטער מלחמה האָט עליען געטראָפן אין טורמע, אַ דאַנק דער מלחמה איז ער אַרויס אויף דער פריי אַווענטיק קיין סאָוועט־רוסלאַנד. פון דאָרט איז ער מער נישט צוריקגעקומען, אומגעקומען מיט טויזנטער אַנדערע חברים זיינע.

יחיאל לעווענשטיין איז פריצייטיק אַוועק פון דער וועלט אין עלטער פון 56 יאָר; ביז 13 יאָר האָט יחיאל געלעבט אין אַ חדר, אויך אין אַ פוילישער עלעמענטאַר שול. צו 15 יאָר האָט ער, צוזאַמען מיט זײַן ברודער, חנא, אָנגעהויבן שפּילן טעאַטער, צו וועלכע ביידע בריידער האָבן געהאָט אַ גרויסע נייגונג. זיי האָבן אַלס אַמאַטאָרן געהאָט געלינגענע טעאַטער־אַרויסטרעטונגען מיט די עקזיסטירנדע אַמאַטאָרן־קרייזן אין שטאָט, שפּעטער האָבן זיי געשפּילט טעאַטער מיט דעם בארימטן כאַראַקטער־שוישפּילער שלמה הערשקא־וויטש, מיט זשעלאַזען און מיט אַנדערע. אין 20־1919 האָט יחיאל געשפּילט טעאַטער אַ געווּיסע צייט אין דייטשלאַנד. קיין אַמעריקע איז יחיאל געקומען אין יאָר 1920. חנא, ווידער, זייענדיק אַ זעלנער אין דער פּוילישער אַרמיי איז ער אין די מלחמה־יאָרן 21־1920 אַרײַנגעפאַלן אין רוסישער גע־פאַנגענשאַפט און איז דאָרט פאַרבליבן. ער איז שפּעטער אָנגעקומען אין דער דראַמאַטישער סטודיע אין לענינגראַד און געווען באַשעפטיקט מיט דערפאָלג אַלס דראַמאַטישער אַרטיסט אין יידישן טעאַטער אין סאָוועט־רוסלאַנד.

אין אַמעריקע איז יחיאל געווען אַן אַרבעטער אין פאַר־שיידענע שעפּערי, ביי פאַרשיידענע פאַבּ, אָבער גלייכצייטיק איז ער אַרײַנגעטראָטן אין די דעמאָלט עקזיסטירנדער יידישער טעאַטער געזעלשאַפט א. נ. „אונדזער טעאַטער", אונטער דער אָנפירונג פון מ. עלקין, פּרץ הירשביין, דוד פינסקי און דעם באַוואוסטן דייטש־יידישן שוישפּילער עגאָן ברעכער. אין 1929,

יחיאל לעווענשטיין

האָט ער זיך אָנגעשלאָסן אין דעם אָמאָליקן „אַרטעף"־טעאַטער. אין משך פון די יאָרן, וואָס דער „אַרטעף" האָט עקזיסטירט, האָט יחיאל לעווענשטיין זיך באַטיילּיקט כמעט אין אַלע פּיעסן אין קליינקונסט־אָונטן, וואָס דער טעאַטער האָט דורכגעפירט. אין אייניקע ראָלן האָט ער זיך באַזונדערס אויסגעצייכנט. נאָך דעם ווי דער „אַרטעף" איז אונטערגעגאַנגן און ס׳האָט זיך אַרגאַניזירט דער יידישער טעאַטער־אַנסאַמבל, האָט לעווענשטיין זיך אָנגעשלאָסן אין אים און מיטגעהאָלפן די עטאַבלירונג פון דער גרופּע, וואָס איז אַוועק, ווי אַ המשך פון „אַרטעף". יחיאל לעווענשטיין איז בכלל געווען גוט באַקאַנט מיט אַלע, וואָס קומט פאַר אין דער טעאַטער וועלט; אויף דער אַמעריקא־נער ביגע, ווי אויף דער יידישער. ער איז אויך געווען אַן אויס־מערקזאַמער לייענער פון דער יידישער ליטעראַטור.

יחיאל לעווענשטיין האָט געהאַט אַ גרויסן סענטימענט צו זיין היים־שטאָט טשענסטאָכאָוו, דעריבער איז ער אַלע יאָרן געווען טעטיק אין טשענסטאָכאָווער רעליף קאָמיטעט. אויס־געזען ביי אַלע מיטינגען ביזן סוף, און געהאַט אַן אָפּענע האָנט וועג מ׳האָט געדאַרפט אַ ביישטייערונג פאַר די צוועק פון רעליף־קאָמיטעט. ער האָט אויך אַרויסגעווינן גרויס אינטערעס צום דערשיינען פון בוך „טשענסטאָכאָווער יידן". חדשים לאַנג איז יחיאל אַרומגעגאַנגען מיט ווייטיקן, און וועג דער דאָקטאָר האָט באַשלאָסן אים צו אָפּערירן האָט ער זיך „אָפּגעבעטן" אויף צוויי

וואָכן, מחמת „די פֿאַרשטעלונגען מוזן דאָך אָנגיין"... — עס האָט דעמאָלט געדאַרפט פֿאַרקומען אַ פּייערונג צום יאָרצייט פון שלום־עליכם.

פול מיט פרייד איז יחיאל געווען, וועז ער האָט אין יאָר, 1946, זיך דערוואוסט, אַז זיין ברודער חנא לעווענשטיין איז צוריקגעקומען פון רוסלאַנד קיין פוילן און אַז ער שפּילט ווידער אין יידישן טעאַטער אין נידערשלעזיען, צוזאַמען מיט אידאַ קאַמינסקי. אין זיין אינזאַם לעבן דאָ, האָט ער געהלומט זיך צו טרעפֿן מיט זיין ברודער חנא. יעדן בריוו, וואָס יחיאל האָט באַקומען פון אים, האָט ער באַגאַסן מיט טרערן. די לעצטע ידיעות וואָס יחיאל האָט פון חנאן באַקומען זיינען נישט געווען קיין פּריילעכע. דאָס האָט אים אויך פֿאַרשאַפט גענוג עגמת־נפש. זען חנאן האָט ער זיך שוין נישט דערלעבט...

דאָס יידישע טעאַטער, די יידישע ליטעראַטור, דער טשענ־סטאָכאָווער רעליף קאָמיטעט, די לאַנדסלייט האָבן מיט יחיאלס פּריצייטיק טויט פֿאַרלאָרן אַן איבערגעגעבענעם געטרייען ער־לעכן פריינד, חבר און מיטאַרבעטער. ער וועט מיט ליבע, זיכער דורך אַלע פּריינד דערמאָנט ווערן.

פּרָ דאָמָ סוא: ליבער חבר יחיאל! ווי ביטער וואָלט דיר אויפן האַרצן געווען, וועז דיר וואָלט אויסגעקומען צו לייענען היינט, אין יאָר 1957, די בריוו פון דיין אינציקן ברודער חנא. חנא שרייבט: „דערלויבט מיר זיך פֿאַרצושטעלן: איך בין חנא לעווענשטיין, אַרטיסט פון יידישן מלוכה־טעאַטער אין פוילן. איך בין דער ברודער פון דעם נישט־לאַנג פֿאַרשטאָרבענעם יחיאל לעווענשטיין. נישט דאָ איז דאָס אָרט בריבט זיך צו צעשרייבן וועגן אַלעמען... ס'גייט ביי אונדז די סערי: „לך־לך"... איך דריי זיך אַרום מיט אַ פֿאַרדריטן קאָפּ און אַ צעווייטיקט האַרץ... כ'דאַרף מען זאָל מיר העלפן ביים אַרויספֿאָרן פון פוילן, איך זאָל זיך קאָנען איינאַרדענען ערגעץ... מיר פֿאַרמאָגן נישט קיינע מאַטעריעלע מיטלען... „אָזא איז דער גורל פון אונדזער פֿאָלק. דער נעגער האָט זיינס געטאָן און דער נעגער קאָן גיין"...

„צי מען וויל ראָ, צי מען וויל נישט, איז מען געצוואונגען ווידער צו נעמען דעם וואַנדערשטאָק און זיך לאָזן אין דער בריטער וועלט אַריין, זוכן זיך אַ מקום וואו מען זאָל שוין, איינמאָל פֿאַר אַלעמאָל, קאָנען רואיק לעבן און אַרבעטן"...

מיט מיינע פֿאַר וועלטער טראָג איך צו, ליבער יחיאל, אַ בלום אויף דיין קבר. די נאָענטע חברים, וואָס האָבן דיך פֿאַר־שטאָנען, וועלן דיך שטענדיק געדענקען...

א. כראָבאָלאָווסקי

דעם אָנדענק פון ישעיה יעקב מינקאָף

אויב אַ מענטש שטייט אפֿ ביי דער פרעס־מאַשין אין אַן אַמעריקאַנער שאָפּ פון די מיטעלע יאָרן אָן ביזן סאַמע סוף פון זיין לעבן; אויב אַ מענטש שמעלצט זיך צענדליקער יאָרן אינעם שמעלצאָפּ פון אַמעריקע — און פֿאַרלירט דאָך נישט זיין אידיי־

ישעיה יעקב מינקאָף

איש־מענטשלעך פנים, בלייבט אַ גלויביקער סאָציאַליסט — איז זיין לעבן עפּעס ווערט געווען, ויין אָנדענק איז דעריבער אונדז טייער!

דאָס איז געווען שעיה יעקב מינקאָף, ע"ה

זיין קורצע ביאָגראַפּיע און דער געוועלשאָפּטלעך־סאָציאַ־ליסטישער גאַנג פון זיין לעבן, האָט ער איבערגעגעבן אין גע־ציילטע שורות אין בוך „טשענסטאָכאָווער יידן"; אַ קינד פון גוויט, אַ יתום אין די יונגע יאָרן — רייסט ער איבער צו 17 יאָר זיין לערנען אין דער ישיבה און ווערט אַ פֿאַבריק־אַרבעטער אין דער דעמאָלט באַרימטער ווייסבערגס קאָמ־פאַבריק אין טשענ־סטאָכאָוו, כדי צו ווערן דער שפּייזער פון דער פֿאַריתומטער משפּחה. די פאַבריק איז געווען די פעסטונג פון ס.ס. ער ווערט אריינגענעזיגן אין דער ס.ס.־ישער באַוועגונג, און מיטן זעלביקן ברען, התמדה און חריפות, וואָס דער פרומער יינגל שעיה יעקב האָט פריער געלערנט גמרא, גיט ער זיך איבער דער נייער לערע פון סאָציאַליזם. מען האָט אים טאָקע דערפֿאַר געהרופן „שפּיצ־קאָפּ" (שאַרפער מח). זיינע ערשטע רביאַים זיינען געווען ד"ר יוסף קרוק (יוסף נומער איינס) און „אהרון דער רויטער" (ד"ר אהרון סינגאַלאָווסקי ע"ה). ער האָט זיי געדענקט מיט ליבע און כבוד זיין גאַנצן לעבן; שוין גייענדיג צום „סאָציאַליסטישן פֿאַרבאַנד" און די לעצטע צייט — צום „בונד".

מיט זיין אינטעליגענץ און חריפות האָט ער זיך באַלד אַרויסגערוקט פון די רייען פון דער אַרבעטער־מאַסע און אין 1906, צוזאַמען מיט אַ גרופּע אינטעליגענטע אַרבעטער, שטייט ער שוין אָן דער פּירערשאַפט פון דער טשענסטאָכאָווער אַרגאַ־ניזאַציע פון ס.ס.

אין 1908 פֿאַרלאָזט ער טשענסטאָכאָוו און נאָך אַ קורצן אויפֿהאַלט אין ווין, צירריך, און קראַקע, קומט ער קיין אַמעריקע, דאָ ציט זיך זיין מאַרשרוט דורך לינקאָלן (נעבראַסקאַ), שיקאַגע, ביז לאָס אַנדזשעלעס, וואו ער ווערט אַ תושב.

אין אַמעריקע איז ער געווען אַקטיוו אין דער טרייד־יוניאָן באַוועגונג, אין אַרבעטער־רינג, אין אַרבעטער־קאָמיטעט, אין כאַציאַליסטישן פֿאַרבאַנד און אין „בונד". דאָס זיינען נאָר שווא־כע סימנים פון זיין אַקטיוויטעט־רייכן לעבן.

זיין וועג פון דער יונגט אַן מיט דער שוואַרצער טשופרינע, שטענדיק צעשיבערטע האָר, ביז זיין מיט ווייסן זילבער באַדעקטן קאָפּ, אַבער שטענדיק יונג־ברענענדיקע אויגן — איז געווען אַ גראָדער, אַ דרך הישר, אַן וואָלונגען, אַן שטרויכלונגען. זיין דורשט צו לערנען און לייענען האָט אים נישט פאַרלאָזן זיין גאַנץ לעבן. די וואָנט מיט ביכער אין זיין קליין באַשיידן קאָמערל, וואָס איז פאַרבליבן פאַריתומט נאָך אים אפשר נאָך מער ווי זיין לעבנסבאַגלייטערין גיטעלע און זייַנע דריי קינדער — איז דער שענסטער עדות פון זיין גייסטיק לעבן.

צו זיין שבח דאַרף צוגעלייגט ווערן דער לעבעדיקער פאַקט, וואָס זיין קעגנערשאַפט צו ברוסאָלער דיקטאַטור האָט אים נישט פאַרפירט אויף די וועגן פון אומטאַלעראַנץ, אַנטי־סאָציאַליסטישע און אַנטי־דעמאָקראַטישע מעשים, וואָס ווערן אָפּגעטאָן אונטער אַ סאָציאַליסטישן דעקמאַנטל. אין פריוואַטע געשפרעכן און פּנטלעך האָט ער שטענדיק פּראָטעסטירט קעגן אַזעלכע דערשיינונגען אין אונדזער געזעלשאַפטלעכן לעבן.

ביז דעם לעצטן טאָג פון זיין לעבן איז זיין בליק נישט פאַרטונקלט געוואָרן. זיין געדאַנק איז קלאָר געבליבן, זיין לעבן — ריין — אומבאַפלעקט.

69 יאָר אַלט ביים פאַרלאָזן אונדזער וועלט, איז ער צו פרי אַוועק פון אונדז. ער האָט נאָך געקענט לעבן, ווען ער וואָלט מיט עטלעכע יאָר צורויק אויפגעהערט צו אַרבעטן אין שאָפּ, ווי דער דאָקטאָר האָט אים געעצהט. אָבער אין פאַרגלייך מיט זיינע יוגנט־חברים, ווי מענדל ש.כטער, זכריה לעווענשטיין, קאָפּל גערייכטער, וואָס זיינען יונגערהייט צעריבן געוואָרן אונטער די רעדער פון דער אַמעריקאַנער מאַשין — איז ער דאָך געווען אַן אויסנאַם צום באַוואונדערן.

ער איז געווען ווי אַ דעמב פאַרוואָרצלט אין דער יידיש־אַמעריקאַנער ארבעטער־באַוועגונג. זיין אָרט בלייבט לייַדיק, דעם מענטשנס ווערט און אָרט אין לעבן דערקענט מען איצט, ווען ער פעלט. שעיה יעקב מינקאָף, דער ערנסטער, ריינער מענטש און סאָציאַליסט וועט אונדז שטאַרק פעלן.

כבוד זיין אָנדענק!

לייבל (לואי) שימקאָוויטש, ע"ה

זון פון אייזיק און חנה. געבוירן אין טשענסטאָכאָוו אין יאָר 1866. זיינע עלטערן זיינען געווען מיטל־פאַרמעגלעכע מענטשן. זיין פאָטער איז געווען אַ שניידער. אין יאָר 1883 האָט דער פאָטער פאַרלאָזט טשענסטאָכאָוו און געפאָרן קיין אַמעריקע. לייבל שימקאָוויטש איז געבוירן געוואָרן אין טשענסטאָכאָוו און באַקומען אַן עלעמענטאַרע בילדונג אין אַ רוסישער פאָלקס־שול. זיינע לערער זיינען געווען סאָפאָטשניק און מייערסאָן. נאָכן פאַר־

לייבל שימקאָוויטש

ענדיקן די שול האָט ער געלערנט אַ פאַך — אַלס גאָלדשמיד, און געאַרבעט ביז צום פריזיוו. דער פעטער היימען האָט געשיקט שיפסקאַרטן און לייבל, צוזאַמען מיט זיין מוטער חנה, ברודער גרונם און די שוועסטער רחל און בענטשע האָבן פאָרלאָזט טשענסטאָכאָוו און געקומען קיין אַמעריקע זומער 1886.

לייבל שימקאָוויטש האָט געהערט צו דער טשענסטאָכאָווער שוהל אויף קלינטאָן סטריט, ניו־יאָרק, וואו עס האָט אויך געהערט זיין פאָטערס הויז איז לייבל געווען געצוואונגען צו פאַרלאָזן צוליב דעם, ווייל לייבל האָט געמוזט אַרבעטן אום שבת. ער האָט געאַרבעט ביי דזשולערי. צו 25 יאָר האָט ער חתונה געהאַט מיט חיה גאָלאיענער, געבוירן אין טשענסטאָכאָוו, וועלכע איז געשטאָרבן דעם 26־טן פעברואַר, 1920, איבערלאָזנד דיק 4 יתומים (2 זין און 2 טעכטער).

שפעטער איז לואי שימקאָוויטש אַוועק אין יידיש טעאַטער־ביזנעס, אָנגעפירט מיט דעם וואַדעוויל טעאַטער אין קינגס־הויז אויף סוטער עווענוי, בראָנזוויל, און אין 1898 אויף דער דילענסי סטריט, ניו־יאָרק — מיט יידיש טעאַטער. געמוזעט בענעפיטס אין ברוקלין, סיגעל סטריט, אין „לירא" טעאַטער אין 1918—1919. ביי אים אין טעאַטער האָבן געשפילט די באַרימטע אַרטיסטן: דזשייקאָב אַדלער, קעסלער, שיינגאָלד, בידא פון טשענסטאָכאָוו, מר. און מרס. גאָלדבערג, מר. און מרס. דזשייקאָבס און אָנדערע. ביזן לעצטן טאָג פון זיין לעבן איז ער געווען טעטיק אין יידישן טעאַטער.

לייבל שימקאָוויטש איז געווען איינער פון די גרינדער פון די טשענסטאָכאָווער יאָגד מענס, מיטגליד פון דער טשענסטאָכאָווער שוהל, גרינדער פון טשענסטאָכאָווער רעליף־קאָמיטעט און פון דער לייַדיש אָקזילערי. ער איז געווילט געוואָרן אַלס דעלעגאַט קיין טשענסטאָכאָוו נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה צו פאַרוויירקלעכן דעם פּלאַן פון אויפבויען דאָס י. ל. פּרץ־הויז פאַר קינדערהיימען און יידישער פאָלקס־שול. ער איז געווען אַ מיטגליד פון בוך־קאָמיטעט „טשענסטאָכאָווער יידן" און עקס־טשערמאַן פון רעליף־קאָמיטעט. זיינע פאָליטישע אי־דעאַלן זיינען געווען סאָציאַליסטישע און ער איז אויך געווען אַ מיטגליד פון דער לייבאָר פאַרטיי.

לייבל שימקאָוויטש איז געשטאָרבן דעם 4טן מאי, 1955, אין ניו־יאָרק.

כבוד זיין אָנדענק!

רעגינע (רבקה) קופערמאַן־ראָזענפעלד, ע״ה

טאָכטער פון דוד ראָזענפעלד, אַ בעל־מלאכה. זי האָט דעם פאָטער ניט געקענט, ווייל, ווען זי איז געבוירן געוואָרן, איז ער, אַלס רוסישער זעלנער, געווען אין דער רוסיש־יאַפאַנישער

רעגינע קופערמאַן־ראָזענפעלד

מלחמה, אין וועלכער ער איז אומגעקומען. זי האָט אים שטענ־דיק דערמאָנט מיט ליבשאפט אין האַרצן.

איר מוטער, נאָכע (פון דערהיים — גרין), איז צו 18 יאָר געבליבן אַליין מיט דרײ קינדער: דער ברודער איציק־לייב, ר. ראָזענפעלד און איר שוועסטער רוזשקע (רייזל). די מוטער האָט געטאָן אַלץ, כדי אירע קינדער צו געבן אַ גוטע דערציאונג און ניט אָפּגעשטעלט זיך פאַר קיין שום שוועריקייטן. די שוו־רע אַרבעט האָט זי געברענגט צו אַ לונגען־קראַנקייט.

דער ברודער איציק־לייב איז געוואָרן אַ טאָפּצירער און האָט געהערט צום „בונד״. ער האָט חתונה געהאַט מיט בוכלע פרידמאַן. זיי האָבן געהאַט אײַן טאָכטער, יאַדזשא (איטקע).

די יינגערע שוועסטער, רוזשקע, האָט אָנגעהויבן אַרבעטן אַלס שניידערין אין עלטער פון 12 יאָר. זי האָט געהערט צו דער יוגנט־אַרגאַניזאַציע „שטראָל״ ביים אַרבעטער־קלוב „פאַר־אייניקטע״ און געלערנט אויף די אָונט־קורסן פאַר דער אַרבע־טער־יוגנט. שפּעטער איז זי אַריבער צו די קאָמוניסטן, איז געוואָרן אײַנע פון די אַקטיוויסטע טוערינס אין דער באָוועגונג און איז לאַנגע יאָרן אָפּגעזעסן אין די פוילישע תּפיסות.

רעגינע ראָזענפעלד האָט געלערנט אין דער עלעמענטַ־רער רוסישער שול, אָנגעפירט פון פרוי וויזיער אויף טעא־טראָלנע גאַס. יידיש האָט זי געלערנט אויף דער גאַרנצאַרסקאַ גאַס ביי דער לאָמער רחל. צו 12 יאָר האָט זי אָנגעהויבן אַר־בעטן אַלס פּריזירערין אין דעם הויז־פאַבריקל פון פרוי וויי־מאַן אויף דער עלטער 8, וואו די מיינסטע באַשעפּטי־קונג איז געווען די פּראָדוקציע פון שייטלער. 1916 האָבן די ס. ס. (ציוניסטן־סאָציאַליסטן) אָנגעהויבן צו אָרגאַניזירן די פּריזירער־אַרבעטער און רעגינע ראָזענפעלד איז אַריינגעצויגן געוואָרן אין דער באָוועגונג. חוץ איר זיינען צווישן די פּריזירער־אַרבעטער געווען טעטיק מאָקס כראָפּאָט, ס. מאָשקאָוויטש און א גאָנצע ריי אַנדערע פּערזאָנען.

צוליב איר טעטיקייט צו אָרגאַניזירן די פּריזירער־אַרבעטער איז זי אָפּגעזאָגט געוואָרן פון איר אַרבעט און האָט אָנגעהויבן צו אַרבעטן פאַר זיך. דאָס האָט געבראַכט צו אַ פאַרבעסערונג פון איר און איר מוטערס לאָגע.

הגם זיי זיינען געווען אַן אָרעמע אַרבעטער־פאַמיליע, אַן אַ טאַטן, און געליטן נויט — איז דאָס לעבן נאָך דער אַרבעט, צווישן אַ סך נאָענטע פריינד און חברים, געווען אינטערע־סאַנט און אינהאַלטסרייך. רעגינע ראָזענפעלד האָט געהערט צו די „פאַראיניקטע״ און אַנטייל גענומען אין אַלע טעטיקייטן פון דער אָרגאַניזאַציע אין זיך געפּרייט אויף אַלע יום־טובים. אין קריין פון אירע נאָענטע פריינד האָבן געהערט: אברהם וועגער, העלע וועגער, מאַניע הערשליקאָוויטש (שפּעטער די פרוי פון משה שיין), פייגל שליוווינסקע (שפּעטער פרוי לינקיי־סקע), קאָראַלע שאָכער (חתונה געהאַט מיט מאָקס כראָפּאָט), ביילע ליבראָוויטש (חתונה געהאַט מיט דוד כראָפּאָט), העלפּגאָט, רעניע גראָס, שרהלע אָפּאַטשינסקי גרשון מונטאָוויטש און אַ רי אַנדערע. וועג די פאַמיליע ראָזענפעלד האָט זומער גע־וואוינט אין אָסטראָוו, צוליב דעם שוואָכן געזונט־צושטאַנד פון זייער מוטער, האָבן ביי זיי אין הויז געפֿעלענט פּארברענגען מיכאל אָלטער, צעשע פּעדערמאַן, אברהם בראט, רוזשע פּלאוו־נער, רייזעלע פּייערטאַג, משה בערקענשטאַם, רעגינע וואזשבא און אַנדערע חברים.

אין יאָר 1922 איז זי אַוועק קיין אַמעריקע.

אין יאָר 1925 האָט רעגינע חתונה געהאַט מיט הענרי קו־פערמאַן. זי האָט געבוירן 3 קינדער: דענני, אַדרי און דזשאָעל.

אין יאָר 1931 האָט רעגינע באַזוכט טשענסטאָכאָוו. דעמאָלט איז דאָס לעבן אין טשענסטאָכאָוו געווען נאָרמאַל. מיט איר מו־טער און שוועסטער האָט זי זיך געזען צום לעצטן מאָל. זיי זיינען אומגעקומען אין די יאָרן 1939—1945. די איינציקע וואָס האָט זיך געראַטעוועט, אַדאַנק איר גוטע באַקאַנטשאפט מיט די פּוי־לישע תּפיסות, איז איר יינגערע שוועסטער, רוזשקע, געשטאָרבן נאָך אַ שווערער קראַנקייט אין וואַרשע.

רעגינע איז געווען עקזעקוטיוו־מיטגליד פון אַרויסצוגעבן דאָס בוך: טשענסטאָכאָווער יידן.

רעגינע איז געשטאָרבן דעם 5טן יולי, 1948. ערע איר אַנדענק.

איטע לענטשנער

איטע לענטשנער

טאָכטער פון פיוול און חנה הערשליקאָוויטש. געבוירן אין טשענסטאָכאָוו אין יאָר 1885. געקומען קיין אַמעריקע אין יאָר 1906. חתונה געהאַט מיט ישעיהו לענטשנער.

זי האָט געהערט צו פאָלגנדיקע ארגאַניזאַציעס: ניו־לאָטס ליידיס עיד סאָסייעטי (געוו. פרעזידענטין); ניו־לאָטס פענסיל־ווייניע תלמוד תורה (געוו. טראָסטי); עזרת יתומים אין ברוקלין (געוו. וויס־פרעזידענטין); בית־אל האָספיטאַל אָקזילערי (געוו. טשערלידי); דזשעפערסאָן מושב זקנים (מיטגליד); איסט ניו־יאָרק „וויי" (מיטגליד); אַמעריקען דזשואיש ווימען וואָלונטירס (מיטגליד); דזשיאָלאָשינער חברה אנשי בני אחים אָקזילערי (איינע פון די גרינדער, געוו. פרעזידענטין, איצט טשערלידי); „הדסה" אין איסט ניו־יאָרק (מיטגליד); טשענסטאָכאָווער לידיס אָקזילערי (טשערלידי); טשענסטאָכאָווער רעליף־קאָמיטעט (וויס־פרעזידענטין); בונד־קאָמיטעט „טשענסטאָכאָווער יידן" (עקזעקוטיוו־מיטגליד).

אירע קינדער זיינען: משה לענטשנער און פערל לענטשנער, חתונה געהאַט מיט מאָרי שאַץ, אַ לאָיער.

איטע לענטשנער איז געשטאָרבן דעם 30סטן נאָוועמבער, 1947. כבוד איר אָנדענק.

פעני פייערשטיין

פייערשטיין פעני, טאָכטער פון יחיאל און ראָצע שפיץ. געבוירן דעם 15טן אַפּריל 1887 אין טשענסטאָכאָוו. דעם 25טן דצעמבער 1907 האָט זי חתונה געהאַט מיט הערי פייערשטיין און אין יוני 1910 איז זי געקומען קיין אַמעריקע. זי איז געווען אַ מיטגליד ביי די לידיס אָק־זילערי פון דער דזשיאלאשינער חברה אנשי בני אחים, האָספיטאַל פאַר אומהיילבאַרע קראַנקע אין ברוקלין, ראָזו־רובעל סאָסייעטי אין פלעטבוש און ביי דער לידיס אָקזילערי פון טשענסטאָכאָווער רעליף, ווי אויך פון בונד־קאָמיטעט „טשענסטאָכאָווער יידן". אינזיקע יאָר האָט זי פאַרנומען דעם אַמט פון וויס־פרעזידענטין פון דער לידיס אָקזילערי און זי איז דאָרט געווען איינע פון די טעטיקסטע פרויען, וואָס האָבן געאַרבעט פאַר דער אַלטער היים. מיט אַ יאָר צוריק האָט זי געפייערט איר 50־יאָריקע חתונה. זי איז געשטאָרבן דעם 11טן יולי, 1958.

עס טרויערן נאָך איר איר מאַן הערי, די צוויי זין סידני און דזשין און איר טאָכטער ראָזו ראָזענטאָל און אַכט אייניקלעך. זי איז געווען אַ גוטע מוטער און אַ מענטש מיט אַ געזלשאַפטלעכן חוש. ערע איר אָנדענקען.

אין אַנדענק פון די אומגעקומענע
טשענסטאָכאָווער יידן, קדושים,
העלדן און מאַרטירער

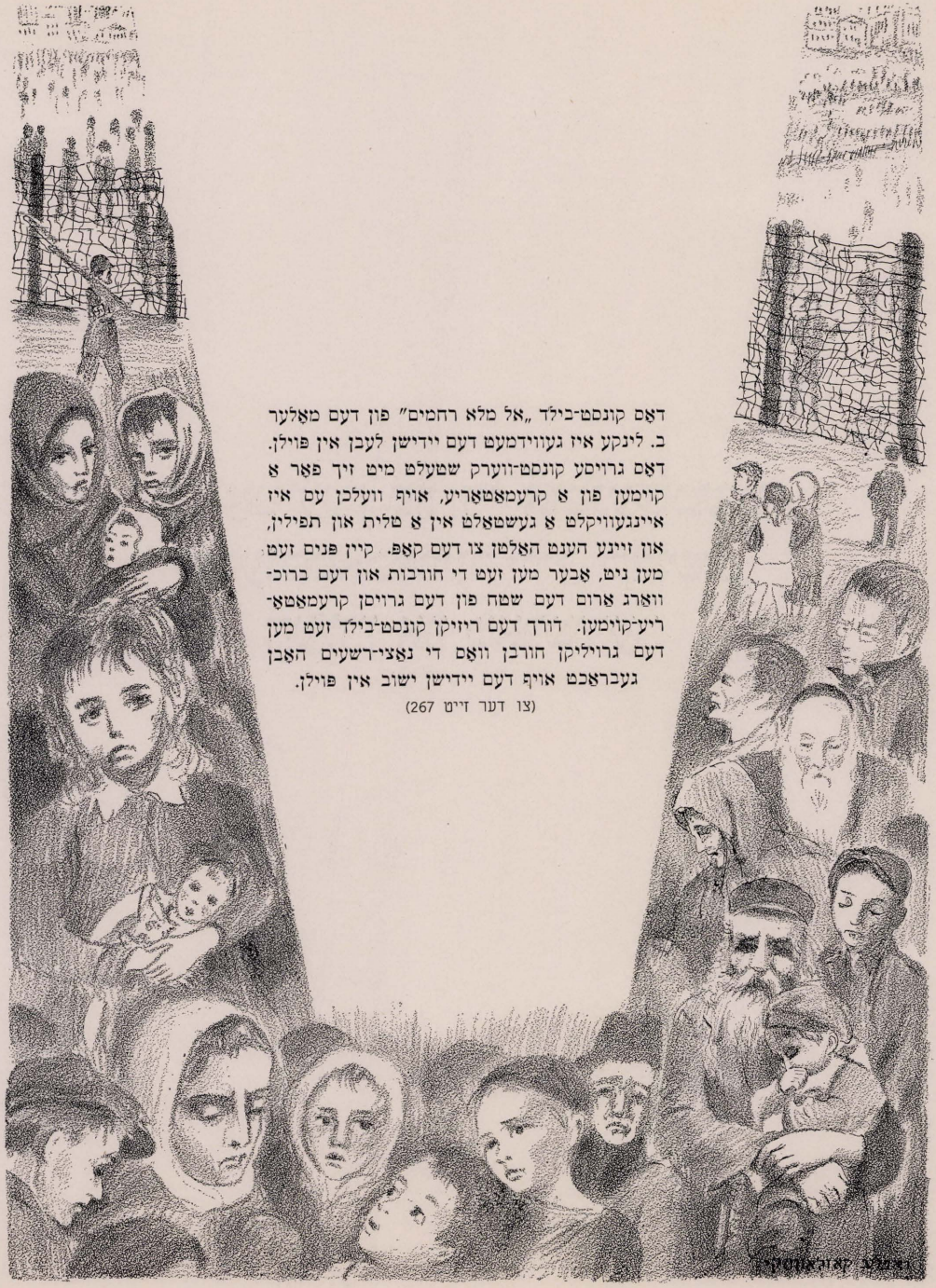

דאָס קונסט־בילד „אל מלא רחמים" פון דעם מאָלער ב. לינקע איז געווידמעט דעם יידישן לעבן אין פּוילן. דאָס גרויסע קונסט־ווערק שטעלט מיט זיך פאָר א קוימען פון א קרעמאַטאָריע, אויף וועלכן עס איז אינגעוויקלט א געשטאַלט אין א טלית און תפילין, און זיינע הענט האַלטן צו דעם קאָפּ. קיין פּנים זעט מען ניט, אָבער מען זעט די חורבות און דעם ברוכ־וואַרג פֿרום דעם שטח פון דעם גרויסן קרעמאַטאַ־ריע־קוימען. דורך דעם ריזיקן קונסט־בילד זעט מען דעם גרויליקן חורבן וואָס די נאַצי־רשעים האָבן געבראַכט אויף דעם יידישן ישוב אין פּוילן.

(צו דער זייט 267)

„אל מלא רחמים"

אברהם גאָטליב (ישראל)

צום פאַראייביקן דאָס טשענסטאָכאָווער יידנטום

(סעקרעטאַר פון די „יוצאי טשענסטאָכאָוו" אין מדינת־ישראל)

אונדזער שטאָט טשענסטאָכאָוו האָט געהערט צו די גרויסע שטעט אין פּוילן. ס'זיינען געווען אין פּוילן גרעסערע שטעט, דאָך האָט די שטאָט טשענסטאָכאָוו געשפּילט אַ באַדייטנדיקע ראָלע אין וורטשאַפטלעכן און קולטורעלן לעבן אין פּוילן.

צו דער אַנטוויקלונג פון מסחר אין שטאָט האָט שטאַרק מיטגעווירקט דער קלויסטער אויף דער „יאַסנאַ־גורא", וועגן וועלכן עס זיינען פאַרשפּרייט געווען לעגענדעס ביי די פּאָליאַקן אין גאַנץ פּוילן, און איז אין לויף פון יאָרן געווארן אַ מין הייליק אָרט און דאָס האָט געציגן צו זיך, יעדעס יאָר, צענדליגער טויזנטער פרומע קריסטן פילגרימען פון די פאַרוואַרפנסטע ווייסטע ערטער אין פּוילן און אויך פון אַנדערע לענדער.

אין דער דאָזיקער הייליקער שטאָט האָבן יידן געשפּילט אַ באַדייטנדיקע אָנגעזעענע ראָלע.

געדענקען מיר דאָך די יידישע גרויסע פאַבריקן, די קליינע פאַבריקלעך פון גאָלאָנטעריי און שפּילצייג, אויסאַרבעטונגען, וואָס זיינען כמעט אויסשליסלעך געווען אין יידישע הענט; היינט די געזעלשאַפטלעכע, קולטורעלע און אַרבעטער־אינסטיטוציעס, די בתי־מדרשים און שולן! מיר געדענקען גוט די וואָס זיינען געשטאַנען אין דער שפּיץ פונעם שפּרודלדיקן נאַציאָנאַלן און קולטורעלן לעבן. זיי זיינען געווען אונדזער אַלעמענס שטאָלץ. אָט פון דער גרויסער, רייכער, טעטיקער יידישער קהילה טשענסטאָכאָוו איז קיין זכר ניט געבליבן! יאָ, עס לעבן אויך היינט אַ קליינע צאָל יידן אין טשענסטאָכאָוו, — מיר האָבן אָבער נישט קיין שום זיכערע ידיעות ווי גרויס איז זייער צאָל און צי טוען זיי וועלכע ס'איז יידישע געזעלשאַפטלעכע אַרבעט.

אָזוי זעט אויס די לאַגע אין היינטיקן דור. וואָס פאַר אַ פערספּעקטיוון קענען מיר שוין האָבן אין דער צוקונפט? צי וועט נישט אין גאַנצן פאַרגעסן ווערן אַז עס האָט אַמאָל עקסיסטירט אַ רייכע יידישע קהילה אין טשענסטאָכאָוו? ס'איז דערביבער דער חוב פון יעדן טשענסטאָכאָווער, וואָס האָט נאָך געוויסע סענטימענטן פאַר זיין אַמאָליקער הימ־שטאָט, צו פאַראייביקן דעם אַנדענק פון אונדזער אַמאָליקער קהילה, אירע אינסטיטוציעס, די געזעלשאַפטלעכע און אַרבעטער טוער!

אין פּוילן, דאַרט וואו עס איז געווען דער בלוטיקער הויפּט־פּלאַץ פון דעם אומקום פון 6 מיליאָן יידן, איז געשטעלט געווארן אַ דענקמאָל פאַר דעם אומגעקומענעם פוילישן יידנטום. ס'איז אַבער געבליבן אַ גרויסער בלויז: ס'זיינען נישט פאַר־אייביקט געווארן די איינצלנע קהילות, אויך נישט די נעמען פון די אומגעקומענע יידן.

דעם בלויז וויל אויספילן מדינת־ישראל. אין ישראל איז געשאפן געווארן אַ צענטראַלע אינסטיטוציע צו פאַראייביקן דעם אַנדענק פון די חרוב־געווארענע קהילות, ווי אויך פון די אומגעקומענע גבורים און קדושים פאַר דער צייט פון דעם היטלער־רעזשים אונטערן נאָמען: „יד ושם".

די טעטיקייט פון „יד ושם" שטיצט זיך אויפן גרענעץ צום „אַנדענק און אומקום", וואָס איז אַגגענומען געווארן דורך דער כנסת ח' אלול תשי"ג, 19 אויגוסט, 1953.

די אויפגאַבן פון „יד ושם" זיינען:

1. דעגיסטרירן די פאַרטילקטע און געפאַלענע, זייערע נעמען, וואוינערטער, טעטיקייט, די אומשטענדן פון זייער אומקום אַזוי וי. דאָס אַלץ פאַראייכענען אויף ספּעציעלע פאַר־מולאַרן (עדות־בלעטער) פון „יד ושם". די רעגיסטראַציע וועט דורכגעפירט לויטן עדות־זאָגן פון קרובים און באַקאַנטע. די רעגיסטראַציע איז אין גאַנצן אַן אומזיסטע און דאָס פאַראייביקן די קרובים קאָסט נישט קיין געלט.

אַזוי ווי דאָס רוב קרבנות האָט קיין קברים נישט, אַדער זייערע קברים זיינען אומבאַקאַנט, וועט דאָס צענטראַלע אַנ־דענק־וועדט פון יידישן פאָלק באַטראַכט ווערן ווי זייער מצבה און אין פּנקס פון „יד ושם" וועלן פאַראייביקט ווערן זייערע נעמען.

לויטן פאַרלאַנג פון די קרובים וועט מדינת־ישראל געבן די אומגעקומענע און געפאַלענע אַנדענק־בירגערשאַפט, וואָס וועט זיין דער סימבאָל און צייכן וואָס זייער אַנדענק איז אייג־געשלאָסן געווארן אינעם לעבנס־בונד פון אונדזער פאָלק און לאַנד.

2. אויפבוי פון אַנדענק־בנינים אויפן געדענק־בארג (הר־הזכרון) — אַ שטח, וואָס געפינט זיך ביים ראַנד פון ירושלים, אין שכנות פונעם הערצל־בארג.

לויטן פּלאַן וועלן אויפגעבויט ווערן: אַ בנין פאַרן עצג־טראַלן אַרכיוו און פאַר דער ביבליאָטעק פון „יד ושם"; אַ היכל־זיכור און „היכל גבורה" צום אַנדענק פון די מיליאָנען קדושים און גבורים; אַ קינסטלערישער מאָנומענט אויסגעהאַקט פון די פעלזן פון אונזער לאַנד, אַ בית־הכנסת צום אַנדענק פון די טויזנטער צעשטערטע בתי־תפילה און שולן.

3. אַרכיוו: זאַמלען היסטאָרישע מאַטעריאַלן וועגן דער תקופה פון אומקום און גבורה; דאָקומענטן, אויפרופן, בילדער אאַזוי"ו, וועלכע זאָלן געבן אַן אָפּשפּיגלונג פון דער חורבן־תקופה.

4. „יד ושם" באַמיט זיך איינצווארצלען אין פּאָלק דעם מנהג פון יאָרצייט וואָס איז באַשטימט געווארן דורך דער כנסת אויף כ"ו ניסן. אין דעם טאָג ווערן אָפּגעהאַלטן טרויער־פאַראַמלונגען. אין דער פרעסע ווערן פאַרעפנטלעכט זכרונות און אַרטיקלען וועגן דער תקופה פון אומקום און גבורה און אין די קינדער־שולן ווערן אָפּגעהאַלטן לעקציעס און טרויער־פייערונגען פאַר די שילער.

אויסער די אויבן־דערמאָנטע אויפגאַבן האָט „יד ושם" זיך געשטעלט פאַר אַ ציל נאָך אַ ריי טעטיקייט, וואָס זיינען פאַר־בונדן מיטן פאַראייביקן דעם אַנדענק פון אונדזערע געפאַלענע קדושים.

עס איז אויסער יעדן ספק, אַז די צענטראַלע אינסטיטוציע צו פאַראייביקן די קדושים דאַרף זיין אין מדינת ישראל. נישט

געקוקט וואס אין דעם קליינעם לאנד ישראל לעבן היינט סך־הכל איין אין א האלב מיליאן יידן, אין פארגלייך וועז אין איין שטאט ניו יארק לעבן ארויבער 2 מיליאן יידן, — דאך איז די אויפמערקזאמקייט פון גאנצן וועלט־יידנטום ווי אויך פון דער נישט־יידישער וועלט, געווענדט צו דעם פונקט וואו עס לעבט, א זעלבסטשטענדיק פריי מלוכה־לעבן א טייל פון יידישן פאלק.

ביי דער פייערונג פון 50 יאר געזעלשאפטלעכע ארבעט פון דעם מוטיקן טשענסטאכאווער ארבעטער. קעמפער אין געזעל־שאפטלעכן טוער, פריינט רפאל פעדערמאן, דארף אויך, לויט אונדזער מיינונג, דערמאנט ווערן דער הייליקער חוב וואס ליגט אויף אלע טשענסטאכאווער לאנדסמאנשאפטן אין גאר דער וועלט, צו פאראיביקן די קדושים פון אונדזער שטאט.

די „ארגון יוצאי טשענסטאכאוו" אין ישראל, באנייען איצט די רעגיסטראציע דא אין לאנד און וועלן גערן מטהעלפן די אלע לאנדסמאנשאפטן ווי אויך יחידים וואס וועלן צושטיין צו דער דאזיקער הייליקער אקציע.

יזכור

לזכרון נצח

אין אנדענק פון אונדזערע עלטערן, ברידער און שוועסטער, משפחה און קרובים
ה"ד

מיר וועלן אויך קיינמאל נישט פארגעסן!

א

ד״ר פילִיפּ אָקסער, געבוירן אין פּשעמישל. שטודירט אין ווין־ עסטרייך, און אין איטאליע, וואו ער האָט באַ־ קומען זיינע דאָקטאָראַטן פון פילאָזאָפיע, כעמיע און מוזיק. קומענדיק קיין פוילן האָט ער מיט גרויס מי געַ־ האַלפן בויען און אַרגאַניזירן די יידישע גימנאַזיע אין סטאַניסלאַוואוו און דאַרטן געווען דער ערשטער דירעק־ טאָר. אין יאָר 1925 האָט ער זיך איבערגעקליבן קיין טשענ־ סטאָכאוו, וואו ער האָט אויפגעבויט אַן אייגענע גימנאַזיע

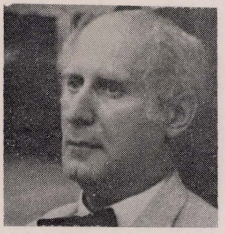

פאַר יידישע קינדער, אין וועלכע ער האָט, צוזאַמען מיט זיין פרוי קלאַראַ, אויך אַ לערערין אין דער גימנאַזיע, זייער פיל מי און אַרבעט אַרייגגעליגט אין דער דער־ ציאונג און בילדונג פון דער יידישער יוגנט. ער איז אומגעקומען צוזאַמען מיט זיין פרוי אין יאָר 1942, אין דער צייט פון דער ליקווידאַציע פון די יידן אין טשענ־ סטאָכאוו.

מוטער — חיה, ברודער — אברהם און עליע דוד אַב־ ראַמאָוויטש. רחל אָבראַמאָוויטש־זאָטענשטיין

יעקב איצקאָוויטש, זיין פרוי גיטל, זין: משה דוד, בייַ־ ניש, איציק און חיים.

בערל איצקאָוויטש, מאָנטרעאל.

פאָטער — אבא אָזשעך, מוטער — פייגל אָזשעך, ברודער — דוד, זיין פרוי רייזל, צווויי זין — הערשל און לעאָנעק אָזשעך. טעכטער — פרימעט און באַשע, שוועס־ טער — דבורה, איר מאַן חנינה האַלבאַרן; זייער טאָכ־ טער — פרימעט און איר מאַן לודוויג וואלף; זייער טאָכטער — באַשע און איר מאַן יוסף סטאל, זייער טאָכ־ טער שרה, און איר זון הערש דוד, זיין פרוי און צוויי קינדער; זון משה; שוועסטער בלומע מיט איר מאַן לייבל פערעלמאַן. צינע אָזשעך

לייבוש נודעלמאַן, זיין פרוי פּערל, זין — מיכאל, זלמן, דוד, איילע. טעכטער: נאַדזשע און רויזעלע.

בערל איצקאָוויטש, מאָנטרעאל.

הערשל זילבערמאַן און זיין פרוי רבקה.

בערל איצקאָוויטש, מאָנטרעאל.

פאָטער: שמואל יעקב; מוטער: דבורה (אַנגליק). שוועס־ טערן: פראַדעל, חיה שרה; ברידער: חיים, הענעך.

איציק אָלעקסאַנדראָוויטש, ניו יאָרק.

שילים אָלעקסאַנדראָוויטש, פּאַריז.

ב

מוטער — טויבע (פון דער היים קאָזשיץ); ברידער — יעקב, יהודה, הענעך, פרוי רייזעל (פרעפּעליצקי); זון — בערל. אַלע אומגעקומענע אין טרעבלינקע. פאָטער—בערל, געשטאָרבן אין יאָר 1930 אין עלטער פון 69 יאָר.

אברהם לייב באָמבע, ניו יאָרק.

פאָטער — עוזר בצלאל האמבערגער; מוטער — ביילע; ברידער — שלמה, משה, לייבל; שוועסטער — לאה.

רבקה באמבע (פון דער היים האמבירגער) ניו יאָרק.

טאָטע — אשר זעליג בארנשטיין; מאַמע — דאָברע שפּרינצע און יצחק שילדהאוז; רבקה בארנשטיין; משה בארנשטיין און משפּחה; פעטער שמואל זינדל; דאָברע זיסל; חיה; פעטער — הערשל מישלמאַן און פרוי; טאָנטע ליבע; אסתר רחל; הענעך זשעלינסקי — פאָטער; אירקע באזשיקאָווסקאַ; העלא גליקסאַן; שלאָמעק; דאָשע; איזשעק; גוטשע לעפקאָוויטש; הערמאַן; דאָשע, טאָלעק; קאראלא שמולעוויטש, הענעיק, דאָשע; מאיר זשעלינסקי; רויטקע; דאלא; הענעיק זשעלינסקי, און מומע אָדל.

משה און פראַנקא באַרנשטיין, ניו יאָרק

צום אייביקן אָנדענק פון אונדזערע נאָענטסטע קדושים, וואָס זיינען געפאַלן אויף קידוש השם דורך היטלער׳ס באַרבאַרן.

די אומגעקומענע: ברודער — זעליג בראָט, פרוי רבקה, זון שמואל; שוועסטער — כוואָלע לעווקאָוויטש (בראט), איר טאָכטער חנה און זון ליפמע; פּלימענינק — אברהם בראָט, זיין פרוי רוזשע און טאָכטער.

זייער פריצייטיקן אומשולדיקן טויט וועלן מיר קיין מאָל ניט פאַרגעסן און די רוצחים קיין מאָל ניט פאַרגעבן.

יאָשקע בראָט
חיים בראָט
פראָדל גליקסמאַן (בראָט)
יחזיאל בראָט
יאָנקל בראָט (זון פון זעליג און רבקה בראָט).

פֿאָטער — אייזיק; ברודער — קאָפּל בוזשעזשינסקי; שוועסטער — באַלאַ, רעגינא און מאנישאַ.
שוועסטער ברזשעזשינסקי־בליבאָום, ניו יאָרק.

פֿאָטער — משה; ברודער — זיגמונט; שוועסטער — סאַלאַ, בעלאַ, אַנדזשיא און דאָרא.
דוד בליבאָום, ניו יאָרק

פֿאָטער — יצחק, מוטער — גיטל; שוועסטערן — מינדל, מרים, לאה און הענדעל; ברודער — בינם יענקעל.
פראָניע בלום (פון דער היים בראַט), ניו יאָרק
העלע זשאַלאַנדזש (פון דער היים בראַט)

מיין משפּחה, עלטערן — מאָטע בירנבוים; שוועסטער — טשאַנע־פייגל.
א. בירנבוים, מאָנטרעאַל.

פרוי זעלדא ברום־קושעפּיצקא, און קינדער: הענריע און לאהלע וואָס זיינען אומגעקומען דורך די נאַציס אין טרעבלינקע. זאָל מיין פּאָליטישע און געזעלשאַפטלעכע אַר־בעט אין ישראל זיין זייער בעסטע מצבה.
ברום, אברהם, ירושלים.

מיין משפּחה: מאיר, אַלטע נאכע, איצעק טשאַרני, מרדכי מרים, ליבע, געצל שלימער, ישראל, לאה, חיה, גיטעל טשאַרני.
אייער ברודער, שוואָגער, אייניקל מאָקס בליטץ.

עלטערן — מרדכי און רייזל לאה; ברודער — הערשל; שוועסטערן — רבקה־מלכה און איטע.
מאיר לוי בוכוואַלטער, מאָנטרעאַל.

מיין משפּחה: ד״ר דוד קאָגאַן, פרוי העלענא און קינד, אויך פאַמיליע רענבוים.
רענא ברון־וואָגאָ, מאָנטרעאַל.

עלטערן — לייביש און יענטל; ברודער — שמשון; שוועסטער — רוזשע שטיירער מיט איר 4־יאריקן זון, משה; פעטערס: יאָקוב לעוקינסקי און זיין פרוי פייגל (פון דער היים שליווינסקי; יענקל בערקאָוויטש און זיין

פרוי אסתר; קלמן הויפטמאַן און זיין פרוי ביילע (פון דער היים שליווינסקי); דוד הערשליקאָוויטש און זיין וויב חנה (פון דער היים בערקאָוויטש) — אַלע אומגעקומען אין טרעבלינקע. שמשון איז אומגעקומען אין יאָר 1945 אויפן וועג פון קאָנצענטראַציע לאַגער פון שפּייכינגען קיין דאַכוי.
מאָטוש בערקאָוויטש און ענניא פעדערמאַן (פון דער היים בערקאָוויטש)

ג

געלקאָפף לייזער און בלומע (פון דער היים חיים גראָס־בערג) געווען באַקאַנט אונטערן נאָמען בלומע קלמן בע־קערס, טאַכטער פון קלמן און חנה. געב. אין טשענסטאַכאָוו. בלומע מיט איר פאַמיליע זיינען אין די יאָרן פון 1939־1945 אומגעבראַכט געווארן דורך די דייטשישע רוצחים.
מעקס און בלומע גראָסבערג, לאָס אַנדזשעלעס

בריידער: עליע בער, משה שלמה; שוועסטער בלומע אי־סאַקאָף (גליקסמאַן) מיט זייערע פאַמיליעס.
חנא גליקסמאַן

אין אַנדענק אונדזער אומפאַרגעסלעכע משפּחה, וואָס איז אומגעקומען אין טשענסטאַכאָוער געטא.
איזידאָר גראָדאָן, סאָן פראַנסיסקא, קאַל.

לייביש געלבער, געשטאָרבן 1937, טשענסטאָכאָוו
אסתר רחל געלבער, אומגעקומען אין אַקציע, 1942.
מלכה קאזשוך־געלבער, מיטן מאַן און קינדער — אין אַקציע, 1942.
יחזקאל געלבער, געשטאָרבן אין לעצטן טאָג פון באַ־פרייאונג אין נאַכטהאוזען, 1945, פרוי און קינד אומגעקומען אין אַקציע, 1942.
אבא געלבער, אומגעקומען אין אַקציע מיט פרוי, 1942.
יהודה געלבער, זון פון יוסף און רייזל, אומגעקומען אין בונקער, 1942.
איבערגעבליבענע: יוסף, מרים, פייוול.

יצחק שלום גאָלדבערג, זון פון שלמה זלמן און בלומע, אַן אייניקל פון יענקל גרוינעם, געבוירן אין טשענסטאָכאָוו, אין יאָר 1898, חתונה געהאַט מיט געניגענדל ראָזענ

טאָל. מיין ברודער, זיין פרוי און ניין קינדער — ווייסן מיר אַפילו נישט ווו זייער געבוירן איז.

לואיס גאָלדבערג, ניו־יאָרק.

מיינע אומגעבראַכטע פאַרהייראָטע שוועסטער — פעלע, אסתר, בלומע, מענער און קינדער.

אייער ברודער וואָס האָט אייך ניט פאַרגעסן,
נחום געלבער, מאָנטרעאל.

מוטער: פייגעל (פון דער היים פייערמאַן); ברודער: בערל. אומגעקומען אין טרעבלינקע 1942.

זיסקינד גוטמאַן, טאָראָנטאָ.

עלטערן: לאָזער און מרים; ברידער: יוסף, חמיה; שוועסטער ראָבעל און שוואָגער מרדכי־יוסף שטענצעל.

חנא גליקסמאַן

פאָטער: עליע בער; מוטער: פּערעל (פון דער היים פאָפּטער); שוועסטער: חנה־לאה ריכטער, שרה בראָטמאַן; ברודער: יחזקאל דוד. אומגעקומען אין טרעבלינקע אין יאָר 1942.

פרימעט גוטמאַן פון דער היים גליקסמאַן, טאָראָנטאָ

מיינע נאָענטע חברים ראָזענבלום, מאיר און דוד; פאָלאָ קאָמינסקאָ; פּנחס לעווינשטיין; גערשאָנאָוויטש, גרשון, גראָענאָק הערשל; שימשע יאָקובאָוויטש, פרעפעליצקאָ, שרה; רבקהלע פייערשטיין און דאָרע; רחל קויפמאַן, לייבל העלפגאָט, זיגאָס זלמן, שליווקא, סטאָפניצער (סטעפאַן), און נאָך אַנדערע.

לייבל בערגמאַן, פּאַריז.

בארזשיקאָווסקי, שמואל מענדל, פייגע־חיה, אברהם־יחיאל, שלמה, לייב, הערשל, ישראל, מינדל.

קראָנדל גליקסמאַן, ניו יאָרק.

פאָטער — משה גליקסמאַן, מוטער — רייזעל;
די שוועסטער — פרימעט, בלומע, הינדע
די ברידער — מאיר־הערש און הענעך
אלע געבוירן אין טשענסטאָכאָוו. אומגעקומען אין 1942.

יוסף גליקסמאַן, טאָראָנטאָ, קאָנאָדע.

אונדזערע טשענסטאָכאָווער קדושים.

ישראל און גיטל גראָסמאַן, ניו יאָרק.

מאָן — מאיר; זון — נחום; טאָכטער — חיה.

רחל גרעלבער, ניו יאָרק.

אומגעקומען אין טרעבלינקא אין 1942, מיט דער 4טער אַקציע, אַ טאָג פאַר הושענה־רבה.

עלטערן — שלמה און דבורה־רחל; שוועסטערן — ליבע, פרימעט, שרה. מיט דער 2טער אַקציע, ערב סוכות; שוועסטער — אסתר פראָנק מיט איר טעכטערל מרים; מיין קינד מענדעלע, 13 טאָג אין תשרי, אין מאַסן־קבר, קאָוונ גאס אין טשענסטאָכאָוו.

מיט דער 5טער אַקציע, שמחת־תורה: מיין געוועזענע פרוי אסתר (עדזיא) (מיידלשער נאָמען אויך גליקסמאַן).

ליפמאַן גליקסמאַן

אברהם גאָלדבערג, געשטאָרבן 4 טעג אין חודש אלול, 1942 אין טשענסטאָכאָוו.

רחל גאָלדבערג (פרוי פון אברהם), געבוירן קרעמסדאָרף. דערמאָרדעט דורך די נאַצים (אין דער צייט פון די אויסראטונגס אַקציע), 17 טעג אין חודש תשרי, 1942 אין טשענסטאָכאָוו. באַערדיקט אין מאַסן־קבר אויף קאָוויא גאס.

דוד גאָלדבערג (זון פון אברהם), מיט זיין טאָכטער האַניאַ. אַוועקגעשיקט פון טשענסטאָכאָוו אין סעפּטעמבער 22, 1942 (11 טעג אין חודש תשרי) אין טויטן לאָגער טרעבלינקע.

יעקב גאָלדבערג (זון פון אברהם), דערמאָרדעט ביים ליק־ווידירן די קלייניע געטא אין טשענסטאָכאָוו, 26טן יוני, 1943.

סטעפא, גאָלדבערג (פרוי פון יעקב) געבוירן מעלאָ־כאָוויץ. אַוועקגעשיקט פון טשענסטאָכאָוו אַקטאָבער, 1942, אין טויטן לאָגער טרעבלינקא.

זעליק גאָלדבערג (זון פון יעקב), אומגעקומען אין ק. צ. בוכענוואַלד (דייטשלאַנד), 1945.

בערעק גאָלדבערג (זון פון יעקב) אַוועקגעשיקט פון טשענסטאָכאָוו (פּאָאַצאָווקע גאָלגאָטא), אָקטאָבער, 1942, אין טויטן לאָגער טרעבלינקא.

הענינע גאָלדבערג (זון פון יעקב), דורכגעמאַכט ק. צ. האַסאַג, טשענסטאָכאָוו אין ק. צ. בוכענוואַלד. געשטאָרבן אין אַ סאַנאַטאָריום, שווייץ, 18 יאָנ. 1946.

יצחק גאָלדבערג (זון פון אברהם), אומגעקומען דורך די נאַצים (דאָטע אומבאַוואוסט).

אהרן גאָלדבערג (זון פון אברהם), מיט פרוי פּאָלאַ (געבוירן אַראַנאָוויץ, פון טשעענסטאָכאָוו, און קינד. געוואוינט אין בענדין, אומגעבראַכט אין ק. צ. אוישוויץ, 1943.

העלאַ סאָלאָמאָוויץ (געבוירן גאָלדבערג), געוואוינט אין בענדין, מיט 2 קינדער אומגעבראַכט אין ק. צ. אוישוויץ, 1943.

פּינקוס סאָלאָמאָוויץ (מאַן פון העלאַ גאָלדבערג), געשטאָרבן אייניקע טעג נאָך די באָפרייאונג אין ק. צ. בערגען־בעלזען, אַפּריל 24, 1945.

יוסף ראזיינסקי און פרוי קיילע (געבוירן קאטט), געווינט אין קלאָמניק ביי טשעענסטאָכאָוו. אַוועקגעשיקט פון גאַרשקאָוויץ (ביי פּיעטראקאָוו) אין טויטן־לאָגער טרעבלינקא, 12 טעג אין חודש חשון, 1942.

אהרן ראזיינסקי (זון פון יוסף), מיט טאָכטער שיינדל. אַוועקגעשיקט פון ראָדאָמסק, אָקטאָבער, 1942, אין טויטן לאָגער טרעבלינקע.

זאַלמע ראזיינסקי (זון פון יוסף), געשטאָרבן אין די קליניע געטאָ, טשעענסטאָכאָוו, 1943.

שיינדל ראזיינסקי (פרוי פון זאַלמע), געבוירן רובינשטיין. מיט טאָכטער דערמאָרדעט ביים ליקווידירן די קליינע געטאָ אין טשעענסטאָכאָוו, 26טן יוני, 1943.

אברהם ראזיינסקי (זון פון יוסף), אַוועקגעשיקט פון נאָוואָראָדאָמסק, אָקטאָבער 1942, אין טויטן לאָגער טרעבלינקא.

מייער ראזיינסקי (זון פון יוסף) און קינד, דערמאָרדעט דורך די נאַצישׂ אין נאָוואָראָדאָמסק, 1943.

סאלא ראזיינסקי (פרוי פון מייער), געבוירן באגייסקי. געשטאָרבן אין נאָוואָראָדאָמסק, 1941.

משה סאָבאָל, געוואוינט אין נאָוואָראָדאָמסק, און פרוי פראַניא (געבוירן ראזיינסקי), מיט 2 קינדער, אַוועקגעשיקט פון נאָוואָראָדאָמסק אָקטאָבער 1942 אין טויטן לאָגער טרעבלינקא.

יעקב זיידמאַן, געוואוינט אין נאָוואָראָדאָמסק, און פרוי גוטשא (געבוירן ראזיינסקי), מיט 2 קינדער, אַוועקגעשיקט פון נאָוואָראָדאָמסק אָקטאָבער 1942 אין טויטן לאָגער טרעבלינקא.

זעליק און שמואל יחזקאל, זין פון משה גאָלדבערג, געבוירן אין נאָוואָראָדאָמסק. אַוועקגעריסן דורך די נאַצישע חיות דעם 10טן אָקטאָבער 1942, 30 טעג אין תשרי תש״ג. אומגעבראַכט געווארן אין טויטן לאָגער טרעבלינקא.

אהרן מרדכי (מאָרקוס) גאָלדבערג (פון פון דוד) דורכגעמאַכט ק. צ. האסאג טשעענסטאָכאָוו. געשטאָרבן אין פראַנקפורט, דייטשלאַנד, 23 טעג אין חודש ניסן, 1948.

משה און יאַדזיע (יאָכעט) גאָלדבערג (רוזשאָנסקי), ניו־יאָרק

ד

מיינע ברידער

אברהם, איציק און זיסער, שוועסטער — גיטל, רבקה, נאַכע און דאָבערע.

דוד דיאָמאַנד, ניו יאָרק.

עלטערן:

דער טאַטע, יצחק מאיר בן יוסף, ע״ה, ה׳ שבט, תש״ה
די מאַמע חיה שרה בת חנוך הענין ע״ה, ד׳ תמוז, תש״ה

מיין עלטסטע שוועסטער:

הענדיל לאה בת יצחק מאיר ה״ד

און מיינע צוויי ברידער:

מנחם מענדל בן יצחק מאיר

און מיין יינגסטער ברודערל

ישראל־שלמה בן יצחק מאיר ע״ה.
הענין דזובאַס, דעטרויט.

עלטערן — מאיר און חנה; ברידער — שלמה און שמעון; שוועסטער — יענטע, הינדע און פייגל פּיעפּש; מיין טייערן מאַן, פּאָטער און זיידע — שלמה דילעוווסקי.

אסתר דילעוווסקי און פּאָמילין פּיעפּש, מאָנטרעאל.

אונדזערע געשוויסטער — גרשון און ליבע עסטיג מיט זייערע קינדער — אברהם און קאַראָלין מיט זייערע טעכטער.

מיני און יחזקאל דוימאַן, ניו יאָרק.

פּאָטער — יעקב צבי; מוטער — גוטשע; שוועסטער — פייגעלע; ברודער — משה; שוועגערין — חנה, (פון דער היים פרעגער) און זייערע צוויי קינדער: שרהלע און חוה׳לע.

שלמה וואָגאָ, מאָנטרעאל
און חיהלע ראָטמאַן־וואָגאָ, ניו יאָרק.

עלטערן — יוסף און רחל הערשליקאָוויטש; פרוי׳ס עלטערן — שמואל און מאַטעל גאַרסטע.

רובין הערשליקאָוויטש־הוירש
רושקע הוירש־גאַרסטע, ניו יאָרק

עלטערן — אברהם און חוה; ברודער — יודל און שוועסטער — לאה.

מיניע האבער (פּאָמילין) מאָרקאָוויטש, מילוואָקי.

עלטערן — הערשל און פרייד; שוועסטער — קריינדל, אסתר, חנה און רבקה מיט זייערע מענער און קינדער.

פּעלאַ הערצבערג און דזשעק טאזעוויטש, ניו יאָרק.

ה

עלטערן — ברוך־יוסף און שרה־הינדע שלינגבוים.
טאָכטער ראָזע האָנדעלסמאַן, ניו יאָרק.

פּעסע העלפגאָט (פון דער היים ליבערמאַן). געבוירן אין פּשעריוו. דערשאָסן אין יולי 1943 בעת דער ליקווי־דאַציע פון טשענסטאָכאָווער קליינעם געטא. צוזאַמען מיט איר אייניקל אַניע, טאָכטער פון יחיאל העלפגאָט.

יחיאל מאיר העלפגאָט (זעצער), געבוירן אין טשענסטאָכאָוו. אומגעקומען אין ווארשעווער געטא אין 1943 מיט פרוי און זון.

דוד העלפגאָט, געבוירן אין טשענסטאָכאָוו. געווארן דער־פאָרטירט פון בעלגיע מיט פרוי און טאָכטער.

מלכה העלפגאָט, געבוירן אין טשענסטאָכאָוו. אַרעסטירט דעם 16טן יולי 1942 אין פאַריז און דעפּאָרטירט.

שרה בערגמאַן (פון דער היים העלפגאָט). געבוירן אין טשענסטאָכאָוו. אַרעסטירט דעם 16טן יולי 1942 אין פאַריז מיט איר זון און דעפּאָרטירט. מאַן נחום בערג־מאַן, געווען אין לאַגער פיטיוויץ ביי פאַריז; פון דאָרט דעפּאָרטירט קיין אוישוויץ.

לייבל העלפגאָט, געבוירן אין טשענסטאָכאָוו; דעפּאָרטירט קיין טרעמבלינקע אין אָקטאָבער 1942.

פאָטער — בערל; מוטער — פרימעט; זון — ישראל יצחק; ברודער — בונעם; סטעפע קאָקאטעק (פון דער היים וויטשיק) די שוועסטער פון פעלע.

יעקב און פעלע האָפמאַן.

עלטערן — נפתלי און שרה; פרוי — ענא.
בען האָנדוועדקער, שיקאָגאָ.

ז

מיינע ליבע עלטערן: מענדל און רבקה, און געשוויסטער: משה, שאול, טויבע, קיילע און הינדעלע וואַרגאַן.
קאַפּל און האָדעס וואַרגאַן.

מיין מוטער חיה וואַרגאַן.
קאַפּל, האָדעס און שימעק וואַרגאַן.

עלטערן — משה הערש און רויזע מיענטקעוויטש; ברידער — פייטל און קאַלמע.
אברהם וואַרשאַווסקי, לאָס אַנדזשעלעס

עלטערן — שמואל נתן און אסתר; ברידער — משה דוד און אברהם מאָכל; שוועסטער חיה.
שימע און רייזעל וואַזשניצע, לאָס אַנדזשעלעס.

עלטערן — ביניש און שרה בלימע; ברודער — קלמן; שוועסטער — עטל, דינה, שפרה און יאַדושא.
בען וואַזשניצקי, פון דער היים וויינשטאָק, לאָס אַנדזשעלעס, קאַל.

עלטערן — חיים און ליפשע; ברידער — בן ציון, שלמה מרדכי, לייב, אהרן און אלטער.

משה וואלמאן

פרענסיס פאָרטעל־וואלמאן

אונדזער מאן און פאטער — לייבל ווינדמאן, געבוירן אין טשענסטאכאוו. דעפארטירט פדן פאריז. אוועקגעריסן אין דער בליענדער יוגנט. אומגעקומען אין אוישוויץ.

פ. און דזשאקלין ווינדמאן.

זלמן וואזשניצע, זון פון ביניש און פראדל (פון דער היים פעדערמאן) געבוירן אין טשענסטאכאוו דעם 1טן דעצעמבער 1916, געענדיקט די פאלקס שול און זעצט פאר זיין לערע אין דער טשענסטאכאווער האנדווערקער שולע. פון זיין יוגנט אן געהערט צו דער ציוניסטישער ארגאניזאציע פון „השומר־הצעיר". אין יאר 1939, מיטן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה פארלאזט ער פוילן צוזאמען

מיט א גרופע חברים פון דער באוועגונג און קומט אן קיין ווילנע, וואו ער זעצט פאר זיין געזעלשאפטלעכע ארבעט. פון דארט ווערט ער פארשלעפט קיין סאוויעט רוסלאנד און איז פארפאלן געווארן. געטיילט דעם גורל פון טויזנטער אנדערע פליטים.

די לעבן־פאדבלבענע ברידער: משה ס. בענעדיקט־וואזשניצע, מאנטעווידעא
דוד ושניצה, חיפה, ישראל
דער פעטער: רפאל פעדערמאן, ניו יארק.

לייבל ווינדמאן — דעפארטירט פון פאריז, אומגעקומען אין אשוועגנטשים.

פוילאש און דזשאקלין ווינדמאן, ניו־יארק.

שוועסטער — שרה ווילינגער־מאקאפסקי און איר פאמיליע.

מאקס ווילינגער, ניו יארק.

עלטערן — בערל און פריידע; טעכטער — רויזע־מרים; ברידער — קאפל, הערש, יאנקל.
עלטערן פון דער פרוי — זלמן און רחל וואקסמאן; שוועסטער — כאווטשע, פראניע, העלע; ברודער קלמן.
יצחק וויכמאן און פרוי, שיקאגא

עלטערן — יוסף־שאיע און ביילע, פון דער היים שטשעקאטש; ברודער — גוטעק.

בערנארד און יאמעק וויפבערג, טאראנטא.

עלטערן — לאזער, מאניע; שוועסטער — פערל, שבע; ברודער — איציע לייב.

וואלף ווינדמאן
פאריז, פראקרייך

ז

עלטערן — שלמה און שרה; ברודער בערל (בערנאַרד).
ישראל לייב (לעאָן), אברהם (אַבראַם) זאלאַנדזש,
ניו יאָרק.

עלטערן — לייב און לאה; בריידער — חיים און שמואל.
רחל זילבערשטיין (זיידמאַן) און פאַמיליע, שיקאַגאָ.

עלטערן — רפאל־יצחק און נאָכע; בריידער — אבא;
שוועסטער — חיים־שלמה; שוויגער — מירל (געלבאַרד);
שוואָגערס און שוועגערינס מיט זייערע משפחות.
אפרים זיידמאַן און פאַמיליע, שיקאַגאָ.

וואָווע זאַנדשטיין — דער פאָטער פון יצחק, און אייניקל אריה לייב.

פאָטער, יצחק, מוטער — מאַניע און אריה לייב.

בערנארד זאַנדשטיין, דער זון פון וואָווע, אומגעקומען אין קאָטאָוויץ, געווען אַ פרנס אין דער יידישער קהילה.

וואָווע זאַנדשטיין, אַלס סאָלדאַט אין דער צאַרישער אַרמיי

אריה לייב זאַנדשטיין, ליטעק, ניו יאָרק, געטראָגן דעם בלעכענעם צייכן־נומער: 4363, אין דער קלייגער געטאָ. (דערמאָנט אין בוך „טש. יידן", זייט 238).

אויפן בילד געפינען זיך מענדל און אסתר זיגאס, עלטערן פון הערי זיגאס — טוער און מיטאַרבעטער פון טשענסטאָכאָווער רעליף — אין זיינע בריידער חיים־דוד און זלמן וועלכער איז געווען אַקטיוו אין טשענסטאָכאָווער נאַדל־פאַראיין און אַ מיטגליד אין דער בונדישער אַרגאַניזאַציע. מענדל און אסתר זיגאס און דער ברודער חיים־דוד זיינען אומגעקומען אין דער לעצטער אַקציע אין טשענסטאָכאָווער געטאָ אין 1943. דער יינגסטער אין דער משפחה — זלמן — האָט אַ קראַנקער באַוויזן איבערצוליעבן די דייטשן און איז אין טערעזיענשטאָט אריינגענומען געוואָרן אין אַן אַרטיקן שפיטאָל. שפעטער איז ער צוזאַמען מיט אַ גרעסערער גרופּע קראַנקע, דורך די רוסן אויפגעלאָדן געוואָרן אויף לאַסט־אויטאָס און אַוועקגעפירט געוואָרן. פון דאַן אָן איז יעדער שפור פון אים פאַרשוואונדן.

יאַנקל צימבערקנאָפף, געבוירן 1892 אין טשענסטאָכאָוו.
בריינדל צימבערקנאָפף (פריימאַן), געבוירן 1894 אין טשענסטאָכאָוו, געשט. 1922.
שיינדל צימבערקנאָפף, געב. 1916 אין טשענסטאָכאָוו
און טאָכטער בריינדל, 1 יאָר אַלט.
אַ חוץ דער מאַמען און שיינדלס מאַן זיינען אַלע אומגעקומען ביי דער אַקציע אין יאָר 1942.
לאה זאַמפער (צימבערקנאָפף)

יאָסל זאַמפער, געבוירן 1887 אין פּרושעראָוו.
אידעס זאַמפער (ראָטמאַן), געבוירן 1889 אין גידזשעל.
גאָלדע זאַמפער, געבוירן 1912 אין טשענסטאָכאָוו, און
זייער טאָכטער רבקה, 2 יאָר אַלט.
מרים זאַמפער, געבוירן 1914 אין טשענסטאָכאָוו.
רבקה זאַמפער, געבוירן 1918 אין טשענסטאָכאָוו.
רייזל זאַמפער, געבוירן 1920, אין טשענסטאָכאָוו.
אסתר זאַמפער, געבוירן 1923 אין טשענסטאָכאָוו.
אַלע אומגעקומען אין טשענסטאָכאָוו בשעת דער אויסזידלונג אין יאָר 1942.
שמחה זאַמפער, ניו יאָרק.

פאַטער — שמואל; מוטער — לאה.
ישעיה און שפרינצע זיגאַס

עלטערן — משה און אסתר לאה; שוועסטער — פייגל, יעטא, ליבע, רייזל; ברידער: ברוך און יצחק.
אפרים און לאַטאַ זילבערגלייט, ניו יאָרק

עלטערן — זיסקינד און הענדל.
ברודער — יאָסל מיט זיין פרוי און קינדער.
שוועסטערן — רחל לאה גאָטיינער מיט איר מאַן און קינדער.

ליבע, וואַרשאַווסקי, מיט מאַן און קינדער.
לאה גליקסמאַן, מיט מאַן און קינדער.
רייזל, פּלאָצקי, מיט מאַן און קינדער.
יאבעט, שטייער, מיט מאַן און קינדער.

ד"ר מאָריס זיידמאַן, טאָראָנטאָ, קאַנאַדע.

ט

דוד און שרה טשאַרני, געוואוינט אין טשענסטאָכאָוו, וואַרשאַווסקאַ 19. אומגעקומען — יום כפּור, 1942.
א. טאַנסקי, ניו יאָרק

פּאָטער — סאַלאָמאָן און מוטער — סאַלאָמעאַ, שפּיץ. שוועסטער—האַנקאַ פרידמאַן, שוועסטער—מילאַ שפּיץ — אומגעקומען אין 1942 אין טרעבלינקא.
ראָמאַ טוכבאַנד־שפּיץ, עליזאַבעט, נ. דזש.

הערשל טשערני, אומגעקומען אין אָקציע, 1942.
דבורה טשאַרני, אומגעקומען אין אַ קציע, 1942.
איטשי טשאַרני, אוממעקומען אין געטאָ 1943, מיט פּרוי און קינד.
רחל־לאה אויפנער־טשאַרני, מיט מאַן און קינד — אומ־געקומען אין אָקציע, 1942.
מאַניע טשאַרני, אומגעקומען אין אָקציע, 1942.
סאַלי טשאַרני, אומגעקומען אין אָקציע, 1942.
איבערגעבליבענע: ראָזאַל, אסתר, משה.

ליבע, גרשון, ישראל, חנה, הערשל, און אברהם עסטיג. אברהם, קריינדל און ברוינדל געלבאַרט — אומגעקומען אין פראַנקרייך.
העלען (פון דער הימ דוימאַן), און משה טשאַרני, ניו־יאָרק

י

עלטערן — שמחה און הינדע שעווע יאָקובאָוויטש; שוועס־טער — פּעסל יאָקובאָוויטש — אין עלטער פון 11 יאָר. ברודער הערשל, וועלכער איז אומגעקומען ביים ליקווי־דירן די קליינע געטאָ, אַפּריל 1943, אין עלטער פון 28 יאָר.
ישראל יאָקובאָוויטש און רבקה־יאָקובאָוויטש־קאָכען טאָראָנטאָ, קאַנאַדע

זון — העניעק, אומגעקומען דער 26טן יוני, 1943, גע־בוירן דעם 17 אַפּריל 1934.
די עלטערן ישראל און פערל יאַקובאָוויטש, טאַראַנטאָ, קאַנאַדע

פאָטער: אברהם; שוועסטערן: רוזשא לאַנדוי, פעלא שייעוויטש מיט זייערע מענער און קינדער; ברודער פּנחס; קינדער: פעלאַ בראניע, יאָסעק און לאַלאַ.
ל. יאַכימעק, ישראל

עלטערן — שלמה און חיה; שוועסטער — מאלע.
עלטערן — מרדכי און חיה; שוועסטערן — ראָבטשע און נאַדזשע.
פאַמיליע יאַקובאָוויטש, שיקאַגאָ.

עלטערן — מנשה און איטע; ברידער — משה, וואָלף; שוועסטערן — מרים, לאה־אסתר און שרהלע.
אייזיק סאַלאַמאָן־יאַקובאָוויטש, שיקאָגאָ.

פרוי — רעלאַ; זון — מאיר זלמן; ברידער — חיים־דוד און שמואל־יוסף.
לייב יאַקובאָוויטש, מאָנטרעאָל.

עלטערן — עליע און חיה־שרה; ברודער — שמשון; שוועסטער — טויבע־גיטל, שפּרינצע.
הערשל יאַקובאָוויטש און פאַמיליע, מילוואָקי, ווים.

כ

מיין שוועסטער עווא (חנה) טעמפּלהאַף.
מוטער — שרה איטע; שוועסטער אין שוואָגער — איטע און זעליג ראפּוף.

העלען כראַבלאָוו־טעמפּלהאַף, לאָס אַנדזשעלעס, קאַליפאָרניא.

עלטערן — יעקב בער און פּעסי.
לייביש און לאה כוינאַצקי, ניו יאָרק

מוטער — אסתר; ברידער — פּנחס, קאַלמע־מענדל; שוועסטער — גאָלדע.
בעללאַ כאַנטשינסקי־ניסבוים, ניו יאָרק.

זון — יצחק ראפּאָפּארט; פאָטער — נאכמע אהרן לאכ־מאן; שוועסטער — חנה זאמפער מיט איר משפּחה.
אסתר כלאָפּאָק (פון דער היים לאכמאן)

עלטערן — אברהם יצחק און מלכה; שוועסטער — דינה; ברודער — שלמה דוד
פייגעלע כלאָפּאָק, טאָראָנטאָ, קאַנאַדע.

פאָטער — זלמן כאַראַן, געבוירן אין יאָר 1892 אין קאניעצפאָל; מוטער — הינדע, געבוירן אין יאָר 1888 אין קלאָבוצק, אומגעקומען אין טרעבלינקע.
אברהם, יצחק און בעלעק כאַראַן

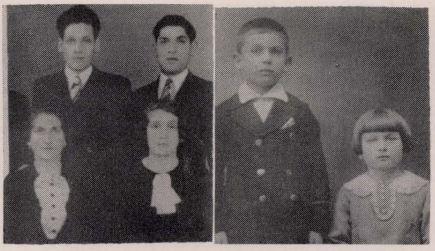

קינדער — דוד, רבקה, אסתר־פייגל; שוועסטער — פרימעט ראזענשטיין מיט איר פאמיליע; אסתר מיט איר מאן; איטקע מיט די פאמיליע; ברידער — אברהם און משה אהרן.

שימע כלאפאק, ניו יארק.

ל

עלטערן — ליפמאן און חנה פישמאן. ברידער — יודל, און אריה מיט פרוי און קינד. משה פישמאן — פאר־שוואונדן אין רוסלאנד.

העלע לאסמאן־פישמאן, ניו יארק.

עלטערן — גוסטאוו און מלכה; ברודער — יורעק.

לעע לאנדאו,
פאלערטאון, קאליפארניא

עלטערן — דוד און באלטשע; ברידער — מענדל און משה; שוועסטער — אסתר און כאנטשע מיטן מאן און קינדער — אהרן און שמואל.

לאגערנער־סטאראוו, אנאהיים, קאליפ.
איטע פיגל, יצחק לאגערנער, פאריז
חיים וואלף, ראכא, שרה רבקה
אנאהיים, קאליפ.

עלטערן — אהרן און חנה לאסמאן; ברודער — אברהם מיט פרוי טויבע און קינדער פעסעלע און פייוול, אומ־געקומען אין אנטווערפן, בעלגיע, שעיה און פעלע לאס־מאן, זייער קינד פעסעלע, יעקב און חנה לאסמאן און קינד. שוועסטער רויזע.

משה לאסמאן, ניו יארק.

פאטער — הלל יוסף הכהן, און מוטער טשארנע; שוועסטער — רחל און שפרה; ברודער — אהרן.

ראמאן לעפקאוויטש, ניו יארק

אונזערע קרובים, פריינט און שכנים.
נעיטען ליטמאן און פרוי, ניו יארק

צום אייביקן אנדענק!

מאדזיע מאנאוויטש, חיה לעדערמאן, פריידעלע לעדער־מאן, פישל און מאניע לעדערמאן און זון חיימל, משה און חיה דבורה קעמפעלהאף און פאמיליע, בערל און חנה מאשקאוויטש און פאמיליע, האראצקע און קיילע זעלקאוויטש און פאמיליע, מרדכי און מרים נאפשישקאנע און פאמיליע, רחל לעדערמאן.

משה און שרה לעדערמאן.

עלטערן — משה דוד און רבקה; ברידער — אהרן, אברהם, וואלף און שמואל.

שלמה לעמעל, מילוואקי, ווינס.

פאטער — אברהם מאיר; מוטער — בראנדל; ברידער — מאריס, לאזן, בערנארד און שמואליק.

געניא לעמעל, מילוואקי, ווינס.

חיה יענטע ליבערמאן
וועלכע איז אומגעקומען אין די קליינע געטא אין טשענ־סטאכאוו אין 1943 צוזאמען מיט איר שוויגער־טאכטער ליבע און אייניקל שלמה.

דער זון יצחק
וועלכער איז געפאלן ווי א העלד אין האסטאג אין טשענ־סטאכאוו, נישט פארראטנדיק קיינעם, מיטנעמענדיק דעם סוד אין קבר, 1944.

דער זון, אברהם, מיט זיין פרוי און קינד
אומגעקומען אין טרעבלינקע, 1942.

די זין יאנקל און מענדל
וועלכע זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע.

די טאכטער אסתר מיט איר מאן און קינד
אומגעקומען אין אוישוויטץ, 1942.

טויבע פרייערמויער
וועלכע איז אומגעקומען אין טרעבלינקע, 1942.

דער זון ביירעך (באלעק)
געשטארבן פון אויסמאטערניש אין צעלא, דייטשלאנד אין 1945.

דער זון מענדל מיט זיין פרוי און קינד, און טאכטער ליבא מיט איר מאן, אומגעקומען אין אוישוויץ.

יוסף און עלא ליבערמאן.

מיין פרוי״ס פאַמיליע: פאַטער — מאיר מיטלמאַן, געבוירן אין 1890 אין טשענסטאַכאָוו; מוטער — אסתר, געבוירן אין 1894 אין אָמסטעוו; שוועסטער — טויבע, געבוירן אין 1915 אין טשענסטאַכאָוו; ברודער — זיסמע, געבוירן אין 1917 אין טשענסטאַכאָוו.

מיין פאַמיליע: פאַטער — מלך לובלינסקי, געבוירן אין 1898 אין טשענסטאַכאָוו; מוטער — נאכא, געבוירן אין 1902 אין אָמסטעוו; שוועסטער — פייגל פאַסלאַניץ, געבוירן לובלינסקי, אין 1921 אין טשענסטאַכאָוו, און שוועסטער העניע לובלינסקי, געב. 1930 אין טשענסטאַכאָוו.

וואַלטער לובלינסקי.

משפחה רודניצקי.

די פאַמיליע ליווי, ניו יאָרק.

פאַמיליע דוד פיליפאָוויטש, חיים קאַלקע, יענקעל קאַלקע.

דוד און בערטאַ ליטמאַן, ניו יאָרק.

עלטערן — בנימין און פרימעט; שוועסטער — שרה.

ראובן לאַסקי, ניו יאָרק.

מ

פאַטער — הערש־בער מוראָווקע, מוטער — ראשא מוראָווקע, פון דער היים יאַכימאָוויץ, שרה מוראָווקע — שוועסטער פון מאַן מוראָווקע, רבקה מוראָווקע — שוועסטער פון מאַן שווימער, אהרן מוראָווקע — ברודער.

חיים מוראָווקע, פאַרוי.

פאַטער — יוסף מאיר קורלאַנד; שטיף־ברידער — שלמה זיגעלמאַן און יוסף אהרן זיגעלמאַן. אָפשטאַמונג — קלאַבוצק.

פרוי מוראָווקע־קורלאַנד, פאַריז.

עלטערן — הערש און בלומע צוועטל (יאַקובאָוויטש); ברידער — שייע און מנשה; שוועסטער — רעלע.

לאה מעקלער־גרוירצמאַן, שיקאַגאָ.

אָנקל — הערשל; טאַנטע רחלע וואָנאָוויטש, (יאַקובאָ־וויטש) און זייערע קינדער.

וואָלף מיסקע, געבוירן אין יאָר 1884 אין קלאַבוצק, געשטאָרבן אין יאָר 1916 אין טשענסטאַכאָוו.

הינדע מיסקע (פון דער היים קליינבערג), געבוירן אין יאָר 1888 אין קלאַבוצק, אומגעקומען אין געטאָ אין טשענסטאַכאָוו אין יאָר 1942.

זון ארן טאַכטער: מאַקס און רעגינאַ מיסקע, ניו־יאָרק

שלמה׳לע מיסקע, געבוירן אין קלאַבוצק אין יאָר 1882, און זיין פרוי אסתר איז געבוירן אין יאָר 1884 אין קלאַ־בוצק, אונגעקומען אין טרעבלינקע.

רעגינאַ און פעלא מיסקע, ישראל.

נ

אונדזערע עלטערן — לייב און מרים ליבערמאַן (פון דער היים גאָלדמאַן).

מאָשע ניזינסקי, פון דער היים ליבערמאַן

עלטערן — שמואל און רבקה ניזינסקי (פון דער היים סאַלקאָווסקי). ברידער — אברהם, לייבל, שוועסטער — רייזל, שרה יוכבד, גיטל חוה.

בעלא און מאָשע ניזינסקי.

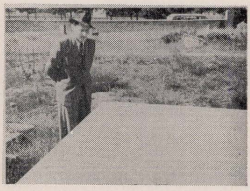

מוטער — לאה; ברידער — יעקב, וואָלף; שוועגערין — מאַניע; ניס — אסתר.

א. ניומאַרק, ניו יאָרק

עלטערן — איטשע און דאָבע צירל הילאָוויטש און געשוויסטער.

פערל נאָוויט, לאָס אַנדזשעלעס.

ס

עלטערן — יאָנקל און טויבע זילבערשטיין. שוועסטער — חיה און מאָלקע.

רענינ סילווער־זילבערשטיין, לאָס אַנגעלעס

עלטערן — הערשל און גאָלדע; ברודער — אברהם שיע; שוועסטער — גיטל, זעלדע, צירל און בראָנדעל.

זייערע קינדער: פּאָלאָ, רבקה, סאָלאָ

סאָווש־שוואַרץ, שטוטגאָרט, דייטשלאַנד.

עלטערן און אומגעבראַכטע משפּחה: עלטערן — יעקב הירש, פערל; ברודער — אהרן; שוועגערין — חוה לאה; שוועסטער — ביילע בייטנער, געשטאָרבן אין דעטראָיט; שוועסטער יעטע גרויס מיט איר מאַן וואָלף און קינדער — אומגעקומען בימי היטלער הרשע.

ברײַנדל סטאָראָזום, ניו יאָרק

מיין פאָמיליע סרעברניק:

פאָטער — הערשל; מוטער — חוה; ברודער — שלמה; שוועסטער — אַנדריאַ גאָלדשטיין (סרעברניק) מיט 3 קינדער; שוועסטער — העלאַ ביבער (סרעברניק) מיט זייער זון; אסתר דושאָזפאָויטש (סרעברניק) מיט זייער טעכטערל.

מיין פרויס פאָמיליע געיבל:

פאָטער — פייוול געיבל; מוטער — גאָלדע געיבל

ברידער: מאָטיק און אב. געיבל.

די בריידער זיינען אומגעקומען אין 1943, וועז די פאָליאַקן האָבן זיי אויפגעגעבן אין די הענט פון די נאַצישע מערדער, גייענדיק צו די פאַרטיזאַנער אין וואַלד. אָלע אַנדערע פון די ביידע פאָמיליעס זיינען אומגעקומען אין טרעבלינקע, אין 1942.

עדוואַרד און אסתר סרעברניק, מאַנטרעאָל.

אונדזערע עלטערן, שוועסטער און פאָמיליע, וואָס זיינען געשטאָרבן אַדער אומגעקומען. פאָטער — אבא סטאָראָזום; מוטער — איטע; פאָלע און איר מאַן אַביגדור ראָפאָפּאָרט; אסתר און יעקב פרידלענדער; זייערע קינדער — שלמה און יצחק; יענטל און יחיאל טענצער; זייערע קינדער מיכל און יצחק.

מיכל, יוסף, זינדל און אריה סטאָראָזום, ניו יאָרק

אונדזער פאָטער — איטשע לייב.

די פאַרבליבענע אלמנה פריוזע

זון: אַברהם יוסף יונים סטאָל

טעכטער: שפּרינצע זיגאָס־סטאָל, פייגל ברייער־סטאָל

יצחק לייב (לודוויק) ספּיוואָק און פרויז ראָזאַ (געב. זיידמאַן), אַוועקגעשיקט פון טשענסטאָכאָוו אין אָקטאָבער 1942 (21 טעג אין חודש תשרי) אין טויטן לאָגער טרעבלינקע.

מרדכי (מאָטעק) ספּיוואָק, זון פון לודוויק, דורכגעמאַכט ק.־צ. האָסאָג, טשענסטאָכאָוו. אַוועקגעשיקט מיט טראַנספּאָרט אין יאַנואַר 1945 נאָך דייטשלאַנד אין לאָגער בוכענוואַלד און דאָרט אומגעקומען.

ישראל זיידמאַן און פרויז רייזל (געב. פעלדמאַן) מיט צוויי קינדער — טאָכטער קלאָרא און זון יוסף.

אַוועקגעשיקט אין אָקטאָבער פון טשענסטאָכאָוו (21 טעג אין חודש תשרי) אין טויטן לאָגער טרעבלינקא.

יוסף ספּיוואָק

עלטערן — משה און הינדע; שוועסטער — מלכה.

יוסף און מענדל סאָסקי, ניו יאָרק.

מוטער — רבקה פערל לאָסמאַן, געב. קעלציגלאָווסקי.

האלינא סאָסקי, געב. לאָסמאַן, ניו יאָרק.

עלטערן — קאַלמע און מלכה (פון דער הייס פּעסאַק); שוועסטער — געניא טאַפּער מיטן מאַן און קינדער, רוזשע גערמאַן מיטן מאַן און קינדער.

משה סטאהל און פּאַמיליע, ניו יאָרק.

עלטערן — דוד און חיה; קינדער — יצחק שלמה, אברהם שיע, ברודער — שעפסל מיט דער פרוי און קינדער, און לייבל.

וואַלף סרעברניק, ניו יאָרק.

עלטערן — שלמה יצחק און זיסל.

מאַריס סעצעמסקי און פּאַמיליע, שיקאַגאָ.

עלטערן — הערשל און לאה.

לייזער סקלאַרטשיק, שיקאַגאָ

פאַטער — יוסף; שוועסטער — שרה, און משפחה.

משה סאַנדלער און פּאַמיליע, שיקאַגאָ.

ע

עלטערן — הערשל און אסתר לאה; ברידער — לייב און חיים; שוועסטער — הינדע.

הערמאַן ערליך און פּאַמיליע, מילוואָקי, ווים.

עלטערן — הענעך און אַדעלע; ברידער — יאָקוב און מאַניעק; שוועסטיר — רעגינאַ רוזשע.

הענעך עפשטיין, דעטרויט.

פ

עלטערן — דוד און יוכבד; שוועסטער — יאַדוויגאַ און האַנאַ.

גאלא פאשטשאק, אייזיקאָוויטש, אימאַק

בשוערלי הילס, קאַליפ.

עלטערן — אלע און הענדל; ברודער — אברהם; שוועסטער — ליפקע.

רובין פּאַנטאַפּעל־פּאַרטעל

שוועסטער — פּעסעל און רחל׳ע; שוויגער — שרה פּראָזער.

יצחק פּראָפּענאַטער און פּאַמיליע, מאַנטרעאל.

מוטער — פייגע; ברידער — הערש־וואָלף, מאיר־לייב, שייע, אַבע; שוועסטער — הינדע־רויזע, אסתר, מלכה־חנה.

הענעך פּאַסלאַניעץ, דעטרויט, מיש.

פ

עלטערן — ישראל־יהודה און רייזל; ברודער — אַברא־מעק, שוויסטער — פעלע.

יוסף פייפער און משפחה, שיקאַגאָ, איל.

העניריק און סאַלאָ (פון דער היים קלאַטער) עדעליסט אומגעקומען אין טרעבלינקע. זייער זון לודוויק אומגעקומען אין בוכענוואַלד אין יאָר 1945.
געניע פעדערמאַן (פון דער היים בערקאָוויטש)
ניו יאָרק

עלטערן: די מאַמע — גיטל; די ברידער — ישעיה און זיין פרוי; שוועסטערן — הינדע און איר מאַן מאַטעס

פוקס; פראַדעל און איר מאַן בייניש וואַשניצע; ברודער — זלמן, זיין ווייב לעאָשע און טאָכטער האַנקע; שוועסטער —

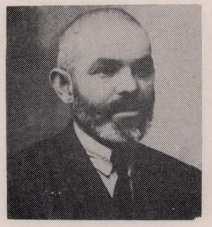

צירל און איר מאַן מיכאל אַלטער און טאָכטער האַנקא.
רפאל פעדערמאַן, ניו יאָרק, פאַראייניקטע שטאַטן.

מאַן — יצחק (אומגעקומען אין בלוטיקן מאַנטיק); טעכטער — פּעלא (20 יאָר) און רענא (11 יאָר) אומגעקומען אין טרעבלינקע.
שוועסטער גיטל און שוינדעל פּייערשטיין
מאַטילדע וויעוויאָרקע, ניו יאָרק

עלטערן — מענדל און רבקה; ברודער — שמואל; שוועסטער — אסתר רייזעל.
קאַפּעל פייערשטיין, ניו יאָרק

עלטערן — הערשל און שרה; ברודער — משה, שוועסטער — פרימעט.
פאַביאַן פישהאַף, טאַראַנטאָ.

חיים סלאָוונער, געבוירן אין 1884 אין זשאלאָשיץ, אסתר בינע (עלענבערג) געבוירן אין 1887 אין ראַדאָמסק. אומגעקומען אין טרעבלינקע אין 1942.

טעכטער:
באַלע פוקס, פוילן
סאַלע גאַנשאַראָוויטש, ישראל
ראָוז מיסקע, ניו־יאָרק
לאָלא זילבערגליט, ניו־יאָרק.

רובען, דער זון פון שמואל פאַרבערג, אומגעקומען אין בלוטיקן מאַנטיק, דעם 4טן סעפטעמבער 1939 אין טשענסטאָכאָוו. כבוד זיין אָנדענק.

יוסף פאַרבערג, ניו יאָרק.

אונדזער שוועסטער און זייער פאַמיליע.

מרים פרענקעל און פאַמיליע (פעפער).
מאַכעלע פעפער און פאַמיליע.
מיכאל פעפער, יעקב פעפער.

עלטערן — יעקב וואָלף און בריינדל; ברידער — לייביש (לעאָן) מיט פרוי און קינדער, קאַלמע (קאַראָל) מיט פרוי און קינדער, משה מיט פרוי און קינדער; שוועסטערן — גאָלדע שוואַרץ מיט מאַן און קינדער, ליבע זיגאַס מיט מאַן און קינדער.

דער איינציק פאַרבליבענער זון און ברודער,
בערנאַרד פייטעק, לאָס אַנדזשעלעס.

פייטעק קלמן — דער זון פון יעקב וואָלף און בריינדל, און דער ברודער פון בערנאַרד פייטעק, געבוירן אין 1898 אין פילק ביי זאָוויערטשע. אין 1905, קוים 7 יאָר אַלט, איז ער מיט זיינע עלטערן געקומען קיין טעשענסטאָכאָוו. אין 1914, ווען די דייטשן אָקופירן טשענסטאָכאָוו און נעמען מענטשן צו צוואַנגס־אַרבעט אין די קוילן־גרובן אין דייטשלאַנד, ווערט ער אויך געצוומען צו דער

אַרבעט אין די קוילן־גרובע פון לארהאטע. אין 1918 גייט ער דינען, העלפן באַפרייען פוילן און צייכנט זיך אויס אין אַלע שלאַכטן. נאָך אָפדינען עטלעכע יאָר קומט ער אַהיים. האָט חתונה מיט רוזשע ציבערלמאַן. זיי האָבן צוויי קינדער. ביז דער פיינט פון יידישן פאָלק קומט קיין טשענסטאָכאָוו און ער, מיט זיין פרוי רוזשע, און די צוויי קינדער ליבע און פייוועלע, טיילן דעם גורל מיט די אַנדערע צענדליקער טויזנטער יידן אין די גאַז־קאַמערן פון טרעבלינקע.

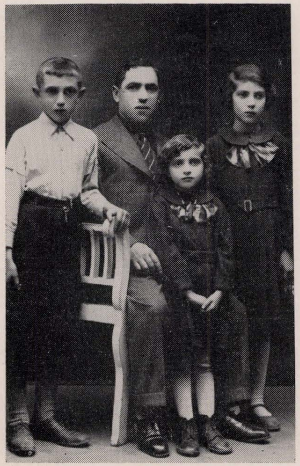

מוטער — שרה; קינדער — יאַקוב, זעלדע; שוועסטער — אסתר, פריינד — סאַלאַמאַן מאשקאָוויטש און פרוי.

מענדל פוקס, שיקאַגאָ.

עלטערן — שמואל און רבקה; שוועסטער — אסתר לעווינטהאל, רייזל פּרושעדנאָוסקי און רחל לאה דאָמב.
בערל פינקעל, ניו יאָרק.

פאָטער — יוסף פּראָקאַש, געווען מורה הוראה און מיט־גליד פון טשענסטאָכאָוער ראָבינאָט.
ס. פּראָקאַש, מאָנטרעאל.

אונדזערע טשענסטאָכאָוער קדושים.
סעם און זיסל פּריליק, ניו יאָרק.

עלטערן — אברהם און רויזע; שוויגער־מוטער — ראָזאַיאַ קאָרנבערג; שוואָגערס און שוועגערין.
הערשל פּראָזער און פאָמילים, ני יאָרק.

מוטער — חיה־רייזל נעבענהויז; שוועסטער — אסתר מלכה נעבענהויז.
רוטה פּעכוואָסער, ניו־יאָרק.

עלטערן — שמואל און רחל; ברודער יוסל; שוועסטער דבורה.
הדסה פּרידמאַן און פאָמילים, מילוואָקי, ווישקאָנסין

ברודער — מרדכי; שוועסטער — ביילע.
יצחק פישמאַן, מילוואָקי, ווישקאָנסין.

מוטער — שרה־רחל; ברודער — משה.
מאָנטשע פישמאַן און פאָמילים, שיקאָגאָ.

עלטערן — שלמה און רייזל, ברודער — יעקב נח און פרוי אסתר, און זייערע קינדער — שלמה און יצחק; ברודער וואָלף און שוועסטער רחל.
מענדל פּרידלענדער, מאָנטרעאל.

עלטערן — אַבּא און זיסל; שוועסטער — טויבע, רוזשקע, ברייגדל, רחל; ברודער — שלמה.
מענדל און חנה פּרידלענדער־ערליכמאַן.

צ

עלטערן — יצחק און מלכה; ברודער — דוד מיט זיין פאָמיליע; שוועסטער קרעסל מיט איר פאָמיליע.
לענאַ צענשינעוסקי, פון דער היים יאָקובאָוויטש, ניו יאָרק.

עלטערן — מענדל און חנה.
עליאָש צוועריז און פאָמיליע, שיקאָגאָ.

פייוול מייערצשאַק און פאָמיליע; אברהם צעצעמסקי און פאָמיליע.
משה און מרים צעצעמסקי, ניו יאָרק.

ק

עלטערן — איטשע און מינדל. ברודער — יודל מיט פרוי גיטל (נוסבוים) און קינדער.
פישל קאָזיוואָדע, האָליוואוד, קאַליפאָרניע

עלטערן, ברידער און שוועסטער, די קדושים, וואָס זיינען פאַרפיניקט געוואָרן אין די היטלער יאָרן פון 1939־1945:
בערל קיעלציגלאָווסקי; רבקה רייזל; פראָניע און פאָטל; געניא און אַרנאָ; איציק הערש און העלאַ; פרימעטל; וואָוועק און רוט; עוואַ; מרדכי יוסף קוטנער; בריינדל — געשטאָרבן 1939; חנה רחל און פייוול; ישראליק און רוזשקע; ישראל משה און טויבעלע; שולמית; שרה; פערעלע.
חנן און ליזאַ קיעלציגלאָווסקי, ניו יאָרק.

עלטערן — דוד און לאה קושינסקי. שוועסטער — אסתר מאָשע און מרים דאָווידאָוויטש־קושינסקי.
לייבעל קושינסקי, לאָס אַנדזשעלעס
רובין קושינסקי, ישראל

עלטערן — אברהם און פראָניע; ברודער — אָלטער וואַסערמאַן.
האנקא קושינסקי־וואַסערמאַן
לאָס אַנדזשעלעס

עלטערן — יאָסעל און ביילע שרה; ברודער — סרולעק; באָבע און זיידע — אברהם און רחל פיינער.
יאַנקל און דאָבעלע קראוזע
גוסטאָוע קראוזע, שיקאָגאָ

פאָטער — זלמן; ברודער — נטע.
אברהם קאָרן, קאַנאַדע
יצחק קאָרן, דייטשלאַנד
ברוך קאָרן, אויסטראַליע

עלטערן, זיידע און באָבע, אומגעקומען חורבן"ס, תש"ג.
עלטערן — משה מרדכי און רבקה.
ברידער — יעקב, יצחק און יחיאל.

דזשאַרדזש קליין און פאָמיליע
העררי קליין און פאָמיליע
מאָניע קאָנאַרסקי און פאָמיליע
מאָדשע ראָזענבערג און פאָמיליע
מאָנטרעאל, קאַנאַדע.

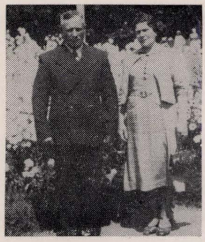

עלטערן: שמואל לייב און באלטשע קרעמסקי, וועלכע זיינען אומגעקומען אין 1942 אין טשענסטאָכאָוו.

עלטערן פון ענע און פּאָלע ראָטענשטיין — עמנואל און רייזל, שוועסטער יאַדזיע ראָטענשטיין.
דזשענק און ענע קרעמסקי (ראָטענשטיין).

עלטערן: הערש דוד און רייזעל האָפער (קאָפינסקי).
ברידער: יעקב, שלמה; שוועסטערן: און אסתר און ליבע.
שרה קאָליש (האָפער), נ. י.

שוועסטער — שרה און אסתר.
הענרי קליין־קלאַפּמאַכער, ניו־יאָרק

אונדזער משפּחה.
יצחק אהרן קרעסס און פרוי, שיקאָגאָ.

משה און לאה רעכניץ און געשוויסטער, הערשל און ליבע קוטנער און שוועסטער.
מאָריס און העלען קוטנער, ניו יאָרק.

עלטערן — כתריאל מאיר און מינדל; ברידער — יצחק בער, משה שמואל, ירחמיאל; שוועסטער — אַלטע געכע, רבקה פערל. פרוי — יהודית געב. גלאזער, זון — יוסף.
מרדכי קעלציגלאָווסקי, ניו יאָרק.

עלטערן — יצחק און רחל; שוועסטער — חיה מיענט־קעוויטש.
שרה קעלציגלאָווסקי, געב. זילבערגליט.

שוועסטער: מאדזיא, רייזל, עמנואל ראָטענשטיין.
ענע און דזשענק קרעמסקי
פּאָלע און הענאַך טשאָרני.

פאָטער — זיסמאַן, ברודער — יאָנעק, וועלכער איז אומגעקומען אין קאָמף קעגן די דייטשן אלס פּאַרטיזאַנער אין די קעלצער וועלדער.
אהרן יוסף קראָוזע, רחל (פון דער הייב בלאדי; מאיר, אַלינאַ (פון דער היים בידא); משה, פסח, משלה און חיה לאה (פון דער היים מאָשקאָוויטש); מאיר, לאה, משה־נחום און מאָניע.
וואָלף אַלקאָווסקי און דאָנושע.
יצחק זאָמפּער, גיטל (פון דער היים פערלמוטער), משה, יעקב און שיינדל.
פישל שינקאָרסקי, חיה־שרה (פון דער היים קראָוזע), פייוול, אסתר, מאיר, פרוי און קינדער, שמאי, חיה און דבורה, יעקב גערמאַן, רבקה (פון דער היים שינקאָרסקי) און משה.
מענדל זיטענפעלד, סאָלע (פון דער היים האָנדווערקער), סלאָווע פריימאַן (פון דער היים זיטענפעלד).
מאָרזשעי קראָוזע
שיקאָגאָ, איל.

ר

עלטערן — הערש לייזער און פייגע רייזעל; שוועסטער — אסתר־שרה.
משה, יאָסל און גיטעל ראָפּאָפּאָרט
נוואָרק, ניו דזשוירזי

עלטערן — מרדכי לייזער און הענדל; ברודער — סראָלעק; שוועסטערן — מאָלקע און געלע. פון קאָזשי־גלאָוו, ביי טשענסטאָכאָוו.
ראָוז ראָזענבלום־וואָזשניצע
לאָס אַנדזשעלעס, קאַל.

עלטערן — משה ברוך און הינדע דבורה; שוועסטער — חנה רויזע.
צבי ראָזענווין, ניו יאָרק
שרה ראָזענווין־שליווקאָ, קליוולאַנד, אָהייאָ

עלטערן — איטשע און הינדע רושין.
לעאָן רושין, פילאַדעלפיע

פאָטער — דוד; מוטער — רחל; ברידער — גרשון, משה; שוועסטער: רבקה, דבורה און לאה.
חיים ראָטענשטיין.

שוועסטער — לאה, פייגל און שוואָגערס מיט זייערע קינדער.
פּאול שפּאָלטן, מאָניע מערקען, יאָזשאָ מייימאָן, רויזע ראָזען, ניו יאָרק.

אונדזערע טשענסטאָכאָוער קדושים.
מאָקס ראָזענבלאָט, ניו יאָרק.

אונדזערע טשענסטאכאווער קדושים.
יוסף ראזענבלאט, ניו יארק.

אונדזערע טשענסטאכאווער קדושים.
יוסף און מאטל רובינשטיין (בערגרין)

ש

מיין פאטער רב יעקב הערש (מלמד) שטייניץ. געשטארבן אין יאר 1933.
עליאש שטייניץ

מיינע טייערע — מארעק גרין, דענטיסט (וויצע פרעזי־דענט פון דענטיסטן פאראיין אין טשענסטאכאוו); נאלעק גרין, איזידאר גרין, לעאשע גרין, מיכאל גרין, סאבינא גרין. לעאשא באום־גרין, יאקוב באום און בראניא באום.
לוניא שטערנבערג־גרין, ניו יארק

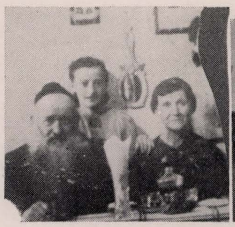

עלטערן — קלמן בער און מלכה; שוועסטער — פרימעט, חיה, באלע און מינדעל שפרינגער.
יאזשע שפרינגער־בייער, ניו יארק

מוטער — אסתר; ברידער — מרדכי, יהודה, נפתלי און לייב.
משה, מאיר און פרץ שליווקא
קליוולאנד, אהייא

סאלאמאן שטשעקאץ, געבוירן אין טשענסטאכאוו, די פרוי רעגינא, פון דער היים טראוב, פון פילידצע, אלקושער פאוויאט. אומגעקומען אין יאר 1942 אין טרעבלינקע.
טעאדארא שטשעקאץ־סילווער
(איינציק לעבן־געבליבענע טאכטער)

מיין ברודער אשער שמולעוויטש, זיין פרוי שרה (קאלין) און זייער 12יאריקן זון, רפאל.
פייטל שמולעוויטש, תל־אביב.

אונדזערע אומגעקומענע ברידער און שוועסטער —
שלמה, באשעלע
מענדעל, נאטע
מאיר, מרדכי
מרים אלטער.
אברהם און לאה שוארצבוים, (ניו־יארק)
רעלטשע בלאט (תל־אביב)
שמולעק שוארצבוים (געראטעוועט פון די נאצים און געווען 7 יאר פארשיקט אין סיביר), איצט אין תל־אביב.

עלטערן — משה און רחל'ע; שוועסטער — באלטשע; ברודער — שלום.
זיסמאן שלאמקאוויטש, ניו יארק.

עלטערן — משה לייב און רבקה; ברודער — מיכל, שוועסטער — רייזל און פייגל.

וואלף שימקאוויטש, סאוט בענד, אינדיאנא.

די פאמיליע לייבל קאטץ; זיין פרוי רוכטשע און טעכטער — זעלא, מאטילדא, און זון — שמולעק; די פאמיליע איסר איזריילאוויטש; ריווטשע און איסרל שטייניץ; די פאמיליע שיע שילדהויז.

—ע. שטיינץ, טאראנטא.

עלטערן — יעקב־פרץ און ליבע; ברידער — הערש דוד און שלמה; שוועסטער — אלטע נאכע.

יוסל שיינערט און פאמיליע, שיקאגא.

פאטער — שאמע; באבע — חיה שרה; זיידע — פישל.

איך בין אלט געווען 3 יאר און מיין מאמע האט מיך אויסבאהאלטן אין קלויסטער אין טשענסטאכוי. יחיאל שענקארסקי, שיקאגא.

עלטערן — אברהם און אסתר, און שוועסטער און ברידער און אלע משפחה־מיטגלידער.

בערעק שענקארסקי, מאנטרעאל.

אונדזער ליבן פאטער יידל, מוטער פעסע און ברודער ישראל.

הערשל, דארע און שמעיה שאהאם, ניו־יארק

דער טשענסטאכוער ראיאנער פאראיין אין דעטרויט, פאראייביקט דעם הייליקן אנדענקען פון אונדזערע גע־פאלענע לאנדסלייט אין טשענסטאכוי, מיט א הייליקן דענקמאל איף זייער מאסן ברודער־קבר — טשענסטא־כאוער יידן; וועלכע זיינען מערדערלעך אומגעקומען דורך רויבערישע און נאצישע הענט. ערע זייער ליכטיקן און הייליקן אנדענקען.

טשענסטאכאוער ראיאנען פאראיין אין דעטרויט:
א. בירענהאלץ, פרעזידענט
י. טשאדנאוו, וויס־פרעזידענט
ו. קרויצא, רעקארדינג סעקרעטאר
א. ווינטער, פינאנס סעקרעטאר
נ. ריכטער, קאסירער.

צוגאב

ברידער: לייבל, שמחה.

יונית סאוט.

עלטערן — הערשל און גאלדא, פון דער היים פייטעק; ברודער — אברהם שיע; שוועסטער — גיטל, זעלדא, צירל און בריינדל.

סאלא סאוא־שוואדץ.

פאטער — אברהם; מוטער — פייגל; ברידער — ישעיה, יאנקל.

ראכעלא פלוג־ברוינער, ניו־יארק.

מיין אונגעקומענער משפחה.

אשראל הערש ראזענבלום, מאנטרעאל.

פאטער — חיים פיטעל; מוטער — צפורה; ברודער — דוד; שוועסטער — נאטאלא.

לאלא פיטעל־גוטערמאן

מיין אומגעקומענער משפחה.

ראוז פערלמאן, ניו יארק.

מיין אומגעקומענער משפחה.

לאלא גוטערמאן, ניו יארק.

מיין אומגעקומענער משפחה.

מאקס און הערמאן גרוימאן, ניו יארק.

פאטער — לייזער; מוטער — בלימע, ברידער — חיים, יודל; שוועסטערן — אסתר דארפסמאן און פאמיליע; שרה יאקובאוויטש און פאמיליע; עטעלע און רחל־לאה.

נאכע הערמאן (געלפקאף),
שמואל געלפקאף, טאראנטא.

אין אָנדענק פון די אומגעקומענע בונדיסטן

זייערע נעמען וועלן אייביק לויכטן אין נעדעבעניש פון אונדזער מאַרטירער־נעשיכטע ! *)

בצלאל אַלטמאַן

בצלאל אַלטמאַן איז געבוירן געווארן אין 1903, אין טשענסטאָכאָוו. צוליב דער גרויסער אַרעמקייט פון זיינע עלטערן, איז ער צו 12 יאָר אָפגעגעבן געווארן אין אַ בעקערייַ, כדי צו זיין אַ מיטהעלפער אין דער פרנסה. אין יאָר 1919 וועדט ער אַ מיטגליד פון יוגנט־בונד צוקונפט׳ שפּעטער געווארן אַ מיטגליד פון דער טשענסטאָכאָווער אַרגאַניזאַציע פון „בונד". זיין ביל־דונג און דערציאונג האָט ער באַקומען אין דער יוגנט־אַרגאַניזאַציע. דאָרט האָט ער זיך אויסגעלערנט שרייבן יידיש, און יידיש איז געווען זיין אייניקיקע שפּראַך. געווארן אַ פּלייסיקער לייענער פון יידישע ביכער, געווארן איינער פון די באַוואוסט־זיניקסטע אַרבעטער אין דער שטאָט. ער האָט אַרגאַניזירט די יוגנט־סעקציע ביים דערנערונגס־פאַראיין, געווארן סעקרעטאַר פון פראָפעסיאָנעלן פאַראיין פון דערנערונגס־אינדוסטריע און פאַרזיצער פון דער בעקער־סעקציע. דעם אמט האָט ער אָנגע־האַלטן ביזן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה. אין די לעצטע יאָרן, פאַרן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, איז ער אויך געווען אַ קאָמיטעט־מיטגליד פון דער בונדישער אַרגאַניזאַציע אין טשענסטאָכאָוו.

בעת דער צווייטער וועלט־מלחמה, אונטער דער נאַצי־אָקופּאַציע, האָט ער אין דער „גרויסער געטא", צוזאַמען מיט הערשל בראָדער, אָנגעפירט מיט דער ערשטער שטורם־גרופּע, וועלכע איז שפּעטער איבערגענומען געווארן דורך הערשל פריימאַן און דר. אדאָם וואָלבערג, וואָס האָבן אָנגעפירט מיט דער אונטערערדישער באַוועגונג אין טשענסטאָכאָוו. אין דער „קליינער געטא" איז ער שוין געווען אַ מיטגליד פונעם אונטער־ערדישן קאָמיטעט פון „בונד", אויפן אָרט פון חבר אַלעבאַרדע. די גאַנצע צייט איז ער געווען אָקטיוו, כאָטש ער איז געווען אפּ־גערייסן פון קאָמיטעט, וועלכער איז געווען אין דער „קליינער געטא" און ער, בצלאל, איז געווען קאָואַרירט אין „האַסאַג־פעלדער". ער האָט אַנטייל גענומען אין אַלע קאַמפּן, וועלכע דער אונטערערדישער „בונד" האָט געפירט אונטער דער נאַצי־אָקופּאַציע.

ווען ער איז נאָך געווען אין דער „גרויסער געטא", האָט ער אַרגאַניזירט פייער־אָוונט־אַרבעטן פאַר די בעקער־אַרבע־טער בייַ די באַלעבאָסים־בעקער, כאָטש קיין אָרגאַניזירטער פאַראיין האָט נישט עקזיסטירט; ער האָט דערפילט אַ פונקציע פון אַן אָרגאַניזירטן פראָפעסיאָנעלן בעקער־פאַראיין. צוליב זיין שטילן כאַראַקטער האָט ער זיך זייער גוט אַרייַנגעפאַסט צו די קאָנספיראַטיוויע אַרבעטן, וועלכע ער האָט אויסגעפירט פינקט־לעך. קיין מאָל נישט געפרעגט קיין איינצלהייטן, וועגן מ׳האָט אים גענאָלדן אַ באַשלוס פון אונטערערדישן קאָמיטעט. שטענ־דיק אויפמערקזאָם זיך צוגעהערט צו די אינסטרוקציעס און מיט דער גרעסטער פאַראַנטוואָרטלעכקייט זיי אויסגעפירט. ער האָט דורכגעמאַכט און איבערגעלעבט די קאָנצענטראַציע־לאַגערן אין בוכענוואַלד און אין קאָלדיץ.

נאָך דער צווייטער וועלט־מלחמה האָט ער זיך צוריקגע־קערט קיין טשענסטאָכאָוו, פון דאָרטן אַוועק קיין ריכבאַך, נידער־שלעזיע, וואו ער איז ווידער געווען אַן אקטיווער מיט־גליד אין „בונד".

נאָך דער ליקווידאַציע פון „בונד" אין פוילן האָט ער נישט געוואָלט שלום־מאַכן מיט דער עשאַפענער לאַגע און באַשלאָסן צו פאַרלאָזן פוילן. ער איז אַריבערגעגאַנגן די גרענעץ קיין דייטשלאַנד צוזאַמען מיט זיין פרוי און קינד. ער האָט זיך באַ־זעצט אין מעלבורן, אויסטראַליע. אויך אין מעלבורן איז ער געווען טעטיק אין דער דאָרטיקער בונדישער אַרגאַניזאַציע. ער איז געשטאַרבן אין רעזולטאַט פון זיינע שוועכע אינערלעבונ־גען, וויבי פון זיינע נאָענטע, מיט וועמען ער האָט דורכגעמאַכט אַ שווער, אָבער אקטיוון און קעמפעריש לעבן.

כבוד זיין אָנדענק !

ישראל יאַראָוסקי

פון פאַך אַ פליישער־אַרבעטער, געאַרבעט אין שעכט־הויז אין טשענסטאָכאָוו. געקומען צו דער יידישער אַרבעטער־באַ־וועגונג פון די נידעריקע שיכטן, כמעט נישט געקענט שרייבן, און זיך דערהויבן צו אַ מאַראַלישער הויך, פון וועלכער ער האָט שוין מער ניט אַראָפגעניידערט. אונטער זיין ווירקונג איז אַר־גאַניזירט געווארן דער פראָפעסיאָנעלער פאַראיין פון פליישער־אַרבעטער. נאָך דער פאַראיניקונג פון די פליישאַרבעטער מיט דעם דערנערונגס־פאַראיין איז ישראל געווען דער לאַנגיאַריקער פאַרזיצער פון דערנערונגס־פאַראיין. געווען טעטיק אין אַלע צוויגן פון דער יידישער אַרבעטער־באַוועגונג און יאָרן־לאַנג אַ קאָמיטעט־מיטגליד פון דער יידישער סאָציאַליסטישער פאַרטיי „פאַראיניקטע". נאָך דער ליקווידאַציע פון די „פאַראיניקטע" איז ער איינגעטרעטן אין „בונד". אַלס פירער פון פראָפעסיאָ־נעלן פאַראיין איז ער געווען אַ שומר פון אמתקייט און ערלעכ־קייט. די יידישע און פוילישע דערנערונגס־אַרבעטער פון שטאָט האָבן אים פיל מאָל אויסגעוויילט אַלס זייער דעלעגאַט צו די לאַנד־צוזאַמענפאַרן פון פראָפעסיאָנעלן פאַראיין פון די דער־נערונגס־אַרבעטער און לסוף איז ער געווען דער פאַרזיצער פון דער בונדישער אַרגאַניזאַציע און פרנס פון דער יידישער קהילה אין טשענסטאָכאָוו.

ביי פאַרשיידענע שווערע געלעגנהייטן האָט ער אַרויסגע־וויזן כאַראַקטער־פעסטקייט און באַרעכטיקט דעם צוטרוי צו אים. אויך אין דער אונטערערדישער באַוועגונג איז געווען, אונ־

*) צום אַרטיקל פון ר. פעדערמאַן „דער בונד אין טשענסטאָכאָוו אין די יאָרן נאָך דער צווייטער וועלט־מלחמה", זייטן 86־96.

טער דער שרעקלעכער ממשלה פון די נאַצי־מערדער, איז ער געווען צווישן די פירער פון דער עהיימער באַוועגונג. ער האָט אַנטיילגענומען אין די צוגרייטונגען צום באַוואָפנטן וויידער־שטאַנד. וועז די נאַצים זיינען אים עקקומען אַרעסטירן, איז ער אַרויסגעשפרונגען פון 2טן שטאָק און צעבראָכן אַ פוס. ער איז אַריינגעפאַלן אין זייערע הענט און איז אומגעברענגט געוואָרן אויף אַ גרויזאַמען אופן.

יצחק סטאָפּניצער

פון פּאָל אַ היטל־מאַכער. פון די קינדער־יאָרן אָן געווען אָקטיוו אין יונגט־בונד צוקונפט. לאָנגע יאָרן געווען פאָרזיצער פון דער צוקונפט־אַרגאַניזאַציע און דער הויפט־פירער פון דער יונגט־סעקציע פון באָלקייד־פּאַראיין. געווען אַ גוטער רעדנער, באַטייליקט זיך אַלס דעלעגאַט אין אַ ריי לאָנד־צוזאַמענפאָרן פון יונגט־בונד צוקונפט און יונגט־צוזאַמענפליגן, פון וועלכע ער איז געווען אינער פון די אַרגאַניזאַטאָרן אין טשענסטאָכאָווער ראַיאָן.

ער האָט אויך גרויסע פאַרדינסטן פאַר דער בונדישער יונגט־באַוועגונג אין די שטעטלעך פון טשענסטאָכאָווער ראַיאָן. מיט ראָט און טאָט האָט ער געדינט די צוקונפט־אַרגאַניזאַציעס פון טשענסטאָכאָוו און פון דער אַרומיקער געגנט. פאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה האָט ער זיך באַזעצט אין בעדזין, וואו ער איז געווען אַן אָנגעזעענער טוער פון דער פּאַרטיי און יונגט־אַרגאַניזאַציע. צוזאַמען מיטן חבר פּסחזון און אַנדערע געווען אַ מיטגליד פון עהיימען בונדישן קאָמיטעט אין בעדזין בשעת דער היטלער־ממשלה. געווען אָקטיוו אין דער אונטערערדישער שער באַוועגונג און איז לסוף אומגעקומען.

אברהם ראָזענבלאָט

פון פּאָל אַ בעקער־אַרבעטער. אין „בונד" געווען טעטיק נאָך פון 1905. ער האָט געהערט צו דער אייזערנער גווארדיע פון „בונד" אין טשענסטאָכאָו. געווען אַ גוטער רעדנער און פּאָלעמיסט. מיט דער גאַנצער נשמה געווען איבערגעגעבן דער אַרבעטער־זאַך און דעם „בונד". באַטייליקט זיך אין דער פּראָפּעסיאָנעלער באַוועגונג. ער פלעגט אָפט געווייילט ווערן אַלס דעלעגאַט צו די צוזאַמענפאָרן פון „בונד" און פון די פּראָפּעסיאָנעלע פאַראיינען.

בשעת דער צווייטער וועלט־מלחמה האָט מען אים געזען אין לעמבערג אונטער דער סאָוועטישער הערשאַפט, אָבער צווישן די לעבעדיקע איז ער שוין נישטא.

זלמן סטאַשעווסקי

זון פון יעקב און הינדע, געבוירן 1883 אין פּיעטריקאָוו. געווען באַשעפטיקט אַלס ביוראָ־אָנגעשטעלטער. פון זיין יוגנט אָן האָט ער זיך באַהאַפטן מיט דער בונדישער באַוועגונג. אין די לעצטע יאָרן פאָרן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה איז ער געווען אַ מיטגליד פון פּיעטריקאָווער קאָמיטעט פון „בונד", ווי אויך לאָנג־יאָריקער ראַטמאַן פון פּיעטריקאָווער שטאָט־ראַט. זלמן סטאַשעווסקי איז געווען אַ באַשיידענער מענטש מיט אַ גוטן און איידעלן כאַראַקטער. ער איז נישט געווען קיין רעדנער, אָבער אַ געוויסנהאַפטער און איבערגעגעבענער פּראָקטישער טוער.

צוזאַמען מיט די אַנדערע בונדישע טוער אין פּיעטריקאָוו, איז ער אַרעסטירט געוואָרן זומער 1941. די געשטאַפּא האָט אים באַשולדיקט, אַז ער איז געווען באַטייליקט אין דער אונטערערדישער בונדישער באַוועגונג.

נאָך גרויזאַמע פייניקונגען איז ער אָפּטראַנספאָרטירט געוואָרן קיין אָשוויענטשים און איז דאָרטן אומגעבראַכט געוואָרן.

זלמנס אומקום האָט אַזוי שטאַרק געווירקט אויף זיין פּאָטער, אַז באַלד נאָך דעם האָט ער באַקומען אַ האַרץ־אַטאַק און איז געשטאָרבן אין עלטער פון 74 יאָר. זיין מוטער מיט זיין שוועסטער זיינען אַוועקגעשיקט געוואָרן מיט דעם לעצטן טראַנספּאָרט יידן פון פּיעטריקאָו אין טויטן־לאָגער פון טרעבלינקע. זיין יינגערער ברודער משה, וועלכער האָט פאָרן קריג געלעבט אין בעלגיע, איז אויך אומגעקומען אין דער צייט פון דער צווייטער וועלט־מלחמה. זיין ברודער כאַסקל איז אין 1943 פאָר־שיקט געוואָרן אין דייטשן לאָגער פון בליזין, וואו ער איז אומגעקומען. אין 1943 איז זלמנס 5־יאָריקער זון צוזאַמען מיט אַנדערע 36 קינדער דערשאָסן געוואָרן אין פּיעטריקאָוו. זלמנס פרוי און דער טאָכטער איז געלונגען זיך אָפּצוראַטעווען פון נאַצישן מאָרד־גיהונם.

איציק לייב ראָזענפעלד

זון פון דוד און נאָכע. פון פּאָל געווען אַ טאַפּעצירער. געווען באַקאַנט אונטערן נאָמען האַנעס. זיין פאַטער איז געווען אַ בעל־מלאכה. געווען אַ רוסישער זעלנער אין דער רוסיש־יאַפּאַנישער מלחמה, וואו ער איז אומגעקומען אין עלטער פון 31 יאָר. די מוטער איז צו 20 יאָר געבליבן אַן אלמנה מיט 3 קינדער און געלימן נויט. די שוועסטער אַרבעט האָט זי געברענגט צו אַ לונגן־קראַנקהייט. האַנעס איז געווארן דער מיטהעלפער צו דער פרנסה און אין די פריסטע יאָרן אַריין אין „בונד".

אין „בונד" איז ער געווען אינער פון די טעטיקסטע מיט־גלידער. מיט גרויס איבערגעגעבנקייט האָט ער געטאָן די שווערסטע אַרבעט. די פאַרשפּרייטונג פון דער „פאָלקס־צייטונג" איז געווען זיין אידעאַל. די לעצטע יאָרן געווען אַ מיטגליד פון טשענסטאָכאָווער קאָמיטעט פון „בונד". נאָכן אויס־ברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה האָט ער באַהאַלטן דעם פּאַרטיי־אַרכיוו, די פאַרטיי־פּענער, די פאַרטיי־אויסגאַבעס און אַנדערע וויכטיקע פאַרטיי־דאָקומענטן. ער האָט זיי באַגראָבן אין גאָרטן — אַלייע 20, וואו ער האָט אַליין געוואוינט און וואו עס איז שוין פון פריער געווען באַהאַלטן די מעדעם־ביבליאָטעק. וועז מ׳האָט געשאָפן דעם אַרבעטער־ראַט אין געטאָ, איז ער דאָרטן אַריין אַלס פאַרטייער פון „בונד". מיט זיין גאַנצער פאַמיליע איז ער אומגעבראַכט געוואָרן אין אַ דייטשער גאַז־קאַמער.

זיסער צענטינאַטום

זיסער איז געבוירן געוואָרן אין יאָר 1907, אין קושעפּיץ, לעבן טשענסטאָכאָוו, ביי די חסידיש־אַרטאַדאָקסישע עלטערן. דעם פאַטערס נאָמען איז געווען דוד, דער מוטערס — רבקה.

זיסער האָט עקקאָגן אַ שטרענג־רעליגיעזע דערציאונג. צום ערשט אין חדר, ביי די בעסטע מלמדים, דערנאָך אין דער ישיבה. זיסערס חלום איז געווען: ארץ ישראל. נאָך פריער האָט

ער זיך געוואלט אויסלערנען א פאך, כדי ער זאל האבן פון וואס צו לעבן אין ארץ ישראל. דער אויסוואל איז געפאלן אויף טישלעריי. ער איז געקומען קיין טשענסטאכאוו צו זיין שוואגער שלמה צו ווערן א טישלער. ער האט זיך געלערנט ביי זיין שוואגער שלמה טישלעריי און נאך „עפעס". דער „נאך עפעס"

זיסער צענטיגאטוס

איז געווען „סאציאליזם", „בונדיזם". זיסער האט מער נישט געטראכט וועגן ארץ ישראל. ער איז געווארן א מיטגליד אין יוגנט-בונד „צוקונפט".

זיסער איז אינערגעגאנגען פון אין קריז אין א צוזייטן און אויך אריינגעטראטן אין רעפערענטן-קריז ביי דער יוגנט. ער איז געווען איינער פון די בעסטע אין קריז. פאליטישע עקאנאמיע און אנדערע סאציאלע וויסנשאפטן האט ער געלערנט, — פונקט ווי פריער די גמרא, — מיט זעלבן ברען.

נאר אין גיכן איז ער טאקע געווארן איינער פון די אנפירער דיקע מיטגלידער פון יוגנט-בונד „צוקונפט" אין טשענסטאכאוו. ער איז געווארן א גוטער רעדנער, ארויסגעטראטן אויף עפנטלעכע און געשאלטענע פארזאמלונגען פאר דער יוגנט; אנטייל-גענומען אין אלערלייי ארבעטן. אינערגייענדיק אין דער פארטיי, אין „בונד", האט ער קיין מאל נישט אינערגעריכן זיין טעטיקייט אין יוגנט-בונד „צוקונפט". זייענדיק א מיטגליד אין דער פארטיי, ווערט ער א מיטגליד אין טשענסטאכאווער קאמיטעט פון „בונד". ער איז געווען טעטיק אויף אלע געביטן פון דער פארצווייגטער פארטיי-ארבעט: פראפעסיאנעלע, קולטורעלע, דערציערישע ווי אויך אין דער ספארט-באווענגונג. ער איז געווען אין דער קולטור-קאמיסיע ביים קולטור-אמט; אין דער פארוואלטונג פון ספארט-קלוב „מארגנשטערן", ער העלפט אויך מיט אין דער ארבעט פון סאציאליסטישן קינדער-פארבאנד „סקיף" אין טשענסטאכאוו. עטלעכע יאר פאר דער מלחמה פארט ער אוועק קיין סאסנאוויץ, וואו ער איז אויך דארט טעטיק אין דער בונדישער ארגאניזאציע ווי אויך איינגעשאציאליסטישן „האנטווערקער-פארבאנד". אין דער צייט פון דער היטלער-אקופאציע איז סאסנאוויץ געווען אריינגערעכנט אין דעם 3טן רייך. ער איז געווען אין געטא, אין א לאגער, וואו ער האט מיטגעארבעט מיט דער אונטערערדישער באוועגונג פון „בונד" אין סאסנאוויץ. ער האט אפילו א גיוויסע צייט געארבעט אין די ספעציעלע טישלער-ווערקשטאטן, וואס די דייטשן האבן געהאט איינגעארדענט אין סאסנאוויץ, אלס ווערק-פירער, וואו ער האט א סך געהאלפן די יידן אין געטא, זיי עמעוטיקט אויסצוהאלטן. אבער דער גורל האט אים אויך נישט אויסגעמיטן. ער איז צוגלייך מיט אלע יידן אין געטא אומגעקומען אין אינע פון די גאז-קאמערן אין אשוועגנטשים.

ערע זיין אנדענק!

א

אלטמאן, לייבל: לאנגאריקער גלויביקער בונדיסט, איגנטימער פון א קאנדיטארי.

איצקאוויטש, אברהם: א בעקער-ארבעטער, פארוואלטונגס-מיטגליד פון בעקער-פארין.

אראנאוויטש, ישראל, פארזיצער פון טראנספארט פארין.

א

אפאטשינסקי, יצחק: פאר דער מלחמה אוועק פון די קאמוניסטן, געווען טעטיק אין בונד.

אזשעך דוד: א בלעיינער, א פארוואלטונגס-מיטגליד פון האנט-ווערקער פארבאנד.

ב

בלום, מענדל: א בלעכער-ארבעטער, מיטגליד פון האנטווערקער פארבאנד, פארוואלטונגס-מיטגליד.

ברוין, מענדל און זיין פרוי איטקע: מען האט אים גערופן מענדל מאלאזש, גיוועז ארעסטירט אין אנהייב פון דער באוועגונג דורך דער צארישער מאכט, אויף „אסראדקע".

בראדער, הערשל: פארוואלטונגס-מיטגליד פון לעדע פארין, קאמיטעט מיטגליד פון „בונד" ארן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט-מלחמה.

בייגלמאן, משה.

בראט, דוד: בערשטן-מאכער, פארוואלטונגס-מיטגליד פון ספארט קלוב „מארגן שטערן", ארגאניזאטאר פון פריזיער פארין. אנטיילנעמער אין אויפשטאנד אין טרעבלינקע.

בראט, מלכה: געשטארבן פארן קריג.

א גרופע פון בערשטער פאראיין
זיצנדיק פון לינקס, דער ערשטער, איז לייביש קאמינסקי

פון לינקס: לייבל העלפגאט, מלכה זשיטשע און דוד בראט

ברענער, הערשל: שניידער-ארבייטער, דערצוגיגן אין „סקיף", טעטיקער מיטגליד אין יוגנט-בונד צוקונפט.

בענדעט, יצחק און פאַמיליע: אַ טעטיקער מיטגליד אין דער בונד־דישער מיליץ.

ברענער, חיים: אַ פירער פון קריזן אין „סקיף" און „צוקונפט", געאַרבעט ביים אַרגאַניזירן סטודענטן אין דער האַנטווערקער שול.

בלום, אַשר: אַ טישלער אַרבעטער, פאַרוואַלטונגס מיטגליד אין דער „צוקונפט".

בעסערגליק, מיכאל: אַ פאַרשפרייטער פון דער בונדישער פרעסע.

ג

גראַנעק, אברהם: פאַרזיצער פון כעמיקאַל אַרבעטער פראַפעסיאָנעלן פאַרריין.

גרייצער, לאה: אַן איבערגעבענע מאַמע פאַר אַלע, געווען לאַנג־יאָריקע בופעט־אַנגעשטעלטע אין פאַרטיי־לאַקאַל. אומגעקומען אין געטאָ אין 1942.

גוטערמאַן, יעקב מאיר: אַ האַנדלס־אַנגעשטעלטער, געווען אַ מיטגליד פון טשענסטאָכאָווער קאַמיטעט פון „בונד".

גאַלדשטיין, אברהם: אַ מאַלער אַרבעטער, מען האָט אים געראָפן „דער הויכער אַברהם".

גראַנעק, הערשל: אַ שוסטער אַרבעטער, אַ מיטגליד פון „צוקונפט".

גאַלדפינגער, רעגינע: אַ מיטגליד פון „צוקונפט", געאַרבעט אין אַ פאַבריק פון כעמישע אויסאַרבעטונגען, פאַרוואַלטונגס־מיטגליד אין פאַרריין.

געראַשאַוויטש, ישראל: פאַרוואַלטונגס־מיטגליד פון „אַמרגשטערן".

געלבער, יחזקאל: אַ טעטיקער מיטגליד אין „צוקונפט" און אין „מאַרגנשטערן".

ד

דאַנילאָוויטש, גאַלדע (ביבער).

ה

האַלפערן, חנינא: אַ שוסטער־אַרבעטער. זיין גאַנצע משפחה זיינען געווען בונדיסטן. אין זיין שטוב איז געגרינדעט געוואָרן די טשענסטאָכאָווער אַרגאַניזאַציע פון „בונד".

העלפגאָט, שרה: אומגעקומען אין פראַנקריך.

האַנטווערקער, פנחס: פאַרשפרייטער פון „יוגנט־וועקער".

העלפגאָט, לייבל: אַ דרוקערארבעטער, מיטגליד פון קאַמיטעט „צוקונפט".

ו

ווינדמאַן, זלמן: אַ בעקער־אַרבעטער. באַקומען אַ האַרצשלאָג ביי דער אויסזידלונג פון די יידן אין סעפטעמבער אין יאָר 1942. ליגט אויפן טשענסטאָכאָווער בית עולם.

ווייגרייך, ישראל: אַ שטעפער־אַרבעטער, געשטאָמט פון אַ חסידישער פאַמיליע, געווען לאַנג־געקליידעט, אַן אמתער למדוואָניק אין דער אַרגאַניזאַציע.

ווילינגער, העש־מענדל: אַ בעקער־אַרבעטער, געווען פאַרטרעטער פון „בונד" אין צווישן־פאַרטייאישן אַרבעטער־ראַט. געווען זייער טעטיק אין דער אונטערערדישער אַרבעט פון „בונד" אין גאַנצן טשענסטאָכאָווער געגנט.

וואַלפהענדלער, חיים־דוד: אַ טאַמבעריירער. זיין פסעוודאָנים איז געווען „עשו". געווען אַרעסטירט און פאַרשיקט אין יאָר 1920 צוזאַמען מיטן גאַנצן בונדישן קאַמיטעט.

וויניק, שלמה: אַ היטל־מאַכער. מיטגליד פון קאַמיטעט אין „צוקונפט".

ווינוק, ברוך: אַ טעטיקער מיטגליד אין „צוקונפט" און שפעטער אין דער פאַרטיי.

וואַלפאָוסקי, חעמיע: אַ טרעגער, אַרבעטער מיטגליד אין טראַנספאָרט פאַרריין.

ז

זיסמאַן, מאיר: געבוירן אין פילץ, אַ טעטיקער מיטגליד אין דער פאַרטיי. לאַנג־יאָריקער סעקרעטאַר אין דערנערונגס פאַריין, פאַרטרעטער אין קולטור־אַמט, צענטראַל קאַמיטעט פון די פראָפ. פאַריינען. אומגעקומען אין סקאַרישקע.

זעלקאָוויטש, אברהם: בעקער־אַרבעטער, פאַרוואַלטונגס מיטגליד פון דערנערונגס פאַריין.

זשולטע, פייגל.

זשולטע, חוה.

זיגאַס, זלמן: אַ שניידער אַרבעטער. אַ פאַרוואַלטונגס־מיטגליד פון „מאַרגנשטערן".

זיידבאַנד, ישראל: קירזשנער אַרבעטער, טעטיק און געווען אַ מיטגליד אין יוגנט־„בונד"־„צוקונפט", אומגעקומען אין פראַנקריך.

זשילטע מלכה און א. ווינשטיין

ט

טוכמאַיער, משה: אַ באַשיידענער מענטש, אַ לאָווניק, נישט קיין רעדנער, אָבער אַ דענקענדיקער מענטש, לאַנג יאָריקער סעקרעטאַר פון דער טשענסטאָכאָווער אַרגאַניזאַציע, אַן אַסקעט, פריוויליקער קאַרעקטאָר פון דער „אַרבעטער־צייטונג".

טענענבערג, בעריש: אַ טישלער־אַרבעטער, אַ ברודער פון זלמן טענענבערג.

י

יאַקובאָוויטש, שימשע: לאַנג־יאָריקער פאָרוואַלטונגס־מיטגליד אין באַקלייד פאַריין, מיטגליד אין פאָרטי קאָמיטעט, מיט־גליד אין קולטור־אָמט. באַגאַנגען זעלבסטמאָרד אין טרעב־לינקע, דעם 30טן סעפטעמבער, 1942.

יאַקובאָוויטש, מאַרקוס.

יאַבלאָנקעוויטש, מאָטל: פאָרוואַלטונגס מיטגליד פון הילף־פאַריין.

ל

לובלינסקי, אברהם, און זיין ברודער איטשע: טישלער אַרבעטער.

לעדערמאַן, חיה: די פרוי פון חבר משה, אַ געטרייע איבערגע־בענע בונדיסטקע, טרייע מאַמע צו איר אינציק טעכטערל פריידעלע, אַ למדוואָוניצע פון דער אַרגאַניזאַציע. מען האָט זי גערופן די שוואַרצע חיה.

לאזשניארוש, ישראל: לאַנג־יאָריקער פאָרזיצער פון דרוקער פאַריין.

לעווענשטיין, פנחס: אַ צוקונפטיסט, געפאַלן אין ווידערשטאַנד אין קליינעם גטאָ.

לאַסקער, זיסקינד: אַ בעקער־אַרבעטער, פאָרוואַלטונגס מיטגליד אין בעקער פאַריין.

לובינסקי, פעסל.

לאַנדבערג, לייב: אַ טישלער־אַרבעטער, אַ פאָרוואַלטונגס־מיט־גליד פון הילף פאַריין, אַ טעטיקער בונדיסט.

ליבעסקינד, שרה.

מ

מלאַדינאָוו, גערשון: פאָרוואַלטונגס־מיטגליד פון בעקער פאַריין, אַ צוקונפטיסט, שפעטער טעטיק אין „בונד" און דער בונ־דישער מיליץ.

מילדשטיין, לייבל: אַ פאָרוואַלטונגס־מיטגליד פון בעקער־פאַריין.

מאַרקעוויטש, יצחק: סאָציאַליסטישער האַנטווערקער פאַרבאַנד.

מאַגער, אבא: סאָציאַליסטישער האַנטווערקער פאַרבאַנד.

מאיאַרטשיק: פאָרוואַלטונגס־מיטגליד פון כעמיקעל פאַריין.

מילמאַן, לאַזאַר איטקע: לערערין אין קינדערהיים י. ל. פרץ, אַנפירערין פון דער בונדישער אַרגאַניזאַציע „סקף".

מילמאַן־לאַזאַר, איטקע; איר מאַן און זון.

נ

ניזבערג, הינדל: פאָרוואַלטונגס־מיטגליד אין כעמיקאל פאַריין.

ס

סטאַראָזום, נפתלי און ברודער: מעטאַל אַרבעטער. מיטגלידער אין דער בונדישער מיליץ.

סאַלאָמאַנאָוויטש, רויז.

סאַנדעל, משה.

סאַנדאָמיערסקי, פייגל.

סטאָפניצער, יאַדושע: טעטיק אין דער מעדעם ביבליאָטעק, מיט־גליד פון קאָמיטעט און „צוקונפט" (אין דער מיט).

פון לינקס — שרה העלפגאָט, יאַדושע סטאָפניצער און בערגמאַן.

ע

ערליך, חיים: אַ שניידער־אַרבעטער, פאָרזיצער פון פראָפעסיאָ־נעלן פאַריין פון באַקליידונגס־אַרבעטער.

פ

פרעפעליצקי, שרה: די פרוי פון שמשון יאַקובאָוויטש, טעטיק אין דער „צוקונפט" און שפעטער אין „בונד".

פ

פרידמאַן, אברהם: אַ שניידער־אַרבעטער, לאַנגיאָריקער פאָר־זיצער פון די שניידער־אַרבעטער.

פריימרמויער, הענעך און זיין פרוי לאה: אַ שוסטער, פאָר אַ גאָר לאַנגער צייט האָט זיך ביי אים געפונען דאָס געווער פון דער בונדישער מיליץ.

פרענקל, הערמאַן: געשטאָמט פון באַלעבאָטישע עלטערן, דער־צויגן געוואָרן אין אַ פוילישער סביבה. געקומען צום „בונד" אין יאָר 1923. פאָרנומע זיך מיט דער אַדמיניסטראַציע פון דער „אַרבעטער־צייטונג", איבערגענעבן צו דער אַרבעט. געווען אַ כעמיקער־אַרבעטער און אויך סעקרעטאַר פון כעמיקאל־אַרבעטער פאַריין. געקומען צום „בונד" פון די פאַראייניקטע".

וואַלף, פייגע: טעטיק ביי די „פאַרייניקטע". געווען אין מוש. טעטיק אין די י. ל. פרץ שול.

פינגערהוט, שלמה: אַ מאַלער פאַרוואַלטונגס־מיטגליד אין מאַלער פאַריין. טעטיק אין „מאַרגענשטערן".

פרידמאַן, איציק: אומגעקומען אין פראַנקרייך.

פריימאַוויטש — פאַריזער, זיסל: געבוירן אין וולאַשטשאָווקע אין יאָר 1915, זי איז געווען די צווייטע פון 6 קינדער. זי האָט גהעהרט צום „סקיף", גהעהרט צום ראָט פון „סקיף", שפּעטער געווען טעטיק אין יוגנטבונד צוקונפט און אַ טוערין אין „סקיף", אומגעקומען צוזאַמען מיט איר קינד אין אַשווי־צער לאַגער אין יאָר 1942.

ק

קאַמינסקי, לייביש: אַ בערשטער, לאַנג־יאָריקער פאַרזיצער פון בערשטער־אַרבעטער, פון זייער פראַפעסיאָנעלן פאַריין, קאַ־מיטעט מיטגליד פון „בונד" אין טשענסטאָכאָוו, מיטגליד פון דער בונדישער מיליץ, אומגעקומען אין רוסלאַנד.

קאַן, יצחק: מען האָט אים גערופן „זיבעלע", צוליב זיין קלייַ־נעם וואוקס און דאַרקייט. פאַרלאָזט טשענסטאָכאָוו, וואו אַהינגעקומען נישט באַוואוסט.

קאַטץ, לייבל: אַ טישלער, געהערט צו דער בונדישער זעלבסט־שוץ. געווען שפּעטער טעטיק אין האַנדווערקער פאַראַנד. דער ערשטער קרבן אין טוענסטאָכאָוו, דעם 4 סעפּט. 1939.

קושניר, חיימקע: אַ שניידער. דער פאָטער פון מ. קושניר. אַ שטילער, באַשיידענער מענטש. אַ למדוואוניק אין דער אַרגאַניזאַציע. אומגעקומען אין יאָר 1942.

קלאפמאַכער, חמיה: אַ שאַכטל־מאַכער, נישט באַוואוסט וואו ער, איז אומגעקומען.

קאַלטאַן, איציק: פאַרוואַלטונגס־מיטגליד פון בעקער פאַריין, טעטיק אין „בונד" און דער בונדישער מיליץ.

קויפמאַן, רחל: די פרוי פון דוד בראט, פאַרוואַלטונגס־מיטגליד פון „מאַרגשטערן".

ר

ראַזנמאַן, שמואל: אַ בוכהאַלטער, אַ מיטגליד פון פראָפ. פאַריין פון האַנדלס־אַנגעשטעלטע.

ראַזנטאַל, שמעון: אַ ווייַדער־אַרבעטער, לאַנג־אַריקער סעק־רעטאַר פון פראָפ. פאַריין פון באַקלייַדונגס אינדוסטריע, אַ גרויסער ליבהאָבער און קענער פון דער יידישער ליטעראַ־טור.

רובינשטיין, יוסף: אַ טישלער־אַרבעטער, געווען סעקרעטאַר פון האָלץ־אַרבעטער־פאַריין. מיטאַרבעטער פון דער „אַרבע־טער צייטונג", געשריבן פעליעטאָנען און הומאָרעסקעס.

רובעל, שמעון: אַ מאָלער־אַרבעטער.

ריינגלא, גוטע: אַ שניידערין, נישט באַוואוסט וואו אַהינגעקומען.

רושין, איטשע.

ראַזענבלום, דוד.

ראַזענבלום, מאיר: פאַרוואַלטונגס מיטגליד פון דער „צוקונפט".

ראַזענשטיין, ברידער.

ש

זימקעוויטש, משה־לייב: אַ שניידער, לאַנג־אַריקער פאַרוואַל־טונגס־מיטגליד פון שניידער ארבעטער פאַריין, פאַרזיצער פון דער בונדישער סעקציע. אַ טרייער מיטגליד פון דער בונדישער מיליץ. געשטאָרבן פון הונגער אין דער געטאָ אין יאָר 1941.

שלימער, אברהם: אַ בלעכער.

שאַיעוויטש, אברהם, דעם ווילנער רבס אַ זון אין זיין זלאָטע: פון דער היים איזבאַלעוויטש, אומגעקומען אין פראַנקרייך.

שילדהויז, שיע: אַ מאָלער־אַרבעטער.

שטיניץ, כאַוושע, פון דער היים איזראַלעוויטן.

שימקיעוויטש, מיכאל: גענפאַלן אין קרי גאַלס פוילישער זעלבנער אין יאָר 1939 אין בלעשנע. עקזעקוטירט מיטגליד אין יונגט בונד „צוקונפט"

שמולעוויטש, יונה, אַ בעקער אַרבעטער.

שימקאָוויטש, רייזל: אַ סקיף־טוערין.

שימקאָוויטש, פייגל: אַ סקיף טוערין.

זליפקע, שיע: אַ „צוקונפט"־טוער.

שוואַרץ, פנחס.

שטשעקאָף, באַלע און אירע טעכטער פאַלע, דאַדטש: מיטגלידער פון נאַדזשעטשע.

שטשעקאָף, גאַלע: געקומען פון סאַסנאָוויץ, געווען טעטיק אין דער אונטערערדישער באַוועגונג פון „בונד" און פאַר־שפּריטן אומקלענגלע ליטעראַטור. די טעכטער פאַלע און דאַשע זיינען אומגעקומען מיט געווער אין האַנט אויף נאַ־דזשעטונע 88 ביים ליקווידירן דעם בונקער פון דער קאַמפּס אַרגאַניזאַציע. דאָס איז געווען דעם 26טן יוני 1943, ביים אַנטדעקן דעם בונקער דורך די דייטשן. ס׳זיינען געפאַלן אייניקע דייטשן און פאַרשוואונדעט אין דעם געראַנגל.

לייזער זלמן (סאַלאָמאָן) גרינבערג

לייזער זלמן (סאַלאָמאָן) גרינבערג איז געבוירן געווארן דעם 1טן יולי, 1907, אין זאַוויערטשע, פּוילן. אַלס קינד קומט ער קיין טשענסטאָכאָוו. ער איז געווען טעטיק אין „יוגנט־בונד צוקונפט פון טשענסטאָכאָוו אויף אַלע געביטן; געווען יאָרן־לאַנג, אַן איבערראַשיס, אַ קאָמיטעט־מיטגליד פון „יוגנט־בונד צוקונפט". ער האָט געהאַט אַ גרויסע ליבע צום יידישן בוך, און האָט כסדר אַ סך געלייענט. דערִיבער האָט ער אויך פֿאַרנומען מען דעם אָמט פון ביבליאָטעקאַר אין דער מעדעם־ביבליאָטעק,

וואָס איז געגרינדעט געווארן דורך דעם קולטור־אָמט פון די טשענסטאָכאָווער פֿראָפּעסיאָנעלע פֿאַראיינען. פון פֿאַך איז ער געווען אַ היטלמאַכער און קוים פֿאַרדינט אויף פֿרנסה. דערצו האָט ער באַאַרפּט מפרנס זיין זיין אָלטע מוטער, אַן אלמנה.

אין יאָר 1930 האָט לייזער זלמן פֿאַרלאָזט טשענסטאָכאָוו און זיך באַזעצט אין פֿאַריז, פֿראַנקרייך. דאָרט האָט ער חתונה געהאַט, אויסגעלערנט זיך צו נייַען רעגן־מאַנטלען. זיין מאַטע־ריעלע לאָגע איז געווארן בעסער. אין פֿאַריז האָט ער זיך פֿאַר־נומען מיט זשורנאַליסטיק און ער איז אויך דאָרט געווען פֿאַרבונדן מיט דער בונדישער באַוועגונג.

אין יאָר 1940 הגט די צווייטע וועלט־מלחמה אים געצוואונ־גען איבערצולאָזן אויף הפקר אַלץ וואָס ער האָט זיך דערוואַרבן און צו אַנטלויפן טיף אין פֿראַנקרייך. ער באַזעצט זיך אין שטעטל איסידאָן, אַ פֿאָר חדשים איז ער געווען רואיק, אָבער די באַמ־באַדירונג ווישט אָפּ דאָס שטעטל. על פּי נס וועדט ער ניצול אין דעם הויז, וואָס איז געשטאַנען אויף הינערשע פּיסלעך. סאַלאָמאָן זאָג טדאָן צו זיין וויב: „ליר וועלן וועדן לעבע־דיקערהייט באַגראָבן, קיינער וועט פון אונז אָפּילו נישט וויסן".

אין יאָר 1942 הערט מען שוין אין שטעטל, אָז מען פֿאַר־נאַרט און מען פֿאַרשלעפּט יידן פון פֿאַריז. אין איסידאָן וווייסט מען נאָך נישט ווער עס איז אַ יידּ. אַ געזעץ וועדט אַרויסגעגעבן, אָז יידן מוזן זיך מעלדן, אויב נישט דראָט זיי טויט־שטראָף. די פֿראַנצויזישע באַפעלקערונג אין שטעטל הויבט אָן צו קוקן אויף די יידן ווי אויף אמתע פֿאַרברעכער. מ׳האָט אַנגעהויבן פֿאַרשן ביי די קינדער צי זייערע עלטערן זיינען יידן. די אַרבעט איז אַ טייל פֿראַנצויזן געפעלן געווארן. באַצאָלט האָבן זיי אויך געקראָגן פֿאַרן אויסגעפּינען יידן. דער רעזולטאַט איז געווען, אָז סאַלאָמאָן מיט זיין וויב האָבן שוין סטעמנלען אויף זייערע קאַרטן, אָז זיי זיינען יידן.

דאָס פּייער וועדט וואָס אַמאָל גרעסער, זיי מוזן שוין נעכטיקן אין קעלערס, אויף בוידימער, פֿראַנקע, צעברעכענע. ביינאַכט היט מען זיי שוין. עס דרייען זיך אַרום באַוואָנטע מענער מיט הינט... זיי האָבן שוין נישט קיין כוח אויסצובאַהאַלטן זיך.

סאַלאָמאָן גלויבט אין היטלערס סוף. ער זאָגט צו זיין וויב: „דו מוזט בלייבן דאָ, כדי אַכטונג צו געבן אויף די קינדער!" שוואַנגערע פרויען האָבן זיי פון אַנהויב נישט וועלן מען און סאַלאָמאָנס פרוי האָט דאָן געשוואַנגערט מיט זייער דריט קינד.

סאַלאָמאָנס פרוי, וואָס געפינט זיך איצט אין אויסטראַליע, שרייבט אונז:

„אַזוי פינסטערן הימל האָב איך בין דאָן אין מיין לעבן נישט געזען! עס איז געווען אין דער נאַכט פון 24טן פעברואַר, 1943, מען האָט אויפגעבראַכן אונזער טיר און עס האָבן זיך באַווייזן צוויי מענער מיט טרעוואַלווערן אין די הענט. עס האָט נישט געהאַלפן מיין פּאַלן צו זייערע פיס. מיינע צוויי קינדער האָבן זיך פאָר שרעק באַהאַלטן, דאָס דריטע האָט געציטערט אונטערן האַרצן...

בייַדע מענער האָבן אויסגעשטרעקט די רעוואָלווערן צו סאַלאָמאָנס שלייפן... אָט אַזוי האָבן זיי אים גענומען פון מיר...

„דער לעצטער בריוו איז צו מיר אַנגעקומען פון דראַנסי (אַ וואַריזער ריזען־תפיסה), אַז ער פֿאָרט ווייטער... איך זאָל זיין רואיק וועגן אים. ער האָט אמונה, אַז ער וועט צוריק־קומען...

„עס האָט מיר מאַדנע אַ קלעם געטאָן ביים האַרצן וועז איך האָב דערהאַלטן זיין לעצטן בריוו. די אונטערשריפט איז געווען זיינע, דעם בריוו האָט אָבער געשריבן אַ צווייטער".

לייזער זלמן (סאַלאָמאָן) איז מער נישט צוריקגעקומען. די לעבן־פֿאַרבליבענע טשענסטאָכאָווער בונדיסטן און אַלע וואָס האָבן אים געקענט וועלן דעם באַשיידענעם, גוטמוטיקן, ערלעכן און געטריַיַן חבר קיינמאָל נישט פֿאַרגעסן.

הנך פּעפּער

העגעך פּעפּער איז געווען דער זון פון משה און אסתר, געבוירן געווארן אין טשענסטאָכאָוו, זיינע עלטערן זיינען געווען פרומע און אמתע פֿראָלעטאַריער. פון די יינגסטע יאָרן אָן האָט העגעך געאַרבעט אין ווייַנבערגס צעליולאָיד פאַבריק. פון דער נאַטור איז ער געווען אַ שטילער, באַשיידענער מענטש, קיינעם

קיין הויך וואָרט נישט געזאָגט. וועז פּוילן איז באַפרייט געווארן פון צאַריזם איז ער געווארן טעטיק אין זיין פֿראָפעסיאָנעלן פאַריין (יוניע) פון די כעמיקאַל־אַרבעטער, יאָרן לאַנג געווען סעקרעטאַר פון פאַריין, גלייכצייטיק איז ער געווען טעטיק אין דער פֿאַרטיי פון די „פֿאַראייניקטע", און אַנטייל גענומען אין איר פֿאַרצוויגטער טעטיקייט אויף אַלע געביטן.

וועז די „פֿאַראייניקטע" האָבן זיך פֿאַראייניקט מיט דער „אומאָפּהענגיקער סאָציאַליסטישער פֿאַרטיי" (דראָבנער־קרוק־

גרופע) און א גרויסער טייל פון זייערע מיטגלידער זיינען אריבער צום „בונד" איז אויך הענעך פעפער געווען צווישן זיי. נאר בקרוב האט ער אין דער טשענסטאכאווער ארגאניזאציע פון „בונד" פארנומען אן אנגעזעענעם ארט. ער איז יארן לאנג געווען דער סעקרעטאר פון דער ארגאניזאציע, און איז געווען טעטיק צוזאמען מיט דעם שרייבער פון די שורות. האט זיך אויך אקטיוו באטייליקט אין דער מעדעם־ביבליאטעק און דער אד־מיניסטראציע פון דער „ארבעטער צייטונג", און וואו נישט?

וועז די טשענסטאכאווער שטאט פארוואלטונג האט איינ־געפירט אן אמניבוס־פארקער צווישן ראקאוו און דער שטאט און די יידישע ארבעטער־ארגאניזאציעס האבן געקעמפט דער־פאר, אז די שטאטישע אונטערנעמונגען זאלן נישט זיין „יידי־ריין", איז הענעך געווארן דער צווייטער יידישער קאנדוקטאר ביי דעם אמניבוס־פארקער. לאנג אבער האט דאס מזל פון זיין באשעפטיקט אים נישט צוגעשפילט. ער איז קראנק געווארן קיינמאל נישט פארגעסן וועלן!

ביי זיין לויה, וואס ס׳האט אינגעארדנט דער „בונד" אין טשענסטאכאוו, האבן זיך באטייליקט קרוב צו טויזנט יידישע און נישט־יידישע ארבעטער. ער איז באגלייט געווארן צו זיין אייביקער רו מיט רויטע פענער און פראלעטארישע לידער. עס איז געווען א דעמאנסטראציע פאר די אידאלן פון סאציאליזם. דער טויזנט־קעפיקער עולם האט געזונגען די בונדישע „שבועה" ביי זיין אפענעם קבר.

אלס פארערונג צו הענעכן איז די וואנט פון בונדישן קלוב וואס איז געווען זיין צווייטע היים, באצירט געווארן מיט זיין בילד. דאס בילד זיינט איז געהאנגען ביז צו דער פארניכטונג פון דעם קלוב דורך די נאציס. זאל אבער דאס געשטאלט פון הענעכן נישט פארגעסן ווערן. ח׳ הענעך פעפער ווען אבער אויף א מאגן־קראנקהייט און געשטארבן נאך אן אפעראציע אין זיין בליענדער יוגנט, קרוב צו 30 יאר.

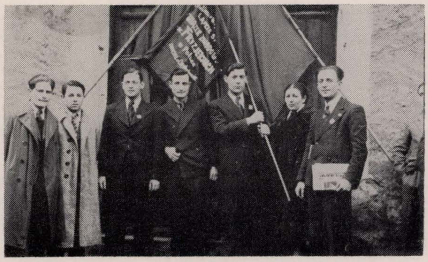

פריזיער פאראיין
פון רעכטס זעט מען: דוד בראט, טאביאש, שמשון בערקאוויטש און שקלאזש. איבעריקע — אומבאקאנט

זיצנדיק פון לינקס: העלפגאט לייבל, סטאפניצער יאדושע, רפאל פעדערמאן, הענדל ניזבערג, זיגאס זלמן. שטייענדיק פון לינקס: בערגמאן לייבל, בראדער הערשל, רודניצקא־לעווין שרה, יאקובא־ויטש שימשע, קרויזע יאסל, פרעפעליצקא־אקובאוויטש שרה, קאמינסקי לייביש, בערגמאן־זפילבערבערג חיה, זילבערבערג שמחה און ראזענבלום מאיר

פאר א ראיאן קאנפערענץ פון יוגנט־בונד צוקונפט. די גרעסטע טייל פון דער גרופע זיינען אומגעקומען, צווישן זיי איז אויך חבר זאנאמט, פון וואלבראם; חברטע שלימער, פון זאגלעמביע דאמב־ראוסקע; יצחק סטאפניצער און אנדערע.

צום אָנדענק פון אונדזערע טייערע, אומפאַרגעסלעכע עלטערן, ברידער, שוועסטער און קרובים

מיר וועלן אייך קיין מאָל נישט פאַרגעסן!

א

בערל אָלעקסאַנדראָוויטש
דער זון פון שמואל יעקב און דבורה.

געבוירן 1923 אין טשענסטאכאוו. וועז די דייטשן האָבן אים ענומען אין דעם לאָגער איז ער געווען זייער יונג. צוליב זיינע פיזישע כוחות איז ער בייגעקומען די אַלע שוועריע שקלאַפן־אַרבעטן אין דעם לאָגער. נאָך היטלעריס מפלה האָט בערל געזוכן אַז אין טשענסטאכאוו איז מער קיין פלאַץ ניטאָ פאר אַ יידישן, איז ער געפאָרן קיין דייטשלאַנד. אין וועז די מלחמה האָט אויסגעבראכן אין 1948 אין ישראל מיט די אַראַבער, האָט ער באשלאָסן דורך אומלעגאַלע וועגן זיך אַריינצוקריגן קיין ארץ ישראל און האָט זיך גלייך אָנגעשלאָסן אין דער יידישער אַרמיי וואו ער האָט העלדיש געקעמפט. אין דזשולי 1948 איז ער געפאַלן אין די קאַמפן צווישן לאַטרון און ירושלים.

ערע זיין אָנדענקען.

אָוועצקי (אָוויעטשקע) מאַריס
שיקאַגאָ.

זון פון יוסף און מאַרגולע, געבוירן אין טשענסטאכאוו אין 1890, געשט.—1954. געקומען קיין אַמעריקע אין 1913 און זיך באזעצט אין שיקאַגאָ. די ערשטע יאָרן מאכט ער דורך אָ שוועָר לעבן. שפעטער ווערט ער אן אייגנטימער פון אָ דרוקעריי וואו ער פאַרבליבט ביז דעם לעצטן טאָג פון זיין לעבן. דער פאַרשטאַרבענער האָט געהאלפן צו אַרגאַניזירן דעם עדיוקיישאַנעל פאַראיין פון די טשענסטאכאוער אין שיקאַגאָ. ער איז אויך געווען טעטיק אין פאַרשידענע הילפס אַרגאַניזאַציעס און איז געווען דער פרעזידענט פון די „דעי־ענד־נייט נוירסערי" אין שיקאַגאָ. ער איז געווען איינער פון די פיינסטע און איבערגעבנסטע פרייַנד, חבר און לאָנדסמאַן. זיין איבערגעבנהייט צו אָ לאַנדסמאַן איז געווען אויסערגעווייַנלעך. ער האָט פאַרימות זיין פרוי צעשע, פון דער היים קאַניעצפאַלסקי, און אויך זון, טעכטער און אייניקלעך, און פריַינד און אויך די משפחה פון לאָס אַנדזשעלעס, קאַליפ.

כבוד זיין אָנדענקען.

צעשע אָוועצקי (קאַניעצפאַלסקי).

ב

איטע בערלינער — פון דער היים שערגראָד, שטאָמט פון נאָווא־ראַדאָמסק, איז געקומען צו איר אייביקער רו אין לאָס אַנדזשעלעס, סעפטעמבער 24, 1956. פאַר־

יתומט נאָך איר זיינען געבליבן איר מאַן, משה בער־לינער פון טשענסטאכאוו, איר טאָכטער ראוז קענטער, זון דזשאָו בערלינער, זעקס אייניקלעך און אין אור־אייניקל. מיט ליבע און כבוד וועלן איר שטענדיק געדענקען —

איר משפחה און פריינט
לאָס אַנדזשעלעס, קאַליפ.

אסתר בראָט, פרוי פון חיים בראָט, געבוירן אין טשענ־סטאכאוו (פוילן) אין 1888. טאָכטער פון מאיר יונה און ביילע ליטמאַן. געשטאָרבן אין ניו־יאָרק אין 1945.

מיר ערן דיין אָנדענקען.

מאַן, קינדער און אייניקלעך.

ג

צום פערצנטן (14) יאָרצייט
פון אונדזער באַליבטן זון און ברודער
פראַיווט פוירסט קלאס
סעם דזשיי גליקערמאַן

צום 14טן יאַרצייט דערמאָנען מיר זיך מיט ליבע און טיפן בענקשאפט אין אונדזערע הערצער. אייביק וועלן מיר טרגאָן דיין הייליקן אָנדענק אין אונדזער זכרון און אין אונדזערע צעווייטיקטע הערצער. זאָל כאָטש דיין יונג פאַרלאָרענער לעבן, וואָס דו האָסט אויסגעגעבן אין פראַנקרייך, ניט זיין אומזיסט. זאָלן די גערעכטע אידעאָלן פון אַמעריקאַנער יושר און גערעכטיקייט הערשן פאַר אַלע אייביקייטן.

דיין מוטער: ראָז גליקערמאַן
דיין ברודער מאָרים
דיינע שוועסטער: גוירטרוד און דינה שיקאַגאָ.

אין אָנדענק פון מיין פרוי, וואָס איז פלוצלינג געשטאָרבן יולי 26, 1956.

איזידאָר גראָדאָן, סאָן פראַנציסקאָ, קאַל.

אין ליכטיקן אָנדענק פון אונדזערע ליבע עלטערן: לייבל גראומאַן, געשטאָרבן אין טשענסטאָכאָוו, דעם 26טן יאָנואַר, 1935; פערל גראומאַן, געשטאָרבן אין טשענסטאָכאָוו דעם 20טן סעפטעמבער, 1929. אין אוועק שוועסטער — טויבע זילבערשטיין, געשטאָרבן אין טשענסטאָכאָוו, אין פעברואַר, 1941.

הערי גראומאַן, רעגינאָ גראומאַן
משה גראומאַן, לאה פרימאַן

שוועך איז געווען דעמאָלט דאָס לעבן פאַרן יידישן אַרבעטער אין ארץ ישראל בכלל און פאַר דער פאַרשטאַרבענער בפרט. אָבער קיין מאָל האָט זי נישט געזאָרגט נאָר פאַר זיך אַליין. ביי די שווערסטע אומשטענדן איז זי שטענדיק געווען גרייט צו העלפן אָנדערע, איבערהויפט טשענסטאָכאָווער לאָנדסלייט.

נאָך יאָרן פון שווערער אַרבעט און אומגעהויערע אַנשטרענגונגן, ווען די פאַרשטאַרבענע האָט פאַר זיך אויפגעבויט איר הויז, איז עס באמת געווען שטענדיק אפן פאַר די אַלע וואָלכע האָבן זי ך געוויטיקט אין הילף. צוזאַמען מיט איר מאַן יהודה דאַציגער — אַלס דער פאָרזיצער פון די טשענסטאָכאָווער לאָנדסלייט אין חיפה — האָבן זיי געפירט זייער הילפס־אַרבעט ביז דער טויט האָט זי צעשיידט מיט איר מאַן.

דריי יאָר האָט זי אַליין נישט אָר פאַרטראָטן איר מאַן, נאָר מיט דאָפּלטע כוחות וווייטער געפירט די הייהיקע פאַר איר הילפס־אַרבעט.

אין יאָר 1956 האָט זי חתונה געהאַט מיט אברהם גאָטליב פון תל־אביב. דאָ האָט די פאַרשטאַרבענע צוזאַמען מיט איר מאַן וויידער געפונען אַ ברנייט פעלד פאַר־צוזעצן איר אַרבעט אין תל־אביב. ליידער האָט דער פיצטערער גורל — נאָך 2 יאָר צוזאַמעלעבן אין תתל־אביב — זי צעשיידט אויף אייביק פון די לעבעדיקע.

כבוד איר ליכטיקן אָנדענק.

ה

משה וויטשיק, מאריע וויטשיק (געשטאָרבן אין יאָר 1928), לעאָנאַרד געריכטער, די פרוי פון נאָטאָן געריכטער, די מומע פון פעלאָ האָפפמאַן.

יעקב האָפפמאַן און פעלא האָפפמאַן.

אין אָנדענק פון מיין ליבן מאַן, פאָטער בערנאַרד הערש־קאָוויטץ, און זיידע.

ס. הערשקאָוויטץ, נ. י.

ט

צום אָנדענק פון מיינע פאַרשטאַרבענע עלטערן: פאָטער— שלמה גאָלדבערג, געשט. מאי 31, 1952; מוטער — אסתר, געשטאָרבן יוני 19, 1948.

יעקב און אָנדזשע טשאָרני,
(פון דער היים גאָלדבערג)

חיים טאָנסקי, געווּאוינט טילנא 9, טשענסטאָכאָוו. געשטאָרבן 20סטן יולי, 1957 אין ניו יאָרק.

א. טאָנסקי, ניו יאָרק

כ

סעם (שמואלקע) כראבלאוו
געשטארבן אין שיקאגא דעם 7טן יאנואר 1955 אין עלטער פון 54 יאר. זיין אנדענק וועט אונדז שטענדיק בלייבן ליב און טייער.

זיין פרוי ראזא, טעכטער: דזשאנא און סינטיא, ברידער און שוועסטער: פעני, אלקנה, העלען, עני (חיה), לואי (לאמע) און סעלמא.

ל

וויליאם, וואלף, געבוירן אין טשענסטאכאוו אין יאר 1910. זון פון יעקב און גיטל לעפקאוויטש. דורכגעמאכט

דעם היטלער גיהנום אין לאגער האסאג אין טשענסטא־כאוו, נאך דער באפרייאונג געקומען אלס די־פי קיין אמעריקע מיט זיין ווייב און איין אייניציק טאכטער, ברענדע, איז פלוצלינג געשטארבן אין ניו יארק פון הארץ־שלאק דעם 28טן דעצעמבער, 1955. כבוד זיין אנדענקן.

סאלשא לעווקאוויטש־פעלץ.

נ

נאטהאן נאוויט — איז אין 1907 געקומען פון סלוצק קיין אמעריקע. זיך באזעצט אין שיקאגא. ער איז געווען טעטיק אין דער ארטיקער טשענסטאכאווער עדיוקיישאנאל סא־סייעטי. אין 1954 פארלאזט ער שיקאגא און באזעצט זיך מיט זיין פרוי פערל אין לאס אנדזשעלעס. געשטארבן אין 1956 אין עלטער פון 70 יאר. זיין אין טרויער פארבליבענע פרוי פערל עהרט זיין אנדענק.

פ

דאלע, די טאכטער פון לייביש און יענטל בערקאוויטש. געשטארבן אין טשענסטאכאוו אין עלטער פון 15 יאר אין יאר 1929.

מאטוש בערקאוויטש און געניא פעדערמאן
(פון דער היים בערקאוויטש) ניו יארק

אין ליכטיקן אנדענק פון מיין ליבן און געטרייען מאן און איבערגעבענעם פאטער צו מיינע קינדער: הערי פרימאן, וועלכער איז פלוצלינג, דעם 18טן יולי, 1957, פון אונדז אוועקגערישן געווארן. איך און מיינע קינדער וועלן דיין נאמען אייביק דערמאנען.

מיט גרויס כבוד, לאה פרימאן
(די קינדער) אברהם, יאסל, פאול, יעטא גלאריא, איוון לאס אנדזשעלעס, קאליפ.

ס

צום אנדענקען פון אונדזער פאטער איטשע לייב.
די פאדלביצנע אלמנה פריוון; זין: אברהם, יוסף, אנעסטאל; טעכטער: שפרינצע זיגאס־סטאל, פייגל ברייער־סטאל.

ק

אין אנדענק פון רעגינא קופערמאן, (פון דער היים ראזענ־פעלד).

סאפי און בען קופערמאן, דייויד קופערמאן
(פראפעסאר פון פאליטישע ווייסנשאפטן אין אוניווערסיטעט פון מינעסאטא), אדרי, און אינג־סטער זון יואל.

ר

אין אנדענק פון: סידני און לענא רובין.
סאול און אוירווינג רובין, נ. י.

ש

הערשל (צבי) שעקטער־שפיץ האט געענדיקט די פלא־דאוסקי גימנאזיע אין טשענסטאכאוו, שפעטער איז ער אנגעקומען אלס סטודענט אין דעם אוניווערסיטעט פון נאנסי, פראנקרייך. אין טשענסטאכאוו האט הערשל שעק־טער־שפיץ געשמט צווישן דער יידישער אינטעליגענץ אין שטאט.

מיטן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה האט ער זיך געראטעוועט אין סאוועט רוסלאנד. ער האט דארט א סך גלליטן, געווען אויסגעוואנדערט אין די סיבי־רער טייגעס. אין יאר 1942 איז ער געווארן באפרייט, און איז אריינגעטראטן אין דער פויליישער ארמיי וואס

האָט זיך פֿאַרמירט אין רוסלאַנד אונטער געזעראַל אַנ־
דערס. אים געלינגט שפּעטער אָנצוקומען אין ארץ ישראל.
אין זיינע יונגע יאָרן איז הערשל געווען אַ מיטגליד
פון די רעוויזיאָניסטן, אין „„ביתר"", און אַ הייסער אַנ־

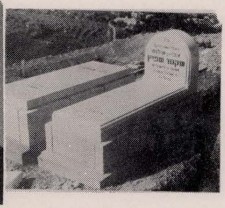

העגגער פון וולאָדימיר זשאַבאָטינסקי. הערשל שעקטער־
שפּיץ האָט זיך, נאָך די אַלע וואָגלענישן און ליידן בא־
זעצט אין דער שטאָט ירושלים, וואו ער האָט געהאָפט
צו גיפינען אַ ביסל רו נאָך די שוועדע מלחמה־איבער־
לעבונגען.

נאָכ'ן אויפקום פון מדינת־ישראל האָט הערשל שעק־
טער־שפּיץ זיך דערשלאָגן צום אָמט פון זיין דער פּרעזעס
פון דעם שפּאָר־קאָסע סניף אין ירושלים.

הערשל שעקטער־שפּיץ איז געווען באַגאַבט אַלס מא־
לער. ער האָט געמאָלן בילדער פון די היסטאָרישע פּלע־
צער אין ארץ ישראל, אין ער האָט אויסגעשטעלט זיינע
בילדער אין אייניע פון די קונסט־גאַלעריעס אין ירושלים.
ער האָט כסדר געבענקט זיך צו טרעפן מיט זיינע טשע־
סטאָוואַער לאַנדסלייט, די ניצול געווארענע פונעם גרויסן
חורבן, באַזונדער האָט ער געוואָלט זען זיין איינציקע
שוועסטער וואָס געפינט זיך אין אַמעריקע, און ער איז
דאָ געווען, זיך געזען מיט זיינע נאָענטסטע, משפּחה און
פריינד, און זיך צוריק אומגעקערט אַהיים קיין ירושלים.

אָבער אים איז, ווייניק אויס, נישט באַשערט געווען
צו בלייבן לעבן צווישן אייגענע אין דער פרייַער יידישער
מדינה. דעם 28סטן אויגוסט, 1957, איז הערשל שעקטער־
שפּיץ געשטאָרבן אין שלאָף.

ער לאָזט איבער אַ פרוי, און דעם 9־יאָריקן זון, אַ
סאָברע, מיטן נאָמען יורם.

כבוד זיין אָנדענק!

עלטערן יהודה מאיר און לאה.

ה. שייער, ניו יאָרק

אין אָנדענק פון פּאָטער, מענדל; די מוטער, תמר, שוואַרצ־
באָום. שמואל און לאה שוואַרצבאום און קינדער פישל,
מאַניע און זייער זון חיים לעדערמאַן; זיסער, פּעסל און
וייערע קינדער צינצינאַטוס.

ל. שוואַרצבאָום, ניו יאָרק.

עלטערן — מאיר יונה און ביילע ליטמאַן.

לאה שוואַרצבוים, ניו יאָרק.

אין אָנדענק פון: מרדכי יוסף שטענצל, פּאָטער, געשטאָרבן
אין ניו יאָרק, יולי דעם 10טן, 1948; רחל שטענצל, מו־
טער, געשטאָרבן אין ניו יאָרק נאָוועמבער 10, 1954;
טעסי און סעם רובין, ציליע און סעם קאַהען, סאַלאָמאָן
און פּערל שטענצל, בלענטש און נייטן בערנשטיין, היימען
און פּערל שטענצל, אַגאַ שטענצל.

א. פ. שטענצל, ברוקלין, נ. י.

יעקב גאטליב

(זיין אנדענק פון אברהם און רחלע גאטליבס אומגעקומענעם זון, דעם קדוש יעקב גאטליב, ז"ל)

יעקב איז נאך זייער יונג געווען וועז די עלטערן זיינע, אברהם און רחלע, און די שוועסטער זיינע, האבן פארלאזן טשענסטאכאוו און עולה געווען קיין ארץ־ישראל. פאר די ענגלישע

יעקב גאטליב

הערשער אין ארץ־ישראל איז יעקב שוין געווען צו אלט צו קענען מיטפארן אויף דעם זעלבן משפחה־סערטיפיקאט. האט יעקב געמוזט זיך שיידן מיט די עלטערן זיינע און שוועסטער, און בלייבן אליין אין פויילן. ר׳ אברהם האט פונדעסטוועגן געהאפט, אז ער וועט אין א קורצער צייט ארום דאך אויספועלן ביי דער עגלישער מאנדאטן־מאכט א דערלויבעניש פאר זיין איינציקן זון יעקב, צו קענען קומען אין גיכן קיין ארץ־ישראל, זיך צו פארייניקן מיט דער משפחה.

יעקב בלייבט אין פויילן אין גרויס בענקשאפט נאך זיינע נאענטסטע. ער שטילט זיין בענקשאפט אין דער ארבעט פארן ציוניסטישן אידאל; ער שליסט זיך אן אין דער ציוניסטישער יוגנט־באוועגונג „הנוער הציוני". ער לערנט זיך אלס א מענטש, כדי צו זיין נוצלעך דער אויפבוי־ארבעט אין נייעם ארץ־ישראל.

עס לויפן טעג, וואכן און חדשים אבער דעם פאטער אברהם גאלינגט אלץ נישט צו קריגן א סערטיפיקאט פאר זיין זון, אויף די הימלען פון פויילן זאמלען זיך אלץ מער און מער די פינצטערע כמארעס פון דעם בלוטיקן היטלעריזם. און אט קומט דאס יאר 1939, וועז די נאצישע מערדער־באנדעס באפאלן פויילן. יעקב איז איצט אלט פינף און צוואנציק יאר.. זיין פאר־צווייפלונג איז גרויס, זיין חלום צו דערגרייכן די ברעגן פון ארץ־ישראל איז צערונען.

די היטלעריסטישע חיות פארצוקן איין יידישן קרבן נאכן אנדערן. ר׳ אברהם און זיין משפחה לעבן איבער טאפלטן צער און טרויער. די ידיעות פון פויילן וועלן מיט יעדן טאג אלץ גרויליקער און האפנונגסלאזער. טאפלט איז דער צער וואס זיי האבן נישט געקענט ראטעווען זייער אייניציקן זון פון די בלוטיקע היטלעריש הענט. ר׳ אברהם טוט אלץ וואס ער קען, אבער — אומזיסט! רחלע, די מוטער יעקבס, גייט אויס פון בענקשאפט נאך איר קינד. זי וועלט שטערבלעך קראנק פון האַרצווייטיק און אומבאשרייבלעכן צער..

די פינצטערע ידיעה אז יעקב לעבט נישט מער, צעברעכט דאס האַרץ פון דער קראנקער מאמען. רחלע שטארבט. און צו די מיליאנען יידישע קרבנות קומט צו נאך א קרבן, — א קבר אויפן תל־אביבער בית־עולם.

יעקבס נאמען, זיין שיין, אידעאליסטיש לעבן, לעבט אין ד׳ הערצער סיי פון די טשענסטאכאווער אין ארץ־ישראל, סיי פון אלע לאנדסלייט וואס געפינען זיך אין אלע תפוצות.

כבוד זיין אנדענק! און דער אנדענק פון זיין מוטער רחלע!

ריוטשע גאטליב־דאנציגער

ריוטשע, די טאכטער פון אברהם און מרים שיינערט פון טשענסטאכאוו, האט זיך שוין אין די יונגע יארן פארבונדן מיט דער פארטיי פועלי־ציון. נאכן חתונה האבן מיט יהודה דאנציגער, דער פארשטייער פון דער פועלי

ציון פארטיי אין טשענסטאכאווער שטאט־ראט, באשליסן זיי צו רעאליזירן זייער צוניסטישן אידאל, און זיינען עולה קיין ארץ ישראל אין יאר 1925. שווער, אומגעהויער

דוד קאניעצפאלער

חיה זעווין, ע״ה

שבת פארטאג, דעם 30־טן מערץ, האט אויסגעהויכט איר נשמה אויף אייביק די גוט־באקאנטע טשענסטאכאווער לאנדס־פרוי, אין שיקאגא, — די אידעלע חיה זעווין, ע״ה.

חיה זעווין איז יארן לאנג געווען טעטיק אין דער עקזע־

חיה זעווין

קוטיווע פונעם „טשענסטאכאווער אינדעפענדענט פארריין"; זי איז אויך געווען קאסירערין פון דער טשענסטאכאווער פרויען הילפס־ארגאניזאציע. מיר, אין שיקאגא, פילן דעם גרויסן פאר־לוסט. ווייל חיהלע האט מיט ליבע און טרייער איבערגעבנהייט געהאלפן אונדזערע שוועסטער אין בריידער מעבר־לים, אלע אירע יארן. איר הויז איז געווען אפן פאר אונדזערע לאנדס־

מאנשאפט מיטגענגן, דאָס זעלבע — ביי אירע אייגענע, ביי דער פאַמיליע אייבראָמס, אפילו בעת איר שווערער קראַנקייט האָט חיה זעווין, ע״ה, נישט אויפגעהערט זיך צו פאַראינטערעסירן מיט אונדזערע אַרגאַניזאַציעס. איז ווער געקומען צו איר אויף א באזוך, זען וואָס זי מאַכט, איז אזוי שנעל ווי די וויטאָגן און יסורים האָבן איר אַביסל אָפגעלאָזט, האָט זי גלייך געפרעגט; וואָס הערט זיך עפעס בייַ אונדזערע לאַנדסלייט, וואָס טוט מען אין פאַריין, איז מען טעטיק, העלפט מען שאַפן געלט? קראַנקערהייט האָט זי נאָר געוואָלט אַז מען זאָל אָפּ־האַלטן א פאַרזאַמלונג בייַ איר אין הויז. איינמאָל, וועז ס׳איז איר אַביסל בעסער געוואָרן, און דער דאָקטאָר האָט איר דער־לויבט אַרויסגיין פון שטוב, און זי האָט זיך דערוואוסט אַז א פאַרזאַמלונג קומט פאָר פון דעם טשענסטאָכּוועער אינ־דעפּענדעט פאַריין, בייַ די פריינט ווילינגער אין הויז, האָט איר דער אידעם, פריינט אייבערמס געמוזט ברענגען צו דער פאַרזאַמלונג, און וועז מען האָט חיהלען דערזען האָבן מיר זי אויפגענומען מיט א פריילעכן ברוך־הבא.

חיהלע איז געזעסן און זיך צוגעהערט מיט גרויס אויפ־מערקזאַמקייט צו די פאַרהאַנדלונגען, און זי האָט בייגעשטייערט א פּאָר דאָלאָר לכבוד דעם וואָס איר געזונט צושטאַנד איז אַביסל בעסער.

וועז מדינת ישראל איז אויפגעקומען האָט עס חיה זעווין שטאַרק געפרייט, ווי אַלע יידן. זי האָט געהאַלפן אַלע טעטי־קייטן פאַר מדינת ישראל, און געקויפט ישראל באַנדס פאַר אייניקלעך, און געזען אַז מען זאָל שטיצן די טשענסטאָכּוועער לאַנדסלייט אין מדינת ישראל, פאַר די אינסטיטוציעס קופת־חולים, שוץ־קעלערן אאז״ו.

חיה זעווין און איר גאַנצע משפחה איז גוט באַקאַנט געווען אין טשענסטאָכּוו, באַזונדערס אין דער רעוואָלוציא־נערער באַוועגונג. זי איז געווען טעטיק אין די אַרבעטער־רייען פון איר פּריעסטער יוגנט אַן.

חיה זעווין האָט איבערגעלאָזט איין אייניקיקע, געטרייע ליבע טאָכטער, — אסתר, אַן איידעם הערמאַן, צוויי אייניקלעך און א זון סיימאַן. די פרוי אסתר אייבערמס איז אויך נישט פרעמד צו אידעאַלן פון איר מוטער־חיה זעווין ע״ה.

כבוד איר אַנדענק.

נאָטאַן קאָן

(1942—1871)

אין יאָר 1942 איז נאָטאַן קאָן אומגעקומען, צוזאַמען מיט טויזנטער יידן פון אַמסטאָו.

נאָטאַן קאָן איז אַלע יאָרן געווען א ציוניסט און ער האָט שטענדיק פאַרמאָגט א לויבשאפט צו ערד־אַרבעט, ווי ער וואָלט זיך געגרייט צו פאָרן און באַזעצן זיך אין ארץ־ישראל, אַלס ערד־אַרבעטער.

אין יאָר 1900 האָט נאָטאַן קאָן באַאַרבעט 30 העקטאַר לאַנד אין יאָסקאָו, 10 קילאָמעטער פון טשענסטאָכּוו. עס איז געווען א ברכה פאַר די אַרמע יידן פון אַמסטאָו, ווייל עס האָט זיי, די יידן פון שטעטל אַמסטאָו, יאָרן לאַנג נישט געפעלט קיין ברויט, קאַרטאָפל, גרינס און באַהייצונג.

נאָטאַן קאָן איז יאָרן לאַנג געווען אַן אינדוסטריעלער, ער האָט אַנגעפירט מיט די קאַלך־אויוונס אין רודינק, 12 קילאָ־מעטער פון טשענסטאָכּוו. ער האָט אַבער קיינמאָל נישט אויפ־געהערט אָפּצוגעבן זיך מיט ערד־אַרבעט.

אין 1914, ביים אויסברוך פון ערשטן וועלט־קריג, קלייבט זיך נאָטאַן קאָן אַריבער קיין טשענסטאָכּוו. זיין הויז איז שטענדיק געווען אָפן פאַר אַלע נויטבאַדערפטיקע.

נאָטאַן קאָן איז געווען א שטענדיקער מיטאַרבעטער אין קרן־קיימת, קרן־היסוד, געווען פאַרזיצער אין די יאָרן 1925־1935, אויך פאַרזיצער, א געוויסע צייט, אין דער טשענסטאָכּ־כאָווער יידישער קהילה, הי״ד.

דודעק שלעזינגער

דודעק שלעזינגער איז געווען א זון פון רייכע עלטערן. זיי האָבן פאַרמאָגט א גרויס הויז אין א פאַבריק פון סטענגעס אויף ספאָדעק גאָס. ער האָט שטודירט פאַר אינזשעניר אין בעלגיע

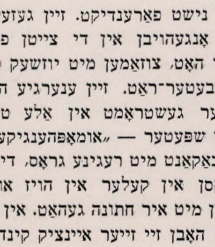

אָבער דעם קורס נישט פאַרענדיקט. זיין געזעלשאַפטלעכע טע־טיקייט האָט ער אָנגעהויבן אין די צייטן פון דער ערשטער וועלט־מלחמה. ער האָט, צוזאַמען מיט יוזשעק פינקעלשטיין, אָנ־געפירט מיטן אַרבעטער־ראָט. זיין ענערגיע האָט ווי א פייער־לאָווע אין אויפהער געשטראָמט אין אַלע טעטיקייטן פון די „פאַראיניקע״ און שפּעטער — „אומאָפהענגיקע״. אין דער פאָר־טיי האָט ער זיך באַקאַנט מיט רעגינע גראָס, די אַריגינעלע שיינ־הייט, אויסגעוואקסן אין קעלער אין הויז אויף ראָג ספאָדעק און אָגראָדאָווע און מיט איר חתונה געהאַט. אין די צייטן פון דער נאַצישער ממשלה האָבן זיי זייער אינציק קינד פרובירט ראַטע־וועז, אָפּצובנדיק עס צו א באַקאַנטן קריסט, וועלכער האָט זיי פאַרראַטן. די „גסטאַפּאָ״ האָט דאָס קינד געבראַכט אין זייער הויז און פאָר די אויגן פון טאַטע־מאַמע עס דערמאָרדעט. בייַדע — דודעק און רעגינע — זיינען אומגעקומען צוזאַמען מיט אַלע קדושים פון טשענסטאָכּוו.

טשענסטאָכאָוו

טשענסטאָכאָוו, שטאָט פון יידישער פּראָכט.
טשענסטאָכאָוו, שטאָט פון יידישן יסוד.
בענטש־ליכט האָבן באַלויכטן דיין נאָכט,
מיט תפילות פון אונדזערע מאַמעס צו גאָט.
דיין בית המדרש, און פּרעכטיקע שול,
דיינע גערטנער און שיינע אַלעען.
דיינע פּעלדער מיט שפּע פּול,
די וואַך און דער שבת — געהיליקטטע גייזען.

טשענסטאָכאָוו, — דיינע הערלעכע טרויטען,
פון מענדעלעם און פּרצעס קוואַל,
ס׳האָט יידיש געקלונגען, געגרייכט צו די רויטען.
אַלע פּאָר איינעם און איינער פּאָר אַל׳.
געזונגען טיף פּריידן, די יוגנט באַהעלט,
געשפּונען דעם פּאָדעם פון נצח ישראל
געוואָרט אַלץ אויף יושר — א בעסערע וועלט,
געהאָפט אַלץ אז קומען וועט באַלד אונדזער גואל.

טשענסטאָכאָוו, שטאָט פון אונדזער חלום א. א. וו.

ר ע פ ר י י ן :

טשענסטאָכאָוו, שטאָט פון אונדזער חלום.
דו ביסט דאָס בלוט פון אונדזער קדושה.
טשענסטאָכאָוו, שטאָט פון אונדזער קיום.
דו ביסט דער שטאָלץ פון אונדזער ירושה —
טשענסטאָכאָוו, א, טשענסטאָכאָוו.

טשענסטאָכאָוו, שטאָט פון לומדים און גאונים.
אין דער גאָלדענער קייט איינגעפלאָכטן,
גאָלדענע רינגען פון פּירערס און קדושים
אייביק אין אונדזער געשיכטע צו לויכטן.
ס׳האָבן חלוצים ביי דיר זיך דערצויגן,
אויף דיינע פּעלדער געפּאָקערט, געוויט.
מיט האָפענונגען הלעע אין יידישע אויגן
צו ארץ ישראל מיט פּרייד זיך געגרייט.

וויי וואונדערלעך האָבן לידער געקלונגען,
וואָס מיר האָבן מיט ליבשאפט גיזונגען.
פון פּאָלק און מענטש — אין די וועלדער פּארהוילן,
פּאָרן שרעקלעכן חורבן מיט די קאַשמאַרנע אויגן.
א, טשענסטאָכאָוו, דיין ערד איז געהיליקט.
א, קיינמאָל וועלן מיר דיך ניט פּארגעסן.
א נר תמיד נאָך די וואָס פּארטיליקט,
מיר וועלן דאָס ליכט, א, קיינמאָל פּארלעשן.

טשענסטאָכאָוו, שטאָט פון אונדזער חלום.
דו ביסט דאָס בלוט פון אונדזער קדושה.
טשענסטאָכאָוו, שטאָט פון אונדזער קיום.
דו ביסט דער שטאָלץ פון אונדזער ירושה —
טשענסטאָכאָוו, א, טשענסטאָכאָוו.

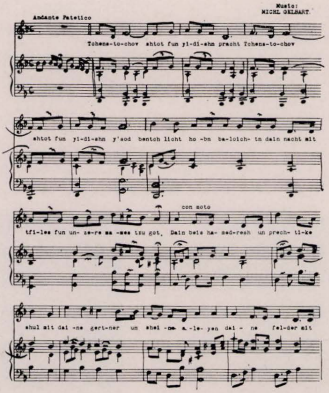

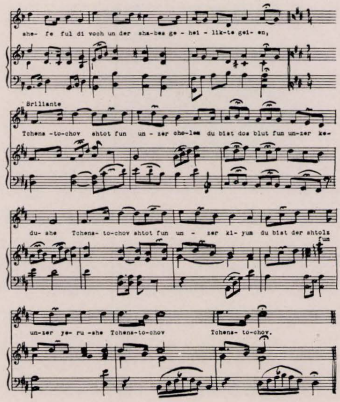

מוזיק צום ליד פון מיכל געלבאַרט

מיר שליסן דאָס בוך „טשענסטאָכאָוו״ מיט דעם דאָזיקן אַנאָנימען ליד. סיי די ווערטער, סיי די מעלאָדיע פון דעם ליד, פּאַרפאַסט פון מ י כ ל ג ע ל ב א ר ט, וועלן אונדז שטענדיק דער־מאָנען אונדזער צוגעבונדנקייט און ליבשאפט צו אונדזער אומפּאַרגעסלעכער היים־שטאָט — טשענסטאָכאָוו.

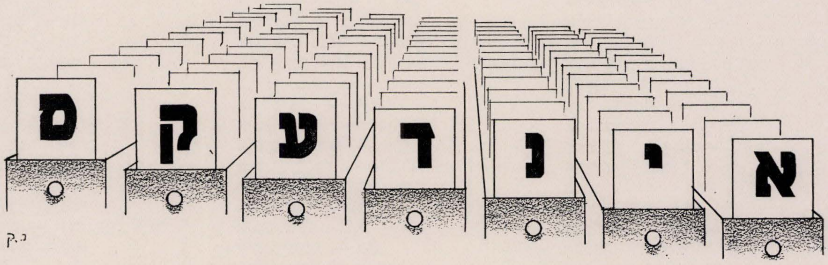

ב.ק

אין דעם בוך „טשענסטאָאוועך ייִדן" (וואָס מיר, די טשענסטאָאוועך לאָנדסלייט, האָבן ערויסגעגעבן אין יאָר 1947) איז, צוליב טעכנישע סיבות, נישט ערייַן דער אינדעקס פון אַלע נעמען וואָס ווערן דערמאָנט אין יענעם היסטאָריש-זויכטיקן בוך. מיר האַלטן פאָר וויכטיק דעם דאָזיקן אינדעקס דאָ צו פאַרפנטלעכן. די פולע רשימה פון אַלע נעמען וועט זיכער זיין אַ הילף פאַר די היסטאָריקער, פאָרשער און סתם לייענער פון דעם בוך: „טשענסטאָאוועך ייִדן". מיר גיבן דאָ, גלייכצייטיק, אויך דעם אינדעקס פון איצטיקן בוך „טשענסטאָאוו". אַלע נעמען און רשימות אין איצטיקן בוך זיינען צונויפגעשטעלט געוואָרן פון

מאָטל בערקאָוויץ.

אינדעקס פון נעמען וואָס ווערן דערמאָנט אין בוך „טשענסטאָכאָווער יידן"

א

אבנר — 377
אבעלע שוחט — 34
אַבעלמאַן, מינע — 148
אַבראַמאָוויטש — 181
אַבראַמאָוויטש, סומעק — 224
אבראם — 117
אַבראַמסאָן, דוד — 53
אַבראַמסאָן, י. — 84, 96, 97
אברה׳מעלע, רבי — 340
אברהם, וואָלף יאנקעלס — 41
אַבערמאַן, ד. — 115
אַבערמאַן, הערי — 342
אַבערמאַן, סעם — 271, 278, 401
אַבערמאַן, שלום — 303
אַדאָם — 380
אַדימאַנסקי, וואלענטי — 6
אַדערבערג — 345
אַדערבערג, דוד — 45
אַדערבערג, משה — 83, 145, 306, 307, 308
אַדערבערג, נתן — 104
אַדערפעלד, לעאָן — 108
אַדלער — 346
אַדלער, בעני — 90
אַדלער, יוליוס — 90
אַדלער, י. (ב. קאָוונער) — 289
אַדלער, ראָז — 286
אוגער, י. — 174
אָוויעטשקאָ — 246
אָוועטשקאָ — 80
אָוויעטשקאָ, וו. — 103, 117
אָוויעטשקאָ, נ. — 63
אָוויעצקי, פיטער — 77, 305, 306, 307
אופנער — 80, 82
אופנער — 184
אופנער, לואי — 257
אופנער, לואיס — 289
אויערבאַך — 110
אוישער, משה — 185
אורבאַך — 334
אורבאַך, קאָפל — 62
אוריאל, אקאסטאַ — 43
אורימא, ווינסעטע — 157
אוואראָוו — 21
אוונער — 69, 84, 85, 101
איבערשער — 194, 196, 248
אידזשקאָווסקי — 247
איזאק — 383
איזביצקי, אברהם — 111, 205, 206, 243, 347, 402
איזביצקי, יודע־הערש — 336
איזראַעל — 315
איזראַעל, העריס — 303
איזראַעל, מ. ב. — 342
איזראַעל, מרים — 84, 91, 95, 385
איזראַעלעוויטש, יוסף — 63, 130, 132, 155, 233
איזשביצקי — 275
איטשע־מאיר — 329
אימאַן, ישראל — 130
אימיך, יוזעף — 37, 38, 41, 97, 184
אימיער, ווילהעלם — 14, 19
אינזעלשטיין, ישראל — 289
אינזעלשטיין, לעאָן — 157, 161, 163, 164
איציק־גולם — 330
איציק־שפּיציק — 39
איצקאָוויטש — 49
איצקאָוויטש, אברהם — 57, 184
איצקאָוויטש, סעם — 342
איצקאָוויטש, מ. — 342
איצקעוויטש, מאָקס — 342
„אירא" (וואַרשאָווסקא, דאָרא) — 379, 384
אישאיעוויטש — 152
אייגער — 121, 389
איידעלמאַן — 366
איידעלמאַן, מיכאל — 63
אייזענבערג — 347
אייזענבערג — 49, 81, 88
אייזענבערג, י. — 249, 253
אייזנער, לואי — 303
אייזנער, לואיס — 289
אייזנער, פייגל — 257
אייזנער, שמואל — 117
אייזענשטאָט, ברוך — 148
אייזענשטיין — 185
אייזענשטיין, אהרן — 306, 307
אייכלער — 153
איינהאָרן, דוד — 78, 79
אלחנה — 38
אלטמאַן — 182
אַלטמאַן, בצלאל — 57
אַלטמאַן, מרדכי — 117, 118, 257, 293
אַלטער, אסתר — 126
אַלטער, וויקטאָר — 126, 391, 392, 396
אַלטער, מיכאל — 73, 74, 77, 112, 115, 117, 119, 120, 122, 261, 384, 390
אַלטער, צעשאַ — 61
אַלמאַר, דושעק — 342
אַלסטער, ש. — 352
אַלעבאַרדע — 227
אַלזער — 369
אַליוואַ — 157
אַלשעווסקי — 299
אַלשעווסקי, יוזעף — 380
אַלעקסאַנדער — 107
אַלעקסאַנדער II — 7, 33, 41, 127, 168
אַלעקסאַנדראָוויטש — 392
אַמאַר — 216
אַמסטערדאַם — 346
אַמסטערדאַם, י. — 355
אַנדרעיעוו, לעאָניד — 183
אַניוטע — 126
אַנסעל, קייט — 309
אַנסקי, ש. — 92
אַסאַראַדאַבריי — 61, 62, 69, 78
אַסטאַר, אַלבערט — 304
א־סקי — 95, 96, 97
אַפמאַן, ס. — 100
אַפּאַטאָווסקי — 57
אַפּאַטאָווסקי, מאַקס — 154
אַפּענהיים — 30
אפרים — 347
אַפּעלשטיין, כאסקל — 336
אַקסער — 183
אַקסעלראַד — 42
א. ר. — 95, 119
אַקערמאַן, דוד — 117, 323
אַראַנדא — 160
אַראַנאָוויטש — 81, 84, 118
אַראַנאָוויטש, יוסף — 62, 81, 83, 84, 91, 92, 97, 101, 119, 120, 131, 132, 133 135, 143, 144, 155, 175, 396
אַרבוזאָוו — 130, 153, 381, 382
אַרטמאַן — 358
אריה — 29
אריה — 29
אריאלי (קאַלווישינסקי) — 346, 347
אַרלינסקי — 110
ארלעסקא, מרים — 90
ארנשטיין, מאַרק — 81, 84, 89, 90, 91, 92
ארבישעווסקא, מאַריאַ — 385
אַרקין, בען — 308
אש, לייב — 102, 103, 184
אש, מאַטל — 384
אש, משה — 104, 109, 186, 399
אש, מענדל — 62, 97, 102, 154
אש, נחום — 30, 97, 104, 108, 109, 175, 184, 259, 266, 268, 269, 392, 399
אקס — 69
אקרענט — 68
אַרבאַך — 49, 184

אַרבאַך, ל. — 103
אַרגעלבראַנד — 22
אַרזשעך, מאַניעק — 392
אַרזשעך, צינע — 52, 57, 132, 272, 318, 320, 351, 352
אַרלאָווסקי, זיגמונט — 179
אַרענשטיין — 169
אַשענצקי — 174
אַשר־לייב — 345

ב

באַדאַש, יוסף — 104
באום, סאול — 305, 318, 320, 322
באטאָוויא, ל. — 26, 69, 82, 105, 106, 107, 108, 185, 364
באַטאָרי, סטעפאַן — 7
באלאבאן — 5, 174
באלאבאן, מיר — 31, 78, 79, 391
באלאבאנאוו — 108
באלושקעוויטש — 180
באלזאם — 15
באלזאם, בער — 61
באלזאם, דושייקאב — 303
באלזאמאווסקי — 15
באסטאמסקי, ש. — 98, 389
באף, דניאל — 34
באראן, סטעפאַן — 177, 178, 179, 180, 182, 183
בארעמהערציק — 147
בארענדעס, יוסף — 266
באשע — 117
באשקע (שאפּירא) — 380, 383, 384
באבע יאכנע — 36
באבראווסקי — 38
באבראווסקי, ראוו — 302
באזשיקאווסקי, דוד — 80, 81, 144
באזשיקאווסקי, מ. — 132
באזשיקאווסקי, פ. — 353
באטווין, נפתלי — 159, 160
באטנער — 155
באטשאן, בערל — 94, 96, 98, 99, 184, 185
באכענעק — 347
באלעסלאוו — 170
באמס, וואלף — 35, 41, 43
באנטשעק, וולאדיסלאוו — 208
באראכאוו, בער — 147
בארוזשיקאווסקי, דוד — 315, 384
בארנשטיין — 15, 83, 184, 347
בארנשטיין, אלקע — 329
בארנשטיין, אניא — 117, 118
בארנשטיין, גוטעק — 117, 118
בארנשטיין, משה — 88, 184, 289
בארנשטיין, שעפטל — 336
בוגיסקי — 384
בוים — 387, 392
ביכאלטער, חיים — 130
בוכמאן — 65, 346
בוכמאן, א. — 111
בוכנער, שלמה — 130
בוכנער, קארל — 283, 285, 318
בוכנער, ווילי — 303
ביכנער, ווילים — 284
בוכנער, מאריס — 302
בוכנער, סאפי — 302
בוכנער, משה — 173
בוכענהיים, העלמונד — 345
ביקסבוים, נ. — 148
בוקסהארן, פיניע — 121, 338, 389
בורזיקאווסקי — 349
בורקאן — 91
בורשטין, יצחק (בורטשינסקי) — 16, 19, 20, 21, 23
בורשטין, אביגדור — 148
בורשטיין — 165
בורשטיין, פסחקע — 186
בוים, ל. — 249
ביימאך, איטשע־מאיר — 336
בזשעזינסקי — 249
בזשעזשינסקי, יחזקאל — 111
ביאלעק — 155, 181
ביאליק, ח. נ. — 216
ביאליק, גרשון — 303
ביביקאוו — 9
ביבער — 181
ביבער, אליהו — 177
ביבער, מאנטש — 44
בירנבוים, אברהם־בער — 80, 82, 84, 108, 184, 216, 298
בירנבוים, העלע — 177
בירנבוים, לייב — 181
בירנבוים, שלאמעק — 127
בירנהאלץ — 177, 249
בירנהאלץ, א. — 310, 311, 312, 326
בירנהאלץ, ה. — 103
בירענצוויג, מעכל — 193
בירענצוויג, ח. — 147
בייגעלע, עמנואל — 36, 85, 92
בייגעלמאן, לייזער — 339
בייגעלמאן, משה — 57
בייטאם, האַרשעלע — 36
בייטנער, נ. — 312
ביילים — 95, 96
ביילע — 42
ביירא, שמעון — 303
בייראן — 157
בילאדער, נחמן — 329
בילאוושטיין, ה. — 103
בילאט — 88
בילאטשינסקי — 49
בילום, אברהם — 140, 141
בילום, מ. — 63
בילום — 346, 349, 358
בילומע די פיפטערן — 369
בילומענפעלד, דינאַ — 90
בילומענפעלד — 195
בילעכשטיין — 347, 367
בליץ, מ. — 285
בן אדיר (ראזין) — 272
בנימין — 90, 379
בנימין, אליה — 336
בן־יעקב — 95
בעהם — 85
בעוועךלי — 372
בעזבאראדקא, ד — 111
בעזבאראדקא, י. ל. — 49
בעלס — 353
בעם, אלעקסאנדער — 154, 175
בעם, גוטשע — 83, 91
בעם, יאקוב — 101, 110
בענדעט, אברהם — 336
בענדעט, ח. — 92
בענטקאווסקא — 374, 377, 379
בעני, הערי — 317
בענסמאן — 84
בענסמאן, מתתיהו — 338
בענצלאוויטש — 345
בענקער, הענרי — 303
בעסטערמאן, לוי — 342
בעסער, לייזער — 302
בעסער, לואיס — 289
בעסעראליק, נ. — 349
בעק — 175
בעקער, שמעון — 123
בערג, מאלי — 181
בערגמאן, אדאם — 15, 22, 50, 108
בערגמאן, יחזקאל — 172, 177
בערגמאן, שמעון — 22, 108
בערגמאן, שארלאטע — 108
בערגער, איזי — 274, 280, 293, 295, 302, 313, 314, 315, 401
בערגער, איווא — 302
בערגער, בעלא — 302
בערגער, חיה — 314
בערגער, סיידי — 295, 298
בערגער, רובין — 293, 295, 297, 298, 302, 318, 323
בעריש — 279
בערלינער — 79, 85
בערלינער, יאסל — 117, 257, 314, 315
בערלינער, מענדל — 315
בערלינער, מאקס — 257
בערלינער, מארון — 315
בערלינער, פייגעלע — 72, 344, 367, 368
בערמאן, אדאלף — 88, 150
בערמאן, י. — 146
בערמאן, לייביש — 369
בערמאן, לבייבעטשקע — 125
בערמאן, משה — 63, 144
בערמאנסקי, יצחה־לייב — 104
בערסאן — 153
בערנהאלץ, מ. — 351, 352
בערנהאלץ, דוד — 351, 352
בערענסאן, לעאן — 182
בערקאוויטש — 103
בערקאוויטש, א. — 146
בערקאוויטש, ענניא — 92, 184
בערקאוויטש, דינה — 353, 354
בערקאוויטש, לייביש — 74, 76, 122, 263
בערקאוויטש, לייזער — 81, 347, 374, 375, 376, 380, 381, 382
בערקאוויטש, מאיר — 173
בערקאוויטש, פראדעלע — 74
בערקאוויטש, שמשון — 74, 76
בערקאוויץ — 315, 347
בערקענשטאט, לייזער — 130
בערקענשטאט, משה — 57, 75, 134, 136, 140, 142, 143, 144, 191, 207, 227, 228, 275, 344, 391

בערקענשטאַט, רייזל — 58, 61, 72, 87, 112, 142, 143, 144, 227, 228, 275, 390, 391
בראדער, מ. — 342
בראָון, מ. — 63
בראָוער — 78
בראט, אברהם — 74, 75, 77, 79, 122, 134, 185, 261, 263
בראט, יאָשקע — 303
בראט, יחיאל — 297, 302, 303
בראט, מלכה — 72, 77
בראט, פראָדל — 117, 257
בראָטמאַן, בערל — 282, 284, 303
בראָטמאַן, בערטאַ — 286
בראם — 85
בראם, א. — 65, 98, 154, 183, 184, 365
בראָנד, חיים — 148
בראָנדעס — 275
בראנדעס, אהרן — 242, 243
בראנציקי — 22
בראָדסקי, ה. — 294, 295, 297
בראָדסקי, יונה — 159
בראָדסקי, לוּאיס — 298
בראָדער, אַנא — 286, 288
בראָדער, ישראלקע — 268, 278, 282, 303
בראָדערזאָן, משה — 90, 103, 184
בראָניאטאָווסקי — 108, 109, 365
בראָניאטאָווסקי, אַרטור — 62, 366
בראָניאטאָווסקי, יחזקל — 50
בראָניאטאָווסקי, יוסף — 137
בראָניאטאָווסקי, מיעטשיסלאָוו — 165
בראָקמאַן, אברהם — 342
בראָקמאַן, אהרן — 104
בראָקמאַן, ברוך — 154
בראָקמאַן, לייזער — 172, 342
בראָקמאַן, מאָקס — 303
בראָקמאַן, משה — 172, 176, 177, 185
בראָקמאַן, שלמה — 172, 177
ברום, אברהם — 147, 185
ברום, מאָקס — 61, 101, 132
ברוקאַזש, וויגדאָר — 34, 39
ברוידע — 184
ברוין, י. מ. — 96
ברוין, מענדל — 124, 155
ברוינער, דוד — 185
ברזאָזשטאָווסקי — 4
ברזשאָסקי — 182
ברזעשזשינסקי, ווילי — 337
ברזעזשינסקי, הערי — 289, 290, 303
ברייל — 48, 49, 347, 379
ברייל, אַדאָלף — 379
ברייל, ר. — 103
בריקנער, אַלעקסאַנדער — 5
בריש, שמעון — 78
בריטלער, אברהם — 181
ברייטער — 154
ברעזינסקי, יעקב — 332, 333, 334
ברענער, איטא — 253
ברענער, ליבער — III, IV, 77, 86, 138, 144, 186, 190, 205, 223, 224, 226, 227, 228, 229, 230, 249, 253, 254, 276
ברעקלער — 181
מידא, העלע — 90
ביטער, טיללי — 309, 310
ביטשנער, מאיר — 35, 36, 38
בימקא, פ — 92, 95
בינדער, י. — 103
בינעלע הויקער — 329
ביגאנסקי, וולאָדיסלאָוו — 8, 9, 169
ביערנאצקי, קאָסטעק — 160
בירא, שמעון — VI, 153, 302, 363
בירא, פעלא — 302, 363
בירמאַן, העלע — 115, 117
בירנבוים — 380

ג

גאוועזדזי — 153
גאָלינסקי — 60
גאָליציאנער, א. — 131
גאָלסטער — 181, 182, 210, 211
גאנס, איוואַן — 323
גאַרבינסקי, לייבל — 43, 120
גאַרבאַרסקי — 38
גאַריבאַלדי — 158
גאַרפינקל, וואָלף — 185
גאראליק, העניע — 126
גאַדיק — 90
גאָדעס — 157
גאָטיינער — 306
גאטיינער, אברהם — 117
גאטיינער, הערשל — 92, 109, 115, 119, 120, 121, 344, 383
גאָטהייניער, ל. — 282
גאָטיינער, ליא — 305
גאָטיינער, שמעון — III
גאָטיינער, ב. — 284
גאָטיינער, היימי — 289, 303
גאָטיינער, זעליג — 304, 305
גאָטיינער, רעגא — 309
גאָטליב — 347
גאָטליב, אברהם — III, 65, 110, 146, 345, 347, 348
גאָטליב, דוד — 303
גאָטליב, יעקב — 146, 345, 347, 348
גאָטליב, חיה (ריכטער) — 345
גאָטליב, מאלי — 286, 290, 292, 302
גאָטליב, פּנחס — 289, 293, 302, 303
גאָטליב, דוד — 293, 302
גאָטליב, נחמיה — 172, 176
גאָטענבערג, לעאָן — 14, 19
גאָטפריד — 88
גאָלאָך, מאיר — 130
גאָלד, חנה — 199
גאָלד, משה — 332, 334, 37
גאָלד, רעי — 336, 337
גאָלד, הערי — 332
גאָלדבערג — 146, 177, 184, 185, 303, 318
גאָלדבערג, א. — 355
גאָלדבערג, איסר — 389
גאָלדבערג, עני — 294, 295, 302
גאָלדבערג, ש. — 282
גאָלדבערג, חנינה — 49
גאָלדבערג, מארקוס — 44
גאָלדבערג, משה — 65, 82, 177, 252
גאָלדבערג, ח. — 351
גאָלדבערג, סעם — 257, 282, 284, 285, 303
גאָלדבערג, אהרן — 37
גאָלדבערג, אהרן־דוד — 173
גאָלדבערג, יחיאל — 351, 352
גאָלדבערג, קובא — 115, 117
גאָלדבערג, דניאל — 130
גאָלדבערג, לעאָן — 80, 82
גאָלדבערג, לודוויג — 62
גאָלדבערג, י. — 63, 64, 233, 249
גאָלדבערג, הערשל — 351, 352
גאָלדבערג, הערי — 322, 323
גאָלדבערג, ראוז — 286
גאָלדבערג, לוּאיס — 295, 297, 298, 302
גאָלדבערג, יוסף — 276
גאָלדבערג, פייטל — 303
גאָלדבוים, מאָטל — 88
גאָלדבוים, ליפּע — 36, 43
גאָלדמאַן — 374
גאָלדמאַן, ל. — 103, 365
גאָלדמאַן, מאָקס — 342
גאָלדמאַן, לוּאיס — 289
גאָלדע, אַלעקסאַנדער — 126
גאָלדע — 39, 117, 379
גאָלדע, דיבוק — 39
גאָלדע, יוליוס — 359
גאָלדשטיין — 44, 90, 220, 311, 346
גאָלדשטיין — 44, 90, 220, 311, 346
גאָלדשטיין, אברהם — 124
גאָלדשטיין, ה. — 103
גאָלדשטיין, יאָקוב — 115, 117
גאָלדשטיין, י. — 351
גאָלדשטיין, מ. — 184
גאָלדשטיין, שמואל — 49, 97, 106, 109, 154, 175, 392
גאָלדווירט, בעלא — VI, 367
גאָלדפאַדען — 36, 42, 183
גאָלדפאַרב — 349
גאָלדפינגער, א. — 290
גאָלדשיידער, לייביש — 61, 62, 101
גאָמאָלינסקי — 345, 348
גאָנזווא — 57
גאָנשאָרוויטש, א. — 85, 101
גאָנשאָרוויטש, ה. — 102
גאָסטינסקי, וואָלף — 61, 62, 101
גאָרדין — 81
גאָרדין, יצחק — 121, 389
גאָרדין, יעקב — 88, 185
גאָרפינקל — 108
גודמאַן־מאַלאַרסקי, דושי (זעליק) — 373
גוטהערץ — 88
גוטמאַן — 358, 365
גוטמאַן — 177
גוטמאַן, בערל — 11, 121, 385, 389, 391
גוטמאַן, יונתן — 130
גוטמאַן, לעאָן — 110
גוטענגאָט, שלמה־דוד — 18
גוטערמאַן, דוד — 117, 257, 384, 401
גוטערמאַן, הענעך — 157, 161, 162, 163
גוטערמאַן, י. — 185
גוטערמאַן, פ. — 53
גוטפריינד, העשקע — 94

גוטפריינד, ישראל — 130
גוטשע, רחל — 90
גוטשעכטער — 95
גורסקי, יצחק — 111, 115, 116, 257, 272, 323, 386, 401
גיבריק, א. — 310
גיון — 78
גייזלער, ד. — 281, 282
גייזלער, היפאָליט — 62, 63, 64, 102, 154, 365
גייזלער, לוטעק — 83
גייסלער — 38
גייסלער, איזידאָר — 108, 109, 184
גייטש — 389
גיטל, אסתרל — 35
גיטלער, א. — 184
גיטלער, ירמיהו — 151, 152, 231
גיטערמאַן — 396
גילבערט, מענדל — 346
גילינסקי, ש. — 121, 389, 392
גינזבורג, הערמאַן — 107
גינזבערג, ס. — 185
גינסבערג, אייזיק־שמעון — 31, 33, 36, 37, 104
גינסבערג, דוד — 185
גינסבערג, יצחק — 16
גלאַזער —— 48
גלאַזער, סידני — 289
גלאַזער, סטעלאַ — 325
גלאזעק, ה. — 108
גלאטער — 365
גלאטער, מאקס — 303
גלאַנץ — 287
גלאַנץ, ר. — 224, 231
גלאוואצקי — 32
גלזיק, אברהם — 117
גלזיק, דוד — 177
גלזיק, יעקל — 177
גלזיק, משה־לייב — 177
גלזיק, ש. — 281
גליקסאַן — 8, 175
גליקסאַן, מאריא — 8, 31, 95
גליקסאַן, מענדל — 303
גליקסאַן, מעקס — 285
גליקליך, לייטשע — 92, 109
גליקסזאָהן, איציק — 31
גליקסמאַן — 79
גליקסמאַן, אברהם — 104
גליקסמאַן, אהרן — 342
גליקסמאַן, איזידאָר — 318, 320, 322, 323, 326, 327
גליקסמאַן, אלעזר — 312
גליקסמאַן וואָלף — הילע, 111, 117, 176, 280, 401, 402
גליקסמאַן, י. — 117, 298, 310, 311, 313
גליקסמאַן, יאָסל — 303
גליקסמאַן, כנא — 257, 270, 278, 293, 297, 298, 302, 303, 401
גליקסמאַן, מאיר — 374
גליקסמאַן, סערע — 298, 302
גליקסמאַן, פראַדל — 295, 302, 310
גליקסמאַן, פישל — 339
גליקערמאַן, ראזע — 309, 310
גלעזוויצקי, ש. — 184
גלעזער, שעיה — 36
גנאַסלאָוו, יהודה־לייביש — 329
געבירטיג — 184
געבעלס — 240
געגע — 42
געווירצמאַן — 69, 224
געווערצמאַן — 346
גראַבאַרד, אהרן — 232
גראַבאַרד, אברהם־שמעון — 172
גראַבאַרד, איציק — 130
גראַבאַרד, גאַסי — 320
גראַבאַרד, יעקל — 172
גראַבאַרד, מיכל — 337
גראַבאַרד, משה — 330
גראַבער, גאַסי — 287, 288, 326
גראַבער, דוד — 353
גראַבער, זיסקינד — 185
גראַבער, מאַריס — 63, 270, 280, 283, 285, 401
גראַבער, מוירווין — 314, 326
גראַבער, נייטן — 353
גראַבער, קלמן — 130
גראַליבטער, אייבי — 303
גראַנדזלאַמאַן, לייזער — 377
גראַבאַווסקי, פ. — VI, 366
גראַיכטער — 348
גראַיכטער, אייב — 302
גראַיכטער, ד. — 121, 384
גראַיכטער, ווילי — 303
גראַיכטער, י. — 184
גראַיכטער, נאַטאַן — 116
גראַיכטער, קאַרל — 293, 302, 303
גראַיכטער, קאַפּל — 117, 118, 123
גראַיכטער, קאַפּל — 257, 262, 269, 278
גראַיוטער, רעגינאַ — 302
גראַינג — 240
גראַטער — 399
גראַשאַוויטש — 184
גראַשאַוויטש, אברהם — 366
גראַשאַוויטש, דוד־לייב — 303
גראַבאַווסקי, סטאַניסלאָוו — 12
גראַביאַנסקי, לודוויק — 57
גראָמאַן, הערי — 313, 314, 315, 322
גראָמאַן, מעי — 315
גראַבינער — 80, 83
גראַדאַן — 118, 119
גראַדאַן, ס. — 91
גראַדשטיין, 37, 41, 50
גראַדשטיין, מאַרקוס — 107
גראַנאַד, אלעקסאַנדער — 90
גראַניק, ישעיה — 233
גראַנעק — 182
גראַנעק, אברהם — 130
גראַנעק, ישעיה — 62, 63
גראַנעק, לייביש — 303, 332
גראַנעק, משה — 332
גראַנעק, ש. — 252
גראַף, יוסף — 30
גראַדזענסקי, ר. — 401
גראַמאַן — 372
גראַס, לואיס —— 305, 318
גראַס, קלמן — 289
גראַסבאַרד, הערץ — 90
גראַסבערג, אהרן — 314, 315
גראַסבערג, אסתר — 314, 315
גראַסבערג, א. — 310
גראַסבערג, אברהם — 293, 297, 302
גראַסבערג, ה. — 298
גראַסבערג, הערשל — 293
גראַסבערג, מעקס — 310
גראַסבערג, מענדל — 314, 315
גראַסבערג, פילים — 314, 315
גראַסמאַן — 32, 49, 50, 51, 66
גראַסמאַן, יאַן — 108
גראַסמאַן, לאזארוס־ראַזאַליע — 108
גראַסמאַן, סטעפאַן — 26, 33
גראַסער, בראַניסלאָוו — 129, 130
גרונוואלד — 365
גרונט, שלמה — 354
גרושקא — 347
גרושקא, דוד — 347
גרויסבערג, מענדל — 303
גרוימאַן, אוירווינג — 302
גרוימאַן, ה. — IV
גרוימאַן, הערי — 303
גרוימאַן, סעם — 302
גרוינעם — 42
גריבאַשינסקי — 155
גריל, ליבער — 281
גרילאק — 49, 181, 272
גרילאק, ב. — 184
גרילאק, יעטשע — 257, 258
גרילאק, שמחה — 257
גרין — 77, 185, 366
גרין, ווילים — 289, 397
גרין, סעמיועל — 303
גרינבאַום — 132, 155
גרינבוים, יצחק — 84, 97, 152
גרינבוים, מאַריץ — 116, 155, 257, 271, 272
גרינבלאַט, חיים — 130
גרינבערג — 347
גרינבערג, משה — 130, 173
גרינבערג, סאל — 303, 341, 342
גרינדמאַן — 79
גרינשטיין — 249
גרינשפאַן, אברהם — 185
גריצא — 184
גריי, יעטע — 145
גרייצער — 124
גרייצער — 298
גרייצער, אברהם — 63, 233
גרייצער, יוסף־הערש — 36, 43, 46
גרעי, יעטע — 313
גרעניץ, מ. — 62, 63

ד

דאַווידאָוויטש — 218, 347, 357
דאַוויידאָוויטש, אַדאַם — 157, 161, 164
דאַוויידאָוויטש, בעריש — 83, 91
דאַוויידאָוויטש, חיים — 80, 81, 82, 102
דאַוויידאָוויטש, יאַנקל — 379, 382
דאַוויידאָוויטש, משה — 173
דאַוויידאָוויטש, מאַטוויי — 115, 116

דאוויסאן — 315
דאלמאן, א. — 351
דאנציגער, י. — 349
דאנציגער, יאנקעלע — 389
דאנציגער, מלכה — 79
דאנקאוויטש, מאקס — 115
דאנקאוויטש, שמעון — 17, 18, 50
דאנקעלמאן — 6
דאשינסקי, איגנאץ — 119, 384
דאבזשינסקי, ד. — 184
דאמאנסקי, אנטאני — 121, 155, 380
דאמאנסקי, יוזף — 384
דאמבראוסקי — 154
דאמבראוסקי, יאן — 182
דאמבראוסקי, יאראסלאוו — 158, 163, 164
דאן — 117
דאסטאיעווסקי — 84
„דאקטאר" — 379
דארשענקא — 222
דארפגאנג, אהרן — 233, 252
דארפסמאן — 32
דובזשינסקי — 67
דוד־יצחק — 28
דוך — 177
דומאן — 357
דוקאט, איטשע־מענדל — 172
דוראטש — 154
דזשיאלאווסקי — 184, 379
דזיאלאווסקי, אברהם — 63, 392
דזיאלאווסקי, משה — 172
דזיאלאוויטש, דניאל —— 185
דזיאלאשינסקי, הערשל — 176
דזיגאן — 90, 185
דיאבאל, שימשע — 32, 34, 116
דיטמאן, היימאן — 317
דילעווסקי — 379
דילעווסקי, הערצקע — 181
דילעווסקי, לייביש — 130
דימאנט — 184
דינה — 392
דינענזאן — 70
דינער, שלמה — 384
דיקעס, מ. — 103
דיקערמאן, דזשעק — 342
דיקערמאן, לואי — 342
דיקערמאן, מאקס — 317
דיקערמאן, סאל — 317
דיקערמאן, סעם — 342
דייוויס, הערים — 303
דלוגאנאגא, יעקב — 130
דלוזשעווסקי — 153
דעגענהארט — 192, 195, 197, 205, 209, 210, 211, 244
דעלאף — 107
דע לאס ריאס — 158
דעמבאל — 154
דעמביצער — 391
דעמסי — 335
דענישאוו, וואסילי — 95, 153, 383
דענענבערג, ה. — 354
דעספינאס — 157
דערעס, נפתלי — 63, 184
דראנאוו — 91
דראבנער, באלעסלאוו — 98, 121, 122, 133, 391
דרייזנער, ג. — 130
דרייפוס — 42
דרעווניאק — 35, 36, 41
דרעזלער, דוד — 337
דרעסקלער, מרדכי — 38
דזאדאש — 180
דזשאלאוויטש, דניאל — 181
דזשאלאשינסקי, שלמה — 69
דזשובא, יוזף — 176
דזשובאס — 50
דזשובאס, שמחה — 104
דזשייקאבס, אל — 283, 285, 310
דזשייקאבס, גאסי — 286
דזשייקאבס, דזש. — 270, 275, 280, 283, 284, 285, 318
דזשייקאבס, יוסף — 401
דזשייקאבס, מאקס — 280, 283, 284, 285
דזשייקאבס, צילע — 286, 287, 288
דזשעקאן, וועלוועלע — 36
דזשעקסאן, קיטי — 286, 288
דזשערזשינסקי, פעליקס (יוזף) — 379, 384

ה

האבער, אברהם — 342
האבער, איזי — 298
האבערמאן, קאפל — 178, 181
האלבערג — 257, 361
האלבערג, איזי — 312
האלבערג, ה. — 311
האלבערג, ט. — 310, 311, 312
האלבערג, י. — 311
האלבערג, סעם — 311, 312
האלבערג־צינצינאטוס — 144
האלבערג, ר. — 312
האלטער, משה — 104, 184, 345
האלטער, ש. — 101
האלטהויזן, ה. — 102
האלער — 171
האלפערן — 389
האנטווערקער, איטשע — 120
האנדלסמאן — 345
האנדעל — 113
האנדעלסמאן — 50
האנדעלסמאן, לואי — 295, 302
האנדעלסמאן, ראוו — 295, 302
האנטקע — 43
האנעמאן, שלמה — 130
האסענפעלד — 276, 377
האסענפעלד, גיטל — 386
האסענפעלד, מ. — 183, 249
האפטקא — 185
האפטקא, אלעקסאנדער — 101, 257, 271, 384
האפטקא, יוסף — 185
הארצט, הערש — 90
הארטגלאס — 174
הארצפעלד, אברהם — 152
הארצקי — 306
הארשעלע — 43
האכמאן — 78
האכערמאן — 48, 49, 346, 347
האכערמאן, ה. — 49
האלער — 374
האלצער, רחל — 90
האניגוויל, לודוויג — 154, 182, 393
האפנונג, דזשאזעף — 282, 284, 285
האפנונג, שמואל — 63
האפמאן, דייוו — 306, 308
האפמאן, ראוז — 306, 307, 308, 310, 318, 320, 322, 323
האקעלמאכער — 32, 35
האראוויטש — 49, 51, 61, 369
האראוויטש, איזידאר — 103, 120
האראוויטש, מ. — 103
האראוויטש, צילא — 92
האראוויטש, שלמה — 119, 388
האראוויטש, שמואל — 151, 366
האראנטשיק — 348
הובערמאן, בראנסלאוו — 346
הוגא, וויקטאר — 86
הודיעס, מאיר — 122
הורוויטש — 347, 348, 349
הורוויטש, יצחק־אייזיק — 299
הורוויץ, שמעון־יעקב — 330
הויפטמאן — 385
הויפטמאן, דוד — 185
הוירש — 294
הוירש, מרדכי־זעליג — 271
הוירשמאן, וואלף — 303
היטלער, אדאלף — 157, 158, 240, 241, 246
הילער, רוט — 286
הימלער, היינריך — 240
הימעלמאן, אשר — 74
הימעלמאן, יהושע — 177
הימעלמאן, יעקב־משה — 177
היסטער — 392
„היפעק" — 226
הירש, מאיר — 95
הירשביין, פרץ — 88, 89
הירשבערג — 5, 57, 113, 347, 348
הירשבערג, חיים־זאב — 31, 113
היידן, אייב — 334
היידן, מאקס — 334
היילענבערג — 181
היימאן, יוסף — 152
היימאן, ישעיה — 31
הלל, אהרן — 330
העלבערג — 173
העלבערג, שרה — 310
העלמאן — 168, 365
העלמאן, באלעסלאוו — 183
העלמאן, מאיר־לייב — 36
„העלע" (האסענפעלד) — 386
„העלענא" — 182
העללער, ע. — 54
העלפגאט, א. — 100
העמפעל, יאן — 154
הענדל — 36, 40
הענדעליסט — 88
הענינג, מארקוס — 26, 49, 51, 69

הענקין, וויקטאָר — 90
העס, משה — 17
הערמאַן — 88, 221, 222
הערמעס — 168
הערץ — 15, 366, 377
הערץ, י. ש. — III, 123, 155, 404
הערץ, ל. — 103
הערץ, סטאַניסלאָוו — 26, 27, 62, 66, 69, 107
הערצבערג — 65, 80
הערצבערג, הערמאַן — 61
הערצל — 43, 116
הערש, לייב — 34, 41, 45
הערש, ר. — 10
הערשליקאָוויטש — 61, 155, 184, 347
הערשליקאָוויטש, באַרנעט — 303
הערשליקאָוויטש, לאה — 91
הערשליקאָוויטש, מאַרקוס — 82, 39, 394
הערשקאָוויטש — 90, 95
הערשקאָוויטש, אב. — 289, 292
הערשקאָוויטש, אייב — 271
(הרן) א — III

ו

וואגא — 49
וואגע (חיה, ראַטמאַן) — III, 70, 71, 72, 77, 86, 257, 268, 320, 390, 396, 394, 401
וואוזעק, אפרים — 159
וואוזשינסקי — 154
וואולף, מענדל — 303
וואוועלבערג — 27
וואימאַן, יעקב — 165
וואלאשטשיק — 208
וואלאָשינסקי — 155
וואלבערג — 15
וואלבערג, אַדאָם — 31, 40
וואלד, שמעון — 144
וואלדפאָגעל, שמעון — 144, 145, 146, 149
וואלטער — 158
וואלמאַן, אברהם — 130
וואסער, חיים — 391, 396
וואסערטאל — 36, 38, 364
וואסערמאַן, אייבי — 303
וואסערמאַן, דושעק — 303
וואראניטש — 3
וואַרגאַן, הערשל — 130
וואַרגאַן, קאַרל און העלען — 302
וואַרגאַן, חיה־רחל — 336, 337
וואַרגאַן, עמנואל — 275, 280, 303, 318, 332, 333, 337, 401
וואַרגאַן, קאַרל — 297
וואַרמונד — 80, 85, 185
וואַרמונד, אברהם — 289
וואַרשאַווסקאַ, דאַראַ — 379
וואַרשאַווסקאַ, נאַטשא — 72
וואַרשאַווסקי — 161, 304
וואַרשאַווסקי, א. — 97
וואַרשאַווסקי, בונם — 394
וואַרשאַווסקי, בערטאַ — 306, 310
וואַרשאַווסקי, דאַרע — 309, 310
וואַרשאַווסקי, י. — 144
וואַרשאַווסקי, ישראלקע אוֹן עווא — 306
וואַרשאַווסקי, מיכאל — 336, 337
וואַרשאַווסקי, נחמיה — 381 ,
וואַרשאַווסקי, עדיט — 309
וואַרשאַווסקי, צ. — 310
וואַרשאַווסקי, ראובן — 305, 306
וואוושינסקי, ראַמאַן — 380
וואַשניצאַ — 351
וואַשניצאַ, ב. — 351, 352
וואיצייכאָווסקי — 160
וואַלבערג — 81
וואַלבערג, אַלעקסאַנדער — 49, 107, 175, 190, 192, 197, 224, 226, 228, 229, 365, 386, 399
וואַלהענדלער — 346
וואַלהענדלער, חיים־דוד — 382
וואַלהענדלער, חיים־וואַלף — 132, 155
וואַלמאַן, אייזנער — 78
וואַלף — 78
וואַלף, יאַנקל — 34
וואַלף, מענדל (מאַלאַדוש, מענדל) — 117
וואַלפאָוויטש — 142, 346
וואַלפאָוויטש, דוד — 62, 83
וואַלקאָוו, א. — 304
וואַלקאָוו, הייַמי — 304
וואַלקאָוו, עמיל — 305
וואַוווסקי — 347
וואזשעניעווסקי — 169
וויאטראק, ב. — 312
וויאטראק, דוש. — 312
וויאטראק, דזשעני — 312
וויאטראק, י. — 311
ויגאָווסקי — 169
ווידאָווסקי, פייוול — 336
ווידאָווסקי, שמואל — 17
ווידאָווסקי, אברהם — 336
וויטראָפסקי, טשאַרלי — 342
ווילהעלם, פרידריך — 246
ווילטשינסקי, ה. — 282, 284
ווילטשינסקי, ח. — 86, 99, 100, 229, 230, 274, 391, 399
ווילטשינסקי, י. — 99
ווילינגער — 65, 257, 346
ווילינגער, אַדאָלף — 298, 306, 307, 380, 318, 326
ווילינגער, בלענטש — 302
ווילינגער, גאָסי — 302
ווילינגער, ווילי — 293, 295, 298, 302
ווילינגער, לייזער — 282, 284
ווילינגער, מ. — 290, 292
ווילינגער, מאַקס — 303, 401
ווילינגער, מרדכי — 303
ווילינגער, סעם — 293, 295, 298, 302
ווילינגער, פּעני — 306, 307, 308
ווילים — 313
ווילענבערג, פּרץ — 69, 75, 78, 83, 92
ווין — 77, 122, 399
ווין, אָסיאַש — 102
ווין, ד. — 184
ווין, ה. — 401
ווין, הערשל — 62, 262, 298, 303
ווין, חיים — 69
ווין, י. — IV, 35, 269, 278
ווין, יחזקאל — 303
ווין, ל. — 53
ווין, לינאַ — 286
ווין, מאַרקוס — 96
ווין, משה — 62
ווין, שלמה — 69
ווינאַגראַדאָוו — 90
ווינדאר, זאַשאַ — 199
ווינדמאַן — 349
ווינדמאַן, זלמן — 209
ווינטער, א. — 311, 312, 326, 352
ווינטשעווסקי, מאַריס — 99
וויניר, איציק — 31
ווינער — 41, 195, 337
ווינער, א. — 63, 184
ווינער, בעסי — 309, 310
ווינער, לואיס — 305
ווינער, לילי — 195, 196
ווינער, לייבל — 90
ווינער, מאַריס — 303
ווינקלער, פּיליפּ — 323, 333, 334
ווינקלער, פּעני — 336, 337
וויעוויאָרקע, אברהם — 358, 384
וויעוויאָרקע, וואָוטשע — 358
וויעזשביצקי, א. — 102
וויעזשביצקי, איזידאָראָוואַ — 107
וויעלאָפאָלסקי, מאַרקיז — VIII, 23
וויען, וואַלף — 130
וויען, סעם — 332
וויערזשביצקי, ש. — 112
ווירסטעל, ס. — III, VI, 355
ווישליצקי, גרשום — 15
ווישניאָוויעצקי, מיכאל — 7
וויידענפעלד, יהודה — 347
ווייז, ס. — 281
וויזיער — 12
וויטענפעלד — 83
ווינבאָום — 48
ווינבאָום, הירשל — 185
ווינבלום — 179
ווינבערג — 78, 116, 379
ווינבערג, גאָדל — 38, 44
ווינבערג, לעאָן — 175
ווינבערג, משה־לייב — 31
ווינבערג, סטאַניסלאָוו — 47, 48, 51, 53, 54
ווינגאָרט — 28
ווינהאַלץ, חיים — 185
ווינהאַלץ, מ. — 355
ווינטרויב, מרדכי — 130
ווינטרויב, שמעון — 152
ווינמאַן — 357
ווינער, מאַלווינאַ — 90
ווינריב — 181
ווינריב, יוסף — 104
ווינריט (4 ברידער) — 298
ווינריט, בינעם — 176
ווינריט, הענרי — 303
ווינריט, מאַקס — 293, 298, 303
ווינישטאַק — 82
ווינישטאַק, יעקב — 80
ווינישטיין — 286

וויינשטיין, ראבערט — 283, 284, 285
וויס 184, 257
וויס, אליעזר — 146, 148, 149
וויס, ל. — 102, 103
וויס, מעקס — 304, 305
וויס, ע. — 78, 112
וויסבלום, אברהם — 303
וויסבערג — 365
וויסבערג, י. — 69, 98
וויסבערג, מינע — 390
וויסבערג, נייטן — 280, 401
וויסבערג, שלמה — 303
וויסבראד — 358
וויסהאף — 88
וויסליץ, יעקב — 90
וויסלער, ע. — 252
וויסמאן — 79
וויסנבערג — 181
וויסנבערג, משה — 177
וויסקאף, א. — 353
וויסקאפ — 275
וויסקאפ — 354
וויסקאפ, אנא — 286, 288
וויסקאפ, ד. — 284
וויסקאפ, מיכאל — 401
וויסקאפ, מייק — 283, 284, 285
וויסקאפ, ראזו — 286
וויסקאפף, אלעקס — 303
וויסקאפף, סעמיועל — 303
וויץ, אלבערט־נאכאמי — 159, 160, 161
וויצענבלאט — 347, 348
וולאדימיר — 294, 295
וולאדיסלאוו — 5, 6
וולאדעק — 225, 379
וולאדעק, ב. — 125
וולאדקא — 229
וונוק, הערשל — 63
וועבער, הערשל — 329
וועווירקע, אברהם — 80, 81, 85
וועלגרין — 80
וועלטמאן — 184
וועלעש, קאלאמאן — 157
וועגלינסקי — 298
וועגנער, אייב — 92, 119, 120, 257, 303, 313
וועגנער, ס. — 79
וועגנער, סעם — 257, 303
וועגדלער — 188, 206, 233, 234, 235, 236
וועקסלער, הערשל — 48
וועקסלער, חיים — 62
וועקסלער, משה — 48, 61, 69, 70, 81, 84, 109, 117, 118, 119, 120, 122, 261
וועקסלער, ריווטשע — 70
וועקשטיין — 276
וועקשטיין, ז. — 249, 253
ווערדע, לעאפאלד — 26, 28, 32, 43, 47, 49, 51, 66, 106, 107, 108, 109
ווערדע, מינע — 106
ווערטהיים, מאיר — 173, 177
ווערכאווסקא — 78
וועריק — 211
וועריעך — 84, 91, 92
וועשקשטיין — 184
וועראצלאווסקי, ב. — 311, 312, 317
וועראצלאווסקי, ד. — VI
פרובלעווסקי — 164, 358

ז

זאגאן — 384
זאוער — 221
זאוואדסקי, ה. — 263
זאזשעצקי, ר. — 183
זאכאריטש — 165
זאלוסקי, דניאל — 53
זאלמע, דידיע — 329
זאלצבערג, יוסף — 177
זאלצמאן — 68
זאלצמאן, פ. — 62
זאמעל — 86
זאנד, יוסף — 31
זאנדער, א. — 252
זאנדשטיין — 175, 343
זאנדשטיין, משה — 80
זאקס — 8, 28, 49, 60, 75, 80, 96, 108
זאקס, אברהם — 98
זאקס, יעקב — 332
זאקס, עדוואַרד — 31
זאקסענהויז — 346
זאבערמאן, אייב — 342
זאלא, עמיל — 86
זאלאטארעווסקי — 88
זאמערשטיין — 274
זארסקי — 50
זבאראוו, א. — 311
זבאראוו, ס. — 311
זבארָאווסקא, אסתר — 154
זבארָאווסקא, פייגל — 154
זדאנקאוויטש — 153
זובאטאוו — 53
זובסקי, פ. — 349
זובערט, גרשון — 391
זוזבסקי, א. — 349
זוזבסקי, ד. — 349
זוזבסקי, ש. — 349
זוסמאן, יוכבד — 99, 390
זוסמאן, מאיר — 57
זוסמאן, שלמה — 121, 388, 389
זווירין, גוטשע — 307
זווירין, סעם — 307
זיגאס — 34
זיגאס, גיטל — 38
זיגאס, הערי — 303
זיגאס, הערמאן — 111, 154, 257, 277, 401
זיגאס, זלמן — 35
זיגאס, ישראלקע — 303
זיגאס, מענדל — 38
זיגאס, סעם — 303
זיגאס, שמואל — 39
זיגמאן — 108, 335
זיגמונט — 6, 7
זיגעלבוים, ארטור — 200, 391, 398
זיטמאן, דוד — 90, 270, 278, 305, 401
זיטמאן, דעיוו — 283, 284, 285
זיטשניצקי, געניעק — 78
זילבערבערג, י. — 103
זילבערבערג, מ. — 91, 353
זילבערבערג, משהלע — 303
זילבערבערג, שמחה — 138, 144
זילבערמאן, י. — 91
זילבערקאסטן, משה — 84, 88
זילבערשאץ, משה — 345, 346
זילבערשטיין — 61, 346
זילבערשטיין, סאלעק — 154
זינגער — 185
זיס, מאריץ (חיים־משה) — 22, 23
זיסהאלץ, מ. — 63
זיסקינד — 42
זיסקינד, וואלף — 336
זיידמאן — 347
זיידמאן, אלטע־נאכע — 173
זיידמאן, ביטריס — 286
זיידמאן, דזשייקאב — 257
זיידמאן, דזשעק — 283, 284, 285, 303, 318
זיידמאן, ה. — 103, 244
זיידמאן, יוסף — 185, 377
זיידמאן, יעקב — 16
זיידמאן, לייביש — 130
זיידמאן, ל. — 146
זיידמאן, לעאן — 261
זיידערמאן, דוד — 183
זלאטניק — 376
זלאטניק, דעיוו — 334
זלאטניק, וואלף — 154
זעווין, אייזיא — 307
זעווין, חיה — 306, 307, 308, 310
זעלדע — 372
זעלוועך, אברהם — 178, 182, 183
זעלטען, ס. — 108
זעליגמאן, יהושוע — 185
זעליגמאן, מאקס — 285
זעליגמאן, סעם — 283
זעליגסאן — 48
זעליגפעלד, פמרה — 90
זעליק, וואסערטרעגער — 329
זעלקאוויטש, איטשע — 271, 278, 283, 284, 303, 401
זעלקאוויטש, אנא — 286
זעלקאוויטש, דזש. — 284
זעלקאוויטש, יצחק — 332, 346
זעלקאוויטש, מאשע — 336, 337
זעלקאוויטש, מ. — 342
זעלקאוויטש, מאריס — 303
זקש, מיכאל — 29, 30
זרובבל — 73, 148, 232, 238, 239
זשאן — 117
זשארקאוויעצקי, יעקב־יצחק — 56, 61, 86, 92, 109, 110, 117, 118, 119, 120, 122, 207, 231, 384, 385
זשארנאוויעצקי, יעקב־יצחק — 56, 61
זשאנזשינסקי, איטשע — 379
זשולאווסקי — 391
זשיטלאווסקי, חיים — 77, 82
זשימיערסקי, ראלא — 231
זשיטניצקי, ה. — 184

זשעזמער — 384
זשעלאָזא, ה. ל. — 88
זשעליגאָווסקי — 177
זשערי־קער, וו. — 184
זשערי־קער — יאָקוב — 78

ח

חיים — 303
חיים, די יומעטעס — 90
חיים־לייבעלע — 41, 43, 44, 46
חיים־לייזער — 39
חנה — 199
חנה — צבי — חיים — 347
חנהלע — 44
„חסד לאברהם" — 339
ח. ש. — 199

ט

טאַבאַטשינסקי — 272
טאַבאַטשניק (מירסקי) — 393, 394
טאוושעוויטש, מ. — 98, 103
טאנסקי — 317
טאנסקי, ד. — IV
טאַנסקי, דוד — 257, 293, 294, 295, 297, 302, 317, 318, 323, 325
טאַנסקי, עלען — 295, 298, 302
טאַפענבערג, וואלף — 130
טאץ, בלומע (מאַלאַרסקי) 369, 371
טאַץ, שיינדל מאַלאַרסקי) — 369, 370, 371, 372, 373
טאַרנאָווסקי, משה — 351, 352
טאַביאַש, שלום — 154
טאַלסטאַי, לעוו — 42, 81
טאַמאַס — 301
טאַמטשיק — 173
טאַרבעטשקאָ — 181, 365
טאַרבעטשקאָ, דוד — 388
טאַרבעטשקאָ, ה. — 108, 119
טביה — 35, 36
טוכמייער, איטשע־מייער — 172
טוכמייער, משה — 132, 144
טוכמייער, משהל — 227
טוכמייער, פ. — 146
טונקל, יוסף — 84, 88
טונקעלער — 184
טורנער — 146
טורנער, י. — 98
טורקאָוו, זיגמונט — 90
טורקאָוו, יאנאס — 90
טיזשבערג — 335
טילל, וואלף־חיים — 336
טיפענבערג — 56
טייכנער — 366
טייכנער, ה. — 102
טייכנער, נ. — 103
טייכנער, קאפל — 130
טייך, לעאן — 262
טעאפילא — 45
טעלמאַן — 158
טעמעראָוויטש, ביילע — 154
טעמפּעל, אלעק — 115, 116
טעמפּעל, באלעסלאוו — 110
טעמפּל, לוודוויג — 36, 50, 96, 107, 108
טענדלער — 123
טענענבוים — 352, 357
טענענבוים, ב. — 103
טענענבוים, יהודה־לייב — 104
טענענבוים, לייביש — 147, 231
טענענבוים, משה — 61, 62
טענענבערג, ז. — 53
טענענבערג, זלמן — 132, 143, 155
טענענבערג, יצחק — 154
טענענבערג, לעאן — 154
טעסטילער, רחלע — 76, 92, 184
טעפּער, איזי — 284, 303
טרילינג — 88
טריימאַן — 347
טריימאַן, א. — 103
טריימאַן, ה. — 103
טרעגער, דוד — 302
טרעיזע — 37
טרעמבאצקי — 103.
טרעמבאצקי, לייזער — 211
טרעמבאַט, מ. — 310
טרענע, מענדל — 329
טשאַפּניק — 351, 352
טשאק, נאטאן — 160
טשארני — 276
טשארני, אברהם — 181, 225, 226
טשארני, יצחק — 181, 185
טשארני, פ. — 320, 321
טשארנע — 249
טשודנאָוו, דזש. — 312
טשיטשעריז — 155
טשייקאָווסקי — 43
טשעכאָווסקי — 159
טשענסטאַכאָווסקאָ, שושנה — 77, 346
טשענסטאַכאָווסקי, אברהמטש — 184
טשענסטאַכאָווסקי, יוסף — 181
טשענסטאַכאָווסקי, מרדכי — 176

י

יאַבלאָנקעוויטש, ה. — 353
יאַגיעלאָ, וולאַדיסלאָוו — 5
יאדנור, י. — 130
יאדושע — 199
יאדושעבינסקי — 68
יאוואַרסקי — 37
יאכעד (גראשערין) — 35
יאכעלעס — 185
יאנאָווסקי — 78, 184
יאנאָווסקי, נ. — 81
יאנוש — 153
יאנושעווסקי — 153
יאנעק — 153, 380
יאסקער — 293
יאפּצאק, יוסף — 34, 40
יאפע, באריס — 100
יאפע, סעם — 303
יאצעק (וויערניק, העניעק) — 225
יאצקאָווסקי — 108
יאקוב — 117
יאקובאָוויטש — 347, 355
יאקובאָוויטש, דוד — 147, 150
יאקובאָוויטש, טוביה — 329
יאקובאָוויטש, י. — 355
יאקובאָוויטש, יעקב — 15
יאקובאָוויטש, ל. — 184, 355
יאקובאָוויטש, מ. — 184
יאקובאָוויטש, מרדכי — 57
יאקובאָוויטש, שמשון — 134, 138, 144, 227
יאראָנאָווסקי, ישראל — 57, 134, 136, 140, 141, 142, 144, 392
יאראש — 184
יאריס — 353
יארקאָוויזנע — 379
יארקאָוויזנע, א. — 63, 64
יאשעוויטש, מ. — 62
יאשעוויץ — 97
יאַכימאָוויטש, יחיאל — 366
יאַכימעק — 224, 229
יאסקאָוויטש — 332
יאסקאָוויטש, איתמר — 374
יאַסקאָוויטץ, היימי — 310, 311, 313
יהודה־הערש — 329
יהושע־לייזער — 375, 376
יודענהערץ, משה — 149
יודקעוויטש, אנשל — 153
יוזעפאָוויטש — 82, 83, 147, 182
יוזשעק — 382
יוכבד — 369
יונג, יוזשיק — 199
יונגערמאַן, י. — 165
יונגקראוט — 161
יוריסטא, ל. — III, 249, 259
יחזקאל — 340
יחיאל, מלמד — 35
יחיאל, ש. — 374
יסכה — 172
יעביץ — 69
„יעהודא" — 224, 225
יעלין, ה. — IV
יעלען — 59
יעלען, בערל — 343, 344
יעלען, דוד — 61
יעקובוביץ, עזריאל — 348, 350
יעקל — 122, 347
יעקל דער שמיד — 385
יעשאיעוויטש, מ. — 101
יצחק — 346
ישכל, יעקב — 347, 348

כ

כאיוטין, א. — 62
כאיוטין, ש. — 83, 102
כאלעווא — 184
כאראש — 24
כוואט, יוסף — 336
כלאפאק, דניאל — 130
כמורנער, יוסף — 99
כמעלניצקי — 6
כראבאלאָווסקי, אגקנה — הילע III, IV, VI, IX, 60, 61, 74, 75, 79, 80, 82, 83, 94, 97, 98, 101, 112, 114, 118,

119، 120، 122، 154، 155، 170، 257،
261، 265، 268، 269، 272، 273، 275،
276، 297، 303، 304، 320، 323، 325،
344، 361، 368، 372، 385، 399، 400،
401، 402
כהן — 346، 347
כהן، יעקב־יהושע — 367
כהן، מרדכי — 31
כץ، אברהם

ל

לאוואל — 157
לאזאר — 227
לאזאר، איטקע — 138، 390
לאזאראוו، אברהם — 337
לאזאראוו، פילים — 332، 337
לאזאראוויטש، ל. — IV، 257، 271، 364
לאזאראף — 337
לאזארוס — 351
לאמפא، יוזעף — 4
לאנגער — 181
לאנגער، מענדל — 165
לאנדא، אבעלע — 31
לאנדא، גרשון — 31
לאנדא، דוד — 31
לאנדא، ישעיה — 31
לאנדאו، משה — 161
לאנדאוסקי — 15، 19
לאנדוי — 4، 83، 84، 160، 335، 357، 377
לאנדוי، אדאלף — 314
לאנדוי، אדעק — 299
לאנדוי، בערנארד — 19، 30
לאנדוי، גרשון — 104
לאנדוי، ה. — 351
לאנדוי، וואלף און הינדע — 108
לאנדוי، ווילהעלם — 15
לאנדוי، חיים — 111، 152
לאנדוי، יוזעף — 107، 108
לאנדוי، יונה — 104
לאנדוי، יחיאל — 185، 252
לאנדוי، יערזשי — 47، 48، 54، 59
לאנדוי، ישעיה — 108
לאנדוי، נחמיה — 30
לאנדוי، סגל־גרשון — 104
לאנדוי، שואל — 390
לאנדוי، שמואל־רפאל — 24، 50، 86
לאנדוי־גוטענבערג، שמעון — 15
לאנדסמאן، וואלף — 65، 146، 346، 347، 349
לאנדע — 36، 117
לאנצמאן، חיים — 185
לאסקא، יעקב — 130
לאסקאווסקי — 95
לאסקי — 65
לאסקי، מארטשין — 101
לאסקע، זיסקינד — 57
לאפידעס، העניך — 36، 44، 46، 85، 92
לאפידעס، לייב — 336
לאפידעס، פייוויש — 336
לאשינאווסקי —— 88
לאוויטש، דזשעני — 183 ،

לאזערל — 36
לאטרינגער — 78
לאלקע — 226
לאנדאו، דזשעק — 97
לאריע — 63
לואיזאן — 281، 282
לובטשיק، אלאיזי — 165
לובלינסקי، ישראל — 130
לוברא־ויץ، אבא — 345
לודוויק — 39
לויקער، חנינה — 34
לוקאש — 5
לוקס، לילי־אן — 185
לוקס، ר. — 311، 313
לוקס، ראובן — 130، 402
לוקסעמבורג، אהרן — 78
לוקסעמבורג، ראזע — 379، 381
לוריע — 80، 82، 84
לוטשעווסקי — 12
לובאוויטש، מענדל — 330
ליבאוויטש، טשארלי — 303
ליבגאט، אייזיק — 130
ליבין، ז. — 88
ליבעסקינד، בנימין — 46
ליבער، מארק — 111، 123
ליבערמאן — 180
ליבערמאן، א. — 63
ליברא־ויטש — 182
ליברא־ויטש، שלמה — 61، 62، 154
ליווי، איזידאר — 303
ליווי، דזשעק — 280، 303
ליווי، חיים — 330
ליווי، יאקוב — 401
ליווי، צ. — 401
ליווי، ציליע — 287
—ליט — 220، 221
ליטוואק — 328
ליטוואק، א. — 125
ליטוואקאוו — 379
ליטוואקאוו، משה — 118، 360
ליטמאן — 399
ליטמאן، א. — IV، 146
ליטמאן، אברהם — 290، 292، 298، 303، 401
ליטמאן، דזשאו — 303
ליטמאן، ל. — 298
ליכטענשטיין، יצחק — 99
ליכטנשטיין، צ. — 102
ליכטער — 123
ליכטער، ס. — 351
ליכטער، שמשון — 351، 352
לילית، אלא — 90
לינקאלן، אייבראהעם — 158
ליפאווסקי، נתן — 181
ליפינסקי — 110، 346
ליפינסקי، יוליאן — 110، 195، 346، 365
ליפניק، אברהם — 126
ליפשיץ — 388
ליפשיץ، א. — 119
ליפשיץ، בנימין — 159
ליפשיץ، דוד — 151
ליפשיץ، הערשל — 86، 87
ליפשיץ، יודל — 130
ליפשיץ، מאיר — 120
ליפשיץ، סימאן — 401
ליפשיץ، לייזער־שלום — 336
ליקער، משה — 337
לייב־משה، פ. — 329
לייזעראוויטש — 366
לייזעראוויטש، גרשון — 336
לייזעראוויטש، ה. — 86، 101، 102
לייזעראוויטש، הענריק — 138
לייזעראוויטש، הערשל — 336
לייזעראוויטש، לעאן — 323
לייזעראוויטש، מאריס — 334، 335
לייזעראוויטש، פילים — 334، 335
לייזעראוויטש، שלום — 185
לייכער، העלען — 286
לייכער، ישעיה — 303
לעאן (אינזעלשטיין) — 367، 368
לעאנארא — 7
לעבעך، לעאן — 57
לעדער — 376، 377
לעדערמאן، ח. — 144
לעדערמאן، משה — 57، 86، 99، 132، 137، 138، 141، 143، 144، 249، 253، 263، 276، 392
לעהרער، לייביש — VI، 91، 115، 118، 360
לעוו، י. — 148
לעוו، שמחה — 111، 166، 170
לעוואנט، דזשעק — 305
לעווי — 357
לעווי، יוסף־הלל — 384
לעווי، יעקב בן אליעזר — 11، 12
לעווי، יצחק — 36، 42
לעוויאש، רות — 77، 90
לעוויט — 346، 347
לעוויט — 347
לעוויט، דוד — 78
לעווין — 365
לעווין، דוד — 118
לעווין، דושאו — 333، 334
לעוונאהאף، דוד — 117
לעוונאהאף، וואלף — 80، 811، 114
לעוונהאף، ישעיה — 85، 115
לעוונהאף، משה — 79
לעוונטאל، ציליע — 286
לעוונשטיין — 399.
לעוונשטיין، אלעק — 79، 92
לעוונשטיין، גאסי — 286
לעוונשטיין، פחריה — 91، 117، 257، 271، 280، 284، 285، 303
לעוונשטיין، יחיאל — 257، 302، 303
לעוונשטיין، משה־לייב — 94، 98
לעוונשטיין، סאול — 303
לעוונשטיין، עליע — 154
לעוונשטיין، פנחס — 226، 229
לעוקאוויטש — 78، 347، 365، 366، 391
לעוקאוויטש، י. — 358
לעוקאוויטש، יעקב — 65
לעוקאוויטש، ראזע — 309، 310
לעוקאוויטש، שלמה — 130
לעמאנסקי، אברהם — 379
לענטשיצקי — 182
לענטשנער، איטע־לאה — 336

לעזנטשנער, טשאַרלי — 270, 286, 287, 303, 326, 333, 334
לעזנטשנער, יעטא — 271, 286, 287, 288, 319, 320, 326, 337, 400
לעזנטשנער, רעניא — 225
לעסלוי — 347, 348
לעסער — 306, 307, 308, 310
לעסער, א. — 311, 326
לעסער, לייב — 306, 307, 308
לעססער, דזשעני — 337
לעססער, מאָריס — 332, 335, 337
לעפקאָוויטש, דוד — 342
לעפקאָוויטש, ישראל — 303
לעפקאָוויטש, לואי — 296
לעפקאָוויטש, לייב — 303, 330, 332, 333, 334, 337
לעפקאָוויטש, מאָריס — 302
לעפקאָוויטש, מערי — 286, 336, 337
לעפקאָוויטש, שמואל — 289, 303
לערנר — 157
לערנער, יחיאל — 380
לערער, משה — 35
לערער, קאָפל — 39
לעשיצקי — 208

מ

מאהלער, רפאל — הילע, 111, 117, 118, 148, 320, 323, 401, 402, 404
מאזער, פאָלע — 84, 91, 92
מאזע — 90
מאזעל, יוזעק (סולינסקי) — 159, 161
מאיאָרטשיק, וואָלף — 90
מאיאָרטשיק, זיגמונט — 27, 84, 115
מאיאָרטשיק, חנה
מאיאָרטשיק, ר. — 146
מאיעראָוויטש, מ. — 355
מאיר — 39, 144, 372
מאיר, ריז — 45
מאלאָרזש, קיזשע — 36
מאלאָרסקי — 304
מאלאָרסקי, אברהם — 368, 369, 370, 372, 373
מאלאָרסקי, דוד — 115, 257, 369, 370, 371, 372, 373
מאלאָרסקי, האדעס — 369, 370, 372, 373
מאלאָרסקי, זעליק — 368
מאלאָרסקי, חנה — 372
מאלאָרסקי, חיה־רחל — 369, 372
מאלאָרסקי, חיים־שלמה — 369, 372, 373
מאלאָרסקי, יודל — 369, 370, 371, 372, 373
מאלאָרסקי, יעטא — 369, 372
מאלאָרסקי, לאה — 369, 371, 372
מאלאָרסקי, משה — 369, 372, 373
מאלאָרסקי, רויזע — 369, 372
מאמלאק — 380
מאמלאק, לודוויג — 108
מאנדעל, ראוז — 298
מאנדעלסבורג — 30
מאנדעלסבערג, מ. — 121
מאנושעוויטש, חנה — 286
מאנעס — 34
מאנקאָווסקי — 107
מאס, אהרן — 346, 347
מאס, טוביה — 130
מאק, אברהם — 354
מאצאק, דאמאזי — 4, 94
מאקרויער — 365
מאקרויער, ס. — 62
מאַרגאָליס, גוטשע — 389, 390
מאַרגאָשעס — 300
מאַרטשאק, ר. — 355
מאַריזן — 162
מאַרלי — 77
מאַרעק — 225, 229
מאַרקאָוויטש — 42, 108, 184, 218
מאַרקאָוויטש, ד. — 184
מאַרקאָוויטש, דזשאָן — 332, 333, 334, 335, 337
מאַרקאָוויטש, העלען — 335, 337
מאַרקאָוויטש, ז. — 399
מאַרקאָוויטש, זיגמונט — 101, 184
מאַרקאָוויטש, יאָאָכים — 391
מאַרקוש, פייוויש — 334
מאַרקאָוויטש, שלום־הערש — 336
מאַרקאָוויטש, שלמה — 130
מאַרקוספעלד, אַדאָלף — 26, 28, 68
מאַרקוסעפלד, הענריק — 26, 27, 28, 32, 33, 35, 38, 45, 49, 50, 55, 62, 66, 68, 69, 82, 83, 85, 87, 96, 101, 105, 107, 108, 109, 150
מאַרקוספעלד, יוזף — 69, 106, 107, 108
מאַרקוספעלד, עמא — 108
מאַרקוספעלד, ערנעסטינא — 28, 68
מאַרקזון — 347
מאַרקוס — 118
מאַדזעלעווסקי, זיגמונט — 275
מאַדזעלעווסקי, סטאַניסלאָוו — 249
מאָוראַ, אנטאָניגא — 157
מאָטאָלסקי, יידל — 125
מאָטל, ש. — 329
מאָלייע, זיגמונט — 161
מאָנאָוויטש, אַנדזשע — 57, 58, 87, 257, 395, 396, 401
מאָנהייט — 218
מאָנהייט, י. — 184
מאָנטאָג, אברהם — 289
מאָנטאָג, גוטשע — 90
מאָנטאָג, לודוויג — 173
מאָנטאָג, מ. — 144
מאָנטאָג, סטעפאָן — 185
מאָצאַרט — 43
מאָקל (הערמאָן, קולעבייקע) — 225
מאקרויער — 78
מאקרויער, ה. — 91, 116
מארגענשטערן, חנה — 177
מארז, מאריס — 302
מאריץ — 40
מארעווסקי, אברהם — 90
מארעי, סאל — 317
מישקאָוויטש — 63, 199, 227, 347
מישקאָוויטש, ישעיה — 177
מישקאָוויטש, ר. — 286
מישקאָווסקי — 50
מישקאָווסקי, סאמיועל — 108
מוזשין, אברהם־בער — 34, 41
„מויטעק" (זילבערבערג) — 224, 225, 226, 232
מוכאָנאָוו — 23
מולייקאָווסקי — 84
מונאָוויטש, נחמיה — 177
מונאָוויטש, שלמה — 302, 303
מוסאָליני — 157
מושינסקא — 91, 366
מושקאָט, זיגמונט — 392
מיאכא — 159, 162
מידלער — 395
מיטשעל — 298
מיטשעל, יעקב — 330, 332, 334
מיכאָלאָוויטש, ביניש — 73, 144, 268, 392
מיכעלזאָן — 88
מילדשטיין, לייבל — 57
מילמאָן — 390
מילער, דוד (מאָלאָרסקי) — 314, 315
מילער, חיים — 373
מילשטיין, מ. — 101
מינקאָוו, ישעיה־יעקב — 257
מיסקא — 103
מיסקי, איזי — 305, 318
מיסקי, אייב — 304, 305
מיענטקאָוויטש, אבע — 303
מיענטקיעוויטש, ישעיה־יעקב — 383, 384, 385, 397
מיעץ — 48, 218
מיצקעוויטש — 3
מירים, שיינע — 90
מירעלע אפרת — 88
מייזל, בערנארד — 16
מייזל, מאיר — 104
מייזל, משה — 104
מייזנער, זלמן — 359
מייטליס — 50
מייטליס, מענדל — 177
מייטע — 39
מייטקעוויטש — 168
מיילין, יצחק־הירש — 183
מיימאָן, משה — 22, 29, 31
מייעראָוויטש — 165
מייעראָוויטש, יאנקל — 336
מייערס, בעקי — 336, 337
מייערס, ראוז — 337
מייערס, משה — 333, 334, 337
מייראָוויטץ — 353
מלאָדינאָוו — 185
מלך — 172
מעדאָליס — 153
מעדוועדאָוו, שמעון — 342
מעדוועדיעוו — 81
מעדעם, גינא — 111, 159, 313, 404
מעדעם, וולאָדימיר — 58, 70, 120, 130, 338, 391
מעלמאָן — 138
מעלניק — 88
מעלענדאָרף — 6
מעלפאָמענא — 168
מענדל קאָוואָל — 385
מענדעלסבערג — 389

מענדעלסאן — 33, 81
מענדעלסאן, יעקב — 303
מענדעלסאן, ש. — 394, 395
מענדעלסבערג, ג. — 97
מענדעלע מוכר־ספרים — 42, 76, 81
מענדעלעוויטש, ד. — 90
מענזשינסקי — 155
מענטקאוו, אבע — 284
מענקאף — 272
מענקאף, גיטל — 314
מענקאף, ישעיה־יעקב — 314
מעצנער, פייאק — 40
מעראוויטש (ווייצמאן, מ.) — 353, 354
מעראוויטש, פילימ — 353
מערזשאן, אידא — IV
מערינג — 65
מעשגניסער, שמחה — 35
מרגליות, מנשה — 185
מרדכי, בעקער — 43
מרדכי, מייער — 281
מרדכילע — 42
מרים, איזקעס — 36, 43
משה־מרדכי — 371
משה רבינו — 17, 18
משה שבתי — 375

נ

נאדיר, משה — 184
נאדעט, אלפרעד — 164
נאטאנזאן — 50
נאטטיגאל, א. — 332
נאטטיגאל, דאר — 336
נאטטיגאל, ווילי — 275, 303, 332, 333, 334, 337
נאטטיגאל, יוסף־בער — 181
נאסאנאוויטש, משה — 171, 172, 174, 176
נאסעק — 227
נאפארטע — 63
נאפאלעאן — 10
נאפמאן — 298
נאוואק — 174, 365, 366
נאוואק, דושאו — 283, 285
נאוואק, ס. — 103
נאווינסקי — 50
נאווינסקי, י. — 26
נאמבערג — 36, 41
נאמבערג, ה. ד. — 84, 92, 109
נויפעלד, נאטאליא — 386
נויפעלד, טטאניסלאוו — 127
נוס, אלעק — 164
נחום — 40
נחום־אנקלס — XI
נחמה — 89
ניגער, שמואל — 81, 116, 359
ניומארק, ארייע — 99
נימיראוווסקי — 392
ניסנבוים, באברוש — 160
ניעדזיעלא, אהרן — 130
ניקאליי I — 368
ניקאליי II — 41, 44
נירענבערג — 77
נירענבערג, א. — 284
נירענבערג, אייבי — 303
נירענבערג, אנא — 286, 288
נירענבערג, דושוליוס — 303
נירענבערג, העניא — 185
נירענבערג, העענך — 61, 347
נירענבערג, ווילימם — 303
נירענבערג, יהושע — 74, 77, 112, 119, 120, 122, 154, 261, 263, 268, 388
נירענבערג, פלארענס — 286, 288
נייבערג פרידא — 294, 295
נייטיגאל, ווילימם — 318
נייטיגעל ,דארע — 337
ניימאן — 181
ניימינץ, יוסף ב"ר משה — 29
נייפעלד, בראניסלאוו — 22
נייפעלד דניאל־יוסף — 17, 18, 19, 20, 22, 23, 29, 30
נייפעלד, וואנדא — 386
נייפעלד מאוריצי — 37, 38, 109, 113, 116, 117, 177, 384, 386, 387
נייפעלד קלארא — 386
נעלסאן — 337
נעמיראווסקי, שמואל — 103, 207
נעסטין, ל. — 296
נתן־יעקב — 336

ס

סאלע — 367, 368
סאמבערג — 90
סאמסאנאוויטש — 227, 229
סאמסאנאוויטש, יצחק — 99, 100, 391
סאמסאנאוויטש, קלמן — 334, 335, 337
סאנדלער, משה — 90
סאק, י. — 89
סארווער, אבע — 39
סארנא — 75, 107
סאבאל — 57, 84, 91
סאבאל, אביגדור — 303
סאבאל, ווילימם — 280, 282, 284, 285, 286, 287
סאבאל, ריי — 280, 286
סאבאל, רעי — 401
סאיקא, ב. — 185
סאיקא, י. — 184
סאלאמאן, לואיס — 304
סאלאמאן, לאה — 304
סאלאמאן, מארים — 304, 305
סאסקי — 227
סאסאווסקי — 346
סאפארט — 244
סבארעוו, העלען — 312
סובערדע, אברהמלע — 36, 38
סוקעניק — 153
סויקא, לייב — 104
סוויאטלאוו — 337
סוויסלאצקי — 394
סוויערטשעווסקי, קאראל — 164
סוועטלאוו, מארים — 333, 334
סטאווסקי — 182
סטאווסקי, משה־מיכאל — 330, 332, 334, 335
סטאווסקי, סעם — 3332
סטאנטשיק — 395
סטאנישי, יוזעף — 155
סטאפסקי, יודל — 332, 335
סטאר, דשאו — 337
סטארר, ה. — 351, 352
סטאשעווסקי, הינדע — 377, 388
סטאשעווסקי, זלמן — 384
סטאשעווסקי, מאריאן — 130
סטאביעצקא, ל. — 78
סטאדעלע, איטשע־בער — 381
סטאדעלע, אלטער — 91
סטאון, דושאו — 334
סטאון, סיידי — 337
סטאון, פ. — 335
סטאלארסקי, ישראל — 148
סטאפניצער, יארדזשע — 138
סטאפניצער, יצחק — 57, 138, 141, 144
סטאפניצקי — 49
סטאפע, שעיה — XI, 36
סטאראזום, זונדל — 257
סטאראזום, מ. — 303, 310
סטיעפן — 281
סטיצקי, איזראעל — 336
סטרוג — 181
סטרוגאטש — 90
סטענזשינסקי, באנדקע — 174
סידיצקי, א. פ. — 63
סילווער — 353
סילווער, יעקב־בער — VI, 36, 42, 43, 90, 257, 262, 269, 270, 276, 279, 293, 294, 295, 296, 297, 302, 303, 319, 325, 326, 327, 379, 399, 400, 402, 403
סילווער, ישעיה־אליעזר — 303
סילווערמאן — 294
סילווערשטיין, סעם — 289
סינגאלאווסקי, אהרן — XI, 116, 117, 133, 370, 377, 379, 391
סינגאלאווסקי, נחום — 115
סינגער, סערע — 286
סינסינאטוס, ב. — 351
סינעט, זלמן — 330, 332
סיענקעוויטש — 4, 6
סירקין, נ. — 115
סיידור — 294
סלאביאק, א. — 358
סלאמניצקי — 232
סלאמניצקי, שרגא — 177
סמאלקע — 39
סמאליאר, ב. — 299
סעגאל, ליבער — 141
סעגאלאוויטש, ז. — 84
סעגאלאוויטש, קלארא — 90
סעווצק — 159
סעם — 88
סעמועלס — 262
סעמועלס, אנא — 286, 288
סענזער, אברהם־יעקב — VI, 257, 270, 271, 272, 278, 313, 319, 320, 321, 323, 325, 326, 327, 332, 333, 334, 401, 402, 403
סענזער, אייב — 303, 337

סענזער, סערע — 287, 288, 323, 336, 337, 401
סעניאָר — 380
סעניאָר, ה. — 61
סערצאַרזש — 49
הערצאַזש, העלע — 258
סערצאַרזש, דזשוליוס — 303
ספּעקטאָר, מ. — 42
סקאָוראָנעק, ל. — 286
סקאָוראָנעק, רעבעקאַ — 286
סקאָוראָנעק, רפּאל — 303
סקזשינסקי — 155
סקלאַדקאָווסקי — 177, 178, 179

ע

עבערמאַן, יודל — 303
עדעליס — 59
עדעליסט — 83
עדעליסט, נ. — 252
עדעליסט, פּנחס — 185
עדעלמאַן, מ. — 253
עטינגער — 108
עלבוים — 159
עלטסטער, משה — 61
עלענבערג, לעאָ — 342
עלענבערג, קאַרל — 342
עלקאָן, חיים — 161
עמיל זאַלאַ — 42
ענגלענדער, שמואל — 177
ענגעל, יהודה — 366
ענזל, שמואל — 130
ענטעליס, מ. — 263
עסטרייך — 182
עפּעלבוים — 49
עפּעלבוים, א. — 97
עפּעלבוים, מרדכי — 173
עפּשטיין — 59, 182, 365
עפּשטיין, איזי — 332, 333, 334
עפּשטיין, אַלטער — 125
עפּשטיין, ב. — 103, 303
עפּשטיין, ג. — 103
עפּשטיין, דאַראַטי — 336, 337
עפּשטיין, דוד־יאָסל — 366
עפּשטיין, הערשל — 313, 314, 315, 333, 334, 384
עפּשטיין, זיגמונט — 99, 257, 271, 272, 391
עפּשטיין, ח. — 92
עפּשטיין, מ. — 184
עפּשטיין, נחמן — 130
עפּשטיין, סעם — 342
עקשטיין — 79
עקשטיין, חיים — 303
ערליך, איטשע־מאיר — 80, 82
ערליך, בערל — 297
ערליך, הענריק — 41, 42, 391, 392, 395, 396
ערליך, הערשעלע — 241, 343
ערנער — 182

פ

פאדאריוסקי — 361
פאול, שוירלי — 309, 310
פאוועל — 5
פאזאנאוסקי, כאסקל — 342
פאט, יעקב — 121, 252, 253, 276, 389, 392, 399
פאט, רבקה — 397
פאטשערקאוסקי, אדאם — 100
פאיעס, א. — 63
פאנסקי — 313
פאנקאוסקי, נאטל — 41
פאנקולאוסקי — 357
פאסקעוויטש — 20
פאפּלאוסקי, יאן — 3, 4
פאצאנאוסקי, הערשל — 177
פאצאנאוסקי, חיים־יצחק — 185
פאציאַרקאוסקי — 169
פאצע, משה — 41, 99, 122, 123
פאקולא, וואלף — 385
פאקולא, יעטע — 81, 84, 88, 91, 384, 385
פאריזער, דוד — 130
פאדאמסקי — 347
פאזנאנסקי — 33
פאטאשינסקי — 88
פאטאשעוויטש — 346
פאטאשעוויטש, י. ד. — 184, 231
פאטנאקער, א. — 81
פאליץ — 7
פאניאטאוסקי, סטאניסלאוו, אויגוסט — 9
פאסלאניץ, דוד — 177
פאפער, א. — 310
פארטנאי, פאלא — 88
פוזנער ר. — IV
פוקאטש, ליפמאן — 104
פיורניק — 42
פיטמאן, גאסי — 286
פיטעל, ח. — 63
פילסודסקי — 157
פינעס, ל. — 116, 121
פינקוס — 50, 335
פינקוס, אייב — 283, 285
פינקוס, ישראל — 335
פינקוס, משה — 332, 334, 351
פיעטרעק — 380, 381, 382
פיעפּש, טאבע — 314, 315
פיק — 345, 346
פייאנטשקע — 35
פייסאק, שמואל־מענדל — 173
פלאוונער, אברהם — 181
פלאצקער, ישראל — 96, 98
פלוטאס — 181
פליוואטש, העלענטשיע — 241
פליוואטש, מאטעק — 79, 122
פסחזון, יצחק — 99, 186
פעטליורע — 120
פעטען — 157
פעלטע, סעם — 337
פעלטע, מענדל — 330, 334, 335
פעלטץ, בעני — 333, 334
פעלטץ, לייביש — 332
פעלץ, דוד — 184
פענדראק, יאסל — 177, 178, 180, 182, 183
פעסאק, העניעך — 224, 229
פעפער, מעקס — 313, 314, 315
פעפער, שעלטאן — 314
פערל, פעליקס — 4, 116
פערלא, צבי — 31
פערלבריל, מענדל — 185
פראדעל, פ. — IV
פראוועזר, — 91
פראפּאַרט, מ. —
פראשקעוויטש — 173
פראוואלסקי — 306
פראזער, ה. — 224, 227
פראזער, הערשל — 138
פראזשמאוסקי — 173
פראפּענאטור — 347
פרושיצקי — 113
פרושיצקי, מאריס — 108
פרושיצקי, סטאניסלאוו — 379
פרינץ, מאטל — 84
פריים — 347
פרעלמאן — 181
פרעלמאן, גדליה — 177
פרענטקי, א. — 147
פרענטקי, ג. — 134
פרענטקי, גרשון — 232
פרץ — 80, 81, 154
פרץ, אהרן — 75, 82, 83, 86, 89, 91, 102, 110, 134, 136, 138, 140, 141, 143, 154, 184, 185, 266, 227, 271, 366, 385, 392
פרץ, י. ל. — X, 26, 27, 70, 76, 83, 84, 85, 91, 94, 95, 134, 141
פשעדבאַרסקי — 185
פשעראוסקי, ל. — 103

פ

פאוכט, דוד — 289
פאזערסקי — 20
פאלק — 226, 227
פאנקאוסקי — 358
פאקטאר, מ. — 173, 177
פאקס, גערטרוד — 310, 327
פאקס, חיים־יהודה — 337
פארבערג, קאלער — 181
פארבשטיין, העשל — 338
פאגעל — 144, 392
פאגעל, ר. — 190
פאגעלבוים — 60
פאגעלנעסט — 88
פאנטש, אהרן — 336
פארדאן — 316
פוטערהענדלער, דוד — 130
פוטקאמער — 7
פויסט — 60
פויסט, ה. — 108
פויסט, ס. — 286
פונטאוויטש, פרץ — 130
פוקס, אסתר — 70, 86, 390
פוקס, הייטי — 334
פוקס, מאטעס — 386
פידלאוסקי — 329
פילידזאן, לודוויג — 16
פינקלער, דוד — 303

פינקלשטיין — 172, 364
פינקלשטיין, אברהם־הענעך — 173
פינקלשטיין, יוזשעק — 12, 117, 119, 120
פירסטענפעלד — 357
פיש, יעקב — 63
פישל — 216
פישלעוויטש, מענדל — 195, 211, 222, 224, 229, 248
פישמאַן — 182
פישמאַן — 366
פישמאַן, הערי — 342
פישמאַן, וויקטאָר — 389
פישמאַן, חמיה — 116
פישעל — 50
פישער, דזשאַדזש — 305
פייגלאָוויטש, באַלעק — 152
פייגנבוים, לעאָן — 389
פייגע — 50
פייגע, וואָלף — 75, 112, 122, 134, 261, 263
פייגע, י. — 102, 103
פייגע, יאַנקל — 230
פייגעלאָוויטש — 48
פייגענבלאַט — 31, 184
פייגענבלאַט, טערעניע — 71, 389
פייגענבלאַט, יצחק — 16
פייגענבלאַט, ראַמעק — 224
פייוול, אבֿיגדור — 374, 375, 376
פייוולאָוויטש — 178
פייוולאָוויטש, אפרים־שמואל — 347
פייוולאָוויטש, הערשעלע — III, 53, 62, 81, 91, 94, 95, 96, 97
פייטעל, פייוול — 57
פיין, מ. — 311
פיינמאַן — 347
פיינער — 229
פיינער, י. — 195, 222, 224, 248
פיינער, מ. — 290, 292, 318, 323, 401
פיינער, מאיר — 270, 280, 303
פיינער, צ. — 103
פיינקינד, משה — 101
פיינקינד, דוד — 117
פיינרייך, מאיר — III, 81, 91, 110, 115, 118, 346, 349, 386
פיינרייך, ס. — III
פיינרייך־בירא פעלא — 88
פיינרייך, רבקה — 347, 349
פיינרייך, ש. — 53
פייער — 185
פייערטאַג— 35
פייערטאַג, גדל — 323, 346
פייערטאַג, יהודה־הערש — 303, 330, 332, 333
פייערטאַג, פ. — 310, 313
פייערטאַג, רייזל — 70, 72, 121
פייערמאַן — 313, 339
פייערמאַן, אהרן — 173
פייערמאַן, חיים — 185
פייערסטאַן, פרידע — 337
פייערשטיין, 269, 383
פייערשטיין, הערי — 270, 272, 274, 279, 280, 303, 320, 323, 332, 333, 400
פייערשטיין, הערשל — 303
פייערשטיין, חנה — 286
פייערשטיין, פעני — 286, 287, 401
פייערשטיין, פרידא — 336
פייערשטיין, ראובן — 289
פלאשער, אריל — 379
פעדער, ד. — 342
פעדערמאַן — 304
פעדערמאַן, דוד — 34, 39, 374, 387, 388, 389
פעדערמאַן, הינדע — 374, 376, 386
פעדערמאַן, זלמן — 61, 374, 376, 377, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 390
פעדערמאַן, חיה־שרהלע — 392, 394
פעדערמאַן, ישעיה — 374, 383
פעדערמאַן, פריידל — 374
פעדערמאַן, צעשא (צירל, אלטער) — 92, 109, 375, 377, 386, 388, 390, 394
פעדערמאַן ר. — 310
פעדערמאַן, רייזעלע — 375
פעדערמאַן, רפאל — הילע, III, IV, VI, 56, 57, 60, 61, 70, 73, 74, 80, 81, 82, 86, 89, 91, 92, 94, 97, 98, 99, 100, 109, 112, 114, 118, 119, 120, 121, 122, 133, 134, 136, 139, 140, 144, 154, 155, 174, 175, 227, 257, 261, 263, 270, 271, 272, 273, 275, 276, 279, 292, 307, 308, 311, 313, 318, 320, 323, 324, 325, 326, 327, 344, 352, 353, 354, 374, 375, 377, 390, 399, 400, 401, 402
פעדערמאַן שלום — 388
פעלדמאַן, הענעך — 130
פעלדמאַן, ח. — 199
פעלדמאַן, רובינקו — 199
פעלדמאַן, שלמהלע — 159
פעלדשטיין — 67
פעלזענשטיין, מ. — 53
פעלטין, שמעון — 29
פענסטערבלוי — 227
פעפער — 118
פעפער, א. — 310
פעפער, הענעך — 57, 143, 144, 177
פעפער, יעקב — 345
פערדינאַנד — 7
פערלעגער — 48
פערלעגער, א. — 358
פערענגער, אברהם — 130
פערענס — 103
פערשט, משה — 130
פראַדל — 71
פראַדעלסקי, מ. — 310, 326, 327
פראנק — 59
פראַנק, איטשע־מאיר — 375
פראַנק, גרוינעם — 84
פראַנק, האַנס — 247
פראַנק, יוסף — 375
פראַנק, יעקב — 9
פראַנק, שמואל — 84, 88, 92, 98, 99, 103, 109, 122, 184, 185, 186, 338, 344, 375
פראנקא — XI
פראַנקא, פראַנציסקא — 157, 158, 163, 165
פראַנקע — 236, 237, 238
פראַנקענבערג — 365
פראַנקפורטער, שלמה — 94
פרוג — 181
פרוגיש — 320
פרידלענדער, לעאָן — 289
פרידמאַן — 48, 346
פרידמאַן, אברהם — 57, 62, 130, 132, 144, 269, 280, 298, 303
פרידמאַן, אברהם־נתן — 35
פרידמאַן, דוד — 280, 303
פרידמאַן, העלען — 286
פרידמאַן, מאַניע — 73, 390
פרידמאַן, מלכה — 286, 288
פרידמאַן, נחום־אַנקל — 34, 36, 45, 90
פרידמאַן, ס. א. — 318, 320, 335
פרידמאַן, פייגל — 130
פרידמאַן, פּאַלאַ — 73, 390
פרידריך, זלמן — 138
פרימאַרגן, לעאָשא — 83
פריש, פ. — 342
פרישמאַן — 121, 178
פרייד, י. — 271
פרייטאג — 347
פרייטאג, ג. — VI, 146
פרייטאג, גאדל — 345, 347, 348, 402
פריילידן — 293, 294, 295, 298
פריילעך — 347
פריילעך, אייב — 302
פריילעך, סאפי — 302
פריילעך, סעם — 302
פריימאן — 293
פריימאן, איציק — 31
פריימאן, הערי — 289
פריימאן, הערשל — 63, 131, 143, 144, 195, 224, 229, 302, 303
פריימאן, לאה — 302
פריימאן, שמואל — 173
פריימארק — 34
פרייד, איזידאר — 107
פרייערמויער — 270, 280, 326
פרייערמויער, ה. — 63
פרייערמויער, י. — 352
פרייערמויער, יהודה — 130
פרייערמויער, ר. — 401
פרייערמויער, רעילע — 287, 326
פרענקעל — 69, 299
פרענקעל, מ. — 25

צ

צאַנץ, ליפמאַן — 29
צוקער, יהושע — 302, 303
צוקער, רבקה (פעדערמאַן) — 73, 390, 391, 394, 398
צוקער, רעגינא — 88
צווירן, סעם — 306, 307, 308
ציטרינאָווסקי, משה — 148
צימבאַליסט — 88
צימבערקנאַפּ — 37, 358
צימבערקנאַפּף — 57
צימערמאַן, אנשל — 176
צימערמאַן, בערנאַרד — 19

צימערמאַן, דוד — 336
צימערמאַן, וואָלף — 336
צימערמאַן, לואי — 334
צימערמאַן, לוטעק — 62, 96
צימערמאַן, מאַרקוס — 44
צימערמאַן, ניסן — 303, 332, 334, 335, 337, 400
צימערמאַן, נייטן — 270, 280, 284, 285
צינצינאַטוס — 272
צינצינאַטוס, ב. — 144
צינצינאַטוס, זיסע — 138, 144
צינצינאַטוס, זיסער — 57
צייטלין, הלל — 84
צלאל — 43
צלאָוע — 42
צעלעמענסקי — 227
צעשינסקי — 35
צעשינסקי, משה — III, VI, 57, 94, 95, 96, 114, 144, 145, 153, 257, 258, 298, 303, 304, 306, 308, 318, 320, 322, 323, 397, 399, 400, 402
צפירה, ברכה — 90

ק

קאגאן, ד. — 103
קאדיש — 89
קאדנער, י. וו. — 235
קאהן — 118
קאהן, דוד — 185
קאהן, לאזאר — 81, 97, 98
קאהן, לייבעלע — 104
קאוואן, אברהם — 180
קאווע, אברהם — 379
קאווע, ש. ל. — 385
קאזימיר, יאן — 7
קאזשמינסקי, אסתר — 294, 295, 302
קאזשמינסקי, מאקס — 293, 297, 298, 302
קאזשמיערטשאק, יוזעף — 141, 154
קאטעל, ל. — 298
קאטאליצקי — 38
קאטשקע, אברהם — 130
קאכאווסקי — 3
קאכמאן, לעאשקא — 154
קאלאבוס, מאשע — 72, 390
קאלבערג, שלום — 147
קאלינסקי — 41
קאלישער, יצחק — 177
קאלקא, ח. — 63
קאלקע — 347
קאלקע, העניעך — 346
קאלקע, יהושע — 346
קאלקע, פ. — IV
קאלקע, פיניע — 340, 342, 385
קאלקע, שמחה — 611, 91, 94, 118, 119, 258, 265, 303, 346
קאמיאנער — 181
קאמינסקא, אידא — 90, 185
קאמינסקא, א. ר. — 88
קאמינסקי — 345
קאמינסקי, אהרן — 57, 86, 144
קאמינסקי, לייביש — 57, 86, 144
קאמינסקי, מאיר־קלמן — 177
קאמינסקי, מאקס — 271, 279, 283, 285, 318
קאמינסקי, פיניע — 45
קאמינסקי, פאלעק — 303
קאמינקאווסקי, ש. — 351, 352
קאמינן, יוסף — 90
קאמיעניבראדסקי — 155
קאמעלגארן — 358
קאמעלהער, ישראל — 177
קאנאווסקי, מ. — 80
קאנטאר, איטשע — 172
קאנטאר, י. — 224, 225
קאנטאר־ליכטנשטיין, ראזע — 99, 390
קאנטער — 34
קאנעמאן — 57
קאנעמאן, שלמה — 153, 154
קאהוי, ה. — 342
קאסטענשטיין, פאלע — 92
קאסטערשטיין, פאלא — 394
קאספשאק — 153
קאפ, א. — 290
קאפ, מ. — 290
קאפולאש, צעקלא — 314
קאפלאן, א. — 103
קאפלאן, נ. — 355
קאץ, 115, 392, 396
קאץ, דוד — 125
קאץ, וואלף — 36
קאץ, ל. — 63
קאץ, מאטיאס — 159
קאץ, משה — 62
קאץ, סאמועל — 233
קאץ, שמואל — 62
קאצענעלסאן, יצחק — 81, 91
קארטוז — 347
קארל — 7
קארל מארקס — 141
קארפ — 107, 345, 347
קאשינסקי — 246
קאגוט, יעקב — 130
קאגון, יעקב — 130
קאהן — 347
קאהן, גוסטאוו — 106
קאהן, הערמאן — 330, 332
קאהן, וואצלאוו — 108, 109
קאהן, חיים — 303
קאהן, י. — 184
קאהן, לודוויג — 108
קאהן, קלארא — 108
קאהן, משה — 88
קאהן, סטעפאן — 106, 108, 110, 175, 184, 364, 365
קאהן, עדוואַרד — 105, 107, 108, 364
קאהען, לואי — 303
קאהען, ר. — 284
קאהען, שלום — 282
קאזאק, מ. — 184
קאזלאווסקי — 180
קאזלאווסקי, נאטע — הילע
קאזשארעווסקי — 153
קאט, נחום — 180
קאטארבינסקי — 177
קאטלארזש — 146
קאטער — 32
קאכאנעק, אנטאני — 161
קאלטאן, יצחק — 57
קאלין — 185
קאלין, ב. — 311, 313
קאלין, סעם — 322, 332
קאלכארי, ב. — 351
קאמיסארזשעווסקאיא — 359
קאן — 4
קאן, בערנארד — 16
קאן, הערץ — 14, 19, 20
קאן, וואצלאוו — 364
קאן, ווילהעלם — 15
קאן, יוסף — 17
קאן, לודוויג — 23
קאן, לעאפאלד — 22, 37, 49, 55, 107, 181
קאן, מוריצי — 19
קאן־קאלין — III
קאנארסקי — 365
קאנאפניצקא, מארי — 4, 121
קאנגרעצקי — 79, 346
קאניארסקי — 39, 109, 154, 190
קאניארסקי, בראנקע — 4, 115
קאניארסקי, מ. — 154, 155
קאניארסקי, מיעטשיסלאוו — 106, 109
קאניארסקי, מענדל — 115
קאניעצפאלסקי — 246, 365
קאניעצפאלער — 146, 184
קאניעצפאלער, ד. — III, 63
קאניעצפאלער, דוד — 233, 249, 252
קאנראד — 380
קאסאווסקי, ד. — 355
קאסטעק — 117
קאסטשעווא, יאן — 139, 393
קאפאלסקי — 173
קאפין, יאקוב — 401, 403
קאפינסקי — 49
קאפינסקי, א. — 358
קאפינסקי, ב. — 358
קאפינסקי, וו. — 196
קאפינסקי, יאנקל (קאפין) — VI, 77, 80, 81, 82, 83, 258, 270, 271, 279, 303
קאפינסקי לייביש — 383
קאפינסקי, לעאן — 80, 82 84, 95, 97, 209, 231, 379, 385
קאפינסקי, מ. — 183
קאפינסקי, מענדל — 104
קאפינסקי, מעקס — 304
קאפל דער לאמער — 36, 90
קאפלאוויטש, דוד — 336
קאפלאוויטש, ה. — 103
קאפלאוויטש, י. — 184
קאפלס — IX
קאפעצקי — 386
קאפערטשיק, מרדכי — 379
קארעצקי, אויגוסט — 4, 6
קארעק, מרדכי — 42
קארפיעל — 34
קארפיעל, יעטא — 286, 288
קארפיעל, מאקס — 257, 280, 282, 284, 287, 303

קאַרפיעל, מאַרטאַ — 286, 287, 288
קאַרפיעל, מיני — 286
קאַרפיעל, סעם — 270, 274, 278, 283, 285, 286, 287, 320, 401
קאַשטשישקאַ — 158, 164
קוביגאַ — 180
קוזשמינסקי, מאַקס — 280, 303
קוטלאַק,העירשל — 329
קוטנער, — 88, 165
קוטנער, מלך — 45
קוטנער, שלמה — 36
קוטש, קאַרל — 4
קולינסקי — 155
קופטשיק, איזי — 161
קופער, אברהם — 306
קופער, יודל — 336
קופער, לייב — 330, 332
קופער, שמואל — 165
קופערמאַן — 317
קופערמאַן, מאַריס — 317
קופערמאַן, ראַזיו — 77, 401
קופערמאַן, שמואל — 177
קופרינאָוו — 88
קורלאַנד — 180
קורלאַנד, בערנארד — 60, 102, 231
קורסקי, יצחק — 271
קורץ, ה. — 242
קושמינסקי — 385
קושניר — 181
קושניר, ל. — 184, 190
קושניר, מאַטל — III, 137, 138, 140, 141, 143, 144, 190, 224, 226
קוויאַטעק — 27
קויפמאַן — 184, 185, 227
קויפמאַן, אבא — הילע, III, IV, VI, 257, 262, 269, 270, 272, 278, 289, 293, 295, 296, 297, 298, 302, 303, 320, 325, 399, 400, 401, 402
קויפמאַן, י. — 134
קויפמאַן, יוסף — IV, VI, 257, 262, 265, 266, 270, 271, 272, 279, 283, 285, 292, 303, 320, 323, 400, 403
קויפמאַן מ. — 98
קויפמאַן, פ. 184
קויפמאַן, רעטשל — 262, 266
קויפמאַן, רעי — 287, 288, 401
קיאק — 195, 365
קילימאָווסקי — 271
קינסטלער, זישקע — 302, 303
קיסין — 49
קיסין, ס. — 81, 103
קיעל, י. — 270
קיפניס, מ. — 90
קיפער, ישראל — 185
קיקעלע, איציק — 40
קירשנבוים — 160
קירשנבוים, י. — IV
קירשנבלאַט, פ. — 102
קירשראַט, יאַן — 61
קלאביש, סטאַניסלאַוו — 57
קלארמאַן, משה — 152
קלאַבוצקער — 32
קלאַבוצקער, אברהמלע — 34
קלאַג, לאַזער — 394, 395
קלין, דוד — 100, 144, 227, 228
קלינבער — 181
קליין — 94
קליין, ד. — 354
קליין, י. — 353
קליין, מיכאל — 88
קליין, מרדכהלע — 68
קליין, נאַראַ — 354
קליין, ראַזו — 314
קליינמאַן — 346
קליינמאַן, אוירווינג — 332
קליינמאַן, יחיאל — 177
קליינמאַן, עמאנועל — 90, 383
קליינער, י. — 98
קליינער, יחיאל — 349
קליינער, יעקב — 349
קלמן — 199
קלעם — 199
קנאפיק — 299
קנאפף, פילים — 342
קסאווער — 380
קעלבמאַנס — 35
קעלבעלמאַן — 39
קעלטשיגלאַווסקי, יעקל — 375
קעלטשיגלאַווסקי, מ. — 257
קעלער — 155
קעמפינסקאַ, רעניא — 241
קעמפינסקי, איזידאָר — 30
קעניגסבערג — 313, 318, 323
קעניגסבערג, פ. — 351, 352
קעניגסבערג, שלמה — 303
קענער, יעקב — III
קעסטנער — 222, 244, 245, 246, 247
קעססעל, סידני — 332
קעפּ, אסתר — 287, 288, 326
קעפּ, מאַקס — 270, 280, 323, 326
קערניק, יהודה — 130
קראָז, א. — 342
קראָז, מ. — 342
קראָזוע, מאשעי — 225, 226
קראָס, משה — 289
קראָסקאָפף — 366
קראַטקאַ — 385
קראמער — 182
קראַסער, יצחק — 35
קראק, ד. — 50, 84, 85, 91, 101
קראַקאָוויאַק, י. — 102
קראַקאָוויאַק, מ. — 102
קראַקויער ז. — 263
קראקויער, מרדכי — 185
קראַזע — 182
קראַמאַלאָווסקאַ — 84, 91
קראַמאַלאָווסקי — 246
קראַנענבערג — 96
קרוג, ז. — 62
קרוגער — 41
קרול — 138, 390
קרויז, יוסף — 57
קרוק — 374
קרוק, יוסף — VI, XI, 73, 77, 98, 115, 117, 120, 121, 122, 152, 155, 184, 239, 338, 347, 348, 349, 374, 386, 389, 391, 402
קרושעפיצקי — 56, 57, 357
קרויזהאַר, אלעקסאַנדער — 17, 18
קרויזע, הירשל — 339
קרויזע, יוסף — 104
קרויס, דושאי — 302
קרויס, מאַריס — 302
קרויסקאַפּ, ד. — 62
קרויסקאַפּ, ש. — 101
קרויסקאַפּ, שלמה — 61, 62
קריגער — 50, 167, 188
קריגער, ל. — 102
קרימאַלאָווסקי — 154
קרימאַלאָווסקי, אַנטשל — 336
קריסט, א. — 78
קריסטאַל, לעאָן — 354
קריצער, רייזל — 74
קרעל — 184
קרעמסדאָרף, אירווינג — 303
קרעמסקי, ח. — 101
קרעמסקי, מאַריע — 80, 102
קרעמסקי, מה — 61, 92

ר

ראַבינאָוויטש, י. — 103
ראַבינאָוויטש, יהודה — 30
ראַבינאָוויטש, יוסף — 116
ראַבינאָוויטש, יצחק — 29, 30
ראַבינאָוויטש, ס. — 284, 303
ראַדאַשיצקי — 82
ראובן — 117
ראָוויטש — 316
ראָוינא, חנה — 90
ראָוינזאָן, גרשון — 30
ראַטנער — 49
ראַטנער, פ. — 62, 69, 81, 83, 84, 95, 97
ראיה, עדי — 402
ראנדס, ב. — III 201
ראַפאַלאָוויטש, לואיס — 289
ראָהן — 211, 222
ראָזאָווסקאַ — 81
ראָזיגער, יעקב — 110, 183, 184, 190
ראָזען — 88, 365, 367
ראָזען, איציק — 333, 335, 337
ראָזען, גיטעלע — 74
ראָזען, דאָרע — 286
ראָזען, וויקטאָר — 165
ראָזען, יעקב־אלי — 104
ראָזען, מערי — VI, 335, 336, 337
ראָזענבלאַט — 56, 57, 174
ראָזענבלאַט, אברהם — 57, 132, 142, 144
ראָזענבלאַט, בנימין — 130, 293, 294
ראָזענבלאַט, בענדזשאַמין — 317
ראָזענבלאַט, בעני — 293
ראָזענבלאַט, דושאַן — 302
ראָזענבלאַט, בעלא — 302
ראָזענבלאַט, דושאַ — 280, 303
ראָזענבלאַט, הייַמאַן — 317
ראָזענבלאַט, חיה — 317
ראָזענבלאַט, יוסף — 130, 295, 297, 298, 401

ראָזענבלאָט, מאָקס — 293, 303
ראָזענבעסט, חיים — 389
ראָזענבערג — 48, 49, 225, 240
ראָזענבערג, געלאָ — 92
ראָזענבערג, יאָקוב — 28, 49, 58, 60, 62, 81, 86, 89, 94, 95, 96, 103, 131, 133, 136, 179, 184, 185, 186, 399, 400
ראָזענבערג, יסכה — 177
ראָזענבערג, ל. — 355
ראָזענבערג, לייזער — 78
ראָזענבערג, משה — 224, 229
ראָזענבערג, ש. — 939
ראָזענווייג, י. — 184
ראָזענווייג, צ. — 98
ראָזענזאָפט — 178
ראָזענטאל, ז. — 95
ראָזענטאל, מאָריץ — 165
ראָזענטאל, שמעון — 57
ראָזענטהאל, ק. — 332, 334, 335
ראָזענטהאל, מ. — 282, 284
ראָזענפעלד — 226
ראָזענפעלד, י. — 86
ראָזענפעלד, יצחק — 144
ראָזענפעלד, מאָריס — 44, 91
ראָזענפעלד, ראָזו (קופערמאַן) — 257
ראָזענפעלד, רוזשקע — 154
ראָזענפעלד, רעגינאַ — 92
ראָזענפעלד ,ש. — 84
ראָזענצוויג — 49, 50, 181, 347
ראָזענצוויג, וו. — 107
ראָזענצוויג, ז. — 63
ראָזענצוויג, י. — 101, 102
ראָזענצוויג, לייזער — 245
ראָזענצוויג, מ. — 103, 184
ראָזענצוויג, מאָריס — 289
ראָזענשטיין — 50, 51, 116, 195, 211
ראָזענשטיין, דוד — 333, 334
ראָזענשטיין, מ. — 99, 100
ראָט, משה — 330
ראָטבאָרד — 79
ראָטבאָרד, אברהם — 130, 131, 132
ראָטבאָרד, אָלטער — 92
ראָטבאָרד, זעליק — 381, 383
ראָטבאָרד, יצחק־בער — 104, 184
ראָטבאָרד, כתריאל — 36, 43
ראָטהאָלץ — 232
ראָטהאָלץ, מענדל — 185
ראָטמיל — 182
ראָטענבערג — 159, 184
ראָטשטיין, ה. — 342
ראָטשילד, א. — 96
ראָלניצקי — 181
ראָמען ראָאָן — 99
ראָעד, משה — 337
רובין — 199
רובין, ב. — 184
רובין, ישראל — 98
רובינסקי, כ. — 185
רובינשטיין — 78, 90, 92, 184
רובינשטיין, דושוי — 296, 302
רובינשטיין, יוסף — 99, 100
רובינשטיין, מיני — 294, 302
רובינשטיין, ראבין — 379
רודינאָוו, משה — 77, 90
רודניצקי, כאַסקעל — 342
רודניק, רבקה — 374
רוזוועלט, פרענקלין דעלאנא — 913
רוזשע — 37
רוזשעוויטש — 48
רוזשעוויטש, מ. — 183
רומשעוויטש — 153
רוס — 36, 38, 109, 364
רוסאָק, משה־זלמן — 329
רוף, מאָריצי — 50
רוק — 399
רוק, שלמה — 302, 303
רויזן, לעסלאָ — 346
רויזנבערג, מאכל — 172
ריווקע — 226
ריטש — 313
ריכטיגער, דייוו — 306
ריכטיגער, ג. — 312
ריכטער, ד. — 57
ריכטער, דוד — 154, 302
ריכטער, נ. — 310, 311, 312, 313
ריכטער, מ. — 311
ריכטער, משה — 154
ריכטער, סעם — 290, 292
ריכטער, ראָזו — 281
רינגעלבוים, עמנואל — 99
רינגעלבוים — 48, 274
רינגעלבוים, ע. — 185, 400, 404
רינגעלבלום, עמנואל — 148
ריפס, אַנאַ — 286
ריפשטיין, ד. — 184
ריקמאַן — 399, 401
ריקמאַן, איזי — 283, 284
ריקמאַן, איציק — 278, 303
רייזבלאָט, לייבעלע — 130
רייזמאַן, ה. — 252
רייזען, אברהם — VI, 76, 359
רייך — 347
רייך, שמחה — 177, 346
רייכמאַן — 108, 348
רייכעלבערגער — 157
רייכער, ל. — 252
רייכער, נטע — 31
רייכער, פעלא — 91, 92, 109
רייכער, ק. — 184
ריימאַנט, וולאַדיסלאָוו — 4
ריינגאָלד — 347
ריינגאָלד, ש. — 348
ריינמאַן — 172
רעדלענסקי — 181
רעכטמאַן, ס. — 311, 312, 313, 326, 327
רעכניץ, דזשייקאָב — 266, 303
רעמבאק — 281
רעמבאק, מאיר — 272, 292, 303

ש

שאבאד, צמח — 77, 152
שאיא, הערמאַן — 48, 51, 59, 97, 102, 103, 116
שאיא, מאָריס — 302, 303
שאיא, ס. — 146
שאיא, ק. — 303
שאַיוויטש — 346
שאַיעוויטש — 345
שאכער — 346
שאכער, דאָראָ — 62, 84, 91, 92, 109, 384
שאכער, וואלף־יעקל — 377, 384
שאכער, נ. — 185
שאליט, משה — 332
שאמפער — 38
שאפטשאק, שמועל — 177
שאפירא — 91, 113, 281
שאפירא, בעריש — 13
שאפירא, ל. — 84
שאפירא, לייקע — 341
שאפירא, מ. — 298
שאפירא, מאטע — 341, 342
שאפירא, מלך — 181
שאפירא, מעני — 341
שאפערענקא, הענדל — 91
שאפערענקא, מאניע — 91
שאצקי, יעקב — III, 3
שובין, י. — 290, 318
שובערט — 43
שוכטער, מענדל — 73, 90, 115, 118, 257, 259, 262, 266, 267, 291, 383, 384, 385
שוכטער, משה — 154, 155
שווכטער, משה־יצחק — 291
שוכטער, שיינדל — 314
שולום, ס. — 342
שולמאַן, וויקטאָר — 130, 392
שומאכער — 90, 185
שומאכער, א. — 184
שומאנסקי — 153
שימער, ה. — 310
שוסטער, איטשע־לייב — 35
שוסטער, אריה — 35
שוסטער, וולאדיסלאָוו — 130
שוסטער, שמואל — 116
שור, גרשון — 159
שוואַרץ — 42, 49
שוואַרץ, א. — 310
שוואַרץ, אברהם־האַן — 46
שוואַרץ, דוד — 177
שוואַרץ, הערשל — 177
שוואַרץ, וויגדער — 35
שוואַרץ, חיים־לייב — III, אי, 36, 90, 262, 265, 267, 269, 277, 278, 303, 315, 399
שוואַרץ, י. — 81
שוואַרץ, לאה — 315
שוואַרץ, לואיס — 73, 112, 323
שוואַרץ, מ. — 147
שוואַרץ, מאָריס — 90, 293
שוואַרץ, משה — 338, 340, 342
שוואַרצבוים — 77
שוואַרצבוים, אברהם — 302
שוואַרצבוים, אשר — 346, 349
שוואַרצבוים, גיטל — 177
שוואַרצבוים, לאה — 302
שוואַרצבוים, מענדל — 117, 303
שוואַרצבוים, נאָטע — 85

שוואַרצנקאָפּ, מלכה — 41
שוואַרצענשטיין, גבריאל — 302
שוואַרצעס — 380
שוויענטאַכאווסקי, אַלעקסאַנדער — 4
שוויערטשעווסקא, לאה — 154
שווייצער, ע. — 352
שווייד, מאַרק — 84, 91, 92, 385
שווייצער, פ. — 290
שוועבער, שרה — 392, 396
שווערהדע, קאַרל — 34, 169
שטאהל, משה — 177
שטאם, יוזשע — 70, 71, 72, 73, 77, 390
שטאהרמבערג — 157
שטארקע פ. — 105
שטארקע, יוזעפא — 107
שטורקמאַן, נחה — 130
שטיבל — 346
שטיבל, ב. — 63
שטיבל, ד. — 252
שטיבל, דושעק — 315
שטיגליץ — 199, 200, 220, 221
שטילער — 175
שטילער, זיגמונט — 62, 89
שטיין, לובינוס — 107
שטיינהאלץ, יואל — 303, 337
שטיינהויז, יואל — 330, 332, 335
שטייניץ — 347
שטיניץ, מ. — 101, 102
שטיניץ, עליאש — 57, 138
שטיינמאן, אברהם — 31
שטייער, י. — 177
שטייער, יעקב — 62, 63
שטייער, ע. — 103
שטענדל — 345, 346
שטענדל, מרדכי — 303
שטענדל, קאַפּל — 303
שטערן, היימי — 183
שטערן, מ. — 290, 292
שטערנבערג — 185
שטערנבערג, היימי — 306
שטרויס — 210
שטרויס, ח. — 131
שטרויסבערג, י. — 184
שטשאַדראָווסקי — 179
שטשעקאַטש — 347
שטשעקאַטש, בעלאַ — 227
שטשעקאף, דאשע — 226, 229
שטשעקאף, הערמאַן — 289
שטשעקאף, פּאָלע — 226, 229
שילית, אברהם־הערש — 336
שילית, אברהם־מאיר — 336
שילית, אהרן — 336
שילית, בעריש — 336
שילית, ה. — 332
שילית, חיים — 329, 330, 334
שילית, יוסף — 336
שילית, משה — 330
שילית, שמואל־שיע — 334, 335, 337
שילעט, גאָטי — 337
שימאַן, ליזי — 337
שימאַנאָוויטש, א. — 224
שימאַנאָוויטש, י. — 134
שימאַנאָוויטש, ישראל — 147, 150, 232
שימענובין, א. — III
שיקמאָוויטש, דושאַרדוש — 303
שימקאָוויטש, גרונם — 283, 284
שימקאָוויטש, לואיס — 73, 112, 257, 262, 267, 269, 270, 271, 277, 282, 284, 285, 286, 287, 303, 323, 399, 400
שימקאָוויטש, מיכאל — 226, 227
שיעמיאטיצקי — 101
שימקאָוויטש, צילע — 286, 288
שיפלאקאָוו — 299
שיפער, א. ח. — 91, 98
שיפער, אברהם — 333
שיף, יעקב — 281, 282
שיפערבלאט — 119
שיפערקלאס — 83
שיצער, דבורה — 81
שיק, אַרטור — הילע
שיינדל — 385
שיינהאק, יוסף — 21
שיינוואלד — 154
שיינווקסלער — 185
שיינוועקסלער, דאדעק — 380
שיינפעלד — 65
שייער, דייוו — 285, 303
שייער, חנינה — 303
שייער, מאַקס — 289, 303
שייקאָוויטש, דוד — 115
שייקעוויטש, ש. — 282
שייקעטע — 369
שלאסבערג, ליזא — 183
שלאסער, איציק — 117
שלום אש — IX, 77, 82, 100, 102, 338, 359, 384
שלום־עליכם — IX, 76, 85
שליאך, נחום — 65
שליוויונסקי — 361
שליזע, איציק — 34, 40, 99, 122, 123
שליט, א. — 104
שליטן, שעיה — 36, 40
שלינגבוים — 77, 293, 295
שלינגבוים, מרים — 302
שלינגבוים, ש. — 298, 302, 303
שלמה המלך — 84
שלעזינגער — 60
שלעזינגער, דודעק — 70, 119, 120, 122, 154, 155
שלעזינגער, דזשעיק — 334, 335
שלעזינגער, העלען — 309, 310
שלעזינגער, ז. — 101
שלעזינגער, יוסף — 183
שלעזינגער, סעם — 318
שלעזינגער, פ. — 63, 70
שלענסקא, זלאטקעלע — 74
שמאראגד, א. — 103
שמואל, אפרים — 347
שמולעוויטש — 49, 377
שמולעוויטש, הענעך — 83, 84
שמולעוויטש, יאסל — 336
שמולעוויטש, מאיר — 185
שמולעוויטש, מענדל — 48, 49, 51
שמולעוויטש, פייטל — III, IV, 80, 81, 83, 84, 85, 88, 91, 92, 95, 109, 110, 117, 118, 119
שמולעוויטש, שלמה — 303, 346, 347, 348, 349, 402
שמחה פּלאכטע — 43
שמידבערג, יוסף — 31
שמידט, וואַלף — 184
שמידט, לעאָן — 303
שמערלער, לובעק — 148
שניאור — 65
שניאורסאָן, לייב — 184
שניידערמאַן, ש. ל. — 393
שנייער, מרדכי — 173
שנייערזאָן, ברוך — 66, 67
שנעלצוג — 32, 41
שעגין — 347
שעדלעצקי, הערי — 342
שעיה — 24
שעיה־יעקב (מינקאָוויטש — 117, 118
שעלווין, דייוו — 307, 308
שענקער, כתריל — 36
שעפנער, ב. — 99, 184
שערעדע, הערש־מאיר — 332
שערמאַן, הערי — 289
שערער עמנואל — 392, 395, 396
שפאלטען, הענריק
שפאלטען, יעקב — 173
שפאלטען, צבי — III, 346, 347, 348, 349
שפיגל, ה. — 107
שפיגל, פּאָוועל — 108
שפיגעלמאַן — 182
שפיזמאַן, איצעק — 177
שפיזמאן, גדליה — 49
שפיץ — 246
שפיצער, שלמה — 303
שפירא — 61, 109
שפירא, מאקס — 338
שפערלינג — 222, 238, 239, 365
שקלאַרזש, קלמן — 130
שרגי (פייוועלאָוויטש) — 346
שרימפטזעצער — 90
שרייבער — 68
שרייבער, איגנאַצי — 181

ת

תירצה — 392, 394
תמר — 346

אינדעקס פון נעמען פון „וועד איז וועד" אין בוך „טשענסטאָכאָווער יידן"

א

אַבערמאַן, סעמיועל
אַדערבערג, משה
אַוועקי, מאָריס
אַוועקי, יאַנקל
אַרושעק, צינע
אויסלענדער, אפרים
איזבי־צקי, איזידאָר
אישבי־צקי, אברהם
איזראַעל, יוכבד
איזראַעל, העריס
אייזנער, טשאַרלס
אייזנער, אינעק
אייזנער, ווילי־אַם
אייזנער, פנחס
אַלטמאַן, הענרי
אַמטערדאַם, בנימין
אַמסטערדאַם, שלמה
אַלטאַר, אַלטער
אַקערמאַן, דוד און חנה

ב

באַראַן, מאַקס, ה.
באַלאַאַם, יאַקוב
בארזשיקאָווסקי, מענדל
בארזשיקאָווסקי, פייגל־חיה
בוכנער, קאַרל
בוים, מאיר
בוים, איטע
בוים, שלום
בוים, עדנאַ
בוים, ישראל־יצחק
ביטטער, טאַבע
ביאַליק, גרשון
ביאַליק, הלל
ביאַליק, רחל
בידא, העלען
בידא, אברהם
בידא, יענטע
בירא, שמעון
בירא־פיינריי־ך, פעלא
בירנהאַלץ, יצחק־מענדל
ברנהאַלץ, אברהם
בירנהאַלץ, מאַניע
בירמאַן, מנשה
בירמאַן, בלימא
בייטנער, טוביה
בייטנער, ביילע
בייגעלמאַן, לייזער
בעסער, י.
בעזבאַראַדקא, יוסף
בעזבאַראַדקא, דוד
בערגער, איזי
בערגער, איוואַ
בערגמאַן, בראַניסלאַוו

ג

גאַצווייך, הירש
גאַנזווייך, ישראל־לייב
גאַטיינער, משה־דוד
גאַטיינער, רויזע
גאַטליב, משה
גאַלדשטיין, ישראל
גאַלדשטיין, הענע
גאַלדשטיין, יונה
גאַלדבערג, שלמה און אסתר
גאַלדמאַן, דזשעק
גאַלדבערג, שלמה־זלמן
גאַלדבערג, בלומע
גוטערמאַן, דוד
גורסקי, וולאַדיסלאַוו
גורסקא, ליפסקא־אַלגא
גורקי, יצחק
גורסקי, העלע־בירמאַן
גימפעל, הערש, בער
גלאַטער, אברהם־מאיר
גלאַטער, מאַקס
גלאַטער, טילי
גליקסמאַן, רחל
גליקסמאַן, אברהם
גליקסמאַן, שבע
גליקסמאַן, מרים
גליקסמאַן, בארנעבוים, קלער
גליקסמאַן, יוסף
גליקמאַן, איתמר
גליקסמאַן־מיטין, זאַפיא
גליקסמאַן־שימערלינג, עלפרידא
גליקמאַן, ר' יוסף
גליקסמאַן, איזידאָר
גליקסמאַן, פישל
גליקסמאַן, גיטל
גליקמאַן, אליעזר
גליקמאַן, מרים
גליקמאַן, יאַסל
גליקסמאַן, נחמיה
גליקסמאַן, ליפוש
גליקסמאַן, חנא
גליקסמאַן, פראַדל
גליקסמאַן, איצעק
גליקסמאַן, סערא
גליקערמאַן, אפרים
גליקערמאַן, חיה־רחל
געבראַוויטש, משה
געלבער, אישטע
געלבער, מלכה־דימאַנט
געלבער, מאַריס
געלבער, גוטשע
געלבער, לעאַנארד
געלבער, מערקין
געלבער, כתריאל
געלבער, שרה
געלבער, שמעון
געלבער, ליפטשע
געלבער, אברהם
געריכטער, אייג
געריכטער, קאַפל
געמאַן, שלמה־אהרן
געמאַן, אברהם
גראַנעק, מיכאל
גראַנעק, מאַכטשע
גראַנעק, אסתר (לעווקאָוויטש)
גראומאן, יהודה־לייב
גראומאן, פערל
גראומאן, רבקה
גראומאן, הערי
גראומאן, משה
גראַבאַווסקי, רחל
גראַסבערג, הערש־קלמן
גראַסבערג, אהרן
גראַסבערג, מענדל
גראַסבערג, פישל־יעקב
גראַס (גריין) לואיס דושיי
גראַסמאַן, בראַנטשע
גראַסמאַן, י.
גרילאק, יעקב און ביילע
גרוי, שמחה און יעטע
גרייצער, אפרים
גרייצער, פייגל
גרייצער, מאיר
גרייצער, פרימעט
גרעד, מילדרעד
גרינבערג, מאיר
גראַס, באַרנעט
גראַסמאַן, וואַלף
גרינבערג, שלמה
גרינבערג, נעכע
גרין, סעמיועל
גרין, גרשון
גרין, ערא
גאַלדבערג, סעם
גרייצער, יוסף־הירש
גאַטליב, אברהם
גרייצער, ישכר

ד

דאַנציגער, יהודה
דאנסקי, אסתר
דוכאַן, בערל און רבקה
דזשאַלאָווסקי, משה
דוקאַט, הערשל
דיימאַנט, וואַלף און מרים
דזשיקאַבס, פיליפּ
דזשיקאַבס, ראָוז
דזשיקאַבס, הערש
דזשיקאַבס, דושאַן
דזשיקאַבס, גאַסי
דרוז, עני
דעלאָוו, מאַקס

ה

האַלבערג, טוביה
האַלבערג, אברהם־שלמה
האַלבערג, איזי
האַמער־דזשעקלין, שרה
האַנטווערקער, אישטע
האַנטווערקער, נפתלי
האַנטווערקער, בעני
האַנטווערקער, גאַלדע
האַפמאַן, משה
האַראַוויטש, דוד־בעריש
האַנטווערקער, שרה
האַפמאַן, ראָזע
הויפטמאַן, אברהם
הערשליקאָוויטש, חנה־שרה
הערשליקאָוויטש, פייוול
הערשליקאָוויטש, בערל
הערשקאָוויטש, אברהם
האַראַוויטש, בערנאַרד
האפטקא, אַלעקסאַנדער

ו

וואַלדפאָגל, שמעון
וואַרגאַן, קאַפל
וואַרגאַן, עמנואל
וואַרשאַווסקי־פאַמיליע
וואַרגאַן, מערי
וואולף, מענדל
וואַלקאָוויטש, שלמה און צירל
וואַלקאָוויטש, אבא
וואַלקאָוויטש, פרוידל
וויאַטראַק, יוסף
ווילינגער, אלעזר
ווילינגער, מרדכי
ווילינגער, אברהם
ווילינגער, מאַריס
ווילינגער, אברהם־מרדכי
ווילינגער, בעני
ווילינגער, בלעגנש
וויז, יחזקאל

וויינצער, שלמה
ווין, לייבוש
וויינצער, לואיס
וויים, סידני
וויסבאַרד, יעקב
וויסבערג, נפתלי
וויסבערג, אבא
וויספעלנער, משה
וויספעלנער, רודל
וויספעלנער, אהרן
וויספעלנער, מרדכי
וויצבערג, עמנואל
וונוק, מעק
וונוק, יצחק
וונוק, חנה
וויסקאָפף, מיכאל
וויסקאָפף, מייק
וועגנער, אברהם
וועגנער, סעם
וועגנער, יוסף־אהרן
וואַצלאַווסקי, שמחה און חוה
וואַרשאַווסקי, ישראל
וואַרשאַווסקי, מענדל
וויעוראַראַ, שמחה
וויסבערג
וויינהאַלץ, דוד
וויסמאַן

ז

זאַלוסקי, אבא
זאַלוסקי, לאה
זאַלוסקי, ראַניעל
זבאַראַווסקי, שמואל
זבאַראַווסקי, גיטל
זבאַראַוו, שמעון
זבאַראַוו, הענע־בלומע
זיגאַס, בעני און הערי
זיגאַס, סעם
זיגאַס, ישראלקע
זיגאַס, שפרינצע
זיטמאַן, דוד
זיטמאַן, שרה
זיסער, סעם
זיטענפעלד, וואָוע און מילין
זיטמאַן, אַנגא און מאַריס
זיידמאַן, מאיר־דוד און שיינדל
זנאַדשטיין, יצחק
זנאַדשטיין, אריה־לייב
זילבערבערג, מ. און פרוי
זאַנדשטוין, אריה־לייב
זיידמאַן, מ. און ד.
זעוויז, חיה
זיידמאַן, דושייקאַב

ט

טשארני, יעקב־דוד און שרה
טשארני, אברהם
טשארני, חנה־רייזל
טשארני, נחום
טשארני, יעקב
טשארני, אַנדושע
טשארני, פעי
טרעמבאַצקי, יצחק
טשענסטאַווסקי, שמחה
טשענסטאַכאַווסקי, מענדל
טשענסטאַכאַווסקי, פייגל
טשענסטאַכאַווסקי, אברמם
טשענסטאַכאַווסקאַ, שושנה
טאנסקי, חיים־הירש
טאנסקי, חוה
טאנסקי, דוד
טאנסקי, עלען

י

יאַסעלעוויטש, יעקב
יאַסעלעוויטש, אסתר
יעלין, לאַרי און סיימאַן
יעללען, ליפמאַן
יעללען, אסתר
יעללען, אסתר
יעללען, הערי
יעללען, בעני
יאַסקאָוויטש, פריידל
יאַסקאָוויטש, אסתר
יאַסקאָוויטש, משה
יאַסקער, סעמיועל
שוויין, הרב מאיר
יאַסקאָוויטש, הענך

כ

כלאַפאַק, שרה־רחל
כלאַפאַק, דוד
כלאַפאַק, לייב
כראַבלאַווסקי, אלקנה — משפחה
כראַבלאַווסקי, העלען־טעמפלהאַף

ל

לעוענשטיין, טשארלי
לעוענשטיין, חנא
לעוענשטיין, רחה
לעוויט, יעקב
לעוזקאָוויטש, בערנארד
לעפקאָוויטש, סעם
ליטמאַן, מאיר־יונה
ליטמאַן, ביילע
ליטמאַן, דוד
ליטמאַן, דושאַ
לינטש, שמואל
לינטשיצקי, רחל
לעש, סעם
לעיווי, יעקב
לעיווי, יצחק
לאַנדאַו יצחק
לאַנדאַו, לייבל
לאַנדאַו, חיה־גיטל
לאַכמאַן, ריזיל
לאַזאַראָוויטש, לעפפלד
ליפשיץ, סיימאַן
ליפסקי, מאָריצי
ליפסקא, פעליציא
ליפסקי, לודוויק
לעדערמאַן, קאַפל
לעוענשנער, ישראל און אסתר
לעוענשנער, ישעיהו
לעוענשנער, איטע
לעדערבערג, פרענסעס
לעסטער, זעלדע
לעסטער, בעני
לעסטער, לייב
לעסטר, שמואל
לעסטר, זעלדע

מ

מאַנאָוויטש, חנה
מאַנאָוויטש, גרשון
מאַנאָוויטש, לעאָן
מאַנאָוויטש, נחמיה
מאַנאָוויטש, חוה
מאַרקאָוויטש, זיגמונט
מאַרקאָוויטש, אַנגא
מאַרקאָוויטש, העלענא
מאַקרויער, משה
מיטץ, יצחק־מאיר
מיללער, לואיס
מיסקע, אברהם־שלמה
מיסקע, לייבל
מענסקאָוו, אברהם
מיסקע, זיסמאַן
מיסקע, שרה־הינדע
מינעסקאָוויטש, ישעיה־בער
מינקאָוויטש, שפרה
מענקאָוו, ישעיה־יעקב
מערקאזין, קלמן
מענדלסאָן, דושיי
מעראָוויטץ, אברהם
מערטז, בערל

נ

נאַכטיגאַל, שרה
נאַכטיאַגל, אבא
נאַכטיגאַל, משה
נאַכטיגאַל, יצחק־וואָלף
נידזינסקי, יוסף
נידושינסקי, שמעון
נידושינסקי, לאָלע
נידושינסקי, מלך
נידושינסקי, מאַשע
נירענבערג, וויליאַם
נירענבערג, דושוליוס
נירענבערג, אבא
נאָוויד

ס

סאַמאַנאָוויטש, קלמן
סאַבעל, רעי
סאַבעל, וויליאַם
סאַלאָמאָן, פרץ
סטאַשעווסקי, רודע
סיגמאָן, אייזיאַר
סיגמאָן, אייב
סיגמאָן, עדמונד
סיגמאָן, טאַמאַראַ
סטאַשעווסקי, יוסף
סילווער, הערשל
סילווער, רחל
סילווער, ישעיהו־אליעזר
סילווער, חנה
סילווער, יעקב־בער
סלאווינע, קעידי
סלאָוויק, איידע
סלאָוויק, אַריס
סעלצער, קאַרל
סלאָוויק, ה.
סענזער, נחום
סענזער, דבורה־אסתר
סענזער, אברהם
סענזער, סעידי
סענזער, אוירווינג
סענזער, גיטל
סקאָווראָנצק, הערשל
סקאָווראָנצק, רייזל
סאַקראָנצק, רפאל
סקאָווראָנצק, אייזיאַר
סקאָוראָן, יחיאל
סקאָוראָן, אַלעקס
סקאָוראָן, דושעק
סטאַראָזוס, מאַכל און פרוי

ע

עבערסמאַן, יודל
עזעל, וואָלף
עזעל, חיים
עזעל, חנה
עזעל, מאַקס
עזענסאָן, חנה
עזעל, אשר
עזעל, לעאָנ
עזעל, נייזן
עסטיג, אברהם
עסטיג, דבורה־אסתר
עסטיג, סעמיועל
עפשטיין, אַדאָלף
עפשטיין, שלמה־יצחק
עפשטיין, הערשל
עפשטיין, שרה
עפשטיין, פייגעלע
עפשטיין, ישראל־יצחק

פ

פאַקעלע, לייבל און פרוי
פאַל, איסר
פאַל, וועלוול
פיעפש, אברהם
פעפער, טעפי און מעקס
פאַזנער, חיה־שרה
פאַזנער, רפאל
פראַקאַש, יוסף
פרערגער, גרשון
פרערגער, בנימין
פינקוס, בנימין
פוליץ, פאַליא
פינסקי, לייזער
פרעדעל, פעסי
פעלק, פערל
פאקולא, מענדל

פ

פייוולאוויטש, דאברע
פייוולאוויטש, טאבע
פייוולאוויטש, מאיר
פרייטאג, גאדל
פאגעל, ר' עקיבא
פאגעל, מענדל
פאקס, אברהם
פינקל, סעם
פינקל, בערל
פינקלער, דייוו
פישער, סעידי
פיינער, זלמן
פיינער, ביילע
פיינער, מאיר
פיינער, מאיר
פיינרייך, דוד
פיינער, צדוק
פייערטאג, פילים
פייערשטיין, רחל
פייערשטיין, אברהם־זלמן
פייערשטיין, ברכיה
פייערשטיין, הערי
פייערשטיין, פעני
פייערשטיין, משה־לייב
פייערשטיין, הערשל
פייערשטיין, חנה
פרידמאן, זלמן
פייערמאן, סאמועל
פרוילין, הייניך
פרידמאן, געלע־הינדע
פרידמאן, פייגל
פרידמאן, זיסל
פרידמאן, שרה־רחל
פרידמאן, אברהם
פרידמאן, העלען
פרידמאן, נתן־אביגדור
פעדערמאן, מאיר, שמעון
פעדערמאן, דוד־זלמן
פרידמאן, נחום־יאנקל
פרייליך, משה
פרייליך, דוושאי
פרייליך, עמנואל
פרייליך, אברהם־הערש
פריימאוויטש, רבקה און טאכטער
פעפער, אברהם
פרייערמויער, יעקב
פריימאר, רעלע און טוביה
פרייערמויער, לייב און ליבע
פרייטאג, הערשל

צ

צימערמאן, אייזיק
צוועסן, זיסקינד
צעשינסקי, מרדכי
צעשינסקי, אסתר
צעשינסקי, בלומע
צעשינסקי, משה

ק

קאוץ, יעקב
קאלקא, שמחה
קאלקא, שרה
קאלאזשינסקי, יוסף
קאמינסקי, מאיר־קלמן
קאמינסקי, חיה־שרה
קאמינסקי, אַרטור
קאמינסקי, מרדכי
קאמינסקי, ליבי
קאמינסקי, ארוש
קאניעצפאלער, דוד
קאפינסקי, לעאן
קאטש, נחום
קאטש, רבקה
קאלין, דוד
קאלין, שלמה
קאלין, בערישׂ
קארפיעל, ישראל
קארפיעל, פראדל
קארפיעל, סעם
קארפיעל, מארטע
קאר, דזוייקאב און שרה
קאפפי, אברהם
קוושמינסקי, מרדכי
קוטנער, מאריס
קופערמאן, העניי
קופערמאן, רעגינע
קוקלינסקי, יעקב
קויפמאן, מענדל
קויפמאן, אבא
קויפמאן, יוסף
קויפמאן, רעי
קליינער, שמשון
קליינפעלד, טשארלס
קעלציגלאוסקי, בערל
קעלציגאוסקי, רבקה־ריייזל
קיעל, חיים, ישעיה
קיעל, דזשעני
קארנבערג, משה
קנאבלער, אישטשלייב
קעפפ, מאקס
קעפפ, אסתר
קופער, ראוז
קעפפ, הינדע
קראקאווסקי, משה
קראקאווסקי, דבורה
קראקאוסקי, אוסף
קראק, הערמאן
קרעמסדארף, אירווינג
קרעמסדארף, יודל
קרעמסדארף, חוה
קרעמסדארף, אפרים
קרוק, יוסף
קאזשיוואדא, פישל
קאניעצפאלסקי
קרעמסדארף, אפרים
קאלין, הענע

ר

רוסאק, משה־זלמן
רוסאק, חיה
ראזען, דזשעק
ראזען, איזידאר און מערי
ראטמאן, חיה
ראזענבלאט, מאקס
ראזענבלאט, דזאו
רובין, סידנעי
רובין, אוירווינג
רובין, סאול
ראזענפעלד, דוד
רובעל, משה
רובעל, פייגע
רודניצקי, זיסער און שיינדל
ראביגאוויטש, שלמה
ראזאש, קלארא און משה
רוק, שמואל
ריקמאן, יצחק
ריכטער, רחל
רעמבאנ, מאיר
ריכטער, נייטן
ריכטער, זלמן און חנה
ריכטיגער, דוד
רייך, ברוניע
ריכטער, יהושע
ראזען, דזשעק

ש

שאיא, דזשאו
שאיא, מרדכי און זון
שאפירא, מאטע
שארפ, מאיר
שיקמאן, פייגל
שאפירא, מענדל
שוכטער, סעמועל
שוכטער, מענדל
שולדינגער, טוביה
שולדינגער, אהרן
שומער, דזשעק
שומער, דזשאו
שומער, סעם
שומער, שלום
שוארץ, חיים־לייב
שוארץ, בעוועדלע
שוארץ, מאריס
שטילער, יעקב
שוידערסקי, זאנוועל
שוידערסקי, אדעל
שטיבעל, אברהם
שטיבעל, דזשעק
שטיירער, מרדכי
שטענצעל, הירשל
שטענצעל, חנה
שטענצעל, קאפל
שטענצעל, מרדכי־יוסף
שטענצעל, א.
שטערנבערג, חיים
שטערנבערג, נתן
שטערן, מאריס
שטשעקאטש, קלמן
שימקאוויטש, גרונם
שימקאוויטש הערשלד
שימקאוויטש, לייבל
שימקאוויטש, דזשארדזש
שימקאוויטש, צילי
שייער, חנינה
שייער, לאה
שלינגבוים, שלמה־מאיר
שלעזינגער, שלמה
שמולעוויטש, גאלדע
שמולעוויטש, פייטל
שקלארשיק, לואיס
שפיץ, יחיאל
שפיץ, ראצע
שפיגעלמאן, וואלף און חנה
שפיגעלמאן, יוסף
שפיגעלמאן, מאקס
שפיצער, ל.
שוארץ, משה און פרוי

צום אייביקן אַנדענק

א

אלטער, מיכאל און צעשע
אש

ב

באטשאן, דוד־בער
בירנבוים, אברהם־בער
בירנצוויג, מאכל
בערקאוויטש, לייביש
בערקאוויטש, לייזער
באטוויץ און קולין, קיהן
בראט, אברהם
בראט, ארנאלד
באזשיקאוסקי, דוד

ג

גאטיינער, הערשל
גייסלער, היפאליט
גאלדשטיין, שמואל
געלבער, מאיר

ד

דיקמאן, ברידער

ו

ווילענבערג, פרץ
ווייגשטאק, חיים
וועקסלער, חיים

ז

זשארנאוויצקי, יעקב־יצחק
זיידמאן
זשעריקער, וויליאם

מ

מארקוספעלד, הענריק

נ

נירענבערג, יהושע
נעמיראוסקי, שמואל
ניופעלד, מאריץ

ע

עפשטיין, אַדאָלף
ערלין, הערשעלע

פ

פרענטקע

פ

פיליפאָוויץ, דוד
פוגל, מענדל
פייגע, וואָלף

ק

קוימאַן
קרעל, יצחק־מאיר

קאַניאַרסקי, מענדל
קאַבלינסקי, יוסף־שמעון

ר

ראָזענבערג, יעקב
ראָטבאַרד, זעליג און צעשאַ
ריכטער, דוד

ש

שלעזינגער, דודעק
שלעזינגער, דוד
שטילער, זיגמונט
שאַפירא, פעליקס
שטאַרקע, סאַלאָמעא

טשענסטאָכאָווער אין קאַמף קעגן פאַשיזם

א

אַבערמאַן, גוסטאַוו
אַבערמאַן, פיליפ
אונגער, יוסף
אוסלענדער, לייבל
אויעצקי, ווילי
אויעצקי, מאַרטין
אויעצקי, סאָול
אינדענבוים, בערל
אינערפעלד, סאָול
אייזנער, מילטאַן
אייזנער, בערנאַרד
איילענבערג, הענרי
איילענבערג, סימאַך
אַלבערט

ב

ביאַלעק, לואיס
ביאַלעק, דושעק
בידמאַן, אוירווינג־דושעק
ביטער, הערמאַן, ל.
בעם, קאַזשימיערוש
בערגמאַן, הערמאַן ג.
בערגמאַן, אוירווינג
בערגער, סימאַן
בערגער, דושעק
בערנשטיין, אַרנאַלד
בראָקמאַן, לואיס
ברונער, אַלפרעד
בערקאָוויטש, אברהם
בייגעלמאַן
בראָקמאַן, ווילי

ג

גידינס, לעאָ
גינזבערג, מאָריס
גייסער, אברהם
גלאטער, סידני
גליקסמאַן, מאיר
גליקערמאַן, סעם־דושעק
גליקסמאַן, סימאַך
געלבער, דייויד
געלבער, דושעק
גראנעק, הערבערט
גראנעק, הערבערט
גראנעק, דושערי
גראנעק, ראָבערט
גראדזינסקי, ריטשארד
גראָסס, ווילי־אם
גראָסבערג
גרין, דושייקאַב
גרין, אַרטור
גרין, דושעפסי
גרין, בערנאַרד
גרינשפאַן, מאָרווין
גרייצער, מעלווין
גרייצער, סעם
גרייצער, נייטן
גאַלדשטיין, מאַרטאַן
גודמאַן, דושערי
גאַלדמאַן, דושאַו
געלבער, דוד

ד

דוקאַט, לייזער
דוקאַט, נפתלי
דושייקאַבס, אוירווינג
דושייקאַבס, מילטאַן

ה

האלבערג, שלום
האלבערג, בערל
האלבערג, יחיאל
האַנטווערקער, הערי
האָפנונג, נאָרמאַן
האָפמאַן, יאַנקל־יוסף
האָפמאַן, דושאַן
הויפטמאַן, ישעיה
הויפטמאַן, דוד
הערשקאָוויטש, מאַמיוועל
הערשקאָוויטש, בערנאַרד
הערשקאָוויטש, אוירווינג
הייליבאָרן

האַניגמאַן
הויפטמאַן, טשארלי

ו

וואַרשאָווסקי, סאָול
וואָלאָזאָווסקי, אוירווינג
וויאטראך, מאָרטין
ווילינגער, הענרי־רובין
ווילינגער, קיטטי
ווילינגער, אברהם
ווין, סעמיועל
ווינטער, דושוליוס
ווינשטאָק, מיעטעק
ווינשטאָק, לוטעק
וויים, איזידאָר
וויסבאַרט, הימי
וויסבערג, אַרנאָלד
וויסמאַן, סטעפאַן
וויסהאָפף, מעלווין
וויסקאָף, מאַרטין
וויסקאָף, לואיס
וויסקאָפף, מאַרטין
ווינגער, אַלבערט
ווינגער, עמאנועל
ווילינגער, שלמה־זלמן
ווילינגער, הענרי־רובין
וויסקאָף, סיימאָר
וויסקאָף, סיימאָר
וולאָדאָווסקי, מאיר
וואלקער, ווילי
וואלקער, א.
וואלקער, דושייקאַב
וואַסערמאַן, ישעיה

ז

זאלוסקי, מאָקס
זאלוסקי, לאָרענץ
זיגאָס, אירידאָר
זיגאָס, סימאָר
זיטמאַן, ווילי
זיסער, יצחק
זעליקאָוויטש, לעאָ
זיגאָס, סימאָר

ט

טאָפציק, הערי
טרעמבאַצקי, פיליפ
טשארני, וואָלף

י

יאָסט, ווילי
יצחקי, יצחק
יאָקובאָוויטש, אליעזר
יארוזאמבעק, שלמה

ל

ליבערמאַן, הייאַן
ליבערמאַן, אברהם
ליבערמאַן, דייוו

לעוויצקי, הייאי
ליטמאַן, ראַלף
לעוויי, דושעק
ליוויי, הערי
ליוויי, בענדושאַמין
לעפקאָוויטש, בערנארד
לעווין, דושייקאַב
לעפקאָוויטש, ראובן

מ

מאַרקאָוויטש, מאַרייאַן
מאַרטאַן, דוד
מאַרטאַן, מאָריס
מאַריסאַן, דושאַו
מאַשקאָוויטש, אַלווין
מאַוערער, מעני
מאַוערער, הוירשי
מיללער, לואיס
מיללער, בערטען
מיסקא, מילטאַן
מיסקא, וויליאַם
מייערסאַן, הערבערט
מענדעלסאָן, מאַרעי
מאַנאָוויטש, הערבערט
מענדעלסאָן, מאַרעי
מאַרקסן, ק.

נ

נידושינסקי, הערי
נודעלמאַן
נידשינסקי, הערי

ס

סילבערליכט, סעם
סילווערבערג, אוירווינג
סילווער, פרענק
סינגער, הערי
סיידמאַן, אוירווינג־דושעק
סיידמאַן, סידני
סילבער, אוירווינג
סענזער, ישראל
סקווארען, הערי
סקווארען, הערי

ע

עסטיג, אַלווין
עסטיג, האַראָלד
עסטיג, סעמיועל
עפשטיין, אהרן
עפשטיין, פיליפ
ענזער, האַראָלד

פ

פאָול, חיים
פאָגסקי, מאַקס
פאָול, מענדל
פאָול, מענדל
פאַרטער, ווערנאַן
פעפפער, שעלטאַן־סעם

פ

פאָסטאָוו, הוירבי
פייערמאַן, יוסף
פישמאַן, סאָול
פישעל, בערגאָרד
פיימאַן, דושאָק
פייערטאָג, אוירווינג
פייערטאָג, מאָקס
פייערשטיין, דושאָ
פייערשטיין, דושאָ
פייערשטיין, הערי
פעדערמאַן, נייטן
פלוקמאַן, יצחק
פעלדשטיין, דושוליוס
פרימאַן, דושאָ
פרידסאָן, נייטן
פרידמאַן, הערי
פרידמאַן, דושעק
פרייללעך, מאָריס
פרייסמאַר, מאַקס
פרייסמאַר, אבא

פייערטאָג, שושנה
פייערטאָג, גאָדל
פייערשטיין, ה.
פרוימאַן, מאָריס

צ

צימערמאַן, דושאָרדזש
צימערמאַן, סעימאָר

ק

קאַץ, ליאָ
קאַלין, נאָרמאַן
קאַלין, אַרטור
קאָרפינעל, סימאָר
קראָפינעל, דושוליען
קוזשמינסקי, היימאַן
קויפמאַן, דושאָרדזש
קליין, בנימין
קנאַבלער, אברהם
קנאַבלער, יודזשין
קעפּפּ, קאָלווין
קעפּפּ, לואי
קראַקויער, דייוויד
קרעמסדאָרף, דזשעראָם
קרעמסדאָרף, מאָרטאָן
קאָרטוס, יעקב
קאַץ, לעאָ
קופּער, ליבערמאַן

ר

ראָשלאָף, דייוויד
ראָזען, רובין
ראָזענבלאַט, בערנאַרד
ראָזענבלאַט, היימאַן
ריכטיגער, לואי
ריכטער, עליע
רייך, סעם
רעקליין, דייוויד

ש

שאָפּירא, אָרטור
שאָרף, סידני
שאָרף, נייטן
שומער, פרענק
שוואַרצבוים, קאָרל
שטיבל, סידני
שטיינער, הענרי־דייוויד
שטענצעל, היימאַן
שטערן, סידני
שטרויסמאַן, אַלבערט
שטרויסמאַן, הענרי
שטרויסמאַן, דושאָ
שלעזינגער, קורט
שלעזינגער, מאָריס
שנירידער, דושוליוס
שרעדער, אַרטור־הערבערט
שייער, סידני
שלעזינגער, קורט
שוואַרץ, סאָל
שטיינין, דוד
שוואַרצבוים, אשר
שלעזינגער, מאָריס

אינדעקס פון נעמען וואָס ווערן דערמאָנט אין בוך „טשענסטאָכאָווי"

א

א. א. — 55
אבא — 258, 259
ר' אביגדור — 13, 118
ר' אביגדורל — 21, 115, 118, 170, 171, 172
אבראמאָוויטש, בערל — 142
אבראַמאָוויטש, ה. — 28
אבראַמאָוויטש, סומעק — 44
אבראַמסאָן, ו. — 156
אברהם — 34, 128, 149, 181
אברהמל — 169, 170, 171
ר' אברהמלע — 121
אגרון, ג. — 216
אַדלער, דושייקאָב — 262
אדלער פרידריך — 214
אדלער, שאַע און משה — 88
אדעלבערג, זאמיק — 24
אדרי — 263
אהרן — 155, 190
אהרן, דער בעלער — 139, 140
אונגער, ישעיה — 113
אונגלייק, י. — 255, 256
אורבאך, חיים — 51
אויגוסט דער III — 5, 106, 111
אומנער, לילא — 8
אומנער, סאַראַ — 155, 157
אחד־העם — 135
אחשורוש — 67
איבישער — 45
איזביצקי, אברהם — 69, 71, 72, 75
איזראַלעוויטש — 61
איזראַלסאָן, מרים — 198
איטש מאיר — 15, 147, 148, 149
אילת אליהו — 222
אימיך — 202
איציק־לייב — 263
איצעק — 112
איצקאָוויטש, אליהו — 24
איצקאָוויטש, ב. — 246
איצקאָוויטש, ס. — 246
איצקאָוסקי — 112
אייבע — 34
איידל — 149
אייזיק — 152
אייזיק און חנא — 262
אייזיק מירזע — 148
אייזיקעוויטש — 27
אייזנער, יאַנקל — 57, 59
אייזנער, י. — 255, 256
איינגשטיין, בעטי — 73, 75, 76
אייכענוואַלד, רוושקע — 26
איינהאָרן, דוד — 164
איינשטיין — 148
אַלטבוים, אסתר — 254
אַלטמאַן — 60
אַלטמאַן, בצלאל — 87
אַלטמאַן, מרדכי — 162
אַלטע, חיה — 148
אַלטער — 31, 143, 146, 199
אַלטער מיכאל — 133, 158, 179, 263
אַלמי, א. — 124
אלעבארדע, אלי — 71, 76, 149
אלעוסקי — 63, 65
אלעקסאַנדער — 5, 201
אַלעקסאַנדער (לערער לייביש) — 155, 179
אַלעקסאַנדראָוויטש — 255, 256
אלפע — 153
אַמסטערדאַם, יואל — 253
אַמסטערדאַם, שמעון — 58
אמקרויט, משה — 195
אַנסקי, ש. — 135, 148
אנשל — 130
אסתר — 149
אסתר־מלכה — 34, 35
אסתרקע — 33
אַפּטער — 157
אפענשלאג, יעקב — 74, 75
אפרים, ש. — 216, 247
אַקאַסטאַ, אוריאל — 203
אקסער — 8
אראַנאָוויטש, יוסף — 141, 142, 143, 155
אראַנסאָן, נחום — 126
ארבי, דושאן — 66
ארטמאַן, ב. — 255
אַש, נחום — 12, 13, 15, 21, 112, 113, 114, 115, 118, 73, 259
אש, לעאָן — 115, 133
אַש, מענדל — 113, 115
אַש, שלום — 135, 165, 168, 173, 174, 175, 216
אַדערבערג — 156
אַדערפעלד — 6
אזשער, צינע — 161
אַלגין, משה — 135
אַליצקי, ל. — 81
אַנקעלבאַך — 45
אַסטראָווסקי, ב. — 69, 75
אַפּאַטשאַו — 124, 135
אַפּאַטשינסקי, יצחק — 43
אַפּאַטשינסקי, שרהלע — 263
אַפּיץ — 45
אַפּעלן — 45, 67

אָפּענהיים — 6
אָפּענהיים, מרדכי — 43, 48
אָפּרים, ש. — 222
אַרלינסקי — 62
אַרענשטיין, בנימין — 39, 43, 62, 63, 64, 65, 68, 69, 70, 76, 86, 137, 204, 205, 206, 243, 246
אַרענשטיין, מאַרק — 145
אַרענשטיין, מרדכי (אורין) — 26
אַרענשטיין, שמשון — 113
אַרעסטא, א. — 216
אַרקושן, ר׳ פּנחס — 15

ב

באדאש, יוסף — 13
באטשעלים, רוזה — 125
באָלאָבאַן — 215
באָלאָבאַן, מאיר — 106, 160
באָלאָבאַן — 112
באָלזאָמאָווסקי — 112
באלינסקי, מיכאל — 5
באסין, מ. — 124
באראקס — 58
בארטשלאָגער — 45
באָרטעל — 45
באָשעוויס, י. — 149
באָושאָוער — 135
באָזשיקאָווסקי, בנימין — 244
באָזשיקאָווסקי, דוד — 40, 155, 156
באָזשיקאָווסקי, משה — 29
באָטאָשאַנסקי, יעקב — 124
באָטווין, נפתלי — 124
באָטשאן, בערל — 16, 113, 169
באָכענעק, י. — 29
באָמבאס, ר׳ אהרהו־יצחק — 122
באָראָבאַן, בער — 134, 135
באָרזשישקאָווסקי, ר׳ זיינווּיל — 13
באָריישע — 124
בארנשטיין — 156
באָרענשטיין — 15
באָרענשטיין, גוטעק — 154, 156
באָרענשטיין, ח. — 60
באָרענשטיין, יצחק — 70, 76
בוגייסקי, אהרן — 180
בוגייסקי, שלמה — 179, 180
בוטש — 76
בוכוואַלד — 124
בוכוואַלטער, ל. — 65, 246
בוידעמס, חנה — 181
בוים, ר׳ יצחק־מאיר (ביטשענער) — 14
בושאָוואָווסקי, סטאַניסלאָוו — 98
בושעוינסקי, יחזקאל — 71
ביאָליק — 245
ביאָלעק, ג. — 65
ביבער — 61
ביבער, מ. — 30
בידא — 262
בידא, פ. — 234
ביטשענער, מאיר — 202
בימקא, פ. — 145
ביעלקא, א. — 123
ביערוט, באָלעסלאָוו — 97, 99, 102
ביקל, שלמה — 124
בירא, שמעון און פּעלא — 162
בירמאַן — 25
בירמאַן, העלע — 154
בירנצוויג — 28, 29
בירנצוויג, מאַניא — 24, 25
בירנצוויג, פּנחס און מיכל — 24, 25
בירענבאָום — 63
בירענבוים, אברהם־בער — 13, 14, 102, 112, 120
בירענהאָלץ, אב. — 242
בירענהאָלץ, חיים — 43, 70, 76
בייטאָס, האַרשעלע — 201
בייליס — 157
בייער — 185
בלאכשטיין, יוסף — 28
בלאשטשינסקי — 155
בלאָך — 222
בלום — 25
בלום, לעאָן — 134
בלום, ש. — 216
בלומענטאָל, נ. — 74, 76
בלומענפרוכט, וואלדעק — 7
בליי — 57
בלעכשטיין — 21, 24
ר׳ בנימין — 221
בן־אליעזר, מ. — 76
בן־מרדכי — 226
בן צבי — 213, 214, 219
בן צבי רחל ינאית — 214
בסוק, משה — 72, 76
בעם, גוטשע — 156, 157
בענא — 69
בענטשע — 262
בענסמאַן, מתתיהו — 13
בעסטרמאַן, רבקה — 149
בעסערגליק, י. מ. — 70
בעסערגליק, מ. — 71, 76
בעקער, מענדל — 180, 181
בערגמאַן, ר׳ יחזקאל — 13
בערגמאַן, ל. — 255
בערגמאַן, לייבל — 87
בערגעלסאָן — 124
בערגער — 222
בערטא — 257, 258
בערטאָלדי, לאצקי — 215
בעריש — 149, 189, 190
בערלינער — 28, 49, 155
בערלינער, בלוי — 6
בערלינער, דוד־נתן — 40
בערלינער, יאקוב — 88
בערלינער, יאָסל — 175, 180
בערלינער, יאָסל און מאלי — 180
בערלינער, יעטע — 179, 180
בערלינער, משה — 25
בערלינער, משה און יעטע — 180
בערלינער, פייגעלע — 162, 163
בערלינער, פעני און מענדל — 180
בערמאַן — 92, 94
בערמאַן, יאָנקל — 22
בערמאַן, יעקב — 31
בערמאַן, מאַשע — 157
בערן, עמזע — 250
בערנארד — 116
בערנאַרד, באָלעסלאָוו — 117, 118
בערנהאָלץ, חיים — 50
בערקאָוויטש, יחיאל — 57, 58, 59
בערקאָוויטש, יצחק־אייזיק — 148
בערקאָוויטש, לייביש — 161
בערקאָוויטש, לייזער — 156, 158
בערקאָוויטש, מאָטוש — 202
בערקאָוויטש, מאָטל — 32
בערקאָוויטש, ראובן — 25
בערקענשטאט, אייזיק — 87
בערקענשטאט, משה — 152, 158, 263
בערקענשטאט, רייזעלע און משה — 152
בראש, אברהם — 43, 50, 51, 163, 166, 263
בראש, ד. — 22
בראסטמאַן, אפרים — 24
בראסטמאַן, בערנארד — 241
בראם — 23
בראָנדס, אהרן — 70, 72, 76
בראָסאָוער, ר׳ נחמן — 14, 15
בראקע — 221
בראָמבערג, לייב — 40
בראָנאַיאַסאָווסקי, אלעקסאַנדער — 155
בראָנאַיאַסאָווסקי, יוזף — 40
בראָנאַיאַסאָווסקי, ל. — 27
בראָנשטיין, י. — 124
ברום — 61
ברום, אברהם — 60
ברום, מאקס — 93
ברוקאזש, אַביגדור — 201
ברוין — 28
ברוין, יאָנקל — 26
ברוין, מענדל — 144
ברזשעזשינסקי, יחזקאל — 76
בריל — 33
בריל, אַדאָלף — 154
בריק — 216
ברכה — 134
ברעכער, עגאָן — 260
ברענער — 60, 61
ברענער, איטשע — 88
ברענער, י. ח. — 135
ברענער, ל — 5, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 81, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 92, 204, 206, 207, 208
ברעסנער, ליבער — 50, 51, 251
ברעסלער — 66
ברעסלער, יעזשי — 74, 76
בת־עמי (נאָוויטש) מרים — 76

ג

גאלסטער — 40
גאָלסטער, בנימין — 253
גאלסטער, מאָריץ — 40
גאלנסקי — 57, 58
גאָטהילף, יהודה — 26
גאָטינגער, ה. — 255, 256
גאָטינגער, הערשל — 154, 158, 179
גאָטינגער, חיה — 262
גאָטינגער, שבעון — 71, 76
גאָטליב — 23
גאָטליב, א. — 224, 225
גאָטליב, אברהם — 216, 247, 248, 268
גאָטליב, יעקב — 247
גאָטליב, ר׳ נחמיה — 13
גאָטליב, משה — 240
גאָטליב, פ. י. — 236
גאָלדבערג — 94, 262
גאָלדבערג, חנינה — 103
גאָלדבערג, מענדל — 40, 64, 65
גאָלדבערג, משה — 156
גאָלדבערג, ס. — 241
גאָלדבערג, קובא — 155, 234, 246
גאָלדבערג, שמעון — 74, 76
גאָלדפאַרב, ר׳ בערל — 112
גאָלדמאַן — 6, 157
גאָלדע — 199, 200
גאָלדשטיין — 31
גאָלדשטיין, אברהם — 144
גאָלדשטיין, הערש — 57, 58
גאָלדשטיין, יאָקוב — 155
גאָלדשטיין, שמואל — 9, 11, 16, 21, 29, 184
גאָלדשטיין, שמואליקל — 89
גאָמולקא — 94, 99
גאָרדאַן, יצחק — 180
גאָרדין — 91, 92
גאָרעליק, ש. — 123
גוטמאַן, שלום — 41
גוטספירכט — 76
גוטערמאַן, דוד — 157
גוטערמאַן, הענריך — 26
גוטקעוויטש, פּינע — 88
גורביטש — 222
גורדון, א. ד. — 25
גורסקי, העלע — 154
גורסקי, יצחק און העלע — 157
גיטל — 148
גיטלער — 9, 24, 25
גיטלער, ירמיהו — 40
גיטלער, נחום און משה — 248
גיטעלע — 127, 262
גינזבורג, ה. — 6, 9
גינזבורג, שרה — 8
גינסבערג — 202
גייסלער — 202
גייסלער, איזידאר — 6
גייסלער, ה. — 11, 29
גלאנץ־לעיעלעס, א. — 204
גלאנץ, רבקה — 44, 72, 77
גלאוואקי — 190
גליקסמאַן, איזידאר — 242
גליקסמאַן, בערל — 28
גליקסמאַן, ו. — 27
גליקסמאַן, וואלף — 63, 71, 72, 76, 86, 204, 232, 246, 258
גליקסמאַן, חנא — 235, 236
גליקסמאַן, פישל — 181
גליקשטיין, יהודה — 44

געלבארד, אהרן — 63, 65
געלבארד, רוזשא — 8
געלבארט, א. — 71, 76
געלבערג, י. — 236
געניע — 33
געניע — 181
געראבאָווסקי, נ. — 22
געריכטער — 16
געריכטער, דוד — 179
געריכטער, דודל — 162
געריכטער, נאָטאָן — 40
געריכטער, נתן — 16, 21
געריכטער, קאָפּל — 162, 262
געשאָנאָוויטש, אברהם — 23
געשאָנאָוויטש, יחיאל — 149
גראבסקי — 31
גראדאָן — 156
גראניק — 60
גראנעק — 183
גראנעק, שעיה — 7
גראָס, רעניע — 163, 263
גראָסמאָן — 103, 201
גראָסמאָן, ה. — 15
גראָסמאָן, מאיר — 24
גראָסמאָן, מלך — 181
גראָסמאָן, משה — 221
גראָסמאָן, סטאָניסלאָוו — 6
גראָקאָוויטש, אליאזי — 87
גרונעם, בן — 71, 76
גרוע,נאָא — 74
גרוימאָן, ה. — 242
גרוימאָן, מ. — 235
גריטיץ, וואָלף — 242
גריליאק — 8, 15
גרילאק, דושאן און יעטע — 180
גרילאק, שמחה און יעטע — 162
גרין — 263
גרינבוים, יצחק — 22, 23, 216, 218
גרינבערג, לוטעק — 25
גרינבערג, פ. — 216
גרינבערג, פ. — 247
גרינגאוז — 64
גרינספעלד, ר' נחום — 13
גריס, נח — 73

ד

דאָוידאָוויטש, חיים — 155
דאָוידאָוויטש, מ. — 254
דאָוידאָן, מענדל — 181
דאָוינסאָן — 7
דאָנציג — 175, 191
דאָנציגער, אברהם — 22
דאָנציגער, אברהמטשע — 30
דאָנציגער, יהודה — 248
דאָנציקער, יאָנקעלע — 160
דאָנקאָוויטש, מאָקס — 155
דאָבזושינסקי, יעזשי — 62, 64, 65
דאָמברָאָווסקי, א. — 87
דארא — 70, 77
דאָרעסמאָן, י. — 71, 76
דאָרפגאָנג, א. — 247
דבורה־מרים — 182
דובנאָוו, שמעון — 138
דודל — 193
ר' דודל — 116, 117, 118
דונעץ, כ. — 124
דוואָרושעצקי, ב. מארק — 41
דוימאָן, יחזקאל — 234
דוימאָן, מיני — 233
דושאלאָשינסקי — 162
דושאלינסקי — 111
דושאקאָן, וועלוועלע — 201
דושובאס, הערי — 176
דושיריאט, שמחה — 11
דושייקאָבס — 262
דושייקאָבס, אל — 241
דושייקאָבס, דושעק — 241
דושעאל — 263
דושערדושאן — 45
דיאלאָווסקי, ר' משה — 13
דיאמאנט, שמעון — 30
דיומאן, יוסף — 28
דילעווסקי, ה. — 63
דילעווסקי, שלמה — 246
דינער, שלמה — 179
דיסקין, לעלאן — 150
דייויוס, וויקטאָריא — 233
דלוזשנאָווסקי, משה — 125
דעגענאָרדט — 44, 53, 55, 69, 177
דעני — 263
דעמבראָווסקי — 111
דראבקין — 216
דרבָּנער, באָלעסלאָוו — 150, 152
דרוטקאָווסקי, לעאָ — 241

ה

האבער — 28
האלבערג, איזי — 242
האלבערג, ריטא — 242
האָלטער, משה — 13, 22
האָלפערן, משה־לייב — 135
האָמער, ישראלקע — 181
האנטקע — 45
האנטקע, בערנאָרד — 103
האנקא — 150
האָסענפעלד, העלע — 157
האָסקל, חיים (פּעקל) — 30
האָרט, י. (הערץ, ש.) — 71, 76
האָרטגלאָס, ה. — 22
האָדעס — 195
האָכערג, מאָריאָנסקא־מאריא — 73, 74, 76
האָכערמאָן — 32, 33, 34
האָפּמאָן — 28, 181
האָפּמאָן, יאָקוב — 234
האָפּמאָן (צבין — 135
האָפּשטיין — 124
האָראָוויטש — 28, 60, 88
האָראָוויטש, א. — 216, 247
האָראָוויטש, אברהם־נסתלי — 29
האָראָוויטש, אפרים — 24
האָראָוויטש, וואָלף — 61
האָראָוויטש, וויליע — 25
האָראָוויטש, לייבל און שמואל — 24
האָראָוויץ — 24
האָראָוויץ, ר' אברהם־נפתלי — 15
האָראָנטשיק — 60
הדסה — 117
הורוויטש, ח. — 89, 90
הורוויטש, ש. — 147
היטלער — 53, 67, 91, 129, 150, 155, 199
הילליר — 45
הימשער — 28
הירשביין, פּרץ — 260
הירשהארן — 192
הירשמאָן, פּסח — 157
הייסאָן, יאָסל — 26
היינע, היינריך — 220
העלמאָן, מאיר־לייב — 202
העלען — 162, 163
העלענע — 117
העלפגאָט — 263
העניג, מ. — 9
העס, משה — 220
הערמאָן, מרדכי (קוליביקע) — 206
הערץ — 144
הערץ, י. ש. — 86, 94, 152
הערץ, ש. — 28
הערץ, סטאָניסלאָוו — 15, 154
הערצל — 26, 194, 196, 203, 222
הערשל — 144
הערשליקאָוויטש, ד. — 255, 256
הערשליקאָוויטש, מ. — 246
הערשליקאָוויטש, מאָניע — 263
הערשליקאָוויטש, מאָרקוס — 156
הערשליקאָוויטש, פּייוול און חנה — 263
הערשענהאָרן, ש. — 87
הערשקאָוויטש, שלמה — 260
העשיל, ר' אברהם־יהושע — 118

ו

וואגא, חיהלע — 158, 161
וואגא, ר. — 246
וואגא, ראָטמאָן חיה — 86
וואגא, ש. — 204, 208, 209
וואגא, שלמה — 52, 71, 76, 246, 251
וואוזשינאָוויטש, לודוויק — 8
וואוועלבערג — 130
וואזשערכא, רעגינא — 163, 263
וואטענבערג — 50
וואטענבערג, יעקב — 51
וואטענפעלד — 156
וואָסערמאָן, ה. — 28
וואקסמאָן — 181
וואָרגאָן — 161
וואָרגאָן, קאָרל — 235
וואָרשאָווסקי, יצחק (באַשעוויס, י.) — 25
וואָרשאָווסקי, יקיר — 175
וואָרקער, יצחק — 117
וואָשטיניצא, ש. — 255, 256
וואָלאָווסקי, מייקל — 111
וואָלאָווסקי, פראַנציסקא — 111
וואָלבערג — 155
וואָלינסקי — 111
וואָלמאָן — 58
וואָלף — 144
וואָלפאָוויטש — 27
וואָלפשטיין, אסתר — 88
וואָלקאָוויטש, דוד — 256
וואָלקאָוויטש, מאָקס — 256
וואָרבזשינסקי — 111
וויאטראק, דושאָ און דושעני — 242
וויגאָדסקי, מ. — 222
וויטענבערג, נתן — 180
וויהלעלם — 158, 172
וויהלטש, א. — 191
וויהלטשינסקי — 129
וויהלטשינסקי, איזיאָר — 241
וויהלטשינסקי, אנשל — 130, 131
וויהלטשינסקי, יחזקאל — 130, 131
וויהלטשינסקי, יחיאל — 132
וויהלטשיצקי — 154
וויללי — 45
וויליגנגער — 44
וויליגנגער, מענדל — 43
וויליגקער, מענדל — 150
וויליגבערג — 26
וויליגנבערג, פּרץ — 136, 137
ווין, ה. — 63
ווינגר, מ. — 124
וויעוויאָרקע, אברהם — 149
וויערניק, העניעק — 44
וויערניק, נאטקא — 44
וויקטאָר — 199
וויירשטיין, שלום — 253
וויישניסקי — 99
וויישליץ — 112
וויישליצקי — 112
וויידער — 263
וויינבערג — 6, 27, 139, 140, 201, 261
וויינבערג, ד. — 8
וויינהאָלץ, דוד — 71, 76
וויינהאָלץ, משה — 253
וויינטרויב — 31
וויינמאָן, מ. — 71, 76
וויינמאָן, משה — 254
וויינריב — 40
וויינריב, שמואל — 208
וויינריך, הערש — 124
וויינריך, מאָקס — 124, 137
וויינשטאָק, ז. — 8
וויינשטיין, בעריש — 194
וויינסבאהד — 25
וויינסבערג — 248
וויינסבערג, אברהם — 180
וויינסהאָלץ, אברהם — 88
וויינסמאָן — 263
וויינסנבערג — 9
וויינסער, אברהם — 88
וויינספעלנער, אנושע — 254
וויינקאָפּ, סאָל — 241
וויינק, אברהם — 75, 76
וויינצמאָן — 214

וויצענבלאָט, עמנואל — 16
וולאַדאָווסקי — 44
וולאַדקע (פייגעלע פעלטעל־מיינגר־וישישעצקי) — 71, 76
וועוויאָרקע, אברהם — 121, 122, 123, 124, 125, 193
וועוויאָרקע, וואָלף — 125, 126, 127, 128
וועלטמאַן — 157
וועניגער, אברהם — 158, 263
וועניגער, העלע — 263
וועקסלער — 206
וועקסלער, חיים — 11, 15, 21, 31
וועקשטיין, זיינוול — 87
ווערדע — 201
ווערדע, מינא — 16
ווערטהיים, א. — 220
וועריגער — 45
ווראָצלאָווסקי, אסתר — 254
ווראָצלאָווסקי, דוד 253

ז

זאיאָנטשעק — 117
זאַכאַריאש — 91, 92, 94
זאלעסקי — 111
זאַלצבערג, י. — 255
זאַלצמאַן — 181
זאַלצמאַן, מאַדזשא — 155
זאַמעגהאף, לודוויג — 133, 135
זאַנגוויל, ישראל — 217
זאנד, יוסף — 29
זאק, אברהם — 222
זאקס — 11
זאקסענהויז — 31
זאַווין — 157
זאלא, עמיל — 203, 220
זבאראַ, העלען — 242
זבאראָו — 248
זובאַרסקי, פייוול — 216
זוזאָווסקי, א. — 147, 248
זונדעלעוויטש — 216
זוסמאַן — 30
זוייר, איטשע — 88
זיגאס, גיטל — 202
זיגאס, ה. — 233, 234, 235, 236
זיגעלבוים, אַרטור — 199
זילבערבערג, יוליאן — 74, 76
זילבערבערג, יוסף — 246
זילבערבערג, מ. — 246
זילבערבערג, מאַטעק — 70, 77
זילבערבערג, מאַטעק — 44
זילבערמאַן, פנחס — 54
זילבערשאַרב — 220
זילבערשוייג, זלמן — 124
זינגער, מענדל — 222
זינגער, ש. ד. — 197
זיסמאַן, דוד — 43
זיסער, ה. — 28
זיצמאַן — 64
זייצמאַן, יצחק — 57
זיידמאַן, לעאַן — 133
זיידן, שמואל — 88
זכאי, ד. — 222
זכריה — 260
זלאַנציק — 66
זלוטער, לעאַן — 44
זעליגמאַן, ר׳ יהושע — 15
זעליגפעלד, ז. — 160
זעליקאָוויטש — 155
זעליקאָוויטש, לאה — 8
זרובבל, י. — 216, 219
זרח — 174
זשאַבאָטינסקי, וולאַדימיר — 24, 26
זשאזשינסקי, יצחק — 208
זשארנאָוויצקי, יעקב־יצחק — 154, 158, 208
זשובראָווסקי — 184
זשוקאָווסקי, מ. — 124
זשיטקאָווסקי, חיים — 165
זשיטניצקי, ה. ל. — 43
זשעלאזא — 260
זשעליגאָווסקי — 43
זשעראָמסקי, סטעפאַן — 98

ח

חוה — 133
חזקיה, קאַצקער — 121, 122
חיה — 111
חיהלע — 135, 193
חיים־הערש — 148
חיים־לייב — 257, 258
חנא — 260, 261
חנה — 146
חנהלע — 176
חמה — 195

ט

טאנסקי, דוד — 225
טאַרטאַקאָווער, א. — 215, 216
טאַלסטאי — 136
טאַקער, ר׳ שיעה — 100
טונקל, יוסף — 160
טורקאָוו, ז. — 136
טויבים, ל. — 66
טיבערג, ישראל — 24
טיקאָטשינסקי, מ. — 42
טייכנער — 25
טענענבאָום, יוסף — 75
טענענבאָום, יוסף — 76
טענענבוים, מאיר — 25
טענענבוים, נפתלי — 39
טענענבוים, פרץ — 208
טענענבערג, זלמן — 88, 144
טראָמבקאָווסקי, אפרים, נחמיה — 63, 64
טרומפֿלדור, יוסף — 25
טשאַיקאָווסקי — 203
טשאַפניק, שלמה — 58
טשאַרני, אברהם — 44
טשאַרני, דניאל — 126
טשאַרני, העלען — 233, 234
טשיטשעריז — 216
טשינסטאָכאָווסקא, שושנה — 203
טשינסטאָכאָווסקי — 148
טשינסטאָכאָווסקי, יוסף — 133
טשינסטאָכאָוער אהרן (סינגאַלאָווסקי) — 88, 139, 140, 179

י

יאגלאָ — 157
יאַוואָרסקי — 201
יאזטשינסקי־מארבאך — 45
יאַטשעווסקי — 8
יאבור — 26
יאַנאָווסקי — 24, 25
יאַנאָווסקי, ר׳ חייא — 119
יאַנאָווסקי, ש. — 124
יאַנעק — 195
יאַנקעלע — 183
יאַסכיל, מ. — 247
יאַסני, וואָלף — 76
יאַקובאָוויטש — 39, 60, 61, 112
יאַקובאָוויטש, דוד — 63, 65
יאַקובאָוויטש, י. — 87
יאַקובאָוויטש, י. ל. — 253
יאַקובאָוויטש, ל. — 246
יאַקובאָוויטש, ר׳ לייזער — 15
יאַקובאָוויטש, שמשל — 50, 51
יאַקובאָווסקי — 112
יארבלום, מאַרק — 221
יארעצקי, יעטשע — 156
יארעצקי, מאָריס — 154, 157
יאַניש — 30
יאַסל — 148
יאסעלע — 170, 171
יאַסעלעוויטש, בערעך — 8
יהודית — 35
יוזעוויטש, מ. — 24
יוזעף — 154
יוזעפאָוויטש — 156
יוסף — 147, 179
יוריס — 221
יורקעוויטש, י. — 28
יוריסטא — 133
יוריסטא, ברכה — 135
יוריסטא, י. — 72
יוריסטא, יצחק — 133, 134, 135
יוריסטא, לייב — 71, 72, 74, 76
יחזקאל — 129
יחיאל — 132
יעיקל — 90
יעלסקי, ר. — 21
יעקב — 135, 197
י׳ יעקב־יצחק — 117
יעשאָנאָוויטש, סטעפא — 163
ר׳ יצחק — 116
ר׳ יצחקל — 118
ישורין, יעפים — 124
ישכיל, צ. — 216
ר׳ ישכר־בער — 117
ישעיה — 60
ישראל־משהלע — 148
ישראל־שלמה — 177

כ

כאיטין — 56
כאיטין, מ. — 234
כאיטין, ש. — 154
כאיטין, שמערל און בערטא — 155
כאַנין, נחום — 71, 76
כאַצקל — 195
כאש — 150
כאַלעוואַ — 13
כוינאַצקי, ל. — 234
כייקע — 195
כסה, יונה — 216, 218
כראפאָט, דוד — 263
כראפאָט, מאַקס — 263
כראָאַלאָווסקי, אלקנה — 8, 71, 76, 86, 154, 175, 200, 204, 212, 222, 223, 224, 259, 61
כרושטשעוו — 93, 94

ל

לאה — 193
לאַזאַר, איטקע — 166
לאַזשניאַזש, אברהם — 50
לאַזשניסעזש — 51
לאַנדאָ — 139
לאַנדאָוער — 6
לאַנדוי — 61, 149
לאַנדוי, ר׳ גרשון — 14
לאַנדוי, ר׳ יהודה — 113
לאַנדוי, ר׳ לייבעלע — 15
לאַנדוי, סעוועריין — 6
לאַנדסמאַן, א. — 103
לאַנדסמאַן, ל. — 216
לאַנדע — 154, 158
לאַסטמאַן, מ. — 28
לאַסקאָווסקי, דוד — 253
לאַסקער, פרץ — 24
לאַשינסקי — 45
לאָוענטאַל, ריטשארד — 94
לאָטא — 200
לואי, פ. — 248
לואיז־לאה — 175, 176
לובאַרט — 32
לובלינג, א. מ. — 28
לובלינג, משה — 43, 47, 50, 51
לודוויג, עמיל — 217
לוי, י. — 216
ר׳ לוי יצחק — 116
„לויתן״ — 150, 260
לוקאש — 98
לוקס, ראובן — 242
לוקסענבורג, אהרן — 26
לוריע — 28
ליבמאַן, י. — 205
ליבערמאַן — 162
ליבערמאַן, י. — 255
ליבראָוויטש, ביילע — 263
ליגערנער, רוזשקע — 254
ליט — 177
ליטוואַק, חיימל — 154
ליטוואַק, ל. — 124

ליטוואַקאָוו, משה — 215
ליטוינאָוו — 216
ליטמאַן, א. — 118
ליטמאַן, אב. — 240
ליטמאַן, אברהם — 168
ליטמאַן, מאיר — 172
ליכטער, הערשל — 25
לינדער, ס. — 124
לינפשיץ, בראָניע — 166
לינפשיץ, בעלא — 8
לינפשיץ, דוד — 219
לינפשיץ, הערשל — 161
לינפשיץ, י. — 29
לינפשיץ, ר' יחזקאל — 114
לייב — 48
לייבטשע — 195
לייביש — 35, 135
לייבל, דניאל — 222
לייבעק — 25
לייוויק, ה. — 135, 137
לייזעראָוויטש — 60
למדן, חנה — 216, 219
לעבער, יעקב — 72, 75, 76
לעדערמאַן — 61, 157
לעדערמאַן, משה — 85, 87, 88, 89, 90, 92, 93, 102, 104
לעדערמאַן, ק. — 233
לעוואַרטאָווסקא — 61
לעוויט יוסף־הלל — 124
לעוויאש, רוט — 165
לעוויטאַן, מ. — 124
לעווין, אייזיק — 74
לעווין, יצחק — 76
לעווינסאַן, לודוויג — 75
לעוועגאַל, וואָלף — 155
לעוועגאַן, משה — 43, 161
לעוועגאַל, לייביש — 113
לעוועגשטיין, זכריה — 262
לעוועגשטיין, יחיאל — 260, 261
לעוועגשטיין, עלעק — 161
לעוואָוויטש — 27
לעוואָוויטש, צבי — 247, 248
לעוואָוויטש, ראַמאַן — 235
לעלעוועך, ר' דוד — 116
לענין — 94, 99
לענטשנער, איטע — 263
לענטשנער, ישעיהו — 263
לענטשנער, ישעיהו און יעטע — 262
לענטשנער, משה — 263
לענטשנער, פּערל — 263
לענקינסקא — 263
ליסלוי, ווילעק — 26
לעסלוי, יעקב — 22
לעסלוי, לייבל — 24
לעפטוויטש, יוסף — 125
לערנער, ס. — 246
לעשטשינסקי — 218
לעשצינסקי — 216
לפדות, הענען — 16

מ

מאַדושא (איטקע) — 263
מאַהלער, רפאל — 43, 71, 76, 86, 204
מאַטיס, דוד — 205
מאטילס, ה. — 11
מאיר — 35, 195
מאיר־יונה — 170, 173
מאיר, יחיאל־הלוי — 112
מאַלאַרסקי, דוד, סאָפי, חנה, לינע, און זעלדע — 162
מאַלענקאָוו — 93
מאַנגער, איציק — 135
מאַנדל — 30
מאַנדעלבוים, בנימין — 44
מאַני, לייב — 135
מאַס — 28
מאַסטבוים, י. — 220
מאַקסים, גראַרי — 166
מאריא — 99, 102
מארלי — 165
מאַרק, ב. — 41, 130
מאַרק, יודל — 205
מאַרקאָוויטש — 85, 175
מאַרקאָוויטש, זיגמונט — 102
מאַרקוספעלד — 154, 157
מאַרקוספעלד, הענריק — 6, 8, 11, 15, 16, 25, 103, 120, 148, 159, 161, 201, 202
מאַרקוספעלד, מ. — 9
מאַרקיש, פּרץ — 124
מאַרקס, קאַרל — 161
מאַרש — 67
מאַש, דבורה — 182
מאשינסקי — 66
מאַשע — 141, 142
מאַהילעוער, ר' שמואל — 114
מאַטל — 15
מאַלאַדינאָוו — 56
מאַלאַטאָוו — 91, 93
מאַנאָוויטש, י. — 65
מאַצאַרט — 203
מאַריע — 202
מאַריע, יאַנקל — 156
מאַשטשיצקי — 206
מאַשקאָוויטש, ס. — 263
מאַשקאָוסקי — 27
מוזניראָוסקי, סטאַניסלאָוו — 9
מונאָוויטש, גרשון — 263
מושקעס, חיה — 147
מיכאלוק — 8
מיכאלעוויטש, ביניש — 145
מיכל — 26
מינדל — 183
מינץ — 92
מינץ, בנימין — 72, 76
מינקאָוו, שלמה־יעקב — 179
מינקאָף, ישעיה־יעקב — 261, 262
מיעטע — 146
מיצקעוויטש, אדאם — 98, 175
מירל — 198
מירסקי — 91, 92
מישעראָוסקי — 159
מייזל, ר' אליהו־חיים — 21
מייזל, נחמן — 124
מייטליס, ה. — 29
מייעראָוויטש, אפרים — 75, 76
מייערזאָוויטש, מרדכי — 253
מלאך, לאַטי — 133
מלאך, לייב — 134, 135
מלאַדינאָוו, שמעון — 44, 63, 65
מעדעם, וולאַדימיר — 83, 140, 145, 152
מעלמאַן, שלמה — 166
מינדל — 173, 176
מענדלסאָן, שלמה — 90, 165
מענדעלע — 164, 165
מענדעלע, קאַצקער — 120, 121, 124
מענדעלע מוכר ספרים — 135, 203
מעסטל, יעקב — 124
מירזער, אריה — 128
מערזשאן, אידא — 72, 76
מערין, מרדכי — 144
מרדכי — 199, 200
מרים — 53, 199
מרמור, קלמן — 124, 125
משה — 118, 133, 148, 149, 152
משה, יחיאל — 115
משה־לייב — 119, 260
משה־שמועאל — 190

נ

נאַפּאַלעאָן — 111
נאָוואַק — 148, 159
נאָוויטש, מרים — 74
נאָוינסקי, יוזעף — 150
נאָטע — 152
נאַמבערג — 9
נאַמבערג, הערש דוד — 145, 168, 169, 170
נוסענבוים, משה — 53
נויפעלד — 28
נויפעלד, מ. — 28
נחמיה — 118
ניגער, שמואל — 73, 76, 125, 137, 138, 216, 218
ניסענהאַלץ, דוד — 88
ניסענהאַלץ, הערשל — 88
ניעמאַיאָוסקי, אַנדושע — 173, 174
ניעמיראָוסקי — 24
ניעמיראָוסקי, שמואל — 16, 40, 208
ניעמצעוויטש, יוליאן — 5, 6
ניצ'אַלעק — 45, 67
ניקאַלאַיעוויטש, ניקאַלעי — 172
נירנבערג, יהושע — 51
נירעבערג, שיע — 158, 163
נייטמאַן — 6, 28
נייטמאַן, ג. — 29
נייטמאַרק, ד. — 178
נייפילד — 58, 202
נישאדאט, מלך — 41, 72, 76
נמיר, מ. — 216

ס

סאַמסאָנאָוויטש — 89
סאַמסאָנאָוויטש, יצחק — 87, 93, 146, 147
סאנע — 195, 196, 197
סאַבאַל, ישראל — 155, 156, 162
סאַלאַמאַטין — 99
סאַסקי, י. — 56
סובעדדע, אברהמלע — 202
סופל, פּיאָטר — 59
סוערדלין, נ. — 125
סטאַנקיעוויטש, חיים — 65
סטאַנקיעוויטש — 87
סטאַשעווסקי, זלמן — 88
סטאַלאַר, אברהם — 89
סטואַרט, און ווילי — 190
סטיוו — 258
סטעפא — 199
סילווער, ח. — 246
סילווער, יעקב־בער — 225, 226, 235, 259
סילווער, ס. — 246
סימקאָוויץ — 162
סינגאַלאָווסקי, אהרן — 139, 140, 261
סינקלער, אפטאָן — 125
סירקין, נחמן — 135, 215, 217, 220
סמאטלאָק — 183
סיגאַל — 61
סעגאַל, דאַרא — 103, 104
סעגאַל, חיים — 103, 104
סענזער — 162
סענזער, יעקב — 232
סערצארזש, העלע — 157
ספעקטאָר, יצחק־אלחנן — 114
ספעקטאָר, מרדכי — 203
סקלאדקאָווסקי — 206
סקלאדקאָווסקי, סלאוואי — 9
סקאָוראָנעק — 155
סראָל — 195
סראַליעק — 195

ע

ידליסט — 15
עדעלמאַן, מאַרעק — 87
עדעלשטאַט, דוד — 124, 125, 135, 164, 224
עדען, מארטין — 25
עלי — 260
עלקין, מ. — 260
עלשטיין — 216
עלשטיין, דוד — 30
ענגעל, דוד — 30
ענגעל, ר' יהודה — 21
יפשטיין, איציק־מענדל — 11
עפשטיין, אייזיק־מענדל — 16, 21
עפשטיין, אסתר — 63, 64, 65, 66, 69, 72, 76
עפשטיין, גוסטאָו — 24

עפשטיין, הערשל — 179
עק, נתן — 69, 72, 76
עקס, נ. — 73
עקשטיין — 163
ערייק, מאקס — 133
ערליך — 143, 146, 199
ערליך, הערשעלי — 166
ערלעך — 61
ערענפעלד, בנימין — 44

פ

פאט, אברהו — 180
פאט, יעקב — 72, 75, 76, 155
פאסטאוו — 45
פאפיערניקאוו, יוסף — 135
פאקולא, יעטשע — 155, 156, 158
פאקולא, מענדל — 179
פאקולא, שיינדל — 155
פאראסאל — 40
פארטעל, ר. — 235
פאראריל, שמעון — 40
פאזקאוסקי, לעווי און לעאן — 254
פאטאשעוויטש, בצלאל — 30, 31
פאלאקעוויטש, מאזעס — 74, 76
פאלעוואי — 98, 99
פאמעראנץ, א. — 125
פאפיענטש — 39
פודלאוסקי, ח. — 87
פוסקין — 175
פיאסעצקי, באלעסלאוו — 100
פילעל, יעקב — 75, 76
פילסודצקי — 135, 137, 159, 152, 175, 206
פינסקי, דוד — 135, 260
פינעס, ל. — 216
פיק, ירמיהו — 28, 31
פלאוועך, רוזשי — 163, 166, 263
פלאוועך, שלום — 253
פליוואטש, העלענטשע — 163
פליוואטש, מאטעק — 163
פלעשעוסקי, לייביש — 57
פעטלורע — 158
פעטשקע — 202
פעסאק, העניעק — 44
פערעלע — 118, 170
פראדעלסקי, העניך — 63, 64, 65
פראפארט, ז. — 28
פראפארט, ליזער — 39
פראץ — 184
פראזער, הערשל — 87
פרושיצקי, יאן — 154
פרילוצקי, נח — 66
פרייזעראוויטש (גליויצקא, מרים) — 8
פרעזעראוויטש, מאטל — 176
פרעיזעראוויטש — 65
פרענדקע, גרשון — 43, 51, 133
פרץ — 88, 165
פרץ, אהרן — 8, 9, 145, 146, 155, 175
חרץ, חנה — 9
פרץ, י. ל. — 9, 82, 83, 102, 135, 141, 145, 149, 156, 161, 163, 168
פשיסוסקי, סטאניסלאוו — 8
פשיסוסקער — 175
פשיראוסקי, מ. — 82
פשערוויטש, מאטל — 15
פשערוסקי, י. — 28

פ

פאלק, אהרן (אורי שמש) — 14
פאלק, ח. — 88
פאקטאר, ר' חיים — 13
פאקטאר, לאטא — 8
פאקס, אברהם — 242
פאקס, דזשעני — 242
פארבערג, דזש. — 235
פארבשטיין, הערשל — 22
פאגיל — 43
פאש — 159
פוקס — 60
פוקס, חיים־לייב — 129
פוקס, מ. — 73, 76
פוקס, עסטרא — 158
פיליפאוויטש — 28
פינקעלשטיין — 21
פינקעלשטיין, יוזעק — 158
פינקעלשטיין, לעא — 125
פיש, יחיאל — 88
פישגרונד — 92
פישל — 13, 182
פישלעוויטש — 145
פישלעוויטש, מענדל — 45
פישמאן — 24
פישער — 45
פישער, משה — 253
פייגל — 149
פייגע, וואלף — 163
פייגענבוים, קאפינסקי,טערינא — 166
פייוואוויטש — 26
פייוואוויטש, הערשעלע — 156
פייטק, בערנארד — 245
פיינער — 28
פיינער, איזשא — 45, 145
פייערטאג, רייזעלע — 158, 166, 263
פייערשטיין, הערשל און חנה — 162
פייקי — 67
פעדערמאן, ג. — 233
פעדערמאן, צעשע — 263
פעדערמאן, רפאל — 5, 8, 23, 71, 72, 73, 75, 76, 86, 102, 133, 139, 155, 156, 158, 159, 173, 176, 178, 179, 180, 189, 197, 198, 204, 212, 226, 227, 228, 229, 233, 234, 235, 236, 245, 248, 259, 260, 269
פעלדמאן, י. — 126
פעני — 154, 157
פעפער — 124
פעפער, ב. — 246
פראנציסקא — 124
פראנצקי — 45
פראנק, אישטע־מאיר — 148
פראנק, האנס — 41
פראנק, יאסל — 148
פראנק, יעקב — 106, 110, 111, 112
פראנק, לייביש — 26
פראנק, רעניא — 63
פראנק, שמואל — 89, 133, 147, 148, 149, 150, 175
פראים, הערש — 35
פראמער, אברהם — 30
פרוג, ש. — 164
פרומאן, זלמן — 191
פרידלענדער, מ. — 246
פרידמאן — 60, 61, 263
פרידמאן, ה. — 65
פרידמאן, לייזער — 254
פרידמאן, נחום־יאנקל — 201
פרידמאן, מאניע — 166
פרידמאן, פאליע — 166
פרידמאן, פיליפ — 43, 65, 68, 69, 70, 76, 209, 246
פרידענזאן, מ. — 64
פרידריך, לייביש — 30
פרימאר, אהרן — 234
פרימארגן, לעאשא — 154
פרימעט — 35
פריימאן, הירשל — 144, 145
פרייערמויער — 26
פרייערמויער, דוד — 233
פרייערמויער, רחלע — 233, 234

צ

צאנין, מ. — 73, 76, 216
צאפפארט — 45
צבי, ר' דוד — 112
צבי, ח. (הערשליקאוויטש) — 216, 247
צביה (לובעטקין) — 72, 76
צוקער, רבקה — 166, 179
צוקערמאן, יצחק — 72, 76
צימערמאן — 30
צינצינאטוס — 162
צירל — 195
צייטלין, אהרן — 205
צייטלין, הלל — 9
צעי, משה — 157
ציגעלסקי — 105
צעדער, מ. — 150
צעדערבאום — 40
צעלניק — 25
צעלעמענסקי, י. — 88
צעשינסקי, משה — 155, 156, 157, 162, 222, 248

ק

קאבאלעראָ, פערנאן — 66
קאגאנאוויטש — 93
קאהאן, אברהם — 125
קאהאן, לאזאר — 113
קאהן — 103, 155
קאוטסקי, קארל — 26
קאופמאן, מענייק — 44
קאופמאן, יאנקל — 43
קאזדאן, ח. ש. — 165
קאזשימיערטשאק, יוזף — 87
קאזשימיר, יאן — 10
קאכמאן, מ. — 65
קאליש, ר' יצחק — 118
קאלישער, ר' צבי־הירש — 114
קאלקושינסקי — 100, 101
קאלקע, פאול — 181
קאלקע, שמחה — 157
קאמינסקי, אידא — 261
קאמינסקי, יואל — 181
קאמינסקי, מאקס — 241
קאמעלגארן, נאכעלע — 149
קאנטאר, יוסף — 44
קאנטאר, ר' לייבעלע — 15
קאנטאר, משה — 253
קאנטאר, צבי — 24, 62, 63, 64, 65, 69, 70, 76, 205
קאנטע, אנדזשעלא — 66
קאפלאנסקי, ש. — 217
קאץ — 39, 154
קאץ, בנימין — 205
קאץ, ח. — 60
קאץ, סאמועל — 40
קאצענעלסאן, בערל — 220
קארטוזש, דוד — 24
קאבלינץ — 161
קאבלענץ, יוסף שמעון — 13, 21, 22
קאהן — 6
קאהן, ר' לייבל — 14
קאוואלסקי, פייוויש — 87, 90
קאזלאוסקי, נאטע — 71, 76
קאזלאוסקי, פ. — 31
קאזעצקי — 58
קאלין — 26
קאלין, טאניע — 25
קאלין, יודל — 26
קאלפ, יוליוס — 76
קאמראוסקי, אדאם — 9
קאן־קאלין, סטעפאן — 17
קאנארסקי — 43, 51
קאנארסקי, צ. — 246
קאנגרעצקי, אהרן — 30, 31
קאניארסקי — 16, 161
קאניעוו — 98, 99
קאניעצפאלסקי — 150, 181
קאניעצפאלער — 40
קאניעצפאלער, דוד — 71, 75, 76, 245
קאפינסקי — 48, 208
קאמפינסקי, יאנקל — 155, 157
קאמפינסקי, לעאן — 40, 155
קאפינסקי, מארץ — 40
קאפינסקי, רוזשי — 155, 156
קאפל — 34
קאפל און רוזשע — 154
קאפלער — 166
קאצקער, ר' מענדל — 118

קאַרדעצקי, אויגוסט — 98
קאַרנבראַט — 28
קאַרנפעלד, פראניא — 43, 63
קאַרפּיעל — 162
קאַשטשושקע — 196
קאַשיצקי, עקיבא — 64
קוגעל, בעריש — 180, 181
קוטנער, ישראל־יוסף — 63, 65, 70, 77
קוכארסקי — 100, 101
קולבאַק, משה — 165
קולפיש — 45
קולקעלקע, רעגינא — 72, 75, 76
קופּיסמאַן, הענרי — 263
קופּערמאַן, רעגינא — 161, 263
קוץ — 25
קורלאַנד — 208
קורלאַנד, בערנאַרד — 40, 69, 77
קורלאַנד, ג. — 216
קורלאַנד, לייב — 69, 248, 255, 256
קורלאַנד, נ. — 247
קורץ, יעקב — 73, 76
קושניר, מ. — 6, 61, 69, 71, 73, 76, 86, 87, 89, 152
קוילגבערענער — 59
קויפמאַן — 162
קורפמאַן, ר׳ אבאלע — 13
קופּמאַן, אבא — 71, 73, 76, 86, 204, 235
קויפמאַן, דוד — 51
קויפמאַן, הערשל — 57
קויפמאַן, יוסף — 73, 241
קויפמאַן, יחזקאל — 57, 58, 59
קושאק, יחיאל — 88
קזשעפּיצקי, סעם — 254
קיאק, פּעלא — 161
קיוועלעוויטש — 222
קיטל — 35
קינעל — 45
קימילמאַן, לעאָן — 88
קיעל, חנן — 25, 183, 189
קיפּניס, מ. — 160
קירער, ר׳ יאָסעלע — 13
קירש — 45
קירשראַד, יאַן — 218
קלאַרמאַן, יוסף — 24
קלאַרמאַן, משה — 26
קליוזנער, ישראל — 72, 76
קלין, דוד — 87, 88
קלינאָוו, י. — 216
קליינפלאַץ, ר׳ יאָסעלע — 13
קליינמאַן, חיים — 246
קליין, ה. — 246
קליין, שמואל — 61
קלעם — 67
קמיטשקעוויטש, אַמאַן — 74, 77
קמפנער — 28, 61
קענער, יעקב — 74, 76
קיסטנער — 72, 77
קעסלער — 45, 69, 262
קערבער, חיים — 135
קערמיש, יוזעף — 74
קערמיש, יוסף — 76
קערנער, אברהם — 253
קראוזע, מ. — 63
קראוסקאָפּ — 28
קראַנענבערג — 6
קראַסאָטקין, פּעטער — 26, 216
קרוק, יוסף — 27, 71, 76, 150, 155, 160, 166, 189, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 224, 225, 248, 261
קרוק, ראיי — 212, 213, 219, 220, 221
קרויזע — 60
קרויזע, דוד — 181
קרויזע, י. — 87
קרימאַלאָווסקי, נאַטע — 156
קריינדל — 35, 183
קרעמסקי, א. — 254
קרעמסקי, דושעק — 235

ר

ראובן, נ. ד. — 71
ראָזניצקי, א. — 135
ראָטנער — 140
ראָבנער — 45
ראסקי, וואָלף — 75
ראַפאַפּאָרט, חיים — 51
ראַפאַפּאָרט, י. — 125
ראַפאַפּאָרט, משה — 58, 59
ראַקאָווסקי, בנימין — 57, 58
ראַשקין — 157
ראָבאַק, א. — 125
ראָזין, בן־ציון — 216
ראָזין — 219, 220
ראָזינער, יעקב — 43, 51
ראָזען — 175
ראָזען, מירי — 200
ראָזענאָוויטש, ב. — 82
ראָזענבוים, הערי — 180
ראָזענבוים, יאָסל — 181
ראָזענבלום, אַרנאָלד — 104
ראָזענבלום, ה. — 246
ראָזענבערג, בעריש — 88, 206
ראָזענבערג, יאָקוב — 155, 156
ראָזענבערג, ייקב — 9
ראָזענבערג, לעאָן — 253
ראָזענבערג, מאָטעק — 181
ראָזענבערג, ראובן — 73, 76
ראָזענווין, צבי — 43, 47, 63, 65, 69, 72, 73, 75, 76, 228, 234, 235, 236
ראָזענטאָל, זיסקינד — 13
ראָזענטאהל, לייבל (שנעלצוג) — 57, 58
ראָזענק — 222
ראָזענפעלד, דוד — 263
ראָזענפעלד, יונה — 126
ראָזענפעלד, יצחק — 43, 50, 51
ראָזענפעלד, מאַריס — 156
ראָזענפעלד, ה. — 263
ראָזענפעלד, רייוועטשע — 162
ראָזענפילד, רייזעלע — 161
ראָזענצווייג — 28
ראָזענצווייג, מ. — 31
ראָזענשטיין — 6
ראָזשאַנסקי — 61
ראָטבאַרד — 155
ראָטבאַרד, זעליג — 40
ראָטמאַן, ח. — 233, 234
ראָטשטיין, ל. — 74
ראָשטיל, מאַנעק — 154
ראַמאַלאָווסקי — 233
ראָמען, ראָלאַן — 130
ראָאַן — 45
ראָשקאָווסקי — 142
רבקה — 144, 150, 183, 198
רבקהלע — 193
רובאַשאָוו, זלמן — 215, 216
רובין, יוסף — 13, 118
רובינסקי — 246
רוביצקי — 10
רובעל, משה און פייגל — 144
רובעל, שמעון — 144
רודי, מלך — 222
רודינאָו, משה — 165
רוזיעוויטש — 33
רוזעוויטש, מיכאל — 24
רוזשאַנסקי, משה — 44
רוזשקע — 33, 263
רוסט, רויזע — 75
רופּינסקי, וואוויטע — 9
רחל — 262, 263
ריוועלע — 184, 185
ריכטער — 248
ריכטער, ג. — 63, 64
ריכטער, גוירדי — 242
ריכטער, נייטן — 242
ריכמן, אהרן — 72, 76
רינגילבלום — 130, 166, 193
רייזמאַן — 245
רייזן — 165
רייזן, אברהם — 125, 126, 135, 164
רייזן, זלמן — 125
רייזעלע — 152
רייכערט — 216, 219
רייננאַלד, ש. — 31
ריינהערץ — 246
רייניע, ר׳ יעקב־יצחק — 21
רייס, אנשל — 216, 220
רעגאַלסקי, מ. — 222
רעימאַנס, וולאַדיסלאָוו — 98
רעינא, פּאָול — 127
רעכטמאַן, ר׳ ראובלע — 15

ש

שאַבאַד — 165
שאַפּט — 45
שאַטקאָווסקי, וויניניטי — 10
שאיא — 6
שאַבער — 161
שאַבער, דאָרא — 155, 156, 158
שאַבער, קאַראָלא — 263
שאַליט, יוסף — 197, 198, 199
שאַפּירא — 179
שאַפּירא, אביגדור — 115, 170
שאַפּראָן, מאַטל און רייזל — 180
שאַץ, מאָרי — 263
שאַצקי, י. — 9, 10
שאַצקי, יעקב — 41, 137, 138, 205
שאַהאַם, ה. — 234, 235
שובערט — 203
שוכטער, מענדל — 155, 159, 179, 180, 262
שוכטער, מענדל און שיינדל — 162, 180
שולדינגער, טוביה — 242
שולמאַן, אליהו — 125
שומאַכער — 28, 29
שור, אלישע — 110, 111
שור, נתן — 111
שורער, חיים — 216, 222
שוראַרץ, חיים־לייב — 162, 193, 200, 201, 202, 203
שוראַרץ, לאה — 257
שוראַרצבוים — 28
שוראַרצבוים, ר׳ מיכאל — 15
שוראַרצבוים, נאַטי — 157
שוראַרצבוים, שמואל — 104
שוראַרצנקאָפּ, מלכה — 203
שוראַרצענשטיין, גאַברילע — 157
שוויידי, מאַרק — 174, 198
שזיר, ז. — 216
שחריה, ש. — 214, 222
שטאל, דזשולייוס — 235
שטודנא, יואל — 242
שטיינבערג, אדו — 73, 76
שטיינבערג, אליעזר — 135
שטיינבערג, נ. — 222
שטיינברעכער, אברהם — 63
שטיינין, גוטשע — 156
שטיינין, עליאש — 87
שטייער — 31
שטייער, חיים — 64
שטערלינג, סאַבינא — 150
שטערן, מאַריס — 240
שטירנבערג, יאָסל — 182
שטערנבערג, יצחק — 235
שטרויסמאַן, יאָקוב — 157
שטשענסנא, מאריא — 152, 153
שטשענקאוש, קלמן — 14
שטשעקאָש, אברהם — 43
שטשעקאָש, מ. — 156
שיכאַטאָו, ח. — 60, 61
שילדהאיז — 43, 44
שילדהויז, ישראל־אביגדור — 48, 50, 51
שילין, יצחק — 253
שימאַנאָוויטש, ישראל — 43
שימעל — 45
שימקאָוויטש, וואָלף — 48
שימקאָוויטש, לייבל — 262
שימקאָוויץ, לואיס — 241
שיפּער, ו. — 28
שיפּער, יצחק — 22, 220
שיפּערבלאַט — 155
שיפּרעס, לייבל — 142
שיק, אַרטור — 71, 76
שיין, משה — 263
שיין, צעשע — 155
שיננאַלד — 262
שיינדל — 195

שיינדעלע — 199
שיינפעלד, האנקע — 25
שלאָסער — 45
שלום עליכם — 9, 51, 83, 135, 141, 164, 165, 168, 261
שליוינסקא, גייגל — 263
שליטן, שעיה — 201, 202
שלינגבוים, ח. — 248
שלמלה — 164
שלמה, צבי — 116
שליוין, ב. — 125
שלעזינגער, דוד ⟵ 43, 51
שלעזינגער, דודעק — 158, 160, 163
שמואל — 122
שמואל — 195
שמואל, יוסף — 115
שמולעוויטש — 43
שמולעוויטש, אליעזר — 44
שמולעוויטש, העניעק — 156, 157
שמולעוויטש, העניעק און גוטשי — 157
שמולעוויטש, זיסקינד — 44, 65
שמולעוויטש, פ. — 86
שמולעוויטש, פייטל — 156
שמחה־מאיר — 119
שמיגלי — 206
שמידט ⟵ 45
שניאר, העלע — 245
שניאר, זלמן — 126
שניארסאָן, יצחק — 222
שניארסאָן, מענדל — 216
שניארסאָן, פישל — 216
שניצער, ר׳ יאָסעלע — 13
שניידערמאָן ⟵ 93
שניידערמאָן, ש. ל. — 97
שענפעלד — 28
שענפעלד, א. י. — 27
שענפעלדיר — 45
שענקעוויטש, העניריק — 98
שפיגל, העניריק — 7, 9
שפיגלגער, נתן — 73, 76
שפיגעלמאָן — 29
שפיגעלמאָן, ו. — 27
שפיגעלמאָן, לאָלא — 156
שפינאָזא, ברוך — 138
שפערלינג, העניעק — 73, 76
שפרינצאָק, יוסף — 216, 217
שפרה ⟵ 118
שרגאי, א. — 22
שרגאי, ש. ז. — 216
שרה — 35, 179, 180
שרה, צנעה — 124
כץ ⟵ 60
כץ — 61
כהן, צבי — 11
כהן, צבי — 110

נאָטיצן פון רעדאַקציע*)

דער רעדאַקציע פון בוך „טשענסטאָכאָוו" איז געלונגען צו געווינען פאַר אַ מיטאַרבעטער דעם חשובן לאָנדסמאַן און יונגן וויסנשאַפטלער, מיטאַרבעטער אין ייוואָ, ד״ר וו. גליקסמאַן. ד״ר וו. גליקסמאַן האָט פאַרענדיקט אין פילאַדעלפיער דראַפּסי קאָלעדזש זיינע שטודיעס אויפן געביט פון אַלגעמיינער און יידי־שער געשיכטע און פון יידישער דערציאונג אין די פאַראיי־ניקטע שטאַטן.

לייב קורלאַנד

לייב קורלאַנד, געבוירן דעם 19־טן מאַי, 1913, אין דאָרף און די מאַמע, שרה אידל זעלקאָוויטש. ער איז דער דריטער פון זיבן קינדער. דער פאָטער האָט געאַמט אַ וואָסער־מיל און אַ קליינעם עדד־באַזיץ. לייב האָט געלערנט אין אַ חדר, ביי גרילאָק, אין טשענסטאָכאָוו, און דערנאָך אין דער יידישער גימנאַזיע; געענדיקט די גימנאַזיע מיט מאַטורע אין 1932, מיטאַראַבעט אין „טשענסטאָכאָוער צייטונג" זינט 1930, וואו מען האָט געדרוקט דערציילונגען און סקיצן. אויסער נאָך פראָנק־רייך שטודירן מעדיצין, קיין מאַנפּעליע, און געענדיקט אין ליאָן, אין 1937. די גאַנצע צייט מיטגעאַרבעט אין „אונדזער וועג" (טשענסטאָכאָו) און אין 1936 געווען קאָרעספּאָנדענט פון „מאַמענט" אין וואַרשע. אין 1937 האָט ער חתונה געהאַט מיט פעלע מייעראָוויטש (וויערושאו, פוילן). ספּעציאַליזירט זיך צווישן יאָר אין קינדער־קראַנקהייטן. אין 1939 זיך אַנגאַזשירט פרייוויליק אין דער פראַנצויזישער אַרמיי. אין 1940 אַריבער צו שיקאַרסקיס אַרמיי אין פראַנקרייך. נאָך דער קאַפּיטולאַציע — אַריבער מיט די רעשטלעך פוילישער אַרמיי קיין ענגלאַנד, וואו ער איז כסדר געווען אין דער אַרמיי אַלס מיליטער־דאָקטאָר און אַפּיציר. אין די יאָרן אין ענגלאַנד האָט ער גע־שריבן פון צייט צו צייט אין דער לאָנדאָנער „צייט", איז דער מחבר פון אַ דראַמע „משהס שטעקן". פראַפעסאָרלעכט אַ בויגן לידער א״נ: „מיר זיינען ווי פעלזן" (פאַרלאַג נאַראָדיצקי, 1942; אַ באַנד דערציילונגען „עס האָט זיך אַנגעהויבן" (זעלבער פאַרלאַג, 1942); און אַ גרעסערע נאָווועלע „אַמאָל איז געווען אַ חדרף", (1943); באַטייליקט זיך אין דער אינוואַזיע פון קאָנטינענט. אַלס מיליטעריסיער דאָקטאָר פון אַ פּיעכאָטע־רעגימענט, און געקומען אין קאָנטאַקט מיט די שרעקלעכע לעבנגעבליבענע יידן — די שארית־הפּליטה.

לייב קורלאַנד איז געווען דער ערשטער יידישער שרייבער, וועלכער האָט באַשריבן די שפּורן פון אַ יידיש „לעבן", נאָך דער באַפרייאונג; געקומען דער ערשטער אין קאָנטאַקט מיט די ניצול־געווארענע יידן אין פראַנקרייך, אין בעלגיע, דייטשע לאַגערן, און דאָס אַלץ באַשריבן אין אַ לאַנגער סעריע רע־פּאָרטאַזשן אין „פאָרווערטס" (ניו־יאָרק), „צייט" (לאָנדאָן), „אונדזער וואָרט" און „אונדזער שטימע" (פאריז), „נייוועלט" (ישראל). באַקומען די ערשטע פרעמיע אינעם קאָנקורס פון דערציילונגען פון „צוקונפט" (ניו־יאָרק) אין 1945. פאַרוואונדעט געווארן ביים סוף קריג און געלעגן זעקס חדשים אין שפּיטאָל. זינט 1946 — אין פאריז. טעטיק ליטעראַריש, אַרויסגעגעבן אַ באַנד דע־ציילונגען אין לאָנדסבערג (דייטשלאַנד, אַ „דישער קעמפּ) א״נ: „פאַרכטיקע טעג". מיטגעאַרבעט אין אַ ריי צייט־טונגען און זשורנאַלן, מיט דערציילונגען און רעפּאָרטאַזשן, אַדער קאָרעספּאָנדענצן (אין „אַרוועדטס", „צוקונפט", „צייט", „אונדזער וועג" (מינכען) „נייוועלט" (ישראל). אַנגעהויבן שטענדיקע מיטאַר־בעט אין די פאַריזער יידישע טאָג־צייטונגען „אונדזער שטימע" און „אונדזער וואָרט", וואו ער פירט כסדר, ביז איצט, די שטענדי־קע מעדיצינישע רובריק. אינסטאַלירט זיך אַלס פראַקטיצירנדיקער קורלאַנד שרייבט אין דעם זשורנאַל אונטער פאַרשיידענע פסעוודאָנימען. פאַרלוירן כמעט די גאַנצע משפּחה, אַ חוץ אַ ברודער און אַ שוועסטער, וועלכע זיינען איצטער אין ישראל און די פרוי וואָס איז ניצול געווארן אין ליאָן. ס׳זיינען צו אים געבוירן געווארן צוויי קינדער, הערשל — וואָס איז איצט אַלט קנאַפּע עלף יאָר, און נח — אַכט יאָר. קורלאַנד דרוקט מעדי־צינישע און סאָציאַל־מעדיצינישע שמועסן אין אַ צאָל יידישע צייטונגען אין דער וועלט. האַלט אַפּטע לעקציעס אויף פאַ־פולער־מעדיצינישע טעמעס. ער האָט געשאַפן אַן אינגענעם נוסח פון שרייבן פאָפּולערע מעדיצינישע שמועסן, פאַר־אייביקנדיק דעם יידישן מעדיצינישן פאָלקלאָר און שטייגער. אויסגעוויילט געווארן פאַר פאַרזיצער פון דער נייַ־געגרינדעטער גזעזעלשאַפט פון יידן פון טשענסטאָכאָו און אומגעגנט (פאריז).

*) מיר גיבן דאָ, בקיצור, די ביאָגראַפיעס פון אייניקע טשענסטאָ־כאָווער לאָנדסלייט, וואָס זיינען, לויט אונדזער מיינונג, ווערט דערמאָנט צו ווערן אין אונדזער בוך, הן ווי שרייבער און קולטור־טוער, הן ווי גזעזלשאַפטעכע טוער.

רעדאַקציע

העני לוסטיקער*)

העני לוסטיקער, געבוירן אין טשענסטאָכאָו, אין 1902, האָט איבערגעלעבט די שרעקלעכע יאָרן פון קריג. אין אירע „זכרונות" — שרייבט אונדז העני לוסטיקער — שילדערט זי איר יוגנט אין טשענסטאָכאָו. זי שטאַמט פון אַן אינטעליגענטער יידיש־באַלאַבאַטישער משפּחה. איר פאָטער, אשר שמולעוויטש, האָט

*) העני לוסטיקער איז באַקאַנט געווארן אין מדינת־ישראל מיט איר בוך זכרונות, פון די געטאָ־יאָרן אין טשענסטאָכאָו, וואָס איז פרעמירט געווארן פונעם „יד־ושם" אין ירושלים. דאָס בוך בעפּינט זיך נאָך, לעת־עתה, אין כתב יד. לאָמיר האָפן, אַז מיר, די לאָנדסלייט און פריינד פון דער יונגער שריפטשטעלערין, וועלן טאָן אַלץ צו העלפן, אַז די דאָזיקע „זכרונות" פון אונדזער היים־שטאָט, זאָלן וואָס גיכער ארויסגעגעבן ווערן.

פֿאַרמאָגט אַ שפּיגל־פֿאַבריק אויף דער וואַרשעווער גאַס. געווען זייער אַ באַקאַנטער מענטש. ער פלעגט שרייבן אַרטיקלען אין דער „טשענסטאָכאָווער צייטונג". העני איז דערצו־יגן געוואָרן אין ייִדישן גייסט. כאָטש ייִדיש באַהערשט זי שוואַך. „די עלטערן מיינע — שרייבט העני — האָבן קולטיווירט אין מיר אַ ליבע צו קונסט, צו פֿאָעזיע". שוין אַלס יונגע שילערין, אין דער פּוי־לישער שול, וויזט העני אַרויס שרייבעריש פּאָטענציעל. זי באַ־

קומט אויסצייכענונגען פֿאַר אירע דערציילונגען און לידער אין דער פּוילישער שפּראַך. בעת איר לערנען אין גימנאַזיע, אין עלטער פון 15 יאָר, שיקט העני צו אַ דערציילונג אין דער ייִדיש־פּוילישער צייטונג, „נאָש פּשעגלאָנד", פֿאַר וועלכן זי באַ־קומט האָנאָראַר, און נאָכן אָפּדרוקן די דערציילונג, וועלן העני פֿאַרבעטן צו שרייבן וואָס אָפּטער. אירע דערציילונגען דרוקן זיך פון דעמאָלט אָן אין פּיל פּוילישע צייטונגען. אין יאָר 1939 באַ־קומט העני אַ פֿאַרשלאָג צו שרייבן אַ ראָמאַן אין אַ פּוילישער צייטונג אין פֿאָמערן, פּוילן.

נאָכן פֿאַרענדיקן די מיטלשול גרייט זיך העני אַריינצו־טרעטן אין אוניווערסיטעט און וווייטער שטודירן. די נאַצי־אינוואַזיע מאַכט אַ תל פון אירע פּלענער. עס קומען יאָרן פון פּיין און ליידן, העני געפּינט זיך אין טשענסטאָכאָווער געטאָ. און דאָרט, אין געטאָ, האָט זי חתונה. שפּעטער וועלן זי און איר מאַן פֿאַרשיקט אין האַסאַג־לאָגער. נאָך דער באַפֿרייאונג איז זי מיט איר מאַן אַוועק אין מדינת ישׂראל, וואו זיי געפּינען זיך איצט.

אַ בריוו אין רעדאַקציע פון ד״ר בנימין אַרענשטיין

חשובע פּריינד:

איך בעט אייך פֿאַרפּנטלעכן דעם בריוו אין בוך „טשענ־סטאָכאָוו".

וויסנדיק אַז דאָס בוך „טשענסטאָכאָוו" איז אַ דערגאַנ־צונג צו אַלע ביז־איצטיקע פּובליקאַציעס, דערייבער האַלט איך פֿאַר נויטיק אויפצוקלערן דאָס פֿאָלגנדע:

1. צוליב די לאַטיינישע טראַנסקריפּציע איז אין מיין בוך „חורבן טשענסטאָכאָוו" אַרויסגעגעבן דורך דער צענטראַל־פֿאַרוואַלטונג פון דער טשענסטאָכאָווער לאַנדסמאַנשאַפֿטן אין דער אַמעריקאַנער זאָנע אין דייטשלאַנד אין יאָר 1948, פֿאַר־גרייזט געוואָרן עטלעכע נעמען:

אויף זייט 25 איז געדרוקט ד״ר בראוס, און עס דאַרף זיין ד״ר בראון.

אויף זייט 35 איז געדרוקט לעטערמאַן, און עס דאַרף זיין לעדערמאַן.

אויף זייט 35 איז געדרוקט פֿלאָלקער, און עס דאַרף זיין פֿלאָצקער.

אויף זייט 39 איז געדרוקט יאָסל פּראַנק, און עס דאַרף זיין משה פּראַנק.

אויף זייט 193 איז געדרוקט משה ראָפֿאָפּאָרט, און עס דאַרף זיין משה ראָפֿאָפּאָרט.

אויף זייט 360 איז געדרוקט אהרן שמש, און עס דאַרף זיין אורן שמש.

2. ביים שרייבן דאָס בוך האָב איך באַנוצט מיט דער אַזוי גערופענער אַראַלער מעטאָדע, דאָס הייסט אויף גביות־עדותן. יעדע עדות־דערקלערונג האָב איך קאָנפראָנטירט צענדלי־קער מאָל, אָבער אין עדות־דערקלערונג, וואָס איך האָב דערהאַלטן אין אַ שריפטלעכע פֿאָרם פון אַ טשענסטאָכאָווער לאָנדסמאַן וואָס האָט צו יענער צייט, דאָס הייסט אין יאָר 1947, געווואוינט אין מיינקאָפּן, אמעריקאַנישע זאָנע אין דייטשלאַנד, (ער גע־פינט זיך היינט אין מדינת ישׂראל) נישט געהאַט קיין מעג־לעכקייט צו קאָנפראָנטירן, ווייל דער ענין האָט זיך באַצויגן צו איצעק שליזע פון יאָר 1905. (דער שריפּטלעכער גביית־עדות געפינט זיך אין מיין פּריוואַטן אַרכיון). די מערהייט טשענסטאָכאָווער לאָנדסלייט אין דער אמעריקאַנישע זאָנע זיי־נען באַשטאַנען פון יונגע מענטשן און האָבן וועגן דעם עפּיזאָד נישט געוואוסט. איך בין, דערייבער, מיט דעם גביית־עדות אַריינגעפּירט געוואָרן אין אַ מיספּאַרשטענדעניש און דערפֿאַר וויל איך אויסצונוצן די געלעגנהייט צו קאָרעגירן דעם עפּיזאָד. אין מיין בוך איז אויף זייט 360 אָנגעגעבן, אַז איציק שליזע איז אומגעקומען אין יאָר 1905 אַלס אַ רעוואָלוציאָנער. דאָס שטימט נישט. עס דאַרף זיין, אַז איציק שליזע איז געווען אַ הערשט פון דער אונטערוועלט, אַ וואויללער יונג, וואָס האָט אָנגעטאָן גרויסע צרות דער אַרגאַניזירטער יידישער באַוועגונג, מיטגעאַרבעט מיט דער גהעים פּאָליציי, פֿאַראורזאַכט אַרעסטן פון די אַרגאַני־זאַטאָרן פון דער באַוועגונג אין קאַמף קעגן צאָרעזם. די ס.ס. באַוועגונג האָט אונטערגענומען אַ קאַמף קעגן צאָרעזם. אַזאַ טויט אורטיילן איז אַרויסגעגעבן קעגן איציק שליזע. דער אורטייל איז אויס־געפירט געוואָרן און איצעק שליזע איז אומגעקומען ווי אַ פֿאַרעטער און נישט ווי אַ רעוואָלוציאָנער. עס איז כדאי אָנצו־געבן דעם פּאָקט, אַז די אויספֿירער פון דעם אָטענטאַט לעבן אוּן געפֿינען זיך אין די פֿאַראייניקטע שטאַטן. (עס איז קלאָר, אַז צוליב אָנטשטענדיקייט איז נישט מעגלעך אָנצוגעבן די נעמען פון די אויספֿירער פון אָטענטאַט).

מיט כבוד און דרך־ארץ:

ד״ר בנימין אַרענשטיין, מחבר פון בוך „חורבן טשענסטאָכאָוו"

מיין טיפּע אָנערקענונג אוּן האַרציקע באַגריסונג צו דער רעדאַקציע אוּן אַרויסגעבער פון דעם מאָנומענטאַלן ווערק: „טשענסטאָכאָוו".

דזשי, אַראָנאָף, דזשי, פּי.

מחבר פון די ביכער: „גענאָגענען אוּן דערציילונגען", „אַ געבעטן צו דער יו־עס־אַ". אַדר.: 5584 קלאָרק סטריט, מאָנט־רעאָל, קאַנאַדע. טעלעפֿאָנען: קרעסטוע 0630-9, וועלינג טאָן 9879-5.

משה קרעמסקי

משה קרעמסקי, זון פון וואָלף און פריידל, איז געבוירן געוואָרן אין יאָר 1894. אין דער יוגנט — שטודירט אין דער פּוילישער גימנאַזיע פון ביגענסקי; שפּעטער געלערנט כעמיע אין כעמישן פאַקולטעט, דריי יאָר. איבערגעריסן דאָס לערנען ביים אויסברוך פון ערשטן וועלט־קריג. געווען אַ פרייוויליקער סאָלדאַט אין דער פּוילישער אַרמיי און אַנטיילּ גענומען אין דעם קריג צווישן דעם באָלשעוויסטישן רוסלאַנד און פוילן אין די יאָרן 1919־1920. געווען אַ מיטגליד אין דער פּאַרטיי פון ס.ס. שפּעטער „פּאַראיניקטע"; אַקטיוו אין די פּראָפּעסיאָנעלע פּאַר־

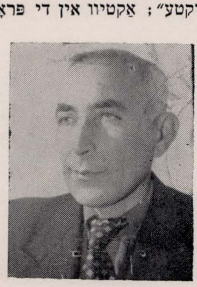

איינען, געווען אויך סעקרעטאַר, אַ גרויסע צייט, ביי דעם טרעגער־פּאַראיין. שפּעטער — אָנפירער פון דעם קאָנסום־קאָאָפּעראַטיוו „פּאַראיניקטע" אויף אַגראַדאַווע גאַס. משה קרעמסקי פּאַרלאָזט טשענסטאָכאָוו אין יאָר 1932 און פּאָרט קיין פּראָנקרייך.

אין פּראָנקרייך האָט משה קרעמסקי זיך פּאַרשריבן אין פּראָנצויזישן מיליטער, אין איינעם פון די רעגימענטן וואָס זיינען געשאָפן געוואָרן פּאַר פּרעמדע בירגער אין פּראָנקרייך. מען האָט אים געשיקט אויף אויסבילדונג אין וואָלבאָרן, אַ פּאָר־שטאָט פון ליאָן און שפּעטער פון ליאָן קיין באָרקאָעס, ביי דער שפּאַנישער גרענעץ. וועג די צווייטע וועלט־מלחמה איז אויס־געבראָכן, האָט משה קרעמסקי זיך געפונען אויפן פראָנט אין עלזאַס. שפּעטער — ביי דער בעלגישער גרענעץ. וועג פראָנק־רייך קאָפּיטולירט צו די דייטשן, געפינט ער זיך אין בולאָן, וואו ער פּאַרבלייבט ביזן יאָר 1942. אין אַ דאָרף, 70 קילאָ־מעטער פון פּאַריז, אַרבעט ער דאָן אַלס פּשוטער עבֿד־אַר־בעטער. על פּי נס בלייבט משה קרעמסקי אין דאָרף ביז פּראַנקרייך וועט באָפרייט, און די נאַציס וועלן פּאַרטרייבן פון פּראַנקרייך. ער פּאַרלאָזט דאָס דאָרף און ער ציט זיך צו־בער קיין פּאַריי, וואו ער וועט טעטיק אין פּאַרשידענע הילפס־קאָמיטעטן, העלפּנדיק די פּלטים וואָס קומען אָן קיין פּראַנק־רייך. אין יאָר 1948 וועט משה קרעמסקי אויסגעקליבן אַלס דעלעגאַט קיין וואַרשע, ביים אויפּדעקן דעם מאָנומענט אין אַנדענק פון וואַרשעווער געטא־אויפשטאַנד. איצט געפינט ער זיך צוריק אין בולאָן, אַ פּאַרשטאָט פון פּאַריז, און איז ווייטער טעטיק אין פּאַרשיידענע יידישע אַרגאַניזאַציעס, ווי אין דער „טשענסטאָכאָווער סאָסייטי" און אַנדערע. משה קרעמסקי איז וויס־פּרעזידענט פון „פּאַראין פון די פּוילישע יידן אין פּראַנק־רייך".

מנחם פוקס

מנחם פוקס, געבוירן אין טשענסטאָכאָוו, געווען פון פּאָך אַ רימער. געוואוינט אויף דער וואַרשעווער גאַס, נומער 39. געווען אַקטיוו אין טשענסטאָכאָווער האַנטווערקער־פּאַראיין. געווען טעטיק אין געזעלשאַפטלעכער אַרבעט. זיין פּאָמיליע איז אומגעקומען, צוזאַמען מיט אַלע טשענסטאָכאָווער יידן.

מנחם האָבן די דייטשן פּאַרשלעפּט קיין אוישוויץ, שפּעטער קיין גינטערגריבע, דייטשלאַנד. סוף יאנואַר פון יאָר 1945 האָט מנחם דורכגעמאַכט אַ „טויטן־מארש", מיט נאָך טויזנטער יידן, ערגעץ אין דייטשלאַנד. על פּי נס איז ער געבליבן לעבן.

נאָך דער באָפרייאונג איז מנחם פוקס געווען טעטיק אין די־פּי לאָגער פעלדאָפינג. געווען אַ מיטגליד אין אַרבעטער־קאָמיטעט, געווען אָן אַנגעשטעלטער אין דער „אונרא". ער האָט פיל געהאָלפן זיינע טשענסטאָכאָווער לאָנדסלייט און אַנ־דערע פליטים.

געקומען קיין אַמעריקע אין יאָר 1947. וואוינט אין שי־קאַגאָ. ער איז טעטיק אין דעם דאָרטיקן טשענסטאָכאָווער פּאַראיין, געווען אַ צייט אויך פּראָטאָקאָל סעקרעטאַר. איז אויך טעטיק אין אַנדערע אַרגאַניזאַציעס. מנחם פוקס האָט אויך געהאָלפן אַ סך ביים אויפשטעלן דעם מאָנומענט אין אַנדענק פון די טשענסטאָכאָווער קדושים אויפן בית־עולם אין שיקאַגאָ.

שימע (שמעון) וואזשניצע

שימע (העסע) וואזשניצע — דער זון פון שמואל ניסן און אסתר — געבוירן אין 1926 אין טשענסטאָכאָוו. די משפחה איז באשטאַנען פון 7 פּערזאָן: עלטערן און 5 קינדער: דריי זין און צוויי טעכטער. געראַטעוועט האָבן זיך בלויז צוויי: שימע מיט דער שוועסטער רייזל. די איבעריקע — זיינען אומגעבראַכט געוואָרן אין די גאַז־קאַמערן פון טרעבלינקע. וועז דער צווייטער וועלט־קריג איז אויסגעבראַכן איז שימע קוים אַלט געווען 13 יאָר. נישט קוקנדיק אויף זיין עלטער האָבן די נאַצים אים פאַרשלעפט אין פאַרשיידענע קאָנצענטראַציע־לאַגערן. אין האַסאַג, אין בוכענוואַלד, אין דוראַ און אין נאָך אַנדערע לאַגערן. דורך אַ נס איז שימע פון די אַליאירטע טרופּן באַפרייט געוואָרן. מיט דער הילף פון „האיאַס" איז ער אין 1951 פון פראַנקפורט, דייטשלאַנד, געקומען קיין אַמעריקע, וואו ער וואוינט איצט אין לאָס אַנדזשעלעס.

בערל (בען) וואזשניצע

בערל (בען) וואָזשניצע. דער זון פון בייניש און שרה בלימע. געבוירן אין 1915 אין טשענסטאָכאָוו. די פאַמיליע איז באשטאַנען פון 8: עלטערן און פינף קינדער. דריי זין און פינף טעכטער. געראַטעוועט האָבן זיך דריי. בערל, מענדל און העלען. די אַנדערע זיינען אומגעקומען דורך די דייטשע מערדערס אין די גאַז־קאַמערן פון טרעבלינקע. וועז די דייטשן זיינען באַפאַלן פוילן, איז בערל געווען אין דינסט פון דער פּויליש־ער אַרמיי. נאָך דורכמאַכן פאַרשיידענע לידער און פּיין האָט ער איבערגעלעבט דעם קריג. אין 1949 איז ער געקומען אין די פאַראייניקטע שטאַטן, וואו ער וואוינט צוזאַמען מיט זיין פרוי און זון. בערל איז טעטיק אין קלוב פון די ניי־געקומענע, אין בוירל הייטס, לאָס אַנדזשעלעס. ער איז אויך פאַרבונדן מיט די לאַנדסלייט פון זיין געבוירנשטאָט טשענסטאָכאָוו.

שלום בוים

שלום בוים, דער זון פון מאיר און איטע בוים, געבוירן אין טשענסטאָכאָוו, דעצעמבער, 1883. אין יאָר 1907 קומט שלום קיין אַמעריקע, אין דער שטאָט שיקאַגאָ. ער שליסט זיך אָן אין אַרבעטער רינג, און ער העלפט גרינדן דעם טשענסטאָכאָווער עדוקיישאַנעל פאַראיין, פון וועלכן ער וועט פרעזידענט. שלום בוים פאַרנעמט אויך דעם אָמט אלס סעקרעטאַר פונעם רעליף־קאָמיטעט בייס „נויט־פאַנד", אויפן נאָמען פון „סאָל בוים".

ביז היינט צו טאָג שטייט שלום בוים אויף דער וואַך צו העלפן יעדן טשענסטאָכאָווער לאַנדסמאַן וואָס וועגדעט זיך נאָך הילף. ער איז דער ערשטער וואָס וויזט אַרויס אָן אינטערעס צו העלפן די לעבנגעבליבענע לאַנדסלייט פון נאָכן חורבן. שלום בוים האָט אַ גרויסן חלק אין דער אַרבעט פון אוועקשטעלן אַ מאָנומענט אויפן בית עולם פונעם טשענסטאָכאָווער עדוקיי־שאָנעל פאַראיין נאָך די טשענסטאָכאָווער קדושים, די אומגע־קומענע ברידער און שוועסטער. עס דאַרף אויך דערמאָנט ווערן די פרוי זיינע, ענא בוים, פון דער היים — האַנטווערקער, וואָס העלפט איר מאָן שלומען, אין דער הייליקער, וואיילטעטיקער אַרבעט.

וואָלף סרעבניק

וואָלף סרעבניק, זון פון דוד און שרה. געבוירן אין 1908, אין טשענסטאָכאָוו. געהאָט צוויי ברידער. זיי זיינען אומגע־קומען אין טרעבלינקע. ער איז פאַרשיקט געוואָרן אין האַסאַג.

שפעטער אין דייטשלאַנד, אין בוכענוואַלד, ביסיגען און שער־צינגן. מאַכט דורך דעם טויטן־מאַרש אין אָסטראַך. אָבער וואָלפן געלינגט, מיט נאָך אַ גרופּע יידן, צו אַנטלויפן.

דעם 6טן נאָוועמבער קומט וואָלף אָן, מיט דער הילף פון „דזשאינט", קיין ניוי־אַרק, וואו ער געפינט זיך איצט מיט זיין פאַמיליע.

אייזיק קרעס

אייזיק קרעס, דער זון פון גרשון און אידל קרעס, איז געבוירן געוואָרן אין טשענסטאָכאָוו. צו זעקס יאָר וועדט ער

אַ יתום. דער פעטער זיינער, — שלמה לערנער, — נעמט אים צו זיך, און ער גיט אייזיקן אַ רעליגיעזע און וועלטלעכע דער־ציאונג, שפעטער, וועז אייזיק וועדט עלטער, העלפט ער דעם פעטער אין דער פרנסה, אין דעם וועדקשטאָט פון הילצערנע קאָסטנס.

וועז די נאַצים באַפאַלן פוילן וועדט אייזיק, צוזאַמען מיט נאָך טשענסטאָכאָווער יידן, פאַרשיקט אין דעם לאַגער „האַסאַג". נאָך דער באַפרייאונג וויל אייזיק מער נישט בלייבן אויף דער פאַרשאָלטענער פוילישער ערד. ער קומט אָן אין דייטשלאַנד, אין דעם די־פּי־לאַגער, לאַנדסבערג, און אין 1949 קומט אייזיק, מיט דער הילף פון דזשאינט, קיין אַמעריקע, אין דער שטאָט שיקאַגאָ, וואו ער טרעפט, צום גליק, זיין אָפּגעראַטעוועטן פעטער שלמה, ער פילט זיך איצט שוין מער נישט אַזוי אינזאַם און עלנד נאָך די אַלע יאָרן ליידן. אַ ניי לעבן הייבט זיך אָן פאַר

אים. ער באַקענט זיך מיט ליליאַנא סטרעט, אויך אַ טשענסטאָ־כאָוועך טאָכטער, און ער האָט מיט איר חתונה.

אייזיק בלייבט אויך אין אַמעריקע דער גוטער און פריינט־לעכער מענטש ווי פריער אין טשענסטאָכאָוו. זיין קעשענע איז שטענדיק אָפֿן צו העלפֿן די, וואָס נויטיקן זיך אין הילף.

דוד דיאַמענט

דוד דיאַמענט איז געבוירן געווארן אין יאָר 1910, אין טשענסטאָכאָוו. ער איז איינער פון דער קליינער צאָל לעבעדיקע געבליבענע פון נאָכן חורבן, דורך אַ נס וועלכן ער איז נתפֿלא געווען פון מלאך־המות הענט. די דייטשן האָבן אים פֿאַרשיקט אין דעם לאָגער „האַסאָג", וואו ער האָט, ווי הונדערטער זיינס גלייכן, געליטן פיין און צרות. ער האָט פֿאַרלאָרן זיין גאַנצע משפּחה אין טשענסטאָכאָווער געטא. נאָך דער באַפֿרייאונג וויל דוד נישט בלייבן מער אין טשענסטאָכאָוו, ער שמוגלט זיך

דורך די טשעכישע און עסטרייכישע גרענעצן, און ער קומט אַן אין דעם די. פּי.־לאָגער לאַנדסבערג, אין דייטשלאַנד. אין לאַנדסבערג טרעפֿט דוד אַ סך פון זיינע לאַנדסלייט, לעבעדיקע געבליבענע על־פּי נס, ווי ער. ער טרעפֿט דאָרט זיין נאָענטן פֿריינט, דעם לאַנדסמאַן ב. פֿייטער, וועלכער העלפֿט אים, ווי ער האָט געהאָלפֿן אַנדערע טשענסטאָכאָווער לאַנדסלייט, צו באַקומען אַ דירה און אַ דערלויבעניש צו קענען בלייבן וואוינען אין דער שטאָט שטוטגאַרד. אין 1948, וועלכער קומט קיין אַמעריקע טרעפֿט ער אָן דאָ אויף פיל שווערישקייטן. דאָך בלייבט ער אין ניו יאָרק, ער באַקענט זיך מיט נעדי קאהן, און האָט מיט איר חתונה. איצט איז ער גליקלעך און צופֿרידן; דער גוטמוטיקער און איבערגעבענער לאַנדסמאַן. ער וויזיט אָרויס פיל אינטערעס צו אַלץ וואָס האָט נאָר צו טאָן מיט דער שטאָט טשענסטאָכאָוו. דוד דיאַמענט איז אַ מיטגליד אין „טשענסטאָכאָווער רעליף", אין ניו יאָרק.

40־יאָריקער חתונה־יובילי לכבוד אַדאָלף און פּעני ווילינגער

שבת דעם 15־טן יאַנואַר, 1957, איז אין שיקאָגא, שערי־דאָן־פּלאַזאַ האָטעל, פֿאַרגעקומען אַ גרויסאַרטיקער באַנקעט לכבוד אונדזערע לאַנדסלייט, די פּריינד, אַדאָלף און פּעני ווילינגער, צו דער גלעגנהייט פון זייער 40 יאָריקער חתונה־יובילי. אַ גרויסיר עולם, לאַנדסלייט און פּריינד, משפּחה, ברידער, שוועגערינס, און פֿאַרשידענע פון פֿאַרשיידענע אָרגא־ניזאַציעס און אינסטיטוציעס אין וועלכע די ווילינגערס זיינען טעטיק, — זיינען געקומען באַשיינען די שיינע שמחה פֿאַר די פֿאַרדינטע יובילאָרן.

צווישן די באַגריסער איז געווען אַ פֿאַרשטייער פון „נאַציאָנאַלן אָרבעטער־פֿאַרבאַנד", אין שיקאָגא, אין וועלכן די ווילינגערס זיינען זייער אַקטיווע מיטגלידער. ס'האָבן אויך באַגריסט די פּריינט: אייב מיסקא, אין נאָמען פון „שיקאָגא־טשענסטאָכאָווער עדיוקיישאָנאַל פֿאַראיין"; דער שרייבער פון די שורות, אין נאָמען פון „טשענסטאָכאָווער אינדעפּענדענט פֿאַראיין", און פיל אַנדערע דעלעגאַטן פון פֿאַרשיידענע אָרגא־ניזאַציעס. אָלע רעדנער האָבן געלויבט די ווילינגערס פֿאַר זייער גוטרייער און אונמידלעכער אָרבעט אין די פילן אינ־סטיטוציעס, און לאַנדסמאַנשאַפֿטן־פֿאַראיינען.

די פּריינט אַדאָלף און פּעני ווילינגער באַדאַנקען אַלעמען פֿאַר דעם כבוד וואָס איז זיי געגעבן געווארן, און זיי ביישטייערן גרויסע סומעס געלט אויפֿן אָרט לטובת מדינת ישראל, אירע אינסטיטוציעס, און אויך פֿאַר היגע אינסטיטוציעס, ווי, למשל: בני ברית, ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע, הדסה, „נאַיט נוירסערי", נאַציאָנאַלער אָרבעטער פֿאַרבאַנד, האַיאַס, „סיטי אָוו האָופּ", „אוק־פֿאַרעסט", און אַנדערע.

די ווילינגערס זיינען מיטגלידער פון אַמעריקאַנער מוזיק־ביבליאָטעק אין מדינת ישראל. וועגן עס קומט אַ הילפס־רוף זיינען די ווילינגערס פון די ערשטע זיך אָפּצורופֿן, און עס איז פֿאַר קיינעם קיין סוד נישט, אַז ווער נאָר, חלילה, עס איז ווער קראַנק, זיינען זיי די ערשטע זיך צו וויזיט אין הויז; צי אין שפּיטאָל. דאָס זעלבע — ביי וועלכן עס איז טרויעריקן פֿאַל, צווישן די לאַנדסלייט. סיי אין פרייד, סיי אין טרויער — זיינען די ווילינגערס דאָס באַליבטע פֿאָרל, צווישן די טשענ־סטאָכאָווער אין שיקאָגא, וואָס קומען זיך פריינן, אָדער, חלילה, וועג מען דאָרף — זאָגן דאָס ריכטיקע וואָרט פון טרייסט. זיי פּויליז זיך נישט צו פירן אין אויטאָמאָביל די לאַנדסלייט אַהיים נאָך די מיטינגען, און זיי טוען דאָס מיט אַ שמייכל. און נישט בלויז אין שיקאָגא איז דער גוטער נאָמען זייערער באַקאַנט, נאָר אויך אין פיל שטעט איבערן לאַנד. דאָס האָט מען געקענט זען פון די פיל־צאָליקע טעלעגראַמעס און ברכות, וואָס זיינען זיי אָנגעקומען צום יובילייי־באַנקעט פון די וויישטטע שטעט איבערן לאַנד.

ביים סוף פון באַריכט ווייל איך נאָכאָמאָל האַרציק און חברישׂ באַגריסן די ליבע פּריינד אַדאָלף און פּעני ווילינגער! איך ווינטש זיי נאָכאָמאָל מזל־טוב! איך ווינטש זיי, און דער משפּחה, געזונט, און אַ סך יאָרן פון פרייד!

וויליאָם פרידמאַן

וויליאָם פרידמאַן איז נישט קיין טשענסטאָכאָווער לאָנדס־מאַן, אָבער ער זאָגט זיך נישט אָפּ צו שטיצן אונדזערע לאָנדס־לייט. אין אַלע אָקציעס אין לאָס־אַנדזשעלעס נעמט פרידמאַן אָנטייל, אי מיט געלט, אי מיט גוטער אַרבעט.

וויליאָם פרידמאַן איז געבוירן געוואָרן אין יאָר 1904, אין סאָסנאָוויץ, פוילן, ביי באָלעבאָטישע עלטערן, דער זון פון מענדל און חיה יעטל פרידמאַן.

וויליאָם פרידמאַן האָט יאָרן לאָנג געלעבט אין דער שטאָט

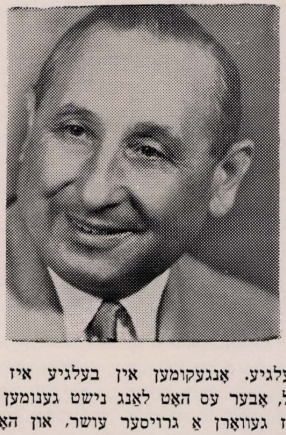

בריסעל, בעלגיע. אָנגעקומען אין בעלגיע איז וויליאָם אַן אָרעם בחורל, אָבער עס האָט לאָנג נישט גענומען און וויליאָם פרידמאַן איז געוואָרן אַ גרויסער עושר, און האָט פאַרמאָגט זיינע אייגענע אַריבער אַ פערטל מיליאָן פראַנק.

צוויי חדשים פאַרן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, ווען ער דערפילט אַז עס יאָגט אַן די היטלער־כוואָליע, קומט וויליאָם פרידמאַן אַן אין ניו־יאָרק. שפּעטער באָזעצט ער זיך אין לאָס־אַנדזשעלעס, קאַליפאָרניע, וואו ער איז אַ תושב ביזן היינטיקן טאָג.

וויליאָם פרידמאַן איז אַ מענטש מיט אַ סך אויפטוען. אַן איבערגעגעבענער, געטרייער ייד. גרינדער פון דער בעל־גישער יידישער לאַנדסמאַנשאַפט, וואו ער איז פרעזידענט. ער שאָפט גרויסע סומעס געלט פאַר דער הסתדרות, פאַרן נאַציאָנאַל פאָנד, פאַר דער קאַליפאָרניער „היים" אין רעסידא, „סיטי אָוו האָופּ". דער עיקר ער איז פאַראינטערעסירט אין יידישער קולטור. און אויך די טשענסטאָכאָווער לאַנדסלייט אין לאָס־אַנדזשעלעס קענען וויליאָמען זייער גוט מיט זיין פרייַער האַנט, פאַר אַלע וואוילטעטיקע צוועקן. ער איז אַ מענטש וואָס לעבט נישט בלויז פאַר זיך, נאָר אויך פאַר זיינע מיטמענטשן.

ד״ר מאָריס זיידמאַן

ד״ר מאָריס זיידמאַן, דער זון פון זיסקינד און הענדל זיידמאַן, געבוירן אין טשענסטאָכאָוו. ד״ר זיידמאַן איז גוט באַקאַנט אונדזערע לאַנדסלייט מיט זיין אויסערגעווענלעכער גוטהאַרציקייט און הילף וואָס ער גיט אַלע נויט־ליידנדע יידן אין נישט־יידן אין דער שטאָט טאָראָנטאָ. ער האָט אַ סך לאַנדסלייט געהאָלפן קומען אין מדינת ישראל און אין קאַנאַדע. ד״ר זיידמאַן זאָגט זיך קיינמאָל נישט אָפּ אויסצושטרעקן זיין האַנט פון הילף צו יעדן וואָס וועגדט זיך צו אים.

די הילף פון ד״ר זיידמאַן באַשטייט פון געלט, קליידער און מעדיצינען. אין יאָר 1946, איז ד״ר זיידמאַן געווען אין פוילן, און ער האָט דעמאָלט באַזוכט זיין אַמאָליקע היים־שטאָט טשענסטאָכאָוו. ער האָט קיינעם נישט עטראָפן פון זיין משפּחה. ער האָט אַבער געטראָפן לאַנדסלייט, אומגליקלעכע, וועלכע ער האָט אַ טייל פון זיי געהאָלפן, געבראַכט זיי קיין טאָראָנטאָ, קאַנאַדע, מיט זייערע פאַמיליעס, און באַזאָרגט זיי מיט ווואוינונגען און דושאַבס, און היינט־צו־טאָג, האָבן זי זיך אַלע גוט אייניגע־אַרדנט. אין יאָר 1953, פאָרט ד״ר זיידמאַן אין מדינת ישראל, וואו ער זוכט אויס לאַנדסלייט פון טשענסטאָכאָוו און די וואָס נויטיקן זיך אין הילף, באַזאָרגט ער מיט וואָס ער קאָן נאָר.

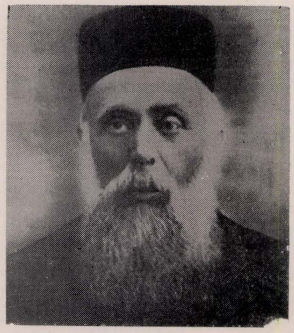

ריקמאַן און סטאל פאַמיליע סוירקל אין ניו־יאָרק

דער ריקמאַן און סטאָלל פאַמיליע סוירקל איז גע־גרינדעט געוואָרן אין מערץ 1946 און ציילט 26 פאַמיליעס, צו וועלכן עס געהרן די פאַמיליעס ריקמאַן און סטאָלל.

דער סוירקל איז געגרינדעט געוואָרן אין אַנדענק פון חיים וואָלף ריקמאַן און איטשע לייב סטאָלל.

מענקס שיינים, פרעזידענט
מרס. דושע קוגלבורמאַן גינאַנס־סעקרעטאַרין
מרס. פיליפ ראָזענשטיין, פראָקאָל־סעקרעטאַרין